

आव [दास निरत] तंत्री
 रामनारायण विद्यनाथ पाठक

१९२४
 मंगल

मुद्रावक
 रामछांछ डेसुगनाथ मिश्री

वर्ष १३
 अंक ७

૧	વિચારચંક્રાણ	રામનારાયણ વિ. પાંકજી	૧
૨	સજ્જીય તોષી	'નિરીક્ષક'	૬
૩	પારિશ્રવતું રાખ્યું [કાવ્ય]	હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ	૧૨
૪	પાનગોષ્ઠી	ઘ-કવિ	૧૩
૫	મહેતિયા માલપાણી [વાર્તા]	નગીનદાસ પારેખ	૧૭
૬	બાની બીમદી [કાવ્ય]	સુંદરજી ગો. ખેટાર્જી	૨૪
૭	દારિદ્ર્યના રાગ	કિશોરલાલ ધ. મેશરવાળા	૨૫
૮	જાનું દુઃખ	આપાલાલ ગો. વેઘ	૩૫
૯	શોધ [કાવ્ય]	જ્ઞાતાલ નિવેદી	૪૫
૧૦	વેશમનાં ઝોડ [વાર્તા]	પનાલાલ પટેલ	૪૬
૧૧	પ્રતિગામી સમવાયતંત્ર	દિતેન્દ્ર કનૈયાલાલ દેસાઈ	૫૩
૧૨	તપોસ્થાન [કાવ્ય]	દેવજી રા. મોદા	૫૮
૧૩	ઘર્ષણ અને તેનું નિવારણ	ડો. પલ્લવેન્દરાય ગુલ્લાબભાઈ નાયક	૬૦
૧૪	માવડી પાસ પાછો [કાવ્ય]	રવનીકાન્ત દેસાઈ	૬૪
૧૫	બહુક્રાંત	રામલાલ પટેલ	૬૫
૧૬	સિપિતું રાખ્યોયડરણ અથવા સો બીમાંનું છાપખાનું	કરણસિંહ ગોવિંદસિંહ શુક્લસમા	૭૩
૧૭	જર્મનીની પરદેશનીતિ	કુર્બેરશી ધરમશી સંપટ	૭૮
૧૮	જ્ઞાનગોચરી		
	(૧) વિનાશને પંથે	કે. પુ. ઝો.	૮૫
	(૨) લોકસાહિત્ય અને ચલચિત્રો	"	૮૭
	(૩) દિવનો વેપાર ૧૯૩૬-૩૭	અ. ના. મોદી	૮૭
	(૪) દિવમાં દોર	"	૮૮
	(૫) આપણા દેશમાં પ્રાચીન શાળાઓ	"	૮૮
	આલનાં નોડમાપ	જમનલાલ ત્રિ. રાવળ	૮૯
૧૯	પુસ્તકપરિચય	રા. વિ. પા. ; મન:સુખલાલ ઝવેરી;	૯૦
૨૦	વેશમનીશી	ચંદ્રકાન્ત મહેતા; જમનલાલ ધીવાળા	૯૯

સાવાનમ - સ્પિન્ડમાં રૂ. ૫- - પરદેશમાં રૂ. ૭- - ૧૯૯૬ અંક ૩. ૮૮.

પ્રકાશક: રવિચંદ્રભાઈ મિસ્ત્રી; પ્રસ્થાને કાર્યોચ્ચ: પાંડેસી અગિયારી સત્તે: અમરાસા ચોક્કી; અમદાવાદ.
મદક: મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ. ના. ૧૫-૬-૭૮

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્તપાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૬

વૈશાખ • ૧૯૮૪

અંક ૧

વિચારચંક્રમાણુ

રામનારાયણ વિ. પાઠક

શ્રીયુત વિશ્વનાથ મગનલાલ બટના વિવેચન લેખોનો મુગ્ધ આ વરસ બહાર પડ્યો તેને જે આવકાર મળ્યો તે ચોગ્ય મળ્યો છે. એમના લેખોમાં સત્યપ્રિયતા, સત્યને ખાતર લીધેલો શ્રમ અને પોતાનો અભિપ્રાય રજૂ કરવામાં વિવેચક, સર્જક કે નીરૂપણ, એ ખાસ ગુણો પ્રતીત થાય છે. એમની રસિકતા પણ કવિ ગણાય? ઉચ્ચ કોટિની છે.

તેમના મુગ્ધતા પહેલા નિબંધ 'વિવેચનનો આદર્શ'માં તેમણે એક અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે મને ચર્ચાર્પદ લાગવાથી તેની અહીં ટૂંકમાં ચર્ચા કરવાની તક લઉં છું. તેઓ કહે છે :

“ વિવેચક પણ કવિના જેવાજ સર્જનશીલ કલાકાર. ” (૫, ૪)

આ અભિપ્રાયનાં તેમણે આપેલાં કારણો તપાસવા પહેલાં જે અર્થમાં હું ઉપરના તેમના મત સાથે સંમત થઈ શકું તે પ્રથમ જણાવું. એક એવો મત છે કે આપણે બ્યારે બ્યારે જોલીએ છીએ ત્યારે ત્યારે સર્જન કરીએ છીએ. કારણકે આપણામાં અમૂર્ત રહેલા વિચારને આપણે વાણીના ઉપાદાને દ્વારા મૂર્ત કરીએ છીએ. આ અર્થમાં વિવેચક અવશ્ય સર્જક છે. પણ આ મત પ્રમાણે તો ઇતિહાસકાર, વિજ્ઞાનનો લેખક, રસાયનશાસ્ત્રનો લેખક અને ગણિતલેખક પણ સર્જક ગણાય. પણ શ્રી. વિશ્વનાથ આ અર્થમાં વિવેચકને સર્જક કહેતા નથી.

એક બીજા પણ એવા જ સામાન્ય અર્થમાં દરેક મીણુસમાં સર્જકતા રહેલી છે. તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં ઇન્દ્રિયોદ્ધારા મન પર બાહ્યજગતના જે સંસ્કારો પડે છે, તેને આપણું મન એ ને એ રૂપે રાખતું નથી, પણ તેના ઉપર પોતે પોતાના સ્વરૂપ પ્રમાણે કામ કરે છે, તે પછી જ તે સંસ્કારો જ્ઞાનનો વિષય બને છે. જેમ પાણીને તેના વાસણનો આકાર મળે છે, તેમ બાહ્ય સંસ્કારોને મનના આકારો મળે છે અને એ આકારનિષ્પન્ન વસ્તુ એ જ જ્ઞાનનો વિષય છે. આ દષ્ટિએ દરેક જ્ઞાનમાં મનના સર્જનનો અંશ રહેલો છે એમ કહેવાય. આજો જ્ઞાનવ્યાપાર આ રીતે ઉત્તરોત્તર ચઢતી જતી ક્રાંતિનો સર્જનવ્યાપાર છે. એક છૂટી વસ્તુની ઇન્દ્રિયદ્ધારા છાપ મેળવવી, તે પછી તેને અમુક વર્ગમાં મૂકવી, પછી તેને કાર્યકારણની કોઈ શૃંખલામાં મૂકવી, પછી વિજ્ઞાનની કોઈ યોજનામાં મૂકવી, આ દરેક ધગલે એ જ ચિંતાશીલિત સર્જન વ્યાપાર ચાલે છે. અને આ વ્યાપારમાં કલ્પના ઘણો મોટો ફાળો આપે છે. વિજ્ઞાનનો કોઈ પણ નિયમ શોધવામાં આ કલ્પનાજન્ય તર્ક (hypothesis) કટકું બધું કામ કરે છે તે અર્વાચીન પ્રમાણુશાસ્ત્ર જાણનારને સુવિદિત છે. ઇતિહાસનિરૂપણમાં પણ આ કલ્પનાનો ફાળો બહુ મોટો છે. તેમ છતાં, આપણે આ વ્યાપારનિષ્પન્ન સાહિત્યને સર્જન નથી કહેતા. અને શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ પણ આ અર્થમાં વિવેચકને સર્જક ગણતા હોય એમ જણાતું નથી.

શ્રી વિશ્વનાથ નીચે આપેલા કારણથી વિવેચકને સર્જક કહે છે. તેઓ કહે છે :

“કોઈ પદાર્થ કે વિષયના સંસ્પર્શથી પોતાના ચિત્તમાં ઉદ્ભવેલી ઊર્મિઓને અન્યના ચિત્તમાં સંક્રાન્ત કરી શકે એવી કોઈ કૃતિનું નિર્માણ કરનારને આપણે કલાકાર કહીએ છીએ અને વિવેચક પણ એવો જ કલાકાર નથી? એ પણ સાહિત્ય કે કલાની કૃતિના સંસ્પર્શથી—એના દર્શન, પ્રાચન, અધ્યયન, મનન આદિરૂપ સંસ્પર્શથી—પોતાના ચિત્તમાં ઉદ્ભવેલી ઊર્મિઓને અન્યના ચિત્તમાં સંક્રાન્ત કરવાની જ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે. તો પછી એને સર્જનશીલ કલાકાર શા માટે ન કહેવો?” (પૃ: ૫)

એમના મનતબ્બની મુખ્ય દલીલ આ જ છે. પણ આટલી સમાનતાથી વિવેચકને સર્જક ન કહી શકાય એમ મને લાગે છે.

આપણે એક દાખલો લઈએ. માનો કે એક કવિને એવો પ્રસંગ પડ્યો કે તેણે કોઈને ત્યાં થાપણ મૂકેલી, તે પોતે લેવા ગયો ને તે માણસે થાપણ પાછી આપી. આમાં કશું જ નવું કે વિલક્ષણ બન્યું નથી. પણ આટલા બનાવ ઉપરથી તેની કલ્પના ઉત્તેજ્ય અને તે ઉપરથી તે એવી એક સુંદર વાત લખે કે જ્યે જને ત્યાં થાપણ મૂકી અને ક તે થાપણ પાછી લેવા ગયો ત્યારે જ્યે ન આપી. આમાં કવિને થાપણના પ્રસંગરૂપી વિષયનો સ્પર્શ થયો. પણ તેથી તેને જે ઊર્મિ ચિત્તમાં ઉદ્ભવી, તેને મૂળ પ્રસંગ સાથે બહુ સંબંધ નથી. મૂળ પ્રસંગ શો હતો, એ ખરું પૂછો તો એ વાર્તામાં જરા પણ પ્રસ્તુત નથી. માત્ર કવિએ રચેલી વાર્તા અને તે દ્વારા સંક્રાન્ત થતી ઊર્મિ જ પ્રસ્તુત છે. ફરી કહું તો કાવ્યકૃતિને મૂળ વાસ્તવિક પ્રસંગ અપ્રસ્તુત છે, મૂળ વાસ્તવિક પ્રસંગથી ઊલટી જ દિશાએ જવાની કવિને છૂટ છે! આ બેમાંથી એક પણ છૂટ વિવેચકને વિવેચનાના વિષય વિશે છે? વિવેચક કહી શકે કે મારે મન કવિની કૃતિ શોણ છે, એ વિશે હું જે વિવેચન કરું છું એ જ પ્રસ્તુત છે? વિવેચનાના વિષયભૂત કાવ્યથી સ્વતંત્ર રીતે તે પોતાની ઊર્મિને જવા દઈને વિવેચના કરી શકે? એમ કરે તો તે વિવેચના કહેવાય? નહિ જ.

કવિ ત્યારે પોતાની ઊર્મિ વાચક કે ભાવકમાં સંક્રાન્ત કરે છે ત્યારે તે પોતાની કૃતિદ્વારા કરે છે. એ એની ઊર્મિ અખંડરૂપે એની કૃતિમાં મૂર્ત થયેલી હોય છે. એ કૃતિને બહારની 'કાઈ' પણ વસ્તુના અનુસંધાનની જરૂર રહેતી નથી, ખરું તો કાવ્યના ઉપભોગને સમયે બીજા સર્વ વેદનાવ્યાપારો બંધ થયા હોય છે. વિગલિતવેચાન્તરમ્' એ વિશેષણ વારંવાર કાવ્ય માટે વપરાય છે. અલગ્યત કવિએ પણ કાવ્યમાં નિરૂપેલું સૌન્દર્ય ક્યાંક સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ રૂપે દુનિયામાં જોયેલું હોય છે. પણ ત્યારે એ કાવ્ય રચુ કરે છે ત્યારે એ કાવ્યને તેના મૂળ અનુભવના પ્રસંગ સાથે કશો જ સંબંધ રહેલો હોતો નથી. વળી એ પણ ખરું કે કાવ્યમાં એક વાર અમુક સૌન્દર્ય કે રહસ્ય જોયા પછી વાચક એ સૌન્દર્ય કે રહસ્ય દુનિયામાં જોઈ શકે છે. પણ એ તો એક કેવળ પૃથક્ માનસિક પ્રયત્નથી. કાવ્યમાં સૌન્દર્ય જોવું અને પછી દુનિયામાં એ જ સૌન્દર્ય જોવું એ બે સિત્ત પ્રયત્નો છે. પહેલું કરીને અટકી જાય તોપણ કાવ્યનો ઉપભોગ તેનો પૂરો થયો ગણાય. બીજો પ્રયત્ન એ તો કાવ્યનું એક ડગલું આગળ ગયેલું પરિણામ છે. પણ વિવેચનામાં એમ નથી બનતું. વિવેચનનું મુખ્ય પ્રયોજન જ એ છે કે તેણે કાવ્યનું સૌન્દર્ય બતાવવું. કાવ્યનું જેમ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, તેવું વિવેચનનું નથી. વિવેચનનું ઠેક સુધી વિષયશૂન્ય વસ્તુ સાથે અનુસંધાન રહ્યા જ કરે છે. વિવેચનનું મુખ્ય પ્રયોજન જ એ છે કે કાવ્યમાં ક્યાં સૌન્દર્ય છે તે બતાવવું. કાવ્યનું પ્રયોજન અને દાવો એ છે કે તેનામાં પોતામાં સૌન્દર્ય છે. પછી એ સૌન્દર્ય તમે જગતમાં જોઈ શકો કે નહિ તેની સાથે તેને સંબંધ નથી. વિવેચન એમ કહી કહી શકે નહિ કે જુઓ મારામાં આ સૌન્દર્ય છે, પછી એ સૌન્દર્ય તમે કાવ્યમાં જોઈ શકો કે નહિ તેની સાથે મારે સંબંધ નથી. કાવ્ય સ્વસંપૂર્ણ, સ્વાયત્ત છે, વિવેચન હમેશાં પરાયત્ત છે. કવિને જે વાસ્તવિક અનુભવ થયા હોય તેને છાડીને ગમે ત્યાં જવાની છૂટ છે. વિવેચકને તો, જે મસ્તિસ્કનાથનું શ્રી વિશ્વનાથ અવતરણ આપે છે તેના પ્રમાણે નામૂલં લિલ્યતે કિંચિદ્. મૂળમાં ન હોય એવું કશું ન લખવું એ મુખ્ય પ્રતિજ્ઞા છે.

શાસ્ત્ર અને કલા બેનો તફાવત એવો ગણાય છે કે શાસ્ત્ર જે છે તેને શોધીને બતાવે છે, કલા નવું નિર્માણ કરે છે. એ કસોટીથી કસી જોતાં વિવેચન જે છે તેને કથવાનું કામ કરે છે, વિવેચન બતાવે છે કે કાવ્યમાં શું શું છે, અને કેવી રીતે છે. કાવ્યકલા તો એક નવું નિર્માણ નવી સૃષ્ટિ આપણા અનુભવ માટે રચુ કરે છે.

એવું ધણીવાર બને છે કે આજસુધી કાઈએ ન બતાવ્યું હોય તેવું કાઈ સૌન્દર્ય વિવેચક અમુક કૃતિમાં બતાવે છે. પણ ત્યાં પણ તે કૃતિમાં જે છે તેને જ તે બતાવે છે. એમ તો જગતમાં વૈજ્ઞાનિક પણ સામાન્ય માણસ ન જાણતા હોય. તેવું ધણું બતાવે છે, પણ તે શાસ્ત્ર જ છે, કલા નથી. અને આ જગતની નવીનતામાં વિવેચક ઇતિહાસકારને ઘણો મળતો છે. જેમ ઇતિહાસકાર કાઈ નવી જ યોજના કે ઘટના અમુક અમુક નક્કી થયેલી હકીકતના ખુલાસા તરીકે મૂકે છે, અને અમુક જમાનાની પરિસ્થિતિ અને માનસ સમજાવે છે, જેમ જીવનચરિત્રલેખક, ચરિત્રનાયકનાં કાર્યો બતાવી તેનો ખુલાસો અમુક માનસથી કરે છે, તેમ જ વિવેચક કાવ્યના બતાવો અને પાત્રોનાં કાર્યોનો ખુલાસો અમુક માનસથી અથવા અમુક યોજના બતાવીને કરે છે. વિવેચક ઊર્મિ ગ્રેરે છે એ ખરું પણ એ ઊર્મિની ગ્રેરણા મૂળ તો

કાવ્યમાં છે, અને તે બતાવવાનું કામ માત્ર વિવેચક કરે છે. અને એમ તો ઇતિહાસકાર કે ચરિત્રનિરૂપક પણ મૂળ વિષયને ઉચિત ઊર્મિ પ્રેરે જ છે. એટલા જ ઉપરથી તેને સર્જક કે કલાકાર ન કહી શકાય. એટલે વિવેચકમાં સર્જનવ્યાપાર ચાલે છે એ ખરું, પણ તે વ્યાપાર, જગતની યોજનાના નિયમે શોધતાં મોટા વિદ્વાનશાસ્ત્રી કે ઇતિહાસના બનાવોનો ખુલાસો કરતા મોટા ઇતિહાસકાર કે ચરિત્રનિરૂપકના જેવો છે. સ્વતંત્ર નિર્માણ કરતા કલાકાર જેવો નથી. સ્વતંત્ર ચિત્ર કાઢતા, સ્વતંત્ર રાગ ગાતા, કે સ્વતંત્ર સૃષ્ટિ રચતા કવિનો સર્જનવ્યાપાર પેલા વિવેચક કરતાં જુદો છે. અને બન્નેને માટે સર્જન શબ્દ વાપરવાથી સમજણમાં અને ભાષામાં ગોટાળો થવા સંભવ છે. એટલે વિવેચક કવિ કે સર્જક નથી.

*

*

*

હમણાં બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં છૂટાછેડા કે લગ્નવિચ્છેદ વિશેના કાયદાની વિચારણા ચાલે છે. આમાં સૌથી વધારે સંભાળ લગ્નવિચ્છેદ માટે કયાં કારણો લગ્નવિચ્છેદ પૂરતાં ગણવાં, અને વિચ્છેદ પામેલાં માથાપનાં ફરજદારોનું શું કરવું એ વિશે કંઈક મુખ્ય પ્રશ્નો છે.

અહીં હું એ આખા પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા માગતો નથી. માત્ર એક જ પ્રકારના પ્રસંગની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવા ચાહું છું. અત્યારે લગ્નવિચ્છેદ ઇંગ્લંડના કૅબિનેટમાંથી લગ્નભાવનામાં એ માન્યતા સ્પષ્ટ રહેલી છે. તેમાં પહેલી એ છે કે એક પુરુષને એક સાથે એકથી વધારે પત્ની કરવાની છૂટ ન હોવી જોઈએ. અને બીજી એ કે અમુક અમુક કારણોથી સ્ત્રી પુરુષ બન્નેને લગ્નનો વિચ્છેદ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. આમાંની પહેલી માન્યતા, જે એક પાત્ર એકથી વધારે પત્ની એક સાથે ન કરી શકે, એને માટે કાયદામાં કશું થતું નથી. માત્ર લગ્નવિચ્છેદ માટે જ કાયદો ઘડવાનાં પગલાં લેવાય છે.

અત્યારની ભૂમિકાએ એક સ્ત્રી સંબંધી કાયદો કરી શકારો કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. હિંદુ મુસલમાન બન્નેને ધર્મથી હજારો વરસથી અનેક સ્ત્રી કરવાની છૂટ છે. હિંદુઓમાં એક સ્ત્રીના મતના ઘણા નીકળે, પણ મુસલમાનો તેને સંમત થશે કે કેમ એ વધારે સંદેહ પડતું છે, અને મુસલમાનો એ નિર્ધારન નહિ સ્વીકારે ત્યાં સુધી હિંદુઓ પણ નહિ સ્વીકારે એમ જણાય છે. એટલે કાયદાની એ અપૂર્ણતા ધ્યાનમાં રાખીને આપણે વિચારવું જોઈએ.

આ સ્થિતિમાં હું માનું છું કે એક પત્ની જીવતાં પતિ બીજી પત્ની કરે એટલાથી જ પત્નીને અમુક અમુક હકો મળી જવા જોઈએ એવો કાયદો જોઈએ. હું માનું છું કે પતિ બીજી પત્ની કરે કે તરત જ પહેલી પત્નીને કાયદેસર પૃથગ્વાસ અને ખોરાકો પોષાકોનો હક મળી જવો જોઈએ. અને આવા પ્રસંગે નિર્વાહની રકમ બંને તેટલી મોટી, ઘાખલો ખેસાડવા જેટલી મોટી, અપાવી જોઈએ. એ નિર્વાહની રકમ માત્ર પતિની જ નહિ પણ તેને બીજી વાર પરણીને આવતી પત્નીની મિલકત ઉપર પણ બોલે ગણાવે જોઈએ, તેના પીયરથી લાવી હોય તેના ઉપર પણ. અને આમ કરવામાં ફરી પરણનાર સ્ત્રી પુરુષ ઉપર કાયદો કોઈ જુલમ કરે છે એમ માનવાની જરૂર નથી. કારણકે નવા લગ્નને માટે પુરુષ તેમ જ

ખીજવારે પરણતી પત્ની જાણે પ્રથમ દર્શાવે સરખાં જવાબદાર છે. તેમાં પણ પ્રથમ પત્નીને ફરજાંદો હોય તો નિર્વાહનો હક અનેક ગણો વધારે પ્રમાણ બની જાય છે.

આ પૃથગ્વાસ અને નિર્વાહની સાથે જ, પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે લગ્નવિચ્છેદ કરી કરી પરણવાનો હક પણ તેને મળવો જોઈએ. અલગત લગ્નવિચ્છેદ કરે તે ક્ષણથી નિર્વાહનો હક નાબૂદ થાય. હું માનું છું આ બંને બાબત એક જ હુકમનામાથી કરી શકાય. પતિ ખીજ પત્ની કરે કે તરત જ તેની પ્રથમ પત્નીને પૃથગ્વાસ અને નિર્વાહની રકમનું પ્રાથમિક હુકમનામું મળવું જોઈએ, અને એ હુકમનામાની રકમ જ તે બાઈ લગ્નવિચ્છેદ પૂરો કરી એ હુકમનામાનો અંત લાવી શકે. પૃથગ્વાસ અને નિર્વાહ લેવો કે લગ્નવિચ્છેદ લેવો, લગ્નવિચ્છેદ લેવો હોય તો ક્યારે, તે બંધાની સંપૂર્ણ અખત્યારી પહેલી સ્ત્રીને રહેવી જોઈએ. લગ્નવિચ્છેદ માટે તેને ફરી કેસ કરવાની જરૂર રહેવી જોઈએ નહિ. માત્ર, પૃથગ્વાસ અને નિર્વાહના હુકમનામાને અંગે કોર્ટને ખબર આપીને તે લગ્નવિચ્છેદનું હુકમનામું પૂરું કરી શકે. તેમાં ધણીને ખબર આપી સાંભળવાની પણ જરૂર રહેવી જોઈએ નહિ. આમ થાય તો જ ખીજવારનાં લગ્નો ઉપર ઉચિત નિયમન રહેશે, અને પહેલી સ્ત્રીને થતા જુઝમો, ગેરકાયદા અને અન્યાયોમાંથી તેને કંઈક પણ રાહત મળશે. હું ઇચ્છું છું કે કાયદાના જાણકારો આ દષ્ટિએ કાયદાના વહેવારપણાનો વિચાર કરી જુએ અને એની ચર્ચા કરે.

ગોઝ-જીના મુલાકાત

એ ઉઘાડી વસ્તુ છે કે કોમવાદ એ આપણા રાજકીય જીવનનો મહારોગ છે.

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેમજેમ એ રોગને નિર્મૂળ કરવાનો પ્રયત્ન વધારતી જાય છે તેમ તેમ એના પ્રત્યાઘાત રૂપે કોમવાદ ફેલાતો જતો હોય એવું હમણાં લાગે છે. કોમવાદના ઝેરથી પીડાતી પ્રજા રાષ્ટ્રવાદના તંદુરસ્ત ધોરણે સંગઠન નહિ કરી શકે એ વસ્તુ આપણે અનુભવી રહ્યા છીએ. આપણે ત્યાં કોમી ઐક્યની બીજ મહત્ત્વની બાજુ એ છે કે કોમવાદ હિંદી પ્રજાને વિભક્ત કરી મૂકે છે, જેને પરિણામે પરદેશી અમલને દૂર કરવા માટે જે જાતનો એકસાથ સામનો હિંદીઓએ કરવો બેઠ્યો એમાં નિષ્ફળતા મળે છે. આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનની આ એક દર્દનાક નયજાઈ છે. વિભક્ત પ્રજાનું બળ વહેંચાઈ જાય છે. એની માગણીઓ પણ વિભક્ત હોય છે. હિંદી રાષ્ટ્રવાદને વ્યક્ત કરતી રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને કોમવાદી મંડળો જેવાં કે હિંદુ મહાસભા કે મુસ્લીમ લીગની માગણીઓ વચ્ચે રહેલો ભેદ રાષ્ટ્રવાદ અને કોમવાદ વચ્ચેનો ભેદ છે. રાષ્ટ્રવાદનો એ નિષેધક હોવાથી આપણા દેશમાં જેટલે અંશે હિંદુ કે મુસ્લીમ કોમવાદ વધારે મજબૂત હશે એટલે અંશે રાષ્ટ્રવાદ નબળો રહેવાનો.

પરંતુ આપણે માટે રાષ્ટ્રવાદ કે કોમવાદ સૈદ્ધાંતિક ચર્ચાનો વિષય નથી. આપણા રાષ્ટ્રવાદને શાહીસત્તાનો સામનો કરવાનો હોવાથી એ રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યનું પ્રતીક છે. કારણકે હિંદમાં રાષ્ટ્રવાદ, ખ્રિસ્તીશ રાજને નાબૂદ કરવા માગે છે. અને ખ્રિસ્તીશ રાજની નાબૂદી આપણે માટે રાષ્ટ્રીય મોભાનો સવાલ જ નહિ પરંતુ પ્રજાકીય આત્મનિર્ણયના હક્કની સ્થાપનાનો સવાલ છે, જેના વિના રાષ્ટ્રના સર્વોચ્ચ વિકાસની કોઈ પણ યોજના મોટા ને ઝડપી પાયા ઉપર આપણાથી હાથ ધરી શકાય એમ નથી. કારણકે આપણા ભાવિ નિર્માણની સત્તા આપણા હાથમાં નથી.

આથી કોઈ પણ રીતે કોમવાદને નાબૂદ કરી રાષ્ટ્રવાદના પાયા ઉપર આખી હિંદી આઘમને મહાસભા એકે કરવા માગે છે. કારણકે ત્યાં સુધી શાહી સત્તાનો સફળ સામનો થઈ શકે એમ નથી એ મહાસભાનો અનુભવ છે. માટે આજે જ્યારે મહાસભા વધારે ને વધારે શાહીવાદવિરોધી સંસ્થા થતી જાય છે અને આમજનતા ઉપર એનો કાબૂ વધારે દૃઢ થતો જાય છે, ત્યારે એના મોરચામાં લંગાણુ ન પડે, રાષ્ટ્રીય માગણીમાં બસૂરો એવાજ ન નીકળે અને એક સંસ્થાના નિયમન કે ભાવના હેઠળ પ્રજાને ભેગી કરી શકાય એ માટે વધતા જતા કોમવાદનાં ઝેરી મોર્મ ખાળવાનો યત્ન કરવાનો પ્રયત્ન મહાસભાએ નવેસરથી શરૂ કર્યો છે એ જ આવકારદાયક વસ્તુ છે.

આગામી ફેરેશનનો સામનો કરવા માટે જો મુસ્લીમ જનતાનો સામુદાયિક સાથ મહાસભા મેળવી શકે તો ખ્રિસ્તીશ સત્તાને નમાવવાનો રસ્તો ઘણો સરળ થઈ જાય એમ છે.

આ હેતુથી મહાત્માજી અને રાષ્ટ્રપતિએ મુસ્લીમ લીગના નાયક શ્રી જીન્ના સાથે ગયા માસમાં કામી સમજૂતી ઉપર આવવાના પ્રયાસ માટે વાતચીત શરૂ કરી હતી. એ વાતચીત થતાં પહેલાં શ્રી જીન્નાએ પોતાની માગણીની જાહેરાતો તો કરી દીધી હતી. એ જાહેરાત ગયાં અંકની નોંધમાં મેં જણાવી હતી. શ્રી જીન્ના એ મુદ્દા ઉપર જ મહાસભાના મોવડીઓ સાથે ચર્ચા કરવા તૈયાર થયા હતા એમ કહેવાય છે. પરંતુ મહાસભાના રાષ્ટ્રવાદી ને શાહીવાદ વિરોધી સ્વરૂપનો ધાત ન થાય એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને જે કંઈ પણ સમાધાનનો રસ્તો જડી શકે તો એ શોધી કાઢવાની સૌથી વધારે ગરજ મહાસભાની જ છે એટલે શ્રી જીન્ના સાથેની વાટાઘાટમાં શ્રી જીન્નાના હાથ ઊંચા જ રહ્યા હોય એવો સંભવ છે. મંત્રણાઓ દરમ્યાન મહાસભાની કારોબારી તરફથી શ્રી સુભાષચાંદ્રજીએ નીચેના ચાર અક્ષર મુદ્દાઓ ઉપર જ શ્રી જીન્નાની જાહેર કરેલી માગણીઓનો વિના વિલંબે સ્વીકાર કરવાની તૈયારી બતાવી હોવાનું કહેવાય છે.

(૧) મુસ્લીમ લીગ કોઈપણ જાતના દ્વિઅર્થ વિતાની સ્પષ્ટ જાહેરાત કરવા તૈયાર થાય, કે રાષ્ટ્રીય-મહાસભા સાથે જોડાઈને, દેશના સ્વાતંત્ર્યની લડાઈ માટે અને ખાસ કરીને આગામી ફેડરેશનનો સામનાનો જે રસ્તો મહાસભા પ્રહણ કરે એમાં લીગે સાથ આપવો, પછી ભલે એ રસ્તો સીધી લડતનો પણ હોય.

(૨) જે મહાસભાની આ શરત લીગને મંજૂર હોય તો લીગની માગણીઓ, (શ્રી જીન્નાના જાહેર ૧૪ મુદ્દાઓ, ઉપરાંત હમણું એમણે જાહેર કરેલા ૭ મુદ્દાઓ—જેઆગલી નોંધમાં મેં આપ્યા છે)—જે રાષ્ટ્રવાદ સાથે સુસંગત હોય—મહાસભા વિના વિદ્યો મંજૂર કરે.

(૩) લીગના જે સભ્યોને શ્રી જીન્નાની માગણી અનુસાર મહાસભાવાદી પ્રધાન મંત્રીઓમાં દાખલ કરવામાં આવે એઓ મહાસભાના પક્ષનિયમનથી બંધાય અને મહાસભાનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકે.

(૪) પોતાના ધ્યેય ને કાર્યક્રમનો મુસ્લીમ જનતામાં પ્રચાર કરવાની મહાસભાને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળે. એની શરત માત્ર એટલી જ હોય કે પ્રચારકાર્ય લીગવિરોધી ન હોય. ('નેશનલ ફ્રંટ' તા. ૨૬-૫-૩૮ નો અંક.)

છાપામાં પ્રગટ થયેલા આ મુદ્દાઓ અક્ષરશઃ સાચા નહિ હોય તો પણ, તત્વતઃ સાચા હોવા વિશે શંકા નથી. શ્રી જીન્નાએ એ મુદ્દાઓ વ્યક્તિગત રીતે કબજા કર્યા છે કે નહિ તે પણ આપણે જાણતા નથી. પરંતુ શ્રી જીન્નાની કારકીર્દિ અને એમનાં કામવાદી વલણથી જોયો માહિતગાર છે એમને એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે કે શ્રી જીન્ના ઉપલી માગણીઓ નહિ જ સ્વીકારી શકે. મહાસભાની માગણીઓ લીગની કારોબારી સમક્ષ વિચારણા અને નિર્ણય માટે રજૂ કરવાનો વખત મેળવવા માટે તાત્કાલિક તો બોઝ-જીન્ના વાટાઘાટ મુલતવી રહી છે. પરંતુ મહાસભાની આ શરતો સામે પોતાની માગણીઓ ઉપરાંત શ્રી જીન્નાએ બીજા એક વિચિત્ર માગણી એ રજૂ કરી કહેવાય છે કે મહાસભા મુસ્લીમ કોમના પ્રતિનિધિત્વનો દાવો છોડી દે. મહાસભા માત્ર હિંદુ કોમની પ્રતિનિધિ સંસ્થા અને અને લીગ મુસ્લીમ પ્રતિનિધિ સંસ્થા. આ બંને સંસ્થા આ મુદ્દા ઉપર સહકાર કરે.

આ માગણી મહાસભા સ્વીકારી નહિ જ શકે. કારણકે જે શ્રી જીન્નાએ આવી માગણી કરી હોય (જે વિશે મને શંકા નથી) તો મહાસભા એક રાષ્ટ્રવાદી અને શાહીવાદવિરોધી સંસ્થા મંદીને માત્ર હિંદુ કોમની સંસ્થા થઈ જાય. રાષ્ટ્રવાદ ને રાજકારણ પછી મહાસભાને

છોડવાં પડે. શ્રી હજીનાની આ માગણી 'રાષ્ટ્રવાદને સુસંગત' ગણી નહિ શકાય. અને પોતાના રાજકીય ને રાષ્ટ્રવાદી મીશનને ભોગે મહાસભા લીગનો સહકાર કઈ રીતે ખરીદી શકે ?

લીગ સીધી લડતમાં સાથ આપે !

બીજી વરતુ. મહાસભા લીગની માગણીઓ મંજૂર રાખે પરંતુ એ સાથે બ્રિટીશ સરકાર સામે સંયુક્ત મોરચો ખડો કરી શકાય એ એનો હેતુ છે. એટલે કે લીગ-મહાસભા તફનામું, મહાસભાને મતે એ પાયા ઉપર જ થઈ શકે કે બ્રિટીશ સરકાર સામે મહાસભાની લડતમાં લીગ જોડાય. મહાસભા લીગને શાહીવાદવિરોધી સંસ્થા બનાવવા માગે છે; જ્યારે શ્રી હજીના મારફત લીગ મહાસભાને કોમી સંસ્થા બનાવવા માગે છે. બન્ને વચ્ચે સમજૂતી થઈ શકે એવું છે જ નહિ. સિવાય કે બન્ને સંસ્થામાંથી કોઈ પણ એક પોતાનો વાદ છોડે. મહાસભા શાહીવાદવિરોધ ને રાષ્ટ્રવાદ છોડે એમ નથી; જ્યારે સામે પક્ષે લીગ કોમવાદ છોડે એમ નથી.

મહાસભાની માગણી પ્રમાણે લીગ મહાસભાની સીધી લડતમાં જોડાય ખરી ? સીધી લડતમાં જોડાવાની જે સંસ્થાની મનોવૃત્તિ હોય તે સંસ્થા કોમવાદનાં સાટાં કરવા મહાર પડે ખરી ? ક્રાંતિની મનોદશા સાથે કોમવાદી સાટાંને મેળ કેમ મેસે ? અને લીગના ખેતાખ-ધારી અણ્ણીઓની ભૂત અને વર્તમાન કારકીર્દિનો ઈતિહાસ ક્રાંતિકારી લડત સાથે એમને કેટલું છેલું છે એ ખતાવી આપે છે. આમ છતાં શ્રી હજીનાએ હમણાં જ લીગ કાઉન્સિલની બેઠક મહાસભાની શરતો મંજૂર કરવા ન કરવા બાબતની વિચારણા ચલાવવા બોલાવી છે.

આજે ઘણાને એ પ્રશ્ન થાય છે કે આગામી લીગ કાઉન્સિલની બેઠક મહાસભા સાથે સમજૂતી કરવા તૈયાર થશે ? એનો જવાબ એક જ શબ્દમાં આપવો હોય તો કહી શકાય કે 'ના.' આજના લીગ મોવડીઓની મનોદશા એ જાતની સમજૂતી કરવા તરફ છે જ નહિ. એમનો પ્રધાન હેતુ તો એ છે કે કોઈપણ રીતે રાષ્ટ્રીય મહાસભાને એવા ચક્રરમાં નાખી દેવી કે જેથી આજની એની મુસ્લીમ આમસંપર્કની હિલચાલ એ છોડી દે અને મુસ્લીમ જનતા ઉપર વધતો જતો મહાસભાનો કાબૂ તૂટી જાય. કોઈપણ જાતનું સમાધાન બે પક્ષ વચ્ચે તો જ થઈ શકે કે જે મુદ્દા ઉપર સમાધાની કરવાની હોય એનો સ્વીકાર કરવાની તૈયારી અને ગરજ બન્ને પક્ષની હોવી જોઈએ. એટલે કે સમાધાન તરફ જન્મેની લગભગ સરખી અભિમુખતા હોય. લીગ-મહાસભા સમાધાનીની વાટાઘાટોમાં એ તરફ લીગને પક્ષે સંસ્તર ગેરહાજર દીસે છે. જ્યારે સમાધાન કરવા માટે મહાસભા સંપૂર્ણ ગરજ જતાવે છે. કારણ કે રાષ્ટ્રીય પ્રજ્ઞના ઉકેલ પહેલાં કોમી પ્રજ્ઞનો ઉકેલ સાધી લેવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા મહાસભાને સમજાય છે. કોઈ પણ ભોગે કોમી સમાધાન કરવાની તૈયારી મહાસભા એટલા વાસ્તે જ જતાવે છે કે એના પછી રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યનો રસ્તો સરળ થાય એમ છે. પરંતુ જે સમાધાન એ રસ્તો સરળ ન કરતું હોય એ સમાધાન મહાસભા શી રીતે કરી શકે ? શ્રી હજીનાની સમાધાનની શરતો એ રસ્તો સરળ કરતી ન હોવાથી મહાસભા સાથેની વાટાઘાટનું પરિણામ નિષ્ફળતા લાવશે એમાં સંકા નથી.

લંગાણ પછી—

'રાષ્ટ્રવાદ સાથે સુસંગત' ન હોય એવી શરતો મહાસભા કબૂલી નહિ શકે એટલે કોમી સમાધાની ભાંગી પડ્યા પછી વરસો સુધી એની અસર આપણા રાજકીય ઉપર નિરાશાજરી જ રહેશે એમાં સંકા નથી. આથી, એક રીતે તો, એમ પણ લાગે છે કે જે વાટાઘાટો નિષ્ફળ નિવડવા સરન્નર્ધ હોય એની શરૂઆત જ નહિ કરવી જોઈએ. કારણ કે એના પ્રત્યાઘાતી પડ્યા બહુ દૂરગામી પડે છે. એ આપણે થોડા વખતમાં જ જોઈ શકીશું.

લીગ-મહાસભા વિરોધ એટલો બધો વધી જશે કે મહાસભાની મુસ્લીમ આમસંપર્કની હિલચાલ તોડી પાડવા માટે લીગના અનુયાયીઓ અત્યાર સુધી અખત્યાર નહિ કરેલી એવી પદ્ધતિનો આશરો લેવા તૈયાર થશે.

ખીજ બાજુ મહાસભા પણ બદ્ધનિશ્ચય-desperate-થશે. ન્યાં પ્રગતિવાદ ને દુર્ગતિવાદની અંતઃરથ અચકામણે હોય ત્યાં આપસેના સિદ્ધાંતને અવકાશ નથી હોતો એ વસ્તુ હવે પછી આપણને પાકે પાચે સમજાશે. લીગ અને મહાસભાનો વિરોધ કોમી વિરોધ નથી. તત્ત્વતઃ પ્રત્યાઘાત ને ક્રાંતિવાદનો વિરોધ છે.

હિંદુ-મુસ્લીમ કોમી એકતા માટે હજી વરસો સુધી થોભવું પડશે. રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નના નિરાકરણની ઝડપ વધારવા માટે, કોમી નિરાકરણ થઈ જવું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું છે. પરંતુ મુસ્લીમ આમર્શનું કોમી જનન અને વ્યાપક પછાતપણું એને રાષ્ટ્રવાદી અપીલની અસરથી વેગળું રાખે છે. આથી લીગની પ્રત્યાઘાતી નીતિ અને રાષ્ટ્રવાદવિરોધી વલણ ને લઘુમતિ કોમ તરીકે મુસ્લીમ કોમનાં દરગમી ક્ષિતોને તો નુકસાન જ કરે છે એની મુસ્લીમ જનતાને ખાતરી નહિ થાય ત્યાં સુધી મહાસભાને થોભવું જ રહ્યું. એ સિવાય ખીજે રસ્તો દેખાતો નથી. પરંતુ આમસંપર્કની હિલચાલ મહાસભાના હાથમાં એક એવું શસ્ત્ર છે કે જે ધીમું પરંતુ સંગીન કાર્ય કરશે. આથી જ શ્રી જીન્ના મુસ્લીમ આમર્શનું મહાસભાની હિલચાલથી આટલા બધા ભડકી બેઠ્યા છે અને સમાધાનની માગણીઓમાં મુસ્લીમ સંપર્કની હિલચાલ છોડી દેવાની માગણીનો એમણે સમાવેશ કર્યો છે. મહાસભા એ માગણી નહિ સ્વીકારી શકે, કારણકે એમ કરવાથી એને આમજનતાના પ્રતિનિધિત્વનો પોતાનો દાવો ને કાર્યક્રમ જતો કરવો પડે, જેના વિના મહાસભા આટલા પ્રયત્ન બળનું પ્રતીક નહિ બની શકે.

સમાધાનની જરૂર

રાષ્ટ્રીય મુક્તિની હિલચાલ વધારે વેગવાન ને ઝડપી બનાવવા માટે કોમી વિખવાદનો કામમ માટે નિકાલ કરી દેવો જોઈએ એ મેં આગળ જણાવ્યું છે. અહીં આપણે એ જોઈએ કે વર્તમાન સંજોગોમાં કોમી સલાહ આપણા રાજકારણ ઉપર શી અસર પાડી શકે એમ છે. હોદાસ્વીકાર પછી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા અને શક્તિ અનેકગણાં વધ્યાં છે. અને કોઈપણ સંસ્થાને પોતાના મીશનની સિદ્ધિ માટે પ્રતિષ્ઠા અને શક્તિની અસાધારણ ચાપણ હોય છે. આને મહાસભાની સ્થિતિ એવી છે કે ખુદ બ્રિટિશ સરકાર પણ અને તો મહાસભાનો સાથ મેળવવા તલસે છે. કારણ કે છેલ્લા એક વર્ષમાં આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ઘણી બગડી છે. યુદ્ધભયે આને નિશ્ચિત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. આગામી સુદમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સ્થિતિ ઘણી કંડોડી થવા સંભવ છે. સામ્રાજ્યના ભાગોની ધનતા પહેલાંના જેટલી આને રહી નથી, કારણકે શાહીસત્તાની જુલમી વૃત્તિ તક મળતાં એમને ખુદ બ્રિટનની વિરુદ્ધના દળમાં ધકેલી મૂકશે. આ સ્થિતિ બ્રિટનની લશ્કરી શક્તિને ઘણી નબળા કરી દેશે. બ્રિટિશ સત્તાધીશોના દરેદેશી વર્ગને એનું ભાન થતું નથી છે. આનાં બે કારણો છે. દિવસે દિવસે મહાસભાની વધતી જતી શક્તિ અને વિપક્ષે બ્રિટનની ઘટતી જતી શક્તિ, કેટલાક બ્રિટિશ રાજપુરુષોને પરિસ્થિતિનો સાચો તાગ કાઢવાની ફરજ પાડે છે.

મહાસભાના અગ્રણીઓ ભવિષ્યની પરિસ્થિતિ પામી ગયા હોવાથી, કોઈપણ રીતે મુસ્લીમ લઘુમતિ કોમ સાથે સમજૂતી કરી લઈ દેશની કોમોને વખતસર એક ને અવિભક્ત કરી સંગઠિત કરવા માગતા હોવાથી તેમણે હમણાં લીગનાયક સાથે વાટાઘાટ કરવાનું, યોગ્ય ધાર્યું છે. પરંતુ સામે પક્ષે લીગનાયકોને પરિસ્થિતિનો લાભ લેવાની કશી પડી નથી. મહાસભા

એ ક્રાંતિકારી સેર્યા હોવાથી શાહીવાદનો સામનો કરતાં કરતાં વ્યાખર્ષણનાં હિતોને સર્વલક્ષી બનાવતી મંર્યામાં એનું ફાંતર થતું જશે એ હકીકત લીગના પ્રત્યાધાતી નાયકો સમજે છે. આખર્ષણની જાગૃતિ કે આમસત્તાનાં વધતાં જતાં મોજાં ખિટીશ સત્તા જ નહિ પરંતુ દેશનાં બધાં પ્રત્યાધાતી ને પ્રગતિવિરોધી તત્ત્વોને પણ સાફ કરી નાખશે એની ખીક છે. લઘુમતિ કેમોનાં દિનનાં રક્ષણને નામે આજે મુસ્લીમ જનતાનાં અગ્રગણ્ય પ્રત્યાધાતી તત્ત્વો લીગના ઝંડા હેઠળ ભેગાં થઈ રહ્યાં છે. એમની પાસે ખિટીશ શાહીવાદ સામે મોરચો મોડવાની આશા રાખવી તદ્દન નકામી છે. તો પણ મહાસભા તરફથી એ જાતની માગણી કરવાથી એમનું પ્રત્યાધાતીપણું સાવ ખુદ્દું પડી જશે.

વાટાધાટો નિષ્ફળ જતાં એ બે જાતની નુકસાનકારક અસર આપણા રાજકારણ ઉપર પડી જશે. પ્રથમ તો મહાસભાવાદીઓને એ નિરાશ કરશે. મુસ્લીમ કોમવાદ કોઈપણ જાતની છૂટછાટ કે ઉદારતાથી પણ સમજવા તૈયાર નથી એનું ભાન એમને શું કરવું એ મંચે ધણા વખત સુધી ચૂંચવણમાં મૂકી દેશે. ખીજા બાજુ સમજૂતી ન કરી શકવાની હકીકત ખિટીશ સત્તાના હાથ વધુ મજબૂત કરશે. ખિટીશ સત્તાધીશોને હાલની વિષમ પરિસ્થિતિમાં ખાતરી થશે કે કટોકટીની ધડીની વેળાએ દિંદની બે મોટી કામો ભેગી થઈ શકે એમ નથી. એમની કોમવાદી મનોવૃત્તિ એમને વિભક્ત જ રાખશે, જે રાષ્ટ્રીય મહાસભાને ઘણી રીતે નબળા રાખશે. આને લીધે ફેરફારના મુદ્દા ઉપર મહાસભાને માન્ય હોય એ મુદ્દા ઉપર સમજૂત કરવાની આવશ્યકતા એમને લાગશે નહિ. અથવા તો જેટલે અંશે એ મુદ્દા ઉપર મહાસભા ખિટીશ સત્તાને નમાવવા માગે છે એટલે અંશે એ નમવા તૈયાર નહિ થાય. કોમી વાટાધાટની નિષ્ફળતાના પડખા આપણે આ બાજુમાં થોડા વખતમાં જ જોઈ શકીશું.

દિંદી વજરની જાહેરાત

એક તરફ શ્રી બોઝ-જીના વાટાધાટ આપણા ચાલુ રાજકારણનો મહત્ત્વનો બનાવ બન્યે જતી હતી એ જ વખતે દિંદી વજરે આગામી ફેરફાર સંબંધે એક ગેળાવડામાં મહત્ત્વની જાહેરાત કરી છે. પ્રાંતીય ધારાસભામાં મહાસભાએ અધિકારગ્રહણ કર્યા પછી ફેરફારનો મુદ્દો હવે આપણા રાજકારણમાં બહુ મોટો ને મહત્ત્વનો વિષય બન્યો છે. ફેરફાર ચોજનાની પ્રત્યાધાતી દલમોનો મહાસભા કોઈપણ રીતે સ્વીકાર કરી શકે એમ નથી અને એમાં ફેરફાર કરાવવા કે આખી ચોજના પડતી મુકાવવા મહાસભા પોતાની બંધી શક્તિ વાપરશે એ જાતની જાહેરાત મહાસભાને પહેલે અનેકવાર થઈ ચૂકી છે. આને લીધે તો ફેરફાર દાખલ કરવાનો દિવસ દૂર ને દૂર ફેલાતો જાય છે. ફેરફાર દૂર ને દૂર ફેલાવું જવાને કારણે કેટલાક વખત થયાં આપણે ત્યાં એવી માન્યતા પ્રચલિત થઈ છે કે મહાસભાના ઉગ્ર વિરોધને કારણે અને આંતરરાષ્ટ્રીય ચિકટ પરિસ્થિતિમાં મહાસભા સાથે ઝઘડામાં ઊતરવું ખિટીશ સરકારને પહેલે સલાહ બરેકું ન હોવાથી, એ ચોજનામાં મહત્ત્વના ફેરફાર કરવાની વિચારણા શાહીસરકાર કરી રહી છે. લોર્ડ લેધિયન અને લોર્ડ સેન્ટુઅલની દિંદની મુલાકાત અને વાઈસરોયનું હંડન જતું એ બનાવોએ ઉપલી માન્યતાને વધારે દઢ કરી હતી. લોર્ડ એટલાંટે ફેરફારમાં ફેરફાર ન કરવા મંચે કરેલી જાહેરાત ઉપલી માન્યતાને દૂર કરે છે. પરંતુ સાથેસાથે એ જાહેરાત પરિસ્થિતિની અંપૂર્ણ ચોખવટ ખબર કરી નાખે છે. ગમે તેટલી ચિકટ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં દહા ખિટીશસત્તાની મજબૂતી સાબૂત છે એ વસ્તુ દિંદી વજરના શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે. દિંદી પ્રજ્ઞના ગમે તેટલા ઉગ્ર વિરોધ છતાં વરસોની વિચારણાને અને ધડવામાં આવેલી ચોજનામાં ફેરફાર કરવા ખિટીશ સત્તા તૈયાર નથી. આ વસ્તુ એ જ સૂચવે છે કે

હિંદના સંબંધમાં પણ ખ્રિસ્ત, આયક્રોડ અને દક્ષિણ આફ્રિકાની માફક પરિસ્થિતિ હાથમાંથી જશે ત્યારે જ જાગવા તૈયાર થશે. સામાન્ય ચલાવવાની લાંબા સમયની લઢણી ખ્રિસ્તી રાજપુરુષોને પરિસ્થિતિનો સાચો આંક લેતાં ઘણીવાર અટકાવ્યા છે. હિંદના સંબંધમાં પણ એમનું વલણ સ્વાર્થો ને દૂરી દષ્ટિવાળું જ લાગે છે.

નિખાસ એકરાર

મહાસભાવાદી મંડળોમાં અધિકારગ્રહણના વિરોધીઓની એક દલીલ એ હતી કે અધિકારગ્રહણના વેશો લાંબે ગાળે મહાસભાના ક્રાંતિકારી મિશનનો જુસ્સો ઉતારી નાખશે. બંધારણીય માનસ અને તકવાદ દાખલ થઈ ને મહાસભાના ક્રાંતિવાદી કબેજરને આંખપ લગાડશે વગેરે. અધિકારગ્રહણને દશ માસ થઈ ગયા એ દરમિયાન પ્રધાનમંડળો તરફથી અનેલા કેટલાક બનાવો દિલગીરી ઉપજાવે એવા છે. હમણાં જ એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ પૂનામાં પંડિત જવાહરલાલે આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એમણે હોદ્દાસ્વીકાર પછી મહાસભામાં દાખલ થયેલ ખૂરાં તરફની નિખાસ કબજાત કરી છે. કાર્યસિદ્ધિની એકતાનતા ઓછી થઈ છે. અગત્યના પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન દોડાવવાને બદલે અધિકાર વહેંચવા ને ભોગવવાની અનેક નાનીમોટી તકરારો મહાસભાવાદીઓમાં પેડી છે અને અંતિમ ધ્યેય તરફ ધ્યાન રાખીને આપણી લડત આગળ ધપાવવા તરફ કામ કરવાને બદલે આપણે વહીવટીનંત્રના નાના પ્રશ્નોમાં ગૂંચવાઈ પડ્યા છીએ એમ પંડિતશ્રીએ બહુ સાફ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે. મેં આગલી એક નોંધમાં જણાવ્યું હતું કે અધિકારગ્રહણ મહાસભાવાદીઓમાં ત્વચ્છ અંશે બંધારણીય મનોવૃત્તિ પેદા કરશે અને એ અનિવાર્ય વસ્તુ છે. કારણકે જે જાતનાં સાધનોનો વ્યક્તિ કે સંસ્થા પોતાની કાર્યસિદ્ધિમાં ઉપયોગ કરે છે એ સાધનો એની મનોવૃત્તિ ઉપર વરોએછે અંશે અસર તો કરવાનાં જ. અધિકારગ્રહણે મહાસભાની ક્રાંતિકારી કારકીર્દિને બંધારણીય કારકીર્દિના પ્રદેશમાં દાખલ કરી હતી બંધારણીય પ્રદેશની બંધારણવાદી હવાની અસર મહાસભાવાદી માનસ ઉપર થવા લાગી છે એ વસ્તુ દિવસે દિવસે સ્પષ્ટ થતી જાય છે. પરંતુ એ સાથે જ અધિકારગ્રહણે મહાસભાની શક્તિ, પ્રતિષ્ઠા, સંગઠન અને પ્રચારશક્તિ કયાંયે વધારી મૂક્યાં છે એ કંઈ નાનોસનો લાલ છે? અંગ્રેજ સરકારની ગેરહાજરીમાં મહાસભા સિવાય બીજાને કોઈપણ પક્ષ હિંદનું રાજ્ય ચલાવવા સમર્થ નથી એ નકરું સત્ય પ્રજ્ઞની અને શાહીસત્તાની આંખો સમક્ષ હોદ્દાસ્વીકાર પછી જ મૂર્તસ્વરૂપે ખડું થયું છે. મોટા ક્રાંતિકારીઓ ને બંડખોરો, મોટા વહીવટદારો ને રાજકારભારી થઈ શક્યા છે એ હકીકતે મહાસભામાં ઘણો આત્મવિશ્વાસ પેદા કર્યો છે.

બાકી કોઈ પણ સમર્થ ને વિશાળ સંસ્થામાં ગમે એટલી સાવચેતી રાખવા છતાં તકવાદ જરૂર ઘૂસવાનો જ. એ ન અટકાવી શકાય એવી વસ્તુ છે. દુનિયાના મહાન ક્રાંતિકારી પક્ષનો ઇતિહાસ પણ એ જ બતાવે છે. મહાસભાનું લોકશાસનપ્રાણ—Republican—બંધારણ એને તકવાદના ઝેરથી મુક્ત રાખી શકે એમ નથી. આપણો મુખ્ય સવાલ તો એ હોવો જોઈએ કે મહાસભા પોતાનો ક્રાંતિકારી વર્ણુ નહિ છોડે. અને મહત્વના મુદ્દાઓ સિદ્ધ કરવા માટે જરૂર પડે ત્યારે શાહીસત્તા સામે મોરચા માંડવા એ તૈયાર રહેશે તો તકવાદ દાખલ પડેલો હશે તે પશુ બંડવેળાએ ભાગી જશે.

૪-૬-૩૮

સુધારો : ગયા અંકમાં, પૃ. ૪૪૫, લીટી ૬-૭ નીચે મુજબ સુધારી લેવી :

... .. એનું દમન

ન કરી શકાય તો પણ એનું રામન તો જરૂર કરી શકાય છે. ...

સમીરનું જોર, અપાઠ મેઘનો
ધરિત્રીને લીંજવતો પ્રપાત
શમે, ભરે આર્દ્ર મધૂર ગંધથી
મારા વાડામહીનો નભ કલગી સમે ગર્વિલો પારિજાત.

વસંતે જગનાં પુષ્પો, ખીલતાં તે સમે તને
વરવું રૂપ ત્યાગીનું, લઇને રહેવું ગમે;
ગભીરા પૃથિવી જ્યારે સ્નાનથી પરવારતી
વર્ષાના, તવ સત્કારે માર્ગમાં પુષ્પ પાથરી.

માઘી ઘઈને તહીં દેવવૃક્ષનો
ઉભો હોતો દેવકપાસ નાનડો,
લાવણ્ય હેમંતનું આયમે અને
લગ્ન ઘેરી પધારે શિશિર તવ ખીલે નાનડો એ કપાસ.

આજે લગભગ દરેક લેખક, ચિત્રકાર, કવિ, અને આગળ વધીને કહીએ તો દરેક માણસ ચિંતામાં પડ્યો છે કે પોતે પ્રગતિશીલ છે કે પ્રત્યાધાતી? શ્રી. રમણભાઈ એ દર્શણપંથમાં બતાવ્યો છે તેવો કોઈ સહેલો માર્ગ આને માટે ન મળે, ને પ્રગતિશીલ તથા પ્રત્યાધાતીનાં ખાસ રંગીન પાટિયાં તૈયાર કરી દરેક માણસ પોતાના ધર્મચિન્હ તરીકે એને વાંસા ઉપર કે છાતી ઉપર ન લટકાવે ત્યાં મુઠી આ કાપડો સૌને મૂંઝવશે. હું તે છું સું? હું તે પ્રગતિશીલ છું? પ્રત્યાધાતી છું? બને છું? બને નથી? છેવટ પછી હું છું કે નથી? એ સવાલ દરેક ચિંતનશીલ મનુષ્યના મગજમાં આજે ઉદ્ભવે છે.

એટલા માટે બે આ વિષયનો થોડો ઊદાપોહ થાય તો એનાથી પ્રગતિશીલ કે પ્રત્યાધાતીને ફાયદો થાય કે ન થાય તે સવાલ જુદા છે, પણ કોઈકને તો જરૂર ફાયદો થાય. પણ પંખીની લડાઈ થઈ ત્યારે, કહે છે કે, ચામાચીડિયું બનેમાંથી કોઈ વર્ગમાં ભળ્યું નહિ ને છેવટે અપયસ પામ્યું. હિતોપદેશમાં તો કાગડો મોરનાં પીંજાં ખોસે છે ને છેવટે પ્રગટ થઈ જતાં લજ્જા પામે છે. પણ કાગડો, બીજું કંઈ નહિ તો, છેવટે કાગડો તો હતા જ ને મોરનો સ્વાંગ ભજવવા જતાં પોતાની જાતને પ્રગટ કરી બેઠો. પણ પ્રત્યાધાતી કે પ્રગતિશીલને બેમાંથી એકનો વેપ ભજવવાની જરૂર પડે તેમ નથી. કારણ કે ખરી રીતે તો તે બેમાંથી એકે નથી. એટલે, આ વિષયનો ઊદાપોહ કરનારે બેમાંથી એકે-પ્રત્યાધાતી કે પ્રગતિશીલ-હોવાની જરૂર નથી. જરૂર વિષયના ઊદાપોહની છે. ખરી વાત જ એ છે કે પ્રગતિશીલ ને પ્રત્યાધાતી એ બન્ને કાલ્પનિક વર્ગ છે, પણ વિષયનો ઊદાપોહ એ વસ્તુસ્થિતિ છે. આપણે હિંદુઓ ખાસ કરીને કંપનાશીલ છીએ. એ મેણું ટાળવા માટે પણ આ જરૂરી છે કે કાલ્પનિક વર્ગને એક બાબતે મૂકી વસ્તુસ્થિતિને થોડો વખત સમ્યાધી લઈએ. એટલે આપણે પ્રત્યાધાત કે પ્રગતિશીલતા-એ બન્નેની બાબત કરવાની, સમજવાની, કે બાણવાની જરૂર નથી, પણ એ વિષેના ઊદાપોહની ખાસ જરૂર રહે છે. તમે કહેશો ઊદાપોહ શા વિષે કરવો? પણ આ સવાલ જ તમારું અજ્ઞાન સૂચવે છે. શા વિષે એ સવાલ જ ઉત્પન્ન થતો નથી. ઊદાપોહ કરવો એટલો જ સવાલ છે.

જે જીવું છે તેને પ્રત્યાધાતી કહેવું કે નવું છે તેને પ્રગતિશીલ કહેવું કે કાલિદાસનો પેલો શ્લોક પુણસ્તિયેવ ન સાણુ સર્વ માન્ય રાખવો-કે એવી કાષ્ટપણુ વિચારસરણીનો આશ્રય લેવાથી પૂર્વગ્રહથી માનસ દૂષિત થવાનો સંભવ છે, માટે જેટલું ખ્યાન ઊદાપોહ ઉપર રાખવું તેટલું વિષય ઉપર ન રાખવું. છતાં આ વિષયમાં પણ તમને ડાખ્યા ને જમણા કે જમણા ને ડાખ્યા એવા બે વર્ગ પાડવાની અનિવાર્ય જરૂરિયાત ઊભી થાય જ તો એનો રસ્તો એટલો સહેલો છે કે જેમ થર્મોમિટરને બોમ્બને કેટલો તાવ છે એમ તરત કહી શકાય, તેમ તમારી 'આધિપ્રિયોલોહ' સ્પષ્ટ નથી એમ કહેવાથી જ, અપિના તાત્કાલિક શાપની પેઠે,

માણસ પ્રત્યાધાતી વર્ગમાં જઈ પડે છે. ત્યાંથી એણે બહુ જ હોય તો વિચારસરણી રપટ કરવી રહી. કઈ વિચારસરણી રપટ છે, એ પ્રશ્ન પણ, લૌગંચિયમ બેવાથી ગ્રંથ્યા મળી નવ્ય એટલે સહેલો છે. રપટ વિચારસરણી એ શબ્દ જ બતાવે છે કે એમાં સઘળું રપટ હોય છે માટે વિચાર કરવાની વૃદ્ધિયાત બી થતી નથી. અને એ વિચારસરણી રપટ છે કે જે આપણી છે. આમાં સમષ્ટિને બોગે વ્યક્તિ પ્રાધાન્ય મેળવતી લાગે છે. પણ એના હેતુ એવા નથી. એમ લાગે તો એ એક અકસ્માત માત્ર છે. વિચારસરણીનાં બોગે બહાપોહ પ્રાધાન્ય બોગવે, ને બહાપોહને બોગે વ્યક્તિ પ્રાધાન્ય બોગવે—એવો દ્વિમુખી કાર્યક્રમ એમાં છે એટલે હવે એ વિચારસરણી પ્રગતિશીલ કરે છે કે જેમાં ‘હું’ કેન્દ્રસ્થાને હોય.

પ્રગતિશીલતાનું ખરું કેન્દ્ર ‘હું’ને બનાવવાથી બીજા બે મહાન લાભ છે તેની ઉપેક્ષા કરવી ન થયે. પહેલું એ કે કાઈ પણ ‘હું’ એમ બોલે કે તમારી ‘આઈડિયોલોજી’, રપટ નથી—એટલે તરત જ એ માણસ પ્રગતિશીલતાની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્ય બની નવ્ય છે. પણ એ અસ્પૃશ્યતાથી ઉગરવા માટે એણે તરત કઈ કઈ બાજત પ્રગતિશીલ છે ને કઈ કઈ પ્રત્યાધાતી છે, એવો લાંબો અભ્યાસી માર્ગ લેવાની જરૂર રહેતી નથી. એણે માત્ર એમ કહેવું કે આ પ્રગતિશીલ છે, ને આ પ્રત્યાધાતી છે. ને અજ્ઞાદીનના જ્ઞાનસતી પેઠે તેની વિચારસરણી પણ રપટ બની જશે. એને પણ તરત લાગવા માંડશે કે વસ્તુના માયાવી રૂપમાં પડવાની એને જરૂર નથી. શબ્દનું માયાવી રૂપ જ એના ઉદ્ધાર માટે બસ છે.

નવલકથાઓમાં તો પ્રેમત્રિકાણ છે ને આ પ્રત્યાધાત-પ્રગતિશીલમાં માત્ર દંદ છે એ નેઈને મને ધણું લાગી આવે છે. આનો એક ઉપાય મને યુક્ત છે: જો કે એ સૌને નરુએ. પ્રત્યાધાતીને પ્રગતિશીલની વચ્ચે પ્રેમને મૂકવો. એમાં એક કવિત્વમય વર્ણસંગાઈ પણ છે. પ્રત્યાધાતી-પ્રગતિશીલ-પ્રેમ. પ્ર-પ્ર-પ્ર. પ્રત્યાધાતીની દૃષ્ટિએ નેઈએ તો દારૂની પેઠે પ્રેમ જૂનો થવા નેઈએ. પ્રગતિશીલની દૃષ્ટિએ નેઈએ તો દૂધની પેઠે પ્રેમ તાજે નેઈએ. એ બન્ને સમાધાન કરવું હોય તો તમારે પ્રેમને જૂનો પણ થવા ન દેવો, પ્રેમને નવો પણ થવા ન દેવો. ખરી રીતે પ્રેમની ‘આઈડિયોલોજી’ રપટ નથી—માટે પ્રેમને રહેવા જ ન દેવો. એ કરવાથી ત્રિકાણખંડની ચિયત્તિ પાછી આવે છે ખરી—પણ પ્રેમ વિગેની વિચારસરણી રપટ થઈ નવ્ય છે. પ્રેમ—ની વિચારસરણી રપટ નથી માટે પ્રેમનો જ બહિષ્કાર કરો. એ પ્રમાણે જેની જેની વિચારસરણી રપટ ન હોય તેનો બહિષ્કાર કરવો. ઉદાહરણ તરીકે, આપણ પોતાના વિગે આપણને રપટ વિચારસરણી મળી આવતી નથી—આપણે કયાંથી આવ્યા ક્યાં જવાના—એ વિગે વિચારસરણી રપટ નથી. માટે એવા કાઈ પણ તાત્વિક કાર્યક્રમે તમારે રપથ જ ન કરવો. ઉદાહરણ તરીકે, જીવન શું છે—એ વિગે તમે વિચાર કરો તે તમે પ્રત્યાધાતી મળી શો. પણ જીવન જે વડે ટકે છે તે દારૂ વિગે વિચાર કરો તો તમે પ્રગતિશીલ મળી શો. તમે એમ કહો કે જીવનમાં દારૂની વૃદ્ધિયાત છે, પણ જીવન કેવળ દારૂ ઉપર નિર્ભર નથી, તો તમારી એ અરપટ વિચારસરણીને અમે આવી રીતે રપ બનાવી શકીએ! તમને પંદર દસક દારૂ વિના રાખીએ ને તરત જ તમે બોલવાના “વાર! જીવન કી ખાત છે:દો! વો ચાલ એ દો-દો પા ન દો—મગર મે દારૂ કી ખાત સમ્મી હય—

રૂપે વિચારસરણીનો આ પ્રયોગ વિવેચનમાં અજમાવવો હોય તો આવી રીતે અજમાવી શકાય:

જે જે વસ્તુ વંચાય છે તે લોકપ્રિય થાય છે.

જે વસ્તુ લોકપ્રિય થાય છે તે સામાન્ય હોય છે.

જે વસ્તુ સામાન્ય હોય છે તે આપણા પૂર્વગ્રહેને પોષે છે.

જે આપણા પૂર્વગ્રહેને પોષે છે તે અરૂપે વિચારસરણીમાંથી જન્મે છે.

માટે જે વસ્તુ લોકપ્રિય થાય છે તે પ્રત્યાધાતી છે.

તુલસીકૃત રામાયણ લોકપ્રિય છે માટે પ્રત્યાધાતી છે.

ગીતા લોકપ્રિય છે માટે પ્રત્યાધાતી છે.

ઇતિ સિદ્ધમ્.

ત્રણ પ્રગતિશીલ મિત્રો નવલકથા લખવા એસે ત્યારે ઘણું કરીને ટેવલને ત્રણ ખૂણે ત્રણ ખુરશીઓ મૂકે. પછી નવલકથા શરૂ થાય.

અ બોલે : નવલકથાનું નામ શું પાડવું છે ?

ચ બોલે : નાયક ઉપરથી પાડીએ.

ક બોલે : એ વિચારસરણી પ્રત્યાધાતી છે.

કાર્મપણ માણસને Hero બનાવવો ન બેઠએ.

એટલામાં આ આવે.

ત્રણ જણા આ પીએ.

પાછો અ બોલે : વાર્તાનું નામ 'ધૂળ' રાખીશું.

ચ બોલે : ધૂળ એ ધૂળ છે.—'ધૂળેભર્યા' રાખીશું.

ક બોલે : કેવળ ત્રિપણ નવલકથાના નામ તરીકે બરાબર નથી.

અ : નવલકથાના નામમાં આપણે રૂઢિ તોડવી જ બેઠએ.

ચ : તો પછી 'ધૂળેભર્યા માનવજાળ' રાખો.

ક : 'માનવજાળ' એ હલકો શબ્દ છે. એમાં ભેર નથી. 'ધૂળેભર્યા માનવવજ્ર'

એમ રાખો.

ત્યારપછી એક નાયક ને એ નાયિકા રાખવી—પ્રતિનાયક રાખવો—ઉપનાયક રાખવો, એ ચર્ચા ચાલે.

આવી રીતે નવલકથા લખી શકાય. ને તે એક માણસની નહિ પણ ત્રણની સહિયારી કૃતિ છે માટે પ્રગતિશીલ ગણાય. તમે કહેશો કે કૃતિ એકની છે કે ત્રણની એ અગત્યનું નથી: પણ તેમાં રસનિષ્પત્તિ એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે: તો એનો જવાબ આટલો જ છે કે કૃતિ અત્યંત સરસ હોય છતાં પ્રત્યાધાતી હોઈ શકે: ત્યારે કૃતિ નીરસ હોવા છતાં પણ પ્રગતિશીલ હોઈ શકે.

આપણે એક વાર્તા લઈ એને પ્રગતિશીલતાની દૃષ્ટિએ તપાસીએ.

ઉદાહરણ તરીકે, શ્રી. રામનારાયણ પાંડેની 'બેમી' કે શ્રી. રમણલાલની 'પ્રજ્વલિત દરવાન' જો. શ્રી. પાંડેની બેમી પ્રગતિશીલ છે, પણ એ વાર્તા પ્રત્યાધાતી છે. માણસ, બહેન એક ધૂળના ઢેફાને પણ આદર્શ ગણીને જાણે જવાનો પ્રયત્ન કરે—પોતાની હરેક નજગાઈ પર સંપૂર્ણ ગેજવવાનો યત્ન કરે તો એ માણસ પ્રગતિશીલ બનાવો બેઠએ. પણ.

મંથન એ દયાવેલી લાગણી છે. જે વસ્તુ દયાય છે તે પરાધીનપૂરક ગણાય છે. માટે વાર્તાની 'ખેમી' પ્રગતિશીલ છતાં, ખેમીની 'વાર્તા' પ્રત્યાષાતી છે. શ્રી. રમણલાલની વાર્તામાં 'પ્રભુનો દરવાન' એ 'હેડીંગ' પ્રત્યાષાતી છે માટે વાર્તા પ્રત્યાષાતી હોવી જોઈએ. વસ્તુ મુંઝવે દોષ છતાં એને નમારે પ્રત્યાષાતી કરવી હોય તો એને ચૂંથવા માંડવી. એ વિચારસરણી પાસે ટાંગારથી માંડીને ત્રિલોકપતિ સુધી કાંઈ રૂપક વિચારસરણીવાળો જન્મ્યો નથી અને દરે જન્મવાનો નથી. જેણે જેણે રૂપક વિચારસરણી કરવી હોય તેણે તેણે—અથવા જન્મ દો, આ વિતાનયુગમાં રૂપક વિચારસરણીનાં થોડાં 'ઈન્જેક્શન' આપી દેવાની કાંઈ શોધખોળ કરે તો એને ધણે લાભ થાય તેમ છે. ઉદાહરણ તરીકે કાંઈ હોકરું માંડું હોય ને માયો અચાનક 'હે પ્રભુ!' એમ બોલી દેવાય તો એની એ પ્રત્યાષાની વલણ માટે તરત પ્રગતિશીલતાનું 'ઈન્જેક્શન' આપી દેવામાં આવે તો એ માના 'હે પ્રભુ!' એમ બોલવાને બદલે, વિતાનની પરિભાષામાં બોલવા માટે: અને 'હે લીવરટયુગ! હે લીવરટયુગ!' એમ કહેવા માટે. અણગત, તમે એમ કહો કે ઈશ્વર પરની કાલ્પનિક શ્રદ્ધા આ એવા જ બીજા કાલ્પનિક પદાર્થ પર સંક્રાન્ત થાય છે, માટે મનુષ્યસ્વભાવ ત્યાંનો ત્યાં છે, તો તમારે બુદ્ધિનું ન જોઈએ કે અદૃશના આધાર પરથી મનુષ્ય જેટલો દૃશ્યના આધાર પર વધુ આવે એટલો એ પ્રગતિશીલ થયો કહેવાય!

દરે એક હેઠલી પેડી લુનવાણી વાત તમને સમજાવી દઉં. એક પટેલે આપીને કહ્યું: 'પટલાણી! આજે તો ગામને પાદર ખાંડું આવ્યું છે. એક બૂરી ભેરા માળી ભારે છે!'

પટલાણીએ જવાબ દીધો: 'ઈ તમને ભેરા જેનાં નદિ આવડે હો. મારા વિના કાંઈ કરતા નદિ હો!'

પટેલે કહ્યું: 'તો દેસાણું (ભેરાની જન) લઈ!'

પટલાણી બોલ્યાં: 'દરે તમે લેના નદિ, તમને લેનાં નદિ આવડે, હું જમીને મૂક દેરાવીશ.'

પટેલ બોલ્યા: 'તો બલે; પણ મારા કાકાના હોકરાને હાથનું દોણકું ભરી દેજે હો!'

પટલાણી બોલ્યાં: 'તમારો કાકાનો હોકરો? મારી બેનના હોકરાને નદિ દઉં?'

પટેલ બોલ્યા: 'ના, મારો કાકાનો હોકરો પહેલો.'

પટલાણી બોલ્યાં: 'ના, મારી બેનની હોકરી પહેલી.'

પટેલ તપી ઝવા: 'મારા કાકાના હોકરાને દેવી જ પડશે.'

પટલાણી બોલ્યાં: 'મારી બેનની હોકરી તો હાથ લેશે જ.' લશ્કાઈ આજળ વાંધી ને લાવીમાર સૂંધી પડેલી. ત્યારે કાંઈ પાઠોચીએ આવીને અટકાવ્યાં:

'પણ દહ બેરા ક્યાં છે! બેરા પહેલો કે હાથ? બેરાને તો આવવા તો!'

એના જેવું જ કાંઈક આ નથી! પ્રગતિશીલ સાહિત્ય! ના, પ્રત્યાષાતી સાહિત્ય! ના, પણ પ્રગતિશીલ! ના, ખસ, પ્રત્યાષાતી. અરે પણ મારા દોસ્તો! પહેલાં નક્કી તો કરો કે તમે લખો છો ને સાહિત્ય છે ખરું? બેરા તો લાવો, પડી હાથ માટે માયું ફાટી લેને ને!

મહતિયા માલપાણી

નગીનદાસ પારેખ

ઓફિસના ચોરાકમાં અક્ષય ખાણુ

(હસતા હસતા) : આજે ખરે લાગમાં લીધો છે. બાઈસાહેબ રાજ પારકે પૈસે લહેર ઉડાવે છે અને રાજબાદશાહના જેવી લાંબીચોડી વાતો કરે છે. મહેરબાન આજ વરસેક દિવસ ચયાં રાજ કહે છે કે આજે જમાડીયા, કાલે જમાડીયા, અને જમાડવાની વાત નહિ! જેટલી આસા આપી તેના ચોથા ભાગનું ચે ને ભોજન આપ્યું હોત ને તો આજ સુધીમાં તથુ રાજસૂય ચસો થઈ ગયા હોત. હશે. પણ આજે તો મહામહેનતે નોતડું મળ્યું છે. બે કલાકથી અહીં બેઠો છું છતાં હજી બાઈનાં દર્શન ચતાં નથી. છેતર્યો તો નહિ હોય ને ? (નેપથ્યમાં જોઈને) અરે એઈ, તારું નામ શું ? બૂલો કે માધુ કે હરિ ?

ચંદ્રકાંત ? સારું બાઈ ચંદ્રકાંત. બાઈ ચંદ્રકાંત, તારા રોક ક્યારે આવશે બાઈ ?

શું કહ્યું ? રોક હોટલમાંથી ખાવાનું લાવવા ગયા છે ? શું કહે છે ? આજ તો ત્યારે રીતસરની જપાકત બેઠવાની ! બૂખ પણ કંકડીને લાગી છે ! ખમણુ તો હશે જ. અને લસણ નાખેલી કઢી પણ આવવાની જ ત્યારે તો. આપણે તો ખસ વાડો ઉપાડીને જ પીવાના. અને શાક તો તથુચાર વાનીનાં આવશે. વળી ઉનાળો છે એટલે શીખંડ નહિ તો રસ તો ખરો જ ખરો. સાથે ને ઈંદાં હોય તો પછી કરી ખાગો નહિ રહે ! આજ સવારથી જમણી આંખ ફરક્યા કરે છે, એટલે મને તો લાગે છે કે ઈંદાં ને રસ જ આવશે ! અરે ઓ ચંદ્રકાંત, તારા રોક ક્યારેકના ગયા છે ?

મણી વારના ગયા છે ? ત્યારે તો હવે બહુ વાર નહિ લાગે. ત્યાં સુધી એક ચલમ બરી આપને. હું ક્યારનો બોલ બોલ કરું છું પણ તું તો કંઈ જવાબ જ દેતો નથી !—

તંબાકુ બહાર નથી ? રોક કળાટમાં મૂકી ગયા છે ? આ તો નવું જ સાંભળ્યું ! એ તે કંઈ શેરનાં કાગળિયાં હતાં ? હવે શું કરવું ? મને જરા અપ્રીણ ખાવાની ટેવ છે. એટલે હવે તંબાકુ વગર રહેવાય એમ નથી. અરે ઓ માધુ, ના, ના, ચંદ્રકાંત, ગમે તેમ કરીને માળી બાળી પાસેથી માગીને એક ચલમ તંબાકુ લાવને બાઈ.

બગરથી વેચાતો લાવવો પડશે ? પૈસા જોઈએ છે ? સારું બાઈ, તેમ. આ લે, એક પૈસાનો તંબાકુ ચટ કરતો લઈ આવ.

એક પૈસાનો તંબાકુ નહિ ચાલે ? કેમ નહિ ચાલે ? બાઈ, મને કંઈ સચીનનો નવાળ બવાબ તો નથી માની બેઠો ને ? સોળ રૂપિયાના બાવનો તળખો તંબાકુ નહિ હશે તો ચે મને તો ચાલશે.—એક પૈસામાં ચઈ રહેશે.

હકો ચલમ પણ વેચાતાં લાવવાં પડશે ? તે પણ તારા રોક તિબેરીમાં મૂકી ગયા છે કે શું ? ઇડિયા બેંકમાં સેફ ડિપોઝીટ તરીકે જ મૂકી આવવાં હતાં ને ? અરે વાહ રે ! આ તો અજબ જગ્યાએ આવી પડ્યો છું. બલે, લે, આ છ પૈસા ટ્રામના બાડા માટે

રાખ્યા હતા. ઉદય આવશે એટલે તેની પાસે બાજુ સિંકે લેવા પડશે!—અત્યાર મુખી ઢીમાં ઢીમાં અને ફરી ફરીને મારા તો પગે દૂખી ગયા. આમ ક્યાં લગી ઊભા રહેવું! આ એક ખુરસી છે ખરી, પણ બાર ખમરો એમ લાગતું નથી. લાવ નીચે જ બેસીએ.

[ધીતિયાના હેઠા વતે ધૂળ ઝાટકી નાખી હાથું ખિલાવી બેસે છે, અને ગણગણ કરતો ગાય છે.]

દમણાં ને મને આવી
મદનની યોગ્ય કરવાને

કેમ અત્યા, તંબાકુ લાગ્યો? આ શું! એકલી ચલમ જ! હશે ક્યાં છે? અંદો...
હ પેસામાં હશે મળતો નથી! ચલમના જ બે આના પડે છે! ને બાર્ધ ચંદ્રકાંત,
બદારથી દૂં નેટલો દેખાડે હું તેટલો બધો બેવકૂફ નથી. શરીર કરતાં છુદ્ધ જરા સફામ
છે. તારા શેઠ હશે ચલમ પણ લોહાની તિન્નેરીમાં રાખે છે, એનું કારણ હવે સમજાયું.
માત્ર તારા જેવા રત્નને બદાર રાખે છે એ જ તેમની જૂલ છે. મને લાગે છે કે તારે
ગ્રાજા દિવસ બદાર રહેવું ચે નહિ પડે. સરકાર બદાહુરને એક વખત ખજાર પડવી જોઈએ—
તરત જ પહેરાની બવરયા કરી આપશે અને તને ખૂબ સાચવીને રાખશે. દશે. પણ
તંબાકુ વગર તો મારો જીવ જાય છે. (ચલમમાં દમ મારી ખોખનાં ખોખતાં) ઓ ગાય
રે! આ ક્યાંનો તંબાકુ! આ તો વીલ કરોને તાજુવા પડે એવો લાગે છે! બે દમ મારતાં
જ મારું તો મારું ફરી ગયું. રહેવા દે બાર્ધ મારે એ નહિ જોઈએ. તારા શેઠને પહેલાં
આવવા દે. પણ તારા શેઠને આવવાની કંઈ ઉનાવળ દોષ એમ લાગતું નથી. તે કદાચ એક
એક દિવસ પૂરાં કરતો દશે અને અડો મારા પેટમાં એવી લાવ લાગી છે કે દમણાં કપડાં
સગળી ઊઠશે એવી ધારણા લાગે છે. તરત પણ ખૂબ લાગી છે. પણ ને પાણી માગીય
તો દમણાં ચંદ્રકાંત હશેયે કે ખાસો લેવાનો લાવવો પડશે. શેઠ કપાટમાં મૂકી ગયા છે.
કંઈ નહિ, પાણી વિના ચલાવીશું. બાગમાંથી એકાદ નારિયેળ પડતી લઈએ.

અરે બાર્ધ ચંદ્રકાંત, એક કાંમ નહિ કરે! બાગમાંથી એક લીલું નારિયેળ નહિ પાડી
લાવે! જલ્દી તરત લાગી છે.

કેમ! કેમ નહિ મને! બાગમાં તો પુષ્કળ નારિયેળ છે. દુ દમણાં જોઈને આગ્યોને.

ક્યાં ગ્રાજા આવી દીપેલાં છે! તે દશે બાર્ધ, પણ એક નારિયેળ નહિ મને!

પેસા જોઈએ! પેસા તો હવે રહ્યા નથી. તો રહેવા દે. શેઠને આવવા દે. ત્યાર
પછી જોઈ લેવાયો.—ખિસામાં પચારના પેસા તો છે. પણ એને વટાવવા આપવાનો જીવ
માલતો નથી. દજ મરકારના રાત્રીમાં આવે મોરો એક ધાડધાકુ ફરો કરે છે, એની મને
ખજાર નહોતી!—હવે તો ઉદય આવે તો સારું!

આ આવશે હાથે છે! પચારાં મેમગાય છે. હા...હા. સારું થયું. અરે ઓ ઉદય,
ઓ ઉદય! ક્યાં છે, આ તો નદો:વ નું પેાજુ છે બાર્ધ!

શેઠ તને મોહારો છે! તેના કરતાં જલે આખા દોન તો મારું ધાન. બૂબે દુ તો
મરવા જેવો કપડો થયો પું.

‘હોટલના શેઠે મોકલ્યો છે ? શુભાસ્તાએ ? કેમ, તેમની સાથે તો મારે કંઈ સંબંધ નથી. કંઈ ખાવાનું મોકલ્યું છે કે શું ? ખમણ ખમણ ?’

‘નથી મોકલ્યું ? બિલ મોકલ્યું છે ? ઉપકાર થયો ! જે શેઠના નામનું બિલ છે તેઓ અહીં નથી.’

‘અરે ના રે ના ! હું નહિ ! આ ખરી મુશ્કેલી,—મારા સમ, ના.’

તને હેતરવાથી મને શો લાભ આપુ ? હું અહીં નોતરું જમવા આવ્યો છું તે ત્રણ કલાકથી બેઠો છું—તું હોટલમાંથી આવે છે એટલે તને જોઈને પણ કંઈક સંતોષ વળે છે ! તારી આ ચાદર જો રાંધીએ ને તો તેમાંથી યે કંઈ નહિ તો યે—ગભરાઈશ નહિ. હું તારી ચાદર નહિ લઉં, પણ બિલ પણ મારે જોઈતું નથી.

આ લકી આફત દેખું ! અરે ભાઈ ના કહું છું ના, હું ઉદય બાણ નથી, હું તો અસુખ બાણ છું.

મારું નામ હું તારું કે તું તારું ? આટલી ખૂસ શું કરવા પાડે છે ? તું નીચે જઈને જરા બેસ, ભાઈ, ઉદય બાણ હમણાં આવશે.

સવારમાં આટલા માટે મારી જમણી આંખ ફરકતી હતી ! હોટલમાંથી બાણને બદલે બિલ આવી પહોંચ્યું.

અકલિત તવ લીલા, પ્રભુ !

હે ભગવાન ! તમારી જ અકળ કળાને લીધે સમુદ્રમંથન વખતે પણ એકને અમૃત અને એકને હસાહલ મેળ્યું હતું. આ હોટલમંથનમાં પણ શું એક જીવને મળે અને બીજાને તેનું બિલ મળવાનું છે ? અને વળી તે પણ બેપાંચ દિવસનું લાગતું નથી !

તું વળી કોણ છે ? શેઠે મોકલ્યો છે ? શેઠની મોટી મહેરબાની ! પણ શેઠ શું એનું માને છે કે તારું મુખદર્શન કરતાં જ મારી બુખતરસ મટી જશે ? તારા શેઠ તો બહુ સારા માણસ લાગે છે.

શું કહ્યું ? ધોતિયાંના પૈસા ? કાનાં ધોતિયાંના ?

ઉદય બાણ ધોતિયાં લઈ આવે અને અસુખ બાણ તેના પૈસા ચૂકવે ! તારી પણ અક્ષતની બલિદારી છે !

ખરું કે ? કેમ તારૂં કે મારું નામ જ ઉદય બાણ છે ? કપાળ ઉપર નામની છાપ મારી હશે કેમ ? મારું અસુખ બાણ નામ તને પસંદ નહિ પડ્યું કે શું ?

મેં નામ બદલ્યું છે ? સારું ભાઈ, પણ શરીર તો કંઈ સહેલમાં બદલાય એમ નથી ને ! મારામાં અને ઉદય બાણમાં શું મળતાપણું જોયું, કહે તે !

ઉદય બાણને કદી નજરે જોયા નથી !—કંઈ વાંધો નહિ. જરા સજ્જર ખમ. તારા મનને એ ખેદ હમણાં દૂર થશે. બહુ વાર નહિ થાય, તેઓ હમણાં આવશે.

અરે માર્યા ! આ વળી કોણ આવે છે ? આપ મહેરબાન ક્યાંથી પધારે છે ? તમને પણ અહીં નોતરું છે કે શું ?

ધરભાડું ? ક્યા ધરતું ભાડું ? આ ધરતું ? ભાડાનો દર શો છે ?

મહિને સત્તર રૂપિયા ? તો દિસાજ કરીને કહોને સાડા ત્રણ કલાકનું કેટલું ભાડું થાય ?

મરકરી કરતો નથી, ભાઈસાહેબ. મરકરી કરવા જેટલું મન પ્રવૃત્ત નથી. અહીંનું નોતરું આવ્યું હતું એટલે સાડા ત્રણ કલાકથી હું અહીં આવ્યો છું! એનું પણ ને ભાંડું આપવાનું હોય તો ન્યાયની રીતે હિમાય કરીને લઈ લો. તંબાકુ સુદાં ગાંઠના પેસાતો તાણ્યો છે.

હા ના, આપનું અનુમાન સાચું નથી—આપની જરા ભૂલ થઈ છે—મારું નામ ઉદય નથી, અક્ષય છે. આવી સામાન્ય ભૂલથી એમ તો કંઈ ખાસ નુકસાન થતું નથી, પણ ધરભાંડું ઉધરાવતી વખતે માથાપે જે નામ પાડ્યું હોય તે જ કાયમ રાખીને ચાલવું તે સારું!

મારે ધરમાંથી નીકળી જતું પડશે એમ કહ્યો છે? માફ કરજો, એ નહિ બને. સાડા ત્રણ કલાક થયાં પેટમાં હોળી લાગી છે, અને હવે જ્યારે ભોજન આવવાનો વખત થયો ત્યારે તમે ગાળ દેશો એટલે હું ઘર છોડીને ચાલ્યો જઈશ એવો ગર્દભ મને માનશો નહિ. આપ અહીં જ બેસો. જે જે કહેવું હોય તે કહી જાઓ. હું જમ્યા પછી ઘર છોડી જઈશ!

બોલી બોલીને મારું ગળું થે સુકાઈ ગયું. હવે તો બોલાવું થે નથી. ભૂખથી પેટમાં—વેંત વેંતના ખાડા પડી ગયા. આ કોઈનાં પગલાં સંભળાય. અરે ઉદય, ઓ મારા અંધની લાકડી, હૈયાના હાર, આંખના તારા, એક વાર દર્શન આપ. હવે તો નથી રહેવાતું!

તું વળી કાણુ છે? જે ગાળ બાળ દેવાની હોય તો ત્યાં બેસીને શરૂ કરી દે. હોકારો પૂરનાર ધણા જણ ત્યાં બેઠા છે.

હરિબાણુએ મને બોલાવ્યો છે? એ વાત સાંભળીને મને ખૂબ સંતોષ થયો. તે મારા ઉપર ખૂબ હેત રાખે છે, એમાં શક નહિ; પણ મારા પરમ મિત્ર જેમણે મને નોતરું દબને બોલાવ્યો છે, તેઓ દેખા જ દેતા નથી, અને જેમની સાથે મને કદી ઝોળખાણુ પિંજાન નહોતી તેઓ આજ સવારથી ઉપરા ઓપરી મારી સંભાળ લે છે, એનું કારણ શું? વાંડું ભાઈ, હરિબાણુ નામે કોઈ એક ગૃહસ્થ કેમ મને અચાનક યાદ કરે છે, અને મને મળવા આમ અધીરા થઈ ગયા છે? કંઈ કહી શકીશ?

શું! મારી સ્ત્રીને માટે બંગડી ધડાવવા નમૂનો જોવા. તેમને ત્યાંથી બંગડી લઈ આવ્યો હતો તે મેં પાછો જ આપી નથી? જુઓ, આ સંબંધે મારે ઘણું કહેવાનું છે, પણ હાલ તુરત તો આટલું જ કહીને સંતોષ માનું છું, કે મેં કોઈને ત્યાંથી કોઈ ધરેણું આપ્યું નથી, અને મારે સ્ત્રી જ નથી. જે બધી અગત્યની વાતો મારે કહેવાની હતી તે આજે કહેતો નથી, માફ કરજો. ગળું સુકાઈ ગયું છે. તરસથી છાતી ફાટી જાય છે! તમે હવે અરધો કલાક રાહ જુઓ, એટલામાં તમે બધી ખબર જણવા પામશો. (મોટેથી) ઓ ઉદય, ઓ ઉદા, અરે અમાગિયા, પાછા, હાલુંદર, ડેમ સુવર, સ્ટુપિડ—આ મારું પેટ તો બળી ગયું, ગળુંથે સુકાઈ ગયું, માથું ફાટી ચાલ્યું—ઓ નરાધમ, કુલાંગાર!—

ના ના, ભાઈસાહેબ, તમને નથી કહેતો! તમે આમ આઠળા થશો નહિ. હું તો ભૂખનો માર્યો મારા પ્રાણપ્રિય મિત્રને બોલાવું છું. તમે લોકો બેસો!

હવે નથી બેસાતું, એમ? બહુ મોડું થઈ ગયું છે? એ કંઈ મને કહેવું પડે એમ નથી. મોડું થઈ ગયું છે એમાં સંકા નથી. તો પછી હું તમને આમલ કરીને રોડી રાખવા માગતો નથી. તો આપ બસે પધારો! આપની સાથે મીઠી વાતચીત કરવામાં મારો વખત ખૂબ આનંદમાં ગયો!

પણ તમે હવે જે સખ્દો બોલો છો તે જરા વધારે પડતા લાગે છે ! ખૂબ નિકટના મિત્રને પણ માણસ પ્રેમથી સ્વાલક કહેતાં અચકાય છે, પણ તમે તો થોડી જ ઝોળખાણમાં મારી સાથે આટલી બધી આત્મીયતા બતાવો છો, એથી મને જરા સંકેત અને યરમ લાગે છે. તમે એટલું બળુજો કે તમે મારી પાસે જેટલાની આરા રાખો છો તેટલું હું, આપી શકવાનો નથી.

હવે તમે બસ કરો ! તમે જે વેળ નિયમિત બોજન કરો છો, એટલે તમને ખબર નહિ હોય કે માણસ શૂખ્યો થાય છે ત્યારે તેનો સ્વભાવ કેવો થઈ જાય છે. એટલ જ હવે તમે મને આ સ્થિતિમાં ચીડવવાની હિંમત કરો છો !

જુઓ પાછા, ફરી બોલ્યા કે ? જુઓ બાઈ, મને તમે નહિ પહોંચો. શરીર ભેઈને એટલું જે સમજતા નથી. મહા મહેનતે ગુસ્સો દબાવી રાખ્યો છે—રખેને એકાદ ખૂનખૂન થઈ જાય. બહે, મને ચીડવો, ભેઈ વારું ! ભેઈ તો ખરો કે તમારામાં કેટલું પાણી છે ! તમે ચીડવો ત્યારે ખરા. આ જુઓ, હું ખૂબ ગંભીર થઈને શાંત બનીને બેસું છું ! આ બાપરે ! આ લોકો તો બધા મળીને મારવાની વાત કરે છે. ખાલી પેટે માર નહિ શકે. વારું, બાઈ, તમે બધા બેસો. તમે દરક જણ કેટલું માગો છો, કહો.—સારું થયું કે પગારના પૈસા ખીસામાં હતા, નહિ તો આજ ભગવાનનું નામ લઈને શૂખે પેટે જ દોટ મૂકવી પડત. હમણું જીવ બચાવું, ત્યાર પછી રૂપિયા ઉદયની પાસેથી લઈ લેવાશે !

તું ક્રૂપ પાંચ રૂપિયા માગે છે, પણ તે પંચાવન રૂપિયાની ગાળ દઈ દીધી છે—આ લે તારા રૂપિયા.

અરે એ—તારું હોટલનું બિલ આ ચૂકવી દઈ છું, જે કાઈ વાર કવખતે તમારે શરણે આવી પડું તો ઝોળખાણ રાખજે.

તું ત્રણ મહિનાનું ધરબાકું માગે છે ને ? એક મહિનાનું બાકું આજ આપું છું, બાકીનું પછી લઈ જજો.

તે તો બાઈ મને ગાળ દઈને સોળેસોળ આના વસૂલ કરી લીધા, એટલે તારું મન પણ કંઈક હળવું થયું લાગે છે. હવે આશીર્વાદ દઈને રસ્તે પડ !

અરે બાઈ, તારાં ધરેણાં પાછાં આપવાં સહેલી વાત નથી. જે મારી સ્ત્રી હોત અને મેં તારાં ધરેણાં તેને આપ્યાં હોત તોયે તે પાછાં લાવવાં મુશ્કેલ થઈ પડતઃ પણ હવે સ્ત્રી છે જ નહિ, અને તારાં ધરેણાં તેને આપ્યાં જ નથી, તો પછી તે પાછાં લાવવાં એ કેટલું કઠણ કામ છે તે સહેજ વિચાર કરશે તો તને પણ સમજશે. છતાં જે તું હક જ પકડશે તો પછી મારે તારા હરિખાણને ત્યાં આવવું પડશે—પણ ખાવાનું આવે છે કે નહિ એની હજી ચોરી વાર રાહ જોવા વિના ખસવાનું મન થતું નથી ! આ રે, હવે તો નથી રહેવાતું. ચંદ્ર, આ ચંદ્ર, અહીં ઉદયને તો સંપ્રેષ જ જણાતો નથી, હવે તો માત્ર તું સુદાં જે અસ્ત થઈ જાય તો પછી મારે તો પૂરેપૂરું અંધારું જ વળી જાય. ચંદ્ર, આ ચંદ્રકાંત. આ આબો ! ચંદ્ર, તું તો તારા શેકને ખરાબર ઝોળખતો હપ્પશ. સાચું કહેજે આજ કાલ કે પરમ દિવસ સુધીમાં તે હોટલમાંથી આવશે ખરા !

ખતતાં સુધી નહિ આવે ? આટલા અનુભવ પછી મને તારી આ વાત પર વિશ્વાસ

આવે છે. ભાઈ, ખૂબ ખૂબ લાગી છે. હવે ગાળ દેવાનો પણ વખત રહ્યો નથી. આ અડધો લઇને જો ચંદ દઈને કંઈ ખાવાનું લઈ આવે તો મારો જીવ બચે.

ભાઈસાહેબ રાગ બાદશાહના જેવો રોફ રાખે અને. કામકાજ કંઈ કરે નહિ; અમને થતું આ શી રીતે ચલાવે છે! હવે બધી ખબર પડી! પણ રોજ આટઆટલી ગાળ ખાતી, આટઆટલાં બિલ પાછાં ઠેકવાં, એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી! આટલી મહેનત આપણને તો નહિ પોસાય, એના કરતાં ઘણી ખેંચવી તે સારી.

અરે કેમ અડધા? એકલા મમરા કેમ લઈ આવ્યો? બીજાં કંઈ મળ્યું નહિ? પૈસા કંઈ પાછા આવ્યા?

નહિ? સાહે, તો લાવ, મમરા તો મમરા. (ખાવ છે.)

ઓ ચંદ, શું કહું, બૂખને પ્રતાપે આ વાસી મમરા પણ અમૃત જેવા લાગે છે! ઘણી ઘણી જ્યાફતો ખાધી છે, પણ આવી મગ કયાંય નથી આપી! ચંદ, તું સાચે જ મુઠાકર છે, પણ આજે કલંકનો દિસ્સો જ જરા વધી ગયો. નારિયેળ પણ લાવ્યો લાગે છે, એને માટે કાંઈ જીંદું આપવું પડશે કે શું?

નહિ આપવું પડે? મનમાં દયા છે ખરી. હવે જો એક ગાડી બોલાવી લાવે તો આસ્તે આસ્તે ઘેર પહોંચું.

અહીં ગાડી મળતી નથી? ત્યારે તો ભારે આફત! મારાથી આમ બૂખે પેટે થાકે શરીરે ચાર માઈલ નહિ ચલાય. બોજનની આશા હતી એટલે આવતી વખતે જોર હતું. હવે શું કરવું? ચાલો, નીકળીએ ત્યારે!

અરે ભગવાન! અત્યારે હવે હરિબાણને ત્યાં જવું પડશે? ચંદ, આજ તો મારા ઉપર અનેક ઉપકાર કર્યા છે, હવે બીજાં કંઈ નહિ પણ આ ભાઈને જરા સમગવ કે હું ઉદય બાણ નથી, હું તો રતનપોળનો અક્ષય બાણ છું.

એ તારું કહ્યું નહિ માને? એમાં હું એનો જાત્રો વાંક નહિ કાઢી શકું, કદાચ એ તને ઘણા વખતથી જોળખતો હશે. ગમે તેમ હવે મારામાં ઝંઘડો કરવાનું જોર રહ્યું નથી. ધીમે ધીમે હરિબાણને ત્યાં જ ગઈ. ભાઈ, જોઈને મારી દશા. જો રસ્તામાં જ કંઈ થયું, તો અભિમંત્રકારનો ખર્ચ તારે માથે જ પડશે.—પહેલેથી કહી રાખું છું.

ચંદ, તું પાછો શું કામ હાંચ લંબાવે છે? તમારા પ્રતાપે આજે એટલા સસ્તામાં બોજન જમ્યો છું કે ઘણા દિવસ લગી મને હવે બૂખ જ લાગવાની નથી. હજી શું જોઈએ છે?

ઓ! બક્ષિસ! એ પતાવેડો જ સારી. જો આટલું બધું કર્યું તો છેવટે એટલી જીણપ શું કામ રાખું! પણ મારી પાસે હવે એક જ રૂપિયો બાકી છે. તેમાંથી બાર આના મારે ગાડીલાડા માટે રાખવા છે. જો તારી પાસે કંઈ પરચુરણ હોય તો—

પરચુરણ નથી? (ખીસું ઉઘાટાવી છેલ્લો રૂપિયો આપી) તો આ લે ભાઈ, તમારા ધરમાંથી હું તો બિલકુલ ગમ્ભુક્ત કપિત્ય જેવો ચઈને નીકળ્યો.

પણ આ બધા રૂપિયા મેં આપ્યા તે ઉદય પાસે પાછા શી રીતે કઢાવાશે! કાઈ કામતી વસ્તુ જો હાથમાં આવે, તો તે આડમાં રાખી લેવાય.

કીમતી વસ્તુમાં તો આ એક ચંદ્રકાંત છે! પણ એને રાખવો એ મારું કામ નથી, મને જ એ ખિસ્સામાં ઘાલીને ફેરે એવો છે.

(ખૂણામાંના એક કપાટ નેરપૂર્વક ઉઘાડીને) વાહ! આ સારું થયું! અછોડો પણ સુંદર છે! તો તો ધડિયાળ અને અછોડો બંને જ રાખી લઉં.

કેમ રે ચંદ્ર, આટલો બધો ગભરાયેલો કેમ દેખાય છે?

પોલીસ? પોલીસ આવે છે?

મારે ભાગી જવું જોઈએ? કેમ, મેં શું ગુનો કર્યો છે? એક ગૃહસ્થને ત્યાં નોતડું જમવા આવ્યો છું, અને તેની ચે મને જોઈએ એટલી સગ થઈ ચૂકી છે!

અરે, વાંત સાચી લાગે છે! ચંદ્ર ક્યાં ગયો? હરિખાણુનો પેલો માણસ પણ જણાતો નથી. બધા નાસી ગયા લાગે છે.

જો ભાઈ, શરીર પર હાથ ઉગામીશ નહિ. પરિણામ સારું નહિ આવે. હું પણ ગૃહસ્થ છું. ચોર નથી.

અરે, અરે, આ શું કરે છે! વાગે છે! ભાઈ આજ આખો દિવસ મમરા ખાઈ ને રાહ જોવામાં કાઢ્યો છે, આજે મને તમારા લેકોનો આ મશ્કરી સારી નથી લાગતી.

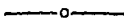
સિપાઈ દાદા, જોઈએ તો આપાણીના પૈસા લો. (ખીસામાં હાથ ઘાલીને), હાથ, હાથ, એક પૈસો ચે નથી! જમાદાર સાહેબ, જો તમારે ચોર પકડવો હોય તો ચાલો હું તમને બતાવું છું! જેસ શરૂ થઈ ત્યારથી આજ સુધીમાં આવો મોટો ચોર આખી દુનિયામાં નહિ જોયો હોય!

મેં શું કર્યું છે, કહો તો ખરા. જીવન ખાણુના નામની સહી કરીને હેમિલ્ટનની દુકાનેથી ધડિયાળ લઈ આવ્યો છું? જમાદાર સાહેબ, ગૃહસ્થ થઈને ગૃહસ્થ ઉપર આવો આરોપ મૂકતાં અચકાતા પણ નથી?

અરે આ શું કરો છો? શું કરવા આમ જે'વો છો? એ મારી ધડિયાળ નથી, જો અછોડો બછોડો તૂટી ગયો તો હું મુશ્કેલીમાં આવી પડીશ.

શું! આ જ તે હેમિલ્ટનની ધડિયાળ! જો બાપરે! સાચું કહો છો? તો બલે લઈ જાઓ, લઈ જાઓ, અત્યારે ને અત્યારે લઈ જાઓ. પણ ધડિયાળ ભેગો મને ચે શું કરવા જે'વો છો? હું કાંઈ સોનાની ચેન ચોડો જ છું. હું સોનાનો અક્ષય છું ખરે, પણ તે તો મારી માને મન.

જો છોડી શકો એમ ન જ હોય તો ચાલો. બાપુ, મારા પર સૌ કાંઈ હેત રાખે છે, એનો પુરાવો મને સતારથી અત્યાર સુધીમાં ખૂબ મળી ચૂક્યો છે. હવે તમારા મેનિફેસ્ટનું હેત મારા ઉપર ન જીતરે તો ગંગા નાચા. *

‘હતો તું તોફાની,
અરે જિંદી માની;
કદિ કદિ મહને ખૂબ પજવી,
અને મહેયે રીસે ઘણી ઘણી તહને ચૂંટોય ખણી.
સુંવાળા એ ગોરા તુજ વદનની રોશનો હણી.

‘અરે, તું શું જાણે ?
હતો તું એ ટાણે
કર્નો કમકતો ખાલ ભૂલણો;
ઘડી ખેલાતું સૌ તુજ રમતમાં વીસરી જતો.
ફરી મહારો ખોળો ભરી હૃદય મહારું ભરી જતો.’

*

‘મોઠી માઠી મહારી,
ભરી દૂધે ઝારી
મુજ મુખ ધરીને ઉલટથી
ન શું પાયાં મોંમાં અમૃતઅધિકાં દૂધ દિલનાં ?
ન શું છાનાં હેતે નયન ઉર ઉદીપિત કર્યાં ?
ન શું નીચોવીને મુજ જીવનમાં જીવન ભર્યાં ?

‘તું તો મહારી ખા—એટલું જાસ મહને નિત્ય સ્મરવા
નવ હું સ્મરતો લાત પ્રહરી,
અવ વિસરી જા, ખા, તું ચીમટી.’

દારિદ્ર્યના રાગ

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

કવિતાના કાવ્યગુણની દૃષ્ટિએ સમાલોચના કરવાનું મારું ગુનું નથી, પણ ગરીબોનાં જીવન ચીતરનારી કવિતાઓ હાલહાલમાં સારી સંખ્યામાં લખાતી જોવામાં આવે છે; તે પરથી જે વિચારો ઝઢે છે તે રજૂ કરું છું.

ગરીબોની કવિતાઓની ત્રણ જાત મારા જોવામાં આવી છે. મારી પાસે એવાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ નથી, એટલે મારે એકબે કવિની કૃતિઓમાંથી જ નમૂના આપવા પડે છે. પણ બીજા કવિઓમાંથી જે એવા નમૂના શોધી શકાય, અને મેં અવારનવાર વાંચ્યા છે.

પહેલી જાતનાં નમૂનામાં નીચેની કવિતાઓ મૂકી શકાય: હિંદી ભાષાનાં એક જાણીતા અને ઇગતા કવિ શ્રીમન્નારાયણ અગ્રવાલના 'રોટીકા રાગ' નામનાં નવા પુસ્તકમાંથી નીચેની કવિતાઓ લઉં છું:

આજ હમારી વર્ષગાંઠ છે !

મેંદ મુસે દેગે કુછ, મિત્ર !

હા ! હા ! હા ! કવિ ! જાનો ક્યા તુમ,

હમ કૃષકોંકી શાન વિચિત્ર !

મોજન-કપડે પાસ નહીં હૈં, પર લગાન દેના બાકી,

આપા કુર્ક અમીન યહીં દૈ, હમસે જાન બચા 'સાકી'.

માલ બેચ કર કર્મ પુકાના, કવિ ! મૂખે રહકર સંખ્યા તક;

કિસી તરહ દિન આજ બિતાના, કર મિહનત ખેતોંમેં મરસક;

યહી હમારા ઠાટ-બાટ હૈ,

આજ હમારી વર્ષગાંઠ છે !

અથવા, આ બીજું:

ગર્મ ધૂલ મેં પૈર જુલસતે !

કાકા ! તુમને સુવહ કહા યા,

"જૂતે આજ મૈંગાકર દૂંગા."

અગર ન આયે ઇસી શામ તક

તો ફિર ઇન્કો કમી ન લૂંગા !

કબ તક ઘૂંમે હૈંસતે હૈંસતે !

ગર્મ ધૂલ મેં પૈર જુલસતે !

वर्षा की मिट्टी कीचड़ में,
 जाड़ों * में ढण्डी पृथ्वी पर,
 अब गर्मी की जलती रज में,
 कैसे चलता रहूँ धमक कर ?
 गाय चरा लाखों किस रस्ते ?
 गर्म धूल में पैर झुलसते !
 काका ! तन पर वस्त्र नहीं है,
 बड़े वेग से लू चलती है,
 सूरज की किरणों के तपसे
 व्याकुल हुई धरा जलती है,
 बाहर कैसे फिरूँ झुलसते,
 गर्म धूल में पैर झुलसते !

श्री सुन्दरभती नीचेनी कविताओं का ज विभागमां भूकी शकायः-
 पांच परसनी पांदड़ी भेना दोढ वरसने भाई,
 पांदड़ी भाईने राणे ने भाडी नित कभावा जाय;
 त्पारे पेट पूरतुं नखे भाय.
 भाई हसे त्पारे बेन हसे ने भाई रउ त्पारे राय,
 भूप रवो हांय भाईलो त्पारे जेयाभां बेनडी जोय,
 रणे भाई जागते सुतो होय.
 राणुकी सहियर रभवा आवी पांचीका लावी साथ,
 पांदडीतुं मन कूदवा लाग्युं, सणवल्या भेना हाथ,
 रहुं भेतुं हेंथुं न ज्ञाथ्युं हाथ.
 धोडियुं भेथ्युं ओरडा वच्चे ऊंवर बेडी बेय,
 पगने अंशुठे दोरडी बांधी हांचका भाईने देय,
 बराबर रमत जामी रहेय.
 वढतां वढतां बे बिलाडां दोडतां आव्यां त्यांय,
 बने छोडोओ जीने ऊभी ओसरिमे नाडी जाय,
 पांचीका बारणुभां वेराय.
 भेक ने बीजुं उगे भांडे त्यां पांदडी जायां भाय,
 पगमां बांधेल हांचकादोरी नागणुं शी अटवाय,
 दशा पारणुानी भूडी याय.
 भांचका साथे जायुं ऊंछल्युं, ऊंछल्यो भाईलो भांछ,
 धोडिये भांधी जाय जमीने मे, भाईलो रीडो भाय,
 त्यां तो भा दोडती आवी जाय.

એકને રમવું, એકને ઝાંઘવું, એક કમાવા જાય,
 બે બિલાડાને લડવું એમાં કહો શું તું શું ન થાય ?
 મલા મગવાન ! આ શું કહેવાય ?

‘વેરણુ મોંદડી,’ ‘મંગડી,’ ‘રૂડકી,’ ‘વાડકો આપો છારા’ વગેરેમાં આવાં જ ગરીબોનાં
 જીવનનાં હુનેહુવ ચિત્રો છે.

નીચેનું એક મરાઠી કાવ્ય, જો કે પચ્ચીસ વર્ષથી યે વધારે જૂનું છે, છતાં આ જ
 વિભાગનો એક સુંદર નમૂનો છે :

(રાગ-ગિરધારીની ગરબીનો)

બા, નીજ ગડે, નીજ ગડે, લડિવાળા,
 નિજ નીજ માફ્યા બાળા—ધ્રુવ

રવિ ગેલા રે, સોડુનિ આકાશા લા,
 ધન જસેં દુર્ભાગ્યાલા;
 અંધાર વસેં ચોઢિં કડે ગગનાંત;
 ગરિબાચ્યા જેવિં મનાંત;
 વધ થકુનિ કસા નિજલા હા રૂઢ લોક,
 મજ આશા જેવિં અનેક.

ખડબડ હે હંદિર કરિતી,
 કણુ શેધાયાતેં ફિરતી,
 પરિ અંતીં નિરાશ હોતી;
 લવકરિ હે હી સોડિતીલ સદનાલા,
 ગણુગોત જસેં અપણાલા—૧

બહુ દિવસાંચ્યા જુન્ના કડાચ્યા મિતી,
 કુજુની ત્યાં મોકે પડતી;
 ત્યા મધુની ત્યા દાખવિતી જગતાલા,
 દારિદ્ર આપુલેં, બાળા;
 હે કળકીવેં જીર્ણુ મોડકેં દાર,
 કર કર કર વાજે ફાર;
 હે દુઃખાને કણુનિ કથી લોકાલા,
 દારિદ્ર આપુલેં, બાળા.

વાહતો, ફટીટુનિ વારા,
 સુકવી તો અથુધારા,
 તુજ નીજ મ્હણે સુકુમારા.
 હા સર ધરી માફ્યા યા ગીતાલા,
 નિજ નીજ માફ્યા બાળા—૨

જો વરતી હે જીર્ણ જોપડે અપૂર્ણે,
 દૈવાને નાહી પડલે;
 તો વરતી તું જોપ ઘેત જા બાળા,
 કાળજી પુઠે દેવાલા;
 જો વરતી યા કુડીત રાહીલ પ્રાણ,
 તો વરિ તુજ સંગોપોન;
 તદનંતરચી કરૂં નકો તું ચિંતા,
 નારાયણ તુજલા ત્રાતા.

દારિદ્રા ચોરિલ કોણ ?

આકાશ પાડિલ કોણ ?

દિગ્વસના ફાડિલ કોણ ?

ત્રૈલોક્યપતી આતા ત્રાતા તુજલા,
 નિજ નીજ માફ્યા બાળા.—૪

તુજ જન્મ દિલા માર્થક નાહી કેલે.

તુજ કાંહો ન મી ઠેવીલે;

તુજ કોણી નસે છાયા તુજ આકાશ;

ધન દારિદ્રાચી રાસ;

યા દાહિ દિશા વશ્વ તુલા સુકુમારા,

ગૃહ નિર્જન રાની ચારા.

તુજ યાન નસે અચાન વિણ કાંહો,

મિસે વિણ ઘંદા નાહી.

તરિ સોડું નકો સત્યાલા,

ધન અક્ષય તેં ચિ જિવાલા,

માવે મજ દીન દયાળા,

મગરક્ષિલ તો કરુણ સાગર તુજલા,

નિજ નીજ માફ્યા બાળા.—૪

છેલ્લી કડી પરચીસ વર્ષ પહેલાંના કવિઓની વૃત્તિ રજૂ કરે છે. એમાં દરિદ્રોની દીન દશાનું વર્ણન છે; પણ એ માટે પરમેશ્વરને કે ધનિકો વગેરેને દોષ દેવાની વૃત્તિ હકી નથી. પરમેશ્વર પર અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ નથી. આજના કવિઓ આવા કાવ્યને અંતે ખુદા પ્રકારનો વ્યવિ કાઢે છે. દા. ત., શ્રીમન્નારાયણની નીચેની કડીઓ ખુબી:

કયોં ગાઠં ફેશ્વર કી મહિમા ?

અથાહ દુખ સે માનવજીવન

જિસને મરા, ન જાને કયોં કર,

ગા ગા કર પનહી કા ગૌરવ

સમય જિતાઠં કયોં મેરી, મૈ ?

જિનકે જગ કે સત્ર જીવજનતુ
 દયાહીન હો, પ્રાણ અન્યકે
 લેતે, નિજજીવન હિતુ હી કો;
 ઇહી વિધાતા કી કર પૂજા,
 અપના જીવન કયો ખોજ, મૈ ?

*

*

*

અથવા, પં. જવાહરલાલ નેહરુની 'જીવનકથા'માં આવેલાં અંગ્રેજી પદ્યોનાં મહાદેવભાઈનાં નીચેનાં ભાષાંતરો:

(૧) સૈકાઓના વજન થકી એ તો દિસે છે નમેલો,
 નીચું ઘાલો હળ ઉપર એ ટેકવીને ઉમેલો;
 બીલા એના મુખ પર ટરી શૂન્યતા કેં યુગોની
 પીઠે એની વહન કરતો ભાર સંસારનો એ.

વગેરે વર્ણન આપી, કવિ ફરિયાદ કરે છે:

“ શોભે શું હે જગપતિ, તને ધોર અન્યાય આ તે ?
 બીજા સૌએ કૃપકજનને બેવફા કેમ થાતા,
 કૂટી, લૂંટી, હરણુ કરતાં સર્વ આયુષ્ય તેનું ? ”
 કષ્ટાયેલા કૃપકજનની કારમી ચીસ એ તો
 આગાહી છે નજીક ધસતા કાળ વિકરાળ કેરી.

(પા. ૭૦૬)

(૨) પાપીના પાપને સિદ્ધિ સદા શે લાધતી હશે ?
 બધાયે યતનને એતે નિરાશા શે લખી હશે ?
 હોત જો શત્રુ તું મારે તો શી રીતે મને, સખા
 વધારે હાર કે ત્રાસ દેત તું, તે વિચારું છું !
 કામ ને મદદના વાસ ધડી બે નવરા થતાં
 વધારે રિદ્ધિને પામે મારાથી, હા ! જગે, પ્રભો !—
 જો કે સર્વસ્વ મારું તો અર્પું છે મેં તને, હરિ !

(પા. ૭૧૬)

એ બધાંમાં પરમેશ્વર પ્રત્યે ફરિયાદ છે. પ્રથમ એની કહેવાતી ન્યાયબુદ્ધિમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે; આગળ જતાં તેના અસ્તિત્વ વિષેની સન્નિધિમાં તે પરિણમ પામે છે. શ્રી. સુન્દરમતી 'કોયા ભગતની કડવો વાણી'માં ફરિયાદનાં મળેલાં તો છે જ, પણ શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધાની નાનતમાં કંઈક માનસિક જગડો પાલી રહ્યો છે. ખુબો નીચેનું ગીત:

રામ તારે ઘેર રાટી ખૂટી રે,

અમો અંતરની ખૂટી રે. ૨૬૦

ચૌદ મુવનના પક્વતોંતી હાંડલી ખુબો ફૂટી,
 કોટાનકોટિ લોકના નાથની પોતડી ફાટી તૂટી.
 પૂરવ બેઠી કાળકા કોપે, દખખણે દહણનાથ,
 છતરે ટાટો હિમાળો, પશ્ચિમે દરિયો મારે નાથ.

આઠ દહાડાના ઝેંકવાડા રામ, રૈયત તારી ચાટે,
સાત સાગરનાં પેટ વહોલે, મરેલી મઝીલી માટે.

* * *

હો રામ બાપા, કાળકા માતા, ગણેશ, મહાદેવ મોળા,
બૂમો પાડે તારા બામણુ બેઠા, રાજ કરે હવે ગોલા!

* * *

કોયા મગતે કાચલી કાણી, દરિયે તરતી મેલી,
રામ હવે રહ્યો રામ તારામાં તો પાર એને જો ઠેલી.

નીચેના કાવ્યમાં શ્રી સુન્દરમે જે પૂર્વપક્ષ મૂક્યો છે, એના જવાબરૂપે એક નીચું કાવ્ય પણ લખ્યું છે. પણ ઘણાં કવિઓનાં કાવ્યો આ પૂર્વપક્ષ જ રજૂ કરે છે:

વૈકુંઠે સિધાવો રે, વૈકુંઠે પધારો રે,
હવે હરિ વૈકુંઠે જાઓ રે.

* * *

તું તારે જા હવે વૈકુંઠે ચાલી, જો દિન આવ્યા હવે માઠા,
તારા વારાના ગોવાળો ને રાજા સ્વર્ગે કે નરકે નાઠા. હવે
ગાયો અને એના ગૌચરા એકે આજે નથી રહ્યાં સાજાં,
અન્નપાણીનાં વડખાં અમારે ત્યાં, તારે શાં માખણુ તાજાં. હવે

* * *

તું પોઢ્યો સોનાને પારણે ને અહીં નાકસીટી લોક તાણે,
છપ્પનમોગતો ખાનારો અમ્મારાં પેટની પીડા શું જાણે? હવે
કાળને મોટે આ દેશ ઓરાયો તું કહેને તારાથી શું થાય?
જન્મ બેઠા ગણે ટૂંપો દેતા તેને તારાથી કહે શું કરાય? હવે

* * *

કોયો મગત એના આંખના ડોળા ફાડી ફાડી તને પૂછે,
જુગના જુગો તને રાખી જોયો હવે કામ તારું અહીં શું છે? હવે

ઈશ્વર હોય તો જગતમાં દુઃખ, અન્યાય ન જ હોઈ શકે એમ પૂર્વપક્ષ સ્વીકાર્યો; પણ જગતમાં દુઃખ અન્યાય તો છે જ; ત્યારે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ ન જ હોઈ શકે, એ અનુમાન પર કવિઓ માની ગયા. હવે ઈશ્વર તોળયો, ત્યારે જગતનાં દુઃખો અને અન્યાયો માટે જવાબ દાર કોણુ? ત્યાં ઇચ્છ મનાતો વર્ગ દેખાયો, એટલે ઈશ્વર પર કરેલા આક્ષેપો હવે તેમના પર થવા માંડે છે, અને તેના પર રીસ ડહવાય છે. જુઓ શ્રીમન્નારાયણનું નીચેનું ગીત:

મન છુના, હમ તો અદ્વૈત દે!

હમકો છકર આપ વ્યર્થ હી ગંગ નહાને જાવેંગે,
વિપ્ર! કદાચિન સ્વર્ગ લોકમે આપ ન ધુસને પાવેંગે.
ધર્મ આપકા ઘટ કરાનેમે હમકો કયા મિલતા દે?
હમ કો તો યમદૂત નરક હી લે જાનેકો આવેંગે.

ભારત માં કે હમ કપૂત હૈ
 મત છૂના હમ તો અદ્ભૂત હૈ !
 મ સે તો પશુ મી હૈ અછે ઇનકો છૂના પાપ નહીં;
 હા પુત્રકાર શ્યાન કો વાહે, ઘૂલ ન છૂના હમેં કહીં.
 નેર્ધન હૈ, પવિત્ર કેસે હોં, નહીં મિલેગી મુક્તિ હમેં;
 વર્ણકુટી મેં આપ વિચરના, હમેં છોડદો વિત્ર યહીં.
 ક્યા હો સકતે હમ સપૂત હૈ ?
 દૂર રહો, હમ તો અદ્ભૂત હૈ.

અથવા, નીચેનું:

હમ કાલે હૈ તો રહને દો !
 કડી ધૂપ મેં વજ્રહીન હી
 કઠિન પરિશ્રમ કરતે રહતે,
 તિસ પર મી હમ સમી તરહ કે
 કષ્ટ કલેશ નિશ્ચયિત હી સહતે;
 ફિર મી ક્યા ગોરે હો હોંગે ?
 જો અશમ્ય કહતે, કહતે દો,
 હમ કાલે હૈ તો રહને દો !
 હમ તો નિર્ધન હૈ જમીન પર
 ધૂલ ધૂસરિત સો રહતે હૈ;
 સોપ, કીમ યા જન * નહીં કુછ,
 અતિ ગૈંવાર હસસે કહતે હૈ !
 યહ અશ્મિમાન ધની લોગોંકા !
 ઇનકો નિજ મદ મેં વહતે દો,
 હમ કાલે હૈ તો રહને દો !
 ધની જનો ! નિજ કામ કરો તુમ,
 વ્યર્થ સમય મત નષ્ટ કરો તુમ;
 હમકો તો રહતે દો દુખિયા,
 ધન લેકર નિજ ધામ મરો તુમ;
 - ગૌરે વદન તો તુમહે સુહાતા;
 હમેં શાન્તિસે દુઃખ સહને દો,
 હમ કાલે હૈ તો રહને દો !

ધનેપતિઓ પર રીસ હતાચાં પછી કેટલીક કવિતાઓમાં કવિ દરિદ્રો વિષે નિરાશા-
 વાદમાં પડી જાય છે. દરિદ્રોની દીનતા પ્રત્યેના સમભાવમાં રડી પડવું એ સિવાય બીજું
 એમને સૂઝતું નથી. શ્રીમન્નારાયણના સર્વે નહિ તોયે કેટલાંક ગીતો આ જાતનાં છે. નીચે
 એક નમૂનો આપ્યો છે:

દુખ-આગર મેં, અસહ વ્યથા કે તાગરમેં,
પડા રહું કબતક મેરી, મૌ ?—દુઃખ
જન્મ દિયા જલ તુમને, હર્ષ મનાયા સવને,
જાના નહીં કિરીતે, લેકિન, મેરે દુખકા માર,
જીવનકી કેટકમય નિધિકી વ્યથા અથાહ, અપાર

—દુખ-આગરમેં ૧

કિયા થા ईश्वर મેં વિશ્વાસ, સહી સબ આહ-મરી નિશ્વાસ,
શાંતિપૂર્ણ સુખ કી આશામેં ત્યાગા નિત માનવ સંસાર;
મૌ ! હુई કિન્તુ, મેરી તો સારી આશામેં નિષ્ફલ, નિરસાર

—દુખ-આગરમેં ૨

યહ દુખપૂર્ણ વ્યથા કે શલ, સુના થા, હોંગે સુખમય ફૂલ,
અતિ બલવાન વિધાતા, મૌ, ક્યા મૂલ ગયા મેરે હી દુખકો ?
મૌ ! આમો સુખપૂર્ણ બનાઓ આતપમય મેરે જીવન કો.

—દુખ-આગરમેં ૩

ઉપરનાં ગીતોથી એક જુદાં પ્રકારનાં ગીતોમાં દારિદ્ર્યનું હૃદયભેદક વર્ણન આવતાં
છતાં રડતા દરિદ્રોના કે દરિદ્રો વિષે રડતા કવિઓના રાગ નથી. પણ પુરુષાર્થ વધારનારો
ધ્વનિ નીકળે છે. તેમાંયે બે પ્રકાર છે. એક વર્ગવિગ્રહના તત્ત્વ પર રચાયેલો. જગતના સર્વ
મજૂરોને એકત્ર થઈ ધનવાદનો નાશ કરવા માટે સંગઠિત થવા આહ્વાન કરતું સામ્યવાદી-
ઓનું પ્રસિદ્ધ ગીત એ પ્રકારનું છે. બીજો પ્રકાર સ્વપ્રયત્ન અને ईश्वरશ્રદ્ધામાંથી ઉત્પન્ન
થતા આશાવાદમાંથી થતાં ગીતો છે. દા. ત. જુગતરામભાઈનું નીચેનું:

અમે હાથે તે કામ બધાં કીજીએ રે;	
નદિ બાધા કે બંધનોથી બ્હીજીએ રે.	૨૬
અમે જોડીએ તપાસીએ ને જુજીએ રે;	
અમે માંગીએ તોડીએ ને પાછા જોડીએ રે.	૧
અમે સર્વે દેશોમાં ધૂમી આવીએ રે;	
જેવા ફાવે તેવા સાજ અંગ ધારીએ રે.	૨
કોને પરવા હો પહોંચીએ કે યાકીએ રે,	
કોને પરવા હો ફાવીએ કે હારીએ રે.	૩
અમે લીધાં કામ એમ કેમ છોડીએ રે ?	
કદિ છોડીએ તો મોત માગી લીજીએ રે.	૪
અમે બાવડાંનાં બળે નીપજાવીએ રે;	
પ્રાણ ખરવીને ગમતાં ઘર બાંધીએ રે.	૫
એવાં હાથનાં ચણેલ ઘર વસાવીએ રે.	૬

એવું જ પણ બહુ સાદું કોઈ અગ્રાત કવિનું નીચેનું ગીત જુઓ:

અમે બાળા ને મોળા ગામડિયા,
અમે રેટિયા શા ધૂમીએ ગોળ-
હળી મળી હૈયાના હેતની હ્યો તાળી.

अमे काम करनार कामलुगारा,
अमे जाणुंमे नहि जरी डोण—हणी०
अमे भूंगा भूंगा भारने वहीमे,
नव करीमे बक बक बक—हणी०
अमे धर लीपीमे दर्ई ओकणीओ,
अम वासलु तो चक चक चक—हणी०

*

अमे अभलु छतां सुप्पदुःप्पमां
भजो जाणुंमे राम राम राम—हणी०

*

*

*

श्रीमन्नारायणुना नीचेना गीतमां आशा भरी छे:

बंधु, आज मिल जेवें होली;
दुःख भूल कर, बैक्य जगाकर,
द्वेष, क्रोध, मद, लोभ भगाकर,
अमल प्रेम का नाता जोड़ें,
बोल सभी से भीड़ी बोली—बंधु०
चलो चलो जेतों के अन्दर,
जौ, गेहूं लगते अति सुन्दर,
पौदों से भी प्रीति करेंगे,
दिभरा कर उनपर यह राती—बंधु०
पशु तो हैं साथी निशदिन के,
हम फिर ऋणी रहेंगे जिनके,
उनके पास चलो सब मिलकर,
गाय भरी है कैसी मोली—बंधु०
भारत माँ! हम तुझे न भूलें,
तेरी ही गोदी में झूलें,
चाहे कैसे कष्ट सतावें,
सदा रहे हिल मिल यह टोली—बंधु०

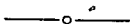
आम दरिद्रनारायणुना ध्यानमांथी उत्पन्न यतां अनेक जातनां काव्यो आजे लभाय छे. अमानां केटकांकनो हेतु दरिद्रो प्रत्ये समभाव जाग्रत करवानो देभाय छे; पशु ते आम जनता माटे नहि पशु मध्यम तथा ठीचा वर्जने माटे ज उपयोगी कही सकाय. पुद्द दरिद्रोने-जो तेमनुं स्वाभिमान जाग्रत यतुं होय तो-पोतानां दारिद्र्यनां रादछां गावानुं पसंद पडे नहि. अमने तो कां तो द्वैपथी भरेलां छतां वर्जिअहो गीतो ज गमे, अथवा दारिद्र्य छतां आशा वधारनारां होय ते योग्य थाय. जे अमने निराशा प्रेरनारां होय ते अमने गमे तोये प्रचार करवा जेवां न गछाय. अटले ते लोकप्रिय बनावी सकाय नहि; तेम बने तो तेथी कायरता अथवा हताशा ज पोषाय.

માઈ જીવજીસિંહના નીચેના ચોધરી માયાના ગીતમાં શૌર્યનો માવ છે, તે સારો લાગે છે:—

બનીને વીર આમ્હાં જગે પ્તાહુંહું,
મઝહું કા જીતુંહું એકુજ હેય વિચાર—ટેક૦
મેદાનમાંય એજ તુમાં સાવી જાપારા,
જોર કલહ હોય તો દેખાડા આમી. ૧
વ્યસન મૂળથી જ ખોદી ટાકુંહું,
ખોટા ખોટા રિવાજ તાંગાડી કાહુંહું. ૨
જુગમાંય પાંદ જેહે પદી નીંગેહે,
તેહે જ આમ્હાં પમકી પહુંહું. ૩
દુઃખ મલે યેને સામી છાતીએ,
માર ધણી ખુશીથી વેડી જ લહું. ૪
જાતિ માટે જીવ વી દાહું ખુશીથી,
દુનિયામાં ય ડંકો વજાડી જાહું. ૫

સુન્દરમનું આ વાવતમાં ઠીક લક્ષ હોય એમ લાગે છે. એનાં ગીતોમાં કાચર દીનતા-મરી વાણી માટે ટેરટેર અણુગમો દેખાય છે. એવું એવું એક ગીત આપી આ લેખ પૂરો કરું છું.

મજન સાજ ગામો એવાં મારા મઝે,
મરેલાં મડાં બેઠાં જાય ચઝે. ટેક૦
અંધારી રાતે ઝગે સૂરજ ને દરિયામાં મારગ થાય,
પેટેલાં મનમાં માંદા વિચારનાં મૂતડાં માગો જાય. ૧
હંડી, નરમ કાય દીલી મટી જાય, ટટાર જીવડો થાય,
આતમની જ્યોત હા સ્તબકે મમકતી, કોઠામાં દીવડો થાય. ૨
કાયા ને મન ને દીલા અંતરનાં બંધન સૌ જાયે તપાઈ,
અંતરથી ઝછળે ચેતનનું પૂર, સૌ નામરદી જાયે તણાઈ. ૩
ના રે શરણુ પડે કોઈનાં શોધવાં, ન વાણી ગરીબડી વદાય,
આતમવિશ્વાસે એકલડો જીવડો વગડાને વોંધતો જાય. ૪
કોયો મગત કહે એવાં મજન ગાવ રગરગ જીવતી થાય,
કુટ્ટા બહાદુર થે કમર કસે ને જીવનનાં ખુદો ખેલાય.* ૫

* આ વધાં ગીતો નીચેનાં પુસ્તકોમાંથી છતાયાં છે:

કોયા મગતની કડવી વાણી—સુન્દરમ—પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

રોટીકા રાગ—શ્રીમન્નારાયણ અમવાલ—સરતા સાહિત્ય મંડલ, દિલ્હી.

ગ્રામ મજન મંડળી—ભુગતરામ દવે—નવજીવન પ્રકાશન-મંદિર, અમદાવાદ.

માનું દૂધ

[એક પત્ર]

બાપાસાલ ગ. વૈદ્ય

પ્રિય બહેન,

તારે પત્ર મળ્યો. મારે “ બાળકોનાં પેટનું દૂધ ” વાળો ‘ પ્રસ્થાન ’નો લેખ તને ગમ્યો તે જાણી મને આનંદ થયો. ખીજી પણ કેટલીક સુચિતિત બહેનોને ખૂબ ગમ્યો છે એ બજાર આપવામાં હું આત્મસાક્ષી તો નથી જ કરતો. તારા પત્રમાં એક અગત્યનો મુદ્દો તે સ્પષ્ટ છે અને તે માટે જ આ પત્ર લખવા બેઠો છું. નહિતર હાલ પત્ર લખવાની ધૃતિ જ ન હતી.

“ વિજ્ઞાને ગજબ કર્યો છે. કોલસામાંથી સુશોભિત રંગો બનાવ્યા અને ધૂળમાંથી સોનું ઉત્પન્ન કર્યું. આજ વિજ્ઞાન માતાના દૂધ જેવું દૂધ રસાયણશાસ્ત્રની મદદથી બનાવે છે. માતાના દૂધ વિના પણ આ રાસાયણિક દૂધ ઉપર બાળકો છતી શકે. કદાચ હાલ થોડી ઉણપ હશે તે હવે થોડા વખતમાં દર યજ્ઞ જશે અને આપણને ‘ Genuine humanized milk— ’ માના દૂધની સરખામણીમાં ઊંચું રહી શકે એવું સરસ દૂધ મળશે. આપણા લોકોએ માના ધાવણને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપ્યું છે.....”

આ મુદ્દો બરાબર છણવા યોગ્ય છે. વિજ્ઞાન માતાના દૂધની મહત્તા પિંજાનતું—સ્વીકારતું નથી એ અર્થસત્ય છે. આ યુગ વિજ્ઞાનના ટેકા સિવાયની વાતોને સ્વીકારવા તૈયાર નથી એ હું જાણું છું. પરંતુ વિજ્ઞાન હજી અપૂર્ણ છે. મનોવિજ્ઞેયણના ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાન હજી બાળક જેમ પગલીઓ માંડે છે એ તું જાણે છે. માતાના દૂધની મન પર શી અસર થાય—આરિત્ર ઉપર શી અસર થાય તે માપવાનું ધંત્ર હજી વિજ્ઞાને શોધ્યું નથી. વિજ્ઞાન તો કોલસો અને હીરા બનેને સરખાં જ—કાર્બન—લેખે છે. પરંતુ કોલસા અને હીરા વચ્ચેનો ભેદ આપણે જાણીએ છીએ. ડોક્ટરોની લોહભસ્મ (ફેરી સલ્ફ વગેરે) અને વૈદ્યોની લોહભસ્મ રાસાયણિક રીતે સરખી છે પરંતુ તેનો દરદીના શરીર ઉપરનો પ્રભાવ ખૂબ જ સ્પષ્ટ-ગિજ જણાય છે. વૈદ્યોની લોહભસ્મમાં એવું તે કયું તત્ત્વ પ્રવેશે છે (વનરપતિના રસોની લાવનાઓ અને પુરો આપવાને લીધે) તે નક્કી કરવા વિજ્ઞાન પાસે સાધન નથી. હીરા અને કોલસો બન્ને જેમ કાર્બન ખરા, બન્ને લોહભસ્મો જેમ ‘ ફેરી સલ્ફ ’ ખરી—પરંતુ તે વચ્ચેનું પાર્થક્ય જેવું તેવું નથી. માતાના ધાવણ સાથે બરાબર મળતું આવે એવું દૂધ વિજ્ઞાન બનાવે છે—બનાવશે એમ માની લઈ આપણે આગળ ચાલીએ તો પણ તે બન્નેનો સૂક્ષ્મ પ્રભાવ—મન અને શરીર ઉપરનો—ખૂબ જ લાક્ષણિક હોવાનો—બન્ને વચ્ચેનો તફાવત ખૂબ જ હોવાનો એ નિર્વિવાદ વાત છે. વિજ્ઞાનનો મદદથી જ આ વાત સમજાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

બાળકોના ખોરાક વાળા લેખમાં મેં કહ્યું છે કે 'A truly humanized milk is a chemical impossibility'—માના ધાવણની અવેજીમાં આવે એવું એક પણ કૃત્રિમ ખાદ્ય રાસાયણિક અશક્યતા છે. આ અશક્યતા તને સમજાવવા જરા વિષયનિરૂપણમાં મારે જીંડું જીતરવું પડે તો તું ક્ષમ્ય ગણીશ.

પ્રસવ પછી બીજા અઠવાડિયે લીધેલ માના દૂધનું પૃથક્કરણ નીચે મુજબ છે:—

વિશિષ્ટ ગુરુત્વ	૧૦૩૨	
જલીય અંશ	૮૭.૭૫	ટકા
ઘન પદાર્થ	૧૨.૨૫	"
નત્રિલ	૧.૬૨	"
સ્નેહ	૩.૧૪	"
દુગ્ધ-સાકર	૬.૨૬	"
ખનિજ ક્ષારો	૦.૨૭	"
નિષ્કર્મ	૦.૦૫	"

(સાઈટ્રીક એસીડ)

અજાણ સસ્તો ૦.૬૧ "

Unknown Extractives

પ્રતિકાર્ય—Reaction—અમ્લપ્રતિયોગી—alkaline.

ઉપરના પૃથક્કરણ પરથી જણાય છે કે દૂધમાં નત્રિલ જુજ છે બ્યારે Extractives ઠીક ઠીક છે. આ Extractivesને પહેલાં પ્રોટિન બેશું ગણવામાં આવતું. (નાઈટ્રોજન વિશિષ્ટ માનીને) પરંતુ તે ઠીક ન હતું.

નોખે નોખે વખતે ધાવણનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે અને તે નિમ્નદર્શક તાલિકા ખતાવે છે:—

પ્રસવ પછી	નત્રિલ	સ્નેહ	સાકર
૫ દિવસે	૨.૦૦	૩.૨	૬.૪૨
૯ "	૧.૭૩	૩.૭	૬.૭૩
ત્રીજે ચોથે અઠવાડિયે	૧.૩૭	૩.૬	૭.૧૧
પાંચથી છઠ્ઠે અઠવાડિયે	૧.૩૦	૪.૦	૭.૧૧
સાતથી આઠમે મહિને	૧.૨૧	૪.૦	૭.૧૧

આથી જણાશે કે બાળક જેમ વધે છે તેમ માના ધાવણમાં નત્રિલનું પ્રમાણ ઘટે છે અને ખાંડનું પ્રમાણ ખૂબ વધે છે. સ્નેહનું પ્રમાણ પણ ધીમે ધીમે વધે છે. આ વધના પ્રમાણમાં બાળકના શરીરનું વજન પણ વધવા પામે છે. શરૂઆતમાં બાળકનું વજન દરરોજ ઠીક ઠીક વધે છે બ્યારે અઢીત્રણ મહિના પછી તેટલું વજન હંમેશા વધતું નથી.

બાળક વધે છે તેમ માનું ધાવણ બહુ સારવાન બનતું નથી, પરંતુ પ્રમાણમાં તે ઠીક ઠીક વધે છે—Qualityમાં નહિ પણ Quantityમાં વધે છે. નીચેનું ટાબલ જોવાથી આ વાતની ખાતરી થશે:—

બાળકને દરરોજ કેટલું દૂધ જોઈએ તે દર્શાવતું કોષ્ટક

સમય	દર વખતે કેટલું દૂધ પીવે તે	આખા દિવસમાં કેટલું દૂધ જોઈએ તે
૧ હું અડવાડિયું	૪૦ થી ૫૦ ગ્રામ	૨૬૧ ગ્રામ ^૧
૨ હું " "	૮૦-૯૦ " "	૫૪૯ " "
૩ મ થી ૪ મું " "	૮૫-૧૧૦ " "	૫૯૦ થી ૬૫૨ " "
૫ થી ૮ મું " "	૧૨૦-૧૩૫ " "	૬૮૭ થી ૮૦૪ " "
૯ થી ૧૨ મું " "	૧૪૦ " "	૮૧૫ થી ૮૨૮ " "
૧૩ થી ૧૬ મું " "	૧૫૦ " "	૮૫૨ થી ૮૯૩ " "
૧૭ થી ૨૦ મું " "	૧૫૫ " "	૯૦૨ થી ૯૪૭ " "
૨૧ થી ૨૪ મું " "	૧૬૦ " "	૯૫૬ થી ૯૮૦ " "

માતાનું ધાવણ આવી રીતે વધતું જાય છે અને બાળક પણ દિન પર દિન થોડું થોડું ધાવણ વધારાનું લેતું જ જાય છે. સાધારણ તંદુરસ્ત બાળકને દિવસમાં—

૧ થી ૪ અડવાડિયામાં હમેશાં ૬૦૦ ગ્રામ ધાવણ જોઈએ
૨ થી ૪ " " ૮૦૦ " "
૫ થી ૭ " " ૯૫૦ " "

સાધારણ રીતે તંદુરસ્ત બાળક દિવસમાં—૨૪ કલાકમાં—૮ વખત ધાવે છે. એટલે દરેક વખતે ૨-૩ કલાકને આંતરે દર રતનમાંથી

૧ થી ૪ અડવાડિયાં સુધી ૪૦ ગ્રામ ધાવણ જોઈએ
૨ થી ૪ " " ૫૫ " "
૫ થી ૭ " " ૬૫ " "

આમ વખત સાથે ધાવણ પણ વધતું જ જાય છે અને કુદરતી રીતે બાળક પણ વધારે પીતું જાય છે અને વધતું જાય છે.

હવે માતા ધાવણના પ્રતિનિધિ તરીકે જે દૂધ વાપરવામાં આવે છે તે આપણે જોઈએ.

૧૦૦ ગ્રામ દૂધમાં આટલાં તત્વો હોય છે

	નિસ્રિ	રમેલ	સાકર	ખનિજ	બીન ^૧ નિસ્રિ વિશિષ્ટ અને અજાણ પદાર્થો
માનું ધાવણ	૦.૯	૩.૫૨	૬.૭૫	૦.૧૯	૦.૬
ગાયનું દૂધ	૩.૦	૩.૫૫	૪.૫૧	૦.૭૦	૦.૩
બકરીનું " "	૨.૮	૩.૪૦	૩.૮૦	૦.૬૫	—
ધોડીનું " "	૧.૯	૧.૦૦	૬.૩૩	૦.૪૫	૦.૪૯
ગમેડીનું " "	૧.૬	૦.૯૩	૫.૬૦	૦.૩૬	—

માતા ધાવણ સાથે કોઈ પણ દૂધ મળતું આવતું નથી એ આ ઉપરથી સમજાશે. આ દરેક દૂધ પીનારના બચ્ચાને વજનમાં ડબ્બલ વધતાં—થતાં, કેટલો વખત લોગે છે તે જોઈએ.

૧. ૧ ગ્રામ=૧૫ ગ્રેન (૧ ગ્રેન=૦.૦૩૫ ગ્રામ) એટલે ૧ ગ્રામ=૨૨૫ ગ્રેન.

માના ધાવણ ઉપર ૧૮૦ દિવસમાં બાળક વજનમાં, બમણું થાય.

ધોડીના દૂધ	”	૬૦	”	વછેડું	”	”
ગાયના	”	”	૪૭	”	વાછડું	”
બકરીના	”	”	૧૯	”	બચ્ચું	”
હુક્કરના	”	”	૧૮	”	”	”
ધેડીના	”	”	૧૦	”	”	”
ખીલાડીના	”	”	૯૧	”	”	”
કુતરીના	”	”	૮	”	લોટોડિયું	”
સસલીના	”	”	૭	”	સસલાનું બચ્ચું	”

વિદ્વાનો માને છે કે માના ધાવણ સાથે ગધેડીનું દૂધ વધુ મળતું આવે છે. પરંતુ ગધેડીનું દૂધ રનેદ-fat-માં ઘણું અપૂર્ણ (very poor) છે. વળી ગધેડીનું દૂધ સાધારણ રીતે સહેજ રેચક છે. ગધેડીના દૂધમાં કેસીનોઇન વધુ છે અને આલ્બ્યુમીન જુગ છે, જ્યારે માના ધાવણમાં આલ્બ્યુમીન વધુ છે અને કેસીનોઇન અલ્પ છે. માના ધાવણનું reaction alkaline છે. પ્રતિકાર્ય અમ્લપ્રતિયોગી છે જ્યારે ગધેડીનું દૂધ સહેજ અમ્લ છે. ધોડીના દૂધમાં ખૂબ ખાંડ છે, બાકી ધેડીના દૂધને તે મળતું છે. બકરીનું દૂધ જલદ ‘Strong milk’ છે જેથી બાળકોને બહુ માફક નથી આવતું. એટલે હવે બાકી રહે છે ગાયનું દૂધ. બધા કરતાં ગાયનું દૂધ વધુ અનુકૂળ પણ છે. પરંતુ માના ધાવણનું રીએક્શન-પ્રતિકાર્ય-અમ્લપ્રતિ-યોગી છે, જ્યારે ગાયના દૂધનું પ્રતિકાર્ય અમ્લ છે. ગાયના દૂધમાં નત્રિલ, ખનિજ દારો અને કંઈકે અંશે ચરબી વધુ હોય છે, જ્યારે માના ધાવણમાં સાકરનું પ્રમાણ વધુ છે. આ તફાવતને લીધે વાછરડું બાળક કરતાં વજનમાં ઘણું વધે છે. સ્ત્રીના ધાવણમાં લીસીથીન (મગજ માટે ઉપયોગી તત્ત્વ) વધુ છે, ગાયના દૂધમાં ઘણું કમી છે. માતાના ૧૦૦ ભાગ દૂધના નત્રિલમાં લીસીથીન ૩.૫ ટકા હોય છે, જ્યારે ગાયના તેટલા જ દૂધના નત્રિલમાં ફક્ત ૧.૪ ટકા લીસીથીન છે. વાછરડા કરતાં બાળકનું મગજ ભારે હોય છે એનું કારણ આ જ હશે એમ વિદ્વાનો માને છે.

ગાયના દૂધમાં કેસીન ચાર ભાગ અને આલ્બ્યુમીન એક ભાગ છે, જ્યારે માના ધાવણમાં આ બન્ને સમાન છે. વળી-ગાયનું કેસીન અને સ્ટન-યનું કેસીન બન્ને જુદી ગતનાં છે. ગાયના કેસીનમાં પાચનક્રિયાને અંતે ‘પેરાનકેસીન’ નામનું ન પડી શકે એવું resistan-અવરોધ રહે છે, જ્યારે માના ધાવણમાં કંઈ પણ રહેતું નથી. માનું ધાવણ સુપાચ્ય છે, ગાયનું દૂધ એટલું સુપાચ્ય નથી. વળી ધાવણના કેસીનોઇનમાં ગંધકનું પ્રમાણ વિશેષ છે જ્યારે ગાયના કેસીનમાં ગંધકનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. કેસીનોઇન એકસાની ‘બાયોલોજિકલ વેલ્યુ’ કેસીનોઇન અને લેક્ટાલ્બ્યુમીનના મિશ્રણ કરતાં ઓછી છે.

ધાવણ (સ્ટન)ના રોનદમાં ઓલિક એસિડ (oleic acid) વધુ છે અને મેલિટિક પોર્ષન્ટ અલ્પ છે એથી એ ગાયના રોનદ કરતાં વધુ સુપાચ્ય છે. સ્ટન-ય-રોનદના રોનદગોળા (fat globules) અતિ ચક્ષુ છે જ્યારે માદૂધ-રોનદના Volatile fatty acids છે જે બાળકના પાચનમાં મદદ કરે છે.

ખનિજ દ્વારા લઈએ તો જેમાં પણ ધાવણ અને ગાયના દૂધમાં અગત્યનો તફાવત છે. સ્ત્રીસ્તન્યમાં કેલ્સીયમ અને ફોસ્ફરસ છે પરંતુ સ્તન્ય-ફોસ્ફરસ ૩૫ ટકા લીસીથીન રૂપમાં છે જ્યારે ગાયના દૂધના ફોસ્ફરસમાં લીસીથીન ફક્ત ૫ ટકા જ છે. માના ધાવણમાં જો ફોસ્ફરસ છે તેમાં ૪૧ ટકા જેટલો Phospho carnic acidના રૂપમાં છે જ્યારે ગાયના દૂધના ફોસ્ફરસમાં ફક્ત ૧ ટકા Phospho carnic acid છે. દૂધમાં કહીએ તો, ધાવણનું ફોસ્ફરસ organic (કાર્બન રાસાયણિક) હોઈ તે વનસ્પતિના પ્રત્યેકુર (embryo)ને અથવા તો ઈડાની પીળી દાળ (yolk) સાથે વધુ મળતું આવે છે. ઓર્ગેનિક ફોસ્ફરસ સુપામ્ય છે જ્યારે ગાયના દૂધનો ફોસ્ફરસ inorganic હોઈ તે દુષ્પામ્ય છે. સ્તન્ય અને ગાયના દૂધ વચ્ચેનો આ તફાવત અતિ અગત્યનો છે.

વળી ગાયના દૂધ કરતાં સ્ત્રીના ધાવણમાં લોહ વધારે છે. ધાવણમાં લોહનું પ્રમાણ અત્યંત છે એ ધ્યાનમાં રાખી બંને વચ્ચેના તફાવતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગાયના દૂધ કરતાં ધાવણમાં વધારે લોહનું પ્રમાણ છે.

ગાયના દૂધમાં ધાવણ કરતાં કેલ્સીયમ ૭ ગણો છે અને એસિડ ત્રણ ગણો છે. આથી જ ગાયના દૂધનાં કોકડાં બાંધે છે. ધાવણ પર રહેનારો બચ્ચાંના ઝાડામાં ખનિજ દ્વારા ઓછા હોય છે, ગાયના દૂધ પર રહેનારાં બાળકોના મલમાં ખનિજ દ્વારા વધુ હોય છે.

માનું ધાવણ બીજા બધાં દૂધોથી કેટલે અંશે ભિન્ન છે, ગાયના દૂધમાં અને ધાવણમાં કયી ભત્તરું પાયકય છે તે આથી તને સમજશે. આમ છતાં વિજ્ઞાન Humanized milk—માના ધાવણને મળતું દૂધ—બનાવવાનો દાવો કરે છે. Humanized milkનું પૃથક્કરણ માના ધાવણના પૃથક્કરણ સાથે સરખાવતાં આપણને લગભગ સરખું જણાશે—જણાય છે અને છતાં ય આ વિષયના વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે “Genuine humanized milk is a chemical impossibility.” એ વાત તદ્દન ખરી લાગે છે.

પરંતુ કાલે વિજ્ઞાન બરાબર ધાવણને મળતું એવું Humanized milk, ધારી લે કે, બનાવશે તો પણ તે બંનેનો પ્રભાવ જીવન * ઉપર એકસરખો નહિ જ હોય. અજાણત, સ્થૂલ દૃષ્ટિએ Humanized milk ઉપર બાળક બરાબર વધશે, તેનું શરીર પણ સરસ થશે પરંતુ બાળકના મન ઉપર તેની અસર માના ધાવણ કરતાં જુદી જ થશે એમ મને તો લાગે છે. આ વિષય ઉપર વિશ્વવિખ્યાત માનસશાસ્ત્રજ્ઞ ડૉ. મેકડુગલનાં નીચેનાં વાક્યો ધ્યાનાર્હ છે:

* શરીર, ઉદ્વિધો, સત્ત્વ (મન) અને આત્માના સંયોગને જ ચરકે જીવન માનું છે. “શરીરેન્દ્રિય સત્ત્વાત્મા સંયોગોધારિ જીવિતમ્ ॥” મન ઉપર શી અસર પામ છે તે માપવાનું ચંચલ શોધાયું નથી. નીચેનો ફક્તો વાંચવા યોગ્ય છે:

Ludovicini Man an Indictment નામના પુસ્તકમાં નીચેનો ફક્તો જુઓ:—

“The effect of artificial feeding is twofold: it impairs not only the child's body but probably its mind as well; for the natural maternal secretion in humans contains elements for the nourishment of the large and rapidly growing brain of the infant, which any lactic product other than human milk does not provide in the same quantities.” P. 163-164.

"... If we recognize, as we must, that the central and essential tendency of all love, is, not the sex tendency, but the tender protective tendency whose primary function is the care of the infant, then we may see, that the theory of the oedipus complex contains a profound truth in a gravely distorted form, the truth, namely that the nursing of the infant by the mother lays the foundation of all the child's later love for her and brings into activity, by sympathetic induction, the infant's capacity for tenderness, prepares it for all later developments of character in which the tender impulse plays a central note, all sentiments of love, pity and reverence all gentleness and considerations, all good manners and good morals.

"I do not assert that an infant deprived of this first great gift can never develop any such sentiments or display such qualities. I insist merely that all that side of character, is apt to be starved and poorly developed. I suggest that a whole nation brought up on the bottle would show a coarsening of manners, a coldness and hardness in all relations: a lack of the refining influence of tender feelings, the successful cult which has been a chief service of Christianity to the world."

(*Character and the Conduct of Life*, 3rd. edition, 1921

Pp. 50-51; by Prof. William McDougall M. B. F. R. S.

અર્થાત્ મનુષ્યજીવનના ઉદાત્ત ભાવો પ્રેમ, ભક્તિ, દયા, શુરુપૂજા, વિનમ્રતા, સદાચાર્ય વિવેકબુદ્ધિ—આ બધાનું ઉદ્ભવસ્થાન અથવા કેન્દ્ર માતાનું ધાવણુ છે. પ્રેમનું ઉદ્ભવસ્થાન જાતીય વૃત્તિમાં નહિ પરંતુ માતાના શિશુ તરફના કામળ અને સંરક્ષક ભાવમાં છે. હું નહીં કહેતો કે માતા ધાવણુ—'પ્રથમ મહાન બક્ષિસ'—થી વંચિત રહેલ બાળકોમાં ઉપરોક્ત ઉદાત્ત ભાવો નહિ જોવામાં આવે કે તેઓ નહિ દર્શાવી શકે, હું તો એટલું જ કહું છું ચારિત્રની આ ઉમદા બાજુ પૂરેપૂરી વિકસિત નહિ થઈ શકે અથવા અપૂર્ણ વિકસિત થઈ હું સૂચું છું કે કોઈ આખો દેશ ન્યારે શીશીનાં દૂધ ઉપર જ ચોતાનાં બાળકોને ઉછેર ત્યારે ત્યાંની પ્રજામાં આચારની ઉત્કૃષ્ટતા નહિ સંભવે, તેના દરેક જાતના વ્યવહાર કર્કશતા અને કૃપણતા જણાશે, કામળ ભાવોથી નિષ્પન્ન થતી રસવૃત્તિઓના હાસ થ અને માનવતા બિર્ધગામી થતી અટકશે^૧:

આપણા મહાકવિ ન્હાનાલાલે એક જ લીટીમાં આ ભાવ સરસ રીતે વ્યક્ત કર્યો છે:

"તમને પાળે ગાવડીનું દૂધ

મનને પાળે માવડીનું દૂધ."

વાહ, વાહ! કવિની આર્થ દષ્ટિએ સત્ય બરાબર ક્ષિપિબદ્ધ કર્યું છે. ગાવડીનું દૂધ તપાતા માટે સંરક્ષ છે, પરંતુ મનને પાવા માટે તો માવડીનું દૂધ જ ઉત્તમ છે. રાષ્ટ્રના મનાંગરનું હોય તો માવડીના દૂધ વિના નહિ ચાલે.

૧. સ્વ. રમણભાઈ 'રાષ્ટ્રના પર્વત'માં ચોથા જ કહે છે:

"માતૃત્વ પ્રભુએ સર્જી, ઉપજાવ્યો મોઠો ઝરો

કૃતજ્ઞતા, દયા, સ્નેહ, સિવાત નહિ તે વિના."

શ્રી. મેઘાણી કહે છે:—

જનનીના હૈયામાં પોદંતાં પોદંતાં

પીધો કસુંખીનો રંગ,

ધોળાં ધાવણુ કેરી ધારાએ ધારાએ

પામ્યો કસુંખીનો રંગ.

ધાવણુની બાળકના શરીર પર થતી અસર માટે આથી વધારે શક્તિશાળી કાવ્ય મારા જ્ઞેવામાં નથી આવ્યું. ‘ધોળાં ધાવણુ કેરી ધારાએ’ જનનીના અંકમાં પોટેલો બાળક અજબ ચેતન્ય પામે છે અને કસુંખીના રંગ જેવું લાલચોળ બદન બનાવે છે. ધાવણુની સ્વેત ધારામાં જ કસુંખીનો રંગ મેંતાડી રાખ્યો લાગે છે. માતાના અંકમાં કિલકિલાટ કરતું ગુલાબી ગાલવાળું બાળક કયા કવિને મસ્ત નથી બનાવતું?

આપણાં લોકગીતોમાં માતાના ધાવણુનો મહિમા ઠીકઠીક પ્રતિબિંબિત થયો છે:—

ધુધરીઆળી વેલ્યમાં નાની વહુ આવે

બોળામાં આવન બેટડો ધવરાવતી આવે

દૂધે ભરી તલાવડી નવરાવતી આવે.

ધુધરીઆળી બેલ્યમાં નાની વહુઓ, પિયર સુવાવડ સુવા ગર્ધ હોય ત્યાંથી, આવન બેટડાને બોળામાં ધવરાવતી ધવરાવતી સામરે આવતી. હાલ તો ઈન્દ્રજીવનના ભભકાને ભુલાવે એવી સુંદર ઈસ્પતાલોમાંથી ગોટી વહુઓ ઘેર આવે છે! પરંતુ ‘દૂધે ભરી તલાવડી’ જ્ઞેવામાં નથી આવતી, ધાવણુના દુકાળ જ્ઞેવામાં આવે છે. સ્તનમાંથી ધાવણુની ધારા-શેર છૂટતી અને બાળક એ અમૃતપાન પી મસ્ત બનતું. હાલ પહેલે જ દિવસથી ધાવણુ વધારવાની દવાઓની શીશીઓ પીવા છતાંય ‘તલાવડીઓ’ સુકાઈ ગર્ધ હોય એમ લાગે છે. બાળકને જોતાં વેતે જ? સ્તનમાંથી દૂધની ધારા છૂટતી, બાળક ધરાઈ ને સ્તન છોડી દેતું અને ધાવણુ વધારાતું વહી જતું. ‘દૂધે ભરી તલાવડીઓ’, ‘આવન બેટડો’, ‘ધવરાવતી’ અને ‘નવરાવતી’— આ બધા શબ્દોમાં કેટલો પ્રાણ ભર્યો છે? કેઈ આધુનિક કવિને આ કાવ્ય નહિ સ્ફુરે; કારણ કે કવિનું કાવ્ય તેની આસપાસના વાતાવરણમાંથી પ્રગટે છે. “કિનબાબનાં ઘોડિયાં અને હીરની દોરીઓ”નો હું શોક નથી કરતો, પરંતુ આપણી નવમાતાઓ, તેમનાં શિશુઓ, તેમની સ્તન-સંપત્તિ—એ બધું જોઈ ને શોક જરૂર થાય છે જ. ગૂજરાતના ચિકિત્સકોએ આનાં કારણો શોધવાં જોઈએ. ‘ચંદનની ડાળ જેવી ગુજરાતણુ’ કેમ કરમાતી જાય છે? એની સ્તન-સંપત્તિ કેમ આમ શુષ્ક થઈ ગઈ છે? એનાં બાળકોના બદન ઉપર કસુંબલ રંગ કેમ નથી જણાતો? ગૂજરાતની અસ્મિતાનાં ગીતો ગાનારા, એ વિદ્વાનો! બોલો, આમ કેમ છે?

૧. બાવમિત્ર કહે છે:—

પવઃ પુત્રસ્ય સંસ્પર્શાત્ દર્શનાત્ સ્મરણાત્ ભવિ ।

ગ્રહણાદપ્યુરોજસ્ય શુકવરસંપ્રવર્તે ॥

સ્નેહો નિરંતરસ્તસ્ય પ્રવાહે હેતુસ્થયે ॥ પૂર્વચંદ્ર—પ્ર. ૩

અર્થ:—

પુત્રના સ્પર્શથી, તેના દર્શનથી, તેના સ્મરણ માત્રથી, અથવા બાળકના સ્તન-સ્પર્શમાત્રથી જ માતાના સ્તનમાંથી ધાવણુની ધારા છૂટે છે. ધાવણુનો આ જાતનો પ્રવાહ માતાના સ્નેહ ઉપર નિર્ભર છે,

ધાવણુ (સ્તન્ય)ની બ્યાખ્યા ભાવમિત્રે નીચે પ્રમાણે આપી છે:—

રસપ્રસાદો મધુરઃ પક્વાહારનિમિત્તજઃ ।

કૃત્સ્નાદેહાત્સ્તનો પ્રાપ્તઃ સ્તન્યમિત્યભિધીયતે ॥

બાધેલો ખોરાક ખરાબર પચી ગયા પછી જે મધુર રસ—પ્રસાદ—રસનો સાર થાય છે તે સાર સમસ્ત દેહમાંથી સ્તનોમાં આવે છે ત્યારે તે સ્તન્ય=ધાવણુ તરીકે ઓળખાય છે.

અને ધાવણુ ખરાબર નહિ આવવાનાં કારણો:

અવાત્સલ્યાત્ મયાત્ શોકાત્ ક્રોધાત્ અત્યપતર્પણાત્ ।

સ્ત્રીનાં સ્તન્યં ઋવેત્ સ્વરૂપં ગર્ભાન્તર વિષાચરણાત્ ॥

બાળક તરફ પ્રેમનો ઉમળકો આવતો ન હોય તેથી, ભયથી, શોષથી, ક્રોધથી, અતિ અપતર્પણ (deficiency in diet) થી અને ગર્ભ રહી જવાથી—સ્ત્રીઓનું ધાવણુ અતિ અલ્પ થઈ જાય છે.

આજની માતાઓને આ કારણો લાગુ પડી શકે એવાં છે? આ સાથે નીચેનો ફક્ત સરખાવવા જેવો છે:—

“The process of lactation with the whole of the duties it involves, besides being a physiological need and pleasure to the female, is also a function rooted in the instincts, emotions and mental powers resulting from the particular sex-role. ...Where the milk supply is poor there is less maternal attachment than when it is copious...”

સ્તન્યપાન અવરથા એ સ્ત્રી માટે આનંદપ્રદ અને સ્ત્રીજીવનને સમુજ્જત બનાવનાર વિધિ છે. સ્તન્યપાન સાથે સ્ત્રીજીવનના અનેક પ્રશ્નો સંકળાયેલા છે. સ્ત્રીની લાગણીઓ, માનસિક સ્થિતિ, ભાવો, સંકલ્પો વગેરે સાથે તેને ગાઢ સંબંધ છે. ધાવણુ ન ઊતરે અથવા અલ્પ ઊતરે એ સ્થિતિ માતૃત્વની અપૂર્ણતામુલક છે. બાળકને જોતાં જે માતાના સ્તનમાંથી ધાવણુની સેર ન ફરે તે ‘માતા’ નામને લાયક ખરી?

વર્જ્યવર્થે એક અતિ સુંદર કાવ્યદ્વારા સ્તન્યપાનનો મહિમા, તેથી નિષ્પન્ન થતો માતાનો આનંદ વર્ણવ્યો છે:

Suck, little babe, oh suck again !
It cools my blood, it cools my brain
Thy lips, I feel them, baby, they
Draw from my heart the pain away.

Oh ! press me with thy little hand
It loosens something in my chest
About that tight and deadly hand
I feel thy little fingers prest.

ભાવાર્થ—

ઓ માતા નાના બાળા ! હું મને ફરીથી પાવઃ
તેથી મારું લોહી ઠંડું પડે છે, મારું મગજ શાંત રહે છે:

તારા હોઠનો સ્પર્શ મારા હૃદયમાંથી દુઃખ દૂરી લે છે.
ઓ મારા બાળ ! તારા નાના નાનુક હાથથી
તું મારી છાતીને નેરાયો દબાવ. *
તેથી મારી છાતીમાંથી કંઈક છૂટું પડતું લાગે છે
તારી નાનુક આંગળીઓનો સ્પર્શ મને પુલકિત કરે છે.

નિર્મળ ! માના દૂધનાં ગુણગાન કેટલાં ગાઉં ? કોઈ પણ રાસાયણિક દૂધ માના દૂધની સરખામણી નહિ જ કરી શકે. ગાયનું દૂધ જે સ્વાભાવિક રીતે સૌ દૂધોમાં શ્રેષ્ઠ છે, છતાંય તે પણ માના ધાવણની સરખામણીમાં બાળક માટે તો બિતરતું જ છે.

“નિરોગી ધાવણ કેવું હોય ?” આ તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે આપું. અરક નિરોગી ધાવણ કેવું હોતું જોઈએ તે વર્ણવતાં કહે છે:

સ્તન્યસમ્પન્ન પ્રકૃતવર્ણગન્ધરસસ્વર્ણસુદપાત્રેભવદુશ્માનસુદર્ક
વ્યેતિપ્રકૃતિમૂતત્વાત્તત્પુષ્ટિકરમારોગ્યકર ચેતિ સ્તન્યસમ્પત્ ॥

અરક. શા. રથા. અ. ૮

શુદ્ધ ધાવણનો રંગ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે બધું જ સ્વાભાવિક હોય (ધાવણનો રંગ સફેદ, સહેજ ભુરાશ લેતી ધાંધવાળો હોય છે. ગંધ તો હોય જ નહિ, રસ છ રસ પૈકીમાંથી કોઈ પણ રસ બહાર પડતો ન હોવો જોઈએ. સ્પર્શથી ચીકાશ વગેરે ન હોય.) શુદ્ધ ધાવણ કાચના વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં નાખીને નેચાથી તુરત જ તે પાણીમાં મળી જાય છે. આવું ધાવણ પુષ્ટિ કરનાર, આરોગ્ય આપનાર અને નિરોગી ગણાય છે. (અરક)

જો ધાવણ પાણીમાં તરત મળી ન જતાં, દોરા દોરા થઈ નીચે ખેસતું હોય (તન્તુમત્ત ઉદપાત્રે ભ્રમસીદતિ), સ્પર્શથી તે સહેજ ચીકાશ લેતું, ઘાટું, દેખાવમાં અત્યંત સફેદ, સ્વાદમાં મધુર—મીઠું લાગે તો સમજવું કે ધાવણ બારે છે. વૈદ્યો કહે છે કે એ ધાવણ કફ કરનારું છે. બહેન ! તું જાણે છે કે આપણાં ઘણાં બચ્ચાંને હાલ કફના રોગો—વરાધ, સસણી વગેરે—જોવામાં આવે છે; અને ઘણાં બાળકો તેથી મરે પણ છે. આવાં બચ્ચાંની માતાનું ધાવણ તું આ સાદી રીતથી તપાસીશ તો તને જણાશે કે ધાવણ ઉપર કહ્યું તેવું બારે, દુર્ગંધી, અતિશ્વેત, પાણીમાં તંતુ તંતુ થઈ ખેસી જનારું હશે. હું પૂરી ગંભીરતાથી અને વૈદ્ય તરીકેના વર્ષોના અનુભવ પછીથી તને કહું છું કે આજની આપણી સોમાંથી એસી માતાઓનું ધાવણ આવું હોય છે. તારે ખાતરી કરવી હોય તો કરી જોજો. અને આથી જ આપણાં બચ્ચાંને અનેક વખત કફ થઈ આવે છે. બિલ્લી અને ઝાડા વાટે આવો કફ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. ઘણી વખત વરાધ (બ્રૉન્કાઈટીસ), સનિપાત જર (ન્યુમોનિયા), વગેરે રોગો થતા જોવામાં આવે છે. આમ થવાનું કારણ માતાનું દૂધ હોય છે.

આથી વિરુદ્ધ કેટલાંક બાળકો શીક્રાંદિસ, સુક્રકડી, નિરતેજ ગણાય છે. આવી માતાનું ધાવણ પરીક્ષા કરવાથી (ઉપલી જ રીતે, પાણીમાં નાખીને નેચાથી) શીકું, ભુખરું, સહેજ

* કામરાજવેતાઓ ગર્ભાશય અને સ્તનના સંબંધ વિષે ઘણા સારા પ્રકાર પાઠે છે.

તૂડું, કાઈ ખાસ ગંધ વિનાનું, રુક્ષ, શીણવાળું, વિશેષ પ્રવાહી, તૃપ્તિ કરનાર નહિ એવું જણાય છે. આનું વાતક ધાવણ ધાવનારાં બાળકો શરીરે સુકાં અને નિસ્તેજ હોય છે.

આધુનિક વૈદ્યકશાસ્ત્ર વાતપિત્તકફને માનતું નથી. એક દિવસ જરૂર માનશે જ. આ સાદી ધાવણની પરીક્ષા મહાભયમાંથી આપણને ઉગારી લે તેવી છે. મેં ઘણી માતાઓનાં ધાવણો તપાસ્યાં છે અને મને તદ્દન નિરોગી એવું ધાવણ બહુ ઓછી વખત જોવા મળ્યું છે.

આવાં ધાવણ સુધારવા શું કરવું એની વિગતમાં હું અહીં નહિ-ગતરું; પરંતુ એક વાત પર તારું લક્ષ્ય ખેંચવું યોગ્ય ધારું છું. ખરું સૂક્ષ્મ રહેતું હોય અથવા તેનું શરીર ઠીક ન રહેતું હોય તો માતાના ધાવણમાં પોપણકારી તત્ત્વોની ખામી છે એવા ઉતાવળા નિર્ણય પર આવવાની જરૂર નથી. ઘણી વખત માતાનું ધાવણ ખૂબ જ rich—પોપક તત્ત્વોથી પરિપૂર્ણ—હોવા છતાં ય બાળકો દુર્બળ દેખાય છે. (આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ આવાં ધાવણ વાતક કદી શકાય ખરાં.) આનું કારણ દુર્બળ બાળક વધુ ધાવણ ખેંચવા જેટલું સશક્ત ન હોય એ પણ હોય. ધાવણ ખૂબ જ rich—પોપક તત્ત્વોથી પૂર્ણ—હોય છતાં ય જે બાળકો અશક્ત જણાતાં હોય તેમાં માતાના ધાવણનો દોષ કાઢતાં પહેલાં વારસામાં મળેલી નબળાઈ (congenital feebleness) તરફ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

जीवनं वृद्धं सारम्यं स्नेहं मानुषं पयः ॥

નાવનં રક્તપિત્તે ચ તર્પણં ચાક્ષિગ્લીનામ્ ॥ (ચરક)

અર્થ:—

માનું ધાવણ જીવનપ્રદ, વૃંદણ (હૃષ્ટપુષ્ટ થવાય એવું), સૌને માફક આવે એવું, સ્નેહન કરનાર (લુપ્તું નહિ પરંતુ lubricating) છે. રક્તપિત્તમાં (જે રોગમાં નાક, મોં, કાન વગેરે ઉપરના ભાગોમાંથી તેમજ શુદ્ધ, મૂત્રમાર્ગ વગેરે ભાગમાંથી લોહી પડે તે રોગ) ધાવણનાં ટીપાં નાકમાં નખાય છે અને આંખના દુખાવામાં ધાવણ આંખમાં ભરાય છે. અર્થાત્ રક્તપિત્ત અને આંખના રોગોમાં ધાવણ દિતકર છે.

માનું ધાવણ ધાવીને જ ખરું મોડું થાય છે. દૂધ એ સંપૂર્ણ ખાદ્ય પદાર્થ છે એથી જ એ જીવનપ્રદ ગણાય છે.

હવે તારા છેલ્લો પ્રશ્ન:—

“માતાના ખોરાકની અસર ધાવણ બાળક ઉપર કેટલે દરજ્જે થતી હશે?—આપેલા લોકો તેને અતિમહત્ત્વ આપે છે જ્યારે પશ્ચિમની કેળવણીવાળા ડોક્ટરો કહે છે કે માતાના ખોરાકની કશી અસર બાળકની પાચનશક્તિ ઉપર થતી નથી.”

માતાના ખોરાકની કશી અસર બાળકની પાચનશક્તિ ઉપર થતી નથી એવું માનવા હું તૈયાર નથી. પશ્ચિમની કેળવણીવાળા ડોક્ટરોની વાત ન્યારી છે. લ્યુ-સન અને મોટરમકૃત ‘ફૂડ એન્ડ પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ ડાયેટિક્સ’ નામના મૂલ્યવાન પુસ્તકમાં આ બન્ને વિશ્વવિખ્યાત વિદ્વાનો કહે છે કે યોગ્ય માત્રામાં મધપાન કરવાથી ધાવણ ઉપર કંઈ પણ માડી અસર જણાતી નથી. મદાત્મક (આલ્કોહોલિક)ની દારુણ અસર તો ધાવણમાં સ્પષ્ટ જણાય છે જ. કોશી પીવાથી ધાવણમાં ૧ ટકા જેટલું કેશીન ધાવણમાં જણાય છે. આનું પણ આવું જ છે. (આવૃત્તિ ૮ મી, પૃ. ૪૫૭) આથી વધારે પરીક્ષણની માહિતી આ વિદ્વાનોએ આપી નથી એટલે

હું ખીજું તો શું કરું પરંતુ માતાના જોરાકની બાળકના પાચનયંત્ર ઉપર અસર જરૂર થાય છે જ એમ હું તો માનું છું. માતાઓને પછી જેવાથી આ વાતનો નિર્ણય થઈ શકશે. ધાવણુ એ માતાના આહારનો રસપ્રસાદ છે. જો કોશી અને ચાની અસર ધાવણુમાં જણાતી હોય તો ખીજા જોરાકની ઓછીવત્તી અસર ધાવણુ પર જરૂર જણાવાની જ. આશુવેદ કહે છે કે:—

“ ધાત્ર્યાસ્તુ ગુહમિઃ મોજ્યૈઃ વિષમૈઃ દોષલૈસ્તથા
દોષાઃ દેહે પ્રકુપ્યન્તિ તતઃ સ્તન્યં પ્રદૂષ્યતિ ॥
મિથ્યાહારવિહારિણ્યાઃ દુષ્ટાઃ વાતાદયઃ ક્ષિયાઃ
દૂષ્યન્તિ પવસ્તેન શારીરા વ્યાધયઃ ક્ષિણોઃ ॥
ભવન્તિ કુશલાસ્તાંથ મિષક્ સમ્યક્ વિભાવયેત્ ॥ ”

ભારે ખાદ્ય પદાર્થો ખાવાથી, વિષમ રીતે ખાવાથી, દોષો ઉત્પન્ન કરે તેવા પદાર્થો ખાવાથી, માતા દેહમાં દોષો કેપાયમાન થાય છે અને પછી તેનાથી ધાવણુ બગડે છે. જેનો આહાર અને વિહાર મિથ્યા છે એવી માતાના દેહમાં વાત પિત્ત અને કફ દોષો કેપાયમાન થાય છે અને તે ધાવણુને બગાડે છે અને તેને લીધે બાળકને શારીરિક રોગો થાય છે. કુશળ વૈદ્યે આ રોગોની સારી રીતે ચિકિત્સા કરવી જોઈ એ...”

અલગત માતાની તંદુરસ્તી ઘણી સારી હોય, જરૂરાંશિ તીક્ષ્ણ હોય, સ્વભાવ અતિશય આનંદી હોય, તો ગમે તેવો આહાર લેવા છતાં ય બાળકનું શરીર બગડતું નથી. પરંતુ આવી તંદુરસ્તી ભોગવતી માતાઓ વિરલ હોય છે. જો ધાવણુ એ માતા આહારનો ‘રસપ્રસાદ’ છે, જો આહારની દેહ પર સારીમાઠી અસર નિશ્ચિત છે જ, તો પછી એ સારીમાઠી અસરની અસર ધાવણુ પર હોય જ અને ધાવણુની અસર બાળકની પાચનશક્તિ પર થાય જ. આ ત્રિષયનો વિદ્વાનોના અખતરાઓ શું પુરવાર કરે છે એ જેવાજણુવા હું આશ્ચર્ય છું જ.

પત્ર ખૂબ લાખો થઈ ગયો છે. તને કંટાળો તો નથી આવ્યોને ?

ઠીક ત્યારે, રામ રામ.

બાપાલાલ વૈદ્યન

સ્નેહવંદન.

શોધ

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

શોધી પુસ્તક પાનિયે, ભટકતાં શોધી નહીં રાનમાં,
શોધી આભ, શશી, અહો, ઉદધિમાં, સ્વપ્નો તણી લોભમાં;
તોખારે ચઢી તર્કના ક્ષિતિજમાં, આઘે તને શોધતો,
કસ્તૂરી કવિતાતણી, ગમ પડી ના, નાભિમાં ત્હોય કૈં.

‘મગન, એ મગન, જરા અહીં આવજો.’ મારાં પાડોશણ લાડુકાકીએ તેમના ખારણામાં બેઠે બેઠે મને બોલાવ્યો.

‘શું કહ્યું લાડુકાકી?’ તેમના ઘરમાં પેસતાં મેં પૂછ્યું.

‘આ જોને લાઈ!’ લાડુકાકીએ હાથ લાંબો કરતાં કહ્યું. ત્યાં તો મારી નજર ચૂલા આગળ ધૂણતી રેશમભાભી ઉપર પડી. મેં પાસે જઈ ‘રેશમભાભી, એ રેશમભાભી,’ કહી બોલાવી પણ કોણ સાંભળે જ છે? એ તો બસ ‘હું...હું...હું...હું’ કરતી ગાળા જમણી માયું હલાવે જ જતી હતી.

લાડુકાકી બગડતાં હતાં: ‘કુણ જણે રાંડ બે મહિનાથી આવી છે ત્યારથી જ ભૂતાં લઈને આવી છે. હવે તો હું તો કંડાકૂટ કરાવીને ચ થાકી.’ અને મારા તરફ જોતાં બોલ્યાં: ‘કશું બોલાય જ નહિ. જરા કાંક કામનું કહ્યું, જરાક કોઈ લઘુ’ કે પાધરું ચ ભૂત બિપડયું જ છે! હું તો હવે થાકી. મેં તો નાથવાને ચ કહ્યું કે કાઠી મેલ રાંડને, પણ એ ચ મૂવો નથી માનતો.’

ઐતલામાં એક મોભે વસતા લાડુકાકીના જેઠ કાળુકાકા આવ્યા. ‘તું કાંઈ બોલી હર્ષિશ તે બિપડે જ તો. એક તો પોયું કાળજું ને ઉપરથી તું ગમે, પછી ઝોડાં જંપેય ખરાં કે?’ કહી એમણે રેશમભાભી આગળ અંગારા મૂકી ધૂપ કર્યો. થોડીક વાર ચર્ચ હશે ને તે લૂલીલટ ચર્ચ ઢળી પડી. પછી કાળુકાકા, ‘જરા જીભ સખણી રાખતી હોય તો. એમ લટે તે કાંઈ કામ ચર્ચ જવાનું છે? કહી કહીને થાક્યા પણ ...’ એમ બગડતા ચાલતા થયા.

લાડુકાકી મારા આગળ બોલવા લાગ્યાં: ‘મૂવા ચ મૂવા હમું નથી કાઢતા. કોઈ કે’છે એના પિયરનાં ઝોડ છે; કોઈ કે’છે માતા છે; કોઈ વળી કે’છે બાપરિયો ભૂત છે. આમાં ખરું શું માનવું?’

રેશમભાભીને હવે કળ વળી હતી. તેણે મને જોઈ ઝટપટ માથે ઝોઢી લીધું અને પછી મૂંગી મૂંગી કામે વળી.

‘કેમ રેશમભાભી, શું થયું’તું હમણાં?’ મેં હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

તેણે મારા તરફ મોં મલકાવ્યું અને તેની સાસુ તરફ કતરાતી આંખે જોતાં બોલી: ‘મારા પિયરનાં ઝોડરેતો!’

‘ત્યારે મારા ધરનાં છે? હું થોડું ઉપગવીને કહું છું? ન માને તો પૂછી આવ દેવના ભૂતાને? આંખું ગામ સાંભળવું’તું એ દન.’ લાડુકાકી તડૂકી બેઠ્યાં.

હું બીડી ચાલતો થયો. મન ચૂંચરાવું હતું: તકરાર ચવાથી કોઈ કોઈને વાણ ચડી આવે છે એ તો શે’રમાં લાળ્યું છે. પણ આમ ભૂતે ચ ચડી આવતાં હશે એ તો મેં પહેલું અહીં જ લાળ્યું.

જ્યારે જ્યારે રેશમભાભી મારી નજરે પડતી ત્યારે ત્યારે મારો જીવ ખળી ઊઠતો. હતી તો ઈંગણી પણ એના શરીરનો એક્રેએક અવયવ વરેલ અને ધાટીસો હતો. એના પિયરમાં જ મારી સાસરી હતી તેથી ઘણીવાર મેં એને આ પહેલાં મ જોયેલી, પણ અહીં આવ્યા કેડ મેં ન તો એના મોં પર પેલું સદાય રમતું હાસ્ય જોયું. કે ન એની રમૂજ મસ્કરીઓ સાંભળી. એક વાર મેં પૂછ્યું : 'કેમ રેશમભાભી, મારા પર રીસાયાં છો કે શું ?'

'તમે તો મારે એ ય પાના સગા યાઓ. તમારાથી તે વળી રીસાવાનું હોય ?' તેણે મોં મલકાવતાં કહ્યું.

'પિયરમાં તો જરાય જીભ મોંમાં ન'તાં ધાલતાં, ને અહીં તો મોં પરથી માખે ય નથી ઊડતી !' મેં હસતાં હસતાં કહ્યું.

રેશમભાભીએ છાનો એક નિશ્વાસ નાખ્યો અને 'એ દન જુદા હતા !' કહી ચાલતી યઈ.

અને ત્યારપછી આ બધાંયનું કારણ પેલાં ઝોડ, માતા, કે જૂત—જે હોય તે—પણ એ જ છે વિચારી ન માનવા છતાં ય માનવાં પડતાં.

એક દિવસ નાથાએ મને પૂછ્યું : 'એ મગનભાઈ, શેરમાં આવાં જૂતપલિત ખરાં ?'

'કાઈ જાણે ય નહિ ને કે જૂત પલિત શી બસા છે' મેં કહ્યું.

'કુણ જાણે મારાં હાળાં આ વન વગડામાં ક્યાંથી લરાણું છે. જો કાઈ ડાકણ મારા હાથમાં આવે તો જીભ ને જીભ ચીરી નાખું, એવા દઝારા ચડે છે.' નાથાએ દાંત ભચડતાં કહ્યું. અને થોડીવાર પછી પાછું ચલાવ્યું : 'મૂવાં જૂતાં પેલાં છે એ તો, પણ આ તો જીલદી ઘરમાં નીતની લઢાઈ ધાલી છે, મારી સા' કે' છે, તારા પિયરનાં; ત્યારે પેલી કે' છે, તમારા ઘરનાં. હું તો જૂતાં કરતાં મારા હાળા આ કકળાટથી કંટાળ્યો.'

થોડીવાર સુધી કાઈ કંઈ ન બોલ્યું.

નાથાએ પાછું બોલવા માંડ્યું : 'મારી મા કે' છે, કે કાઠી મેલ, ને બીજું બેરું કર. પણ મને એ નથી ગમતું.' વળી પાછો થોડીવાર ચૂપ રહી બોલ્યો : 'એતેય હું ના કહી કહીને થાક્યો કે તું ડોશી સામું નહિ બોલ, પણ મારી હાળી જાત માને તો ને ?' અને બેઠાં ઊઠતાં, 'જેઈ છું, આજ એક ગાયડીને બોલાવ્યો છે, જો એની કાંઈ કારી લટે તો.' કહી ચાલતો ગયો.

રાત અડધીક થવા આવી હશે ને નાથાના ઘરમાં ઢોલ ખખડ્યો. મેં સમજણા થયા કેડ કોઈવાર આ 'માલ્લું' નજરે નહોતું લાગ્યું. આજે જેવાની મચ્છા ઘઈ અને નાથાના ઘરમાં જઈ એક બાજુ ગોઠવાયેલા ગામના આઠદસ માણસો ભેગો બેસી ગયો.

વાતાવરણ બહુ ભયંકર લાગતું હતું. ભીંત પાસે ગોઠવેલા પાટલા પર ટમટમતા દીવાના પ્રકાશ આગળ રેશમભાભી ઊંધા પગ નાખી મૂણી રહી હતી. તેના હાથે સમાજના લાંબા વાળ વીખરાઈ ઉત્તર દક્ષિણ ચૂલતા હતા. બાજુમાં લાંબા વાળવાળો જુવો એના ખુલ્લા, કાળાં, પડખે શરીર સાથે વિકરાળ લાગતો હતો. એની બાજુમાં દારૂના બે શીશા બેઠા હતા. બીજી બાજુ જુવાનો સાગરીત જરૂરત પ્રમાણે ધીમેથી 'દૂમક, દૂમક' દોલ વગાડતો હતો. સારું હતું કે ગામના બીજા માણસો વચ્ચે હું બેઠો હતો, નહિ તો કદાચ બીકના માયાં મને જ માતા ચડત.

એટલામાં ભૂવાએ પણ ધૂણવું શરૂ કર્યું, અને હાથમાં યજ્ઞતા કાકડા લઈ રેશમભાભીના માથા પર ગોળ ફેરવતાં બોલવા લાગ્યો: ‘અમ્મા-મારા પિયર...જે હોય એ પણ આજ છુટે મોંઢે બોલજે.’ વળી કંઈક મંત્ર બોલવા લાગ્યો. તુટક તુટક શબ્દો સમગ્રતા હતા— ‘ન જીતરે તો...ના સોગન...ના સોગન...દરિયાઈ પીરના સોગન...’ અને પછી કાકડા પાટલા પર મૂકી ‘હુસ...હુસ’ કરી એય ધૂણવા લાગ્યો. થોડી થોડી વારે રેશમભાભી તરફ જોઈ, ‘બોલ બોલ મારા પિયર; આ પંચ આગળ ‘છુટે મોંઢે બોલજે,’ પણ રેશમભાભી તો દાંત કટકટાવતી ‘હુસ...હુસ!’ એવો સુસકાસુસકાર જ કાઢતી હતી. ઢોલના ઝોઝા વત્તા અવાજ પ્રમાણે એના ધૂણવાની ગતિ ઝોઝી વત્તો ચતી એટલું જ.

ભૂવાએ એના ભૂતિયા પંથની બેત લલકારી: ‘બાપો બાપો...કાશીમાં ફૂંકડા... બોલવા લાગ્યા...ઓ...!’ અને ‘હુત હુત’ કરી દાંત કકડાવતો છુટે માથે ધૂણવા લાગ્યો. રેશમભાભીએ પણ માથાને વહેતું મૂક્યું. ભૂવાએ ફરી કંઈક મંત્ર બોલ્યો અને બોલ્યો: ‘બોલ? બોલ?’

રેશમભાભી થોડીક બબડી.

‘કરનારે ઘણું કાઠું કામ કર્યું છે!’ અમારામાંના એક પાવરધા પ્રેક્ષકે કહ્યું.

રેશમભાભીનો અવાજ જરા નેરથી આવવા લાગ્યો. ભૂવાએ દારૂનું છાતુ ભરી તેના માથા પર વાળ્યું અને પી જતાં બોલ્યો: ‘હારે...જેઠ તો ખરે તારું નેર. બોલ? બોલ? પણ ને, બોલે તો ચીર્યાં પરીયાં શિખ્યે બોલજે હા...?’ અને પછી ઢોલવાજાને ઉદ્દેશ્યો: ‘વગાડ! વગાડ જરા નેરથી.’

રેશમભાભી જાણે મઘને પદમાં ગાતી હોય તેમ બોલવા લાગી: ‘અલ્યા...પાણીને પાણિયારે...એ આવતી; ચમક ચાજાની ભરેલી. નીત નીત નવાં ગવન પેરતી...જાણે એને એકલીને...જેવનાઈ હોય એમ...ત્યારની મારી...આંખોએ તો ચઢીતી’—અને પછી ‘હા રૂ રે હાય’ કહી રેશમભાભી દાંત કટકટાવવા લાગી. બોલવું બંધ થયું.

થોડી વાર ઢોલવાજાએ પણ થાક આધો. રેશમભાભી પણ ધીમી પડી હતી. ભૂવાએ પણ થોડાક થાક આધો, અને પાછી એની ક્રિયા શરૂ કરી: કાકડા ઉતાર્યા, દારૂ પણ તેના માથા પર ઉતારીને પીધો, અને ઢોલના ‘ઢમુક ઢમુક’ અવાજ સાથે પાછું લલકાર્યું: ‘બાપો બાપો...! એવી એ છેલડી...તારી આંખે ચઢી!...’ અને પછી એ ચ રેશમભાભીની માથે દાંત કટકટાવતાં બોલ્યો: ‘ચઢે જ ને? કેમ ન ચઢે?!’

ઢોલ સાથે રેશમભાભીને શરૂ ચઢ્યું. પાછી બોલવા લાગી: ‘આંખે મેંશ ઘાલતી... જાણે વિવાં માલવા...હેડી...’

અમારામાંથી એક જણ બોલ્યો: ‘ત્યારે! તારાં ડાયાં બેસી ગયાં હશે, એટલે એ ચ શાખ ન મારે એમને?’ બીજા બધા ય હસી પડ્યા. મેં પણ ઝોઝાવતો સાથ આપ્યો.

રેશમભાભી આગળ બોલતી હતી: ‘તે મી કહો કર્યો...’ ‘જેવનાઈ તો જૂંડી...અમારે ચ હતી’...’ અને પછી ‘હા રૂ રે હાય;’ કહી દાંત ભચવા મેડી. થોડીવાર સુધી કંઈ ન બોલતાં ભૂવાએ પાછી તેની ક્રિયા કરી અને એક બેત લલકારી પાણી ચઢાવ્યું.

રેશમભાભીએ શરૂ કર્યું: ‘પણ અલ્યા...મને ઉપડતીકે, કે...તમારે હતો ત્યારે હતી...પણ હમણાં તો નથી ને...? આવું મેણું? બાપ...બાપ...! કેમ કરી વેડ્યું જાય...?!’

‘હાવે હાવે, તમારામી તો શું વેડાય?’ પેલા જુવાને પાછી મશ્કરી કરી, વાતાવરણને વળી રમૂજ કર્યું.

‘પણ તોય...મી, કાળને માર્યો; પણ રેશમડી મારે હાવે આવી ‘તી—એનો કાળ લમતો‘તો!’ કહી રેશમલાલીએ વળી દાંત લચડયા; અને આખીય રીસ એના માથા પર ઉતારી. મારો જીવ ગભરાતો હતો. મારી તો માન્યના છે કે પહેલી વારનો દરેક પ્રેક્ષક ગભરાઈ જ ન્નય. જૂવાએ પાછી વિધિ કરી.

રેશમલાલીની જીભ તોતડાતી હતી. જૂવાએ ‘થના દેખારા પીર થવા દે! શું કામ ગૂંચવાય છે.’ અને રેશમલાલીનો ખભો હલાવતાં બોલ્યો: ‘આતું બોલે તો અધાયને રીસ તો ચડે. આપ ચડે!’

‘પણ અલ્યા મુર્ખ મને તો...કર્ષ ગઈ તો..., પણ મારી સાતનવાઈની દીકરીને... મેં‘ણું મારી ગઈ... ગાંણાંની ગાનારી છેલ...મારી દીકરીને કે‘છે, “લે હેડ વાધરણ જેવી...”’

‘તે હરી હુગરી જેવી તો કે‘જ તો’ પેલા જુવાન પાછો વચ્ચે બોલ્યો.

રેશમલાલી આગળ બોલી: ‘આપ આપ...એ દાઝડીએ કેમ જૂઝાય? પણ યાદ રાખજે રેશમડી...જો છટે મહિને...રંડાપો ન આવે...તો વળી...મારો શુરુ કાચો ગણજે...’

‘તારી માએ જણીય પરમાણ છે.’ વળી એક ખીજ જુવાને ટટાક્ષ કર્યો.

‘રાંડ કોકનું વેર કોકના પર કાઢવા જેવું કરે છે તો!’ લાહુકાકી બોલ્યાં.

‘હવે ભાઈ નામ હોડાવવું છે?’ જૂવાએ અમને પૂછ્યું.

ચોડાડીએ હા કહ્યું પણ બેતણુ સુઝ્યો ન માન્યા: ‘ના, અમરથો વીખવાદ જોગો થાય. નામ લેવડાવીને શું કામ છે? અધાય સમજી તો ગયા જ છે.’

પછી તો જૂવાએ એને રીશમાં ઉતારવા માંડ્યું. એ વેળાના રેશમલાલીના ધમપહાડ, એના લાંબા વાળોનાં તાંડવ નૃત્ય, એના દાંતના લચેડાટ: એ બધું જોતાં મારા તો છમ્મર છૂટી ગયા. ઘેર જતા રહેવાની ઈચ્છા થઈ પણ પગમાં જોર નહોતું. વળી ચોપાડમાં એકલો પડતાં વધારે ખીક લાગવાનો સંભવ પણ હતો.

‘ભાઈસા’બ, કાકુ કામ કરજો હોં! હું તમારો ગણુ ભવોભવ નહિ જાણું.’ બાજુમાં બેઠેલાં લાહુકાકીએ જૂવાને વીનવ્યો.

પહેલો ફૂકડો બોલ્યો અને જૂવાએ એની મોથા આટોપી લીધી. રેશમલાલી ધમ દઈને ધરતી પર પછડાઈ પડી.

‘હવે ક્યાં ગયું એ બધું જોર. જાગી જાગી ઠેકતી ‘તી તે ઠેકને હવે?’ અમારામાંથી એક જણુ બોલ્યો.

‘જો મારા ઘરમાં કાંઈ વતુંજોણું થયું તો એ ઝોડ મેઝનારી રાંડના, વળી કટકા ન કરું તો મારું નામ નાથ્યો ન’તો હા...’ ધુધવાયેલો નાથો બોલ્યો.

‘મારાં વાળેલાં ઝોડ પાછાં આવે તો તો થઈ જ રહું ને!’ જૂવાએ કહ્યું અને પછી એનો સાજસરેજમ લઈ ચાલતો થયો.

અમે બધા પણ બગાસાં ખાતા ખાતા વેરાયા.

ત્યારપછી પંદર દિવસ સુધી તો ટાહુંડીપાણું હતું. પણ સોળમે દિવસ પાછી રેશમલાલી

ધૂણી ઊડી. લાડુકાકી તો તોળાદ મોકારી ગયાં. નાથો પણ આ વખત તો મારી આગળ બોલી ઊઠ્યા: 'મગનભાઈ, આ ઝોડ મારો જીવ લેવાનાં!' અને પછો રેશમભાભીને એના પિયરથી આવેલા તેડા સાથે મોકલી દીધી.

એક દિવસ હું સાસરીમાં ગયો હતો. ત્યાં રેશમભાભી આવી ચડી. મેં પૂછ્યું:

'કેમ રેશમભાભી, સાંભળ્યું છે કે અહીં આવ્યા કેડ ઝોડ નથી ચઢ્યાં, ખરી વાત ને ?

રેશમભાભી હસી, પહેલાંનાં જોતું: પણ પાછો ઉદાસ થઈ ગઈ, સાસરીમાં હતી તેવી થોડી વાર પછી નિષાસ નાખતાં બોલી: 'એ ઝોડાં, એમ ઝંપે એમ નથી લાગતું!' અને થોડી વાર ચૂપ રહી વળી પાછી હસતાં હસતાં બોલી: 'એ તો એને થાનક બેસશે ત્યારે જ જંપવાનાં.'

મને કાણુ જાણે એની આંખો નોંઝીને, કે પછો બોલવા પરથી, કે મોંના બદલાવ દાવભાવ પરથી, પણ કંઈક વહેમ પડ્યો ખરો.

મેં કંઈક વિચારને અંતે કહ્યું: 'રેશમભાભી, લાડુકાકી તો તમને કાઢી મેલવાનું કે' છે।

'તો તો ડેરીએ ડેરીએ દીવા કરું.' રેશમભાભી બોલી.

'પછી નાથા જેવો વર નહિ મળે હોં!' કહી હું હસ્યો.

'તમારા મનથી ને?' અને જતાં જતાં બોલતી ગઈ: 'જીવતી હર્ષિશ તો વળી... બાકીના શબ્દો કાણુ જાણે કેમ, પણ ગળી ગઈ.

થોડા દિવસ પછી ગામમાં સમાચાર આવ્યા કે રેશમનાં પિયરીઆંએ પણ કડાકું કરારી હતી અને એ વેળાએ ય ઝોડ તો એનું એ બોલ્યું. ઉપરથી વળી કે'તાં ગયાં 'નાથ્યા, થોડા દન છે; મા'લતું હોય તો મા'લી લેજો.' અને આ સમાચારે તો બધામને ગભરાવ માર્યા. અને એવામાં ધાક ખાઈ ગએલો નાથો જ્યારે મહિા પડ્યો ત્યારે તો, સૌને પાક આતરી થઈ ગઈ. લોકોએ સલાહ પણ આપવા માંડી 'રેશમડીને ફારગતી આપો કે' પા નાથો હજુ નહોતો માનતો.

લાડુકાકીનાં કહ્યાંત આખો દિવસ મારા સાંભળવામાં આવતાં: 'મારા છોકરાનો બો લેવાની રાંડ! હે દનમાન બાપજી! હે કાળકા મા! મારો છોકરો સાંજે થઈ જશે તો તા પારે પાંચપાંચ નારિયેળનાં તોરણ બાંધીશ; અને ઘી દૂધે ય ત્યારે મોંમાં ચૂકીશ.' વળી પાક કડાકૂટ કરાવી, પણ નાથો ખાટલામાંથી બેઠો ન જ થયો.

નાથો પણ ઘણી વાર ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો બગડ્યા કરતો. એક વાર મને પા બેઠેલો નોંઢ બોલ્યો: 'મગનભાઈ, એક વાર હું જીવતો ઊંડું તો એ ડાકણી રાંડને મા' વગર નહિ મેલું; પછી માડું ગમે...'.

લાડુકાકી તેના મોં પર દાય દાયતાં બોલી ઊઠ્યાં: 'અભાગિયા, શું કામ છુંકી મને વાંઝણી કરવા બેઠો છે! આ બધા ય ગરે તારો વહુએ બેસાડ્યા છે. હજુ ય મ કહ્યું માને તો એને ફારગતી આલી દે!' અને મારી તરફ જોતાં બોલ્યાં: 'કેમ મગન, બોડું કદું છું બાપજી?!' મેં પણ ડોકું હલાવી દા પાડી.

'ફારગતી તો કબ્બી નહિ આલું. ભલે કાલ મરતો તે...'.

'પણ પછી ય એ એણા પગલાંની તો જવાની જતે. ત્યારે શું કામ અમથો જક દ

બેઠો છે ?' લાડુકાકીએ આંસુ ખેરવતાં કહ્યું. વળી બજાડવા લાગ્યાં : 'તમે એ ય યર્ષ ને મને શું કરવા બીજા માગતી કરો છો ?! નાતમાં કાઈ કન્યાઓનો ટોણો તો નથી પડ્યો ?...' ત્યારપછી હું તો ઊડી આવતો થયો.

લાડુકાકી ને કે રેશમભાભીને તેડવા નહોતાં માગતાં પણ એવામાં વળી કાઈએ એક ત્રીજા ભૂવાનાં વખાણ કરી રેશમભાભીને તેડાવી કડાકૂટ કરાવવાની સલાહ આપી, તેથી વળી તેડી મંગાવી અને કડાકૂટ પણ કરાવી. પણ, નાથો ખાટલામાંથી તો ન ઊઠ્યો એ ન ઊઠ્યો. પણ ઉપરથી અકવાટ કરી ધમાલ મચાવવા માંડ્યો. 'તારા પિયરમાં પેલી રાંડને કે'વડાવજે, કહીએ નાથીઓ ઊઠે એટલી વાર છે ?' અને એ ધુંધવાટમાં ઘણીવાર ખાટલામાંથી બેઠો પણ યર્ષ જતો; અને આથી તો તેના મંદવાડે જોર પડ્યું.

ગામના લોકોએ દિવસે દિવસે નાથાના જીવવાની આશા છોડવા માંડી. બધાયને પાકી ખાતરી થઈ ગઈ હતી, કે ઝોડાં જીવ લીધા વગર નથી જવાનાં. પણ તેના ઊગરવાનો ફક્ત એક આરો હતો : રેશમભાભીને કાઠી મૂકે તો. અને એ સિવાય બીજાં ઓસડવેસડ કરવાની લલામણ કરવી પણ કોઈને નહોતી સૂઝતી. લાડુકાકીને તો ગળે સુધી વહેમ ભરાઈ બેઠો હતો. કડાકૂટો કરાવતાં પેસાટકા સાથે નિષ્ફળતાથી પણ થાક્યાં હતાં. ઘડી ઘડી એનું એ બોલ્યા કરતાં : 'રાંડ, મારા છોકરાને નહિ છોડે! રાંડે ઘણું કાઠું કામ કર્યું છે વગેરે'

એક દિવસ ગામના આઠદસ માણસો સાથે હું પણ બેઠો હતો. એવામાં લાડુકાકી બોલ્યાં : 'તમે કાઈ આ ભૂંડાને સમજાવો કે કારગતી આલી દે; ને જીવતો રે' તો ?!'

'એ વગર દહે છૂટકો નથી' કાળુકાકા બોલ્યા.

અને આખરે નાથાને, 'નાથ્યા, આલી દે કારગતી. જીવતો હર્ષણ તો જૈરીઓ તો ઘણી ય છે, ને શું કામ અંમથો જડ લઈ બેઠો છે! ઉધાડી તરવારે કાઈ લડવા આવે તો પોકી વળાય, પણ આ છુમંતર આગળ આપણું શું ચાલવાનું છે ગાંડા! તું તો મરી જઈશ તો જીવથી જઈશ, પણ પાછળ આ ડોરીનું કુણું? માટે માની જા! 'આવી આવી શિખામણ હઈ સમજાવ્યો.

આખરે નાથાએ માન્યું અને મારી પાસે કારગતી લખાવી. નાથાના અંગૂઠા સાથે ગામના પંચે પણ અંગૂઠા કર્યા. મેં પણ મતું માર્યું!

રેશમભાભીના પિયરીયાંને તેડી તેમને પણ બધી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. ટાઢા પાડ્યા. અને તેમની સાથે રેશમભાભીને કાયમને માટે પીયરીએ વળાવી.

હું મોપાડમાં ઉદાસ થઈ બેઠો હતો તેવામાં રેશમભાભી નીકળી. રૂપાળી રંગીલી પાડોશીનો મદાને માટે વિયોગ થતો હોય તે ઘડીએ ક્યા પાડોશીનું હૈયું રડવા વગર રહે! રેશમભાભીને ક્યા લાવથી, ક્યા શબ્દોથી વળાવવી તેની સૂઝ ન પડતાં મેં ફક્ત તેની સામે જોયું. પણ તેની હાસ્યથી પ્રકુલ આંખો અને જગજગી પરવારેલા લડવૈયાશું મોં જોઈ હું વધારે મૂંઝવાયો. અને જ્યારે તેણે એ જ લાવથી સાદાના સોડિયામાંથી મારા તરફ જોયું ત્યારે તો મારી દયા સાવ ખૂંડી થઈ. શું કરવું; હસવું કે ઉદાસ જ રેવું? પણ ત્યાં તો એ પસાર થઈ ગઈ. હું પાંજરામાંથી છૂટેલાં પક્ષી રી અધિનાઈ વાળી એની ચાલ નિરખી રહ્યો અને તેની પીઠ અદશ્ય થતાં નિશ્વાસ સાથે બજાડ્યો : 'આ બધા ય આગા પેલાં ઝોડાના જ છે!'

જેત્રણેક દિવસ થયા હશે તેવામાં લાડુકાકીએ મને જોલાવ્યો અને હળવે હેથે ને હસતે વદને કહેવા લાગ્યાં: 'મગન જો, તને નાથ્યાના મોઢા પર તેજ નથી દેખાતી?'

મને કંઈ સમજ ન પડતાં મેં માથું હલાવીને જ હા કહી.

મોડેથી લાડુકાકીને મૂળિયું ધસતાં જોઈ મેં પૂછ્યું:

'લાડુકાકી, આટલા દનથી ત્યારે કેમ કાંઈ ઝોસડવેસડ ન'તાં કરતાં?'

'એય પે'લા પે'લામાં તો કર્યાંતાં જ ને? પણ પેલાં મોઢે ચઢી ચઢીને તે દન ઝોડ ઝોડમાં તો એ તું ન'તો સાંભળતો? પછી દુઃખ ક્યાં ય ને ઝામ ક્યાં ય, એ ક્યાંથી મેળ ખાય.'

ત્યાર પછીથી તો ખરેખર નાથો સાજો થવા લાગ્યો, અને એકાદ માસમાં તો પાછો ઘોડા જેવો ચર્ધ ગયો. પણ આથી તો મારી મુસ્કેલી વધી પડી. મને કમને મારે આ ઝોડ વંતરામાં માનવું જ રહ્યું.

એક દિવસ નાથાએ વાત આડે વાત નીકળતાં કહ્યું: 'મગનભાઈ, ગમે એવો બળીયો હોય પણ સામી છાતીએ આવે તો પોંચી વળાય; પણ આ મંતરજંતર આગળ આપણી શું કરી લટે?! સાડું સજ્જ્યું કે મેં દારગતી આલી, નહિ તો હાલો મૂવે છૂટકો થાત!'

'હાસતો' મેં કહ્યું.

ત્યાર પછી એકાદ મહિને વળી હું સાસરીમાં લટાર મારવા ગયો ત્યાં સાંભળ્યું કે રેશમભાભીએ ગામના એક જુવાન સાથે એનાં માળાપત્ની ઉપરવટ ચર્ધ નાતરું કર્યું છે. ક્રૂર, મારી આંખો બિધડી ગઈ. નજર આગળ રેશમભાભી ખડી ચર્ધ. ઘરમાં લડાઇ ચતામાં બિડળો બિડતાં, એ નવી જાતનાં ઝોડ મને યાદ આવ્યાં. મને એ બધા ય રેશમભાભીના ઢોંગ લાગ્યા. પણ સાજું માણસ આવી રીતે પૂ'ણી શકે ખરું? અને તે ય અવિરત ચારપાંચ કલાક સુધી? વળી પેલું ઝોડ મૂકવાનું કારણ દર્શાવ્યું હતું એ ત્યારે બનાવટી? આ બધા જુવાના હુમંતર વગેરેનું શું? અને આવા તો કંઈક સવાલો બિડ્યા. મને કંઈ એન ન પડતાં શમનું બાનું કાઢી રેશમભાભીની નવી સાસરી તરફ ફરવા બિપડ્યો. થોડી વાર આડાઅવળા થયા પછી આખરે રેશમભાભી લઈ એડે આવતી દેખાઈ. હું સામે ગયો અને એકાંત સાધી પૂછ્યું: 'કેમ રેશમભાભી? હવે...'

'ગણતો નહિ હો, જો હવે ભાભી કહીને બોલાવી છે તો?' સાથે સાથે તેની આંખમાં હાસ્યનાં પુર ઉભરાતાં હતાં.

'ત્યારે શું કહીને બોલાવું?' મેં પૂછ્યું.

'સાળીને જેમ બોલાવાતું હોય એમ વળી.' અને થોડીવાર રહી મારે પૂછવું હતું તે જ સંબંધી તેણે પૂછ્યું: 'તમારાં લાડુકાકીને હવે તો નીરાંત ચર્ધ ને?'

'એમને તો નીરાંત જ છે ને. પણ તમને હવે કેમ છે? હજુ ય ઝોડ વીતાડે છે કે...'

રેશમભાભી વચ્ચે જ બોલી: 'તમે ય સાવ બોળા જ છો ને? તે દન કહ્યું તો ય ન સમજતા?' અને પગ ઉપાડતાં ઉપાડતાં બોલી: 'એ તો એનું યાનક મળતાં ઝોડખોડ બધાં ય જોપી ગયાં.'

મારાથી બોલી જવાયું: 'અરે વાહરે રેશમ! તારાં ઝોડ!'

પ્રતિગામી સમવાયતંત્ર

હિતેન્દ્ર કનૈયાલાલ દેસાઈ

“...આપણે માટે તો સાંકળો અને બેંડો, અને આગળ અને તાગાથી આપણી હાથચાકીને ઈસાપૂર્વક રાષ્ટ્રીય રાખવામાં આવી છે. બધી બેંડો (ચાંચો)વાળી પણ એંજન વિનાની ચાકી આપણને સોંપવામાં આવી છે. એ બંધાણ એવા લોકોએ ધડકું છે કે જેમણે હરહર કામદાને મદાયે પાયાવરે નજરમાં રાખ્યો છે.”—જવાહરલાલ નેહરુ

૧

હિંદના વિશાળ પ્રદેશ, જિલ્લો જિલ્લો રીનરિવાળો, બાપાઓ વગેરે જેતાં ઘણા રાજદારી પુરુષો સમવાયતંત્રના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ પણ સમવાયતંત્રના સિદ્ધાન્ત સામે વધો લીધો નથી; ઘણા રાજદારીય નિયારકોના એવા મન છે કે હિંદ ભવિષ્યમાં પણ એક પ્રગટીય સમવાયતંત્ર હશે.

સમવાયતંત્રના સિદ્ધાન્તનો ઘણા લોકો સ્વીકાર કરે છે પરંતુ ૧૯૩૫ના કાયદાથી સૂચવાયેલું સમવાયતંત્ર તો સમસ્ત હિંદી પ્રગ્નને નાકબૂધ છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ તો વારંવાર સખત શબ્દોમાં એનો સામનો કરવાનો નિર્ણય ગ્રહણ કર્યો છે; મુસ્લીમ લીગ અને બીજા રાજદારી પક્ષોએ પણ એનો વિરોધ કર્યો છે. એટલે એ સમવાયતંત્ર કોની સંમતિથી અમલ કરાવે પૂછીને સૂચનાયું છે તે સમગ્રનું નથી !

નવા બંધારણથી સૂચવાયેલા સમવાયતંત્રના અસંખ્ય દોષોમાં પ્રથમ દોષ ને આ સિદ્ધાન્તનો જ છે: હિંદને કઈ જાતનું બંધારણ જોઈએ છે અગર કઈ જાતનું સમવાયતંત્ર બંધાયેલું છે એ નક્કી કરનાર બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ કોણ? એ હક તો હિંદી પ્રગ્નને—એટલે એમના ચૂંટણ પ્રતિનિધિઓની સલાને—દેવો જોઈએ; નહિ કે હાજરો માર્કેટો પર વસતા શાહીવાદી પ્રતિનિધિઓને. એટલે ૧૯૧૭ના ગ્રાહરનામામાં ગ્રાહર કરેલા બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના દૂરદીપણાનો સિદ્ધાન્ત નવા બંધારણ હેઠળ પણ આજુ જ રાખવામાં આવ્યો છે. એ સિદ્ધાન્ત હિંદી પ્રગ્નના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તથી વેગળો છે એટલે આપણે કાઈ કાળે એનો સ્વીકાર કરી શકીએ નહિ. ગવર્નમેન્ટ એક ઇંગ્લિશ એક્ટની રજા અને ૧૧૦મી કલમ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું સર્વોપરિપણું ૨૫૪ શબ્દોમાં ગ્રાહર કરે છે, અને નવા બંધારણમાં સુધારા વધારા કરવાની સત્તા પણ પાર્લામેન્ટની જ રહેશે.

૨

કારોબારી મંડળ :

નવા સમવાયતંત્રમાં હિંદી પ્રગ્નના સર્વોપરિપણાનો મૂળમૂળ સિદ્ધાન્ત કોણે મૂકવામાં આવ્યો છે એ જોવા પછી એ સમવાયતંત્રના મુખ્ય દોષો આપણે તપાસીએ: અહીં પણ એના અસંખ્ય દોષોમાં ન કોતરતાં આપણે અગત્યના મુદ્દાઓ પર જ લક્ષ્ય આપશું.

નવા સમવાયતંત્ર હેઠળ કારોબારી સત્તાને નીચે મુજબ વહેંચી કાઢવામાં આવી છે :—

• ‘મારી જવાબદારી’ : જવાહરલાલ નેહરુ, પાનું ૬૨૮

પ્રથમ તો બચાવ (Defence), પરદેશ સાથેની અને ધર્મને લગતી નીતિ (External and Ecclesiastical Affairs) તેમજ દ્વાર્ધાન પ્રદેશોનો વહીવટ ગવર્નર-જનરલ પોતાની અખત્યારીથી (in his discretion) કરશે. આ વિષયોના વહીવટમાં મદદ કરવા ગવર્નર-જનરલ વધારેમાં વધારે ત્રણ કાઉન્સિલરો નીમશે.^૧ આ કાઉન્સિલરો કોઈ ધારામંડળને જવાબદાર નહિ હોય. એટલે બચાવ અને પરદેશ સાથેના સંબંધ જેવા અગત્યના વિષયોમાં ધારામંડળને અને પ્રધાનોને તો હાય જોડી ખેસી જ રહેવાનું! સાચી લાકડાસંન રાજપદ્ધતિમાં આ અગત્યના વિષયો પર પ્રમળા ચૂંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓનો જ કાજ હોય છે. કાઉન્સિલરોના પગાર પર પણ ધારામંડળ મત આપી શકશે નહિ.^૨

ઉપરના મુખ્ય વિષયો સિવાયના બીજા વિષયોનો વહીવટ પ્રધાનોને સોંપવામાં આવશે. પ્રધાનોની સંખ્યા વધારેમાં વધારે દશની હશે.^૩ પ્રધાનમંડળની સભામાં ગવર્નર-જનરલ પોતાની મરજીમાં આવે તો પ્રમુખસ્થાન લઈ શકશે.^૪ પ્રધાનો ધારામંડળને જવાબદાર રહેશે કારણ કે જે પ્રધાન સામટા ૭ મહિના સુધી ધારામંડળને સભ્ય નહિ હોય તે પ્રધાન ચાલુ રહી શકે નહિ.^૫ એમનો પગાર પણ ધારામંડળ નક્કી કરી શકશે, જે કે જવાબદાર રાજ્ય-તંત્રના નિયમ અનુસાર દર વર્ષે એના પર મત નહિ લેવાય. ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ ઇન્સ્ટ્રક્શન મુજબ પ્રધાનમંડળમાં લઘુમતી કેમ અને દેશી રાજ્યોનાં પ્રતિનિધિઓનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવશે.

પ્રથમ એ જાણે થાય છે કે આ વિષયોનાં વહીવટમાં પણ પ્રધાનો ધારે તે કરી શકશે? નવા કાયદામાં એની સ્પષ્ટ કલમોદ્ધારા ચોખવટ થઈ છે. પ્રધાનમંડળને સુપરત થયેલા વિષયોમાં પણ ગવર્નર-જનરલને કલમ ૧૨ મુજબ ખાસ જવાબદારીઓ (Special responsibilities) સોંપવામાં આવી છે. હિંદની સુલેકશાંતિ જળવધી, લઘુમતી કેમોના હક્કો સાચવવા, પબ્લિક સર્વિસના સભ્યોના હક્કો સંભાળવા, દેશી રાજ્યોનું સંરક્ષણ કરવું વગેરે જવાબદારીઓનો આમાં સમાવેશ થાય છે. આ સત્તાઓ વિસ્તૃત રીતે તપાસવાનો આ નિબંધમાં અવકાશ નથી. પરંતુ એ સત્તાઓ એટલી વિશાળ અને અસ્પષ્ટ (Vague) છે કે ગવર્નર-જનરલ ધારે તો નજીવી બાબતોમાં પણ પ્રધાનોની આડે આવી શકે.

સમવાયતંત્રમાં ગવર્નર-જનરલનો સત્તા અહીં ખલાસ થતી નથી. આપણે જોયું તે પ્રમાણે બચાવ અને પરદેશ નીતિ જેવા અગત્યના વિષયોનો વહીવટ તો એ જ કરશે. વળી ધારામંડળમાં પસાર થયેલા બીજાને એ કાયદો થતાં પણ અટકાવી શકશે; અમુક અગત્યના વિષયોમાં તો બીજા દાખલ કરતાં પહેલાં પણ એની સંમતિ જોઈશે. આ ઉપરાંત તેને ઓર્ડિનન્સ કાઢવાની સત્તા પણ આપવામાં આવી છે અને પોતે એકલો કાયદો (ગવર્નર-જનરલ એક્ટ્સ) પણ ઘડી શકશે.^૬ અને જાણે આટલું જોઈ હોય તેમ ન્યારે એને લાગે કે દેશમાં એવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ છે કે બંધારણનો અમલો અશક્ય છે ત્યારે પોતે જાતે સમવાયતંત્રનો કારભાર હાથમાં લઈ પ્રધાનો કે ધારામંડળને પણ વિખેરી મૂકશે.^૭ ગવર્નર-જનરલની આ વિશાળ સત્તા આગળ તો હીટલર અને મુસોલિની જેવા સરમુખત્યારોની સત્તા પણ ઝાંખી પડી જાય છે!

સમવાયતંત્રના કારોગારી મંડળને ટૂંકમાં તપાસતાં આપણને ખાતરી થશે કે એમાં 'જવાબદારી'ના તત્ત્વનો ઊંટો પણ નથી. ગિનજવાબદાર શાહીવાદનો પ્રતિનિધિ, ગવર્નર-

જનરલ જ. સમવાયતંત્રનો ખરો સરમુખત્યાર છે. એની વિશાળ સત્તાઓ આગળ તો મોગલ પાદશાહોની આપખૂદી પણ ઝાંખી પડી જાય છે. એની નિમણૂક ધ્યાનમાં લેતાં એ તો દોના જેટલું સ્પષ્ટ છે કે બ્રિટિશ શાહીવાદી દિનોના રક્ષણ માટે જ એ સત્તાઓ વાપરશે. એની વિશાળ સત્તાઓ આગળ પ્રધાનમંડળ તો સત્તાહીન જ હશે. વળી પ્રધાનમંડળમાં દેશી રાજ્યો અને લઘુમતી કામના પ્રતિનિધિઓ રાખવાથી એની એકતા પણ સચવાશે નહિ એટલે પ્રધાનમંડળ કાર્પ નમુનેદાર જ બનશે.

ટૂંકમાં, સમવાયતંત્રનું આખું કારણગારી મંડળ એ રીતે રચાશે કે ત્યાં શાહીવાદી પ્રતિનિધિ અને તેના દેશી મળતીઆઓ 'દાદાગીરી' ચલાવી શકશે; પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું ત્યાં કાંઈ આસી શકશે નહિ.

૩

ધારામંડળ :

નવા બંધારણ હેઠળ સમવાયતંત્રનું ધારામંડળ બે મંડળોનું બનશે:—

(૧) કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ; અને

(૨) ફેડરલ એસેમ્બલી (અથવા હાઉસ ઓફ એસેમ્બલી).

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટનાં વધારામાં વધારે ૨૬૦ સભ્યો હશે. એમાંથી ૧૫૬ સભ્યો બ્રિટિશ પ્રાંતો ચૂંટી મોકલશે અને ૧૦૪ સભ્યો દેશી રાજ્યો મોકલશે. જે સભ્યો દેશી રાજ્યો મોકલશે એ કાર્પ ત્યાંની પ્રજાએ ચૂંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓ નહિ હોય પરંતુ ત્યાંના રાજ્યો જ એમને મોકલશે. એટલે દેશીરાજ્યની પ્રજાને સમવાયતંત્રમાં કાંઈ ભાગ લેવાનો નહિ.

બ્રિટિશ પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓની કામવાર વહેંચણી નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવી છે:

સામાન્ય બેઠકો	૭૫
'શીડ્યુડ' વર્ગોની બેઠકો	૬
શીખની	૪
મુસલમાનની	૪૯
સ્ત્રીઓની	૬
એંગ્લો ઇન્ડિયન	૧
યુરોપિયન	૭
ઇન્ડિયન ક્રિશ્ચિયન	૨
સરકારે નીમેલા	૬

કુલ ૧૫૬

આ પ્રમાણે કુલ ૨૬૦ સભ્યોમાંથી ૪૦ ટકા સભ્યોનો દેશી રાજ્યોના નીમેલા જ હશે; એ સભ્યો તો બ્રિટિશ શાહીવાદની પડખે રહી આમ જનતાનાં દિનો અને અભિલાષાઓનો વિરોધ કરશે. સરકારે નિયુક્ત કરેલા સભ્યોનું સ્થાન આ સભ્યો લેશે અને એનું પ્રમાણ ઉપલા મંડળમાં ૪૦ ટકા અને ફેડરલ એસેમ્બલીમાં કે ભાગ જેટલું હશે. એટલે બાકી રીતે જોતાં આપણને એમ લાગશે કે બ્રિટિશ સરકાર ધારામંડળમાં દબલગીરી નહિ કરે; પણ આગ્રહતરી રીતે દેશી રજવાડાના નીમેલાઓની મારફત બ્રિટિશ શાહીવાદ પડતા પાછળ રહીને ચેતાની બાજુ ખેલશે!

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટના બ્રિટિશ પ્રાંતોનાં પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી સીધી રીતે (direct) થશે, પણ એનો મતાધિકાર તદ્દન શૂન્યિત રાખવામાં આવ્યો છે. એટલે મૂડીદાર,

જમીનદારો, શાહુદારો વગેરે પૈસાદાર વર્ગોના પ્રતિનિધિઓજ ચૂંટાશે કે જોઓ એ વર્ગનાં હિતો જ આગળ ધરશે. વળી કેમી મતાધિકારની પદ્ધતિ પણ માણ રાજવામાં આવી છે. આ બધાનો સરવાળો કરતાં રજવાડી નીમેલાઓ, મૂડોદારો, જમીનદારો અને કેમી પ્રતિનિધિઓનું પ્રતિગામી જૂથ કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં ગિરાજશે! અને જાણે આટલું જોઈએ હોય તેમ, કાઉન્સિલને કાયમનું મંડળ (Permanent body) કરવામાં આવ્યું છે! આ રીતે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટની રચના એ રીતે થશે કે દેશનાં બધાં પ્રતિગામી બધાં એકત્ર થઈ રાષ્ટ્રનાં પ્રગતિશીલ બળોનો સામનો કરશે અને રાષ્ટ્રની પ્રગતિ પણ રૂંધી નાંખવા પ્રયત્નો કરશે.

ફેડરલ એસેમ્બલી :

ફેડરલ એસેમ્બલીના કુલ સભ્યો ૩૩૫ રહેશે : ૨૫૦ બ્રિટિશ હિંદના, અને બાકીના ૧૨૫ સભ્યો રાજ્ય મહારાજાઓ મોકલશે.

બ્રિટિશ હિંદનાં ૨૫૦ પ્રતિનિધિઓની કેમવાર વહેંચણી નીચે પ્રમાણે હશે :

સામાન્ય બેઠકો (એમાંથી ૧૯ ' સીડ્યુક્ડ ' વર્ગો માટે અનામત)	૧૦૫
શીખ બેઠકો	૬
મુસલમાન	૮૨
અંગ્રેજો ઇન્ડિયન	૪
યુરોપિયન	૮
ઇન્ડિયન ક્રિશ્ચિયન	૮
વેપાર ઉદ્યોગના પ્રતિનિધિઓ	૧૧
જમીનદારોની બેઠકો	૭
મજૂર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ	૧૦
ઓઓની બેઠકો	૯

કુલ ૨૫૦

ફેડરલ એસેમ્બલીની મુદત પાંચ વર્ષની હશે. પણ એની ચૂંટણી આડકતરી રીતે (indirect) થશે; એટલે પ્રાન્તિક ધારામંડળના સભ્યો જ ફેડરલ એસેમ્બલીના સભ્યોને પૂરી કાઢશે. આ જોકે તદ્દન પ્રત્યાધાતી પગલું છે કારણ કે આડકતરી ચૂંટણીથી રાષ્ટ્રની એકતાને મદાન ધોડા પહોંચશે. ૧૯૧૯ના કાયદા હેઠળ પણ નીમેલા ધારામંડળની ચૂંટણી ને સીધી રીતે જ કરવામાં આવતી; બીજાં પ્રગતસત્તાક રાજ્યોમાં પણ લોકપ્રિય ધારામંડળની ચૂંટણી સીધી રીતે જ થાય છે. આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં આવી પ્રથા જાણવામાં આવી. આ તો દર્બેટ સેમ્યુઅલના શબ્દોમાં પાંચસાત માણસો એકાદ નાના ઝોરડામાં મેળા મળી દિલ્લી પાલમેન્ટના સભ્યો પૂરી કાઢશે!

એસેમ્બલીમાંના કે ભાગ રજવાડી પ્રતિનિધિઓ, અને બાકીના મોટા ભાગના કેમી પ્રતિનિધિઓનું પ્રમાણ ગેરતાં પણ પ્રગતિશીલ બળોની બહુમતી થાય એવો રહેજે પણ સંભવ રહેશે નહિ.

ટુંકમાં, સમવાયતંત્રના આખા ધારામંડળની રચના એવી રીતે કરવામાં આવી છે કે રાષ્ટ્રનાં પ્રગતિશીલ બળો કાંઈ શક્ય નહિ; સધળાં પ્રતિગામી બળો સંગઠિત થઈ આગ-

જનતાની અભિલાષાઓ છૂંદી નાંખવા મથશે. એમાં હિંદી પ્રજાનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ નહિ હોય; હાલકું, એની સામે શાહીવાદના મળતીઆઓ એકઠા મળી રાષ્ટ્રની આઝાદી અને કાન્તિના લાવનારો રૂંધી નાંખવા પોતાનું બળ અજમાવશે.

૪

નવા બંધારણથી સમવાયેલું સમવાયતંત્ર હિંદી પ્રજાની માગણી સંતોષતું નથી એટલું જ નહિ, પેણુ અને એનો અમલ કરવામાં આવે તો રાષ્ટ્રની પ્રગતિને મહાન ધોડા પહોંચશે અને શાહીવાદી સાંકળો દેશને વધારે બળથી જકડી રાખશે.

સમવાયતંત્રની સાચી અગત્ય સમજવાને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિનું ટૂંકું અવલોકન પણ મદદરૂપ થઈ પડશે. આજે જગતમાં સ્થિતિશ મૂડીવાદી પ્રથા વિનાશની સીમાએ આવી પહોંચી છે: પરંતુ હજુ સુધી મૂડીવાદ વિનાશ પામ્યો તો નથી જ. આ શોષણ પર રચાયેલી પ્રથા ટકાવી રાખવા મૂડીવાદીઓ પોતાના અનતા પ્રયત્નો કરે છે. લોકશાસન અને નાગરિક સ્વાતંત્ર્યના મૂડીવાદી હિમાયતીઓએ જ આજે લોકશાસનને દફનાવી દીધું છે અને એનાં અવશેષો પર ફેસીસ્ટ સરમુખત્યારો બિરાજે છે. વિશ્વવિખરેલાં વાદળો પણ ક્યારનાં ધેરાઈ રહ્યાં છે: એકાદ પરાદમાં બોમ્બ અને મશીનગનના ધડાકા આપણને નિદ્રામાંથી જગાડી મૂકશે એ વાત ચોક્કસ છે. સંસ્કૃતિના વિનાશનાં બળો આજે તો વધારે બળવાન છે.

જગતમાં એ મહાન બળોનું સંઘર્ષણ થઈ રહ્યું છે: એક બાજુ વિનાશની સીમાએ આવી પહોંચેલાં મૂડીવાદ અને તેનું અમલરૂપ ધારણ કરતો શાહીવાદ અગર ફેસીઝમ; બીજી બાજુ સમાજવાદી અને રાષ્ટ્રવાદી બળો એનો પડકાર કરે છે. પ્રશ્ન એ છે કે આમાં સ્થિતિશ શાહીવાદનું સ્થાન કયાં? જે લોકો શાહીવાદી પ્રથાનું થોડું પણ જ્ઞાન ધરાવે છે તેમને ખાતરી થશે કે સ્થિતિશ શાહીવાદ, મૂડીવાદ અને ફેસીઝમનાં બળો સાથે જ હાથ મિલાવશે. આજે પેણુ, પંડિત જવાહરલાલ નેહરુના શબ્દોમાં, 'સ્થિતિશની પરદેશની નીતિ તટસ્થતાના બહાના હેઠળ નાઝી જર્મનીની તરફેણમાં જ છે: વીસમી સદીના રાજકારણમાં તટસ્થ રહેવું અશક્ય છે એ સ્થિતિશ શાહીવાદી મુત્સદ્દીઓને શીખવવું પડે એમ નથી !

હિંદમાં તો સ્વાતંત્ર્ય માટે લડતાં બળોએ શાહીવાદી બળો સામે કેટલાંયે વર્ષોથી પડકાર કર્યો છે: આથી હિંદનાં પ્રગતિશાળી બળોનું સ્થાન તો જગતનાં પ્રગતિશાળી બળો સાથે જ રહેશે. આ જ કારણથી સ્થિતિશ શાહીવાદ એના હિંદી મળતીઆઓને સંગઠિત કરી હિંદનાં કાન્તિકારી અને પ્રગતિશાળી બળોને કચડી નાંખવાનો નિર્ધાર કર્યો છે; આથી જ સમવાયતંત્રમાં રાજ-રજવાડાઓ, મૂડીવાદીઓ, જર્મીનદારો અને કામીવાદી પ્રત્યાઘાતી બળોને એકત્રિત કરી હિંદનાં આઝાદીનાં બળોને કચડી નાંખવા સ્થિતિશ શાહીવાદ કમ્મર કસે છે. સમવાયતંત્ર લાદવામાં શાહીવાદનો આ ઉદ્દેશ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ પર ધ્યાન આપતું તો જ બરાબર સમજશે.

સ્થિતિશ શાહીવાદની આ ચાલખાજી હિંદી પ્રજા સમજે છે. અને એથી જ સમવાયતંત્રનો કોઈ પણ ભોગે સોમનો કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો છે. એ પ્રતિગામી સમવાયતંત્ર લાદવાના કોડ લાલે આજે સ્થિતિશ મુત્સદ્દીઓ સેવી રહ્યા હોય: એનો સાચો જવાબ તો હિંદની જનતાએ આપવાનો છે—એનું ભાવિ તો આમજનનાની શક્તિ પર અવલંબે છે.

૦

શિયાળે ઊભીને ચંદ્રવત ગળાખૂડ જલમાં,
ઉનાળે ચોમાસે ધખધખ થતી ધૂણી ધીખવી;
છીલી મેઘો, ગંગા શિર પર ઝીલ-તા શિવ સમા,
અંહી યોગી કેઈ ત્રિવિધ તપને આદરી રહ્યા!

ઋષિ તણી એ તપ ઉગ્રતાએ,
ઈન્દ્રાદિને જાગૃતિમાંહિ આણ્યા;
ને રાખવા સાખિત આસનોને,
પ્રવૃત્તિમાં દેવ બધા પડી ગયા.

યોગીના તપની માત્રા પળોમાં વધતી જતી
ઈન્દ્રની છાતીએ છાની તીણી કર્વત ચાલતી!

*

હજારો વયોનાં તપ પુરણ આજે થઈ રહ્યાં
ભીંસીને જાંધેલાં તસ તસ થતાં બંધ તૂટ્યા
ગળેથી માયાના સજડ-ચૂડ ફાંસા છુટી ગયા
અને યોગી સામે નવજીવન દારો ખુલી રહ્યાં!

સંકેલી તપને યોગી તંહિથી ચાલતા થયા
યોગી આંખે નવાં તેજ સિદ્ધિનાં ચમકી રહ્યાં!

બહેતો ત્રિકાલ ધડી યોગબળે વિરામે
ઠેલાય મૃત્યુ કદિ આધું તપ-પ્રભાવે
ના માનવીસહજવિષ્ણુ વિદ્યાર્થી બધ
યોગી બન્યે મનુજ જોણું મટી શકાય?

માર્ગમાં ટેકરા આવે, આવતાં ઝાડી ઝાંખરાં;
આખડીએ ચડી યોગી પંથને કાપતા જતા!

આવી વિશાળ નદી એક વહન્ત માર્ગે
અદ્રિ દીધાં જલ થકી છલતા કિનારા

બીડે ન જ હાંમ કરવા નદી પાર તારા
તો આ મનુષ્ય સમ થોગી તણું ગળું શું ?

ન તાણ સિદ્ધિમાંથીએ ઉકેલ ગોતવા મથ્યા
માછીની શોધમાં તેનાં શાંત નેન ફરી રહ્યાં.
ત્યાં વાંસની ઝુપડી એક દીડી ઋષિએ,
ને ખારણું અડધું ત્યાં, અડકાવિયું 'તું;
ઊભા ઋષિ રહી સુદ્ધર, ધીમા એવાજે
કહે “માછી, ભાઈ, નદીપાર મને કરીશ ?”

“થાક્યા પાક્યા પિતા મારા, મિટાવે ભૂખ પેટની
ખમો, એ પછી ઉતારે” નીકળી માછી કન્યકા.
વાદળાંની ઘટામાંથી વિજળી ઝબકી રહે,
તેમ એ ઝુપડીમાંથી રૂપનાં કિરણો વહે !

ભૂલી જઈ નિજ સ્થિતિ, નિજ સાધનાને,
એ રૂપનાં શર થકી ઋષિજી ઘવાયા.
ને તાણ સિદ્ધિમાંથીએ મળિયો ઉકેલ:
આંધી તણા પડળ પૃથ્વી પરે ઉતાર્યા.

પોતે અંધ બની જૈને, વિશ્વને આંધળું કરી,
રપર્શવા દેહ કન્યાનો હસ્તની વેલ વિસ્તરી.

ત્યાં સાંભર્યા તપ, શરીરસહેલ કષ્ટ;
દષ્ટે ચડ્યાં તપ મંહી વિતવેલ કલ્પ;
માથે. જટા, પગ વિશે ધરી આખડીઓ;
એ સાંભર્યા સહુય; ને ઋષિજી વિમાસે !

ફરીથી ચાલિયા એવાં તપવા ઋષિજી તપ;
માનવી પતને રાચે નશુણો વિધિ નિષ્કુર !

ધર્મણ અને તેનું નિવારણ

ડૉ. યશવંતરાય ગુલાબભાઈ નાયક

એમ. એસસી., પી. એચ.ડી.

ફોયલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ : મુંબઈ

ગતિ અને ધર્મણ એકબેકની સાથે મુંઝવિત જ હોય છે. જ્યારે જ્યારે એક વસ્તુ ખીજી વસ્તુની ઉપર ગતિ કરે છે ત્યારે ધર્મણ લાગે છે. આમ ધર્મણ સૃષ્ટિની દરેક ગતિ વડે થતી ક્રિયામાં પેદા થાય છે, કારણ કે કોઈપણ ક્રિયા ગતિ વિના ઉત્પન્ન થતી નથી. ખોલતાં, ચાલતાં કે ખાતાં આપણને ધર્મણનો સામનો કરવો પડે છે. ગાડી, મોટર કે એરોપ્લેનને ધર્મણનો પ્રત્યાઘાત લાગે છે. ગરગડી, ઢાળ અને સાદાં ઉચ્ચાક્ષનથી માંડીને ઘણી ગૂંચવાળાં પ્રયંક યંત્રોના એકેએક ગતિમય ભાગોને ધર્મણજળ નડે છે. ઉપર દર્શાવેલી પ્રત્યેક ક્રિયા અને પ્રત્યેક યંત્રમાં ધર્મણનું નિવારણ એક બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન ધર્મ પડ્યો છે. સાધારણ ગતિએ ચાલતાં યંત્રોમાં ધર્મણનું નિવારણ એક પ્રકારનો પ્રશ્ન રજુ કરે છે, જ્યારે બહુ મોટી ગતિથી ચાલતાં યંત્રોમાં લાગતાં ધર્મણનું નિવારણ ખીજી પ્રકારનો પ્રશ્ન રજુ કરે છે. ધર્મણનું નિવારણ સાદાં યાંત્રિક સાધનો વડે તેમજ ચિકિત્સાવાળા પદાર્થોના ઉપયોગથી દૂર ધર્મ શકે છે. તેજ, ચરબી અને વૈસ્કોસિન જેવા પદાર્થો વડે ધર્મણને નિવારણ કરવાની ક્રિયાને અંગ્રેજીમાં 'લુબ્રિકેશન' કહેવામાં આવે છે. જેમ જેમ માણસે યંત્રો વડે પ્રાપ્ત કરેલી ગતિમાં વધારો થતો ગયો, તેમ તેમ લુબ્રિકેશનનો પ્રશ્ન પણ વધુ અને વધુ અગત્યનો થતો ગયો છે. આજે લુબ્રિકેશન વિજ્ઞાનની એક અગત્યની શાખા બની ગઈ છે.

ધર્મણને લીધે જ આપણા જળને અને તેના વડે ઉત્પન્ન થતી ગતિને મર્યાદા છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે સૃષ્ટિમાં કુદરતે ધર્મણ ઉત્પન્ન કરીને આપણી શક્તિને મર્યાદિત કરી છે. પરંતુ ધારો કે, સૃષ્ટિમાં કોઈપણ ગતિમય ક્રિયામાંથી ધર્મણનું જળ અદશ્ય ધર્મ જળ્ય તો તેથી આપણી શક્તિમાં કેવો અને કેટલો વધારો થાય? આપણે ~~આપણી~~ ધીએ કે એક દડો અથવા લખોટો સપાટ જમીન ઉપર આપણે ગમગાનીએ તો તે થોડે દૂર જઈ અટકી જાય છે. જમીન લીસી હોય તો તે જ દડો ઘસે દૂર જશે. ગરદની 'રોકેટિંગ' કરવાની બહુ જ લીસી સપાટી ઉપર ગમગાવેલો લખોટો ઘણા લાંબા વખત સુધી ગતિમાં રહેશે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમગત્ય છે કે જો ધર્મણ ગિલકુલ નાણુક ધર્મ જળ્ય તો એક વસ્તુ સપાટ જમીન ઉપર ગતિમાં આવ્યા પછી તે જ ગતિથી ગમગા કરત; એટલું જ નહિ પરંતુ એક રિધર વસ્તુને તદ્દન સપાટ જમીન ઉપર ખસેડવા માટે અતિશય નાનું જળ હોત તોપણ ચાલત. ગતિમાં આવેલાં ગાડું, મોટર અથવા આગગાડીને કોઈપણ ભોગે એક લગાવી અટકાવી શકાત નહિ, કારણકે એક ધર્મણ વડે જ પેડાને અટકાવે છે. સપાટ જમીન ઉપર ગતિમાં આવેલી વસ્તુ ગતિમાં જ રહેત અને કોઈ ખીજી વસ્તુ સાથે અથડાતાં, ઊઘટી

દિશામાં ગતિ કરતો ધર્મ જ્ઞાત, સ્ટીમ ઓધિયર, ઓધિયર એન્જિન અથવા વિદ્યુતની શક્તિની જરૂરિયાત ન રહેત કારણ કે એ સર્વ યંત્રનાં પૈડાં એકવાર ગતિમાં આવ્યા પછી તેટલી જ ગતિથી અવિરત ચાલ્યા કરત. આટલા બધા દેખીતા ફાયદા, છતાં ધર્મણ વિનાની સૃષ્ટિ આપણા જીવનને માટે તદ્દન નકામી છે. જો આજે જ એકાએક કોઈક ગેઝી બળના પ્રતાપે સૃષ્ટિમાંથી ધર્મણબળે અદૃશ્ય ધર્મ જાય તો શું પરિણામ આવે? પૃથ્વી ઉપર ચારે દિશામાં અંધાધૂંધી વ્યાપી રહે. કોઈપણ ગતિમાં આવેલાં વાહનને અકસ્માત વિના કદી પણ અટકાવી ન શકાત. દોડતા માણસો પણ ગમે ત્યાં અથડાયા વિના અથવા કોઈ સ્તંભને ખાઝી ગયા વિના અટકી શકત નહિ. મોટા શહેરમાં ચારે બાજુ અકસ્માત ધર્મ રહેત. રેલવેના પાટા ઉપર દોડતી ગાડીઓ રેલવેના કોઈ પણ સ્ટેશને ઊભી રહી શકત નહિ, પરંતુ છેવટના સ્ટેશને જઈ સર્વ ગાડીઓ અથડાઈને તૂટી જત. ધડિયાળને ચાવી આપવાની જરૂર રહેત નહિ, કારણ કે લોલકો તે જ ગતિથી સદાને માટે ચાલ્યા કરત. ધર્મણ નહિ હોય તો આપણા ગળામાંથી અવાજ નીકળતો બંધ ધર્મ જત. ધર્મણ નહિ હોત તો સાધારણ ધરતીકંપ વખતે દરેકે દરેક છૂટી ગમડી શકે તેવી વસ્તુ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર ગળડતી ધર્મ જત. ટૂંકમાં, ધર્મણ વિનાના જગતમાં પ્રત્યેક માણસને, પ્રત્યેક ઉપયોગમાં આવતાં સાધનને કોઈએક રિચર ટેકા સાથે બાંધ્યા વિના જીવન અશક્ય ધર્મ પડત. ધર્મણ વિના દિવાસળી વડે, ચક્રમક વડે અથવા પ્રાચીન કાળમાં માત્ર લાકડાં ધરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવત. તે પ્રમાણે અગ્નિ ઉત્પન્ન ધર્મ શકત નહિ. સીગરેટ કે બીડો ફૂંકનારને અંગારા સાથે રાખીને ફરવું પડત. ધર્મણ વિનાની સૃષ્ટિ અશક્ય છે. ધર્મણ વિનાની સૃષ્ટિ અક્રિય ધર્મ પડત. જેવી રીતે સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક ધર્મણ વિનાનું જગત અક્રિય અને નિરસ લાગે, તેવા જ રીતે ધર્મણ વિનાનું જગત નિરસ ધર્મ જત. ધર્મણના નિવારણના પ્રયત્નોમાં જ જગતની સર્વ યાંત્રિક પ્રવૃત્તિ ધર્મ છે. જો ધર્મણ ન હોત તો મોટા જગ્યામાં વિદ્યુત પેદા થાત નહિ તેમજ તેના અનેક ફાયદા મળી શકત નહિ. ધર્મણ ન હોત તો આગગાડીની, વરાળયંત્રની કે તેલયંત્રની શોધ અનાવશ્યક ધર્મ પડત; એટલે કે, વિજ્ઞાનની સર્વ શોધોમાંની અનેક અગત્યની શોધો ધર્મ શકત જ નહિ. આર્કિમિડીસના સમયથી શક્તિના વ્યય વિના અવિરત ચાલે તેવાં 'શાશ્વત યંત્ર'ની શોધની પાછળ અનેક વૈજ્ઞાનિકોએ ખ્યાન દોડાવ્યું છે. એ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. તેનું કારણ પણ ધર્મણ જ છે. ત્યારે એમ લાગ્યું કે ધર્મણ અનિવાર્ય છે, ત્યારે એવા પ્રયત્નોમાં નાહકની શક્તિનો વ્યય ન થાય તેટલા માટે તાર્કિક દષ્ટિએ કેટલાક જીદિશાળી વૈજ્ઞાનિકોએ 'શાશ્વત-યંત્ર' બનાવવું અશક્ય છે એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો. આથી 'શાશ્વત-યંત્ર'ની શોધ પડતી મુકાઈ, પરંતુ ત્યારપછી યંત્રોને બને તેટલાં કાર્યસાધક (efficient) બનાવવા તરફ વૈજ્ઞાનિકોએ ખ્યાન દોડાવ્યું. આને પરિણામે પ્રચંડ વેગવાળાં સાધનો, પ્રચંડ બળવાળાં યંત્રો અને અનેક સુખસંપત્તિનાં સાધનો વિજ્ઞાને મેળવ્યાં. એ સર્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે ધર્મણનું નિવારણ એ મહાન અગત્યનો પ્રશ્ન ધર્મ પડ્યો છે. જેમ જેમ ગતિ અને બળમાં વધારો કરનારાં સાધનો પ્રાપ્ત થતાં ગયાં, તેમ તેમ જીલ્લિકેશનના વિજ્ઞાનમાં પણ તેટલી જ પ્રગતિ કરવી પડી છે. ઉપદ્રવ દષ્ટિએ આપણને ન સમજાય છતાં ઉપરના વર્ણનથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જગતની વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિનું મૂળ ધર્મણ છે.

હવે આપણે ધર્મણુના નિવારણના-લુપ્તિકેશનના વિજ્ઞાનતરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ. હલન-ચલન કરી શકે તેવાં હાડકાંવાળાં પ્રાણી જ્યારથી સૃષ્ટિમાં પેદા થયાં ત્યારથી જ લુપ્તિકેશનનો પ્રશ્ન કુદરતે હાથ ધર્યો હતો. હાડકાંના સાંધા આગળ જે ધર્મણુ લાગે છે તે જો કુદરતે દૂર ન કર્યું હોત તો પ્રત્યેક હલનચલન વખતે હાડકાં મોટા અવાજ કરીને મુસીબતથી હાલી શકત. આ ખામી દૂર કરવા કુદરતે દરેક જીવંત પ્રાણીના શરીરમાં એક જાતનો ચિકાસવાળો પદાર્થ પેદા કરવાની ક્રિયા પેદા કરી છે. એ વડે હાડકાંના પ્રત્યેક સાંધામાં નેર્ષએ તેટલું લુપ્તિકન્ટ (ધર્મણુ દૂર કરનારો પદાર્થ) પહોંચ્યા કરે છે. એ જ પ્રમાણે આપણી નાભુક આંખની કીકી ઉપર પણ પાડીએ છીએ તે કેટલી સરળતાથી સરે છે તેનો વિચાર કરીએ તો માલમ પડે છે કે આંખના ઢાંકણના તળિયામાં પણ ચિકાસવાળો પદાર્થ લુપ્તિકન્ટ તરીકે નેર્ષતા પ્રમાણમાં આવ્યા કરે છે. આ લુપ્તિકન્ટને લીધે જ આંખની કીકી ઉપર સરતાં ઢાંકણની આપણને ખબર માત્ર પણ પડતી નથી. સહેજે ધૂળ પડતાં પણ આંખ ઉપર ધર્મણુની અમર થાય છે, છતાં કુદરતે ઉત્પન્ન કરેલી ક્રિયામાંથી નીકળતું લુપ્તિકન્ટ એ ધર્મણુને લગભગ તદ્દન નાશુદ્ધ કરી નાખે છે. જો મોંમાં પણ લાગણી લુપ્તિકન્ટ ન હોત તો જીજ્ઞાસુ જીભને કદાચ તાળવે ચોરી જત.

ગાડાંનાં પેડાંને ફરતાં બંધ કરી બળદ પાસે ધસડાવતાં હોય તો તે બહુ મુશીબતભર્યું થઈ પડે છે. આ કારણથી ધણા જૂના જમાનાથી ગોળ ફરે તેવાં પેડાંવાળાં વાહનની શોધ થઈ છે. ઘણી ભારે સપાટ વસ્તુને ખસેડવી હોય તો તેને સપાટ જમીન ઉપર ધસડાવામાં આવતી નથી, પરંતુ નીચે ગોળ સળિયા અથવા લાંબાં ગોળ લાકડાં નાંખી તેના ઉપર ધસડાવામાં આવે છે. આમ કરવાથી નીચેનાં લાકડાં ગોળ ફરે છે અને તેથી ધર્મણુ ઓછું થાય છે. દરેક ગોળ ફરીને ગતિ કરતી વસ્તુ અને નીચેની સપાટી વચ્ચેનું ધર્મણુ તે જ વસ્તુને એમને એમ ધસડાવાં લાગતાં ધર્મણુના કરતાં ઓછું હોય છે. પેડાં કે ગોળાને ગમડતાં લાગતાં ધર્મણુને 'લોલ્લધર્મણુ' (rolling friction) કહેવામાં આવે છે. નહિ ગમડતી વસ્તુને સરતાં લાગતાં ધર્મણુને 'પૃષ્ઠધર્મણુ' કહેવામાં આવે છે. લોલ્લધર્મણુ હંમેશાં ઓછું જ હોય છે. ચાર્લ્સના પેડાંમાં ધરીની ફરતે ચારે ગાજી ગોળ ધાતુની નાની નાની ગોળીઓ મૂકેલી હોય છે. એ ગોળીઓ ફરતેના ગાળામાં ગોઠવેલી હોય છે. જ્યારે ધરી ફરવા લાગે છે ત્યારે એ ગોળીઓ પણ ગાળામાં ફરવા લાગે છે. આમ ધરી ગોળ ફરે છે અને તેના આધારની ગોળીઓની સપાટી પણ ગોળ ફરે છે. એટલે ધર્મણુ બેવડું ઘટી જાય છે. ધર્મણુ દૂર કરવાની આ યાંત્રિક રીત છે. ધરી અને ગાળામાં પૂરેલી ગોળીને બોલ-બેરિંગ કહેવામાં આવે છે. બોલ-બેરિંગ ત્રે બે ક્ષયદા થાય છે. એક તો પેડાંને ફેરવવા જગા ઓછું નેર્ષએ છે અને બીજું પેડાં એકવારે ફરવા લાગે ત્યાર પછી લાંબો વખત રહ્યાં કરે છે. યંત્રોમાં બોલ-બેરિંગનો ઉપયોગ હવે સામાન્ય થઈ પડ્યો છે.

ઉપર દર્શાવેલી રીતે ધર્મણુ દૂર કરવા ઉપરાંત તેલ, વેસેલિન જેવા ચિકાસવાળા પદાર્થો ધર્મણુના નિવારણ માટે વાપરવા પડે છે. માત્ર બોલ-બેરિંગથી કાર્ય સરતું નથી. તેલથી ધર્મણુનું નિવારણ કરવાનું ધણા પ્રાચીન કાળથી જાણીતું છે. રેલિયાનાં પેડાંમાં, ગાડાંનાં પેડાંમાં અને દરેક જાનના ધરીના આધારે ફરતાં પેડાંમાં લાગતું ધર્મણુ ઓછું કરવા અનાદિ કાળથી ધરીમાં તેલ પૂરવાથી આવે છે. તેલ પૂરવામાં ધર્મણુ ઓછું થવા ઉપરાંત ધરી ઉપર લાગતો ધસારો ઓછો થાય છે. આપણા મુઠા હાથને થોડી વાર મસીએ

તો એકદમ ગરમ થઈ જાય છે, પરંતુ તેલ લગાડી હાથ ધરીએ તો જલદી સરે છે અને ખલુ ઝાઝા ગરમ થાય છે. આ ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે તેલ વડે હાથને લાગતું ધર્મણ તેમજ ઘસારો ઝાઝા થાય છે. પૈડાંની ધરીમાં તેલ પૂરવામાં નથી આવતું ત્યારે પૈડાં ધર્મણથી મોટા અવાજ કરે છે અને પુષ્કળ ગરમ થઈ જાય છે. જો લાંબો વખત લાકડાંની ધરીમાં તેલ પૂર્યા વિના ગાડાને ઝડપથી દોડાવીએ તો જરૂર તેમાંથી અગ્નિ પેદા થયા વિના નહિ રહે. લોખંડની ધરી ઉપર ફરનારાં યંત્રોમાં પણ લુષિકેશન કરવામાં ન આવે તો અતિશય ગરમી ઉત્પન્ન થવાથી ધરી નરમ થઈ પીગળી જાય. ઉષ્ણતા પણ ધર્મણથી જ પેદા થાય છે એટલે લુષિકેશન વડે બન્ને ઝાઝા થાય છે.

જેમ યંત્રનાં પૈડાંની ઝડપ વધી, જેમ જુદી જુદી ઉષ્ણતામાને કાર્ય કરવાનાં યંત્રોની જરૂર પડી, તેમ લુષિકેશનના પદાર્થોમાં પણ ફેરફાર કરવા પડ્યા. અતિશય ઠંડક ઉત્પન્ન કરવાનાં યંત્રોમાં થીજી જાય એવાં તેલો નિરુપયોગી થઈ પડ્યાં, તેમજ સ્ટીમ બોઈલરોમાં અને આંતરદાહક યંત્રો (ટેલ્યંત્રો)માં ઘણી ઉષ્ણતાએ સળગી જાય તેવાં તેલનાં લુષિકન્ટ નકામા થયાં. ઘડિયાળ જેવાં સૂક્ષ્મ યંત્રો માટે અને આગગાડીના ભારે એન્જિનનાં પૈડાં માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના તેલોના લુષિકન્ટ શોધવાં પડ્યાં છે. લુષિકન્ટની વિશિષ્ટતા તેના કણ (અણુ)ના કદ, તેની ઘટ્ટતા, તેના ગલન અને ઉત્કલન બિંદુ, ચિક્કટતા વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે અને સર્વે ગુણધર્મોને ધ્યાનમાં લઈ ભુદાં ભુદાં યંત્રોમાં ભુદાં ભુદાં લુષિકન્ટ વાપરવામાં આવે છે. ઘડિયાળમાં એકદમ પાતળું અને જલદી બાષ્પીભવન થઈ ઊડી ન જાય તેવું તેલ વાપરવામાં આવે છે. જો તેલનું એકાદ ટીપું ઘડિયાળની દરેક ધરી માટે વર્ષો સુધી કામ આપે છે. એ તેલ એટલું પાતળું હોય છે કે તદ્દન ખારીક ભાગોમાં પણ પહોંચી જાય છે. વર્ષો સુધી આ તેલ સુકાતું નથી. આથી ઊલટું, મોટાં આગગાડીનાં યંત્રોની ધરીમાં પૂરાતું લુષિકન્ટ સાધારણ ઉષ્ણતામાને એટલું ઘન અને સખત હોય છે કે તેના વડે એકાદ ઘર પણ બાંધી શકાય છે.

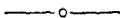
આ પ્રમાણે લુષિકન્ટના ગુણધર્મોને અભ્યાસ કરી ચોક્કસ યંત્રોમાં અચૂક જ લુષિકન્ટ વાપરવામાં આવે છે.

લુષિકેશનને માટે વપરાતાં તેલ અને ખાજ પદાર્થો અનેક રીતે મેળવવામાં આવે છે. સાધારણ ગતિથી ચાલતાં પૈડાંની ધરીમાં દિવેલ વાપરવામાં આવે છે. બાકીના લુષિકેશન માટે વપરાતાં તેલો ખનિજ તેલોમાંથી મેળવવામાં આવે છે. - ભુદાં ભુદાં ઉષ્ણતામાને ખનિજ તેલમાંથી ભુદાં લુષિકેટીંગ તેલ છૂટાં પાડવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત સમુદ્રમાં થતી માછલી અને વહેલમાંથી પણ તેલ અને ચરબી મેળવી લુષિકેશન માટે વાપરવામાં આવે છે. જેટલું પેટ્રોલ મોટર અને વિમાનને માટે અગત્યનું છે તેટલું જ અથવા તેથી વે વધુ ઉપયોગી-લુષિકેટીંગ તેલો છે.

લુષિકેશન કરવામાં તેલોનું કાર્ય લોલધર્મણ પેદા કરવાનું છે. તેલના ખારીક કણો બોલ-બેરિંગના જેવું જ કાર્ય કરે છે. તેલના અનેક ખારીક કણોની ઉપર ધરી ફરે છે એટલે લોલધર્મણને લોધે ધરી બહુ જ સહેલાઈથી ફરે છે: આ કારણથી લુષિકેશન માટે તેલનો બહુ જ સૂક્ષ્મ પટ હોય તો પણ ચાલી શકે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ઘણી વખત જાડ

થર કરતાં પાતળો થર વધુ ફાયદાકારક થઈ પડે છે. એક ઈંચના દશ હજારમા ભાગ જેટલો જાડો તેલનો પટ હોય તેના વડે ૧૦૦૦ ટનના ટર્બાઈન પશુ સરળતાથી ફરી શકે છે.

લુધ્વિકેશન તેલોની ખાખતમાં હિંદમાં કરીયે શોધખોળ થતી નથી એ દુઃખદ વસ્તુ છે. હિંદની વનસ્પતિનાં ગ્રિયામાંથી પેદા થતાં તેલો અનેક પ્રકારનાં હોય છે. એ સર્વ તેલોના ચુલ્બુધર્મોનો યોગ્ય અભ્યાસ કરી તેમનો લુધ્વિકેશન માટે કેવો અને કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે તે તરફ આપણા વૈજ્ઞાનિકોએ ધ્યાન દોડાવવું જોઈએ. સાધારણ રીતે ગામડાંમાં દિવેલ્લનો ઉપયોગ લુધ્વિકેશન માટે થાય છે. અને એ સિવાયની અનેક વનસ્પતિનાં ગ્રિયાનાં તેલનો કશોયે ઉપયોગ થતો નથી. હિંદુસ્તાનની વધતી જતી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને લીધે આ પ્રશ્ન તરફ ધ્યાન દીધા સિવાય હવે છૂટકો નથી.

માવડી પાસ પાછો

રજનીકાન્ત દેસાઈ

[• મન્દાકાન્તા •]

હુઝો, હુઝો, જગત સરવે હુઃખથી હા ! ભરેલું
જેઈ ચારે દિશ નયનથી હુઃખ ને હુઃખ ભાળું.
નામું તેથી જગત પરિતાપોથી બેબાકજો હું,
નામું નામું ફર ફર, ચઢી કલ્પનાના વિમાને.
વેગે ધૂમું શત શત ધરી અંતરે ભૂમિઓ હું,
બ્યોમો, વિશ્વો, દશ દશ દિશાઓ અને અંતરાલો.
ધૂમું ધૂમું સ્થલ, ખલ, અને કાલનાં બંધનોને,
ભેટી, છેટી; જ્યમ ધનુષથી તીર કેા તીક્ષ્ણ છટે.
થાકું તોયે સ્વજનહીન હું આથડી આથડીને:
એ બ્યોમોમાં શ્વસન પણ થેંભી જતું; ના હવાએ,
જે વીંટી રહે સ્મિત છલકતું આસ્ય આ ભૂમિમાનું,
આઘો આઘો જ્યમ જ્યમ વધું, પૃથ્વી આ તેમ તેમ
મીઠી, પ્હાલી, વધુ વધુ મને લાગતી; ભીંજવી દે
નેત્રો બંને જનમભૂમિની અંખના અશ્રુધારે.
ને હું દોડું સરવ તણ એ માવડી પાસ પાછો,
જાવા, એની મૃદુલ મીઠડી ગોદમાં જે લપાવા.

૧૭ જે મહિને મેં જર્મની અને ઝેકાસ્લોવેકિયા વચ્ચે પડેલી મહાગાંઠનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. ત્યાર પછી ગયા મેના છેલ્લા અઠવાડિયામાં ઝેકાસ્લોવેકિયામાં મ્યુનિસિપલ ચૂંટણી આવી ગઈ. જર્મની અને ઝેકાસ્લોવેકિયાના સંબંધની એ ચૂંટણીઓ ખરી કસોટી હતી. હિટલરની પરદેશનીતિ પણ એ ચૂંટણીથી ઘણી સ્પષ્ટ થઈ ગઈ. આ ઉપરાંત એ ચૂંટણી દરમિયાન એક-જર્મન અથડામણના બનાવોની ગંભીરતા વખતે મહાયુદ્ધની એક જગરી ધાત-માંથી યુરોપ ભગરી ગયું હોવાથી એનું મહત્ત્વ બહુ મોટું છે. આથી એ ચૂંટણી પાછળ કામ કરતી હિટલરની દૃષ્ટીનીતિ અને એક-જર્મન અથડામણનું પૃથક્કરણ કરી એને સમજાવેલાં આવશ્યક છે.

ઝેકાસ્લોવેકિયા લઘુમતિ અને બહુમતિ કામોનો બનેલો દેશ છે. ૧૪૦ લાખની વસ્તીમાં એક અને સ્લોવાક મળીને ૯૬ લાખ, ૩૨ લાખ જર્મનો, ૭ લાખ હંગેરિયનો, ૫૬ લાખ રશિયનો, ૧ લાખ પોલ લોકો, અને ૨ લાખ યહૂદીઓ વસે છે. આ લઘુમતિ બહુમતિનો પ્રશ્ન ઝેકાસ્લોવેકિયાનો અતિ કડીન પ્રશ્ન છે. કારણકે આ દરેક લઘુકામને સ્વતંત્રપણે ઝેકાસ્લોવેકિયાની સરહદ ઉપર જ લગભગ પોતાનો દેશ (યહૂદીઓ સિવાય) છે. આથી સરહદ ઉપર આવેલ દેશને એ લઘુકામો પોતાનો દેશ માનતી હોઈ એમની સ્વાભાવિક વફાદારી અને રાષ્ટ્રીયતાને એ દેશ આકર્ષે છે. ઝેકાસ્લોવાક ભૂમિને એ પ્રશ્નઓ સ્વદેશ માનવા સંપૂર્ણપણે તૈયાર નથી. આ ઉપરાંત એ લઘુકામો અસામાન્ય ચૂસ્તપણે કામવાદી હોઈ એમની સંસ્કારિતા ને ભાષા વગેરેનું પૂરેપૂરું રક્ષણ એઓ એક સરકાર પાસે માગે છે.

આ પ્રશ્ન જર્મનીમાં નાત્સી સરમુખત્યારી સ્થપાઈ ત્યાંસુધી એટલો ઉઘ્ર નહોતો બન્યો. નાત્સી સરમુખત્યાર હિટલરે બૃહદ્-જર્મનીના પોતાના સ્વપ્નાની સિદ્ધિ માટે એક નવો જ સિદ્ધાંત બોલ્યો. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે યુરોપના દરેક દેશમાં વસનાર જર્મનો, તે તે દેશના નાગરિકો નહિ પરંતુ જર્મન રાષ્ટ્રના નાગરિકો ગણાય. અને એમનાં હિતોના રક્ષણની જવાબદારી જર્મન સરકારની ગણાશે. પરદેશોમાં વસતા જર્મનોનાં હિતોના રક્ષણનો હક એ દેશોની સરકારો પાસે સ્વીકારાવવા માટે જરૂર જણાતાં એ રાજ્યોના આંતર કારોબારમાં ડખલ કરવાનો પણ જર્મન સરકારને હક હોવો જોઈએ. આ હકનું પાલન જર્મન સરકાર લશ્કરી દૃષ્ટિએ બરાબર મજબૂત હોય તો જ થઈ શકે. એને માટે લશ્કરીકરણ ને શસ્ત્રીકરણ અનિવાર્ય છે. આ પ્રમાણે જર્મની હમણાં મોટા પાયા ઉપર લશ્કરી તૈયારી કરી રહ્યું છે.

મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપનો લઘુમતિનો પ્રશ્ન એ સામ્રાજ્યવાદનું એક અંગ જ છે. હિટલરને યુરોપીય વર્ચસ્વ જમાવવું છે, વર્સાઈલીની સંધિમાં જર્મનીએ ગુમાવેલ પ્રદેશો પાછા મેળવવા છે અને જર્મન લશ્કરીવાદને જગતવ્રેષ્ઠ બનાવવો છે. આ બધું સિદ્ધ કરવા માટે લાંબો સમય પણ જોઈએ અને કમવાર તૈયારી પણ કરવી પડે. યુરોપીય રાષ્ટ્રોમાં વસતા જર્મનોને એકત્ર કરવાની હિટલરની ચાલબાજીમાં એક મહત્ત્વનો સામ્રાજ્યવાદી હેતુ છુપાયેલો છે. જર્મનોને એકત્ર કરવાં અને એમનાં હિતોના રક્ષણ કરવાના બહાના હેઠળ એ નાનાં યુરોપીય

રાષ્ટ્રોને પોતાના પ્રભાવક્ષેત્ર હેઠળ લાવી શકે. એ માટે જે દેશોમાં જર્મનો વસે છે એ દેશોમાં જર્મન પ્રગ્નમાં નાત્સી પ્રચારકાર્ય ખૂબ જોરથી કરવામાં આવે છે. આ પ્રચારકાર્ય એટલું ઉચ ને હુમલાખોર હોય છે કે એ દેશની સરકારને પોતાનાં રાષ્ટ્રીય હિતોની સલામતીને ખાતર પણ એમની પ્રવૃત્તિને અંકુશમાં મૂકવાની ફરજ પડે છે. સરકાર તરફથી નાત્સી પ્રવૃત્તિ અંકુશમાં મૂકવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવે એટલે તરત જ જર્મન સરકાર પરિસ્થિતિની સાનુકૂળતા પ્રમાણે એ દેશમાં ડખલગીરી કરે છે.

આ જાતની આંતરરાષ્ટ્રીય ડખલગીરી આજના યુરોપીય રાજકારણનું મહત્ત્વનું સીમાચિહ્ન છે. આથી જર્મન નાત્સી પક્ષ એકેએક દેશમાં બળવાન નાત્સી પક્ષને ઉત્તેજન આપતો જાય છે. આવા નાત્સી પક્ષોને ઉત્તેજન મળે એ માટે 'સામ્યવાદ સામે જેદાદ'નું જર્મનીનું મિશન છે એમ કહેવામાં આવે છે. ખીજું, જર્મન લઘુમતિ કોમો પોતાના હિતના રક્ષણ માટે એકત્રિત થાય છે ને એમ એકત્રિત થવાનો એમને હક હોવાનું કહેવામાં આવે છે. સામ્યવાદ સામે જેદાદને નામે અને લઘુમતિ પ્રશ્ન ખડો કરીને દ્વિતલર યુરોપીય નાનાં રાષ્ટ્રોને આંતરિક રીતે ઊંઘાવવાનું—Internal disintegration—કરવા માગે છે. લઘુમતિ વિં બહુમતિ કોમો, સામ્યવાદી પક્ષો વિં નાત્સી પક્ષો: આ પ્રમાણે દેશની અંદર ઊંઘાવવાનું વિરોધી કરી દર્ષ રાષ્ટ્રીય એકતા તોડી નાખવાની દ્વિતલરની નીતિ છે. આ આંતરિક ઊંઘાવ, એ દેશની લઘુમતિ સામનાની શક્તિ ઓછી કરી દેશની અંદર જ આંતરવિગ્રહની બૂમિકા સંજ્ઞા કરે છે.

એકાસ્ત્રોવેદિયા અને જર્મની

આટલી વસ્તુ ખ્યાનમાં રાખી હવે આપણે એકાસ્ત્રોવેદિયાના રાજકારણ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીએ. આખા યુરોપમાં જર્મની સિવાય એકાસ્ત્રોવેદિયામાં જર્મનો સૌથી વધુ મંખ્યામાં છે. અને આ જર્મનોનો મોટો ભાગ એક-જર્મન સરહદને જોડતા પ્રદેશોમાં વસે છે. આ જર્મનોને, જર્મની સાથે બેળગી દેવાની દ્વિતલરની મુશ્કેલી છે. આ મુશ્કેલી બર આજવા માટે એક સરકાર સામે આ જર્મનોને ખડા કરવા દ્વિતલર મથી રહ્યો છે. આ જર્મનો ઉપરાંત ખીજી લઘુમતિ કોમોમાં પણ લઘુમતિ પ્રશ્ન ઊભો કરવાની એની પ્રવૃત્તિ જોરદાર થઈ રહી છે. આને લીધે આજે એક રાજકારણ, લઘુમતિ વિં બહુમતિના અગ્રગણ રાજકારણ થઈ ગયું છે. દ્વિતલરનું ખ્યાન જો કે જર્મનો પ્રત્યે જ મુખ્યત્વે હોવાથી એક મુનિસિપલ ચૂંટણીઓમાં જર્મનો પોતાનું માર્ગ કરી શકે એટલા માટે દ્વિતલરે એ પ્રશ્ન જર્મનીનો પ્રશ્ન બનાવ્યો. એક જર્મનોને જર્મનીનું પીકબળ હોવાથી એમની લઘુમતિને ખૂબ વેગ મળ્યો. પરિણામે એ ચૂંટણી ફરમિયાન જર્મન-એક સરહદ ઉપર બંને દેશોએ પોતપોતાનાં લશ્કર કેન્દ્રિત કર્યાં.

એકસરકારને માટે એ પ્રશ્ન જીવનમરણનો પ્રશ્ન હતો. એકજર્મનોની માગણી ક્યાં તો એક સરકારે મંજૂર કરવી કે ક્યાં તો જર્મનીના હુમલા સામે લડવા તૈયાર થવું. આથી જર્મન માગણી કબૂલવા સામે એક પ્રગ્નસતાકરે જરા પણ વાંધો નહોતો. પરંતુ દ્વિતલરના એગ્રન્ટ, એક જર્મન નેતાઓની એક માગણી એ હતી કે એકાસ્ત્રોવેદિયા પોતાની પરદેશીની, જર્મનીની અનુકૂળતા પ્રમાણે પડે. એટલે કે એકાસ્ત્રોવેદિયા જર્મનીના પ્રભાવક્ષેત્ર હેઠળ આવે અને ૧૫-૨૫ અને રશિયા સાથેની મિત્રી તોડી નાખે. તો જ એક જર્મનો અને જર્મની સાથે એક સરકારનો મિત્રીમંત્ર થઈ શકે અને જર્મન હુમલાની ખીજી એકાસ્ત્રોવેદિયા મુક્ત થાય. એક સરકાર આ માગણી કબૂલી શકે એમ નહોતું. એનું કારણ એ નહોતું

કે એક સરકારને ફાંસ કે રશિયા પ્રત્યે ખાસ બાઈબંધીની લાગણી હતી. જો એક રાજપુરુષો હિટલરની અંતિમ મુરદા વિશે નિર્ભય હોત તો તે જર્મનીની માગણી તેઓ તરત કબૂલ કરત. પરંતુ ડૉ. બેનેશ અને હોઝા જેવા સમર્થ રાજપુરુષો સારી પેઠે જાણે છે કે એક વખત એકારલોવેકિયાને કાઈપણ રીતે ફાંસ અને રશિયાની મૈત્રીથી છૂટું પાડી થોડા વખત પછી બીજા કાઈ ને કાઈ બહાના હેઠળ એકલા પડી ગયેલ એકરાઈને હિટલર કબજે કરવા માગે છે. કારણ કે ઓરિદ્યાનો કબજે લીધા પછી, હિટલરની યુરોપીય સર્વોપરીતા સ્થાપવાની મુરદા બર આણવામાં એકારલોવેકિયાનું સ્થાન બીજે નંબરે છે. આથી જર્મન પરદેશનીતિને અનુસરવાની એક રાજપુરુષોએ ના પાડી અને ફાંસ રશિયા પાસે, જર્મન હુમલાની પરિસ્થિતિમાં તાત્કાલિક મદદની ગેરંટી મેળવી એકારલોવાક સરકારે જર્મનીનો સામનો કરવાનો પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. એક નિર્ણયની આ મુકામ જાહેરાત અને ધિરીશ વડા-પ્રધાને આમની સભામાં એક-જર્મન પ્રજ્ઞની સુલેહશાંતિથી સમાધાન કરવાની જર્મન સરકારને કરેલી ગંભીર બલામણુથી હિટલર સમજી ગયો કે યુરોપિયન વિગ્રહ વિના એક સરકારને નમાવી શકાય એમ નથી. અને એવા વિગ્રહની એની તૈયારી ન હોવાથી એણે સરહદ ઉપરનું લશ્કર પાછું ખેંચી લીધું અને એક જર્મન પક્ષના નેતાને સમાધાનીભર્યું વલણ અખત્યાર કરવાનો સૂચના કરી. આને પરિણામે આજે હર હિન્ડેન (એક જર્મન પક્ષના નાત્સી નેતા) અને એક વડાપ્રધાન વચ્ચે સમાધાની ભરેલી વાટાઘાટો ચાલી રહી છે. અને હવે એમ ચોક્કસ લાગે છે કે એ પ્રજ્ઞને તાત્કાલિક નિકાલ ચર્ચ જશે—જો કે બવિધમાં આ જ પ્રજ્ઞ વધારે બંધકર સ્વરૂપે પાછો બહાર આવશે.

ફ્રાંકો-ઈટાલિયન વાટાઘાટ

યુરોપની બીજી સમસ્યા જૂમધ્ય સમુદ્રની અચકામણીની છે. આજે જૂમધ્ય સમુદ્રમાં યુરોપનાં ત્રણ સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોના હિતસંબંધોનું તુમુલ ધર્મણ ચાલી રહ્યું છે. ધિરીશ સામ્રાજ્યના વાહન વ્યાપારને એ ધોરી રસ્તો હોવાથી ધિટનની એ જીવાદોરી—Life-Line છે. બીજી બાજુ ફાંસના ઉત્તર આફ્રિકન સામ્રાજ્યનો પણ એ ટૂંકો રસ્તો છે. ઉત્તર આફ્રિકન પ્રદેશ ફાંસના પ્રાદેશિક લશ્કર—Territorial Forces—ની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વનો ભાગ છે. ફાંસના લશ્કરીબળનું એ પ્રમુખ અંગ છે. ત્રીજી બાજુ એગિપ્સિનિયન વિગ્રહ પછી ઈટાલિયન સામ્રાજ્યની દૃષ્ટિએ મુસોલિની જૂમધ્યને એ ઈટાલિયન સરોવર બનાવવા માગે છે. વહેલે મોટે ફાંસ અને ધિટનને જૂમધ્ય સમુદ્રમાંથી મુસોલિની હાંકી કાઢવા માગે છે. પરંતુ એ માટે ફાંસ અને ધિટન સામે એને એકલે હાથે લડવું પડે એવી પરિસ્થિતિ છે. આથી એની નીતિ એ પ્રકારની છે કે કાઈપણ રીતે ધિટનને ફાંસથી વિખૂટું પાડવું. જો ફાંસ, ધિટનથી વિખૂટું પડી જાય તો મુસોલિની ફાંસના ઉત્તર આફ્રિકન પ્રદેશો ઉપર પોતાનો કાબૂ સહેલાઈથી જમાવી શકે. અને એક વખત ફાંસનો જૂમધ્ય તરીમાર્ગ નબળો પડ્યો એટલે એનાથી ઉત્તર આફ્રિકન પ્રદેશોનો કબજો રાખી શકાય એમ નથી. સ્પેનિશ વિગ્રહમાં ફ્રાંકો જીત્યા પછી આ હકીકત વધારે સ્પષ્ટ થશે. કારણકે સ્પેનમાં ફ્રાંકો ઈટાલીની મદદથી જીતવાને લીધે સ્પેન ઈટલીનું એક સંસ્થાન બની જશે. આંતરવિગ્રહમાં નબળું પડી ગયેલ સ્પેન, મજબૂત ઈટલીનો સામનો કરવા ફ્રાંકોની ગમે એટલી ઇચ્છા છતાં અશક્ત બનશે. પરિણામે સ્પેનના જૂમધ્ય કિનારાનાં અગત્યનાં લશ્કરી મથકો અને સ્પેનના જૂમધ્ય ટાપુઓ ઈટાલીનાં દરિયાઈ મથકો બનશે. સ્પેનિશ મોરોક્કોનો જૂમધ્ય કિનારો પણ ઈટાલીનાં દરિયાઈ

મંથકાનું સ્થાન બંનશે. આ સાથે આજે ભૂમધ્યના ઇટાલિયન ટાપુઓને મળખૂત દરિયાઈ કાફલાનાં મથકો બનાવવાની જોરદાર પ્રવૃત્તિ મુસોલિનીએ હેલ્લા દોઢ વરસંથી શરૂ કરી છે. આને પરિણામે ફ્રાંસના ભૂમધ્ય તરીમાર્ગની ઉત્તરદક્ષિણ રેખાની બન્ને બાજુએ અને દક્ષિણ છેવાડે ઇટાલિયન દરિયાઈ મથકોની હારમાળા તૈયાર થશે. જર્મની સાથે યુરોપીય વિગ્રહ દરમિયાન, મુસોલિની ફ્રાંસનો આ માર્ગ કાપી નાખશે. ફ્રાંસની આફ્રિકન દુકડીઓએ એ વખતે ફ્રેંચ ભૂમિ ઉપર નહિ લાવી શકાય. આમ કરવામાં મુસોલિની પોતાને મદદકર્તા થઈ પડે એટલા માટે પણ હિટલર મુસોલિની સાથે પોતાનો સંબંધ મળખૂતપણે ટકાવી રાખશે. કારણકે જો મુસોલિની ફ્રાંસના તરીમાર્ગનું રૂંધન કરી ફ્રેંચ દુકડીઓની હિલચાલ અટકાવી દે તો હિટલર ફ્રાંસને સારી રીતે પહોંચી પળી શકે.

પરિસ્થિતિ આવી હોવાથી ફ્રાંસ, ઇટલી સાથે સમજૂતી કરવા ખૂબ જ ઈતેમ્મર છે. ઇટલીની મૈત્રી જાળવી રાખવા માટે જ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડનો વિરોધ કરીને પણ, ફ્રેંચ પ્રિમિયર મોં. લાવલે, ૧૯૩૫માં, મુસોલિનીના ઇટાલિયન આક્રમણને છૂપી રીતે ટેકા આપવાનો કરાર કર્યો હતો. પરંતુ હેલ્લાં ત્રણ વરસના બનાવોએ ફ્રાંકો-ઇટાલિયન સંબંધ લગભગ તોડી નાખ્યો છે. ખાસ કરીને સ્પેનના આંતરવિગ્રહ દરમિયાન ફ્રાંસ અને ઇટલીની લાઘવિંધી શાંત દુશ્મનાવટના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ છે. જે કાર્ય અંબિસીનિયન વિગ્રહે એંગ્લો-ઇટાલિયન વૈમનસ્ય વધારવાનું અને ફ્રાંકો-ઇટાલિયન મૈત્રી દબા કરવાનું કર્યું હતું તે જ કામ સ્પેનિશ આંતર-વિગ્રહે ફ્રાંકો-ઇટાલિયન વૈમનસ્ય વધારવાનું અને એંગ્લો-ઇટાલિયન મૈત્રી દબા કરવાનું કર્યું છે. કારણ કે સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહમાં સ્વિટ્ઝરલેન્ડની રીતે ઇટલીને ટેકા આપી રહ્યું છે. આથી જ ગયે મહિને ઇટલી અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ વચ્ચે સમજૂતી થઈ શકી.

એંગ્લો-ઇટાલિયન કરાર થયા પછી તરત જ ફ્રાંસ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડના રાજપુરુષો મળ્યા. સ્વિટ્ઝરલેન્ડના રાજપુરુષોએ ફ્રેંચ રાજપુરુષો ઉપર ઇટલી સાથે કોઈપણ રીતે સમજૂતી કરવા દબાવ આપ્યું છે. કારણકે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ વડાપ્રધાનની નીતિનું તારતમ્ય કોઈપણ જનતા તાત્કાલિક હિતસંબધોનો ભોગ આપીને પણ સરમુખત્યારો સાથે સમજૂતી કરી લઈ શકે. (યુદ્ધ અટકાવવાની તો કોઈ વાત જ નથી કરતું! યુદ્ધ અટકાવવું સક્ય ન હોવાથી આજે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ, ફ્રેંચ અને અમેરિકન મુત્સદ્દીઓ યુદ્ધ મુલતવી રાખવાની લાંબગડમાં પડવામાં જ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે.)

એક બાજુ સ્વિટ્ઝરલેન્ડના સરકારનું દબાવણ અને બીજી બાજુ એક રજુનિસિયક્ષ ગ્રુપ્પી દરમિયાન મધ્ય યુરોપમાં જિલા થયેલા કટોકટીના મામલાએ ફ્રેંચ રાજપુરુષોને બહારની મૂક્યા. મો. લલાડિયરે મુસોલિની સાથે મંત્રણા કરવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ સમજૂતી કરવાનું ધોરણ કયું હોવું જોઈએ? ફ્રાંસ અને ઇટલી કયા મૂળખૂત મુદ્દા ઉપર એકમેકને સમાવી લેવા તૈયાર થાય? આ પ્રશ્ન બહુ મહત્વનો હતો. ફ્રાંસ સાથે સમજૂતી કરવા મુસોલિની બહુ ઈતેમ્મર પણ નહોતો, કારણ કે સ્પેનમાં ફ્રાંકોનો અંતિમ વિજય એ જ સમયે વેગ ધારણ કરી રહ્યો હતો. જુગોસ્લોવેકિયા અને રમાનિયા ફ્રાંસના પ્રભાવક્ષેત્ર મટીને ઇટાલિયન વગ હેડળ ઝડપથી આવી રહ્યાં હતાં. ઉત્તર આફ્રિકાના ફ્રેંચ પ્રદેશોમાં ફાસિસ્ટ પ્રચારકાર્યને લીધે ત્યાંની નેટિવપ્રજા બળવો કરી રહી હતી. ટર્કી સાથે ફ્રાંસનો સંબંધ બગડતો જતો હતો અને કમાલ પાશા, મુસોલિની અને હિટલરની ચઢતી શક્તિથી અંગતઈને એમની મૈત્રી સર કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરતો હતો. આમ દરેક બાજુથી ફ્રાંસની વિપરીતતામાં વધી

થતી હતી. ફ્રાંસની ગરજનો લાભ લેવાની મુસોલિનીની પૂરેપૂરી દાનત હોવાથી એણે સ્પેનિશ સરકારને ફ્રાંસની સરહદમાંથી દારૂઓળાની મળતી મદદ બંધ કરવાની અને ફ્રાંસિસ્ટ મદદથી ફ્રાંકોને સ્પેનમાં વિજય મળે એ માટે મુસોલિનીનાં પગલાં સ્વીકારવાની ફ્રાંસ પાસે માગણી કરી. આ માગણીનો સ્વીકાર ફ્રાંસને માટે લગભગ અશક્ય હતો. ફ્રેંચ રાજપુરુષો એ જોઈ શક્યા કે સરમુખત્યારોની અંતિમ મુરાદ સ્પષ્ટ હોવાથી, પોતાને પક્ષે એમને મળતી દરેક છૂટ (Concession) એમને મળજીત બનાવે છે, જે હેઠળની અથડામણ વખતે એમને ઘણી સાનુકૂળ રિથિતિમાં મૂકશે. આથી એમણે દબતા બતાવવાનો નિર્ણય કર્યો. સ્પેન ફ્રાંકોના હાથમાં ન જાય એટલા માટે ફ્રાંકો-સ્પેનિશ સરહદ ઉપરથી સ્પેનિશ સરકારને પહોંચતી મદદમાં વધારો થાય એ માટે ફ્રેંચ સરકારે સરહદી ચોકાની સખતાર્થ ઘટાડી નાખી. પરિણામે ફ્રાંકોની આગેદુરને મળજીત ધોકા પહોંચ્યો. આથી ફ્રાંકો-ઈટાલિયન વાટાઘાટો લગભગ તૂટી ગઈ. હજી સુધી એની પ્રગતિનું કોઈપણ પારિણામ આવ્યું નથી. હવે એ વાટાઘાટો સ્પેનમાં કોનો વિજય થશે એ સ્પષ્ટ થયા પછી જ આગળ ચાલશે એમ લાગે છે.

યુરોપિયન રાજકારણની હેડળ મોટા જ્વાળામુખીનો લાવા ધખી રહ્યો હોય એવું લાગે છે. હજી એક-જર્મન અથડામણના ગંભીર બનાવો શાંત પડ્યા નથી ત્યાં સ્પેનિશ વિગ્રહ-જનિત આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવો દેખા દે છે. ફરી પાછો હવાઈ આંચિયાગીરી રાઝ થઈ છે. તટસ્થ રાષ્ટ્રોનાં વહાણો ડુઆડવામાં આવે છે ને ખલાસીઓના જન લેવાય છે. બીજી બાજુ ફ્રેંચ સરહદ વટાવીને અભયમાં વિમાનો ફ્રેંચ પ્રદેશ ઉપર ઊડે છે. હમણાં જ એમાંના એક હવાઈ જહાજે ફ્રાંસના એક ગામ ઉપર બોમ્બમારો ચલાવ્યો છે. આ બનાવ એ સૂચવે છે કે હવે રાષ્ટ્રોની સરહદો અક્ષત નથી રહી. આંતરરાષ્ટ્રીય વિધાન અને નીતિનો પાયો હાલી ઊઠ્યો છે. બાકી કોઈપણ જાતની સંધિનું પાલન અને એની અક્ષતતાની જાળબદારી ફ્રાંસિસ્ટ સરમુખત્યારો સ્વીકારવા તૈયાર થતા નથી. પરિણામે આજનાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંધિ-પત્રોની કિંમત નહીં થઈ ગઈ છે. આવા બનાવો ફ્રાંસ અને બ્રિટનને ચેતવણીરૂપ છે કે હિટલર મુસોલિનીનાં આજનાં આપેલાં વચનો, એઓ એમની અનુકૂળતાએ તોડી નાખશે. આમ એક જગતદરત અસ્થિરતા, બેજવાબદારી અને નૈતિક નાદારી વર્તમાન યુરોપીય ફ્રાંસિસ્ટ રાજપુરુષોનું પ્રગટ લક્ષણ થઈ પડ્યું છે. સરમુખત્યારોને બહેકરી જતા અટકાવવા માટે ને એ રીતે યુદ્ધભય ઝોળા કરવા એમની ખતરનાક માગણીઓનો પણ જગતશાંતિને ખાતર સ્વીકાર કરવામાં બ્રિટીશ વડાપ્રધાનની નિષ્કા લહે ગમે એટલી શુભ હોય પરંતુ એ નિષ્ઠા પાછળ રૂઝવણીથી અચોક્કસતા, લડવાની અશક્તિ અને દૂરદર્શિતાનો જગરો અલાવ દેખાય છે. સરમુખત્યારોની આંતરરાષ્ટ્રીય હુમલાખોરીનો સામનો કરવા માટે એમને નમીને રીઝવવાની બ્રિટીશનીતિ જૂલ લહેલી છે એ, આજના બ્રિટીશ રાજપુરુષોને સમજાતું નથી. સરમુખત્યારોની વિગ્રહીકૃતિ દબાવવા માટે આજે યુદ્ધવિરોધી રાષ્ટ્રોએ પોતાનું જૂથ જમાવતું જોઈએ. સામુદાયિક સલામતી અને રાષ્ટ્રસંઘની મળજીત એ આજે પ્રગતંત્રવાદી રાજ્યોના પરદેશનાંતિનું મુખ્ય વલણ હોતું જોઈએ.

અનિવા

એને ગદલે આપણે શું જોઈએ છીએ ? હંદલી લીગ એસેમ્બલીની બેઠકમાં બ્રિટીશ પરદેશમંત્રી, ઈટાલિયન આક્રમણને રાષ્ટ્રસંઘની મહોર દેવા લક્ષ્યાંક કરતા જણાય છે. રાષ્ટ્રસંઘના મૂળજૂત સિદ્ધાંતનો લોંગ કરીને રાષ્ટ્રસંઘના એક સભ્ય રાષ્ટ્ર ઉપર ઈટલીએ

મેળવેલ લશ્કરી વિજયનો રાષ્ટ્રસંઘ પાસે સ્થિત સ્વીકાર કરાવવા પ્રયત્ન કરે એનો અર્થ એ થયો કે ન્યાય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન કે સામુદાયિક સલામતીની આજે સ્થિતિ સત્તાધીશોને કશી જ પડી નથી. સ્થિત પોતાની લાગવગ ધિત્વીને પક્ષે વાપરવા તૈયાર થાય છે એ બતાવે છે કે હવે સ્થિત, ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારોનું મળખૂત ને વગ ધરાવનાર એન્ટ બન્યું છે. એના બદલામાં ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારો સ્થિતને, સ્થિતી સામ્રાજ્ય, સ્થિતી ટાપુઓ અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના સ્થિતી હિતસંબંધોની અક્ષતતાની અને સલામતીની ખાતરી આપે છે. પોતાની સલામતીને ખાતર, જીનિવાના સંઘનું એક પ્રમુખ રાષ્ટ્ર, નબળાં ને નાનાં રાષ્ટ્રોના પરાજયને કાયદેસર કરી દેવાની એજન્સી લે છે !—રાષ્ટ્રસંઘને દેવા તૈયાર થાય છે !

રાષ્ટ્રસંઘની રંગભૂમિ ઉપર હવે છેવટનો પડદો પડતો જાય છે. હવે યુરોપીય અને એશિયાટિક રાષ્ટ્રો પોતપોતાની સલામતી ને સ્વહિત રક્ષણને માટે ભાઈબંધ રાષ્ટ્રો જોળતાં થઈ ગયાં છે. પરંતુ ૬૭ ૧૯૧૪ની માફક દુનિયાનાં અગ્રગણ્ય રાષ્ટ્રો જે દળમાં વહેંચાઈ નથી ગયાં. રાષ્ટ્રસંઘ એ દળવહેંચણી અટકાવતો હતો. રાષ્ટ્રસંઘની એ શક્તિ ચાલી ગઈ છે. પરંતુ એનું સ્થાન સ્થિત લેવા માગે છે. ફાસિસ્ટ વિરોધી રાષ્ટ્રોના રચાતા બ્લોકમાં દાખલ થવાની સ્થિત ના પાડે છે અને ફાસિસ્ટ અને ફાસિસ્ટવિરોધી દળો વચ્ચે તટસ્થ અને સમતા જળવનાર રાષ્ટ્ર તરીકે પોતાનું સ્થાન લેવાનો હાલના સ્થિત સત્તાધીશોનો પ્રયત્ન છે. આ સ્થિત તટસ્થતા કેટલો વખત નહશે ? આ પ્રશ્નો જવાબ આપવો સહેલો નથી, પરંતુ જ્યાં સુધી સ્થિત તટસ્થ રહી શકશે ત્યાં સુધી વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળવાની શક્યતા નથી.

જ્યાં સુધી ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારોની આક્રમણકારી નીતિ સામે નમી જવાની અને પોતાના હિતસંબંધોનો ભોગ આપવાની સ્થિત તૈયારી બતાવી શકશે ત્યાં સુધી એ પોતાની તટસ્થતા જાળવી શકશે. સ્થિત ક્યાં સુધી પોતાના હિતસંબંધોને ભોગે ફાસિસ્ટ રાષ્ટ્રો સાથે સમાધાન કરવાની તૈયારી બતાવશે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આમ છતાં સ્થિત શાહીવાદી હિતો સાથે ફાસિસ્ટ હિતોની અથડામણનું સમાધાન લાંબો કાળ સુધી નબી શકે એમ નથી. હવે આવતી આર્થિક મંદી સ્થિત સરકારનું હાલનું સ્થાન તોડી પાડશે અને એને ક્યાં તો ફાસિસ્ટ કે ક્યાં તો ફાસિસ્ટવિરોધી દળમાં ભળી જવાની ફરજ પાડશે. ફાસિસ્ટ દળમાં સ્થિત ભળી શકે એમ નથી કારણ કે આજે એના સામ્રાજ્યવાદી હિતો, યુદ્ધવિરોધી પરિસ્થિતિમાં જ ટકી શકે એમ છે. યુદ્ધમાં સ્થિતને શુભાવતું પડે એમ હોવાથી એનું સ્થાન છેવટે તો યુદ્ધવિરોધી રાષ્ટ્રો સાથે જ છે. પરંતુ એ સ્થાને પહોંચવામાં સ્થિત બને એટલી દીલ કરશે. કારણ કે આજના સ્થિત સત્તાધીશો માને છે કે સ્થિત જો ફાસિઝમ વિરોધી મક્કમ વલણ લે તો એઓ વિગ્રહ કરવા ધસી જશે. ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ એનાથી બિલકી જ છે.

હાલને તબક્કે જો સ્થિત ફાસિઝમ વિરોધી દળમાં ભળીને ફાસિઝમનો સામુદાયિક સામનો કરવા માટે તૈયાર થાય તો યુદ્ધનો ભય ઘણો ઓછો થઈ જાય એમ છે. પરંતુ સ્થિતની તટસ્થ અને અચોક્કસ વલણ અને હિટલર-મુસોલિની માગણી સાથે સમાધાન કરવાની એની વૃત્તિને લીધે એ સરમુખત્યારો કદમે કદમે મળખૂત થતા જાય છે. સ્થિતી અચોક્કસતાનો એઓ અચ્છી રીતે લાભ ઉઠાવી રહ્યા છે.

ચીન-જાપાન વિગ્રહ

એક તરફ યુરોપિયન રાજકારણ અનેક સમસ્યાની અથડામણોનું મંત્રામર્યાદા બની રહ્યું છે ત્યારે બીજી બાજુ પાસિફિક વિસ્તારમાં જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદ પોતાની પાંખ પસારવા ચીન સાથે જીવલેણ વિગ્રહમાં પડ્યો છે. મહાયુદ્ધ પછી જાપાન પાશ્ચાત્ય દેશોના સામ્રાજ્યવાદ સામે પોતાના સામ્રાજ્યવાદની હરીફાઈમાં ઊતર્યું છે. યુરોપિયન મહારાજ્યોની પોતાની આંતરિક સ્થિતિ અને પરસ્પરની વિષમતા એટલી વિદ્યત થતી જાય છે કે પાસિફિક વિસ્તારમાં જાપાનીઝ પડકારનો મુકાબલો કરવા પોતાની લશ્કરી શક્તિની જમાવટ કરવાની એમની તૈયારી નથી. આથી જાપાનને નજાળા રાષ્ટ્ર ચીનને પોતાના સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બનાવવાની બેડી તક મળી ગઈ છે. મંચુરિયા ઉપર આક્રમણ કર્યા પછી ચીન સાથે જાપાન કાયમી વિગ્રહની પરિસ્થિતિમાં જ રહ્યું છે. પરંતુ ગયા વર્ષના મધ્યમાં જ્યારે રોબિન્સન આંતરવિગ્રહ અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની આંધિયાગીરીએ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને યુરોપીય મહારાજ્યો યુરોપીય પ્રદરણમાં ખૂંપી ગયાં હતાં એ વખતે જાપાને મોટા પાયા ઉપર ચીન ઉપર આક્રમણની શરૂઆત કરી. ચીની પ્રજાની આંતરિક ફાટફૂટ અને લશ્કરી નજાળાઈ એટલી બધી હતી કે એને લીધે પણ જાપાનના આક્રમણને વેગ મળ્યો. ચીન ઉપર આક્રમણ કરવામાં ચીનના કરતાં જાપાનને યુરોપીય રાષ્ટ્રોની વધારે બીક હતી. કારણ કે ચીનમાં મહત્વના પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોના મોટા હિતસંબંધો હોવાથી એના રક્ષણને માટે એઓ જાપાનને બિનહરકતી લુભ્ભો કરવા કે એમ જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદીઓ નહોતા માનતા. પરંતુ પશ્ચિમની પરિસ્થિતિ વિદ્યત હોવાને કારણે અને જર્મની અને ફ્રાંસ સાથે સામ્રાજ્યવાદીઓની સંધિ કરી હોવાથી એમની ભાઈબંધી મળવાને લીધે પોતાના આક્રમણમાં પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રો દરમ્યાનગીરી કરી શકે એમ ન હોવાની એમને ખાતરી થતાં એમણે વિગ્રહ શરૂ કર્યો.

નવ મહિનામાં જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદી આક્રમણે ઉત્તર ચીનાઈ પ્રાંતોને પોતાના કબજામાં લીધા છે એટલું જ નહિ પણ ચાઈનીઝ પાટનગર નાનકીંગનો કબજો પણ મેળવ્યો છે. નાનકીંગનો કબજો લીધા પછી એમ લાગતું હતું કે ચાંગ-કાઈ-શેકની મધ્યસ્થ સરકાર લાંબો વખત નહિ ટકી શકે. પરંતુ આ છેલ્લા જાપાનીઝ વિગ્રહે સમસ્ત ચાઈનીઝ પ્રજાને મતભેદો બુલાવી એકત્ર ને સંગઠિત થવાની ફરજ પાડી છે. આમ છતાં એટલું કહી વિના ચાલે એમ નથી કે ચાઈનીઝ પ્રજાના ગમે તેવા સામના છતાં જાપાનીઝ વિગ્રહી યંત્રની વિનાશકતા સામે ચાઈનીઝ પ્રજા ટકી શકે એમ નથી. કારણકે હવે એટલી વરતુ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે કે ચીનમાં હિતસંબંધો ધરાવનાર કોઈ પણ યુરોપીય મહારાષ્ટ્ર જાપાન સામે જીતું રહેવા તૈયાર નથી. આ ઉપરાંત ચીની પ્રજાને કોઈ પણ રાષ્ટ્ર સીધી મદદ પણ કરવા તૈયાર નથી. આથી જેમ જેમ ચીનાઈ સામનો દૃઢ ને વ્યવસ્થિત થતો જાય છે તેમ તેમ જાપાનીઝ આક્રમણ વધારે ભયંકર થતું જાય છે. શાંત શહેરો ને ગામડાંની અરક્ષિત પ્રજા ઉપર હવાઈ બોમ્બમારો જાપાનીઝ આક્રમણનું એક મહત્વનું અંગ થઈ પડ્યું છે. છેલ્લા કેટલાક દિવસથી કેન્ટન ઉપર કરવામાં આવતા હવાઈ બોમ્બમારો પાછળનો હેતુ એ જ છે કે એની નુકસાની અને ભયંકરતાથી ગભરાઈ જઈને ચીની પ્રજાની પ્રતિકારક વૃત્તિ મરી જાય. બીજી બાજુ ઉત્તર ચીનના પ્રાંતો ને અગત્યની રેલવે તેમજ લશ્કરી મથકોનો કબજો જાપાનીઓ ઝડપથી લેતા જાય છે. આ મહત્વની રેલવે લાઈનોનો કબજો લીધા પછી હાલના ચાઈનીઝ સરકારના મધક હંકાઉ ઉપર હલો લઈ જવો સહેલો થઈ પડશે. છેલ્લી ખબરો

પ્રમાણે હુમલાખોરાની એક ટુકડી હેંકાઉથી સો માઈલ દૂર આવી ગઈ છે. આજે પીપીંગ— નાનકોઈ હેંગચાઉ રેલવે લાઈનનાં મહત્વનાં બંકશનો તો જાપાનીઓના હાથમાં આવી ગયાં છે.

ખાલ્લ દેશોની મદદ વિના જાપાનીઝ આક્રમણનો અસરકારક સામનો એકલે હાથે ચીનને માટે શક્ય ન હોવાથી યુદ્ધવિરોધી દેશોનો સાથ ચીની સરકારને માટે અત્યંત જરૂરી વસ્તુ છે. આમ છતાં રાષ્ટ્રસંઘના એક સભ્ય તરીકે સંઘનાં સભ્ય રાષ્ટ્રોની ચીને મદદ માગવા છતાં કોઈ પણ રાષ્ટ્ર એને સીધી મદદ કરવા તૈયાર ન થયું કારણકે એમ કરવા જતાં જાપાન જેવા મહાબળવાન રાષ્ટ્રનો વિરોધ વહોરવા તૈયાર થવું પડે. જાપાનનો વિરોધ કરવા અમેરિકા જેવું બળવાન રાષ્ટ્ર પણ આજે તૈયાર નથી; જો કે ચીનમાં ફરોડોની અમેરિકન મૂડી રોકાણેલી છે અને ચીન સાથે અમેરિકાનો બહોળો વેપાર પણ છે.

પાશ્ચાત્ય રાજ્યોની ચીનની પડખે ઊભા રહેવાની અશક્તિને લીધે જાપાનને ચીન ઉપર હક્કો કરવામાં અનુકૂળતા મળી ગઈ છતાં જાપાનની આંતરિક સ્થિતિ સીનો-જાપાનીઝ વિગ્રહો ખૂબ વિષમ કરી મૂકી છે. એક તરફ લોકશાસનવાદી ને યુદ્ધવિરોધી પ્રગ્નઓએ જાપાન સામે વિરોધ બતાવવાના હેતુથી આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે જાપાનીઝ માલૂનો બહિષ્કાર જાહેર કરવાથી છેલ્લા વર્ષમાં જાપાનીઝ નિકાસ વેપાર કથળી ગયો છે; બ્યારે-યુદ્ધસંસ્મરણની આયાતની અનિવાર્ય જરૂર હોવાથી આયાતમાં જાપાનને વધારો કરવો પડ્યો છે. આથી પરદેશોનું લોણું વધતું જાય છે અને જાપાનીઝ બેંકોનો સોનાનો જથ્થો ઝડપથી ખૂટતો જાય છે.

યુદ્ધખર્ચ

એક તરફ આયાતમાં વધારો થવા સાથે અસાધારણ યુદ્ધખર્ચને લીધે 'જાપાનીઝ સરકારના બજેટમાં આ વરસે જંગી ખાધ પડી છે. ગયા જનથી આ વર્ષના માર્ચ માસ સુધી જાપાનીઝ સરકારે ૪૩૭ દસલાખ પૌંડ યુદ્ધખર્ચ ખાતે કાઢ્યા છે. આ વરસે એથી પણ વધારે ખર્ચ અને બજેટની ખાધ પડશે એ ચોક્કસ છે. એને લીધે જ હુલાણું જાપાનના નવા નાણાપ્રધાન ઈકિડાએ નવો હોલો લીધા પછી તરત જ જાહેર કર્યું છે કે ચીન સાથેના લાંબા વિગ્રહની જાપાને તૈયારી કરવી જોઈશે અને એ વિગ્રહ ચાલુ રાખવા માટે પ્રગતું જીવનધોરણ નીચે ઉતારવું પડશે અને વિગ્રહજનિત આર્થિક વિઘ્નણા પ્રગ્નએ સહન કરવા તૈયાર રહેવું જોઈશે.

જાપાનીઝ વસ્તુસ્થિતિના કેટલાક ઊંડા અભ્યાસીઓનો મત એવો છે કે ચીન સાથે વિગ્રહ લડવાનો આર્થિક બોલને જાપાન લાંબો વખત સહન કરી શકે એમ નથી. પરંતુ જાપાનીઝ પ્રગ્નનો ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ અને સામ્રાજ્યવાદી મહત્વાકાંક્ષા એટલી જનની તરે પહોંચી ગઈ છે કે આખી પ્રગ્ન આ યુદ્ધનો બોલને ભારે કટ વેડીને પણ ઉપાડશે. કદાચ આર્થનીક વિગ્રહ ચીનાઓની અબુધારી પ્રતિકારક શક્તિને કારણે વધારે લંબાય તો એટલા મોટા વિસ્તારમાં યુદ્ધ ટકાવી રાખવાનો ખર્ચ જાપાન નહિ વેડી શકે. એ સ્થિતિમાં ક્યાં તો સ્થિતિ જેવા રાષ્ટ્રને દરમ્યાનગીરી કરીને વિગ્રહનો અચોક્કસ નિવેડો લાવવાની નીતિ જાપાન અનુસરશે કે ક્યાં તો રશિયા સાથે ઝઘડો શરૂ કરી એક મહાન વિગ્રહમાં દુનિયાને ધકેલી મૂકશે— જો કે આ જાનની શક્યતા દમગ્નું ઓઝી છે. કારણકે ચીનમાં થોડી પીછેહઠ પછી ફરી વાર જાપાનીઝ આગેદૂનની ઝડપ ઘણી વધવા લાગી છે. ચીન-જાપાન વિગ્રહનો અંત કેવી રીતે ને ક્યારે આવશે એ કોઈ ચોક્કસપણે કહી શકે એમ નથી. કારણકે દશ એ વિગ્રહ નિર્ણયાત્મક તબક્કે નથી પહોંચ્યો.

લિપિનું રાષ્ટ્રીયકરણ અથવા સો બીબાનું છાપખાનું

ચોજક : કંરણસિંહ ગોવિંદસિંહ ચુડાસમા

ગુરુકુલ : સોનગઢ (કાલીયાવાડ)

ભારતવર્ષમાં રાષ્ટ્રીય એકતા માટે લિપિના રાષ્ટ્રીયકરણની ખાસ આવશ્યકતા છે. ભારતના લુદા લુદા પ્રાંતની લુદી લુદી લિપિએ હોવાને કારણે આપણે એક બીજના વિચારોને સમજી શકતા નથી. એક બીજના સાહિત્યથી અપરિચિત રહીએ છીએ. અને દરેક પ્રાંતની લિપિમાં લખાયેલાં મુંદર પુસ્તકોનો લાભ આમજનતા કાર્ષી શકતી નથી.

જ્યારે ભારતને એક અને અવિભક્ત રાષ્ટ્ર બનાવવાનો રાષ્ટ્રીય મદાસલાએ નિર્ણય કર્યો છે, ત્યારે પ્રાંતપ્રાંતનો સંપર્ક સાધવા માટે આંતરપ્રાંતીય વ્યવહારની એક જ લિપિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોવી યાય છે. આવી લિપિદ્વારા દાસ દુરતમાં આપણે આપણાં દૈનિક વર્તમાનપત્રો, સાપ્તાહિક અને માસિકમાં રાજ્યીય નોંધો, આંતરરાષ્ટ્રીય અદિશ્વનો, વ્યાપારી જાહેરખબરો, વીમાના પ્રોસ્પેક્ટસો, રેલવેના બોર્ડો વગેરેમાં આ લિપિનો પ્રયોગ ચાલુ કરીએ તો એક જ લિપિદ્વારા બીજી ભાષામાં પણ આપણે અક્ષરોદ્વારા શબ્દો અને શબ્દોદ્વારા વાક્યોનું જ્ઞાન મેળવી પ્રવેશ કરી શકીશું. આથી આપણો આંતરપ્રાંતીય સંપર્ક વધારીને આપણે એક બીજની વધારે નજીક આવી શકીશું.

આ બાબતનો નિર્ણય કરીને વિદ્વાનો પોતાનાં પત્રો અને લેખો પણ આવી લિપિમાં લખવાની પ્રથા પાડે તો પાંચ વર્ષે આપણે જરૂર ભારતવર્ષને એક અને અવિભક્ત રાષ્ટ્ર બનાવવાને શક્તિમાન થઈ શકીશું.

લિપિપરિવર્તન એ એટલું અઘરું નથી જેટલું આપણે માનીએ છીએ. ઈરાન અને પર્શિયાનનાં હિદાહરણો આપણી સમક્ષ મોલુદ છે. તે દેશોએ તો પોતાની લિપિમાં સુધારા કરવાને બદલે રામન લિપિનો જ સ્વીકાર કર્યો છે. પરંતુ આપણી લિપિ પૂર્વકાળથી સંસ્કૃત અને હિંદી છે એટલે વૈજ્ઞાનિક છે. તેને થોડી યંત્રાનુકૂળ બનાવીએ એટલે હુનિયાની કાર્ષપણ લિપિથી જિતરતી રહેશે નહિ. અને તે સાથે તેને સમય આવતાં 'તારમાં' પણ સુવિધાથી મોકલી શકશી.*

આમ યંત્રાનુકૂળ બનાવવા જતાં આપણી લિપિમાં જુજ પરિવર્તનની આવશ્યકતા રહે છે. કારણકે મુદ્દલમાં વપરાતાં લગભગ ૭૦૦ રાઈષો, તે રાખવાની જગ્યા, કંપોઝની મુશ્કેલી, રાઈષિરાઈષ્ટરની મુશ્કેલી, એ બધી અગવડોને નિવેડો લાવી શકાય તો જ આ લિપિદ્વારા વિદ્યાપ્રચાર, ને સસ્તાં પ્રકાશનોદ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતા જલદી લાવી શકાય.

આ પરિવર્તન માટે દેશના કેટલાક વિદ્વાનો વિચાર કરી રહ્યા છે. મેં પણ લગભગ બે વર્ષથી આમાં રસ લેવા માંડ્યો છે અને કેટલાયે સ્વરૂપો યોજીને છેવટે જે સ્વરૂપ યોજાયું છે,

* તારમાં મોકલવા જેની જ રીત 'ફૂંફી સદેશ' (નજારાથી સમાચાર પહોંચાડવાની રીત)ની યોજના મેં કરેલી છે. અને તે ફગીમૂત પણ થઈ છે. જુઓ ૧૯૬૦ના 'શારદા'ના ખાસ અંકમાં આ બાબતનો મારો લેખ. તેને બરો જેટલા વિદ્યાર્થીઓએ અમલમાં મૂકી જોઈ છે.

તે વધારેમાં વધારે સરળ અને સરતું છે, એમાં જરાએ શંકા નથી. હજુ આમાં અઘરાય જણાતી બાબતો પર વધારે ચર્ચા થાય એ ઇચ્છ્યાનુજ્ઞ છે અને એટલા માટે જ મારા અનુસર અને અભ્યાસના ફળસ્વરૂપનો નકશો (ખોડો) આ સાથે (જુઓ સામેનું પાનું) રજુ કરું છું.

લિપિપરિવર્તન માટે મેં જે મુદ્દાઓ પર વિચાર ચલાવ્યો છે, તે જરૂરી હોવાથી આ નીચે આપું છું :

૧. જે સુધારો કરવામાં આવે તે ઓછામાં ઓછો હોય. કોઈ પણ અક્ષરના મૂળ સ્વરૂપનો નાશ ન થાય તેટલો જ સુધારો કરવો.
૨. સુવાચ્યતા જળવાઈ રહેવી જોઈએ.
૩. લખાણમાં ડડપ વધારી શકાય.
૪. ટાઈપ કળામય પણ બનાવી શકાય. (અદ્ય સંખ્યા હોવાને કારણે)
૫. ટાઈપની સંખ્યા જેટલી બની શકે તેટલી ઓછી હોય. લેખમાં ૧૦૦ ખીર્ચાનાં સો ખાનાં આપ્યાં છે, પરંતુ તે મુદ્રણની અતિ સરળતા ખાતર આપ્યો છે. તેમાંથી ૬ એ ૩+૦ ના બે ટાઈપથી, ૨ અક્ષર અને બે સંખ્યા, ૫ અક્ષર અને પાંચ સંખ્યા, ૬ નવ સંખ્યા વત્તા પાઈ = ૧ = અક્ષર ૧ (ઢ)ને બદલે આ એક જ અક્ષરના સ્વરૂપનો નાશ થયો છે. ચોથી લાઈનમાં આપેલા પાઈ સાથે હરવ ઈ, પાઈ સાથે દીર્ઘ ઈ, પાઈ સાથે હરવ ઉ, પાઈ સાથે દીર્ઘ ઊ, પાઈ સાથે એક માત્રા, પાઈ સાથે બે માત્રા વગેરે ટાઈપો મુદ્રણની ડડપ વધે અને કંપોઝીટરને વધારે સરળતા થાય એટલા માટે રાખ્યા છે. બાકી ૧૦૦-૧૨ ટાઈપ થતાડીને ૮૮ ટાઈપથી પણ કામ ચલાવી શકાય એમ છે.
૬. ટાઈપરાઈટરને અનુકૂળ હોય. ટાઈપરાઈટર તથા મુદ્રણયંત્ર એમ બંનેમાં અક્ષરનું ખીંચું અર્ધુ જ રાખવાનું છે અને તેને પાઈનો ટાઈપ જોડતાં આખો અક્ષર અને ઉદા. ૪ + ૧ = ૫, ૫ + ૧ = ૬, ૭ + ૧ + ૧ = ૯, ૮ + ૧ + ૧ = ૧૦ વગેરે. આમાં ખાસ કરીને ૧ ૧ ૧ ૧ આ ચાર ટાઈપને તેની રચનામાં—કારણીમાં સુધારવાના છે. અને આ ચાર ટાઈપનો સુધારો એ જ મુદ્રણની અતિસરળતા લાવનારો છે. સાધારણ રીતે અત્યારના ટાઈપમાં અર્ધો અક્ષરને પાઈનો ટાઈપ લગાડીને છાપીએ તો વચ્ચે જગ્યા રહે છે. તે દેખાવ ખરાબ લાગે છે. આ જગ્યા રહેવાનું કારણ પાઈના ટાઈપનો ઉપસેલો ભાગ હોય છે. તેની ચારે તરફ ઢાળ હોય છે. આ ચાર બાજુના ઢાળને બદલે બન્ને બાજુના ઢાળને પાઈના ઉપસેલા ભાગ ખરાબ જ રાખવામાં આવે તો તે ટાઈપ અર્ધો ટાઈપને લગાડતાં વચ્ચે જગ્યા નહિ રહેતાં સાંધા ખરાબ બંધબેસતો થઈ રહેશે અને બે ટાઈપથી આખો અક્ષર છપાશે. માત્રા, માત્રા વૃદ્ધિ, બે માત્રા વગેરે ટાઈપોને આ પાઈ સાથે એક તરફ બંધબેસતા થાય તેવા બનાવવાથી તે પણ જુદા જુદા દેવા છતાં સંગમ—આખા જ છપાશે. ઉદા. ૪ + ૧ + ૧ = ૬.
૭. લેખન, મુદ્રણ અને ટાઈપરાઈટરમાં રોમનલિપિની માફક ચાર જનતા મૂળાક્ષરો જરૂર ન રહે.
૮. કોઈ પણ અક્ષર, ખાસ કરીને લઘુલખાણમાં, બીજા અક્ષર સાથે જમ ઉત્પન્ન ન કરે.

૯. કોઈ પણ સ્વરસંજ્ઞા કોઈ પણ અક્ષરને લાગતાં કોઈ પણ અક્ષરમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન ન કરે.
૧૦. લાઈનોટાઈપિની સરળતા રહે.
૧૧. ગામડાંમાં ટાઈપો વેચી શકાય. ફાઉન્ડ્રીઓ બનાવી શકાય.
૧૨. ગરીબ માણસો થોડી મૂઠીમાં થોડા ટાઈપો ઘેર વસાવી કંપોઝનું કામ કરી શકે. આમાં સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ સમજવો. આમ જુદા જુદા માણસો પાસે કંપોઝ કરાવીને ગામમાં એકાદ પ્રેસ હોય ત્યાં પહોંચાડી શકાય.
૧૩. લેડ વગેરે મુદ્રણના ફાલતું સાધનો ઓછાં કરવાં. (વધારે દૂર લાઈનો રાખવા માટે લેડનો ઉપયોગ થાય તો હરકત નથી.)

ઉપરનો સુધારો યંત્રની દૃષ્ટિએ. હવે અક્ષરનો સંબંધ સમજાવવા તથા ખીજ કેટલીક ઉપયોગી બાબતો પર વિચાર કરી આ 'મુખકરણ' નાગરીને વધારે વૈજ્ઞાનિક બનાવવા નીચેના મુદ્દાઓ પર વિચાર કર્યો છે.

૧. આંખને વાંચતી વખતે ખેંચવી ન પડે.
૨. છાપકામ અને લખાણ સુંદર લરાવાદાર રહે. ખાલી દેખાવ ન રહે.
૩. અક્ષર લખવામાં સંગમ—સરળ, અતૂટ અથવા અખંડ રહે. જેમકે ગ, જી, ય. એ. એક જ અક્ષર હોવા છતાં ખંડિત થએલા છે.
૪. કલ્પેમ ઉપાડવા સિવાય સ્વરસંજ્ઞાઓ નોડી શકાય. ઉદા, 'હું' માં સાત વખત, 'ગા' માં છ વખત. તેમ જ દરેક માત્રા, જે માત્રામાં કલ્પેમ ઉપાડવી પડે છે તેને બદલે ઝડપથી લખી શકાય. ઉદા, ઝ = સ = એ. ખ, ખે વગેરે.
૫. બની શકે ત્યાં સુધી અલ્પપ્રાણુમાંથી જ મહાપ્રાણુ સિદ્ધ કરવા. ઉદા, કમાંથી ખ, ગમાંથી ઘ, ચમાંથી જ વગેરે.
૬. પાઈવાળા અક્ષરો અને તેટલા વધારવા જેથી પાઈ ઊડી જતાં તેને અર્ધા માની શકાય. આ રીતે મેં ક, જ, ઘ, દ, હ, છને પાઈવાળા બતાવ્યા છે. ક જ ક ને અર્ધપાઈ છે તેને જો એ જ સ્વરૂપમાં રહેવા દઈએ તો આઠ ટાઈપિ. વધારાના બનાવવા પડે છે. એટલા માટે તેને પૂરી પાઈવાળા બનાવવા માટે થોડા સુધારો કર્યો છે. ઉદા. ક + ૧ = વા. કના સ્વરૂપને કાયમ રાખીને પાઈ લગાડીએ તો અક્ષરનું આણું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે, માટે ક... ટપકાં વાળી ત્રાંસી લીટીને ઉપર સુધી લઈ જવી એટલે ક અર્ધો + ૧ પાઈ = ક બનતાં લખાણમાં જરાએ તફાવત નહિ પડતાં પાઈવાળો બની જશે. એ જ રીતે જ, ફનું સમજવું. છ ને ૨ સંગમ બનાવ્યો છે. ય ને પણ ૩ સંગમ બનાવ્યો છે. દ = ઘ હાલમાં વપરાતો ખ વાપરવો કારણકે ત ય દ ધ નમાં માત્ર દ પાઈ વગરનો છે તેને પાઈવાળો કરવાથી વિદ્વાનને બદલે વિદવાન, વિદ્વાને બદલે વિધ્વા લખી શકાશે અને તેમાં જરાએ ઉચ્ચારમાં તફાવત પડશે નહિ. મેં ક જ ક ઘ મ ચ દ ધ હ જ બ એમ તેર અક્ષરોનો સુધાર સૂચવ્યો છે અને તે સકારણ છે. તેમાંના કેટલાક તો નવા બની પણ ગયા છે—મ, ધ વગેરે. બાકીનો સુધાર તે માત્ર ટાઈપ ફાઉન્ડ્રીવાળાઓએ જ કરવાનો છે. લખાણમાં તો મેં સૂચવેલી રીતોનો ઉપયોગ થાય છે એમ કેટલાક અક્ષરોના સંબંધમાં સાબિત થઈ શકે તેવી વાત છે. ઉદા. ચ = ય.

હવે છેલ્લી વાત લિપિ વાંચવા સંબંધી છે. આને માટે ત્રણ જ મુદ્દા છે.

૧. સ્વર મંત્રાઓના સ્વરૂપને યાદ કરીને અક્ષરની ઉપર નીચે નહિ પણ જમણી તરફ બાજુમાં જ લખવા, છાપવા, વાંચવા.
૨. રેફને બદલે રનો અર્થો એટલે કદમાં અર્થો દાષિ બનાવીને છાપવો.
૩. માત્રા વૃદ્ધિ માટે 'ને બદલે ' એક માત્રા અને ' ં માત્રાની વચ્ચેનું સ્વરૂપ ' દીર્ઘ માત્રા તરીકે સ્વીકારવું એટલે ગોળ અને ગોળને બદલે ગાળ અને ગાળ લખવું. તેમ જ રેફનું પણ પોર્ટબલને બદલે " પા'રટ'બલ " લખવું, છાપવું.
૪. ઋ બેડવા માટે ઋનો પાછલો ભાગ '૫ પાછલાળા અક્ષરને અને '૬ છેક પાછલો ભાગ પાઈ વગરના અક્ષરને બેડાશે. ઉદા. કૃષ્ણ, વૃષભ = કન્ઠકૃષ્ણ, વ્ઞપ્ત. દ્વષ = દ્ઞપ્ત દ્રપ = દ્ઞપ્ત વગેરે.

બ્લોકની સમજ

૧. પ્રચલિત નાગરી અને સુધારેલી નાગરીના અક્ષરોનો તફાવત સમજાવ્યો છે.
૨. બીજા ખાનામાં પાંચ ખાનાં છે. પહેલા ખાનામાં ક સ્ ક ધ ય ય એ પહેલી તકે એટલે પહેલા હપ્તે સુધારવાના છે, બાકીના ધીરે ધીરે. સ્વરમંત્રાઓમાં । । । । । ' ' ' ' આ આદિ સ્વર મંત્રાઓ પહેલી તકે ' ' ' ' આ બે બીજી તકે, અને . . . . આ છ મંત્રાઓ મુદ્રણની વધારે સરળતા ખાતર જ્યારે આવશ્યક લાગે ત્યારે સુધારવી.
૩. બીબાંઓની નક્કી સંખ્યા અને તેના ખાનાની ગોઠવણી છે.
૪. પ્રચલિત પારાક્ષરીનો તફાવત સમજાવ્યો છે.
૫. આ લિપિનું છાપકામ કેવું રહેશે તે સમજાવ્યું છે.

[નોંધ : લેખકે કેટલીક જગાએ મુદ્રી લિપિના અક્ષર મૂક્યા છે. પણ તે જતના ટાઈપ ન હોવાથી ધોત્ય રૂપમાં તે અક્ષર લેખમાં છપાયા નથી. એ માટે બ્લોકમાં બેઈ લેવું.]

જર્મનીની પરદેશનીતિ

ડુંગરશી ધરમશી સંપત

જર્મનીની પરદેશનીતિ હમણાં યુરોપ અને અમેરિકાનાં મહારાજ્યોની રાત્રીની ઊંધ ઉઝાડી રહી છે. જગતમાં જ્યારે જ્યારે ખૂબ અશાંતિ આલે છે ત્યારે ત્યારે શાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર પેદા થાય છે. તેમ જગતમાં જ્યારે જ્યારે શાંતિ વધી જાય છે ત્યારે પણ અશાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ જન્મે છે. હમણાં યુરોપમાં રાગદ્વેષ, અવિશ્વાસ, ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ, ભય, તેજોદ્વેષ, હિંસા, ક્રુદ્ધ સ્વદેશભાવના, ખોટી હરીફાઈ, ભયંકર યુદ્ધની તૈયારીઓ અને અભિમાન પ્રવર્તી રહ્યાં છે. જગતના ખીજા દેશોએ યુરોપનું આધિપત્ય અને મુરખ્ખીપણું સ્વીકાર્યું છે; એટલે યુરોપની અશાંતિનાં મીઠાં આખા જગતમાં ઊછળી રહ્યાં છે. આ અશાંતિનાં મૂળ મહાયુદ્ધ પછી થયેલી અયોગ્ય સંધિને કાળે જાય છે. પરંતુ એનું નિમિત્ત હમણાં તો જર્મનીનો સરમુખત્યાર હેર હિટલર અને તેની પરદેશનીતિ જન્યાં છે. યુરોપમાં દાવાનળ માટે દરેકે સાધનસામગ્રી તૈયાર છે, માત્ર હેર હિટલરના હાથથી દાવાસળી ચંપાવાનું બાકી છે. આ દાવાનળ હિંસાનાં ભયંકર સાધનોની શોધખોળો જોતાં આખા યુરોપને ભરમીભૂત કરી મૂકશે અને તેના વત્તાઓછા છાંટા આખા જગતને ઊડશે, એમાં શંકા નથી જ.

જર્મનીની દુર્દશા

મહાયુદ્ધમાં ફ્રાન્સની ભૂમિ ઉપર મહાન અનર્થો થયા તેના વૈરમાં ફ્રાન્સની આગેવાની નીચે મિત્રરાજ્યોએ જર્મની સાથે જે ફૂર કરારો કર્યા તેથી જર્મનીની ઘણી પાપમાલી થઈ છે. જર્મનીમાં મહાન દુઝાળ પડ્યો. પણ તેની પ્રજાને ખોરાક દેવા માટે મિત્રરાજ્યોએ ચોખ્ખી ના પાડી હતી. જર્મનીની વેપારી સ્ત્રીમરો જાત કરવામાં આવી હતી. તેનાં બધાં સંસ્થાનો ખૂંચતી લેવાયાં હતાં. તેના બે પ્રાંતો ફ્રેન્ચોને મળ્યા. કેટલીક જર્મીન પોલાંડ અને એક્રસલોવેકિયાને મળી. તેની કિલ્લેબંધી, હથિયારોનો નાશ કરવામાં આવ્યો. વિમાનો, સખમરીનો, મનવારોનો પણ નાશ કરવામાં આવ્યો. તેનું લશ્કર વિખેરી નાખવામાં આવ્યું. માત્ર એકલાખ સિપાઈઓ પોલીસના કામ માટે રાખવામાં આવે તેથી વધારે લશ્કર જર્મની રાખી શકે નહિ, એવો પ્રબંધ થયો. પરંતુ સૌથી મોટો ફટકો તો જર્મનીના પ્રાણ સમાન વેપારઉદ્યોગ ઉપરના અંકુશનો હતો. જર્મનીની કાલસાની ખાણો આંચકી લેવામાં આવી. જ ખર્ચ જેટલા સોનાનો દંડ એના ઉપર નાખવામાં આવ્યો. આવી રીતે આ નામોશીભરેલી શરતો જર્મની ઉપર લાદવામાં આવી.

જર્મન પ્રજા કચડાય છે

મહાયુદ્ધના પરાજયના જખમમાં ફ્રાન્સે ખૂબ મીઠું કાલવ્યું હતું. જર્મનીના ઔદ્યોગિક પ્રાંત રૂઢરમાં એણે લશ્કર મોકલ્યું હતું. ફ્રેન્ચ લશ્કરે કડક વલણ અખત્યાર કરી તેની સામે

જર્મનીએ ભયંકર અસહકાર આપ્યો. આ અસહકારને અત્યંત લુલ્હમથી ફ્રેન્ચોએ તોડી નાંખ્યો. પરંતુ પરિણામે બંનેને મોટો ગેરલાભ થયો. જર્મની પાસે વેપાર નહોતો. સોનું હવું તે દંડતા હસામાં અપાઈ ગયું. ઘણી વખતે જર્મન પ્રજા બૂખમરા ઉપર આવી ગઈ ત્યારે અમેરિકાના લોકોની ઉદાર દૃષ્ટિથી એ પોપાઈ હતી. દંડ ભરવાની એની શક્તિ નહોતી. થોડા હસા અમેરિકાની ધીરધારથી ભરાયા. પરંતુ પાછળથી તે પણ બંધ થયા. જર્મનીને ચલણ ફગાવવું પડ્યું. એક ટપાલની ટીકીટના દશલાખ માર્ક પડવા લાગ્યા. એક ખૂટની બેડના ૨૦ કરોડ માર્ક બેસવા લાગ્યા. જર્મનીની પ્રજાએ પંદર વર્ષ સુધી અસહ્ય દુઃખો ભોગવ્યાં. ફ્રાન્સના પ્રધાનો મો. કલેમેન્શ્યુ અને મો. પોઈકોએ જર્મનીની પ્રજા ઉપર ભાર સખ્તાઈથી ગુજારી હતી.

મિત્રરાજ્યોની કડકાઈ, આર્થિક હોન દશા અને ચલણની અવ્યવસ્થાથી, જર્મન પ્રજાને ભારે મૂંઝવણો સહન કરવી પડી હતી. મધ્યમ વર્ગ તો તદન દીન બની ગયો હતો. પરંતુ એ સશક્ત અને પ્રાણુવાન પ્રજા થોડાં વરસમાં જ રવરથ બની ગઈ. એણે પોતાના વંધા જમાવવા ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યા. પણ જર્મનીના પ્રજાતંત્ર રાજ્યમાં જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે એકતા નહોતી. સમગ્ર પ્રજાને દોરી શકે તેવો એક સેનાધ્યક્ષ નહોતો. જર્મનીનો મહાન વીર સેનાપતિ હેર હિન્ડનબર્ગ હતો, પરંતુ તે તો ૮૦ વર્ષનો વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો. એટલી વૃદ્ધ વયે તે જર્મનીના જુવાનોને કાર્યક્ષેત્રમાં દોરી શકે તેમ નહતું. નતારે જર્મનીને તો એવા એક કર્તવ્યશીલ વીર પુરુષની જરૂર હતી.

હેર હિટલર

આવા કટોકટીના પ્રસંગે જર્મનીને એક ઉદ્ધારક મળી આવ્યો. ઓરિદ્યાના એક નાના ગામડાનો તે રહેવાસી હતો. એનો પિતા ખૂટ સાંધનાર મોચી હતો અને માતા સાધારણ નોકરડી હતી. એને સગાંઓની મહેરબાનીથી સાધારણ કીકડીક શિક્ષણ મળ્યું હતું. કેટલાંક વર્ષો બેકારીમાં ગાળ્યાં પછી તે મહાબુદ્ધને સમયે જર્મનીમાં આવ્યો. તે લશ્કરમાં જોડાયો. ત્યાં એણે ખૂબ શૌર્ય બતાવ્યું. જાનસૂચી ખાતામાં પણ તેણે સારું કામ કર્યું. બહાદુરી માટે એને બીજા નંબરનો લોદાનો આંદ મળ્યો. પછી એ બેકાર થયો. બાહુદીઓની વિરુદ્ધના એક પક્ષમાં તે જોડાયો. એણે પક્ષના સમર્થનમાં આત્મા રેડ્યો. એણે જર્મન જુવાનોની વચ્ચે ધગધગતાં ભાષણો કરવા માંડ્યાં. જર્મન યુવકો બેકારી અને પરતંત્રતાથી કંટાળ્યા હતા. એમને ગ્રંગદૂન કરનાર કોઈ વીર પુરુષ જોઈતા હતા. તેથી એડોલ્ફ હિટલરના અંગારા જેવા શબ્દોએ યુવકો ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો. એનો પક્ષ મજબૂત થવા માંડ્યો.

હેર હિટલરનું વકતવ્ય

હિટલર પ્રભાવશાળી પુરુષ નથી. એની ભુદ્ધિ પણ ચમકારા મારતી નથી. જ્ઞાન, તેજ, પ્રતિભા એની વાણી કે મુખ ઉપર પ્રતિબિંબિત થતાં નથી. એ વિદ્વાન નથી, બહુશ્રુત પણ નથી. મુસોલિની જેવા શક્તિશાળી નથી. બોલવા ચાલવામાં ચતુર પણ નથી. ઘણી વખતે યોગ્ય વિષય ન હોય તો વાતચીતમાં મૂંઝાઈ જાય છે. એની હાજરીમાં આપણે કોઈ સાધારણ શક્તિવાળા પુરુષ પાસે હોઈએ એવું લાગે છે. પરંતુ એ પુરુષ સાચી ધગશવાળો છે. એને જુવાનોનાં હૃદયોમાં પેસી જતાં આવડે છે. દબાયેલા અને નિર્માલ્યતા ભોગવતા જર્મનીને એણે સંજીવની પાઈ છે. એણે જર્મન યુવકોને હાકલ કરી કે, વર્સેલસની સંધિ

કરીને મિત્રરાજ્યોએ તમને ધોર અન્યાય કર્યો છે. તમે સિંહ છો; જગતની પ્રેમમાં શ્રેષ્ઠ છો. તમારું અંતઃકરણ જુઓ તો તમને તમારી વીરવૃત્તિ અને નૈસર્ગિક શક્તિનું પ્રતિબિંબ દેખાશે. તમે મારી સાથે જોડાવ, હું તમને કલ્યાણને માર્ગે લઇ જઈશ. જર્મનીને હું સર્વશ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્ર બનાવીશ. મારામાં વિશ્વાસ મૂકા, હું તમને ઉન્નતિના ઊંચામાં ઊંચા શિખરે પહોંચાડીશ.

હિટલર પોતાના પક્ષને મંજૂર થતાં બતાવે છે

લશ્કરમાંથી છૂટા થયેલા ધણા પાણીદાર યુવકો એના વકતૃત્વથી અંજાઈ એના પક્ષમાં જોડાવા લાગ્યા. એના સ્વસ્થિકના પ્વજ નીચે લુરાંગના ખમીશવાળા યુવકો દર વર્સે મોટી સંખ્યામાં જોડાવા લાગ્યા. હેર હિટલરના ખરા હૃદયના શબ્દો ધારી અસર નીપજાવવા લાગ્યા. જર્મની બહુ શિસ્તપ્રિય દેશ છે. એને પ્રજાતત્ત્વવાદ આડે આવતો નથી. એને તો શિસ્તપાલન કરાવનાર મંજૂર નેતા જોઈએ છીએ. સને ૧૯૧૯માં આ પક્ષમાં માત્ર છ સભ્યો હતા અને ૧૯૨૦માં નાઝીપક્ષના ૩૦૦૦ સભ્યો થયા. પાંચ વરસમાં તે સંખ્યા ૨૭૦૦૦ની થઈ; બીજાં ત્રણ વરસમાં એક લાખ થયા. પછી તે દર વર્સે ત્રણ ગણા થવા માંડ્યા. ૧૯૩૦માં ચાર લાખ થયા. ૧૯૩૧માં નવ લાખ થયા. આમ એ પક્ષ જર્મનીનો મુખ્ય બળવાન પક્ષ થઈ પડ્યો.

જર્મન રાજકારણ

જર્મનીમાં તે સમયે અનેક રાજદારી પક્ષો હતા. ફ્રેંચોના અત્યાચારોને પરિણામે તારંવાર પ્રધાનમંડળો બદલાવા માંડ્યાં. એ સમયે વૃદ્ધ હિન્ડનબર્ગે હિટલરને વડા પ્રધાનપદને માટે આમંત્રણ આપ્યું. દેશની દુર્દશા અને વિપત્તિ માત્ર હિટલર જ દૂર કરી શકશે એવી એ વૃદ્ધ ચોદાની ખાતરી થઈ; પરંતુ હિટલરે એ પદ પોતાને પાર્લામેન્ટરી બહુમતિ ન મળે ત્યાં સુધી સ્વીકાર્યું નહિ. બીજે વરસે ચૂંટણીમાં એના સંગઠિત પક્ષને મોટા વિજય મળ્યો એટલે એ વડાપ્રધાન થયો. આ પછી તરત જ હિન્ડનબર્ગે સ્વર્ગવાસી થયો. એટલે હિટલર જર્મનીનો પ્રેસિડેન્ટ પણ થયો. આમ, ઓસ્ટ્રિયાના એક નાનકડા ગામડામાં ગરીબ માઆપને ત્યાં જન્મેલો હેર હિટલર જર્મનીનો સર્વમાન્ય રાષ્ટ્રપુરુષ બન્યો—જર્મનીનો સરકુબત્તાર બન્યો.

નાઝી સિદ્ધાન્તો

હેર હિટલરે પોતાની વિતક વ્યથાઓ ‘મીઈકોફ’ નામના પુસ્તક રૂપે બહાર પાડી છે. એ નાકી પક્ષનું બાઈબલ છે. એની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ કરોડ જેટલી નકલો બપી છે. એમાં એણે નાઝી મન્ત્રો વગતવાર આપ્યાં છે જેના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સાડા છ કરોડ જર્મનીના જર્મનો અને અઢી કરોડ બહારના જર્મનોનું મંજૂર સંગઠન કરવું અને સંપીલો સંઘ બનાવવો.

(૨) વસેલ્સના કરારોને ભૂખમાંથી રદ કરવા. મહારાજ્યનો દરજ્જો મેળવવો.

(૩) જર્મનીનાં સંસ્થાનો બીજાં રાજ્યોએ લીધાં છે તે પાછાં મેળવવાં.

(૪) જર્મનો શુદ્ધ આર્ય પ્રજા છે. એનો ઝંડો ‘સ્વસ્થિક’ છે. એ શુદ્ધ લોહીવાળી પ્રજાને જ નાઝી જર્મનીના શહેરીપણનો હક્ક મળે.

- (૫) શુદ્ધ લોહી વગરના જર્મનીમાં વસનારા (યાહુદીઓ વગેરે)ઓને પરદેશી તરીકે ગણવા. એમને મતાધિકાર નથી. એમને સરકારી કે મ્યુનિસિપાલિટીની નોકરી નહિ મળે.
- (૬) સર્વે નાગરિકોને સમાન હક્ક છે. બિનનાગરિકોને નાગરિકોના હિત માટે જર્મનીમાંથી જરૂર પડે હાંકી કાઢવા.
- (૭) સર્વે નાગરિકોને વ્યાપાર, મજૂરી અને શ્રમદ્વારા સંપૂર્ણ તાલીમ આપવી. દરેકને શિક્ષણ તથા ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.
- (૮) વિના શ્રમે સંપાદન કરેલું, યુદ્ધમાં મેળવેલું, અને અન્યાયથી મેળવેલું ધન એ સર્વે જમ કરવું. સર્વે દ્રવ્ય સરકારી માલિકીનાં રહે.
- (૯) વૃદ્ધો અને અપંગોને નીભાવવાં, ખેતીની સુધારણા, જમીનની સુધારણા, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ સાર્વત્રિક બનાવવું, મધ્યમ વર્ગના જર્મનોને સખળ બનાવવા, મોટાં કારખાનાંઓના અને ઉદ્યોગપતિઓના નફાઓમાં સરકારનો મોટો ભાગ રહે.
- (૧૦) પ્રજાના જનમાલ અને શક્તિનું પ્રગટીય રાષ્ટ્ર માલિક છે. એક સખળ પક્ષની સ્થાપના પ્રજાના શાસન માટે જવાબદાર છે.

હિટલર જર્મનીમાં સુધારા કરે છે

હિટલરે જર્મનીમાં અદ્ભુત જગૃતિ આણી છે. તેણે યુવાનોને ચેતનવંતા બનાવ્યા છે. બાળકોને બંદૂકનો મહિમા શીખવ્યો છે. તેમને શારીરિક અને માનસિક મુંદર તાલીમ આપી છે. શ્રમ અને મજૂરીનો મહિમા વધાર્યો છે. હજારો ચોરસમાઇલની પડતર જમીનને સુધારી વાવણી કરાવી છે. હજારો માઇલના નવા રસ્તાઓ બંધાવ્યા છે. લોકોને ઔદ્યોગિક કળવણી આપી છે. જર્મન યુવાનોમાં સંગઠન, એકતા આપ્યાં છે. રાષ્ટ્રભાવનાને ભારે પ્રબલિત કરી છે. આખી પ્રજામાં ભારે ચેતન જગાવ્યું છે. દરેકદરેક યુવકને સખત તાલીમ આપી વિગ્ની ક્ષાનો સૈનિક બનાવ્યો છે. દેશપ્રેમની પરિપાક દશા આણી છે. શિસ્ત અને નિયમનનો સાર્વત્રિક પ્રચાર કર્યો છે. ‘અમે જર્મનો શ્રેષ્ઠ પ્રજા છીએ અને જગતના શાસન માટે અમે નિર્માયા છીએ’ એવી અસ્મિતા પ્રગટાવી છે.

હિટલર રાજકીય ઉન્નતિ મેળવે છે

હિટલરે પ્રજાસંઘને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાનો વિરોધી જોઇ તેનો ત્યાગ કર્યો છે. તેણે પ્રજાનાં બધાં આર્થિક સાધનો પોતાના હાથમાં લઈ જર્મનીને બળવાન બનાવ્યું છે. તેણે ભારે કસાયેલું, શિસ્તપાલક અને હેતુકાંક્ષાં ઊંડાં માનિક સાધનો ધરાવતું મજબુત લશ્કર બંધ કર્યું છે. મનવારોનો કાફલો તૈયાર કર્યો છે. સખમરીનો બાંધો છે. અદ્વિતીય અને જગતમાં સૌથી મજબુત વિમાની કાફલો તૈયાર કર્યો છે. એને માટે એણે જર્મન પ્રજાની કુલ મિલકતનો હોમ કરી દીધો છે. એણે વસંતસની ગ્રીષ્મને તોડી નાંખી છે. નવેસરથી મજબુત કિલ્લેબંધી તૈયાર કરી છે. યુદ્ધનાં ભયંકર સાધનો વસાવ્યાં છે. રૂઢપ્રાંતનો કળને મેળવ્યો છે. યુરોપનાં મહારાજ્યોને પોતાની મહાભારત તૈયારીઓથી ધુનવી નાંખ્યાં છે.

હિટલર જર્મન પ્રજાને નાઝી બનાવે છે

એણે અતિશય પ્રચારદ્વારા જર્મન પ્રજાને નાઝી બનાવી છે. એને દ્વિત્રા પ્રિય છે. નિર્જન ઉપર સખળ યત્ન એને ગમે છે. પછાત પ્રજાઓને કચરી નાંખવા તે તૈયાર છે. હિટલરે

રેડિયો, લાપટોપ, શિક્ષણ, વર્તમાનપત્રો, ખાનગી ચર્ચાઓ, ભોળા, ઉત્સવો, નાટકો અને સિનેમાદ્વારા નાઝી સિદ્ધાન્તોનો જર્મનીમાં ભારે પ્રચાર કર્યો છે. જર્મનીની અંદરથી તથા બહારથી વિરુદ્ધ પ્રચાર ન આવે તે માટે તેણે ખૂબ સાવચેતી સેવી છે: ધર્મ, ક્રિયાકાંડ, સંપ્રદાય જે કંઈ નાઝી મંત્રણા વિરુદ્ધ હોય તેને એણે મોળાં બનાવી દીધાં છે. જર્મની આખું નાઝી બની ગયું છે. યાહુદીઓનો તે ભયંકર વિરોધ કરે છે. તેમના ઉપર અમાનુષી અત્યાચારો ચુગરે છે. સામ્યવાદીઓને પણ તે ધિક્કારે છે. એનું ધ્યેય અખંડ જર્મનીના અછત ચોદાઓ દ્વારા સૌથી શ્રેષ્ઠ બનવાનું છે.

જર્મની અને ફ્રાન્સ

ફ્રાન્સ ઉપર તેને ખૂબ દ્રેષ છે. પરંતુ હાલમાં તેને ફ્રાન્સ ઉપર આક્રમણ કરવાની ઇચ્છા નથી. ફ્રાન્સ તેનાં સંસ્થાનો અને એક્સ લોરેનના બે પ્રાંતો આપી દે તો તેને ફ્રાન્સ સાથે વિગ્રહનું કાંઈ કારણ નથી. સ્પેનના બળવાખોરોને મોટી મદદ હેર હિટલરે આપી છે. બળવાખોરોએ ૮૦ ટકા સ્પેનના પ્રદેશને જીતી લીધો છે. આથી ફ્રાન્સની ત્રણસો માઇલ લાંબી સરહદ અચાવ વગરની બની છે. ફ્રાન્સને એણે પોતાના બંધાવનાં બાંધકામો અને લડાયક સાધનો જર્મની સામે ટકી શકે તેવા બનાવવા અબળે પાઉડ્રના ખર્ચામાં ઉતાર્યું છે. હમણાં જ ઓરિદ્રયાનો કબજો લઈ એનું જર્મની સાથે જોડાણ કરી એણે ફ્રાન્સની ચિંતામાં ખૂબ વૃદ્ધિ કરી છે. ફ્રાન્સે મોટી આર્થિક મદદો કરીને બાલ્કન રાજ્યોને પોતાના સહકારી બનાવ્યાં હતાં. એમને જર્મનીએ વેપારી સંબંધ બાંધી ફિટાડ્યાં છે. ફ્રાન્સની રાજ્યનીતિનો ચારે તરફ પરાજય કર્યો છે. ફ્રાન્સને યુરોપમાં પહેલા નંબરના સિંહાસન ઉપરથી પદબ્રજ કર્યું છે.

જર્મની અને ઇંગ્લેન્ડ

અંગ્રેજો અને ફ્રાન્સની ગાઢ મૈત્રીને જર્મનીએ મોળા પાડી દીધી છે. અંગ્રેજો સાથે એને દ્રેષ નથી. એનાં સંસ્થાનો જે પાછાં આપી દે તો અંગ્રેજોની સામે એને જરા પણ વૈર નથી. અંગ્રેજોએ અનેક પ્રસંગોએ જર્મનીને ખૂબ સહાય આપી છે. એમણે ફ્રાન્સની દોરવણીથી રશિયા સાથે સંધિ તો કરી છે, પણ રશિયા પ્રત્યે અંગ્રેજોને જરા પણ સદ્ભાવ નથી. જર્મની સાથેની ફ્રાન્સની કડક નીતિનો અંગ્રેજોએ સતત વિરોધ કર્યો છે. અંગ્રેજો ફ્રાન્સ અથવા જર્મની બંનેમાંથી એકથને યુરોપમાં સર્વોપરી સ્થાન ન મળે તેવી નીતિને અવલંબે છે. ફ્રાન્સ સાથે અંગ્રેજોને અરસપરસ લશ્કરી મદદ કરવાની સંધિ છે, છતાં તેઓએ જર્મની સાથે સાગરની ગ્રંધિ કરી છે. ઓરિદ્રયાને જર્મનીએ પોતામાં મેળવી લીધું તે તેમણે સ્વીકાર્યું છે. હેર હિટલરનાં મનામણાં કરવાના મોટા પ્રયત્નો કરે છે. હેર હિટલરે મહાભારત તૈયારીઓ કરી યુરોપભરમાં શ્રેષ્ઠ લશ્કરી સાધનો વસાવ્યાં છે તેથી અંગ્રેજોને ભારે ચિંતા પેડી છે. એટલે એમણે પણ અબળે પૌડ ખર્ચાને એટલી જ મોટી લશ્કરી સાધનો વસાવવાની પ્રયત્ન ચોળનાઓ ચાલુ કરી છે.

જર્મની અને ઇટાલી

ઇટાલીના મહત્વકાંક્ષી સરમુખત્યાર મુસોલિનીને હેર હિટલર ગમતો નથી, પરંતુ બંનેનાં ઘણાં સામાન્ય હિતો એક જ જાતનાં હોવાથી બંને હાથમાં હાથ મિલાવી એક બીજાથી મળીને પરદેશનીતિ ઘડે છે. ઇટાલી અને જર્મનીએ સ્પેનના પ્રગતંત્ર રાજ્યને ઉથલાવીને

નનરલ ફ્રાન્કોને સક્રિય લશ્કરીસાથે આપ્યો છે. એ નીતિથી ફ્રાન્સ અને અંગ્રેજોને મૂંઝવણમાં નાંખ્યાં છે. યુરોપનાં સાત ખીન્ન રાજ્યોને—પોર્ટુગલ, હંગરી, પોલાંડ, યુગોસ્લોવેકિયા, આસ્ટ્રીનિયા અને ખીન્ન એ રાજ્યોને—એમણે ફ્રેંચીસ્ટ શાસનનાં બનાવ્યાં છે. ખીન્ન બધાં રાજ્યોમાં ફ્રેંચીસ્ટ ખ્યેયવાળાં વિરુદ્ધ પક્ષો ઊભા કરીને સૌ રાજ્યોમાં એમણે બેદ અને તકરારો ઊભી કરી દીધી છે. આ બંને રાજ્યોએ યુરોપમાં અશાંતિ અને મહાયુદ્ધનો ભય ઉત્પન્ન કર્યો છે. બંને વચ્ચે પુષ્કળ મતભેદો છે. ઓરિદ્રયાનું જર્મની સાથે બેડાણ હમણાં સુધી મુસોલિનીને પમંદ નહોતું. બ્યારે હેર હિટલરના નાઝીઓએ ઓરિદ્રયાન સરમુખત્યાર ઝેંદફુઝનું ખૂન કર્યું ત્યારે ઇટાલીએ એ લાખ માણસો પોતાની સરહદ ઉપર જમા કરીને જર્મનીને ઓરિદ્રયા પચાવી પાડતાં એ વરસ ઉપર અટકાવ્યું હતું. મહાયુદ્ધ પછી મિત્રરાજ્યોએ જર્મનીનો અને જર્મનોઓ વસાયેલો ટાયરોલ પ્રાંત ઇટાલીને બેદ આપ્યો હતો. જર્મની ઓરિદ્રયા લઇ લે તો પોતાની ટાયરોલની સરહદ ઉપર જ જર્મનોનું પાડોશીપણું બહુ હેરાનકર્તા થઇ પડે. આથી ઇટાલી જર્મની ઓરિદ્રયાને લઇ લે તેનો વિરોધ કરતું હતું. પણ હમણાં એનિસીનિયામાં ઇટાલી થાક્યું છે. તેથી હિટલરને રાજી રાખવા કમને એણે ઓરિદ્રયાને બેડી લેવામાં જર્મની સામે વિરોધ કર્યો નથી.

જર્મની અને ઝેકોસ્લોવેકિયા

મહાપુરુષ માસારિકે ઓરિદ્રયાના પાંચ જિલ્લા અને જર્મનીનો કેટલોક પ્રદેશ લઈ ઝેકોસ્લોવેકિયાનું નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. એ દેશ સમૃદ્ધ અને ઉદ્યોગપ્રિય ગણાય છે. એની પ્રગ્નમાં સાકથી પાંસડ લાખ એકપ્રગ્ન અને ત્રીસ લાખ જર્મનો છે. એકપ્રગ્નએ જર્મનોને દબાવેલા રાખ્યા છે પરંતુ હમણાં ઓરિદ્રયા લીધા પછી જર્મનો ઝેકોસ્લોવેકિયાની સરહદ ઉપર આવ્યા છે. આથી એ દેશ ઘણો ચિંતાતુર થયો છે. એણે રશિયા અને ફ્રાંસ સાથે સંધિ કરી અરસપરસ લશ્કરી કુમક આપવાની ઘરતો કરી છે તેમ જ ઝેકોસ્લોવેકિયાએ મોટી લશ્કરી તૈયારીઓ પણ કરી છે. છતાં જર્મનીનું મહાન સૈન્ય આક્રમણ કરે તો એને ધણું ભારે પડી જાય તેમ છે. રશિયા અને ફ્રાન્સ એને મદદ આપે તે પહેલાં તો જર્મનીએ પ્રદેશ છૂટી લે એવી માન્યતા છે. વળી એના ત્રીસ લાખ જર્મન શહેરીઓ ફૂટેલા અને નાઝી દિલસોજવાળાં છે. એ જર્મનોએ પોતાના માટે સ્વરાજની માગણી કરી છે. ઝેકોસ્લોવેકિયાનો દેશ જર્મનીને બેઠેલી મોટી રકમની કાચી વસ્તુઓ આપી શકે તેમ છે. રશિયા અને ફ્રાન્સની પેઠે અંગ્રેજોએ ઝેકોસ્લોવેકિયાને આક્રમણ સામે રક્ષણની ખાતરી આપી નથી. હવે હેર હિટલર કેવી નીતિ સ્વીકારે છે તે ઉપર એનો આધાર રહે છે. હમણાં તરતમાં યુરોપનું ભયસ્થાન આ છે. જર્મની અને રશિયા

યાહુદીઓ પછી કોઈ પણ પ્રગ્નને હેર હિટલર ધિક્કારતો હોય તો તે રશિયનો અને સામ્યવાદીઓ છે. એમની સાથે જર્મનીને હાડવેર છે. રશિયન સરમુખત્યારે જર્મની અને જાપાનથી ડરીને કોઈ પણ મહારાજ્યથી વધારે લશ્કર અને વિમાનો બેગાં કર્યા છે. પરંતુ જર્મની જેવું ક્વાયલી અને શ્રેષ્ઠ લશ્કર એની પાસે નથી. રશિયાનો યુક્રેઈન પ્રાંત અનાજ તથા કાચી ધાતુઓથી ભરેલો છે. એ મેળવવાનો જર્મનીને મહાલોભ છે. ઝેકોસ્લોવેકિયાએ રૂમાનિયા, બલ્ગેરિયા, ગ્રીસ, યુગોસ્લોવેકિયા સાથે પરસ્પર સહકારની સંધિ કરી હતી, પરંતુ જર્મનીએ અંદર ફાટ નાંખીને એનો વિખંડ કરાવ્યો છે. એક તરફ રોમ-બર્લિનની ધરી કહેવાય છે, બીજી તરફ

રશિયન-ફ્રેંચ મૈત્રી છે. અંગ્રેજો જે પક્ષે નમે છે તેને. અતુસરે છે. રશિયાને રાજ્યલોભ નથી, પણ જર્મની અને જાપાન તેને બહુ ચિંતા કરાવે છે.

જર્મની અને યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો.

યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોમાં પોલાંડ પાસે પૂર્વ જર્મનીનું બંદર ડાન્ઝગ મહાયુદ્ધની અધિ પછી આવેલું છે. એ બંદર પાસે પૂર્વ પ્રશિયામાં મિત્રરાજ્યોએ જર્મનીનો એક લાંબો વિભાગ જે પોલીસપટ્ટી તરીકે છે તે પણ પોલાંડને અપાવ્યો છે. એની વ્યવસ્થા પ્રગતિસંધ કરે છે. પોલાંડ પાસેથી જર્મનીને આ પ્રદેશ નોંધ્યો હતો, પરંતુ હમણાં તો પોલાંડને ફ્રાન્સના આશ્રય-માંથી ખેંચી જર્મનીએ પોતાના સહકારમાં લીધું છે. એટલે પોલાંડ પાસે હમણાં જર્મની કાંઈ ભાગણી કરતું નથી. જર્મનીને પૂર્વ યુરોપનો પ્રદેશ નોંધ્યો હતો, હેર હિટલર સમય આવ્યે વચનો અથવા સંધિઓ તોડી નાખવાની ખરાબ ધરાવે છે. એટલે એ ભવિષ્યમાં કાના ઉપર આક્રમણ કરશે તે કહી શકાતું નથી. જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રગતિનંત્ર ધરાવતું સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ પણ ચોક્કસ બિડી પોતાના લડાયક સાધનોની મજબુતી કરે છે. હોલાન્ડ ખૂબ નાનો દેશ છે છતાં પોતાના કરતાં છાસક ગણાં સંરચાનો ધરાવે છે. એને પણ પોતાની સલામતી માટે મોટા અંદેશો થાય છે. હેર એડોલ્ફ હિટલરે સૌ રાજ્યોનાં કપાળો ઉપર કરચલીઓ પાડી દીધી છે.

યુરોપનું શસ્ત્રીકરણ

હેર હિટલર અને મુસોલિનીના સંયુક્ત બળથી યુરોપ ધ્રુજી ઊઠ્યું છે. યુરોપનું વાર્ષિક ખર્ચ આ થોડાં જ વરસોમાં પાંચ ગણું થઈ ગયું છે. બધા દેશો ભયંકર વિનાશનાં સાધનો વસાવવા મંડી પડ્યા છે. હજારો શસ્ત્રસરંજામનાં નવાં કારખાનાં ઊભાં થયાં છે. સ્વીડન જેવા દેશે લશ્કર કાઢી નાખી નિઃશસ્ત્રપણું સ્વીકાર્યું હતું, તેને પણ શસ્ત્રો અને લશ્કર ફરી વસાવવાં પડ્યાં છે. ઈંગ્લેન્ડનાં કારખાનાં પૂરતાં વિમાનો તૈયાર કરી શકતાં નથી. તેને પણ ૧૦૦૦ વિમાનો અમેરિકા પાસેથી ખરીદવા પડ્યાં છે. અમેરિકા જેવા દુરના દેશને પણ શસ્ત્રીકરણ માટે અબજો ડોલર ખર્ચવાની ગોઠવણ કરવી પડી છે.

હેર હિટલરની લોકપ્રિયતા

જર્મની એને પોતાનો ઉદ્ધારક માને છે. આર્થિક રીતે જર્મનીની પ્રગતિ સુખી કે સમૃદ્ધ નથી, પરંતુ હેર હિટલરે જર્મનીનો પરદેશોમાં જે સિલ્કો બેસાડ્યો છે તે માટે દરેક જર્મન મગફરે છે. એણે જર્મનીમાં મોટા સુધારા કર્યા છે. હિટલર જર્મનીમાં ખૂબ લોકપ્રિય છે. એ લશ્કરનો વડો, મનવારોનો મુખ્ય નેતાશબ્દ, વિમાનોનો અધિષ્ઠાતા, જર્મનીનો મુખ્ય પ્રધાન, સંચાલક અને અધ્યક્ષ છે. કેન્દ્ર પાસે પણ એના જેટલી સત્તા નહોતી. એનું નસીબ ખૂબ શુભ છે. સને ૧૯૩૩માં તો એણે શાસનભાર લીધો. પાંચ જ વરસમાં એણે જગતને ધ્રુમવી મૂક્યું છે. એનું મનુષ્યત્વ કે પ્રતિભા મહાન નથી. એ વિદ્વાન કે બહુશ્રુત નથી. કુવારો, વ્યસન વગરનો, એકમાર્ગી, સાદો પુરુષ છે. એની નિખાલસતાથી અને જર્મનીને મહાન રાષ્ટ્ર બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષાથી એ આજે જર્મનીનો અને યુરોપનો નેપોલિયન બન્યો છે.

(૧) વિનાશને પંથે

[ગોરી પ્રગ્નની એક કલંકકથા]

માનવ સંસ્કૃતિનો એ પાળણુયુગ હતો. માનવી છુદ્ધિએ તરાપાની શોધ કરી હતી. કૃતરાને જંગલમાંથી આણી લોકો તેને પાળતાં શીખ્યા હતા અને કારીગરીનાં સાધનો પથ્થરમાંથી રચાતાં હતાં. તેવા એક સમયે જૂમધ્ય સમુદ્રના પ્રદેશનો ત્યાગ કરી કેટલાક માનવ સમૂહોએ લુદે લુદે રથળે વસાહતો કરી; તેમાંની એક વસાહત તે ઓસ્ટ્રેલિયા. તેમના વંશજો હલ્લુ પણ તે ભૂમિ પર પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રહ્યા છે.

ઓસ્ટ્રેલિયાનાં આ મૂળ વતનીઓ જ્યાં જ્યાં સ્વતંત્ર જીવનવ્યવહાર કરી શકે છે ત્યાં ત્યાં હજી પણ તે યુગના પારધિની જેમ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે. તેમની સમાજ-વ્યવસ્થાનાં બંધનો કડક અને આંટીઘૂંટીવાળા હોય છે. તેમનું નૈતિક આચરણ-તેઓ જે પ્રકારનું સામાજિક જીવન ગાળે છે તે દૃષ્ટિએ જોતાં-અત્યંત જાંચી કક્ષાનું છે. તેમના મનોવ્યાપારને વ્યક્ત કરવા તેમની ભાષાસમૃદ્ધિ વિપુલ છે. તેમનો વર્તીય ભાઈઆરાનો હોય છે. તેઓ વિશ્વાસઘાતી હોતા નથી. મજબૂત કારણ ન મળે ત્યાં સુધી તેઓ વેર લેતા નથી. ખરેખર, આવી નિર્દોષ પ્રગ્નનો સંહાર કરવામાં આક્રમણક ગોરી પ્રગ્નએ જારે અન્યાય કર્યો છે.

સઘળા માનવવંશરાશ્ત્રીઓ કબૂલ કરે છે કે આ પ્રગ્ન માટે ગોરી સંસ્કૃતિ અને પાંશ્વાત્ય વાતાવરણને અનુરૂપ થવું કેવળ અશક્ય છે. આ પ્રગ્ન પ્રતિ સરકારને માનની લાગણી હોય, તેનું અને તેની સંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાની સરકારની શુભ નેમ હોય તો સરકારે અવશ્ય ઉદાર અને સંસ્કૃત ઉપાયો યોજવા જોઈએ. કારણકે ગોરી સંસ્કૃતિમાં તેમને ભેળવી દેવાના સર્વ પ્રયાસો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. ઓસ્ટ્રેલિયન સરકારે આવી ઉદાર નીતિ કદીય અમલમાં મૂકી નથી એ સખેદ નોંધવું પડે છે. ૧૯૦૬ના સરકારી વાર્ષિક અહેવાલમાં રેન્સે સ્મીથ કહે છે કે 'જો સરકારની શુભ દાનંત હોત તો આ પ્રગ્નની હસ્તી જાળવી શકાત.' ૧૯૨૪નો સરકારી અહેવાલ તે કથનની પરિપૂર્તિ કરે છે કે 'ભૂતપૂર્વ અનુભવ તેનાથી વિરુદ્ધ વસ્તુ જ કહે છે.' પણ આ પ્રયાસો શાથી વંધ્ય નીવડ્યા, સરકાર આ પ્રગ્નની હસ્તી જ જાળવવા ઈચ્છતી નથી કે આ ભગીરથ કાર્ય મૂળે જ અશક્ય છે વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા આ અહેવાલ કરતો નથી.

આ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવા તેની કારણપરંપરામાં ઊતરીએ તો આપણને અરેરાટી છૂટ્યા વિના રહે નહિ. ૧૭૮૮ની સાલમાં ઓસ્ટ્રેલિયાની ભૂમિ પર ગોરી પ્રગ્ન સાંસ્થાનિક પ્રગ્ન તરીકે વસવાટ કરવા આવી ત્યારે આ મૂળ વતનીઓની વસ્તી ઓછામાં ઓછી ગણીએ

તોય ત્રણ લાખની હતી; અત્યારે તેમની સંખ્યા ૫૫૦૦૦ થઈ ઓછી છે; અને એમાંથી ૫ ત્રીસ હજાર જેટલા જ તેમની સમાજ વ્યવસ્થાના એક વા બીજા સ્વરૂપે પોતાનું જીવન ગાળે છે. આ રીતે આ મૂળ વતનીઓને વર્ણસંકર બનાવવાની પ્રવૃત્તિ દિનપ્રતિદિન વધુ અડપથી આગળ ધપે છે. અને આવા વટલી ગયેલા મૂળ વતનીઓની સંખ્યા રોજબરોજ વધતી જાય છે. આજે છેલ્લા દાયકામાં તેમની (વર્ણસંકર) વસ્તી ૧૧૦૦૦ થી વધી ૨૨૦૦૦ની થઈ છે!

ન્યૂ સાઉથ વેસ્ટ અને વિક્ટોરિયામાં આ મૂળ વતનીઓનો અડપી વિનાશ થઈ રહ્યો છે તે જોતાં બ્રિટિશ સરકાર પોતાને દલિત અને નિર્ભય પ્રજાઓના રક્ષક તરીકેનો દાવો કરે છે તેની ઉપર આ ઘોરકંડક રૂપ છે; કારણ કે ન્યૂ સાઉથ વેસ્ટમાં ગોરી પ્રજાએ પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે આ પ્રજાની વસ્તી લગભગ ૪૦૦૦૦ ની હતી; ૧૮૭૧ માં તેમની વસ્તી માત્ર ૧૨૯૮૩ની, ૧૮૮૧માં ૧૧૮૪૩, ૧૮૯૧ માં ૫૦૯૭, ૧૯૦૧ માં ૩૭૭૮, ૧૯૧૧ માં ૨૦૧૨, ૧૯૨૧માં ૧૫૬૭, અને અત્યારે તેમની સંખ્યા કેવળ ૬૦૯ની જ છે! વળી તેઓ પોતાનું જીવન ગોરી પ્રજાની મહેરબાની પર ગુમારી રહ્યા છે.

વિક્ટોરિયા તો આ કલંકમય નિકંદન ક્યામાં તાસમાનિયા સિવાય બધાં સંસ્થાનોથી ટપી જાય છે. ત્યાં ત્યારે વસાહત સ્થાપવામાં આવી ત્યારે મૂળ વતનીઓની સંખ્યા ૧૧,૫૦૦ની હતી પણ અત્યારે તો તેમનો નાશ થતાં થતાં સરકારી આંકડા પ્રમાણે માત્ર ૪૮ જ રહ્યા છે. તેમાંય શુદ્ધ અને સાચા મૂળ વતનીઓ તો અર્ધા પણ નહિ હોય. અને જે જીવે છે તે બધા ઘરડા અને અસક્ત થઈ ગયા છે. તેમનાં મૃત્યુ પછી વિક્ટોરિયામાં મૂળ વતનીઓનું નામનિશાન રહેશે નહિ.

આ બધા આંકડાઓ ઉપરથી ૧૯૨૪ના સરકારી નિવેદનને અનુમોદન મળે છે કે આ પ્રજાના અસ્તિત્વની રક્ષા સફળતાપૂર્વક થઈ શકી નથી. પણ જોડતું, ૧૯૦૯ના સરકારી નિવેદનના વિધાનને પુષ્ટિ મળે છે કે સરકારને આ પ્રજાના અસ્તિત્વના રક્ષણની દાનત હતી કે કેમ. કદાચ સરકારની આવી શુભ નેમ હોય તો તે અવસ્ય તેના તંત્રમાં એક વા બીજે સ્વરૂપે આવિર્ભાવ પામી હોત. પણ સરકારે તો મામૂલી અને નિરર્થક કાયદાઓ ઘડી આપ્યા પ્રજાનો ટાંકપિછોડો જ કર્યો છે. તેને કદાપિ આ પ્રજાના પ્રમાણે ઉકેલ લાવવા માટે નિષ્ણાત માનવવ્યવસ્થાસ્ત્રીઓની એક સમિતિ રચવાનુંય મૂક્યું નથી.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે સરકારે આ બાબતમાં કંઈ કર્યું નથી તો જાહેર પ્રજામતે સરકાર પર કેમ દબાવણ કર્યું નહિ? આ સંબંધમાં વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે સામાન્ય ગોરો ઓસ્ટ્રેલિયાના આ મૂળ વતનીઓ ત્રિણે ધોર અજ્ઞાન સેવે છે. શહેરમાં બીજા આગી રખડી ખાતા પરાપજવી મનુષ્યો તરીકે તેઓ તેમને પિછાને છે. તેઓ જીવે કે મરે તેની તેમને પડી નથી.

ઓસ્ટ્રેલિયાની આ કાળી કથની એક રૂઝા પહેલાંના તાસમાનિયાનું સ્મરણ કરાવે છે. માત્ર સરકારની બેદરકારી અને અજ્ઞાનને લીધે ત્યાંના મૂળ વતનીઓનો ધીરે ધીરે નાશ થતો ગયો અને અત્યારે તેમનું નામનિશાન પણ જડતું નથી. દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં માત્ર એક જ દોષત્ર મોસાપટ્ટી છે અને તે તાસમાનિયામાં. આવી શ્રેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ પ્રજા મૂળ વતનીઓના વિનાશ પ્રત્યે ઉપેક્ષાર્થિત દાખવે એ ખરેખર તેમના પર કાળું લાંછન છે.

આસ્ત્રેલિયામાં પાંચપાંચ શ્વેતલ સોસાયટીઓ અને ૭ વિદ્યાપીઠો છે. અને એક વિદ્યાપીઠમાં તો માનવવંશશાસ્ત્રના અભ્યાસ અર્થે સગવડ પણ છે. પરંતુ, આ કહેવાતી વિદ્યાપીઠોએ મૂળ વતની પ્રજાના શ્રેયક્ષણ અર્થે સરકારને સમજાવી નથી કે તેમની તરફ હમદર્દી દર્શાવવા બહાર પ્રજામતને કેળવ્યો નથી.*

કે. પુ. એ.

(૨) લોકસાહિત્ય અને ચલચિત્રો

લોક-રિવાજો, લોક-ઉત્સવો વગેરેને ચલચિત્રોમાં જાળવી રાખવાનો પદ્ધતિસરનો પ્રયાસ અઘાપિ પર્યંત ઐટલિટનમાં નહિ જોવો જ થયો છે. જ્યારે આ રિવાજો, ઉત્સવો, કથાનકો વગેરે ઝપાટાબંધ લુપ્ત થતાં જાય છે ત્યારે તેમની ચલચિત્રોમાં જાળવણી અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ આવશ્યક છે.

લિટનના વિદ્વાનોને આનો વિચાર સરખોય આવ્યો નથી એવું તો નથી જ. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં ડેનિયલ્સ અને સેલિંગમેન નામના બે વિદ્વાનો ન્યૂયોર્કમાં જઈ ત્યાંના રીત-રિવાજો, ઉત્સવો વગેરે ચલચિત્રમાં ઉતારી લાવ્યા હતા. વળી, ૧૯૨૪માં મર્ડમ સર બ્રાઉલીન સ્પેન્સરે આસ્ત્રેલિયાની મૂળ વતની પ્રજાનાં નૃત્યો વગેરે ચલચિત્રોમાં ઉતારી તેમનું અભ્યાસની દૃષ્ટિએ રટણ કર્યું છે. પણ લિટન તલપદમાં આવે એક પ્રયાસ આ દૃષ્ટિએ થયો નથી.

લિટનના પંડિતોની આ દિશામાં હમણાં જ આંખ બંધી છે. ૧૯૩૫માં આંતર-રાષ્ટ્રીય લોકનૃત્યો એક જલસો લંડનમાં ઉજવાયો હતો. તે પ્રસંગે યુરોપના જુદા જુદા દેશનાં લોકનૃત્યોની ફિલ્મો બતાવાઈ હતી. આ જોઈ લોકસાહિત્યના અભ્યાસમાં ચલચિત્ર પણ મહત્ત્વનું સાધન છે એમ ત્યાંના માનવવંશશાસ્ત્રજ્ઞોને સમજાયું. આ ઉણપ ટાળવા ત્યાંની ત્રણ જુદી જુદી ંસ્થાઓએ પ્રયાસ આદર્યો છે. અને જુસાઈ જતા લોકસાહિત્યનાં વિધિવિધ અંગોને ચલચિત્રોમાં જાળવી અભ્યાસની પરિપૂર્ણતા કરી છે.+

કે. પુ. એ.

(૩) હિંદનો વેપાર: ૧૯૩૬-૩૭

૧૯૩૬-૩૭ની સાલમાં હિંદની નિકાસની કિંમત રૂ. ૧૯૬ કરોડ હતી. આ કિંમત ૧૯૨૮-૨૯ની સાલ કરતાં રૂ. ૧૩૪ કરોડ ઓછી, પણ ૧૯૩૫-૩૬ની સાલ કરતાં વધારે હતી.

૧૯૩૬-૩૭માં હિંદની આયાતની કિંમત રૂ. ૧૨૫ કરોડ હતી, જ્યારે ૧૯૩૫-૩૬ ને ૧૯૨૮-૨૯માં અનુક્રમે રૂ. ૧૩૪ કરોડ અને રૂ. ૨૫૩ કરોડ હતી.

હિંદના કાચા માલની માગમાં સુધારો થયો છે. આને લીધે તે દરેક ચીજની ભાવમાં પણ ઓછાવતો વધારો થવા પામ્યો છે અને તે ચીજોની નિકાસના જગ્યામાં પણ વધારો થવા પામ્યો છે.

૧૯૩૬-૩૭માં હિંદનો નિકાસ વેપાર કંઈક વધ્યો તો ખરો જ. છતાં મંદી પહેલાંના ૧૯૨૮-૨૯ની સાલ કરતાં આ વરસનો આયાત અને નિકાસ વેપાર ધણો ઓછો હતો.

* 'ધી ટાઇમ્સ' લંડન તા. ૨૬-૧-૩૮

+ 'નેચર': તા. ૧૨-૩-૩૮

૧૯૩૬-૩૭માં દિંદના લાભમાં રૂ. ૯૨ કરોડનો વેપાર થયો, ત્યારે ૧૯૨૮-૨૯માં રૂ. ૫૨ કરોડનો ને ૧૯૩૫-૩૬માં રૂ. ૬૭ કરોડનો થયો હતો.

૧૯૩૨-૩૩માં દિંદમાંથી સોનાની નિકાસ રૂ. ૧૯૩૨-૩૩માં રૂ. ૬૬ કરોડનું સોનું પરદેશ ગયું. ૧૯૩૬-૩૭માં રૂ. ૨૮ કરોડનું સોનું નિકાસ થયું.

૧૯૩૬-૩૭માં રૂ. ૧૪ કરોડની ચાંદી દિંદમાં આવી.

૧૯૨૯-૩૦ની સાલ કરતાં ૧૯૩૬-૩૭ની સાલમાં શેરડીનું વાવેતર ૭૫ ટકા વધ્યું. ખાંડના ઉદ્યોગના વિકાસનું જ આ પરિણામ.

અગરનીના વાવેતરમાં પણ વધારો જણાયો હતો. આનું કારણ એ હતું કે મુનાઈટ કિંગડમના અગરમાં અહીંની અગરનીને વધારે પસંદગી મળવાને કારણે તેની માગ ત્યાં વધી.

૧૯૩૬-૩૭માં કાલસા સિવાય તમામ ઉદ્યોગોમાં સારો વધારો જણાયો. ૧૯૩૨ની સરખામણીમાં શેરડીનું ઉત્પાદન ત્રણગણું થયું. સુતરાઉ કપડાના માલનું બજારું થયું. ૧૯૨૮-૨૯ની સરખામણીમાં સીમેન્ટમાં ૮૦ ટકાનો, સ્ટીલમાં ૭૦ ટકાનો અને કાગળમાં ૨૫ ટકાનો વધારો થયો. ૧૯૩૨-૩૩ની સરખામણીમાં જ્યુટના માલમાં ૩૮ ટકાનો વધારો થયો.

આ આંકડા સ્પષ્ટ બતાવે છે કે દિંદમાં ઉદ્યોગીકરણ વિપુલવેગે વિકસી રહ્યું છે.

(૪) હિંદમાં દોર

સંયુક્તપ્રાંતની ધાસચારા સમિતિના પ્રમુખ મિ. ઈ. એ. રિમયએ તા. ૪-૧૧-૩૭ના *Statesman*માં દિંદનાં દોરોના પ્રશ્નની જણાવટ કરતો એક મનનીય લેખ લખેલો. લેખક જણાવે છે કે દિંદમાં બધાં મળીને ૨૨ કરોડ દોર છે. જર્મની, ફ્રાન્સ, બ્રિટન, નોર્વે, પોલેન્ડ, બેલ્જિયમ, ડેન્માર્ક, ફિનેલેન્ડ, યુ. એસ. એ., દક્ષિણ આફ્રિકાનું મુનિયન, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ અને આર્જેન્ટાઈન એ બધાનાં મળીને કુલ ૧૮ કરોડ ૨૦ લાખ દોર છે. આ બેનાં આપણા દેશની પશુસંપત્તિ કેટલી બધી છે એનો ખ્યાલ તરત જ આવી જાય છે.

એ લેખમાં વિસ્તારપૂર્વક અને વિગતવાર જે દર્શાવેલું રહ્યું થઈ છે તે ઉપરથી સમગ્રપણે છે કે અત્યારે ૨૨ કરોડ દોર મારફત જે કામ લેવામાં આવે છે તે જ કામ એના કરતાં ઓછાં પણ વધારે સશક્ત દોર મારફત મળી શકે એમ છે. દિંદનાં દોરને પોષણ માટે જરૂરી ગણાય તેના કરતાં ઓછો ખોરાક મળતો હોય છે, એટલે એમનાંમાં કામ આપવાની તાકાત વાવવા માટે સૌથી પહેલું તે એ કરવાની જરૂર છે કે એમને પૂરતા પ્રમાણમાં ધાસ મળે. આને માટે ખેડાણ થવા વગર પડી રહેતી હોય એવી જમીનોમાં ધાસ ઉગાડવું જોઈએ. એ લેખમાં એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે માનુસને માટે વપરાતું અનાજ ઉત્પન્ન કરવામાં અત્યારે જે જમીન રોકાય છે તે જમીનનો કસ વધારે એકર દીઠ વધારે અનાજ ઉત્પન્ન કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવે તો ધાસચારાના વાવેતર માટે વધારે જમીન ફાળવે પાડી શકાય.

દોરનો એકાદ સુધારવા માટે પણ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. ગામડાંના ધનુ સાથે રખડના ગમે તેવા રેડિયાળ સાંઠથી થતી વંશરુદ્ધિ અટકાવવી જોઈએ. સારા જાતી જનના આખડાથી દોરની એકાદ વધે એ જનની સ્વચ્છતા માનુસની એની સાથે ને સાથે જ રેડિયાળ આખડાઓને ખસી કરવાનું પ્રચારકાર્ય પણ માનુસ માનુસને જોઈએ.

અ. ના. મોદી

(૫) આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં ચાલતાં તોલમાપ

દરેક યીજ અથવા વસ્તુ તોલવાની કે માપવાની અથા આપણા દેશમાં ધણા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવે છે. મહાન અકબર બાદશાહના પ્રધાન ટાડરમદલે પહેલવહેલી જમીનની માપણી કરાવી દરેક ખેડૂતને ખેતરની કેટલી રકમ સરકારમાં ભરવી તેનું જમીનની ખત પ્રમાણે નક્કી કરી આપ્યું હતું. તે જ પ્રમાણે તેણે તોલ માપ પણ નક્કી કરી આપ્યાં હતાં, એ વાત જરા શક પડતી જણાય છે. કારણ કે તેના કરતાંયે ધણા જૂના વખતમાં તોલીને આપવા, લેવાનાં કાટલાં આપણા દેશમાં ચાલતાં હતાં તે આ નીચે આપેલી હકીકતથી જાણવામાં આવે છે.

આગેચી ઋષિ કહે છે કે:

સરસવતા ચોથા ભાગને આશુ કહે છે. એટલે કે,

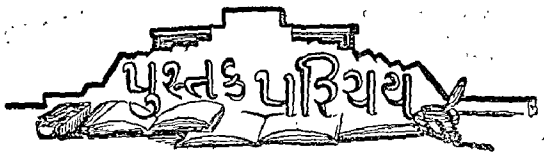
૪ આશુ = ૧ સરસવ	૨ પળ = ૧ પ્રસૂતિ
૪ સરસવ = ૧ માપ (અડદ ?)	૧૦૦ પ્રસૂતિ = ૧ તોલો
૪ માપ = ૧ વાલ	૪ પળ = ૧ કુડળ
૪ વાલ = ૧ સુવર્ણ	૪ કુડળ = ૧ પ્રરથ
૪ સુવર્ણ = ૧ કર્ષ	૪ પ્રરથ = ૧ આઢક
૪ કર્ષ = ૧ પળ	૪ આઢક = ૧ દ્રોણ

આ પ્રાચીન માપ હાલ આપણા ચાલતા માપ સાથે સરખાવી જોવા માટે આ નીચે આપ્યાં છે :

૧ પ્રસૂતિ = ૮ કુંપની પૈસાભાર	૧ દ્રોણ = ૧૦૨૪ કુંપની પૈસાભાર
૧ અંજલી = ૧૬ " "	૧ કર્ષ = ૨૦૪૮ " "
૧ માનિકા = ૩૨ " "	૧ કોળી = ૪૦૨૬ " "
૧ પ્રરથ = ૬૪ " "	૧ ભાર = ૧૬૦૦૦ " "
૧ આઢક = ૨૫૬ " "	૧ ખારી = ૧૬૩૮૪ " "
૧ ગુલા = ૮૦૦ " "	

છગનલાલ વિ. રાવળ

* સ્વર્ગસ્થ શ્રીજીના મહેતાજી રામચંદ્રભાઈ રણછાડભાઈના એક ધણા જૂના હસ્તલિખિત પુસ્તકમાંથી ઉતારો.

સર્જન અને ચિંતન:—લેખક : ધૂમકેતુ. પ્રકાશક : ગૌરીશંકર ગો. જોશી, ખાનપુર, અમદાવાદ. સૌલ એજન્ટ : ગૂર્જરઅન્ધ રત્ન કાર્યાલય : શીશીરોડ, અમદાવાદ. કોડ : રૂપિયા:

શ્રીયુત ધૂમકેતુ આપણા સાહિત્યમાં વાર્તાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેટલા જ એક ગદ્ય લેખક તરીકે પણ છે. તેમની વાર્તામાં પણ તેઓ ચીવટપૂર્વક એક ગદ્યના ધડનાર હોવાનો ખ્યાલ આપે છે. અને નિબંધોમાં પણ તેમના ગદ્યના એ જ ગુણો જોવા મળે છે.

આ સંગ્રહમાં મુખ્યત્વે સાહિત્ય, કલા અને સંસ્કારિતાના નિબંધોનો સંગ્રહ છે. નિબંધમાં અમુક જગાએ અમુક વિષયનું લંબાણપૂર્વક નિરૂપણ છે, કોઈ જગાએ અમુક દૃષ્ટિથી લેખકને કહેવાનું હોય તેટલું જ કહેલું છે. બધા લેખો વાંચતાં હરકોઈ કહી શકશે કે લેખકે જાણી પ્રકારનું અંગ્રેજી ગુજરાતી સંસ્કૃત સાહિત્ય વાંચ્યું છે, અને તે ઉપરથી ઉપજતા પોતાના વિચારો સંભાળથી સંધ્યા છે.

શ્રી ધૂમકેતુના ગદ્યનું એક લક્ષણ તેમની પોતાની લાગણી અને આવેશ તેમાં પ્રકટ થાય છે તે ગણી શકાય. આ લાગણીને લીધે તેમની ભાષા કોઈ જગાએ વક્રત્વ કે વાગ્-વૈભવ બતાવે છે. ઘણા દાખલામાંથી, સ્થલસંકોચને લીધે એક જ લઈએ.

સાહિત્ય, જીવનને ધડવા માટે, બીજાનું જીવન સમજવા માટે, માનવમાનવ વચ્ચેના સંબંધોનો સાચા અર્થ શોધવા માટે, સૃષ્ટિના અંતરંગમાં રહેલી શક્તિ અનુભવવા માટે, મૂલ્યપરિવર્તન માટે, યુગધર્મ સ્થાપવા માટે, નવી રચના માટે, નવસર્જન માટે, પ્રગતિ માટે અને એક કલ્યાણકારી પ્રેમ-સૃષ્ટિના વિશ્વવ્યાપી આવિર્ભાવ માટે છે.

આ સારો નમૂનો છે. દરેક વાક્યખંડ નવો વિચાર આપે છે, અને બધાં વાક્યોમાંથી એક સમગ્ર વિચાર સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે. આખું પુસ્તક વાંચતાં વાંચકને સમગ્રશે કે આમાં કર્તાની સાહિત્ય પ્રગતિ અને કંઈક અંશે માનવજીવનના અંતિમ ધ્યેય સંબંધી શ્રદ્ધા પણ આવી જાય છે. અત્યારે નીતિ અને કલાના દૂર વિશે કેટલીક જગાએ ચર્ચા ચાલે છે તે ઉપર કર્તાનો આ અભિપ્રાય નોંધવા જેવો છે. વિવેચનના બીજા કેટલાક પ્રશ્નો વિશેના તેમના અભિપ્રાયો પણ જાણવા જેવા છે.

સૌન્દર્ય અને કલા— એ સાહિત્યના ખાસ શબ્દો—આજસ કે વિશ્વાસ માટે નહિ, પણ જીવનના અંતરંગ સંબંધોથી જન્મતી યોગના માટે વપરાયેલા શબ્દો છે.

સૌન્દર્ય પ્રતિ સૌન્દર્યની ખાતર આકર્ષણ એ તો જેવા આમૂયણનો મોહ છે, એવો બાહ્યતા ભરેલો મોહ છે.

પ્રતિભા નૈસર્ગિક છે એમ કહેવાથી અભ્યાસ વગેરેનો બહિષ્કાર થતો નથી.
લાગણીપ્રધાન અને બુદ્ધિપ્રધાન—એવા માનવપ્રકૃતિના બે ભાગ પાડાયેલાં તો, લાગણીને બુદ્ધિ વડે નિયંત્રિત કરવી, અને બુદ્ધિને લાગણી વડે ભૈર્વગામી બનાવવી એ બન્ને કે કુદરતી સંકેત હોય એવું લાગે છે.

હંદ માટેનો આગ્રહ એ જોડેલો કવિત્વના વિકાસ માટે નુકસાનકારક હતો, તેટલો જ અછાંદસી કે અનિયમિત અર્થવર્તિવાળી રચના માટેનો આગ્રહ પણ કવિત્વને નુકસાનકારક છે.

ખીઝ દાખલા આપી શકાય પણ સ્થળગંધાચને લીધે આટલેથી બંધ કરીએ. લેખકની શૈલી સર્વત્ર એક સરખી આકર્ષક છે. તેમના બધા અભિપ્રાય સાથે અમે એક સરખા મળતા નથી, પણ તેવા મતભેદોની ચર્ચાનું આ સ્થાન નથી. પણ લેખકની વિચારસરણીમાં જ ક્યાંક ક્યાંક અમને અમંગતતા જણાઈ છે, ક્યાંક ક્યાંક દોષો જણાયા છે તે તરફ લેખક-વાચકનું ધ્યાન દોરવું જોઈએ. લેખકે કોઈ કોઈ જગાએ કેવળ અત્યુક્તિથી કથનને તીખું બનાવવા જતાં સત્યની મર્યાદા છોડી છે. લાગણીવાળા વક્તૃત્વમાં ક્યાંક અત્યુક્તિ આવે, જેમ કે:

હજોદ એ એક જ રાજ્યથી આગળ ધસવા માગતા અધીર બુવાનો ઘણી વખત ખાતર અને ખીજ એ બંને રાખો વિષે અજ્ઞાન હોય છે.

અહીં ‘રાખો વિષે અજ્ઞાન’ એ વાક્યખંડ આપણે અક્ષરશઃ માનતા નથી, એ એક બોલવાની છટા છે. પણ શિક્ષણ-પ્રણાલિકા ઉપર આક્ષેપ કરતાં તેઓ કહે છે કે છોકરું “એ સ્ટેન્ડ કરતાં આગળ હોય તો એ મૂર્ખ ગણાવું જોઈએ; એ સ્ટેન્ડ કરતાં પાછળ હોય તો ઠાક ગણાવું જોઈએ.” વિદ્યાર્થી ધોરણ કરતાં વધારે હોંશિયાર હોય તો મૂર્ખ ગણાય છે એ ખોટો આક્ષેપ છે. આપણે બધા એવા અનેક વિદ્યાર્થીને જાણીએ છીએ જેની હોંશિયારીની શિક્ષકોએ કદર કરી છે. અને અત્યંત તેજસ્વી બુદ્ધિને લોકો ન પારખી શકે એ દોષમાંથી તો કોઈ જગ્યાનો કે સંસ્થા કે વ્યક્તિ પણ ભાગ્યે જ મુક્ત હશે! એ જ પ્રકારની અત્યુક્તિ, અમને ‘ગિથોવન અને મરઘાભાઈ’ના લેખમાં જણાય છે. ‘ગિથોવન’ની કે કલાકારની એટલી બધી ઉપેક્ષા નથી થઈ, જેથી મરઘાભાઈ કે ખેડૂતનો એટલો બધો ઉપહાસ કરવો જોઈએ. તેમજ “અમે એ જ જણા-જેમાં એક પૃથ્વી હંદ લખે ને ખીજો પૃથ્વી હંદ વાંચે” એમાં પણ ખોટો આરોપ મૂકીને તિરસ્કાર કરેલો છે. કોઈ સાહિત્યકારે એવું નથી કહ્યું એટલું જ નહિ, કોઈ સાહિત્યકારે એવું પણ કયું નથી કહ્યું કે જેથી આટલી અતિશયોક્તિ પણ કરી શકાય. નામ દીધા વિના, સામા પક્ષનું અવતરણ આપ્યા વિના, અક્ષર, ઉપહાસની ભાષામાં રાચવા માટે આવી અત્યુક્તિ કરવી એ અન્યાય છે. આ રીતે ન્યાયી કે અન્યાયી તિરસ્કારને લીધે કર્તાના વિચારો ઘણી જગાએ અમને અવિશદ અને ગોઠાળા-વાળા અસ્પષ્ટ થઈ ગયેલા જણાય છે. લેખકે સંસ્કારિતા વિશે ઘણી જગાએ લખેલું છે. ‘સંસ્કારિતા’ના લેખમાં તેઓ કહે છે:

યુક્તિપુરસ્કર દેવાનું કુંકનાર મનમોહન કરતાં બાપનું ઝણું ફેંડવા મથનાર કડો કે બડો એણા હોંશિયાર ભલે હોય ને છે, પણ તેમને જીવનવિગ્રહ વધારે સમ્યાદયી સમજવા મથનાર સંસ્કારી ગણવા જોઈએ.

અહીં બેત્રણ વિચારો કે ખ્યાલોનો ગૂંચવાડો થયો જણાય છે. ખિલકુલ ભણ્યા ગણ્યા વિનાનો, રીતભાત પણ નહિ જાણનારો એવો કોઈ અશિક્ષિત ખીઝ કોઈ ઉપાયનો વિચાર ક્યો વિના કે કરી શક્યા વિના બાપનું દેવું ભરે એટલે એ સંસ્કારી? ભણાઈ કે સારાપણું અને સંસ્કારિતા બન્ને એક જ? અને બાપનું દેવું ભરે છે તે શું જીવનવિગ્રહને સમજવા માટે ભરે છે? માત્ર રૂઢિયો, ખીઝું કાંઈ ન સજ્જાથી, કે ખીકથી ભરતો હોય છતાં તેને જીવન-વિગ્રહ સમજતો કહી શકાય? કાપદેસર બાપનું દેવું ભરવા ન બંધાયેલો માણસ ભરવાની ના

પાડે એટલા જ ઉપરથી એ અસંસ્કારી થઈ ગયો? સંસ્કારિતાં વિશે લેખકે ઘણી જગ્યાએ વિધાનો કર્યા છે અને એમાં અમને વિચારોની ગૂંચવણ જ દેખાઈ છે.

‘ઈશ્વરના સ્થાન’ના લેખમાં પણ અમને કર્તાના વિચારોમાં તાત્વિક દોષો જણાયા છે.

મનુષ્યદેહમાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી સુષ્પ રહે અને પછી અચાનક જાગી જાય એવાં રોગજીન હોય શકે છે. ક્લાસમાં ઉપદેશનો વ્યાધિ પ્રત્યક્ષોદીમા એવો હેરફેર કરી રહ્યો છે કે હવે ધીમે ધીમે પ્રજને એ સદી ગયા છે. પણ ફિરંગી લોકોએ એ જ વ્યાધિ હિંદી પહાડી જતોને આપ્યો ત્યારે એનું નિકંદન નીકળી ગયું હતું. નીકળિયેની ટોડા જતોને દત્તિદાસ જાણનાર તેના આંકડા પણ આપી શકશે. ઈશ્વરની આપણી ભાવના વિશે પણ એવું જ છે. પ્રત્યક્ષોદીમાં એ સદી ગયેલ છે, એટલે હવે એની અસર રહી નથી. એની ભાવનાએ બાળપણમાં માનવજાતિને દોરી હતી. એટલા માટે આજે ઈશ્વરની ભાવનાનું જીવનમાં સ્થાન નહીં ન થાય, તો જેમ જૂના વખતમાં—મધ્ય યુગમાં—ઈશ્વરને નામે અપૂર્યો થયાં હતાં, તેમ આ વિજ્ઞાનયુગમાં ઈશ્વરને ખૂંસી નાંખવાને નામે નવો જતનો અપૂર્યો થાય.

પ્રથમ તો ઈશ્વરની શ્રદ્ધાને રોગનાં જંતુ સાથે સરખાવવી એ હીનોપમા છે—અપદ્ધાન્ત છે. લેખક ઈશ્વરને માનતા જણાય છે તો તેમણે આવી ઉપમા ન આપવી ઘટે. ખીજું આ દ્ધાન્ત કોઈ રીતે લાગુ પડતું નથી. લેખક કહે છે તેમ જો ઈશ્વરની ભાવના સદી ગઈ હોય તો પછી વિજ્ઞાનયુગમાં તેને ખૂંસી નાંખવાની જરૂર શી પડી? સદી ગયેલાં રોગજંતુ સામે લડવા જાય એવું વિજ્ઞાન ગાંડું નથી! વળી ઈશ્વરની ભાવનામાં પ્રાન સત્યાસત્યનો છે, રોગનાં જંતુઓમાં એવો કોઈ પ્રાન નથી. ખરી રીતે આ ચર્ચામાં રોગજંતુનું દ્ધાન્ત અપરુચિવાળું અને અનુચિત છે. રોગજંતુની અને ટોડાની વાત જો ન જાણતું હોય તેને એ કહેવા જેવું છે, પણ તેને માટે તે વિષય ઉપર જુદો નિર્બંધ લખાવો જોઈએ. તેને ઈશ્વરની વાતમાં લખવાની જરૂર નથી. અને ઈશ્વર વિશેની આખી ચર્ચા અદાર્શનિક રીતે, થઈ છે. લેખકને સાહિત્ય કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો ઓછા ક્ષવતા જણાય છે.

વાર્ગવિલ્લવનાં ભવસ્થાનો, વકતૃત્વના અલંકારો અને તેમાં ખાસ કરીને વિરોધાભાસ છે. નીચેનું વાક્ય જોઈએ:

ભાવનાવાદે વિચારને આગળ કર્યા, વ્યક્તિએને તણ દીધી; વાસ્તવવાદે વ્યક્તિએને આગળ કરી, વિચારને તણ દીધા; પહેલાને તજતાં ન આવડ્યું; બીજાને લેતા ન આવડ્યું. પહેલાએ માયા સરજી બીજાએ માયાવી રચેલ. પહેલાએ પારિવ્રત અને શુભાજી જોયાં, બીજાએ ગરર અને પાચખાનાનાં જંતુઓ જ.

બન્ને વાદોના તક્ષવત વિશે કહેલી વાતોમાં ઘણી સાચી છે. પણ ભાવનાવાદે ‘માયા’ સરજી અને વાસ્તવવાદે ‘માયાવી રૂપો’ સરજ્યાં એટલે શું? માયા એટલે તો મિથ્યા, અસત્ય. બન્નેમાં અર્દી ફરક શો પડ્યો? માયાનાં રૂપો સરજ્યા વિના માયા સરજી શકાય? આનાં કથનો, દ્ધાન્તો સાથે આવનાં હોય તો કેમકે પણ રૂપટ થાય. દ્ધાન્ત વિના, અવતરણ વિના કેવળ સામાન્ય બાપામાં લખવાનું આ એક ભવસ્થાન છે.

કોઈ કોઈ જગ્યાએ લાંબાં વાક્યો લખવા જતાં, ચપ્પેનો સંગ્રંથ વીસરાઈ વ્યાકરણ-દોષો થયા છે.

તોપણ વિરેની ઉલ્લામાં ઉલ્લી વૈજ્ઞાનિક શોધ એવી થાય કે એને એક જોએ દસ દબાર માણસ ઉગાડી શકાય, તો અનિવાર્ય રીતે જ એક બીજી પરિસ્થિતિએ જન્મ લેવો રહ્યો; અને તે એવી રીતે ઉગાડી શકાય માટે દસ દબાર માણસો લેનાં કરવાનો.....

‘ખીજ પરિસ્થિતિએ જૈન લેવો રહ્યો’ ‘અને તે (પરિસ્થિતિ) દસ હજાર માણસો ભેગાં કરવાની’ એમ જોઈએ. પણ આવી સરતચૂક બહુ ઓછી જગ્યાએ થઈ છે. અને કંઈ બહુ મહત્વની નથી. કાંઈ જગ્યાએ ઉતારેલાં અવતરણો સંબંધ વિનાનાં છે. જેમ કે “સઘળા ધર્મો માનવધર્મ શીખવા માટે છે.” એ વાક્ય આગળ નિશોની કરી “To do good is more pleasing than to receive good” વાક્ય ઉતાર્યું છે પણ એ વાક્યમાં અવતરણ મૂકવા જેવો સંબંધ નથી.

૫. ૧૫૧મે લખેલું છે: “પણ કલાકારે, કલાનો ધાર્મિક વિકાસ, હેગલ કહે છે એ શબ્દોમાં—In art the idea was present for perception: in religion it is present for conception—સમજવો જોઈએ.” અંગ્રેજીનું ગુજરાતી કર્યું નથી. પણ અંગ્રેજી સમજનાર પણ આમાં શ્રી ધૂમકેતુ શું કહેવા માગે છે તે ભાગ્યે જ સમજી શકશે ! આ વાક્યમાં હેગલે કલાના ધાર્મિક વિકાસ વિશે કયું કહ્યું જ નથી. કલામાં ભાવનાનો પ્રત્યક્ષ સંસ્કાર (perception) થાય છે, અને ધર્મમાં ભાવના સુદ્ધિમહણ (conception) માટે રજુ થાય છે. આમાં કલાનો ધાર્મિક વિકાસ ક્યાં આવ્યો ? અને કલાનો ધાર્મિક વિકાસ એ પદનો શ્રી ધૂમકેતુ શો અર્થ કરે છે ? આ વાક્યોથી વાચકને એ શું કહેવા માગે છે ? ૧૫૩મા પાના પર પણ એમ અંગ્રેજી વાક્ય અર્થ કે ભાવાર્થ આપ્યા વિના મૂઝી દીધું છે. આ પદ્ધતિ એકંદર બ્રામક છે અને જુવાન વાચકને શિથિલ રીતે વિચાર કરવાની ટેવ પાડે એવી છે.

શ્રી. ધૂમકેતુએ કાંઈ કાંઈ જગ્યાએ શબ્દોનો જે અર્થ કર્યો છે તે વધારે સ્પષ્ટીકરણ માગે છે. “વાસ્તવવાદ અને ભાવનાવાદ”ના નિર્બંધમાં ૫. ૯૫ મે તેઓ કહે છે. “સુદ્ધિ-શાળાઓને અને પ્રત્યક્ષવાદીઓને ‘ન્યાં કાંઈ જ નથી’ એવી ખાતરી હોય છે, ત્યાં એવા કાંઈ જ નથી માં ‘કાંઈક છે’ એ અનુભવવાની શક્તિ સઘળાને મળેલી હોતી નથી. એ શક્તિને સામાન્ય અર્થમાં ‘સમાધિ’ કહી શકાય. આગળ જતાં કહે છે: “દંડીએ ‘કાવ્યાદર્શ’ માં સમાધિને કાવ્યનો મુખ્ય ગુણ ગણ્યો છે:

સદેતદ્વાવ્યસર્વસં સમાધિર્નામ યો મુળઃ ।

કવિસાર્થઃ સમમોડપિ તમેનમુપજીવતિ ॥ ”

અહીં અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. દંડી ‘સમાધિ’ શબ્દ ક્યા અર્થમાં વાપરે છે ? એ અર્થમાંથી શ્રી. ધૂમકેતુનો ઇષ્ટ અર્થ કઈ રીતે નીકળી શકે ? શ્રી. ધૂમકેતુ જે અર્થ કાઢવા માગે છે તે કાવ્યનો ગુણ ગણી શકાશે ? આ બાબત સ્પષ્ટ કર્યો વિનાનો ‘સમાધિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કેવળ વિચારગોટાળો ઉત્પન્ન કરે છે. આમ કહેવાથી, વાચક દંડીના ‘સમાધિ’ શબ્દનો, અને કાવ્યના ગુણનો, કશો જ અર્થ સમજી શકવાનો નથી એટલું જ નહિ, પણ દંડીના અવતરણથી શ્રી. ધૂમકેતુનું વક્તાત્વ જરા પેણ વધારે સ્ફુટ થવાનું નથી. બહુ બહુ તે વાચકને ‘દંડી’ અને ‘સમાધિ’ બે શબ્દો આવડશે, અને ‘સમાધિ’ શબ્દને દંડીને નામે ગમે તે અર્થમાં વાપરવા તે લલચાશે.

અત્યારના જુવાન વાચકની વિચારણાનું મોટામાં મોટું ભયસ્થાન અવૈશદ્ય છે. તેને વેગ અને ઝગારાનો મોહ થયો છે, અને તેમાં તે પોતાની અસ્પષ્ટતા પારખી શકતો નથી.

શ્રી. ધૂમકેતુ જેવા વિશાળ વાચનવાળા લેખક આ ભયર્યાનથી વાચકોને બચાવીને ધારે તો ઘણું કઠી શકે.

આ પુસ્તકમાં શ્રી. ધૂમકેતુએ ઘણા ઉપયોગી, રસિક અને વિચારપ્રેરક વિષયો ચર્ચ્યા છે. તેમની રીલી અસરકારક છે. તેઓ પ્રશંસા અને તિરસ્કાર બન્ને સખત ભાષામાં જતાવે છે. પણ ઘણી જગ્યાએ વસ્તુની પ્રશસ્તિમાં કે અમુક ખરા કે કલ્પિત અભિપ્રાયના તિરસ્કારમાં ચાલ્યાં જવાને બદલે વિષયની ગહનતામાં ક્ષેત્રીયા હોત તો વિષયની ચર્ચાને વધારે ઉપકારક થાત. પણ તેમણે જે કહ્યું છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. તેમનું વિશાળ વાચન વાચકને જરૂર પ્રેરણાજનક થશે. આ પુસ્તક માત્ર કાવ્યવિવેચકોને જ નહિ પણ સર્વ વાચકોને વાચનયોગ્ય છે. ખાનગી જાહેર પુસ્તકશાળાઓ તેમજ શિક્ષણ મંસ્થાઓએ પણ સંઘરવાયોગ્ય છે તેમાં અમને શંકા નથી.

રા. વિ. પા.

વિપ્રદાસ:—મૂળ લેખક: શરદ્યાણુ. અનુવાદક: રમણલાલ સોની. પ્રકાશક: આર. આર. શેઠની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ. ત્રણ રૂપિયા.

નહિ બ્રાહ્મોસમાજ, નહિ સનાતન હિન્દુધર્મો કે નહિ પોતે ક્યાં છે એના ભાનવાળી, મુન્ધા વન્દનાના સ્વભાવપરિવર્તનની આ કથા જેટલી રસિક છે તેટલી મહાન છે. મૃતપ્રાય લાગતી હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં પણ કંઈક એવું અગમ્ય વર્ણીકરણ ભર્યું છે કે તે કશા પણ પૂર્વમંસ્કાર વિનાની વન્દનાને થોડા સમયમાં પોતાના તાબામાં લઈ લે છે અને છતાંય પોતે તો અત્યંતિષ્ટદશામુલમ્ રહે છે. ઉપોદ્ધાતમાં સ્પષ્ટ થયું છે તે પ્રમાણે આમૂલ દષ્ટિપરિવર્તન પછી પણ વન્દનાની યોગ્યતા દિગ્દાસની સદ્ધર્મચારિણી થવા પૂરતી થાય છે. વિપ્રદાસ તો હતા એટલે જ બર્ષ અને એકાકી રહે છે.

ક્યાનું લક્ષ્યબિન્દુ વન્દનાનું મનોવિશ્લેષણ હોવાથી, વસ્તુને વેગ સ્વાભાવિક રીતે જ મન્દ છે. તેમ છતાં લેખક ક્યાનો રસપ્રવાહ સાઘન્ત અવિચ્છિન્ન રાખી શકે છે. પોતાના પ્રતિપાદના સ્ફુટ આલેખન માટે લેખક અકસ્માતોનો ઉપયોગ પણ આ નવલકથામાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં કરે છે. પણ ક્યાનું મુખ્ય પ્રતિપાદ એ અકસ્માતો પર અવલમ્બનું ન હોવાથી, કથારસની ક્ષતિ નથી થતી કે સંવિધાનમાં સિધ્ધિતા નથી આવતી. ધીરગંભીર પણ અખંડ પ્રવાહે આખી કથા વહી રહે છે ને અન્તમાં, આપણા મત પર કોઈ મહાન કથા વાંચી હોવાની છાપ પાડી જાય છે.

હજીવો વિનોદ ને માર્મિક દટાણ, આર્ય સંસારની સુકુમારતા અને દટતા, માનવહૃદયની બર્મિએ બર્મિનો તલસ્પર્શ અને માનવજીવનના ખંડેખંડ તરફનો પરમ સદ્ભાવ : શરદ્યાણુની આ બધી લાક્ષણિકતાઓ છે. શરદ્યાણુમાં બર્મિવ્રતાનાં અસામાન્ય પ્રયંડ તોફાનો નથી, પણ જીવનની સ્વાભાવિકતા છે. શાન્ત સંયમ એમની કલાનો પ્રાણ છે. તેમની આ બધી વિશિષ્ટતાઓ આ નવલકથામાં પણ મૂને ચળેલી છે.

આ નવલકથાનું ગૂઢરાતી ભાષાન્તર સુવાચ્ય અને સરલ છે. વિરતૂત ઉપોદ્ધાતને આ પ્રકાશનનું ગદ્યમૂલ્ય બૂપણ ગણી શકાય. એ ઉપોદ્ધાતને લીધે શરદ્યાણુનું વક્તવ્ય

અને તેમની કલા સ્ટુટર થાય છે, અને બંગાળના આ મહાન નવલકથાકારને જોવાની સાચી દષ્ટિ આપણને મળે છે.

સ્વાતંત્ર્યનો પ્રયોગ:—લેખક : હરભાઈ ત્રિવેદી. પ્રકાશક : ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ, ‘નૂતન શિક્ષણ’ કાર્યાલય, સૂરત. આઠ આના.

લેખક આ પુસ્તકને યોગ્ય રીતે જ “પ્રયોગ” એવી ઝંઝા આપે છે; કારણ કે સ્વાતંત્ર્યના જે દસ મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા આ પુસ્તકમાં લેખક કરે છે તે સિદ્ધાન્તોનું પાલન સરકાર કે વિદ્યાપીઠની સાથે એક અથવા બીજી રીતે સકળાયેલી આપણી અત્યારની શાળાઓમાં સંભવિત નથી. રુચિકર વિષયોનો અભ્યાસ, વિદ્યાર્થીઓના રસ અને શક્તિ પર જ રચાયેલો અભ્યાસક્રમ, પરીક્ષા, ધનામ કે હરીકાષ્ઠનો અભાવ, અને વિચાર, વાણી અને વર્તનનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય : આ સિદ્ધાન્તોના પાલન માટે કેવળ સ્વતંત્ર શાળાની જ જરૂર છે. લેખકે પોતાની શાળાના મુક્ત વાતાવરણમાં આના જેવા અનેક અખતરા કર્યા છે. લેખક એને “સત્યશોધનની ભૂમિકા” જેવા ગણે છે. એમાં સ્વાભાવિક વિનય કે ઉપચાર માત્ર જ નથી, હકીકત પણ છે. અત્યારની જટિલ સમાજવ્યવસ્થામાં, કોઈ પણ એક જ ક્ષેત્રનું એકાંગી સેવન કે શુદ્ધિકરણ અશક્ય છે. અને એ અશક્ય છે એટલે જ કોઈ પણ એક ક્ષેત્રમાં—પછી તે કેળવણીનું ક્ષેત્ર હોય તો પણ—આમૂલ પરિવર્તન કરવા બેસવું તે પ્રયોગ જ કહેવાય. એ પ્રયોગોનું નિશ્ચિત પરિણામ પણ વર્ષો—કદાચ, પેઢીઓ—પછી આવી શકે.

તેમ છતાં શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિકની દષ્ટિથી અને શ્રદ્ધાથી શ્રી. હરભાઈએ આ પુસ્તકમાં સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા કરી છે. એ ચર્ચા જેટલી રસિક છે તેટલી જ મહત્ત્વની છે, જેટલી વિચારપૂર્ણ છે તેટલી જ વિચારપ્રેરક છે. આપદ્ધર્મ ગણીને જ શિક્ષણને પોતાનો વ્યવસાય બનાવી બેઠેલા આપણા અનેક શિક્ષકો ને આ પુસ્તક વાંચશે તો તેમને પોતાના વ્યવસાયનાં પાવિત્ર્ય અને ગાંભીર્ય સમજાશે; અને એ સમજાતાં તે વ્યવસાયમાં જ એમને સાચો જીવન-રસ મળશે. વર્ષો સુધી એકની એક પ્રણાલિકાનું સેવન કર્યાંથી રીઘા બની ગયેલા આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ ને આ પુસ્તક વાંચશે તો તેમને પણ કેટલુંક, ચમકાવનારું છતાં તર્કશુદ્ધ ને વિચારપ્રેરક વાચન મળી શકશે.

એ બન્ને વર્ગોના પૂર્વગ્રહો હળવા બને તો પણ આ પુસ્તકનો તાત્કાલિક ઉદ્દેશ સફળ થયો ગણાય. કારણકે આ પુસ્તકના પ્રતિપાદ સ્વાતંત્ર્યના પ્રયોગની સફળતાનો નિર્ણય તો નિશ્ચિત પરિણામ આવી ગયા પછી પણ કેટલેક વર્ષો જ થઈ શકે.

અન્તરની વ્યથા:—લેખક : સોપાન. પ્રાપ્તિસ્થાન : નૂતન સાહિત્ય ભંડાર, રમકડાં મારકેટ, અમદાવાદ. એક રૂપિયો.

આપણા ઉદ્યોગ-મુખ સાહિત્યસેવકોમાં શ્રી. સોપાનનું સ્થાન નિશ્ચિત થતું આવે છે. આપણા મુક્તિયુદ્ધના પ્રસંગોને આલેખતી અનેક વાર્તાઓદ્વારા એમણે આપણી રાષ્ટ્રવ્યાપી ચળવળમાં ભાગ લેનારા અનેક સૈનિકોના માનસને આલેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે પ્રયત્નમાં આ પુસ્તક પણ એક વિશિષ્ટ ઉમેરો બની રહે છે.

આ પુસ્તકના પાંચે કથાપ્રસંગો વિશે લેખક જાતે જ કહે છે કે “આ કથાઓના

લગભગ બધા પ્રશ્નો સાચા છે, પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓના જીવનમાં બનેલા છે....આ કથાઓ કથાઓ રૂપે સાચી નથી, પણ વાસ્તવિક જીવનમાંથી ઉઠાવેલી છે.”

વાસ્તવિક જીવનમાંથી ઉઠાવેલી હોવા છતાં પણ માનવહૃદયનો જે તલસ્પર્શ સાહિત્યને ચિરંજીવન આપે છે તે આ કથાઓમાં બહુ દેખાતો નથી. એટલું જ નહિ, પણ સર્જનાત્મક સાહિત્યની ઉચ્ચ કૃતિ જે ધનતા અને જે કલાદૃષ્ટિ માગે છે તે પણ આ પુસ્તકમાં બહુ દેખાતાં ન હોવાથી, આ પુસ્તક શુદ્ધ સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ પહોંચી શકતું નથી. પાત્રોના માનસનું પૃથક્કરણ ઝીણવટથી કરીને, પાત્રોને ઉચિત ભૂમિકા પર મૂકવાનો ને વિકસાવવાનો પ્રયત્ન લેખકે કર્યો છે ખરો; પણ એ પ્રયત્ન પૃથક્કરણથી આગળ વધી શકતો ન હોવાથી પાત્રો જીવંત અને વિશિષ્ટ નથી થઈ શક્યાં.

તેમ જતાં પ્રચારક કૃતિ તરીકે આ પુસ્તકનું મૂલ્ય ઓછું નથી. આપણા રાષ્ટ્રપ્રેમને પોષવાનો અને આપણા રાષ્ટ્રીય મુક્તિયત્તાનાં સંસ્મરણોને આલેખવાનો આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ, ખરેખર, સ્તુત્ય છે.

એ રીતે અમે પણ આ પુસ્તકનો સત્કાર કરીએ છીએ.

૧ પરા અને અપરા:—કિંમત ઊપી નથી.

૨ સદાચાર:—એ રૂપિયા.

૩ અસૌકિક અમૃત તથા કર્મયોગ અને વિજ્ઞાનના બે ભિન્ન રૂપ: નવ આના.

૪ કલ્પનાસૃષ્ટિ અને બ્રહ્મકલ્પના તથા તિતિક્ષાની પરિસીમા અથવા એકનાથી ભાગવત: સવા રૂપિયો. પ્રકાશક: મૂળજી રણછોડ વેદ, ગ્રીન બંગ્લો, અંધેરી.

૨૧. મૂળજી રણછોડ વેદ ઉપર્યુક્ત ચાર પુસ્તકોમાંનાં પહેલાં બેના મંપાદક અને ત્રીજા અને ચોથાના લેખક છે. ‘પરા અને અપરા’ બાવાજી તુલસીદાસજી પ્રેરિત છે, તે ‘સદાચાર’ શ્રી શંકરાચાર્યને નામે ચરેલા પદ્ય શ્લોકના નાનકડા ગ્રન્થ પર દંસ સ્વામીએ લખેલી ઓળખીત મરાઠી દીકાનું ભાષાન્તર છે. ત્રીજું અને ચોથું પુસ્તક લેખકનું સ્વતંત્ર છે. તેમાં તેમણે પોતાના પ્રિય વિષય વેદાન્તનો રસાસ્વાદ ગૂજરાતી વાચકોને અપાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ચારે પુસ્તકોદ્વારા વ્યક્ત થતો લેખકનો વેદાન્તપ્રેમ પ્રશસ્ય છે.

શ્રી કૃષ્ણ લોહાણા દેખાવણી જનરલ ફૂનાં દસ્તી મંડળ તથા વ્યવસ્થાપક મંડળનો અહેવાલ. વિ. સં. ૧૯૯૦-૯૧.

મંડળના કાર્યને અમે સફળતા ધમ્મીએ છીએ.-

મન:શુષ્પલાલ અંબેરી

શ્રામદેવતા:—લેખક: મહીજીભાઈ કાલિદાસ પટેલ. પ્રકાશક: દુર્લભદેવ મજલાલ પરીક્ષક. કિંમત. ૧-૮-૦૦

આ શ્રામોદારનો પ્રશ્ન જાણતી નવલકથા છે. પરંતુ અર્ધી નવલકથા પૂરી થયાં પછી જ લેખક શ્રામોદારનો પ્રશ્ન ઉપાડે છે. તે પૂર્વેના બધા સમય લેખક આપણને નાયક નાયિકાના પૂર્વજીવનમાં જ શાકી રાખે છે. આ પૂર્વજીવનના બનાવોનું કેન્દ્ર પણ અમદાવાદ જ છે. અને

એ પૂર્વજીવનની કથામાં પણ નથી વસ્તુની સુસ્થિતિ ગૂંથણી; નથી પ્રસંગોમાં ઔચિત્ય 'કે નથી સુરેષ પાત્રલેખન. નાયક નાયિકા કોલેજમાં જે નાટક લખે છે તે આખું નાટક; નાયકનાં લાંબાં ભાષણો, મજૂરોની સ્થિતિ વિષે નાયક કોર્ટમાં જે કેફિયત રજૂ કરે છે તે કેફિયત, વ્યાધીશનો આખો ચુકાદો એ સઘળાંની વાર્તામાં કથી જ જરૂર નથી. એથી તો વસ્તુપ્રવાહ ખંડિત થાય છે, અને એ સઘળું નીરસ વાચન નીવડે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ નવલકથા લેખનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી પણ લેખક જાણે અપરિચિત હોય એવું લાગે છે. તદુપરાંત કૃત્રિમ સંવાદો પણ વાર્તાને નિર્બળ બનાવવામાં સહાયરૂત થાય છે.

નવલનાયક, શરદ્ પ્રતિનાયક, અને નવલિકા એ નાયિકા આટલાં મુખ્ય પાત્રો નવલકથા માટે પૂરતાં હતાં. પરંતુ, નાયક નાયિકાને પરણે તો પ્રતિનાયકનું શું થાય એ ચિંતાએ લેખકની પાસે મતોરમાની પ્રતિનાયિકા તરીકેની યોજના કરાવી. આથી વાર્તામાં સંઘર્ષજીતે રચાન રહેતું નથી, અને આપણે ધારીએ છીએ તે જ બનાવો એ પછી બનતા જાય છે, તેથી નવલકથામાં ચમત્કૃતિ નથી આવી શકી. તદુપરાંત કેટલાંક પ્રકરણો એવાં છે કે જે નવલકથામાંથી લઈ લીધાં હોય તો વાર્તાપ્રવાહ લવલેશ પણ ખંડિત ન થાય. દા. ત. શરદુત્સવ. આથી વાર્તાનું પોત અત્યંત ફીસું થઈ ગયું છે.

નાયક નાયિકાના લગ્ન પછી લેખક તેમને ચરોતરના એક ગામડામાં લઈ જાય છે. પછી તેઓ રામપરા ગામમાં વસવાટ કરે છે અને ધીમેધીમે, અંત્યબોદ્ધાર, શિક્ષણ, વિધવા પુનર્લગ્ન, યુવકોનું સંગઠન, વગેરે પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરી, રામપરાને આદર્શ ગામકું બનાવે છે. પરંતુ આ બધું પ્રતીતિજનક નથી લાગતું. નવલચન્દ્ર આટલું વિકટ કાર્ય ઉપાડે છે છતાં નથી એને ખાસ કરી વિરોધ નડતો, નથી આર્થિક મૂંઝવણ નડતી—મૂંઝવણ નડે ત્યારે અગણ્યા પુરુષો લાખ લાખ રૂપિયાના એકા આપી જાય છે; શાન્તાના પુનર્વિવાહમાં પણ એના પિતા જે સહેલાઈથી સંમતિ આપે છે તેમાં સ્વાભાવિકતા નથી લાગતી. અંત્યબોદ્ધાર પણ અત્યંત સરળતાથી થાય છે. આવું સરલ પરિવર્તન માત્ર નવલકથામાં જ થઈ શકે, વાસ્તવ જીવનમાં નહિ.

આવા કેટલાંક દોષો બાદ કર્યા પછી, આ નવલકથા સારું વાંચન પૂરું પાડે છે, અને ગામડાના જીવનની અને ગામડાના મુખ્ય પ્રશ્નો કયા છે તેની આપણને માહિતી આપે છે એટલું તો જરૂર કહી શકાય.

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

૧: ટ્રિટીશ સામ્રાજ્યનો અર્વાચીન ઇતિહાસ:—(રટુઅર્થ અને હેનોવર સમય) લેખક: નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી, એમ. એ., એન. એમ. પરમાનંદ, પ્રાઇઝમેન (મુંબઈ યુનિવર્સિટી) અધ્યાપક, ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા, અમદાવાદ. રા. ૧-૨-૦

૨: હિંદનું નવું રાજ્યબંધારણ:—લેખક ઉપર પ્રમાણે. રા. ૦-૮-૦

અધ્યાપક શ્રી. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદીનાં આ બન્ને પુસ્તકો પાંચ પુસ્તક તરીકે આવકારપાત્ર છે.

(૧) આ પુસ્તક મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાના નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આપણું શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારા જ અપાવું જોઈએ એ

મળવા, ક્યાંય જઈ શકું તેમ નથી !” હંગેરીના પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું : નવા પ્રધાન તરીકે મોં બેલા ઇમરેડી નીમાયા.

તા. ૧૪ : મેકિસકોએ બ્રિટન સાથેના રાજકીય સંબંધો તોડી નાખ્યા; સીકરની ગંભીર પરિસ્થિતિ : પ્રજાસમિતિએ ત્યાંની પરિસ્થિતિ જાણાવતા તાર ઈંગ્લેંડ મોકલ્યા.

તા. ૧૫ : મહાસભાની કારોબારી સમિતિની બેઠક મુંબઈમાં શરૂ થઈ; કાનપુરમાં મિલકામદારોએ હડતાળ પાડી; હિંદુઓમાં જમીન મહેસૂલ ન બરતાર પ્રથમ સત્યાગ્રહી શ્રી. પાંચાભાઈ પટેલની જમીન તેમને પાછી સુપરત કરવામાં આવી; રૂપેનમાં કાન્ડોનાં લશ્કરે બે મહત્વના બાગો છતી લીધા; સૂરત શહેરનું એક કોળી કુટુંબ ભૂખમરાનું બલિ યજ્ઞ : કોળીએ બે બાળક અને પત્નીનાં ખૂન કર્યા અને પછી પોતે આપઘાત કર્યો.

તા. ૧૬ : સીકરમાં સત્યાગ્રાહીઓએ લશ્કરી માણસોથી બરેલી મોટર લોરીઓ મંગાવ્યાથી બારે ગસરાટ; ફેલાયો; કાનપુરમાં મિલકામદારોની હડતાળને લીધે ખિલવિસ્તારમાં ૧૪૪મી કલમ જાહેર થઈ; આંજીયારના લર્લોંગ ઉપરનો બહિષ્કાર હઠાવી લેવામાં આગ્રાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.

તા. ૧૭ : મુસ્લિમ લીગ સાથેની હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય અંગેની વાટાઘાટમાં, “આફ્રાદીની હડતમાં અને સમવાયતંત્રની યોજનાના વિરોધમાં અમે મહાસભાની સાથે ખસેખસો મિલાવીને ખડા રહેવા તૈયાર છીએ—પછી બસે એને અંગે સીધી હડત હઠાવવી પડે” આ-વસ્તુ સ્વીકારવા મુસ્લિમ લીગ તૈયાર હોય તો શ્રી. જીવાની તમામ માગણીઓ સ્વીકારવા મહાસભા તૈયાર છે (રાષ્ટ્રયત્ન સાથે સુસંગત હોય એવી) એવી વાત બહાર આવી.

તા. ૧૮ : મહાત્મા ગાંધી અને મદ્રાસ ધારાસભાના પ્રમુખ શ્રી. સામ્યમૂર્તિ વચ્ચે મંત્રણા : ઈંગ્લેંડના પ્રવાસ અંગેનું કારોબારીનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજતાં ગેરસંમતિ દૂર થઈ; “લંડનમાં ઉમરાવોની ધારાસભામાં લોર્ડ લુગર્ડે, એલિસીનિયાના રાહુને ઈટલીના સાર્વભૌમત્વ હેઠળ આંતરિક સ્વરાજ્ય ભોગવતો એક પ્રદેશ આપવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી.

તા. ૧૯ : મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈએ કરેલા મૈસૂરના સમાધાનને બહોળી આપી; પેલેસ્ટાઈનમાં બ્રિટીશ લશ્કરેનો કડક દોર ચલાવવાની યોજના જાહેર કરવામાં આવી; હિંદી અને યુરોપિયન મંડળોની સંયુક્ત સભા સમક્ષ રાષ્ટ્રપતિનાં ઉદ્દેશો : “બે સમવાયતંત્ર ઠોકી બેસાડવાનો યત્ન થશે તો મહાસભા સીધો પ્રતિકાર કરશે.”

તા. ૩૦ : લાહોર કાવતરા કેસને અંગે સભા પામેલા, અને આંદામાનની હવા ખાઈ રાજમહેન્દ્રીની જ્વેલમાં જેમને ફેરવવામાં આવેલા, અને ત્યાંથી તક મળતાં ૧૯૨૨માં નાસી છૂટેલા અને તે પછી છૂપી રીતે અનેક જગાએ વ્યાધામ શિક્ષક તરીકે કામ કરતા શ્રી. પૃથ્વીસિંહ મહાત્માજીને તા. ૧૮-૫-૩૮ના રોજ મજસા અને પોતાની આપવીતી જણાવી. પોતાને હવે હિંસાપ્રવૃત્તિમાં શ્રદ્ધા નથી એમ જણાવી ગાંધીજીનું શરણુ લીધું. ગાંધીજીએ તેમને પોલીસને શરણુ થવા સલાહ આપી અને પોલીસે તેમની ધરપકડ કરી; વર્ધા જતાં પહેલાં ગાંધીજી હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય અંગે શ્રી. જીવાને મળ્યા.

તા. ૨૧ : “જર્મની અને લઘુમતિઓ સાથેની વાટાઘાટો અત્યંત ગંભીર થશે” એવા ઉદ્દેશો ઝેકો-સ્લોવેકિયાના વડા પ્રધાન હોડકાએ કાઢ્યા.

તા. ૨૨ : ઝેકોસ્લોવેકિયાની “પરિસ્થિતિ ખૂબ જ કટોકટીભરી અને કોઈ પણ ખતાવની દયા પર આધાર રાખતી” હોવાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; એક સરકારને હિંદુલરે ધમકી આપી : “કોઈક નહું બન્યું તો મારે હાથ ખતાવવો જ પડશે.”

તા. ૨૩ : હિંદુ અને બ્રિટન વચ્ચેની વેપારી મંત્રણા બંને પક્ષો વચ્ચે પડેલું બંગાળ સંઘાય તેવું ન હોવાથી પછી બાંંગો.

તા. ૨૪ : બજવાબોરોનાં ૧૮ વિમાનો રૂપેનીશ સરકારના લશ્કરે તોડી પાડ્યાં એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; આખા જ્વેસલેમ શહેરમાં કરકસુ ઓર્ડર જાહેર કરવામાં આવ્યો.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૬

જેઠ • ૧૯૩૬

અંક ૨

સ્વાતંત્ર્યમૂલક વ્યવસ્થા

દત્તાત્રેય ચાલકૃષ્ણ કાલેલકર

સાહિત્યની શૈલીનો વિચાર ઘણી વખત કરવામાં આવે છે. પહેલાં હપમા, અલંકાર, પ્રસાદ, સોજસ વગેરેનો જ વિચાર વધારે થતો. હંદશાસ્ત્રે હવે પંદરીથી માથું ભેંસું કર્યું છે. નવા નવા હંદ અને હંદ વગરનાં કાવ્યો તૈયાર થવા મંડ્યાં છે. પણ આ સાહિત્યમાં કબી જાતના વિચાર भरવા એની ચર્ચા ઘણી જ થોડી ગાય છે.

સાહિત્યચર્ચા એટલે આદારશાસ્ત્ર છોડીને, કબી ધાતુનાં વાસણો સારાં, વાસણોનો આકાર કેવો હોવો જોઈએ, ક્યાં વાસણોમાં ખાવાની વાનીઓ સારી રંધાય છે, ક્યા પ્રકારનાં વાસણોમાં ખાઈએ તો મોઢું દાસે છે, ક્યા આકાર મુડાળ અને સગવડ મરેલો છે વગેરેની ચર્ચા વક્ષાવવાં જેવું છે. આ મીમાંસા યે ભોંછી હપયોગી નથી. સર્વસામાન્ય જનતાને સાનો ધણો હપયોગ છે. પણ સામાન્ય જનતાને સારી ચર્ચામાં રસ આવતો નથી. એ તાગ્દોનું કામ છે.

હવે માનવશાસ્ત્રની સાથે મોનનશાસ્ત્ર પણ મોઢું જોવું જોઈએ. આમાં સાહિત્યનાં રૂપ, રંગ, આકારના વિચારને વડે સંમાજના દિતનો વિચાર કરવાનો હોય છે.

સંસ્કારી, સમર્થ, સુંદર અને સમૃદ્ધ જીવનનાં અંગો કેટલાં? આનો વિચાર કરીને તેની ધીમંસા કરવી એ સાહિત્યનું ખરું કામ છે. આમોદપ્રમોદ, આનંદ, વિશ્રામ અને વિનોદ એ જીવનનું એક અંગ છે. ગૂઢ ચિંતન, નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ, સેવા, સુધારાના અખતરા, વગેરે નક્કર કામ કર્યા પછી જ આમોદપ્રમોદનો વારો આવે. આખો દહાડો કામ કર્યા પછી જ સાંજની રમતગમત મીઠી લાગે—યોગ્ય ગણાય. લલિત સાહિત્યનું પણ એમ જ છે. કેવળ લલિતસાહિત્ય નિર્માણ કરવું એ કોમી પણ પ્રકારનું અજ ખાધા વગર કેવળ મસાલા ખાવા જેવું છે.

તેથી પુરુષાર્થો સાહિત્ય પ્રથમ અને પૂરેપૂરું તૈયાર કર્યા પછી જ કેવળ વિસામા તરીકે લલિત સાહિત્યને સ્થાન આપો. પુરોગામી જીવન વિના પુરોગામી સાહિત્ય તૈયાર કરવા મંડીએ તો તે ઢાંસીપાત્ર થઈ જાય, નિર્વોચં તો થવાનું જ.

આજના અત્યંત મંદસ્ત્રવના વિષયે એટલે ઇતિહાસ, પ્રવાસવર્ણન, સૃષ્ટિવર્ણન, ભૌતિક-શાસ્ત્રો, માનસશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજરચનાશાસ્ત્ર, રાજકારણ, સમાજકારણ, ધર્મશાસ્ત્ર, વેપારશાસ્ત્ર, રાજકારભારનું શાસ્ત્ર વગેરે છે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ, વર્ણવ્યવસ્થા, કોમો-કોમોની કેળવણી, ગામડાંના પ્રશ્ન, રાજકારણ, સંસ્કૃતિની તુલના, સર્વ ધર્મ સમન્વય, સ્વદેશી ઉદ્યોગ ધંધા, દેશપરદેશના પ્રવાસ વગેરે વિષયો જ રસપૂર્વક ચર્ચાય છે.

આમાં અનિષ્ટ સાહિત્યની ચર્ચા બહુ જ સંકુચિત ચાલે છે. સરકારને તો ફક્ત રાજ-દ્રોહને જ શંકે છે. કોમોનો આંતરિશ્વર વધીને અત્યાચાર થવાનો વખત આવે તો તેટલા પૂરતું જ સાહિત્ય ઉપર નિયંત્રણ રાખવાની જવાબદારી સરકારે સ્વીકારી છે. સામાન્ય આગેવાનો પોતાની જવાબદારી ઓળખતા જ નથી. તો પણ કોમી સ્ત્રીપુરુષ સંબંધની નીતિમાં નેલગામપણે લખવા માટે તો કેટલાક લોકો તેનો વિરોધ કરે છે. ધાર્મિક માન્યતાઓની અમુક પ્રકારે કોમી મરકરી કરે તો તેને પણ ધમકાવવામાં આવે છે. પણ માના કરતાં વધારે કંઈ જ કરવામાં આવતું નથી. રાજદ્રોહ, વ્યભિચારવાદ, અને અસ્થિલતા આ ત્રણ બાજુએ છોડી દેશી અને બદલસીના કાવદામાં ન સપડાઓએ એટલે બાકી બધી બાજુઓમાં નેજવાબદાર રીતે રહેવાની અને લખવાની પૂરો છૂટ છે.

કાવદાનાં નિયંત્રણ ઉપર જ જે સમાજ અવલંબીને રહે છે તેનામાં તાકાત આવતી નથી. નિયંત્રણ લોકમતનું હોવું જોઈએ. લોકમતની જેને પંડી જ નથી એવી નફટ હીનતા અને દુષ્ટતાનું નિયંત્રણ કાવદા મોરફતે કરવાનું હોય છે.

લોકમતનું દંબાણ સંસ્થાં મોરફતે વ્યક્ત થાય એવી આજકાલનાં જમાનાની અપેક્ષા હોય છે. પણ મારે મન એ મુલ છે. ચારિત્ર્યવાન, લોકહિતૈષી, સેવાપરાયણ વ્યક્તિઓની સમાજમાં સ્વાભાવિક પ્રતિષ્ઠા હોય છે. એવાં લોકોએ જોગરૂક રહેતે વ્યક્તિશઃ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરીને લોકમતને દોરવો જોઈએ અને સમાજની નેજવાબદારી નષ્ટ કરવી જોઈએ. માત્ર એવાં લોકો જેમ ઉચ્ચ ચારિત્ર્યવાન હોવા જોત્રિએ તેમજ બેહોળા અનુભવના, હંડી બુદ્ધિના, વ્યોપક-દષ્ટિના અને ઉદાર હૃદયના હોવાં જોઈએ.

સુસંગઠિત રાષ્ટ્રમાં જેમ એક કેન્દ્રીય મંડળ લોકોને સલાહ આપે છે કે આવરસે કયો પાક વધારવો જોઈએ, કયા માલની ડ્રપન ઓછી કરવી જોઈએ, કયા માલની વધારવી જોઈએ, કયા માલને કયો બજારમાં પહોંચાડવો જોઈએ—તે જ પ્રમાણે સાહિત્યના ક્ષેત્રની 'સર્વે' (survey) કરીને કયું ક્ષેત્ર ખેડાયું છે, કયું ક્ષેત્ર કમવાર છે, કયા પાકને કયું ખાતર આપવું જોઈએ, ત્રણે માહિતી પૂરી પાડીને અને ઇત્તેજન આપીને સાહિત્યના બધા અંગોનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

યુરોપમાં અથવા અમેરિકામાં એકાદ સર્વસંગ્રહક ટોરમાં વેચવા રાખેલા માલની પૂર્વદગી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી ફરેલી હોય છે, પણ સામાન્ય બજારમાં એવું કંઈ જ હોતું નથી. આપણા પ્રકાશકોએ અને પુસ્તકાલયોએ પુસ્તકોના ઢગલા રચવાને સપાટો માંડ્યો છે પણ એ કામમાં પ્રમાણબદ્ધતા, સાર્થકતા, વ્યવસ્થા અથવા શાસ્ત્રીયતા કશું જ નથી હોતું. તેને લીધે તેમાં પૂણતા અથવા કૃતાર્થતા આવી જ શકતી નથી.

જંગલનાં જાતવરો અને પશુપંખી જે, જ્યારે, જેટલું મળે તે તેવું ખાય છે. માણસ ચોંતાનો આહાર, શરીરરચના, શરીરનો વસારો, આહારમાંનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો અને તેમાંની 'કેલ્શીયું' માપ, આ બધાંનો વિચાર કરીને યુક્તાહાર લે છે. આપણી સાહિત્યનિર્મિતિ પણ આવી જ યુક્ત હોવી જોઈએ.

આપણે શું ખાવું, કેટલું ખાવું, કેમ ખાવું, એ આપણી પ્રકૃતિ, આયુષ્ય, સ્વભાવ અને અભિરુચિ તપાસીને આહારશાસ્ત્રી આપણને નક્કી કરી આપે છે. પરદેશી સાહિત્યમાંથી આપણા સમાજે શું લેવું જોઈએ, લેવા જેવું કયાં કેટલું પડ્યું છે, અને કયો રીતે તે લગી શકાયે, એ બતાવી આપનારી એજન્સી હવે આપણે સ્થાપન કરવી જોઈએ. તેવું નિયંત્રણ કાયદાની સત્તાથી સ્થાપન કરવાનું નથી; શુદ્ધ સેવાના આધાર પર આ એજન્સીએ ચોંતાનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત કરવો જોઈએ. આને માટે સંશોધક મંડળો, ચોખીદાર મંડળો, પહેરેગીર મંડળો, સ્થાપન કરવાં જોઈએ. આજ બધે જ સત્તાસ્થામૂલક અનવસ્થા છે; ત્યાં સ્વાતંત્ર્યમૂલક વ્યવસ્થા સ્થાપન કરવાની છે.

આવા શિરોમણી મંડળે પાતાની પ્રકાશન સંસ્થા ચલાવવી નહિ. એણે તો બધી પ્રકાશન સંસ્થાઓને સલાહ આપવાનું કામ કરવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ સેવાસિદ્ધ અધિકાર પ્રસ્થાપિત થયા પછી પ્રકાશકોને કામો પણ વહેંચી આપવાં જોઈએ.

આટલું યશે ત્યારે સાહિત્યસંમેલનો, બેંકમંતેજરાનાં શાખાધિપતિની વાર્ષિક બેઠકો થરાય છે તેવા પ્રકારનાં યશે.

કાન્તનાં કાવ્યોમાં પ્રતીત થતું કાન્તનું માનસ.

હીરાબહેન મહેતા પી. એ.

આ પાણી સાહિત્યમાં નર્મદ એક ‘મહામંથનનિમગ્ન વ્યક્તિ’ તરીકે વિદિત છે. સ્વારપછી એક ખીજ સાહિત્યકાર કાન્તને પણ અદ્ભુત ધર્મમંથન ભોગવવું પડ્યું. એટલું જ નહિ પણ એ મંથને કાન્તની અનેક ઉચ્ચ શક્તિઓને ખીલતી અટકાવી તેનો હાસ કર્યો. આ દર્દમય મંથનની વેદના તેમને કેવી અસહ્ય બની હતી, તે તેમનાં પત્રોમાં ખુલ્લી રીતે જોઈ શકાય છે. અને કાન્તનાં કાવ્યોમાં પણ તે અછતી રહી શકી નથી.

કવિ કાન્તનું વેદનાશીલ—સદ્ગોવેદી—ચિત્ત એમના મંથનનું એક ચાલક બળ ગણી શકાય. તેઓ પોતે જ એક પત્રમાં લખે છે:

“ . . . મારા ઉપર છાપ ધણી જલદી પડી ગય છે. ધણી અને વિવિધ વસ્તુઓ તરફ હું આકર્ષા છું અને કેટલીક વખતે એક ખીજથી ઊભી વસ્તુઓને હું વખાણતો હઉંશ. પણ હું ધારું છું કે આ એક લાભ છે કે . . . વધારે વિષયો તરફ હું સમભાવની દૃષ્ટિએ જોઈ શકું છું.”

[કાન્તમાળા ૪. ૨૯૬]

આમ, તેઓ મનના વિશાલ સમભાવથી અનેક વસ્તુઓને સમજી શકતા. અને તેનું એ પરિણામ આવતું કે કોઈપણ એક વસ્તુમાં રહેલા સત્યનું દર્શન. તેમને ગોચર થતાં, તેઓ તે સત્યના આગ્રહી બની મનની સાચાઈથી તેનું પરિપાલન કરવા ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવૃત્ત બનતા—તત્પર થતા. એટલે કે કાન્તમાં હૃદયની સાચી લાગણીઓ હતી, પણ તેને અતિ-શયતા સુધી પહોંચતાં વાર ન લાગતી. વ્યવહારના, જીવનના કે અનુભવના ખીજ કોઈ વિચારો તત્કાલ તો તેમાં અંતરાયજૂત ન થઈ શકતા; અને તેઓ જે વસ્તુ તરફ દબળતા તેની ઠેક અંતિમ કોટિએ એક જ વેગમાં જઈ પહોંચતા. આ તેમનો અદ્ભુત મનોવેગ અથવા વૃત્તિઓનો ઉભરો કાન્તનાં આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી બન્ને પ્રકારનાં કાવ્યોમાં આવિર્ભૂત થાય છે.

કાન્તનું વૃત્તિઓનું ઉદામપણું દાખવતું આત્મલક્ષી પ્રકારનું કાવ્ય જોવા જઈએ તો ‘માનસસર’ કાવ્ય તેનો ઉત્તમ પ્રકારનો નમૂનો છે. આપણે પ્રથમ તે આખું કાવ્ય જોઈએ:

માનસસર

“અંતર ઉછળ્યું હો! સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો!
દ્વાબ થયો વૃત્તિમાં અતિશય, તરંગ જળ્મર ચાલે:
માનસસર મારું ડોળાયું, ખૂબ અસિત જલ હાલે:
સ્થાનક ન મળ્યું હો! સહસા
હાય! વધે જલ, અલ્પ દિરો સ્થલ, ઉપર રે! શું થારો!
નાજીક પાળ, પ્રચંડ ભરાવો: હા! શી રીત સમારો!
જલબલ ન અળ્યું હો! સહસા

આવે ઉઘ ઊઘાળા ઉપર, તોફાન ખરું નમેઃ
 નહોતું સર, દેખાવ ભયાનક! સાથી સઘ વિરામે!
 પાછું ન વળ્યું હો! સહસાં
 રંગ ગયો બદલાઈ, ખરેખર નિર્મલતા પણ બીડી!
 જલસેના હલરાવા માંડી, પાળો પણ ગઈ ખૂડી:
 સ્થલ સાથ ભળ્યું હો! સહસાં
 ઉપર યહ ઢોળાય બધેથી મસ્ત ધોધવા દોડે:
 જંગ ખરાબર ઘાતાં નિર્જલ પરિસીમાને તોડે:
 આખર ન કળ્યું હો! સહસાં”

આ પ્રમાણે ‘વૃત્તિમાં અતિશય’ ‘ક્ષોભ’ યવાથી અને તેનો આવેગ ‘ઉઘ’તર થતો જવાથી, હૃદયની ‘નિર્જળ પરિસીમા’—માઝા અથવા બંધ દેવો તૂટે છે તેનું ચિત્ર બતાવતું કાન્તનું આ એક સુંદર કાવ્ય છે; કહો કે એક પ્રકારની મનોદશા ખડું કરતું (Psychological), આ કાવ્ય છે. કાન્તના મંથનશીલ સ્વભાવને સ્વાભાવિક આવાં વિચારવમ્બો અનેક વેળા આવજન કરતાં. એટલે, એવા માનસમાં ઉપરના કાવ્યમાં રજૂ થયા છે તેવા પ્રકારના વૃત્તિઓના પ્રબળ ઉઘાળાથી કચરેક, સ્પષ્ટ વિચારદષ્ટિનો અવરોધ અને તેથી મનનું રૂઢોળાવું, ચૈર્યંત્રણ, નિર્જળતા, ક્ષુબ્ધ અસ્વસ્થતા ઇત્યાદિ—વિચારમંથનથી અને વિચારોના ધર્મણથી ઉદ્ભવતાં અનેક લક્ષણો અને પરિણામો—કાન્તના પત્રોમાં પણ ક્યાં નથી દેખાતાં! કાન્ત સ્પષ્ટ રીતે અને અનેક સ્થળે પત્રોમાં, તેમની મનોદશાની આ વિકટતા અને તેથી જન્મતી અસ્વસ્થતા રજૂ કરે છે.

પણ આ તો આત્મલક્ષી કાવ્યની વાત થઈ જેમાં કાન્તે અંગત રીતે પોતાની આ પ્રકારની મનોદશાનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. પ્રાયશઃ આત્મલક્ષી કાવ્યમાં કાઠખણ કવિની મનોદશા તેના ચોખ્ખેચોખ્ખા સ્વરૂપમાં એટલે કે કંઈ પણ પ્રકારના પટાન્તર વિના આલેખાયેલી હોય છે. પણ ઘણીવાર પરલક્ષી કાવ્યોમાં પણ, કવિનો પોતાનાથી પર—પારકા એવા વિષય જોડેનો એકાત્મભાવ, તાદાત્મ્ય તે કાવ્યને જીવન આપે છે. કાન્તે વ્યક્તિગત-અંગત રીતે વૃત્તિઓનું ઉદ્ગમપણું અનુભવેલું. અને તેથી એ પ્રકારનો અનુભવ બહુ સ્વાભાવિકતાથી તેમણે પરલક્ષી કાવ્યોમાં ઘણે સ્થળે ઉતાર્યો છે. અને તે તે કાવ્યોમાં સુખ કે દુઃખની ઉત્કટ લાગણી અનુભવતાં પાત્રોનો ‘વૃત્તિ’ પરથી જતો રહેતો ‘દાખ’ અથવા અનધિકાર, વૃત્તિની મૂઢતા અથવા જડ સ્તબ્ધતા, કાન્તે મૂર્ત કર્યાં છે. ‘વસન્ત વિજય’ કાવ્યમાં આપણે વનવાસ સેવતા પાંડુની સ્મરદશા જોઈએ છીએ. અને તે વેળાએ તેને પ્રકૃતિમાં વસન્ત ઋતુનું રમણીય દર્શન અનુભવતો કવિ બતાવે છે. વળી, પ્રકૃતિની સુંદરતા કેવી હતી તે આપણી સમક્ષ પ્રત્યક્ષ કરવાના હેતુથી કવિ કહે છે કે તે સમયે પ્રકૃતિ એટલી પૂરબહારમાં હતી કે અવશ્ય પાંડુ જેવા “રસિક હૃદયને વૃત્તિથી દાખ જાય.” અને ત્યારપછી આગળ માદ્રીના ‘સંગીતામૃત’થી પાંડુનો વૃત્તિઓ પરનો સંયમ ઓસરી જાય છે તે દાખવવા માટે કહ્યું છે:

“વૃત્તિઓ પરથી તેનો આશ્વકાર ગયો હતો.
 અપૂર્વ ધ્વનિથી પૂરો મદોન્મત થયો હતો.”

અહીં ઉપર આપણે વૃત્તિઓનું અગ્રાધિત ચક્ષુષ્ય જોયું, પણ મણી વેળા લાગણીનાં ઉભરામાં કાન્તના મનની ખીજ શક્તિઓ મૂઢ થઈ જતી, અથવા હોળાળાઈ જતી. આપણે તેમના 'માનસસર' કાવ્યમાં જોયું કે વૃત્તિઓના પ્રયજ્ઞ ક્ષોભથી તેમની ઇતર શક્તિઓ નિર્જળ બની જાય છે. અને પત્રોમાં તે ઘણું રથજે જોઈ શકાય છે. તેમ વૃત્તિનો એકદમ ઉભરો આવવાથી કાન્તની ઇતર શક્તિઓ મૂઢ પણ બની જતી તે વેળા તેઓ સ્પષ્ટ વિચાર કે નિર્ણય કરવા માટે અશક્ત બનતા. તેમના પરલક્ષી કાવ્યમાં આવી વૃત્તિની મૂઢતા ખોળવા જઈએ તો તે મળી રહે છે. 'કલ્પના અને કર્તુરીમૃગ'ના કાવ્યમાં, કલ્પનાદેવીનું સુંદર અપ્સરા-સ્વરૂપ નિહાળતા નાયકને "વૃત્તિઓ થાય છે મૂઢ" એમ કહેતો બતાવ્યો છે. એવા જ સ્વરૂપના એક બીજા કાવ્ય 'સ્વર્ગગંગાને તીર'માં, નાયક પોતાના સ્વપ્નમાં અપ્સરાની સહાયથી દેખેલા દિવ્ય પ્રદેશને વર્ણવે છે અને તેમાં વીણાનું સંગીત સાંભળતાં નાયક કહે છે:

"આહા! પાસે મધુર સ્વ એ વીણનો સંભળાય;
બહુ જેવા અજળ ગુણથી વૃત્તિઓ મૂઢ થાય,
અર્જુન તો શું પણ અવધવી ચેતનાએ બુલાય."

અહીં કવિની દષ્ટિએ મનની વૃત્તિઓ કેટલે સુધી મૂઢ થઈ શકે તે આપણે જોયું. ટૂંકમાં, આપણે જોઈ શક્યાં કે કાન્તને અચાનક ચઢી આવતો ઉત્સાહ અદમ્ય હોતો, અને એ ઉત્સાહમાં તેઓ એક કોટિએથી બીજી કોટિ લગી પહોંચી જતા; વળી તેમના આ માનસને અંગે તેમની વૃત્તિઓમાં ઉદામપણું અને કવચિત્ મૂઢપણું પણ ગોચર થાય છે. તેમના માનસનાં આ લક્ષણો તેમની કવિતામાં પણ ઊતરેલાં આપણે જોઈ શક્યાં. આ સિવાયનાં બીજાં કયાં લક્ષણો તેમની કવિતામાં પ્રત્યક્ષ થાય છે તે હવે જોઈએ.

કાન્તના સ્વભાવમાં અગ્રાધિત ઉત્સાહ આપણે જોયો. વૃત્તિના જોરમાં એક વાર તો કાન્ત અત્યંત ઉત્સાહ, કાર્યતત્પરતા બતાવી દેતા. પણ આવા પ્રકારના ઉત્સાહનું સ્વાભાવિક રીતે પ્રસાધાતી (reactionary) વલણ પણ મધ્યથી આવે છે અને તે પણ કાન્તમાં દેખાય છે. કાન્તમાં અપાર ઉત્સાહનો જીવાળ પોતાની પાછળ વિપાદ અથવા નિરાશા (depression), જડતા, આત્માની અવગ્રા (Self-disparagement), અને પશ્ચાત્તાપ વગેરેની ઓટ પણ મૂકતો જતો. તેમના પત્રોમાંથી કાન્તના સ્વભાવનું આ લક્ષણ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. આપણે કાન્તની કવિતામાંથી એ લક્ષણો વાંચીએ તે પહેલાં તેમનાં એક પત્રમાંથી નીચેનો ભાગ જોઈશું:

"For a long time I have been alternating between two states: one of excitement and other of quiet and depression."

અર્થાત્ "મારું મન લાંબા સમયથી બે સ્થિતિઓ વચ્ચે પલટાયા કરે છે: આવેશની સ્થિતિ પણ શાંતિ અને ગ્લાનિની સ્થિતિ આવે છે. [પછી પાછો આવેશ]."

આ રીતે કાન્તનું જીવન જોતાં, પ્રથમતઃ ખ્રિસ્તી ધર્મની સંત્યતા ઉપર આરથા અને તેથી બેધિરમાનો અંગીકાર કર્યા બાદ, કાન્તને હૃદયની 'શૂન્યતા' અને 'મોઢ જડ ઉદાસી' દશાના પ્રત્યાધાતી વલણે શીથી લીધા હતા. તેને અંગે આવા ઉદ્ગારો તેમની પત્રોમાં માલુમ પડે છે. આવા દુખાડી દેતા અતઃ વિપાદ અને પશ્ચાત્તાપનાં ભાવવાળાં કાવ્યોમાં ખાસ કરીને

‘પથાતાપ’, ‘અંતિમ પ્રાર્થના’, ‘કવિતાદેવીને પ્રાર્થના’ વગેરેને ગણી શકાય. અને તેમાં ‘અંતિમ પ્રાર્થના’ વાળું કાવ્ય:

“જ્યાં પાણી મને આ સતાવે પિતા !
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હો !
 કૈં તારકી દરથ જતાવે, પિતા !
 મને પાતકીને દયાથી તારી હો !
 મારી હોડી ખરાબમાં તૂટી ગઈ !
 મારી જોડી હા ! માયા તે છૂટી ગઈ !
 મારી સિમત છૂટી જુડી ગઈ !
 પ્રભુ તારક સત્વર ઉદ્ધારી હો !
 મારાં પાપ તણાં અરે પાર નથી !
 મારા અન્તરમાં કથો સાર નથી !
 બવસાગરે અન્ય આધાર નથી !
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હો !”

કાન્તના આ અંતિમ કાવ્યમાં કાન્તને પોતાના જીવનમાં લાગેલા અકુળ અને ત્રાસમય પ્રસંગો, અને તેથી તેમને લાગેલું જીવનનું મિથ્યાત્વ, શોકને લીધે ગાદો સંમોહ, ઇત્યાદિ આપણે જોઈ શકીએ છીએ; એ આપા કાવ્યમાં અને ખાસ કરીને છેલ્લી કડીમાં કાન્તનો પથાતાપ —તે કેક આત્માની અવતા સુધી જતો પથાતાપ પણ વ્યક્ત થયેલ છે. આ સહુ વિકટ દશા-માંથી ઉગારી લેવા માટે કાન્તની પ્રભુને પ્રાર્થના, અને તેમાં પ્રતીત થતી તેમની અવશ અને દીન દશા એમના જીવનની સમગ્ર કરુણતાને એકસામટી આપણી આગળ રજૂ કરે છે.

કાન્તે આવી અસહાય અને વિપાદમય દશામાં ઈશ્વરની સહાય માગી છે અને ઈશ્વર દંધકે માર્ગ અવસ્ય સુઝાડશે એ શ્રદ્ધાથી રાહ જોવાનો યત્ન પણ કર્યો છે. ‘કાન્તમાલા’માંથી રનેદી પરના પત્રો મેખ્યા ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૧૨૨, ૧૨૩માં આ પ્રકારની મનોદશા સ્ફુટ થાય છે. અને ‘પૂર્વાશાપ’ના કાવ્યસંગ્રહમાં તો અનેક કાવ્યો કાન્તે આપ્યાં છે જેમાં આ વિપાદમય દશામાં તેમણે ઈશ્વરની સહાય માગી છે. ઉપર ટાંકેલી ‘અંતિમ પ્રાર્થના’ તથા ‘પથાતાપ’, ‘પ્રભુ પ્રાર્થના’, ‘પ્રાર્થના અને પ્રતિધ્વનિ’, ‘અપાવરણ પ્રાર્થના’, ‘અનંત વાતસલ્ય’, ‘સામ (Psalm)’, ‘શાંતિ પ્રાર્થના’, ‘આંતર સપાટી’, ‘નવન પ્રાર્થના’—આ આટલાં બધાં પ્રાર્થનાનાં કાવ્યોમાં કાન્તની આ જાતની શ્રદ્ધાનો ભાવ સ્પષ્ટ થયેલો છે.

કાન્તમાં પ્રવર્તેલા આ હિસાબે તેના સ્વભાવને અને તેની કવિતાને કઈ કઈ રીતે અસર કરી છે તે અત્યારસુધી આપણે જોતાં આવ્યાં. કાન્તને તેમની આ પ્રકૃતિથી લાભ થયો હશે પણ કદાચ ગેરલાભ પણ પુષ્કળ થયો હશે. તેમનો હિસાબ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા વિના સાદસ કરે એટલે સુધી જતો હશે તે એમના આત્મવ્રક્ષી કાવ્ય ‘મારી કોસ્તી’માં નજરે પડે છે. એ કાવ્યમાંથી કેટલોક ભાગ નીચે મુકેલો છે:

“નવ સુંઝે વપાય કે : ડોલાય મારી કોસ્તી !
 આવા તોફાનમાં નર, હુબરો મારી કોસ્તી !

ત્યારે અને હવે

૯ મહાં જ પં. જ્વાહરલાલજીએ લંડનમાં હિંદી મંજલિસ સમક્ષ બાપણ કરતાં જાણ્યું હતું કે અઢી વર્ષ ઉપર જ્યારે તેઓ લંડનમાં હતા ત્યારથી આજ સુધીના ગાળામાં જગતના રાજકારણમાં અને હિંદમાં અસાધારણ ગતિએ પરિવર્તન ચર્મ ગયું છે. બે વર્ષનો ગાળો કેમકે યહુ રાષ્ટ્રની કે દુનિયાની માનવ-તત્વારીખમાં બહુ નજરો મળ્યા. છતાં યહુ કેટલીકવાર માનવ-ઇતિહાસની આગેકૂચમાં એવાં મહત્વનાં સીમાચિહ્નો આવે છે કે ત્યારે કેમકે યહુ એક રાષ્ટ્ર કે સારીયે આલમનો માનવસમુદાય પોતાના સામુદાયિક પ્રશ્નાનમાં ફાળ ભરે છે કે મોટા કૂદકા મારે છે. ૧૯૩૬ પછી જગતના રાજકારણના રંગદંચ ફાળ ભરતી માનવ-તત્વારીખની યાદ આવે છે. રાજકારણની આ શીઘ્રગતિના પડખા એકેએક રાષ્ટ્રની આંતરિક કે બાહ્ય નીતિ ઉપર પડે છે.

બે વર્ષ ઉપર જ્યારે હિંદી રાષ્ટ્રીય મદાસભાનું અધિવેશન લખનૌ ખાતે બેરાયું હતું તે વખતની આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉપર દષ્ટિપાત કરતાં શું માલુમ પડે છે? સત્યાગ્રહની લગભગ છબ્બેણુ કટોકટીમાં શિક્ષિત યામીને કોંગ્રેસ બહાર આવી હતી. એની કશ હજી એને વળી રહી નહોતી. બ્રિટિશ સત્તાધીશો પોતાની હિંદીનીતિની સફળતા ને બંધ વૃત્તિ દાખી દેવાની શક્તિ માટે મોટી બડાશે મારતા હતા. નવા બંધારણને અમલમાં મૂકી દેશના સહકારી પક્ષોની મદદથી કોંગ્રેસની ઉદ્દામ ગંડગતિનો સામનો કર્યા કરવાની એમની નીતિની ઉજ્જવળતા ત્યારે ભારેભાર દેખાતી હતી. હિંદનો જગત છતાં કૃતનિશ્ચય નહિ એવો લોકસમુદાય એક મોટી ગૂંચવણમાં હજી આગેડયો કરતો હતો. કોંગ્રેસની નીતિનો ભાર ને એનાં જોખમો આમસમુદાય વીંછી શક્તાં શીખ્યો નહોતો. કોંગ્રેસની મુક્તિની દિલચાસ પાર ઉતારવાની આમસમુદાયમાં ખેવના હતી, પરંતુ ખમીર નહોતું. આને લીધે એક મહાભયાનક પરાજયવૃત્તિ દેશમાં ઠેર ઠેર તે વખતે ધર ફરી ખેડી હતી.

રાષ્ટ્રીય મદાસભાને માથે તે વખતે એની મોટી ઐતિહાસિક જ્વાબદારી દસ કરવાની આવી પડી હતી. એ જ્વાબદારી તે પ્રગળ્યાપૂન પરાજયવૃત્તિ દૂર ફરી ફરી વાર રાષ્ટ્રવાદી સંસ્થાના છત્ર હેઠળ આમસમુદાયને સંગઠિત ને જાગૃત કરી, બદમૂલ સાદીવાદનો સામનો કરવા માટે એને કટિબદ્ધ કરવાની. તે વખતે ધણાને લાગતું હતું કે ફરી વાર હિંદની જનતા સમસ્તને ખેડી કરતાં પળો વખત લાગશે.

પરંતુ આને આપણે શું જોઈએ છીએ? પ્રાંતિક ધારાસંજોની ચૂંટણી માટે મદાસભા તરફથી કરવામાં આવેલ પ્રચારકાર્યે કોંગ્રેસ સંસ્થાને ફરીવાર સજીવન કયું. પ્રગળ્યે લગભગ એક સાથે મદાસભાને ઉમંગભરે સાથ આપ્યો અને દેશના મોટા બાગના પ્રતિમાં મદાસભાવાદીઓ ધણો મોટી બદ્ધમતિથી સંદર્ભ શક્યા. પરિણામે પ્રાંતિક ધારાસંજોમાંથી સાત પ્રતિમાં મદાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો રચાયાં.

મહાસભાવાદી પ્રધાનમંત્રી રચાયા પછી કોંગ્રેસ મંગલનને વધારે વ્યાપક થવાની ધણી સરળતા મળી ગઈ છે એમાં લાંબો જ કાંઈ ને સંકા હશે. એનું સીધું પરિણામ આજે એ નગર પડે છે કે દેશમાં સર્વત્ર આમવર્ગ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં પોતાની હક્કમજૂતિ અનુભવતો જાય છે. કારણ કે મહાસભાના સંગઠનનો એ જ એક માત્ર હેતુ છે કે દુષ્કાર ગયેલ હિંદી પ્રજાસમૂહને ભેજા કરી એને પોતાની શક્તિ ને હક્કનું જ્ઞાન કરાવી પોતાના વિકાસને રૂંધતાં પ્રતિગામી ને પ્રત્યાધારી બળોને દૂર કરવા એને પ્રેરવો. છેલ્લા આઠ માસમાં આ ધોરણે હિંદમાં કિસાનો ને શ્રમજીવીઓ અદ્ભુત ગતિએ સંગઠિત ને જાગૃત થયા છે.

આથી જ કદાચ રાષ્ટ્રપતિ સુભાષચાલુએ તાજેતરમાં જ એક સ્થળે કહ્યું છે કે આપણે ધાર્યા કરતાં સ્વરાજની વધારે નજદીક પહોંચી ગયા છીએ.

પરંતુ હિંદમાં આટલી ઝડપથી રાષ્ટ્રવાદી ધોરણે જાગૃતિ વધતી જવામાં આંતર-રાષ્ટ્રીય રાજકારણનાં પરિવર્તનોની પણ ઝાંઝી અસર નથી પડતી. સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહ, ચીનો-જાપાનીઝ અયકામણ, ફ્રાંસિસ્ટ રાજ્યોની ફ્રાંસ અને બ્રિટનના સામ્રાજ્યવાદી-હિત-સંબંધોમાં ભાગ પડાવવા માટેની અનેકરંગી પ્રવૃત્તિઓ ને એને લીધે એંગ્લો-જર્મન ને ઇટાલિયન વિરોધ વગેરેની અસર, હિંદી રાજકારણ ઉપર ને ઇન્ડો-બ્રિટિશ સંબંધ ઉપર ધાર્યા કરતાં ધણી વધારે પડી છે. આજે બ્રિટિશ નીતિનું વલણ હિંદી ગંડવૃત્તિને બળે નહિ પણ કળે દબાવવાનું છે. રાષ્ટ્રવાદી હિલચાલને બળથી દબાવવા જતાં લાંબે ગાળે આખો કાળોઓ જોવાનો વખત હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં આવ્યા વિના રહેવાનો નથી એ વસ્તુ બ્રિટિશ રાજપુરુષો ઠીક પ્રમાણમાં સમજતા થયા લાગે છે.

હિંદની પરદેશનીતિ

એક બાજુ હિંદમાં રાષ્ટ્રવાદી બળો વધુ સંગઠિત ને મજબૂત થતાં જાય છે જોને લીધે સામ્રાજ્યવાદી દોર નરમ પડતા જાય છે; ત્યારે બીજી બાજુ બ્રિટનની સ્થિતિ વધુ ઘેરી ને સંકટામણુ ભરેલી થતી જાય છે. વહેલેમોડે બ્રિટનને કોંગ્રેસ સાથે સમજૂતી કર્યા વિના છૂટકો જ નથી એ વસ્તુની સ્પષ્ટતા વધતી જાય છે. આથી હવે હિંદને માટે એ સ્થિતિ આવતી જાય છે કે એણે જગતનાં રાષ્ટ્રો પ્રત્યેની પોતાની નીતિ ઘડવી જોઈએ.

ફ્રેંચપુરમાં કોંગ્રેસે હિંદની પરદેશનીતિ ઘડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એનું કારણ એ હતું કે તે વખતે સ્પેનિશ વિગ્રહને કારણે યુરોપમાં પરિસ્થિતિ વિગ્રહગામી ચર્ચાઈ ગઈ હતી. સંભવિત યુરોપીય યુદ્ધમાં બ્રિટનને સંડોવાયા વિના છૂટકો નથી, કારણ કે એનાં પોતાનાં સામ્રાજ્યવાદી હિતોના ઉપર ફ્રાંસિસ્ટ રાજ્યોની તરાપ પડતી હતી. બ્રિટન યુદ્ધમાં સંડોવાય એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ હિંદનાં નર ને નાણાંનો ઉપયોગ સામ્રાજ્યવાદી હિતસંબંધોની જાળવણી અર્થે એ કરશે એમાં કોંગ્રેસને સંકા નહોતો. આથી કોંગ્રેસે હિંદી પ્રજામતને એ સાથે વિરોધ નોંધાવવા ફ્રેંચપુરમાં પોતાની યુદ્ધવિરોધી નીતિ જાહેર કરી જગતનાં રાષ્ટ્રોને ખાતરી આપી કે પોતાના સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે બ્રિટન કોઈ પણ યુદ્ધ કોઈ પણ દુશ્મન સામે લડશે એમાં હિંદી પ્રજાની ભાગીદારી નહિ હશે. કોંગ્રેસની એટલે કે હિંદી પ્રજાના અતિ-મોટા ભાગની નીતિ શાંતિવાદી ને અહિંસક હોઈ એની પરદેશનીતિ વિગ્રહવિરોધી ધોરણે કામ કરશે એમ કોંગ્રેસે ફ્રેંચપુરમાં જાહેર કર્યું. આવી જાનની જાહેરાતની આ તબક્કે બહુ જ આવશ્યકતા હતી. કારણ કે બ્રિટનને એ જાહેરાતથી સ્પષ્ટ રાષ્ટ્રોમાં હિંદે જાણી દીધું કે પોતાનાં (બ્રિટનનાં) હિતોને માટે કે પોતાનાં ભાષ્યબંધ રાષ્ટ્રોની મદદે જતાં બ્રિટન કોઈ

વિગ્રહ કરે એની સાથે હિંદને કશી નિરજત નહિ હોય. અને હિંદને એવા કાર્ષ પશુ વિગ્રહમાં નાખવાનો સ્વિટન પ્રયત્ન કરશે તો કોંગ્રેસ સીધી લડતને બોગે પણ સ્વિટનનાં એ પગલાંનો સામનો કરશે.

જગતરાજકારણમાં હિંદ

શા માટે કોંગ્રેસ હિંદની પરદેશ નીતિ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂરિયાત અનુભવે છે ? કારણ કે હિંદ ઝડપથી જગતનાં મહત્વનાં ને ગણના કરવા યોગ્ય રાષ્ટ્રોમાં પોતાનું સ્થાન મેળવતું બન્યું છે. જગતના દૂરદર્શી રાજપુરુષો એ જોઈ શકે છે કે હિંદ થોડા જ વખતમાં પોતાનું ભાવ્યવિધાતા થવાનું છે. એ વખતે હિંદ જેટલા વિશાળ અને બહુવસ્તીવાળા રાષ્ટ્રની લશ્કરી તેમજ આર્થિક શક્તિ જગતનાં પ્રથમ પંક્તિનાં રાષ્ટ્રોની સમોવડી થવાની. આ પરિસ્થિતિમાં હિંદ પોતાની પરદેશનીતિના સિદ્ધાંતો જાહેર કરે એની અસર આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ ઉપર જરૂર થાય છે.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ધડેલી રૂપરેખા પ્રમાણે હિંદ એક શાંતિવાદી રાષ્ટ્ર હોઈ એની પરદેશનીતિ વિગ્રહવિરોધી અને પ્રજાનંત્રવાદી રાષ્ટ્રો સાથે સહકાર કરવાની રહેશે. પરંતુ પં. જવાહરલાલે ડૉ. રામમનોહર લોહિયાની નાનકડી પુસ્તિકા 'Foreign Policies of the Indian National Congress and the British Labour Party'ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તેમ: "શાંતિ અને સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવા માટે દુનિયામાં સામુદાયિક સલામતીની ઘણી વાતો થાય છે. જ્યારે બીજી બાજુ દુનિયાં યુદ્ધ અને વિનાશ તરફ પૂરે જોરથી ધકેલાઈ રહી છે. જેઓ સામુદાયિક સલામતી અને શાંતિની વાતો કરે છે એમણે પોતાના મન સાથે તદ્દન સ્પષ્ટ થવું જોઈશે, કે શું એ સામુદાયિક સલામતી, પશ્ચિમ યુરોપીય રાષ્ટ્રોનાં તદ્દનામાં અને સામ્રાજ્યવાદી પદ્ધતિને બાજુ રાખતી વ્યવસ્થાને સ્થાયીભૂત કરવાની નીતિના પાયા ઉપર ચલ્યાશે ? આ પ્રમાણેની સામુદાયિક સલામતી આણવાનો પ્રયત્ન વારંવાર વિક્ષેપાત્મક અટાનતાનો સૂચક છે. સામ્રાજ્યવાદના પાયા ઉપર કદી પણ શાંતિ ને સલામતીનું ચળતર થઈ શકનાર નથી; જેમ ત્યાં સુધી ફાસિઝમનો દોર જાગ્યો છે ત્યાંસુધી શાંતિ કે સલામતી શક્ય નથી. ત્યાંસુધી હિંદ અને હિંદના પ્રજાના જેવા બીજા જગતના પ્રજાનું નિરાકરણ થયું નથી ત્યાંસુધી કદી પણ શાંતિ કે સલામતી ચિરસ્થાયી કરી શકાવાની નથી."

આ રીતે જગતશાંતિ ને સલામતી ને વિગ્રહની નાખૂદી માટે પ્રથમ તો હિંદ જેવા મહાન દેશનો યુવામીનો પ્રશ્ન હલ થવો જોઈએ. રાષ્ટ્રમંદ્ર સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોની જમાતનું કાવતરાંધર મરી જઈને જગતની પીડાતી, યુવામ અને વૃદ્ધાતી પ્રજાઓની મુક્તિ લાવનાર પ્રામાણિક સંસ્થા થવી જોઈએ. જો ફ્રાંસ, સ્વિટન કે અમેરિકા સામેસામે શાંતિ ને સલામતી સાહતાં હોય તો ચરેચરેના એમના કાર્યક્રમને પાર ઉનારવાની ધખના છોડીને એમની જે સામ્રાજ્યવાદી નીતિ જગતમાં આટલું ધમસાણ મચાવી રહી છે અને જે પરાણે જંગની રાણેલી શાંતિને વારંવાર જંતખમાવે છે એ નીતિનો એમણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. તો જ દિનરાત વધતાં જતાં પ્રત્યાધાની ને વિગ્રહજનક ફાસિઝ પરિચયોનાં પ્રયંસ મોર્મનાં છુવાળને ખાળી શકનાર પ્રજાનંત્રવાદી રાષ્ટ્રોની જગવાન પાળ બાંધી શકાય એમ છે. અને એમ કરવામાં આવે તો જ વિગ્રહનો જવાગામુખી અટકાવી શકશે. આજી આજનાં વિગ્રહ-વિરોધક પરંતુ સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રો (ફ્રાંસ, સ્વિટન, યુ. એસ. એ. વગેરે)ની સમ્પરિધાનની

નીતિ સાંતિસ્થાપના માટે લાંબો ગાળો તો નિષ્ફળ નિવડવાની જ છે. માત્ર એ નીતિથી વિગ્રહનો દિવસ પાછો ઠેલાય છે એટલું જ.

કોંગ્રેસ પરદેશનીતિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો

હિંદી રાષ્ટ્રવાદી ને પ્રતિનિધિ સંસ્થા કોંગ્રેસની સંગ્રામનીતિ આજની દુનિયાનાં રાષ્ટ્રોની નીતિથી ચડિયાતી છે કારણ કે કોંગ્રેસના વિગ્રહશાસ્ત્ર પ્રમાણે અદિસક પરંતુ જોરદાર અને ક્રાંતિકારક સામનો એ જ આધુનિક યુગનાં ખતરનાક સાધનો ન વાપરીને પ્રગતી, સમાજની કે વ્યક્તિની રાજકીય કે આર્થિક સુલામીનાં અનિષ્ટોમાંથી બચવાનો રસ્તો કાઢવાના સાધન તરીકે વાપરવાનું સુધરેલું હથિયાર છે. બ્રિટિશ સત્તાના પાયા હિંદમાંથી હલાવી કાઢવાનો કોંગ્રેસનો પ્રયત્ન આ હથિયારની મદદ વડે જ થતો હોવાથી સહેજે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પરદેશનીતિનું પ્રધાનચાંગ શાંતિવાદી ને સામ્રાજ્યવાદવિરોધી રહ્યું છે. કોંગ્રેસના નેત્ર નીચે જ હિંદ સ્વતંત્ર થવા શક્તિમાન થવાનું હોવાથી એજે એમ કહી શકાય કે એની વિગ્રહી નીતિ પ્રમાણે હિંદી પરદેશનીતિ ઘડાશે. આથી ન્યારે કોંગ્રેસની હિલચાલને કારણે હિંદ રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની ઘણી નજીક જઈ પહોંચ્યું છે તે વખતે અને જગતની વર્તમાન કપરી પરિસ્થિતિમાં હિંદ જેવા રાષ્ટ્રે પોતાની પરદેશનીતિનાં સારસૂતો જગત સમક્ષ સ્પષ્ટ સમ્બોમાં જાહેર કરવાં જોઈએ. એ કારણે છેલ્લાં એ વર્ષથી મહાસભા પોતાની પરદેશનીતિ ઘડવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. મહાસભાના પરદેશખાતાના મુખ્ય સંચાલક ડૉ. રામમનોહર લોહિયાની નાનકડી પુસ્તિકામાં કોંગ્રેસ પરદેશનીતિના નીચે પ્રમાણેના મુદ્દા જણાવવામાં આવ્યા છે.

ડૉ. લોહિયા લખે છે કે “ કોંગ્રેસની પરદેશ અને અંચાલનીતિના મુદ્દા મુદ્દાઓ આટલા ગણાવી શકાય:

(૧) જગતના રાજકારણમાં હિંદ હવે સ્વતંત્ર અને સર્વસત્તાધીશ-Sovereign-રાજ્ય તરીકે પોતાનો ચોખ્ખો ભાગ લગવવા માટે બદનિશ્ચય થયું છે. મહાસભાનો મંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો અને હિંદનું પ્રગતીય બંધારણ ઘડવા માટેની લોકપ્રતિનિધિ સભાનો કરાવ આ નિશ્ચયના સૂચકો છે.

(૨) ન્યાં સુધી આ દેશમાંથી બ્રિટિશ શાહીવાદ નાખૂદ નથી થયો ત્યાં સુધી, બ્રિટનની શાહીવાદી મુદ્દસંકોચામણોમાં એ હિંદને ધોક્કાવાનો કોઈ પણ પ્રયત્ન કરશે તો સીધી લડતદારા એનો પ્રતિકાર કરવાનો હિંદનો નિર્ધાર છે. આથી જગતનાં રાષ્ટ્રોએ હવે સમજી લેવું જોઈએ કે યુદ્ધ કે રાષ્ટ્રીય નીતિના કોઈ પણ કાર્યને અંગે હિંદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અંગ ન હોઈ સામ્રાજ્યની આ જવાબદારી એને માન્ય નથી.

(૩) હિંદ રાષ્ટ્રસંઘને ઢાલના એના ‘સરકારોના સંઘ-League of Governments’ના સ્વરૂપમાંથી પસારીને પ્રગ્નસંઘ કે લોકસંઘ-League of Peoples-અનાવવા માગે છે.

(૪) હિંદ અન્યાયી, અને પરાણે લાદેલ કોઈ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય તહનામાની પવિત્રતા સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

(૫) જગતમાં શાંતિ-ન્યાયી શાંતિ ને સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપવા મથતાં રાષ્ટ્રવાદી, પ્રગ્નતંત્રવાદી ને સમાજવાદી બળોને ટેકા આપે છે; અને કોઈ પણ હુમલાખોર વિગ્રહી રાષ્ટ્રની સાન ટેકાણે લાવવા માટે વિચારી કાઢેલી આર્થિક અહિંકારની કોઈ પણ યોજનાને હાર્દિક ટેકા આપી એનો અમલ કરવાની તૈયારી નોંધે છે.

(૬) હિંદમાં એત્યારનાં બ્રિટિશ લશ્કરને, હિંદનો કબજો જાળવી રાખવા માટેનું

લશ્કર (Army of Occupation) હિંદ માને છે અને એ, એની જાગવણી કે જે માટે કોઈ પણ જનતા ટેકા આપવા તૈયાર નથી. ” વગેરે.

કોંગ્રેસ પરદેશનીતિના ઉપલા મુદ્દા સ્પષ્ટ કર્યા પછી કોઈને એવો ખાસ ન થાય કોંગ્રેસની અહિંસાપ્રધાન વિચારનીતિ રાષ્ટ્રીય સ્વરક્ષણ કે સામ્રાજ્યવાદી અકારણના હુમલા પ્રતિકાર કરવા માટેના લશ્કરનો પણ કોંગ્રેસ નિરોધ માગે છે. એટલા માટે ડૉ. લોહિયા સ્પષ્ટ કરે છે કે આદર્શની દૃષ્ટિએ અહિંસક સાધનો જ આંતરરાષ્ટ્રીય અથડામણોનો કાયમી ને ન્યા તોડ લાવવા માટે શ્રદ્ધયુક્ત ને સંસ્કારી સાધનો હોવા છતાં હાલનાં જંગલો ને લશ્કરી ખાના પ્રત્યાઘાતી ફાસિસ્ટ હુમલાઓથી રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવા માટે સ્વરક્ષણના અસરકારક સાધ તરીકે સ્વતંત્ર હિંદ પોતાનું લશ્કર રાખશે અને રાષ્ટ્રીય અસ્તિત્વને રક્ષવા જરૂર પડતાં ખર્ચ કરી શકે એટલી પૂરતી તાલીમ પામેલ જનશ્રમિકા મળી શકે એટલા માટે પ્રાગતે લશ્કર જાન પણ આપવા માગે છે. માત્ર એનો હેતુ પરભક્ષણનો નહિ પરંતુ સ્વરક્ષણનો જ રહેશે.

૫. જવાહરલાલનું મિશન

૫. જવાહરલાલ લખનૌ ખાતે મહાસભાના પ્રમુખ થયા પછી હિંદના પ્રશ્નને આંતરરાષ્ટ્ર મહત્ત્વ આપવામાં ઘણા ફેરફાર થયા છે. એમણે મહાસભાવાદીઓને હિંદના રાજકારણ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની ગૂંચવાયેલી સમસ્યાના એક ભાગ તરીકે જોતાં થવામાં થ મદદ કરી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં પણ હિંદના પ્રશ્નને મહત્ત્વ મળે એ માટે એ હિંદુવાદ આદરી છે. અને આપણે જોઈએ છીએ કે સમસ્ત યુરોપીય રાજકારણની વિ અથડામણોનાં ઘણાં મહત્ત્વનાં કારણો ગિનયુરોપીય ઉદ્ભવેલાં છે. આને એશિયાનો પ્રશ્ન જગતનો વિષદ ને સાંતિનો પ્રશ્ન થઈ રહ્યો છે. અને હિંદ એશિયાનું એક બી પ્રમુખ રાષ્ટ્ર છે. બ્રિટિશ સત્તાની હવાદોરી ને સામર્થ્યનો મહત્ત્વનો અંશ હિંદ છે. હિં લીધે જ બ્રિટિશ સત્તા આટલી મગરૂર દેખાય છે. આથી યુરોપીય સામ્રાજ્યો ને ખાસ કરે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની મગરૂરી કે લાલસાશક્તિ એશિયાટિક રાષ્ટ્રો કે હિંદ ઉપર છે. બ્રિટિશ પ્ર મતને જગતની સાંતિ માટે પણ હિંદી પ્રશ્નની અગત્ય કેટલી છે એ, હિંદના અગ્રગણ્ય રાષ્ટ્રવા નેતાઓ મારફત જાણવામાં આવે એ ઘણું આવશ્યક છે. આ ઉપરાંત આવા ગિનસરકારી છ પ્રમુખાન્ય નેતાઓ હિંદી પ્રશ્નની લાગણી અને બ્રિટન પ્રત્યે હિંદની નીતિની સ્પષ્ટતા સત્તાવ આવાને જાહેર કરી શકે છે. હાલમાં ત્યારે બ્રિટનની ગરજતશુભા વધતી જાય છે તે વખ બ્રિટિશ પ્રશ્નને, બ્રિટનના શાસક રાજપુરુષોની ભૂલસરેલી નીતિ બ્રિટિશ રાષ્ટ્રનાં લાં ને સાચાં દિતોને કરી રીતે જોખમાતી રહી છે તે પણ ખતાવવું જરૂરી છે. હિંદની વધ જતી જાગૃત લોકસભાની કમને પણ બ્રિટનને દબે પ્યાનમાં લેવાની ફરજ પડી છે. લોકસભાની ઉભતા ને ગરમી વારંવાર મહાસભાવાદી લોકનાયકો મારફત બ્રિટિશ પ્રશ્ન રાજપુરુષો સમક્ષ કહેવાની જોઈએ. મહાસભાના અને એ રીતે હિંદી પ્રશ્નસમુદાય ને અસામાન્ય દુન તરીકે જવાહરલાલ યુરોપીય દેશોમાં અને ખાસ કરીને જર્મનીમાં હિંદી પ્રશ્ન પ્રશ્નો ને હિંદમાં વધતી જતી અંગ્રજીતિની જિજ્ઞાસા સારી રીતે કરાવી રહ્યા છે. હાલમાં અને બ્રિટનના ગ્રંથેશમાં એ મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉપરિચય થયા છે. પહેલો પ્રશ્ન હિંદી ફરેશન સ્થાપના અને એની સામે લોકમતની ઉદ્ભા; અને બીજો પ્રશ્ન વિષદમાં હિંદ બ્રિટન માપણ થશે કે જવાહરલાલ. આ બંને પ્રશ્નો પરસ્પર સંકળાયેલા છે. ૫. જવાહરલાલ બ્રિટિ પ્રશ્નને અને રાજપુરુષોને આ બંને પ્રશ્નોનો પરસ્પર સંબંધ બતાવી રહ્યા છે. ફરેશન આ

ફ્રિંચના જે જે વાંધાઓ છે એને દૂર કરવા કે ન કરવા બાબતમાં બ્રિટિશ સરકાર ક્યાં સુધી તૈયાર છે એ હિંદ-બ્રિટનના મંત્રીને મૈત્રી કે દુસ્મનાવટમાં પસંદી નાખશે. પં. નહેરૂનાં લેકન ખાતેનાં બાપ્તિસ્તાન સાર્વત્રિક આ બાબતે, બ્રિટિશ રાજપુરુષો હવે ફેડરેશનના પ્રશ્ન સંબંધે ક્યાં પ્રકારનું વલણ દાખવે છે એ જોવાનું રહે છે. ફેડરલ યોજનાનો અબાધિત સામનો કરવાની મહાસભાની નહેરૂરાતને, જવાહરલાલે હિંદી વજીર અને બ્રિટિશ પરદેશ-મંત્રીને હિંદના માણ વાઈસરોય લોર્ડ હેલીફેક્સ સાથેની મુલાકાતોમાં તદ્દન ચોખ્ખા શબ્દોમાં સમજાવી હશે એમાં શંકા નથી. જે બ્રિટિશ સત્તાધીશ અણુનમ રહીને એ યોજના હિંદને માથે ઠોકો બેસાડવાનો જ નિશ્ચય કરશે તો હિંદનો સીધો પ્રતિકાર કેવો હશે અને એ વર્તમાન યુરોપીય પરિસ્થિતિમાં બ્રિટનને માટે કેવો ને કેટલો જોખમકારક રસ્તો હશે એ પણ પં. જવાહરલાલે સારી રીતે સમજાવ્યું હશે જ.

આ ઉપરાંત જે બ્રિટિશ પ્રજાના કીક કીક ભાગને જે સમજાવી શકાય કે બ્રિટનની હાલની હિંદ પ્રત્યેની નીતિ એ બુદ્ધભરેલી નીતિ છે તો પણ ત્રણેય યંત્ર કહેવાય. કારણ કે બ્રિટનમાં અને ખીજા દેશોમાં હિંદ ફેડરેશનનો સામનો કરવા તૈયાર થશે તે વખતે જેટલા મોટા પ્રમાણમાં ત્યાં હિંદી માગણીને ટેકા આપનાર જળવાન જાઓ હશે એટલા પ્રમાણમાં બ્રિટિશ સરકારના જિંદી નિર્ણયને નરમ ને વધારે વાસ્તવદર્શી કરવામાં એ કારણભૂત થઈ પડશે. એ રીતે પણ જવાહરલાલની યુરોપની મુલાકાત હિંદના સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે અગત્યની થઈ પડશે.

ગોડાળો દૂર કરો

મહાસભાએ એના વાર્ષિક અધિવેશનમાં, મહાસમિતિ અને વડોગ કમિટીની બેઠકોમાં વારંવાર ફેડરલ યોજના પ્રત્યે પોતાનો ભારપૂર્વકનો અણુગમો ને સંપૂર્ણ વિરોધ વ્યક્ત કર્યા છે. આથી આ જાતનો કરાવો જે મહાસભાવાદીઓની સાચી મનોદશાનું પ્રતીક હોય તો ફેડરલ યોજનાનો એમનો સામનો એ પૂર્વનિશ્ચિત વસ્તુ છે. એ ઉધાડી રાજનીતિ છે. અને મહાસભાની રાજનીતિ જગતની સ્વીકૃત રાજનીતિ કરતાં ચડિયાતા નૈતિક સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી હોઈ એ પ્રકારની ઉધાડી રાજનીતિ એને માટે સ્વાભાવિક અને આવશ્યક વસ્તુ છે. પરંતુ એ યોજનાનો સામનો કરી રીતે કરવો ને ક્યારે કરવો એ હજી ચોખ્ખું કહેવામાં નથી આવ્યું. આમ અવ્યવસ્થિતપણે ને કદાચ વ્યક્તિગત જવાબદારીએ કે બેજવાબદારીએ ધેણીયે મહાસભાવાદીઓએ જાહેર કર્યું છે કે જ્યારે ફેડરેશન દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે સીધી લડતદારા એનો તાર્કિક ને અસરકારક સામનો કરવો. પરંતુ તાર્કિક અને અસરકારક સામનો માટે એકદમ સીધી લડત કેવી રીતે આપવી એ હજી એમના તરફથી પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું હોય એમ જણાવામાં નથી. કદાચ, એવા ઉદ્દામ ફેડરેશન વિરોધીઓને એમ હશે કે જ્યારે મહાસભા પોતાના કરાવો ને નીતિ મારફત કોઈ પણ રીતે ફેડરેશન સાથે સમજૂતી નહિ પરંતુ સામનો કરવા બંધાયેલી હોવાથી એના સામનો માટેના મોરચાના વ્યૂહ રચવાનું કાર્ય ને જવાબદારી-સંસ્થાગત રીતે મહાસભાની છે; નહિ કે વ્યક્તિગત મહાસભા-વાદીઓની. એ ગમે તેમ હો, પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ થતું જાય છે કે ફેડરલ યોજના દાખલ કરવાનો સમય ધણો નજીક આવતો જાય છે છતાં એના સામનો માટેની કોઈ પણ યોજના મહાસભાના અગ્રસંચાલકો તરફથી હજી બહાર પાડવામાં નથી આવી. એવી યોજનાનો વિચાર તો જરૂર મહાસભાની કાર્યવાહી કરી રહી હશે. કદાચ એમ જાનવા પણ સંભવ છે કે પ્રાંતીય ધારાસભ્યો ને પ્રધાનમંત્રી રચાયા પછી રાજકારભારના ને ધારાસભ્યો કે

પ્રધાનોની આંનરિક મુશ્કેલીઓ તે વિમુવાહિતાના પ્રશ્નોની એટલી તકમાંથી વર્કિંગ કમિટીને માથે આણુ રહી છે કે ફેડરેશનના સામનાની વિચારપૂર્વકની સંગીન યોજના હજી વિચારવામાં પથ નહિ આવી હોય.

ત્યારે ફોર્મલ ફેડરેશનનો સામનો કરવા કોઈ પણ જોગે બંધાર્મ ચૂકેલી છે તેા હવે એ વખત જરૂર આવી પહોંચ્યો છે કે સમગ્ર હિંદી પ્રજામતને એવી કોઈ યોજનાથી વાકેફ કરી એના (ફેડરેશનનો) વિરોધ સંગઠિત, વ્યાપક ને ઉમ્મ કરવાની રાજઆત થવી જોઈએ. કારણ કે હિંદના અજ્ઞાન અને શિસ્ત વિનાના જનસમૂહને વ્યવસ્થિત ને શિસ્તમુદ્ધ કરતાં એણે સમય નથી લાગવાનો. અને જેટલા મોટા, વ્યાપક ને સંગીન પ્રમાણમાં પ્રજાસમૂહ સંગઠિત ને જાગૃત હશે એટલેા ફેડરેશનનો અસરકારક ને મજબૂત વિરોધ કરવામાં ને એ યોજનામાં જરૂરી ફેરફાર કરાવવામાં મદાસજા શક્તિમાન થઈ શકશે.

પરિસ્થિતિ આ જાતની હોવા છતાં હજી મદાસજા તરફથી ફેડરેશનના સામના માટે જ જુમિકા લંવાર કરવાની રાજઆત નથી કરવામાં આવી. એનો અર્થ કદાચ એમ પણ હોય કે ફોર્મલ સનીતિના સ્વરૂપો, પરિસ્થિતિની અનિવાર્યતા પ્ધાનમાં લઈને સીધી લડતનો કોઈ પણ સફળ માર્ગ દેખાતો ન હોવાથી જે કામચલાઉ પ્રયોગ તરીકે પ્રાંતિક બંધારણનો અમલ સ્વીકાર્યો છે એ જ ધોરણે ફેડરેશનનો અમલ પણ સ્વીકારવાનો ખ્યાલ સેવતા હોય- ને કે પ. જ્વાહરલાલનાં ને શ્રી જુલાલાઈનાં લંડનનાં કાપડો ને શ્રી. સુભાષચાણુનાં એ બાબતનાં એ જાહેર નિવેદનો. ઉપરથી એમ લાગે છે કે હજી મદાસજાના અમલથી એ અપાધિત સામનાના પૂર્વમદથી જ ફેડરેશનને નિહાળે છે.

પરંતુ ફેટલીક વાર ફેટલાંક વ્યક્તિગત મદાસજાવાદીઓનાં ને વક્તવ્યો જાહેરાતો ઉપરથી ફેડરેશનની યોજનામાં યોગદાણ ફેરફાર કરાવીને એનો કામચલાઉ અમલ કરવાની દિમાખતના સૂર પણ મંજૂર છે. હમણાં જ શ્રી સત્યજીતિએ કરેલાં નિવેદનોનો પ્ધનિ આ પ્રકારનો જ છે. આમ દાલ રિયલિ એવી છે કે મદાસજાના રપટકરાવો છતાં એના કિલ કિલ અર્થ ધણી વાર કરવામાં આવે છે. બીજી બાબતો વિશે તેા કીક પરંતુ ફેડરલ યોજનાના સામનાના ત્રાંબધમાં આવી કિલ કિલ અર્થધટારન મદાસજા તરફથી નહિ ચલાવી લેવાની જોઈએ- ને એણે પ્રામાણિકપણે ને ખુલી રાજનીતિને ધોરણે ફેડરેશનનો સામનો કરવો હોય તેા.

રપટતાની જરૂર

આમાથી વર્કિંગ કમિટીની બેઠકમાં આ બાબતનો હવે ચોક્કસ વિચાર કરવામાં આવે એ હજી વસ્તુ છે. વર્કિંગ કમિટીની એ ફરજ છે કે એણે હવે 'ફેડરેશનના સામનાનો અર્થ' જાનના સમજાવવો જોઈએ. જેથી એ સંબંધે દાલમાં વખતો જોતાં જોટાં લે જાય, કારણ કે કોઈ પણ ક્રાંતિકારી દિલચાલની નક્કરતા ને સફળતાનો સારો એવો આધાર એમાં જાગ લેનારાઓ ને એના સૂચકચાલકોને દિલચાલ વિશે રપટ ખ્યાલ હોય, એના વ્યૂહ ને મોરચાની કીકીક રપટ સંકલના એમનામાં હોય. અરપટ કે બંધારી નજરે જેમ માનવીની મતિ કે પ્રયાણમાં સરળતા નથી આવતી ને એ અસંખવિન પણ થઈ પડે છે તેમ રાજક્રાંતિનાં પ્રયાણ ને મતિને પણ તેજ ને દટિની અનિવાર્ય આવસ્યકતા હોય છે. જેટલો માનસિક જોટાંજો વધારે રડે તેટલું ચક્તિનું સુદ્ધિયુક્ત કેન્દ્રીકરણ જોડું. જેટલી વ્યૂહરપટના વધારે એટલું સ્વચક્તિમાન પણ વધારે. આ વિધાનોમાં જો તથ્ય હોય તેા વહેલી તકે ફેડરેશનની યોજનાનો ફોર્મલ માત્ર સામનો કરશે એટલું જ નહિ પરંતુ એ સામનો ક્યા પ્રકારનો હશે તે રપટ કરવામાં આવતું જોઈએ.

લાંબી મુસાફરીના થાકથી, અને હજી થણી મુસાફરી કરવી બાકી છે તે વિચારના કંટાળાથી હું મારી બેઠક ઉપર લાંબો થઈ અર્થનિદ્રિત અવસ્થામાં પડેલો હતો. મારી સામેની બેઠક ઉપર પ્રજેશ અને વ્યંકટેશ એમની ટેવ પ્રમાણે વાતો અને ચર્ચા કરતા હતા. મારી બાજુની બેઠક ઉપર આશુતોષ બેઠા બેઠા કંઈક વાંચતા હતા. મને અર્થનિદ્રિત અવસ્થામાં પ્રજેશનો અવાજ મુંઝવણીયો:

“તમારા સામાન્ય કથન સાથે હું સંમત છું કે છોકરા છોકરીઓને ઇચ્છાશક્તિ કરવા દેવાં જોઈએ. બાકી એકવાર એક તરફ મનનું વક્ષણ બંધાઈ ગયું હોય તે ટળી જ ન શકે એ બાબતને હું એટલું મહત્વ આપતો નથી.”

“પ્રજેશ, તમે જૂના મતના છો માટે આમ બોલો છો. તમે કહો તો કાયદાનાં પુસ્તકોમાંથી, અને તમે કહો તો ચિત્તશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાંથી બતાવું કે કામવૃત્તિ જેવી દૃઢ અને આગ્રહશીલ, બીજી કામ વૃત્તિ નથી. એક વખત એક પાત્ર તરફ એ વૃત્તિ ચર્ષ પછી તે કદી નિર્મૂળ થઈ શકતી નથી. તેનું તમે દમન કરી શકો છો, પણ તેથી તો તે વિકૃત થાય છે, નિર્મૂળ થતી નથી.”

પ્રજેશ: “મારા નસીબમાં કંઈક એવું આવે છે કે હું તમારા સામાન્ય મત સાથે સંમત હોઉં છું અને છતાં મારે વ્યક્તિગત દાખલામાં તમારાથી જુદાં પડવું પડે છે. અહીં પણ તમારી સાધકાલોજીની વાતોમાં ઘણું માનવા જેવું-સમજવા જેવું છે તે હું કબૂલ કરું છું. અને છતાં એને વેદવાક્ય માનતો નથી.”

વ્યંકટેશે જવાબ આપ્યો: “પણ સાંભળો, સાંભળો! આ ચિત્તશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો બધાં નિરીક્ષણ કરેલા દાખલા ઉપરથી લખાયેલાં છે એ તો ખરું ના? તો તેની સામે દાખલા વગર અમે શી રીતે તમારી વાત માનીએ?”

પ્રજેશ: “સાંભળો!” વાતનો કસ વધતો જતો હતો. “જો આંખો ને કાન ઊઘાડાં રાખીએ તો દાખલાનો પાર નથી. કોલેજમાં કેટલાંય વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ વિશે તેમની વચ્ચે પ્રેમ હોવાના દાખલા બન્યા છે. એમાંનાં ધણાંએક થોડી વાર પ્રેમ કરી, કાંઈ સાચાં જુદાં ગમે તેવાં કારણોથી લડીને જુદાં પડે છે, ને બીજાં પરણે છે, તેમને પછીથી કંઈ પહેલાંનો પ્રેમ યાદ આવતો નથી!”

વાતમાં રસ પડવાથી આશુતોષ મારી બેઠક પર આવ્યા ને બોલ્યા: “અરે પેલાં પ્રબોધ અને વિમલા! વિમલાએ કહ્યું ચાલો આજે સિનેમા જોવા જઈએ. પ્રબોધ કહે, મારી પાસે પૈસા થઈ રહ્યા છે. ઊછીના ન લેવાનો મારો સિદ્ધાન્ત છે, એટલે આજે નહિ. બાપુની ફૂડીના પૈસા આવશે પછી જઈશું. વિમલાએ વળી કાણ જાણે કેવા ય મિત્રજનમાં

આવી જઈ કહ્યું: ‘પણ મારી ખાતર એટલું ન કરે?’ ચેલોકહે: ‘પણ કોઈની ખાતર પણ સિદ્ધાન્ત કેમ તોડાય?’ વિમલા કહે: ‘ત્યારે તો તું પરણ્યા પછી પણ હું તને કંઈ કહું ને તું આમ જ સિદ્ધાન્ત વચમાં લાવવાનો?’ ‘હારતો, સિદ્ધાન્ત વિના જીવન શા કામનું?’ આ...એ તો એમ જ લડી પડ્યાં! મેં પછી પ્રયોધને કહ્યું, અથવા એકવાર સિનેમા જોવા ગયો હોત તો શું બગડી જત? ત્યારે કહે, જીવનમાં એવા તો અનેક પ્રયોગો આવે, તે બધી વખતે હું મારો સિદ્ધાન્ત કેમ છોડું? મેં કહ્યું વળી એવા પ્રયોગો શા આવવાના હતા? તો કહે, કેમ! પૈસાની તાણુના પ્રયોગો તો પાર વિનાના આવે! અને નવાઈની વાત! પછી બને જણાં માથાપે સગાઈ કરેલ સાથે પરણી ગયાં ને અત્યારે બંને જોડાં સુખી છે. કોઈને સિનેમા એ આડો નથી આવતો ને સિદ્ધાન્તે આડો નથી આવતો!”

બંકેશ: “એ પ્રેમ જ પૂરો પકવ નહિ થયેલો! પ્રેમને માટે જે સ્વભાવસંવાદ આવશ્યક છે, તે પૂરો નહિ. જ્યાંથી સંવાદ અટક્યો, ત્યાંથી પ્રેમ અટક્યો!”

પ્રજેશે જરા આકળા થઈને કહ્યું: “જો સમજતા હો, તો આ તર્કદોષ છે. હું જ્યાં જ્યાં પ્રેમ બંધ પડવાના દાખલા આપીશ ત્યાં ત્યાં તમે એમ જ કહેવાના કે એ પ્રેમ પૂરો સંવાદી નહિ. એનો એક જ અર્થ કે તમારે કોઈ દાખલો સ્વીકારવો નથી.”

બંકેશ: “અને દાખલામાં બીજી મુશ્કેલી એ છે, કે દાખલો સાધારણ—નોર્મલ હોવો જોઈએ. એ પ્રયોધ વિમલા કદાચ નોર્મલ જ ન હોય!”

પ્રજેશે કહ્યું: “દાખલા ન સ્વીકારવાનું આ બીજું બહાનું! તમે લોકો નોર્મલની વાતો કરો છે, પણ વેદાન્તના વિન્ધ્યાપુત્રની પેઠે નોર્મલ ટાઇપનું અસ્તિત્વ જ હોતું નથી. હજી સુધી તમે કોઈ નોર્મલ માણસ જોયો? મને કહો તો ખરા તમે નોર્મલ કોને કહો છો?”

બંકેશ: “દાખલા તરીકે હું તમને નોર્મલ ગણું છું.”

પ્રજેશે કહ્યું: “હા, તો હું મારો પોતાનો દાખલો આપું, પછી કાંઈ?”

આશુતોષ જીભા થઈ ગયા અને બોલ્યા: “સાંભળો, સાંભળો! ચર્ચા જવા દો. એમની વાત જ કઢાવો.”

હું બેઠો થઈ ગયો ને મેં કહ્યું: “બાઈ, અમે તો તમને સારા માણસ ધારતા હતા. ત્રિવેણીબહેનને કહી દેવા દેજો, તમારાં પરાક્રમે!”

બંકેશ પણ અચાને પાટથી લપસી પડ્યા ને બોલ્યા: “હવે રામાંટમાં માર્યે નહિ ચાલે, વાત પૂરી કહેવી પડશે.”

કવિ કહે છે કે લોકો ઉત્સવપ્રિય છે. તેથી પણ વધારે, લોકો વાતરસિયા છે.

પ્રજેશે જરા ડોકી ઊંચી કરી, ખલા હલાવી, જાણે રમ્મતિ તાજ કરી, કહ્યું: “તમે ત્રિવેણીનું નામ લીધું ત્યારે ત્યાંથી જ વાત કહું છું.

“હું ઇન્ટર આર્ટ્સમાં લખતો હતો ત્યારે અમારાં લખ્ખ થયેલાં. તમે જાણો છો, ત્રિવેણી શુદ્ધિશાળી છે. હું ધારત તો એનો ગર્વ કરી શક્ત એવો એનો દેખાવ હતો, અત્યારે પણ એવો છે. એ મને ચાહવા પણ લાગી હતી, પણ માથાપે પરણ્યાં માટે ચાહવા માંડવું એમાં મને હીલુપત લાગી, અને મેં પ્રથમ મિલનથી જ એના તરફ અણુગમે સેવવા માંડ્યો. પરણીને થોડાં દિવસે મુંઝઈ આવી, બી. એના કલાસો ભરવા માંડ્યો ત્યારે, જાતે પમુંદગી

કરી પરણ્યો નહિ તેની, મનમાં ને મનમાં, મને વધારે નામોશી લાગવા માંડી. હું દુઃખી થવા લાગ્યો. અમારા વખતમાં એવું મનાતું, કે મનમાં દુઃખ રહ્યા જ કરે એ એક મેસ્કારિતાની, હોવા ખોયતી અને સૂક્ષ્મ લાગણીની નિશાની છે.

“હું સીનિયર બી. એ.માં આવ્યો ત્યારે મારે જૂનિયર બી. એ.ની એક બાઈની ઓળખાણ થઈ. ઓળખાણ તો બહુ સાદી રીતે થઈ. એ બાઈ—”

આશુતોષ: “એમ નહિ, નામ કહીને વાત કરો.”

પ્રવેશ: “નામ વગર સમજ જ ન શકાતું હોય તો ગમે તે નામ આપું—લો ને ઉર્વશી. બાઈ એવું સાચું નામ તો નહિ આપું. લૂંટારાઓમાં પણ પરસ્પરનો ધર્મ હોય છે, તેમ અમારે જરૂર—”

અંકટેશ: “ખરાબ શબ્દો વાપરવાથી, તમારો કેસ સાબિત થઈ જવાનો નથી.”

પ્રવેશ: “મને એમ થાય છે, કે હાલનો જન્માનો બધી કેટલીએ બાળતોમાં પહેલાં ન બોલાતું બોલે છે, ને ન કરાતું કરે છે, ને નામથી કેમ લડકે છે? એ જરૂરી કે ચારી નહિ તો બીજું શું? પણ વાત તો સાંભળો. હું કહેતો હતો કે,—જન્યો એ શબ્દ નહિ વાપરું—લગ્ન બહારના સંબંધોમાં પણ આગવહારીનાં ધોરણો હોય છે. લગ્નની અંદર પળાય છે તે કરતાં આ ધોરણો વધારે સંભાળથી પળાય છે. લગ્ન સંબંધમાં પતિ કહે તે વખતે ધેર ન મળે, પણ આ સંબંધમાં ગમે કહે એ વખતે બરાબર હાજર થાય છે!”

આશુતોષ: “હીક, પણ હવે વાત આગળ ચલાવો.”

“મારે અને ઉર્વશીને—હવે એ જ નામ ચલાવીશ—ઓળખાણ બહુ સાદી રીતે થઈ. એ બી. એ.માં નવી નવી આવેલી. ઇતિહાસનો ગ્રેડેસર બીજું કંઈ ન કરતો, માત્ર નોટા બિતરાવતો, અને એટલી ઝડપથી બિતરાવતો કે બહુ ઓછા પૂરું લખી શકતા. મારી નોટા હમેશાં બરાબર લખાતી. એ એના જાણવામાં આવ્યું, તે એણે મારી પાસે માગી. મેં આપી.

“મારી નોટમાં, હાંસિયામાં, મચાલે, આડેચવળે, હું ઘણીવાર, મારી અસાધારણ દુઃખી અવસ્થાની, મારી રચેલી કે બીજા કવિઓની—મુખ્યત્વે કલાપીની—કવિતાની લીટીઓ લખતો. એકવાર જરા એકાન્ત જેવું મળતાં મને ઉર્વશીએ પૂછ્યું: ‘તમને કંઈક આવાં જ કાવ્યો લખવાં બહુ ગમે છે?’ મેં કહ્યું: ‘મારું દુઃખ અસાધારણ છે. મારું દુઃખ કેઈ સમજી શકે એમ નથી.’ પણ આ દુઃખ સમજવાની અનન્ય શક્તિ ઉર્વશીમાં હતી. તેણે પૂછ્યું: ‘પણ એવું શું છે? હું સમજી શકીશ.’ મેં કહ્યું: ‘મારું હૃદય પ્રેમથી ઉભરાઈ ગયું છે પણ તેને યોગ્ય કેઈ પાત્ર નથી.’ અને ખરેખર ઉર્વશી અહીં સમજી ગઈ, તરત જ!

“હું બી. એ. પાસ થયો. એલએલ. બી.ની ટર્મ્સ લેવા માંડ્યો, ક્યાંક નાની સરખી નોકરી લીધી, એક ઓરડીમાં રહ્યો, અને હવે ઉર્વશીને અજાણસ માટે સવારસાજ લાંબો વખત મારી ઓરડીમાં બેસવાની જરૂર પડવા લાગી!

“અમને બન્નેને ધીમે ધીમે લાગવા માંડ્યું કે અમે બન્ને એક બાળતમાં સમાનધર્મી હતાં; અને તે અસાધારણતામાં! અસાધારણતા એવી છે. મારી અસાધારણતાથી તેની અસાધારણતા જન્યૂત થઈ. મને જેમ પ્રેમ ઘણો હતો તેણે પ્રેમનું પાત્ર નહોતું, તેમ તેને

પણ સમજાયું કે તેને પણ એમ જ હતું ! જેમ મારું દુઃખ કાઢી સમજી શકે તેમ નહોતું, તેમ તેનું પણ નીકળ્યું ! જેમ હું બીજાં બધાં માણસો કરતાં જુદા જ રવલાવનો હતો, તેમ તે પણ હતો ! અને પછી એ અસાધારણતાના સમાનધર્મથી અમને સમજાયું કે અમારામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થવા માંડ્યો છે ! અલગત મારાં અનેક દુઃખોમાં મોટામાં મોટું દુઃખ કે હું પરણ્યો હતો, તે મેં તેને કહેલું હતું, અને તેથી પછી અમે હવે પરણી શક્યાં નહિ, આ કઠોર લાગણીહીન નિષ્કુર રૂઢિજન સમાજ અમારો પ્રેમ સમજશે નહિ, અમને પરણવા દેશે નહિ, પરણીશું તો અમારા પર અનેક જતના જુલમો કરશે, એમ પરણવાનાં અને નહિ પરણવાનાં અનેક દુઃખો એક સામટાં અમારા પર પડી અનેક ગણાં મોટાં ભારે અને વસમાં ઘઈ અમને વધારે અસાધારણ બનાવવા લાગ્યાં ! ”

આશુતોષે કહ્યું : “ આ માણસ તો આમ બસ પોતાને જે પ્રેમપ્રસંગ અત્યારે નથી ગમતો તેની મરકરીઓ જ કર્યા કરશે તે નહિ ચાલે. અમારે વાર્તા સાંભળવી છે. ”

મેં કહ્યું : “ સાંભળો પ્રણેશ ! અમારે તમારા એ પ્રેમ વિશેનાં અભિપ્રાયો કે કટાક્ષો નથી સાંભળવા. અમને તો એ જણાવો કે તમે ભેગાં થતાં ત્યારે શું કરતાં, શી વાર્તા કરતાં એ જણાવો. ”

પ્રણેશ : “ હા, હા ! ખુશીથી. એ આવતી ત્યારે તેને આવકાર આપવા અથવા પ્રેમ બતાવવા હું બોલો થતો, જરા સામે જતો, ને એ કહેતી ‘ મારા સમ ! ’ ને સાથે હું પણ કહેતો ‘ મારા સમ ! ’ એ કે હું શેને માટે સમ ખાતો હતો તે સ્પષ્ટ સમજી શકતો નથી. હું માનું છું, એક બીજાના પ્રેમનો અને લાગણીનો પડ્યો પાડવાની અમને ટેવ પડી ગઈ હતી. ઘણીવાર— ”

આશુતોષ : “ એમ નહિ. તમે કોઈવાર ભેટતાં કે નહિ, કોઈવાર ચુંબન કરતાં કે નહિ ? ”

પ્રણેશ : “ તમને તો વાર્તા કરતાં પણ કંઈ બીજાં જ રસ આવતો દેખાય છે. પણ અમે બહુ ભેટતાં નહિ. અત્યંત દુઃખમાં અમળતાં, એક બીજાનો હાથ ઝાલતાં, એક બીજાને છાનાં રાખવા માથે હાથ ફેરવતાં, દુઃખને લીધે જમીન પર ઢળી પડતાં, પણ ભાગ્યે જ ભેટતાં કે ચુંબન કરતાં. એટલે સુધી જતાં અમને હમેશાં લય લાગતો. પણ વિશેષ તો એ કે તૃપ્તિ મેળવવા કરતાં અતૃપ્તિની આર્તિ વધારવામાં જ અમને અમારા પ્રેમનું સાર્થક્ય લાગતું. દુઃખ એ જ પ્રેમનું સાચું સ્વરૂપ લાગવાથી અમે દુઃખ વધારવામાં જ અમારી પ્રતિભા અને પ્રેમની પ્રેરણા વાપરતાં. ”

“ સાધારણ રીતે તો, એ કહેતી કે હું તને બહુ દુઃખી કરું છું; હું કહેતો કે હું તને બહુ દુઃખી કરું છું. અમે બન્ને એક બીજાને તું કહીએ એટલે દૂર પ્રેમમાં ગયાં હતાં. વચમાં વચમાં અમે દરેક કહેતાં, ‘ હું તારે માટે આપઘાત કરીને મરી જાઉં, પછી તું સુખી થજે, મને ભૂલી જજે. ’ અને દરેક સામેથી ઉત્તર આપતું ‘ હું નહિ ભૂલી શકું, માટે મને મરવા દે. ’ અને પછી અમે બન્ને રડતાં. એક વાર તો દરેકના એકલા આપઘાત ઉપરથી અમને ભેગાં આપઘાત કરવાનો વિચાર આવ્યો. કેવી રીતે આપઘાત કરવો એના અમે તર્કો કરતાં. દરિયામાંથી આપણી એકબીજાને ભેટેલી લાશો મળે તો આ નિષ્કુર જગતને કાંઈક લાજ વળે, એવો વિચાર પણ આવ્યો. દરિયા કિનારાની કંઈ જગા અમારા આપઘાતને લાયક છે તે જોવા અમે બન્ને એકવાર દરિયા કિનારે ફર્યા, પણ કાંઈ જગા અમને લાયક જણાઈ નહિ ! ”

કેટલીક અતિસાધારણ લાગી—કોઈપણ સાધારણ માણસને આપઘાત કરવાનું સૂઝે એવી ! કેટલીક અવરજવર વાળી જણાઈ. કોઈકે એટલી દૂર જણાઈ કે અમારાં મુઠાં ઘણાં મોડાં ગંધાઈ ગયા પછી હાથ આવે ને તેને કોઈ એળખે નહિ, તો પછી દુનિયાને અમારા આપઘાતની શિક્ષા શી રીતે લાગે, એમ વિચાર આવ્યો. અને પછી તો આ કરવા જવાનો વખત ન મળ્યો, ને જગાની પરંદગી રહી ગઈ. પણ તેથી કાંઈ અમારી આપઘાત કરવાની વાતો રહી ગઈ નહિ ! કારણકે અમારો પ્રેમ અચાગ હતો તેમ જ અધાક હતો ! એમ આપઘાતથી અમે યાદી જમ્યો એમ નહોતાં.

“હું માનું છું, મારી પત્ની મુંઝાઈ મારી સાથે રહેવા આવી તે પછી પણ અમે આપઘાતની વાતો કરતાં. કારણકે મને યાદ આવે છે કે અમને મરેલાં સાંભળીને એને શું લાગશે એ વિચાર આવતાં અમે બંને એકવાર હસેલાં !”

આશુતોષ : “તે તમારાં પત્ની આવ્યા પછી એ ઉર્વશી તમારે ઘેર મળવા આવતી ?”

“ના, ન જ આવી શકે. ત્રિવેણીનો મારી સાથે રહેવા આવવાનો કાગળ આવ્યો. તેને આવવાની ના પડાય એમ નહોતું. ત્યાં અમને એક ત્રીજો મિત્ર મળી ગયો. દરેક ઉચ્ચ પ્રેમવાળાં નામક નામિકાને, તેમના તરફ આશ્ચર્ય આદર અને સેવાભાવ, ધરાવેનો ઉપનાયક મળી રહે છે, તેમ અમને આ મિત્ર મળી ગયો. તે અત્યંત વફાદાર, સેવાભાવી અને અમારી દરેક વાત અને દરેક તર્કથી ચકિત થતારો હતો. અને ત્રિવેણીના આવવાથી હવે અમારું પ્રેમનંદ વધારે મૂર્ત, વાસ્તવિક કાર્યક્રમવાળું, વૈવિધ્યવાળું, સ્ફૂર્તિમય બન્યું હતું. અત્યારસુધી અમારો પ્રેમ વન્ધ્ય હતો, અમારા બેની બહાર જઈ શકતો નહોતો, ત્રિવેણી આવવાથી તેને બહાર નીકળવાનો પ્રસંગ મળ્યો.

“એક દિવસ ઉર્વશી આવી ને કાણુ જાણુ કેમ એકાન્તમાં મને સુંગન કરવાની ઊર્મિ આવી ગઈ ! મેં તેનું મોં બે હાથમાં પકડ્યું. તેણે તુરત ના પાડી. આગણુ જેવાં દુઃખીઓએ સુંગન થાય ? આગાંથી વાત આગળ ચાલતાં તેણે મને મારા અને ત્રિવેણીના મંત્રેષ વિશે પૂછપરછ કરી. બધી વાત નથી કહેતો. પણ તે દિવસે અમે બંનેએ નક્કી કર્યું કે મારાથી મારી પત્નીનો સ્પર્શ ન થાય. મેં તેનો સ્પર્શ તજ્યો. તે પછી અમે મળ્યાં ત્યારે સ્પર્શ તજવાના મારા પગરણથી મારી પત્નીને કેવું દુઃખ થયું, તે કેટલું રોઈ, ઊંઘી નહિ, તેણે આંધું નહિ, વગેરે મેં અનેક હકીકત કહી, અને ઉર્વશીના જીવનમાં કહેલી વાર વિગત દેખાવો. તે પછીથી અમારી વાતો વધારે વૈવિધ્યવાળી અને રસિક બની ! મેં તેની સેવા, તેની મદદ એકે એકે તજવા માંડ્યું. એ મારી થાળી પીરસતી તે પણ મેં બંધ કરાવ્યું. તે રાંધીને ઊડી જાય પછી મેં હાથે લઈને જમવા માંડ્યું. આટલે સુધી પ્રેમમાં પ્રગતિ કર્યા પછી આગળ શું કરવું ? હવે તો કશું નવું કરવા જેવું મને દેખાતું નહોતું. અને વળી પાછી અમારા જીવનમાંથી નવીનતા સરકી જવાનો ભય પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યો. પણ ઉર્વશી પ્રતિભાશાળી હતી. તેણે કહ્યું કે ‘તારા પ્રેમ ખાતર મેં નાટકસિનેમા જેવાં ઊંડી દીધાં છે.’ મેં પણ પછી ઊંડી દીધાં. પણ આ નવો માર્ગ જડ્યા પછી અમે એકે એકે ફેરી, દહીં, આગળ જતાં સાકર, અને છેવટે દૂધ પણ ઊંડી દીધું. મારી પત્નીનો મંતાપ વધવા માંડ્યો. તે દૂજળી પડવા માંડી. હું પણ દૂજળો પડવા માંડ્યો હતો. પણ તેથી અમારા પ્રેમને સંતોષ મળવા માંડ્યો. અમારા પ્રેમનાં પરિણામો અમારામાં અને બીજામાં દેખાવા માંડ્યાં !

ઉર્વશીએ મારી પત્નીને કહી જોઈ નહોતી, પણ એક અજ્ઞાત બાઈ ઉપર તટસ્થ રીતે મેળવેલા વિજયથી તે કૃતાર્થ થવા લાગી.

“એક દિવસ મુંબઈમાં એક પ્રખ્યાત હાથ જોનાર આવ્યો. આખા શહેરમાં તેની ખ્યાતિ હતી. વકીલો, ડોક્ટરો, મિનિસ્ટરો, પ્રોફેસરો, સરોહિયાઓ, બધા પુષ્કળ પૈસા આપીને તેની પાસે હાથ જોવરાવતા. ઉર્વશી મને કહે: ‘તું ત્રિવેણીને હાથ જોવરાવવા લઈ જા ને!’ મેં કહ્યું: ‘મારું અને તેનું નશીબ ક્યાં એક છે કે તેનો હાથ જોવરાવું?’ ઉર્વશી કહે: ‘તું તો સમજતો નથી. લઈ તો જા! એને લગનસુખ કેવું છે, આયુષ્ય કેટલું છે એ બધું પૂછ તો ખરો. એ તો જે થવાનું હશે તે થશે, પણ કંઈક ખચર તો પડશે.’ મેં કહ્યું: ‘પણ મારે કહે એ આવશી શેની?’ તે કહે: ‘એક જરા પ્રેમ બતાવજે-ને, એટલે બધાની હા પાડી દેશે. એ તો ટોપી જ રહી હશે.’ અને ત્રિવેણીના માનસની લઘુતાના અમે બાંધેલા ખ્યાલથી અમે બન્ને હસ્યાં!

“અને ઉર્વશીની વાત અક્ષરશઃ સાચી પડી. ત્રિવેણીને લઈ ને હું હાથ જોનારને ત્યાં ગયો. એ માણસે બતાવેલી ખુરશી પર એ બેઠી અને નવા અનુલવના ઉપરિચિત થયેલા પ્રમંગલો વિચાર કરતાં મારા સામું જોઈ જરા હસી. મને એ માણસે પૂછ્યું: ‘તમારે શું જોવરાવવું છે?’ મેં કહ્યું: ‘તેનું લગનસુખ કેવું છે, તેનું આયુષ્ય કેવું છે?’ અને ત્રિવેણી ફરી હસી. તે એકાદસે મારા સામું જોઈ રહી હતી, અને હું સામુદ્રિકના મોં સામે, અને તે ફેરવી ફેરવીને હાથ જોતો હતો તે સામે જોઈ રહ્યો હતો. થોડી વારે તેણે ઓચિંત કહ્યું: “પૂરા લગનસુખવાળું લાંબું આયુષ્ય છે.” હું કાળો ધખ પડી ગયો! કાંઈ ઊંચા કલાસમાં પાસ થવાના ખચર સાંભળવા જન્ય ને નાપાસ થવાના ખચર સાંભળે તેમ મને થયું. ત્રિવેણીએ તે જરાજર જોયું અને તે એકદમ બેઠી હતી ત્યાંથી મૂર્ચિત થઈ નીચે પડી ગઈ. સામુદ્રિક ચમકી ગયો, તેના હાથમાંના રેખા જોવાનો કાચ ઊડીને ક્યાંઈ પડી ગયો. હું ગભરાઈ ગયો. ત્રિવેણી તદ્દન જોભાન થઈ ને પડેલી હતી. તેને શરીરે શેઠ વળી ગયા. તેના હાથપગ ડંડા થઈ ગયા. તેના શ્વાસ દેખાય પણ નહિ તેવા ધીમા ચાલતા હતા. મેં નજીકમાં નજીક હોય તે ડોક્ટરને બોલાવવા કહ્યું. નીચે જ ડોક્ટર હતો તે આવ્યો. તેણે શીર્ષી સૂંધાડી, હાથે પગે પ્લાન્ડી લગાડી ત્યારે ત્રિવેણી જરા સચેત થઈ. તેણે ઘેંસણવાળી આંખે ફાટલે ડાળે, જાણે મને ઓળખ્યા વિના મારા સામે જોયું. હું એ જોઈ ખી ગયો. મેં ડોક્ટરને કારણ પૂછ્યું. હાથપગ હૃદય આંખ જોઈ ડોક્ટરે કહ્યું: ‘આ બાઈને મહિનાઓ થયાં પોપણ જ મળ્યું નથી. ને તેના મનને કાંઈ આઘાત લાગવાથી તે જોભાન થઈ ગઈ છે તેને સંભાળજો નહિતર કાંઈ ગમે તે થઈ ખેસશે. બાઈ મરી જશે અથવા ગાંડી થઈ જશે. આમાંથી તેને ઊંચન શીવર ન આવે તો સારું. ગરમ ઉપચાર કરજો. પ્લાન્ડી દૂધ પાંતે. ને તાવ આવે તો તરત દાકતરની મદદ લેજો. જો કાંઈ ગંભીર નહિ થાય ને સાચવશો તો પાંચેક દિવસમાં સારી થઈ જશે.’

“હું ત્રિવેણીને ઘેર લઈ ગયો. એક દિવસ તે જોભાન જેવી રહી. જોભાનમાં કરેલી લવરી ઉપરથી હું સમજી શક્યો કે અમારા વિશેની કશી પણ હકીકત જાણ્યા વિના તે મારા અભાવનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું સમજતી હતી. વિશિષ્ઠ તો કહેતો નથી પણ...પણ”

... પ્રવેશના મોં પરનો આવેશ અને એ સર્વ દયાવચનો તેનો પ્રવલન અને જોઈ શક્યા.

તે એક બે વાર 'પણુ' 'પણુ' બોલ્યો તે સાથે તેણે જોખારો કર્યો. અમે સમજી ગયા કે આ 'પણુ પણુ' માં અને જોખારામાં વાર્તાનો અત્યંત કામળ ભાગ લુપ્ત થાય છે, પણુ એ પૂછવાની અમારી કોઈની હિંમત ચાલી નહિ. તેણે આગળ વાત ચલાવી:

“મારી કૂરતા સમજાઈ. તમને લાગણીવેડા કે નીતિવેડા લાગશે, પણુ થોડા જ માસ પહેલાં અમારા પાડોશના એક માણસે ઝેરીને સળગાવી મારી નાંખેલી તે મને યાદ આવ્યું.” મોં પર હાથ ફેરવી તેણે ફરી કહેવા માંડ્યું: “મારી સારવારથી તે તરત સારી થઈ. ને તે મારા ભાવનો ફરકાર તરત સમજી પણુ ગઈ. સાતમે દિવસે નો તેણે મારી ના છતાં રાંધ્યું. તેણે પીરસ્યું ને હું જમ્યો તે તો તેને મન એક ઉત્સવ હતો! મારા અભાવમાં જ્યેમ તેણે કદી કુતુહલ બતાવ્યું નહોતું, તેમ હવે મારા સદ્ભાવમાં પણુ તેણે કશું મને પૂછ્યું નહિ. પણુ એક રાત્રે મેં જ તેને બધી વાત કરી, કારણકે તેનો પ્રસંગ આવેલો હતો. થોડા દિવસથી હું ઉર્વશીને મળ્યો નહોતો એટલે એનો પત્ર આવ્યો હતો. મેં તેને અમુક દિવસે સવારે મળવાનો અને બધી વાત રૂબરૂ કહેવાનો જવાબ લખ્યો હતો. તેને મળવાની સવારની આગલી રાત્રે મેં ત્રિવેણીને બધી વાત કરી. ને છેવટે કહ્યું: “હવે કાલે સવારે જઈ ને તેને મારે કહી દેવું છે કે એ સંબંધ હવે આટલેથી પૂરા થયો છે. મારે તેને સ્પષ્ટ કહી દેવું છે.” એમ કહ્યું ત્યારે એના મોંમાંથી ‘ખિન્નારી!’ એટલું નીકળી ગયું.

“સવારે હું નીકળ્યો. વાત કરી નાંખવાનો નિશ્ચય હતો, પણુ કેમ વાત કરવી તેનો ઉપાય સૂઝતો નહોતો. હું વિચારમાં ને વિચારમાં આગળ જતો હતો ત્યાં પૂલ ઊતરતાં તે સામે મળી. ઠેક મારી સામે આવીને ઊભી ત્યારે જ મેં તેને જોઈ. અમે મળ્યાં એ જ વખતે એક પારસણ ફરસાદાર વેષમાં અમને વટાવીને પસાર થઈ, અને ઉર્વશીએ મારા સામે જોઈ, જરા સ્મિત કરીને હોડ મરડ્યો.

મેં કહ્યું: ‘કેમ?’

‘શું રૂપનું અભિમાન છે!’

‘કેમ ન હોય? તારા કરતાં રૂપાળી છે’ મારાથી બોલાઈ ગયું.

ઉર્વશીએ મશ્કરીના ભાવ નેવાની અપેક્ષાએ મારા મોં સામે નોંધ્યું, પણુ તે ન જોતાં કહ્યું: ‘એમ કેમ કહો છો?’

‘હા પણુ તારા મોંથી એનું મોં મુંદર છે.’

‘એ જ તમારી લાગણી છે?’

ખૂન કરવાના અધૂરા નિશ્ચયે કોઈને ધા ધઈ જાય, ને પછી તો તેને અરધો હણાયેલો રાખવા કરતાં પૂરા કરવો એ એક જ ઉપાય રહે, તેમ મેં કહ્યું: ‘એમાં લાગણીનો પ્રશ્ન જ નથી. લાગણીથી કાંઈ હકીકતના નિર્ણયો અન્યથા ન કરાય. એમ તો ત્રિવેણી પણુ તારા કરતાં વધારે મુંદર છે!’

‘અને એ તમે મને કહો છો?’

‘હું જાણું છું, તે હું જ કહું ના! તે તો કદી તેને ઠીકી નથી.’

ઉર્વશી મારા તરફ ફરી, તેના હોડ ફફડી ઊડ્યા, તે અપમાનના ક્રોધમાં કાંઈ બોલી શકી નહિ, તેના દાઢપગ ધૂણ ઊડ્યા, અને મારા તરફ અનંત નિરસ્કારની દૃષ્ટિ કરી તે ચાલતી થઈ.

લાંબે સુધી હું તેને જતી જોઈ રહ્યો. તેણે પાછું ફરી મારા સામું જોયું નહિ. વચમાં કુટપાથ પૂરો થઈ પગથિયાપૂર જમીન નીચી આવતી હતી, ત્યાં તેનો પગ પ્રચકાયો તે મેં જોયું. મને થયું કે તેની આંખમાં આંસુ છે પણ હું એ જાણી ન જાઉં માટે તેણે હાથ ઊંચો કરી એ લૂછ્યાં નથી.” પ્રજ્ઞેશ લાંબો શ્વાસ લઈ અમારા સામું જોયું.

થોડીવાર પછી વ્યંકટેશે પૂછ્યું: “પછી તમે એમને કાઢવાર મળેલા છો ?”

“ના.”

“મળવાનું મન પણ નથી થયું ?” મૂળ અર્થાતા મુદ્દાને લગતો આ ઊલટ તપાસનો પ્રશ્ન હતો, પણ તેવા લાવથી પૂછાયો નહોતો. એ અર્થાનો ભાવ તો ક્યારનો ઊડી ગયો હતો.

“એ અને એનો પતિ મારા જ શહેરમાં ઘણે વરસે આવ્યાં. બન્ને સુખી હતાં. એ વરસ પછી કહ્યું...” ફરી શ્વાસ લઈ પ્રજ્ઞેશે કહ્યું: “હાં! એ વરસ પછી ઉર્વશી માંદી પડી, મેં સાંભળ્યું કે તે મરણપથારીએ છે. એક વાર થયું કે જઈને એની માફી માગી આવું. પણ શી રીતે જવાય ?” પ્રજ્ઞેશે ફરી નિશ્વાસ નાંખ્યો.

આશુતોષે પૂછ્યું: “પછી તમે ત્રિવેણીબહેનને એ વાત કહી !”

“હાં! એ વાત કહેવી લૂછી ગયો. ઉર્વશીનો સંબંધ તોડી તે સવારે હું ઘેર આવ્યો. ત્યારે ત્રિવેણીએ પૂછ્યું ‘હાં શું થયું ?’ તેણે તો માત્ર દિલસોજીથી જ પૂછેલું. પણ કાઈ સ્ત્રીનું મેં એટલી ખરાબ રીતે અપમાન કરેલું તે હું તેને શી રીતે કહી શકું ? મેં કહ્યું: ‘એ તો બધું થયું.’”

આશુતોષ: “એ નથી પૂછતો. ઉર્વશી ગુજરી ગયાની વાત તમે કરી ?”

પ્રશ્ન તદ્દન નકારો હતો. છતાં પ્રજ્ઞેશે જવાબ આપ્યો: “ઉર્વશી ગુજરી ગયા પછી એ વાત હમણાં કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. મારા પડોશીની જુવાન દીકરી એક ખોટા આકર્ષણમાં પડી હતી. તેમાંથી ખસેડવા તેનાં માળાપના કહેવાથી ત્રિવેણી તેને મારી પાસે લઈ આવી. ત્યારે આખી વાત મેં કરી. એ વાત કરવાથી એક સ્ત્રીના અપમાનનું કંઈક પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે એમ મેં માન્યું.”

આશુતોષને જવાબથી સંતોષ નહિ જ થયો હોય. અને વ્યંકટેશને ઘેર ગયા પછી, જે મૂળ મુદ્દા ઉપર આ વાત કહેવાઈ હતી તેનું તે કેટલે અંશે સમર્થન કરે છે તે વિશે અનેક તર્કો થયા હશે, પણ તે વખતે તો અમે એક શબ્દ પણ પૂછી કે અર્થો શક્યા નહિ. અમે સર્વ એક દુઃખદ પણ ગદન આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા હતા!

લેખક બનવાની કેટલીક તરકીબો

[મહાકાવ્ય પહેલો અને બીજો]

રમણલાલ દાશગુપ્તા મહેતા

સમર્પણ*

જેમના પ્રયાસોને લીધે, જેમના પ્રેરણાહિન અને
જેમના ભોગે હું આ લેખ લખી શકવા સક્તિમાન
થયો છું, તેઓ સર્વને હું અંતઃકર્ણપૂર્વક આ લેખ સમર્પું છું.

[સાહિત્યકારોનું વૃદ્ધગાન:—] હું લખૂં, લખૂં ન કેમ?

બ. ક. ઠાકોર

[ભૂમિકા]

ખાતરીથી જાણું છું કે વાચકોમાંના ઘણાખરાએ લેખક બનવાના પ્રયાસો
ક્યાં છે. કલ્પનાવાદથી પર રહી વાસ્તવવાદના અખર હિમાયતીઓ થવા મથતાં
ઘણાં ભાઈબહેનોએ નિત્યકર્મથી માંડીને શૈથ્યાદ્ધ થતાં સુધીની હકીકતો પોતાની કવિતા
તેમજ નવલકથામાં મૂકવા પ્રયત્ન કર્યા છે.

* આજકાલનો જમાનો તો એવો છે કે દરેક બાળકમાં પ્રશ્નો પૂછવા જ નોઈએ એવું મનાય છે!...
'લાપસી કે શીશમાં પાનીથીની બેઠાજીથી કહવી બદામ આવી નય તે તમે, પ્રેમથી આપેલી
ચાન હમેમાં મીઠી જ લાગે છે એમ બાળજીવનીથી માની, તે ખાઈ નયો કે લાણ પડી ભડી
નયો?...' તમે આ નથી પીતા, તો ખાઈ 'દૂધ પીતા' હશે. દૂધ કંટું પીઓ છો કે ગરમ કરેલું?
કંડા દૂધમાં જતુઓ હોય છે અને ગરમ કરેલા દૂધમાં વિટામિન્સ બળી નય છે, એ તમને
ખબર છે? ખબર હોવા છતાં એમ કેમ કરો છો? હિંદુસ્તાને એમાં ને એમાં જ પોતાની
સ્વતંત્રતા ખોઈ છે એવું તમને લાગે છે? ...વગેરે પ્રકારના—'લાપસીથી હિંદુસ્તાન સ્વાતંત્ર્ય' સુધીના—
પ્રશ્નો આજે પૂછાય છે. તેથી જ બધું રહે છે કે વાચક પણ પૂછશે, કે સર્જન માપડી તો અર્પણ કરાય
છે—પત્ની, મિત્ર, બહેન, માતા અને છેવટે પિતાને કે દાદાને—ને હા, ઘણીવાર પૈસા ધીરેસે રોકાને, પણ
લેખ તે કંઈ અર્પણ કરી શકાય? એવું તે કહી સાંભળ્યું છે? મારે જવાબમાં એટલું જ કહેવાનું કે
સાંભળ્યું નહિ હોય તો સાંભળો. દુનિયામાં આમોદાન, ટેલિફોન, રેડિયો વગેરે સોથી થઈ તે પહેલાં
તેને સાંભળી નહોતી; પછી જ સાંભળી હતી. મારી પણ આ એક સોય છે. સાહિત્યની દુનિયામાં હું
નવો ચીસો પાડવા માણું છું. જેને લીધે અને જેને બોલે તમે લેખ લખવા પ્રવૃત્ત થાવ, તેને તમે લેખ
તો સમર્પણ નહિ જ કરો શકો, એ જીવનવાણીથી આપણે સ્વાતંત્ર્યવાદીઓએ હવે મુક્ત થવું પડે છે.
ગાંધીજીએ જેમ જોરણીની બાળકમાં કહ્યું છે, તેમ આ વિષયમાં હું તો કહું છું કે હવેથી કોઈ પણ
લેખક, પોતાને કોઈ પણ લેખ, કોઈ પણ પ્રાણીને (મનુષ્યપ્રાણી તેમજ છત?) અર્પણ કરી શકશે,
અને તે પણ કોઈ પણ રીતિપદ્ધતિથી.

મને પોતાને પ્રેમ લાગે છે કે બીજા આ પ્રકારના લેખો લખવા માટે બીજા કોણ મને પ્રેરણાહિન
આપશે કે જેમને હું મારો લેખ, આ લેખના સમર્પણની જેમજ, અર્પણ કરી શકું?

પણ મને કહેવા દો, અને મને કોઈ અટકાવતા નહિ, કે તમારા એ બધા પ્રયત્નો શાસ્ત્રીય નહોતા; શાસ્ત્રશુદ્ધ નહતા. સંસ્કૃત શબ્દો સારા એન્ટિક કાગળ પર સુંદર રીતે લખી, પછી કાગળ વચ્ચેથી ફાડી નાખી ન્હાનાલાલશૈલી સંપાદન કરવાનો શ્રીયુત મુનશીએ ખતાવેલો—અને કદાચ પોતે અજમાવેલો—કામિયો એક વાર નિષ્ફળ જતાં ફરી પ્રયત્ન તમે આદર્યો ન હતો, અને એમ હિંમતહાર્યા બની ગયા હતા. એમ પાછા પડે તે કંઈ ચાલે, ભાઈ?

તમે કયા ઉદ્દેશથી લેખક થવા માંગો છો એની મને પૂરતી ખબર છે. ‘ગાળ ખાતર ગાળ’ જેવો દ્વરથી લાગતો ‘કલા ખાતર કલા’ એવો અર્થહીન અને બાવલો તમારો ઉદ્દેશ નથી જ, એ હું જાણું છું. તમે નૂતન માનસશાસ્ત્રમાં માનો છો. ફ્રોઈડના જ્ઞાતીય-વૃત્તિઓ (Sex-Instincts) ના સિદ્ધાંતમાં તમે માનો છો. વિજ્ઞાતીય આકર્ષણની વૃત્તિના આવિર્ભાવ-સ્વરૂપે ફેટલાક લોકો આજે લેખક બનવા પ્રયાસ કરે છે, એ માનસશાસ્ત્રના કેવળ સત્યને તમે એક યા બીજી રીતે, અથવા બંને રીતે, અનુમોદન આપો છો, તે વાત મારી જાણ બહાર નથી. ‘વટ’ પાડવાની અને એ રીતે સત્તાની મૂળ વૃત્તિને બીજી વૃત્તિઓની માફક સંતોષવા તમે ઉદ્દેશ ધરાવો છો, અને એ રીતે એક્લરની વિચારસરણીને અને તેની ક્રિયાને તમે જાણેઅજાણે અપનાવી લીધી છે. માનસશાસ્ત્ર કહે છે કે દરેક માણસમાં, બીજો આપણને વખાણે, આપણે કંઈક છીએ એમ બીજાને લાગે, એવી વૃત્તિ હોય છે. મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જ એ વૃત્તિઓને તમારે કાંઈ ને કાંઈ સ્વરૂપમાં સંતોષવી જ રહી. તમે એ મૂળ વૃત્તિઓને લેખક બની સંતોષવા ઈચ્છા ધરાવો છો એ હું જાણું છું.

અને એમાં કશું ખોટું નથી. કદાચ પહેલાં એનાં વિપરીત પરિણામોનું દર્શન થશે, કદાચ વિપરીત પરિણામોના દર્શનરૂપે તમે પોતે પણ હો; પરંતુ તેથી ગભરાવાની જરાપણ જરૂર નથી. તપખીર સંઘ્યા પછી શેરીના બધા માણસોને મારા પિતાશ્રી ગભરાવી ચૂકે છે, પરંતુ એ દુષ્પરિણામની પાછળ શું મૃત્યુ તરફ લઈ જનારા રોગોના મૂળ કારણરૂપ સજોબમ શરદીને દૂર કરવાનો શુદ્ધ હેતુ નથી? ‘જ્ઞાતીયવૃત્તિ તેમજ અસ્પતા અનુભવીપ્રેમિ (Inferiority complex) નું આજના યુવાનમાં આવિષ્કરણ (manifestation),’ એ વિષય પર ઘણી સત્ય હકીકતો કહેવાઈ ગઈ છે, તેમાં તમે લેખક બની જે ઉદ્દેશ ધરાવો છો તેનું પણ તેમાં વિદ્વાતપૂર્વક પૃથક્કરણ કર્યું છે.—અલબત્ત, તમસરખાઓના નિરીક્ષણનો સુલભ લાભ પછીથી જ તો તેઓ એમ કરી શક્યા છે! તમે એ ઉદ્દેશ પાર પાડો અને એ રીતે માનસ-શાસ્ત્રીઓનાં વચનો સિદ્ધ કરશો, તો, આત્મસાક્ષાત્કારનું ધ્યેય જેણે અપનાવેલું છે તે નવીન માનસશાસ્ત્ર પોતાની રૂંતેહથી આપ સૌની તરફ કૃતજ્ઞતાભરી દૃષ્ટિએ જોશે.

.....એટલે કે તમારો ઉદ્દેશ સારો છે, એમ હવે તમને પહેલાંની જેમ લાગ્યું જ હશે. એ ઉદ્દેશ સફળ થાય તે માટે બીજી જે મોટા વજોરનો ખર્ચ કરશો તેની સાથેસાથ લેખક બનવાના તમારા પ્રયાસો માટે પણ તમારે નજીવો ખર્ચ કરવો પડશે. એકમે રેશમી રૂમાલો, સેન્ટ અને ફેટા કરતાં તેમાં જરૂર વધારે ખર્ચ થશે, -પણ આ તો એક જ વાર થશે; વારંવાર નહિ થયા કરે. એક સંસ્કૃત શબ્દકોશ કે એક સુગરતી શબ્દકોશ (બંનેમાં શબ્દાર્થ ન આપ્યા હોય તો કદાચ વધુ ઉપયોગી નીવડે!), પિંગળ લેવું હોય તો પિંગળ, તેમજ વખાણ ‘વાંચીને’ તમને જેમના પ્રત્યે માન ઊપજે તે બધાની

એક એક ચોપડીઓ, - જે કે કતાની પ્રસિદ્ધ થયેલ ચોપડીઓની મંજૂર નોતાં, જરા પક્ષપાત સહિત કહું તો, ન્હાનાલાલની જે રસ ચોપડીઓ : આટલી સ્ત્રીઓ સાધારણ રીતે ખરીદવી પડશે. વળી એક સુસાક્ષિત કબાટ કે જેમાં આ બધી - કેટલીક રૂપરંગે, તો કેટલીક વસ્તુએ - મુંદર ચોપડીઓ અનુકૂળ રૂપાકૃતિમાં મૂકી શકાય. ચોપડીઓને પૂકાં ચડાવતા નહિ. કેટલાક બિતરતી પંક્તિના લેખકો જ વારંવાર વાંચવા માટે અને એ રીતે હિંદના કટા-કટીના સમયે પણ વખતનો દુરુપયોગ કરવા માટે ચોપડીઓને પૂકાં ચડાવે છે; અને એ રીતે ગ્રંથના.....અનુષ્ઠાન.....લક્ષિત.....સુભગ, તથા કે કામલ ગણિત લક્ષિતાના લાલિત્યભર્યાં મુંદર મૂળ રસપૂર્ણના રસસૌંદર્યને હાંધી દે છે. (હમણાં જ મેં ન્હાનાલાલનાં કેટલાંક પુસ્તકો વાંચ્યાં.) એ લોકોને સૌંદર્યનું કશું જ્ઞાન નથી લાગતું. આપણે ત્યાંની સ્ત્રીઓ જ્યારે સૌંદર્યનું દર્શન બીજાને સાદાધૃતી, સુગમતાથી, સુમમતાથી થાય એટલા માટે વસ્ત્રો બીણાં અને પૂકાં કરતી જાય છે, તેવા યુગમાં ચોપડીઓને પૂકાં ચડાવી તેનાં અંગસૌંદર્યને હાંકતું મને અણુજાણતું લાગે છે.^૧

ઉપર આપેલું લિસ્ટ લાંબું છે, પરંતુ, જન્મ ને લગ્ન તો ફીક, પણ વળી મૃત્યુસમયે પણ ખેપ લાગે એટલા માટે ખાસ બનાવી મૂકેલ મહારાજશ્રીના ટિપ્પણ જેટલું લાંબું છે એમ કાંઈ કહી શકશે નહિ. તેમ જનાં, મારી જે ઇન્દ્રિય વાટેથી વાયુ પ્રવાસ કરી પંચ-મહાભૂતના બનેલા આ શરીરના પોપણાચે ફેફસામાં જઈ પાછો બહિર્ગતિને પામે છે, તે ઇન્દ્રિયના જેટલું, પ્રમાણમાં લિસ્ટ લાંબું લાગે, તો તેના કાંઈ ઉપાય નથી. (ઉપમા, અશ્વકાર, શેલી, વાસ્તવિકતા - બીજાં લક્ષણો ગોખેલાં તો છે, પણ અત્યારે યાદ આવતાં નથી - વગેરે-વાળું રસપૂર્ણનું વર્ણન, તેમજ મારી નાસિકાને તેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અને લક્ષણ સહિત ગણિત રીતે દર્શાવવામાં વાપરેલી પદ્ધતિનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો તે બીજે કશુંક કહીશું.) ભલે થોડા પૈસા વધારે ખર્ચ થાય. આપણે લોકો સ્વરાજદંડ, અને હરિજનદંડ અને ફલાણાદંડ અને ટીંકણાદંડોમાં વગર વિચારે—વગર સ્વ-રાજ મળે અને વગર હરિ-જન બને—પૈસા વેરીએ છીએ, તેના કરતાં અગમ્યવાદની સારી સારી ચોપડીઓ ખરીદશું તો તે વધારે ફૂટી નીકળશે.

(વિષયાંતર લાગે તો ભલે લાગે, પણ મારી અહીં એટલું કહેવાની ફરજ છે કે જે ચોપડીઓ ખરીદો તે તો કાંઈને કહી આપવી નહિ. મારો સ્વાનુભવ કહે છે કે આજકાલ મિત્રો "I'll return them in a day or two" કહી ચોપડીઓ લઈ તો જાય છે, પણ થોડા વખત પછી આપણી ચોપડીઓ તેઓની પોતાની ચોપડીઓના લિસ્ટમાં દાખલ કરી દે છે, અથવા તો 'કાંઈક ચોક્કસ જગ્યાએ મૂકી દીધી છે. મેં શોધ તો કરી હતી, પણ મળી નહિ. જરૂરે કે તરત જ આપી જઈશ. અહીં સુધી ધક્કો ખાવાની જગ્યા જે જરૂર નથી!' કહી વખત વિતાડે છે, અને થોડો વખત પસાર થઈ જાય એટલે આપણા નામ-વાળું પહેલું પાનું વિના શંકાએ ફાટી નાંખી પછી મુંદર અક્ષરે પોતાનું આખું નામ, પિતા-શ્રીનું આખું નામ તથા સરનામું લખી દે છે. કેટલીક વાર કેટલાક વળી આપણી ચોપડી

૧ 'ચોપડી' નામ સ્ત્રીઓ દ્વારાથી સંચાલિત સૌંદર્યદર્શનના, સુવાતનજનને તો વિશેષ મહત્ત્વા-પાત્ર કાર્યમાં તેની સદ્વ્યવસ્થા કરે છે, તે વળી વધારામાં.

ખીજને, ખીજએ ત્રીજને, ત્રીજએ ચોથાને આપી ફરતા પુસ્તકાલયની ચોપડી છે એવો ભ્રમ વાંચનારમાં ઉત્પન્ન કરે છે; અને ચોપડી પાછી આપણા ગૃહે ન પધારે ત્યાં સુધી આપણને પણ તે ભ્રમમાં રહેવું પડે છે. ચોપડીઓ કોઈને પણ આપવી નહિ, એ વિષે ટોલ્સ્ટોયે તથા રાજચંદ્રે મરતાં મરતાં કહ્યું હતું તેમ જ ગાંધીજીએ પણ હમણાં જ એક પરદેશી ભાઈને ખાનગીમાં, એમને કશું ખાનગી ન હોવા છતાં ખાનગીમાં, કહ્યું હતું, એમ મારા એક મિત્રે મને આજે જ ખબર આપી છે, તે મારા મંતવ્યના સમર્થન સારુ આપવો ચોચ ધારું છું. — જો કે એ ભાઈ ઐતિહાસિક નવલકથાઓના આલેખક છે અને ઇતિહાસનાં પાત્રોને પોતાની મરજી મુજબ બોલવાનું તેમજ કાર્ય કરવાનું ફરમાવે છે. તેથી તે જ પદ્ધતિ એમણે ટોલ્સ્ટોય, રાજચંદ્ર અને ગાંધીજીની બાબતમાં પણ વાપરી હોય એ મંતવિત છે... ‘ભાર્યાં રૂપવતી શત્રુ’ માં માનતા કેટલાક પતિરાજે પોતાની પત્નીને બહાર એકલા ફરવા ન જવા દેવાનો અતિશય આગ્રહ રાખે છે, તેવો જ આગ્રહ ચોપડીઓની બાબતમાં પણ જરૂરનો છે. મારા યુવાન મિત્રો ! આજે જેમ તમે સંપૂર્ણ શારીરિક બ્રહ્મચર્યપાલનની આવશ્યકતા, અંગ્રેજી ચોપડાં વાંચવાફાડવાને પરિણામે, સ્વીકારતા નથી, તેમ ચોપડીઓ કોઈને પણ આપવી નહિ એ સિદ્ધાંતપાલનની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારતા નહિ હો. કંઈ નહિ. અનુભવે બધું સમગ્નશે. ટોલ્સ્ટોયને અનુભવે જ બધું સમગ્નયું હતું. અલમ્ અલમ્ ।)

ચોપડીઓ ખરીદવા માટે પૈસાની બૂમ પાડી શકે નહિ. પૈસા જેને ખરેખર જોઈએ છે તેને તે મળી રહે છે, એમ ગાંધીજી માને છે અને જે લેખકોને પુસ્તકાર મળે છે તેઓ પણ માને છે. મારા પિતાશ્રી લક્ષાધિપતિ છે એ વાત બાલુએ મૂકીએ, છતાં ઉપરની વાત હું પણ માનું છું એ કહેવાની મારી ફરજ છે. કોલેજહોસ્ટેલના વિદ્યાર્થીઓ માટે તો આ તદ્દન સહેલી વાત છે. ચોરડીભાડું, કપડાં, તેમજ ખાંસ કરીને તો ‘જેના વગર ચાલી શકે એમ છે જ નહિ’ એવી ચોપડીઓના હિસાબમાં “સત્તર પંચા પંચાણું, જે છૂટના મુક્યા એટલે થયા અઢાણું, લાવો પટેલ સોમાં એક ચોખો” ની પદ્ધતિનો હિસાબ દાખલ કરી દેવાની, અને ગામમાં ખેતી કરી પેટચુગ્ગરો કરતા પિતાશ્રીને વારંવાર ‘મનિઓર્ડર’ કરવાને વિનંતિ કરવાની પ્રણાલિકા ચાલુ રાખવી. ખીજઓએ સાચાંમૂકાં આ ઘેર કળિયુગમાં કરવાં પડે છે એમ માની બીજી રીતઓથી દ્રવ્યોપાડન કરી ચોપડીઓ ખરીદવી.

ચોપડીઓ આવી ગયા પછી તમને ઉદ્દેશસિદ્ધિનું આધુનાતનું-રેખાદર્શન-થવા માંડશે. તમારે ત્યાં આવનાર બધાં જ ભાઈબહેનો “તમે લખો છો ? !” એમ હવે પૂછવા માંડશે. તેવે ‘હા’ ઉચ્ચારશે નહિ, મનુજ ! પ્રત્યુત્તરમાં—મારાં કેટલાંક સ્ત્રીમિત્રોની માફક—હકારસૂચક સ્મિત કરજો. એમાં પ્રભાવ પણ પડશે.

હા, તમે અત્યારે જે ટાઈ, કોટપાટલુન, ખૂટમોજાં વગેરે (આ લિસ્ટ પણ લાંબું થઈ જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે, એટલે જ ટૂંકમાં પતાવું છે.) વગર કમાણીએ પહેરે છે તે બરાબર નથી. કદાચ તમે કમાતા હશો તો તેમાંથી પણ, હોટેલ, ખાન, સિગારેટ તેમ જ સિનેમાના તદ્દન સહજ થતા ગણાતા ખર્ચમાંથી બચેલ રકમમાંથી પણ—એ પ્રકારનાં કપડાં પહેરવાં એ ‘લેખક’ને માટે ચોચ નથી. ‘જેવો દેશ તેવો વેશ’ની કહેવત પણ કવિતાકારને સ્વીકાર્ય હોવી ન જોઈએ. કોઈ પણ પદ્ધતિના તમે ચુલ્લામ બનો એ ઇચ્છવા જોગ નથી. તમે કવિ છો, લેખક છો, નવલકથાકાર છો, નવલિકાકાર છો, વગેરે

વગેરે ઘણું ઘણું છે, તે તમારે જાહેર કરવું છે; એટલે કયા પ્રકારનો વેશ પરિધાન કરવો પડશે તે જાણવું જરૂરનું છે.

આજના વાતાવરણનો વિચાર કરીએ તો તો લેખકોને માટે—અને કવિ માટે તો ખાસ—સારામાં સારો પોશાક ખાદ્યની કશી છે.^૧ એકલી ખાદ્યની કશી પહેરવાનું હું નથી કહેતો, પણ વિશ્વગ્રંથુત્વના ગણાતા ઉપાસકોના વિશ્વપ્રેમના સિદ્ધાંતાનુસાર ધૈત્યું માંચેસ્ટરનું પહેરશો તો આકર્ષે. ‘માંચેસ્ટર એશિયાની દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ઇંગ્લેન્ડના નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં આવ્યું છે, અને તે અંગ્રેજો કે જેમણે ભારતપુત્રોનું સ્વાનંત્ર્ય ખૂંચવી લીધું છે તેમનો પ્રદેશ છે; તેથી માંચેસ્ટરનાં ધૈત્યાં તો કયમ જ પહેરાય?’ એમ કોઈ ભૂ-ગોલપ્રિય, અંગ્રેજોનો દુરમન અને હોળીનો શોખીન બખડી જશે. પણ એ બધું માનવાની જરૂર નથી. કવિ એ તદ્દન જુદું જ પ્રાણી છે. કવિ એટલે જ વિશ્વગ્રંથુત્વમાં અને વિશ્વશાંતિમાં માનનારા, એ વિષય પર લખનારા અને ચિતરનારા. ૨૧. ઉમાચંદર કવિ ગણાયા તે મારા તથા ૨૧. નરસિંહરાવના મતન્ય પ્રમાણે એમના પાકાન્ય ‘વિશ્વશાંતિ’ને લીધે જ.

ને હા, ટાપી પહેરવી હોય તો પહેરો, નહિ તો ન પહેરશો તો પણ ચાલી જશે. પહેરો તો કવિમગજ પ્રમાણે, કવિ સુમનાકરની જેમ, ગમે તેમ જ પહેરજો. અને ન પહેરો તો વાળ જરાજર ઓળવાની ખોટી પંચાત ન કરશો. કવિ અને ફિલસૂફ બાહ્ય શરીરની ટાપટીપમાં માનતા જ નથી. અંતરની સુગંધ, હૃદયનો પમરાટ અને ઉરનું સૌંદર્ય જ તેમને આકર્ષે છે. અત્ર્યત તમે રાત્રે એ વાગ્યા સુધી વાંચતા હોવા જોઈએ. તેની દેવળ કંપના કે ખાતરી કરાવવા માટે તમારે ચરમા ન પહેરતા હો તો પહેરવાનું સાર કરી દેવું પડશે. એથી કદાચ આંખ બગડશે અને શારીરિક દૃષ્ટિએ એ વસ્તુ યોગ્ય નહિ લાગે; પરંતુ એ ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે, અને ભગવદ્ગીતાનો મુખ્ય ધ્વનિ પણ એ જ છે, કે

આત્મા અમર છે, શરીર નાશવંત છે.

૨

હવે તમે લેખક જેવા દેખાવા માંડશો. ચાલો ત્યારે હવે એક રીતે ગૌણ અને બીજી રીતે મુખ્ય વિષય પર વર્ણવે.

ધારો કે તમારે કાવ્ય બનાવવું છે.

કાવ્યનું શીર્ષક મોટે ભાગે સામાન્ય હોય છે. કાવ્યમાં વિષય અત્યંત ગૌણ વસ્તુ છે. કાગળ, પેનસિલ, પેન, ટેબલ, કીડીમંકાડા વગેરે કોઈ ને પણ તમારો વિષય બનાવી શકે. સોય ધોંચેલી ગૂંથવાની દડી; મારી બહેનની પર્સ—જેમાંથી હું ભાગ્યે જ પૈસા લઉં છું, અને લઉં છું તો એના દિસાબમાં આટલા ‘રમણને આપ્યા’ એમ સાવચેતીથી ઉમેરી લઉં છું, તે પર્સ; બહેનની બહેનપણીનો મારા ટેબલ ઉપર રહી ગયેલો રૂમાલ—જેને માટે મારા મિત્રે માગણી કરી પોતાની રસિકતા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે રૂમાલ; પેલી ધ્યેય વિનાના જીવન જેવી ખાલી દિવાસળીની પેટી; કે પેલો અનુષંગી માથુસ જેવો સડીનો ખાલી ખડિયો;—કે એવી બીજી મારા ટેબલ પર પડેલી હરકોઈ વસ્તુ પર, મને પૂછ્યા વિના

૧. કહેવાય છે કે આજકાલનું સાહિત્ય પ્રચાદવેદાધી ભરપૂર છે. મને પણ મારા જ લેખ પરથી તે ખરું લાગે છે!

વસ્તુ થેર જોયકી લઈ ગયા વગર, લખી શકો. ને હા, કોઈકે વાર કાવ્ય ગંભીર છે એનો આલસ કરાવવા માટે અથરા તત્સમ શબ્દો શોધી કાઢવા પડશે. જેમકે હાંફતા ફૂતરાને સંબોધીને, એની તે દુઃખદ ક્રિયા જોઈને, લખવાનું મન થઈ જાય તો “અસિત આનને” એમ લખવું. ઉનાળામાં પંખો ખાતાં ખાતાં એને સંબોધીને, સેવાના ઉપકારભાવે, કંઈ લખવાનું મન થઈ જાય તો ‘વ્યજનને ઉદ્બોધન’ એમ લખવું. એથી વિપ્રવપ્રૌઢી સચવાશે, અને ચાલુમાં તમે ખપી નહિ જાઓ. વળી કથારેલીમાં આપેલી નીચેની બધી પૂર્વક્રિયાઓ એક પણ ભૂલ વિના કર્યા પછી જ કાવ્ય લખવું. એ ક્રિયાપદ્ધતિ તદ્દન નવી છે એમ હું કહેવા નથી માગતો. એમ કહું તો કવિઓનો જોડ વહોરી લેવા જેવું થાય કારણ કે એવી બીજી પદ્ધતિઓ જોડે આને ચોખ્ખું સામ્ય છે, એમ તરત પુરવાર થાય એવું છે.

શબ્દકોશ પાસે જ રાખવો. જે શબ્દો તમે હેડિંગને માટે સરસ્વતી દેવીનું નામ લઈને પસંદ કર્યા હોય તે શબ્દોમાંથી પ્રથમ શબ્દકોશના કયા પાના પર છે તે જોવું. પછી તે કોશના પૃષ્ઠાની લંબાઈપહોળાઈના માપનો એક તદ્દન કોરો કાગળ લેવો. પછી તમે જે શબ્દ કે શબ્દો મધ્યાળને માટે પસંદ કર્યા હોય તેમાં જે સંખ્યામાં કાનામાત્રા આવતા હોય એટલી વાર તે કાગળમાં સરસ્વતી દેવીનું નામ મોટા અક્ષરે લખી જવું. પછી બંને આંખો બંધ કરીને, કે કોઈની પાસે પાટા અંધાવીને, તેના હુકમ કરતા જવા અને વચ્ચે વચ્ચે સરસ્વતી દેવીનું નામ અને કાવ્યનું હેડિંગ બોલતા જવું. અનુકૂળ સંખ્યામાં હુકમ કર્યા પછી તેમાંના થોડા દેવીને અડાવવા અને પછી બાકી રહે તે જાતે પોતે જ ગણીને તેનો સંખ્યાંક શબ્દકોશના પૂર્વ સંખ્યાંકમાંથી બાદ કરવો, અથવા ઉમેરવો.....છેલ્લા શબ્દ પછી ઉદ્ગાર-ચિહ્નો મૂકવાથી અદ્ભુત રસ ખીલશે. એક દાખલો દાંકું:

પનિહારી પર કેટલાંક કારણોને લીધે મને લખવાનું મન થઈ ગયું હતું. (હું તે વખતે અવિવાહિત હતો.) મેં તે શબ્દ વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશમાંથી જોળી કાઢ્યો, અને ઉપર-કહ્યા પ્રમાણેની બીજી વિધિઓ કરી. ૫૦૨-૧૬૬=૩૩૬ મું પાનું, ગણિતના એક નિષ્ણાત અધ્યાપક ઘણી માથાકૂટ પછી શીખવેલા સાદા હિસાબથી ગણી શોધી કાઢ્યું; અને ૩૩૬-૩૩૭મા પાનાંઓ તરફ કાવ્યદષ્ટિ રાખી નીચેનું કાવ્ય બનાવ્યું:

પનિહારી રે !

છમ છમકછમક છમ છમાવતું રે !

છણ છણકછણક છણ છણાવતું રે !

છક છકવછકવ છક છકાવતું રે !

*

*

*

છટ છટેસ, છટછટ પનિહારી; રે ! ! !

‘આની પ્રશંસા હું કરું તે કીક નહિ, પણ મારે એટલું તો કહેવું જ જોઈએ, કે અયંબનતા કે જે કાવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ ગણાય છે તે હું આમાં ઘણી ઉત્તમ રીતે સાધી શક્યો છું. વળી કોઈપણ આધુનિક કવિ કરતાં હું આ કાવ્યમાં યમક, લાટાનુપ્રાસ, અંત્યાનુપ્રાસ, ઝમક, વૃત્ત્યનુપ્રાસ,

૧. આ આખું વાક્ય સંગોપાંગ તર્કારેલું છે. કર્તાનું નામ લેતો નથી, કારણ કે તેના આયેષક એક નથી પણ ઘણાં છે !

પ્રાસાનુપ્રાસ, વર્ણસંગાઈ તેમજ અનુક્રમ ઉપરાંત વ્યંજના અને વ્યંજ્યાર્થ (અકાવ્ય પરથી કવિતા અને કવિ વિષે સચિત થતો વિશિષ્ટ ગૂઢ અર્થ) વગેરે સુકાવ્યનાં બધાં જ લંકણો વિપુલ પ્રમાણમાં સરસવતી દેવીની કૃપાથી લાવી શક્યો છું. એ ખરું છે કે ઘણાંને આ કાવ્ય અગમ્ય લાગશે. આશ્ચર્યચ્છોથી ભરપૂર અને તેથી અદ્ભુત અને અગમ્ય તે કાવ્યનો અન્યથા કંઈક આવો છે:

“પનિહારી રે! (પનિહારી કહેવામાં જ ગણિત સૂચન છે કે તે સ્ત્રી મુંદર હોવી જ જોઈએ, નહિ તો ફૂલે પાણી ભરવા જનારી સાધારણ સ્ત્રીને સાધારણ કવિઓની માફક ‘પનિહારી’ જેવું સરસ નામ હું આપું જ નહિ. ‘રે!’ તેના તરફની મારી ફૂળી લાગણી બતાવે પણ છે!) ‘જય જયકજયક’: જયજયવાતી તું આવે છે. (તેના છાંટા મને ઊડે છે...અહીં ચિત્ર ખંડુ થાય છે.) તું પાદપગડીઓ માંડે છે, તે જાણે તાલપદ નૃત્યનો, ત્રિલંગ તો નહિ પણ સમંગ રચંતી હોય એવું ભાસે છે, જાણે ‘જય જયકજયક.’ (હું, પ્રિયે! એ અમૃતપૂર્વ દશ્ય નિરખીને તુજ પર મુગ્ધ થયો છું તે તું જાણે છે, તેથી જ) તું મને જણાવે છે; મારા હૈયાને નચાવે છે. ભલે તું એમ કહે; ભલે તું જક અને જકીને મને જકવે. (આહા! અહીં કેવું મજાનું ‘જકવાનું પુનરાવર્તન’ આવે છે! મારા ડેટલાક જુવાન ને રસિક મિત્રોને જકવાનું પુનરાવર્તન ગમ્યા વિના રહેવાનું નથી!) x x x x x (મને આમ તે પુષ્કળ નયન્યો, જકવ્યો, અને હું જકયો તેથી પરિણામે લોકમાં મારી પુષ્કળ નિંદા થઈ. તે કારણે તારા પર હું ઘણો ગુસ્સે થયો છું, માટે) ‘જટ જટલ, જટજટ’: હે પનિહારી! હે જટકેત્ર પ્રિયા! તું ચાલી જા. અહીંથી રસ્તો પકડ...(લોક-નિંદાની લાજથી બોલતાં બોલાઈ તો જવાયું પણ હજી મને પનિહારીને માટે જોટલો જ ભાવ છે, જોટલો જ એને ચાલી જતી જોઈને છેક છેલ્લે ગાદો-ત્રણજણુ ઉદ્ગારચિહ્નવાળો-નિઃશ્વાસપૂર્વ નીકળી પડે છે :-) ‘રે!!!’”

આ કાણુ સમજે?? સહાર અર્થથી આખા કાવ્યમાં ‘ધનતા’ આવી છે તે શ્રી. બ. ક. કાકીરના કાષ્ઠપણુ કાવ્ય કરતાં ઘણી વધારે છે એ તો શ્રીયુતને પોતાને પણ કમ્પ્લેક્સ કરવું પડે! પણ બીજા ડેટલા એ સમજશે? શ્રી. જળવંતરાયની માફક મારું કાવ્ય મારે જ સમજવવું પડે એ ગુર્જર સાહિત્યને માટે ઘણી જ નામોરીઝરી હકીકત લેખાય.

અને આવાં કાવ્ય બનાવવામાં કંઈ બહુ શ્રમ પડે એવી વાત નથી. સમ્પ્રદેશનાં બે કે ત્રણ પાનાં સિવાય વધારે પાનાંનો મેં ઉપયોગ કર્યો જ નથી. આ પદ્ધતિ બીજા કાષ્ઠ પણ પદ્ધતિ કરતાં વધારે સહેલી અને સુસાધ્ય છે. આ સિવાય પગ્ન બીજા ચાલુ પદ્ધતિ છે તે જરા શ્રમ આપે એમ છે. વિચાર હોય તો તેનો ઉપસક્રિયો અભ્યાસ કરી લેશે.

મને ભય રહે છે કે એ જાતનો અભ્યાસ કરનાર વાચકવિદ્યાર્થી કદાચ પૂછશે, કે વિષય તો જડે પણ ઉરે ભૂમિ ન જીકતી હોય તો? તો.....તો.....તો તે ગમમથજને પણ તમે કાવ્યમાં ગૃંથી શકો. કાષ્ઠ કહી ગયું છે કે જે રસનું કાવ્ય રચવું હોય તે રસના પ્રમંગમાંથી પસાર થવું જ જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, એક મિત્રે કલા પ્રમાણે, સુન્દરમને કાવ્ય રચવાને ભાંગેલી ધડિયાળ જોવાથી વિષય તો મળ્યો, પરંતુ ભાંગેલી ધડિયાળ પોતાની ન હોવાથી ઉરે શોકામિ વ્યામ નહોતો થતો. તેથી તેમણે પોતાની ધડિયાળ કાંગી નાખી. આથી એમને સ્વાભાવિક રીતે પુષ્કળ શોક થયો અને પછી તેઓ એ વિષય પર એક કરુણ

પ્રશસ્તિ રચી શક્યા. શોકગીતને માટે જેમ, તેમ વીરરસના કાવ્ય માટે પણ. વીરરસનું કાવ્ય રચવા માટે કોઈ મિત્ર કે પોલીસ જેડે લડાઈદેડાં પણ કરવો પડે; વિરહ પર લખવા માટે પ્રિય પત્નીને પિયર પણ મોકલી દેવી પડે. શ્રી. રમણભાઈ નીલકંઠે કહી ગયા છે કે ‘સ્વાનુ-ભવરસિક તે કવિઓના કવિ, સર્વાનુભવ રસિક તે લોકના કવિ. તમારે જો ‘કવિઓના કવિ’ લેખાનું હોય—(‘લોકના કવિ’ ગણાવા માટે લોકને સમજાવું ન પડે એવાં કાવ્ય લખવાં અને ‘કવિઓના કવિ’ ગણાવા માટે કવિઓને પણ ન સમજાય એવાં, કાવ્ય રચવાં—એ મહાવાક્ય અહીં કહેવું યોગ્ય ધારું છું.)—તો સ્વાનુભવરસિક જ થવું પડશે. એટલે કે કેવળ કલ્પનાવિહારી ન બનતાં વસ્તુઓ જાતે અનુભવવી જોઈશે. એટલે કે ‘પ્રભુદ્વ પ્રાર્થમસ’ પર કાવ્ય લખવા માટે પ્રાર્થમસ સળગાવવો પડશે; ‘કેરમ-કુકડી’ પર લખવાને કેરમની કુકડી ગમે ત્યાંથી લઈ આવવી પડશે; ‘તૂટેલ ચંપલ’ પર લખવાને નથી જ ક્ષપાકૃતિની હમણાં જ ખરીદેલી ચંપલ કોલેજમાં કે કોઈ બીજે સ્થળે પગ ઘસડીને આલી કે પાછળ આવતા કોઈ સુમિત્રને આપણી ચંપલના પાછલા ભાગ પર આપણે ન બાણીએ તેમ પગ મૂકવાનું આડપહું કરવાનો આગ્રહ કરીને, જોઈતી ઊર્મિ પેદા કરી લેવી પણ પડે!

કાવ્ય વિષે એ વાચકવિદ્યાર્થીએ હજી એકએ વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. આજકાલ તો ન્યાં ત્યાં કાવ્યમાં ‘જીવન’ જ દષ્ટિગોચર થયા કરે છે. કવિની દષ્ટિ જીવન તરફ ન વળે તેનું કથન અધૂરું જ લેખાય. આ વસ્તુ બધા માને છે, અને હું પણ તે અતિ ચીવટથી માનું છું. કવિ થવા માટે ત્યારે ને ત્યારે એવા ભાવ અનુભવવાની ટેવ પડી જવી જોઈએ. એ ટેવ મને તો પડી જ ગઈ છે એમ હાગે છે; અને એની પ્રતીતિ દરરોજ થાય છે, એ સર્ગ્ય ઉચ્ચારું છું...જીવોને! ગઈ કાલે જ રાતના હું વાળુ કરતો હતો, ત્યારે મારી બહેન પણ વાળુ કરવા આવી. રસોડું હતું નાનું અને તેમાં હું વચ્ચેવચ્ચે સારીસરખી જગા રોકીને જમવા બેઠો હતો. એટલે બહેને કહ્યું: ‘જગા જરા ઓછી છે તે જરા પાટલો ખસેડ તો! : મારા અંદરનો કવિભાવ સુષુપ્ત હતો તે જાગૃત થયો; મને કવિતા સ્ફુરી : ‘આ જીવન-પાટલો પણ આખરે તો ખસેડવો જ પડશે ને? અને એ રીતે બીજાને માટે આ દુનિયામાં જગા કરવી જ પડશે ને?’ પાટલો ખસેડવાની વાત ઉપરથી જીવન-પાટલો ખસેડવાની મેં કલ્પના કરી તેનું આખરે પરિણામ તો ખરાબ જ આવ્યું. મારી બહેને, મને તેની તરફ બોધાતી માફક શૂન્યવત્ત જોતો જોઈને મારી બહેને કહ્યું: ‘બા! બા! ભાઈ આમ કેમ જોયા કરે છે? કંઈક થયું છે એ તો નક્કી. બાપાજીની ગાંડપણની અસર તો નહિ આવી હોય?’ મેં જીવન-પાટલો તો નહિ, પણ એકલો પાટલો (જીવન-પાટલો જેટલો ભારી ન હોવાને લીધે) થોડી વારે ખસેડ્યો તો ખરો, પણ પછી માતૃશ્રીની કેટલીક સારવાર મારે કમતે સ્વીકારવી પડી હતી. ખાલીનો કવાય આપવાની તૈયારી થતી જોઈ, મેં ‘હવે પછી ટાઈના પણ દેખતાં એવું ફરીથી નહિ થાય’ એવી કબૂલાત આપી, પણ તે ન સ્વીકારતાં મારે તે કવાય પીવો પડ્યો હતો.....જેમ પાટલા માટે તે જ રીતે ખાલી-કેરીગળા વીતી ગયા હોવાના કારણે જ ખાલી-કંડિયાને નીરખીને મને હમેશાં જીવન યાદ આવે છે. સાધારણ વાચકને કદાચ આ વિચિત્ર લાગશે પણ કવિઓને તો નહિ જ લાગે. એમાં વિચિત્ર કશું જ નથી કારણ કે કશું જ વિચિત્ર નથી. શિયાળાની કડકડતી કંડીમાં જીવાનિજ્ઞેમ હારી-ખેડેલા ભાઈની છાતી સુધી ઓટેલી ગાદલી, ભાઈએ ઘણી ખેચતાણ કરી છતાં ખેચાઈ જતી જોઈને પ્રે. કોકરને

‘હૃદયગાદલી થે ગઈ’ લાગે, તેમજ ઘેર, પત્નીના બખડવાથી અપુત્રી સ્ત્રીમણની કચુંબર કરતાં કરતાં ઉરની કચુંબર કરી જમેલા લાઈને તે જમાડી નિર્જીતિ આપવાની જાગી થાય; રસગોટલાને પુષ્કળ ચૂસ્યા પછી ફિક્કો પડી ગયેલો જોઈ કાઈએ તેને ધૂળમાં નાંખ્યો અને શ્રી હિમાચંદરના પવિત્ર પાદે તેના પરમ લાગ્યે તે અથડાયો, તેથી એઓશ્રીના ઉરે

ને કાણુ નહો? પરથી ચૂસાઈ હું થે ભઠું

ધૂળ વિશે જ ગોટલો!

ની લાગણી પેદા થાય (ગંગોત્રી:) તો, તો, તે ખાલી, પોકળ, ખંખેરીએ તો ધૂળ બહાર પડે એવા, ઢાંકણાવિહોણા, અસ્વસ્થ અંગવાળા એ કંડિયાને જોઈ મારી દષ્ટિ એટલી જ સ્વાભાવિક રીતે મારા જીવન-કંડિયા તરફ વળે એમાં, ‘હું પૂછું છું-પૂછું મને કેટલે,’—જરાયે નવું લાગે છે? ‘ન જાને!’

સાધારણ માણસને-અકવિને-ભલે એવી નાની નાની વસ્તુઓ પરથી કદપના જામત ન થાય, પણ કવિએ તો જરી જરી વારમાં વિપાદ અને ધીરતા અનુભવવાં જોઈએ. વાચકને લાગશે કે હું આ બધું મરકરીમાં લખું છું. ના, હું મરકરીમાં બધું નથી લખતો; મારી પાસે દાખલો મોજૂદ છે.

ઘડિયાળ બાંગી જાય તો સાધારણ માણસને પૈસાની બરબાદી થઈ એવો વિચાર આવે છે, પણ તેને પોતાનો ‘કર વિધુર’ થઈ ગયો નથી લાગતો; નથી તે લખી બેસતો:

થઈ આંખો બહીલી નવ નિરખતાં તારી પ્રતિમા,

*

*

દલે માંડું ક્યાં હું નયન મુજ જોવા પ્રિય, તને?

આ બધું કવિને જ લાગે; ઘડિયાળ બાંગી તો બાંગી, પણ તેને સુધરાવવાનો મુખ્ય વિચાર કવિને તો ન જ આવે, તેનો જીવતો-જાગતો પુરાવો સુન્દરમ્ રચિત ‘ભાંગેલી ઘડિયાળને’ (કાવ્યભંગલા) આપે છે. ભાંગેલી ઘડિયાળ જોઈને સુન્દરમે આટલું બધું કદપાત-જેટલું હું મારી વહાલી સજીવ બિલ્લી મૃત્યુ પામે તો પણ દરું કે કેમ, તે એક સવાલ છે!—કેમ કહ્યું છે તે મને સમજતું નથી. શક્ય છે કે એટલે દરજ્જે મારી સમજણ ઓછી;—એ કે

૧ આ રહી તે માનસી ૧: રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કાવ્ય ‘૧ દાય! માંની ૩ પંક્તિઓ:

‘બધું તુજ બુવાનિજેમ, પ્રિય હૃદયગાદલી થે ગઈ’

તેમજ

‘કચુંબર કરી જમાડું મુજ હર લદને, લદને એમ જો

ભગીર ખજૂ થાય નિર્જીતિ,’ વગેરે.

કાવ્યના રસધાળને સ્વાદિષ્ટ બનાવવા આજ પહેલાં કોઈએ પણ ‘કચુંબર’ મૂકી નહોતી, તે કાવ્યચિન્તક કાકોરસાહેબે મૂકી.

વાદ, લાઈ, વાદ! ‘કચુંબર’ રાબડે આખા કાવ્યમાં શું અવગતી બેઠે છે! ‘કચુંબર’ આખ્યા પણ એ કાવ્યના વિશાલ અને અનુભવ સમજવા માટે બનરમાંથી સ્ત્રીમણ તાલી કચુંબર કરી મારે તે ફરી ચાખજી પડી હતી, અને જે પૈસાનો કોપી ખર્ચ કરવો પડેલો હતો. એ લદન એટલા જ ખર્ચ થયેલા ગણાય, કેમકે ‘કચુંબર’ ‘સ્ત્રીમણ’ આખ્યા વિના જ કરી હતી એમ મને યોગદામાં મૂકનાની સાથે જ ખચર પડી ગઈ હતી!

મારી ધડિયાળ ભાંગી જાય (કે ભાંગી જાય અથવા કોઈ ભગાડી લઈ જાય) તો પૂ. પિતાશ્રીની આગામી ધમકીના રમરણુમાનેથી હું કદાચ કલ્પાંત કરું તો ખરો, પણ શ્રી સુન્દરમની માફક કાવ્ય લખવાની હદ સુધી જવાની, તેમજ-‘તને જેથી ચાહી નહિ જ મુજ ચાહી કહી વધુ’-સુધી કહી નાંખવાની કે ‘ચિરરુદ્ધનગાથા’ ગાવાની તૈયારી મારી અત્યારે તો નથી. એ તૈયારી ‘મારી નથી’ અને ‘અત્યારે નથી’ એ પરથી કંઈ એમ સમજવાનું નથી કે ‘કવિ અને ધડિયાળનું પ્રણયજીવન’નું આલેખન ફિલસૂફી આભાસી છે; કે રસવિવેકી વ્રાયકમાં સમભાવ ઉત્પન્ન કરી શકું નથી; અથવા તો ‘Truth of Imagination’ ‘કલ્પનાજન્ય પણ સત્ય’ જેવું કશું એમાં નથી. ના રે ના, કશું એમાં એવું નથી, કશું ને એમાં એવું હોય તો! પણ કંઈ નહિ તો, કંઈ નહિ તો, ‘પ્રિયે!’ અને ‘પ્રિયતમે!’ જેવાં અમુક ખાસ વ્યક્તિને જ કહેવા યોગ્ય (—આજે તો Variety of Charmingમાં માનતા ધણા યુવાનો ધણી યુવતીઓને માટે એ સંજોધનો વાપરવા તત્પરતા બતાવે છે તે વાત મારા ધ્યાનમાં જ છે.) સંજોધનો ધડિયાળને માટે વાપરી નાંખવાની હદ સુધી તો હું કોઈ દિવસ નહિ જાઉં, નહિ જાઉં, ને નહિ જ જાઉં. ‘નહિ જ જાઉં’ નું એક કારણ ‘હૃદય ધનકારે ધનકતી’ ધડિયાળ હજુ મારે હાથ ચડી નથી, તે છે. તેમજ ખીજું કારણ, ‘સભામાં, વર્ગોમાં, રમતમહો, અભ્યાસસમયે, પ્રવાસે કે ઘેર’ મારી પત્ની કરતાં મારી કાંડાધડિયાળે, મારી ચંપસની માફક, ધણી વધારે વાર દગો દીધો છે, તે છે. અસખત, આ ઉપરાંત એક ખાસ પ્રગતિવાદી કારણ યોજાએ તો જડે એમ છે.

શ્રી સુન્દરમે ભાંગેલી ધડિયાળ તરફ બતાવેલ શુદ્ધભક્તિનું કારણ જાતીયવૃત્તિની વિકૃતિ (Perverted Sex Instinct) લાગે છે. પ્રખ્યાત માનસશાસ્ત્રી વિલિયમ જેમ્સ નો મને ટેકા છે, અને ‘જે જીવંત પ્રણય અનુભવી શકે તે શુદ્ધ ભક્તિ અનુભવી શકે જ નહિ’ (યોગાંક રસદર્શનો: પૃ. ૧૨)ના પ્રખ્યાત લેખક થીયુત મુનશી પણ મને ટેકો આપશે જ એવી આશા છે. એ ટેકાને લઈ શ્રી ઉમરવાડિયા ‘માનસી’માં ખીજે ટેકો ન આપે...આ વિકૃત મનોદશાથી હું અને વાચક બંને બચીએ એમ ઇચ્છું છું.

કાવ્યમાં ક્ષુદ્ર અને નાની લાગતી વસ્તુ તથા ‘જીવન’ આજે કેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, એ ઉપરનાં ઉદાહરણોથી તમને માલમ પડ્યું હશે. એ પ્રમાણે, છેલ્લી છુઝાર્થ ગયેલી દીવાંસળીને (કે હવે જીવન-દીપ શાને ચશે?...કે એવું કાંઈક કરુણરસાત્મક), કપાઈ ગયેલ સ્વપતંગને કે ખાલી પરતીને, હજમ્મતથી વિખૂટા પડેલા વાળને, મોચીને કે ગરૂને કે ગોટલાને, ખીડીના કે મકાઈના ફૂલને, પ્રિયોને કે લિલુના અથાણાને (‘પ્રેમ-લિલુ’ અને ‘પ્રેમ-અથાણું’ એ શબ્દપ્રયોગોથી તમે વાચકને જરૂર સંગારરસ-ભોજન કરાવી શકો), ચશ્માની દીલી ચઈ ગયેલી દાંડીને કે નીખ વગરની પેનને, લંગરને (જીવન-સંગ્રામમાં લંગર કપાઈ ગયું રે! એવું કઈક ભાવવાળું લખજો), વગેરેને તમે તમારા કાવ્યના વિષય બનાવી શકો. તમે રાતના સૂતી વખતે દીવો ઝીંજો કરીને સૂઈ ગયા હો, ને સવારના દસ વાગ્યા સુધી કોઈએ તે હોલચો ન હોય, તો ગ્યાસલેટના એટલા અપવ્યયની દુઃખદ લાગણીથી પ્રેરાઈ ‘ઝીંજી જીવંત બવાળા’ પર સવારે નવ સાડાનવ વાગે સહેલાઈથી લખી શકો. વધારે ઉદાહરણો આપવાની હું જરૂર નેતો નથી, કેમકે તેને માટે આ લેખ સિવાય ખીજા ધણા કાવ્યમંથો ઉપલબ્ધ થઈ શકે એમ છે.

હા, એક વાતનો ખુલાસો કરવાનો તો રહી જ ગયો. કાવ્ય લખવામાં તમને વધારેમાં વધારે પીડા હંદની લાગતી હશે, નહિ? હંદ માટે જરા પણ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. એ બાબતમાં સુવિખ્યાત અને પ્રખ્યાત, રાસયુગના પ્રવર્તક મહાકવિ ન્હાનાલાલનું રસમંતવ્ય ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. તેઓ કહે છે: 'જગતભરની કાવ્યચર્યામાં આજે તો એ રસસૂત્ર સર્વમાન્ય છે કે કાવ્યદેહનું ક્લેવરવિધાન Metre નહિ, Rhythm છે; હંદ નહિ ડોલન છે' (અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ) આ રસસૂત્ર 'સર્વમાન્ય' છે, માટે આપણે પણ તેને માન આપવું જોઈએ. એ રસસૂત્રને અવગણવામાં આપણી મદદતા નથી; કવિશ્રી ન્હાનાલાલને 'ગુજરાતના ટાગોર' કહેવા હોય તો એમનું રસસૂત્ર માનવામાં જ એમની અને આપણી પ્રતિષ્ઠા ગણવી-ગણાવી જોઈએ. હંદની અથડામણમાંથી આધાર રહીને કાવ્યસાગર તરી જવાનો એ સારો ઉપાય છે. હા, કવિતા હંદબદ્ધ બનાવવાને આપણી કરી ના નથી, પણ ત્યારે મહાકવિ ન્હાનાલાલ જેવા હંદને આવશ્યક ગણતા નથી, ત્યારે હંદબદ્ધ કાવ્ય રચવાનો હંદ આપણને તો ન જ લાગી જાય, એ જોવું જરૂરનું છે. કેટલાંક 'બહેનો' અને 'ભાઈઓ' જેટલી સહેલાઈથી પ્રેમનું બંધન તોડી નાંખી શકે છે, તેટલી જ, બદ્ધકે તેથી વધુ સહેલાઈથી તમે હવે હંદ તેમ જ પ્રાસનાં બંધન તોડી નાંખી શકો છો.

ઉપર દર્શાવેલી તરકીબોથી બનાવેલું તમારું કાવ્ય ઘણાંને-કોઈક વાર તમને પોતાને પણ-અગમ્ય રહેશે, પણ તેમાં આપણે કર્યું કરી શકીએ એમ નથી. શ્રી. ગ્રંથના મત પ્રમાણે 'બસ લખો'ની ભાવના સેવતા શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધીને શ્રી ગ્રંથએ તેમના કાવ્યમંત્રણ 'ખંડિત મૂર્તિઓ'ની વિવેચના કરતાં 'કૈામુદી'ના '૩૬ના પ્રથમ અંકમાં જેવી સુનાવી છે, તે મુજબ આપણને પણ કોઈ કહેશે કે કંઈ સ્ફુટ લખો; પણ તેથી જોમ શ્રી ઇન્દુલાલને કવિ કહેતાં કોઈ બંધ પડવાના નથી, તેમ આપણને પણ કોઈ (મોટે ભાગે મિત્રો) 'કવીશ્રી' (બંધાર્યમાં નહિ, હોં!) સંબોધતાં અટકવાનું નથી. જરૂર, કોઈક વાર કાવ્ય કવિભોગ્ય બનાવવાને માટે મારા દૃષ્ટાંતકાવ્યની માફક તેનો અનુવ્ય સાધી શકાતો હોય તો સાધી કાવ્ય નીચે મુકવો. પણ આ દર વખત શક્ય ન પણ બને. અને તેમાં વાંક આપણો નથી; વાંક જનતાનો છે, જનતાએ પોતે તેમાંથી અર્થ શોધી કે બોળી કાઢવો જોઈએ. એક ભાઈએ પં. જવાહરલાલના આત્મકથાનું 'પ્રસ્થાન'માં અવલોકન કરતાં એક ઠેકાણે લખ્યું હોવાનું મને યાદ છે કે 'લેખન વિષે કોઈએ કહ્યું છે કે દરેક મહાન નેતામાં હોય છે તેવી વિરોધીના દૃષ્ટિબિંદુને ન સમજી શકવાની બહિસ તેને હતી.' કાવ્યની બાબતમાં લોકોને-આપણા વિરોધીઓને-આપણે ન સમજી શકીએ, એ લોકોને તો કાણ જાણે તે કેવાક જોઈએ છે તે ન સમજી શકીએ, તો તેમાં આપણી મદદતા જ છે.

આથી કવિતા બનાવવાનું તમારું કાર્ય ઘણું જ સહેલું થઈ જશે એમાં શંકાને સ્થાન નથી. આશુ]

હવે ના બોલાવું—

ગુલાબદાસ બ્રોકર

હવે ના બોલાવું ! જલધિ નિજ ઘેરા વહનના
ગલીરા કો' નાદે, ઉછળીઉછળીને વિચરતો
અનેરી કો શોભા તંવ સ્મિત સુહાર્યો જગવતો
ભલે હૈયે મારા તુજ સહ તદાપિ નવ વહું.

ન કો'દિ બોલાવું ! હૃદય ગુજ છોને તુજ ભયું
પુકારીને ખાટે અધીર ખૂમ કો'દિ ગહનના
મહા ઊંડાણે, ને સ્વ પ્રતિરયો ત્યાં ફરી વળે
મધુરાં નામોનાં તુજ, તદાપિ મારે ન વહું.

ભરેલાં વારિથી, તિમિરદલને ગાઠ કરતાં,
અભાગી હૈયામાં નભમહિં પયોદો પ્રસરતાં,
પ્રકાશી દેતી ત્યાં વીજ બધુંય, મારા હૃદયમાં
કરે તાલં તારાં સ્મરણ, નવ તોયે કંઈ વહું.

વહો'તો તું મારે જલધિ સમ વિસ્તાર ઉરથી,
નિહાળ્યાં ઊંડાણે ગહન સ્રમ જેમાં તું જ વસી;
અને હૈયા ઢેરા તિમિરદલને તું જ વીજ શી
પ્રકાશી દેતી'તી, પણ બધું ગયું એક હૃદયો
ન તેથી બોલાવું હૃદય મહિં જો કે તું જ ભરી.

આપણી વસ્તીવિષયક પરિસ્થિતિ

રવિશંકર સંતોષરામ ભટ્ટ એમ.એ. (લંડન)

મુંબઈમાં ગયા ઈસ્ટરના તહેવારોમાં વસ્તી પરિપક્વ બીજું અધિવેશન ભરાયું હતું.

આવાં શાસ્ત્રીય સંમેલનનો હેતુ બે પ્રકારનો હોય છે :

(૧) પ્રથમ હેતુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાનો છે. જ્ઞાનનો વિકાસ થાય, મંશોધનના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર થાય તેમ વિષયના વિશારદોનાં ચિંતનનાં, કે એમના પોતાના મંશોધનથી મેળવેલાં, પરિણામોની આપણે કરવાનો માર્ગ સરળ થાય. વિદ્વાનો પરિપક્વતાં એકઠા થાય, જે ચિંતન અને મંશોધનનો પરિપાક એમની સમક્ષ ધરાયો હોય એ પર ચર્ચા કરે અને પરિણામે સત્યાસત્યનો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ નિર્ણય કરે.

(૨) શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જે પરિણામો સિદ્ધ કર્યા હોય એ પરથી જનકલ્યાણને ઉપયોગી નીતિ વિષે સૂચન કરવાનો બીજો હેતુ છે. આ હેતુનો અમલ બે રીતે થઈ શકે: (અ) જન-હિતને વધારનારી નીતિ કેવી રીતે અખત્યાર કરી શકાય એ વિષે દરાવોદ્ધારા કાર્યક્રમ સૂચવવાની એક રીત; (બ) જનસમાજના જીવનમાં એવી સીધી અસર થાય એ માટે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો એ બીજી રીત.

જનકલ્યાણને ઉપયોગી નીતિ એકસ રૂપમાં ધડાઈ રહે તોપણ એને વિચારની ભૂમિકા પરથી જીવનની વાસ્તવિક ભૂમિકા પર ઉતારવામાં કેટલી મુશ્કેલી પડે છે? આપણું રાજ્યનંત્ર હવે ધીરે ધીરે પ્રગ્નસત્તાક થતું જાય છે એટલે જે નીતિ વિષે પ્રગ્નમત કેળવાયેલ હશે, સુઘાત હશે એ નીતિ જ આપણા જીવનમાં ઊતરશે.

આ લેખનું પ્રયોજન ઉપર જણાવેલ બીજા હેતુને અનુલક્ષીને થયું છે. વસ્તી પરિપક્વ તો ભરાઈ પરંતુ જનતા એને વિષે શું જાણે છે? પરિપક્વતાં વિદ્વાનો અને પ્રેક્ષકો મળી કુલ શાલીસ જનોએ હાજરી આપી હતી. પરિપક્વતાં અહેવાલ થોડા વખતમાં બહાર પડશે; પરંતુ પરિપક્વતાં મંત્રીઓને શંકા છે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં પણ એ અહેવાલની હજાર નકલો ખપશે કે કેમ? અલગત, વિષયમાં રસ લેનારાં કે વિશારદો એ જરૂર મેળવશે અને વાંચશે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ નથી; પરંતુ આ ટૂંકો લેખ એમને માટે નથી, ખુદલી રીતે, આ લેખનું પ્રયોજન વસ્તી-પ્રશ્ન વિષેની હકીકત સરલ અને સમજી શકાય તેવા રૂપમાં સામાન્ય જનો સમક્ષ મૂકવાનો છે. આમાં કથેલ સર્વ હકીકત, કોષ્ટક, આંકડા વગેરે પરિપક્વ માટે તૈયાર થયેલ નિર્ગંધોમાંથી લીધેલ છે: અન્ય રચયેલી હકીકતનો સંચય કર્યો છે ત્યાં એનો ઉદ્ભવસ્થાનનું નામ આપ્યું છે.

વસ્તી-પ્રશ્ન બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. છતાં સામાન્ય જનતામાં એ વિષે અવિશદ માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે. સામાન્ય રીતે એ તરફ મગ્નકની વૃત્તિ ધણા માણસો ખતાવે છે.

પરંતુ આપણી સામાજિક તેમજ આર્થિક પ્રગતિના વિશાળ પ્રશ્ન સાથે વસ્તી-પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે; એટલે એ પ્રશ્ન પરત્વે આપણી ધૃતિ ગંભીર અને વિચારશીલ થવી પડે.

નીચે જણાવેલ દૃષ્ટિકોના સંબંધમાં બે મુદ્દાઓ ખાસ નોંધવા જેવા છે:

૧. વસ્તી-પ્રશ્ન વિશાળ અને સંકુલ છે; એટલે એને વિશેની સામાન્ય ઉક્તિઓ (generalisations) ઘણી વખત ગેરસમજ ફેલાવનારી હોય છે.

૨. હિંદુસ્તાન બહુ મોટો દેશ છે; તેથી સમગ્ર દેશને અનુસરીને કયેલ સામાન્ય ઉક્તિઓ દેશમાં સર્વત્ર એક સરખી પરિસ્થિતિ સૂચવે છે એમ ન માની શકાય.

વસ્તી-સંખ્યા

૧૯૩૧ના વસ્તી-પત્રકની ગણતરીએ હિંદુસ્તાનની વસ્તી-સંખ્યા ૩૫ કરોડની એટલે ૩૫૩૦ લાખ ગણાસોની હતી. ૧૯૨૧ અને ૧૯૩૧ના ગણનામાં ૧૦૦ ફેટકાની વૃદ્ધિ થઈ. નીચેનું કોષ્ટક ૧૮૭૨થી ૧૯૩૦ સુધીનો વસ્તીવૃદ્ધિનો દર જણાવે છે.

વર્ષ	વર્ષની શરૂઆતની સંખ્યા	કુલ વધારો	વધારો		ખરો વધારો	ખરા વધારાનો વાર્ષિક દર
			નવા પ્રદેશો ગણતરીમાં લીધા તેથી	સંસ્થાપની રીતિ સુધારી તેથી		
૧૮૭૨-૮૧	૨૦૬.૨	૪૭.૭	૩૩.૦	૧૨.૦	૨.૭	૦.૧૩૭
૧૮૮૧-૯૧	૨૫૩.૯	૩૩.૪	૫.૭	૩.૫	૨૪.૨	૦.૯૦૩
૧૮૯૧-૧૯૦૧	૨૮૭.૩	૭.૧	૨.૭	૦.૨	૪.૨	૦.૧૪૫
૧૯૦૧-૧૧	૨૯૪.૪	૨૦.૮	૧.૮	...	૧૯.૦	૦.૬૨૭
૧૯૧૧-૨૧	૩૧૫.૨	૩.૭	૦.૧	...	૩.૬	૦.૧૧૪
૧૯૨૧-૩૧	૩૧૮.૯	૩૩.૯	૦.૦	...	૩૩.૯	૦.૦૧૫
૧૯૩૧	૩૫૨.૮	...	...	...	...	...
૧૮૭૨-૧૯૩૧	...	૧૪૬.૬	૪૩.૩	૧૫.૭	૮૭.૬	...

(આંકડા : દસ લાખના) (મૂળ : કાર-સોર્ડસ 'વર્લ્ડ પોપ્યુલેશન'; પૃષ્ઠ ૨૬૯)

આ આંકડા જણાવે છે કે પ્રતિવર્ષ વૃદ્ધિનો ક્રમ ધીમો છે. એ બે અરસામાં ખીળ દેશોના મુકાબલામાં જાપાનની વસ્તીસંખ્યા બેવડી થયેલી; અને યુરોપમાંની જાદાર વસતી ગોરીપ્રગતિના વૃદ્ધિના આંકડા જાપાન કરતાં પણ ઊંચા છે. ખીન્નું આપણે ત્યાં વૃદ્ધિનો દર એક સરખો નથી. એક દશકામાં એટલી વૃદ્ધિ થઈ ચર્ષ છે, તે ખીળ દશકામાં ફીકીક છે.

વસ્તીની સંખ્યા પડે છે કે વધે છે અને કઈ તરફનું વલણ છે એનું અનુમાન બંધ-મરજીના આંકડા પરથી બાંધી શકાય. આપણે ત્યાં આ આંકડાઓ અપૂર્ણ છે. જે આધારમૂળ આંકડા પ્રસિદ્ધ થયા છે એ સંભવિત (probable) આંકડાથી લગભગ ૨૦ ટકા ઓછા છે એમ અનુમાન થાય છે. બંધ-પ્રમાણ કે મરજી-પ્રમાણ કોઈ નિશ્ચિત એકધારું વલણ નથી સૂચવતાં. દા. ત., ૧૯૧૦થી ૧૯૧૭ અને ૧૯૧૭-૧૯૨૦ અને ૧૯૨૦ દરમિયાન બંધ-મરજી વિશેષ હતું; અને મરજી પ્રમાણમાં કોઈ ફેરફાર નહોતો જણાવ્યો. જે આંકડાઓ લખ્યા છે એ ખરો એમ જણાય નહીં પ્રમાણ અને મરજી-પ્રમાણ વચ્ચે ભરત (margin)

વિશેષ હોય છે ત્યારે મરણ-પ્રમાણ્ય ઝોણું હોય છે. અને મરણ-પ્રમાણ્ય વિશેષ હોય છે ત્યારે જન્મ-પ્રમાણ્ય પણ ઝોણું હોય છે. માત્ર મરણ-પ્રમાણ્ય લઈએ તો જણાય છે કે એમાં ફેરફારનો અંશ મોટો છે એટલે એમાંથી પણ એ કંઈક વલણ વિશે જાય છે કે નીચે એનો ચોક્કસ ખ્યાલ નથી મળતો. છેલ્લા દસકા દરમિયાન—૧૯૨૧-૩૧—ગાંધીમરણનું પ્રમાણ્ય ઝોણું થયું છે એ સાચું. પરંતુ આયુષ્યના પ્રમાણ્યમાં (expectation of life) માં કશો ફેરફાર હજી નથી જણાવ્યો. લગભગ ૧૮૯૧થી મરણ-પ્રમાણ્યમાં ખાસ સુધારો થયો હોય એમ લાગતું નથી. મરણ-પ્રમાણ્ય હજી ઘણું ઊંચું છે અને પુરુષ-ગાળકનું એકદર આયુષ્ય (mean expectation of life) ૨૬.૭ થી વધારે વર્ષનું નથી. ગાળ-મરણનું પ્રમાણ્ય વિશેષ છે અને કુલ સંખ્યામાંથી થોડા મધ્યમ વયમાં પહોંચે છે અને એથી પણ થોડા વૃદ્ધાવસ્થા પામે છે. એટલે ઉપલા આયુ-વર્ગો (age groups)ની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. મરણ-પ્રમાણ્યનાં કારણો ખાસ કરીને આર્થિક છે. જ્યારે જ્યારે ખેતીનો પાક ઓછો બિતરે ત્યારે ખેડાકની તંગી થાય અને જૂનમરાથી માણસોનું સરવ હણાઈ જાય; એને લઈને એ લોકો રોગ-ઉપદ્રવોનાં ભોગ બને અને અગ્નિનો મોટો ભાગ મૃત્યુના મુખમાં સમાઈ જાય.

હિંચું મરણ-પ્રમાણ્ય અને બીજા નિર્દેશક આંકડાઓ બતાવે છે કે આપણું દાહનાં આર્થિક સાધનો અને સંપત્તિ આપણી અત્યારની જીવંત વસ્તી સંખ્યાને ટકાવી રાખવા માટે પૂરતાં નથી. આપણે આ પરિસ્થિતિ તપાસીએ.

અત્યારની પરિસ્થિતિ

એક દેશની વસ્તીની સંખ્યાનું પ્રમાણ્ય વિશેષ છે કે ઝોણું એનો સાદો અંદાજ એક ચોરસ માઈલ કે કિલોમીટરમાં વસતાં જનોની સંખ્યાથી—એની ઘનતા (density) પરથી નીકળી શકે. હિંદુસ્તાનમાં એકદર ‘વસ્તી-ઘનતા’ એક ચોરસ માઈલે ૧૬૫ માણસોની છે; જ્યારે યુરોપખંડમાં (રશિયા બાદ કરતાં) ૧૮૪ માણસોની છે. એશિય, અને ખેડોમાં પણ જુદા જુદા પ્રદેશોની ઘનતામાં ફેરફાર હોય છે. દાખલા તરીકે, અલ્બાનિયામાં એક ચોરસ માઈલમાં ૬૫ માણસો વસે છે. તો ગંગાજના ડાકા કિર્ગીઝમાં ૬૩૫ માણસો વસે છે. પરંતુ માત્ર ‘ઘનતા’ (density)નું ધોરણ એક દેશની વસ્તી ‘અત્યધિક’ (Over-population) છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવા માટે બસ નથી. એ તો માત્ર એ હકીકતનો નિર્દેશ કરે છે.

આપણે બીજાં ધોરણોદ્ધાર એની તપાસ કરવી રહી.

સૌથી પહેલાં આપણે જોઈએ કે વસ્તીની કુલ સંખ્યામાંથી કેટલાં માણસો કમાણીવાળા ધંધામાં રોકાયેલાં છે અને કેટલાં માણસો પરજીવન કે પરાવસંથી છે. કામ કરનાર વર્ગ સામાન્ય રીતે ૧૫-૬૦ વર્ષની ઉંમરનો હોઈ શકે. નીચેનું કોષ્ટક એ બંને વર્ગોની સંખ્યા બતાવે છે:

૧૯૩૧

કામ કરનારા	માણસોની કુલ સંખ્યા	પુરુષોની સંખ્યા	સ્ત્રીઓની સંખ્યા
૧ કમાતાં	૧૨૫,૨૭૮,૮૨૭	૬૭,૪૧૫,૫૩૭	૨૭,૭૫૫,૨૯૧
૨ કમાતાં-પરાવસંથી	૨૮,૬૧૫,૦૬૩	૭,૬૪૪,૫૭૫	૨૦,૦૭૦,૪૮૮
૩ વજીરકમાતાં-પરાવસંથી	૧૯૬,૬૪૩,૬૬૭	૭૫,૫૬૦,૫૦૧	૧૨૧,૦૮૩,૧૬૬
	૩૫૦,૫૨૬,૫૫૭	૧૮૦,૬૨૦,૬૧૩	૧૬૯,૯૦૮,૯૪૫

એટલે કે કુલ સંખ્યામાંથી ઉપાર્જન કરનારાંની કે ધંધામજૂરી કરનારાંની સંખ્યા ૪૪ ટકાની છે. બીજા દેશોને મુકાબલે આ આંકડો નીચો ન કહેવાય. ફ્રાન્સ, રશિયા, જર્મની વગેરે દેશોમાં એ વર્ગની સંખ્યા ૫૦ ટકા ઉપરની છે; ઇંગ્લેન્ડ, સ્વીડન, જાપાન, આસ્ટ્રેલિયા, ડેન્માર્ક, નોર્વે વગેરેમાં ૪૦ થી ૫૦ ટકા વચ્ચેની છે; અને હોલેન્ડ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, સ્પેન, કેનેડા વગેરેમાં ૪૦ ટકા કરતાં ઓછી છે.

છતાં આપણે બીજા દેશોને મુકાબલે વિશેષ ગરીબ છીએ; વસ્તીના મોટા ભાગની સ્થિતિ કંઠાલ છે. બીજું, સશક્ત જનોના વિભાગમાં બેકાર જનોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. ગરીબી વિશે વિશેષ વિસ્તારની જરૂર નથી કેમકે એ સર્વવિદિત હકીકત છે.

બેકારીનો પ્રશ્ન ગરીબોના પ્રશ્ન સાથે જીવંત રીતે સંકળાયેલ છે. આપણે એનાં કારણો તપાસીએ. આ વિષય પરત્વે જે આંકડાઓ વિદ્વાનોએ એકઠા કર્યા છે એ અપૂર્ણ છે છતાં એમાંથી અમુક વલણનો નિર્દેશ થાય છે એટલા પૂરતી એની કિંમત છે.

ડૉ. વાટલે 'વસ્તી અને બેકારી' એ વિષય પરનો નિર્ગંધ પરિપક્વ સમક્ષ વાંચ્યો હતો. આ બે પ્રશ્નો વચ્ચે કાર્ય-કારણનો સંબંધ છે કે નહિ એ વિશે વિચારણામાં મતભેદ છે. એ વિષયની ચર્ચા આ લેખમાં અસ્થાને છે. ડૉ. વાટલે પોતે એમ નથી માનતા કે બેકારોની સંખ્યામાં થયેલ વૃદ્ધિ એ વસ્તી સંખ્યામાં એકેદર થયેલ વૃદ્ધિને લઈને જ થઈ છે. પરંતુ એ ખાતરીપૂર્વક માને છે કે વસ્તીમાં થયેલ વધારો એક પ્રત્યક્ષ કારણ છે.

ડૉ. હટને ગયા વસ્તી-પત્રક (૧૯૩૧)માં કરેલ અંદાજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં ૨૬ કરોડ એટલે ૨૫૦ લાખ માણસો બેકાર હતાં. એને મુકાબલે; અન્ય દેશોમાં-જેના આંકડા લીધે આંક નેશન્સ મારફત લખ્ય છે—જ્યાં મળીને બેકારોની સંખ્યા ૩ કરોડની હતી.

પ્રો. વાટલે નીચેના આંકડાઓ ૧૯૩૧ના વસ્તી-પત્રકમાંથી તારવ્યા છે.

વર્ષ	બેકારોની સંખ્યા	૧૦ થી ૧૦ વર્ષ વચ્ચેના 'સશક્ત-જનોની' કુલ સંખ્યાના ટકા
૧૯૦૧	૭૦ લાખ	૭.૧
૧૯૧૧	૮૦ લાખ	૭.૬
૧૯૨૧	૧૧૫ લાખ	૧૦.૩
૧૯૩૧	૧૭૫ લાખ	૧૪.૨

આ સદીની શરૂઆતથી ત્રીસ-વર્ષમાં બેકાર લોકોની સંખ્યા બેવડી થઈ ગઈ છે. ખાસ કરીને બંગાળ, મુંબઈ, બિહાર વગેરે ઈલાકાઓમાં બેકારીના ટકા સામાન્ય દર કરતાં વિશેષ છે. આ પરથી સદજ્ઞ અનુમાન થાય છે કે આપણે ત્યાં સશક્ત જનોમાંથી મોટો ભાગ નવરો રહે છે; એથી આપણી આર્થિક 'ઉત્પત્તિ' (production) ઓછી થાય છે; અને એ કુલ વસ્તી સંખ્યા તે નિભાવવા માટે અપૂર્ણ છે.

મુખ્ય આર્થિક વ્યવસાયો બે : ખેતી અને યાંત્રિક ઉદ્યોગો. આપણે પહેલાં ખેતી પર નિર્ભર રહેનારાઓની સંખ્યા નોંધીએ. નીચેના આંકડા પરથી જાણીએ કે વસ્તીની વૃદ્ધિની સાથે આ સંખ્યામાં પાત્ર વધારો થયો છે. એ સાથે જ બીજું કોષ્ટક 'જમીન દીઠ' (Acre per head) ના આંકડા આપ્યા છે કેમકે એ ખેતી કરનારાની સંખ્યાના આંકડાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

વર્ષ	કુલ વસ્તીના ટકા	પ્રેષ	જલ્દીદ-એકર
૧૮૮૧	૬૧	૧૮૦૧	૧૦૨૮
૧૯૦૧	૬૬	૧૮૧૧	૧૦૨૪
૧૯૨૧	૭૨	૧૯૨૧	૧૦૨૫
૧૯૩૧		૧૯૩૧	૧૦૨૦

કુલ વસ્તીના ૭૨ ટકા ખેતી પર નિર્ભર છે. વસ્તીમાં જેમ વધારો થયો તેમ સાથે ખેડાણ જમીનમાં સમપ્રમાણ વધારો નથી થયો. એને લઈને જલ્દીદ એકરમાં ઘટાડો થયો છે. એટલે ખેતીમાંથી નિષ્પન્ન થયેલ વસ્તુઓનો જરૂરો પણ પ્રમાણમાં ન વધે. છતાં પણ જો ખાદ્ય પદાર્થોનું વાવેતર વધું હોય તો કદાચ વધતી જતી વસ્તીના પોષણને કે 'જીવનધોરણ' (Standard of living)ને મોટો વાંધો ન આવે. પરંતુ વસ્તુવિધિ તદ્દન ઊલટી છે. તાજેતરમાં તૈયાર થયેલ સર જોહન રસેસના રિપોર્ટમાંથી પ્રો. વાટલે ટાંકે છે કે: "૧૯૦૮-૦૯થી ૧૯૧૭-૧૮ના અરસામાં વસ્તીની કુલ સંખ્યા ગણતરીમાં લેતાં એકજલ્દીદ ૦.૮૯ એકરમાં ધાન્ય (food-crops)નું વાવેતર થયેલું. ૧૯૨૮-૨૯થી ૧૯૩૨-૩૩ દરમિયાન આ પ્રકારનું વાવેતર માત્ર ૦.૭૯ એકરમાં થયેલું. વસ્તીની સંખ્યા ૨૮૭ લાખ વધી ત્યારે ધાન્ય-નિષ્પન્ન કરનાર જમીનની સંખ્યા ૨૬ લાખ એકર વધી. અને જલ્દીદ ગણતરીએ માત્ર ૦.૦૧ એકરનો વધારો થયો. ધાન્યેતર વાવેતરની જમીનમાં વસ્તી-સંખ્યાની વૃદ્ધિના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે."

આ ઉપરથી જોઈ શકાય કે વસ્તીની સંખ્યા વધી અને સાથે નિર્વાહ ચલાવવા માટેનો ધાન્યનો જરૂરો પ્રમાણમાં નથી વધ્યો એને લઈને પ્રગ્નતા મોટા ભાગને પૂરતું પોષણ મળતું નથી.

ખીજા દેશોમાં ત્યાં આપણા કરતાં પણ જલ્દીદ જમીન ઓછી છે એવા દેશોમાં જીવનધોરણ ધણું ઊંચું છે. એનું કારણ દેખીતી રીતે એમની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ છે. 'હેવ આપણે' યાંત્રિક ઉદ્યોગોને લગતી પરિસ્થિતિ તપાસીએ.

છેલ્લાં વીસ વર્ષ દરમિયાન આ ક્ષેત્રમાં આપણે ત્યાં કેટલી પ્રગતિ થઈ છે એ આપણે જોઈએ. મહાયુદ્ધ પછી હિંદુસ્તાનમાં યાંત્રિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ સારી પેઠે થયો છે એ હકીકત નિર્વિવાદ છે. એ પરથી સહજ અનુમાન થાય કે એને લઈને વધારે માણસોને એ ઉદ્યોગોમાં નોકરી કે મજૂરી મળી હોવી જોઈએ. પ્રો. વાટલે ટાંકેલા આંકડાઓ આ અનુમાન જોડું પાડે છે.

વર્ષ	યાંત્રિક ઉદ્યોગોમાં મજૂરોની સંખ્યા	ફેક્ટરી
૧૯૧૧	૧૭,૫૦૬,૨૭૯	
૧૯૨૧	૧૫,૭૧૪,૯૦૭	-૧,૭૯૧,૩૭૨
૧૯૩૧	૧૫,૩૫૧,૯૫૩	-૩૬૨,૯૫૪

વીસ વર્ષના ગાળામાં લગભગ ૨૦ લાખ માણસો ઉદ્યોગોમાંથી છવાઈ મેળવતાં બંધ થયાં. સંભવ છે કે આ આંકડાઓમાં શૂલ હોય પરંતુ એથી અનુમાન જોડું નથી કરવું કે

વસ્તીની સંખ્યાના પ્રમાણમાં યાનિક ઉદ્યોગોમાં કામ કરનારાઓની સંખ્યા વધવાને બદલે ઓછી થઈ છે—કેટલી ઓછી થઈ એ વિશે હવે શંકાને રચાન રહે.

‘ધનતા’ (density) ની દૃષ્ટિએ, ખેતી તથા ઉદ્યોગોમાં કામ કરનારાઓની સંખ્યાના ધોરણે, અને આપણી દાસની ઉત્પાદક શક્તિ અને ઉત્પન્ન એ બંનેની દૃષ્ટિએ આપણો દેશ ‘અત્યધિક-વસ્તી’વાળો છે. આ વર્તમાનની સ્થિતિ છે. હવે ભવિષ્યનો વિચાર કરીએ.

૧૯૩૧ થી ૧૯૩૬ સુધીમાં બ્રિટિશ દ્વિદની વસ્તીમાં ૪.૭ ટકાનો વધારો થયો છે, એટલે કે લગભગ ૧૫૦ લાખ માણસોની વૃદ્ધિ થઈ ચૂકી છે. અત્યારનો અંદાજો એવો છે કે ૧૯૪૧માં બ્રિટિશ દ્વિદ અને દેશી રાજ્યોની વસ્તી ભેગી મળીને કુલ ૩૭ કરોડની થશે.

આપણે ઉપર જોયું છે કે જન્મમરણના પ્રમાણના આંકડાઓ પરથી ભવિષ્યની ગતિ વિશે કશો નિશ્ચિત અંદાજ બાંધી શકાય તેમ નથી. ચાલુ દસકામાં વૃદ્ધિ થઈ છે અને થશે એ વિશે શંકાને રચાન નથી. ૧૯૪૧-૧૯૫૧માં કેવો ફેરફાર થશે એ કહી શકાય નહિ. વસ્તી-સંખ્યાનું વલણ ઊર્ધ્વગામી રહેશે કે અધોગામી થશે એ ત્રીયે જણાવેલ ત્રણ બળો (factors) પર આધાર રાખે છે:

(૧) વસ્તીનું વય-અંધારણ (age-composition);

(૨) લુદા લુદા આયુ-વર્ગોમાં પરિણીત સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ;

(૩) કુલ (gross) અને ચોખ્ખી (net) પુનરુત્પત્તિનો દર (reproduction rate).

૧૯૩૧ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે વય-અંધારણમાં યુવાન અને મધ્યમ વયનાં માણસોમાં વધારો થયો છે. એ ઉપરાંત ૦-૧૦ વર્ષની ઉંમરની સંખ્યામાં અસાધારણ વૃદ્ધિ થઈ છે—લગભગ ૧૪.૫ ટકાની. એટલે એ સંખ્યા ન્યારે પુનરુત્પત્તિની વયમાં આવે ત્યારે સદજ્ઞ પ્રગતમાં વૃદ્ધિ થાય. એ વધારાને લઈને આર્થિક પ્રશ્ન વધારે ગંભીર બનશે એ દેખીતું છે.

(૨) ‘૧૦-૩૦’ના આયુ-વર્ગમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં મોટો વધારો થયો છે. આ સ્થિતિ પણ જન્મ-પ્રમાણ ઊંચું લઈ જાય એ પ્રકારની છે. વળી, પ્રો. મુકરજી બતાવે છે તેમ, ૧૯૦૧ થી ૧૯૩૫ સુધીમાં સ્ત્રીઓનું મૃત્યુ-પ્રમાણ ઓછું થયું છે; અને આયુષ્ય વધ્યું છે.

(૩) આપણે ત્યાં પુનરુત્પત્તિનો ચોખ્ખો (net) દર કાઢવા માટેના આંકડાઓ પૂરતા નથી એટલે એ વિશે વિશેષ નહીં લખતા. પ્રો. રાધાકમલ મુકરજીએ કુલ પુનરુત્પત્તિનો દર (gross reproduction rate): ૪.૫ કાઢ્યો છે, અને એ વિષય પર એમના નિબંધમાં ચર્ચા કરી છે.

આ ઉપરથી એમ ફિલિ થાય છે કે વસ્તીની સંખ્યા ભવિષ્યમાં વધશે. વૃદ્ધિ થવાનાં બીજાં કારણો પણ છે: (૧) જન્મ અને મરણના પ્રમાણમાં થતા ફેરફારો; (૨) શૈક્ષણિક ઉપદ્રવોથી લુદા લુદા આયુ-વર્ગો પર થતી અસર અને એને લઈને પુનરુત્પત્તિ પર થતી અસર; (૩) આપણા રીતરિવાજો અને ફિઝિઓલોજી કે લગ્નની સર્વવ્યાપકતા, મુરિદમ કોમોમાં પ્રવર્તતા અનેક પત્ની કરવાનો રિવાજ; (૪) આપણાં ધાર્મિક તેમજ સામાજિક મંતવ્યો; (૫) આપણી જાતની પ્રજા તરફની રુચિ; (૬) ‘ફદરન કરે ત્યાં મનુષ્ય લાચાર છે’ એ પ્રકારની અર્થ મજામરી, બેપરવા અંધશ્રદ્ધા. પરંતુ આ નામાર્થિક લાંબી ધવા સંભવ છે. ખડું જોતાં, ખરાં કારણો તો સામાન્ય જુદીના માણસોને સદજ્ઞ મુજે તેવાં છે.

ત્યારે હવે કરવું શું?

અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે આપણે ત્યાં વસ્તીની સંખ્યા વધારે પડતી છે. એમનામાંના કેટલાક કહે છે કે આપણે 'ગુરુતમ' (ઓપ્ટીમમ) સંખ્યા ક્યારના વટાવી ગયા છીએ. ગુરુતમ (ઓપ્ટીમમ) સંખ્યાની ને ઝોરી સામાન્ય વ્યાખ્યા આપીએ કે એ સંખ્યા એવડી છે કે જે વસ્તી-સમૂહનું આર્થિક શ્રેય ઉંચી ટોચ પર લઈ જાય તો એ ક્યતમ કંઈ વાંધા-ભર્યું નથી બન્યાનું. પરંતુ એ સંખ્યાનો ખરો અંદાજ કાઢવા માટે આપણે બે વસ્તુઓ જાણવી જોઈએ: એક, વસ્તીની પ્રતિવર્ધની સંખ્યા; અને બીજું, "ખરી આવક (real income)માં થતા ફેરફાર." આ બન્ને આંકડા સંપૂર્ણ હોય તો ગુરુતમ (ઓપ્ટીમમ) સંખ્યા કેટલી હોય એનો અડસટ્ટો બાંધી શકાય. —અમુક દેશને અને કાલને અનુલક્ષીને એ સંખ્યાને ઊર્ધ્વગામી કે અધોગામી બનાવનાર બલોને હમેશાં લક્ષમાં લેવાં જોઈએ: (૧) અમુક દેશની પ્રદેશની કુદરતી સંપત્તિ (natural resources); (૨) ત્યાં વસતા જનોનો બાંધો, કુદરતી બક્ષિસ, કેળવણીદ્વારા મેળવેલું આતુર્ય, જ્ઞાનસંપત્તિ અને રીતરિવાજો; અને (૩) પ્રદેશમાં કે બહાર આર્થિક પ્રવૃત્તિ વધારવાની તકો. આપણે ત્યાં 'ખરી આવક' ના આંકડાઓ લબ્ધ નથી એટલે હિંદની ગુરુતમ સંખ્યા કેટલી છે એનો અડસટ્ટો કાઢવો અશક્ય છે. છતાં બીજાં ધોરણોથી આપણે ઉપર જોઈએ છે કે હિંદુસ્તાનની વસ્તીનું પ્રમાણ એનાં આર્થિક સાધનો અને સંપત્તિ નિભાવી શકે એ કરતાં વિશેષ છે.

આ પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે આપણે શા ઉપાયો ચે.જવા જોઈએ?

(૧) ને મરણ-પ્રમાણ વધે તો અંત્યારની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય.

(૨) ને જન્મ-પ્રમાણ ઘટે તો ભવિષ્યમાં કુલ વસ્તીની સંખ્યા ઓછી થાય.

(૩) ને આપણી આર્થિક 'ઉત્પાદક-શક્તિ' વધે તો આપણું 'જીવન-ધોરણ' ઊંચું આવે અને વસ્તીની અત્યધિક ગણાતી સંખ્યા ઘટે.

(૪) પરદેશમાં વસ્તીનો અમુક ભાગ જઈને વસે (emigration).

છેલ્લો ઉપાય આપણે માટે હાલની પરિસ્થિતિમાં તદ્દન અશક્ય છે. સૌથી પહેલાં ઉપાય માટે યમરાજને પ્રાર્થના કરવા સિવાય આપણે કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. આપણે જોઈએ છે કે હિંદનું મરણ-પ્રમાણ અતિશય ઊંચું છે. એને નીચું લાવ્યા સિવાય છૂટકા નથી કેમકે એથી તો આપણે પ્રગતિ સતત હણાવા દઈએ છીએ. જે દેશમાં સશક્ત વર્ગની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય એ પ્રગતિ ઉત્પત્તિ ન થાય. એ ઉપરાંત મૃત્યુને લાવનાર રોગ, ઉપદ્રવો વગેરેથી પ્રગ્નનો મોટો ભાગ કમવાકાત અને કંગાલ બન્યો છે; એથી આપણી ઉત્પાદક શક્તિ ઘટે છે અને 'જીવન-ધોરણ' ઊંચું આવવાને બદલે નીચું જાય છે.

માટે અસરકારક ઉપાયો માત્ર બે રહ્યા:

૧ જન્મ-પ્રમાણ ઓછું કરવું. સામાન્ય કુટુંબની સંખ્યા ઓછી કરવી એ ઉપાય દરેક શહેરી (પરિણીત) અમલમાં મૂકી શકે છે. આપણે ત્યાં હજી કુટુંબમર્યાદા (family limitation)ની અગત્ય પૂરેપૂરી સમજૂતી નથી. સુશિક્ષિત જનો તો જાતે 'નિયમન'નાં સાધનો વિશે માહિતી મેળવી શકે અને એ વાપરી શકે, પરંતુ ગામડાંમાં ખેડૂતોને કે શહેરમાં મજૂર વર્ગને એ માહિતી આપવી, 'જનન-નિયમન'ની અગત્ય સમજૂતી એ કઠોન કાર્ય છે. પરંતુ એ કાર્ય આગળ ધપાવે જ છૂટકા.

છતાં માત્ર જન્મ-પ્રમાણ ધટાડવાથી આપણે સામાજિક કે આર્થિક ઉન્નતિ સાધી શકશું એમ માનવું ખૂલ્લારેલું છે. ડૉ. રોબર્ટ કુશીન્સ્કી કહે છે તેમ “વસ્તી સંખ્યામાં થતી વૃદ્ધિને બધાં અનિયોના મૂલરૂપ માની ધુત્કારી કાઢવાની તેમજ ‘જન્મ-નિયમન’ને વસ્તીમાં વધારો થતો અટકાવનારાં સાધનોને આર્થિક સુધારાની સુનિશ્ચિત રીત તરીકે વખાણવાની વૃત્તિ કેવળ એકતરફી છે.”

ખીન્ને ઉપાય આપણી આર્થિક ઉત્પાદક શક્તિ (productivity) અને આર્થિક સંપત્તિ વધારવાનો છે. આ ઉપાયને અમલમાં મૂકવા માટે અનેક પ્રશ્નોના વિચાર કરવાનો રહ્યો; અનેક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની રહી. પરંતુ પ્રશ્નમાં અડગ હિંમત હોય અને સામર્થ્ય હોય તો ઘણી મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ શકે તેમ છે. આપણો ઔદ્યોગિક-વિકાસ હંમુ યુવાવસ્થાએ પહોંચ્યો નથી. છતાં ઉપર આપણે જોયું કે ખેતી પર વિશેષ માણસો નબી શકે તેમ નથી; અને યાંત્રિક ઉદ્યોગોમાં આપણે સર્વત્ર અતિઉત્પત્તિ (over-production)ની ખૂબો સાંભળીએ છીએ. આ સ્થળે આ આખા પ્રશ્નની ચર્ચા થઈ શકે તેમ નથી, માત્ર ઉપાયનો નિર્દેશ કરવાનો જ ઉદ્દેશ છે; એને માટે શાં પગલાં લેવાં જોઈએ એ માટે દરેક શહેરીએ તેમજ રાજ્યે વિચાર કરવો રહ્યો. આ લખનાર પોતે માને છે કે ખેતી અને ઉદ્યોગ—યાંત્રિક તેમજ ગ્રામઉદ્યોગ—માં વિકાસને અવકાશ છે.

આ લેખમાં માત્ર વસ્તી-પ્રશ્નની આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચારણા થઈ છે. એ પ્રશ્નનાં ખીન્ને પાસાં (aspects)—સામાજિક તેમજ પ્રાણીશાસ્ત્રીય (biological)—નો નિર્દેશ સરખો નથી કર્યો. એનું મહત્ત્વ આ લખનાર પૂરેપૂરું સમજે છે, છતાં વિષય સંકુલ ન બની જાય એટલા માટે માત્ર આર્થિક દૃષ્ટિએ જ એની ચર્ચા કરી છે. સામાજિક અને પ્રાણી-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વસ્તી-પ્રશ્નની ચર્ચા વસ્તી-પરિપક્વ સાથે ભરાયેલ પહેલો ‘કુટુંબચારો’ પરિપક્વ માં થઈ હતી. એ વિષે કરી ટાઈ બીજી વાર ચર્ચા કરીયું.

આ બન્ને પરિપક્વોએ બેગા મળી કેટલાક મહત્ત્વનાં ઠરાવો પસાર કર્યા છે. એમાંના મુખ્ય ઠરાવો જે આ લેખકને મળી શક્યા (હજી પરિપક્વો રિપોર્ટ છપાય છે) એના મુદ્દા નીચે ટાંક્યા છે:

૧. લઘને ફરજિયાત રીતે નોંધાવવાં;
૨. ‘પ્રજનન’ (fertility) પ્રશ્ન સંબંધી પૂરતી માહિતી મેળવવી;
૩. ‘જન્મ-નિયમન’ અને એ માટેનાં જરૂરી સાધનો વિશે ગ્રામપ્રજનમાં જ્ઞાનપ્રચાર કરવો;
૪. ‘જન્મ-નિયમન’નો વિષય આપણી મેડિકલ કોલેજના શિક્ષણમાં ઉમેરવો;
૫. ‘જન્મ-નિયમન’ના પ્રશ્નમાં રાષ્ટ્રીય સંશોધન માટે ઉત્તેજન આપવું;
૬. ગરીબ લોકોને રહેવા માટે ધરો બાંધી આપવાની ગોઠવણ કરવી.

આ જ્ઞાતના ઠરાવો એ પરિપક્વે કર્યા છે; અને આપણી સરકારને એનો અમલ કરવા વિનંતિ કરી છે.

[કવિવર ટાગોરની આજ્ઞાધિકારી આવીબધ્ન અનુવાદ]

ખૂબ પવન ફૂંકાય
દીપમાળ હોલવાય
વળી તારલીનો સાથ
ધન મેંઘમાં છૂંકાય.

એની આવણીની રાત
પુરી મથુરાને ઘાટ
કોઈ મંદિરને દાર
સુતા સંત ઉપશુભ.

ઝીણો નુપૂર અંકાર
પાય પડ્યો એણી વાર
વશ લાગીયો પ્રહાર
એની તૂટી સ્વપ્નગળ.

નય અભિસાર કાળ
નટી નગરની આજ
મત યૌવનનો નાદ
છન્દ કું વરી.

અંગે વસ્ત્ર નીલવર્ણ
રૂબુ ઝૂબુ આભરણ
ખોલે તુપૂર કંકણ
ચોલે સુંદરી.

દીપ ધર્યો એની પાસ
એને મુખે મધુ હાસ
ચંદ્રમૌલિ જેવા શાંત
આવા નિરખે.

લગ્ન ભર્યા એનાં નેન
ખોલે મીઠાં મૃદુ વેણુઃ
"હૃદય કંઠાર કડીન
દેહ દમશે.

"ક્ષમા કરી અપરાધ
કૃપા કરીને કુસાર
મુજ રંક ધરે ચાલ
એહ વિનવું."

ખોલે સંત મહાભાગઃ
"આવે અભિસાર રાત
દેવી આવું તુજ દાર
આજે નયી અધિકાર."

પથ તરે શાખે ફૂલ
ખીલે કુંજમાં બહુલ
મહેકે પાંખડી પારક
આવી વગંત વગંત.

આવે દૂરથી મધુર
મત વાંસળીનો સૂર
ચેલો મરુત મધુર
નાચે રંગમાં.

ફૂલ ઉત્સવને કાળ
પૂર છોડી ગયાં આજ
મથુરાનાં નરનાર
મધુવનમાં.

ચંદ્ર હસે મૌન હાસ
પૂરમાં ન કોનો વાસ
જ્યોત્સ્ના સરે કરી રનાન
સુના આવે મહાભાગ.

તરુ શાખે વારંવાર
કરે કોકિલ ટોંકાર
સાધુ જન કહે, આજ
આવી અભિસાર રાત!

દંડી નગરની બહાર
નય આમ્રકુંજ માંય
તહો પગે વીટળાય
નારીલતા અરે, હાથ.

રોગે ભર્યું એનું અંગ
વિધે ભર્યો એનો સંગ
ફૂલ માંહે નહિ ગંધ
ત્યાગી એને પુરજન.

ફળી દેહલતા પરે
જલ સીચે સાધુજન
કરી અંદન અર્ચન
ખોલે આશિષ વચન.

૧૮૫૭ થી ૧૯૩૭

મગનભાઈ દેસાઈ

ક્યાં

૧૮૫૭ અને ક્યાં ૧૯૩૭? હિંદના ઇતિહાસની આ એ સાલોના ગાળામાં અર્વાચીન હિંદના ઉત્તરવર્ગ લવિષ્યનાં મૂળ નેખાયાં, પોળાયાં, અને ઝાડ પૂટવા લાગ્યું એમ કહીએ તો તેમાં અતિશયોકિત નથી. આ ગાળો પણ કેટલો નાનો છે! માત્ર ૮૦ વર્ષ! પ્રગ્નજનનમાં ૮૦ વર્ષનો શો હિસાબ! પરંતુ, હિંદના અંગ્રેજ સાંત્રાન્યનો સમય પણ એટલાં જ વર્ષોનો ગણાય કે વધારે? આજ આપણને યા આપણામાંના ધણાને અંગ્રેજ રાજ વગર અહીં બહુ જૂનું છે એમ લાગે છે. પરંતુ આ બાબત જરા હકીકત જોવા જેવી છે. શ્રી. રાજગોપાળાચારીએ * એમના જોડના જુવાન સાર્થીઓને એ હકીકત જણાવી ત્યારે તેઓને, કદાચ, નવાઈ લાગી હશે કે, આ કેવું વિચિત્ર અત્તાન કે એ જાણુવા છતાં એનો ખ્યાલ નહોતો! પરંતુ, આ હકીકત કરતાં વધારે જરૂરી વસ્તુ તો એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે લખી છે તે છે કે, “વિશ્વંવ આપણને એ જ વાતની યાદ આપે છે કે, આપણું સાંત્રાન્ય એવાં તો પાતળાં ૫૩ ઉપર ઊભેલું છે કે સામાજિક પરિવર્તનો અને ધાર્મિક વિશ્લેષોની પ્રગ્ન જ્વાળાઓ ગમે ત્યારે તેના ભુકા ઉડાવી દેશે.” (‘સત્તાજનન’ પા. ૨૩૪)

રાજ્યોની આજની સ્થિતિથી જાહેરાત એક જૂના રાજ્યવાની સંવેદે આ ૮૦ વર્ષના ગાળાના આદિ ને અંત વિશે વિચાર કરતાં એક વિચિત્ર સંમલોચના કરી છે કે, ૧૮૫૭નો પ્રસંગ જેવો વીત્યો તેવો વીત્યો એ જ હીક થયું; અને જો ન જ બન્યો હોત તો ઉત્તમ થાત. કેમ કે, એ પ્રસંગની પાછળ આઝાદીની તમત્તા નહોતી, ને દેશી રાજ્યો જ મરી ગયા તો આજ એમની પંચાત ન રહી હોત.

આપણી લાગણી જ ને સાર્થી ઇતિહાસદષ્ટિ હોય તો તો આ વિધાન સાચું છે. બાકી, એ વિધાનમાં કાલાતિકમદોષ રહેલો છે : “આજને મળે તે સમયની (૧૮૫૭ની) પ્રવૃત્તિને મૂલવવા જરૂં એ ઇતિહાસિક દષ્ટિ ન સમજવા જરાજર છે. તે વખતે લોકોને આટલી વાન સમગ્રઈ હતી કે, ફિરંગીઓએ આપણા ધર્મ ઉપર આક્રમણ કરવાં માંડ્યું છે અને આપણી રાજ્યવસ્થામાં માથું મારી, ધાંમે ધાંમે રાજસત્તા છીનવી લેવા માંડી છે. એટલે જો આપણા ધર્મનું રક્ષણ કરવું હોય અને આપણાં રાજ્યો સલામત રાખવાં હોય (એટલે કે, ત્યારે સમગ્રયેલી આપણી રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા ને સંરક્ષિત), તો આ પરદેશી ફિરંગીઓને કાઢવા જ જોઈએ.” શિવાજીના કાળમાં જેમ સ્વરાજદેશીન ઇસ્લામી આક્રમણના વિરોધમાં જણાવું હતું તેમ જ આ કાળનું પણ છે. રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા અને સ્વરાજની જાવનનો કુરક પડ્યો છે; પણ તેથી કરીને વસ્તુતાએ એક કેવી રીતે મનાય? કાલનું સામ્યવાદી જગત કે ‘જગત’

કુટુંબકમ' ને આદર્શ ઊડવા લાગેલું, જ્યારે આજના આપણા રાષ્ટ્રવાદને શું કહેશે ? પરંતુ, તેથી-શું આજના રાષ્ટ્રવાદ રાષ્ટ્રવાદ જ નથી એમ કોઈ કહે તો આપણે સહન કરીએ ?

અંગ્રેજ સામ્રાજ્યવાદીએ કહ્યું કે, ૧૮૫૭ની દિલ્હીઓની લડત 'બળવો' હતો. એ જેવી આપણી બદનક્ષી છે તેવા જ પ્રકારની ઉપરની ટીકા બદનક્ષીમરેલી છે. આ બેઉ ટીકાનો સચોટ જવાબ ભાઈ નગીનદાસ પારેખનું હમણું પ્રસિદ્ધ થયેલું 'સત્તાવન' પુસ્તક * સુંદર ને આકર્ષક રીતે આપે છે. એક સફળ શિક્ષકને શોભાવે એવી સરળ રીતે આ પુસ્તકમાં નગીનભાઈએ આપણા ઇતિહાસને રંગૂં કર્યો છે. વિદ્યાર્થીઓને ગમે એવી શૈલીથી આખા પુસ્તકનો પ્રવાહ ચાલે છે. અને 'સત્તાવન'ના કેટલાય વિવાદમય મુદ્દાઓ પણ અર્થાતે પુસ્તકને મોરેરાંતા ઉપયોગનું પણ બનાવ્યું છે. ૧૮૫૭ના રોમાંચક ઇતિહાસનાં અનેક થોડાં ઓછાં જ ઉકેલી શકે. પરંતુ એ વર્ષનો ઇતિહાસ તો દરેક દેશપ્રેમીઓ જાણુવો જોઈએ. આ પુસ્તક એ રીતે લોકપ્રિયતા સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો છે. વાંચનાર જોશે કે, એક નવલકથાની પેઠે એના પાનાં ઉકેલતા જવાય છે.

નવલકથાનાં પ્રિય પાત્રોનાં સુખદુઃખ વિશે જેમ વાચકનું તાદાત્મ્ય બંધાય છે, તેમ જ આ 'સત્તાવન' વિશે વાચકનું થાય, તો નવાઈ નથી. 'સત્તાવન'માં આપણે છતીએ એમ લાગ્યા કરે છે. સ્વદેશી નેતાઓની વિજય થાય છે, તેઓ ફાવે છે કે શત્રુ સાંકડમાં આવે છે, ત્યારે આપણને આનંદ થાય છે. નગીનભાઈએ આખો કથાપ્રવાહ એવી રીતે રંગૂં કર્યો છે કે આ આનંદ, અને એથી બીજા પ્રશ્નો આવે ત્યારે તેનો વિવાદ, આખા પુસ્તક દરમિયાન બન્યો રહે છે, વચ્ચે વચ્ચે કેટલાંક ખોટાં ઐતિહાસિક વિધાનોનો તિરાસ કરવા ખાતર તેમણે ચર્ચા કરી છે; તે પણ આ રસમાં ઉમેરે જ કરે છે, અને આ પુસ્તકની કિંમતમાં સ્વિશેષ વધારો કરે છે. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોનાં અવનરણો સારી પેઠે આ પુસ્તકના પ્રાંતોર્થમાં વધારો કરે છે. તેનો સુવાચ્ય ને સરળ અનુવાદ કરીને પણ તેમનું મૂળ આપવાનું છોડી દીધું હોત—માત્ર સ્થાનનિર્દેશ કરીને—તો વિદ્યાર્થીઓની દષ્ટિએ ચાલત. અભ્યાસીને મદદરૂપ એક પુસ્તકરૂપિ ને તેમના લેખકોનો આજો પરિચય આપવા જેવો હતો. પુસ્તકમાં અનેક જે નામો આવી ગયાં છે તે એક પરિશિષ્ટમાં એકઠાં કરી દીધાં હોત તોય ચાલત. કે યા બીજા કોઈના ઇતિહાસમાંથી કેટલાંક ચિત્રો આખાં હોત તો લોકપ્રિયગિતા વધત.

પ્રકાશન સંસ્થાને પુસ્તકની કિંમત આટલી બધી શા માટે રાખવી પડી તે સમજાતું નથી. તેમાં એકે ચિત્ર નથી કે ખર્ચ વધી પડે. અને ત્રણ હજાર જેટલી નકલો કાઢવા છતાં તથા બેટના પુસ્તક તરીકે તેને આખી દેવાનું હોવા છતાં, આટલી કિંમત રાખવી નહોતી જોઈતી. આવાં પુસ્તકો પ્રગતે ઘેર ઘેર પહોંચે તે સારુ આપણી પ્રકાશન સંસ્થાઓએ કાળજી રાખવી ધટે. શુદ્ધ જોડણી માટે તથા સરખામણીમાં સફાઈદાર છાપને માટે રખાયેલી કાળજી સારુ પ્રકાશન સંસ્થાને ધન્યવાદ ધટે છે. કાળજી સારો વાપર્યો હોત તો સારું થાત. અસ્તુ.

૧૮૫૭ થી ૧૯૩૭નાં આપણા તેજસ્વી ઇતિહાસમાંથી 'સત્તાવન' જેવાં જેટલાં પુસ્તકો આપણા શિક્ષક-લેખકો તૈયાર કરે એટલાં ઓછાં છે. આ ગાળાનો ઇતિહાસ

* "સત્તાવન"—લેખક: નગીનદાસ પારેખ. પ્રકાશક: ભાવતી સાહિત્ય સંપ. અમદાવાદ. કિંમત ૧-૮-૦ પાકું પૃ.કુ.

આપણે દરેક દરેક બાળકને સાંગોપાંગ ભણાવવો જોઈએ. તેમ કરવાને માટે આ 'સત્તાવન' જેવાં છૂટાં છૂટાં ને સ્વતંત્ર પુસ્તકો થવાં જોઈએ. હું કબૂલ કરું છું કે, આ 'પાઠ' જેવું નાટ્યરસપૂર્ણ પુસ્તક કરવાં જોવાં બીજો પ્રસંગ કદાચ ન મળે. છતાં મહાસાંભોળો જન્મ, અંગ્રેજી કેળવણીનો આરંભ, રાજ્યધારણના પ્રયોગોનો આરંભ, ધર્મસુધારકોની ચળવળો, સંસારસુધારાના પ્રયોગો, ઇત્યાદિ અનેક વિગતો લઈ ને એમનાં અભ્યાસપૂર્ણ દોહનગ્રંથો આપણે હવે ગુજરાતીમાં ઉતારવા લાગવું જોઈએ. આ ગાળાના સમય પુરુષોની જીવનચરિત્રમાળા પણ એક એવું જ કામ છે. પરંતુ, આ કરવા માંગનાર માટે એક ચારત છે : તેણે પોતાના મન્યની લાપા ને વસ્તુત્રવાદ આ 'સત્તાવન' કરતાં ઊંતરનાં નહિ જ કરવાં જોઈએ.

લેખક 'ઉપસંહાર'માં અને કાંઈક પોતાના પ્રારંભિક નિવેદનમાં ૧૮૫૭ ની ઐતિહાસિક ચર્ચા દૂકમાં કરી છે તે કીમતી છે. એક વસ્તુ એમાંની અમને જરા ખટકી છે તે અહીં નોંધવી જોઈએ. પાન-૨૩૧ પર તે લખાવે છે:-

“જે હિંદુઓ અને જે મુસલમાનોએ પોતપોતાના ધર્મને નામે તલવાર ઉડાવી હતી તેઓનાં હૃદયની સમ્માર્ધ વિષે વિશ્વાસ; તેમનાં ત્યાગ વિશે પૂરેપૂરો આદર હોવા છતાં, તેઓમાં ધાર્મિક આદર્શની વિશાળતાની ખામી હતી એવું તો કહેવું જ પડશે. જે હિંદુ અને મુસલમાન એ બે ધર્મો સાચા તો ખિસ્તી કેમ નહિ કે, ...”

આ ફકરાનું લેખકનું વિવક્ષિત તટસ્થતાપૂર્વક જોતાં-જ્ઞાવ-સંશય વિધાન હોવા છતાં, તે જે અનુગ્રંથમાં મુકાયું છે તે પરથી તેને અયોગ્ય કહેવું જોઈએ. પ્રથમ તો એ કારણ કે, ૧૮૫૭ના પીરોનું આઝદીયુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ હતું એ લેખકનાં અગાઉનાં પ્રકરણોથી વિરુદ્ધ વાત છે. વાચક જોશે કે પ્રકરણે પ્રકરણે તે પીરોનો દેશપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ કળકે છે. હિંદુ મુસલમાનો પોતાનો ધર્મભેદ જૂહીને એક-કંઠા નીચે પરદેશીઓ સામે ઝૂકે છે. એના સમર્પનમાં લેખકે આપેલાં અમૂલ્ય અવતરણો અને કેટલાક નવાજ વગેરેનાં જાહેરનામાં આજે પણ કેવાં બોધપ્રદ લાગે છે? પરદેશીઓ ખિસ્તી છે માટે જળવો જાગ્યો એમ પણ ક્યાં હતું? અને હિંદુ હિંદુ તરીકે કે મુસલમાન મુસલમાન તરીકે અળવામાં જોડાયા. કે ન જોડાયા એમ પણ ક્યારે જાન્યું છે? જે ન જોડાયા તે જુદાં કારણે ન જોડાયા. તેમ ને જોડાનારામાં હિંદુ ને મુસલમાન ખેડ હતા. એક શીખોનો દાખલો કદાચ એવો છે કે જેમને મુસલમાનો સામેના વેરથી અંગ્રેજો પોતાના પક્ષમાં લઈ શક્યા. પણ તેમાં એક બીજી બાજુ પણ હતી જે લેખકે આ પુસ્તકમાં મૂકી ખતાવી. તે હતી તો ધાર્મિક જ. પરંતુ તે પરથી જે જાતનું વિધાન નીકળે છે તે તો એ જ કે, ત્યારના રાષ્ટ્રવાદમાં ધર્મપ્રેમનું એક તરવ જળકું હતું. જેવું કે, આપણા યુગના રાષ્ટ્રવાદમાં અંરકૃતિનું તરવ જળકું છે, કારણ કે ધર્મ આજે જોડો દેશનેજલ છે.

શીખોએ જે પક્ષ લીધો, તેની બીજી બાજુ મેક્કલદિ પોતાના 'શીખધર્મ'ના મંથમાં જણાવી છે. તેમાંથી નીચેનો ભાગ ટાંકું છું:

“A few of the advantages of the Sikh religion to the state may be enumerated here. One day, as Guru Teg Bahadur was in the top-story of his prison, the Emperor Aurangzeb thought

he saw him looking towards the South in the direction of the imperial zenana. He was sent for the next day, and charged with his grave breach of Oriental etiquette and propriety. The Guru replied, "Emperor Aurangzeb, I was on the top-story of my prison, but I was not looking at thy private apartments or at thy queens. I was looking in the direction of the Europeans who are coming from beyond the seas to tear down thy 'parda's' and destroy thine empire." Sikh writers state that these words became the battle-cry of the Sikhs in the assault on the mutineers in Delhi in 1857, under General John Nicholson and that thus the prophecy of the 9th Guru was gloriously fulfilled."

[ગુરુ તેગ બહાદુર ઔરંગઝેબના કેદખાનામાં હતા ત્યારે એક વાર દક્ષિણમાં જોતા બાદશાહે તેમને જોયા. તેથી તે વહેમાયો કે, તે તરફ માત્રું જ્ઞાનખાનું છે ત્યાં આ નજર કરે છે કે શું. તે પરથી ગુરુને ખોલાવી પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે ગુરુએ કહ્યું, "ના, તે દિશામાંથી આવી રહેનાર મુશ્કેલિયોને હું જોતો હતો. તે આવીને તારો જ્ઞાનોને તે રાજ્ય ખેડ ખેડાનખેડાન કરશે." શીખ લેખકો કહે છે કે, ગુરુની આ વાણી ભવિષ્ય માની, ૧૮૫૭માં દિલ્હીમાં નિકલસનના હાથ નીચે લડનારા શીખોનેરથી સૂઝતા હતા.]

આપણે ત્યાં રહેલી 'શાપ' ને વરદાનની શ્રદ્ધાથી આવા પ્રકારની વાણીને ભવિષ્ય માની દોરવાઈ જવાનું થણી વાર જોવા મળે એમ છે. એનો લાલ પણુ દક્ષ અંગ્રેજો લેવા ચૂક્યા ન હોય.

ગુરુ તેગના ઉપસા પ્રસંગ જોવો જ ગુરુ ગોવિંદસિંહનો પ્રસંગ પણ એવી જ જાતનો મળે છે. તેમ મેકાલીફે તેના ગ્રંથમાં સંધર્યો છે. ઉલ્તુક વાચક તેના ગ્રંથ ૧, પાન xviii પર છે ત્યાં જુએ.

શરૂઆતમાં એક જૂતા રાજસ્થાની સેવકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમનું એ વિધાન જરા ખીજ-રીતે તપાસવા જેવું છે. ૧૮૫૭ના કાળમાં હિંદમાં સૌની સહાનુભૂતિ દેશી રાજ્યો પ્રત્યે હતી એ નિર્વિવાદ વાત છે. ઉપરનું વિધાન, એ રીતે જોતાં, હકીકતરૂપે પણ ખોટું છે: ત્યારના દેશી રાજ્યો અને પ્રજાના આદર્શોમાં આજ જેવો છે એવો બહોળો ફેર નહોતો પડ્યો. તેથી પ્રજા તેમની વહારે દોડી, તેમનાં મુખદુઃખમાં ભાગ લીધો. પણ આજ ? ૧૮૫૭ની સ્થિતિ બહારી જ થઈ છે. ત્યારે અંગ્રેજો દેશી રાજ્યોને હડપ કરવા લાગ્યા હતા; આજ તેમને સાચવવામાં પોતાની સુરક્ષા દેખે છે ! ત્યારે પ્રજાને તે હડપ-નીતિએ રોષાવી મૂકી હતી; આજ દેશી રાજાને નામે પ્રજા પસ્તાળ પાડે છે ! કારણ એટલું જ છે કે, દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રજાના આદર્શથી પાછળ પડી ગયા છે, અને તેથી તેઓ તેનું પ્રતિનિધિત્વ ગુમાવી ખેડા છે. આ સ્થિતિમાં જો મોટા પાક કાપડે લેવાનો હોય તો તે આપણા રાજ્યો માટે એ છે કે, તે ૧૮૫૭ અને ૧૯૩૭ એ વર્ષો જરા હૃદયમાં લે.

૧૮૫૭નો આ એક મોટો પાક છે. ઉપરાંત ખીજે જે છે તે બાઈ નગીનબાઈએ

ઉપસંહારમાં બતાવ્યો છે કે, આપણું જોડું જીવનીયતાનું અભિમાન. પણ એથી વધારે મહત્વનો પાઠ તો છે આપણી કાટકૂટનો હમેશાં દેખાતો દોષ. ખરે વખતે પણ આપણે એક નથી થઈ શકતા, એ એક વિચિત્ર વાત આપણા ઇતિહાસમાં દેખાય છે. રજપૂતાના, ગુજરાત તથા દક્ષિણના રાજ્યોએ શા માટે આ વ્યાપક યુદ્ધમાં ભાગ ન લીધો? હિંદુ મુસલમાનના બેઠનું કારણ તો નથી દેખાતું. તેઓ એમ સમજ્યા હતા કે અંગ્રેજો નહિ હારે? આનાં કારણો તપાસવામાંથી કાંઈક બોધક પરિણામ મળે ખરું.

આ વર્ષે પૂનામાં ૧૮૫૭ની વર્ષગાંઠ ઊજવાઈ. તેની પાછળ પ્રયત્ન એ દેખાયો કે, તે યુદ્ધ સાથે અત્યારના આપણા કામનું અનુસંધાન સાધવું. એવું અનુસંધાન-શક્ય છે? શક્ય હોય તોય યોગ્ય છે? કેમ કે, શક્ય કરી બતાવવું એ બુદ્ધિપ્રયોગ જ માગે છે, જેની ખોટ નથી. પણ એમાં યોગ્યતા છે કે નહિ એ જોવા જેવું છે. ૧૮૫૭માં આપણે હિંસક શસ્ત્રોથી લડ્યા અને એ બરોબર હતું. (ભાઈ નગીનભાઈ પા. ૨૩૧-૨ પર તેને વિશે બરા ઘસાતી સમાલોચના કરે છે એ કદાચ, કાલક્રમ છોડીને જોતાં જ, બરોબર કહી શકાય.) તેમ લડ્યા તેમાં અક્ષણતા મળ્યા બાદ આપણે અસ્ત્રો છોડ્યાં તે છોડ્યાં. પછી આપણે ફરી ધારણુ નથી કરી શક્યા. શસ્ત્રબંધીનો કાયદો તે જમાનાથી આપણે માથે મારવામાં આવેલો છે. આ એક ખીના પણ ૧૮૫૭ જોડે આજે અનુસંધાન-કરવામાં વાંધારૂપ ગણાવા બસ છે. ખીનું, ત્યારની આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવના આજ આપણને ગમશે? એને આજ આપણે સંધરવા તૈયાર થઈશું? હું માનું છું, સૌ એકી અવાજે આનો ઉત્તર ના-જ આપશે.

એક વસ્તુ એ સાક્ષના ઇતિહાસમાંથી આજ શીખવા જેવી છે તે એ કે, નિર્જળતામાં આપણે ત્યારે હથિયાર છોડ્યાં ખરાં; પરંતુ તેની પૂરે થઈ, એ ત્યાગને સંબંધનો ત્યાગ બનાવવા આપણે તત્પર થવું ધટે. ૧૯૩૭નો જો મોટો પ્રશ્ન કોઈ હોય તો એ છે કે, શસ્ત્ર વગર પણ આપણે આપણું કામ આગળ ધપાવી શકીએ એવી તાકાતનાં દર્શન આપણે હજી સુધીમાં કર્યા છે કે નહિ? જો ન કર્યા હોય તો આપણે કરવાં પડશે. તે વિનાં હિંદના વિજયની આશા નથી. આજ ૧૮૫૭ નથી. શસ્ત્રાસ્ત્રથી જીતવાનો જમાનો પીતી ગયો છે. એટલે ૧૮૫૭નો તે ભાગ તો હવે ઇતિહાસમાં જ શોભશે. બાકી, તે વખતનું આપણું શ્રાવણ, ત્યાગ, આત્મબલિદાન આજ નવે વેશે અજમાવવાં ધટે, એ સનાતન પ્રેરણાનાં તત્ત્વો રહેવાનાં. અને આપણામાં એકતાના અભાવને કારણે, હોંઠ સુધી આવેલો ખાલો પડી ગયો, એ વસ્તુ સનાતન દીવાદાંડીરૂપ પણ નથી? એ વસ્તુ આજ પણ આપણને ચેતવી શકે છે. ભાઈ નગીનદાસનું પુસ્તક આ બધું સરલ ને લોકગમ્ય શૈલીમાં બતાવે છે. એ રીતે અને ઉપર કહી આવ્યો એ કારણે, તે સૌ કોઈને આવકારપાત્ર લાગશે.

ઉન્નતિનો સાચો માર્ગ શરૂઆતમાં બહુ કઠિન અને નિરાશાજનક હોય છે, પરંતુ પરિણામમાં સીધો, ટૂંકો અને મીઠો માર્ગ મળી પડે છે. પાછલી સદીના મધ્યકાળમાં જ્યારે ભારતનાં દેશહિતૈથીઓ વિચારવા લાગ્યા કે ભારતની પછલી અને કલ્યાણ કેવી રીતે થાય, ત્યારે ઘણા લોકોએ અંગ્રેજી વિદ્યાના મોહમાં પડ્યા અને જાણે નિશ્ચય કર્યો કે ભારતનો ઉદ્ધાર અંગ્રેજોથી જ થઈ શકે છે; અને તેઓની કાર્ય કરવાની રીત અખત્યાર કરવાથી લોકો એ વાતને ભૂલી ગયાં કે રાષ્ટ્ર પોતાનો ઉદ્ધાર પોતે જ કરી શકે છે. તેટલા માટે મહાસભાની શરૂઆતમાં આપણા નેતાઓ આપણા દેશવાસીઓને દેશની સ્થિતિથી માહિતગાર કરવાને બદલે સરકારી ઓફિસર, પાર્લામેન્ટના મેમ્બર અને વિલાયતની જનતાને ભારતની દશાથી પરિચિત કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. બેશક, આ કામ તો રાજમાયામાં જ કરતા હતાં. દેશની મહાસભા અંગ્રેજીમાં બોલવા લાગી, અંગ્રેજીમાં વિચાર કરવા લાગી, અને અંગ્રેજોની જ તરફ જોવા લાગી. અંગ્રેજી માયા દ્વારા દેશસેવા કરવાવાળાઓની પ્રતિષ્ઠા વધવા લાગી અને તેઓ જ અખિલ ભારતવર્ષના નેતાઓ ગણાયા.

પરંતુ ભારતના સૌમાર્ગથી યોગદાન આપના લોકો પહેલેથી જ જાણતા હતા કે દેશનો ઉદ્ધાર જનતા મારફત જ થઈ શકે છે. જનતાને જાગૃત કરવી, જનતાનું સ્વાધિમાન, આત્મવિશ્વાસ અને પુરુષાર્થ વધારવો એ જ સાચી દેશસેવા છે. આવા લોકો દેશીમાયામાં પોતાનું કામ કરવા લાગ્યા. આખા ભારતવર્ષમાં એક માયા ન હોવાથી તેમનું કામ એક એક પ્રાંત સુધી જ ફેલાઈ શક્યું. તેઓ પ્રાંતના જ આગેવાન ગણાયા. તેમની પ્રતિષ્ઠા આખા ભારતવર્ષના અંગ્રેજી માયા બોલવાવાળા નેતાઓના કરતાં કંઠીક થઈ હતી.

ભારતવર્ષની રાજનીતિની શરૂઆતમાં આ એક મુખ્ય ભેદ હતો. બીજો ભેદ અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિના ઉદ્દેશ્યો અને હેતુના અંબંધનો. અંગ્રેજ લોકો પહેલેથી જ કહેતા આવ્યા છે કે અમે લોકો ભારતના કલ્યાણ માટે જ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. એ વાત સાચી છે કે ભારતના લોકોએ અંદર અંદર જગડા મચાવીને કેટલીય વાર અંગ્રેજોની મદદ માગી હતી, અને કુદરતે રાજાઓના જગડાઓથી કંટાળી ગયેલી પ્રજા કોઠી કોઠી વખત અંગ્રેજોનું રાજ્ય બિચ્છતી હતી. આથી દશામાં અમે ભારતના કલ્યાણ માટે જ આવ્યા છીએ એવા અંગ્રેજોના દાવા પર કેટલાય લોકો નાના બાળકની માફક વિશ્વાસ-રાખતા હતા. કેટલાક લોકો એવા હતા કે જે જાણતા હતા કે આ બધું 'દમ' છે, અંગ્રેજોનું આ દેશમાં આવવાનું કારણ માત્ર સ્વાર્થ જ છે. જે લોકો અંગ્રેજોના રાજ્યના ઉચ્ચ ઉદ્દેશ પર વિશ્વાસ કરતા હતા, તેઓ તે દિવસોમાં શિષ્ટ ગણાતા હતા અને જેમના મનમાં અવિશ્વાસ હતો તેઓ ઉદ્ધત અગર ગરમ સાબીત થતા હતા.

લોકમાન્ય ટિળક ઉપર તત્કાલેલા બન્ને મેદોમાંથી બીજા પક્ષમાં હતા. તે જનતામાં માનતા હતા અને નોકરશાહીને ઓળખતા હતા. દેશી માયામાં અને પોતાના જ પ્રાંતમાં તેમણે કામ શરૂ કર્યું અને પહેલેથી જ નોકરશાહીનો વિરોધ શરૂ કર્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે શરૂઆતમાં મહારાષ્ટ્ર સિવાયનું ભારતવર્ષ તેમને બહુ જ થોડું ઓળખતું હતું. અને જે થોડાંધણું પરિચય તેમને થયો હતો તેનાથી લોકોમાં તેમના વિરુદ્ધ ગેરસમજ ફેલાઈ હતી. લોકમાન્ય ટિળક આ બધું જાણતા હતા. પરંતુ તેમનો સ્વભાવ વીરશક્તિ અને ધીરશક્તિ

હતો. તેથી આ બધું તે સહન કરતા હતા. તેમને વિશ્વાસ હતો કે તેમનો રસ્તો જ સાચો હતો, અને દેશને છેવટે તે જ રસ્તા પર આવવું પડશે. અને સાચેસાચ થયું પણ તેવું જ. જેને લોકો ૧૯૦૭માં મહાસમાના વિનાશક માનતા હતા તેના જ નામથી ૧૯૨૧માં વિરાટ મહાસમાને પોતાનો સ્વરાજપાળો કાયમ કર્યો. મહાસમાનું કામ અંગ્રેજ અધિકારીઓને વંચાવવાનું નથી, પરંતુ જનતાને દેશની સ્થિતિથી માહોતગાર કરીને પોતાના હક્ક અને કર્તવ્યનું માન કરાવવાનું છે. તેમની આ વાત પણ આજે મહાસમાને સ્વીકારી છે.

કમળનું મૂળ જેવી રીતે પાણીની નીચે જમીન પર રહે છે તેવી રીતે રાષ્ટ્રનો પ્રાણ તેના ભૂતકાલના મિતિહાસમાં રહે છે. મિતિહાસમાંથી પોષક દ્રવ્ય ચૂસી લીધીને વર્તમાન નવજીવનથી સૌંદર્યથી રાષ્ટ્ર-કમળ પોતાના આદર્શરૂપી સૂર્યની ઉપાસના કરે છે. આ સિદ્ધાંતને સમજીને લોકમાન્યે મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી ઇસવ પાણી કર્યો. તે શિવાજીની ધર્મનિષ્ઠા અને અન્યાય પ્રત્યે વિરોધ અને અસહિષ્ણુતા આ દેશમાં દાખલ કરવા બિચ્છતા હતા. પરંતુ દૂંકી નજરવાળા લોકો અંદર અંદર અશ્રદ્ધા ઊભી કરીને તેનો વિરોધ કરવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે આથી ધર્માન્ધતા પેદા થશે, હિંદુ-મુસલમાનો વચ્ચે જંગમ થશે. નસ, રોકા પ્રગટ થશે અને એકદમ ફેલાવા લાગી. મુસલમાન લોકો પણ માનવા લાગ્યા કે લોકમાન્ય ટિળક આખરે તો પૂનાના બ્રાહ્મણ રહ્યા ને. હિંદુઓના પક્ષપાતી છે, મુસલમાનોના દ્વેષ કરે છે. ગેરસમજ સહન કરવાનું લોકમાન્યના માન્યમાં પહેલેથી જ લખ્યું હતું. તેમણે મનમાં એટલો જ વિચાર કર્યો કે મારા હૃદયમાં એક અને અખંડ ભારતવર્ષના કલ્યાણની બિચ્છા છે. મારા શબ્દોથી નહિ, પણ મારા કામથી જ ગેરસમજ દૂર થશે. અને સાચેસાચ થયું પણ તેમ જ. લખનઉની મહાસમા વખતે જ્યારે હિંદુ-મુસલમાનોના વિરોધ મટી ગયો ત્યારે લોકમાન્યે જ મુસલમાનોની બિચ્છા અનુસાર હક્કો આપવાનો ઠરાવ રજૂ કર્યો. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે મુસલમાનો આનાથી વધુ હક્કો માગે તો પણ હું તેમને આપવા તૈયાર છું. મુસલમાનો અમારા શત્રુ નથી. જે લોકમાન્યને મુસલમાન લોકો પોતાના વિરોધી સમજતા હતા તેમની જ સમજાનવાત્રામાં મુસલમાન આગેવાન મૈ. શૈક્તચીએ પોતાની કાંધ આપી હતી અને પૂનાના હજારો બ્રાહ્મણોમાંથી એકેયે પણ તેનો વિરોધ ન કર્યો. ખિલાફતની વળગળમાં લોકમાન્ય પૂરેપૂરા અલીખાંડીઓની સાથમાં હતા, તો પણ તે કહેતા હતા કે ખિલાફતના પ્રશ્ન પર જે હિંદુ-મુસલમાન એકતા સધાવી છે તે ગાંધીજી મારફતે જ દૃઢ થવી જોઈએ. તેમાં તેમનું જ અમર્યાદા હાથું જોઈએ.

લોકમાન્યે આખી જિંદગીભર લડતાં લડતાં ભારતવર્ષમાં અપૂર્વ જાગૃતિ જોડીને પોતાનો દેદ છાડ્યો. દેહની સાથે તેમના બધા જંગમો પણ છૂટી ગયા. હવે તે ભારતવાસીઓના હૃદયમાં પ્રવેશીને પોતાના ચૈતન્ય દ્વારા સ્વરાજની પ્રેરણા કરવાનું પવિત્ર કામ કરી રહ્યા છે. લોકમાન્યની સ્મરણ પર અપૂર્વ શક્તિ હતી. નજીવા આદર્શો તેમને અંજલિ નથી આપી શકાતી. જ્યારે હિંદવાસીઓ તેમની સાથે એકવિંત થઈને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે જ લોકમાન્યને સાચી અંજલિ આપી શકાશે. જેમ ગંગાના પાણીથી જ સૂર્યવંદને અંજલિ આપી શકાવી તેવી જ રીતે આપણા મગીરથ પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થયેલા સ્વરાજ-જત્ર દ્વારા જ લોકમાન્યને આપણે અંજલિ આપવી જોઈએ. આ જ આપણું રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય અને તેમાં જ આપણું રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર છે. *

એક વખત એક શેઠ ઓફિસમાં છત્રી બૂલીને ઘેર ચાલ્યા ગયા. ઘેર પહોંચ્યા-ને આખી દુનિયા જળ મારે છે-પણ હિંદુસંસારમાં ધર તો ઝેરીનો રક્ષિત દિલ્લો છે, એટલે ઘેર પહોંચતાં જ અલીએ સંભળાવ્યું: 'શેઠ જોવા નહિ તો, કાંઈ છત્રી બૂલીને આવતું હશે?'

'પણ એમાં યર્ષ શું ગયું, કાલે છત્રી લાવીશું, ઓફિસમાં છે નાં, કાંઈ ખોઈ તો નથી નાં?'

'હા, ઓફિસમાં છે—ઓફિસમાં છે, ઓફિસમાં છે, એમ કહો છો, તે પુછાવે મારા દેખતાં, છે ઓફિસમાં?'

'પણ હું કહું છું તે ઓફિસમાં છે!'

'તમે તો ખાસાધડિયાળ ટેગલ પર પડ્યું છે એમ ક્યાં નહોતું કહ્યું?'

થોડા દિવસ પહેલાં શેઠનું ધડિયાળ ખોવાયું ત્યારે ટેગલ પર પડ્યું હશે એમ તેમણે કહેલું. પણ ટેગલ ઉપર કાંઈ ચીજને પડી રહેવા દેવાથી, તેને શરદી લાગી જાય, એમ ધારી ઓફિસ વાળવાવાળાં જોરસંગે એને પોતાના ખિસ્સાની હાંદમાં રાખ્યું હતું. ત્રણેક દિવસ એમ એની પરીક્ષા કર્યા પછી જોરસંગને, શેઠની ગરમી વધતી લાગી, એટલે એક દિવસ સાંજે એ અદશ્ય ધડિયાળ, દશ્ય થયું. ને બીજે દિવસે ટેગલ પર ડાહ્યુંડમરું યર્ષ ને ખેસી ગયું; જાણે ત્યાંથી ખર્યું જ ન હોય! આજે શેઠાણીએ એ પ્રસંગ યાદ કરીને, છત્રી વિષે પણ એમ જ બન્યું છે એ જોરથી કહ્યું.

પોતાની વાત સાચી કરવા શેઠે એટલા જ જોરથી ટેલિફોન હાથમાં લીધા: 'હલ્લો-હલ્લો-કાણુ-રામસંગ-કાણુ?'

રામસંગનો જવાબ મળ્યો હોય તેમ લાગ્યું. શેઠ બોલતા હતા: અરધી હિંદી-ઢેડ ગુજરાતી.

'હલ્લો!-રામસંગ-જો, દેખો, હમેશી છત્રી હે નાં—'

'અરે, સૂતો તો સડી—'

'અરે, પણ પુરું સાંભળ તો ખરો—'

'હા, ભાઈ, સમજ્યો; પણ મારી છત્રી ત્યાં પડી રહી છે. નાં?'

પણ એ તો લેયો રામસંગ. શેઠ ખૂબ મારતા જ રહ્યા.

'હાં, પણ બોલો તો ખરા, મારી છત્રી ત્યાં—'

એ તો લેયો રામસંગ! બોલે એ બીજા.

'હાં, બુજો, મારી છત્રી ત્યાં છે નાં?—'

વાત એવી હતી કે રામસંગ ટેલિફોન ઉપર હતો ખરો, પણ જેવી શેઠે વાત કરી કે મારી છત્રી ત્યાં છે, એટલે તરત એ નિમકહલાલ નોકરે પાસે જ શેઠની છત્રી પડી હતી તે હાથમાં લઈને પોતાના હાથમાં પકડી રાખી, ટેલિફોન સામે ધરી અને બોલો રહ્યા; ને

જરાક મીઠા રિમત લરેલા મોંથી માથું ધુણાવતો રહ્યો. છત્રી ધરી રહ્યો—અને દેખાડતો રહ્યો. પણ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા—કમજબત ટેલિફોન—રામસંગની આ ઇશારત લરેલી પ્રત્યક્ષ ભાષા શેઠને કહેતો નથી. ને લેંચો રામસંગ છત્રીને ટેલિફોન પાસે વધુ ને વધુ નંછક લાવીને ધરી રાખે છે !

અંતે શેઠે ગુરસામાં ટેલિફોન છોડી દીધો !

‘હું તો બાણુની જ હતી કે છત્રી તમે ખોઈને આવ્યા છો !’ શેઠાણી બોલ્યાં : ‘હો આલો હવે, અણુઆથમી કરી હોય. મને ખગર હતી કે આજે તમે છત્રી ખોઈને આવશો !’

‘પણ ક્યાં ખોઈ છે ?’

‘ત્યારે આ ટેલિફોનમાં જવાજ ન આવ્યો—તોય તમારી ટાંગ અદર રહેવાની કે ?’

‘અરે, પણ એ લેંચો છે એવો મૂરખ જેવો !’

‘હા, બિચારો, છત્રી ન હોય તો ક્યાંથી કહે કે છત્રી છે. સાચું બોલે એટલે મૂરખ !’

‘અરે, પણ સાંભળ તો ખરી !—’

‘મારે નથી સાંભળવું તમારું—તમને કોઈ ચીજ ઓપતી જ નથી ને !’

‘આ લેંચો નવો છે—એ એમ માને છે કે ટેલિફોનમાં જેમ વાત સાંભળાય છે તેમ ચીજ જોવાય છે પણ ખરી !’

‘હવે એમાં તમે નવું શું કહ્યું ?—સૌને ખગર છે કે ‘ટેલિવીઝન’ની શોધ થઈ છે—’

‘ના, ના, પણ સાંભળ તો ખરી—આ લેંચો તો એમ માને છે કે ટેલિફોન બે કામ કરે છે : વાત લઈ જાય છે ને તેમાંથી સામે માણસ ચીજ જોઈ પણ શકે છે. એટલે એ ત્યાં છત્રી હાથમાં રાખીને ટેલિફોન પાસે બિચો બિચો માથું ધુણાવતો હશે !’

આપણી આ નવી સરકારની પણ એવી જ દશા છે. સૌ માને છે કે સરકાર બધું સાંભળી શકે છે. એટલે કે તે બધું જોઈ શકે છે. વાત કરે તો સરકાર સાંભળે છે એમ સૌ કહે છે. પણ વાત ન કરે તો સરકાર જુએ છે એમ પણ સૌ માને છે. એટલે ત્યારે પોતાનું ધાર્યું ન થાય ત્યારે સૌ સરકારની સામે રોષ પ્રગટ કરે છે. અમથાભાઈ ધારે છે કે સરકારે એમનું ધારેલું કરવું જોઈએ. ફરતમજ માને છે કે સરકાર એને જ અન્યાય આપી રહી છે. લખગીચંદ માને છે કે સરકારને બ્યાજવટાવનું જ્ઞાન નથી. ભાડૂતો માને છે કે સરકાર ઘરના પાયા જલદી ખોદાવી શકતી નથી. માલિકો માને છે કે સરકાર પાયા ખોદાવશે તો દેવાળું કાટશે. દેવાળિયા માને છે કે સરકાર દેવાળું કાટશે તો આપણે એની સાથમાં બેસી રાખીશું ! આમ આ સરકાર વિષે સૌ સૌની જુદીજુદી કલ્પના હોવાથી સરકારે શું કરવું જોઈએ એની યાદી એટલી મોટી થતી રહે છે કે મને ભય લાગે છે કે બીજા કોઈને પાછી કોઈ કરવાપાત્રું જ નહિ રહે.

પણ આની વતનું Genius—પંડિત માલવીયજી વિષે વડી ધારાસભામાં એક અંગ્રેજ ગૃહરથે વાપરેલો શબ્દ વાપરીએ તો, Genius of complaining—ફરિયાદો આપ્યા કરવાની શક્તિ—એ આપણા સમાજનો ખરી રીતે ધરમૂળનો પાયો છે. આપણને જ્ઞાને ખગર છે. કે ખામી ક્યાં છે ને બીજા માણસો શું કરે તો ખામી નીકળી જાય. સરકારની ખામી ક્યાં છે એ આપણાથી અજાણ્યું નથી. સરકાર શું કરે તો સુધરે એનું તો આપણું ‘સિસ્ટ’ રજૂ કરી સદાય તેમ છે. ફરિયાદ કરવામાં કવિતાના જેવો રસારવાદ છે.

જેમ તમે કવિતા વાંચી શકો, કરી શકો, સમજી શકો, સમજાવી શકો, અને છતાં તમે તો કવિતાથી અલિપ્ત રહી શકો તેમ ફરિયાદ કરનાર લખી શકે, કહી શકે, સમજાવી શકે છતાં પોતે તો અલિપ્ત રહી શકે. આવડી મોટી સરકારનો દાખલો બંધ ન બેસે તો ગમે તે એક નાની પોળનો દાખલો લ્યો. આપણે કરી ખાધી છે એ બહોરખખર કરવી હોય તો સારો રસ્તો એ છે કે ગોટલાં છોતરાંનો ઢગલો આપણા બારણા પાસે કરવો. પણ આપણા બારણા પાસે ઢગલો કરવાધી, કદાચ આપણા પાડોશીને ખોટું લાગે, માટે અરધો ઢગલો એના બારણા તરફ આવે તેમ કરવો. સહકારધર્મને અનુસરીને આપણા પાડોશી પણ એમ જ કરશે. અને એ પ્રમાણે સઘળા સહકારધર્મ સ્થાપે તો અનેક ગંદકીનું એકત્વ થાય. પછી સૌ ફરિયાદ કરી શકે કે આ પોળમાં તો ઘણી ગંદકી છે. આ પોળ તરફ કોઈનું ધ્યાન નથી. આ પોળમાં જ રોગ સૌથી પહેલો આવે છે. આપણા લોકોની વ્યવસ્થાશક્તિમાં ખામી છે. આમાં ખૂણી એ છે કે અનેકાની ગંદકી જ્યારે એકત્વ પામે ત્યારે પોળ ગંદી છે એમ કહેવાય. પોળ, એ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના બ્રહ્મ જેવી નિર્ગુણ વસ્તુ છે. પોળ ગંદી થવાથી કોઈ પણ માણસ ગંદો થઈ શકતો નથી એ સઘળો વાંક પોળનો હોવાથી માણસ તો નિર્દોષ જ રહે છે. હવે આ પોળ ગંદી હોવાથી એના વિષે આપણે લખી શકીએ, સ્વચ્છતા વિષે સમજાવી શકીએ, પોળમાંથી કોઈ 'ઇન્ફેક્ટીયસ' હોય તો ઇન્ફેક્શન ધોરણ વિષે વાતો કરી શકે, ને એ પ્રમાણે પોળને સુધારવા તનતોડ મહેનત થઈ શકે. પેલા બે પટ્ટિયા લાઈઓની 'બ્લો' ને 'ચાલો'ની વાત જેવું આ છે.

આ સંબંધમાં એક રસિક દુયકો છે તે જાણવા જેવો છે.

એક વખત એવું બન્યું કે બે પાસેપાસે રહેતા પાડોશીઓ રોજ સવારમાં ખડકી ઉઘાડી આળસ મરડતા એક ખીજાની સામે જોઈ 'સુપ્રભાતમ્' શરૂ કરે ત્યાં તેમની નજર ખડકી પાસેના પગથિયા પર પડે ને રાખ, ચીંધરાં, કાગળના ટુકા, અજીંડું, સઘળાંનું 'રાસાયનિક મિશ્રણ' દરેકની ખડકી પાસે પડ્યું હોય. એ બન્ને જણા વાતો કરે કે સાળું કહો ન કહો પણ કોઈ નિયમિત રીતે આપણી પાછળ પડ્યું છે. બન્ને જણાએ બહુ તકેદારી શરૂ કરી. સામેના મજૂરવાસનાં સઘળાંને ધમકાવી કાઢ્યાં. ભંગીને બરાબર મંભળાવી દીધી. પણ જો સવાર પડ્યા વિના રહે તો નિયમિત એ અપૂર્વ દર્શનનો લાભ એમને મળ્યા વિના રહે. રાત્રે બન્ને યાકચાપાકચા નવ વાગ્યા સુધીમાં તો પથારીમાં પડી જતા. એક વખત એવું બન્યું કે એક જણો કાંઈ કામ હોવાથી બહારથી મોટો આંચો. ત્યાં પોતાની ખડકી પાસે પોતાના મિત્રની છોકરીને બધો ઢગલો ફેંકીને ઝડપથી દોડી જતી જોઈ!

'સુધીશ્વા! તું જ છો કે? આજ ચોર પકડાઈ ગઈ હો. તું જ હમેશાં આ કચરો નાખી જતી લાગે છે!' તેણે તેને પકડારી.

છોકરી ચાલાક હતી. તે યડક્યા વિના બોલી : 'એ સાચું કાકા. પણ એ તો અરસ-પરસ છે નાં? તમારો બનુ હમણાં જ અમારા બારણા પાસે બધું નાખી ગયો. તમારું કાંઈ એમ મંકત લેવાય?'

બીજો દિવસે 'સુપ્રભાતમ્' કરતાં બન્ને જણા હસી પડ્યા : 'સુશીલાની' બાએ તો કહ્યું છે કે હવે કાકાના ઘર પાસે ન નાખતી.' એક જણુ બોલ્યો.

ખીજાએ જવાબ વાળ્યો : ‘ ભતુની માએ પણ સીંજે એને ધમકાવ્યો છે કે આપણા ઘર પાસે જ એમ નંખાય તો તો આપણને જ ગંદકી થાય. ’

વાત એમ હતી કે કાંઈક બોલાચાલીને પરિણામે બન્ને ઘરમાંથી નાનાં છોકરાં રાતના દસ વાગ્યા પછી સઘળો સંગ્રહ એક ખીજના ઘર પાસે કાલવી જતાં. અને સવાર થાય ત્યારે જ એમને ખબર પડતી કે કાંઈક એમને હેરાન કરી રહ્યું છે.

જેવી રીતે પોળમાં દરેક માણસ રાહ જોઈને જોઈલ છે કે એની સામેનું ઘર સુધરશે એટલે પોળ સુધરશે તેમ આ સરકારી તંત્રનું બન્યું છે. દરેક માણસ રાહ જુએ છે કે સરકાર સુધરશે એટલે બધું સુધરી જશે. પણ પોતાની જ ભૂલનો સરકાર તો પડ્યો માત્ર છે એ ખબર એને નથી. પેલા નાસીસસની પેઠે એ સરકારના ચહેરા સામે જુએ છે. ખરી રીતે સરકારી ચહેરા એ એના ચહેરાનું પ્રતિબિંબ માત્ર છે.

કેટલાક કહે છે કે વાતોનાં વડાં ન થાય. આ ઉપદેશ પણ એના જેવો જ છે. પણ એ ઉપદેશ અકાલ છે ને વાતોનાં વડાં થાય છે એ સત્ય છે. જર્મન-ફ્રેચ યુદ્ધ વખતે લેકિને જે રસાસ્વાદ મળ્યો છે તે હજી કાઈ ભૂલ્યું નથી. એટલે જ કાઈ વાતની મંજે જતી કરવા ખુશી નથી. ‘ કલાની ખાતર કલા ’ વિરુદ્ધ થણા લખે છે. પણ એમાં ખૂબી એ છે કે એ જે લખે છે-તે જ સિદ્ધ કરે છે કે એમને પણ જે શુદ્ધ આનંદ લખાણમાં મળે છે-કેવળ લખાણમાં મળે છે-તે ખીજે મળતો નથી. એટલા માટે શુદ્ધાનંદ ગુમાવતો ન હોય તો વાતોનો આનંદ ન ગુમાવવો. વાતોનો આનંદ કાર્યની શરૂઆત સાથે સમાપ્તિ પામે છે. માટે કાર્યનો પરિપક્વ કાલ કાઈ દિવસ થયો નથી, ને વાતોનો પરિપક્વ કાલ હમેશાં છે એ ત્રિધાવાધાધિત સત્યને બળવું જોઈએ.

— o —

લક્ષ્યચ્યુતિ

તનસુખ ભટ્ટ

[કૃતવિશ્વમ્બિત]

તલસતો તુજ દર્શન કાજ હું, નયન બે, તુજ દષ્ટિ સુહામણી
મહિં પરોવી સદા, વિસરી સહુ, વિલય આત્મ તણો તુજમાં ચહ્યો.
તિમિર ગાઢ છવાયલું માર્ગમાં, લળુંળી લાંબી રહી વડવાઈઓ
અણુકતા અહિં કેં શત આગિયા, તિમિરને નયનો વિભુએ દીધાં.

ગહન કાનન જેમ વીંધી રહ્યો, સકલ રાજ્ય નિહાળું વિલાવરી
તણું, ભુલ્યો પથ, ધામ ભુલ્યો, ભર્યો, નવ નિહાળી તને વનવાસિની !
ભટકિયો વન કાળ સુદીર્ઘ હું, ઉર નયું ‘ તુજ દર્શન એકદા. ’

[નિશ્ચોપનતિ]

પોદી ગઈ, સોજ વસંત માણી
સદૈવની, ખેનડી સોડ તાણી.
પોદી ભલે તું: નવ પોટશે આ
ઉરે કદી જે તુજ યાદ મીડી.
એ યાદનો એક પ્રયંડ નાદ ૫
ગુંજ રહ્યો આત્મગ્રહા મહિં ને
ત્યાંથી ઉઠે જે પ્રતિધોષ, ખેનડાં!
તે ઓગળા શબ્દસ્વરૂપ પામતો:
-હેતું ખીલ્યું જીવનપુષ્પ ત્હારું,
ના પૂર્ણ કે પાંદડી પાંગરી'તી. ૧૦
ખહલાવ્યું જે ના જગને જરૂરિ
હેતું ભરી હાસતી આત્મસૌરભે,
ત્યાં તો ખર્ચુ-અર્ધખીલ્યું-ન ખીલ્યું,
મૃત્યુ તણી કારમી એક આપટે.
ત્હારે ઉરે વ્યોગવિરાટ ભાવના, ૧૫
ને મીડડાં સ્વપ્ન-મધુર આશા
તણી ૫ જે પાંગરતી લતાઓ,
રહી સદાની વણપાંગરી તે.
ત્હારે હતા કોડ-નિરોમિ ધૂમવા,
ને ગુંથવા સ્થામલ કેશગોફ. ૨૦
તોડી લઈ તારક તેજગ્રસ્થ; ને
માર્તણ્ડનાં દેવમધુષ્પ લોચને,
આંજ અને આ જગ આંજવાને.
ને ચંદ્રથી નીતરી કૌમુદીનાં
ચક્રાર ચૈ, પ્રેમથી ચીર ચૂમવા, ૨૫
કે અપ્સરાઓં સહ સ્વર્ગકુંજનો
નચાવવા ધુમટ બહનૃત્યે.
ત્હારે હતા કોડ જ-મિથ ખેનડાં!
મેથે રસ્યાં આભની પુષ્પ-સેજે,
ધન્દ્રાસુધોના સ્વર્ગીય ઓહણે.
ને વાસુદેવની થીત મંદ હેરે,
ધીરે ધીરે નિંદરમાં ઢળી જવા.
ત્યાં ગુંજતી બહસિતાર સાંભળી

ને ડોલવા, ડોલરની કળાથી:
યા મત યે સાગરઉર હેરેતી ૩૫
તરંગમાળા સમ હેરેવા યે.
એ ભાવના-આશ-સુકોડ સર્વે
ખેનડી, ઉચ્ચાં ને ઉગતાં શમ્યાં સો.
શમી ૫ એ પચમહાભૂતોની
ધરેલ કાયા; તવ દેહી ઉડયો ૪૦
અનન્ત પારે—અણુદીક ભોમે,
અનાદિ ને અક્ષર બહ માંહે
વિભગ એ બહ તણે સમાવા.
દૂંદી વખેા હું—રસમૂર્તિ ત્હારી
ભામિ રૂપે કે જળના પથારે; ૪૫
વિહંગ કેરા લલકાર મીડડે
કે મીડડી સૌરભમાં ફૂલોની
વા તારકાનાં શુચિ નેનનર્તને.
ના, ના, ન ત્યાં તું—નવ કથાય ખેનડી.
હું આજ ભાળું, ૫૦
કોઝવતી આ ઉરના મિનારે
લપાઈ ખેડી તુજ યાદ છાની,
છાતું મહાસૂત પુકારતી કે:
મોહભેષ્ય જીવનગીત ગુંજે,
જગાડતું દેહની તંત્રી, સૂરથી. ૫૫
ને મૃત્યુ જે માંડતું કાળનૃત્ય
ખેડી રહું કે લયખેલ આત્મના.
જ્યાં ગીત ને નૃત્ય સમી જતાં, ત્યાં
સ્ત્રીપો ચણે, માનવ, ફૂલ પાથરે
ને આંસુનાં રો ઉપહાર અર્પે—? ૬૦
(વચનવિભાગ)
ના હું ચણું સ્મરણનો જડ સ્તંભ, ખેનડાં!
કે: પાથરું ફૂલ તણે પ્રયુષ્ક જે ના,
રેલાતું ના નયનથી જલગિંદુ એકે,
ઓદી જ ભરમ શિર પે થઈ ધન્ય નિત્યે. ૬૪

સત્યનારાયણ નાટ્યસમિતિ

મેઘદૂત નાટક બજાવે છે !

લેખક : શ્રી અસમંજસ સુખોપાધ્યાય

અનુવાદક : રાપણુ દયાળજી ઘેલાણી

‘**બંગાળધુ**’ છાપાની ઓફિસમાં જળરદ્વર શોરબકાર થઈ રહ્યો હતો. નીચેના હોલ ત્યાં સ્થામળાણુ બેસતા હતા ત્યાં ભારે બીડ જમી હતી. બીડ કાઈ બહારના માણસોની નહોતી પણ ઓફિસના જ કારકુનો અને થ્રમજીવીઓની હતી.

એ બીડમાં નાનામોટા હોદ્દાના બધાએ કર્મચારીઓ હાજર હતા. દફતરી દરવાનંથી માંડીને ‘પ્રિન્ટર,’ ‘કેશિયર’ સુધાં બધાય હતા. મતલબ કે પ્રધાન પણ હતા, અ-પ્રધાન પણ હતા. પાતળા હતા, જાડા પણ હતા. ગોરા હતા, કાળા પણ હતા. લાંગા હતા, લીંગણા પણ હતા. વગેરે વગેરે. છતાં પણ બારીકીથી જોતાં જણાતું હતું કે એ બીડમાં અપ્રધાન, પાતળા, રોગી, કાળા અને લાંગાની સંખ્યા વધારે જણાતી હતી. જેઓ પ્રધાન, મોટા, જાડા અને ગોરા તેમજ લીંગણા હતા તેઓની સંખ્યા મોટી જણાતી નહોતી. તે બીડમાં હતા—નારાણુ-બાણુ, નગેનબાણુ, શીતલબાણુ, મોતીબાણુ, સાતકોડીબાણુ, જીતેનબાણુ, દલધરબાણુ, જલધર-બાણુ, શ્રીધરબાણુ વગેરે. અને સ્થામળાણુ તો હતા જ. એમની જગ્યા પાસે તો આ બધી બીડ હતી. અને તે કાંઈ ખાલી સાધારણુ બીડ તો નહોતી. બીડની સાથે શોરબકાર, સવાલ જવાબ, તર્કવિતર્ક, ઉપદેશ, મસ્કરી, વ્યંગ, કંઠા, રહસ્ય ચાલી રહેલ હતાં. બારીકાઈથી જોતાં તેઓમાં અંદર અંદર કાંઈ કનિષ્ઠો હોય એવું જણાતું નહોતું. પણ કાંઈક ગડબડ જરૂર થઈ હતી.

“ક્યાં ગઈ ક્યાં ?”

“અરે, જરૂરે ક્યાં, આટલામાંથી જ ક્યાંક હમણાં જ મળી આવશે.”

“આટલાં વર્ષથી ભાઇ ઓફિસમાં કામ કરીએ છીએ પણ આવું તો કાંઈ દિવસ બન્યું નથી.”

“અરે, તું તો ધોરણુસર ‘સ્ટુપિડ’ છે. ‘સ્ટુપિડ’ બન્યું નથી એ ખરું. પણ અને તો વાર કેટલી લાગે; આટલી જ ને ?”

“પણ આ તો નવાઈ જેવી વાત કહેવાય.”

“હાસ્તો. જરૂરે.”

“ખોલીસને ખબર દેવી જોઈએ.”

“વારુ. સ્થામળાણુ. ક્યારે ખોવાઈ; ઠીક ટાઈમ કહી શકો ખરા ?”

“તું તો ગધેડો છે! આ કામ શું એમને પૂછીને એમની સલાહ લઈ ને. કરવામાં આવ્યું છે કે કલાક મિનિટ સેકન્ડ બધું એ જોઈ રાખે ?”

“વારુ, જ્યારે ખૂબ જોરમાં વરસાદ—”

“તારું કપાળ! તું જરા ચૂપ રહે ચૂપ.”

“અરે, એમ તો નહીં નહીં રે નહીં
એમ તો નહીં નહીં રે નહીં.
નહીં રે નહીં નહીં રે નહીં
એમ તો નહીં નહીં રે નહીં.”

“સખર નારાયણાણુ, તારું ગાયન બંધ રાખ. બહુ જ ટેસમાં આવી ગયો હો તો ઘેર જઈને ગાયન ગાજો. વારુ, સ્થામગાણુ—”

“ના. બાપુ, આ યુરુચરણ વાત જાની છે. આવું કોઈ દિવસ બન્યું નથી.”

વાત યુરુચરણ અર્થાત યુરુતર તો ખરી. સ્થામગાણુની અશીશુની ડાળલી ચોરાઈ ગઈ હેતી! એટલે કે સ્થામગાણુનું સર્વસ્વ ગયું અને તેથી આ બધો ઘોંઘાટ, ભીડ, ધમાલ, બકવાદ, તર્કવિતર્ક, યુક્તિ, મસ્કરી, ઠઠ્ઠા, બેચ, ગાયન—

નીચે જ્યારે આ ધમાલ ચાલતી હતી ત્યારે ખીજે માળે ખુદ માલિક—શેઠ પેતાના ઓફિસ રૂમમાં બેઠા બેઠા તેમની મુલાકાતે આવેલા એક સફળહસ્થ સાથે એકચિત્તથી વાતચીત કરતા હતા.

“ત્યારે નવરાત્રિ પૂજનાં છેલ્લા ત્રણે દિવસ આપનું નાટક ભજવાશે?”

“જી. હાં. ‘કલાસિક’નું સ્ટેજ ત્રણ દિવસને માટે અમે લાડે લીધું છે.”

“કયો ‘પેલે’ થવાનો છે?”

“મેઘદૂત. અને સાથે સાથે એક નાનકડું પ્રહસન પણ રાખ્યું છે: ‘નવવિદ્યા સુંદર.’ ત્રણ દિવસની ટિકિટ વેચાણના જે રૂપિયા આપશે તે અમે ત્રણ જગ્યાએ મદદરૂપે આપશું. એક દિવસના રૂપિયા જલપ્રલય સંકટનિવારણ ફંડમાં, બીજા દિવસના રૂપિયા બહેનો અને યુવતીઓને પરણાવતાં દાખલે ન આપી શકે તેવા ગરીબ સફળહસ્થોને, અને ત્રીજા દિવસની બેનિશીટના રૂપિયા એક સ્કૂલને મદદ તરીકે આપશું. એટલા ખાતર જ આપની પાસે એક ફેવર (favour) માગીએ છીએ. એટલે કે જાહેરખબરનો આર્જ—”

“વારુ, એ બાબતમાં મારાથી જાનતું કન્સેશન હું આપીશ. સાત દિવસની જાહેરખબરના રૂપિયા થાય સાત દાંબ સિત્તેર. તમે તેને બદલે મને પચાસ રૂપિયા આપજો.”

“વારુ, તેમ. જેની આપની મરજી. આપ મહારાય, સમજી વિદ્વાન ધર્મિષ્ઠ છો, આપને વધારે શું કહેવાનું હોય? જનસાધારણના લાભને ખાતર આ ‘બેનિશીટ પરદારમન્સ’ છે. થોડીક ટિકિટ આપની ઓફિસના સ્ટાફમાં—એટલું તો આપને કરી લેવું જ પડશે. અને આપને પોતાને વારસે બેઠાસ—તે તો આપને લેવો જ પડશે. એ સિવાય હું છોડવાનો નથી—”

કેશિયર સાતકાડી બાણુએ ગંભીર ચિંતાતુર ચહેરે ધીરે ધીરે રૂમમાં દાખલ થઈ શેઠને પૂછ્યું: “રૂપિયાપૈસા હું તમને આપી ગયો છું, મળ્યાને?”

“ક્યારે આપ્યા?”

“તમે જ્યારે ઉપર ત્રીજે માળે ગયા હતા ત્યારે મને યાદ છે કે મેં કેવલ ઉપર ગોઠ બે રાખી ઉપર પેપરવેટ દાખી અહીં મૂકેલ હતી.”

“નવાઈ જેવી વાત છે. વારુ મહારાજ સત્યનારાયણ બાણુ, આપના નામની સ્તીપ મળતાં તો હું તરત જ ઉપરથી નીચે ઊતરી આવ્યો. તમે રૂમમાં આવી બેઠા ત્યારે તમે કંઈ મોટ ફેટ જેવું ટેબલ ઉપર જોયું હતું ? મને તો ભાઈ કંઈ મળ્યું નથી. ભાઈ, તારું નામ છે સાતકોડી. સાત વાતમાં તારું મન હોય, ચિત્તવું ઠેકાણું હોય નહિ. વિચારમાં ને વિચારમાં ક્યાંક ભળતી જ જગ્યાએ રાખી દીધી હશે. જા જઈને ચાદ કરીને તપાસ કર. નીચેના હોલમાં હમણાં જ તમારી બધાની સી ધમાલ ચાલતી હતી ?”

ધમાલની થોડીક ખજર શેકના કાન ઉપર પણ આવી પહોંચી હતી.

“શું હતું સાતકોડી ?”

“એ તો સ્વામ્યાણુની અશીષુની ડાબલી બોવાઈ ગઈ તેનીએ ધમાલ હતી.”

“સ્વામ્યાણુ ? અશીષુની ડાબલી બોઈ ? સત્યાનારાયણની પાટી ત્યારે તો. જળરહસ્ત ગડબડ મચી ગઈ હશે એમ કહેતે ? એક સાથે બેસીને બધા કામ કરે છે તેથી એની હવાં તમને બધાને પણ લાગી જણાય છે. ‘વાન ન આવે પણ સાન તો આવે ને ?’ ત્યારે તો જરૂર એ વીસ રૂપિયા તે જ ક્યાંક આડાચવળા મૂકી દીધા છે—તે જ બોવા છે. હવે એક દિવસ એવો આવે કે ‘જંગબું’ની આખી ઓફિસ જ બોવાઈ જાય તો નવાઈ ન કહેવાય. જા, જા, રૂપિયા ક્યાંક મૂકી દીધા હશે. જઈને તપાસ કર તપાસ.”

એરિડિયું પીધા જેવું મોં કરી સાતકોડીબાણુ ધીરે ધીરે રૂમમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો. સત્યનારાયણ બાણુ ઊડીને બેઠા થયા અને બોલ્યા : “આજ ત્યારે જઈ છું—નમસ્કાર.”

“નમસ્કાર.”

૨

સ્વામ બખ્તર પર આવેલા કલાસિક ચિયેટર પાસે જળરહસ્ત ભીડ જામી હતી. નવ-રાત્રિ પૂર્ણના ઉજ્જ્વાલ ત્રણ દિવસમાં અહીં સત્યનારાયણ નાટ્ય સમિતિ અપૂર્વ અભિનય કુશળતા દેખાડશે, ખેલે થશે—જે કંઈ દિવસ થયો નથી, ભવિષ્યમાં થવાની આશા નથી—‘મેધદૂત’ અને ‘નવ વિદ્યા સુંદર.’

બેનિશીટ નાઈટ. ઝપાઝપ ટિકિટો વેચાઈ રહી હતી. કલકત્તાના નાટક પ્રેક્ષકોમાં હાંકે બોલી ગઈ હતી. મહાકવિ કાલિદાસનું નિત્યસુંદર અમર કાવ્ય મેધદૂત—તે વળી આમ નાટકના રૂપમાં અને વળી તેની સાથે મનને ઉન્મત્ત કરનાર રસના કુવારા, જેવું પ્રદક્ષિણ વિદ્યાસુંદર, અને તે પણ વળી ‘નવ’—સોનું અને સુગંધનો યોગ, કપીલા હા, પ્રયાગનો કુંભમેળો.

ચિયેટરની બહારની ચોતરફની બધી દીવાલો નાટકની જાહેરખબરના મોટા મોટા અક્ષરોવાળા પોસ્ટરોથી સંપૂર્ણ ઢંકાઈ ગઈ હતી. જેઓએ ટિકિટ ખરીદ કરી હતી અથવા જેને હવે ખરીદવાની હતી, તેઓ એ જાહેરખબરને એક દિવસે વાંચી મનમાં ને મનમાં એકબીજાનો આનંદ-નૃસિ-અનુભવતા હતા. અને જેઓએ ટિકિટ ખરીદ નહોતી કરી અથવા જેઓને ખરીદ કરવી નહોતી તેઓ પણ આ જાહેરખબર એકચિત્તથી વાંચી, પૈસા ખરચ્યા વગર, મનમાં થોડાક આનંદે બોગવવાના અધિકારી બનતા હતા.

તરુણ તરુણીઓનાં યુથ, કવિ-સાહિત્યકારોનાં યુથ, કૉલેજના છાત્રોનાં યુથ, મોટાઓના બાપકમાઉ ઉંચજાડે યુવાન પુત્રોનાં યુથ, આ બધાં તો હતાં જ. એ સિવાય ચાલુ જમાનાનાં

જુઠા જુઠીઓ, વેપારીઓ દુકાનદારો, ફેરીવાલા, પત્રપ્રમાદકો, સ્કુલના માસ્તરો વગેરે દરેક શ્રેણીનાં સંખ્યાગ્રંથ માણસો આ અપૂર્વ અભિનય જોવા અત્યંત ઉત્કર્ષિત થઈ રહ્યા હતા અને શેરીએ શેરીએ ચકલે ચકલે ત્યાં જુઓ ત્યાં આ વિષય ઉપર જ પ્રયત્ન આદોલન-આલોચના ચાલી રહેલાં હતાં.

મેઘદૂત કાવ્ય તરીકે અતૂલનીય. પણ એને નાટકમાં કેતું સ્વરૂપ આપી બધો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હશે એ એક પરમ વિસ્મયનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. અભિનય જોવાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રેક્ષકોનાં ચક્ષુ અને કર્ણોનું આ દંદ-વિસ્મય જન્ય તેમ નહોતું.

દૈનિક પત્રોની જાહેરખબરોની કટારોમાં, દીવાલ પર લગાવેલાં પોસ્ટરોમાં અને રસ્તે વહેંચાતાં હેન્ડબિલોમાં નીચે પ્રમાણે જાહેરખબર છાપવામાં આવી હતી:—

જે હતું સ્વમ—ફક્ત સ્વમ

તે સત્ય સ્વરૂપે હાજર થયું છે

અસંલવિત સંલવિત બન્યું છે

હંમેશની અભયળી મટી ગઈ છે

રૂપમાં રસમાં વર્ણવિલાસમાં સૌંદર્યમાં માધુર્યમાં

અપૂર્વ અને અતૂલનીય

આવો, જુઓ, જીવન સાર્થક કરો.

પેલો યક્ષ

ચેલી યક્ષપત્ની

એ જ રામગીરી (રામટોક) એ જ મેઘ એ જ સોનાનાં પીછાંની ઢળાવાળો મયૂર—

જેને નચાવે છે ત્રિયા

કરતાલી દઈ દઈને

વળી એ નવ વિદ્યા સુંદર

એ જ વિદ્યા એ જ સુંદર એ જ માલિની

અને વળી બધાંથી સરસ આકર્ષક

માલિનીનાં ચેલાં મનને ડોલાવનાર ગાયનો અને નાચ.

સત્યનારાયણ બાણને નહાવા ખાવાની પણ કુરસદ નહોતી. સપ્તમીપૂજનને હવે ફક્ત સાત દિવસ જ બાકી રહ્યા હતા. કામનો કાંઈ સુમાર નહોતો. આ તરફ સાંજ પછી હંમેશાં રીહર્સલ પણ ચલાવવી પડતી હતી. નારાયણબાણ સહકારી મદદગાર તરીકે હોવા છતાં એકલા સત્યબાણને દશ સત્યબાણ થઈ ચારે તરફનાં બધાં કામો જોવાં પડતાં હતાં. સાંજ વખતે કલગમાં રીહર્સલ આપવા જતાં રસ્તમાં તેમણે ‘‘અંગબંધુ’’ની ઓફિસમાં આવી દર્શન દીધાં અને માલિક યતીશ બાણને નમસ્કાર કરી એક જુરશી ઉપર બેસી ગયા.

“આપને જ મનમાં હમણાં યાદ કરતો હતો. આપ. સૌ વર્ષ જીવશો.”

“ત્યારે તો દુઃખ પણ ઘણું જોવું પડશે” કહી સત્યજાણુ ઉચ્ચ સ્વરે હો હો કરી ખડખડાટ દસી પડ્યા.

“જુઓ સત્યનારાયણજી—”

“હા, મારું નામ સત્યજાણુ. નારાણુજી મારા જોડીદાર છે. અમારા બે જાણુનાં નામ ઉપરથી સત્યનારાયણ નાટ્ય સમિતિનું નામ દસ્તીમાં આવ્યું છે.”

“જો હો. જોમ છે શું? જુઓ સત્યજાણુ, આ આપનું બિલ લઈ જાઓ. અમારા પત્રમાં જાહેરજાહેરનો ચાર્જ થયો છે પચાસ રૂપિયા. અમારી ઓફિસના સ્ટાફમાં આપની એક રૂપિયાવાળી ૩૫ ટિકિટ વેચાઈ છે અને મારે લેવાનો એક બોક્સ તેના રૂપિયા ૨૦. તેથી બિલના રૂપિયા આપને આપવા નહિ પડે. હું જ તમને રૂપિયા ૫ આપી દઈ બિલ Paid લખી આપી સદી કરી આપું છું.”

હાથલાવમાં ધણે જ ઉપકાર દર્શાવતા સત્યજાણુ જોડ્યા: “આપને હમ્મરો ધન્યવાદ. Charity Performance—એક રીતે કહીએ તો દાન આપનું જ—જાહેર જગતાનું જ છે. ફક્ત તેમાં નિમિત્ત અમે થઈ જે સેવા બને તે કરી છૂટીએ એટલું જ અમારું. વારું ત્યારે, હવે હું રમ્મ લઉં છું. હમણું જ રીડર્સલ ‘એટેન્ડ’ કરવી પડશે. હું ધારું છું આઉંક વાગવા આવ્યા હશે.” આટલું જોડી સત્યજાણુએ દીવાલે લગાડેલ ઘડિયાળ તરફ જોયું.

યતીશજાણુ જોડ્યા: “હાં, દીક યાદ આવ્યું. જુઓને સત્યજાણુ, અમારી ઓફિસમાં સ્થામજાણુની અરીજીની ગળદી ચોરાઈ ગઈ તે દિવસે તમે અહીં અમારી ઓફિસમાં જ હતા ખરું ને? સાતકોડીજાણુ એટલે કે અમારા કેશિયર જે વીસ રૂપિયા તે દિવસે ગુમાવ્યા તે એમને ક્યાંય મળ્યા નથી. એ ઉપરાંત મારા હાથનું સોનાનું રીસ્ટવોચ જે તે જ દિવસે મારા ટેબલના ડ્રોઅરમાં હતું તે પણ—”

“તે પણ ગયું કે શું?”

“જી હાં; ૮૦ રૂપિયાની કિંમતની ઘડિયાળ—”

“ડ્રોઅર શું તે દિવસે ખુલ્લું જ હતું?”

“મારું ડ્રોઅર તો ખુલ્લું જ રહે છે. પણ હું બરાબર યાદ નથી કરી શકતો કે મેં ઘડિયાળ ડ્રોઅરમાં મૂક્યું હતું કે બીજે ક્યાંય ગુમાવ્યું. તેથી તો તે દિવસે હું કહેતા હતા કે જ્યારે સ્થામજાણુની અરીજીની ગળદી જોવાઈ છે, ત્યારે દણ ઘણું જોવાશે. અને જુઓને સાહેબ, થયું પણ તેમ જ—એમનું વાતાવરણ જ એવું ચેપી છે ને તેથી—”

બીજી બેચાર આડીઅવળી વાતો કરી સત્યજાણુ નમસ્કાર કરી તે દિવસને વાસ્તે વિદાય થયા.

૩

ગજગજખાપ! અવરિન પટના! અભવનીય કાંડ! સરીરમાં જાણે કોઈએ પીન પોંચી દેખે. તાવ આવે એવું. આવી વાત જાણે એવી કહવાના પણ કોઈ કદાચિત્ત કરી શકે નહિ. લૂંટ નહિ, ધાડ નહિ, ચોરી નહિ, એનાથી પણ ચાર ચંદા ચડી ગયે એવું ચોંકાવનારું ભરંડર!

સપ્તમીની સાંજના ‘કાસિક’ ચિયેરની સામે રથયાત્રામાં જગજાગ્યો રથ જોવા જોડી બીડ થાય તેની બીડ જામી હતી. કોઈ આડીને, કોઈ રીક્ષામાં બેસીને, કોઈ ટ્રામમાં,

કોઈ દેહસીમાં અને કોઈ વળી મોટરમાં ચડી આવીને આ જગ્યાએ લોક જમાવી રહ્યા હતા. કોઈના ચહેરા ઉપર હિસાહ—આનંદ, કોઈના ચહેરા ઉપર અવસાદ, કોઈના ચહેરા ઉપર ધુણા, કોઈના ચહેરા ઉપર ક્રોધ. કોઈ કહેતું હતું: “ઉ:” કોઈ કહેતું હતું: “આ:” કોઈ કહેતું હતું “બાપરે!” કોઈ વળી કોઈ પણ બોલતું નહોતું—એકદમ ચૂપચાપ. પણ એની એ નિરવતાના ઊંડાણના ભાગમાંથી જાણે ધ્વનિ નીકળતો હતો: “આહ કેવો ધાડપાડુ! કેવા ચોર બાપરે—બાપ!”

જનતા તો જાણે ઊભરાઈ નીકળી હતી. એક ટોળું જન્ય ત્યાં બીજું આવે. વળી એ જન્ય અને ત્રીજું આવે. બધાના મોઢામાંથી એક જ વાત: હાથ હાથ. હાહાકાર અને દીર્ઘ નિશ્વાસ!

“ભી: કેવા ઉકાવગીર! બાપરે!”

“સાહેબ આને જ કહેવાય: ‘આખા તળાવની ચોરી.’”

“આખા શહેરના માણસોને છેનરી ગયા: પાકા ઉકાવગીર ખરા!”

“અરે, એમાં શું થયું સાહેબ. નવરાત્રિ પૂજના દિવસો જરા રસનું સાધન આપી ગયા. જરા હસી લ્યો લાઈ.”

“ઉ: પહેલાં મેં એક રૂપિયાવાળી એક જ ટિકિટ ખરીદી હતી સાહેબ, પણ વળી રહી રહીને શું કુમતિ સૂઝી કે વીસ રૂપિયાની એક આખા બોક્સની ટિકિટ ખરીદી.”

“સારું જ થયું. દેવદ્વિજમાં તો હવે કોઈની ભક્તિ કે શ્રદ્ધા રહી નથી. શારદીય પૂજા નિમિત્તે માતાજીએ તેથી જ પધારતાં પધારતાં જ વીસ રૂપિયાનો ‘ફાર્મન’ કરી દીધો, સમજ્યાને.”

“કળા કુંડું છું કે ‘ફાર્મન’ થયો પણ તે દેવદ્વિજ તરફ શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધા કે ભક્તિ અભક્તિને કારણે નહિ. પણ આપણે હિંદુ યત્ર હિંદુનું વૈશિષ્ઠ્ય ગુમાવી બેઠા છીએ તે કારણે. વિદેશી આચાર વિચારોના ચરણમાં આત્મજાલિદાન દેવાથી—કેમકે—”

“મહાશય, શું સાહિત્યકાર છો?”

“કે કવિ છો?”

“કે—”

આ નિમિત્તે કેટલાક માણસોમાં પરસ્પર મરકરી અને વ્યંગ બોલતાં બોલતાં છેવટ મારામારી ‘પર મામલો’ આવી પહોંચ્યો.

વળી બીજી તરફ કેટલાક માણસો એક સાથે મોટથી બોલી બક્યા: “રામ બોલો, લાઈ રામ! હરિ બોલ, બોલ હરિ!”

વાત એમ બની કે સત્યનારાયણ નાટ્યસમિતિ દોઢેક હજાર રૂપિયાની ટિકિટો વેચી અંતર્યામન ધર્મ ગઈ હતી. ‘બેનિશીટ નાઈટ’: ચાર ચાર ‘પરફોર્મન્સ’: રેલ સંકટનિવારણ ફંડ, રૂઝલ્ફંડ, ગરીબ બહેનોને મદદ કરવાનું ફંડ, મેઘદૂત નવ વિદ્યા સુંદર વગેરે અધુન્ય પોક્કળ—બહુ બહુ. થિયેટરની ભીંત ઉપર કેટલાંએક જાહેરખબરનાં પોસ્ટરો ઉપર લાલ રંગનો કાગળ ચોડી તેમાં ચાકના સફેદ મોઢા મોઢા અક્ષરોથી લખેલું હતું:—

“હૂત” પછું કરવા જતાં પૂર્વની હવાનો સખત અપારો ભાગતાં

“મેઘ” ઊડી ગયો!

મેઘ ઊડી ગયો અને તેની સાથે સાથે દોઢેક હજાર રૂપિયા પણ ઊડી ગયા! પણ મેઘની આશાએ એકાંત થયેલું ચળકતું ટોળું વિખરાઈ જવા ધ્વજનું નહોતું. એ તો ટોળે ટોળે ભેગું થવા જ લાગ્યું અને બધા આ ઘટના સંબંધી નાના પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યા.

સપ્તમીની સાંજના આ તરફ બ્યારે ઉપર પ્રમાણે ઘટના બની રહી હતી ત્યારે તે સમયે બીજી તરફ મોગલ સરાઈ રોશને એકસપ્રેસ ગાડી બેભી રહેતાં મધ્યમ શ્રેણી (ઈન્ટર ક્લાસ) ના એક ડબ્બામાંથી સત્યબાણુ અને નારાણુબાણુ બેઠાં. સત્યબાણુના હાથમાં એક 'સુટ કેસ' અને નારાણુબાણુના હાથમાં હતું એક નાનું 'બેડિંગ'.

૪

આજ દશ દિવસ થયા સત્યબાણુ અને નારાણુબાણુ કાશી આવ્યા હતા. નારદ ઘાટ પાસે એક એકમાળનું મકાન ભાડે રાખી બેઠે જવું રહેતા હતા. કલકત્તામાં 'મેઘ-દૂત' ની લીલા સમાપ્ત કરી બેઠે મિત્રો વિશ્વનાથના દર્શન કરવા પધાર્યા હતા. હજુ થોડાક દિવસો અત્રે રહી પછી બીજે ક્યાંક જવાનો એમનો વિચાર હોતો.

સાંજ પડી ચૂકી હતી. ચોતરફની દેવાલયોની દીવાલોમાંથી સંખ્યા આરતીની નોખતના સૂર શરૂ થતો. પવન સાથે ભોળાઈ કાને અથડાતા હતા. પતિતપાવની ગંગાના વક્ષઃ-સ્થલ ઉપર અસંખ્ય હોળકાં અને મહાવાઓ દીપમાલાથી સુશોભિત જણાતાં હતાં.

પાસે જ આવેલા ગંગાઘાટ ઉપરથી કોઈના રામપ્રસાદી ગાયનનો અવાજ કાનના પડદા સાથે અથડાતો હતો:

“હૃદયકમલ હીડાજે ડાલે કરાલ વદની ક્યામ.”

બીજા માળના એકાંત ઓરડામાં બેઠે મિત્રો સત્યબાણુ અને નારાણુબાણુ સામસામા બેઠેલા હતા. તેઓનાં આ નાગો તેઓના આ 'મેઘ'નાં જેવાં જ બનાવટી હતાં એ વાત નિઃસંદેહ હતી. પણ તેઓનાં ખરાં નામ પણ આપણી જાણમાં નથી તેથી આપણી વારતા પૂરતા તો તેઓ સત્ય પણ ખરા અને નારાયણ પણ ખરા.

સત્યબાણુ બાણુમાં પડેલા સુટકેસમાંથી હાથનું ઘડિયાળ ઉપાડી જોઈને બોલ્યા: “આઠ વાગ્યા. ત્યારે હું પહેલાં જમી આવું. આ ઘડિયાળ કિંમતી છે. ચતીશબાણુ તે દિવસે કહેતા હતા કે ૮૦ રૂપિયા એની કિંમત છે. સારા ખરીદનાર મળતાં એને વેચીને પાર કરશું.”

“ત્યારે બધા કરતાં ચતીશબાણુનાં જ હાડકાં વધારે ખોખરાં ક્યાં છે કે કેમ?”

“તેમાં ખોલું શું છે? રોકડા વીશ અને પાંચ-પચીશ રૂપિયા, ૭૦ રૂપિયાની જનરે-ખજાર, ૮૦ રૂપિયાનું ઘડિયાળ, બે ફાઉન્ટેનપેન અને એક ડાબલી અરીસું. અરીસુંની ડાબલી એની ઓફિસની સીડી ઉપર ચડતાં મળી હતી એ હું ત્યાં જ એ લોકોને પાછી આપી શકત.”

“ત્યારે કેમ આપી નહિ?”

“કેમ એમ કે આ બોળા મનને કેવળ લેવાની જ ઇચ્છા થાય છે; દેવાની ઇચ્છા કોઈ કાળે થતી નથી. જવા દે એ વાત—આલો આ નવરાત્રિ ઉત્સવ નિમિત્તે 'નેટ' ચૌદસો મળ્યાને? તારે મને એક લાખ શાખાશી દેવી નેઈએ.”

સત્યબાણુની પીઠ થાબડી શાખાશી આપતાં નારાયણુબાણુ બોલ્યા: “વધારે શાખાશી આપવા જતાં આગળ ઉપર કોઈ દિવસ તું મને પણ ચોરી લઈ જઈ વેચીને ખાઈ જઈશ.”

'નેટ' ચૌદસોમાંથી આ થોડા દિવસોમાં લગભગ એકસો રૂપિયા આ લોકોને ખર્ચ થઈ ગયું હતું. સુટકેસમાં હવે તેરસો રૂપિયા રોકડા હતા. એટલે 'સુટકેસ' ઘરમાં રેદો રાખી બેઠે મિત્રે એક સાથે ક્યાંય બહાર નીકળી શકે તેમ નહોતું. કબૂતરનાં જોડાંએ જન્મ આપેલાં ઈંડાંને ગરમી આપવા એક જણે ઘેર રહેવું જ નેઈએ. એક જણ જઈ આવે ત્યારપછી બીજો જણ બહાર જાય.

કારીમાં આવ્યા પછી હોટેલમાં જ ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત રાખેલો હતો તેથી ધડિયાળ તરફ નેઈ સત્યબાણુ બોલ્યા: “આક વાગ્યા, હું પહેલાં જમી આવું.”

સત્યબાણુ નહું ખરીદેલું ગંપાનીઝ સિલ્કનું પંજાબી (ઝખ્ખો) પહેરી હોટેલ તરફ જવા બહાર નીકળ્યા. તે જમી આવે તે પછી નારાયણુબાણુને જમવા જવાનું હતું.

નારાયણુબાણુ એક સિગરેટ સળગાવી બારી પાસે આવી બેઠો. થોડાક દિવસથી તેના પવિત્ર મનમાં એક અપવિત્ર ચિંતાએ દેખાવ દીધો હતો. હમણાં એકાંત મળતાં તે ચિંતાએ પોણું ડોકિયું કર્યું:

“હજી પણ તેરસો તો મોજૂદ છે. પણ અહીંતહીં ફરતાં રખડતાં પાંચસેક તો ખલાસ થઈ જશે. બાકી રહેશે આકમો. તેના અરધા ચારસો મારા, ચારસો એના, એમ લાગ વહેંચાશે ત્યાંસુધીમાં એટલા પણ મળશે કે કેમ એ શંકા પડતું છે. કાં તો ઉવટ ચણા ખાઈને હાથ ચાટવા જેવું થશે. ના : એ તો જે વિચાર કર્યો છે તેને જ અમલમાં મૂકી દેવો નેઈ એ; ‘ય: પલાયતિ સ જીવતિ’ અને તેમાં વાર પણ ‘નૈવ કર્તવ્ય’. આજ રાતે જ.”

એક છેલ્લો દમ જોરથી મારી સિગરેટના બાકી રહેલા ટુકડાને નારાયણુબાણુએ ખારીની બહાર ફેંકી દીધો.

*

*

*

ગંભીર રાતે અવાજ થયો: ખટાક !

સત્યબાણુની સળગ નિદ્રા-કાગા નિદ્રા પૂછ્યું: “કેમ, શું છે રે ?”

“ધડિયાળ નેઈ છું. હવે રાત કેટલી બાકી હશે ?”

“સૂઈ જ, સૂઈ જ, રાત હજી સાડા બેઝીશ. અંધારામાં ધડિયાળ કેમ નેઈશ ?”

અફીણ ખાનારા નશાખોરની માફક તરત જ સત્યબાણુની આંખો મિચ્યાવા માંડી અને ધીરે ધીરે એમનાં નસકોરાં બોલવાં શરૂ થઈ ગયાં.

લગભગ એકાદ કલાક પછી વળી પાછો અવાજ થયો: ધપાશ-ધપ !

“વળી આ શું થયું રે ?”

“એક બિલાડી હતી લાઈ. શાળાને જોરથી એક નોડાનો ધા માર્યો.”

“સારું કર્યું—” અને સાથે સાથે જ મૃદુ અવાજથી નસકોરાંનો શબ્દ. નારાયણુબાણુના હાથમાંથી સુટ કેસ જમીન ઉપર પડી ગયો હતો. આ વખતે તે મનમાં ને મનમાં કોણ ગણે કોના ઉપર બહુ જ ગુસ્સે થયો અને આજની રાત આશા છોડી બહુ જ નારાજ-નિરાશ-થઈ બિછાના ઉપર જઈ એક બાલુએ પડખાબાર સૂઈ ગયો.

૫

“નમો નારાયણુ—કર્યાણુ થાઓ બેટા.”

સત્યબાણુ અને નારાયણુબાણુએ ઓરડાનાં ખુલ્લાં બારણાં તરફ નજર કરી જોયું તો ભગવાં વચ્ચે પહેરેલા દંધારી મુંડિત ભરતક એક તરુણ સંન્યાસી ત્યાં બેઠો હતો. શરીર ઉપર લગતું પહેરણુ પહેરેલું હતું. એક હાથમાં કાંઈક વસ્તુ જણાતી હતી. બીજા હાથમાં દંડ હતો. સત્યબાણુએ પૂછ્યું: “શું નેઈએ બાવાજી.”

“નમો નારાયણુ ! તમારું કન્યાણુ થાઓ. કાંઈક ખાવાનું આપો.”

“અમે તો ઘરે જન્મતા નથી ખાવાજી, તેથી ખાવા જેવી કોઈ ચીજ ઘરમાં નથી.” આમ કહી સત્યજાણુ ગજવામાંથી એક રૂપિયો કાઢી સંન્યાસીને દેવા લાગ્યો. સંન્યાસી બોલ્યો: “રૂપિયા પેસા લેવાનો અમને નિષેધ છે. કાંઈક ખાવાની જ શિક્ષા જોઈએ છીએ.”

“આ રૂપિયામાંથી ખાવાનું જ જોઈએ તે ખરીદી લેજો ને.”

“ધન લેવું નિષેધ છે.”

સંન્યાસી ત્યાંથી ચાલી જવા માંડ્યો.

સત્યજાણુ બોલ્યો: “વારુ ખાવાજી, આપ દશપેદર મિનિટ અહીં જરા-ખેસો તો હું આપને વારને દાળ, ચોખા, લોટ, ઘી ખરીદી લાવું.”

“વારુ, જાઓ. પણ બીજા માગતી વખતે ક્યાંપ આસન ગ્રહણ કરવું નિષેધ છે. હું જાઓ જ રહીશ. જલદી આવજો.”

સત્યજાણુ રૂપિયો લઈ ઉતાવળે બહાર ગયો. સંન્યાસી નારાયણજાણુને કહેવા લાગ્યો: “એક જ જગ્યાએ વધારે વખત રહેવાનો અમને નિષેધ છે તે મિત્રાય બીચું પણ એક કારણ છે કે જેથી હું આશ્રમની બહાર વધારે વખત રહી શકતો નથી. મને એક બિમારી છે. કોઈ કોઈ વખત છાતીમાં અચાનક દરદ થઈ આવતાં માટું માથું ફરી જાય છે. અને મને વાઈ—મૂર્છા આવી જાય છે.”

“આપ જરા અહીં જમીન ઉપર ખેસોને, ખાવાજી.”

“કહ્યું તો ખરું કે શિક્ષા માગવા જતાં ક્યાંપ ખેસવાનો અમને નિષેધ છે. શુરુની આરા—”

અચાનક તેની છાતીમાં શ્વાસના ધબકારા વધી ગયા હોય એમ તેના હાવભાવ ઉપરથી જણાયું. માથું ફરતું જણાયું. હાથમાંના દંડ હાથમાંથી પડી ગયો.

“ખાવાજી, કાંઈ ખેસેની જણાય છે કે શું?”

ઘડાક કરતા સંન્યાસીખાવા જમીન ઉપર પડી ગયા! નિર્વાક નિરુપદ, તેનું આખું શરીર લાકડા જેવું કઠણ થઈ ગયું. નારાયણજાણુ ગભરાયો. આ અચાનક આવી પડેલી આફતમાં શું કરવું તે કાંઈ નક્કી ન કરી શકતાં સંન્યાસીના મોઢા સામું ગભરાયેલી આંખોએ તાકી તાકીને જોઈ રહ્યો. અચાનક સંન્યાસી ખાવા જરા હાલતા જણાયા. ધણી પીઠા ઘતી હોય તેમ ધીમે સ્વરે બોલ્યા: “જલદી પાઉંડર સોડા અને થોડું ગંગાજલ.”

નારાયણજાણુ ધડાધડ ઉતાવળથી નીચે જીતરો અને ગલીના નાકા ઉપર દવાખાનામાં ગભરાયેલ ચહેરે દાખલ થયો.

આ સંસારમાં ક્યારે શું થાય તે કાંઈ કહી શકાય નહિ. સત્યજાણુના જવા પછી એ ચાર મિનિટમાં જ ઉપલેખ બનાવ બની ગયો.

દવાખાનામાં પાંચેક મિનિટની વાર થઈ. ત્યાંથી ઉતાવળે બહાર નીકળી બાજુના એક ઘરમાં રહેના પંડિત પાસેથી એક લોટો ગંગાજલ લઈ નારાયણજાણુ દોડીને આવતો જણાયો.

મનમાં ને મનમાં તે બહુ જ ગભરાતો હતો. શું થયું હશે? સંન્યાસી આટલી વાર મુઠ્ઠી હશે કે કેમ? સત્યજાણુ બહાર ગયા છે. ઘરમાં કોઈ નથી એ સ્થિતિમાં તેણે ઘર છોડવામાં બૂલ—”

ત્યાં તો સત્યજાણુ પણ સામેથી આવતા જણાયા. ઉતાવળે સીડી પર ચડતાં ચડતાં દૂકમાં નારાયણજાણુએ તેને આ બધી વાત કહી, તે સમજી બેઠો. તેના પગ જ ઢીસા પડી

ગયા જણાયા. હાથમાંથી ચાવી, દાળ, આટો વગેરે ખાત્ર દ્રવ્યની કાગળની થેલી સીડી ઉપર પડી ગઈ અને તેમાંથી બધું વેરાઈ ગયું. પણ તેની કાંઈ પરવા ન કરતાં બંને જણા ધપાધપ પગથિયાં કુદાવતા ઉપર ઉતાવળે ચડી આવ્યા.

પણ નારાણાણુને જે બીક લાગી હતી તે જ બન્યું હતું—સંન્યાસી બાવાનું અસ્તિત્વ નહોતું એટલે કે સરસીરે અદશ્ય!

ઉતાવળે ઉતાવળે બંને મિત્રો ઝોરડામાં દાખલ થયા અને ત્યાંના બધા ખેત્ર જોઈ વજ્રહત યઈ બંને જણા માથે હાથ મૂકી બેસી જ ગયા. સંન્યાસી બાવા નહોતા, 'સુટ કેસ' પણ નહોતો—એની અંદર જ તો તેરસો રૂપિયાની નોટો વગેરે હતું!

સુટ કેસ મળ્યો નીચે. સીડી ઉપર ચડવાની જગ્યાની બાલુમાં એક નાનો ખાંચો હતો ત્યાંથી. આ વરમાં બીજા કોઈ લાકૂત રહેતા નહોતા. આવડો મોટો 'સુટ કેસ' તરુણ સંન્યાસી બાવા લઈ લઈ શક્યા નહિ હોય અને તેથી આ નિર્ભય જગ્યાએ તેને રાખી ગયા હશે. 'સુટ કેસ'નું ઉપરનું ઢાંકણ 'રીધી કાપેલું' જણાયું. તેની અંદર લુગડાં કપડાં વગેરે જે હતું તે બધું એમનું એમ જણાયું, નહોતી ફક્ત તેરસો રૂપિયાની નોટો, 'રીસ્ટવોચ' 'એ ક્લિન્ટન પેન' અને એક કાગળી અફોળુની. તેના બદલે જે હતું તે એક નવી જ વસ્તુ હતી: કાળા રંગનો મોટોમસ એક કાગળ. ઘણું કરીને આ કાગળ જ ઘડો કરેલો સંન્યાસી બાવા આવ્યા ત્યારે તેમના હાથમાં તેમના ઉત્તરીયમાંથી જણાતો હતો. તે મોટા કાગળની ઘડો ઉમેડી તેને જમીન ઉપર પાથરવામાં આવ્યો. તે કાગળની કાળી જમીન ઉપર ચાકના મોટા અક્ષરોથી નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:

પૂર્વેનો મેઘ પશ્ચિમમાં ઘેરાયો હતો. પરિણામે પ્રબળ વર્ષણ. તેનાથી આવેલા પૂરમાં બધુંય તણાઈ ગયું—'સુટ કેસ' સુધ્ધાં. હરિ હરિ'

“ સમાપ્ત ”

પણ સમાપ્ત પછી પણ જરા બાકી રહેલું 'સમાપ્ત' છે. જે અસ્વાડિયામાં આ વાત બની તે પછીના બીજા અસ્વાડિયાના 'બંગબંધુ' સાપ્તાહિકમાં નીચે પ્રમાણેના સમાચાર પ્રગટ થયા હતા:—

“ નવરાત્રિ પૂર્ણના થોડા દિવસ અગાઉ 'સત્યનારાયણ નાટ્યસમિતિ'ના નામથી કલકત્તા શહેરમાં છોરેચોક થોળે દિવસે જે એક મોટી જિંદગીની યઈ ગઈ છે તેનાથી કોઈ લાગ્યે જ અનલુ દરો. આ બનાવથી 'નાટ્ય સમિતિ'ના જે જણ મહા કમ જોડી ટિકિટો વેચી રોકડા રૂપિયા લઈ ઉપાય ગળી ગયા હતા. તે બધા રૂપિયા અમારી આફિસના હુસાયર કોશિયર ઓયુત સાનકોડી ઘોષા-લની અપૂર્વ સુધ્ધિ અને આપાર પરિશ્રમને પરિણામે પાછા મેળવી શકાય છે. તેથી આ નહોતીથી સર્વસાધારણને જણાવવામાં આવે છે કે જેઓએ રૂપિયા આપી ટિકિટો લીધી હોય તેઓએ પોત-પોતાની ટિકિટો લઈ અમારી આફિસમાં આવી તે ટિકિટો આપી જવી એટલે એમને એમના ખર્ચેલા રૂપિયા પાછા આપવામાં આવશે. અને મું બન્યું હતું, કેવો કુશળતા અને સુખિયો પૈસા પાછા મેળવ્યા તે બધું ધીરમતવારે ત્યાં જણી શકાશે.

અને એક વાત કહેવી જરૂરી જણાય છે. નવરાત્રિના તહેવારો નિમિત્તે શ્રીયુત સાવકોડીબાણુ બનારસ (કાશી) ફરવા ગયા હતા અને ત્યાં તેમણે આ મહારાયોને જોતાં, બંધી તપાસ ખાનગી રીતે રાખી, અદ્યુત કુશળતા વાપરી બધા રૂપિયા આ કોળા હાથમાંથી પાછા મેળવ્યા છે. એટલે કે સાવકોડીબાણુને બધાઓએ પોતપોતાની ઇચ્છા મુજબ કાંઈક કાંઈક બક્ષિસ આપવી એ બધાઓની ફરજ છે એમ અમારું માનવું છે.

અંકિમ જયંતી

અંકિમ જયંતીના પ્રસંગે સહેજ પ્રશ્ન જાહે છે કે બંગાળી સાહિત્ય સાથે આપણે સૌથી પહેલો સંબંધ કયારે થયો, અને પછી એ કેમ પોષાયો. અત્યાર સુધી ગુજરાતી સાહિત્યને આવા સંબંધો ત્રણ પ્રાન્તના સાહિત્ય સાથે છે: હિંદી, હિંદના અન્ય પ્રાન્તો મરાઠી અને બંગાળી. ગુજરાતી ભાષાને, ભાષાના અંધારણની દૃષ્ટિએ સાથેના સાહિત્ય-પશ્ચિમ રાજસ્થાની અને મારવાડી સાથે વધારે સંબંધ છે, ગુજરાતની સંબંધો ધણીયે નાતો મારવાડમાંથી જતરી આવી છે છતાં મારવાડી સાથે આપણે સાહિત્યસંબંધ નથી. મારવાડનાં થોડાં લખના, થોડી વાર્તાઓ, શૌર્યકથાઓ, લોકગીતો ત્યાંથી આપણા લોકો સાથે લઈ આવ્યા હશે પણ તે તો પુરાતત્ત્વવિદે શોધવાની વસ્તુ થઈ ગઈ છે, કેઈ જીવંત સાહિત્યસંબંધ અત્યારે તેની સાથે નથી.

હિંદી સાથે ગુજરાતીને જૂનો સંબંધ છે. હિંદી રાષ્ટ્રભાષા હતી, અને કંઈક અંશે તે સાહિત્યની અને લખનાની ભાષા હતી. હિંદીમાંથી જૂતકાળમાં આપણે ઘણું લીધું છે, અને હિંદીને યથાશક્તિ આપણા કવિઓએ ફાળો આપ્યો પણ છે. હિંદી સાહિત્ય સદ્ગત ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ હજી ગયે વરસે જ “ગુજરાતીઓએ સાથેના સંબંધ હિંદી સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો” એ વિષય ઉપર ગુજરાત વર્તીકુલર સોસાયટી તરફથી એક નાનો પુસ્તિકા બહાર પાડી હતી તેમાં હિંદી સાથેના સંબંધ કેવો ગાઢ અને માર્મિક હતો તે બતાવેલું છે.

મરાઠી સાથેના આપણા સંબંધ હિંદીની અપેક્ષાએ ઘણો મોડો ગણાય. આપણા જૂના કવિઓએ મરાઠી સાથે આપેલો સંબંધ રાખ્યો જણાતો નથી. દ્વારાગે મરાઠીમાં થોડાં કાવ્યો કર્યા છે, તેણે દક્ષિણનાં તીર્થો કર્યાં હતાં, પણ એ કાવ્યો મરાઠી સાહિત્ય જીવંત સંબંધના પુરાવા કરતાં મને કૌતુકનાં વિશેષ જણાય છે. સાથેના સંબંધ મરાઠી સાથેના સંબંધ કેવળ આધુનિક છે, અને તેમાં, આપણા ઇસાકાની રાજ્યવાની દક્ષિણમાં મુંઝઈ થઈ એને હું કારણ માનું છું. આથી જ સરકારનાં દેશી ભાષાખાતામાં પહેલા દક્ષિણીઓ ગયા તે પછી એકતંત્રતા સાચવવા માટે ગુજરાતીમાં મરાઠીનાં ભાષાન્તરો થયાં. સાદીના સાહિત્યમાં આ ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડેલો છે. અત્યારે બંને ભાષાઓ એક જ ભૂમિકા ઉપર છે, બંનેમાં સ્વતંત્ર રીતે લલિત વાઙ્મય લખાય છે, સ્વતંત્ર રીતે શોધખોળ થાય છે, બંને એક બીજા

સાથે આપણેના વ્યવહાર રાખે છે. બન્ને વચ્ચેના આ વ્યવહાર વધવો જોઈએ, અને ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ બન્નેના અભ્યાસીઓ નીકળે એ ઇચ્છે છે.

બંગાળી સાથેના આપણો સંબંધ આ બન્નેથી ભિન્ન રીતે થયો છે. એ સંબંધ કરી આપનાર મૂળ વ્યક્તિ નારાયણ હેમચન્દ્ર મને જણાય છે. અને અત્યારે આ સંબંધ જો કે બંગાળીમાંથી નવલકથાના અનુવાદનું રૂપ મુખ્યત્વે ધરાવે છે પણ મૂળ બંગાળી સાહિત્ય તે એ રૂપનો નહોતો. જાણુ દેવીપ્રસન્ન રાય ચૌધરીની મૂળ બંગાળી સાથેના સંબંધ વાર્તા “સંન્યાસી” ના નારાયણ શુક્લરાત્રીમાં કરેલા ભાષાન્તરની સમાલોચના લેતાં સંજ્ઞિત નરસિંહરાવ ૧૮૮૯માં લખે છે:

અત્યારસુધી ભાઈ નારાયણે બહુધા સાક્ષાત્, ઉપદેશ આપનારા અન્યો ઉપર જ પ્રમ ગદ્યાઓ દત્તો. અધુરમતી અને પુરુષિકમ નાટક એ બે નાટકયો બાદ કરતાં, પરોક્ષ રીતે ઉપદેશ આપનાર નાટક વાર્તા ઇત્યાદિ રૂપના ગ્રંથમાં નારાયણ હેમચન્દ્રના આ પ્રથમ જ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથ છે. શુક્લ ગ્રંથકર્તાને વાર્તા ગ્રંથ તે શું એ વાતનો અસાધારણ પરિચય કરાવનાર આ બંગાળી વાર્તાનું ભાષાંતર છે. (મનોમુકુર ૫. ૧.)

અર્થાત્ નારાયણ હેમચન્દ્રે બંગાળીમાંથી પહેલાં ભાષાન્તરે કરેલાં તે વાર્તાનાં નહિ પણ ઉપદેશનાં અન્યોનાં.

નારાયણે ‘હું પોતે’ એ પુરતકમાં પોતાનું આત્મચરિત્ર લખેલું છે, તેનો પહેલો ભાગ જ પ્રસિદ્ધ થયો છે અને તેમાં તે પોતે સુરોપ જ્યાં નીકળ્યો ત્યાં સુધી પોતાનું આત્મવૃત્તાન્ત લાવે છે. છેવટના પ્રકરણમાં પોતે લખેલાં પુસ્તકોની યાદી મૂકી છે જે સમયાનુક્રમે આપેલી હશે એમ જણાય છે. તેમાં ઉપર જણાવેલ અધુરમતી નાટક અને પુરુષિકમ નાટક અનુક્રમે ૨૭ અને ૨૮મું અને સંન્યાસી ૪૦મું પ્રકારના છે. તેનાં શરૂઆતનાં પ્રકાશનો પ્રાર્થનાવલી, ધર્મદાપિકા જેવાં ધર્મવિષયક છે. તે પછી કેટલાંક ઉપનિષદો વગેરેના સારનાં છે, અને પછી બ્રાહ્મ ધર્મનાં છે.

‘હું પોતે’ વાંચતાં જણાય છે કે નારાયણને નાનપણમાંથી પુરતકો વાંચવાનો શોખ થયું જળશે હતો. આ પુસ્તક અત્યારે દુર્લભ છે, તેથી જરા લંબાણથી એમાંથી ફેરો ઉતારું છું:

મારો ક્રમ પહેલાંનાં જેઓ ચાલતો હતો. હું દરરોજ સવારે ડાઘ વાગે ખાઈને ધરમાથી નીકળીને, કોઈ વખતે પાદરીને ત્યાં, તો કોઈવેળાએ બીજા કોઈ વિદ્વાનને ત્યાં જતો હતો, કોઈ કોઈ વખતે પેલા મેરાઈ ગોવિંદને ત્યાં વાંચવા જતો. ગોવિંદ મેરાઈને બહુ પુસ્તકોની માહિતી હતી, તેથી તેને ત્યાં ગયાથી કંઈ ને કંઈ નવા પુસ્તકોની ખજાર મળતી તે તરત હું કોઈને ત્યાંથી લાવીને વાંચતો. એટલામાં વિદ્વાલ ખોરેકરની ઓળખાણ થઈ. તેણે બંગાળી ભાષામાંથી ધર્મશિક્ષણ નામનું પુસ્તક કહ્યું હતું. તે પ્રાર્થના સમાજનો મેજબર હતો, તેને બંગાળી આવડ્યું હતું. તેની જોડે બંગાળીમાંના સંબંધી વાતચીત યઈ. તેણે જણાવ્યું કે બંગાળી ભાષામાં ઘણું જ સારા પુસ્તકો છે, તેનું ભાષાન્તર થાય તો લાભ થાય. તે અસરમાં તેણે આદિરાસ્ટ્ર અને ઈશ્વરજ્ઞાન નામના બાપુ કેસવચંદ્ર સેનના બંગાળી ભાષાઓના મરાઠી તરજુમે બદલ પાડ્યા. તે મેં વાંચ્યા. ભાષાને તેનું ભાષાન્તર કરવાની ઇચ્છા હતપત્ર થઈ. તેનું મેં ભાષાન્તર પણ કર્યું. હવે તેને સુધારીને છપાવવું જોઈએ, તે વિશે વિચાર કરવા લાગ્યો. આ વાત ગોવિંદ મેરાઈને કહી. તેણે મને સલાહ આપી કે મુંબઈમાં ચીના બાગમા મનમુખરામ ચર્ચરામ રહે છે તેને તે રેખાકોને છપાવવાની ગોઠવણ કરે તો ઠીક. તે શુભ્રાતી સારું લખે છે. તે પ્રમણે મેં મુંબઈમાં ને મુંબઈમાં તેમને કાગળ લખ્યો. કાગળમાં જણાવ્યું કે મેં એક આદિરાસ્ટ્ર અને ઈશ્વરજ્ઞાનનું પુસ્તક મરાઠી ઉપરથી લખ્યું છે, તેને તપાસી આપશો તો મોટો આભારી થઈશ. મેં મારો પત્તા લખ્યો તેનો જવાબ મળ્યો કે તમે મને મળજો તે પ્રમણે હું શેઠ મેરાઈજી ગોઠજીદાસની વાડીમાં

ગયા, તેઓ તે વેળાએ બહારની નાની બંગલીમાં રહેતા હતા ત્યાં ગયા, પછી વાતચીત થઈ પુસ્તક લેયું, તેણે તેઈને કહ્યું કે કોઈ દક્ષિણી શુભરાતી નાણુનાર સુધારે તો ઠીક. તેણે રા. રા. વાસ્કર હરિ ભાગવતને ત્યાં લઈ જવા કહ્યું, અને મને વખતોવખત પોતાને ત્યાં આવવાનું કહ્યું, ત્યારથી હું મનસુખરામને ત્યાં વખતો વખત નહું છું. અને તેમની તરફથી કેટલાંક પુસ્તકો વાંચવાનો લાભ મળ્યો.

*

*

*

.....હવે તે છપાવવાની ગોઠવણમાં મંડેલા. એટલામાં ગોવિંદ મેરાઈએ કહ્યું કે અમદાવાદમાં રાવળહાદુર ભોળાનાથ સાત્રાસાઈ પ્રાર્થના સમાજના શ્રીમંત મેમ્બરો છે તેના ઉપર આ ચોપડી મોકલીને લખો કે આ પુસ્તક આપના અર્ચથી બહાર પારો તો ઉપકાર થશે. તે પ્રમાણે મેં સુધારેલી ચોપડીની સાથે કાગળ મોકલ્યો. તેનો ઉત્તર થોડા દિવસ પછી મોકલ્યો અને ચોપડી પાછી મળી, તેમાં લખ્યું હતું કે તમે તે પુસ્તક છપાવો હું તેની કેટલીક નકલો લઈશ (૫. ૫૪-૫૫).

*

*

*

મેં માધવરાવને ત્યાં જુના ‘વિવિધ જ્ઞાન વિસ્તાર’ નામનાં ચોપાનિયાં વાંચ્યાં તેમાં બંગાળી ભાષા શીખવાનું સહેલું છે એવું વાંચ્યું. તેના સ્વર અને વ્યંજન આપ્યા હતા તે જોયા. હવે શીખવાનું મન થયું. તરત મનમાં આગ્યું કે વિકૃત ખાડેકરને ત્યાં જવાથી શીખારો. તરત તેને ત્યાં ગયા, તે બહાના કાઢવા લાગ્યા, શીખવ્યું નહિ, મારી ઇચ્છા બંગાલી ભાષા શીખવાની બહુ થઈ. હવે ઉપાય શો કરવો, તે વેળાએ એકદમ મનમાં આગ્યું કે બાઈજલ બધી ભાષામાં છે, તેમની મદદથી શીખાય એમ છે. તરત બાઈજલ સોસાયટીમાં જઈને મેથુના સમાચાર લીધા. પણ વંચાયું નહિ. ભાષા શીખ્યા નહિ. (૫. ૫૭)

*

*

*

એ અરસામાં હું પણ મારી ઉન્નતિ કરવામાં રોકાયો હતો, દરરોજ કોઈને ને કોઈને ત્યાં જઈને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતો હતો. કોઈ વખતે પ્રાર્થના સમાજના મેમ્બરોને ત્યાં, તો કોઈ વખત બાઈરીકરને ત્યાં, તો કોઈ વેળાએ મનસુખરામને ત્યાં જઈને પુસ્તકો લાવીને વાંચતો. એક વેળાએ વાસુદેવ બાળાજી નવરંગને ત્યાં સાંભળ્યું કે એક બાપુ આવ્યા છે તે બહુ વિદ્વાન છે, તેને મળવું જોઈએ. તે ધાર્મિક છે. પછી મેં તેનું ઠેકાણું પૂછ્યું. તેઓએ ગોવાળિયા તળાવ પર ગોકળદાસ તેજપાળ બેતડિંગ હાઉસ બનાવવા માટે જે મોટા બંગલો લીધો છે તેમાં રહેતા હતા. પછી હું બીજો દહારે સવારે ખાઈ પીને આવ્યો. આડેક વાગે હું ત્યાં પહોંચ્યો. હું જેથી રીતે શુભરાતી મરાઠીના ઘરમાં કોઈને પણ નહિ કહેતાં ઉપર ચાલ્યો જતો હતો, તેમ હું હાદર ચડીને ચોરડામાં ગયો. ત્યાં જઈને જોયું તો આશ્ચર્ય પામ્યો. એક જુવાન હુડાવાળાથી સ્ત્રી મને જોઈને દોડતી નાસી ગઈ. હું કંઈ અનુમાન કરી શક્યો નહિ. મેં જઈને પૂછ્યું બાપુજી ક્યાં છે. તે વેળાએ એક ઠીંગણા, નાની મૂઝવાળા, ગૌર વર્ણના, મોટા કાનવાળા, મોટા નાકવાળા તથા મોટી આંખવાળા બાપુ બાદણા તરફ આવ્યા. તેઓએ હિંદુસ્તાની બોલીને કહ્યું કે ‘આઈએ.’ હું ચોરડામાં ગયો, ચોરડામાં ખુરશી, કાચ, પુસ્તકનાં કળાટ હતાં. એક ટેબલ ઉપર કાગળ, કલમ અને ખુરશી હતી. તે ટેબલની પાસે એક ખુરશી હતી તેના ઉપર બેસવા કહ્યું. (૫. ૫૬).

*

*

*

હું બીજો દહારે બાપુને ત્યાં ગયો. તે વેળાએ મેં જે લાહોરથી હિંદી ચોપડીઓ મંગાવી હતી, તે સાથે બાપુને ત્યાં લઈ ગયો. બાપુને મેં કહ્યું કે આ હિંદી ચોપડીઓ મેં લાહોરથી મંગાવી હતી તે બાપુએ જોઈને તરત કહ્યું કે આ મારી લખેલી ચોપડીઓ છે. પછી મેં વિવાહપદ્ધતિ, કથનકથનપદ્ધતિ, આચારશાસ્ત્ર વગેરે ચોપડીઓ માગી. તરત તેમણે એક ઊપકારને બેલાવીને તે પુસ્તકો મંગાવ્યાં. તે પુસ્તકોની કિંમત મેં પૂછી, બાપુએ કહ્યું કે એની કિંમત કંઈ નહિ. તમને તે ભેટ આપું છું. મેં કહ્યું એના પૈસા દ્યો, નહિ દ્યો, તો મારે તેની જરૂર નથી. બાપુએ બહુ આમ્રક કર્યાં કે આ ચોપડીઓ તમને ભેટ આપું છું તે દ્યો. મેં લાચારીથી તે પુસ્તકો લીધાં. પછી બીજા વાતચીત થઈ. પછી મેં પૂછ્યું કે કાલે હું અહીં આવ્યો હતો ત્યારે એક છટા વાગી.

વાળી સ્ત્રી મને જોઈને નાસી ગઈ. તે સાચી નાહી? હું તો બધા માણસોને ત્યાં બસ છું પણ કાઈ મને જોઈને દરતા નથી. હું શું જનાવર છું? આતું મેં કહ્યું, ત્યારે બાબુએ ઓરડામાં જઈને પેલી પ્રથા વાળવાળી સ્ત્રીને મારી પાસે લાગ્યા અને કહ્યું કે મારી સ્ત્રી છે. એમ કરીને એક ખુરશી ઉપર બેસાડી. તેમનો મેં જરા ચહેરો જોયો. તે ચહેરો બહુ જ ખૂબસુરત હતો. જરા જોઈને મેં શરમાઈને નીચું ધાક્યું. તે સ્ત્રી કંઈ બોલી નહિ. થોડી વાર પછી તે જતી રહી. પછી બાબુ ને હું વાતે વળગ્યા. તેમાં બાબુએ ધર્મ સંબંધી વાતો કરી. તે પોતે યહ્યુર્દેહનું લાખાન્તર કરતા હતા તેમાંથી થોડુંક સંભળાયું. મેં ત્યાં પહેલાં બંગાળી પુસ્તકો જોયાં, બાબુએ કહ્યું કે એ બંગાળી પુસ્તકો છે, મેં કહ્યું કે હું જાણું છું. મારે તે શીખવાનું મન છે. પણ કોઈ શીખવતાર નથી. મને ક, ખ, ગોળખતા આવડે છે તે શીખવા માટે મેં બાઈબલ લેવાતું લીધું. પણ તે વાંચતાં આવડતું નથી. તમારી પાસે પહેલી ચોપડી દોષ તો આપો. આખી બાબુએ આશ્ચર્ય પામીને મને કયું, કાંતે પહેલી ચોપડી રોધી કાઢીશ. કાંતે આવજો. પછી હું બીજા દહાડે પાછા બાબુને ત્યાં ગયો. બીજા દહાડે મેં બાબુનું નામ નવીનચંદ્ર રાય જાણ્યું. (પ. ૬૨-૬૩).

આ નવીનચંદ્ર રાયની સાથે નારાયણને ઘણો ગાઠ પરિચય થયો. સદ્ગત નરસિંહરાવ 'સ્મરણ સુકુર'માં નારાયણ હેમચન્દ્ર વિશે લખતાં જણાવે છે કે નવીનચંદ્ર તેને પુત્રવત્ ગણતા. અને 'હું પોતે'માં નારાયણે અનેક વ્યક્તિઓ વિશે ઘસાતું લખ્યું છે, ઘડીકમાં માંડું લગાડતું, થોડા જ અનુભવ ઉપરથી અભિપ્રાય બાંધી દેતો, ખરાબ અભિપ્રાય બાંધતાં પહેલાં વિચાર ન કરવો, એ નારાયણની ટેવ હતી, પણ નવીનચંદ્ર રાય અને તેમનાં પત્ની વિશે નારાયણ સર્વત્ર એક સરખાં વખાણ જ કરે છે. બંગાળી સાહિત્ય ગુજરાતીમાં બિતરું તેમાં મૂળભૂત આ બેનો સંબંધ છે. અને એ સંબંધ મૂળ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, બ્રાહ્મધર્મની જિજ્ઞાસાથી શરૂ થયેલો. બ્રાહ્મધર્મના માનથી આપણે તેમનું સાહિત્ય લીધું, અને ગુજરાતના કેટલાક-સાક્ષરોમાં થોડો વખત દેખાયેલી ટાગોર કેંપ પણ બંગાળ માટેનું એ જ માન સૂચવે છે.

'મંન્યાસી' પછીની નારાયણે ઉતારેલ નવલકથા 'ગંગા ગોવિંદસિંહ' છે. તેનો ઇતિહાસ પણ જરા જાણવા જેવો છે. નારાયણ 'હું પોતે'માં લખે છે:

તે અરસામાં ગુજરાતીના અધિપતિની રા. રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામની તરફથી હિંદ અને બ્રિટાનિયા નામનું પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. તે મને તુનાગઢમાં દિવાન હરિદાસને ત્યાં જોવા મળ્યું હતું. દિવાન હરિદાસે મને તે પુસ્તક આપીને કહ્યું કે એક અંગ્રેજ કે જે પછીથી મુસલમાન થયા છે જેનું નામ મુસાહબજી હતું, તે ભાવનગરમાં મનોરંજન નામનું અંગ્રેજી ચોપાનિયું કાઢતો હતો તેમાં પહાડ ઉપરના વિચાર એ નામથી તે વિષયો આપતો હતો તેનું બાબાન્તર છે. બેસાક તેમાં કેટલોક સુધારો વધારો કરીને હાલના લોહી રીપનની સાથે બધું મેળવ્યું છે. તેથી મેં તે પુસ્તક વાંચ્યું.

એ પુસ્તક 'રાસત ગોક્તાર' પછું જ વખોડ્યું હતું, તેમાં લખ્યું હતું કે એ પુસ્તક રાજ્યનીતિ વિરુદ્ધ છે. તેમાં કિતુરી લખાણ છે વગેરે ઘણું લાંબું વિવેચન કર્યું હતું.

હું જ્યારે રાજકોટમાં રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામની પાસે મારા વિષય સુધારવા ગયો હતો ત્યારે નવલરામે 'ગુજરાત રાજાધિપતિ'માં 'હિંદ અને બ્રિટાનિયા'ને ઘણું વખાણ્યું હતું. તેનું બહુ જ ઉત્તમ વિવેચન કરીને રા. રા. ઇચ્છારામની બહુ તારીફ કરી હતી.

'રાસત ગોક્તાર'માંના રિચુના ઉપરથી મુંબઈ 'ટાઇમ્સ' તેનું લાખાન્તર કરીને પોતાના પેપરમાં આપતો હતો, કાંઈએ ચાડીફાટના ધ્યાનમાં 'ગુજરાત રાજાધિપતિ'ને રિચુ કહ્યો. તેથી તેમણે રા. રા. નવલરામ ઉપર તેની કેફિયત માગી. તે બેલાએ હું ત્યાં જ હતો. આથી નવલરામ કંઈક ગભરાયા અને પછી તેમને લખ્યું. તેનું કંઈ પછી શું થયું તે હું જાણતો નથી.

હું મુંબઈમાં રહેતો હતો, ત્યારે મેં રા. રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામને બંગાળીમાં તેના કરતાં પણ સખત કાલંબરી લખાવણી છે એમ કહ્યું ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે, એકનું લાખાન્તર કરીને આપો. તે પ્રમાણે મેં

અમરત્વ તણી ઘોર શીત અધારી રાત્રિના
અનંત યુગ વીત્યા, શું બહાણું વાશે નહિ કદા ?

મર્ત્યત્વ દેઈ જગના સહુ જીવને તે
મૂક્યો પ્રભુ અમર એક મને કરી કાં ?
ઉભો અધોર વનનો જાની તાડ ઉભો,
ઈંછું છતાં જાની શકું નવ લેશ નીચો.

વાધ્યા ભારો શિર લીલ સમા જીવના, કાળ બહેને
ઝીલી, ઉભી નિરસ જાની હું આથડું કેા શિલા શો;
નાવીન્યે ના કંઈ પણ મળે, મિત્ર કેા ના સમાણો,
ગોષ્ઠી કેાની સહ કરી, કરું ઘોરતા દૂર મારી ?

જીવ્વી આશે ક્ષિતિજ પટમાં મૃત્યુનો વાસ માની,
દોડી દોડી અગણિત યુગોથી ગયો છેક થાકી.
રે, રે, તો'યે ક્ષિતિજ કંગલું એક ના પાસ આવે,
આઘે નાસે ક્ષિતિજ હસતી મૃત્યુ મીઠું છુપાવી.

દિગન્તની અલર લે ઉપાડી
છુપેલ પેલી ગમ મૃત્યુ માડું
હું દેખવા વર્ષ હજાર દોડ્યો.

છેદું ના લેશ ભાગ્યું, પણ ક્ષિતિજ તણી અલરો જ્યાંની ત્યાં રહી
ઝાલે, ઝાલે હસીને: “નહિ નહિ તુજને મૃત્યુ એ દેખવા દો.”

ઉલેચી ઉલેચી નિશદિન કરોડો રહી ગઇ
કરોડે આ મારી પણ ન મુજ આયુષ્ય-‘દધિ તો
તસૂ ઝોછો થાતો; નવ દુઃખ દવે ચે ધગધગી
વરાળોના રૂપે પણ ઉડી ઉભો એ લવ થતો.

રે હાય ! કેા પવન, પાવક, પાણી, વજ
તોડી શકે ન મમ જીવન દેહ-વસ્ત્ર;
નિષ્ક્રિય હું, જીવન છે મુજ ખાલી જોખું,
ચે ત્રાજવું અતળ કાળ હું વ્યર્થ જોખું.

છે મૃત્યુ કાટહરણી ભવની સરાણુ,
ને એવણા મરણમાં જ વિકાસ ડેરી;
સેવા, સ્વલોભ સમ ઉત્તમ સિદ્ધિઓમાં
જોખું સદાય અમરત્વ પડે અરે રે !

વદે અશ્વત્થામા દ્રવિઃ-જિવું હું ના, મર્ત્ય જીવતા,
મરેલો હું, મારાં દુઃખ દવ થયાં માપ અમર.

લગ્નની નવી પ્રથા

પ્રભુદાસ બાહુભાઈ પટવારી
બી. એ., એલએલ બી.

આ દેશમાં અનેક કામો અને જાતો અસ્તિત્વ ધરાવતી હોઈ લગ્નનાં રીત-રિવાજ, વિધિ, કાયદા અને તેના અંગેનાં પરિણામો પણ ભિન્નભિન્ન છે. હિંદુ, જૈન, મુસલમાન અને જુદા ધર્મમાં માનનારાઓ માટે લગ્નનો ધડેલ કાયદો નથી. પરંતુ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો અને સિદ્ધાંતોમાંથી કાયદાએ તેના પ્રકાર અમુક સ્વરૂપમાં નિશ્ચિત કરેલા છે. ત્યારે પારસીઓ, ખ્રિસ્તીઓ, શીખો અને મઘગારની અમુક જાતિઓના લગ્નના ખાસ કાયદાઓ ઘડવામાં આવેલા છે. લગ્નનો વિષય એટલો બધો વિસ્તૃત છે કે તેના ઉપર અનેક પુસ્તકો લખાયાં છે અને લલિત્યમાં લખાશે, પરંતુ આ લેખનો હેતુ હાલમાં બહુ ચર્ચાસ્પદ બનેલ લગ્નની નવી પ્રથા—રોશિયન મેરેજ એક્ટ અનુસારના લગ્ન અંગે થોડી સ્પષ્ટતા કરવાનો હોઈ તે વસ્તુના મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર જ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે.

રોશિયન મેરેજ એક્ટ ચતાં પહેલાં હિંદમાં હિંદુઓમાં પ્રવર્તી રહેલ લગ્નપ્રથા શી હતી તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવાનું અરથાને નહિ ગણાય. હિંદુલગ્ન એ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેનો કરાર નથી, પરંતુ એક ધાર્મિક ગંરકાર છે એ વાત તો જાણીતી છે. ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાને યોગ્ય ખાત્ર બનવાને માટે ધર્મશાસ્ત્રો લગ્નને એક અગત્યની ફરજ ગણે છે. અવિવાહિત સ્ત્રી પુરુષને ધર્મની અમુક પ્રધાન ક્રિયાઓ કરવાનો પ્રતિબંધ હોવાથી લગ્નપ્રથાને પવિત્ર ફરજ લેખવામાં આવેલ છે. લગ્નગ્રંથંધને કાયમનો સ્થાપિત સંબંધ ગણવામાં આવેલ છે. ધર્મોત્તર, ન્યાતબદ્ધાર કે એવાં કોઈ પણ કારણો આ લગ્નનો અંત લાવી શકે નહિ. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં લગ્નના અનેક પ્રકારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે પરંતુ તેમાંના આજ્ઞા અને આશુરી સિવાયના બીજા પ્રકારો પ્રચલિત રહ્યા નથી. જ્ઞાત લગ્ન પહેલાં જ્ઞાતિઓનાં લગ્ન માટે જ યોગ્યેલું હતું પરંતુ વખત જતાં તે દરેક વર્ષે માટે સ્વીકારાયું છે. કન્યાવિક્રયવાળા લગ્નને આશુરી પ્રકાર કહેવામાં આવે છે.

હિંદુ લગ્નમાં મુખ્ય પ્રશ્ન જ્ઞાતિનો છે. જુદી જુદી જ્ઞાતિના સભ્યો પરસ્પરમાં લગ્નસંબંધ થોજી શકે નહિ અને તે વસ્તુને કાયદાએ પણ સ્વીકારી છે. એક જ્ઞાતિના સભ્યનું બીજી જ્ઞાતિવાળા જોડેનું લગ્ન યોગ્ય ગણાતું ન હતું પરંતુ સમયના પ્રવાહમાં અનુલોભ લગ્નને અત્યારના હિંદુ કાયદાએ માન્ય કરેલ છે. એ લગ્નમાં ઉચ્ચ કામનો પુરુષ નીચી ગણાતી જ્ઞાતિની કન્યા સાથે વિવાહસંબંધ જોડી શકે: દા. ત., ક્ષત્રિય પુરુષ વૈશ્ય કન્યા સાથે, જ્ઞાતિજ્ઞ થક સાથે વગેરે; ત્યારે ઉચ્ચ જ્ઞાતિની કન્યા જીતરતી પંક્તિ સાથે જોડાઈ ન શકે. જોમકે, એક નાગર કન્યા વણિક ગૃહસ્થ સાથે અથવા જ્ઞાતિજ્ઞ ક્ષત્રિય સાથે પરણે તે લગ્નને પ્રતિલોભ લગ્ન કહેવાય છે અને હિંદુ કાયદો આ લગ્નને માન્ય રાખતો નથી અને લગ્નસંબંધ અંગે સંતતિન્વારસાહક—ભરણપોષણ વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા હોવાથી પ્રતિલોભ લગ્ન અસાધ્ય બનેલ છે.

જે કે આંતરજાતીય લગ્ન વિષે સૈકાઓથી બે મતો ચાલ્યા આવે છે. કહેવાતા સનાતની મતથી આપણે સુપરિચિત છીએ. ન્યારે ખીજ બાજુ અમુક પ્રમાણે, જેવાં કે શતપથ-બ્રાહ્મણ, ઐતરેય-બ્રાહ્મણ, કૌશીતકી-બ્રાહ્મણ તથા સ્મૃતિ અને ધર્મસૂત્રોમાં આવાં લગ્ન થયાનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો દેખાઈ આવે છે તેમ ઘણા ઐતિહાસિક લેખો, તાત્ત્વપત્રો તેમ સંસ્કૃત જૂના વાર્તામયમાં આવાં લગ્નો અબાધિત ન હતાં તેવા દાખલાઓ ઠીકઠીક સંખ્યામાં જણાઈ આવે છે. આજે તો આંતરજાતીય લગ્નના વિષયમાં એટલી બધી પ્રગતિ થઈ છે કે એ વિષે અહીં લખવું જરૂરનું નથી. ગયા વર્ષે ડૉ. ભગવાનદાસે વડી ધારાસભામાં આવાં લગ્નો કાયદાથી સ્વીકૃત બનાવવા એક ખીલ પણ મૂકેલું, પરંતુ ન્યાં સુધી એ કાયદાનું સ્વરૂપ નહિ હે ત્યાં સુધી આંતરજાતીય લગ્નને સમાજમાં અપનાવવાને માટે સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ જ એક સાધન છે.

હિંદુ લગ્ન અને લગ્નના અંગેના પ્રશ્નો માટે આજનો સમાજ પ્રગતિકારક સુધારાઓ માગી રહ્યો છે અને આ દિશામાં શ્રી હરવિલાસ સારડા, ડૉ. દેશમુખ, શેઠ ગોવિંદલાલ, શ્રી. લીલાવતી મુન્શી અને શ્રી ભોગીલાલ લાલાએ જે શુભ પ્રયાસો આદર્યા છે તે વહેલી તકે સફળતા પ્રાપ્ત કરે એવી આશા રાખીએ.

હિંદુ લગ્નની પરિસ્થિતિમાં ગયા સૈકામાં સ્થપાયેલ બહો સમાજના અનુયાયીઓએ સુધારો કરવાને ઠીક જહેમત ઉઠાવી હતી. બહો સમાજે હિંદુ ધર્મમાં પશ્ચિમની થોડી થોડી વસ્તુઓનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરેલા અને લગ્નના પ્રશ્નમાં તો બહો સમાજની માન્યતા યુરોપિયન લગ્નના રીતરિવાજને અદ્યક્ષ કરી લેવાની હતી. લગ્નને એક પવિત્ર સંસ્કાર તરીકે નહિ પરંતુ એક કરારરૂપે ગણી તેમણે લગ્નસંબંધ યોજવા માટેલા અને તેમના ખૂબ આદેશન અને ઉદાપોહ પછી સને ૧૮૭૨માં સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ ઘડાયો. તે વખતે આ કાયદો ધર્મમાં માન્યતા ધરાવતા ન હોય તેઓને જ માટે હતો; એટલે કે તે કાયદા પ્રમાણે લગ્ન કરનારાઓને પોતે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી વગેરે ધર્મમાં માનતો નથી તેવું પ્રથમ નિવેદન કરવું પડતું હતું. પરંતુ સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ દ્વારા આંતરજાતીય અને આંતરકોમીય લગ્નને કાયદેસર રૂપ મળ્યું તે વસ્તુ લગ્નના ઇતિહાસમાં એક ક્રાંતિકારક બનાવ ગણી શકાય.

સને ૧૯૨૩માં આ કાયદામાં ખૂબ જ મહત્વનો ફેરફાર થયો અને તેમાં ઉપર પ્રમાણે જાહેરાત કરવાનું કાઠી નાખવામાં આવ્યું, એટલે કે હિંદુ, જુદ, શીખ અને જૈન ધર્મ પાળનારાઓ ધર્મની માન્યતા છોડ્યા સિવાય આ કાયદા હેઠળ લગ્નસંબંધ બાંધી શકે. પરંતુ પારસી, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, યહુદી વગેરેને આ કાયદાના આશ્રય નીચે લગ્નના રજિસ્ટ્રાર સમક્ષ નિવેદન કરવું પડે. આ વાત દર્શાવતી વધારે સ્પષ્ટ થશે. બે હિંદુઓ અથવા જુદ, શીખ કે જૈન કે આ ચારમાંનાં ગમે તે જુદી કોમનાં ઓપુરુષ પોતાનો ધર્મ રાખીને પણ આ કાયદા હેઠળ પરસ્પર સાથે સંબંધ બાંધી શકે; ન્યારે એક હિંદુ કે શીખ પુરુષ જો મુસલમાન કે પારસી સ્ત્રી સાથે લગ્નસંબંધ કરવા ઇચ્છા ધરાવતો હોય તો પોતે પોતાના ધર્મમાં માનતા નથી તેવી જાહેરાત કરવી પડે. હમણાં જ અરહાબાદમાં શ્રી શ્યામા નહેરૂના એક મુસ્લિમ ગૃહસ્થ સાથે થયેલ લગ્નમાં બન્ને પક્ષકારો આવું નિવેદન કર્યા બાદ લગ્નગ્રંથીથી જોડાયાં હતાં. આ રીતે આ લગ્નનો કાયદો અત્યારની સ્થિતિમાં ઘણો આગળ પડ્યો અને સુધારક દલી શકાય અને તેના આશ્રય હેઠળ આંતરજાતીય અને આંતરકોમીય લગ્નોને ખૂબ જ સુગમતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે નિરાકર છે.

હવે હિંદુ લગ્ન અને આ કાયદા હેઠળના લગ્નમાં શા શા તફાવત છે તે તપાસીએ. અને લગ્ન બાદ પરિણમતા અગત્યના પ્રશ્નોને તેની શી અસર થાય છે તે પણ જરા ઝીણવટથી જોઈએ.

લગ્ન કરતાં પહેલાં જે અગત્યની શરતોનું સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ કંક પાલન માગે છે તે ખાસ નોંધપાત્ર છે. પહેલાં તો એ કે પરણનારનો પતિ કે તેની પત્ની જીવતાં હોવાં ન જોઈએ એટલે કે જરોમાંનું કોઈ પરણેલું હોવું ન જોઈએ. વિધુર કે વિધવા પરણી શકે. હિંદુ કાયદા હેઠળ બહુ પત્નીત્વની છૂટ છે. જ્યારે અહીં આ એકપત્નીત્વના સિદ્ધાંતને બહુ જ આવશ્યક તત્ત્વ લેખવામાં આવ્યું છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં બહુ ચર્ચાસ્પદ અનેક શ્રી મનુભાર્ગ-વિનોદિની લગ્નનો ઉલ્લેખ કરવાનું અત્રે અસ્થાને નહિ ગણાય. શ્રી મનુભાર્ગનાં પત્ની હયાત હતાં એટલે શ્રી વિનોદિની જોડે લગ્નસંબંધ યોજતાં પહેલાં તેમને ખૂબ જ મુશ્કેલી નડેલી હશે અને મંથન કરવું પડ્યું હશે. હિંદુલગ્નના નિયમો અનુસાર નાગર કન્યાનાં વણિક યુવક સાથેનાં લગ્ન પ્રતિલેખ પ્રકારનાં હોઈ પ્રતિબંધિત ગણાય, તેમ પ્રથમ પત્ની હયાત હોવાથી સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ પ્રમાણે લગ્ન કરવાનું અસકય થાય; પરંતુ તેમની મદદે સને ૧૯૦૯માં શીખો માટે થયેલ આનંદ મેરેજ એક્ટ શોધી કાઢવામાં આવ્યો. આનંદ લગ્નની વિધિ શીખોની છે. તેમના ત્રીજા ગુરુ અમરદાસ સાહેબે આ વિધિ પ્રચલિત કરેલી. હિંદુ લગ્નવિધિ ભૂતિપૂજક પ્રકારની હોવાથી આ જુદી પ્રથા યોજવામાં આવેલી. તેમાં તદ્દન સાદાર્થ અને સરળતા છે. ‘આનંદ’ કે ‘શીખ’ શબ્દની ચોક્કસ વ્યાખ્યાના અભાવે તે કાયદો ધડનારા-ઓના મગજમાં પણ નહિ હોય તેવો ઉપયોગ ઉપરના કિસ્સામાં થઈ ગયો. અને તેવી જ રીતે એક હયાત પત્નીને જીલી રાખી લગ્ન કરવાની પૂરેપૂરી સરળતા હમણાં ૧૯૩૭માં થયેલ આર્થ મેરેજ વેલીડેશન એક્ટ કરી આપે છે. તે કાયદામાં પણ આર્થસમાજિસ્ટની વ્યાખ્યા જ નથી એટલે ગમે તે સ્ત્રીપુરુષ લગ્ન પૂરતાં આર્થસમાજ જનીને આ કાયદાનો લાભ ઉઠાવી શકે છે. તાજેતરમાં જ અટ્ટાબાદમાં એક હયાત પત્ની હોવા છતાં સિવિલિયન શ્રી લાલનપ્રસાદ સીંગે આ કાયદાના આશ્રય હેઠળ એક સુશિક્ષિત ગુજરાતી બહેન મનોરમા મહેતા સાથે લગ્ન બિગ્યાં. જે કાયદાઓ કંઈક શુભ અને કન્યાલુકારી હેતુ માટે યોજાયેલા હોય છે તેમનો પણ કેવો મનદાવતો ઉપયોગ કરી લેવામાં આવે છે તે આથી જણાશે. બહુપત્નીત્વ અટકાવવાને તાત્કાલિક પ્રબંધ થવો જોઈએ એ જાતનો પોકાર આજે સર્વ દિશાઓમાં થઈ રહ્યો છે અને એ આનંદની વાત છે કે એનો પડઘો તાજેતરમાં જ શેઠ ગોવિંદલાલ શિવલાલે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં મૂકેલ ખીલમાં સ્પષ્ટ છે. તે ખીલથી આવા ખીજા લગ્નને રદ બાતલ ઠરાવવામાં આવશે. જે કે આ બાબતમાં અમુક મર્યાદાઓ અને મુશ્કેલીઓ આગળ ધરવામાં આવે તેવો સંભવ છે પરંતુ તેથી આવા કાયદાની અનિવાર્યતા જરા પણ ઓછી થતી નથી. તેનો રસ્તો તો ખાસ સંજોગોમાં છૂટાછેડાથી નીકળી શકે અને તેનો પ્રબંધ કરવાનું પણ ડો. દેશમુખે ઉપાડ્યું છે. આ વિષે જરા આગળ ઉપર જોઈશું.

ખીજા અગત્યની બાબત એ છે કે સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ અનુસાર પરણનાર સ્ત્રીપુરુષની ઉંમર ૨૧ વર્ષની હોવી જોઈએ. તેથી નાની ઉંમરવાળા માટે માળાપની સંમતિ આવશ્યક છે. વળી લગ્ન પરણનારના ધર્મ અને રીતરિવાજ અનુસાર સંગોત સંપિંડ (Consanguinity Affinity etc)ની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય ન હોવું જોઈએ.

હિંદુ લગ્નમાં જે લાંબી વિધિ—હોમ, સપ્તપદી વગેરે છે તેવું આમાં કંઈ પણ નથી. લગ્નતિથિના પંદર દિવસ અગાઉ પરણનારાઓમાંથી ગમે તે એકે લગ્નના રજિસ્ટ્રારને નોટિસ આપવાની હોય છે. તે નોટિસ જાહેરગ્રામ માટે ખુલ્લી હોય છે અને તેમાં બંનેનાં નામ વય ઠેકાણું અને અવિવાહિત સ્થિતિ વિશે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવો પડે છે. નોટિસ અને લગ્નદિન વચ્ચે પંદર દિવસનો સમય રાખવાનો ઉદ્દેશ લગ્નની વિરુદ્ધ કોઈને યોગ્ય કારણસર વાંધાઓ મૂકવા હોય તો તે માટે પૂરતો સમય આપવાનો છે.

લગ્નદિને રજિસ્ટ્રાર સમક્ષ વરવધૂએ ત્રણ સાક્ષીઓની રૂબરૂમાં ઉપર જણાવ્યા અનુસારની શરતો માટે પ્રતિજ્ઞા લેવાની હોય છે. પરણનારે “હું... ...તમે... ...ને મારા કાયદે-સરનાં પત્ની (કે પતિ) તરીકે સ્વીકારું છું ” તેવું નિવેદન કરવાનું હોય છે. રજિસ્ટ્રારની ઓફિસમાં લગ્ન કરવાની પાંચ રૂપિયાની શ્રી આપવી પડે છે જ્યારે ઘેર લગ્ન કરવા માટે રૂપિયા પંદરની શ્રી છે. ઉપરની વિધિ યથા બાદ રજિસ્ટ્રાર તેમની ચોપડીમાં લગ્નનું પ્રમાણપત્ર લખે છે અને આ પ્રમાણે ૫ થી ૧૦ મિનિટમાં લગ્નવિધિ પૂરી કરી રજિસ્ટ્રાર યુગલના લગ્નને વિધિપૂર્વક થવાની જાહેરાત કરે છે.

હમણાં હમણાંમાં સ્પેશિયલ મેરેજ પછી તરત જ વરકન્યા વૈદિક વિધિ અનુસાર પણ લગ્નક્રિયા કરે છે. આ વસ્તુ અમુક અંશે ચર્ચાસ્પદ છે અને તેનાં પરિણામો શંકાસ્પદ છે. એક પક્ષની માન્યતા એવી છે કે સ્પેશિયલ મેરેજ એકતવાળા લગ્નની પહેલાં કે પાછળ વૈદિક વિધિના લગ્ન થઈ શકે; જ્યારે ઘણાનો અભિપ્રાય તેથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે.

પહેલાં તો આપણે એક સ્ત્રીપુરુષ સ્પેશિયલ મેરેજ કરે તેનો દાખલો લઈએ. આ લગ્ન બાદ વૈદિક વિધિથી તેઓ લગ્ન કરે તો કાયદાની દૃષ્ટિએ શી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય તે તપાસીએ. હિંદુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોતાં રજિસ્ટ્રેશન લગ્ન એ યોગ્ય લગ્ન નથી કારણ કે હોમ-સપ્તપદી વગેરે વિધિ વગરના લગ્નને શાસ્ત્ર પ્રમાણભૂત માનતું નથી અને તેથી યુગલ અપરિણીત લેખાય છે અને આથી લગ્નગ્રંથિમાં ફરી જોડાવાને શાસ્ત્ર રજા આપે છે. જો આ દૃષ્ટિગિંદુ સ્વીકારવામાં આવે તો શાસ્ત્રોક્ત લગ્ન યોગ્ય ગણાય અને તેથી વરવધૂ અલગ લગ્નગંધનમાં જોડાય છે. પરંતુ આ દલીલની વિરુદ્ધ એક શ્રી મરાઠેનું એમ કહેવું છે કે આ બાબતમાં હિંદુ કાયદો હિંદુ શાસ્ત્રને અક્ષરશઃ અનુસરતો નથી. હિંદુ કાયદામાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પરિણીત સ્ત્રી એક લગ્ન બાદ બીજાં લગ્ન કોઈ પણ અંતરેગામાં કરી શકે નહિ. આથી રજિસ્ટ્રેશન લગ્ન પછીનું બીજાં લગ્ન અપદેસર કેવી રીતે કરે ? પરિણીત સ્ત્રીનું સ્થાન આ લગ્નમાં મોટા અંતરાયરૂપ નીવડે છે. વળી સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટની કલમ ૧૯ જણાવે છે કે આ કાયદા બહાર થયેલ લગ્નની યોગ્યતાને આ કાયદો કંઈ પણ અસર કરશે નહિ, તેમ લગ્નની બીજી કોઈ પણ પ્રધાને સીધી કે આડકતરી રીત અડકશે નહિ. પરંતુ જો આવી કોઈ પ્રધાની યોગ્યયોગ્યતાનો પ્રશ્ન ઊભો થશે તો આ કાયદો પસાર થયો નથી તેમ ગણી આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં આવશે. આ કલમ જોટલી સીધી જણાય છે તેટલી જ આંટીચૂંટી ભરેલી છે. શાસ્ત્રોક્ત લગ્નની પ્રધાની યોગ્યતાનું નિરાકરણ કરવામાં સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ પસાર થયો નથી એમ ગણીએ તો નિવેડા એવો આવે કે રજિસ્ટ્રેશન લગ્ન પછી થયેલ વૈદિક લગ્નની યોગ્યતા કાયદેસર છે.

.. ન્યારે બીજી દલીલ એ છે કે ધડાયેલ કાયદો કેમી કાયદાની ઉપરવટ થઈ નય છે. સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ હિંદુ કાયદાના અમુક પ્રમાણોને રદ કરે છે પરંતુ તેનો હેતુ હિંદુ કાયદાની બધી વસ્તુઓને ઉઝાડી મૂકવાનો નથી. તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય તો આંતરજાતીય લગ્નોને સ્વીકારવાનું છે. હવે પહેલાંની ચર્ચાનો સાર જોતાં શાસ્ત્રીકત લગ્ન યોગ્ય ગણીએ તો પક્ષકારોની શી સ્થિતિ થાય! પહેલું લગ્ન અભેદ નથી-તેમાં અમુક સંજોગોમાં છૂટાછેડા વગેરેને અવકાશ છે ન્યારે વૈદિક લગ્નની ધૂંસરીમાંથી કાયદો કેઈને ઊઝાડી શકતો નથી. શ્રી મદવની દલીલ એવી છે કે વૈદિક લગ્ન કરતાં ધડાયેલ કાયદાવાળું લગ્ન જોરદાર હોઈ પહેલું બીજામાં લુપ્ત થઈ જાય છે. નરમાશની કક્ષા જો વિચ્છેદની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો વૈદિક લગ્ન વધારે સંગીન અને બલિષ્ઠ છે. જો કે કેઈ કાયદામાં આ બે પ્રકારનાં લગ્નોમાં કયું ચંદિયાતું અને કયું ઊતરતું તેનું જણાવવામાં આવેલ નથી. આવા સંજોગોમાં સુધારક દૃષ્ટિબિંદુથી રજિસ્ટ્રેશન લગ્ન કરનારાંઓ બીજાને ખુશ કરવા વૈદિક વિધિ અનુસારનાં લગ્નને ઓડા જેવું કે નામનું લગ્ન ગણી નમતું મૂકે છે તે યોગ્ય નથી. લવિષ્યમાં તેમાંથી શાં પરિણામો ઊભાં થશે તે તદ્દન અચોક્કસ છે.

.. પ્રથમ વૈદિક લગ્ન કર્યા બાદ સ્પેશિયલ મેરેજ થઈ શકે કે કેમ તે પ્રશ્ન હવે તપાસીએ. એક્ટની બીજી કલમમાં જણાવેલ છે કે આ લગ્ન કરતી વખતે બેમાંનાં એકનાં પણ પતિ કે પત્ની હયાત હોવાં ન જોઈએ. વળી પરણનારને રજિસ્ટ્રાર પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવાની હોય છે કે ‘હું અપરિણીત છું.’ ગમે તે શુભ આશયથી કે સહેલુકે આવી પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો પણ કાયદાની બારીકાઈમાંથી વિમુક્ત થવાની અપેક્ષા રાખવી તે તદ્દન અસ્થાને છે અને સહેજે જ ફેજદારી ગુનાને પાત્ર બની જવાય છે. વળી આવાં લગ્નને કાયદો સ્વીકારતો પણ નથી.

હવે આપણે સ્પેશિયલ મેરેજ અને હિંદુ લગ્નનાં પરિણામો જોઈએ. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે હિંદુ કાયદા હેઠળના લગ્નમાં પુરુષને ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પરણવાની છૂટ છે ન્યારે સ્પેશિયલ મેરેજ બહુપત્નીત્વનું વિરોધી છે અને ફરી પરણનાર ફેજદારી ગુનાને પાત્ર બને છે. બીજો અગત્યનો તફાવત વારસાહક અંગેનો છે. હિંદુ કાયદા મુજબ એક પુરુષ પોતાની પાછળ પત્નીને મૂકી ગુજરી જાય તો સ્ત્રીને ભરણપોષણ અને રહેઠાણના જ હક્ક છે. જો કે આ હક્કો હમણાં ડો. દેશમુખના કાયદાથી વધુ વિસ્તૃત બન્યા છે. સ્ત્રીને સંયુક્ત કુટુંબની દયા ઉપર જીવવાનું નથી રહેતું. પોતાના પતિનો જોડલો લાગભાગ હોય તે જુદો પડાવી પોતાના જીવન દરમિયાન તેનો ઉપભોગ કરવાની અનુકૂળતા આ નવા કાયદાએ ફરી આપી છે. સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ હેઠળ લગ્ન કરનાર પક્ષકારોમાં વિધવા સ્ત્રી એકલી હોય તો તે મિલકતની સંપૂર્ણ વારસ અને છે અને પુત્રપુત્રીઓ હોય તો સ્ત્રીને ૩ ભાગ મળે છે અને બાકીનો ભાગ પુત્રપુત્રીઓને સરખે હિસ્સે વહેંચવામાં આવે છે. જો પતિને ભાઈઓ હોય તો સ્ત્રીને ૩ ભાગ અને ભાઈઓને બાકી રહેલા ભાગમાંથી વહેંચી લેવાનું હોય છે.

હમણાં આ વિષયમાં એક એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે-છે કે હિંદુ કાયદા હેઠળ પુરુષ એટલું પહેલાં પોતાની બધી મિલકત કેઈ સંજોગોમાં સ્ત્રીની સાથે અણબનાવ થતાં બીજાને વીસથી બલિષ્ઠ ફરી આપે તો પણ તેની વિધવાને યોગ્ય ભરણપોષણ અને રહેઠાણનો પ્રબંધ કરવાનું કાયદામાં નિર્માણ કરેલ છે; મિલકત લઈ જનારને યોગ્ય ગોડાવણ કરવી જ પડે; ન્યારે

સ્પેશિયલ મેરેજ એકટથી પક્ષકારીને આ બાબતમાં ઈડિયન સક્સેશન એક્ટ લાગુ પડતો હોઈ પુરુષ વીલ કરી સ્ત્રીને નિરાશ્રય અવસ્થામાં મૂકી દે. પરંતુ આ વસ્તુ ખરી નથી. સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ અનુસાર લગ્ન કરનારાંઓને ફક્ત વારસાના પ્રશ્નોમાં જ ઈડિયન સક્સેશન એક્ટ લાગુ પડે છે. વળી ઉપરની વાત સ્વીકારીએ તો પણ ઈડિયન સક્સેશન એક્ટના ત્રીજા શેડ્યુલમાં આ બાબત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. તેમાં મિલકત વીલથી આપી દેનાર હિંદુ પોતાના કુટુંબીના લરણુપોષણના હક્કને નાશુદ્ધ કરી શકે નહિ તેમ ચોખ્ખું જણાવવામાં આવેલ છે. સ્પેશિયલ મેરેજ એકટથી હિંદુ, હવે હિંદુ મટી જતો નથી અને તેની સ્ત્રીના એક હિંદુ વિધવા તરીકેના બધા હક્કો કાયમ રહેતા હોવાથી સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ તે હક્કને ઉડાડી દઈ શકે નહિ.

હવે માનીએ કે સંયોગવશાત્ સ્ત્રીપુરુષનાં જીવન દરમિયાન બંને વચ્ચે કંઈકો થાય તો જોડલા હક્કો સ્ત્રીને હિંદુ કાયદો આપે છે તે બધા હક્કો આવાં લગ્ન કરનાર સ્ત્રીને પણ લભ્ય છે.

લગ્નવિચ્છેદના પ્રશ્ન અંગે પહેલાં સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટને બહુ વગોવવામાં આવતો. ન્યારે આવાં લગ્ન થાય છે ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે છૂટાછેડાને લવિષ્યમાં સ્થાન રહે તે માટે આવાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં છે અને આવા પ્રચારથી આવાં લગ્નને અમિષ અને મર્યાદિત બનાવેલ છે. અમુક સંજોગોમાં છૂટાછેડા સિવાય હવે ચલાવી નહિ શકાય તેવો દરેક વિચારશીલ વ્યક્તિનો આજે દૃઢ અભિપ્રાય છે અને છૂટાછેડાના પ્રશ્નને કોઈથી અવગણી શકાશે નહિ. સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ હેઠળ પરણનારાંઓને છૂટાછેડા મેળવવા એ કંઈ સાવ સહેલી વાત નથી. સને ૧૮૬૯માં ખ્રિસ્તીઓને માટે કરવામાં આવેલ છૂટાછેડાનો કાયદો આ લગ્નના પક્ષકારીને લાગુ પાડવામાં આવેલ છે. તે કાયદામાં કયા સંજોગોમાં લગ્નવિચ્છેદ પ્રાપ્ત કરી શકાય તે જોઈએ.

(૧) કોઈ પણ પતિ પોતાના લગ્ન બાદ તેની પત્નીએ પરપુરુષ જોડે વ્યભિચાર કર્યો હોય તો કોર્ટમાં જઈ લગ્નવિચ્છેદ માગી શકે.

(૨) કોઈ પણ પત્ની પોતાના લગ્ન બાદ તેનો પતિ—

(ક) નજીકનાં સગાં સાથે વ્યભિચાર કરે; અથવા

(ખ) ખીજ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી જનાકારી કરે; અથવા

(ગ) વ્યભિચાર કરે અને ચોખ્ખું કારણ વિના બે વર્ષ કે વધારે સમય માટે પત્નીત્યાગ કરે; અથવા

(ઘ) બળાત્કાર, અકુદરતી વ્યભિચાર કે પશુમૈથુન કરે; અથવા

(ચ) વ્યભિચાર કરે અને કૂરતા બતાવે; અથવા શારીરિક અગર માનસિક રીતે શરીરના અવયવને કે સુખાકારીને લય ઉપજાવે અથવા લાયની વ્યાજબી સંદર્ભ ઉપજો તેવું કરે—

તો લગ્નવિચ્છેદની માગણી કોર્ટમાં જઈ કરી શકે છે.

સ્ત્રી અને પુરુષના માટે લગ્નવિચ્છેદ માગવાનાં કારણોમાં મોટી અસમાનતા છે એ વસ્તુ જરૂર ખૂંચે તેવી છે. પત્નીને છૂટાછેડા માગવામાં ઘણી જ મુશ્કેલી છે. ન્યારે પતિરાજને ફક્ત પોતાની પત્ની વ્યભિચાર જ કરે તો પણ છૂટાછેડા પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીને છૂટાછેડા લેવામાં પોતાના પતિના વ્યભિચાર ઉપરાંત ખીજું સમજ કારણ પણ કાયદો માગે છે. આ

ખાખતમાં ડો. દેશમુખે વડી ધારાસભામાં તાજેતરમાં રજૂ કરેલું છૂટાછેડાનું બીજા ધાયું પ્રગતિકારક ગણી શકાય. તેમાં નીચેના સંજોગોમાં પરિણીત સ્ત્રી છૂટાછેડા મેળવવા હક્કદાર થાય છે:

(૧) લગ્ન બાદ પતિમાં ન સુધરી શકે તેવી નાપુંસકતા આવે હોય;

(૨) પતિ ધર્માંતર કરે;

(૩) એક લગ્ન ચાલુ હોવા છતાં પતિ બીજું લગ્ન કરે;

(૪) ત્રણ વર્ષ સુધી સતત પત્નીત્યાગ કરે.

આ બીજામાં સ્ત્રી જ છૂટાછેડા માગી શકે; પુરુષ નહિ, તે વસ્તુ ખાસ નોંધપાત્ર છે. છૂટાછેડાનો વિષય તેનાં લાભો, પરિણામો, અનિષ્ટો વગેરેની ચર્ચા બહુ વિસ્તૃત સ્વરૂપની હોવાથી તે વિષે અહીં લાંબું ન લખતાં એટલું તો કહેવું જ પડશે કે આજે સ્ત્રી જાતિને એક અસહ્ય પ્રકારના ત્રાસમાંથી મુક્તિ અપાવવા ખાસ સંજોગોમાં છૂટાછેડાનો પ્રયોગ કર્યો વિના છૂટકા નથી.

લગ્નવિચ્છેદ ઉપરાંત લગ્ન ગેરકાયદેસર અને રદબાતલ કરાવવા માટે પણ કાયદામાં પ્રયોગ કરેલ છે. લગ્નસમયે નાપુંસકતા હોય અથવા પક્ષકારોની પ્રતિબંધિત સગાઈના કારણે અગર ગાંડપણ, જડતા, મૂર્ખતા હોય કે પ્રથમ લગ્ન અસ્તિત્વમાં હોય તો લગ્ન રદ બન્ય છે.

વળી છૂટાછેડા મેળવ્યા વિના ધણીધણિયાણીને કાયદેસર ભુદા રહેવાના હક્ક પણ છે. બલિચાર, દૂરતા કે બ્યાજબી કારણે વિનાનો ત્યાગ પુરવાર કરવાથી ભુદા રહેવાની માગણી થઈ શકે છે અને સ્ત્રીને માટે ચોખ્ખા ભરણપોષણની વ્યવસ્થા પણ કાયદામાં નિર્માણ કરવામાં આવેલ છે.

લગ્નવિચ્છેદનો હુકમ થયા બાદ જ માસ પછી બીજાં લગ્ન કરી શકાય.

રોશિયલ મેરેજ એક્ટ ન્યારે ધારાસભાની ઐરણુ ઉપર ઘડાતો હતો, ત્યારે જૂનવાણી મતવાળાઓએ તેનો ઠીકઠીક સામનો કરેલો છે. રોશિયલ મેરેજ એક્ટથી લગ્ન કરનારાંઓને હિંદુ કાયદાના અમુકે લાભોમાંથી બાકત રાખવા થોડી કસોટી દાખલ કરેલ છે. એક તો એ છે કે સંયુક્ત કુટુંબમાંથી પરણનાર પુરુષ લગ્નસ્થિતી કુટુંબની મિલકતની દૃષ્ટિએ ભુદા પડે છે અને તે દિવસથી મિલકતની કાયદેસર વહેંચણી થઈ ગઈ ગણાય છે. બીજું એ છે કે એકનો એક પુત્ર રજિસ્ટ્રેશનથી લગ્ન કરે તો તેના પિતાને બીજા કોઈને દત્તક પુત્ર તરીકે લેવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે અને આ કાયદા હેઠળ પરણનારાંઓને કોઈ સંજોગોમાં દત્તક લેવાનો હક્ક મળતો નથી. પરંતુ આ સિવાયના હિંદુ કાયદા હેઠળના બીજા બધા લાભો રોશિયલ મેરેજ કરનારાંઓને પણ છે. લગ્ન કરનાર હિંદુ હિંદુ મટી જતો નથી.

રોશિયલ મેરેજ એક્ટ વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા થઈ છે અને હાલના સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલ લગ્નપ્રથાઓમાં આ લગ્નને પ્રશંસનીય તો નહિ પરંતુ પ્રગતિકારક અને સ્ત્રીની ચાલુ ક્ષોડી રચિતિને કંઈક અંશે સુધારનારું ગણી આવકારપાત્ર કહી શકાય. આમાં પણ ધણી ત્રુટિઓ છે અને તે દૂર કરવા માટે આપણા સામાજિક કાર્યકર્તાઓને હજી ધણું કરવાનું છે.

અત્યારે હિંદુ કાયદામાં નવા નવાં પ્રગતિકારક સુધારાઓ ઘડાવાનાં આદિયતને ચાલી રહ્યાં છે અને તેમાંના બહુપત્નીત્વ, વારસાહક્ક અને છૂટાછેડા અંગેના કાયદાઓ મૂર્ત સ્વરૂપ લેશે ત્યારે રોશિયલ મેરેજ એક્ટ ગૌણ સ્થાનમાં મૂકાઈ જશે. બાકી ત્યાં સુધી તો આ કાયદો લગ્નસંસ્થામાં એક પ્રગતિકારક અને આવશ્યક અંગ ગણાયો.

કાંકરિયાની શરતપૂર્ણિમા

[નગીનાવાડીના ધાળા પરથી]

રમણિક અસલવાળા

માથે મેલી શરદશશિની ગોરસી ઘેલીઘેલી
રેલાવન્તી સભર ભુવને મસ્તઆનંદહેલી,
તારાટીકીજડિત ધરીને કાંચળી કૌમુદીની,
પૂર્ણિમામાં પ્રકૃતિ રમતી ગૌર ગોવાલણીશી !

મેલીને મુક્તહેયું મધુર બજવતો મોરલી મર્મરોની,
ગાયો ને વાછડાં શાં પળ ઘડી પ્રહરો વાળી લે વર્તમાને,
ઓઢીને આભકેરી ક્ષિતિજ જીલભરી કામળી કુહાન જેવો
સ્થંભ્યો છે સ્તંભ ધૈ ને અનિભિષ નયને કાળ સૌન્દર્યમુગ્ધ.

આખો દ્રહાડો અવિરતઘમે ચંદ્રમાં આથડીને
સૂતેલી આ નગરી શિરપે આશિપે બાથકેલા
આખાઢીના અભય કરની અંશુલીઓ શી ઉભી
સૌમ્ય જ્યોતે સ્વરૂપ પલટી મીલની ચીમનીઓ.

અને છે સ્વસ્થ સૂતેલું

કાંઠા તણા દીપ-પ્રકાશ-વર્તુલે,
સોનાના કાંગરાવાળા,

આંઢીતણા ધાળ સમું તળાવ આ.

પ્રબલ મદન વેગે બાચીનીચી ચનારી
હરનિશ દુખિઆરી ખંડિતા યૌવનાશી,
જટ તરુવર નીચે સામી તીરે સૂતેલી
સહચર રમરતીઓ નાવડી નાંગરેલી.

ધોવાતા હેમપાત્રે વિમલ પય મહીં રૂપીઆશા રૂપાળા
ગાઢ જ્યોત્સ્ના રસેલા સરવર સલિલે રાજતા રમ્ય તારાં;
કાંઠાની દીપમાલા જલમહીં દિસતી વર્તુલે શું ઉભેલો
પાતાળેથી પધારી શશિસહ રમવા નાગકન્યાની ટોળી.

અંખોડે યૌવનાના અડપલું કરતા છેલશે વાયુ વાતાં
વાડીની પુષ્પગૂંથી અલક લટ સમી હોરતી આ લતાઓ,
આરંભે ત્યાં અનેરો સહિયર સરખી રાસ ડોલતી ચાલે
સોનેરી આઢણીઓ ઉડી ઉડી કરતી લાડ ત્યાં ચંદ્રમાને.

અહો સુધાસિન્ધુ તલે હિંડોલે
ઝૂલી રહ્યો છે અવકાશ આખો,
ને આવતા ચિંતન વાયુ ઝોલે
મહારો ઝૂલે અંતરનો તરાયો.

યુગ યુગ થયાં જન્મું, જીવું, મરું, જનમું વળી,
અકલ ઉપન્યાં પ્રહ્લાંડોનો કિરીટ હું માનવી;
અયુત ડગલાં આગેકૃત્રે લય્યાં પણ ના લય્યાં,
પ્રકૃતિ વિલવો ન્યાળી મહારે કહીં લગી રાચવાં ?

નિહાળીને માનવભાગ્ય ઇંદુ
ના ડોલશે કેમ વિરાટ સિંધુ ?
હેયે ધરી અમ્મર ઉર્ધ્વ આશ
પામીશું એ પૂનમના પ્રકાશ.

અહિર્નગત

રામભાઈ પટેલ

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની મુશ્કેલીઓ સમસ્યા ઉકેલવા માટે સામાન્યવાદી રાષ્ટ્રોની ઇર્ષ્યાભરી દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે નિષ્ફળ પુરવાર થતી જાય છે. ઠાઈ પશુ જનતાની વાટાઘાટોદ્ધારા જગતના પ્રશ્નોનો સુદ્ધિયુક્ત તોડ લાવવા માટે અશક્ત નીવડતાં રાષ્ટ્રો હવે લશ્કરીબળનો ઉલ્લો આશરો શોધતાં જણાય છે. એ માટે યુદ્ધવિરોધી રાષ્ટ્રો ક્યાં તો શસ્ત્રીકરણની ગતિ અને જ્યાં વધારીને પોતાની સલામતી ને શાંતિની જાળવણી માટે મથી રહ્યાં છે અને વિગ્રહવાદી રાષ્ટ્રો શસ્ત્રો ને બળનો આશરો લઈને પોતાની સામાન્યવાદી મુરોદ બર લાવવા તલોઉપર ચર્ધ રહ્યાં છે. આથી આપણે પ્રજાતંત્રવાદી રાષ્ટ્રોને લશ્કરી સંગઠન કરતાં ને ફાસિસ્ટ રાષ્ટ્રોને વિગ્રહની ધમાલમાં પડેલાં જોઈએ છીએ. આને પરિણામે હાનિવાનો રાષ્ટ્રસંઘ મૂતપ્રાય થયેલો જણાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર નહિ પરંતુ હાયાક રાષ્ટ્રવાદી માનસ ને આંતરરાષ્ટ્રીય અયગ્રામણ જગતના રાજકારણની મુખ્ય દવા થઈ પડી છે.

આથી જગતની આંતરરાષ્ટ્રીય પાયા ઉપર ચાલતી વિગ્રહો અયગ્રામણનાં યુરોપ અને પૂર્વ એશિયા આજે મુખ્ય રથાન થઈ પડ્યાં છે. યુરોપમાં સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહ અને મધ્ય યુરોપ રથાનિક પ્રશ્નો મટી જઈને સમસ્ત યુરોપીય પ્રશ્નો બની ગયા છે; જ્યારે બીજા જાણુ ચીનો-જાપાનીઝ વિગ્રહ ચીનની આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્તાને હીધે જગતના મુખ્ય સામાન્યવાદી દિનસંજોનાં એક વિષમ અયગ્રામણનું રથાન થઈ પડ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પાયા ઉપરની આ બે મદસ્તની અયગ્રામણોને હોડીને બહાર નજર કરતાં લગભગ એકેએક દેશનું આંતરરાજકારણ પણ વધુકેલી વિષમતાનું મેદાન થઈ રહ્યું છે.

પશ્ચિમ યુરોપ

સ્પેનિશ વિગ્રહે સહેજે પશ્ચિમ યુરોપીય રાજ્યોને પરસ્પરના એક જુદા જ સંબંધના તબક્કા ઉપર મૂકી દીધા છે. આજે સ્પેનના બંને પક્ષો એક તરફ ફ્રાંસ, એકારસોવેટિયા અને હોલે સોવિયેટ યુનિયન વિરુદ્ધ ઈટલી, જર્મની, ગ્રીસ, ટર્કી અને બલ્ગેરિયા ને પોતાં વગેરે રાષ્ટ્રોના દિનસંજોના પ્રતિનિધિ જેવા થઈને લડી રહ્યા છે. આને હીધે જ એ વિગ્રહ એટલો જોયો લાગાય છે. આને હીધે જ બિનદરમિયાનગીરીનો આટલી મહેનત લેતી સમિતિના જળને વંચના અસ્થિત દરમિયાનના સતત પ્રયત્નો પણ સફળ થતા નથી. બ્રિટિશ વડાપ્રધાન એન્થ્રોસેનની મધ્યસ્થી પણ કામ કરતી જણાતી નથી. એનું કારણ એ છે કે એક તરફ જર્મની અને ઈટલીના અરમુખત્યારો પોતાની દેતુસિદ્ધિ અર્થે ઠાઈ પશુ જનતાનાં વિગ્રહમાંથી પડેલાં લેતાં અચ્છતા નથી. અને એમની નીતિ ઠાઈ પશુ જનતાની સમાધાની જણાતી નથી. જૂમધ્ય સુધુ, ઉત્તર આફ્રિકા, એરેબિયન અરબો, સ્પેન અને મધ્ય યુરોપીય

ને પૂર્વ યુરોપીય દેશોમાં ક્રાસિસ્ટ વર્ચસ્વ જમાવવાનું એમનું સામ્રાજ્યવાદી મિશન છે. આ મિશન સામ્રાજ્યવાદી આધિપત્યનું છે. આ આધિપત્ય બ્રિટિશ કે ફ્રેંચ સત્તાને નળણી પાડીને જ સફળ થાય એમ છે. એ બંને સત્તાઓ અમુક પ્રમાણમાં જ નળણી પડવા તૈયાર છે. એ પ્રમાણ વડી ગયા પછી એ સત્તાઓ વિગ્રહમુખી બનવા તૈયાર છે. હમણાં થોડા સમય પહેલાં જ બ્રિટિશ વડાપ્રધાને એ વાતની એખબત કરી દીધી છે કે કાયદેસરના બ્રિટિશ સ્થાપિત હિતસંબંધોને જગતમાં ક્યાંયે પણ રદવા માટે, જરૂર પડતાં, બ્રિટન વિગ્રહ કરવા તૈયાર રહેશે. એ જ અર્તોએ છે કે અમુક હદ પછી વિરુદ્ધ સામ્રાજ્યવાદી હિતસંબંધો ધરાવતાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે હિતમેળ કે હિતસમાધાની શક્ય જ નથી.

જ્વાળામુખીના ઢાંકણ ઉપર

આજે પશ્ચિમ યુરોપની અને એથી દરીને સમસ્ત યુરોપની પ્રગત એક અંદરબાનેથી બળતા જ્વાળામુખીના ઢાંકણ ઉપર સૂતેલી જણાય છે. ઠાઈ ઠાઈ વાર ઢાંકણને બેઢીને અંતરથ જ્વાળામુખીનો લાવા બહાર નીકળે છે. સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહ એ જાતનો નાને સ્વરૂપે પ્રગટ થતો જ્વાળામુખીનો લાવા છે. યુરોપીય રાજમહારથીઓમાંના કેટલાક ઢાંકણમાં ખોરાં પાડીને બહાર આવતા વિગ્રહ-લાવાને મસલતો ને વાટાઘાટોની સીમેન્ટથી રૂંધવા ને એમ કરીને ફાટફાટુ થઈ રહેલ જ્વાળામુખીને અટકાવવા મથી રહ્યા છે. કેટલાક ક્રાસિસ્ટ રાજમહારથીઓ વિગ્રહી જ્વાળામુખીના પાતળા ઢાંકણને તોડવાની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા છે. આ જાતની તોડવા સમારવાની પ્રવૃત્તિ એ આજની યુરોપીય રાજકારણની મુખ્ય ઘટના છે. એના ઉપર સમસ્ત વિશ્વનું શાંતિનાવ અવલંબે છે.

એગિસીનિયન વિગ્રહમાં ઇટાલિયન સરમુખત્યારને સીધો સાથ આપવાનું બંધુકૃત્ય ક્યો પછી જર્મન સરમુખત્યારને એની પાટી બેરુબંધી મળી. ઓસ્ટ્રિયાના પ્રથમ ગ્રંથે મુસોલિનીએ હિટલર સાથેના પોતાના મતબેદો મિટાવી દીધા. પરિણામે મહત્ત્વનાં ઐતિહાસિક પરિણામોથી ભરેલી રોમ-બર્લિન ધુરાનો જન્મ થયો. આ રોમ-બર્લિન ધુરાની ચક્રગતિને ચાલુ રાખવા માટે જોઈતાં આજણુ તરીકે ઇટલી અને જર્મનીના સમાંતર હિતસંબંધો કામ આવ્યા. સ્પેનિશ વિગ્રહમાંથી ક્રાંકોને મદદ કરીને હિટલરને જર્મન વિગ્રહયંત્રને માટે ખૂટતું લોખંડ સ્પેનિશ લોહખાણોમાંથી સર કરવાની તક મળી. તેવી જ તક મુસોલિનીને જૂમધ્ય સમુદ્રને ઇટાલિયન સરોવર બનાવવા માટે જરૂરી હવાઈ અને તરી મથકો બનાવવા માટે સ્પેનિશ જમિનો ને ટાપુઓનો ઉપયોગ કરવાની અતુકૃણતા યવાથી મળી ગઈ. આમ સ્પેનિશ વિગ્રહ જર્મની અને ઇટાલીની હિતપૂર્તિના એક સમાન સાધન તરીકે કામ આવ્યો.

હિટલર-મુસોલિની માટે સ્પેનિશ વિગ્રહનું આટલું જ મહત્ત્વ નહોતું. એગિસીનિયન વિગ્રહ પછી મહાયુદ્ધને અંતે ક્રાંકો-બ્રિટિશ પ્રભુત્વજનિત શક્તિતુલા-Balance of Powers-ને તોડવાનું જે ભગીરથ કાર્ય મુસોલિનીએ ઉપાડ્યું હતું એ પ્રક્રિયાને ચાલુ રાખવાના સાધન તરીકે પણ એનું મહત્ત્વ ધણું છે. સ્પેનિશ વિગ્રહે રોમ-બર્લિન ધુરાની આંટા સફર કરી છે. કારણકે ક્રાંકો-બ્રિટિશ પ્રભુત્વપ્રધાન શક્તિતુલાને જાળવી રાખવાના માર્ગમાં સ્પેન અગત્યનું થાણું છે. એ જૂમધ્ય સમુદ્રનો દરવાજો હોવા ઉપરાંત બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સામ્રાજ્ય-માર્ગનો ધોરી રસ્તો છે. આ રસ્તે બંને રાષ્ટ્રોએ મહત્ત્વનાં ચોક્કાઆત થાણાં ઉત્કાં બંને વરસમાં નાખ્યાં છે. મહાયુદ્ધ એ થાણાંને અક્ષત રાખ્યાં હતાં. એગિસીનિયન

હીપું છે. પરંતુ દવાઈ દળની આંખતમાં એ અક્ષત વંધારો કરવા માંગતો હોવાથી કોઈ પણ જાતનું મર્યાદાનંતક સાદું સિદ્ધન સાથે પણ કરવા એ તૈયાર નથી.

જર્મની અને ઈટાલી

હિટલરની મધ્ય યુરોપીય નીતિ મુસોલિનીને ચિંતાતુર કરી રહી છે. કારણકે મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપમાં જર્મનીની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી લાગવગ ઈટાલિયન લાગવગને નાબૂદ કરતી જાય છે. ઈટાલીનો એ દેશો સાથેનો વેપાર પણ ઘસાતો જાય છે. કારણકે આજે જર્મન રાજનીતિ એ દિશામાં અસામાન્ય રીતે પ્રવૃત્તિમાન છે. ઉપરાંત હંગરી, રુમાનિયા, પોલાન્ડ, લુગોસ્લોવેકિયા વગેરે દેશોના રાજપુરુષો જર્મન પદ્ધતિ અને જર્મન શક્તિ ને કુશળતાથી હંમેશાં અંગનમેલા રહ્યા છે. જર્મની સાથેનો જૂતપૂર્વ સંબંધ પણ એમને જર્મન લાગવગ હેઠળ આવવાનું સરળ કરી મૂકે છે. આને પરિણામે મુસોલિની બેઈ શક્યો છે કે થોડા જ વખતમાં પોતાને હિટલરના એજન્ટ થવાનો વખત આવી લાગવાનો છે. જર્મન સત્તા ઓરિટ્રયન બેંગાણ પછી ઈટાલિયન સરહદની લગોલગ થઈ ગઈ છે અને સહેજે તમારે ઈટલો-જર્મન સરહદ ત્યાં ભેગી થાય છે એ પ્રદેશોમાં સારી સંખ્યામાં જર્મનો વસે છે ત્યારે મુસોલિનીને એ લય રહ્યા જ કરવાનો કે એ જર્મનોને વહેલાગોડા જર્મનીના રાજ્યછત્ર હેઠળ લાવવાનો દિટલર પ્રયત્ન કરવાનો જ છે. અને આજે ઈટાલિયન પ્રદેશમાં વસતા જર્મનો બહારની નાતરી ચળવળને કારણે અંદરખાનેથી સળવળી રહ્યા છે. પરંતુ પોતાની જૂદા રાજનીતિની સફળતાની દૃષ્ટિએ આજે હિટલરને મુસોલિની સાથે વિરાધ વહેવારો પાઘવે એમ નથી એટલે રામ-બર્લિન પુરાને ખાતર એ જર્મનોને બંડવૃત્તિ લખવતા દિટલર અટકાવી રહ્યો છે. પણ મુસોલિની એ સારી પેકે સમજે છે કે ઈટાલિયન જર્મનોને જર્મની સાથે બેળથી દેવાની પ્રવૃત્તિ આજે નહિ તો પાંચ વરસે પણ હિટલર હાથમાં લેવાનો જ છે. એને માટે આજે દિટલર જર્મનીને બીજી બાબુએથી અબોદ અને અખૂટ બળવાળું કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે. બીજું, સ્પેનિશ સિવિલ વિગ્રહમાં ફ્રાંકોને મદદ કરવામાં દિટલર-મુસોલિનીએ કરેલ સહકારે મુસોલિનીને કડવો અનુભવ કરાગ્યો છે. ફ્રાંકોના લશ્કરમાં અને એજે હતેલા પ્રદેશમાં ઈટાલિયન અને જર્મન એજન્ટો ફ્રાંકોને પોતાપોતાની સરકારના અંકુશ અને લાગવગ હેઠળ વધારે લાવવામાં પરસ્પર ઘણીવાર અચકામણમાં આગ્યા છે. લગાઈના બ્યૂડો ગોઠવવામાં પણ જર્મન સલાહકારો ફ્રાંકો સાથે વધારે લાગવગ વાપરી ગયા છે. કારણકે શરૂઆતમાં ઈટાલિયન સલાહ પ્રમાણે ગોઠવાયેલા બ્યૂડોની બેચણ લગાઈઓમાં સ્પેનિશ સરકારી પક્ષે ફ્રાંકો પછાને બારે ખુવારીથી ભરેલી દાર આપી હતી. આથી ફેટલાક વખતથી સ્પેનમાં જર્મનોને દાથે ઈટાલિયનો તેજેવધ સદન કરી રહ્યા છે. આ તેજેવધ મુસોલિની સદન કરી શકે એમ નથી. મુસોલિની પોતાને હિટલરના કરતાં વધારે અનુભવી અને ધાણેશ રાજપુરુષ માનતો હોવાથી એની લાલસા એ પ્રકારની છે કે રામ-બર્લિન પુરાનું દોરીસંચાલન પોતાના તરફથી થાય, અને દિટલર એનો મદદનીશ બની રહે. પરંતુ સ્પેન, ઓરિટ્રયા, એકારસોવેકિયા અને હંગરી, પોલાન્ડ અને રુમાનિયા વગેરે દેશો સાથે રામ-બર્લિન પુરાના સમાગમનો અનુભવ મુસોલિનીને એ પ્રકારનો થતો જાય છે કે હિટલરની ધસમસતો રાજનીતિ પોતાને લગભગ અવગણીતે એવું કાર્ય કરી રહી છે. ઓરટ્રો-જર્મન બેંગાણ વખતે દિટલર એ રીતે ને એટલા વેગથી

કામ લીધું કે લગભગ સમસ્ત યુરોપીય રાજપુરુષો જર્મન ફટકાની ઝડપથી અંગ્રહ ગયા હતા. મુસોલિનીને કમને પણ એ જોડાણ ને હિટલરે લીધેલ પગલાંને સ્વીકારી લેવું પડ્યું. જો પોતે એ વખતે હિટલરનો વિરોધ કરવા જાય તો આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં રોમ-બર્લિન ધુરાવનિત મૈત્રી નબળી પડે. અને ખ્રિસ્ત, ફ્રાંસ વગેરે સાથે જૂમધ્યમાં પોતાને કરવાનાં સાટાંમાં પોતે મજબૂત વલણ ન લઈ શકે. આમ ઉપર ઉપરથી લાગતા ઇટાલો-જર્મન ઐક્યની હેઠળ બન્ને વચ્ચે વિરોધના વૈમનસ્યની આગ વધતી જાય છે અને જો હિટલર પોતાની જર્મનનીતિની ઉદ્વેગતા આ પ્રમાણે જારી રાખશે તો એટલું જરૂર વરતી શકાય છે કે બેત્રણ વર્ષમાં રોમ-બર્લિન ધુરા, યુરોપિયન રાજકારણમાંથી અદસ્ય થઈ જશે.

ઈટાલી અને ખ્રિસ્ત

ઓસ્ટ્રિયાની જર્મની-Rape-એ યુરોપિયન રાજકારણને એક નવા જ પ્રકારની ગતિ આપી. મુસોલિનીને હવે બીજે કોઈ સ્થળેથી મૈત્રી મેળવવી આવશ્યક થઈ પડી, જેથી હિટલરને એની ગરજ વધે. ઓસ્ટ્રિયાના જોડાણ પછી જર્મની મધ્ય ને પૂર્વ યુરોપનું સૌથી સમર્થ લશ્કરી રાષ્ટ્ર થયું છે. આની અસર એ થઈ કે અત્યાર સુધી સ્પેનમાં તટસ્થ સમિતિને સફળ થવામાં મુસોલિની જે મુશ્કેલી મૂકતો હતો એને હળવી કરવાની એણે શરૂઆત કરી એટલે તટસ્થ સમિતિને નવો વેગ મળ્યો. બીજી બાજુ એંગ્લો-ઈટાલિયન સમજૂતી, જેમાં અત્યેક કારણોને લીધે વાંધા પડતા રહ્યા હતા એ સમજૂતી માટેની વાટાઘાટોએ નિકાલ તરફ ઝડપી પકડો લીધો. મુસોલિનીને બ્રિટિશ મૈત્રીની ગરજ એકદમ વધી પડી. ત્યારે બીજી તરફ બાલ્કન પ્રદેશમાં હવે જર્મન લાગવગ વધવાની શક્યતા પેદા થઈ હોવાથી ત્યાંનાં સ્થાયી ઇટાલિયન હિતસંબંધો ને લાગવગ, જર્મની સાથે અથડામણમાં આવવાની સ્થિતિ ઊભી થઈ હોવાથી મુસોલિનીને બ્રિટિશ સત્તા સાથે સહકાર કરવો અનિવાર્ય થઈ પડ્યો. એટલે બ્રિટિશ સત્તાના હાથ વધારે મજબૂત થયા. આથી ઓસ્ટ્રિયન જોડાણ પરોક્ષ રીતે બ્રિટિશ હિતોને લાભપ્રદ થઈ પડ્યું. બ્રિટિશ પરદેશ કચેરી આ જ્ઞાનથી પ્રેરાઈને ઇટાલો-બ્રિટિશ કરાર સંપૂર્ણ કરવા અભિમુખ થઈ. ઇટાલી સમક્ષ પોતાની સ્થિતિ મજબૂત બનેલી હોવાને કારણે બ્રિટિશ સત્તાએ, મુસોલિની પાસે સ્પેનિશ વિગ્રહ સંબંધે એટલો સ્વીકાર કરાવ્યો કે એંગ્લો-ઈટાલિયન કરારનો આરંભ, સ્પેનમાંથી પરદેશી સૈનિકો ખેંચી લેવામાં આવે એટલે થશે. પરદેશી સૈનિકો સ્પેનમાંથી ખેંચી લેવામાં આવે એનો ગરલાલ ફાંકોને વધારે થતો હોવા છતાં મુસોલિની આ જાતની બ્રિટિશ શરતનું પાલન કરવા તૈયાર થયો. એનું કારણ ઉપર જણાવ્યું એ ઉપરાંત ખ્રિસ્ત જેવું મજબૂત રાષ્ટ્ર એબિસીનિયન વિજયને મંજૂર કરવા તૈયાર થતું હતું એ પણ હતું. આ સાથે બ્રિટિશ શસ્ત્રીકરણની વિરાટ યોજના અતિવેગે પાર પડતી હતી; જેને લીધે ખ્રિસ્ત કદાચ યુરોપનું સૌથી વધારે શસ્ત્રસાજવાળું રાષ્ટ્ર (કદાચ રશિયા સિવાય) બની રહ્યું હતું. આથી ખ્રિસ્ત ઇટાલી સાથે હવે નિઝર અને મક્કમ રહીને પોતાનાં હિતોને સંભાળવાની માગણી કરતું થયું.

ખ્રિસ્ત અને યુ. એસ. એ.

પોતાના જગતવ્યાપી હિતસંબંધોને કારણે પોતાનું જગતવ્યાપી વર્તણૂક નક્કાવી રાખવાની ખ્રિસ્તને ફરજ પડે છે. આને માટે વિરોધીઓનો બચ ટાળવા કે પોતાની સ્થિતિ વધારે

સલામત ને સ્થિર કરવા સમાન હિત ધરાવતા દેશો સાથે મૈત્રી કરવાનો અને વિરુદ્ધ હિત ધરાવતા દેશો સાથે સમાધાન કરવાનો ધ્રિષ્ટિશીલીતિનો વર્તમાન ઝોક છે. પરંતુ વિરુદ્ધ હિત ધરાવતા દેશો સાથે સહેલાઈથી સમાધાન શક્ય ન હોવાથી મિત્ર રાજ્યોની સંખ્યા વધારીને પોતાની સ્થિતિ નક્કર કરવાની ધ્રિષ્ટિશીલીતિને વધારે આવશ્યકતા છે. અને એ માને છે કે આ નક્કરતાને લીધે જ પછી વિરુદ્ધ હિત ધરાવનાર રાષ્ટ્રો સાથે સમજૂતી કરવામાં સહેલું પડશે. આથી જ આજે એન્ડ્રો ફ્રેન્ચ નીતિ લગલગ સમાંતર ને એકબેયગામી ચર્ચ પડી છે. ફ્રાંસને ખાદ કરતાં ધ્રિષ્ટનને ને કોઈ બહુ બળવાન મિત્ર મળી શકે એમ હોય તો તે યુ. એસ. એ. છે. હાલમાં યુ. એસ. એ. સાથે મૈત્રી તાજી કરવાની ચીનો-જપાનીઝ વિગ્રહને લીધે અનુકૂળતા પણ સારી છે. આ ઉપરાંત અમેરિકન પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટ પોતે પ્રામાણિકપણે પ્રમત્તનવાદી ને સરમુખત્યારી વિરોધી હોવાથી જગતની વર્તમાન ઉમોઝસીને સરમુખત્યારીની મરદમીથી બચાવવાની એની નિખાલસ ઈચ્છા પણ છે. ફ્રાંસ અને ધ્રિષ્ટન પોતે ઉમોઝસી હોવાથી રૂઝવેલ્ટ સાથે ફ્રાસિસ્ટ સરમુખત્યારીના વધતા જતા હુમલા સામે ટક્કર ઝીલવા 'એક્સાથ સામનો' કરવા તૈયાર થવાની વધી છે. આમાં ઉમોઝસીને સાચવવાના કરતાં સ્વહિતરક્ષણ એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. આજે ચીનમાં ધ્રિષ્ટિશ, અમેરિકન અને ફ્રેન્ચ હિનોની સલામતી જપાનીઝ આક્રમણને લીધે નેખમાઈ રહી છે. આ ઉપરાંત આ ત્રણે દેશોનો મોટા ભાગનો પ્રમત્ત નજાન વિરોધી વલણ ધરાવે છે. રૂઝવેલ્ટ અને એનો પરદેશમંત્રી હલ ચોક્કસપણે જપાનીઝ વિરોધી હોઈ એમની વૃત્તિ ચીનમાંનાં અમેરિકન હિનોને સંરક્ષવા માટે ધ્રિષ્ટન સાથે સહકાર કરવાની છે. પરંતુ હજી સુધી ચીનમાં એ દેશો જપાન સામે એક સાથ સામનો નથી કરી શક્યા એનું અમેરિકાને પક્ષે એ કારણ છે કે અમેરિકન પ્રમત્ત વિગ્રહને બેગે જગતમાં ક્યાં મે પણ પોતાનાં હિતો જાળવવા પૂરતા પ્રમાણમાં કૃતનિશ્ચય નથી થયો. ગયા મહાવિગ્રહનો જામનિરાસ અમેરિકાને પદાર્થપાક રૂપ થઈ પડ્યો છે. આધુનિક વિગ્રહ એકંદરે લાભ કરવાને બદલે નુકસાન અનેકગણું કરતો હોવાની અમેરિકન પ્રમત્તે પ્રતીતિ થઈ ચૂકી છે. આથી અમેરિકન ખંડ બહારની કોઈ પણ વિગ્રહી અથડામણથી વેગળા રહેવાની વૃત્તિ અમેરિકનોમાં ઘર કરી રહી છે. ને કે એ માસ ઉપર જ સેક્રેટરી હલે કરેલી જાહેરાત અને રૂઝવેલ્ટનાં ઘણાં પરદેશનીતિ ઉપરનાં વક્તવ્યોમાં એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે મોટા પાયા ઉપરની કોઈ પણ લડાઈ દુનિયાના કોઈ પણ ભાગ ઉપર લડાશે એના હાંડા અમેરિકાને 'તટસ્થ રહેવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં' લાગ્યા વિના રહેવાના નથી. ગમે વરસે સોટેન્જરમાં રૂઝવેલ્ટ સાફ સાફ જણાવ્યું હતું કે સરમુખત્યારીના ઉપદ્રવ ને રોકાને વધતો અટકાવવાની ઉમોઝસીને માટે હાલને તબક્કે ખાસ જરૂર છે. એ માટે જગતની પ્રમત્તસત્તાઓએ બેગી થઈને વિગ્રહવાદી સરમુખત્યારીઓને 'ક્યોરંટાઈન' કરી એનો ફેલાવો મનો અટકાવવો જોઈએ વગેરે. આ બધી જાહેરાતો છતાં રૂઝવેલ્ટની સરકાર યુરોપિયન રાજકારણથી શા માટે અલગ જ રહે છે ? શા માટે ચીનમાં અમેરિકન દિનસંબંધો ઊંચે-ઊંચે નેખમાતા હોવા છતાં જપાન સામે અમેરિકા સખન પગલાં નથી લેતું ? આનો સુદ્ધિપૂર્ણ ખુલાસો એક જ આપી શકાય એમ છે. વિગ્રહની બીજી અમેરિકાને સ્વહિતોના રક્ષણના વેગતા કરતાં ઘણી વધારે છે. બીજું, એ કારણ પણ દોઈ શકે છે કે હજી પ્રમાણમાં અમેરિકન સરકાર રાજનીતરણમાં બીજાઓથી ઘણી પાછળ પડી ગઈ છે. ને કે આપુ વરસે એણે પણ રાષ્ટ્રસાજનો ઝંબીર કાયદમ તૈયાર કરીને અમલમાં મૂકવા માંગ્યો

છે, જે અમેરિકાને પાસિફિક રાજકારણમાં ભારવાહી ને મદત્વની મુક્તિ રાજનીતિ અપત્યાર કરવામાં મદદકર્તા થઈ પડશે. દરમિયાન ચીનો-જાપાની વિગ્રહમાં જાપાન ઘણું ઘસારું જઈ ને બહાર આવશે.

હિત સમાંતરતાની સંધિને લીધે એંગ્લો-અમેરિકન સમજૂત બહુ સહેલી થઈ પડી છે. રૂઝવેલ્ટ ચેમ્બરલેઈનની નીતિનો પ્રયત્ન છે. એને ચેમ્બરલેઈનની સરખાપત્યારોને સમજાવવામાં ઘણી સફળતાદર્શક જણાય છે. ખાસ કરીને ઈટાલો-બ્રિટિશ વાલવાટની સફળતા અને તટસ્થ સમિતિને મળતી જતી સફળતામાં ચેમ્બરલેઈનની વિશિષ્ટ શક્તિનાં રૂઝવેલ્ટને દર્શન થાય છે. આથી આજે એ દેશોની પરદેશ કમેરીઓ વચ્ચે બહુ એખલાસ ભર્યો મીઠો સંબંધ નજરે પડે છે. બ્રિટિશ હવાઈ શસ્ત્રબોજનાની સફળતા માટે અમેરિકન એરોપ્લેનો ખરીદવાની બ્રિટિશ સરકારને સગવડ કરી આપવામાં આ સંબંધે જ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. એંગ્લો અમેરિકન વ્યાપારી કરાર માટે થઈ રહેલા પ્રયત્નો પણ આશા-જનક પરિણામ લાવશે એમ જણાય છે. જે એ કરારો થઈ જાય તો અમેરિકા, બ્રિટન અને ફ્રાંસ લગભગ એકસરખી પરદેશનીતિ ગ્રહણ કરશે એમ લાગે છે.

અદલાતી તટસ્થનીતિ

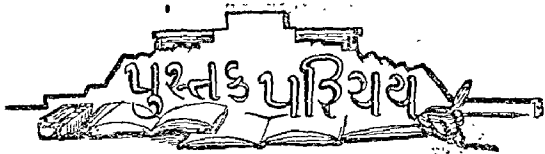
‘એંગ્લો-અમેરિકન મેટ્રી ગાઢ થવાની પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટતર થતી જાય છે; કારણ કે જગતમાં દરેક સ્થળે એમનાં વિશાળ હિતો ભયમાં મૂકાઈ રહ્યાં છે. અમેરિકન સરકારે ગ્રહણ કરેલી તટસ્થનીતિ—Neutral Policy—પણ અદલાત રહી છે. -અમેરિકન પ્રજામત દિવસે દિવસે વિગ્રહની બીક હોતો જાય છે. ફાસિસ્ટ રાષ્ટ્રોની હુમલાખોર પ્રવૃત્તિની ગંધ ઉપર અમેરિકન તટસ્થનીતિ છૂટવાની ગતિનો આધાર રહે છે. છતાં પણ ચીનો-જાપાનીઝ વિગ્રહ ને એસ્ટ્રો-જર્મન સંધિનો બહુ ભારે પ્રત્યાઘાત અમેરિકન પ્રજામાનસ ઉપર પડ્યો જણાય છે. હેલ્લા બાર માસમાં તટસ્થનીતિવાદીઓની મજબૂતી ઠીક ઠીક ઓછી થઈ ગઈ છે. હજી આ પરિવર્તન પ્રગટ સ્વરૂપે વ્યવહારનીતિમાં ક્યાંયે દેખાતું નથી. છતાં માનસપક્ષો યતો જાય છે. એની બાદ અભિવ્યક્તિ, એસ્ટ્રો-જાપાનીઝ વિગ્રહ હજી વધારે વિસ્તૃત ને ધીરસ્થાપી થશે એટલે થોડા વખતમાં માલમ પડશે. આથી :

“કોઈ પણ ઉપર ઉપરથી જોનારને પણ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે અમેરિકન રાષ્ટ્રમાનસ સખત પક્ષો લઈ રહ્યું છે (તટસ્થ પરદેશનીતિ સંબંધે). કારણ કે અમેરિકનો પ્રજાનંત્રના જે આદર્શો માટે મથે છે એ આદર્શો ઉપર આરે પાસથી ભયજનક હુમલો દુનિયાના દરેક ભાગમાં થઈ રહ્યો છે.

“આજે દરેક વિચારવાન અમેરિકન માને છે કે બીજી શત્રુની અથડામણ શરૂ થશે ત્યારે જ મહાવિગ્રહના ઇતિહાસની પુનરુક્તિ જ થવાની છે. અમેરિકા સ્વયંક્રિયાથી એ અથડામણમાં દાખલ થશે કારણ કે ૧૯૧૭ના કરતાં વધુ પ્રમાણમાં આજે નવા વિગ્રહમાં દુનિયામાં દરેક જગ્યાએ અમેરિકન હિતો વધારે ગંભીર નુકસાન સહન કરશે. શરૂઆતમાં અંતર અને તટસ્થવૃત્તિને લીધે અમેરિકા વિગ્રહમાં નહિ પડતાં પોતાના સમાન આદર્શવાળા મિત્રરાજ્યોને એ નૈતિક ટેકા આપશે અને પાછળથી વિગ્રહના વખતમાં એ સીધી રીતે પડશે.

“અમેરિકન લોકમત અતિ મહદંશે ચીનની તરફેણમાં અને જાપાનવિરોધી છે. એ જર્મનીનો ઓરિદ્વયાના બળાકારે કરેલા જોડાણથી પણ ચોક્કસપણે વિરોધી છે. જર્મનીમાં વહુદીઓ ઉપર ગુન્નરવામાં આવતા સીતમયી સમસમી ઊંડો છે. એશિયાનીયાનું મુસોલિનીએ કરેલ અપહરણ સામે પણ છે અને હજી મુધી એ અપહરણને મંજૂરી ન આપવાના અમેરિકન સરકારનાં પગલાંને એનો મજબૂત ટેકો છે.” (‘ટાઈમ્સ’ના ન્યૂયોર્કના ખબરપત્રીનો ખરીતો.)

હજી ચોક્કસ સ્વરૂપે યુરોપિયન રાજકારણમાં સક્રિયપણે ફાંસ-ખિટન સાથે બળીને શાંતિ અને સલામતી માટે પ્રયત્ન કરવા અમેરિકન પરદેશખાતું તૈયાર નથી. કદાચ એટલી તૈયારી વિગ્રહ રાત્રે થવા પહેલાં એ કદિ પણ નહિ બતાવે. એનું એક કારણ એ પણ છે કે અંદરખાતેથી ખ્રિષ્ટિય ટોળીઓનો એક વગદાર વર્ગ ચીનમાં જાપાન સાથે છૂપી સમજૂતી કરવા માગે છે. જાપાન ખ્રિષ્ટિય હિતોને મંજૂર કરે અને ખ્રિષ્ટિય પ્રભાવક્ષેત્ર અલગ કરી આપવા તૈયાર થવું હોય તો એ વર્ગની વૃત્તિ જાપાનપક્ષી છે. રૂઝવેસ્ટ નિયંત્રિત અમેરિકન રાજનીતિને ખ્રિષ્ટિયનીતિની આ કુટિલતા સામે સખત નાખમંદગી છે. અમેરિકન સરકાર એ દૂર કરી શકે એમ પણ નથી કારણ કે રૂઝવેસ્ટને અમેરિકન મધ્યમ અને નીચલા વર્ગનો ટેકો હોઈ એના બળ ઉપર એ નમે છે; એટલે કે અમેરિકાનો નીચલો વર્ગ રૂઝવેસ્ટની નીતિને દોરે છે. ત્યારે એન્જરલેઈનના પ્રધાનમંડળની નીતિ ખ્રિષ્ટિય પ્રજ્ઞતા ઉપલા વર્ગના વગદાર ટોળીઓ ધડે છે. એન્જરલેઈન એમનો પ્રતિનિધિ માત્ર છે. આથી અમેરિકન અને ખ્રિષ્ટિયનીતિ મંત્રી માટે મથતી હોવા છતાં બંનેની આ બે ભિન્ન લાગણીને ક્ષીધે બંને એક બીજાની તદ્દન નજીક નથી આવી શકતાં.

શેખતાં કાવ્યો :— લેખક : રામનારાયણ ત્રિવેદનાથ પાંડક. પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. (ગૃહદ ગ્રન્થાવલિ પુ. ૧૨) કિં. રૂ. ૨-૦-૦.

“વેણીમાં ગૂંથવા’તાં—કુસુમ તહિં રહ્યાં અર્પવાં અંજલિથી.”

આપણા ગ્રંથાન્ય ત્રિવેદ્યદ ઝવેરચદ મેઘાણીએ આ પંક્તિને, યથાર્થ રીતે જ, કવિતા કહી છે. કવિતાને માટે પંક્તિઓની સખ્યા અનિવાર્ય નથી. કાવ્ય જસો પંક્તિનું પણ હોય અને ચૌદ પંક્તિનું પણ હોઈ શકે. ચાર પંક્તિમાં પણ તેનો આત્મા પ્રાદુર્ભૂત થાય અને ક્યારેક, ઉપર્યુક્ત પંક્તિમાં થયો છે તેમ, માત્ર એક જ પંક્તિમાં પણ તે વ્યક્ત થઈ રહે.

“વેણીમાં ગૂંથવા’તાં કુસુમ તહિં રહ્યાં અર્પવાં અંજલિથી.”

‘શેખતાં કાવ્યો’નું આ અર્પણકાવ્ય અનેક રીતે સૂચક છે. એ જાતે જ ગૂજરાતી ભાષાનું એક મનોરમ કાવ્ય છે; એટલું જ નહિ પણ એ એક જ પંક્તિ આપણને શેખતાં કરુણ કાવ્યોના રસાસ્વાદનું દ્વાર ઉઘાડી આપે છે. એ એક જ પંક્તિમાં વ્યક્ત થયેલો ગ્રંથમશીય કરુણ શેખતાં બધાં કરુણ કાવ્યોની લાક્ષણિક કરુણાનો પ્રતીક બની રહે છે.

શેખતાં કરુણ, સાચે જ, જનિર્મિત્રો ગમીરવાદન્તર્ગુઢવનવચઃ છે. એ દરુણ પોતાના સાહજિક ધૈર્યને છોડતો નથી. દુઃસકામાં કે દુઃસકામાં એ દ્રવી પડતો નથી. જિર્મિલતાને લીધે એ સૈણ, નિર્જળ કે નિરુત્સાહી બનતો નથી. ગંભીરતા અને ગ્રંથમને લીધે એ કરુણ, જિહ્વટો, વધારે સઘન બને છે. પૌરુષને લીધે એ વધારે ગૂઢ અને તેથી જ વધારે ભવ્ય બને છે.

એ કરુણનું અધિષ્ઠાન, કવિની સદ્ગત સખી છે. સખીના મૃત્યુને લીધે જિર્મિલ કે વિવશ બની ગયા વિના, કવિ એ હકીકતને અનિવાર્ય ગણીને સ્વીકારી લે છે. શ્રી રામનારાયણ પાંડકના આત્માનું એક પાસું જેમ કવિ છે તેમ બીજું પાસું તર્કશાસ્ત્રી અને તત્ત્વજ્ઞ છે. એટલે તત્ત્વજ્ઞની તટસ્થતાથી કવિ આખી યોજનાને સ્વીકારી લે છે. સખીના કેશ, અંગકાર કે એવી કશી વસ્તુને સંસ્મરણ રૂપે રાખવાની પણ તેમની ઇચ્છા નથી. કારણ ?

‘હૃદયસ્થાન તેનું હવે

ન સંસ્મરણ, ના ન કે સ્વર્ગન એ કહી પૂરો.’

તેથી જ, વિષમ દેવની સામે પણ એક શબ્દ બોલ્યા વિના, કવિ મૃત્યુમાંથી પણ માંગથ્યને તારવે છે:

“મન્યાં ત્વજ સમીપ અગ્નિ ! ત્વજ પાસ ભૂતાં ધિવે,
કહે અધિક ભવ્ય મંગલ નથી શું એ સુન્દરી ?”

અને સખી જતાં, “આવી નિશા”નાં અનેક સંસ્મરણોને જગાડીને, કવિ પોતાના ખાલી રસકોપને અમીમય બનાવવાને મથે છે. સખીવિરહનું દુઃખ તો એ બૂલી શકતા નથી, પણ પોતાના શોકાગ્નિને એ હૃદયમાં જ ભરી રાખે છે; અને પોતાના ‘ગત આયુ’ની પોથીને પોતે જાતનપૂર્વક વાસી દે છે. છતાં ક્યારેક ‘અગ્નણી દિશથી આવી ઓચિન્તી ઊર્મિ વાયુની’ એને ઉઘાડે છે. અને ત્યારે સખીનું ‘આંગળી-હોડ-મૂકયું’ મધુર મુખ કવિને યાદ આવે છે.

કવિના ગૂંઠે અને ગહન શોકનો આવિષ્કાર, ક્યારેક, માર્મિક કટાક્ષવચનમાં ચર્મ જાય છે:

ના બોલાવું તુજ સહ ફરી મહાભવા રહેલાહો,
ના લેવાને મુજ વિકટ મુરકેલીઓમાં સલાહો,
ના કે તારા દરસથી તૃપ્તા ચક્ષુની કેંક છીપે,
કિતુ ગાથા તુજ વિરહમાં ગીત તારી સમીપે.

કેટલો ઊંઠો છે આ કટાક્ષ ? ખીન્ન દશા માટે ન આવ તો કંઈ નહિ; પણ આ તારાં વિરહગીતો સાંભળવાને તો આવ ! જરા આવ તો તને ખબર તો પડે કે આ વિરહદુઃખ કેટલું છે !

વિરહદુઃખની આ તીવ્રતાને હીલે જ, ‘સખિ ! આજ’ જેવાં રમણીય પ્રતીકાવ્યમાં પણ કવિની એકસતા અને આર્તિ વણાઈ ગયા વિના નથી રહેતી. વિશ્વના અણુએ અણુમાં વ્યાપી રહેલા સૌન્દર્યનું ઉદ્બોધન કરાવનાર ભાવના—સખી ની પાસે કવિ તો માગે છે એ જ વસ્તુઓ; એક તો પોતાના ‘દિલને ચરમ’ રહેલું એકાદુ આંસુ સખી લૂછે તે. અને ખીન્નું

ત ને પહેલા સખિ ! નિત્યકુમારી !

લટે તુજ કરાની ચુમવા દે !

આમાં ‘નિત્યકુમારી’ શબ્દ, ટિપ્પણમાં સ્પષ્ટ થયું છે તેમ, સૌન્દર્યોદ્બોધક ભાવનાને અનુદૂળ હોવા છતાં, સખીપક્ષે કેટલી ગંભીર પરિવ્રતાનો સૂચક છે ? આ બધાં કાવ્યોમાં કવિ ‘પ્રિયા’ કે ‘પ્રિયનમા’ જેવા શબ્દ પણ નથી વાપરતા. સંબોધનમાં ‘સખી’ અને ઉલ્લેખમાં બેએક રચણે ‘સુન્દરી’નો જ પ્રયોગ કરીને કવિ પોતાનો વ્યવહાર કરે છે. આ સંબોધનમાં જ કવિનો પોતાનાં સ્વચ્છ સખી તરફનો આકર્ષ અને ઊંડો, વિશુદ્ધ, અપારશિવ પ્રેમ વ્યક્ત થાય છે.

અવગત, કવિ પણ અન્તે તો માનવી જ હોવાથી, ક્યારેક

સખિ ! તેમ છતાં ના આવો,

સખિ ! તેમ છતાં ના આવો,

તો અગ્રતને સહમાત્રી કરવા કોઈ રીતે બોલાવો.

જેની પંક્તિઓમાં કવિહૃદયનો નિવેદ અને અતલ નિરાશા વ્યક્ત ચર્મ જાય છે. પરંતુ એકંદરે તો કવિહૃદયની વૃત્તિ સમાધાન તરફ જ વળે છે. કારણ કે કવિ જાણે છે કે :

વિના રાગ્યા કહોને કેમ આવે રાગની યનયનતી ?

રાગની વિભૂ દોરી હાથે કેમ સુખ્યા માર્ગ દય ભરતી ?

અને તેથી જ પોતાના મર્મનેરી શોકને અંતરમાં સંપ્રદીને એ મોતી જેવાં મુક્તકો જન્માવે છે.

શેષનાં આ કરુણ કાવ્યોમાં, એના સંયમ અને પૌરુષને લીધે જ, મને તો, ગૂજરાતી ભાષાની અપૂર્વ કવિતા દેખાય છે. એ કવિતા જેટલી મર્મભેદી અને ગહન છે તેટલી જ વાસ્તવિક અને તાર્કિક સમાધાનથી સુક્ત છે. શેષનાં એ કાવ્યો સંખ્યામાં ઘણાં નથી. પણ છે તેટલાં પણ એ કાવ્યો ગૂજરાતી કરુણ કાવ્યોમાં અગ્રપદે આવે તેવાં છે, એમ મને લાગે છે.

શેષનું દર્શન તેમનાં કરુણ કાવ્યોમાં જ સવિશેષ પ્રગટ થાય છે એ ખરું; પણ તેનો અર્થ શેષે માત્ર કરુણ કાવ્યો જ લખ્યાં છે અથવા તો તેમનાં સખી જ તેમનાં કાવ્યોનું પ્રધાન અધિધાન છે એવો નથી. કરુણેતર કાવ્યોમાં પણ શેષે અનેક લઘ્ય વિષયોને સ્પર્શ કર્યો છે. ‘પ્રાર્થના’, ‘નવવસ્ત્રધૂ’, ‘મન્મથનો જવાબ’, ‘રાણકદેવી’ ‘શ્રીધમ્ની એક સાંઝ’ ‘મને કેં પૂછે ના’, ‘હસ્તાદને’ જેવાં કાવ્યો કરુણ કે વિરહ કાવ્યો નથી. અને છતાં તે બધાંમાં શેષનાં કર્તૃત્વની છાયા સ્પષ્ટ જીલાયેલી છે તેમાંનાં અનેક કાવ્યો તો આલેખનની અને ભાવોની પ્રૌઢતાને લીધે, મહાકાવ્યોના ખંડો હોય તેમ લાગે છે; અને કેટલાંકની શૈલી તો મિસ્ટનનું સ્મરણ કરાવે છે. *

આ કાવ્યો દ્વારા વ્યક્ત થતું કવિનું દર્શન પણ ઉદાત્ત આર્થતાથી ભરેલું છે.

હસી મૃત્યુમુખે ધસવાનું જ દે,

ધસી મૃત્યુમુખે હસવાનું જ દે,

જીવવા નહિ તો

મરવા કોઈ લઘ્ય પ્રસંગ તું દે !

આ પંક્તિઓમાં પ્રગટ થતું પૌરુષ અને ‘પ્રાર્થના’માં વ્યક્ત થતી વિશાળ માનવતા અને અનુકંપા કવિ શેષના દર્શનની વિશિષ્ટતા છે. આ કાવ્યો દ્વારા પ્રગટ થતો કવિ જીવન-વિગ્રહથી કાપર બની ગયેલો માનવી નથી. એને તો જીવનવિગ્રહમાં ઝૂઝવું છે. એને સરળ અને નિષ્કંટક જીવનપંથની ઇચ્છા નથી. એનો તો જીવવા માટે તેમ જ મરવા માટે પણ લઘ્ય પ્રસંગો જોઈ જાય છે. એની માનવતા માત્ર પુરુષાર્થશીલો તરફ જ અનુકંપા બતાવીને પૂરી નથી થતી. પણ ‘મહી મહી લડી મરે નિજ સલામતી શોધતા’ એવા ‘કરચલા સમા’ માનવીઓ સુધી પણ એ વિસ્તરે છે. પૌરુષ પરાક્રમ અને દુર્ધર્ષતા જેટલું જ સ્થાન, કવિની દૃષ્ટિએ, ઉદારતા, સુકુમારતા અને સમભાવનું પણ છે. એટલે જ તો ઉદયિનું પૌરુષ, અને પરાક્રમ જોઈને કવિને માન થાય છે; પણ સિન્ધુ આશ્ચર્ય તો નાની શી હોડીની સ્પર્શ રેખા ધારણ કરતા ઉદયિનું ‘વિરલ સોકુમાર્ય’ જોઈને જ થાય છે.

આ ઉપરાંત હાસ્યરસિક કાવ્યો પણ શેષની વિશિષ્ટતા છે. આ ગ્રંથમાં સાતેક હાસ્ય-પ્રધાન કાવ્યો આપવામાં આવ્યાં છે. એ બધાંમાં શેષ કરતાં સ્વૈરવિહારીની કટાક્ષપ્રિયતા વધારે દેખાઈ આવે છે. કવિ શેષનાં હૃદયનું ખીજું પાસું, આપણે જોઈ ગયા તેમ, તત્ત્વજનું છે. પણ એ તત્ત્વજ ગંભીર વિપાદમાં કે નિરાશામાં હોયેલો નથી. એ તત્ત્વજ તો બને ત્યાં

* ઉ. ૧૬ જુઓ ‘પ્રાર્થના’ પંક્તિ ૭ થી ૨૩; ‘હુંગરની કોરે’ પંક્તિ ૧ થી ૧૦; ‘નવવસ્ત્રધૂ’ પંક્તિ ૨૦ થી ૩૫; ‘શ્રીધમ્ની એક સાંઝ’ પંક્તિ ૧ થી ૧૭; ‘મને કેં પૂછે ના’ છેલ્લો ખંડ; ‘હસ્તાદને’ પંક્તિ ૩૩ થી ૬૮.

મુધી હમે છે. અને હસીને જગતની વિપમતાઓને હાજવી બનાવી દે છે. આ સાથે કાવ્યોમાં એ હાસ્યવૃત્તિની આપણને ઝાંખી થાય છે.

આ હાસ્યરસિક કાવ્યો ઉપરાંત, આ સંગ્રહમાં મુક્તકો અને દુહાઓ, ભજનો અને બાબાનંતરો પણ સંગ્રહિત થયાં છે. એમાં પણ તે તે કલા-સ્વરૂપના હાર્દને કવિ પકડી શક્યા છે. એમના-એક મુક્તકનો નમૂનો લઈએ:

ના માનું હું ધનજલ પડ્યે સ્વાતિમાં સૂર્યકાલે
ખુદશી છીયો મહા, નિપજતાં મોની સોહાગસાર;
ના, ના લાને કશુંય કદિ એ બહારની મુક્ત ચીજે,
ભમે અન્તર દરદથી જ આ મૌલિકા, મુક્તક વા.

અને એક ઉદાહરણ દુહાનું:

એકલ ભલાં તપસ્વીઓ, રસિયાં ભલાં જ હોય,
બીજાં તણુ તણુ કે અધિક, ને દિલદંભ ન હોય.

આ બધાં કાવ્યો, રચનાક્રમમાં, વહેલાં કે મોડાં લખાયાં હશે. પણ કાવ્યસંગ્રહમાં તેમની ગોઠવણીમાં કુશળ બાગબાનની દૃષ્ટિનું ઔચિત્ય જળવાયું છે. પહેલાં ચાર કાવ્યો પ્રાર્થનાનાં છે. પાંચમું ‘ઉદધિ’ને પણ પ્રાર્થનાનું કાવ્ય છે. પણ સાથે સાથે, તે પ્રકૃતિઅંગનું પણ છે. એટલે તે કાવ્ય દ્વારા ઈશ્વરમાંથી સહેજે પ્રકૃતિ કાવ્યોમાં સંક્રાન્ત થવાય છે. અગિયારમા કાવ્ય “પોરેલા પિયુના”-માં પ્રકૃતિવર્ણન છે, પણ ઉપમાન ત્યાં શૃંગારનું લેવામાં આવ્યું છે. એટલે એ કાવ્યથી શૃંગારનાં અને ગૃહભાવનાં કાવ્યોમાં સંક્રાન્તિ થાય છે. આમ બારમી સત્તાવીસમા કાવ્ય મુધીનાં કાવ્યો શૃંગારનાં અને ગૃહભાવનાં કાવ્યો છે. અઠાવીસમા કાવ્ય “ખિન્ન સખાને” થી બીજીસમા કાવ્ય “મન્મથનો જવાબ” મુધીનાં કાવ્યો લગ્ન-પ્રશ્નોની વિકટતાઓનાં કાવ્યો છે અને તેથીશરૂ કાવ્ય ‘ઉમા-મહેશ્વર’ આશ્લેષથી જગત વિષને સાચક બનાવતી લગ્નપ્રેમની સર્વોપરી શ્રદ્ધાનું આલેખન કરે છે. ત્રીસમી કાવ્ય “રાણકદેવી” લગ્નનંદાને લગતું કાવ્ય તો છે જ; પણ સાથે સાથે પરલક્ષી કાવ્ય પણ છે. એટલે ત્યાંથી એક દૃષ્ટિએ પરલક્ષી એવાં કાવ્યો શરૂ થાય છે. તે જ પ્રમાણે બેતાળીશમું “માંદમીને” હાસ્યમાંથી જીવનના પરચૂરણ ભાવોમાં જવાને અનુદ્રુગ છે. પચાસમા “ગ્રીષ્મની એક સાંજ”થી ચિન્તન, અને કવચિત્ મંથન સાથેના ચિન્તનનાં કાવ્યો, અને માનસશાસ્ત્રીય પ્રશ્નોનાં કાવ્યો શરૂ થાય છે. છપ્પન, સત્તાવન, અને અઠ્ઠાવનમા કાવ્યો મન્થન અથવા મન્થનના પરિણામે આવના સત્યનિરૂપણનાં કાવ્યો છે. છેવટે ત્રેસડમા “સદીરોનો રાસ” થી છેરડા કાવ્ય “ઉસ્તાદ” ને મુધીનાં કાવ્યો કવિની અન્નિમ શ્રદ્ધાનાં—ચિન્તન પરિણામી શ્રદ્ધાનાં કાવ્યો છે.

એ શ્રદ્ધાનું અધિષ્ઠાન વિશ્વની મંગલ યોજના છે. બાહ્યદૃષ્ટિએ વિષમ જગતની આ જગતની યોજનામાં કંઈ કંઈ પણ અકલ્પ જ દેખાયું છે. લુદાં લુદાં નામથી ઓળખાતો હોવા છતાં તરત દૃષ્ટિએ જેમ સમુદ્ર એક જ છે તેમ લુદા લુદા ધર્મોના નામે ઓળખાતા હોવા છતાં મનવ માવના ધર્મના આત્મરૂપ સત્ય પણ એક જ છે. માનવ માવનો ઉદ્દેશ જિજ્ઞાસ “પ્રવાદેના જ પંથથી” પણ એ એક જ આનન્દ સિન્ધુની ગોદમાં લપાવાનો, પોતાનો મુક્તિ-સિન્ધુના મહાસૂર સાથે મિલકાવો. ‘ગરવાં’ અને ‘ગમીલાં’ ગીન ગાવાનો જ હોઈ શકે. આ

અનન્તમાંથી હોડેલું, કરી વ્યક્ત અનન્તને

થઈ લય અનન્તમાં

‘ઉસ્તાદ’ના એવા મહાગ્રંથીતની સાથે પોતાનું સંગીત મિલાવતાં મિલાવતાં, “ બ્યારે આ આયખું ખૂટે” ત્યારે સંસ્કારી માનવ તો એક જ વસ્તુને ઝંખે:

તેમ મુજ જીવનના સૌ શેખનું

કાઢને ખાતર કરજે, ને ને ને ને
કામાં નવજીવન બરજે.

આમાં સૃષ્ટિરચનાની અભિનવતા, નિત્યનૂતનતા, ઉત્પત્તિ અને વિકાસક્રમમાં કવિની અડગ શ્રદ્ધા વ્યક્ત થાય છે.

શેખની આવી માંગલ્યમૂલક પ્રતિભાએ આપણને કાવ્યના પણ અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં અત્યંત સ્વાદુ દુષો આપ્યાં છે. એ દુષો સંખ્યામાં ઝાઝાં નથી એ હકીકત છે. એટલું જ નહિ પણ સડસડ કાવ્યોમાં આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી, ગંભીર અને અગંભીર પ્રકારનાં કાવ્યો, સોનેટ અને મહાકાવ્યના ખડો હોય તેવાં પ્રૌઢ શૈલીનાં કાવ્યો, રાસ અને ભજનો, મુક્તકો, દુહાઓ અને ભાષાન્તરો: આટલું બધું સ્વરૂપવૈવિધ્ય હોવાથી, ક્યારેક તો આ ગ્રંથમાં માત્ર નમૂનાઓ જ આપવામાં આવ્યા હોય તેમ લાગે છે. પણ સંખ્યાનો લોભ જતો કરીએ તો શેખે આ બધાં જ ક્ષેત્રોમાં વિશિષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે એમ આપણે કહી શકીએ.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની પ્રયોગશીલતા અને દૃષ્ટિની નવીનતા શેખને સિદ્ધ હોવા છતાં, એમનું પિતૃકુલ તો સંસ્કૃત કવિઓ જ શોભાવી રહ્યા છે. “અરત,” “અનુકૂલ” અને “ગુંગશ” જેવા વિશિષ્ટ શબ્દોનો યૌગિક અર્થમાં પ્રયોગ, ઉપમાઓ અને અલંકારો, છંદોની સાદ્યન્ત વિશુદ્ધિ, વર્ણનો અનુકૂળ વિન્યાસ, જરા આગળ નર્ધએ તો એક પંક્તિના અર્પણ-કાવ્યમાં અને “માંદગી”માં અખણે ઝીલાતી કાલિદાસની અને શદ્દકની છાયા અને સમસ્ત કાવ્યગ્રંથમાંથી સ્વયમેવ સ્ફુરી નીકળતી વજ્રાદિપિ કઠોરાણિ મૃદ્ધનિ કુસુમાદિવિની લોકાત્મર આર્યભાવના: આ બધાં કવિ શેખનો આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય સાથેનો ધનિષ્ઠ સંપર્ક અને એ સાહિત્ય પ્રત્યેનો પરમ આદર બતાવી આપે છે.

સંસ્કૃત કવિઓ અને કાવ્યશાસ્ત્રીઓની સાથે તેમના પિતૃકુલમાં આપણે એ ગૂજરાતી કવિઓને પણ ગણાવી શકીએ: કાન્ત અને બળવંતરાય ઠાકોર. અલબત્ત, કાન્તની શૈલીમાં શેખે ખંડકાવ્યો લખ્યાં નથી. પણ કાન્તની વર્ણુસંવાદિતા અને મંજુલતા અને ઠાકોરની અર્થ-ધનતા અને પ્રયોગશીલતાનાં તત્ત્વો શેખનાં કાવ્યોમાં સાદ્યન્ત દેખાઈ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ કાન્તમાં કવચિત મળી આવતી ઊર્મિલતા અને અતિદીર્ઘતા અને ઠાકોરમાં કવચિત દેખાતી દુર્બોધતા અને રક્ષતામાંથી શેખ બચી પણ ગયા છે.

આ ઉપરાંત, આપણા પ્રાચીન રાસ, દુહા અને ભજનોનો કાજો પણ શેખના ઘડતરમાં ઝોઝો નથી. આ બધાં પિતૃકુલને શેખની શાન્ત, સ્વસ્થ, સંયમશીલ પ્રતિભાએ વાળી દીધું છે.

કવિ અને કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસી શેખ શબ્દોના પણ કુશળ કારીગર છે. ક્યારેક શબ્દોને રૂઢ અર્થમાં ન વાપરતાં, યૌગિક અર્થમાં વાપરીને, તો ક્યારેક “જિંથે” અને “મર” (ભલે) જેવા શબ્દપ્રયોગો કરીને, ક્યારેક “સ્વપ્રમાંહી નુભવન્તી” અને “ઝંઝાનિલોધી-થવા” (અથવા) જેવી સન્ધિઓ કરીને, તો ક્યારેક “આંગળી-હોઠ-મૂકયું” અને “આમુ-લાંબા-મૃત્યુ...દીક્ષાની” જેવા સમાસો કરીને તે ધારી અસર ઊપજાવે છે. એમની શૈલી પણ વિષયને સર્વથા અનુરૂપ થઈ શકે છે. ભજનોમાં એ શૈલી “આયખું” “સમુંદર”

જેવા લોકભાષાના શબ્દપ્રયોગો કરીને કાવ્યોને જૂનવડનો રંગ આપે છે; તે ગંભીર અને ભવ્ય વિષયોને સ્પર્શતાં કાવ્યોમાં શુદ્ધ તત્સમ શબ્દોદ્ધારા વિષયોની ભવ્યતાને પહોંચી વળે છે. છંદોમાં પણ

‘ઉપરે અદ્ધર રહી, જીવે સંદિગ્ધ જીવન,’

કે

‘પરંતુ અન્તે તો

અભેદ નિર્જનો કરી, ગહન ને વિશાળાં બની,

વહે ધણુ-વિરોધ-ધણુ અનન્ય ઉદ્દેશથી,

કરે તાઢી ભૂમિને રસસમૃદ્ધ ને ખીલની,

કલહાર સમ લીલી ને જાળી મહેકમહેકાં થતી,

અનેકવિધ વિસ્તરત વ્યવહાર ન્યાં લોકના!

તમેયે એ રીતે’—અસમતિ હિ વિસ્તારથી અશ્વમ્!’

જેવા અનેક પ્રયોગોમાં ભાવાનુકૂલત્વ રાખી શકે છે. અને કાવ્યના ભાવને તેની છંદો-યોજનાથી અને શબ્દયોજનાથી જ સ્પષ્ટ કરી દે છે.

શેખરી આ કલાનો પ્રધાન સૂર, મને તો, સંયમ લાગે છે. સોળ વરસના શાળામાં માત્ર સાસક નાનાંમોટાં કાવ્યો લખવાં તે પણ મને તો સંયમનું જ એક ચિહ્ન લાગે છે. કાવ્યલેખનને પોતાના મુખ્ય વ્યવસાય તરીકે સ્વીકાર્યા વિના એમણે કાવ્યો લખ્યાં છે એટલે જ તો એમનાં કાવ્યો, સંખ્યામાં અલ્પ હોવા છતાં, કાવ્યશુભે સંપૂર્ણ બની શક્યાં છે. શબ્દોમાં શું કે અલંકારોમાં, છંદોમાં શું કે ભાવોમાં, આમાંનું કોઈપણ કાવ્ય ઊતરતી કક્ષાનું નથી એનું મુખ્ય કારણ મને આ સંયમ લાગે છે. એ સંયમને લીધે જ કાવ્યોનો પ્રત્યેક શબ્દ અર્થવાહી બની શક્યો છે. એ સંયમને લીધે જ કાવ્યોનો પ્રત્યેક છંદોલંગ પણ અભ્યાસની અને અનિવાર્યતાની દૃષ્ટિએ જ થયો છે. પ્રાસાનુપ્રાસ અને છંદોયોજનાનો અનાદર પણ આ સંગ્રહમાં ન્યાં ન્યાં દેખાય છે ત્યાં ત્યાં તે કવિની બેદરકારીમાંથી કે અશક્તિમાંથી જન્મ્યો નથી હોતો. પણ કલાસ્વરૂપને એની આવશ્યકતા હોવાથી જ એ જન્મ્યો હોય છે. બાકી શુદ્ધ છંદો અને સંપૂર્ણ સ્વાભાવિકતાવાળાં પ્રાસાનુપ્રાસવાળાં કાવ્યો તો આ સંગ્રહમાં અનેક છે.

સંગ્રહના આન્તર દેહ તરફ વળીએ તો ત્યાં પણ આ જ સંયમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એને જ લીધે આ સંગ્રહનું કોઈપણ કાવ્ય ઊર્મિલતામાં સરી નથી પડતું. જગતની વસ્તુચિત્તિ સાથે ધમપહાડા માર્યા વિના, ઉપદેશ કે ઉદ્દેશપ્રેરણામાં લપસી પડ્યા વિના કવિ જગતયોજનાને તપાસે છે. અને એ યોજનાની સાથે આપણે આપણી જગતને કઈ રીતે અનુકૂળ કરી શકીએ તે આપણને બતાવે છે. કવિહૃદયનું વલણ વિશ્વયોજના સાથે વિગ્રહનું નદિ, પણ સમાધાનનું છે. એને પણ આપણે આ સંયમનું જ પરિણામ ગણી શકીએ.

દૃઢમાં, સંયમ, પારખ, જીવનના વિધિવિધ ખંડોને જોવાની મુક્ત, સ્વતંત્ર અને તટસ્થ દૃષ્ટિ અને જગતની યોજનાના માંગત્યમાં ઊડી ને અખૂટ શ્રદ્ધા: આ બધાં લક્ષણોને લીધે “શેખરી કાવ્યો”નું સ્થાન આપણી અર્વાચીન કવિતામાં જ નદિ, પણ સમસ્ત ગૂંચરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં વિશિષ્ટ છે. આપણા કવિઓમાં શેખરનું સ્થાન તો કાળ પોતે જ નક્કી કરશે. પણ તેમનાં કાવ્યો આપણા શિષ્ટ વાચકવર્ગની સાચી અને ઊંચી કવિતાની તુલના તો કાંઈ પણ કાળે તમ કરી શકશે એ નિર્વિવાદ છે.

મનમુખલાલ જીવેરી

સ્વૈરવિહાર ભાગ બીજો:—લેખક: રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક. પ્રકાશક: રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. (બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ પુ. ૧૧) કિં. ૧-૪-૦.

“શેષનાં કાવ્યો” અને “સ્વૈરવિહાર” બન્ને એક જ લેખકની કૃતિઓ છે એમ બ્યારે કોઈ તટસ્થ રસત પહેલી જ વાર જાણે ત્યારે તેને જરૂર આશ્ચર્ય થાય. પણ “શેષનાં કાવ્યો”માંનાં હાસ્યરસિક કાવ્યોને એ ત્યારે ફરીથી વાંચે ત્યારે જ તેને આ બન્ને પુસ્તકોના લેખકની પ્રતિભાનો ચમત્કાર સમજાય અને તેનું કુતૂહલ ઓછું થાય.

“સ્વૈરવિહાર” આપણને નવો નથી. “સ્વૈરવિહાર”ના કટાક્ષો, ઓનું માર્મિક હાસ્ય, એની અદ્ભુત અવળ વાણી: આ બધાં આપણે “સ્વૈરવિહાર” ભાગ પહેલામાં જોયાં છે. એ લક્ષણો આ બીજા ભાગમાં પણ દેખાય છે.

આ બીજા ભાગમાં પણ રાજકીય, સામાજિક, સાહિત્યવિષયક કે ધાર્મિક, કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ન્યાં ન્યાં જડતા કે વક્તા દેખાય છે ત્યાં ત્યાં સ્વૈરવિહારીનો કટાક્ષ પહોંચે છે, તેને લીધે છે ને તેની વિષમતાને આપણા મન પર છાપે છે. એ કટાક્ષો, અલગત, સમકાલીન પરિસ્થિતિ પર થયેલા હોવાથી, એમાં નરસિંહરાવભાઈ પરના પ્રહારની જેમ કયાંક કયાંક વ્યક્તિગત પ્રહારો દેખાઈ આવે છે ખરા; પણ એકંદર, સ્વૈરવિહારીનો કટાક્ષ એવી મંડુચિતતાથી પર છે. મોટે ભાગે તો એ કટાક્ષ અમુક આખા વર્ગને કે ઘણુંખડું તો માનવસ્વભાવને સ્પર્શતો હોવાથી દંડાથી કે દોષથી મુક્ત રહી શક્યો છે. એ નિર્દોશતા અને નિર્દોષતાને લીધે જ એ શુદ્ધ અને ઉચ્ચ કક્ષાનો કટાક્ષ બને છે.

“સ્વૈરવિહાર”નો મોટો ભાગ અસહકાર વખતે અને અસહકાર બંધ પડ્યા પછી, ઓડિન-સોના યુગમાં લખાયો હોવાથી એ કટાક્ષો મુખ્ય ભોગ, સ્વાભાવિક રીતે જ, સરકારી તંત્ર થયું છે. ઓડિન-સો, જલ, જલના કાપદા, સરકારી અમલદારો, અહિંસક સૈનિકો પર સરકારે કરેલો જુલમ, સરકારી રૂઢિચુસ્તતા: લેખક આ બધાંની વ્યાજસ્તુતિથી પ્રશંસા કરતા જાય છે અને એ રીતે કાપદામાં રહેલી સુદ્ધિહીનતા અને પગલામાં રહેલા દબાને ખુલ્લો પાડે છે.

પણ સ્વૈરવિહાર ચથાર્થનામા હોવાથી તેને વિષયની મર્યાદા નહીં શકે જ નહિ. એ તો પોતાના વિહારમાં જે કોઈ નબળાઈ હડફેટે ચડે તેને ઊપાડે ને ભગવે. એટલે જ વ્યુત્પત્તિ-શાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, કળાશા (સાંખ્યશાસ્ત્ર), વૃદ્ધાવરણ, માંદગી, શાસ્ત્રાન્ધતા, પ્રેમ, મુદ્રાલેખો, લોકસાહિત્ય, રાસ, મનુષ્યની સ્વભાવગત નિર્બંધતાઓ: કોઈ પણ વિષય સ્વૈરવિહારીની સૂક્ષ્મ દષ્ટિમાંથી જીટકી જવા પામ્યો નથી. આ બધાં ક્ષેત્રોમાં રહેલી તાર્કિક નિર્બંધતાને, દબાને અને જડતાને સ્વૈરવિહારીએ પકડી પાડી છે ને તેનો ઉપહાસ કર્યો છે.

ઉપહાસ કરવાની લેખકની પદ્ધતિ પણ વૈવિધ્યભરી છે. “રાત્ર્યનીતિનાં રહસ્યો”માં અને “સાંખ્યશાસ્ત્ર”માં થયું છે તેમ, કાં તો વ્યાજસ્તુતિથી તે નિર્બંધતાની તરફેણ કરીને લેખક તેનો ઉપહાસ કરે છે; તો ક્યારેક “કાળ” વિશેના લેખમાં થયું છે તેમ, સીધે સીધી કટાક્ષોની ઝડી વરસાવીને લેખક પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. ઉપહાસ કરવા માટે ક્યારેક તે એવોનો ઉપયોગ કરે છે તો ક્યારેક રાજાં કાલંદર્ય કારણમ્ જેવા એકાદ પ્રચલિત સૂત્રને નવા જ મંબંધમાં વાપરીને આપણને હસાવે છે: ક્યારેક “ચાકુન્તલનો ગૂઢાર્થ” જેવા ભેખોમાં છેવટ સુધી ગાંભીર્યનો દેખાવ જાળવી રાખીને તે આપણને બનાવી જાય છે, તો

કપારેક કાપરચની કે સસકા અને હાથીની વાર્તા જેવા હુચકાઓ આપીને લેખક આખી પરિસ્થિતિને સ્પષ્ટ હસાવી દે છે. આમ અનેકવિધ સાધનોથી લેખક પોતાની કળાનો આવિષ્કાર કરે છે.

આ “સ્વર્ગવિહાર”નું સાચું રહસ્ય, મને લાગે છે તે પ્રમાણે, કટાક્ષને પાંચ નખખાઈ શોધવામાં રહ્યું છે. જેલના નિયમો શું કે ઓર્ડિનન્સો શું, જ્યોતિષ વગેરેમાં, અનેક વખત નિરાશ થવા છતાં, માનવાની માણસની અન્ધશ્રદ્ધા શું કે મુંઝવણના ભુવાનોનો છીછરો નવમતવાદ શું, આ પુસ્તકમાં લેખકે જે જે નિર્મળતા પર પ્રદર્શો કર્યા છે તે તે નિર્મળતા દાખલા, દલીલ અને આંકડાથી ભરચક બનેલા નિર્ણયો કે મૃદુસિંધોથી આટલી સફળ રીતે આપણા મનમાં ફસી શકત નહિ. એવી નિર્મળતાઓ હસાવવાનું કાર્ય એક કટાક્ષ જ કરી શકે છે એટલે એવા કટાક્ષને યોગ્ય નિર્મળતા શોધવામાં જ લેખકની શક્તિનો વિજય રહ્યો છે.

“સ્વર્ગવિહાર”નો આ બીજો લાગ પાશુ પહેલા લાગની જેમ વાચકોનો સત્કાર પામશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

મનસુખલાલ ઝવેરી

સાહિત્યસમીક્ષા :—લેખક : વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ. પ્રકાશક : ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે, નૂતન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. કિં. ૨-૮-૦.

“પારિભાષિક શબ્દકોષ”ના અભ્યાસી ગ્રંથાલોક, “પ્રેમનો દંભ” “નવો અવતાર” વગેરેમાં દેખા દેતા પ્રથમ પકિતના લાપાંતરકાર, “ગલનવનીત” “નર્મદનું મંદિર” આદિ ગ્રંથોના સંપાદક—આમ અનેકવિધ સ્વરૂપે ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનાર “વીર નર્મદ”ના સર્જક રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટના વિવેચન નિર્ણયોનો ગ્રંથક પ્રકટ થવાનો છે એવી અફવાઓ ધણા વખતથી સાંભળ્યા પછી આખરે ચારેક માસ પહેલાં એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ તેને પેટ ભરીને નીરખવાનું અને એક વખત વાંચેલું પુસ્તક રૂપે ફરી તાજું કરવાનું સદ્ભાગ્ય તો તાજેતરમાં જ પ્રાપ્ત થયું.

ગુજરાતના વિવેચકવર્ગ અને વિવેચન સાહિત્યના ઇતિહાસ અને વિકાસ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં મધ્યકાલીનોમાં નવલરામ, રમણલાલ અને મણિલાલ નભુભાઈની પછી સમકાલીન સાહિત્યના ભાગ્યવિધાતાઓમાં સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ, આચાર્ય આનંદશંકર દ્રુવ, અધ્યાપક બલવંતરાય કોઠાર અને પ્રો. રામનારાયણ પાંકજ પ્રથમ દૃષ્ટિપટ પર ખડા થાય છે. એ વિદ્વાન વિવેચકગણને છોડીને આગળ જઈએ તો વિવેચનના આકરા આદર્શને સતત પોતાની સમક્ષ રાખનાર પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, રા. ઠાકરરાય માંકડ, શ્રી. વિજયરાય વૈદ્ય, રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ, રા. નવલરામ ત્રિવેદી અને પ્રો. અનંતરાય રાવળની મૂર્તિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આપણા યુવાન કવિ-વિવેચકોમાં શ્રી. ત્રિભુવનદાસ હુદાર અને પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરી વગેરેનાં વિવેચનો પણ અભ્યાસપૂર્ણ અને આશાસ્પદ છે.

‘સાહિત્ય સમીક્ષા’ના કુલ ૧૪ વિવેચન નિર્ણયોને “તત્ત્વચર્ચા” “નર્મદયુગનું વાહન” “સમકાલીન સાહિત્ય” એ ત્રણ શીર્ષક તલે વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. કુલ ૭ નિર્ણયો જાન ૧૯૮૨થી ૧૯૮૮ સુધીના ‘કૌમુદી’માં પ્રગટ થયા છે તે અહીં સંમહમાં લેવામાં આવેલ છે. બાકીના નિર્ણયો ‘વસન્ત’, ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’, ‘માનસી’ વગેરેમાં અને ઉપોદ્ધાત-રૂપે અથવા બાંધણીરૂપે પ્રગટ થયા છે.

આ નિબંધોમાંથી અમુકનો મૂળ નામોને બદલાવવાનું કારણ લેખક આપે છે પરંતુ તેમ ન કર્યું હોત અને મૂળ નામો રાખ્યાં હોત તો કેઈ હરકત નહોતી. આ મંત્રબદ્ધમાં પહેલો જ નિબંધ “વિવેચનનો આદર્શ” વાંચનાં જ સૌ કોઈ મુગ્ધ બની જાય એવો છે અને લેખક પોતે જ પ્રસ્તાવનામાં એ નિબંધ વિષે આવા ગંદાવધુક્ત સખ્દો લખે છે:

“સૌની પહેલો મૂકેલો લેખ એક રીતે આ આખા મંત્રબદ્ધની મૂઢત પ્રસ્તાવના જેવો છે.”

“ભલે મારા જેવા અનેકોનો ક્ષય થાયો પણ સત્યનો જય થાયો. અદ્વાત્માને માપવાને સારુ સત્યનો મજ કદી ટૂંકા ન બને” —ગાંધીજીના એ આકરા આદર્શને ચરિતાર્થ કરવા મારે જ તબો આ નિબંધ લખાયો હોય એમ એ નિબંધની પ્રત્યેક રેખાનું પૃથક્કરણ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે.

૩૧ પૃષ્ઠના આ લાંબા નિબંધમાં સર્જક અને વિવેચકના મંબંધથી શરૂઆત કરીને સાહિત્યમાં વિવેચકનું કેટલું ઊંચું સ્થાન છે તે દર્શાવવા વિવેચકને કવિતા જેવો જ સર્જન-શીલ કલાકાર માનવામાં આવ્યો છે. એન જોનસન કહે છે તેમ, To judge of poets is only the faculty of poets. લેખક કહે છે કે ‘કવિકૃતિને યરાગર ન્યાય આપવા મારે પણ વિવેચકને અમુક પ્રકારના કવિત્વની અનિવાર્ય જરૂર પડવાની.

વિવેચક—આત્માના ત્રિવિધકોશમાં, કવિજનોચિત સૌન્દર્યભક્તિ એ એના પ્રથમ રસ-મયકોશ વિશે જણાવતાં લેખક કહે છે “સૌન્દર્યનું પૂજન, પરીક્ષણ અને પરિશોધન એ વિવેચકની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે” એટલે રસમયકોશને ખીલવવા મારે વિવેચક પાસે સૌન્દર્ય-ભક્તિને મારે રસસત્તા અને નિષ્પક્ષતા એ સ્વાભાવિક ગુણો ઉપરાંત દુરાસાધ્યતામાં જ એની સાચકતા રહેલી છે એમ લેખક સૌથી પહેલાં પ્રતિપાદન કરે છે. વિવેચકના જ્ઞાનમયકોશ વિષે ચર્ચા કરતાં રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ કહે છે કે “અખંડ વિદ્યાવ્યાસંગ એ વિવેચકનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ છે. એના જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ જ જગતનું સર્વેષક હોય એ સમગ્ર સંતત રીતે વાંચ્યા કરવું, વિચાર્યા કરવું, એનું ફરી ફરીને પારાયણ કરવું, અને એ રીતે સતત સૌન્દર્ય-પરિશીલનમાં સદ્યો સમય ગાળી પોતાની તોલનશક્તિને પરિપક્વ બનાવવી એ હોવી જોઈએ.”

વિવેચકમાં રસવૃત્તિ અને જ્ઞાનવૃત્તિની ઉદ્વેગતા ઉપરાંત એનામાં શીલમય કોશની આવશ્યકતા વિશે જણાવ્યા પછી, લેખક સુશીલતાનાં ચાર લક્ષણો—સત્યનિષ્ઠા, સ્વાતંત્ર્ય, તાટસ્થ્ય, અને સમભાવ-વિશે વિસ્તારથી કહે છે તે વખતે રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ એક વિવાદાસ્પદ સિદ્ધાંત રજુ કરે છે તેનો અંગે ઉલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી.

“આ ઉપરાંત વિવેચક એક વિશેષ અર્થમાં પણ તટસ્થ હોય છે. સાહિત્યસર્જનનો સોત વહી રહ્યો હોય છે તેમાં ભલે ન પડતાં એ તટ ઉપર જ બેસે રહે છે, અને ત્યાં બેસે બેસે સૌ સર્જકોની સર્જનશીલા એ રસપૂર્વક નિહાળ્યા કરે છે.”

સાહિત્યનાં સર્જનાત્મક સ્વરૂપોનો વિકાસ કરવાની લાલચ આ સિદ્ધાંતથી વિવેચકે જતી કરવી પડે છે. સેઈન્ટ જ્વનની સલાહ પોતાના મતના સમર્થન અર્થે લેખકે રજુ કરેલ છે. વળી તે કહે છે:

“વિવેચક ન્યારે સર્જનમાં પડે છે ત્યારે એની દૃષ્ટિ સંકુચિત થઈ જાય છે. પછી પોતાની સર્જનપદ્ધતિ જ ખરી અને બીજાની ખોટી એવા પૂર્વગ્રહો એના ચિત્તમાં ભંતે છે, અને ઘટત સર્જકો પ્રત્યેના સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા આદિ માનવસહજ ભાવોથી પણ એ સર્વથા મુગ્ધ રહી શકેતો નથી, એટલે પછી એ યથાર્થ વિવેચન કરી શકેતો નથી.”

આ માન્યતા બૃહલ્લેક્ષી લાગે છે. વિવેચક સાહિત્યનાં સર્જનાત્મક સ્વરૂપો તરફ વળવાથી એની દૃષ્ટિ સંકુચિત થવાને બદલે પોતે સાહિત્યના જે સ્વરૂપને સર્જે છે તેના અંતરંગને બરોબર પિંજાનતાં દીખે છે એટલે એની દૃષ્ટિ વ્યાપક બનતાં એ જ સ્વરૂપ ખીલવનાર અન્ય સાહિત્યસર્જકની કૃતિ તરફ સ્પર્ધાના લાવથી જોવાને બદલે સાચું મૂલ્યાંકન કરવાની પ્રેરણા એનામાં રવતઃ ઉદ્ભવે છે. મેથ્યુ આરનોલ્ડ જેવા અનેક સર્જકો ઉત્તમ વિવેચક તરીકે જગતના અન્ય સાહિત્યકારોમાં નામના પામ્યા છે. આપણા સાહિત્ય તરફ જ દૃષ્ટિ દેડીએ તો પ્રો. કોકર પ્રથમ પંક્તિના સર્જક હોવાની સાથે જ વિવેચક તરીકે માનભર્યું સ્થાન ધરાવે છે. સ્વ. નરસિંહરાવ પણ સર્જક અને વિવેચક બન્ને હતા. પ્રો. રામનારાયણ પાંડે પ્રથમ કક્ષાના સર્જક હોવા ઉપરાંત વિવેચક તરીકે મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. એટલે વિવેચક સર્જક થવાના મોહમાં ન પડવું જોઈએ એ મંતવ્ય સ્વીકારતાં શોકાય થાય છે. "સર્જન અને ચિંતન"ના લેખક ધૂમકેતુ સાચું જ કહે છે કે "સર્જન અને વિવેચન એ એક જ માનસિક રિચતિનાં એ પાસાં છેઃ અથવા, તમે એમ કહો, કે સર્જનમાં રહેલી વધારે એતનાનો અભ્યાસ એટલે અવલોકનઃ વિવેચન."

આટલો મતભેદ હોવા છતાં, રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટે આ અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધમાં રજુ કરેલ આદર્શ બરોબર લખ્ય છે. એ જોટલો કડિન છે તેટલો જ સાચા વિવેચકને પ્રેરણાત્મક છે. આ નિબંધમંત્રકનું એ અણુમોલું મોતી છે.

રાજકોટના 'તરણ લલિતકળા પ્રદર્શન'ના પ્રમુખ તરીકે આપણા લાપણ તરીકેનો 'કલાનો મહિમા' એ નિબંધ પહેલા નિબંધની પડી તુર્ત જ વાંચતાં બહુ ઝાંખો લાગે છે. સુખદુઃખના ચાક્રી ત્રાસેલ માનવીને નૂતન તાજગી બક્ષનાર માનવજીવનની સજીવન સોગરી રૂપે વિશ્વસી રહેલ કલાની મહત્તા માનવી બુદ્ધિ અને જીર્ણ વચ્ચેની વિસ્તારદિતા દાખીને માનવીના જીર્મિત્રને વ્યવસ્થિત કરીને એની સમસ્ત એનનાને સર કરી એને કલ્યાણને પંથે દોરવામાં રહેલો છે. આટલા ખર્ચ ઉપર આ નિબંધ રચાયો છે. લાપણરૂપે તૈયાર કરેલ આ નિબંધ લાપણ તરીકે જ લખાયો હોવાથી મુદ્દાસર હોવા છતાં તેમાં કેટલાંક વિધાનો વિસ્તૃત સ્વરૂપે ચર્ચાયાં નથી.

'કૌમુદી'માં આગત્યો દસ વર્ષ પહેલાં પ્રગટ થયેલ "સાંખ્યપ્રિય અને કૌતુકપ્રિય" એ નિબંધ Classical અને Romantic આ શબ્દપ્રયોગો માટે શુભરાતી સાહિત્યમાં યોગ્યએલા શબ્દોનાં લક્ષણો આપવાના ઉદ્દેશથી અહીં પણ રજુ થયો છે. એ લક્ષણો આપ્યા પછી "રસાસ્વાદનો અધિકાર" એ વ્યાખ્યાન પ્રમંથે રા. મુનશીએ પ્રગટ કરેલ કે 'કલાસિસ્ટ' અને 'રોમેન્ટિક' એવા બેદ આપણા સાહિત્યને સમૂળગા લાગુ જ ન પડી શકે એ વાદના પ્રતિકારરૂપે આ નિબંધના અંતમાં રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટે બુદ્ધિગમ્ય દલીલોથી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે સાંખ્યપ્રિય અને કૌતુકપ્રિય એ બેદ આપણા સાહિત્યમાં પણ સરખો જ હિસ્સ છે, અને આપણે ત્યાં પણ એમાંથી એકે પ્રકારના સાહિત્યકારોનો અભાવ નથી.

"તત્ત્વચર્ચા" એ શિર્ષક તમે મૂકેલા નિબંધોમાં જેટલો નિબંધ તેના નવા નામે 'જીવનનો ઉદ્દેશ' તરીકે જોજાયા છે. રા. મુનશીના "અર્વાચીન સાહિત્યનો પ્રધાન સ્વરઃ જીવનનો ઉદ્દેશ" એ નામના વ્યાખ્યાનના અવલોકનરૂપે આ લેખ પ્રથમ 'વસન્ત'માં પ્રગટ.

થયો હતો. તેના પહેલા ખંડમાં—પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સાહિત્ય ઉલ્લાસકીર્ણ હતું એ રા. મુનશીના મંતવ્યમાં રહેલ નિરાધારતા અને ઉપલક્ષ અભ્યાસની સારી રીતે ઝડતી લીધી છે. ખીજા ખંડમાં વિવેચકે સ્વ. નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાંથી અવતરણો આપીને સિદ્ધ કર્યું છે કે અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યના યુગપતિ રા. નરસિંહરાવને તો પરજીવનનો અસાધારણ પ્રેમ હતો, બ્યારે રા. મુનશીના મત પ્રમાણે “પરલવનો પ્રેમ વીસરી આ લવનું આકર્ષણ” ‘માનવની શક્તિઓ ને વૃત્તિઓને આ જ દેહે સંતોષવાની હજી’— એ અર્વાચીન સાહિત્યનો ‘પ્રધાન સ્વર’ છે. અજ્ઞાત આ નિર્બંધમાં રજુ થયેલાં દૃષ્ટિમિત્રો સાચાં છે છતાં પણ જેવી રીતે રા. મુનશીએ પોતાનો મત પ્રતિપાદન કરવા માટે પોતાના મતને અનુકૂળ ઉદાહરણો લીધાં છે તેવી જ રીતે રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ પોતાનો “ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રાચીન, મધ્યકાલીન ઉલ્લાસયુક્ત છે” એ મત સ્થાપિત કરવા માટે આ અવલોકન નિર્બંધમાં અધાગ મહેનત ઉઠાવે છે એમ દૃષ્ટિગોચર થયા વિના રહેતું નથી.

‘નર્મદયુગનું વાક્યમય’ એ ખંડમાં આ યુગને લગતા પાંચ નિબંધો છે. તેમાં ‘નર્મદયુગની વાક્યમયગ્રંથા’ એ નિર્બંધ ‘ગુજરાત વર્તીકયુગર સોસાઈટીનો ઇતિહાસ, વિભાગ ૧લો’ એ પુસ્તકના અવલોકનરૂપે લખાએલો ત્યારે એનું શિર્ષક ‘સોસાઈટીનો ઇતિહાસ’ એ હતું. તેમાં આ ઇતિહાસની ઉપયોગિતા બતાવ્યા પછી તેની શૈલી, ભાષા વગેરેમાં દેખાતી ક્ષતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

‘દલપતની છગ્ગી’ આ લાંબા નિર્બંધમાં કવિ દલપતરામનું એ યુગમાં સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ કેવું સ્થાન હતું તે વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે. આપણા બુદ્ધાઈગએક્ષ મધ્યકાલીન સાહિત્યકારોની સાહિત્યસેવાનું આદા નિબંધોથી સાચું મૂલ્યાંકન થવાની જરૂર છે. ‘નર્મદનું કાવ્ય મન્દિર’ એ નિર્બંધ ‘નર્મદનું મન્દિર પદ્યવિભાગ’નો ઉપોદ્ધાતરૂપે પ્રથમ પ્રગટ થયેલ તે અહીં દ્વીતીય નિર્બંધગ્રંથમાં લેવામાં આવેલ છે. આ લાંબા નિર્બંધમાં ગુજરાતી કવિતાને નર્મદનાં ‘પ્રકૃતિ કાવ્યો’ ‘પ્રણય કાવ્યો’, ‘સ્વાતંત્ર્ય, સ્વદેશપ્રેમ અને શૌર્યની કવિતાઓ’ વગેરે વિશિષ્ટ તત્ત્વો અને ગુજરાતી સાહિત્યનાં એ નૂતન અર્પણો વિશે વિસ્તારથી લખ્યા પછી શુદ્ધ કવિતાની દૃષ્ટિએ એ કાવ્યોની મૂલવણી કરીને સાથે સાથે એના અગ્રગ્ય વ્યક્તિત્વનું નિરૂપણ આ નિર્બંધમાં કરેલ છે.

“નંદશંકરની નવલકથા” આ શિર્ષકથી ‘કરજીધેણ’ની સમાલોચના પ્રથમ ‘માનસી’માં પ્રગટ થયેલ. ‘કરજીધેણ’માં રજુ થયેલ વાતાવરણ પર સુરતની અસર અને નંદશંકરના સ્વભાવ અને અભ્યાસનું તેમાં રજુ થયેલ દર્શન સ્પષ્ટ કર્યા પછી સાહિત્યના શુદ્ધ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તેની કસોટી કર્યા છતાં આ ગ્રંથની મહત્તા દર્શાવતાં રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ કહે છે કે “એકંદર વિચાર કરીએ તો, ‘કરજીધેણ’ કેવળ નર્મદયુગનો જ નહિ પણ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યનો મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. નર્મદયુગનું તો એ શક્યવર્તી પુસ્તક છે.”

“સ્વ. હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળા”—અવસાન નોંધ લેતા આ નિર્બંધને દ્વીતીય આ સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ કરવાના બચાવમાં રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ પૃ. ૩૧૨ ઉપર ખુલાસો કરે છે એટલે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. વસ્તુતઃ આ સંગ્રહમાં એ નિર્બંધથી કંઈ નૂતન દૃષ્ટિ કે નવીન તત્ત્વ સાંપડતું નથી.

“સમકાલીન સાહિત્ય”ના પાંચ નિબંધોમાં ધ્યાન એએ એવા ત્રણ નિબંધો છે. ‘સાંદર્ભદર્શી કવિ’ આ લાંબો નિબંધ આજ્ઞી અગિયાર વર્ષ પહેલાં ‘સૈવલિની’ના અવલોકનરૂપે લખાએલ, પરંતુ તેમાં સ્વ. ષોટાદકરની સમસ્ત કાવ્યસરિતાના પ્રવાહનું સર્વાંગ દર્શન કરાવવામાં સમાલોચક સફળ થયા છે.

આ વિભાગમાં એક બીજો આકર્ષક નિબંધ તે ‘પ્રયોગમાલા’ છે. અધ્યાપક બ્રહ્મવંતરાય કાકોરના પાંચ ગ્રંથોની સમાલોચના તરીકે લખાએલ આ નિબંધમાં વિદ્વત્તાજન્ય વિવક્ષણુતાવાળા પ્રો. કાકોરના સાહિત્યસર્જનમાં પ્રતિબિંબિત થતી વિચારવિવક્ષણુતા, ભાષાવિવક્ષણુતા, કૃતિ-વિવક્ષણુતાની સાથે અધ્યાપક કાકોરના મંડુલ ગદ્યના ગુણદોષનું યથાર્થદર્શન કરાવ્યા પછી એમના ગદ્યમાં રહેલ અર્થઘનતા, પર્યેષણુ પ્રાધાન્ય, ભાષાપરંદગીમાં કૃદ્ધિપ્રયોગોનું ઔચિત્ય, વગેરેનું પૃથક્કરણ રા. વિશ્વનાથ લટ્ટે આ નાનકડા નિબંધમાં સુંદર રીતે કર્યું છે.

‘હવન ભણી પગલાં’ આ લાંબા નિબંધમાં મં. ૧૯૮૨ના ગ્રંથસ્થ વાહ્મયની સમાલોચના કરેલ છે. ૧૯૩૩ના ગ્રંથસ્થ વાહ્મયનું અવલોકન આ અવલોકન સાથે સરખાવતાં આપણને લાગે છે કે રા. વિશ્વનાથ લટ્ટે “હવન ભણી પગલાં” એ નિબંધમાં કંઈક સ્થળ-સંકાય અનુભવતા હોય એ રીતે સંક્ષિપ્તતાથી લખતા દેખાય છે. જો કે એમની વિવેચન પદ્ધતિ અને ‘યોજનાશૈલી’ ‘૩૩ના અવલોકન જેવી જ સ્પષ્ટ અને તટસ્થ છે છતાં પણ વિસ્તારપૂર્વક આ સમાલોચના લખવાની જરૂર લાગે છે.

“સાહિત્યસમીક્ષા” ના નિબંધોની ચૂંટણીના ધોરણુ વિશે લેખક ગમે તેટલા સાવચેત રહ્યા હોય તો પણ આ સંગ્રહમાં આવેલા નિબંધોમાં સંખ્યાદષ્ટિ તરફ વધારે ધ્યાન ન આપ્યું હોત અને નર્મદયુગના વાહ્મયના પાંચ નિબંધોને બદલે બીજા નિબંધો અહીં દાખલ કર્યા હોત તો વધારે દ્રવિષ્યપૂર્ણ અને રસપ્રદ આ સંગ્રહ બનત. પૃષ્ઠ ૩૧૨ પર સાતમી પંક્તિમાં સ્પષ્ટ કહેલ છે કે “આખી લેખમાળા બુદ્ધા પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન થશે.” એમ થાય તો આ લેખો ત્રીજા વખત પ્રસિદ્ધ થશે. એ રીતે વારંવાર એ જ લેખો બુદ્ધા સંગ્રહોમાં પ્રકટ કરવા કરતાં આ સંગ્રહમાંથી તેમને બાતલ કર્યા હોત તો બીજા લેખો અહીં પ્રસિદ્ધ કરી શકાત.

આમ છતાંયે આ સંગ્રહને બને તેટલો બહુજનપ્રિય બનાવવા અને તેમાં દ્રવિષ્ય આપવા ગ્રંથકારે પ્રયાસ કરેલ છે એ પણ સ્તુત્ય છે. વળી ‘આતુર્ગિક’માં ‘થોડીક વીગનો’ ‘વર્ધાનુક્રમણી’ ‘વર્ધાનુક્રમણી’ વગેરે નૂતન નસો ઉમેરીને અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવા આ સંગ્રહ આપણા વિવેચન-સાહિત્યમાં આવકારદાયી વધારો કરે છે એ બદલ એના કર્તાને અને પ્રકાશકને દાર્દિક અભિનંદન.

રતિલાલ દિકાભાઈ પટેલ

રોજનીશી

મે : ૧૯૩૮

તા. ૨૫ : લંડનની રોયલ એન્પાયર સોસાયટીના બોજન સમારંભ પ્રસંગે હિંદી વજીરના હફગારો : “હિંદી પ્રજાના એકથ માટે સમવાયત્ર સ્થપાય છે”; મધ્યપ્રાંતના મહાસભાવાદી પ્રધાન-મંડળનો અધ્યક્ષ સંઘબળથી કામ કરવાની ખાતરી આપેલાથી પતી ગયો : છ પ્રધાનોની સહી વાળું નિવેદન મહાર પાટવામાં આવ્યું; કાનપુરમાં મિલહારનાલ અંગે ગંભીર પરિસ્થિતિ : ૪૬ જણાનાં ૭,૫૬૭ અને દરેકને એક મહિનાની કેદની સજા થઈ.

તા. ૨૬ : અમદાવાદના રોજબજારમાં ગંભીર પરિસ્થિતિ લોકી યથા; ટાંકિયાથી શ્રી. રામખિહારી બોઝને હિંદુ સભાને સંદેશો : ‘હિંદુ-મુસ્લીમ એકતા માટે મુસ્લીમોએ દરિયો ખુલ્લું પડે.’

તા. ૨૭ : ગુજરાતની જુદી જુદી લેખક બોર્ડની ચૂંટણીમાં મહાસભા પક્ષને હારવતી ફતેહ મળ્યાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; અસાહજ્યાદમાં મહાસભાવાદીઓના રાષ્ટ્રવજ્જ વંદન વખતે લીંગના અંડાને તોપવા દેવાની ૧૦૦ મુસ્લીમ છાત્રાઓએ માગણી કરી અને પાછળથી પથ્થરોના મારો ચલાવ્યા.

તા. ૨૮ : નવી ચૂંટણી માટે આયોજિત પાર્ટીમિન્ટ વિખેરી નાખવામાં આવી; લંડનમાં બોમ્બે ડિનર પ્રસંગે હિંદી વજીર હોર્ડે એડવોકેટ મહત્વનું નિવેદન કર્યું : ‘સમવાયત્રની યોજનામાં ફેરફાર થવાનો સંભવ નથી.’ મુંબઈ સરકારની રૂચના મુજબ કેળવણીખાતાએ હવેથી ‘વનોક્યુલર’ શબ્દ ન વાપરવા સૂચના આપી : તેને બદલે ‘પ્રાથમિક’ શબ્દ વાપરવા સૂચના કરી.

તા. ૨૯ : પૂનામાં શ્રી. જવાહરલાલ નેહરુનું બાપબુ : “મહાસભાએ હોદ્દા સ્વીકાર્યા તેથી આપણી શક્તિઓ અવગે રસ્તે વળી ગઈ છે.” નાશિકમાં મળેલી અખિલ હિંદ હિંદુ મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ ‘સમગ્ર હિંદુ કોમને નામે લીંગ સાથે કોમી સમાધાન કરવાનો મહા-સભાને હુકમ નથી’ એવી મતલબનો દરાવ પસાર કર્યો; મધ્યપ્રાંતના પ્રધાનો સામેના ગંભીર આક્ષેપો નાપાયાદાર પુરવાર થયા; દહેરાદૂન જિલ્લા રાજકીય પરિવ્રદના પ્રમુખપદેથી શ્રી. એમ. એન. રોયના હફગારો : “હિંદમાં ગરીબોની બેલી તો એકલી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા જ છે.”

તા. ૩૦ : નાઝીઓની ગંભીર સજામાં ડૉ. ગોખલસના હફગારો : “જો યુરોપમાં લગભગ બંધ કરાવવી હોય તો વર્સેલસના કરારે રદ કરો.” એકાસ્થેવેલિયાની મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં ૮૦ ટકા મત હેર દેન્લીનને મળ્યા; લખનૌમાં શિયા-સુન્ની અગ્રણીને પરિણામે ૧૪૪ થી. કલમનો અમલ નહોતો થયો.

તા. ૩૧ : યુરોપના પ્રવાસે બેપડતાં, મુંબઈના આઝાદ મેદાનમાંથી પં. જવાહરલાલનો પ્રેરક સંદેશ : ‘સ્વાધિમાની બનો, કાર્યરત બનો, આત્મવિકાસ કેળવો.’

જુન : ૧૯૩૮

તા. ૨ : પં. જવાહરલાલ નેહરુ યુરોપના પ્રવાસે બેપડયા; હરિજન મંદિરપ્રવેશ બિલને મુંબઈના ગવર્નરે સંમતિ આપી; લખનૌમાં શિયા-સુન્ની હુલ્લડના બચથી ૧૪૪ થી કલમ લાગુ પાડવામાં આવી; એકાસ્થેવેલિયાની સરકારે રોનની રાષ્ટ્રવાદી સરકારને માન્યતા આપી.

તા. ૩ : કૃષ્ણભિરિ તાડુકા રાજકીય પરિવ્રદનાં હફગારન પ્રસંગે મદ્રાસ સરકારના હયોગખાતાના પ્રધાન શ્રી. વિ. વિ. ગિરિના હફગારો : “ઔદ્યોગિક એકાદમીની જરૂરમૂળ કાઢવા માટે પંચ-વાર્ષિક યોજનાની આવરજકતા છે.”

તા. ૪ : સુરેદન જર્મનિનો નેતા હેર કાનરાડ દેન્લીન બર્લિનની મુલાકાતે બેપડયો.

તા. ૬ : કેન્ટન ઉપર જપાનીઓએ બચકર બોમ્બમારો ચલાવ્યો : એક દબર ધરોનો નાશ થયો.

- તા. ૬ : રોનમાં જનરલ ક્રાન્કો તરફથી બિનલકાચક પ્રભુ પર થતા ભોગમમારા સભે નાં પોષે વિરોધની યાદી બહાર પાડી.
- તા. ૧૧ : નરેન્દ્ર મંડળની પુનર્વ્યવસ્થા સમિતિની મિશન મુબમમાં મળી.
- તા. ૧૨ : દિલ્લિસરમાં ચીનદિત બિનલકાચક; વર્ષો યોજના મુબમની એક શાળા ગુજરાતના મહાન. કેળવણીકાર શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કસ્ટે બાવનગર રાજ્યના આંબલા ગામમાં શરૂ કરી.
- તા. ૧૩ : 'દિલ્લિસ્તાન સ્ટાન્ડર્ડ'ના તંત્રીને ૩ મહિનાની આસાન કેદ અને રૂ. ૨૦૦ દંડ થયો; બંગાળના વડાપ્રધાન મિ. કૃષ્ણલ હકે જલ્દેર સ્વાસ્થ્ય અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ખાતાના પ્રધાન મિ. સૈયદ નૌશરઅલીને પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપવા પર લખ્યાની હકીકત બહાર આવી.
- તા. ૧૪ : મુબમ સરકારના વડાપ્રધાન શ્રી બાલ ગંગાધર ખેરના હસ્તે અમદાવાદની પ્રોપ્રાયટરી હાઇસ્કૂલનું મકાન ખુલ્લું મુકાયું.
- તા. ૧૫ : મહાત્મા ગાંધી અને મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખ શ્રી ઝીણા વચ્ચેના દિલ્હી-મુસ્લિમ અંકચ સળધેના ઐતિહાસિક પત્રવ્યવહાર બહાર પડ્યો; ચીનમાં 'યેલો' (પીળી) નદીમાં લખકર પૂર આવ્યું : લગભગ હોઠ લાખ માણસો મરણ પામ્યા; રોનના બજવાખોરોએ કેસ્ટલોનમાં પ્રવેશ કર્યો.
- તા. ૧૬ : પં. જવાહરલાલ આસોલોના (રોન) પહોંચ્યા, ત્યાંના પરદેશમંત્રી અને ન્યાયખાતાના પ્રધાનની મુલાકાત લીધી; વળાના ખેડૂત સત્યાગ્રહનો વિચારી અંત : હુકમે બિનશરતે પાછા ખેંચી લેનાયા, અને ગિરફતાર થયેલા સત્યાગ્રહીઓને રાજ્ય છોડી મૂક્યા; ડો. પટ્ટામિ-સીનારામૈયા તથા શ્રી નરીમાન સભે હંદ્રામાદની હદમાં પ્રવેશ કરવાનો રાજ્ય મનાઈહુકમ ફરમાવ્યો; બંગાળના પ્રધાનમંડળના એક પ્રધાન સૈયદ નૌશરઅલીએ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું ન આપવાનો નિર્ણય જલ્દેર કર્યો.
- તા. ૧૭ : મધ્યપ્રાંતની સરકારે, મિલકામહાર તપાસ સમિતિની બહામજોના આધારે કાપમાંથી ૬૦ ટકા રદ કર્યાની જલ્દેર બહાર પાડી; માણસામાં ખેડૂત વિગત મહોતસવ બિનલકાચક; સામ્યવાદ વિરોધી કરારોમાં ઈટાલી જોડાયું તેની કદર કરતાં જલ્પાનના સહેનસાહે મુસોલિનીને તેમજ બીજા ૨૮ આગેવાન ઈટાલિયનોને ઇલકાઓ એનાયત કર્યા.
- તા. ૧૮ : મહાત્મા ગાંધીએ 'દરિજન' દ્વારા પોતાની 'સાન્નિસેના' માટેની યોજના પ્રસિદ્ધ કરી; યુરોપના પ્રવાસેથી પાછા ફરેલા શ્રી. બુલામાજ દેસાઈએ વર્ષમાં મહાત્માજીની મુલાકાત લીધી અને ત્યાંના રાજદ્વારી પુકર્યા સાથે થયેલી રાજકીય ચર્ચાઓની માહિતી આપી.
- તા. ૨૦ : પં. જવાહરલાલ પેરિસ પહોંચ્યા; અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આસિ. રોકેટરી શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખનું અવસાન થયું; પૂર્વ ચીનમાં વસતા પરદેશી-ઓને જલ્પાનની સરકારે ચેતવણી આપી : "સલામતી રોધો અગર પ્રદેશ છોડી જાઓ." બાવનગરમાં શ્રી. મુબજીરાલ નંદાના પ્રમુખપણા દેકળ મનૂર સંમેલન બરાયું.
- તા. ૨૧ : પૂરતા શિક્ષકોને અભાવે વર્ષો કેળવણીની યોજના એક વર્ષ માટે મુલતવી રાખવાની મંત્રાસ સરકારે જલ્દેર બહાર પાડી.
- તા. ૨૨ : અમદાવાદની રોક લાલમાજ દલપતમાઈ આઈ કોલેજમાં શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાક એફિટંગ પ્રિન્સીપાલ નીમાયા; નાજપુરની મિલોએ સરકારની બહામજોને સ્વીકાર કર્યો; જર્મનીમાં રાષ્ટ્રનાં તમામ સી-પુકર્યા માટે, રાષ્ટ્ર ફરમાવે તે જલ્પાનની ફર્ગિયાત મનૂરી કરવાની ચાર વર્ષની યોજના પ્રસિદ્ધ થઈ.
- તા. ૨૩ : પં. જવાહરલાલ નેદર લંડન બિનલકાચક; આગની સભામાં તેમના થયેલા સત્કાર પ્રસંગે તેમના ઉદ્ગારો : 'દિલમાં મહાન આંતરિક મયામજી ચાલો રહી છે; દિલના પ્રશ્નો ફુગિયાના પ્રશ્નોના એક ભાગ રૂપ જ છે એ દર્શીત દવે દિલ સમજાવું થયું છે.' બંગાળના પ્રધાન મંડળે રાજીનામું આપ્યું; ફરીથી મિ. કૃષ્ણલ હકે નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું : નવા પ્રધાન મંડળમાં સૈયદ નૌશરઅલી મિલાયતના જૂના પ્રધાનો નીમાયા; જલ્પાનના પ્રધાનમંડળની એક તારીખની સભામાં દેશબાંધી એન્ય જમાવવાનો કાર્યક્રમ મુબમમાં આવ્યો.

તા. ૨૪ : મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ મિ. ઝીબ્બાની માગણીઓ વિશે વર્ધામાં મંત્રણા ચાલી : “વધારે માગણીઓ જાકી હોય તો લખી મોકલી આપજો” એવો ખત રાષ્ટ્રપતિએ લખ્યાની વિગત બહાર આવી; બ્રિટિશ વહાણો પરના હુમલા માટે ઈટલી-જર્મની પાસે બ્રિટિશ સરકારે ખુલાસા માગ્યા.

તા. ૨૫ : પૂનામાં મુંબઈ છલાકાના તમામ મહાશભાવાદી પ્રાન્તોના નેતાઓની એક પરિષદ બેસાઈ.

તા. ૨૬ : ટાટા એસ્ટેલ મિલ કાંઠાના હાઈરેક્ટર શ્રી. જલ નવરોજીનું મીરજમાં અવસાન.

તા. ૨૭ : “દક્ષિણ ચીનના સમુદ્રમાં આવેલા હોઈનાન દ્વીપને કોઈ પણ રીતે કબજે લેવાનો પયાસ કરવામાં આવશે તો પરિણામ ખરાબ આવશે,” એવી જાપાનને ચેતવણી આપતી જાહેરાત બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં કરવામાં આવી.

તા. ૨૮ : પં. જવાહરલાલ નેહરુના લંડનની એક જાહેર સભામાં સચેત હેઝારો : “હિંદી સરહદ પરના બેંગ્ગાલમાં રોપનમાં આવતા બેંગ્ગાલમાં કરતા શુદ્ધ પ્રકારના નથી.”

તા. ૨૯ : અમદાવાદના શેઠ સારાભાઈ દાદાભાઈએ આપઘાત કર્યો; બનાબે સરકારે ૬૮ નવરહેદીઓને છટા કર્યા.

તા. ૩૦ : પં. જવાહરલાલ નેહરુ અને હિંદી વછર લોર્ડ ગ્રેલેન્ડ વચ્ચે સમવાયનું નવું સંઘનમાં મંત્રણા; ૬” લેવેરાની આવરના વડા પ્રધાન તરીકે ફરીથી ચૂંટણી થઈ.

જુલાઈ : ૧૯૩૮

તા. ૧ : સીકરમાં કક્યું આઈર જાહેર થયા : રાહેરની બહાર લશ્કરી અને પોલીસ ફોર્સની ચોકી મોકલવામાં આવી; મધ્યપ્રાંતમાં મિલકાતના હુડતાળ, શેઠ જમનાલાલ બલ્લભની દરમ્યાન-ગીરીથી મોકલ રહી.

તા. ૨ : મુંબઈ સરકારે વોસાપુર જેલ ખંધ કરવાની જાહેરાત બહાર પાડી; શિક્ષિત બેકારો માટેની તપાસ મુંબઈ સરકારે હાથ ધરી, સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે પ્રત્યાપ્તિ મોકલવામાં આવી.

તા. ૫ : કાનપુરની મિલહુડતાળનું સમાધાન થયું.

તા. ૬ : લંડનની સભામાં પં. જવાહરલાલના હેઝારો : “બ્રિટનની પરદેશનીતિ જ પોતાના સામાન્યનો નાશ નોતરે છે.” દિલ્હીમાં ચીન-દિન બેઠવાયો; સીકરની પરિસ્થિતિ અંગે પ્રબલ પ્રતિનિધિ મુંબઈના ૧૫ સભ્યોની ધરપકડ થઈ.

તા. ૭ : કેકોસ્ટોવેકિયાના સુવેટન જર્મનોના નેતા હેર હેન્સની બર્લિનની મુલાકાત લીધી; સ્પેનમાંથી વોલંટિયરોના પાછા બોલાવવા અંગેની બ્રિટનની યોજના સામે ફ્રાન્સના વડાપ્રધાન મો. બ્લૂમે અસંતોષ જાહેર કર્યો; નાગપુરના મિલમાલિકા ગંડળે સામ્યવાદી પ્રચાર થતો અટકાવવા બાબતમાં સરકારની વહાણની ખતરી મામતા, સરકારે જવાબ વાળ્યો : “નરી દેરતલબીથી સામ્યવાદને દબાવાય નહિ, જાહેર સુવેદશાંતિને અંગે જરૂરિયાત મુજબમાં પગલાં સરકાર અચૂક લેશે જ.”

તા. ૮ : કલકત્તાની એક જાહેર સભામાં રાષ્ટ્રપતિ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોસની ભેળખ : “સમવાયનની યોજના સામે અમુકવા હું મારા બોલાવેલો બોલે દૂર ચૂકે છું. યદ્યપિ તૈયાર છું;” વગામાં કિસાન સંઘના સભ્યો પર હુમલો થયો : હુમલામાં એક શૈનિકનું અવસાન થયું.

તા. ૯ : રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોસના કલકત્તાના ભાષણ અંગે શ્રી. સત્યમર્ત્યે નિવેદન બહાર પાડ્યું.

તા. ૧૦ : નેરસિમમ્મા આર્યો અને મહુદીઓ વચ્ચે રમખાણ થયું; કાઠિયાવાડમાં પાણિયાદ ગામમાં ધરતીકંપના સખત આંચકા લાગ્યા.

તા. ૧૨ : મેલર એટલી, પ્રો. લાર્કી વગેરે આગની સત્તાના વિરોધ પક્ષના અગાળીઓ વચ્ચે પં. જવાહરલાલ દિલ્હી દક્ષિણે સમન્વય; ત્રીજા રેન્ડુવેશન લેડળના નવરહેદીઓની મુક્તિના પ્રશ્ન પર રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોસ અને બંગાળ સરકારના શુદ્ધમંત્રી સર નરીમુદીન વચ્ચે કલકત્તામાં મંત્રણા થઈ.

- તા. ૧૩ : જિલ્લના હવાઇદળને મળખૂત જતાવવા વધારાના ૨ કરોડ, ૨૯ લાખ ૧ હજાર પૌંડ ખર્ચવાનું અંદાજપત્ર પાર્લામેન્ટમાં રજૂ થયું.
- તા. ૧૪ : ન્યેતિસંધ અમદાવાદ તરફથી આનંદોત્સવ ઊજવાયો; અમદાવાદની બિહારી મિલના એન્ટર શેઠ શ્રી ચંદ્રકાન્ત મોતીલાલ જગમોહવાળાએ અમદાવાદ જિલ્લા ક્ષયનિવારણ ફંડમાં રૂ. ૨૫૦૦૦ ની હદાર સખાવત જાહેર કરી.
- તા. ૧૫ : સીકરના ફરીથી ગભીર આમલો થયો : રજૂખૂતોએ હથિયાર છાડવાની ના પાડી : સીકરના ફાટ ઉપર તોપો મોડવાઇ.
- તા. ૧૭ : સોવિયેટ રશિયા અને જાપાન વચ્ચેની મંચુક્યોની સરહદ ઉપરનું વાતાવરણ તંબળાને પરિણમે યુદ્ધ ફાટી નીકળવાનો સંભવ.
- તા. ૧૮ : હીવાને આમમા નાયબ હિદી વજીરની જાહેરાત : “સમવાયતંત્ર છે એવું જ દિલ પર ઠોપી બેસાડીશું : એમાં કેઇ પણ જાતના સુધારા કરવા રાક્ય નથી.” સ્પેનના આંતરવિગ્રહને બે વર્ષ પૂરાં થયા; હિદુમિરાંતના અમદાવાદના કાર્યકર્તા શ્રી. ગગારામ ખન્ના ઉપર એક મુસલમાને છુની હુમલો કર્યો.
- તા. ૧૯ : મધ્યપ્રાંતના વડા પ્રધાન ડૉ. એન. બી. ખરેએ તેમજ બીજા બે પ્રધાનોએ રાજનામાં આપ્યાં : અવનંદે બાજના મદામસાના તથા પ્રધાનોને ખરતરફ કર્યા : ડૉ. ખરેએ તરૂં પ્રધાનમંડળ રચ્યું; જાંડનમા પં. નેહરુ અને હિંદના વાઇસરોય લોર્ડ લિનલીથગો વચ્ચે મંત્રણા થઈ.
- તા. ૨૦ : અમદાવાદમા દારૂનિષેધ દિન ઊજવાયો; પં. જવાહરલાલ નેહરુએ જાંડનમાં સોવિયેટ એલચીનો મુલાકાત લીધી.
- તા. ૨૨ : પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ પેરિસ પહોંચ્યા; સોવિયેટ રશિયા અને મંચુક્યોની સરહદ પર રશિયા-જાપાન વચ્ચે ચક્રમક જરી; ટાટા એન્ટ સંસ લીં ના એડમેન સર નવરોજી સંસ્ક્રાતવાળાનું અવસાન; સીકરના દરવાજા છુડી જતા જયપુરના સરકારે ગઢનો કબજે લીધો.
- તા. ૨૩ : વર્ધામાં મદામસાની કારોબારી સમિતિની સભા ભગઈ : ચાર કલાકની મંત્રણા પછી મધ્યપ્રાંતના મદાસભા પક્ષના નેતા તરીકેનું ડૉ. ખરેએ રાજનામું આપ્યું, મધ્યપ્રાંતના નવા પ્રધાનમંડળે રાજનામું આપ્યું.
- તા. ૨૪ : બસુમા નાયકવાળા પાડપાટુઓએ બંબકર ધાડ પાડી : ૨૫ ફુકાનેને આગ લગાડી અર્ધી કલાક સુધી ફાંટ ચલાવી; સ્પેનના બજવાખોરોએ કેસ્કુએરા શહેર કબજે કર્યું : ચાર દિવસમાં ૧૭૬૦ ગે. માનો વિસ્તાર છુડી લીધો.
- તા. ૨૫ : કારોબારી સમિતિએ મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખને જવાબ આપ્યો : “મુસ્લીમ લીગ સમસ્ત હિંદના મુસલમાનોની પ્રતિનિધિ નથી; રેલવેઓના એન્જીનોની તપાસ કરવા માટે હિંદી સરકારે નિષ્ક્રિયોની કમિટી નીમી; વરોહરામાં દરિજન ઉદ્ધારક પંડિત શ્રી આત્મારામજીનું અવસાન.
- તા. ૨૬ : વર્ધામાં કારોબારી સમિતિએ ડૉ. ખરે સામે તોલમતનામું ધડ્યું; હરિજનોના દોરેલ પ્રવેશ અંગે અમદાવાદ શહેરમા તથા બીજા જાગોમાં ખગમગાઈ મચ્યો; પાર્લામેન્ટમાં વડાપ્રધાનની જાહેરાત : “જિટિસ સરકાર કાયમી શાન્તિ માટે હિંતેતર છે, પણ એ માટે જિટિસ પ્રતિજ્ઞા ૬ દિનેનો બોલ નહિ જ આપી રાકાય.” રંગૂનમાં બૌદ્ધ સાધુઓ અને મુસ્લીમો વચ્ચે આરામદારી : ફૂકાનો ફાંટાડો બસુ (સરદાર પ્રાન્ત) જિલ્લામાં કર્યો ચોરડોનો અમલ જાહેર થયો.
- તા. ૨૭ : મધ્યપ્રાંતની ધારસભાના મદામસા પક્ષના નેતા તરીકે પં. રવિશંકર મુકલની ચૂંટણી જાહેર થઈ.
- તા. ૨૮ : રંગૂનના દુલ્હનમાં જયમત ૪૦૦ માંગસો પાપલ થયાં; અને ૫૨ નાં મરજુ યુધાં હરકરી ફુકીઓના કડક નોખા પહેરો મોડવાયો; વાઇસરોયની સંમતિ માટે મોક્લવામાં આવેલું જાગલ મંગોળ સુધારણા બિલ ના. વાઇસરોયે એક કલમ રદ કરવાની બલામમ્ સાથે ચર્ચના ઉપર પાતું મોડ્યું.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૬

અપાડ-શ્રાવણ • ૧૯૮૪

અંક ૩-૪

સંગીતકાર ખાં સાહેબ અબદુલ કરીમખાં

વ્યક્તિ અને કલા

વૈદ્ય જૈતન્ય દેસાઈ

[આ લેખના લેખક એક દક્ષિણી શૂદ્રસ્થ છે અને ગીત વાદ્ય વગ્યનાં સૂક્ષ્મ અભ્યાસી છે. તેઓ શુભતાથી જાણે છે, અને તેઓ સદ્ગત ખાં સાહેબના અંતેવાસી હોઈ તેમનો આ લેખ ખાસ આદર-પાત્ર બને છે. સંચાલક]

પ્રારંભિક

એ કેટલાક ગાયક તરીકે રસિકોને પ્રિય અને પરિચિત થયેલા પણ બહુ પરિચિત થાય તે પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયેલા અને આ લેખક સાથે યુગ અને પિતા જેવો સંબંધ ધરાવતા ખાં સાહેબ અબદુલ કરીમખાં વિશે લખવા જતાં અનેક મધુર, ભવ્ય અને વિલસણ સ્મૃતિઓના આવેગથી લેખિની ધૂનવા મંડે છે! આ પ્રસંગ આટલો વહેલો આવશે એવી કલ્પના અમેને સ્વપ્નમાંય નહોતી. ખાં સાહેબનું તંદુરસ્ત બળવાન શરીર અને સંયમી જીવન જોતાં તેઓ હજીયે દશવીસ વરસ જીવશે અને રસિકોનાં હૃદયો ભાવબીના ગાયન વડે પ્રકુલિત અને પ્રસ્ફુરિત રાખ્યાં કરશે, એવી ખાતરી તેમના મુખપીઓને રહ્યા કરતી; પણ કેદરતની લીલા વિચિત્ર છે. તેઓ કાલે ગાતા હતા અને આજે ગાતાં ગાતાં આલ્સા ગયા. અને છતાં એમ જ લાગ્યા કરે છે કે જાણે તેઓ ગયા નથી, પણ બહાર હતા તે આપણી અંદર બિતરી ગયા, આપણી સાથે એક થયા અને તેઓ ગાયા કરે છે. તે આપણા હૃદયના કાનને રાતદિન સંભળાયા કરે છે. તે શુભરી ગયા, એ સાચું લાગતું નથી!

*

*

*

હિંદુસ્તાની ગાયન પદ્ધતિમાંય ગાવાની ટેટલીક લુદીલુદી રીત છે. અમુક રીતનું ગાયન અમુક માણસને વધારે ગમે, તેનો આધાર તે માણસના સ્વભાવ (Temperament)

ઉપર રહ્યો હોય છે. ઉપરાંત સંસ્કાર અને જ્ઞાન એ ઉપર પણ રસિકતાનો દરજ્જો અવલંબિત રહે છે. કલાનાં બધાંય અંગોની પ્રમાણબદ્ધતા એટલે (૧) ઔચિત્ય; દિવ્ય અને તીવ્ર ભાવનાના સંવેગો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ; એટલે (૨) ભાવવાહકતા; કલાના રૂઢ સ્વરૂપનું ચિંતોજન અને પ્રયોજન કરી તેમાંથી નવીન સુંદર સ્વરૂપ બનાવવાની રચના ચાતુરી; એટલે (૩) મૂળિકતા (Originality) અને કલાસાહિત્ય નવા ખીજામાં નાખવાની તથા તેને નવા વેશ પહેરાવવાની સંપત્તિ; એટલે (૪) વિવિધતા. આ ગુણગુણથી કલાની કસોટી થઈ શકે એમ માનીએ તો ખાં સાહેબ અળદુલ કરીમખાં આ યુગના સર્વશ્રેષ્ઠ ગાયક હતા, એમ કબૂલ કરવું પડે છે. તેમના ગાયનમાં આ અને ખીજા ગુણો કેવી રીતે કેટલા પ્રમાણમાં હતા તેનું વિવરણ પછી કરીશું. એમનું વ્યક્તિત્વ અને ખાનગી જીવન પણ એમની કલાની મહત્તાને જાણે એવું જ ઉદાત્ત હતું. આ પણ કલાકારોમાં એક અપવાદ રૂપે જ ગણાવું જોઈએ. એક ઉત્તમ ગાયક તરીકે ખાં સાહેબ આસેતુદિમાયલ ઝોળખાય છે; છતાં તેમના જીવનની ઘટનાઓ, તેમની કલાનું તત્ત્વ અને તેમનાં વિવિધ કાર્યો આપણે જોતાં નર્મયું; તેમ તેમ તેમની મહત્તા માટે આપણો આદર અને આશ્ચર્ય વધતાં જશે.

૧

કુલપીઠિકા અને ઘરાના

હિંદુસ્તાનમાં એ ગાયનપદ્ધતિ ચાલે છે : (૧) હિંદુસ્તાની અને (૨) કર્નાટકી. આમાંથી કર્નાટકી પદ્ધતિના ઇતિહાસ તરીકે ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર અને ખીજા કંથો અને નોંધો મળે છે. હિંદુસ્તાની ગાયનપદ્ધતિ અને ગાયકો એ બંનેનો સુમંગ્લ અને વિશ્વસનીય ઇતિહાસ મળતો નથી, એ આપણું દુર્ભાગ્ય કહેવાય પરંપરાથી મનાય છે કે અલાઉદ્દીન ખીલજી સાથે આવેલા 'ખુસરૂ' નામક એક સંગીતકોવિદ વિદ્વાને આ દેશના સંગીતના પાંજરામાં અરબી-ઇરાની સંગીતના સંદર્ભનો મસાલો ભરી હિંદુસ્તાની સંગીતપદ્ધતિને જન્મ આપ્યો. તે વખતે સંસ્કૃત નાટકો વગેરેમાં 'ધ્રુવા' આદિ પ્રગંધો ગવાતા તેનું રૂપાંતર 'ધ્રુપદ' નામક ગીતનાં ગાયનમાં થયું. કોઈ પણ ગાયનના વલણને 'ગાયકી' કહેવાય છે. ધ્રુપદ ગાયકી તાલપ્રેરણ અને શબ્દપ્રધાન હતી. ધ્રુવપદ હંદ 'રત્નાકર'માં આપેલો છે. અલિયરના રાજા માનસિંગની વખતમાં (ઈ. સ. ૧૫૦૦ આશરે) ધ્રુપદ ગાયકીનો વિકાસ અને ઉત્કર્ષ થયો. તાંત્રસેન જેવાએ કીર્તિ મેળવી તે ધ્રુપદ ગાયનથી. ત્યારપછીના વખતમાં મોગલ બાદશાહોની વિલાસી આશ્રય નીચે ગાયનની ભરભારટ અને કેદ દિલ્હી શહેર બન્યું. છેલ્લા બાદશાહ મહમંદશાહેનાં વખતમાં (ઈ. સ. ૧૭૧૯) વધારે સુંદર અને ભાવપ્રધાન ગાયકી 'ખ્યાલ' નામથી ઉત્પન્ન થઈ. ટપ્પા અને હુંગરી આ ખ્યાલના જ પ્રકારો ગણાય. આ બધી રચના લોકગાયનમાંથી રૂપાંતરિત થયેલી હશે. ગાયનનું શાસ્ત્ર અને કલા બન્ને ગણુનારાઓને 'નાયક' એવી સંજ્ઞા છે. 'ધોતુ' 'ભિત્તુ' 'બક્તુ' અને 'ચંદ્રી' આ ચાર નાયકોને પોતાના પૂર્વજો તરીકે મુસલમાન ગાયકો બતાવે છે. મુસલમાનોમાંય ગાયકવાદકોની એક નિરોળી કોમ છે અને તેને ખીજા મુસલમાનો હલકી ગણે છે. ગાયક કુટુંબો પાછળથી મુસલમાન થઈ ગયા હોવાનો પ્રવાદ છે. વખતે તેઓ પરદેશી યા તો મિશ્ર હોવાનો સંભવ પાંચ છે. સાંમુદાયિક કાર્યોમાં તથા લઘુકામો રણવાલો વગાડનારાઓને 'ધારી-મિરાશી' કહેતા. અત્યારના બધા

મુસલમાની ગાયકોની કામ આમાંથી તૈયાર થઈ એમ કહેવાય છે. મૂળ ચાર નાયકોના વંશનાં કુટુંબો ('ધરાના')માં લગ્નવ્યવહાર અને શિષ્યસંબંધ થવાથી સંકર થઈ આજે તેમાંની જુદાઈ બતાવી શકાય તેમ નથી; છતાં પોતાનું કુટુંબ નાયક ધોડુંનું અને બંદે અલીખાંનું નાયક લાજુનું એમ ખાં સાહેબ કહેતા હતા. દ્રુપદ ગાયકી હાલ નષ્ટપ્રાય થઈ છે અને કેવળ દ્રુપદ ગાનાર ચારજ નેટલાં ગાયક કુટુંબો હજી હયાત છે. 'ધરાના દાર' ખ્યાલ ગાયકને પોતાના 'ધરાના'નાં દ્રુપદો ગાતાં આવડતાં હોય છે. ખાં સાહેબ પણ તે ગાઈ શકતા અને અનેક તજજોને તેમજ ૧૯૩૪માં મુંબઈમાં થયેલા જલસામાં તેઓએ દ્રુપદો ગાઈ બતાવ્યાં હતાં.

દિલ્હીની આસપાસ વીસ માઈલના અંતરમાં મુસલમાન ગાયક કુટુંબોની મૂળ વસ્તી હતી, પરંતુ અહીં આ મૂળભૂમિમાં આ લોકોએ વસ્તી કરી એવું સ્પષ્ટ કરવું નામ 'બારાબરતી પઢાણ' આ મૂળ બાર ગામેને અપાય છે. અંબેદા, કિરાના, પાનિપત, છપરાલી, ડાગૂર, હુસેનપુર, કાંદલા વગેરે આ ગામેનાં નામથી પ્રસિદ્ધ ગાયકોનાં કુટુંબો ('ધરાના') ઝોળખવામાં આવે છે. ગાયકોમાં 'ડાગૂરી' 'ખંડારી' 'નોહારી' વગેરે 'બાની' એટલે ગાયનની દબ્બ મનાય છે, યા મનાતી હતી, તે પણ ઉક્ત કુટુંબોનાં ગામનાં નામથી જ. જેમકે 'ડાગૂર' ગામ ઉપરથી 'ડાગૂરી' વગેરે. પ્રાચીન સંગીતમાં ગાયનની પદ્ધતિઓ 'શુદ્ધા' 'મિશ્રા' 'વેસરા' વગેરે હતી. તેમાંથી 'ડાગૂરી' 'ખંડારી' વગેરે 'બાની'ઓ ઉત્પન્ન થઈ છે એવો તર્ક 'કેટલાક વિદ્વાનો'ના નામે પં. (?) ભાતખંડેએ કરેલો છે (દિ. ઇ. વ. ક. પુ. ૪-૩૭) તે આ રીતે ખોટો છે. ઉક્ત ગાયકવાદક કુટુંબોમાં પરસ્પર લગ્નાદિ વ્યવહાર થતો અને એક જ કુટુંબમાંથી દરેક જણ પોતપોતાની શક્તિ અને પ્રેમ એઓને અનુસરી ગાયન કે વાદન યા બંને શીખતા અને ગાતા, વગાડતા યા સાથ કરતા, અને બંધાયની ચોખ્ખતા પોતપોતાની કલાતી આવડત પ્રમાણે ગણાતી. ગાયક કરતાં વાદક ઓછા ન ગણાતા. પણ આ લોકોમાં ખાસ કરીને ન્યારે ઈર્ષ્યાથી હરીફાઈનું વાતાવરણ પેદા થતું ત્યારે વાદકો સાહજાંઓને (સાથીદારોને) અને ગાયકો વાદકોને પોતાથી બિતરતા ગણવાના પ્રયત્ન કરતા. એકાદ ગર્વથી આગળ આવવા મંડે એટલે તેની પરંપરા હલકી છે, યા કુળ હલકું છે વગેરે વાતો. ઉડારી અપ્રભુદ શ્રોતાઓમાં મતિભ્રમ પેદા કરતા. ગર્વવાને 'તંતકાર' કહેતા. ગાયક વાદકોમાં વાસ્તવિક કે ઐતિહાસિક પણ ભેદ છે નહિ. સમોખનસિંગ કે જે ખંડાર બાની દ્રુપદો પ્રણેતા થઈ ગયો અને મુસલમાન થવાથી પાછળથી નાયકોનાં નામથી ઝોળખાતો, તે તાનસેનનો જમાઈ હતો અને 'બીનકાર' કહેવારવતો. એનો એક દીકરો રસબીનખાં 'તંતકાર' થયો ત્યારે બીજો રાગરસખાં ઉત્તમ ગાયક થયો. આ જ કુટુંબમાં પ્રસિદ્ધ ગાયક સદારંગ-અદારંગ નામે ખ્યાલ રચવાવાળા થઈ ગયા; મતલબ કે મતસરી લોકો નવા ગરૈયામાં 'ધરાના'ની ખોડખાંપણ કાઢી તેને ઉતારી પાડતા અને જેને તજૂરના ચાર તાર પણ સૂરમાં મેળવતાં આવડે નહિ, તેવા ગાયકોને તેમના 'ધરાના'ના મોટા નામને ક્ષીપે પૂજવા તૈયાર થતા એવો એક કાળ હતો. પં. ભાતખંડે જેવા ઉપર 'ધરાના'ના મોટા નામનો જાદુ થતો. તેમના 'દિલ્હરતાની ગ્રંથીતપદ્ધતિ'નાં કમિક પુસ્તકોમાં ચીજોનો અને રાગોનો જે સંગ્રહ છે તેમાંથી ઘણી કંઠંગી ચીજો અને કૃષ્ણ રાગો તેમજ 'ધરાના'ની મોટાઈના આધારવાળા ગાયકવાદકો પાસેથી મેળવેલા છે. મતલબ કે ખાં સાહેબ પોતે એકાંતપ્રિય અને અપરિચિત હતા અને નાની ઉમરમાં જ અલૌકિક ગાયક તરીકે તેઓ માન્ય થવા

લાગ્યા. આ ઘણાને ગમ્યું નહિ અને તેવા ગાયકવાદકોએ અને તેમના ભંગતોએ ખાં સાહેબ અબદુલ કરીમખાં હલકા 'ધરાના'ના છે, 'તંતકાર' છે, તેમને અપ્રસિદ્ધ રાગો ગાતાં આવડતા નથી વગેરે વાતો લોકોમાં ઉડાડવા માંડી. છાપાંમાં આવી વાતો લખવાનું સાહસેય આવા માણસો ખેડવા લાગ્યા અને ખાં સાહેબને ગમતું નહિ છતાંય આવા લોકોને અટકાવવા પડ્યા. આવા એક લેખકને કોર્ટમાં માફી માગવી પડી. પૂનાના એક વિદ્વાન વકીલ રા. જોશીએ મરાઠીમાં 'સંગીતશાસ્ત્રકાર અને કલાવંતઃ એમનો ઇતિહાસ' નામની ચોપડી લખી છે એમાં પણ ખાં સાહેબ માટે ઉપલા આક્ષેપો કર્યા છે અને જોઈતી માહિતી પણ આપી નથી. આ શ્રી. જોશી રા. ભાતખંડેના સહકારી હતા અને ખાં સાહેબના પૂનામાં ચતા દરેક જલસામાં પ્રેમથી ગાયન સાંભળવા આવતા. પણ વિરોધી વાતાવરણનો વા આ પંડિતનેય લાગ્યો અને પરિણામે જાહેર માફી માગવી પડી. મતલબ કે, ખાં સાહેબને મત્સરી વાતાવરણનો બહુ વિરોધ સહન કરવો પડેલો. તેમાંય ગવૈયાઓનો ઇતિહાસ વગેરે લખવાની પ્રથા આપણામાં હતી નહિ એટલે વાતો ઉડાડનારાનું ક્રોધે, અને એવી વાતો ખાં સાહેબને કાને ચડે. વળી પોતે પોતાના મોટા 'ધરાના'નું નામ લેવા જેવા લાયક કલાકાર નથી એમ ખાં સાહેબ માનતા. કલા તરફ લક્ષ આપી ગાયકની કિંમત કરવા કરતાં તેના 'ધરાના'નું નામ સાંભળી બસરું ગાયન પણ ઘેટાંની માફક સાંભળી આનંદ પામે એવા વિચક્ષણો ખાં સાહેબને તેમનું 'ધરાના' પૂજતા ત્યારે તેમને ચીડ જ ચડતી અને તેઓ ઊંઘો જ જવાબ આપતા. આ લોકો આજે 'ધરાના' પૂછે છે, કાલે બીજી ખાનગી બાજતો પૂજવાની ધૃષ્ટતા પણ કરશે, એવી જાણે બીક લાગવાથી ખાં સાહેબને ગુસ્સો આવતો અને ગાયન કરતાં ધરાનાને ચાહનાર એવા રસિક બુવને તેઓ જવાબ આપતા: "મैं लंगी हूँ! आपका मेरे गानेसे काम, या धरानेसे?" પણ રા. જોશીની ચોપડી પ્રસિદ્ધ થયા પછી ખાં સાહેબને પોતાનો સાચો ઇતિહાસ લોકો આગળ મૂકાય એ જરૂરનું લાગ્યું અને તે પ્રમાણે તેઓ આપે તે માહિતી બીજા એમનાં સંગાંરનેહીઓ અને ખાં સાહેબના ખાસ શિષ્ય અને મારા ગુરુ રા. કપિલેશ્વરી, સમકાલીન ગવૈયાઓ, એમની માહિતી-સાથે સરખાવી ચરિત્રાત્મક ટિપ્પણી તૈયાર કરી. આ ટિપ્પણીના આધારે ખાં સાહેબના 'ધરાના'ની માહિતી આગળ આપું છું, જે ગાયકવાદકોનો ઇતિહાસ લખવા માટે પણ ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા છે.

જેમના શિષ્યાનુશિષ્યોએ આજે ગલીએ ગલીએ ગાયન કરી નાંખ્યું છે તે જ્વાલિયરના પ્રસિદ્ધ ખ્યાલ ગાયક હફદુ-હસ્સખાં બંધુદયનું કુટુંબ હુસેનપુરનું. નથ્યનપીર બક્ષ એમના દાદા અને શકરમખખન ખાં એમના પૂર્વજ. હફદુ હસ્સખાં તૈયત ગાયક એટલે તાનપ્રમુખ ગાયન ગાવા-વાળા થયા અને તેમની તાનદારીના અનુકરણમાંથી આજની તાનબાજ જન્મી. મહંમદખાં અને રહિમતખાં આ હફદુખાંના બે પુત્રો. સાદુ પણ મધુર અને સુરેલો તાનદારીનું ગાયન રહિમતખાં ગાતા હતા અને તેમની સાથે જ આ 'ધરાના' અને તેની કલા નષ્ટ થઈ. હફદુ ખાંના શિષ્ય વામુદેવ જોશી, તેમના શિષ્ય બાળકૃષ્ણબાવા ઇચ્છિકરંજીકર અને તેમના શિષ્ય પં. વિષ્ણુ દિગંબર પલ્લસ્કર; અસ્તુ. આ ચતકમાંના સર્વોત્કૃષ્ટ અને પ્રસિદ્ધ બીનકાર બંદે અલીખાં અને બીજા એક ઉત્તમ બીનકાર અલી હુસેનખાં આ બન્ને હફદુખાંના જમાઈ. બંદે અલીખાં તે અબદુલ કરીમખાંના દૂરના કાકા થાય. દેવાસના રજબઅલીખાંના

પિતા મુંગલુખાં, મુંબઈમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા ખીનકાર મુસદ્દાખાં તાનસેન ધરાનાના નજરખાંના વંશજ વહીદખાં (છંદોર), ચુનાખાઈ અને ચંદલાગાખાઈ આ બંદે અલીખાંના શિષ્યો એમાંથી છેલ્લી બે શિષ્યા ઉત્તમ ગાયક તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ. ચંદલાગાના એક પુત્ર બળવેતરાવ લેલા સારા ખીનકાર થયા તથા ખીન પુત્ર ગણપતરાવ લેલા હામોનિયમ વગાડતા. એમના જેવા 'પેટીવાળા' હજી સુધી થયા નથી એમ કહેવાય છે. હુંબરીવાળા મૌબુદીનખાં, ખારાસાહેબ, ગૌહરખાન અને પેટીવાળા બરીરખાં આ બધા ગણપતરાવના શિષ્યો. પૂર્વ તરફ તેમના નામને બહુ માન છે. લાવનગરમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા ખીનકાર રહીમખાં અને હખીયખાં આ બંને બંદે અલીખાંના 'ધરાના'ના અંગેદાના 'ધરાના' બહિરામખાંના નામથી ઓળખાય છે. મોટા સંગીતશાસ્ત્ર તરીકે તેમની પ્રસિદ્ધિ હતી. બહિરામખાંની બહેન તે બંદે અલીખાંની માતા. બહિરામખાંના 'ધરાના'માં અલાબંદે અને નનકુદીન આ બે ભાઈઓ આ જમાનામાં થ્રેષ દુપદ ગાયકો થઈ ગયા. બંદે અલીખાંના આ બંને ભાઈઓ જમાઈ થાય. છંદોરના પ્રસિદ્ધ દુપદિયા નાસિરુદીનખાં (જે ગયા વર્ષે કાલવશ થયા) અને નનકુદીનખાં આ બંને નનકુદીન બંદેઅલીખાંના પુત્રો. હરદુ હરસુખાંના કાકાભાઈ નથેખાં એક ઉત્તમ ગાયક થઈ ગયા. નથેખાંના દત્તકપુત્ર નિસાર હુસેનખાં, જેમને તેમણે ભણાવ્યા. મહારાષ્ટ્રીય ગાયક શ્રી રામકૃષ્ણચાવા વઝે આ નિસાર હુસેનખાંના શિષ્ય. ઉક્ત નથેખાંના મોટાભાઈ મશીદખાં કરીને દિલ્હી તરફ પ્રસિદ્ધ મદલ્લવિલાકોવિદ થઈ ગયા. તેમની દીકરી તે ખાં સાહેબ અબદુલ કરીમખાંના માતા. હુસેનપુરના 'ધરાના' માં મદલ્લવિલા અને ગાયનવિલા બંને સાથે જ શીખાતી. હરદુખાંના જુવાન પુત્ર પહેલવહેલા વડોદરા ખંડેરાવ મહારાજ પાસે ગયા, ત્યારે તેમનું કસાયેલું શરીર જોઈને મહારાજ તેમને પહેલવાન જ સમજ્યા. અને તે પ્રમાણે તેમની આજ્ઞાથી તેઓ કુસ્તી લડ્યા. ત્યાંના સારા પહેલવાનને જીત્યા. ખીજે દિવસે આ તો ગવૈયા છે, એમ મહારાજને ખજર પડી અને તે પ્રમાણે મહમ્મદખાંએ ગાયનમાં પણ પોતાનું ઉચ્ચત્વ સિદ્ધ કરી આપ્યું. મામાના ધરની આ ખીજ વિલા ખાં સાહેબના શરીરમાં બિતરી હતી. તેઓ હજીસુધી લાકડી સારી રીતે ફેરવતા. ખાં સાહેબના નાનાભાઈ અબદુલ હક એઓ વડોદરા, ધારવાડ, બેલગામ, પૂના વગેરે ઠેકાણે અખાડામાં કુસ્તી લડ્યા હોવાનું વ્યાયામશાળીન લોકો હજી સ્મરે છે.

મશીદખાંની ખીજ પુત્રી આ જમાનાના સર્વોત્કૃષ્ટ સારંગીવાદક અને ગાયનશાસ્ત્રજ્ઞ રહેમાન બક્ષખાં, જેઓ જ્યપુરમાં સવરઈ રામસિંગના દરબારમાં હતા, તેમને પરણાવી હતી. રહેમાન બક્ષખાંના એક પુત્ર અબદુલ મજીદખાં ઉત્તમ ગાયક હતા. ખાં સાહેબના બંધુ અબદુલ હક અને અબદુલ મજીદ ખાં સાહેબ સાથે એક બેકકમાં ગાતા અને આ બંનેના ગાયનથી ખાં સાહેબના ગાયનની ચોમ્મ જોડ મળતાં તે વધારે દીપી બેકકું. આ ત્રિવર્તનું ગાયન એક જ બેકકમાં સાંભળવાનું અપૂર્વ અને અદ્ભુત ભાગ્ય જેમને મળ્યું હતું તેવા રસિકો અને રા વઝેઆવા જેવા વૃદ્ધ ગાયકો તેઓનું સ્મરણ હર્ષ અને દુઃખ આ બંને લાવનાથી મિશ્ર એવા અશ્રુ વડે હજી કરતા હોવાનું દેખાય છે !

૨

કુટુંબવૃત્તાંત અને શિક્ષણ

પરંપરામાં બહુ માને છે એવા લોકોના સંતોષ માટે ઉપર જે માહિતી આપવામાં આવી છે, તે ઉપરથી સમગ્રશે કે ખાં સાહેબના 'ધરાના' અભિમાન લેવા જેવું ઉચ્ચ ગાયક

વાદકોનું હતું. એક જ કુટુંબમાં ગાયક અને વાદક થઈ ગયા ‘છે એટલે અને સ્વાભાવિક રીતે ગાયક કરતાં વાદક કે ‘તંતકાર’ ઊતરતા દરજ્જાના, એમ કહેવું બૂલબૂલું ગણાશે; અને ‘તંતકાર’ના ‘ધરાના’ આ શબ્દો કાંઈ માટે વાપરવા તે પણ પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, બાકી કલાકારના શ્રેષ્ઠતા માટે કે ઉત્પત્તિ માટેય પરંપરાનું ઉચ્ચત્વ કે અસ્તિત્વ જરૂરનું પણ નથી હોતું એટલે કલાકારની પરંપરાની ખોદણી કરવી તે દ્વેષથી કે અસતતાથી જ થઈ શકે છે!

કિરાના ગામમાં અમારા ખાં સાહેબનું કુટુંબ જૂના કાળથી વસવાટ કરતું હતું. અને ખાં સાહેબનો જન્મ ત્યાં જ થયો હતો. ‘કિરાના’ એટલે ભારતપ્રસિદ્ધ ‘કર્ણનગરી’ એમ કહેવાય છે. ખાં સાહેબના એક પૂર્વજ રહીમઅલી આ દિલ્હી દરબારમાં નોકર હતા અને રહીમઅલીના બાઈ લખનૌ નવાબ પાસે હતા, જેમણે ‘હિંગારંગ’ નામથી કેટલીક ચીજો રચી છે. આ ચીજો ખાં સાહેબના કુટુંબમાં ચાલતી આવી છે અને ખાં સાહેબ તે ગાતા. ‘હિંગારંગ’ એલિયા જેવા હતા. રહીમઅલીના દીકરા બે: એક, વાજદઅલીખાં જેઓ છેલ્લા મોગલ બાદશાહ મહંમદશાહના દરબારમાં હતા; અને બીજા, શાહબખાં નામના બેદર સંસ્થાનમાં (દ. હૈદરાબાદ) રાજ ચંદુલાલના વખતમાં નોકર હતા. તેમની કથાર ત્યાં હજી પણ છે. પ્રસિદ્ધ ગાયક અને ખાં સાહેબના શુરુ નન્નેખાં તે એમના પુત્ર. વાજદઅલીને ત્રણ પુત્ર હતા: અબદુલ્લેખાં, સેદેખાં અને કાલેખાં. છેલ્લા કાલેખાં તે અમારા અરિતનાયકના પિતા.

ખાં સાહેબના મોટાકાકા અબદુલ્લેખાં ગાયક તરોકે જાવરા અને અલવર સંસ્થાનમાં નોકર હતા. જાવરા દરબાર ખાં સાહેબના કુટુંબ પર હજી તેટલો જ પ્રેમ રાખી તેને યાદ કરે છે. અબદુલ્લેખાં એકાંતવાસમાં રહેતા, અને પીપળાના વૃક્ષને પ્રદક્ષિણા કરી કંઈક ઉપાસના કરતા. ખાં સાહેબને સહેજ વધારે લાડ કરતા. નિરપ્રહતા, સત્યનિષ્ઠા, ઔદાર્ય, નિર્ભયતા વગેરે સદ્ગુણો, જે ગવૈયાઓમાં કવચિત જ દેખાઈ આવે છે તે, આ વિરક્ત સંબંધીના પ્રેમળ સહવાસથી ખાં સાહેબના સ્વભાવમાં ઊતર્યા હશે. કાલેખાં પોતાના આ પુત્રને ગાયનના પાઠ આપતા ત્યારે અબદુલ્લેખાં બોલતા: “અરે, ઉસકો તુમ કયા સિખાતે? ઉસકો સિખાતે વાલા અલગ હૈ!” ખાં સાહેબ વીસ વરસના થયા, ત્યાંસુધી તેમના પિતા જીવતા હતા; પણ ખાં સાહેબને ગાયનનું શિક્ષણ વધારે તો એમના કાકા નન્નેખાંએ આપ્યું. તે વખતે નન્નેખાં એટલા વૃદ્ધ થયેલા કે નળગાઇને લીધે તેમના ગળામાંથી એકાદ ગિરો સૂર નીકળવાની મુશ્કેલી પડતી યા બરાબર નીકળતો નહિ. ત્યારે તેમણે પોતાના આ વિદ્યાર્થીને ‘અબી ચદાવો,’ કે ‘અલી જરા ઉતારો’ વગેરે સૂચના આપી. સક્ષમ સ્વરની જગ્યા સમજાવી. પોતાના જન્મ સાથે જ ગાયનકલાનું સૈદ્ધંત્ય પોતાની રગરગમાં ભરી લાવેલા અબદુલ કરીમ શિક્ષણમાં વાયુવેગથી પ્રગતિ કરતા તે જોઈને નન્નેખાંએ એક વખત ખાં સાહેબનાં માતાને કહેલું કે “યદ લડકા તો મેરેકા છ મહિનેમે ખાલી કર દેયગા!”

નન્નેખાં જેવો અપ્રતિમ ગાયક વાદક તેમના જમાનામાં બીજો ન હતો એમ કહેવાય છે. તેમની પાસે બધાય ‘દગ’ની અને ચીજોની ‘ભરતી’ હતી. એમનું અને બંદે અલીખાંનું શિક્ષણ એમના દાદા પાસે થયેલું. નન્નેખાંના એક પુત્ર રહીમઅલ એક સર્વોત્કૃષ્ટ સારંગીવાદક થઈ ગયા. તે સ્વતંત્ર રીતે સારંગીવાદ અપ્રતિમ વગાડતા અને મોટા મોટા

ગવૈયાઓ તેમનાથી સાદર બીતા. તેઓ હૈદરાબાદ દરબારમાં નોકર હતા. નત્રેખાંનાં દીકરી કાલ્હાપુરનાં ઉત્કૃષ્ટ ગાયક હતાં, પણ અવાજ પ્રતિકૂળ હોવાથી પાછળથી સારંગી શીખ્યાં. પ્રસિદ્ધ સારંગીવાદક હૈદરબક્ષે એમને શિક્ષણ આપ્યું હતું. એઓ સારંગી અપ્રતિમ વગાડતા અને ગાયન તથા ગાયનશસ્ત્રમાં પણ પારંગત હતા. ખાં સાહેબ અશ્વાદિયાખાં અને હૈદરબક્ષ આ બંનેને સારા રનેહ હતા અને તેથી પોતપોતાના રાગો અને યોગે બંને એક-મેકને આપતા એમ એક વખતે અશ્વાદિયાખાંએ કહેલું. હૈદરબક્ષે પોતાના ભાણેજ વહીદખાંને ગાયન ભણાવી ગવૈયા કર્યાં. વહીદખાં અબદુલ કરીમખાંના પણ ભાણેજ થાય છે અને થોડા વખત ઉપર મુંબઈ રૅડિયો ઉપર એમનો કાર્યક્રમ થયેલો. શ્રી. પદ્માવતી બનારસકર અને તીરાબાઈ બડોદર આ બે વહીદખાંની શિષ્યાઓ. દેવાસના દળખઅલીખાં પોતાના પિતા પાસે લથ્થા પછી હૈદરબક્ષ પાસે ભણતા હતા. ઉદેપુરની એક અપ્રતિમ ગાયિકા ગુલાબબાઈ આ હૈદરબક્ષખાંની શિષ્યા તેમની સાથે જ મૈસૂરમાં નોકરીમાં હતી. બીજી પ્રસિદ્ધ ગાયિકા નેહરાબાઈ જેમની રેકૉર્ડ પ્રસિદ્ધ છે, તેઓ અને તેમની કન્યા હુસેનીબાઈ આ બંને હૈદરબક્ષ પાસે ગાયન શીખ્યાં. અસ્તુ. જે 'ધરાના'માં નત્રેખાં અને બંદે અલીખાં જેવા અપ્રતિમ ગાયકવાદકો થયા અને જે ધરાનાની શિષ્યશાખાઓ રહીમબક્ષ, હૈદરબક્ષ, સુનાબાઈ, ગુલાબબાઈ જેવાં ગાયકવાદકોથી પ્રકુલિત થઈ, તે ધરાનાની રસાળ મહતાનું ફળ ખાં સાહેબ અબદુલ કરીમખાં રૂપે પકવ થયું, એમ કહી શકાય !

ખાં સાહેબના ભાઈઓ અબદુલ લતીફ અને અબદુલ હક બંને ગાયક થયા. અબદુલ હક અપ્રતિમ ગાતા અને ખાં સાહેબ પાસે તે શીખેલા. ખાં સાહેબ વડોદરાની નોકરીમાં હતા ત્યારે ૧૯૦૮ સુધી તે તેમની સાથે જ હતા. અને ત્યારપછી દરબંગાની નોકરીમાં રહ્યા હતા. આ ઉત્તમ ગાયક જુવાનીમાં જ જ્યપુરમાં ગુજરી ગયા. બીજા ભાઈ અબદુલ લતીફ પહેલાં જ્યપુરની નોકરીમાં હતા. હાલ તેઓ દિલ્હી રહે છે.

ખાં સાહેબને જન્મથી જ સૂક્ષ્મ સ્વરજ્ઞાન હતું. અવાજ સુરેલ, મધુર, ઊંચો અને કામળ હતો. એકવાર સાંલળીને પ્રહણ કરી પાછું તરત અનુકરણ કરવાની શક્તિ હતી. જૂનું લઈ તેમાંથી કંઈ નવું જ સર્જવાની વિલક્ષણ કલ્પકતા હતી. નત્રેખાં જેવો વિકાન ગાયક પેટ ખોલીને ભણાવતો અને ખાં સાહેબ પોતે બારબાર કલાક ગાવાની 'મહેનત' (અબ્યાસ) કરતા, પછી તેઓ તેમના બાળપણમાં જ ઉત્તમ અને મનોહર ગાઈ શકવા લાગ્યા હોય, તો તેમાં નવાઈ શી ?

મેરટ (દિલ્હી)માં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંના બધા ગવૈયાઓ 'જુમ્મા'માં (મિન્જલસમાં) ભેગા થયા હતા, ત્યારે ખાં સાહેબે પહેલવહેલાં જાહેર રીતે ગાયું અને વૃદ્ધો પાસેથી તારીફ મેળવી. આ વખતે તેમની ઉંમર વધારેમાં વધારે ૧૦ વરસની હતી. ગવૈયાઓના જન્મ-વગેરેની કાલતોંધ કોઈ રાખતા નથી, તેથી તેઓની ચરિત્રઘટનાના સત્ત વગેરે આપવાનું કામ કઠણ છે. છતાં બીજી સમકાલીન ઘટનાઓની સાક્ષીથી આશરે વર્ષો કહી શકાય છે. તેવી રીતે ખાં સાહેબનું જન્મવર્ષ ઈ. સ. ૧૮૭૩ આવે છે અને તેમનું મેરટનું પહેલું ગાયન ઈ. સ. ૧૮૮૩માં થયું હોતું નેહરુઓ. આ ગાયનથી તેમની વિજ્યથીની શરૂઆત થઈ. આ જલસામાં ઉક્ત હૈદરબક્ષખાં હાજર હતા અને આ ગાયનની તેમના ઉપર અમતકારક અસર થઈ. તેમની આંખમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. તે વખતે મૈસૂરમાં દર વરસે નવરાત્રમાં

દરબાર તરફથી ગાયન સંભળાતું અને હિંદુસ્તાનના બધાય પ્રાંતોમાંથી સારાસારા ગાયકવાદક કીર્તિ અને દ્રવ્યની આશાથી ત્યાં આવી પોતાની શક્તિ બતાવતા. મેરઠના પ્રસંગ પછી ખાં સાહેબ એક વરસ પછી મૈસૂર એકલા જ ગયા. દરબારના કલાવંતખાતાના ઉપરી પીરખાં દરૌગા નામના વૃદ્ધ મુસલમાન ધ્રુપદિયા ગાયક હતા. તેમણે ખાં સાહેબનું ગાયન પહેલી વખત સાંભળ્યું અને તે ગાયનની તેમના ઉપર એવી અસર થઈ કે ખાં સાહેબની સરભરા તેમણે પોતાના ઘેર જ પોતાના પુત્રવત્ કરી. મૈસૂર દરબારમાં ખાં સાહેબનાં બેત્રણ ગાયન થયાં. અહીંયાં તેમને બીજા ઉત્તમ ગુણી લોકોની કલા અને ખાસ કરીને કનોટકી પદ્ધતિનું વિચિત્ર ગાયન ખૂબ સાંભળવા મળ્યું; અને તેઓ દરેક ગુણનું ગ્રહણ અને અનુકરણ કરવા-વાળા હોવાથી ઉત્તર હિંદુસ્તાની કલાના સર્વાંશ ગ્રહણ સાથે કનોટકી કલાના દ્રાવિડી સૌંદર્યનો મિલાપ કરવાના પ્રયત્નમાં લાગ્યા હોય, તો તે સ્વાભાવિક હતું. આ મિલાપના જ અંગે તેમના ગાયનમાં બીજા ગાયકો કરતાં વધારે નવાઈ, મૌલિકતા અને આકર્ષણ પેદા થયું હશે, એવું મને તો લાગે છે.

ખાં સાહેબ મૈસૂરમાં ૧૮૮૮માં એટલે આશરે ૧૫મા વરસની ઉમરે ગયા હશે. મૈસૂરથી તેઓ ઘેર આવ્યા અને ત્યાંથી દિલ્હી અને જયપુર મળી બેએક વરસ રહ્યા. આ વખતે આ બંને શહેરોમાં ઉત્તમ ગુણી લોકો રહેતા, તેઓને ખાં સાહેબે ખૂબ સાંભળ્યા. જયપુર તેઓ રહેમાનબક્ષને ત્યાં રહેતા હતા. આ જ અરસામાં તેમણે અજમેર જઈ ત્યાં મુસલમાનોનું પવિત્ર પીરનું સ્થાન છે ત્યાં ગાયું અને ત્યાંના પૂજારી પાસેથી આશીર્વાદ મેળવી લીધા. ખાં સાહેબની બાળપણથી જ પ્રભુ અને સાધુઓ ઉપર ખૂબ શ્રદ્ધા હતી અને પીરના આશીર્વાદથી પોતે જશ મેળવતા થયા છે, એમ તેમને લાગ્યા કરતું. દક્ષિણમાં મીરજ ગામમાં પીરનું સ્થાન છે અને તે અજમેર પછીનું મહત્વનું સ્થાન ગણાય છે ત્યાં ખાં સાહેબે આખર સુધી રહેવાનું પસંદ કરેલું અને જ્યાં ફક્ત સાધુઓને જ દફન કરવામાં આવે છે, એવી ત્યાંના પીરની જગ્યામાં જ ખાં સાહેબના શરીરને આખરી સ્થાન મળ્યું, એ બીના પણ તેમની શ્રદ્ધાનો ચમત્કાર જ બતાવે છે.

અજમેરમાં પીરના આશીર્વાદ મેળવ્યા પછી, તેમજ જેટલા કલાકારોની કલા સાંભળવા લાયક હતી તેટલી સાંભળી સારગ્રહણ કર્યા પછી, જાણે ખાં સાહેબને આત્મવિશ્વાસ પેદા થયો અને પોતાની કલાની વિશિષ્ટતા દુનિયાના જુદા જુદા રસિકોને બતાવવાનું મન થયું. તેથી તેઓ લગભગ ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં કાર્ડિયાવાડ તરફ ફરતા ફરતા આવ્યા, જે હકીકત બીજા વખત ઉપર રોખીશું.

ભમન્તાં, સંઘાતે નિજ શું કરનારા વિરલ છે.
ફરે તો યે શૂન્ય શ્રવણ નયનો ને હૃદયથી.
વસંતાં લેગાં યે

શ્વસંતાં લેગાં યે દઈ નવ શકે સાથ ઘડીનો !
—કહી સંતે મૈત્રી, સહ જન ફરે, સખત પદની !

સખે ત્યાં તું તો સુન્દર જગપરિમાજક સ્વયમ્
તણ તારાં સ્વેચ્છા ભ્રમણ રમણો કે વિષયનાં,
ફરો મારી સાથે વિકટ મુજ ઠેડી જીવનની,
મુકી એકે એકે પગલું પગલે કૌશલ થકી,
—ન ભૂંસાઈ રેખા, તૃણ પણ દળાયું નવ હૃદય !

ઢળે બીજાની કોતરણી મહીં સોનું દ્રવ થઈ;
ચઢે જેવો ઉર્વીરસ તરુ મહીં, રુક્ષ થકમાં,
ફરે શાખા શાખા, વિટપવિટપે, પર્ણ કુસુમે;
ફરે જેવો પ્રાણે હૃદય ઊતરીને પ્રતિ નસે;
ફરો એવી રીતે ફકત ફરવાના જ કુતુકે,
ફરો આખે માગેં નિજ મન ઉલાસે, મુજ જગે.
સદાનો એ મારો સહૃદય તું નિષ્કારણસખા !

હવે તારે પંથે ફરીથી વળ તું પાંચ યુવક !
હજો તારે પંથે અધિક અધિકાં દર્શન રુડાં.
શકે ના આપી આ શ્રમિત ચરણો સાથ તુજને
પરંતુ કોઈ દી સહૃદયતણી ખોટ ન હજો !

શ્રી. પોપટલાલ શાહ અમદાવાદમાં થરાવેલા ૧૯૩૬ના ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનમાં વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ હતા. એ સંમેલનમાં એમના પ્રમુખપણા નીચે 'વિજ્ઞાન-વિષયક કાર્યો સાધવા માટે' એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. એણે પહેલું કાર્ય વિજ્ઞાનનો એક શબ્દકોશ તૈયાર કરવાનું ઠરાવ્યું. તેની તૈયારીરૂપે એમણે તથા શ્રી. મોગીલાલ પટવાએ મળી "વૈજ્ઞાનિક શબ્દ-સંગ્રહ" * નામે દશ હજાર શબ્દોનું એક પુસ્તક ગયા વર્ષના અનમાં વહાર પાડ્યું છે, અને તેના પર વિદ્વાનોના અભિપ્રાય માગ્યા છે. મેં મારા વિચારો શ્રી. શાહને લંચાણથી લખી મોકલ્યા હતા, અને તેમની જણાવેલી લેખ રૂપે તે અહીં રજૂ કરું છું. સાથે જ મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે અમારા વચ્ચેના વિચારો અવાંતમાં લગભગ મળતા આવે છે.

શ્રી. શાહે 'શબ્દ-સંગ્રહ'ની પ્રસ્તાવનામાં પરિભાષા બનાવવા સંબંધી નીચેના નિયમો રજૂ કર્યા છે. * એ નિયમો ઠરાવવામાં મારી અને એમની વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થયો હતો, અને એમણે મારી યોગ્ય સૂચનાઓ નિખાલસપણે માન્ય રાખી હતી. એટલે એ નિયમો તે દિવસની મારી વિચારસરણી પણ રજૂ કરે છે. આથી આ લેખમાં જે વિચારો હું પ્રગટ કરું છું, તે મારા વિચારોમાં થયેલા ત્યાર પછીના સુધારોવધારો છે, શ્રી. શાહના નિયમો પર ટીકા નથી.

આધુનિક વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ અને વિજ્ઞાની યંત્રોનો વપરાશ મોટે ભાગે વિશ્વાત્મથી આપણા દેશમાં દાખલ થયો છે. અભ્યાસ, જ્ઞાન સુધી, અંગ્રેજી-ભાષા મારફત થયો છે, અને યંત્રોના વપરાશ સાથે અંગ્રેજી-ભાષા ન હોય તોયે, શબ્દો તો દાખલ થયા છે જ. પંડિતો વિનાની લોકભાષાઓએ એ શબ્દોને પચાવવામાં ઘણીવાર કુશળતા પણ દેખાડી છે. જેમકે, ઈંજિન, ઈજનેર, ઈરિપનાલ, દાક્તર, ગ્યાટ (ગાર્ડ), લાટ (લોડ), ડિપોટી (ડેપુટી), સુપરિન્ટેન્ડ, ઈન્ડિપેન્ડ વગેરે અપભ્રંશો બનાવવામાં. પણ ઘણા શબ્દો તત્સમરૂપમાં યે દાખલ થઈ ગયા છે. એમાં સંસારવાચક નહિ પણ ક્રિયાવાચક શબ્દો યે છે. દા. ત., સાઈકલિંગ, શૅટલિંગ, સ્ટાર્ટ કરવું, સ્પાર્ક આપવો, (બેટરી) ચાર્જ કરવી, એક્સિડાઈઝ કરવું, ઈન્જેક્ટોરાઈઝ કરવું, ઈન્જેક્ટ કરવું, ઈન્જેક્શન વગેરે વગેરે. તો પછી યંત્રો, યંત્રોના ભાગો તથા નાનાંમોટાં ઓજારોનાં નામો તરીકે સેંકડો અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો નાના, મોટા, ચહેરી, ગામડિયા સહુનોં મોંમાં પેસી ગયા છે તેમાં નવાઈ શું? જેમકે, સાઈક્લ, મોટર, પેન, પેન્સિલ, ફાબ્રિકેન પેન, હોલ્ડર, રબ્બર, હેન્ડલ, સ્ક્રૂ, ડ્રિલ (શારડી તેમજ કવાયદ), એનીમા, થર્મોમીટર, ચ, વૂટ, ટાઈમ, ટાઈમ-ટેબલ, ગોજ કે ગેજ, પથૂણ, રિસીવર, વર્નર વગેરે વગેરે. એ શબ્દો લોકોનાં મોંમાં એટલા ઝંડા ઝતરી ગયા છે કે એમાંના કેટલાક

* પ્રકાશક—શ્રી ફાર્વસ ગુજરાતી સમા, મુંબઈ.

+ સગવડ ખાતર એ નિયમો પૂરવણીમાં આપ્યા છે.

વિષે તો એ આપણી માયાના શબ્દો નથી, એવો અમળું લોકોને કદાચ ખ્યાલે નહિ આવતો હોય. આવા કેટલાક શબ્દો માટે આપણી માયાઓમાં સાદા, સહેલા અને ૩૬ શબ્દો છે પણ ખરા. છતાં, ઘણી વાર એવું બન્યું છે કે વપરાશમાં એંજેની શબ્દોએ દેશી શબ્દોને પાછા હાવી દીધા છે. દેશી તેમજ એંજેની બન્ને માયાઓના વિદ્વાનો દેશમાં પાક્યા અને 'જાગ્યા' તે પહેલાં જ આ વપરાશ શરૂ થયો, અને એક વાર શરૂ થયા પછી તેમને માટે જે તેની ગતિ અટકાવવી કઠણ થઈ.

આમ બનવામાં એક કારણ આપણા વિદ્વાનોનું સ્વમાયા પ્રત્યે જોવાનું વલણ પણ ગણવું જોઈએ. કેટલાક અપવાદો બાદ કરીએ તો શરૂઆતના વિદ્વાનોને દેશની પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન સંસ્કૃતિ અને માયાઓ પ્રત્યે અણુગમે હતા એમ સાધારણપણે કહી શકાય. તે પછીના પંડિતો સ્વમાયાને માત્ર સ્વમાયા તરીકે નહિ, પણ સંસ્કૃતિ કે અરબોફારસીની વંશજ તરીકે વધારે પિછાણુવા લાગ્યા. સ્વમાયાઓ સર્વે અધૂરી અને નવા શબ્દો બનાવવા માટે ઓછી ઉપયોગી છે એવો ઓછો માત્ર (inferiority complex) બધાયેલો હતો તે વાત જ રહ્યો. એ ભૂમિકામાંથી હજુ આપણે નીકળ્યા નથી એમ કહેવાને હરકત નથી. આથી કોઈ નવો શબ્દ આપણી માયામાં દાખલ થયો તે આપણા જ થઈ ગયો, અને આપણી માયાનાં વ્યાકરણ, શબ્દરચનાશાસ્ત્ર વગેરેની હકુમત નીચે આવી ગયો, એમ આપણે માની શકતા નથી. જેમ આપણામાંના ઘણા પોતાની ન્યાતજાતને અને કેટલાક તો પોતાનાં પ્રાચીન ગોત્ર વગેરેને ભૂલી જઈ શકતા નથી, તેમ આપણે સ્વમાયામાં લીધેલા શબ્દોનાં જે ન્યાત-જાત-ગોત્ર વગેરે ભૂલી શકતા નથી. પરિણામે, સ્વમાયામાં જે તણુ તણુ (કે વધારે જે) માયાઓનાં વ્યાકરણો એકબીજાથી અસ્પૃશ્યતા, અથવા રેાટી વ્યવહાર પણ બેટી વ્યવહાર નહિ, એવાં અંતર જાળવીને રહે છે. દા. ત., માગ્ય અને નસીબ બન્ને શબ્દો આપણો માયાના વપરાશમાં છે. એ જ પ્રમાણે કમ, બદ્, બે, દુરુ, અ વગેરે ઉપસર્ગો પણ લેવાયેલા છે. છતાં એ શબ્દો જોડે આ ઉપસર્ગો આપણે ગમે તેમ લગાડી શકીએ નહિ. એટલે કે, કમમાગ્ય કે બદ્માગ્ય, અથવા દુર્નસીબ, અનસીબ કે કુનસીબ કહી શકીએ નહિ. એ જ રીતે દરિદ્રાઈ કે ગરીબતા ન કહી શકીએ. સુતાર, લુહાર પરથી સુતારી, લુહારી વગેરે શબ્દો બનાવીએ, પણ વિજ્ઞાની, રસાયણી, ભૂગોળી, ખગોળી બોલીએ તો હાંસી યાય. વૈજ્ઞાનિક, રાસાયણિક, ભૌગોલિક, ખગોલિક એમ જ કહેવું જોઈએ; નિદાન વિજ્ઞાનીય, રસાયણીય એમ આપણે 'ફ્રેંચ' પ્રત્યય લગાડવો જોઈએ એમ આપણને લાગે.

આમ એક મૂળ શબ્દ પરથી બીજા શબ્દો બનાવવામાં આપણે સારી પેઢે અટપટાપણું દાખલ કર્યું છે. આપણામાં સ્વાભિમાન કે સ્વમાયાભિમાન જાગ્યું તે પોતા વિષે નહિ, પણ આપણા પૂર્વજો અને તેમની ખેડેલો માયાઓ માટે. આમ એંજેની શબ્દોને માયામાંથી કાઢ્યાં માટે ઠેક-સંસ્કૃત કે ઠેક-ફારસી શબ્દો વધારવાની પ્રવૃત્તિ જાગી. માયાઓને સંસ્કૃત કે ફારસીના મૂળ કે સાધિત શબ્દોથી લાદવાનું વલણ વધતું જ ગયું. દા. ત. સાહકલ શબ્દ કાઢવા માટે કોઈકે 'દ્વિચકી' શબ્દ બનાવેલો મારા સાંમળવામાં આવ્યો છે. એ શબ્દ ૩૬ થઈ શક્યો જ નહિ. એને બદલે જો 'ત્રેચકી' કે 'પાચગાડી', (ઘણું કરીને એ હિંદીમાં વપરાયેલો પણ છે) શબ્દ ચલાવવા માંડ્યો હોત, તો સંભવ છે કે તે આગગાડીની જેમ પાલી થે જાત.

પછી તો સંસ્કૃત અને ફારસીના અભિમાનીઓની હરીફાઈ અને ર્જ્યાં ચાલી. આ રીતે સંસ્કૃતભારેલી અને ફારસીભારેલી સ્વભાષાનો સંગડો ઊભો થયો. આ સંગડો સોમાન્ય ભાષામાં ચે કંઈયુ છે, પણ વિજ્ઞાનની પરિભાષામાં તો એની મુશ્કેલી ઘણી વધેલી છે અને હજુ વધવા સંભવ છે. સંસ્કૃત જાણુનારાઓએ બનાવેલી પરિભાષા અને ફારસી-અરબીના પંડિતોએ બનાવેલી પરિભાષા વચ્ચે મેળ આવેા કંઈયુ છે. એકેક અંગ્રેજી શબ્દ માટે પ્રાંતીય, સંસ્કૃત અને ફારસી એવા વચ્ચે કે ત્રણત્રણ શબ્દો જાણુવા પડે, અને એ ઉપરાંત ઈંચો અભ્યાસ કરનારાઓને અંગ્રેજી શબ્દ પણ જાણુવો પડે એવી દશા ઉત્પન્ન થતી જાય છે.

આ મુશ્કેલી કેવળ રાષ્ટ્રભાષાને જ નહીં એમ માનવાનું નથી. દરેક પ્રાંતમાં ચે સંસ્કૃત કે ફારસી પૈકી એકના જ પક્ષપાતી અથવા પરિચય ધરાવનારા હોય છે. દાખલા તરીકે આ જ પુસ્તક લઈએ. શ્રી. પોપટલાલભાઈ પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે:

“ આ શબ્દસંગ્રહની તૈયારીમાં... ભાષાસમૃદ્ધિ અને વિચારવિપુલતાની દૃષ્ટિએ નવા શબ્દો રચવામાં આગસ કરી નથી. ખાસ કરીને ક્રિયાપદો, ક્રિયાત્મક કે ક્રિયાદર્શક શબ્દો રચવાની અગત્ય સ્વીકારવામાં આવી છે.”

હવે આ વાક્યમાં શ્રી. શાહ, પટવા, હું કે એવા બીજા અનેક લેખકોને જે જાતનું શિક્ષણ મળ્યું છે, તેને પરિણામે આપણે આ કામ માટે સંસ્કૃતનો જ આશ્રય લઈએ એ સ્વભાવ જનું બની ગયું છે. એ સ્વભાવ એટલો દૃઢ થયેલો છે કે એવું ચે બને કે, દા. ત., નીચે પહેલા ખાનામાં લખેલા શબ્દો માટે બીજા ખાનાના ધરગતુ શબ્દો યાદ ન આવે પણ, ઘણીવાર અનેકાર્થી છતાં, ત્રીજા ખાનાના શબ્દો જ મોઢે પડે કે એ દિશામાં જ શોધીએ.

diurnal	રાજિયું, દિનિયું, દાડિયું,	દૈનિક
duration	રાજિયું મુદત	સમય, મર્યાદા (કે બનેલો સમાસ)
dilatation	ફૂલાવો, ફૂલવણુ-ણી, ફૂલાણુ	સ્ખરણુ, વિસ્તારણુ, વિતર્કન
discharge	દા(ખા)વણુ-ણી	વિસર્જન, વિમાર
dip	નમાવો	આનતિ
dip-needle	નમણી	આનતિસૂચિકા (?)
goodwill	નામના, સાખ, ધરાકી, આસામી-સંબંધ	આહુકસંબંધ
alternate	તરિયો, આંતરિયો, એકાંતરિયો, દર ત્રીજો	વિપર્યાયક, વિપર્યાયવિશિષ્ટ, એકાન્તરક્રમ, પર્યાયક્રમ
anaesthesia	નેમાણુમી, અણુજાણુ દશા	સંવેદનામાવ, સંવેદનારવિત
disintegration	(રૂપ અથવા ઘાટ) વિખેર-ણુ, ઢીલાણુ	વર્ણુક્રિયા, વિમાનન, વિખોચન

આમ, જ્યારે આપણે સંસ્કૃત શબ્દકોશનો આશ્રય લઈએ ત્યારે હરમાનિયા કે અલીગઢ યુનિવર્સિટીના વિદ્વાનો એટલી જ સ્વાભાવિક રીતે ફારસીઝરબીની ડિક્શનરીઓ ઉપલાવે; ફારસી કે એમને એનો જ ગાઢ પરિચય હોય. બંને રાજની બોલાતી ભાષાને તે વખતે લગભગ મૂલી જાય. પરિણામ એ આવે કે બંનેએ બનાવેલા નવા શબ્દો માત્ર કોશોમાં અને પ્રયત્નપૂર્વક લખેલાં પુસ્તકોમાં જ શોધે, પ્રજાના વ્યવહારમાં અને ખુદ બનાવનારાઓની યે 'આપસી' વાતચીતમાં અંગ્રેજી શબ્દો જ વપરાયા કરે.

ત્યારે, પરિભાષા બનાવવામાં આ વાતનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. નવા શબ્દો રાજના અને, જેને જેને તે વિદ્યા સાથે સંબંધ આવે તે, બધા લોકોના વ્યવહારમાં સહજપણે છતરે, એટલું જ નહિ પણ જો તે સામાન્ય લોકોની શબ્દો બનાવવાની પ્રાકૃતશક્તિને વધારે તથા કેળવે તો જ સફળ થયા કહેવાય.

આ કેમ માય ?

મને હવે લાગે છે કે આ માટે આપણે આપણી શબ્દો બનાવવાની રીતને પાયાથી જ બદલવાની જરૂર છે. આ કેમ તે સમજાવું :

શ્રી. પોપટલાલભાઈએ સૂચવેલા નિયમોમાં છઠ્ઠો નિયમ નીચે મુજબ છે :

“ ક્રિયાપદ કે ક્રિયાવાચક નામેને માટે નવા શબ્દો—સંસ્કૃત, ફારસી કે ઉર્દુ (ઝરબી ?)-માંથી ચોંટા. દા. ત. ઍક્ટશન—આકર્ષણ, રિપેક્શન—અપાકર્ષણ, રિપેલેક્શન—પરાવર્તન.”

આમાં મને કેટલીક વસ્તુઓ કરવા જેવી લાગે છે.

એક. સંસ્કૃત-ફારસી વગેરેમાંથી શબ્દો શોધવાનો પ્રયત્ન કરતાં પહેલાં એ ભાવ દર્શાવનારા ભાષામાં રૂઢ થયેલા શબ્દો શોધવાનો અને તેને પરિભાષા માટે જરૂરી અર્થ આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ શબ્દનું મૂળ ગમે તે ભાષામાં હોય કે અજાણ્યું હોય તે વિષે બેફિકર રહેવું જોઈએ, અને તે જો તદ્દન મામૂલી અને પંડિતાઈ વિનાનો લાગતો હોય તો તે તેનો દોષ નહિ પણ ગુણ સમજવો જોઈએ. દા. ત. ઉપર આપેલા ત્રણે શબ્દોને બદલે અનુક્રમે ખેંચાણ, હઠાણ અને ઝાઝાણ અથવા ઝડાટાણ શબ્દોને પરિભાષા તરીકે શું કામ ન વાપરી શકાય ? એ શબ્દો તપાસીશું તો જણાશે કે એ ગૂજરાતના હિંદુ, મુસલમાન, પારસી બધા સમજી શકે એવા છે એટલું જ નહિ, પણ થોડા ફેરફાર સાથે હિંદુસ્તાની અને મરાઠી શબ્દો પણ છે.

મીઠું. એકાદ પ્રાચીન કે પરમાપાના શબ્દને દાખલ કરવાનું નક્કી કર્યા પછી એને આપણે આપણી પોતાની માયાના શબ્દ તરીકે જ પૂરેપૂરો લેણવો જોઈએ. પછી તેને ઉપસર્ગો કે પ્રત્યયો લગાડી સાધિત શબ્દો બનાવવામાં, કે બીજા શબ્દો સાથે એના સમાસ કરવામાં આપણે આપણી સ્વભાષાની આસિધતો તપાસી નિયમો કરવા અને લગાડવા જોઈએ. એમાં અમુક ભાવ માટે અમુક ઉપસર્ગો કે પ્રત્યયો ઠરાવવાને કે નવા નિર્માણ કરવાને યે હરકત ન હોય, એ નક્કી કર્યા પછી એ જોવાનું ન હોય કે, એ શબ્દ અને તેને જોડવાના ઉપસર્ગ કે પ્રત્યય એક જ મૂળમાયાના છે કે જુદીજુદીના. દા. ત. ધારા કે આપણે ઓછપ દેખાડવા માટે કમ, અધિકતા માટે પર, વધ કે વડ, અનિયમિતતા બતાવવા માટે કુ, અભાવ માટે બે અથવા અ (કે અન્) ઉપસર્ગો સ્વીકાર્યા છે; અને અંગ્રેજી નોર્મલ શબ્દ પણ રૂઢ થયેલો છે માની સ્વીકાર્યો છે. તો પછી નીચે મુજબ શબ્દો વાપરવામાં સંકોચ ન રાખવો જોઈએ :

Sub-normal—કમ-નોર્મલ.

Super-normal—વડ-નોર્મલ.

Abnormal—કુ-નોર્મલ.

Unnormal—અનોર્મલ, બે-નોર્મલ.

એ જ પ્રમાણે પ્રેશર માટે દાબ હોય તો હાર્ડ-પ્રેશર માટે ખૂબ-દાબ અને લો-પ્રેશર માટે કમ-દાબ શબ્દો બનાવાય. આવા પ્રયત્નો શરૂઆતમાં હાસ્ય ઉત્પન્ન કરાવે એમ વળે. પણ એમાં એની સફળતા પણ હોય. વારણ કે, કેવી રીતે શબ્દો રચી શકાય તેની લોકોને ગમ પડી જાય અને તેઓ પોતાની મેળે જ વિદ્વાનોને શબ્દ આપતા ચર્ચે જાય, પછી કોણુ દસે ? હાલ તો આપણી અને લોકોની શબ્દાવગ્નિ તથા સાધક વ્યાકરણ જુદાં જ પડી જાય છે. માત્ર વ્યક્તિતાનાં અને ક્રિયાપદોનાં જ રૂપો એક સરખાં રહે છે. આથી પરસ્પર સહયોગ જ વરાવર થતો નથી.

ગ્રીકુ. શાષ્ટ્રે આપણી ભાષાનો સાક્ષિયતોનો અભ્યાસ કરી તેને અનુસરી શબ્દો બનાવવાનો કક્ષા નિર્માણ કરવી ઝાંઝાએ. દા. ત.

(૧) ક્રિયાવિશેષણને (તથા કોઈ વાર નામને) 'વું' પ્રત્યય લગાડવાથી તે મુજબ થવું એવા અર્થના ક્રિયાપદો કરી શકાય છે. જેમકે, વધારે થવું—વધવું, ઓછા થવું—ઓછાવું. આ જ રીતે દૂરાવું (મરાઠી દુરાવણું, દિદી દુરાના), પાસાવું, ડંચાવું, નીચાવું એવા શબ્દો બનાવવાને દરકત ન હોવી જોઈએ.

(૨) કે મુજબ 'આર(ડ)વું' કે 'આવવું' પ્રત્યય લગાડવાથી તે પ્રમાણે કરવું એ અર્થનું સકર્મક ક્રિયાપદ કરી શકાય છે. જેમકે, વધારવું, ઘટાડવું, સમારવું. એ જ નિયમે દુરાવવું, પાસાવવું, ડંચાવવું, નીચાવવું, વગેરે શબ્દો બનાવી શકાય.

આમ, ક્રિયાપદ બનાવનારા બીજા પ્રત્યયો પણ વાપરી શકાય.

(૩) બે કે વધારે શબ્દોના સમાસમાં એના છૂટા છૂટા અર્થો કરતાં વધારે અર્થ સમાવવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. અંગ્રેજીમાં એ શક્તિનો વધુ છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અને બેલિક અંગ્રેજીવાળાઓએ પણ તેનો ઉપયોગ કરી ૮૫૦ શબ્દોમાંથી વધુ વધારે શબ્દો બનાવવાની શક્તિતા દેખાડી છે. જેમકે, up-start, by-gone, bye-product, red-handed, welcome, well-done, well-being, strong-hold, go-by, bed-side, side-room, good-will વગેરે વગેરે. આપણી ભાષાઓમાં યે આ શક્તિ રહેલી છે. ઉદા. જોડુકુમ, અંગરખું, પગરખું, અંગૂઠો, આંગોળીઓ, આડખીત્રી, આડખર્ધ, ખીસાખર્ધ, આડધંધો, તળવટ, તળખીન, તળપદું, આડખન, આડમાત્ર (bye-product) વગેરે શબ્દો આ જાતના છે. આવા શબ્દોમાં એક શબ્દમાં જે માથો સમાયા હોય, તેમાંના એકાદ બે માથેને ઉપાડી લઈ, તે સાથે બીજો શબ્દ જોડી નવેના સમાસમાંથી નીજો જ માર નિર્માણ થાય છે. પરિમાણ બનાવવામાં આ શક્તિનો આપણે પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ માટે થોડાક વધુ ઉપયોગો વિદ્યોગો, ક્રિયાવિશેષણો, શબ્દોગોઓ અને વ્યવરેક નામો પૂંડી પાડી તેને નામો કે ક્રિયાવચક શબ્દો સાથે મેળવી અનેક સહેલા શબ્દો યોગી શકાય. આ સખતાં લખતાં જ સૂક્ષ્મા થોડાક વાખતા આપું છું. જેમ અંગ્રેજીમાં pro, hyper,

con, ab, ad, trans, in વગેરે ઉપસર્ગોથી અનેક શબ્દો બનાવી શકાય છે, તેમ નીચેના શબ્દોને પણ ઉપસર્ગો તરીકે વાપરવા શક્ય છે:

ઉ, ઊંચ, ઉત્તર	ની, નીચ	પી, પીછ, પાછા
આગા (ધા)	આડ (ડા)	મહી, અં, અંદર
બહાર (બહાર)	કુ, કૂડ, વૂરા	રૂડા, મલ (લા)
સ, સહ, સથ, સાથ	કલટ	પાર
ફેર, ફર (રી)	પેટ (ટા)	પડ
અ, અન, બે	પાસ	ફર
વિના, સિવા, ગૈર, જો		હીલ
મહેર (મહેર)		

આ ઉપસર્ગોથી કેવી રીતે શબ્દો બનાવી શકાય તેનાં ઘોડાં ઉદાહરણો આપું છું:

શબ્દ	યોજાણો શબ્દ	or; નાર, -જ્યો	ion; અ, -ણ, -ણી
project	(ના) કયાળ (કિ) કયાલ (ળ) વું	કયાળનાર, કયાળિયો-યું	કયાળ, કયાળણ, -ણી
inject	(ના) અં (મહી) ધાળ (કિ) અં (મહી) ધાલ(ળ)વું	અંધાળનાર, અંધાળિયો-યું	અંધાળ, અંધાળણ, -ણી

એ જ રીતે eject=(કિ) બહારધા (ગા)ળવું, reject-ફરગાળવું (ફરગાળવું) વગેરે, તથા તેના સાધિત શબ્દો.

progress	(ના) કજ(ગ), કજ(ગ)મ, કજાવ, કજા(ગા)ડ (કિ) કજ (ગ) વું.	કજ(ગ)નાર, કજા(ગા) ડનાર, કજા(ગા)ડિયું	કજ(ગ)ણ, -ણી; કજા (ગા)ણ
regress	(ના) પીછાટ, પીછાવ (કિ) પીછ(જ)વું, પીછાવું	પીછ(જ)નાર, પીછાવનાર	પીછવણ, -ણી, પીછાવણી
ingress	(ના) મહીજાવ, અંજાટ(વ) (કિ) મહીજવું, અંજવું.	મહીજગાર, અંજાવનાર	મહીજણ, અંજન

એ જ રીતે egress-બહારજ(ગ)વું, બહારજાવ, digress-આડગ (જ)વું, congress-સજાવ (સથજાવ), સગતિ, transgress-ઓળંગવું,* વગેરે, તથા તેના સાધિત શબ્દો.

શબ્દ	યોજાણો શબ્દ	er; ઓ, જ્યો, નાર	ion; -ણ.
port	(ના) બારું (એ. વ.) બારાં (વ. વ.) (કિ) ના(મા)રવું, મરવું	મરો, મરિયો, મારનાર	મારણું, મરણું
export	(ના. વ. વ.) બહારમારું (કિ) બહારમરવું, મમારવું	ed મારો બહારમરો, મમારિયો,	બહારમરણું

* આ શબ્દ 'જવું' પરથી થયો છે એમ સૂચવાનો હેતુ નથી, પણ એ સાથે સહેજે મળે એવો છે.

એ જ પ્રમાણે import-મહીમરવું, transport-લેમારવું, પારમારવું, re-export-પરમારવું, deport-કાઢવારવું, deportee-કાઢવારેલો, deporter-કાઢવારવાર, રિંગો इत्यादि.

		mission	er; ગાર	ery, -ee; દાર
		પરવાનગી,	રવાનગાર	રવાનદાર
permit	(ના) પરવાનો (કિ) પરવાનવું (?)	પરવાનગી	પરવાનગાર	પરવાનદાર
remit	(ના) મહેરવાનો (કિ) મહેરવાનવું (?)	મહેરવાનગી	મહેરવાનગાર	મહેરવાનદાર
commit	(કિ) પૂરવાનવું (?)	પૂરવાનગી (પૂર-રવાનગી)	પૂરવાનગાર	(વ્યક્તિ) પૂરવાનદાર (સંધ) પૂરવાનદારી
omit	(કિ) ગેરવાનવું (?)	ગેરવાનગી	ગેરવાનગાર	(કર્મ) ગેરવાનેલો
submit	(કિ) જોરવાનવું (?) મારવાનવું (?)	જોરવાનગી મારવાનગી	જોરવાનગાર મારવાનગાર	

અહીં બધા ઉપસર્ગોને એંતે અને રવાનગીની શરૂઆતમાં ૨ હોવાથી એક રનો ગૂજરાતી ઉચ્ચારણમાં લોપ થઈ જાય. પરવાનગી શબ્દ અસલ હોવાથી તે જ વાપર્યો છે. એનો રવાનગી શબ્દ સાથે સંબંધ છે કે નહિ, તે જાણતો નથી. નવો શબ્દ બનાવ્યો હોત તો પારવાનગી થાત.

એ જ રીતે percolate-પારગળવું, percolation-પારગાળ, પારગળણ, perforate-પારછેદવું, perforation-પારછેદ, perforator-પારછેદક, perambulate-પારફરવું વગેરે.

વાચક એમ ન માને કે મેં જે ઉપસર્ગો અહીં સૂચવ્યા છે તે જ યોગ્ય છે. આ તો લખતાં જે સૂચવ્યા છે તે જ મૂકી દીધા છે. વાચક એમ પણ ન માને કે ઉપસર્ગ દાખલાઓમાં મેં જે શબ્દો મૂક્યા છે, તેની જગ્યાએ જ્યાં જ્યાં બીજા શબ્દો સારી ગેરે રૂઢ થઈ ગયા છે તેને છોડી દેવાની હું સૂચના કરું છું. શબ્દરચનાના સદાદરજણે જ એ લેવાના છે. વળી, સંમેલીમાં ઉપસર્ગ દોવ ત્યાં આપણી ભાષામાં ઉપસર્ગ જ હોવો જોઈએ એ પણ જરૂર નથી. આપણી ભાષામાં પ્રત્યેક પણ દોઈ ચક્રે, અને સંમેલીમાં પ્રત્યેક દોવ ત્યાં આપણે ઉપસર્ગ પણ યોગી શકીએ.

ધોધું. જ્યાં મંદુરત કે પારગીમાંથી શબ્દો મોટા વિના છુટશે જ ન હોય ત્યાં લાવને પેલા નિયમે જાણતી શકીએ તો સારું. ઉદા. (૧) જ્યાં પ્રત્યયોને કપારે પસંદગી આપવી, એમાં કંઈ સ્વરના ગુણ કે ક્ષિત્ર ન કરવા પડતા હોય.

એમકે, દારિદ્ર્ય, વૈધર્મ્ય, વૈલક્ષણ્ય વગેરેને બદલે દરિદ્રતા, વિધર્મતા, વિલક્ષણતા વગેરે વધારે પસંદ કરવા. એ જ રીતે નામ તરીકે તાર્કિક, દાર્શનિક વગેરે નહિ પણ તર્કશાસ્ત્રી, તર્કકાર, તર્કવાજ, તર્કો; દર્શનશાસ્ત્રી, ઠ્કાર, દર્શની વગેરે શબ્દો વાપરવા.

(૨) એ જ રીતે જ્યાં હુપ્ત પ્રત્યય લગાવી શકાતો હોય ત્યાં વિલપ્ત સ્પષ્ટ પ્રત્યય ન લગાડવો. એમકે, ચારિત્ર્ય, ર્ધ્યા નહિ પણ ચારિત્ર (એથીયે સાદું, વેવળ ચરિત્ર કે ચરિત) ર્ધ્યાથી વલાવણું.

(૩) ઘણી જ્યાં પ્રત્યય લગાડવા વિનાના શબ્દો વાપરી શકાતા હોય ત્યાં પ્રત્યયવાળા શબ્દો ધનાવવા કે વાપરવા નહિ. ઇદા., અધ્યાત્મદષ્ટિ, તર્કરીતિ, શબ્દચતુરાઈ, દર્શન-પદ્ધતિ બોલી શકાય. માટે, અધ્યાત્મિક દષ્ટિ, તાર્કિક રીતિ, શાબ્દિક ચતુરાઈ, દાર્શનિક પદ્ધતિ જેવા શબ્દો વાપરવા નહિ. તેમ જ જ્યાં છૂટીને પ્રત્યય લગાડવો શક્ય હોય ત્યાં આવો શબ્દ વાપરવો નહિ. એમકે વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા, રાજનૈતિક શિક્ષણ, સાંગીનિક અભ્યાસ, નૈતિક ઉપદેશ, પારિભાષિક શબ્દ વગેરે નહિ, પણ વિજ્ઞાનની પરિભાષા, રાજનીતિનું શિક્ષણ, સંગીતનો અભ્યાસ, નીતિનો ઉપદેશ, પરિભાષા (કે પરિભાષાનો શબ્દ) એ પ્રયોગો સારા ગણવા.

(૪) શબ્દો ઘમ્મા પછી ળાગણનાં રૂપો સ્વભાષાનાં વ્યાકરણ પ્રમાણે જ કરવાં. દા. ત. મકાનનું બહુવચન મકાનાત, અમીરનું હમરાવ, કમિશનરનું કમિશનસ, પોલિસમેનનું પોલિસમેન્ વગેરે નહિ, પણ મકાનો, અમીરો, કમિશનરો. પોલિસમેનો વગેરે રૂપો કરવાં. એ જ રીતે મજબૂરીની પંચમી મજબૂન્, તત્ત્વની તત્ત્વતઃ દષ્ટિની ત્રીજી દષ્ટ્યા વગેરે રૂપો છોડી દેવાં, અને મજબૂરીથી તત્ત્વથી-તત્ત્વ પ્રમાણે, દષ્ટિએ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો. (આ ટેવ ગૂજરાતી કરતાં હિંદી અને મરાઠીમાં વધારે છે, આ બાબતમાં એક વસ્તુ સમજવા જેવી છે. ગૂજરાતી, મરાઠી, હિંદી વગેરે ભાષાઓમાં સંસ્કૃતના જેવો વિસર્ગ છે જ નહિ એમ માનવાને હરકત નથી. * દુઃખ જેવા શબ્દમાં તત્સમના નિયમે જ વિસર્ગ મૂકવો પડે છે. ગૂજરાતી નિયમે લખવો હોય તો દુઃખ કે દૂખ લખવો પડે. પણ તત્ત્વતઃ, અતઃ વગેરે વિસર્ગાન્ત શબ્દોનો પ્રયોગ અકારણ છે.

પાંચમું. શબ્દો ધનાવવામાં, જાણે-અજાણે, અંગ્રેજી શબ્દનો અધારાર્ય લાવવાનો પ્રયત્ન થઈ જાય છે. કોઈકવાર એ જ શક્ય હોય. પણ એમ જ કરવાનો આગ્રહ ન રાખતાં શબ્દો કે શબ્દથી દર્શાવાતા પદાર્થોનો ઘેરૂંક ભાવ આવી જાય એવો ધ્વનિત શબ્દ ઘણે સ્પષ્ટ યથા સંભવ છે.

આ બાબતમાં અપડિત પ્રજા ઘણીવાર વધારે કુશળતા વતાવે છે. આગાડી, હવાગાડી (હિંદીમાં મોટર માટે), ફટફટી (મધ્યપ્રાંતમાં મોટર-સાઈકલ માટે), પાપગાડી (સાઈકલ), કંટડો (કેન), પક્લી (નળનો ટેપ) આવા શબ્દો છે. એ જ રીતે ટાઈપરાઈટર માટે મુદ્રા-લેખનયંત્ર એવો સફરી અનુવાદ કરવાને બદલે કોઈ મહારાષ્ટ્રીએ સૂચવેલો ટપલેખક શબ્દ વધારે સ્વચ્છ છે. એમાં થોડો સુધારો કરીને હું નીચેના શબ્દો સૂચું છું; જોકે, હવે,

* પણ આ ત્રણે ભાષાઓમાં હકાર શ્રુતિ છે, અને તેનો ઉચ્ચાર વિસર્ગ જેવો છે એમ કહી શકાય. દા. ત. મ્હને, વહેતું, ન્હાતું વગેરે શબ્દો મઃને, કેઃતું, નાઃતું, એ રીતે લખ્યા હોય તો યાવે. એમ જ, ઇ, ઝ, ઞ લૂમાં અ મળ્યાથી ય, વ, ર, લ થાય છે, તેમ વિસર્ગમાં અ મળ્યાથી હ થાય છે એમ કહી શકાય.

આટલા સમય પછી અંગ્રેજી શબ્દ નીકળી જ જશે એમ માનવું કઠણ છે. Typewrite-ટપ-લખવું, ટપકાવવું. (ટપકાવવામાં ટપટપ-જડપથી લખી જતું એ માય છે. એવા ધ્વનિથી લખવું એ પણ સૂચવી શકે. આથી એ શબ્દનો વિસ્તાર આ ક્રિયા માટે પણ કરી શકાય.) er-ટપકળ, -ing-ટપલેખન, -ten (matter) ટપલેખ, ટપલખાણ, typist ટપકારકૂન, ટપલેખક વગેરે. Short-hand માટે લઘુલિપિ કે સંકેતલિપિને બદલે ટૂંકાક્ષર અથવા ટૂંકાવણી અને short-hand-writer માટે ટૂંકાકારકૂન, ટૂંકાવનાર શબ્દોથી કામ ચાલે. સંદર્ભ અને પરિભાષા એને વિશેષ અર્થ આપે.

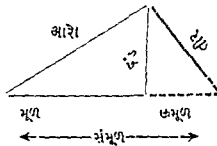
છટું. અંગ્રેજીમાં or કે er પ્રત્યય પ્રાણી તેમજ વસ્તુ ઘડનેને માટે વપરાય છે. સાધારણ રીતે આપણી માપાઓમાં પ્રાણી માટે ક, કર, કાર, મર, માર, નાર, દાર વગેરે અને વસ્તુ માટે ની, ની, ડં, યું વગેરે વપરાય છે. આ વિવેક જાણ્યો હોય તો ઠીક. દા. ત. accumulator, accelerator જેવા વસ્તુવાચક શબ્દો માટે સંગ્રાહક, સંગ્રહકાર, સંઘરનાર અને પ્રવેગકાર વગેરે શબ્દોને બદલે સંઘડું, સંઘરિયું, સંઘરણા-ણું, તથા વેગિયું, સંવેગિયું-યો, સંવેગણી જેવા શબ્દો હોય તો ઠીક. એ જ રીતે, ક્રિયા કરનાર કે વસ્તુ આપનાર માટે 'નાર,' અને ક્રિયાનો ભોગ ચનાર કે વસ્તુના લેનાર માટે 'દાર' પ્રત્યય વપરાતાં જણાય છે. ધીરનાર, પણ હલેણુદાર; તથા કાઢનાર, લેનાર, ફેડનાર પણ દેવાદાર. આ વિવેક પણ સાચવવો જોઈએ. એવો જ વિવેક જ્યારે એવો શબ્દ વસ્તુવાચક હોય ત્યારે પણ જાળવી શકાય એમ છે કે નહિ તે જોવું જોઈએ. જેમકે, ફિલ્ટર-ગળણી-ણું, (ફિલ્ટરપેપર-ગાળકાગળ) પણ ફિલ્ટ્રેશન-ગાળ, ગાળણ.

સાતમું. અંકવાચક ઉપસર્ગો પણ સંસ્કૃતને બદલે ગૂઝરાતી કે હિંદુસ્તાની વાપરીએ તો ઠીક એમ મને લાગે છે. જેમકે, ચતુષ્કોણને બદલે ચોખ્ખીયો; તે જ પ્રમાણે પચ્ચીયો; bisect દુભાગવું; monovalent, bivalent વગેરે માટે એકહથિયું, દુ (બ)હથિયું, ત્રી (ત્રિ) હથિયું, ચોહથિયું, પચહથિયું इत्यादि. (Valency માટે હાથ શબ્દ વધારે સૂચક લાગે છે. એક તત્ત્વને બીજું તત્ત્વ પકડવા માટે જેટલા હાથ હોય તે એની વેલ-સી. રસાયનનાં તંત્રો—ફોર્મ્યુલાનાં ચિત્રો—દરેક તત્ત્વના હાથો વડે જ દર્શાવાય છે.)

આઠમું. ચનતાં સુધી શબ્દો મિતાક્ષરી ચનાવવા જોઈએ. લોકોને શબ્દોની ટૂંકાખડો (ટૂંકાક્ષરી—abbreviation) કરવી પડે, તે કરતાં પહેલાંથી જ મિતાક્ષરી શબ્દ તેમને આપ્યો હોય તો સારો. સિનેમા, ફોટો, ડ્રામ, વાહક વગેરે, જથ્થા, રમુ. કનુ જેવા લોકોએ ટૂંકાવેલા શબ્દો છે. હવે એ શિષ્ટ બન્યા છે. મૂત્રી, ટોકી વગેરે લોકોએ પાડેલાં મિતાક્ષરી નામો છે. જે શબ્દો કેવળ શાસ્ત્રીય ઉપયોગમાં જ વાપરવાના ન હોય, ત્યાં આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. નહિ તો એ શબ્દની સફળતા વિષે શંકા જ રહેશે. તે સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે કાનને પરિચિત લાગનારો લાંબો શબ્દ અપરિચિત અને વિલપ્ત લાગનારા ટૂંકા શબ્દ કરતાં વધારે સફળ થાય. દા. ત. prism માટે ત્રિપાશ્વ કરતાં હીરાકાચ વધારે સફળ થાય એમ મને લાગે છે. એ જ રીતે crystal માટે રવો, સૂકણુ-ણી, સાકરિયા એ સ્ફટિક કરતાં, તેમજ crystallisation માટે સ્ફટિકીકરણ-પતન, ધવન કરતાં રવો પડવો, -પાડવો, સૂકણુક્રિયા, કણુવાણુ-ણી; right-handed તથા left-handed માટે દક્ષિણીય અને પ્રતિદક્ષિણીય કરતાં

અમણિયું, સીધકથ્યુ તથા ડાંનોડે, કંપકથ્યુ વધારે સ્વચ અને સહેલા લાગે છે. એ જ રીતે radius માટે અર અથવા ત્રિજ્યા પ્રાચીન હોવા છતાં આરો વધારે પરિચિત લાગનારો છે. એ પરથી બનાવેલા નીચેના શબ્દો કેવા લાગે છે તે જોઈએ, અને કૌંસમાં મૂકેલા શાસ્ત્રીય શબ્દો જોઈએ:

sine—દંડારો (જ્યા)

cosine—મૂળારો (કોટિજ્યા)

tangent—દંડમૂળ (સ્પર્શરેખા ?)

secant—આરમૂળ, કમૂળારો (છેદનરેખા)

cosecant—આરદંડ, કદંડ (કોટિચ્છેદનરેખા)

cotangent—મૂળદંડ, કદંડમૂળ (કોટિસ્પર્શરેખા)

(આ શબ્દોમાં આવતો રેખા શબ્દ ઠીક છે શું? મને લાગે છે કે અહીં ભૂમિતિના tangent અને ત્રિકોણમિતિના tangent વચ્ચે ઘોઠાળો થયેલો છે. એ જ પ્રમાણે છેદનરેખા શબ્દમાં ત્રિકોણમિતિના આ શબ્દો પ્રમાણુદર્શક આંકડા છે, રેખાઓ નથી, એ આરો ખ્યાલ શું મૂક્યેલો છે ?)

૧=આર હોય ત્યાં ત્રિકોણમિતિના tangentનું પ્રમાણુ સ્પર્શરેખાની લંબાઈ જેટલું હોય, માટે એને tangent નામ અપાયું છે એ સમજી શકાય એમ છે. છતાં એ પ્રમાણુને સ્પર્શરેખા નામ આપતું બરાબર લાગતું નથી. ભૂમિતિના tangent માટે તીર કે બાણ વધારે સ્વચ નહિ ?)

આ વિચારો જેમ સજ્જતા ગયા તેમ લખ્યા છે. એનો અંપૂર્ણ વિચાર કરી લીધો છે એમ ન કહેવાય. એનો હેતુ આપણે પરિમાપા બનાવવામાં જે વીધે આજસુધી વાટ્યા છીએ તે ઠીક છે કે કેમ એ પર વિદ્વાનોના વિચાર જાણવાનો છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક વિષે કેટલીક ફીણી બાજતો શ્રી. શાહને મેં અંગત પત્રથી જણાવી છે. અહીં કેટલીક સર્વને ઉપયોગી સૂચનાઓ જ કરું છું:

(૧) કેટલાક શબ્દોની પરિમાપા આપવા ઉપરાંત તેની સમજૂતી પણ આપવી જોઈએ. જેમકે,

abductor muscle—વહિર્નિયની પેશી;

abreaction—અનુભૂત ક્રિયાભેદ;

brachyterus—લઘુપત્રી;

brachycephalus—ત્ર્યુશીર્ષક વગેરે શબ્દો તેના અર્થ વિના સમજી શકાય એવા નથી.

(૨) કયો શબ્દ કયા શાસ્ત્રને લગતો છે, તેમજ કયા શાસ્ત્રમાં તે કયા અર્થમાં વપરાય છે, તે જણાવ્યું હોય તો ઠીક. કેટલાક શબ્દો જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાં જુદાં જુદાં અર્થોમાં વપરાય છે, તે માટે આ જરૂરી છે. દા. ત. deduction—(ગણિત) બાદબાકી, (ભૂમિતિ) ઇપસિદ્ધાંત, (તર્ક) અનુમાન; reduction—(ગણિત) છતરતી માંજણી; (રસાયન) તત્ત્વ ઓછું કરવું; (વેપાર) ભાવઘટાડો; direction—(ભૂગોળ) દિશા, (વ્યવહાર) સૂચના, હુકમ; (રંગભૂમિ) દોરવણી, इत्यादि.

(૩) વનતાં સુધી અનેક શબ્દો ન સૂચવવા; જ્યાં એ જ સક્ષામત માર્ગ હોય ત્યાં, કમમાં કમ, સારામાં સારો લગતો શબ્દ પહેલો તથા મારે સફરે મૂકવો.

(૪) એક મૂળ પરથી અનેક શબ્દો વનતા હોય તો દરેકમાં તે જ મૂળ વનતાં સુધી સાવવું; જેમકે acceleration—વેગવર્ધન કર્યા બાદ accelerator—પ્રવેગકાર કરવું બરાબર નથી; વેગવર્ધક જ ઠીક.

(૫) આખા કોશની નીચે પ્રમાણે પેટાપાટીઓ આપી શકાય તો સારું:

૧. શુદ્ધ કે અશુદ્ધ રૂપમાં સ્વીકારેલા અંગ્રેજી કે ઇન્ટરનેશનલ શબ્દોની.
૨. અર્થના ફેરફાર વિના પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાંથી લીધેલા શબ્દોની.
૩. રાષ્ટ્રભાષાને સમરૂપ કે થોડા ફેરફારવાળા શબ્દોની.
૪. દેશની કોઈ વર્તમાન ભાષામાંથી લીધેલા શબ્દોની. જેમકે, મરાઠી લવચિક-
flexible, pliable; હિંદી હોનહાર-promising.
૫. પ્રચારમાં આવી ચૂકેલા.
૬. નવા બનાવેલા.
૭. પાઈ, રે, સિગ્મા, થેટા જેવા પારિભાષિક અર્થ પામેલા ગ્રીક મૂળાક્ષરોની.
૮. +, —, →, વગેરે ત્રિવિધ સંજ્ઞાઓની.

આ બધું વિચાર્યા છતાં એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. પારિભાષિક શબ્દ-કોશની પરિભાષાના શબ્દોનો સમસ કરાવવામાં કેટલી મદદ થશે? જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો પર પ્રથમ પુસ્તકો રચાય અને તેના લેખકો જે પરિભાષા પ્રચલિત કરે તે કે કોશકારો સૂચવે તે શબ્દો વપરાવાનો સંભવ વધારે છે? ઘણીવાર એવું બનવાનો સંભવ છે કે કોશના શબ્દો પુસ્તક-લેખકો વાપરે જ નહિ, કારણ કે એ વાપરવાને તે બંધાયેલા નથી. આથી, વિજ્ઞાન-વેત્તાઓ કેવળ પરિભાષા રચવા માટે જ મહેનત કરે તે કરતાં પોતપોતાનાં શાસ્ત્રનાં નાનાં મોટાં લોકશિક્ષણ કે શાળાશિક્ષણ માટે ઉપયોગી થાય તેવાં પુસ્તકો તૈયાર કરે, અને તેમાં અંતે પોતે યોગેલા શબ્દોની યાદી પણ આપે, અને તે શ્રી. પોપટલાલભાઈની સમિતિને યોગદાવે તો તે વધારે ઠીક નહિ થું? એને પોતાના શાસ્ત્રની તાલીમ છે, પણ પરિભાષા નિર્માણ કરવાની શક્તિ વિષે મંદેહ છે, તેઓ આવી સમિતિની પોતાને જોડતા શબ્દો માટે સલાહ લે, તો આ સમિતિને પણ ચોક્કસ શબ્દ સૂચવવામાં વધારે સુગમતા મળે એમ મને લાગે છે. તે પ્રયત્નોને પરિણામે જે પારિભાષિક શબ્દકોશ નિર્માણ થશે, તે વિષે ઓછામાં ઓછી એટલી ખાતરી તો રહેશે જ કે એ શબ્દો કોઈકે પણ વાપર્યા છે.

શ્રી શાહ તથા શ્રી પટવાને આ કોશને તૈયાર કરવામાં કેટલો શ્રમ પડ્યો હશે તેની કદર તો જેણે આંતરું વૈતરું કર્યું છે તે જ કરી શકે. એ માટે વન્નેને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે.

પૂરવણી

૧. પારિભાષિક શબ્દો જેમ બને તેમ સરળ રાખવા. માયાશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને માયાશુદ્ધિ કરતાં સુગમતા અને સરળતા ઉપર વધારે માર મૂકવો આવશ્યક છે. દા. ત., કારીગર વર્ગમાં હથિયારો, ઓજારો અને સાંપાકામ માટે પ્રચલિત થઈ ગયેલા શબ્દો અશિષ્ટ ગણાતા હોવા છતાં પણ વધારે સફળ અને ઉપયોગી હોય છે.

૨. વિદેશી ભાષાના શબ્દો પ્રચલિત થયા હોય તેને ફેરવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો. દા. ત., રેટેશન, ઇસ્પીતાલ, દૂરબીન, માસ્ટર, સીગ્નલ, મોટર, પંપ વગેરે.

૩. વિદેશી ભાષાના શબ્દો પ્રચલિત ન થયા હોય પણ પ્રચલિત થવા દેવામાં ખાસ વાંધો ન હોય, બીજા કોઈ નિયમોનાં વાંધો ન આવતો હોય તેને પ્રચલિત થવા દેવા. દા. ત., એંશપીટ, કંપાસ, કોલર, પાહ્પ, ગેજ, પ્લેન, પંચ, લાઇન વગેરે. પરંતુ વધારે સરળ અને સ્વચ્છ દેશી શબ્દો બની શકે તો તે બનાવવા માટે સંકોચ ન હોવો જોઈએ. દા. ત. આગગાડી, વિમાન, કંટડો.

૪. વિદેશી શબ્દોનાં તદ્દમ્બ અને તત્સવ એમ બે રૂપો હોય અને બીજા નિયમોને બાધ ન આવે તેમ હોય તો તેમાંથી વધારે સરળ રૂપને પસંદગી આપવી. દા. ત., હાસ્પીટલ-હસ્પીતાલ; બોક્સર-બાક્સર; વોશર-વાક્સર; એંજીન-ઈજીન; એંજીનીયર-ઈજનેર.

૫. વસ્તુવાચક કે નામવાચક શબ્દોનો તરજૂમો કરવો નહિ. પરંતુ અંગ્રેજીમાંથી લેવા. દા. ત. હાઇડ્રોજન માટે આર્દ્રવાયુ કે નાઇટ્રોજન માટે નેત્રિક એવા પ્રયોગો ન કરવા.

૬. ક્રિયાપદ કે ક્રિયાવાચક નામોને માટે નવા શબ્દો સંસ્કૃત, ફારસી કે ઉર્દુ (અરબી ?) માંથી યોજવા. દા. ત. એન્ટ્રેક્શન-આકર્ષણ; રીપરેશન-અપાકર્ષણ; રીક્લેક્શન-પરાવર્તન.

૭. હિંદના બીજાં પ્રાન્તોની ભાષા સાથે સામ્ય સાધવાનો બનતો પ્રયત્ન કરવો. પરંતુ, ગુજરાતી ભાષાની સ્વતંત્ર વૃદ્ધિમાં બાધ આવવા ન દેવો.

૮. રાસાયનિક તરવો અને સંજ્ઞાઓનાં નામ આન્તર રાષ્ટ્રીય સમિતિએ અંગ્રેજીમાં નક્કી કરેલાં રૂપમાંથી જરાયે ફેરફાર કર્યા વિનાં વાપરવાં. દા. ત. હાઇડ્રોજન H; ઓક્સીજન O; પાણી H₂O; મોરધુધુનું વૈજ્ઞાનિક નામ કોપર સલ્ફેટ અને તેની સંજ્ઞા CuSO₄.

૯. તેવીજ રીતે વનસ્પતિઓનાં, પ્રાણીઓનાં અને શરીરના અવયવો વગેરેનાં નામ લેટીન કે અંગ્રેજી ભાષાના જે શબ્દો અંગ્રેજીમાં રૂઢ હોય તે જ લેવા. દા. ત. સિંહનું નામ ફેલીસ લીઓ, બિલાડીનું વૈજ્ઞાનિક નામ ફેલીસ ડોમેસ્ટીકા; તુલસીનું વૈજ્ઞાનિક નામ ઓસાજમ્ સેકંદમ્.

૧૦. નવા શબ્દો યોજવામાં શબ્દોનો મૂળ અને હાલનો અર્થ બંને સમજવા જોઈએ. દા. ત., ઍર્ગેનિક કેમિસ્ટ્રીને માટે સેક્રિય રસાયન એ શબ્દો હાસ્યારૂપ છે. કાર્બન રસાયન વધારે સુવાચ્ય અને યોગ્ય છે.

૧૧. હાલમાં થોડાં વર્ષ સુધી એક કરતાં વધારે પર્યાય શબ્દો યોજવા; અનુભવ પછી અમુક શબ્દો રૂઢ થશે, અને બાકીનાનો ત્યાગ કરવામાં આવશે.

આનંદ છે

‘સ્વપ્રસ્થ’

આનંદ છે ! આનંદ છે ! આનંદ છે !

પ્રાતઃસ્મિતે દગ ચોળતાં

જૂનો છતાં નિત નવ સુધા સુખ કનકસૂર્ય વિલોકતાં

પ્રતિબિમ્બ જાણે પારદર્શક જલ મહીં આવી પડ્યાં
એવી હસે ઉર, આદિની અકલિત પિછાનો નિમ્નમાં,

ત્યારે—ઉલેલાં આ મકાનો

ઉરડા ખૂની ફકાનો

માંહિ નિશ્ચિત ભટકતાં

દગ હૃદય ને જીવન વિષે હજી કંઈક તો આનંદ છે !

આનંદ છે આ વાહણી આકાશ નીચે

ઘોડી ધરા ખુદલી પડી

શુચિ શ્વાસ લેવા મુક્ત શાંત હવા તણા

બ્યારે મળે ત્યારે, હબારો ગંદકી રહેરો તણી

દમદમ ભરી તે વિસરવા

આનંદ છે ! આનંદ છે ! આનંદ છે !

આનંદ છે કૂવા કિનારે ઢોસના કિચુકારમાં

મીઠાં ખજકતાં જળ ઝળે શુચિ રેણુમાં જીવન સમાં

નિર્મમ જતી શ્રદ્ધા તણાં સુખ પાન પીને મલકતાં

બેચાર આંશુ આંખની આવી ઉઘાડી નળ સમી

ઘોડાં ગણત્રીજાન ટીપાં વ્યર્થતા પર રેડવા

નિઃસીમ ઠો ખેદે ભયો આનંદ છે !

આનંદ છે હજુ ટાઢમાં કે તાપમાં
વર્ષા તણી અવિરમ તીણી ધારમાં
આ કાચની પેટી સમાં કે' કે' મકાને સાચવ્યું
લાંગી જતું ના આ શરીર અચિત્ય રોગોદ્ધાતથી;
ને ઘોરડીનાં ઘોર લેવા, આંખલીના કાતરા
વા છેક ટોચે જે વડોના લાલ ટેટા આખતાં
અમ પૂર્વજોનાં અનુકરણની કલ્પનામાં રાચતાં
ખિન્ન કે અતિ ખિન્ન જૂઠો તોય તે આનંદ છે !

આનંદ છે રે જ્યાં લગી ઉઠરે જલે—
કે' કે' સુન્દરો અજ્ઞતા વિધવિધ રસો કેરા પ્રયોગો
તોય—રોજ ક્ષુધાગ્નિ: રે આનંદ છે !

આનંદ છે રે જ્યાં સુધી
જીવી જશું જીવન તહીં લગ
ઠારવા આ માનવી જીવન સ્વભાવ મથ્યા છતાં:-
આ ળંધ મહેલાતો થકી નાની અજ્ઞાણ અટારિયે
મેળે જ કુદરત કે'ક જૂનાં ગીત ગાતી વહીં જતી
આનંદ છે ત્યાં નિત્ય આ નીરસ થનારા—
—માનવી સંઘો અને દેશો તણા
—વ્યવહારમાંયે સફળ જીવન લેખવા—
—આનંદ છે !

આનંદ છે ! આનંદ છે ! આનંદ છે !

માતા, મંજુલા અને અનિલ

ગુલાબદાસ શ્રોક્ષર

જ્યારથી ચાર વર્ષના અનિલે જોયું કે તેની સવાળે વર્ષની બહેન મંજુલા ઉપર તેની માતા વધુ ને વધુ હેત દોળતી ગય છે અને પોતાનો ભાવ પેલી કરતાં ઓછો પૂછાય છે, ત્યારથી એને મંજુલા પ્રત્યે છૂપોછૂપો તિરસ્કાર રહેવા લાગ્યો. અત્યારસુધી માતાના સ્નેહનું કેન્દ્રસ્થાન અનિલે પોતાને કર્યું હતું. તેમાં ભાગ પડાવવા આ મંજુલી આવી તે તેને જરાયે ગમ્યું તો નહોતું, પણ તો યે પોતાનું માનપાન એટલું જ જળવાતું હોવાથી તેને મંજુલા ખાસ વાંધાયોય નહોતી લાગી. પણ હમણાં થોડા વખતથી બાની બધી વર્તણૂક બદલાઈ ગઈ હતી. પહેલાં તો પોતે રડતો હોય તો બા ગમે તે કામ મૂકી તેની પાસે દોડી આવતી અને તેને શાંત રાખવા ખૂબ ખૂબ મહેનત કરતી. બાનું વહાલ પોતા ઉપર વધારે હોય અને પોતે એની સમગ્રવટ પતાવટનો વધારે વાર લાલ લઈ શકે એટલા ખાતર જરા કનિયો લંબાવવામાં પણ ત્યારે અનિલને મગ્ગ આવતી. પણ હમણાં હમણાં તો પોતાને ગમે એટલું દુઃખ થયું હોય અને પોતે રેતો હોય છતાં મંજુલાનો જરાપણુ રડવાનો અવાજ સાંભળી બા પોતાને મનાવવો મૂકી તેની પાસે દોડી જતી. અનિલને એથી બહુ દુઃખ થતું અને બાને આશ્વસ્ય તે જરા વધારે જોરથી રડતો રહેતો તો બા એકદમ ખીમઈ જતી, અને મંજુલાને થાગડતી થાગડતી બાની રાખતી તે પોતા પાસે આવી આંખો કાઢી તેને બાને રહેવા સમગ્રવટી. હવે તો બા પોતાને વહાલ કરશે એમ જાણી પોતે જરા વધારે સર કાટે તો બા મનાવવાને બદલે સામે ટપલો મારી લેતી. એ બધું જોઈ મંજુલાને જો વધારે રડતું આવી જાય તો બા તેને ગોદમાં દાખી, બચો લઈ, તેને રમાડતી રમાડતી દૂર ચાલી જતી. અનિલ ઈર્ષ્યાભરી આંખે એ બધું જોઈ રહેતો. પોતાના મનમાં અને પોતા તરફના માતાના સ્નેહમાં આવડે મોટો ભાગ પડાવનાર એ રાંડ મંજુલાનો ટોટો પીસો નાખવાનું તેને ધણી યે વાર મન થતું.

અને અનિલની એ ઈર્ષ્યા વિધવિધ સ્વરૂપે પ્રકટ થતી દેખાઈ આવતી. ભાગ મળ્યે, કાઈ ન દેખતું હોય ત્યારે, તે મંજુલાને ટાપલી મારવાનું કે ચીટિયો ભરી લેવાનું ચૂકતો નહિ. તેની સામે વિધવિધ પ્રકારના ચાળા કરી અને મોંના આકારો બદલી તેને ભય પમાડવો એ અનિલના જીવનની મોજ હતી. મંજુલા કે દોળે કે ફોડે કે તરત જ તેની ફરિયાદ કરવાનું અનિલ ચૂકતો નહિ.

જેમ જેમ વર્ષો જ્યાં લાગ્યા તેમ તેમ માતાનો પ્રેમ મંજુલા તરફ વધુ ને વધુ ઢળતો ગયો; તેમ તેમ મંજુલા પ્રત્યેનાં અનિલનાં ઈર્ષ્યા અને તિરસ્કાર વધુ ને વધુ વધતાં ગયાં. આમ તો દરેક માતાને પુત્ર-પુત્રી બંને પ્રત્યે સરખું જ વહાલ હોય અને અનિલ મંજુલાની માતા મંજિને પણ તે બંને સરખાં જ દતાં. અત્યાર સુધી તેમને બંને

સરખી જ રીતે તેણે ઊછેર્યા હતાં અને બન્નેમાંથી એકે તરફ ખાસ પક્ષપાત દેખાડ્યો નહોતો. પણ જ્યારે મંજુલા એ વર્ષ પસાર કરી ગઈ અને એક મોટી માંદગીમાંથી માંડમાંડ બચી ગઈ ત્યારે મણિને ગંગા નહાયાં હોય તેવું લાગ્યું. મંજુલા સાવ સારી થઈ ગઈ ત્યારે એક વાર તેની સાસુએ મણિને એક વાત કરી અને ત્યારથી જ અનિલના કમલાઅની શરૂઆત થઈ ચૂકી. સાસુએ પણ જોયું કે તાતકાલિક ભય ગયો છે એટલે આ અતિ અગત્યના સમાચાર મણિને આપવામાં વાંધો નહોતો.

મંજુલા જન્મી ત્યારે તેના જન્મશ્લોક કરાવવા જોધી પાસે તેનાં દાદી ગયાં હતાં. ત્યાં જોધીએ તેમને પુત્રને ઘેર પથ્થર જન્મવાથી જે નિરાશા થઈ હતી તેમાં દુઃખ ઉમેરાય તેવું ભવિષ્ય બોખ્યું હતું. આ પુત્રી જે જીવી જાય તો તો બહુ મોટે ઘેર જાય અને બહુ જ સુખી રહે અને માતાપિતાને પણ સુખી કરે તેવો જોધી મહારાજનો મત હતો. પણ એ બધું તો એ જીવી જાય તો અને ના ? એના નસીબમાં બીજે વર્ષે અને દસમે વર્ષે એવડી મોટી ઘાત હતી કે તે વટાવવી તેને માટે બહુ મુશ્કેલ હતી.

“હજી કદાચ બીજે વર્ષે તો બચી જાય,” જોધી મહારાજે આંગળીના વેદા ઉપર ગણતરી ગણતાં ગણતાં કહ્યું હતું, “પણ દશમું વર્ષ તો ખરેખર ભારી છે.” અને તેમની મુખમુદ્રા પણ એ વખતે ખરેખર ગંભીર થઈ ગઈ હતી.

ત્યારે મણિની તબિયત તદ્દન અસ્વસ્થ રહેતી અને એ સ્થિતિમાં આવા ખરાબ સમાચાર તેની સાસુ તેને સંભળાવવા નહોતા માગતાં. તેમણે મંજુલાના સારા ભાવિની વાત કરી હતી, પણ તેના આગામી મૃત્યુ વિષે તે ચૂપ રહ્યાં હતાં. જ્યારે બીજું વર્ષ તેને પૂરું થવા આવ્યું અને અકસ્માતથી કે ગમે તેમ મંજુલાને સખત માંદગી આવી ત્યારે દાદીમાને થયું કે હવે તો પૌત્રી શુભાવવાનાં જ. પણ તે માંદગી વટાવીને જ્યારે મંજુલા હસતી, રમતી, ધરમાં ફરવા લાગી ત્યારે એ જો વર્ષ સુધી પેટમાં રાખેલી વાત ડોસીમાના મુખદ્વારા બહાર નીકળવા ઉતાવળ કરવા લાગી. અને એક દિવસ તો અત્યંત ગંભીરતાથી મણિને તેમણે જોધીએ કહેલી વાત કરી પણ દીધી.

નજીકમાં જ વીતી ગયેલી માંદગીએ જોધીના શબ્દોમાં મણિને પુષ્કળ વિશ્વાસ પેદા કરાવ્યો. હાથમાંથી સરી ગયેલી પુત્રી પાછી પોતાને સાંપડી હોય તેવું તેને લાગ્યું. નવીન પ્રેમના ઉમળકાથી આ વાત સાંભળ્યા પછી તરત જ તેણે મંજુલાને પોતાના હાથમાં બેસી ઉઠાળી પાછી પોતાના હૃદય સાથે દાખી દીધી.

પણ હજી કે કહેવાય નહિ. મુસાફરીનો વધુ મુશ્કેલીભર્યો ભાગ તો હજી હવે આવવાનો હતો. જોધીના કલા પ્રમાણે બીજે વર્ષે તો બચી જવા સંભવ હતો, પણ દસમું વર્ષ વધારે ભયંકર હતું. ત્યારે મંજુલાને બચવાનો સંભવ હોય તો પણ ઘણો જ ઓછો. મણિને તો ચોક્કસ ખાતરી જ હતી કે પોતાની આવી સરસ દીકરીને તે દસ વર્ષની થતાં પોતે શુભાવવાની જ. અને તેથી એટલાં વર્ષો દરમિયાનનો તેનો જીવનપ્રવાહ એકદમ સાંત, સરસ, સુખી ગાળવા મણિ પોતાથી બચાવ કરવા લાગી. મંજુ જરાપણ રડે નહિ, તેને કાંઈપણ રીતે કાંઈ તરફથી જરાપણ દુઃખ ન થઈ જાય, એ બધી વસ્તુઓની મણિને ખાસ ચીવટ રહેવા લાગી. અને કુદરતી જ એક તરફ જોડી ખાસ કાળજી બીજા તરફ જરા ઓછી બની ગઈ.

પણ તેથી એમ નથી સમજવાનું કે મંજુલા કરતાં અનિલ મણિને જરાપણ ઓછો વહાલો હતો. તેના તરફ આ મંજુલાને અંગે પોતે પૂરેપૂરું ધ્યાન નથી આપી શકતી તેમ તેને ઘણીવાર લાગતું અને ઘણીવાર તેનું તેને દુઃખ પણ થતું. અનિલ રાતે સૂઈ ગયો હોય ત્યારે ઘણી વખત તેને માથે હાથ ફેરવી વહાલભર્યા નેત્રે મણિ તેની સામે જોઈ રહેતી. ઘણીવાર સ્નેહથી તેને તે ઊંધતો હોય ત્યારે મણિ સુંગન પણ કરતી. અનિલ પધારીમાં પડ્યો પડ્યો ઊંધવાની તૈયારી કરતો હોય ત્યારે તેની બાલુમાં સૂતેલી માતા કાઈ કાઈવાર તેને શરીરે વહાલથી હાથ ફેરવતી અને તે અપાર મુગ્ધ અનુભવતો. પણ બીજી જ બાલુ સૂતેલી મંજુલા જરા પણ સળવળે કે તરત જ મણિ તે બાલુ ફરી જતી અને અનિલના દુઃખનો પાર રહેતો નહિ. તે ઈર્ષ્યાથી—પોતે પણ ન સમજી શકતો એવી ઈર્ષ્યાથી—સળગી ઊકેતો. મંજુલાને સ્વસ્થ કરી જ્યારે માતા ફરી પાછી પોતા તરફ ફેર અને તેને ડિલે હાથ ફેરવવા માંડે ત્યારે અનિલ ખીન્નઈ જઈ રહી પડતો. તે કહેતો:

“જરાક ઊંધ આવે છે ત્યાં ઊંધવા પણ દેતી નથી !”

પોતાના સ્નેહનો આવો ખરાબ પ્રત્યુત્તર મણિને અનિલની વધતી જતી ઉદ્વેગના ચિન્હ જેવો લાગતો અને તે પડખું ફેરવી સૂઈ જતી. અનિલને માંડ ઊંધ આવતી.

*

*

*

મંજુલા પાંચ વર્ષની થઈ હતી, અનિલ સાત વર્ષનો. શરીરમાં મંજુલા ઠીકઠીક ભરાઈ હતી. માતાની સતત ચાડ તેના અંગેઅંગમાં, રૂપરંગમાં, બધામાં દેખાઈ આવતી. અને એ ચાડને અંગે તે શોખીન પણ એવી બની હતી કે જેવી તેવી કાઈ પણ સ્ત્રીજ તેને ચાત્રતી નહિ. નવાંનવાં ફોક પહેરવાં તેને વધારે ગમતાં, બેવડા ચોટલા વળાવવા માટે ખાસ તેની માશીને ત્યાં અડવાડિયે એકવાર તે જઈ આવતી, અને તેને માટે ખાસ માઈસોરના મોંઘા રેશમના કરાવેલાં ચણિયો પોલકું તે પહેરતી ત્યારે તો મણિની આંખોમાં હેત ઉભરાઈ આવતું. તે હસતી ત્યારે તેના ગાલમાં ખાડા પડતા અને તેના સુપ્રમાણ દાંત તે હાસ્યને અતિમધુર બનાવતા. એવે વખતે જ્યારે બધાં તેને વહાલ કરવા મથતાં હોય ત્યારે તે વિજયભરી આંખે સૂકાપાતળા અનિલ સામે જોઈ રહેતી.

ચાડવાડમાં કે મણિ અનિલ તરફ બેદરકારી નહોતી બતાવતી. ખાવાપીવાનું બન્ને બાળકોને સરખું જ પૌષ્ટિક મળતું. કપડાંલત્તામાં પણ અનિલ તરફ કે બેદરકારી બતાવતી નહોતી; અલબત્ત મંજુલા છોકરી હોઈ તેનું કપડાંનું ખરચ વધારે આવતું. પણ અનિલ શરીર સાદું બનાવી નહોતો શક્યો. તેની મંજુલા પ્રત્યેની ઈર્ષ્યા અને માતાનો પોતા તરફ માની લીધેલો પ્રેમનો અભાવ તેના શરીરમાં ઝાંઝું લોહીમાંસ પેદા થવા દેતાં જ નહોતાં. સુકલકડી જેવો, એકલો એકલો, મેલાધેલા જેવો, તે ગમે તેમ રખડ્યા કરતો. તેના જાગૃત કે અજાગૃત મનમાં પડેલા ગમે તે સંસ્કારો તેને કપડાં અને દેખાવ વિષે બેદરકાર રહેવા જ પ્રેરતા. માતાના મંજુલા પ્રત્યેના પ્રેમનું એ રીતે તે વેર લેતો હતો એમ તેને લાગતું હોય તો એ કોને ખબર છે ?

અને ગમે તેટલી મહેનત કરવા છતાં હમેશાં દંગધડા વિનાના રહેનાર આ છોકરા ઉપર

મણિને ઘણીવાર શેપ ચડતો. એની સામે જ ઉભેલી સફાઈદાર ઢીંગલી જેવી લાગતી મંજુલાને જોઈ તે ઘણીવાર ઉપદેશ આપતી:

“તું તો સાવ જંગલી જેવો જ છે. કપડાંલત્તાં, વાળખાળનાં તારાં તો કેં ઠેકાણાં જ નહિ. આ મંજુ જોને! તારા કરતાં કેટલી નાની છે છતાં કેટલી સાફ રહે છે? માનું પેટ હારે એવી દીકરી છે.”

અનિલ તિરસ્કારથી મંજુલા તરફ જોઈ એવે વખતે મૂંગો રહેતો. એનું મૈત્ર માતાને અસહ્ય બનતું. અને એની નાલાયકોના અને મંજુલાની સફાઈના અનેક શબ્દો મણિના મોંઝેથી અનિલને સાંભળવા પડતા.

એ બધાથી મંજુલા અનિલને મન વધારે ને વધારે અલુગમતી, દુશ્મન જેવી, કાળરૂપ બનતી જતી હતી.

પણ એકલા અનિલને જ મંજુલા તરફ વિરોધ હતો એવું હતું નહિ. મંજુલાને કેં અનિલ ખાસ પ્રિય નહોતો લાગતો. પોતાને વારેવારે હેરાન કરનાર અનિલ ઉપર તેને અત્યંત ઝીડ હતી. આવો ગંદો ભાઈ તેને ગમતો જ નહિ. પણ તેના અનિલ પ્રત્યેના તિરસ્કારમાં અને અનિલના તેના પ્રત્યેના તિરસ્કારમાં મોટો ભેદ હતો. અનિલનો મંજુલા પ્રત્યેનો તિરસ્કાર નિર્બળનો સખળ પ્રત્યેનો તિરસ્કાર હતો; જ્યારે મંજુલાનો અનિલ પ્રત્યેનો તિરસ્કાર તો વિજેતાનો જીતેલા પ્રત્યેનો તિરસ્કાર હતો. એ તિરસ્કારમાં રહેલો મૂંગો દંશ અનિલની છાતી વીધી આરપાર નીકળી જતો.

અનિલ મોટો થતો ગયો તેમ તેના તરફથી મંજુલાની સંતામણી પણ વધતી ગઈ. મંજુલા ઘણીવાર બા પાસે ફરિયાદ કરતી:

“આ અનિલ જોની! મને હેરાન કરે છે.”

અનિલ માર ખાવાનો પ્રયત્ન નજીક આવ્યો સમજી, દોડીને ક્યાંક ભાગી જતો. ધાંછો આવતો ત્યારે કેં ને કેં બહાનું કાઢી શેતો શેતો આવતો, જેથી પેલી વાતનો કપકો પોતાને ન મળે.

પણ એમ તો શાંત દેખાતી મંજુલા પણ શાંત તો નહોતી જ. અનિલના ભમરડાં વગેરેનો કપ્પળે જ્યારે બા આજુબાજુ ક્યાંય દેખાતી ન હોય ત્યારે તે લઈને ખેસતી. અનિલ તરત જ તેની પાસેથી પોતાની ઝીજ ખૂંટવી લેતો. જરા ખેંચાખેંચી ચાલતાં મંજુલા જોરથી રેડવા માંડતી. બા ક્યાંકથી પણ દોડી આવતી. તકરારનું કારણ બાણતાં તે અનિલને ખીમતી:

“એક તારા ભમરડાને જિયારી અડી તેમાં તેને મારે છે! શરમા જરા શરમા! સાવ કૂતરા જેવો થઈ ગયો છે તે!”

અને મંજુને તે કહેતી:

“ચાલ બહેન ચાલ! ઈ તને સુખે નહિ જીવવા દે. ઈ તારા જીવનો વેરી છે.” વગેરે વગેરે.

અનિલ ફરિયાદ કરે કે બા આગળ વહાલી લાગવા અને વાંકે વિનાની ગણાવા મંજુલા આ બધાં કારસ્થાનો કરતી હતી તો કોઈ તેનું માનતું નહિ.

વધારે ધમાલ તો મંજુલા પણ લણુવા જવા લાગી ત્યારપછી શરૂ થઈ. એમ તો એ લણુવા બેઠી એ પહેલાં પણ જરાતરા ધમાલ તો થતી જ. પણ પછીથી તો એ ખૂબ જ વધી ગઈ. પહેલાં તો કૈંક આ પ્રમાણે થતું: અનિલ વાંચવા બેઠો હોય અને શબ્દો ગોખતો હોય ત્યારે હસી હસીને મોટેથી મંજુલા રમવા લાગે. ખીન્ન ઓરડામાં બાપુ અને એમના મિત્રો મોટેથી વાતો કરતા હોય. શબ્દો ખરોબર આવડતા ન હોય અને ગોખતાં કંટાળો આવતો હોય. અનિલનો બધો ક્રોધ મંજુલા ઉપર જિતરે:

“આઘી મરીને ચૂપ રહેતી? માથું ખાઈ જાય છે તે!” અનિલ ખૂબ પાડી બેઠો.

“બા, હું રમું છું તો અનિલ ખીન્નય છે” રોવા જેવું મોહું કરી મંજુલા બા પાસે ફરિયાદ કરે.

“કોડ નિશાળીઆને વતરણા ઝાઝા. નાનું છોકરું રમે નહિ. તો શું કરે?” બા અનિલને કહે.

અનિલ પાછો ગોખવામાં ગૂંચાય. મંજુલાનું હાસ્ય વધારે મર્મીજી, વધારે સચેટ, વધારે વિરતરેલું બની જાય. આંખોની ઝાળથી જ બે કોઈ બળી જતું હોય તો મંજુલા તરત જ બળી ભરમ થઈ જાય એવી ઝાળ આંખમાં ભરી અનિલ એની સામું જોઈ રહે. અને નિશાળમાંથી ખરાબ અહેવાલ આવતાં બા બાપુ તરફથી ઠપકો તો તેને જ મળે.

પણ તો એ એમાં કૈંક રાહત હતી. કોઈક વાર બા ન હોય ત્યારે મંજુલા અવાજ કરતી હોય તો અનિલ એને એકાદ લપડાકે લગાવી કાઢતો. બે કે એને અંગે પોતાને બેચાર ટાપલીઓ ખાવી પડતી. પણ અંતે બા એવે સમયે, અનિલને ખીન્નતી ખીન્નતી મંજુલાને એના ઓરડામાંથી દૂર લઈ જતી.

મંજુલા લણુતાં શીખી ત્યારથી અનિલની મૂંઝવણ અને તેનો ગુરસો અનેક ધણું વધી ગયાં. ક-ખ-ગ-ઢ-ત-રો-આ-વે-છે વગેરે ગણુગણુટ અનિલના ઓરડામાં અનિલ પાસે જ બેસી મંજુલા ફેલાવવા લાગી. અનિલ દાખલામાં કાચો હતો અને બ્યારે તે દાખલા ગણુતો હોય ત્યારે જ કાણુ જાણુ કેમ મંજુલાને પોતાનું લેસન કરવાનું સૂઝતું. અનિલ મંજુલાને ધમકાવે તો તરત જ તેને સાંભળવું પડતું:

“એ એમ નહિ ચાલે! તું કૈં પંડિત થઈ ગયો નથી કે કોઈ બોલે તો કામ ન થાય. મોટા શાહનંદો થયે છે તે! એમ તો બિચારી છોકરી લણી કેમ શકશે? ને કૈં તું બાદશાહ નથી કે તારે માટે નવો ઓરડો કરાવી આપીએ, જેમાં તું એકલો જ લણી શકે. માથાપને તો બેય સરખાં.”

અને

“આવ મંજુ, તું અહીં આવ બેઠા! ઈ તો લણુશે પણ નહિ, અને તને લણુવા પણ નહિ દેય. બોલ નેહ, આજે શું શીખી?”

એમ ને એમ અનિલની લંબાઈ વધે, ઉમર વધે, હાડકાં વધે, પણ વજન વધે નહિ. એ બધું તેના દાધારીગાપણાને આભારી છે એમ એનું શરીર જોઈ દુઃખ પામતી પામતી મણિ તેને કહે અને સ્વભાવ સુધારવા તેને હજાર જાતની શિખામણુ આપે. તે દિવસ પેલા થયેલું બે તોલા લોહી તો એ શિખામણુના અગ્નિ નીચે સેકાઈ જાય.

જે માતૃત્વનું અમી અનિલે પોતે ચારેક વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી ચાખ્યું હતું અને જે માટેની તે પછીનાં વર્ષોમાં તેને સતત ઝંખના રહેતી હતી તેનો ફરી પાછો આસ્વાદ તે દસેક વર્ષનો થયો ત્યારે તેને મળ્યો.

ગામમાં શીળી ખૂબ ફેલાઈ હતી. ઘણાંને તે દરદ પોતાના કારમા પંજરમાં ઝડપી લેતું હતું. બધાંને પોતાના ઘરમાં એ રોગ ન આવે તો સાચું એમ લાગતું હતું. ત્યાં જ અનિલને નોરથી તાવ આવ્યો.

મણિ ખૂબ મૂંગાઈ. શીતળાનો તાવ તો નહિ હોય ? એ હોય તો તો ભયંકર દશા થાય. આવો પોતાનો દીકરો એવા રોગમાં મૃત્યુનો ભોગ ન બની જાય તો કુરૂપ તો જરૂર બની જાય તેમ તેને લાગ્યું. અત્યાર સુધી તેના તરફ ઘણીયે વાર બતાવેલી બેદરકારી અનંત ગણી મોટી થઈ તેને પશ્ચાત્તાપ કરાવવા લાગી. ઘણીયે વાર અનિલને પોતે વિના વાંકે, મંજુલાની જરા જેટલી ફરિયાદે ધમકાવી કાઢ્યો હતો તે તેને યાદ આવ્યું. કોઈ કોઈવાર અનિલની ફરિયાદમાં વળુદ ઘણું હોય અને મંજુલાને ધમકાવ્યા સિવાય છૂટકો ન હોય ત્યારે તે તેને ધમકાવતી તો ખરી, પણ એમાંથી અનિલને બધો આનંદ, બધો વિજય સરી જતો કારણ કે સાથોસાથ તે કહેતી:

“પણ તું પણ કેં કાચો નથી. તે કેંકે કર્યું જ હશે એટલે એણે એમ કર્યું.”

અથવા

“જો ને તે દિવસે તેં પણ કેવું કર્યું હતું ? પછી એ એમ કરે એમાં નવાઈ શાની ?”

આજે એ બધું તેને યાદ આવતું હતું.

તે ખાતું, પીતું, બધું ભૂલી ગઈ ઘણીને પણ ભૂલી ગઈ; ધરમને પણ ભૂલી ગઈ; અરે ! જે વરસ પછી જ જેના મોતનો દિવસ આવતો હતો, જે અત્યારે હજુપુજ, શરીરે તંદુરસ્ત અને સુંદર બની હતી તેવી મંજુલાને પણ ભૂલી ગઈ. અનિલની ચાકરીમાં જ દિવસ ને રાત તે રોકાઈ પડી.

જે માતાને પોતે શુભાવી બેઠો હતો એમ અનિલ માનતો હતો તે માતાનાં તેને ફરી દર્શન થયાં. પોતાની નાનામાં નાની બાળ્યતમાં લેવાતી કાળજી તે જોઈ શક્યો. તાવના નોરને અંજો ન્યારે આંખ મીંચી તે પડ્યો હોય ત્યારે તેના શરીર પર પડતાં માતાનાં બિનાં અશ્રુ-બિંદુઓ તેને ખૂબ જ આહ્વાદજનક લાગતાં.

“કેમ લાઈ, કેમ છે હવે ?” એમ કહી રનેહથી ન્યારે માતા તેના સાચું જોઈ રહેતી ત્યારે એ આંખોમાંથી નીગળતું અમૃત પીતાં અનિલ ધરાતો જ નહિ. અને સૌથી આનંદ તો અનિલને એ વાતનો આવતો કે કોઈ કોઈવાર મંજુલા અનિલ પાસેથી મણિને ખસેડવા બાળ્યત કરતી ત્યારે તેને પણ તે ધમકાવી કાઢતી. અને બહુ હડે ચડી રડવાનાં કે એવાં કેં તોફાન-મંજુલા અનિલની પચારી આગળ કરે તો ત્યાંથી તેને જરા માર ખાઈને પણ હકતું પડતું.

“હંમેશાં માંદો-રહ્યો તો કેવી મઝા આવે ?” અનિલના મનમાં થતું. તો તો તેની બા તેની પાસેથી હડે જ નહિ ના ?

પણ એ આનંદ લાંબો વખત ટક્યો નહિ. અનિલને શીતળા કે કાંઈ નીકળ્યું નહિ. તે થોડા દિવસોમાં સાવ સાગ્રે થઈ ગયો. પછી પણ થોડો વખત તો નવી સ્થિતિ ટકી રહી, પણ જેમ જેમ દિવસો જવા લાગ્યા તેમ તેમ મંજુલાના બોધોએ લાખ્યા મૃત્યુનો દિવસ વધુ ને વધુ નજીક આવતો ગયો અને તેમ તેમ મણિનું ધ્યાન અને ચીવટ વધુ ને વધુ મંજુલા તરફ ટળતાં ગયાં. માંડ માંડ હાથમાં આવેલો સુંદર બરફીનો કટકો એક જ નાનું બટકું ભરાતાં કાંઈક અપટથી હાથમાંથી ડૂંટવી લઈ ગયું હોય તેવું અનિલને લાગ્યું.

ફરી પાછો જુનો ક્રમ શરૂ થઈ ગયો. ફરી પાછો અનિલ મેલોધેલો રહેવા લાગ્યો. ફરી પાછી મંજુલા પોતાના વિજયથી ભસ્ત બનેલાં નયનથી અનિલને દાહવા લાગી. ફરી પાછી મણિ પુત્રપુત્રીમાં હું કે બેદ રાખતી નથી તેમ મનને મનાવવાના ખૂબ પ્રયત્નો કરતી હોવા છતાં બન્ને વચ્ચે દેખાઈ આવે તેવાં ભેદ બતાવવા લાગી. અને એમ ને એમ મણિને મન ભયંકર એવું મંજુલાનું દસમું વર્ષ આવી પહોંચ્યું.

હમણાં હમણાં તો મંજુલા શરીરમાં ખૂબ જ સરસ થઈ હતી, બ્ને કે અનિલ તો હતો તેવો ને તેવો જ હતો. નિશાળમાં પણ તે સારી વિદ્યાર્થીની ગણાતી, અને નિશાળનાં નાટકોમાં થતાં નૃત્યમાં પણ તે ઊતરતી.

મણિને તેના ઉપર ખૂબ વહાલ ઊભરાતું.

“બા, મને નાયમાં ઉતારવાના છે” એમ તે આંખો ઝીણી કરીને હસતી હસતી મણિને ખચ આપતી ત્યારે મણિને જીવવું સફળ થયું લાગતું. આવી સરસ દીકરી આપવા માટે તે પ્રભુનો પાઠ માનતી.

પણ ત્યાં જ તેને પેલા બોધોએ આપેલી મુદત યાદ આવતી. હવે તો થોડા જ વખતમાં આવી સરસ પુત્રીને ગુમાવવી પડશે એવો ખ્યાલ આવતાં તેની આંખોમાં આંસુ ભરઈ આવતાં. માંડ માંડ આડી ફરી તે આંસુ છુપાવી નાખતી. મણુને બાનો આનંદ, બાનું હેત, એ બધું સમજતું પણ આ બાનો શોક જરાપણ નહોતો સમજતો.

મંજુલાના ભવિષ્ય વિષેની ચિન્તાને અંગે હમણાં હમણાં મણિનું શરીર પણ જરા નબળું પડ્યું દેખાતું હતું. ત્યાં એની ચિન્તામાં ઓર્થિતાનો વધારો કરવા અનિલ માંદો પડ્યો !

અનિલને ખાસ તો કે નહોતું. થોડો શરદી થઈ હતી અને એને અંગે તાવ આવ્યો હતો. ખેચાર દિવસમાં તાવ તો ઊતરી ગયો પણ શરદી મટી નહિ. ઉધરસ તો ચાલુ જ રહી. તેની દવા ચાલુ હતી ત્યાં જ મંજુલા માંદી પડી ! એક સાથે ૧૦૪ ડિગ્રી જેટલો જોરદાર તાવ તેને ઓર્થિતો જ ચડી આવ્યો. જે વસ્તુથી તે હંમેશાં ખીતી હતી તે વસ્તુ આખરે નજીક આવી પહોંચી હોય તેમ મણિને લાગ્યું. મંજુલાની સારવારમાંથી બચે તેટલો વખત તે પુત્રીનો પ્રાણ બચાવવા પ્રભુને પ્રાર્થના કરવામાં ગાળતી. અને એ બધી ધમાલમાં અનિલની શરદી વિષે જોઈએ તેવું ધ્યાન ન અપાયું.

મંજુલાને તાવ આવ્યે ચારેક દિવસ થયા હશે ત્યાં અનિલને ફરી તાવ આવ્યો. ડોક્ટરે કહ્યું કે શરદીનો તાવ છે અને બરાબર ધ્યાન અપાશે તો ત્રણચાર દિવસમાં મટી જશે. એ તો અનિલ વિષે. પણ મંજુલાને તો તાવ ઊતરતો જ નહોતો. ચારપાંચ દિવસમાં કે કહી તો ન સકાય પણ ડોક્ટરનું માનવું હતું કે આમ ને આમ બીજા ખેચાર દિવસ સુધી

સાથે તો તે તાવ ટાઈફોઈડ છે એમ જ નક્કી થાય. એની ખાસ ચીવટ રાખવાની સલાહ તે હંમેશાં આપતા.

ખીજા બેચાર દિવસ નીકળી ગયા. મંજુલાને ટાઈફોઈડ જ છે તેમ નક્કી થઈ ગયું. અનિલને પણ તાવ ઊતરતો નહોતો. મણિને બન્ને બાળકોની માંદગીને અંગે સતત ઊંઘગરા કરવા પડતા. તેનો પતિ પણ આ બધી વસ્તુઓના શ્રમને અંગે અર્ધી ખિમાર જેવો થઈ ગયો હતો. વળી આ માંદગીમાં મણિને વિશેષ દુઃખનું કારણ મળ્યું હતું. અનિલ વારંવાર તેને કહેતો:

“તું આખો દિવસ મંજુડી પાસે જ બેસી રહે છે. મારી આગળ તો બેસતી જ નથી. હું ય તારો દીકરો નથી કાં?”

એ વખતે અનિલનું મુખ જે દયાર્દ્રતા ધારણ કરતું તે જોઈ મણિની છાતી ભારાઈ આવતી. તે અનિલને ગાલે હાથ ફેરવી વદાલથી કહેતી:

“હું તો તારી આગળ રહું છું ના, બચુ? પણ મંજુને એવો તાવ છે કે બરોબર સારવાર ન કરીએ તો એ મરી જાય.”

“ને હું નહિ મરી જાઉં કાં?”

“સો વરસનો આ મારા દીકરા! મરે તારા વેરી” કહી ઝળઝળિયાં સાથે મણિ અનિલને છાતી સરસો દાખી દેતી. અનિલનું ક્રૂર થયેલું મુખ જરી હસવા જતું ત્યાં મંજુ તરફથી તેડું આવતું અને મણિ ચાલી જતી. અનિલ જરા રોવા જેવું કરતો અને તેને એટલી સખત ખાંસી આવતી કે તે લાલ લાલ થઈ જતો. પણ એવે વખતે એને શાંત રાખવા અને સુખ આપવા તે જેને નિત્ય જખતો હતો તે બા તેની પાસે નહોતી, પણ તેના બાપુ કે ખીજું કોઈ સમજવાહું હતું.

મણિને અનિલના જીવન મુંઝધી તો કશી ચિન્તા નહોતી, કારણ કે તેના મદ બહુ સારા હતા અને નસીબમાં ઘણી સમૃદ્ધિ હતી. આ જીવલેણ તાવ તેની મંજુને ઉપાડી જાય તે પહેલાં તેને માટે પોતાથી બનતું બધું કરી નાખવાની વૃત્તિ તેની પાસે સામાન્ય માણસ માટે લગભગ અસંભવિત એટલું કામ કરાવતી.

અનિલને ગયા વખતની માંદગી મીઠી લાગી હતી એટલી આ વખતની નહોતી લાગતી. તેને શરદી મટતી નહોતી. તાવ થોડો થોડો રહેતો હતો. અને એને અંગે જે માતાને પોતા પાસે જ જકડી રાખવા તે માગતો હતો તે તો થોડો વખત જ પોતા પાસે રહેતી. બાકી તો દૂરની દૂર હતી. પોતે જુદા ઓરડામાં હતો, મંજુલા જુદા ઓરડામાં. મંજુલાને વદાલ કરતા શબ્દો મણિ બોલતી તે કોઈ કાંઈવાર તેને મંભળાતા. તેને બા પાસે દોડી જઈ પોતા પાસે તેને ખેંચી લાવવાનું મન થતું. પણ એ ઇચ્છાની નિરર્થકતા તે સમજતો. એ તો જ્યાં સુધી મંજુ સાજી ન થાય ત્યાં સુધી બા પોતા પાસે પૂરેપૂરી આવવાની નહિ જ તેમ તે પૂરેપૂરું સમજતો. કે ખીજું કેં બને તો બા આવે-મંજુલા મરી જાય તો. એ વિચાર આવતાં પહેલાં તો તેને આંચકા જેવું કેં લાગ્યું. પણ પછી આનંદ આવ્યો. તો તો બા પોતાની એકલાની જ ચર્મને રહે, તો કેવી મઝા આવે?

એની આવી બધી ચિન્તાઓ અને વ્યથાઓ અનિલને સાંભળે થવા દેતી નહોતી. છાતીમાં અમુક ભાગમાં શરદી જામી હતી તે નાશ નહોતી પામતી. મણિ તેની પાસે આવતી ત્યારે તેની ખૂબ વહાલથી સારવાર કરતો. પણ તેમાં તેને સંતોષ નહોતો કેમકે મંજુલાને અપાતા વધારે વખતની તેને ઈર્ષ્યા થતી હતી.

તેમાં પણ આજે તો બા પોતા પાસે જ રહે એવી અનિલને ખૂબ ઈચ્છા હતી. તેનું માયું બહુ દુખતું હતું અને છાતીમાં પણ દુખાવો થતો હતો. ઈર્ષ્યા માયું દાખતાં હતાં પણ તેની તેને જરૂર નહોતી. તેને તો બા જ બેઠતી હતી.

મણિ જેવી તેની પાસેથી ઊઠવા ગઈ કે તરત જ અનિલે તેના સાડલાનો છેડો પકડી રાખ્યો અને દયામણા અવાજે બોલ્યો :

“ બા, તું અ.જે અહીં જ રહેતી ! ઈર્ષ્યા ત્યાં મંજુ પાસે બેસશે ! ”

“ ના, ભાઈ, એવું તે કેં થાય ? આજે તો એની તળિયન વધારે ખરાબ છે. અને મારા વિના કંજિયો કરે તો તાવ વધી જાય ના ? ”

“ ઠીક, ત્યારે કંઈ નહિ, ” અનિલ નિરાશાથી બોલ્યો. ધીમે ધીમે કરતો તેને હાંથ મણિના છેડા ઉપરથી સરી ગયો. અને તેણે આંખો મીંચી દીધી. મણિ થોડીવાર સુધી ત્યાં જ બેઠી રહી પણ તેણે આંખ ઉઘાડી જ નહિ. તેની બીની થયેલી પાંપણો મણિ બેઠે શકી, પણ તે શું કરે ? તેને ગયા વિના છૂટકો જ નહોતો. તે મંજુ પાસે ચાલી ગઈ.

મણિના ગયા પછી થોડીવાર પછી ઈર્ષ્યા જરા આડાંચવળાં થયાં કે તરત જ અનિલ પથારીમાંથી બેઠો થયો અને બહાર ભાગ્યો. તેણે છાતી ઉપર એક ખમીસ જ પહેર્યું હતું, બાકી કેં નહોતું. બહાર ઠંડી સારી હતી. તે મકાનના કમ્પાઉન્ડમાં એક જગ્યાએ ઢાંકડું વાળી લપાઈ રેવા માંડ્યો. થોડી વારમાં જ તેની તપાસ કરવા બધાં હાંફાંફાંફાં ચર્ચ નીકળી પડ્યાં હતાં તેમણે તેને બોલ્યો. ઈર્ષ્યાએ અંદર આવવા કહ્યું પણ તે તો બેઠો જ રહ્યો, રેતો જ રહ્યો. મણિ આવી પહોંચતાં તેના રુદ્ધનો વેગ અત્યંત વધી ગયો. સમજાવતે તે માન્યો જ નહિ. તેને ઉપાડી અંદર લઈ જવામાં આવ્યો.

અને તે અમુક સમયની ઠંડીએ પોતાનું કામ ખરાબર બજાવી દીધું. અનિલના નાનકડા શરીરમાં ન્યૂરોનિયાનો જ્વરદાર તાવ દાખલ થઈ ગયો. અને ચાર દિવસમાં તો તેણે અનિલને બાના પ્રેમ અને મંજુલાના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરી દીધો.

એ ચારેચાર દિવસ અનિલની પથારી પાસેથી મણિ હડી નહોતી. પણ પછી અનિલને એનો ખપ નહોતો, કેમકે અર્ધાભાનમાં, અર્ધાધિનમાં તેને એ વાતનો ઝાઝો ખંચાલ નહોતો રહ્યો.

મંજુ સાથે ચર્ચ ત્યારે, અને તે પછી વર્ષો સુધી, તેનેએક જ વાત ન સમજાઈ કે જે બા પોતાના પુત્ર કરતાં પણ પોતાને વધુ ચાહતી હતી, પોતાને અછોઅછો વાના કરતી હતી અને પુત્રને ધમકાવી કાઢતી હતી એ આમ સાવ મૂંગી, દશી ચીજના રસ વિનાની, સુકાઈ ગયેલી, દુઃખી બની ગયેલી શા માટે ચર્ચ ગઈ હશે ? !

રાજકીય નોંધો

‘નિરીક્ષક’

પ્રાંતીય સરકારો

નવા બંધારણના પ્રાંતીય ભાગનો અમલ શરૂ થયાને લગભગ દોઢ વરસ થવા આવ્યું છે. મહાસભાવાદી સભ્યોની બહુમતિવાળા પ્રાંતોમાં સાડા ત્રણ માસ સુધી બંધારણીય મહાગાંધિ ચાલુ રહ્યા પછી હિંદી વજીરે અને ગવર્નર-જનરલે સામાન્ય મંત્રોગોમાં અને દર-રાજના કારોબારમાં પ્રધાનોના કામમાં ગવર્નરે માયુ નહિ મારવાની પ્રધાનો, ધારાસભ્યોને જ જવાબદાર રહીને બધું કામ કરે, એ જાતની મૌખિક ખાતરી આપ્યા પછી મહાસભાવાદીઓએ પ્રાંતીય તંત્રની જવાબદારી સાત પ્રાંતોમાં ઉપાદી.

મહાસભાવાદી સરકારોના એક વર્ષના કારોબારની ટૂંકી સમાલોચના આ નોંધમાં હવે અસ્થાને નહિ ગણાય. કારણકે એમના કારભારને એક વર્ષ થઈ ગયું છે અને એમણે પાર્લામેન્ટરી પ્રોઈ અને મહાસભાની વૉકિંગ કમિટીની સૂચના અનુસાર નીતિ ગ્રહણ કરીને ‘બંધારણની મર્યાદિત મર્યાદા’માં રહીને જે કેટલાંક રાહતી કાર્યો ને સુધારા દાખલ કર્યા છે એમાંનાં કેટલાંક શરૂ થઈ ગયાં હોવાથી, મહાસભાવાદી તંત્રનો પ્રત્યાઘાત પ્રજામાનસ ઉપર અને મહાસભાવાદીઓ ઉપર કઈ જાતનો પડી રહ્યો છે એ જોવું જરૂરી છે. એનું કારણ એ છે કે હજી સુધી મહાસભાનું ધ્યેય સફળ ન થયું હોવાથી સામાન્યવાદની નાજૂદીની એની દિલચાલને જે કોઈ પણ નીતિ કેટલો વેગ આપે છે એના ઉપરથી જ મહાસભાની દૃષ્ટિએ એ નીતિની કિંમત કે યોગ્યતા આંકી શકાય.

પ્રાંતીય અધિકારગ્રહણનો હું સમજ્યો છું ત્યાંસુધી એક જ મર્મ હતો : સવિનય કાનૂનભંગની દિલચાલ ભાંગી પડ્યા પછી પ્રજામાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલી નિરાશા ને મહાસભાના સંગઠનની છિન્નભિન્નતાને દૂર કરી ફરી વાર લોકજનગૃતિ પેદા કરવી અને કોંગ્રેસસંગઠન વ્યવસ્થિત કરવું. વર્તમાન રાજકારણમાં ને સત્તા મેળવવાની લડાઈઓમાં સંગઠન એક અતિ મહત્વની વસ્તુ છે. જે પક્ષ સંગઠને મજબૂત હોય, જે પક્ષમાં સળંગ પક્ષનિયમન હોય અને જે પક્ષ-અનુયાયીઓને સમાન ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે મિશનરીની ધખના હોઈ જેઓ ધ્યેયપ્રાપ્તિની વિગતોમાં નડતા વૈયક્તિક મતફેરને કારણે મૂકી મૂળગત ને મહત્વની બાબતમાં એક થઈ મરજિયા થઈ કામ કરી શકતા હોય એ જ પક્ષ આજે બીજા પક્ષોની સરખામણીમાં જીવી શકે અને ‘સત્તા હાંસલ કરી શકે’ એમ છે. (માનવવ્યાપારોમાં ડાર્વિનનો “survival of the fittest”નો સિદ્ધાંત વર્તમાન સમયના રાજકારણમાં જેટલો સ્પષ્ટ ને વ્યાપક રીતે કદાચ વ્યક્ત થતો હશે એટલો બીજાં ક્ષેત્રોમાં નહિ થતો હોય.) અને મહાસભાનું મિશન એવડું—બ્રિટિશ રાજની નાજૂદી અને દેશમાં આંતરવિગ્રહની શક્યતા અટકાવી પોતાનાં મજબૂત મધ્યસ્થ તંત્રની સ્થાપના—હોવાથી સંગઠન અને લોકજનગૃતિ એ મહાસભાનો દેહ અને પ્રાણ છે. સંગઠન અને લોકજનગૃતિ નાજૂદ કરે કે તમે મહાસભાને નાજૂદ કરી શકો.

માન દંડ

ત્યારે પોતાના પ્રવૃત્તિઆપારના રસ્તામાં કોઈ નતનાં લીધેલાં પગલાંની અસરની સારાસારતાનો આપણે ગળ એ કહી શકાય કે એ પગલાંથી—નીતિથી મહાસભા પોતાનાં સંગઠનનું પોલાદી ચોકડું કેટલું મજબૂત કરી શકે એમ છે. અને એ કેટલી લોકજનગૃતિ પેદા કરી શકે એમ છે. હું ધારું છું કે રચનાત્મક કાર્યોની કિંમતની આંકણીમાં પણ, એ કેટલાં માણસોને રાહત આપી શકે એમ છે એ ધ્યાનમાં લેવા કરતાં, મહાત્માજી ઘણીવાર એનું મૂલ્યાંકન કરવામાં મહાસભાનું સંગઠન અને લોકજનગૃતિ એ કેટલે અંશે વધારી શકે છે એ દૃષ્ટિથી વધારે જુએ છે.

કોઈ પણ ક્રાંતિકારી પક્ષનો વ્યૂહ અને દારૂગોળો સંગઠન અને લોકજનગૃતિ જ હોય છે. એના ઉપર જ એ પોતાની હેતુસિદ્ધિ માટેના વિગ્રહચાલનની ગણતરી કરી શકે છે. મહાસભા પણ હિંદી રાજકારણમાં ક્રાંતિકારી મિશનવાળો પ્રબળ રાજદ્વારી પક્ષ હોઈ એનો વિગ્રહો મસાલો—અલખત, અહિંસક—પણ સંગઠન અને હિંદી પ્રજાની આગ્રહશીલ ને ધ્યેયજન્યુત જનગૃતિ જ છે. આ સંબંધે મહાસભાવાદીઓમાં ભાગ્યે જ મતભેદ હશે.

પ્રાંતીય કારભારની સમાલોચના

હવે આપણે જોઈએ કે અધિકારગ્રહણે મહાસભાને ઉપલી બંને રીતે સુદૃઢ થવામાં કેટલો ફાળો આપ્યો છે. પ્રાંતીક ચૂંટણીઓ પહેલાંની મહાસભાવાદી રાજકારણ વિષયક પરિસ્થિતિને આજની પરિસ્થિતિ સાથે સરખાવી જોતાં સ્પષ્ટ માલમ પડી શકે એમ છે કે સંગઠન, સુદૃઢતા ને લોકજનગૃતિની દૃષ્ટિએ અધિકારગ્રહણને કારણે ઘણો વેગ મળ્યો છે. આજે દેશમાં મહાસભાપક્ષ જ સૌથી સમર્થ પક્ષ માલમ પડે છે. એના જેટલો ચોક્કસ ને વ્યવસ્થિત શક્તિવાળો બીજો કોઈ પક્ષ નથી. આ રીતે અધિકારગ્રહણની કિંમત ઘણી છે. કેટલીક જગ્યાએથી મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો પ્રજાને રાહત આપવાનાં સુધારવાદી કાર્યોમાં જે અશક્તિ બતાવે છે એના ઉપરથી એમની કિંમત આંકે છે તે મને લાગે છે કે સાચી રીત નથી. હમણાં જ યુક્તપ્રાંતના એક સમાજવાદી કેળવણીપ્રધાન શ્રી સંપૂર્ણાનંદજીએ મુંબઈમાં કહ્યું છે કે નવા બંધારણની ગળતરી મર્યાદાઓ અને કુશળ છતાં વિશદ્દૃષ્ટિના અભાવયુક્ત ને તુમારીમાનસવાળી સિવિલ સર્વિસીસની ક્ષતિયુક્તતા ને ધગશના અભાવને લીધે, ગમે તેવા પરિવર્તનવાદી મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળને પ્રગતિમાન કાનૂનો ધડીને એનો ચોગ્ય ને લાભદાયી અમલ કરાવતાં ભારે મુશ્કેલી પડે છે. અધિકારગ્રહણની નીતિનો સ્વીકાર એવી સમજથી જ કરવામાં આવ્યો હતો કે દેશના હાલના સંજોગો જોતાં સરકારી દમનની નાગચૂક લીલી યાવ ને એથી પ્રજાકીય જનગૃતિ ને કોંગ્રેસ સંગઠનને પુનર્જિવિત કરી શકાય. આથી પ્રધાનમંડળોનાં કાર્યોની સમાલોચના કરી એમની ક્ષતિ-અક્ષતિની ટીકા કરવામાં એમની સત્તા-મર્યાદાનો ખ્યાલ રાખવો બહુ જરૂરી છે. મહાસભાના ચૂંટણીના જાહેરનામામાં એ જે કાર્યો કરવા માગે છે એની મોટી મોટી જાહેરાતો સાથે પ્રધાનમંડળોનાં કાનૂની કાર્યો સરખાવી નહિ શકાય; કારણ કે ચૂંટણીનું જાહેરનામું સંપૂર્ણ સત્તા હાય આવ્યા પછી શું કરવામાં આવશે એ મુખ્યત્વે જાહેર કરે છે, નહિ કે અધિકારગ્રહણ કયાં પછી શું કરવામાં આવશે એ.

આથી મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો આમજનતાના સ્થિતિસુધાર માટે જાણું કરી નથી શક્યા એ બાબતનો હોય બંધારણની સત્તામર્યાદાને એમનાથી હાથ ધરી શકાય એવાં કાર્યોની ક્ષેત્રમર્યાદાને આભારી કહી શકાય. કારણકે પહેલેથી જ એ વસ્તુ તો સ્પષ્ટ છે કે નવા બંધારણમાં ધારામંડળોના હાથ સત્તાના વાહકના કરતાં જવાબદારીની રસીથી જ વધારે બાંધી દેવામાં આવ્યા છે.

તોપણ પ્રધાનોની પાછળ લોકમતનું પીકળણ હોવાથી પ્રધાનો ઘણું કરી શક્યા છે. મદ્રાસનો નક્ષત્રરાહતનો કાયદો, યુક્તપ્રાંત અને બિહારમાં ક્રીસાનોને કચડી નાખતા કાનૂનોમાંથી રાહત અપાવનારાં બિલ, કાનૂનપુરની હડતાળનો મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળના સક્રિય ટેકાને લીધે કામદારોના લાભમાં આવેલો નિવેડો, ચોરીસામાં હમણાં જ ટેનન્સી બિલને ગવર્નરે આપેલી મંજૂરી, મુંબઈમાં કામદાર સમિતિના વચગાળાના અહેવાલ અનુસારની ભલામણોનો માલિકા પાસે કરાવવામાં આવેલો સ્વીકાર અને હમણાં જ ધારામંડળ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલાં કામદારો, ગણોત્થિયાઓ અને ગ્રામપંચાયતને લગતાં બિલો વગેરે એ બતાવે છે કે પ્રધાનમંડળો પોતાની ફરજ બજાવવામાં ચૂંટણીની જાહેરાતોને અમલમાં મૂકવા શક્ય એટલો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે.

ઉધાર બાબત

આ તો ચર્ચ પ્રાંતીક કારોબારની જમા બાબત. એની ઉધાર બાબત પણ જોવી રહી, જેથી અધિકારગ્રહણની નીતિના લાભાલાભની મૂલ્યાંકણી થઈ શકે.

અધિકારગ્રહણની નીતિની કામગીરી ઉપર દષ્ટિપાત્ કરતાં કેટલાક નિરાશાજનક પ્રસંગો પણ નજરે ચડ્યા વિના રહેતા નથી. એ જોતાં એમ લાગે છે કે એ નીતિને નિર્ભળ કલ્યાણકારી નીતિ તો ન જ કહી શકાય. જેમકે મધ્યપ્રાંતના પ્રધાનમંડળની છેલ્લા બાર માસની કારકર્દી અને એમાં પણ છેલ્લે ત્યાંના વડાપ્રધાન ડૉ. ખરેને વર્કિંગ કમિટીએ રાજનામું આપવાની પાડેલી ફરજ પછી ત્યાં ખરેપક્ષ અને ખરેના વિરોધી પક્ષે મચાવેલો ઉત્પાત, કદાચ મહાસભાની ઉજ્જવળ ને લગભગ નિષ્કર્ષકારક કારકર્દીમાં એક કાળો ડાઘો હોય એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું. મધ્યપ્રાંતમાં બિલા થયેલ ખરેપ્રકરણમાંથી ઉપરિચિત થતા મુદ્દાઓની સમીક્ષા હું આગળ કરીશ. પણ એ પ્રસંગથી મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા મધ્યપ્રાંતની અને મહારાષ્ટ્રની પ્રજામાંથી ઘણી યોગી થઈ ગઈ છે એમ કોઈ પણ મહાસભાવાદીને લાગ્યા વિના નહિ રહે—પછી મધ્યપ્રાંતના સંકીર્ણ પ્રાંતવાદી માનસ અને ત્યાંના મહાસભાવાદી અગ્રણીઓની પ્રાદેશિક પ્રભુતા મેળવવા માટેની ખટપટોને અંગે અંદર અંદર આગળથી જ પડેલા ભાગલાને કારણે જે થયું એ અનિવાર્ય હતું કે નહિ એ અહીં મુદ્દા બહારની વસ્તુ છે. મહાસભાની કીર્તિ, એની નિષ્ઠા અને ક્રાંતિકારી પક્ષ તરોફે પ્રજાની નજરે એનું જોટલું ઉચ્ચ સ્થાન હોવું જોઈએ તેને આ પ્રસંગથી ધણો આંચકો લાગ્યો છે એ જ વસ્તુ મહાસભાને લાગેવળગે ત્યાંસુધી મહત્વની છે. પછી એનાં કારણો ગમે તે અને ગમે તેટલાં હોય.

બીજો મુદ્દો

ઉપરી ઉધાર બાબતો મુદ્દો મહાસભાવાદીઓના માનસમાં અધિકારગ્રહણે આણેલા

પક્ષટાનું અવલોકન કરવા તરફ મને લઈ જાય છે. અધિકારગ્રહણને લીધે મહાસભા એક વિરોધી અને ક્રાંતિકારી દળ મટી (તાત્કાલિક પૂરતું તો ખરું જ) સત્તાવાન અને જોખમો વિનાનો રાજદારી પક્ષ થયો. આનાં પરિણામરૂપ એની પ્રતિષ્ઠા ધણી વધી અને એમાં જોડાવા સાથે પહેલાં જે ભય ને જોખમી હાનિ હતી એ દૂર થવાને લીધે ઠેરઠેર ઘણાં અનિષ્ટ તરવો એમાં ભળવા લાગ્યાં. આ તરવો બિલકુલ અવાજ કર્યા વિના તકવાદી વૃત્તિથી મહાસભાની ક્રાંતિકારી કેડ ભાંગવા માટે અને એમાં જોડાવાથી મળતી પ્રતિષ્ઠા અને ધણી વાર સત્તાનો લાભ ઉઠાવવા દાખલ થયાં. એક સાથે આ જાતનાં તરવોની ભરતી થવાને કારણે મહાસભાવાદી સંગઠનમાં એક નવી જાતની વૃત્તિનો ઉદય થવા લાગ્યો છે. એ વૃત્તિ તે શાહી સરકાર સાથે હવે અથડામણમાં આવ્યા વિના બંધારણમાં અધિકારગ્રહણે આપેલી તકનો રચનાત્મક રીતે ઉપયોગ કર્યો કરવો; એટલે કે બંધારણ સામે મહાસભાએ મૌખિક વિરોધ ચાલુ રાખી હકીકતે કાયમ માટે એનો વ્યવહારમાં અમલ કર્યો કરવો. આ વૃત્તિ નવાં દાખલ પડેલ તકવાદી તરવોને કારણે જ ઉદય પામી છે એમ નહિ કહી શકાય. છેલ્લી કાનૂન-ભંગની હિલચાલને શિકરત મળ્યા પછી મહાસભામાં એક સારી લાગવગ ધરાવનાર વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે, જેની વગને લીધે જ મોટે ભાગે અધિકારગ્રહણવાદી બહુમતિ મહાસભાવાદીઓમાં થઈ શકી. આ હકીકત સમસ્ત હિંદના વ્યાપક રાજકારણ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવનાર અને મહાસભાવાદી માનસના જળરા અવલોકનકાર પં. જવાહરલાલજીએ પણ લંડનના એક માસિકમાં લખેલ લેખમાં કબૂલી છે. આનો અર્થ એવો નથી થતો કે મહાસભાએ સ્પષ્ટપણે હવે સત્તાગ્રહણને રસ્તો છોડી દીધો છે. એ બનવું લગભગ અસંભવિત દીસે છે. એનાં ત્રણ કારણો છે : પ્રથમ કારણ એ છે કે, મહાસભાની જ જનતાવ્યાપક ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિને લીધે આખા હિંદમાંની ગ્રામજનતા, શહેરનાં મજૂરો અને મધ્યમ વર્ગ સંગઠિત અને સ્વહકમગૃત થયો છે. અને જાગૃતિ એપી હોય છે. એક વખત તમે કોઈ પણ કારણે સમૂહને હકમગૃત કર્યો પછી એ જાગૃતિનાં પૂર જાગૃતિ આણનાર નેતાઓથી પણ ખાળી શકાતાં નથી કે સરકારી દમનથી પણ ખાળી શકાતાં નથી. હિંદીજાગૃતિ પણ એ સ્વરૂપ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં પકડતી જાય છે. બીજું કારણ, ખુદ મહાસભામાં એક ઉગ્રતાવાદી વર્ગ પેદા થયો છે. એ વર્ગની નીતિરીતિ મોટા ભાગના અને જૂતાનવા મહાસભાવાદીઓને મંજૂર નથી. પરંતુ એમને એમની નીતિરીતિ મંજૂર ભલે ન હોય પરંતુ એઓ એ વર્ગને આમસંપર્ક કરતા અને એમ કરીને નીચલા ને મધ્યમ વર્ગને એમની અસર તજે આવતા અટકાવી શકે એમ નથી—જે એઓ સાચા લોકતંત્રવાદી હોય તો. આથી એ વર્ગને જનતા ઉપરનો કાળુ રિથર ન થવા દેવા કે વધવા ન દેવા માટે પણ બહુમતિવાળા નરમ (?) દળના મહાસભાવાદીઓ તરફ ખેંચી શકે એમ નથી. જાગૃતિ ને સ્વહક્કભાનને કારણે જનતામાં પેદા થયેલા આશા ને ભાવના ગતિ જ માગે છે. એ ગતિની લગામ જે વર્ગ પકડી રાખવા માગતો હોય એણે—અને અજના મોટાભાગના નરમ મહાસભાવાદીઓને એ લગામ હાથમાં રાખવી જ હ. આમવર્ગને લગાયક મોરચો ખતાવવો જ રહ્યો. ત્રીજું કારણ, ખુદ મહાસભાજી પોતે છે. હાલના ક્રાંતિકારી માનસના જનક અને દોરક એઓ છે. હજુ આમવર્ગ ઉપરનો કે મહાસભા ઉપરનો એમનો કાળુ અસુધણ છે. એ વ્યક્તિ નરમ થઈ શકે એમ છે જ નહિ. આ ઉપરાંત એમના વ્યૂહ રેખાંકનમાં એઓ કોઈ પણની નરમ કે ગરમ વગથી દોરવાય એમ નથી. યુગસર્જકોની એ સ્વભાવગત ખાસિયત હોય છે. એમના મુખ્ય વ્યૂહની રચનામાં

તદન મનસ્વી (અને એટલે આપખુદ પણ કેમ નહિ?) હોય છે. પોતાના પક્ષ કે પીઝાની લાગણી કે સલાહ એમને પોતે નક્કી કરેલ ગતિની ઝડપ કે દિશામાંથી આડા વી શકે એમ નથી. કારણકે એઓ પક્ષને, સાથીઓને અને જનતાને દિશા અને ગતિ પે છે. લેનિને ક્યા સાથીની સલાહ માની હતી? હિટલર કોની સલાહ ગણુકારે છે?

ઉપલાં કારણોસર મહાસભાનો આજનો બંધારણવાદી વર્ગ 'લીબરલ પાર્ટી'માં લાઈ શકે એમ નથી. પરંતુ આજે એાતરફ એવાં ચિન્હો વધતાં માલમ પડે છે કે બંધાની ભાંગફોડ નીતિને (કારણ, હાલના સંનેગોમાં એ શક્ય નથી) બદલે એનો અમલ એમાંથી બને તેટલો લાભ લેવો. આ વૃત્તિ ફીક પ્રમાણમાં વધી રહી છે એ પં. જવાહરલાલ અને ખીજ કેટલાક જવાબદાર મહાસભાવાદીઓ (જેમાંના કેટલાક તો પ્રધાનો છે) ક્ષીજ કહેવામાં આવે છે. આ વૃત્તિનો ઉદય કોઈ એક પ્રાંતમાં જ માલમ પડે છે એવું નથી. વત્તીઓછી માત્રામાં એ સર્વત્ર દેખાય છે.

ત્રીજો મુદ્દો

ખીજ મુદ્દા સાથે જ સંકળાયેલો ત્રીજો મુદ્દો સત્તા માટેનાં ધર્મણોનો છે. કોઈ પણ પક્ષ તાવાહી રચાને આવે છે એટલે એ સ્વાભાવિક છે કે સત્તા ને પ્રતિષ્ઠાનાં પ્રતીકરૂપ રચાનોનો અધિકાર કબજે કરવા સૌ કોઈ ઇચ્છે. નેજમો ખેડવામાં હરીફાઈ નથી હોતી. સત્તાની ચાણીમાં હરીફાઈ અવશ્ય થવાની. અને આજે રાજકીય પક્ષો રાજ્યનંત્રના સંચાલક હોવાથી એ જ સત્તાનું કે સરકારનું પ્રતીક થઈ પડે છે. મહાસભામાં પણ અધિકારગ્રહણ પછી એ ત વધી ગઈ છે. પરંતુ એમાં મહાસભાવાદી કાર્યક્રમનો, અધિકારગ્રહણની નીતિનો કે મહાસભાના કોઈ અંગનો દોષ નથી. દોષ છે મનુષ્યસ્વભાવની મર્યાદાનો. મહાસભા લોકતંત્રની સંસ્થા હોઈ કોઈ પણ એમાં દાખલ થઈ શકે છે. આથી શાહીસત્તા સાથેની ઝપાઝપીમાં રહેનાર તરવો હવે એની સાથેના સહકાર વખતે સે'ને એમાં દાખલ થઈ નવી પરિસ્થિતિનો ભ ઉઠાવવા આવે. એને નાખૂદ કરવાનો કોઈ રસ્તો નથી.

પરંતુ આ બધા મુદ્દાઓ એવા છે કે એની વ્યાપૃતિ એક નવી જ જગતનું માનસ પેદા છે. સત્તા માટેની અથડામણમાંથી પેદા થતા પ્રશ્નો, અનેક કારણે પેદા થતી રાપ ને ઝેરની ગણી, બંધારણની મર્યાદાને લીધે પ્રધાનમંડળોના ટૂંકા પડતા હાથ અને જગૃત ને ગઠિત સમૂહની વધતી જતી માગણીઓ, એ માગણીઓ પૂરી ન પડતાં એમને થતો ભ્રમ-ભ્રાસ, સરકારી તંત્રનો થોડો પણ અમલ ક્યાં પછી એ રચાને વળગી રહેવાની વૃત્તિને એ શક્ય બને એટલા માટે સમૂહની બંધુવૃત્તિ કે અમર્યાદિત ઉદ્વેગતા તરફ સજ બતાવની લાગણી વગેરે તરફ બ્યાન દોધા વિના નહિ ચાલે. હાલમાં મહાસભાવાદી રાજકારણમાં પલાં કારણોસર જે પક્ષસંવાદિતા—party harmony—જોઈ એ એ ઝડપથી અદસ્ય તી જાય છે અને એને રચાને વિખવાદ ને કડવાશ વધતાં માલમ પડે છે.

બરે પ્રકરણ

આ બધાં ભયચિન્હો છે. આંતરિક કડવાશ ને સત્તાનાં રચાનો કબજે કરી રાખવાની તિની પરાકાષ્ટા મધ્યપ્રાંતમાં ડો. ખરેતા પ્રકરણ ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. એ એક જ ભંગ એવો છે ને એની પાછળની ખટપટો ને હલકી મનોવૃત્તિ એવી છે કે કોઈ પણ

ક્રાંતિકારી દળને એ નીચું બેવરાવે એમ છે. સામાન્ય રીતે આ નોંધમાં કોઈ વ્યક્તિગત કડવાશ વ્યક્ત કરતી ટીકા કે વ્યક્તિગત તરફેણ કે વિરાધ ન કરવાની મર્યાદા અમે રાખી છે. આથી એમાં વ્યક્તિઓને દોષપાત્ર કરાવવા કે દોષમુક્ત કરવા માટે એક યા બીજા પક્ષનું તહોમતનામું ધડવાનું બાબુએ રાખીને એમાંથી જે કેટલાક મુદ્દા ઉપરિચિત થાય છે તેની જ ચર્ચા કરવી જરૂરી લાગે છે. પ્રથમ, મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો બંધારણનો અંદરખાનેથી વિરોધ કરી સત્તાનાં સ્થાનો કબ્જે કરી જનતાને મહાસભાના નેત્ર હેઠળ સંગઠિત ને જનશૂન થવામાં મદદકર્તા થઈ પડે એ હેતુથી રચવામાં આવ્યાં હતાં પ્રધાનમંડળોની નીતિ પ્રાંતિક ને પ્રાદેશિક નહિ પરંતુ રાષ્ટ્રીય હોય. આ સ્પષ્ટતા સાથે પ્રધાનો પ્રધાનપણું સ્વીકારે એ ખુદ્દલી વાત હતી. શાહીવાદના સામનાના મોરચામાં મહાસભાની આ એક નવી નીતિ હતી. નહિ કે એ લોકશાસનવાદનો અમલ. આથી લોકશાસનવાદના વ્યવહારના જે સિદ્ધાંતો હોય એ આ નવા પ્રયોગમાં લાગુ પાડી નહિ શકાય. આથી પ્રધાનમંડળો પોતાના પ્રાંતને, મતદાર મંડળને પ્રાંતિક કે સ્થાનિક મહાસભા સમિતિને જવાબદાર હોવા કરતાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાને નૈતિક રીતે વધારે જવાબદાર ગણાય. અને નવા બંધારણનો અમલ, એક લઘાયક મોરચા તરીકે થતા હોઈ એના સક્રીય કાર્યકરો (Active workers) એક સૈન્યની માફક મધ્યસ્થ સેનાનાયકોને જવાબદાર ગણાય. વિગ્રહશાસ્ત્રમાં લોકશાસનનો સિદ્ધાંત નહિ પરંતુ મધ્યસ્થશાસન કે વ્યક્તિશાસનનો સિદ્ધાંત માન્ય સિદ્ધાંત હોય છે. આથી દરેક પ્રાંતિક પ્રધાનમંડળ સીધું મહાસભાનિયુક્ત સેનાનાયકોને જ જવાબદાર ગણાય. વિગ્રહી ને ક્રાંતિકારી પક્ષની વિશુદ્ધિ તો જ જળવી શકાય. વૈયક્તિક રીતે પ્રધાનપદ માટેનો દરેક ઉમેદવાર મહાસભાવાદી, ઉપજા સિદ્ધાંત ને નીતિનો સ્વીકાર કરવા બંધાયા પછી જ એની એવી ચૂંટણી કરવામાં આવી હતી.

ખરેની જવાબદારી

ડો. ખરે અને એમના મતવાદીઓએ આ એક અગત્યનો સિદ્ધાંત નકાર્યો છે. બીજા એક દોષને માટે એને જવાબદાર ગણી શકાય તે એ છે કે પોતાના સાથીઓ વિશે એમને એમ લાગ્યું કે એમની સાથે એમનાથી કામ થઈ શકે એમ જ નથી, ત્યારે પ્રથમ એમણે પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ સમક્ષ રાજીનામું મૂક્યું બેઠતું હતું. અથવા ઓછામાં ઓછું જે પક્ષે એમને વડાપ્રધાનની જવાબદારી સોંપી હતી એ પક્ષ સમક્ષ રાજીનામું પેશ કર્યા પછી જ ગવર્નર સમક્ષ એઓ રાજીનામું મૂકવા જઈ શકે. કારણકે એઓ પોતાના પક્ષને અને વર્કિંગ કમિટી કે પાર્લામેન્ટરી કમિટીને જવાબદાર હતા, નહિ કે ગવર્નરને. જે રીતે પક્ષે એમને પક્ષનાયક તરીકે જાહેર કર્યા પછી જ ગવર્નર એમને પ્રધાનમંડળ રચવા બોલાવી શકે તે જ રીતે પ્રથમ પક્ષનાયક તરીકે છૂટા થવા માટે પક્ષ સમક્ષ રજૂ થયા પછી જ એઓ ગવર્નરને વડાપ્રધાન પદથી છૂટા કરવા કહી શકે. એ જ રીતે એઓ વર્કિંગ કમિટી કે પાર્લામેન્ટરી કમિટીને જવાબદાર હતા. આ બધું કર્યા વિના પોતાને ન ફાવતા સાથીઓને દૂર કરવા પોતે રાજીનામું આપીને વડાપ્રધાન રાજીનામું આપતાં એના સાથીઓએ રાજીનામું આપવું નેદર્શ્ય એમ એમને કહેવું એ બ્યાજખી નહોતું. લોકશાસનનો એ રિવાજ કેંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોને બે રીતે લાગુ ન પડી શકે : પ્રથમ તો, નવું બંધારણ લોકશાસન નથી; અને બીજું, કેંગ્રેસવાદીઓ લોકશાસનનો અમલ કરવા પ્રધાનો થયા નથી પરંતુ સ્વાતંત્ર્યની લડતને વેગ આપવા પ્રધાનો થયા છે. લોકશાસન કે વ્યક્તિશાસનનો અશ્ર અહીં પ્રસ્તુત જ નથી.

એમની બીજી ગંભીર ભૂલ પોતે રાજનામું આપ્યા પછી પોતાના જે વિરોધી સાથી-ઓએ પાર્લામેન્ટરી કમિટીની રજા વિના રાજનામું આપવાની ના પાડી એમને ગવર્નર પાસે એની ખાસ સત્તાનો ઉપયોગ કરાવી બરતરફ કરાવ્યા એ છે. જ્યારે મહાસભા ગવર્નર અને એની ખાસ સત્તાઓને જ નિર્મૂળ કરવા કટિબદ્ધ થઈ હોય ત્યાં એના એક અતિ જવાબદાર સ્થાને બેસાડેલ નાયકને હાથે એ અનિષ્ટ વસ્તુઓનો આગ્રહપૂર્વક અમલ કરાવી ઉત્તેજન આપવામાં અનિષ્ટોની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે એ અસામાન્ય ક્ષતિ ને સિદ્ધાંત વ્યુત્પત્તિ ગણાય. આ એક જ દોષ ડો. ખરેને પોતાના સ્થાન માટે નાલાયક ઠરાવી મૂકે છે.

આથી ડો. ખરેને એ સ્થાનેથી ખસેડવાનું પગલું ભરવામાં વર્કિંગ કમિટી દોષપાત્ર નથી. એ માટે ડો. ખરે વર્કિંગ કમિટીને જવાબદાર ગણતા નથી એમ એમના હમણાં જ બહાર પડેલ ખરીતા ઉપરથી માલમ પડે છે. મહાત્માજી, વર્કિંગ કમિટી અને પાર્લામેન્ટરી કમિટી સાથે એમની તકરાર બીજા બે મુદ્દા ઉપર મુખ્યત્વે કરીને હોય એવું દેખાય છે. પ્રથમ એ કે એકવાર પોતે ભૂલ કબૂલ કરીને પક્ષનાયક તરીકે—એટલે કે વડાપ્રધાન તરીકે—રાજનામું આપી દીધા પછી પક્ષની સભામાં નાયક તરીકેની ચૂંટણીમાં જીલ્લા રહેવા માટે નાલાયક ઠરે એટલા બધા ગુનેગાર પોતે નથી. અને વર્કિંગ કમિટીએ એમને નાલાયક ઠરાવ્યા હતા. એમનો બીજો મુદ્દો એ છે કે પોતાને આ બધું કરવું પડ્યું એનું કારણ એમના વિરોધી સાથીઓ—શ્રી. પંડિત, મિશ્ર ને મહેતા—પોતાને વફાદાર ન રહ્યા ને એમને ઉચલાવી નાખવા માટે કાવતરાં કરી રહ્યા હતા એ હોવાથી, આ આખા કમનસીબ પ્રકરણની જવાબદારી એમની પાણ છે. માટે એઓ—ડો. ખરે—ને પક્ષનાયક તરીકે નાલાયક ઠર્યા હોય તો એમના પ્રતિપક્ષીઓ પણ એટલા જ નાલાયક ઠરવા જોઈએ, એમને વડાપ્રધાન કે પ્રધાન ન કરી શકાય.

વર્કિંગ કમિટીની ભૂલ

પાર્લામેન્ટરી કમિટી તરફથી આ પ્રકરણ અંગે બહાર પાડવામાં આવેલ ખરીતા ઉપરથી એટલું માલમ પડે છે કે આ આખા પ્રકરણમાં શ્રી પંડિત અને એમના બીજા બે સાથીઓ પણ જવાબદાર છે. કારણકે શ્રી પંડિતને, ખરેને દૂર કરી વડાપ્રધાન થવું હતું. વસ્તુસ્થિતિ આમ જ હતી તો ડો. ખરેને નાલાયક કરાવતાં વર્કિંગ કમિટીએ શ્રી પંડિતને કે એમના સાથીઓને ફરી પ્રધાનમંડળમાં દાખલ ન થવાની સલાહ આપવી જરૂરી હતી. ડો. ખરેની મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ જ છે. કદાચ વર્કિંગ કમિટીનો એમને પ્રધાનમંડળમાં દાખલ કરવાનો હેતુ એટલો જ હોય કે જેમને ગવર્નર પોતાની ખાસ સત્તા વાપરીને બરતરફ કર્યા હતા એમનો એ જ ગવર્નર પાસે ફરી પ્રધાનો તરીકે સ્વીકાર કરાવવો. કારણ, ખાસ સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં વર્કિંગ કમિટી અને મહાત્માજી ગવર્નરની મહાસભાને બદનામ કરવાની હલકી રમત માને છે. જો એમ જ હોય તો વર્કિંગ કમિટીનું પગલું બ્યાજબી ગણી શકાય. પરંતુ ગવર્નરને હાથે મહાસભાને બદનામ થતી અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં શ્રી. પંડિતને વડાપ્રધાન બનાવી ડો. ખરેને સમસ્ત વર્કિંગ કમિટી વિરુદ્ધ ઝેરીલો પ્રચાર કરવાનું અને એ રીતે મહાસભાને કયાંયે વધારે બદનામ કરવાનું કારણ આપ્યું છે. જો વર્કિંગ કમિટીને ડો. ખરે અને શ્રી. પંડિત સિવાય બીજા કોઈ મહાસભાવાદીઓ પ્રધાનમંડળ માટે હાથ નહિ

લાગ્યા હોય તો મધ્યપ્રાંતને બિનમહાસભાવાદી પ્રાંત બહાર કરવામાં બહુ ગેરલાભ થાય એમ નહોતું. કારણ કે મધ્યપ્રાંતમાં મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળ ચાલુ રાખીને ઉઠાવવા ધારેલા લાભને જૂંસી નાખી કેટલાયે કાળા ડાઘ પાડે એવી જાનની અણુપણુ પ્રવૃત્તિમાં મન્યા રહેવાનું ડો. ખરેને એથી કારણ મળ્યું છે. વર્કિંગ કમિટીએ આ આખા પ્રકરણને અધૂરું સંકેતી લેવામાં ભૂલ કરી હોય એવું ડો. ખરેની હાલની કોંગ્રેસવિરોધી પ્રચારપ્રવૃત્તિથી લાગ્યાં વિના નથી રહેતું.

વિકૃત મનોદશા

ઘણીવાર સત્તા સિદ્ધાંત જૂલાવે છે ધ્યેય પણ અળગું કરી મૂકાવે છે. સત્તાવાદીઓને મળતી નિરાશાનો પ્રત્યાઘાત સત્તાધીયે મહા ખૂરો હોય છે. સત્તા જે સિદ્ધાંતવાદીના સિદ્ધાંતને જુલાવતી હોય તો એમાં મળતી નિરાશા સિદ્ધાંતવાદીને સ્વસિદ્ધાંતનું નિકંદન કરવા પણ ગ્રેરે છે. થી ખરેને વડાપ્રધાન થવું હતું એમ સરદારશ્રીના એક સ્ટેટમેન્ટ ઉપરથી માલમ પડે છે. વડાપ્રધાનની સત્તા ઉપર આવ્યા પછી એઓ 'એલેક્સ ઓવ જજમેન્ટ' ખોઈ ખેડાનું એઓ કબૂલે છે. પણ સત્તા ઉપરથી ઉથલી પડ્યા પછી એમની દૃષ્ટિ એટલી વિકૃત થઈ ગઈ છે કે હવે મહાસભાના ધૂરાવાહકોને વગોવવામાં આખી મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા તોડી રહ્યા છે. અને એની સાથે 'સ્વાતંત્ર્યનું બહારનામું' તો ક્યાંયે ભૂલાર્થ ગયું છે. અધિકારગ્રહણની નીતિની આ જ જે દિવાળી બાકી નીકળવાની હોય તો જેટલી વહેલી એને રજા આપવામાં આવે એટલું વધુ નુકસાન થતું અટકે ખરું.

પર્યૂષણ પર્વ

[એ વ્યાખ્યાનો]

કાકા કાલેલકર

૧. જૈનસમાજ સાથેનો મારો પરિચય*

પરમાનંદભાઈએ મને બહુ અઘરો વિષય સોંપ્યો છે. અમુક માણસ પોતાને વિષે કેવા અભિપ્રાય ધરાવે છે એ જાણવાનો રસ સૌને હોય છે. એ જ કારણે આટલી મોટી સંખ્યામાં આપ સૌ અહીં હાજર થયા છો. એમ હું માનું છું. પણ જૈનો આગળ અમા થયેલી જૈન સમાજ કે ધર્મ સાથેનો પોતાનો પરિચય રજૂ કરવો એ સહેલી વાત નથી. હું તો એડમંડ બર્કના મતનો છું કે કોમીપણ જાતિ, સમાજ કે રાષ્ટ્ર વિષે 'સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત' બંધાય જ નહિ. દરેક સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતાઓ મળે જાય, પણ સમાજમાં તો અનેક જાતના લોકો હોય. અમુક લોકો સારા ને અમુક નરસા એવો ભેદ પડાય જ નહિ. મનુષ્યજાતિ વધે સરખી જ છે.

અને જૈન સમાજ સાથેનો મારો પરિચય ક્યાં બહોળો છે? હું તો અમુક મિત્રોને જ ઓળખું. મેં મુસાફરી ખૂબ કરી છે, પણ તે તો નદી અને પર્વતો, તીર્થો અને મંદિરો, ગામડાં અને તેમનો ભૂખમરો એ જોવા માટે. સમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાથેનો મારો પરિચય પરિમિત જ છે. જે છે તે વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો સાથે. કીશ્વરે મને બહુ સારા મિત્રો આપ્યા છે. પણ આખા સમાજ વિષે હું કેમ બોલું ?

માણસનો પરિચય ઓછો હોય કે વધારે, સાથે સાથે અભિપ્રાય તો બાંધવો પડે જ છે; કેમકે અભિપ્રાય બાંધ્યા વગર વ્યવહાર સંભવે જ નહિ. પણ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત ન થયે શકે. પોતાના મન સાથે પણ એનું પૃથક્કરણ ન થાય. એ નિશ્ચિત હોય તોયે અવ્યક્ત જ રહી શકે.

મારા અનુભવ પરથી એટલું કહી શકું કે કોમી પણ સમાજ પોતે શ્રેષ્ઠ હોવાનો દાવો ન કરી શકે. હું તો એટલે સુધી કહું કે બીજી કોમો કરતાં પોતે વધારે અર્હિસક હોવાનો દાવો પણ જૈનોએ ન કરવો ધટે. વિગતોમાં કે રિવાજોમાં મળે ભેદ હોય, પણ ગુજરાતની બંધી જ કોમો સરખી રીતે અર્હિસક છે. તમે બિચ્છો તો એ દાવો જરૂર કરી શકો કે જૈનધર્મના પ્રચારને લીધે અને તમારા સહવાસને લીધે લોકોમાં આટલી અર્હિસા છે.

કોમી પણ વ્યક્તિ કે સમાજ વિષે બોલતાં બીજી એક અગવડ નડે છે. શુણે બતાવીએ તો તે ખુશામત કે સુપરસુપરનો વિવેક મનાય છે; જાણે માણસ દોષો બતાવતી વખતે જ સાચું બોલતો હોય. અને દોષો બતાવવામાં માણસે તટસ્થબુદ્ધિ રાખી હોય તોયે કોમી એ માને નહિ. મારા જેટલા જૈન મિત્રો છે તેમની સુદારતા અને સહિષ્ણુતા સુપર હું મોહિત

* તા. ૨૭-૮-૨૯ના રોજ જૈન યુવકગ્રંથ, મુંબઈના આશ્રય હેડળ આપેલું વ્યાખ્યાન.

હું. પુસ્ત જૈન સમાજમાં તેમની કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તે હું જાણતો નથી; પણ મારે મન તેઓ અહિંસાના સાચા અપાસક છે. જૈનોની ચંકુચિતતા વિષે મેં ઘણું સાંભળ્યું છે:—દાન કરે તો તે પોતાની કોમો પૂરતું જ; મદદ કરે તો પોતાની કોમના યુવાનોની કેળવણી માટે જ; ખડો સૂમાં કરે કે છાત્રાલયો ખોલે તોયે તે કોમી લાગણીથી જ. એ વિષે હું તો એટલું જ કહી શકું કે મારે અનુભવ જુદો છે. જે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં હું કામ કરું છું તેનું વિશાળ મકાન એક જૈન ગૃહસ્થે બંધાવી આપ્યું છે. બધા ધર્મોના ધર્મગ્રંથોમાંથી અહિંસાશાસ્ત્ર શોધવા માટેની સરસ સગવડ બીજા એક જૈને કરી આપી છે. દેશની દુર્દશાના ઓસડ તરીકે જે ગ્રામસેવાની યોજના અમે હમણાં હમણાં અમલમાં મૂકી છે તેની આર્થિક વાળૂનો માર પણ એક સુદાર હાથના જૈને જ સુપાડી લીધો છે. આવા આવા કેટલાયે દાખલા આપી શકાય.

પણ તમે તો કહેશો કે ‘દરેક કોમમાં આવા સુદાર ગૃહસ્થો હોય પણ ખરા; કોમ તરીકે અમારી કંઝાંક ખાત્રી તો બતાવે.’ ખાત્રીઓ બતાવું એટલે નિકટનો હજી મારો પરિચય નથી. પણ જે શંકાઓ થઈ છે તે જ અહીં પ્રશ્નરૂપે પૂછી લઝું.

ગુજરાતના જૈનો મોટે ભાગે શહેરમાં રહે છે કે ગામડાંમાં? જો શહેરમાં જ રહેતા હોય તો તમારે એનો ખૂબ વિચાર કરવો જોઈએ. જૈનો ઘણે ભાગે ખેતી કરતા જ નથી. ‘શું એ વાત સાચી છે? જો સાચી હોય તો એ પરિસ્થિતિ ગંભીર છે એમ મારે કહેવું જોઈએ. તમારે તમારી દરતી વિષે અને પ્રતિષ્ઠા વિષે જેટલી કાળજી લેવી જોઈએ તેટલી તમે નથી લેતા એમ મારે કહેવું જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ અહિંસાધર્મના પાલનની પૂરતી તૈયારી તમે નથી કરતા એમ પણ હું કહું.

સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ સુધીના મારા અભ્યાસ અપરથી મેં એક સચોટ નિયમ તારવ્યો છે કે જે કોમે જમીન સાથેના સંઘો સંબંધ રાખ્યો નથી તેણે પોતાનાં મૂળિયાં ઢીલાં કર્યા છે. હું એમ માનું છું કે જે અનાજ આપણે ખાંચે છીએ તે કેમ અને ક્યાં પેદા થાય છે તે આપણે અનુભવથી જાણવું જોઈએ. કેટલેક ઠેકાણે ખેતીમાં થતી દિસાંગે કારણે ખેતીથી દૂર રહેવાનું કહેવામાં આવે છે પણ જૈનો આવી દલીલ કરી ન શકે એમ હું ધારું છું. કારણ કે જૈનમતે તો કર્મ કરાવ્યું અને અનુમોહન એ ત્રણેમાં સરખો દોષ કહેતો છે. જે અનાજ ખાવામાં આવે છે તેને લગતી ખેતીનો દોષ ખાનારને લાગે જ છે. આમ છતાં પણ તમારો ધર્મ તેમ કરવા તમને ના કહેતો હોય તો હું લાચાર છું. મને તો જે યોગ્ય લાગે તે કહેવું એ મારો ધર્મ છે.

પૈસાદાર થવાના બે જ માર્ગ છે: વેપાર અને લૂંટખાટ. વેપારીઓ વેપાર કરે છે અને અઢળક ધન મેળું કરે છે. સરકાર લૂંટખાટ કરે છે અને ધનના ઘંડાર ભરે છે. સરકાર કહેતાં માત્ર સંગ્રહ સરકાર નહિ પણ અભ્યાસની દરેક સરકાર આ જ કામ કરે છે: નવજાને નિષેધે છે અને પશુવંશથી સર્વત્ર રાજ્ય પલાવે છે. વેપારથી પૈસો આવે છે પણ જમીન સાથેના સંબંધ ત્રિવિધ સમાજમાં સ્થિરતા ન આવે. પૈસો શહેરી સ્ત્રીજ છે. આપણે શહેરમાં જ રહેવાથી ઘણાંયે ગુણો ખોલી નાખ્યા છે એમાં કાંચિ શક નથી. કુદરત સાથેના સીધો સંબંધ ગામડામાં રહેવાથી જ બંધાઈ શકે છે. જે ગામડામાં રહે છે તે ઋતુનાં પરિવર્તનો, ખુસ્તી હવા, ખુસ્તો તડકો, ટાઢ તાપ અને વરસાદ, મધ્ય આકાશ અને પંખીઓનો કલરવ-અનુભવી શકે છે. જેને ખેતી કરવી હોય છે તે આકાશ સામે ચીટ માંડીને બેસે છે અને

રાત્રિના તારા અને દિવસનો સૂર્યપ્રકાશ સાથે એકરૂપ બની જીવન વહન કરે છે. આત્મરક્ષક વૃત્તિ કેળવવા માટે પણ ખેતી ખૂબ આવરંચક છે. કારણ કે ખેડૂતને કુદરતનાં તેમજ પશુ પક્ષીઓનાં અનેક આક્રમણો સામે સતત જૂઠવાનું હોય છે. આ રીતે જ હું કહું છું કે સ્ત્રીય અને શેત્રિય(ખેડૂત)માં હું બહુ ભેદ જોતો નથી. આત્મરક્ષક વૃત્તિ હંમેશાં ગામડાના ખેડૂતોએ જ બતાવી છે. શિવાजीએ અને વારડોલીના ખેડૂતોએ આ વાત પુરવાર કરી છે. જ્યારે You shall yield તારે નમવું જ પડશે એવો સત્તાધારીનો હુકમ નીકળે છે ત્યારે I shall neither break nor bend એવો જવાબ ખેડૂત જ વાળી શકે છે.

આ વિશ્વમાં અહિંસા સમાન બીજો ધર્મ નથી. એ તો તમે અને હું બંને માનીએ છીએ. એમ છતાં આ દેહે—આ જીવનમાં કોણ પણ મનુષ્યથી અહિંસા સંપૂર્ણપણે અખત્યાર કરવાનું બની શક્યું જ નથી અને બને તેમ પણ નથી. આપણા જીવનનો અુદ્દેશ આપણી પાછા પ્રવૃત્તિઓમાંથી હિંસાને બંને તેટલી ઓછી કરવાનો જ રહી શકે. એટલે જ્યાં સુધી સંસારપ્રવૃત્તિઓ પાછાં કરે છે ત્યાં સુધી અહિંસાધર્મોએ અહિંસાના પ્રયોગો પાછા રાખવા જ રહ્યા. આ જ રીતે ખેતીની અંદર પણ આપણે અહિંસાની કેટલી શક્યતા છે તે જોવું જ જોઈએ કારણ કે ખેતીને જેટલી અહિંસક બનાવી શકશો તેટલા અમાણમાં આખું જગત અહિંસક બનવાનું છે. બહારના જીવનમાં અહિંસાની ગમે તેટલી વાતો કરો પણ જેના વિના જગતને ધટીમર પાલતું નથી તે અંતોપાર્જક ખેતીને વિશદ ન બનાવો ત્યાંસુધી અહિંસાધર્મ આપણા જીવનના મૂળને સ્પર્શી શકતો નથી. સંન્યાસી સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને પોતે મોટા અહિંસક હોવાનો મહે દાવો કરે પણ એ દાવાની અને બહુ કિંમત નથી. અહિંસાધર્મ જીવતો જાગૃત વિશ્વધર્મ છે અને તેની પૂર્ણતાને આપણે કદી પહોંચી શક્યા જ નથી એ અહિંસાધર્મનો અમલ આપણે હિંસક ગણ્યાતી પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને અને એમ છતાં પણ તે પ્રવૃત્તિનાં ફળોનો લાભ લઈને કદી કરાવી શકતા જ નથી. આપણો ધર્મ સંસારસ્થિતિ માટે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી હિંસાના તત્વને બંને તેટલું નાબૂદ કરવામાં રહેલો છે, આ વાત તરફ જૈનભાષિઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું.

આ રીતે વિચારતાં તો આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક, આરાગ્યની કે છેવટે મોક્ષની દૃષ્ટિએ પણ જૈનસમાજે જમીન સાથેનો સંબંધ કેળવવો જ જોઈએ એમ હું માનું છું. અને જ્યાંસુધી જૈનો તેમ ન કરે ત્યાં સુધી જૈનોની પ્રતિષ્ઠા સ્થિર મૂમિ અપર નથી એમ હું જણાવું છું.

જૈનસમાજ સાથે મને બહુ અૂંડા કે ચિરતીર્ણ પરિચય નથી. મને પરિચય છે જ્ઞાપાન, પણ અને પંખીઓ સાથે અને જેમની સેવાનો હું સદા લાભ અુકાવી રહ્યો છું તેમાંના કેટલાંક ગરીબ માણસો સાથે. મારા જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ કેળવણી છે. વિદ્યાપીઠ, મારા વિદ્યાર્થીઓ અને હું એ જ મારી દુનિયા છે. આ બધું છતાં મને કેટલાંક જૈન મિત્રો મળ્યા છે તેઓ બહુ સુન્દર—પ્રેમાળ, અુદાર અને પુરા સદિપ્ત્ય મળ્યા છે અને એમનાથી મને તો જૈનસમાજ માટે હંમેશાં બહુ અૂંચો ખ્યાલ બંધાયો છે. તે માણસોની તમારામાં કેવી અને કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તેની મને ખબર નથી પણ મેં તો તેમનાંમાં અૂંચું જૈનત્વ અને અહિંસક વૃત્તિ જોયાં છે. અદો અહિંસકતાનો અર્થ હું અુદાર સદિપ્ત્યતા કરું છું. અને હું માનું છું કે આ એક જ ધર્મ એવી છે કે જેની સાગની દુનિયાને બહુ અૂંડર છે અને જૈનો જો ધારે તો દુનિયાને

આપી શકે તેમ છે. આજે તમે દુનિયામાં ચાલતો માંસાહાર બટકાવી શકો તેમ નથી કારણ કે અત્યારે તો બૂલટો તે નાનતમાં કેટલેક ઠેકાણે વહુ વિચિત્ર પવન વાય છે. જૈનશાસ્ત્રોત્તું ખૂબ અધ્યયન થાય એટલા માટે જૈન મિત્રો વહુ આતુર હોય છે. કોઝીપણુ જૈન પુસ્તક મારે છપાવતું હોય તો તેના પૈસા મેળવવા માટે મને વહુ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી. પણુ આજે આપણે તે કરવાનું નથી. આજે તો આપણે દુનિયાની પીડ જાણવાની છે અને તે કેમ દૂર કરવી તેનો અપાય સૂચવવાનો છે. આ અપાય જૈનધર્મમાં છે અને જૈનધર્મનું યોગ્ય નિરૂપણ કરવામાં આવે તો દુનિયા તેમાંથી ઘણું સ્વાસ્થ્ય મેળવી શકે.

આજે હું જ્યારે જૈનો શબ્દ વાપરું છું ત્યારે જૈન નામ ધારણ કરનારને હું જૈન ગણું છું એમ નથી પણુ જૈનભાવના જેઓમાં ઓતપ્રોત થયેલી છે તેને બુદ્ધિશીને હું કહું છું. એમ સમજશો. 'Hindu View of Life'ના કર્તા રાધાકૃષ્ણ કહે છે તેમ, હું પણુ મારું છું કે ધર્માન્તર કરાવવાનો પ્રયત્ન ન અટકે ત્યાં સુધી જગતમાં શાન્તિ વળવાની નથી. દરેક ધર્મમાં પોતાનો વિકાસ સાધવા માટે પૂરતો અવકાશ અને સામગ્રી હોય જ છે. દરેક ધર્મ ઓછેવત્તે અંશે અહિંસાપરાયણ છે અને તેટલા પૂરતું તેમાં જૈનત્વ રહેલું જ છે.

મારે તો તમને એ જ સૂચના આપવાની છે : સહિષ્ણુ બનો અને જીવનની જરૂરિયાતો બંને તેટલી ઓછી કરો. જ્યાં સુધી તમારી હાજતો ઓછી ન કરો ત્યાં સુધી તમે સાચા અહિંસક બની શકો જ નહિ. આપણું સામાન્ય જીવન જાતજાતના દ્રોહથી જ ભરેલું છે. ધન સંપત્તિ અદ્રોહથી મળી શકે જ નહિ. તમારામાંના થોડાકને તપ જપ કરવાની સગવડ કરી આપો અને બાકીના તમે વધા કરતા હો તે કચ્ચા કરો તેથી અદ્રોહી કે અહિંસક થવી શકાય જ નથી.

હિંદુ ધર્મ એક જ વાત કહી છે અને જૈન ધર્મ તેમાં આવી જ જાય છે—કે કોઝી પણુ ધર્મ ખોટો છે એમ કહી શકાય જ નહિ અને દરેક ધર્મના સત્યાંશનો આશ્રય લામીને મનુષ્ય પરમ કોટિને પામી શકે છે અને તેથી ધર્માન્તર કરવું તે મિથ્યા છે. આ જ વિચારમાં સ્યાદ્વાદ તત્ત્વનો સાર આવી જાય છે. બીજા કહે છે તે તદ્દન ખોટું કહે છે એમ કહેનાર પ્રથમ તો સ્યાદ્વાદમૂલક જૈન ધર્મનો જ દ્રોહ કરે છે, આ તમે વરેશ્વર સમજો. આની અંદર જ દુનિયાનાં દુઃખોના ખરી દવા રહેલી છે.

તમે પૈસા ખરચી પંડિતો અત્પત્ન કરશો તેથી તમારું સાહિત્ય પુષ્કળ વધશે પણુ તેથી ધર્મ કે જગતનો કશો બુદ્ધાર નહિ થાય. ગાંધીજીને કેટલાએ લોકો સુતતમ જૈન-સુતતમ હિંદુ-તરીકે સ્વીકારે છે તે તેમના પાંડિત્યને લીધે નહિ પણુ તેમના ચારિત્ર, અનુભવ તથા તપશ્ચર્યાને લીધે. આ જ ગાંધીજી એમ કહે છે કે આમાંનું કેટલુંક સારું સારું તેમને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પાસેથી મળ્યું છે અને આ રાજચંદ્રમાં પણુ અસાધારણ પાંડિત્ય નહોતું પણુ તપોમય જીવન અને વિશ્વવ્યાપી વિશાળ ભાવના હતા. આ તમે અપત્યાર કરોને જૈન ધર્મનું જગતને સાનું દર્શન કરાવો. આજે કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિચારકો માને છે કે હિંદે પોતાનો સંદેશો જગતને સંભળાવી દીધો છે અને જગતે પોતા તરફથી જીલ્લી લીધો છે. હવે હિંદે કશું દેવાનું નથી, તેને જીવવાનો હવે કશો અધિકાર રહ્યો જ નથી. જો આપણે હવે કશું દેવાનું ન હોય અને આપણે મૃતપ્રાય બની ગયા હોઅિએ તો અપરનો અભિપ્રાય આપણે સ્વીકારી લાએ. જો તેમ ન હોય તો આપણે આપણામાં પ્રેરણા-સુત્રાહ-ઓજસ્વિતા અને નવનિર્મિત દાખવીએ, આપણા વારસામાં સુતરાત્તર વધારો કરીએ અને આપણા અસ્તિત્વથી જગતને સમૃદ્ધ અને ગૌરવાન્વિત કરીએ.

૨. ભારતવર્ષના ધર્મો*

કોણ જાણે કયાંથી પણ દુનિયાના વધા જ ધર્મો આપણે ત્યાં આવી પહોંચ્યા છે અને કોઓને મુખેથી રહેવા દેતા નથી. હવે હે ધર્મોનું ફરીશું શું એવા વિચાર ઘણા લોકોના મનમાં અત્યારનવાર આવે છે. કેટલાક કહે છે કે જેમ સરવસ્ત્રનામાં કેવળ ચિસ્ત્રામોઓ જ રહી શકે છે; યુનાનિટડ સ્ટેટ્સમાં અંગ્રેજી માપા જ ચાલી શકે છે; તેમ હિંદ માટે પણ હોય તો કેવું સારું? હિંદમાં એકલો હિંદુ ધર્મ જ હોત અને બીજા ધર્મોને સહી રહેવાની મનાઓ કરવામાં આવત તો કેટલું સારું? બીજા કેટલાક કહે છે કે ધર્મની વધા જ શા માટે જોડિએ છે? વધા જ ધર્મો સરખા ફેંકી દેવા જેવા છે. એમાં એકને જ રાખીએ અને બાકીનાને હાંકી કાઢીએ એનો અર્થ શો?

અને એમ પણ પૂછી શકાય કે મિત્રધર્મો લોકોને વધારથી આવતા તમે વખતે અટકાવી શકો, પણ સનાતન કાળથી આ દેશમાં જ રહેનારા લોકોમાંથી કેટલાક જો પોતાની ધાર્મિક માન્યતા ફેરવે અથવા બદલના કોઝી ધર્મનો સ્વીકાર કરે તો એને કેમ શેકી શકો? માણસ ઉપર જવરજસ્તીથી સત્તા મોગવવાનો કોઝી ધર્મને અધિકાર જ શો છે? આવી રીતે ધર્મ વિપેની ચર્ચા પાસે છે. કેટલાક મૂંઝણથી ધર્મોને કાને દતી હે ચર્ચા પહોંચી જ નથી, કેટલાક નસીવવાદી ધર્મો જે થવાનું હશે તે યશે, આપણું શું પાલવાનું હતું? આપણે પડ્યા રહીશું અને જે યશે તે સદન ફરીશું એમ કહી બગાસાં ખાય છે. કેટલાક ધર્મ હાંકળાફાંકળા બની પોતાની યોગ્યતા અને પોતાનો અધિકાર સિદ્ધ કરવા માટે દાખલા દલીલો મેગાં કરે છે અને કેટલાકને થાય છે કે રાજ્યસત્તા વગર ધર્મ ટકી જ ન શકે, માટે રાજ્યસત્તાનું શરણુ લીધે જ છૂટકો.

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે ધર્મો સર્વોપરી સત્તા મોગવતા હતા. રાજાને ગાદી પરથી બુઝાડી મૂકવા હે પણ ધર્માચાર્યોની સત્તા હતી. રાજ્યાશ્રિયેક વખતે ધર્મગુરુ જ રાજાને રાજત્વ આપતો. ઝગ્ગાંડના એક રાજાને પોતાનો મુગટ પોપતે ચરણે ધરી તેને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કરવો પડ્યો હતો. અને શેમનો પોપ પોતાના શિષ્યરાજાઓ વચ્ચે આખી દુનિયાની વહેંચણી કરી શકતો હતો.

પણ ધર્મસંસ્થાની હે પ્રતિષ્ઠા આગળ જતાં રહી નહિ. રાજાઓ સર્વોપરી થયા અને ધર્મ એતે રાજાનો આશ્રિત બન્યો. વ્યક્તિઓના જીવનમાં પણ ધર્મનું સર્વોપરોપણુ ઓછું થયું, સત્તા અને સંપત્તિ હે બેની જ પ્રતિષ્ઠા વધી.

ધર્મનો આ અધઃપાત શાથી થયો? કારણુ સ્પષ્ટ છે. ધર્મોએ રાજ્યવ્યવસ્થાનું અનુસરણ કર્યું, અનુકરણુ કર્યું, રાજ્યસંસ્થાના નમૂના ઉપર ધર્મસંસ્થાનું તંત્ર રચ્યું અને સત્તા તેમજ અધિકારની પરંપરા ઝૂમી કરી. યુરોપમાં પોપની હે સત્તા હતી, ચિસ્ત્રામી દુનિયામાં ખલીફાની હે સત્તા હતી તેવી સત્તા આપણે ત્યાં ધર્માચાર્યો, શંકરાચાર્યો, અને રાજપુરાહિતોને કોઝિ કાળે હતી નહિ, છતાં આપણે ત્યાં પણ ધર્મસંસ્થાએ રાજ્યસંસ્થાનું અનુકરણુ નથી કર્યું એમ નથી. ન્યાતોનું બંધારણુ, ગુરુશિષ્ય સંબંધ વિપેના નિયમો, મંદિરોની વ્યવસ્થા હે વધાં પાછળ રાજ્યતંત્ર જેવી જ યોજના છે. પરિણામે ધર્મના મૂળમાં જ સડો પેડો, પણ હે વખતે રાજ્ય-

સત્તાનું અનુકરણ શરૂ થયું તે વખતે તો લોકોને થતું કે હવે ધર્મનો વિજય થયો છે; હવે ધર્મની સાચી સ્થાપના થઈ છે. પણ ધર્માચાર્યોની સત્તા વધી ત્યારે જ ધર્મ દીણ થવા લાગ્યો. અને ખરી ધાર્મિક ગ્રેરણા આચાર્યોના હાથમાંથી સરકી જેમણે સંતો પાસે ગઈ. હિંદના સંતો મોટે ભાગે તંત્રવિમુખ જ રહ્યા અને જ્યાં એમણે તંત્ર અંશુ કર્યું ત્યાં રાજતંત્રની ઢબે નહિ પણ લોકજીવનને અનુકૂળ એવું જ તંત્ર રચ્યું. યુરોપમાં શું અને આપણા દેશમાં શું, તંત્રવિમુખ સંતોને હાથે જેટલો ધર્મ ટક્યો તેટલો જ ટક્યો છે.

જૂની એક કહેવત છે ‘ એક કંબલ પર બાર ફકીરો મુઝી શકે છે, પણ એક મોટા સામ્રાજ્યમાં બે માદશાહો નથી શક્તા નથી.’ રાજ્યતંત્રનું જ્યાં અનુકરણ હોય ત્યાં એક ઠેકાણે એક જ ધર્મ નથી શકે. હિંદુસ્તાનમાં તમામ દુનિયાના ધર્મો મેળા થયા છે, કેમકે હિંદુસ્તાન ખડું જોતાં બાર ફકીરોનો કંબલ છે—આજે ન હોય તો યે એ ફકીરોનું કંબલ થવા માટે જ સર્જાયું છે.

જે કોણે માણસ હિંદ જોવા આવે છે તે પહેલો જ બુદ્ધિગાર કાઢે છે કે હિંદ એ એક વિશાળ ધર્મકુટુંબ છે. વાત સાચી છે, પણ એ સંપીકું કુટુંબ નથી. ઘણાંખરાં હિંદુકુટુંબોમાં જેમ માંડિ માંડિઓ નોખાયે થતા નથી અને સલાહસંપથી રહી પણ શક્તા નથી, અખંડ વિષ્ણુવાદ ચાલ્યા જ કરે છે; તેમજ હિંદુસ્તાનના ધર્મોનું પણ છે. વખતે એમ-હરે કે હિંદુ કુટુંબ જ્યારે આપણે સુધારી શકીશું અને પરસ્પર પ્રેમ અને આદરથી મુખસંપથી રહેતાં શિખીશું ત્યારે જ ધર્મનો સવાલ પણ બુદ્ધિગારો અને જ્યાં આજે કેવળ કોલાહલ સંભળાય છે ત્યાં વિશ્વસપ્રદ સંગીત ગગનમંડળને ભરી દેશે.

વાત એ છે કે રાજાઓ અને સરકારો મનુષ્યના બાહ્ય જીવન ઉપર જ અધિકાર મોગવી શકે છે, અને તેથી જ એ દુન્યવી તંત્ર અંશુ કરી એ વાટે પોતાનો બુદ્ધેશ સાધી શકે છે, જ્યારે ધર્મની અસર મૂળે આંતરિક રહી છે. અંતરની અસર-પોતાની મેળે બહાર પડે તે જ શુભ છે એમ ધર્મ જાણે છે. રાજસત્તાના વાતાવરણમાં ધર્મોએ જીવન કરતાં માન્યતા ઉપર વધારે માર મૂક્યો છે. ધાર્મિક જીવન ગમે તેવું હોય, ધાર્મિક માન્યતામાં સંમતિ હોય એટલે વસ એવું વાતાવરણ અંશુ કરી આપણે ધર્મને ગૂંચળાવી નાખ્યો. ધર્મનું રહસ્ય એના પાલનમાં, એના આચારમાં, અને ધર્મપરાયણ ચિત્તવૃત્તિમાં છે. અંશુ ધાર્મિક માન્યતામાંથી ધર્માભિમાન અને પરમત અસહિષ્ણુતા ઉત્પન્ન થાય છે. ધાર્મિક જીવનમાંથી ધર્મપરાયણતા ઉત્પન્ન થાય છે અને એમાંથી જ સર્વધર્મ સમભાવ કેળવાય છે.

યુરોપમાં ધાર્મિક માન્યતામાં સર્વસમાનતા જાળવવા માટે મારે પ્રયત્નો થયા અને મારે વલેશો ઊભા કરવામાં આવ્યા. આપણે ત્યાં માન્યતાઓની બાબતમાં છૂટ હતી, પણ આચારધર્મમાં આખા સમાજને યાંત્રિક સંક્રાંતિમાં પકડી રાખવામાં આવતો. પરિણામે બૌદ્ધિક સ્વતંત્રતા તો ખીલી, પણ બુદ્ધિ પ્રમાણે કર્મ કરવાની છૂટ ન હોવાથી—વિચાર પ્રમાણે આચાર કેળવેલા ન હોવાથી—બુદ્ધિનું તેજ ક્ષીણ થયું, ધર્માધર્મની અને દ્વેતાદ્વૈતાની ચર્ચા કેવળ ડિનેટિંગ કલ્પ જેવી થઈ ગઈ. ધર્મ હંમેશાં પારમાર્થિક (serious) વસ્તુ હોવી જોઈએ, જેવી માન્યતા એવું જીવન—એવું થઈ જાય ત્યારે જ બુદ્ધિ શુદ્ધ અને શુભ રહે છે અને આચાર માણસાંચિ મરેલો, અવિકૃત અને સંસ્કારમુક્ત થાય છે. Live what you believe એ જ મોટામાં મોટું ધર્મમૂત્ર અને જીવનમૂત્ર છે.

પણ ધાર્મિક આદર્શ પરમોચ્ચ કોટીએ પહોંચેલો હોવાથી સેના આચરણમાં મોળા અને આકરા વર્ગો પડવાના, શ્રાવક અને સાધુ, સંન્યાસી અને ગૃહસ્થ, શ્રમણ અને શ્રામણેર સેવા મેદો પેદા થયા પછી માન્યતાઓને બરાબર વળગી રહો અને આચરણની શિથિલતા દરશુજર કરે એવું વાતાવરણ આવવાનું જ અને એમાં—આટલામાં—દોષો નથી આવતા પણ ઈંગ્લાંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ વેપારીઓએ બીજું એક સૂત્ર શોધી કાઢ્યું, ધર્મ એ જીવનનું કેવળ એક અંગ છે. ધર્મને ટેકાણે ધર્મ શોભે. વ્યવહારમાં વધે જ ધર્મને લાગે આવે તો વ્યવહારે વગડે અને ધર્મ વગડે, એમ કહી ધર્મને એમણે જીવનનું એક શાંચરણી બનાવી દીધું.

હવે લોકો એટલા ઠાવકા પણ રહ્યા નથી અને ધર્મનો ખ્યાલ પણ એટલો છીછરો રહ્યો નથી. ધર્મ એટલે જીવન-સંસ્કારણ, જીવન-પરિવર્તન એટલું સમજાસે ગયું છે. હવે જો ધર્મોની વ્યવસ્થા કરવી હોય તો ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના સ્વરૂપે ઝોડી દાખ તમામ ધર્મમાં જે લોકો સાચા ધર્મનિષ્ઠ છે તેમણે ન્યાય તાર્કિક મેદ મૂલી જાણે દાર્દિક એકતા ઓળખી માંહોમાંહે સંગઠન કરવું જોઈએ. દરેક ધર્મમાં ધર્મપરાયણ લોકો પણ હોય છે, અને ધર્માભિમાની લોકો પણ હોય છે. ધર્મપરાયણ લોકો ધાર્મિક જીવનમાં ભૂટે અંતરે છે, પોતાની જાતને સુધારવા અખંડ મથે છે અને એ રીતે ધાર્મિકતાની સુવાસ ફેલાવે છે પણ આજના જમાનામાં આગેવાની શોગવે છે ધર્માભિમાની લોકો; એમને ધાર્મિક આચરણની તો પડી નથી હોતી. એમને તો ધર્મને નામે એક દુન્યવી સંગઠન જ ગોઠવવાનું હોય છે. સેવા લોકો જ તે તે ધર્મના અનુયાયીઓને ભુસ્કેરી ધાર્મિક સંગઠાઓ પેદા કરે છે અથવા વલાવે છે.

અને જ્યારે આવા ધર્મ વચ્ચેના સંગઠાઓ ચાલે છે ત્યારે ધર્મશુદ્ધિનું કામ મોળું પડે જ છે. ધર્મ સુધારક જો આત્મશુદ્ધિને અર્થે પોતાના સમાજના દોષો બોલી વતાવે તો શત્રુ આગળ સુધાડા પડીયું એ બીકે સેવાઓનો અવાજ ગૂંગળાવી નાખવામાં આવે છે. મિત્ર ધર્મો લોકો એક બીજાના શત્રુ નથી, પણ સાચા શત્રુ તો અધર્મો એટલે કે ધર્મવિરોધી લોકો જ છે. એ વાત જનતાને સમજાવવી જોઈએ.

એ વાત આપણે સ્પષ્ટ જાણવી જોઈએ કે આજના સામાજિક જીવન માટે દરેક માણસને વધા ધર્મોનું જ્ઞાન—ઓછુંવધું પણ સમજાવપૂર્વક મેળવેલું જ્ઞાન—અત્યાવશ્યક છે; દરેક ધર્મની માન્યતાઓ શી છે, એનું સમાજશાસ્ત્ર શું છે, એને જીવનસિદ્ધિ કેટલી મળી છે અને કલી ઢને મળી છે, એનું જ્ઞાન દરેક સંસ્કારી માણસને હોવું જોઈએ.

હું મારું પોતાનું સાચવી નેસીશ, બીના સાથે મારો સંબંધ શો, એમ કહે પોસાશે નહિ. વધાનું સમજીશ, વધાને મારું સમજાવીશ, વધાનું સહન કરીશ, વધાને સહન કરીશ, અને વધા સાથે ઓતપ્રોત થકીશ, એ જ ધર્મનો હવે યુગધર્મ છે. વધાને એક બીજાનો પાસો લાગવાનો છે અને છતાં દરેક પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય પણ જાળવવાનો છે.

હવે એક અત્યંત મહત્વની વાત આપણે પ્રવક્તિ કરવી રહી—અત્યાર સુધી આપણે માનતા આવ્યા છીએ કે, દરેકને માટે એનો ધર્મ સારો. વધા જ ધર્મો સારા છે, માટે કોણી પોતાનો ધર્મ છોડે નહિ અને બીજાના ધર્મને વખોડે નહિ. આટલે સુધી આ વાત સારી જ છે. પણ આટલાથી હવે આપણું પતે એમ નથી. સ્વધર્મનું સૂત્ર હવે એકાન્તી જણાય છે. સર્વ ધર્મો સાથે પરિચય કેળવી એમને ઓળખી એ વ્યવસ્થામાં દેખાડી આવતા મારા સ્વ-ધર્મનું પાલન કરીશ, એ જ આજનો પૂર્ણ ધર્મ છે. સર્વ ધર્મોના અધ્યયન પછી જ સ્વધર્મનું રહસ્ય પૂર્ણપણે સમજાશે અને એમ કરીને જ વધા સાથે આપણે સુલેહસંપત્તી રહી શકીયું.

શ્રી. શંકરાચાર્યે એ તત્ત્વ ઓળખેલું હતું. એમણે જોયું કે હિંદુસ્તાનમાં અસંખ્ય દેવદેવીઓ પૂજાય છે. અહીંના લોકોની કદાચ ગણતરી થઈ શકે પણ દેવોની ન થઈ શકે, એટલે એમણે પાંચ દેવોને મુખ્ય કદમ્પી વાકીના વધાને એના જ અવતારો બનાવી દીધા. મહાદેવ, વિષ્ણુ, ગણપતિ, દેવો અને સૂર્ય એ પાંચ દેવોને હિંદુ ધર્મના પ્રધાન દેવો તરીકે રજુ કર્યા અને કહ્યું કે આમાંથી જે દેવ તમારો ઈષ્ટ હોય તેની જ પૂજા કરો, પણ એની આસપાસ વાકીના ચારને રાખવા જ જોઈએ અને એમની સાથે જ ઈષ્ટદેવની પૂજા થઈ શકે પૂજા જ્યારે થાય ત્યારે પંચાયતનની જ થાય આમ કરીને એમણે વધા દેવો માટેનો ભક્તો વચ્ચેનો ફાગડો શમાવી દોધો. વધા જ ધર્મો સારા, વધા પ્રત્યે સદ્ભાવ હોવો જોઈએ, વધાની ઓપામના આપણે સમજી લઈએ, એમાં અમુક અંશે ભાગ પણ લઈએ, પણ વળગી રહીએ પોતાના ધર્મને જ. જ્યાં વધા જ ધર્મો સાચા છે ત્યાં ધર્માન્તરને અવકાશ જ ક્યાં રહે? વધા જ સાચા અને વધા જ અમુક અંશે એકાન્તી અને અપૂર્ણ એ વાત સ્વાદ્વાદ અને સમ્પ્રભંગી ન્યાય સમજનારા જૈનોએ તરત ઓળખવી જોઈએ. સર્વ ધર્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે જ સ્વધર્મનું રહસ્ય સમજાય. ખરું જોતાં જેટલા ધર્મો છે તેટલી જીવન-પદ્ધતિઓ છે. એ વધી પદ્ધતિઓએ જીવનનું દર્શન માણસને થવું જોઈએ. એટલે જ વધા ધર્મની જરૂર છે. કહેવાય છે કે રામકૃષ્ણ પરમહંસે ખુદે ખુદે વખતે એ વધા ધર્મોની સાધના જીવી જોઈ અને તેઓ એ જ નિર્ણય ઊપર આવ્યા કે એ વધા રસ્તાઓ એક જ પ્રાપ્ત્ય તરફ લાગી જાય છે. આ સાક્ષાત્કાર માટે બૌદ્ધિક અહિંસા એટલે સ્વાદ્વાદ અને તપની જરૂર છે.

(યુરોપના ક્વેકર લોકો અહિંસાને પૂજે છે, પણ સંયમ અને સ્વાદ્વાદ ઊપર એમણે ખાર નથી મૂક્યો, તેઓ સંપત્તિના ઊપાસક થયા એટલે આત્માને મૂલી ગયા.) આત્મા ઊપર વિશ્વાસ એ ધર્મ માનવો પામે છે. જેઓ આત્મામાં નથી માનતા તેમને ગીતાએ આસુરી સંપત્તિવાળા કહ્યા છે, એટલે ખરું જોતાં દૈવી સંપત્તિવાળા અને આસુરી સંપત્તિવાળા એવા બે જ વિભાગ માણસજાતમાં પડી શકે છે અને એ બે વચ્ચે માંડવાળા ન જ થઈ શકે; દરેક માણસના હૃદયમાં ઓછેવત્તે દૈવી અને આસુરી વૃત્તિઓ હોય છે, એટલે એ બે વચ્ચે સનાતન ફાગડો ચાલે જ છે. એ યુદ્ધમાં જો આપણે જીતી શક્યા તો સમાજમાં ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો ફાગડો એની મેળે શમી જશે. દરેક હૃદયમાં જ્યારે દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ વચ્ચે ફાગડો ચાલે છે ત્યારે અનેકવાર પરવશ થએલી દૈવી વૃત્તિ બહારથી મદદની આશા રાખે છે, એમાં જ અશ્વરશરણની વૃત્તિ જન્મી છે. સર્વ ધર્મો પરિવ્રજ્ય એમ જ્યારે ભગવાને કહ્યું ત્યારે આર્યધર્મ, ચિસ્ત્રામ, બૌદ્ધ કે જૈનધર્મ, શીખ કે ખ્રીસ્તિ ધર્મ, એવા ધર્મો ભગવાનની નજર આગળ ન હતા, માન્યમંદિત, કર્મ અને ઊપાસના એ માર્ગભેદનો પણ એમણે ઊશારો કર્યો નહોતો પણ દેશધર્મ અને કુલધર્મ, જાતિધર્મ અને વંશધર્મ, શુણ્ધર્મ અને શરીરધર્મ, ક્ષત્રધર્મ અને આપદધર્મ, એવા એવા તે વખતે ચર્ચાતા સંકુચિત અને એકાંગી ધર્મનો વિચાર કરી ભગવાને કહ્યું કે આ વધા ધર્મો છોડી દે, પૂરેપૂરા છોડી દે અને એક આત્મતત્ત્વને શરણુ જા! ત્યાં સ્વધર્મ અને સર્વધર્મનું રહસ્ય ખુલ્લું થશે અને રસ્તો જણશે.

અનુરાધા

['વિધાપતિ' ચિત્રપટનું એક વિષયવિમર્શન]

સુન્દરમ

[અનુક્રમ]

વાસંતી કુંજમાં ઘેલી ટહૂકે કોકિલા અને
લીલા કુંજર છોડોમાં મોગરો કે હસી રહે,
તને તેમ ટહૂકંતી, કુંદ શાં સ્મિત વેરતી,
નિહાળી ક્ષાગને ટાણે લોકને પંથ દહેરતી.

અનુરાધે ! સુણી રાધા, અનુરાધા સુણી નથી,
અનુરાધા લહી આંખે, રાધાને ના લહી હૃદય.
કૃષ્ણને શોધતી, હૈયે રાધતી સાધતી, કળે
બળે કે પામતી, આછી કલ્પના પ્રેમમૂર્તિની
આપી તે, અનુરાધા ઓ ! રાધાથી લેશ જનતું.

રાધાથી લેશતું ઓછી, ઓછી રાધાની પ્રીતથી,
રાધાની રીતથી કાચી, નાચી કાચી ચ તું ગઈ.
પણ એ વિષુ ના આરો આજના લોકને રહ્યો,
સાચે એ કૃષ્ણ-રાધાનો યુગ બાણે વહ્યો ગયો.

તે ટાણે . આહનારું તે આહનાર મનુષ્યથી
રહી ના શકતું ભિન્ન, રહેતું ભિન્ન ના હતું.
તે લોકો બાણતાં 'તાં કે, જોડને ઉર સ્નેહ તું
તે જુદું કેમ રે હોય, પર કે કેમ પારકું ?
સ્નેહના હક્કની પાસે બીજા સૌ હક્ક ગાણ છે,
બાણતાં ગોપ ને ગોપી બાણતાં પતિપત્નીઓ.
અને એ આહનારાં ત્યાં ચિતવા ના વિરામતાં
પ્રેમ આ પાપ કે પુણ્ય, દંભ કે દોષ કે કથું ?
તેમણે કૃષ્ણને આહી સહિના શ્યામ મેલને
સ્નેહની ચમુનામાંડે બોળ્યા બોળ્યા બધા હતા.

રાધા ને કૃષ્ણનાં ભક્તો-ભજનોમાં ભભેત તું
સ્નેહતું શીઘ્રું સંગીત સુણતી ને સુણાવતી,
હસતી મુગ્ધ ભાવે ને ક્રૂરતી હરિણી, સમી,
રાધાના સ્નેહની શ્યામરઘાયા શું ભૂ પડે ફરી.

પણ એ સ્નેહની ગાથા રાધાના વિણ અન્યના
નસીબે ના લખી ગાવી ચઢાવી કે જોવી માણવી.
તું ય રે અનુરાધા, કાં અધૂરી આમ રે રહી,
રાધાની સ્નેહકેડીએ સૃષ્ટિને કાં ન લે ગઈ?

રાજા ને રાણી ને પેલો કવિ એ ત્રણ સેરમાં
ફૂલની સેર શું ચોથી વણાતી તું લસી રહી,
અનેરી સુરભિથી કેા રહેકી જૈ વંધ્ય લોકમાં.
અને એ આરનો શૂંઝ્યો કલાપસ્નેહ સૃષ્ટિને
જરાયે ના રુચ્યો, જેને રુચે પ્રેમ વિના બધું.

રાધાના સ્નેહથી આખી સૃષ્ટિસ્નેહે ભરાઈ'તી,
સૃષ્ટિનાં ઝેરથી કાયા રાણીની ત્યાં ભરાઈ જૈ.
આ તે શું ન્યાય કે નીતિ, કોપ કે આંધળો કહું ?
જાણતી હો, તને તો એ પ્રશ્ન હું પૂછતો રહું.
રાણીનો સ્નેહ, રાજાનો સ્નેહ, ને સ્નેહ મિત્રનો
ત્રણે તે નિરખ્યા બેસી ત્રણેનાં ઉરતીર્થ પે.
તો કાં તે નીર ફોળાવા દીધાં એ નિર્મળાં છતાં ?
કાં ભીરુ લોકની ભીતિ જીતવા દીધી જાણીને ?
અરે એ ત્રણનાં હૈયાં કેમ ના છલકી ઊઠ્યાં,
અને ત્રેલોકચના મેલો ધોઈને જીતી ના ગયાં ?
એ હૈયાં સ્નેહનાં તીર્થો, પદ્મલો કે હથેળી શાં,
સમાજે ગંડૂ ખાંધેલી નીતિની હાથણીતણાં
પગની હેઠળે જેઓ છંદાઈ છિન્ન થૈ ગયાં ?
પ્રભુનાં ભજનો એ ને એ આરાધન ઇશનાં,
અધૂરાં જ્યાં લગી તેઓ જીતી ના સૃષ્ટિને શક્યાં.
આજે એ દૈત્યની સામે દીનતા ધારી જીવતાં
અનેકો સમ એ ત્રણે જીવી-મૂરી મરી ગયાં.

એ ત્રણે ઉરથી કાં ના ઈમાંઓ માનવી ઉરે
વસેલી વશ ના થૈ ના, કવિતા એ કવિતણી
લોકોને કૃષ્ણને સ્થાને કૌટિલ્યે કાં લઈ ગઈ ?
ને એ મૂઢતમા રાણી કવિ ને પ્રભુમૂર્તિને
એક બે શક્તી બેઈ, તો પછી કોણ દ્રોહના
કારણે થી લીધું એણે આંધળી સૃષ્ટિએ દીધા
વિપને ?

બાપડો રાજા પત્નીનો સ્નેહ ભાળીને
કેમ રે ઉરભાંગેલો બન્યો, કાં સ્વસ્થ સંયમે
પોતાનો-પત્નીનો સ્નેહ વહેવા ના દીધ વિભુના
ચરણે ?

ગાન ગાતો તે કવિ મૂઢ કશે વધો
પ્રેમમાં પાપની વ્યાખ્યા, રૂઢિમૂઢ સમાજની
આંધળી એક રીતિને અચલા શાશ્વતા ગણી ?
કૃષ્ણ રાધા તણી ગાથા ગપ્પાં જેવી મને ગણી
મૂઢ એ મૂર્ખતાગાણું બાણે આપું ગયો લવી.
તું ઘેરા ઉરથી, ખીલ્યા કુન્દ શા સ્મિતથી સદા
પાણીમાં પોયણી જેવી સ્પર્શતી તો ય સ્પર્શથી
હર ને હર ભલીને શંખને કુંકતી રહો.

બાણતી તું હતી શું કે કવિની કોચલી કથા
હતી તે પોલી લોકોને સામે તીર્થ લઈ જવા
અસમર્થ જ ? કે બાણે ? તારાં ચે હાસ્ય દ્રઢણાં
કદી કે સમજતાં ના, તું ય કે સમજ્યા વિના
ઘડીમાં અહીંથી ત્યાં ને તહીંથી ઘડીમાં અહીં
અહીં શી ફેદતી રૂઢતી મૂઢ દોષહીણી છતાં.

શક્યાં ના જેહ છતી રે લેદી વ્યૂહો સમાજના
પ્રેમના પથનો રસ્તો ખોલી જે ના જરી શક્યાં,
માત્ર વેવશ્યનો વેલો પોષી જે પ્રાણથી ગયાં,
એ ત્રણેમાં તને નોખી તારવી લેશ હું શકું.

હસી તું કુન્દ શું મીઠું પિક શું ટહૂકી ગઈ,
તારા એ ભાલની બિન્દી નજરે છે વસી ગઈ.
કેશમાં કમળો ગૂંથી વદને સ્મિતને ભરી
રાધા બે, અનુરાધા ! ઓ ! તું રે હોત બની, સખી !
તો તને કૃષ્ણની ખોટ આજે ચે પડતે નહિ.

લેખક બનવાની કેટલીક તરફીઓ

[મણુકો નીજે અને થોથો]

રમણુલાલ છોટાલાલ મહેતા

[ગતાંકથી આહુ]

૩

એ તો થઈ કવિ થવાની વાત. હવે લેખક, નવલકથા-નવલિકાલેખક થવાના કીમિયા. એ નાટકને માટે પણ ખપ લાગશે.

એને માટે ખાસ મોટામાં મોટી વસ્તુ તો યાદ રાખવાની કે તમારી વાર્તાઓ સામાજિક જ હોવી જોઈએ. એના કારણરૂપ એટલું તો કહી જ શકાય કે તમારી વાર્તા સમાજ વાંચવાની છે. હા, તમે પોતે એકલા વાચીને એસી રહેવાના હો, તો તો વાત જ કરવાની રહેતી નથી, પરંતુ તમે તો માસિકમાં છાપાવશો અને સમાજ આગળ ધરશો. એટલે વાર્તાની વસ્તુ તો સામાજિક જ હોવી જોઈએ, નહિ તો સમાજ તેને વાંચશે નહિ, અને પોતે સુધરતા પહેલાં સમાજને સુધારવાનો તમે જે વિચાર રાખ્યો હોય તો સમાજ સુધરશે પણ નહિ. આજનું સામાજિક અને રાજકીય વાતાવરણ જોઈને—નિહાળીને—અવલોકીને—વિલોકીને—(આ જાતની શૈલી મને પણ સહજ છે, એથી મારાં કોઈ અત્યંત વખાણ ન કરે તો સાતું !). વાર્તા લખાવી જોઈએ. અને એ બહુ જ સહેલું છે. હાલતાં ને ચાલતાં તમને વાર્તાની વસ્તુ તો મળશે. સામાજિક અને રાજકીય વાતાવરણ ‘મુંઝવેજી સમાચાર’ કે ‘જન-મણુમિ’ દરરોજ વાંચવાથી ધણી સારી રીતે, ધણી સારી રીતે એટલે કે મૂળ કરતાં વધુ રસદાયક નીવડે એ રીતે, જાણી શકાશે.... વિજયરાય અને મુનશી વચ્ચે થનાર કુસ્તી વિષે એક જોધોની આગાહી, પ્રેમ કરતી બે કુમારિકાઓમાંથી કોને ચહાવી અને કોને પરણવી એની જગજૂની વિમાસણમાં કોઈ મૂર્ખાએ મારા અપરિણિત મિત્રની સલાહ લીધા મૂક્યા વિના કરેલો આપઘાત, કોલેજથી પાછા ફરતાં કે ‘દેવી’ને કોઈક કોલેજિયને ખીતાં ખીતાં આપેલી ચિઠ્ઠી—જેમાં દેવી તેનો પ્રેમ ન સ્વીકારે તો આપેલી આપઘાતની ખોટી ધમકી, હિંદુત્વવાદના અજ્ઞાસી જેવા લાગતા એક બાઈએ ખીજની પત્નીને પોતાની માનીને જરા મસ્કરી કરી તેથી હાઈકોર્ટ સુધી ચાલેલો કેસ, કોઈક બહાદુર બાળાએ શરીરે મારા જેવાને લગાવેલો તમાચો, વગેરે; તેમ જ શાક સમારવાનો મોટો અપ્પુ કોઈ અહિંસાવાદીએ રાખ્યો તેથી હથિયાર પ્રતિબંધના કાયદાને લઈને તેને થયેલી પાંચ વર્ષની સખત કેદ અને ઝેરીછોકરાં રવડી જાય એટલો જ ઠંડ, પરમદયાળુ શ્રી વાઈસરોયની રાજનીતિ—મનુષ્યની ઓલાદ ધણી સુધરી ગઈ હોવાથી આખલાની ઓલાદ સુધારવા અંગેની, વગેરે વગેરે દરરોજ આવતી વિવિધ પ્રકારની ખબરો. પરથી સાચી વસ્તુરિથિતો ખ્યાલ આવી જશે. વર્તમાનપત્રનો કોઈપણ એક અંક, વીસપચીસ વાર્તાઓની વસ્તુ પૂરી પાડી શકે એમાં સમજણ ન પડે એવું કશું નથી.

વાતલેખન માટે બીજી મુખ્ય વસ્તુ એ યાદ રાખવાની કે નવલકથા, જિંદગીના ઘણા પ્રસંગો પોતાનામાં સમાવતી હોવાથી અને તેથી તેનું દળ-બળ હમેશાં વધારે હોવાની પરિસ્થિતિ હોવાના કારણે, તેમાં દરરોજ બનતા નાનામોટા બધા જ બનાવો આવવા જોઈએ; અને નવલકથામાં પ્રસંગ થોડા જ આવવા જોઈએ, તેમજ સાધારણ રીતે ત્રીસપાંત્રીસ પાનાંમાં લખાઈ જવી જોઈએ એવું સ્થૂળ અંધન હોવાથી એમાં દરરોજ બનતા એકબે જ બનાવો મૂકવા જોઈએ. વળી વાર્તામાં ચમત્કાર તો આવવો જ જોઈએ. આ વાર્તાના ચમત્કારમાં અને કોઈ બાવાના કે ઋષિના ચમત્કારમાં તાત્ત્વિક ભેદ બહુ ઓછો છે, અથવા તો નથી. એ ‘ચમત્કાર’ બતાવનારા માણસો પણ મોટે ભાગે—થી. ૨. વ. દેસાઈની નવલકથાઓ પરથી કહું તો—બાવાઓ કે એ પ્રકારના જ પુરુષો હોય છે. આ ચમત્કારિક પુરુષોનું સર્જન કરતું ચમત્કાર વિનાનું, બહુ સહેલું છે, કારણ કે એ લોકો ભલભલા જાદુગરોને પણ થાપ આપે એવા ઇશ્વરીઓ હોય છે; ક્ષિટિશ સરકારને પણ હાથ ન લાગે એવી ગુફાઓમાં રહેના હોય છે; અથવા તો તેને વિષે કોઈપણ ડિટેક્ટિવ કરતાં વધુ જાણના હોય છે. મુંઝવ, કાંક, કે કૌટિલ્યભગવાન જેવા મુત્સદ્દો અદ્ભુત પાત્રો લાવવા હોય તો એમાં જરા પણ મુશ્કેલી પડે એમ નથી. એ પાત્રો એના લેખકની માફક બધું જ જાણના હોય છે, અથવા તો આખી વાર્તાની વસ્તુસંકલના લેખક તેના મુત્સદ્દો પાત્રને પહેલેથી જ ઢી ઢી હોય છે. સ્ત્રીપુરુષની કેટલીક અંગત વાતો—કે જે વાતો થતી વેળા લેખક બીજા બધા પાત્રોને ઘણી વખત કાઢી મૂકે છે, પણ પોતે તો ત્યાં એકેએક સખ્ત સાંભળવા અદશ્ય રૂપે હરહમેશ બેઠો રહે છે (What a complex)—થી આજે પણ લાયકર ગણાય એવાં કાવતરાં પણ સાંધોસાથ જાણુનો હોય છે. અને વાર્તામાં આવતા કાવતરાંની ગૂંચ ઉકેલવામાં આડકતરી રીતે આગળ પડતો ભાગ લે છે તે પણ લેખક જ! અગમ્યતા કે ગૂઢતા એવી વાર્તાઓનું મુખ્ય લક્ષણ હોય છે. મુનશી લખે છે તેવી વાર્તાઓ લખવી તો તદ્દન સહેલી વાત છે.^૧

૧ “તદ્દન સહેલી વાત છે” તો કું કેમ નથી લખતો? ” મુનશી જરૂર પૂછશે.

કેટલાક વ્યવસાયોને લીધે, રાજકીય સ્થિતિને લીધે, અને મુખ્યત્વે સાહિત્યની સ્થિતિને કારણે હું એવી વાર્તાઓ લખું એવી પરિસ્થિતિમાં નથી.

વળી બીજું પણ એક કારણ શોધું તો જડે એમ છે. જીવનમાં આજે સ્ત્રીઓને આટલું બધું સ્થાન અપાય છે, સ્ત્રી વગર જીવન જ નકામું લેખાય છે (અને એ હું ઘણી તીવ્રતાથી માનું છું!) તો પછી વાર્તામાં પણ સ્ત્રીપાત્ર મૂકવે જ છૂટકો, કારણ કે “સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે.” આ પ્રકારના સિદ્ધાંતમાં હું માનતો હોવાથી વાર્તાઓ લખવી એ મારા પ્રેમના સિદ્ધાંતની તદ્દન વિરુદ્ધમાં પડે છે. શ્રી નરોત્તમભાઈ પટેલના મંતવ્યોનાં હું અક્ષરસઃ મળતો થાઉં છું: ‘નવલકથાકાર પણ માનસિક રીતે પોતાની નવલકથાની નાયિકા સાથે એકતાર હોય છે.’ બીજી કોઈ પણ નાયિકા જોડે એકતાર થાઉં તે મારી પત્નીને જરા પણ બંધે એમ નથી. અને મારા ‘પરમપ્રેમ પરમદાસ’ના મહાસિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ તે વસ્તુ છે. હવેથી કોઈ દિવસ વાર્તા લખવાનો વિચાર પણ નથી કરવાનો. રૂંવાચકની વાત વાચક જાણે, કારણ કે ઘણી વાર્તાઓ લખી ઘણી નાયિકાઓ જોડે એકતાર થઈ એ રીતે એને અનેકપત્નીક (Polygamist) થવું ગમે છે કે નહિ તે મને ખબર નથી. રૂં તે ઉપરાંત એ જ લેખકમાં આગળ લખ્યા મુજબ ‘લેખક પોતે નાયિકાનાયિકાના સંવાદમાં એકતાર હોય છે અને બીજાને પણ એ રસનું પાન કરાવે છે.’ નહિ રે ભાઈ! નહિ; નહીં જુદી જુદી નાયિકા જોડે એકતાર થઈ મારે ખોટું રસ્તે જવું નથી, અને ‘એ રસનું પાન’ કરાવી બીજાને ખોટું રસ્તે ચલાવવા પણ નથી!

† ‘કૌમુદી’ નો ‘૩૬નો દિવાળી અંક: જાતીયવૃત્તિનું સામ્રાજ્ય.

તમે ધારો ત્યારે વાર્તામાં ચમત્કાર લાવવાને તમારા પાત્રનું તમે ખૂન કરી શકો અને દિવ્ય ઔષધિથી કે દેવીપ્રસાદથી તમે એને એની પ્રિયા કે કોઈ બીજીને મળવા જીવતા કરી શકો. કોઈ મહાત્મા પાસે પરમાત્મા, બ્રહ્મ, અગમનિગમ વગેરે અ-લૌકિક 'વાતો' કરાવી મુખ્ય પાત્રનો જીવનપલટો સહેજમાં સાધી શકો. તમને પોતાને જીવંત સૃષ્ટિમાં ઘણી લોટરીઓ ભરી હોવા છતાં એક પણ પાત્રી ન હોય તો તેના અસંતોષના અવિર્ભાવસ્વરૂપે વાર્તાના કાષ્ઠપિણુ ચોગ્યઅચોગ્ય પાત્રને લાખદોહલાંખ રૂપિયા સહેજે અપાવી શકો. વસ્તુતઃ એટલુંજ કહેવાનું કે ચમત્કાર તમારે કાષ્ઠપિણુ પ્રકારે લાવવાનો. ચમત્કાર એટલે આપધાત જ એમ તમારે સમજવાનું નથી. કેટલાક લેખકો આપધાત કરે છે,—ના, પોતાના પાત્રો પાસે આપધાત કરાવડાવે છે તેમાં અનૌચિત્ય રહેલું છે એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે. આપધાત એ જિંદગીમાં ચમત્કાર મનાતો હોવાથી એ વસ્તુ વારંવાર મુકાતી હશે. પણ મને એ આપધાત કરવાકરાવવાનું ગમતું નથી. અને તમને પણ, તમે કે રસમુંદરી પાછળ ગાંડા ન થયા હો તો, તે ગમતું નહિ જ હોય એમ ધારું છું. પોતાને ન ગમતી વસ્તુ, પોતે જોના તરફ સમભાવ દર્શાવી ન શકે તેવી વસ્તુ, વાર્તામાં મૂકવાથી બધાં પાત્રો ટેનિસનનાં *Lotus Eaters* જેવાં લાગશે અને વાર્તા બીજીને તો શું પણ પોતાને પણ નહિ ગમે!

પાત્રો હમેશાં જીવન લાગવાં જોઈએ એવું તો તમે ઘણું ટેકાણું વાંચ્યું હશે. માટે મારી તમને સલાહ છે કે મોટે ભાગે જીવતાં પાત્રો જ નજીવ ફેરફાર કરી મૂકવાં. આપણી આસપાસ બનતા બનાવોમાંથી કંઈ ને કંઈ બોળતા રહેવાની પદ્ધતિ એને માટે ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે. વીર અને કરુણ એ બે મુખ્ય રસ કહેવાય છે. એને અનુકૂળ પ્રસંગો રોજ બને છે એવી મારી માન્યતા છે. લેખકે પ્રસંગના પ્રવાહમાં દોરવાઈ ન જતાં નટરથ રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ —'લોચકો' કહી ગયા છે. એ નટરથતા કેમ સાધી શકાય એવો તને પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે, મનુજ ? તો સાંભળ; ના, વાંચ:

કોઈક ટેકાણે ઝધકો થતો હોય તો તે ઝધકામાં 'ધૃશ્વર ન્યાયી છે' એમ માની જરા પણ ભાગ ન લેતાં કાગળપેન્સિલ લઈને બેસી જવું અને જે બોલાતુંબકાતું હોય તે બધું લખી લેવું. તે માટે, અલખત શોર્ટહેન્ડ શીખી લેવું પડશે બાઈ! એ તો જરા મહેનત તો કરવી જ પડે ને? આપણામાં સાહિત્યની 'પ્રતિ-ભા' તો પુષ્કળ હોય પણ તેને બહાર ખેંચી કાઢવાને મહેનત ન કરીએ તે કંઈ ચાલે? એમ ને એમ વાર્તાકાર બનાય છે? વળી આ પદ્ધતિ તો નાટક લખવો હશે ત્યારે તો ઘણી જ મંદદૃષ્ટ થઈ પડશે. 'This world's a stage' એટલે 'stage'ને લગતાં લખાણો માટે 'world'માંથી જ બધું મળશે. મારું આ અનુમાન પૂર્વ અને પશ્ચિમના બધા વિદ્વાનોએ કંઈ કાળથી—મારા જન્મ અગાઉથી—કબૂલ રાખ્યું છે!

પરંતુ ફક્ત વીરરસને માટે જ ઉપરનું કથન સાચું છે એમ નથી. કરુણને માટે પણ એટલું જ સાચું છે.....ધારો કે તમે કોલેજિયને કોલેજથી પાછા ફરતાં તમારા સ્વભાવના માત્ર સહજ દર્શનરૂપે આગળ ચાલતી કોઈ સહાધ્યાયિનીની જરા મસ્કરી કરી. તેથી તમને બે કાષ્ઠ—તેનો ભાઈ કે એ વિદ્યાર્થિનીનું પોતા પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવા માગતો કોઈ વિદ્યાર્થી—મારે—(અવનીર્ણ ઉપલતિ) મારે લગાવે નિજ હસ્તથી કા, રે! —તો ગાંધીજીના અનુગામી તમારાથી સામે પડકાર તો થાય જ નહિ. સત્ત્વ પ્રત્યે પણ પ્રેમથી જોવામાં હું માનું છું,

ગાંધીજી પણ માને છે. એવે વખતે સામે માણસ કઈ રીતિપદ્ધતિઓથી મારે છે, ક્યા વિષય ભાવો તેની જિહ્વાએ, ચક્ષુએ, હસ્તે ને પાંદે સ્ફુરે છે, તથા તેનું પ્રાગટ્ય કેટલા જટિલ સ્વરૂપે થાય છે તે શાંતિથી જોયા કરવું. એથી લોકો તમને 'અ-સાધારણ માનવી', 'ગાંધીનો માણસ' માનશે એ વાત ઉપયોગની છે છતાં અહીં તેની ચર્ચા અરથાને છે. જ્યારે તમારી વાર્તામાં તમારે કોઈ કોઈ મનુષ્યનું ચિત્ર આપવું હોય ત્યારે આ સ્વાતુલ્ય અત્યંત ઉપ-યોગમાં આવશે. સ્વાતુલ્યમાં જ હું અને ગાંધીજી તેમજ અન્ય મહાન નેતાઓ માનીએ છીએ.

અને એથી મોટામાં મોટા લાભ વાસ્તવિકતા સધાશે એનો છે. આજે વાસ્તવિકતા કે સ્વાભાવિકતા પર પુણજી ભાર મુકાય છે. તેથી તમે પણ તેને સારી પેઠે સમજી લો એ જરૂરનું છે. બધું કલ્પનાગમ્ય નહિ જોઈએ. જીવનનું સચોટ નિરૂપણ જ જોઈએ. હું એ માનું છું, વાસ્તવિકતાવાદ તમારે કેટલે દરજ્જે અપનાવવાનો છે, તે, આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે વાટે કેટલી પ્રગતિ કરી છે એનું એક જ દર્શાવ લેવાથી ખબર પડી જશે. 'કૌમુદી'ના '૩૬ના દિવાળી અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રી. ચંદ્રવદનકૃત નાટિકા 'લગનગાળો' જુઓ. માણસ પરણ્યા પછી (અહીં શરતબંધી થયા પછી) શું શું કરે છે, તેનું આબેહુલ્ય દર્શન એમાં થાય છે:

મહર્ષીનાથ: ".....તારી મરજી વિરુદ્ધ એકે વાર તને ભેટયો નથી. તને પૂછ્યા વિના એકે વાર તને ચુંબન કર્યું નથી, હાથ પકડયો નથી, છાતી સરખી ચાંપી નથી."

કદાચ કર્તાનું દૃષ્ટિબિન્દુ 'ખડતલ પૃથ્વીની તેની જ ખડતલ ખાતરને તેટલી જ ખડતલતાથી નિરૂપવાનું' હશે, છતાં આજનાં કોઈપણ પ્રકારનાં લગનનાં અંતિમ ધ્યેયનું હજી આમાં પૂરેપૂરું દર્શન નથી થતું તે ચંદ્રવદનભાઈએ કેમ બાધી રહેવા દીધું હશે તે મને સમજાતું નથી! કે પછી એમાં જ ગર્ભિત રાખ્યું છે? ના, ના, ગર્ભિત તો નહિ જ રાખ્યું હોય કારણ કે એમ તો ઉપરનું બધું જ ગર્ભિત રાખી શકાત!

એ વાંચીને મારા ભાઈએ કહ્યું: "આમાં સુરુચિભંગનો દોષ છે. જીન્સી તત્ત્વનો દોષ મેઘાણી પર મુકાય છે તે જો ગોચ્ય હોય તો તો ચંદ્રવદન પર એ દોષનું આરોપણ વધુ સહેલાઈથી થઈ શકે એમ મને લાગે છે. પૂર્વ ભાગમાં જે કટાક્ષ અભિપ્રેત છે તેનાથી વધારે બોલી સુરુચિભંગ કરી, કશું વધારે ફલિત થતું નથી. એથી ચોખ્ખું છીછરાપણું લાગે છે. વળી ફાર્સને ખોટી રીતે કરુણાંત બનાવી દેવામાં પણ મિ. ચંદ્રવદને ખૂસ—"

ભાઈએ વાંપેલા 'અભિપ્રેત' શબ્દ પરથી મને ખાતરી થઈ ગઈ કે સાહિત્યજગતમાં પણ પ્રેતો છે, જે લોકોને ગભરાવી મૂકે છે! એમના એ ટાટીસીંગી બેચા ભાવણ દરમિયાન હું લગનગાળામાંની ન્યુડિસ્ટ ચળવળનો જ વિચાર કરતો હતો, એટલે મેં ભાઈને વચમાંથી જ અટકાવીને કહ્યું: "આજે જીવનમાં ક્યાં માણસ મેયમ રાખે છે, કે તમે શૈલી-સંયમની વાર્તા કરો છો? આજે માનવીજીવનમાં જે ભાવો, અનુભાવો, શૃંગારાદિ રસો વગેરે અનુભવાય છે, તેનું યથાર્થ દર્શન ચંદ્રવદનભાઈએ કરાવ્યું છે. આધુનિક જીવનમાં આજે જે ચાલી રહ્યું છે, તેનું સચોટ દર્શન એમાંથી થાય છે. અહીં કદાચે જિભો જિભો હું તો અત્યારે નિશીથોત્યાને ઉચ્ચારું છું કે સુખ મનીષા તો એવી છે, કે..." મારા મિત્ર મિ. એચ્છવલાલ વચ્ચે જ બોલી બીડ્યા: "અથવા છોટાલાલસુત! તારું આ 'ખમા' અને

‘નિશિત-નિશિથૈત્ય’-હાય ! મારી તો જીલ કચડાઈ ગઈ...હે’, પણ એટલે શું ? સમજી પડે, મનુષ્યને સમજી પડે-એવું તો જરા ખોલ ! ” પછી અમે બીજી વાત પર-આજના કેટલાક લેખકોના સંસ્કૃત શબ્દોના અસંસ્કૃત મોહ પર-ચર્ચા કરી હતી.

પરંતુ સંકુચિત દષ્ટિવાળા ચોખલિયાવેડા કરતા મારા ભાઈ ખોટા છે; આ લેખનો લેખક ખરા છે; ચંદ્રવદનભાઈ ખરા છે.

‘દર્શાત ઘણું લાંબું’ ચર્ચા ગયું પણ ઉપરની વાતથી પ્રચલિત વાસ્તવિકતાવાદનો ખરો ખ્યાલ આવી જશે તેમાં મને શંકા નથી, એટલે તે વિષે વધારે લખવું ઠીક નથી.

વાર્તાકાર તરીકે લોકપ્રિય થવા માટે પ્રેમલગ્ન, વિધવાલગ્ન, વર્ણોત્તરલગ્ન, મણિકા-લગ્ન વગેરેની વાર્તામાં ગૂંથણી કરવી જ નોંધશે કે જેથી સાધારણ વાચકને કંઈ નહિ તો છેવટે વાર્તામાં તો નોંધાશે તેવું મને જ. અને આ કારણને લીધે પણ, વાચક જીવતી દુનિયામાં જે કરવા માગે છે પરંતુ બીજા હરીફોને લીધે કે સંજોગવશાત્ નથી કરી શકતો તે વાર્તામાં વાંચી અનુભવી શકે તે માટે સામાજિક નવલકથા જ લખવી કે જેના સમ-કાલીન સાહિત્યમાં પ્રેમ સિવાય બીજું કશું આવતું જ નથી,—જે કે તેવું પણ કારણ આજે સમાજમાં ‘પ્રેમ કરવા’ સિવાય કોઈને બીજો Business-ધંધો જડતો નથી તે છે.

આ વાત ચર્ચા નવલકથા અને નવલિકાલેખનની. એ જડીબુટ્ટીથી તમે બેત્રણ મહિને એકાદબે ચોપડીઓ તો સહેલાઈથી બહાર પાડી શકો એ ચોપડીઓ, એમાંનાં ઘણાં ચિત્રોને લીધે, બજારમાં પુષ્કળ ખપશે તેમાં શંકા નથી. તેને છપાવવાના પૈસા-બની શકે ત્યાં સુધી-તમારે ખર્ચવાના નથી. ચોપડીઓ કોઈ શેકને અર્પણ કરી (જેમાં તમે ‘જેમજો મને અમૂલ્ય સહાય કરી છે’ એમ જ લખવાના છે.) શેકને પૈસે ચોપડીઓ છપાવી શકો છો અને એ રીતે વળી શેકના પૈસાનો શેકના પોતાના કરતાં સાપેક્ષદષ્ટિથી વધારે સારો ઉપયોગ કરી શકો છો. સમાજવાદ પણ એમ જ કહે છે. કોઈ પણ રીતે મૂડીવાદનો નાશ થયો જ નોંધાશે એ પંડિત જવાહરલાલે પુકારીપુકારીને હાનરવાર કહ્યું છે. મૂડીવાદનો નાશ કરવામાં તમે પણ નવલકથાઓ લખી, શેકને તે અર્પણ કરી, શેકના પૈસા એ રીતે પડાવી લેવાય તો પડાવી લઈ સહાયભૂત થાય એમ ઇચ્છું છું.

૪

કવિ, નવલકથાકાર અને નવલિકાકાર તો તમે આટલેથી ચર્ચા જ જશો. પરંતુ હું બાણું છું કે તમને એટલાથી સંતોષ થાય એમ નથી; તમારે તો નિબંધકાર પણ ગણાવું છે. મારી ના નથી, પણ તમારા ભવાને માટે કહેવું નોંધાશે કે આજે લોકોને એવાં ટાપકાં ગમતાં નથી. તમે કદાચ શાસે ચડશો: ‘ના, મારે નિબંધકાર પણ ગણાવું જ છે. સાહિત્યની એ દિશા શું કરવા બાકી રાખું ?’ ઠીક ! મારી પાસે બીજો કોઈ ઈલાજ નથી. પ્રિય સિધ્ધને શિક્ષક મનેકમને શીખવે જ છૂટકો.

નિબંધલેખનમાં દરરોજના અનુભવો ખાસ ખપ લાગે એમ છે. હું પોતે ગાઈડ્ઝ વગર કદી પાસ (કે નાપાસ) થયો નથી અને ખાસ કરીને સાહિત્ય સરખા મણિતના વિષયમાં તો ગ્રંથમાં જ કરેલા દાખલાઓનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે. થોડાંક વર્ષ પહેલાના મારા એક અનુભવનું મારે અહીં દર્શાવ આપવું ધટે છે; નહિ તો પછી તમને સમજી નહિ પડે:

“ સવારે: હું પોતે મહાકવિત્રી, કેટલાંક કારણોસર બહાર ગાતો નથી, પરંતુ ગાઉં તો ખંડિત આમકારનાથને પણ ‘ખચર પડી જાય’ એટલો શક્તિશાળી સંગીતકાર વગેરે ધણું ધણું હોવા છતાં પણ, મને એક મિત્રે ‘રમણચંદ્ર’ને બદલે ‘રમણા’ કહીને બોલાવ્યો, અને તે મેં ન સાંભળતાં ‘રમણિયા’ કહીને બોલાવ્યો. આથી ‘વિવેક’ પર મારે નિબંધ લખવો જ જોઈએ એવો વિચાર મનમાં રહ્યો.”

“ બપોરે: છેક બાર વાગે ટપાલી આવ્યો, ને મારા નામની ટહેલ નાખી મને જમતાં જમતાં ઉઠાડ્યો.....મારા પર આવતા કાગળોમાં આજસુધી મારા નામની આગળ Mr. કે શ્રી., કોઈકવાર નામની પાછળ Esq., ને કોઈકવાર બી. એ. પાસ થયેલા એક લાઈ તરફથી આગળ Mr. ને પાછળ Esq. એમ લખાતું આવ્યું છે, છતાં મારું અપમાન કરી કોઈએ આજના પત્રમાં ક્યું જ લખ્યું ન હતું . . . . જન્મા પછી પાંચ મિનિટ પણ ઊંઘ આવ્યાને ન થઈ હશે ત્યાં તો કેટલાક કૂતરાઓએ ભેગા મળી લસવા માંડ્યું અને મને ઊંઘવા જ ન દીધું !

“ ‘વિવેક’ પર નિબંધ લખવાને કારાં પાનાંની એક જાડી નોટ પાકા દોરાથી હાથે સીવી તૈયાર કરી.

“ સાંજે : મને અપરિચિત અને ન્યાતીલા એક લાઈ મારે ત્યાં આવ્યા. પિતાશ્રીની પાસે મારાથી મોટા મારા બીજા બે લાઈઓના જન્માક્ષરની માગણી કરી, પગાર પૂછ્યો, ‘ હમણું શું કરે છે ?’ અને ‘ લવિષ્યમાં શું કરવા ધારે છે ?’ વગેરે સવાલો પૂછી જવાબ લઈ ગયા; તેમજ ‘ ન્યાતમાં છોકરીઓની બહુ અછત છે ’ એ વિષય પર અતિઉપદેશાત્મક નિબંધ લખી સકાય એટલી વિચારસામગ્રી આપી ગયા. પણ, પરંતુ, ન પૂછ્યું મારું અભિધાન, ન પૂછ્યો મારો પગાર-નથી મળતો તે જુદી વાત છે-ન માગ્યા મારા જન્માક્ષર-પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાની એક લાયકાત તે બી. એ. મેં પસાર કરી હોવા છતાં; મારું નામ મંગલાષ્ટકમાં ખાસ શોભે એવું હોવા છતાં; મારા જન્માક્ષર તે માણસને જરા પણ મુશ્કેલી વિના દેખાય એ રીતે મેં મારા હાથમાં જ રાખેલા હોવા છતાં; ‘ ન્યાતમાં છોકરાઓની પણ ઘણી અછત છે ’ એમ મારા પિતાશ્રીએ એ લાઈને વારંવાર સંભળાવી છતાં !—

“ મોડી સાંજે ફરવા જતાં બાગમાં એક ઝોળખીતી (=મારે ત્યાં મારી બહેનને મળવા આવતી) સ્વરૂપવાન છોકરી મળી. મેં એની હાજરી સ્વીકારી સ્મિત કર્યું, પ્રત્યુત્તરમાં તેણે મોં ફેરવી દીધું—‘ ચડ ! એવી તો બહુ આંવી ગઈ. એવી તો કઈકેને ખિસ્સામાં રાખીને ફડું છું ! ’ —એવો ભાવ વાળ ઉછળીને મેં પણ મોઢે લાવી દીધો.—તે તો હવે કીક, પણ ત્યાં જ, મારા દેખતાં જ, મારી જ ઝોળખીતી એક કન્યકાસહ, મારા જ એક મિત્રે પોણો કલાક સુધી કોણુ જાણે કઈ વાતો કર્યાં કરી અને પછી હુસીને છૂટા પડ્યા !

“ ‘વિવેક’ પર નિબંધ લખવા માટે મેં મુદ્દાઓ એકઠા કરી પેલા બે જણને દેખાવ એ રીતે આગળ આવી દાંત બીડી આંગળી પર જોરથી ગણવા માંડ્યા.

“ રાત્રે: ફરી આવીને આરામ લેવા જરા પચારીમાં પડ્યો કે તરત જ સામે ઘેરથી ‘ જગ રે જગ સતનારા ’ની રેકડ મને જ સંભળાવવા શરૂ થઈ.....બાએ શાકમાં મીઠું વધારે નાખી દીધું.....ટાઢી રાટલી મારે આવી પડી.....પિતાજીએ ‘ દર્મિનલમાં બેસવું જ

પડશે અને પાસ થવું જ પડશે' એમ મોટે ઘોરથી પડોશીની જીવાન છોકરી પણ સાંભળી શકે એ રીતે કહ્યું.....વરસાદ આવી ગયો ને બહાર સુકાવા નાંખેલું ખમીસ ભીંજી ગયો.

“ ‘વિવેક’ પર નિર્બંધ લખવાને એકેએક મુદ્દાઓ મળી ગયા હોવાથી વાળું કરીને ટર્મિનલનું વાંચવાનું માંડી વાળી મેં નિર્બંધ લખવા માંડ્યો. ”

એક જ દિવસના અનુભવથી ‘વિવેક’ પર હું પચાસ પાનાંનો નિર્બંધ લખી શક્યો હતો. અહિંસા, દયા, દાન, સેવા વગેરે વિષયો પર એ જ પ્રકારનાં અનુભવોથી તમે નિર્બંધ લખવા પ્રેરાશો; અને દાખલાદલીલ સહિત તમે જરૂર લખી મેં શકશો. નિર્બંધમાં જ નિર્બંધ વિષે વધારે લખવું ઉચિત નથી, પણ એક મહાસત્ય લાખ્યું છે તેનું ઉચ્ચારણ કરવું યોગ્ય ધારું છું: લોકો જે જે ન કરતા હોય અથવા તે થઈ શકે એમ ન હોય તે તે વસ્તુ જ લોકોએ કરવી જોઈએ એવો તમારા નિર્બંધોનો મુખ્ય ધ્વનિ હોવો જોઈએ.

આજી]

વર્ષાનું આગમન

પ્રજ્ઞારામ ન. રાવળ

[પૃથ્વી]

તમે મનગમત આવી ઋતુ, આવી વર્ષા, સખે !
ઝીણાં સરવડાં કંઈ વરસતી પધારી, સખે !
પ્રસન્ન વસુધાતણું મુખ નવામણુ ધોવાયણું,
પીળાં પરણ, નગ્ન વૃક્ષ, મરુભોમ, એ સૌ ગચ્છે.

ધીમાં લલિત પાદપદ્મ ધરતી વનશ્રી ય તે
પધારી વરષાની પૂંકળ; ક્યું કશું જાડુ, કે
સમુદ્દલસિત સર્વ, સ્નાનવદના ધરા ગૈ મટી,
મયૂરગણ થાકતા ન જયકાર એનો રટી.

અમી જગ સમસ્ત ઉપર ક્યહીંથી વર્ષા રહ્યું,
ઉચ્ચાં તૃણ ફૂંણાં, લીલું લીલું બધે છવાઈ ગયું.
રહેલ સહુ ભૂમિગર્ભ મહિ ગૂઢ ઢાપો, થયા
ખુલા, અગમ હાથથી અહિં તહીં જ વેરાયલા.

છડ્યાં સર, તળાવ યૌવન નદીતણાં ગાજતાં:
સુદેન્દ્રની ચડી સવારી નભમાંહિ ડંકા થતા.

સમાજવાદ*

મૂળ લેખક : લિયો ટોલ્સ્ટોય

અનુવાદક : જગન્નાથ દેસાઈ

તમે સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો સંબંધી મારા અભિપ્રાયો માગો છો. વર્તમાન સમાજરચનાનું આર્થિક દૃષ્ટિએ કેવું ઘડતર થતું જોઈએ, અથવા તો મારા ખ્યાલ પ્રમાણે ભાવિ સમાજરચના કેવી હશે તેનું નિદર્શન કરવાની તમારી સૂચના છે. તમારી આ ધમ્મજા પૂરી પાડવા હું કેવળ અશક્ત છું.

પહેલાં તો સમાજવાદીઓ અને તેના પ્રણેતાઓ લોકોના આર્થિક જીવનનું નિયમન કરનારા કાનૂનો બનાવવાનો દાવો કરે છે, તેવો દાવો હું કરતો નથી. કેમકે વર્તમાન સમાજરચનાનું ઉત્તમોત્તમ ભાવિ રૂપાંતર કેવું હોતું જોઈએ, અને કયા નિયમો અનુસાર એ રૂપાંતર થાય છે, તે હું જાણતો નથી; અને હું માનું છું કે કોઈ પણ તે જાણી શકે નહિ. સેન્ટ સાયમનથી માંડીને કાર્લ માર્ક્સ, એન્ગેલ્સ, બર્નેટીન અને બીજા સમાજવાદી સુધારકો સમાજની આર્થિક ધોરણે નવરચના કરવાની જે હિમાયત આગ્રહપૂર્વક કરી રહ્યા છે, તેવી કોઈ ઉત્તમોત્તમ નવરચનાની કલ્પના હું કદાચ કરી શકું તો. પણ તેવો પ્રયાસ કરવો મને ગમતો નથી. કેમકે મારી દૃઢ પ્રતીતિ છે કે દરેક વ્યક્તિના ભાવિ સંજોગોની અગાઉથી નિર્ણાયક વ્યાખ્યા કરવી અથવા તો આગળથી તેનું અવગાહન કરવું એ જેમ અશક્ય છે, તેમ માનવસમાજનું આર્થિક ઘડતર કેવું હશે, અથવા તો આર્થિક ધોરણે થયેલી સમાજરચનાનું સ્વરૂપ કેવું હશે એ કહેવું પણ અશક્ય છે. પરિણામે આ બધા મનસ્વી અને કલ્પિત નિયમો, અને તે નિયમોને આધારે જુદા જુદા માણસોએ કરેલા સમાજરચનાના ખ્યાલો માનવજાતના હિતમાં કશી પંજુ વૃદ્ધિ કરતા નથી. એટલું જ નહિ, પણ જીવહું આ જમાનામાં લોકો આર્થિક, સામાજિક અને બીજા પ્રકારની જે અંધાધૂંધીથી પીડાય છે, તેનાં મુખ્ય કારણોમાંનું એક કારણ બને છે.

* ટોલ્સ્ટોય ઈ. સ. ૧૯૧૦ના નવેમ્બરની ૭મી તારીખે અવસાન પામ્યા હતા. 'સમાજવાદ' ઉપરનો તેમનો આ લેખ ૨૭મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૦માં લખાયેલો છે. 'Mide Proudly' નામના એક બોલીશિયન પત્રના તંત્રીની વિનંતિથી ટોલ્સ્ટોયે આ લેખ લખ્યો હતો. ટોલ્સ્ટોયની છેલ્લી અવસ્થા કૌટુંબિક અધકારને કારણે ઘણી વિવાદમય બની હતી. ચિરવેરાગી જેવાં તેમના સ્વભાવને નિભાવી લેવા તેમનાં પત્ની અને બાળકો તૈયાર નહોતાં. આવી વિવાદમય માનસિક અવસ્થામાં તેમણે આ લેખ લખ્યો હોવાથી તેઓ આ વિષયને તેમના સ્વભાવ અને પદ્ધતિ પ્રમાણે ખીલવી શક્યા ન હોય તે સ્વાભાવિક જ છે. તેમણે રત્ન કરેલ લખાણો વધુ ચિરાદ બને તે માટે તેમને હાથે લખાયેલી બે કાચી નોંધો પણ ઉમેરવામાં આવી છે. અલગત ટોલ્સ્ટોય આ લેખને સંજોગોનુસાર વધુ વિસ્તૃત બનાવી શક્યા નથી, છતાં સૂચના શોધકોને તેમનું આટલું લખાણ પણ ઘણું વિચારપ્રેરક નીવડશે. સંભવ છે કે આગ્રહી સમાજવાદીઓને ટોલ્સ્ટોયનું કેટલુંક કથન કદાચ ન પણ ગમે. પણ ઋષિઓનાં આર્પવચનો કોઈને ખુશી કરવા નથી લખાતાં, અનુવાદક

આકાશી ગ્રહો, પ્રાણીઓ, તેમજ વનસ્પતિના છોડોના નિરીક્ષણ, અવલોકન અને તર્કશક્તિથી તેમનાં ઉત્પત્તિ, લય, વૃદ્ધિ અને ગતિના નિયમો તારવી શકાય. જડ-પદાર્થોના નિયમો પણ તારવી શકાય. પરંતુ માણસગતના માત્ર બાહ્યજીવનના નિરીક્ષણ અને અવલોકન ઉપરથી તારવેલા નિયમો મનુષ્ય પોતાના જીવનને તેમજ બીજાઓનાં જીવનને લાગુ પાડી શકતો નથી. કેમકે ઇચ્છાશક્તિ અને સ્વતંત્ર શુદ્ધિ એ બીજા પદાર્થો અને પ્રાણીઓમાં નથી, જ્યારે મનુષ્યમાં એ સવિશેષ સંપત્તિ છે. જેમ ગતિધર્મ વગરના જડ પદાર્થો, અગર તો રૂપાઓના નિરીક્ષણ ઉપરથી તારવેલા નિયમોનું ધોરણ ગતિ, લાગણી અને સ્વયંવૃત્તિ ધરાવતા જનવરોને લાગુ પાડી શકાય નહિ, તેવી રીતે શુદ્ધિ અને ઇચ્છાશક્તિથી પ્રેરિત થયેલા માનવજીવનને જડ પદાર્થો અથવા તો જનવર-જગતને લગતા નિયમો લાગુ પાડી શકાય નહિ, અને માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરનારા નિયમો માનવજીવનના માર્ગદર્શક બની શકે નહિ; અને છતાં બે આ નિયમોને આધારે કોઈ માનવજીવનનું ભવિત્ય અથવા તો ભાવિ સમાજરચના નક્કી કરવા આજે તો તેમાં માત્ર તેની કલ્પના કરતાં વધુ તારતમ્ય હોઈ શકે નહિ.

હા, એટલું સાચું છે કે મનુષ્ય ધારે તો જનવરની ભૂમિકા ઉપર જઈ શકે છે, ઘણી વાર જાય છે, અને ત્યારે તેને પ્રાણીજગતના અને કદાચ જડજગતના નિયમો પણ લાગુ પાડી શકાય. પણ મનુષ્ય તેના સામાન્ય આવિષ્કારમાં પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિ અને શુદ્ધિ (જે દુનિયામાં મનુષ્ય સિવાય બીજા કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થમાં નથી) દુનિયાની બધી પ્રાણીસૃષ્ટિ અને જડ વસ્તુઓથી અનેાખો જ તરી આવે છે. તેથી માનવજીવન તેના સર્વ વિભાગોમાં (કૌટુંબિક, સામાજિક, રાજકીય, આંતરરાષ્ટ્રીય અને આર્થિક) આ બધા કરતાં અનેાખા નિયમને આધારે ઘડાવું જોઈએ. માત્ર બાહ્ય નિરીક્ષણ ઉપરથી ઘડાયેલા સાધારણ નિયમો અનુસાર રાજકીય રચના અથવા તો આર્થિક રચના કરવાની માફક, એન્જિનિયરિંગ, બર્નેટીન કે બીજા વાદ્યપારંગત વિદ્વાનો જે ધોષણા કરી રહ્યા છે, તેનાથી આ કાનૂન તદ્દન નિરાળો જ હશે. આ કાનૂન તો જગતના સર્વ મનુષ્યોને લાગુ પડે તેવો સાર્વભૌમ નિયમ હશે.

ઘણા પ્રાચીન કાળથી આ સાર્વભૌમ કાનૂનની અગર તો સર્વમાન્ય અને સર્વસાધારણ નિયમની શુદ્ધ, લાત્સ, સોફિસ્ટિક, ઈશ્યુપિસ્ટ, માર્ક્સ એરેલિયસ, એપીક્ટેટસ, રૂસો, કાન્ટ, ઇમર્સન, કેનીંગ અને બીજા મહાન આધ્યાત્મિક અને નૈતિક ચિંતકોએ અનેકવાર ધોષણા કરી છે. આ મહાન નૈતિક કાનૂનમાં માનવજીવનની સર્વ દિશાઓ—સર્વ અંગો—કૌટુંબિક, સામાજિક, રાજકીય, આંતરરાષ્ટ્રીય અને સાથોસાથ આર્થિક—વ્યક્ત કરવાનું માર્ગસૂચન થાય છે. પણ આ નૈતિક કાનૂન, બધા રાજદારીઓ, સમાજવાદીઓ અને બીજા વાદ્યપ્રતિણોના વાદો કરતાં અનેાખી રીતે ઘડાયો છે. પહેલો તફાવત આ છે કે સમાજરચના માટે સમાજ-વાદીઓ અને સામ્યવાદીઓના શિક્ષણ અને સિદ્ધાંતો તેમજ તેના આધારે નક્કી થયેલા બાહ્ય નિયમો જુદા જુદા વર્ગો માટે જુદા પ્રકારના છે; એટલું જ નહિ પણ પરસ્પર વિરોધી પણ છે. જ્યારે નૈતિક કાનૂન તો જગતની ઊગતી સર્વ પ્રજાઓ માટે—સર્વ દેશ માટે—સર્વ કાળ માટે—સમાજના બધા વર્ગો માટે, મુખ્યપણે એક જ છે. દાખલા તરીકે, બધા ધર્મપ્રણેતાઓનો એક ઉપદેશ છે કે, પોતાના પ્રત્યે જે વર્તાવ ન ગમે તે વર્તાવ કોઈએ બીજા પ્રત્યે આચરવો

નહિ. જગતની સર્વ પ્રજાઓ આ આદેશને માન્ય કરે છે. બન્ને વચ્ચે બીજો મહત્વનો ફેરફાર એ છે કે બધા સમાજવાદી તેમજ સામ્યવાદી પ્રચારકો માનવજાતનું ભાવિ કેવું સ્વરૂપ લેશે તે તેમની દૂકી બુદ્ધિ અને અલ્પ દષ્ટિથી આગળથી નક્કી કરે છે, અને પછી આ નક્કી કરેલા સ્વરૂપ પ્રમાણે સમાજરચના થવી જોઈએ એમ તેઓ લોકો પાસે માગણી કરે છે; જ્યારે નૈતિક કાયદો માનવજીવનના ભાવિનું કોઈ સ્વરૂપ આગળથી નહિ કરતાં માત્ર એટલું જ કહે છે કે લોકોએ આ સાર્વભૌમ કાનૂનનો ભંગ ન કરવો. રાજકીય અને સમાજવાદી સિદ્ધાંતો જે માનવકલ્યાણ સાધવાની વૃથા બગાડ હોઈ છે, તે માનવકલ્યાણ આ કાનૂનને જીવનના દરેક ક્ષેત્ર અને કાર્યમાં લાગુ પાડવાથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે.

આ સમજવા માટે એક દાખલો હીક પડશે. ધારો કે એક રસ્તો બાંધવા માટે જમીન ખોદવાનું કામ મજૂરીના બે ટાળીઓને સોંપવામાં આવ્યું છે. અને તેમને તે માટે જરૂરી સાધનો અને સૂચનાઓ પણ આપવામાં આવી છે, અને કામનો હેતુ સમજાવ્યા વગર તેમને રસ્તાની સપાટી ભરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ઉછાંછળા મનની, મિનગજ અને ત્વરિત નિર્ણયવાળી એક ટાળી વિચારે છે કે આવી રીતે રસ્તા ખોદીને શું? આ રસ્તો શા માટે છે? આ સપાટી સરખી શા માટે કરવી? આપણને આપેલી સૂચનાઓ બધી અચોક્કસ, હવાઈ અને અસ્પષ્ટ છે. માટે તેઓ પોતાના કામનું ચોક્કસ ધ્યેય અને હેતુ નક્કી કરવા વિચારે છે. તેઓ એમ વિચારે છે કે અહીં આમ નકામી સપાટી પૂર્વે જવી તેના કરતાં કોળીજના ક્યારા વાળીએ તો વધુ ઉપયોગી થાય. ત્યારે એ ટાળીના બીજા એમ વિચારે છે કે આ રસ્તાને વધુ ખોદીશું તો સોનું અને હીરા મળવા સંભવ છે. ત્યારે ત્રીજા વળી એમ વિચારે છે કે આ બધા કરતાં એક તળાવ કે કૂવો ખોદીએ તો વધુ ઉપયોગી થાય. આમ બધા અલગ અલગ વિચારચક્ષુઓ પ્રમાણે કામ કરવા લાગે છે. તેમને માલિકે સોંપેલું કામ નહિ કરતાં બીજું કામ કરવા જતાં તેઓ અસ્પષ્ટ એક બીજાના માર્ગમાં અંતરાય રૂપ થાય છે, આપસઆપસમાં અઘડા કરે છે અને પરિણામે તેમના હિતાર્થે સોંપેલું કામ તો તેઓ નથી કરતા એટલું જ નહિ, પણ તેમના અનિવાર્ય અઘડાઓમાં તેઓ પોતાની જિંદગી બરબાદ કરે છે. સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય બાહ્ય સ્વરૂપને આગળથી નક્કી કરી તેની પાછળ પોતાનું જીવન ખર્ચેનારા માણસો આ ટાળી જેવા છે. જ્યારે નૈતિક કાનૂનને વશ વર્તનારા માણસો માલિકની સર્વ સૂચનાઓ અનુસાર વર્તે છે, કેમકે તેમને ખાતરી છે કે સરજનહારની ઇચ્છાને વશ વર્તવામાં તેમનું સર્વપ્રકારે કલ્યાણ જ છે.

માનવજીવન અતિ ક્ષણજીવી છે. ખબર નથી તેનો ક્યારે અંત આવે? આ દૂકે જીવન દરમિયાન દરેક માનવીના હૈયામાં તેના આત્મામાં જે નૈતિક કાનૂન વસી રહ્યો છે, જે નૈતિક કાનૂનને જગતના સર્વ ધર્મોએ બાંધ્યો છે, તે કાનૂન અનુસાર વર્તવા કરતાં વધુ સરળ અને સ્વાભાવિક બીજું શું હોઈ શકે? પણ આજે માનવી આ પરસ્પર વિરોધી સિદ્ધાંતોથી દોરવાઈ ગય છે. નૈતિક કાનૂનનો ભંગ કરીને સિદ્ધ થાય એવી સમાજરચના અને જીવનરચના માટે અહોરાત્ર રચ્યો રહે છે. પોતે ઉત્તમ માનેલી કલ્પિત સમાજરચનાને સિદ્ધ કરવા અથવા ટેકા આપવા માટે નૈતિક કાનૂનનો ભંગ કરવાની ટેવ ધણી પ્રાચીન

વખતથી ચાલી આવે છે. ઘણા તેને અનિવાર્ય માનીને સ્વીકારી લે છે. આપખુદ કે ઉદાર મતવાદી સરકારો, સામ્યવાદીઓ તેમજ જુદી જુદી કક્ષાના સમાજવાદીઓ-આ બધાઓ આ જ વસ્તુનો પ્રચાર કરે છે અને પોતે આચરી રહ્યા છે.

આ બધું શા માટે ? આની પાછળ એક મહાભ્રમ રહેલો છે. લોકો એમ માને છે કે પોતાને કીક લાગે તેવી રીતે બીજાઓના જીવનવ્યવહાર ગોઠવવાનો તેમને હક્ક છે. પોતે જોમ જીવે છે, તેમજ બીજાઓ જીવે તે માટે બળજબરી અથવા તો હિંસા પણ વાપરવાનો તેમને હક્ક છે એમ મનાય છે. આ ભ્રમથી દોરવાઈને આ વહેમને વશ થઈને તેઓ પોતાના કાર્યમાં હેતુનું આરોપણ કરે છે. આ હેતુને સરકાર રાષ્ટ્રપ્રેમ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ અથવા તો શાસન વગરની સરકાર એવાં નામો આપે છે. પોતાનું ખરું ભવિત્ય સિદ્ધ કરવાને બદલે અને સર્વ કલ્યાણની ભાવના સિદ્ધ કરવાને બદલે તેઓ બીજાઓના જીવનવ્યવહારનું નિયમન કરવામાં પોતાની બધી શક્તિ અને જીવન સર્વસ્વ ખર્ચે છે. આનું પરિણામ એક જ આવે છે-બીજાં હોઈ જ ન શકે-કે તેઓ આ કડિપ્ત કલ્યાણને કદી સિદ્ધ નથી કરી શક્તા એટલું જ નહિ, પણ પોતાના અંગત જીવનમાં પણ વધુ નીચા ને નીચા બિતરતા બન્ય છે. બધાં યુદ્ધો, ફાંસીઓ, બળવાઓ, શ્રમજીવીઓનું શોષણ અને બીજા બધા સામાજિક અનર્થોનું મૂળ સર્વોચ્ચ આ વહેમમાં જ રહેલું છે,

આવા વહેમો હું એક જ દાખલો ટાંકું. સમાજવાદી સિદ્ધાંત એમ માગે છે કે શ્રમજીવી જનતાને તેમની મહેનતનું ફળ મળવું જોઈએ. પણ આ શ્રમજીવી જનતા પાસેથી તેમની મહેનતનાં ફળો કેણુ ઝૂંટવી લે છે ? મૂડીવાદીઓ. અને કામદારો પાસેથી તેમની મહેનતનાં ફળો કેના જોરે મૂડીવાદીઓ ઝૂંટવી લે છે ? રાજસત્તાના બળથી. એટલે કે પોલીસ અને લશ્કરના બળે મૂડીવાદીઓ શ્રમજીવી જનતા ઉપર શાસન ચલાવી રહ્યા છે, તેમને દમગીરી રહ્યા છે. પણ આ લશ્કર અને પોલીસ આ કામદાર વર્ગનું જ બનેલું છે કે જેનું મૂડીવાદીઓ અહોનિશ શોષણ કરી રહ્યા છે ! તો શા માટે લશ્કર અને પોલીસના માણસો પોતાના જ વર્ગના માણસોનું દમન કરવામાં હથિયાર બનતા હશે ? પોતાના જ ભાંડુઓ જેવા શ્રમજીવીઓની મહેનતનું ફળ તેઓ શા માટે ઝૂંટવી લેતા હશે ? કારણ કે તેઓ જામમાં રહે છે. તેઓ ફાસલાય છે. હવે આ જામ અને ફાસલામણીનું છેદન કરવા માટે સમાજવાદી સિદ્ધાંત શું શીખવે છે ? કામદારોના લાસ માટે જુદી જુદી જાતનાં યુનિયનો-મંડળોની સ્થાપના કરવાની તેઓ ભલામણ કરે છે. સહકાર, હડતાલો અને સમાજવાદી સિદ્ધાંતનો પ્રચાર વગેરે સાધનોનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે. પણ જે ભ્રમિત માન્યતા હેઠળ પ્રગતો એક વર્ગ બીજા વર્ગને છેતરવાનું આવશ્યક માને છે, અને બીજો વર્ગ તેને તાબે થવાનું જરૂરી માને છે તેનો નાશ તેઓ કરી શકે છે ! એક માણસ બીજા માણસને અથવા તો એક વર્ગ બીજા વર્ગને છેતરે નહિ એ તેઓ શીખવે છે ? જીલ્લમાટને શરણે નહિ થવાનું તેઓ શીખવે છે ? બીજાના દુઃખોને તાબે થઈને હિંસાનો અને બળજબરીનો ઉપયોગ કરતા પોલીસ અને લશ્કરને તેઓ કશું શીખવી શક્યા છે ?

ધારો કે કેટલાંક સમાજવાદી મંડળો અગર સામ્યવાદી મંડળોના પ્રણેતાઓ સત્તા ઉપર છે, અને તેમના ચબ્દો અને કાવત્રા અનુસાર મૂડીવાદીઓ અને મિલકતદારોને વર્તવાની

તેઓ ફરજ પાડી શકે તેમ છે. હવે સંગઠન કર્તાઓ અને જેમનું સંગઠન કરવાનું છે તેઓ સામાજિક રચનાના ઉત્તમ પ્રકાર બાબત કદી સંપૂર્ણપણે એકમત થયા નહોતા, થઈ શકતા નથી, અને ભવિષ્યમાં થઈ શકવાના નથી. અને જો આ પ્રમાણે સમગ્રમૂર્તી અગર એકમતિ નહિ હોય તો અત્યારે ચાલે છે તેમ એક વર્ગને બીજા વર્ગ સામે હિંસા વાપરવાની જરૂર પડવાની. પ્રજાનો અમુક ભાગ પ્રજાના બીજા ભાગને પોતાને અનુકૂળ બનાવવા માટે બળ વાપરવાનો. સત્તાધીશો હુકમ કરે ત્યારે લોકોએ સામસામા હિંસા કરવી એવો ભ્રમ જો લોકોમાં પ્રચલિત છે, તેને વધુ પોષવામાં આવે તો જ આ હિંસા શક્ય અને હિંસાખોરોની દૃષ્ટિએ સફળ બને.

સત્તાધીશોએ સત્તા ઉપર રહેવા માટે પ્રજાને છેતરપિંડીઓથી ફાસલાવવી પડે છે, અને ઘાતકી ઉપાયોથી ડરાવેલી પણ પડે છે. તેમને કેદખાનાંઓ પણ જોઈશે જલ્લાદો પણ જોઈશે. તેમને પોલીસ અને લશ્કર પણ જોઈશે કે જે તેમના એક હુકમના આધારે ગમે તેટલા માણસોની કતલ કરવા પણ તૈયાર હોય. હવે જે રાજ્ય, પછી તે સમાજવાદી હો કે શાહીવાદી હો, તેના અસ્તિત્વ માટે આ બધાંની આવશ્યકતા હોય તે પ્રજાનું કલ્યાણ કરી શકે એવી આશા આપણે કેમ રાખી શકીએ ?

લોકો પોતાની અંદર આપસઆપસમાં હિંસા વાપરતા બંધ થાય તે માટે આ ભ્રમનું છેદન કેવી રીતે થાય તે આપણે વિચારીએ. આનો એક જ ઉપાય છે. જીવનના એક સાર્વભૌમ કાયદા હેઠળ સર્વ પ્રજાનું યુનિયન. આ સંઘટ્ટિતના પરિણામે સામાજિક રચના પણ સ્વપાઈ શકશે. આવો કાયદો છે કે જોને સમજવાથી વર્તમાન અનિષ્ટનું મૂળ કારણ રહે થશે. આપસ આપસમાં હિંસા વાપરવાની લોકોની બ્રાન્તિ નાશ પામશે. અને તેથી પરિણામે મૂડીવાદીઓ કામદારોની મહેનતનું ફળ ખૂટવી શકશે નહિ. શ્રમજીવીઓને તેમના શ્રમનાં ફળોથી વંચિત રાખી શકાશે નહિ. કેમકે લોકો હુકમને આધીન થઈને બીજાની હિંસા કરવા તૈયાર થશે નહિ. પોતાને ન ગમે તે બીજા પ્રત્યે ન કરવાનો જે મહાન નૈતિક કાયદો છે, તેનું આચરણ કરવાથી લોકોના જીવનમાં નવી 'ધર્મનિષ્ઠા' પ્રગટશે, નવો પુણ્યભાવ પ્રગટશે. માણસ બીજા માણસ સામે હિંસા વાપરવાનું અગર તો હિંસામાં ભાગ લેવાનું સંતર બંધ કરશે તેની સાથોસાથ જ અન્યાયી સમાજરચનાનું મુખ્ય સાધન દમન છે તે નષ્ટ થશે.

પણ કોઈ એમ દલીલ કરે કે “હા, જો બધા લોકો હિંસાનો ત્યાગ કરે તો જ એ શક્ય છે. એક માણસ કર ભરવાની ના પાડે અગર તો લશ્કરમાં ભરતી થવાની ના પાડે તો તેથી શું ફરક પડે ?” પણ આ દલીલ કરનાર બૂલી ગય છે કે નૈતિક કાયદાને માનનાર માણસ પોતાને ફાયદો કે ગેરફાયદો થાય છે એવી ગણતરી કરીને કાંઈ નથી કરતો. કોઈ અર્થ સાધવો છે, અગર કોઈ ધારણા બર લાવવી છે એવા વિચારથી તે કર ભરવાની ના પાડે છે અગર તો લશ્કરમાં જોડાવાની ના પાડે છે એમ નથી. પણ પોતાને માટે બીજી રીતે વર્તવું એ અગ્રભવ માને છે. ધર્માચરણનું તેનું જ્ઞાન તેને બીજી રીતે વર્તતાં અટકાવે છે. ધાર્મિક અગર નૈતિક કાયદા ઉપરથી જે તારણ નીકળે છે તેનો સ્વીકાર ન કરવાથી માનવ-જીવન પશુજીવનની સપાટીએ ઊતરે છે એમ તે સમજે છે. પશુજીવન અને માનવજીવનમાં જે મહત્વનો ફેર છે તે માનવીનું ધર્માચરણ છે, સાર્વભૌમ નૈતિક કાયદાની તેની પિઞ્જાન છે.

હિંસામાં લાગ લેવાની ના પાડનારની સંખ્યા ઘટલી છે તે બહુ અગત્યનું નથી, પણ તેઓ કયા કારણસર કેને ખાતર ના પાડે છે, તે અગત્યનું છે. આથી નૈતિક કાયદામાં શ્રદ્ધા રાખીને હિંસા કરવાની ના પાડનાર એક માણસ તેને જ્ઞેત્રમાં પૂરનાર કે ફાંસીએ ચડાવનાર લાખો માણસો કરતાં વધુ બળવાન છે. અને તેનું પગલું હજારો સુલેહ પરિષદો, પાર્લામેન્ટનાં ભાષણો, સમાજવાદ અને સત્યનું આવરણ કરનારા ખીન્ન બધા વાદપુરાણો કરતાં વધુ મહત્ત્વનું અને વધુ ફળદાયી છે, વધુ પરિણામકારી છે.

સરકારો અને મૂડીવાદીઓ આ સત્યને સારી રીતે જાણે છે. લોકોની ભ્રાન્તિ અને હિંસા ઉપર નબી રહેલી તેમની સત્તા આ નૈતિક કાયદાના આવરણ સામે ટકતી નથી એ પણ તેઓ જાણે છે. આત્મરક્ષણની સાહજિક વૃત્તિથી તેઓ આ બધું જાણે છે, તેથી સર્વ સ્થળે—ગપાનમાં પણ—આ સાદા સત્યનું વિવરણ કરનારાં પુસ્તકો સામે પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે છે. અને જેઓ પોતાના જીવનમાં અને આવરણમાં આ નૈતિક કાયદાને આવરે છે તેમને જ્ઞેત્રમાં પૂરવામાં આવે છે.

બધી સરકારો અને મૂડીવાદીઓને સમાજવાદનો નહિ પણ આ જાતના ધર્મવૃત્તિનો ડર વધુ લાગે છે. ઊંચકું સમાજવાદ, ધારાસભાઓ અને પરિષદો વગેરે સરકારો અને મૂડીવાદને મદદ કરે છે. આ બધા વાદો અને સંસ્થાઓ વાણી અને શબ્દજ્ઞાનોની પરંપરાથી અનિષ્ટના સાચા મૂળને આવરી દે છે. અને સમાજવાદીઓ જે અનિષ્ટ સામે મૂકવા મથે છે, તે જ અનિષ્ટને લોકો આ બધા ગૂંચવાડાભર્યા વાદવિવાદોથી જોઈ શકતા નથી.

ખરેખર, કહેવાતી ખ્રિસ્તી દુનિયા વહેમો ઉપર જ જીવે છે, અને વહેમોમાં જ રચી પચી રહે છે. આ વહેમો અનેક જનના છે. ધર્મોના વહેમો, પાદરીઓના વહેમો, રાજ્યના વહેમો, વિતાનના વહેમો, ખીન્ન લોકોના જીવનને ઝોકવવાના વહેમો, કળાના વહેમો, પ્રગતિના વહેમો, દેશવાદીના વહેમો, સમાજવાદના વહેમો—આમ અનેક વહેમોની પરંપરામાં લોકો જીવે છે અને મરે છે. પણ ખીજું શું થાય ? ત્યાં શ્રદ્ધા નથી ત્યાં વહેમ જ હોય. અને આપણે જોઈએ છીએ કે શ્રદ્ધાનો તો કેવળ અભાવ જ છે. ધર્મના રૂઢ વહેમો અને પ્રજાસિક્ષાઓ કરતાં ધર્મ વધુ મદાન છે એ સત્ય લોકોને સમજાયું નથી. ત્યારે કહેવાતા ધર્મો અગર પંથો માનવજીવનની શૂળ સંતોષી ન શકે ત્યારે લોકોએ પોતાના જીવનઘડતરના પાયા નરીકે નવા અને નક્કર ધાર્મિક સિદ્ધાંતો લેવા જોઈએ. પણ કમનસીબે આપણી ખ્રિસ્તી દુનિયામાં કંઈક એવું બન્યું છે કે લોકો પાસેથી તેની દુર્દશા ઠંકાર્થે જાય છે, પણ આ ઘણા ઘોરો વખત જ ઠંકાર્થ રહે છે, કેમકે તેમની વાસ્તવિક દુર્દશા તેમને આખરે તો વિચાર કરાવ્યા સિવાય રહી શકતી નથી.

દવે બન્યું છે એવું કે જીવનનો મુખ્ય ધર્મસિદ્ધાંત લોકોએ ખોયા પછી તેને પાછો મેળવવાનો લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો નથી. ખરી રીતે આ ધર્મસિદ્ધાંત વગર પ્રજા કદી જીવી નથી અને જીવી શકવાની નથી. પણ તેને પ્રાપ્ત કરવાને બદલે આપણી મુશ્કેલી દુનિયાએ આનંદાત્મક કર્યો કે દવે ધર્મ નાજુદ થયો છે, તેની દવે જરૂર પણ નથી. અને ધર્મના મૂળ વહેમોથી આપણે દવે ઘણા આગળ વધ્યા છીએ. તેઓ દલીલ કરે છે કે, “ ગાડાં અને

ઊંડામાં મુસાફરી કરતી જંગલી જાતિઓ માટે ધર્મની આવશ્યકતા હતી. પણ આપણે તેમના કરતાં ઘણા આગળ વધેલા છીએ. આપણી પાસે પ્રગતિ છે, ઉત્કાન્તિ છે, સુધારો છે, ઈશ્વર છે, રેડિયમ છે, અણુ પરમાણુનો સિદ્ધાંત છે. આપણે કલાકના ૬૦ માર્કે મુસાફરી કરીએ છીએ એટલું જ નહિ, પણ આપણે આફ્રિકા પર્યટ ઉપર ઊડીએ છીએ, પાણીની અંદર વહાણ ચલાવીએ છીએ, સિનેમાઓ છે, ટેલિફોનો છે, વાયરલેસ ટેલિગ્રાફો પણ છે. હવે તમારે વધુ શું જોઈએ ? ” પણ આ દલીલખાંણને હું પૂછવા માગું છું કે અત્યારે સમાજમાં કેટલાક કરોડાધિપતિઓ એવા છે કે જેમને તેમનાં નાણાં કયાં રોકવાં તેની ખબર પડતી નથી અને ખીજ બાણ કરોડો ખેડારો છે કે જેમને કામ આપવામાં આવે તો તેને તેઓ મોટી મહેરબાની ગણે એવી પરિસ્થિતિ છે એ ખરું છે ? દર વર્ષે હથિયારો અને શસ્ત્રાઓ પાછળ કરોડોનો જંગી ખુમાડો કરવામાં આવે છે એ સાચું છે ? ગણ્યામાંકવા મૂઢીભર માણસોના હુકમને વશ થઈને લાખોનાં લશ્કરો એક ખીજનાં ગળાં કાપવા તૈયાર છે એ સાચું છે ? આ પરિસ્થિતિને તેઓ પ્રગતિ તરીકે ઓળખાવે છે ? પણ તેઓ કહેશે : “ સમાજવાદ અને સુલેહ પરિપક્વ મારફત આનો ઉકેલ થઈ જશે, પણ અત્યારે હવે જરીપુરાણા ધર્મની આવશ્યકતા નથી. આપણા સુધરેલા જમાનામાં આ જરીપુરાણા ધર્મની વાત કરવી તે હાસ્યાસ્પદ છે. ”

આપણી કહેવાતી સુધરેલી દુનિયાની આ ખેંચફેંચ અને જડતા દિગ્મૂઢ કરી નાખે તેવી છે ! પણ હવે વાતનો સાર દૂકામાં કદી દઉં.

જો તમે, વીસમી સદીના યુવાનો, ભાવિના ધણેયા, તમારા ઉચ્ચ ભાવિને પાર પાડવા ઇચ્છતા હો તો તમારે પહેલાં તો કેટલાક બ્રમો અને વહેમોમાંથી મુક્ત થઈ જવું જોઈએ. ભવિષ્યમાં માનવજાતની ઉત્તમ સમાજરચના કેવી હોય એ તમે જાણો છો એવા બ્રમ પહેલાં કાઢી નાખો. ખીજો વહેમ દેશભક્તિનો છે : પછી તે રશિયન હો, અમેરિકન હો, યા ગમે તે દેશનો હો. ત્રીજો વહેમ વિજ્ઞાનનો છે. વૈજ્ઞાનિક સત્યને નામે લુદી લુદી જાતની આર્થિક અને સામાજિક વિચારપ્રણાલિઓ તમારી પાસે રજૂ કરવામાં આવે છે, તેને વૈજ્ઞાનિક સત્ય તરીકે સ્વીકારવાના બ્રમથી દૂર રહેજો. ચોથો અને સાંથી અગત્યનો વહેમ—જે અત્યારનાં સર્વે અનિષ્ટાનું મૂળ છે—એ છે કે ધર્મના દિવસો ભરાઈ ગયા છે, અને તે હવે ભૂતકાળનો વિષય છે.

આ બધા વહેમોમાંથી પહેલાં મુક્ત થયા પછી માનવજાતના મહાન ચિંતકોએ જીવનના સાચા મૂળ વિષે જે સત્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેનું તમારે અવગાહન કરવું જોઈએ. અને જ્યારે તમને નક્કર ધાર્મિક જીવનનો સાચો ખ્યાલ આવશે, ત્યારે તેનાં સૂચનો મુજબ તમારે વર્તવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈશે. આ ધર્માચરણ તમારે પોતાના માટે અગર ખીજને માટે કોઈ પ્રાપ્ત કરવા અથવા કોઈ ધારણા બર લાવવા માટે નહિ હોય, પણ આ ધર્માચરણ તો માનવજીવનનો ઉચ્ચ હેતુ પૂર્ણ કરવા માટે હશે. આ જીવન જીવતાં જીવતાં તમે એવા અગમ્ય ભાવિને પ્રાપ્ત કરશો કે જે નિશ્ચિતપણે મંગળકારી, કલ્યાણકારી હશે.

મહત્વનો ભેદ

[કાચી નોંધ]

નૈતિક કાયદાના આચરણ સિવાય કાયમી, સુરેખ અને સારાં પરિણામો આવી શકે જ નહિ; જ્યારે સમાજવાદી શિક્ષણ લોકોની આર્થિક રિથિતિ સુધારવામાં વિધનરૂપ છે. આનું કારણ મારી સમજણ પ્રમાણે એ છે કે ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણના અનુસરણથી સમાજનો આત્મા પલટી જાય છે, તેનું મૂળ સ્વરૂપ બદલાય છે, જ્યારે સમાજવાદી શિક્ષણ બહુ તો માત્ર સમાજનાં બાહ્ય સ્વરૂપમાં જ ફેરફાર કરાવી શકે. ખીજું ધાર્મિક અને નૈતિક કાયદો સર્વરથળ અને સર્વકાળ માટે એક હોય છે. બધા ધર્મોમાં માનવજાતના અંધુત્વનો સ્વીકાર છે, અને પોતાને જે ન ગમે તેનું આચરણ ખીજા પ્રત્યે કરવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે, જ્યારે સમાજવાદી અને સામ્યવાદી શિક્ષણ જુદા જુદા વર્ગો માટે જુદું જુદું અને પરસ્પર વિરોધી છે. અત્યારની સમાજરચનાને બદલે ભવિષ્યમાં કેવી સમાજરચના હોવી જોઈએ તેનો નિર્ણય લોકો આગળથી કરવા નીકળે ત્યારે આ વિરોધ અનિવાર્ય બને છે. ત્રીજું એ છે કે ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ પ્રમાણે આચરનાર પોતાને કાયદો થશે એવી ગણતરી કરતો નથી. પોતાને, કુટુંબને કે પોતાના વર્ગને શો કાયદો થશે એવી કશી ગણતરી ધર્મ કે નીતિનો અનુયાયી કરતો નથી, પણ સમાજવાદી શિક્ષણ આથી જિલદું જ શીખવે છે. બધાને સરખો કાયદો એ સિદ્ધાંત ઉપર સમાજવાદી શિક્ષણ ધડાચેલું છે. પણ મજૂરીના અનેક જાતના ભેદો, તેમજ એકનો ખીજા ઉપર આધાર વગેરે કારણોસર આવી સમાન દ્વિસ્તાની સિદ્ધતા કરવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ જોવા યાય છે. આ મુશ્કેલીઓને પરિણામે ભૂતકાળમાં સદાય ધર્ષણ અને કલહ જોવા યાય છે, અને ભવિષ્યમાં થશે. આથી જે માણસોને પોતાના આચરણનાં આવાં પરિણામો લાવવાં છે, તે આગળથી નક્કી કર્યા સિવાય ધર્માચરણ કરે છે. તેઓ કાયમી, યોગ્ય અને કલ્યાણકારી પરિણામો મેળવે છે, જ્યારે આગળથી ગોકલેલ કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે સમાજવાદીઓએ શોધેલા મનરવી કાયદાને વર્તવાથી આ પરિણામોનો અંશમાત્ર પણ સિદ્ધ થતો નથી.

ક્રાંતિકારીને પત્ર

[કાચી નોંધ]

માણસનો બાહ્યજાત સાથેનો આધ્યાત્મિક સંબંધ અને આ સ્થાપિત સંબંધમાંથી નિષ્પત્ત થતો સદાચાર તેને હું ધર્મ તરીકે જાણખાતું છું. પોતાના કાયદા માટે જ આ બધું જગત છે એવી જગત પ્રત્યે વૃત્તિ ધરાવનાર આધ્યાત્મિક માણસ જરૂર પડ્યે સ્વાર્થ ખાતર દિસાનો ઉપયોગ કરતાં આચરકો ખાશે નહિ. આથી આધ્યાત્મિક માણસોને જગતની વર્તમાન કુઃખદ રિથિતિમાંથી બચવાનો કાર્ષ આશો નથી. પણ જે લોકો પરસ્પર પ્રેમ સંબંધથી બંધાય છે, પોતામાં અને પારકામાં પ્રેમના ઈશ્વરી સિદ્ધાંતને વશવર્તનિ ચાલે છે તેઓ દિસાથી પોતાને ગમે તેટલો કાયદો થતો હોય અગર તો દિસા ન વાપરવાથી ગમે તેટલું નુકસાન થતું હોય તો પણ, કાર્ષ પણ સંજોગોમાં દિસા વાપરશે નહિ. આ જ લોકો આધ્યાત્મિક કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરશે.

ધંધાદારી દષ્ટિએ લેખન વિરુદ્ધ પ્રકાશન

[એક જાડતી નોંધ]

ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી
રતિલાલ ઉકાભાઈ પટેલ

‘લેખક યવામાં ત્રણ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ નડે છે: પહેલી એ કે પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય કંઈક લખી શકવું; બીજી, તે વસ્તુને પ્રગટ કરનારી પ્રામાણિક વ્યક્તિઓનો ભેટા યવો; અને ત્રીજી, પોતાનાં લખાણ માટે અકલમંદ વાચકોની પ્રાપ્તિ થવી.’

— કેાલ્ટન

‘બિચારો લેખક પોતાનાં સ્વજનોથી દૂર પડી મનોરાજ્યમાં એકલો જ મહાલે છે અને એક વિષયના વિચારોની મૂનમાં ધણે વખત ખચ્ચ પછી તે વિચારોને કાગળ પર મૂકવામાં વખત ખચે છે અને છેવટે તે લેખ જલ્દાર પડે છે તદ્દારે અખતરગી જનસમાજના તરંગ પર તેનાં વેચાણનો આધાર રહે છે. સંભવિત છે કે ઉત્તમોત્તમ લખાણમાયી પણ હારનિર્વાહ જોગ આવક ન થાય. પરિણામે એ લેખકને સંપૂર્ણ ખિન્નતા અને નિરાશામાં લાગે. વખત ગુનરવો પડે છે. જે નિર્દોષ સ્ત્રીપુત્રાદિ કુટુંબી જનો તે બિચારા લેખકની આવક પર આધાર રાખતાં હોય છે તદ્દમને નાહક કંગાલિયત વેડવી પડે છે. વ્યવહારદષ્ટિએ લેખકનો ધંધો લેવો એ મ્હોટામાં મ્હોટી મૂર્ખાઈ છે; પણ જદેમનાં મજાજ અને હૃદય એ માટે જ બનેલાં છે—જેઓ એ ધંધો લેવાની ‘ગ્રેસ’ ને દબાવી શકે તેમ નથી તદ્દમને માટે એ જ એક ધંધો છે અને ફુનિયાના કિંમતીમાં કિંમતી રતનો આપણે એ વર્ગમાંથી જ મેળવી શક્યા છીએ.’

— વા. એ. શાહ

અ. જો જ્યારે ગુજરાતભરમાં લેખકો તેમજ પ્રકાશકોના સહકારની અજબગજબની વાતો થઈ રહી છે ત્યારે ક્યાંક ક્યાંક પ્રકાશકો તેમજ પત્રકારો તરફથી લેખકોને મળેલા કપરા અનુભવોની અવનવી કથનીઓ પણ સંભળાય છે. આ રીતે લેખકો અને પ્રકાશકો વચ્ચેના સહકાર તેમજ સંઘર્ષણનો પ્રશ્ન છણાઈ રહ્યો છે ત્યારે બીજી બાજુએ જનસાધારણ તો એ પુસ્તક પ્રકાશનનાં કાર્યને કોઈ અનોખાં તેમજ રોમાંચકારી સાહસ તરીકે જોળખાવતો હોય એવું ઘણીયે વાર જણાય છે. એવા સામાન્ય મનુષ્યને તો એવો કોઈ બેહોદો ખ્યાલ હોય છે કે પ્રકાશનનો વ્યવસાય આર્થિક દષ્ટિએ અત્યંત લાભદાયી હોય છે; પરંતુ એ ધંધામાં રહેલી આંટીઘૂંટીઓ, ગૂંચવણો તેમજ મુશ્કેલીઓનો થોડો પણ ખ્યાલ એવા મનુષ્યને લાગ્યે જ હોય છે. બીજી બાજુએ કોઈ પ્રકાશક સાથે અંગત સંબંધ સાધી શકનારો મનુષ્ય તો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકે છે કે પુસ્તક પ્રકાશનનો વ્યવસાય તો સૌથી વિશેષ જોખમકારક ધંધાઓમાંનો એક છે—રે પુસ્તકનાં લેખન જેટલો જોખમકારક તો છે જ એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ જેવું બિલકુલ નથી. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તો એટલે સુધી કહેવાય છે કે પ્રત્યેક પાંચ હાથપ્રતો (Manuscripts)માંથી માત્ર એક જ પ્રસિદ્ધ થવા પામે છે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ પ્રકાશનના ધંધાથી ઘણેખરે અંશે ખિનમાહિતગાર રહેનારા કેટલાક લેખકો તો એ પુસ્તકપ્રકાશન રૂપી વ્યવસાયના પાયમાં રહેલી એકની

એક મૂલ્યવત્ હકીકતથી પણ વાકેફ થવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય એવું ભાગ્યે જ જણાય છે. ઘણીખરી વાર તો એવા લેખકો બૂલી જાય છે કે પુસ્તકપ્રકાશક કે પત્રપ્રકાશક કંઈ નહિ તો હેવટ એક ધંધાદારી મનુષ્ય છે, જેનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો પોતાને લાભદાયી નીવડે એવાં પ્રકાશનોને હાથ ધરવાનું છે. અલખત દરેક પ્રકાશકના દક્ષતરમાં બે-ચાર સારા પુસ્તક-વિક્રેતાઓનાં તેમજ કેટલાયે શિષ્ટ લેખકોનાં નામ નોંધાયેલાં જ પડ્યાં હોય છે, પરંતુ સાધોસાથ તે સાચી જ રીતે સમજ ચૂક્યો હોય છે કે એ રીતે નોંધાયેલાં નામ માત્રથી કંઈ તેનો દલાડો વળવાનો નથી. તે તો નિઃશંકપણે માનતો હોય છે કે સારું પુસ્તક એટલે સાહિત્યની દુનિયામાં ખગલભાટ ઉપગમવનારો ગ્રંથ નહિ પણ સારું પુસ્તક એટલે તો સતત તેમજ ચાલુ વેચાણ આપી શકનારું પ્રકાશન. અને એવાં પ્રકાશનો દ્વારા જ ખરેખરી અર્થગ્રાપ્તિની આશા તે રાખી રાકે છે. કારણ રૂપિય જ છે: દિન પર દિન જે પુસ્તકની માગ જનસમાજ તરફથી વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ચાલુ રહે તેમ હોય તેવા જ કોઈ ગ્રંથનાં પ્રકાશનને પ્રત્યેક પ્રકાશક પોતાના અવસાયના મદાર રૂપે ગણતો હોય છે અને સાચી વાત પણ એ જ છે કે જે લેખક પાસે જનતાને સુણાવવા યોગ્ય કંઈક વસ્તુ હોય અને તેને સમાજ સમક્ષ રજૂ કરવાની જેની પાસે આકર્ષક શૈલી તેમજ હથોટી હોય તેવા લેખકનાં પુસ્તકો તરફ સૌ કોઈની નજર ખેંચાયા વગર ભાગ્યે જ રહેવા પામે છે.

એવાં દૃષ્ટિગીઢને રજૂ કરનારું કોઈ પુસ્તક પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રકાશક ક્ષેત્રમંદ નીવડે છે ત્યારે તે એવાં અનુમાન પર, અવશ્ય આવે છે કે અમુક વિષયને લગતાં ઉપયોગી પુસ્તકોની માગનું પ્રમાણ વધુ અંશે હોય છે. પ્રકાશક સ્વાનુભવે સમજી શકે છે કે એવાં ઉપયોગી પુસ્તકોનો અવાજ સમાજના સઘળા થરના લોકોના કાન સુધી પહોંચવા પામે છે. કોઈ કોઈ વખતે તેને એવા પ્રકારનો કડવો અનુભવ પણ થવા પામે છે કે પોતાની દૃષ્ટિએ સરસ લાગતું પ્રકાશન, જનતાને ખુશ કરવાનાં કાર્યમાં ઘણી યે વાર કોઈ આકર્ષિક રીતે નિષ્ફળ પણ નીવડે છે. અને એ પુસ્તક કરતાં ક્યાંયે ઓછી ઉપયોગિતાવાળું તેમજ હલકી કક્ષાનું ખીન્તું કોઈ સાધારણ પુસ્તક લોકરંજનની દૃષ્ટિએ પહેલા ગ્રંથને વટાવી પણ જાય છે અને વિક્રમની દૃષ્ટિએ કોઈ અનોખી રીતે તે સફળ થઈ જવા પામે છે. પરિણામે, જનસમાજને ઉપયોગી હોય એવાં સાચાં પુસ્તકોની માગ તો વણપુરાયેલી જ રહેવા પામે છે, અને સારા ગ્રંથોનું સ્થાન કેટલાયે ઊતરતી પાયરીનાં પુસ્તકો બધાવી પડે છે એમ અનુભવીઓનું કહેવું છે.

પ્રકાશકની સ્થિતિ અનેક વખત નાટક કંપનીઓના સંચાલક જેવી થઈ જાય છે. કોઈ કોઈ વખતે પોતાનાં પ્રકાશનને લગતી અમુક સરસ વસ્તુ તેની નજર બહાર રહી જવા પામે છે અને છેક હેવટ સુધી એ ખીના વણપડાયેલી જ રહેવા પામે છે. પરંતુ એ પુસ્તકને જનસમાજ સમક્ષ રજૂ કર્યા પછી જ્યારે સમાલોચકો તેમજ વિવેચકો એ વસ્તુને પકડી પાડીને જાહેર રીતે ખુલ્લી પાર્ટી દે છે ત્યારે જ પ્રકાશક એ વાતથી વાકેફ થાય છે. પરંતુ એવું ખની ગયા પછી પ્રકાશક તો આંખ આડા કાન કરવાનું જ શીખ્યો હોય છે. પ્રકાશક પણ દરેક મનુષ્યની પેઠે બૂલને પાત્ર હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આમ હોઈને તે તો ગઈ શુભરી વિસરી જવામાં જ લાલ માને છે અને એ વાત પ્રત્યે થોડુંકું પણ ધાંધલ થાય એમ એ અંતરથી ઇચ્છતો જ નથી; છતાં પણ એવા પ્રકારના સ્વાનુભવોને

પોતાનાં હૃદયમાં સંઘરી રાખીને લવિષ્યનાં પ્રકાશન વખતે ઉપયોગમાં લેવાનું તે ચૂકતો નથી. વળી એવો અનુભવી પ્રકાશક તો પોતાનાં પ્રકાશનમાં જ, તેના વિશેષ પ્રમાણનાં વિક્રય માટેનાં ખાસ વશીકરણ ભરી દેવામાં અચ્છી રીતે પારંગત થયેલો હોય છે એટલે પોતે પ્રગટાવેલા ગ્રંથ માટે ઝોળામાં ઝોળી એટલી આરામ રાખવાનો તો હક એને હોવો જ જોઈએ કે ઝોળાળપૂર્વકની સાવચેતી રાખવાથી પોતાનાં એ સાહસદ્વારા રીતસરનો આર્થિક લાભ પોતે પ્રાપ્ત કરી શકે.

આજે લોકોને વાર્તાગ્રંથો વાંચવા બહુ ગમે છે એમ સમજીને એકાદી નવલકથા માટેની જનસમાજ તરફથી થનારી માગણીનું ચોક્કસ માપ કાઢવાનો પ્રયાસ કરનારો પ્રકાશક, કોઈ કોઈ વખતે થાપ પણ ખાઈ ભેરો છે. એવું બનવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હોય છે એમ અનુભવી-ઓનું પણ કથન છે. કારણ સમજી શકાય તેટલું સ્પષ્ટ છે કે હાલે લખાયાનાં પાનાંઓના અમુક જથ્થાઓનો બનેલો એક મોટો થોથો પુસ્તકાકાર પ્રગટ થયા પછી જનતાના આદરને પાત્ર જ થઈ શકશે અને તેની પ્રતો નહિ જેવા ટૂંકા સમયમાં ખપી જશે એ બાબતની રીતસરની ખાતરી આપવાની હિંમત ભાગ્યે જ કોઈ કરી શકે. ટૂંકી ને ટચ વાત તો એટલી જ છે કે ઉત્તમ પ્રકારનું વેચાણ આપે એવાં પ્રકાશનોની સંખ્યા તો આંગળીને વેટે ગણી શકાય એટલી મર્યાદિત હોય છે. અલબત્ત, પાંચેક વરસના ગાળા દરમિયાન દગ્ગરેક પ્રતની ખપત હોય એવી નવલો અગર તો એવા નવલિકા ગ્રંથો કોઈ કોઈ હોય છે ખરા. પરંતુ જે પુસ્તકનાં વેચાણની ખાતરી અગાઉથી જાંચા ધોરણ પર કલ્પી રાખી હોય તેવું વર્તીનું પુસ્તક પ્રગટ થયા પછી પણ કોઈ કોઈ વખતે તો તદ્દન નિષ્ફળ નીવડીને પ્રકાશકને ખર્ચના ઊંડા ખાડામાં ઉતારી દે છે. તાત્પર્ય એટલું જ કે પુસ્તકપ્રકાશનના વ્યવસાયને એક દૃષ્ટિએ સદાના ધંધા તરીકે ઓળખાવવો જોઈએ; અને એ રીતે પ્રકાશન માત્રને કોઈ ખરેખરાં સાહસ તરીકે ઓળખાવે તો તેમાં ખોટું કંઈ નથી.

પુસ્તકપ્રકાશનના વ્યવસાયને ‘સદો’ અગર ‘સાહસ’નું લેખક ભલે લગાડવામાં આવે, પરંતુ એ ધંધાની વિશિષ્ટતા કંઈ ઓર જ છે. બીજા કેટલાક ધંધાઓ આર્થિક દૃષ્ટિએ વિશેષ લાભદાયક નીવડતા હોય એવું બને છે ખરું, પણ એવા ધંધાઓમાં વિવિધતા તેમજ સરસતાને ભાગ્યે જ સ્થાન મળવા પામે છે. એ બીજા વ્યવસાયો તેના ચોળકાનું ધ્યાન એકધારી રીતે હરહંમેશ વ્હાઈ રાખતા હોય છે, પરંતુ આ પુસ્તકપ્રકાશનના ધંધામાં વિવિધતાની સાથે સરસતા તો ભરી પડી હોય છે. એ ધંધામાંથી ઉદ્ભવતો મુખ્ય લાભ તો એ છે કે પોતાનાં પ્રકાશનકાર્યથી પ્રકાશક પોતે બીજા અનેક પ્રકારના જાંચી તેમજ નીચી કક્ષાના કેટલાયે મનુષ્યોના સ્કૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ પરિચયમાં આવવા પામે છે. એ રીતે વિવિધ પ્રકારના શોખને અપનાવનારા મનુષ્યોનાં માનસનો અભ્યાસ કરવાની વિરલ તક પ્રકાશકોને સાંપડવાનો પણ સંભવ ખરો. યુરોપ-અમેરિકામાં તો ધણીયે વાર એવું બનવા પામે છે કે સુપ્રસિદ્ધ નવલકારોને, કોઈ કોઈ નવજૂમિ સંશોધકો (Explorers) ને તથા આંતર-રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવનારા કોઈ કોઈ રાજપુરુષોને અમુક પ્રકાશકોનાં દ્વાર ખપડાવવા બાબતું પડે છે. કારણ કે એવી મહાન વ્યક્તિઓને નવનવાં પ્રકાશનોને પોતે જાતે જ તપાસવાની ધૂન હોય છે અને પ્રકાશકો સાથે પરિચય સાધ્યા તગર ઉચ્ચ કક્ષાની પુસ્તક-પરીક્ષા કરી શકાતી નથી એમ તેઓનું માનવું હોય છે. એટલે એવા પરિચયોને પરિણામે

પ્રકાશક પોતે પ્રગટાવેલાં પ્રકાશનોમાં વિવિધતા તેમજ સરસતાનો સુંદર સંયોગ સાધી બતાવવાને અનેક વખત સફળ થયો હોય એવા કેટલાયે પ્રશ્નો બનવા પામ્યા હોય છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કેટલાક પ્રકાશકો ખાસ વિપવના ગ્રંથોનું જ પ્રકાશન હાથ ધરે છે, ત્યારે બીજાઓ તો કથાવાર્તાઓથી માંડીને ઉચ્ચ ગણિતશાસ્ત્રના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો સુદ્ધાંનાં પ્રકાશનોને લગતાં સુચિપત્રો પ્રગટાવે છે. પરંતુ પ્રકાશનપદ્ધતિનું તેનું ધોરણ ધણું જ ઉચ્ચ હોય છે. તેઓ પગારદાર વાચકોને પોતાને ત્યાં હંમેશને માટે રોકે છે. એવા વાચકો સમક્ષ બધા હસ્તલેખો (Manuscripts) રજૂ કરવામાં આવે છે. એવા પગારદાર વાચકોનું મુખ્ય કર્તવ્ય એવી રીતે મળતી હાથપ્રતોને તપાસીને તે સંગ્રહી પોતે બાંધેલા અભિપ્રાયો પ્રકાશક સમક્ષ રજૂ કરવાનું હોય છે. એવા સઘળા પગારદાર વાચકોની સક્રિય પ્રકાશક વાકેફ હોય છે એટલે કોઈ ખાસ વિપવના અભ્યાસીઓ પાસે તેના વિપવને લગતા હસ્તલેખો રજૂ કરવામાં આવે છે. પરંતુ મુખ્યત્વે ફરીને સમજવાની વાત તો એ છે કે એ રીતે કરાયેલાં પહેલી વખતનાં વાંચન પરથી બંધાતા અભિપ્રાયને આખરી નિર્ણય તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવતો નથી. કોઈ પણ પુસ્તકનાં પ્રકાશન માટે એકસ પ્રકારના નિર્ણય પર આવતાં પહેલાં એની હાથપ્રત ઉપર જણાવેલા બે, ચાર કે તેથી વધુ પગારદાર વાચકોના હાથમાં ફરી જાય છે અને પછી પ્રકાશક પોતે તથા તેના મિત્રો પણ તેને પોતપોતાની દૃષ્ટિએ ચકાસી જુએ છે. ત્યાર પછી જ આખરી નિર્ણય પર આવાય છે. ઘણીખરી વાર તો એવા નિષ્ણાનોના આખરી નિર્ણય પછી પણ કોઈ કોઈ પ્રકાશનની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો ચોક્કસ પ્રકારનો આંક આંકી શકતો નથી. કારણ કે કોઈ પણ પુસ્તક માટેની માગ જનતા તરફથી કેવા પ્રકારની થશે તે બાબતની ચોક્કસ પ્રકારની અટકળ લાગ્યે જ થઈ શકે એમ તેમનો ભૂતકાળનો અનુભવ કહે છે. અલગત, વાર્તાગ્રંથોની બાબતમાં તેમ બનવાં પામતું નથી. તેમાં કંઈક અંશે ચોક્કસ પ્રકારનું અનુમાન નિષ્ણાતો બાંધી શકે છે અને ઘણીખરી વાર, તો તે સાચું પણ પડે છે, પરંતુ પૂરતાં મનનપૂર્વક તેમજ અભ્યાસદૃષ્ટિથી લખાયેલા ખાસ વિપવના ગ્રંથોના પ્રકાશનની સફળતા સંગ્રહી નિષ્ણાતો પણ લાગ્યે જ ચોક્કસ થઈ શકે છે.

કેટલાક લેખકો તેમજ પ્રકાશકો એમ ધારે છે કે 'બુદ્ધવિક્રમી' ^૧ ગ્રંથ ચવાની લાયકાત વાર્તાગ્રંથોમાં જ હોય છે, પરંતુ પુસ્તકપ્રકાશનનો ચોડાસો પણ અનુભવ જોને હોય એવો મનુષ્ય તો તેથી જુદો જ મત ધરાવતો હોય છે. કેટલાયે બિનવાર્તા ગ્રંથોની ખપતના આંકડાઓ જોઈને વાર્તાલેખકોનું શુભાન બિતરી જાય એવું પણ બને ખરું; અને વિશેષ આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે એવા બિનવાર્તાગ્રંથોનું વેચાણ એકબે પેઢી સુધી સતત રીતે ચાલુ રહેવા પણ પામ્યું હોય છે. એવું કહેવાય છે કે સુપ્રસિદ્ધ આંગ્રેજ ચિંતક એડમંડ બર્કનું 'ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિ' (French Revolution) શીર્ષક પુસ્તક જે દિવસે પ્રગટ્યું હતું તે જ દિવસે સાંજે એની પહેલી આદૃતિની સઘળી પ્રતો ખલાસ થઈ ચૂકી હતી. આપણા ભારતવર્ષમાં પણ એવું નથી બન્યું એમ નથી. ભારતીય દેશસેવક તરીકે ખ્યાતિ પામેલા લોકમાન્ય બાલગંગાધર ટિળકનાં 'ગીતારહસ્ય'ની પહેલી મરાઠી ભાષાની આદૃતિનું વેચાણ

૧. 'બુદ્ધવિક્રમી' એટલે Best-Seller. આ શબ્દને યોગવાનું માન 'માનસી' ધર શ્રી વિજયરાય ડ. ચંચને શ્રીને લાય છે.

એક અકવાડિયાં સુધી સતત ચાલુ રહેવા પામ્યું હતું અને તેને લઈને ખીજી આવૃત્તિ પ્રગટાવવાની જરૂર તુરતમાં જ જણાઈ હતી. વળી વિશ્વવિખ્યાત મહાત્મા ગાંધીના 'અનાસક્તિયોગ'ની પહેલી આવૃત્તિની ત્રીસ હજાર જેટલી પ્રતો એક પખવાડિયાં જેવા ટૂંકા ગાળામાં ખલાસ થવા પામી હતી એ વસ્તુ અવશ્ય ગણનાપાત્ર ગણાવી જોઈએ. ખીજી બાલુએ ઉપર જણાવેલાં પુસ્તકો જેટલી જ ઉપયોગિતાવાળું એક પુસ્તક સને ૧૯૮૬માં પ્રગટ્યું હતું અને એ વરસનાં શાસ્ત્રીય વાહુમયનાં ત્રેણ પુસ્તકોમાંનાં એક તરીકે એની પ્રશંસા થઈ હતી,^૧ છતાં પણ વિક્રયની દષ્ટિએ તે પ્રકાશન તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યું હતું એમ તેના લેખકે જ એક ખાનગી પત્ર દ્વારા એકરાર કરતાં જણાવ્યું હતું-ત્રણ વરસના ચોળામાં એ ઉચ્ચ કોટિના પુસ્તકની માત્ર ૪૦ જેટલી પ્રતો જ વેચાવા પામી હતી.^૨ આ ઉપરાંત કવિવર ન્હાનાલાલનાં પુસ્તકોનાં વેચાણની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો સાચો આંક તો છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં પ્રગટેલી તેની કોઈ કોઈ કૃતિઓની આવૃત્તિ પરથી નીકળી શકે તેમ છે.

આ સિવાય શાળા-પાઠશાળામાં ઉપયોગી હોય એવાં નાનાંમોટાં પુસ્તકો, રમતગમત-મોજમજાદ-ખોરાકશાસ્ત્ર-આરોગ્ય ઇત્યાદિ વિષયોને લગતા લોકપ્રિય ગ્રંથો, તેમજ યુવાનોને ઉદ્દેશીને લખાયેલ કેટલીયે પ્રચાર પત્રિકાઓ-એ સઘળાંની ખપતના આંકડાઓ અસરકારક રીતે આશ્ચર્ય પમાડે તેવા હોય છે એમ અનુભવી પ્રકાશકો સાબિત કરી શકે તેમ છે. આ બધા ઉપરાંત ગંભીરજ્ઞાત્મક દષ્ટિએ લખાયેલી આત્મકથાઓ, ભણેને તેમની કિંમત વધુ પડતી આકરી હોય છતાં પણ, સાકુંસરખું વેચાણ મેળવી શકે છે. પરંતુ આત્મકથા લખવાનું કાર્ય તો યિનવ્યવસાયી લેખકોએ જ 'રિઝર્વ' રાખ્યું હોય એમ જણાય છે. યુરોપ-અમેરિકામાં તો લેખક તરીકેનો વ્યવસાય જન્મનો સ્વાભાવિક રીતે જ હોય એવા રાજપુરુષો, સૈનિકો, અને એવા ખીજા યિનવ્યવસાયી લેખકોને ભાગે એવાં આત્મચરિત્રો લખવાનો ફાળો જાય છે. વળી રાજકીય વાતાવરણ બહુ ગરમાગરમ હોય એવે સમયે જ જો રાજનૈતિક તેમજ આર્થિક દષ્ટિએ બહુઓની જાણાવટ કરનારાં લિલ્લ લિલ્લ પુસ્તકો તેમજ નાની મોટી ગ્રંથિકાઓ જનતા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે તો તેની ખપત કંઈ ઓછી ખેંચાણુ-કારક નથી હોતી. લોકોને ગમી જાય એવા પ્રવાસગ્રંથો પણ જનસમાજના આદરને પાત્ર બનવા પામે છે ખરા. આપણા ગુજરાતમાં પણ ક્યારેક ક્યારેક એવા રડયાખડયા પ્રવાસ-ગ્રંથનું પ્રકાશન થાય છે ખરું, પણ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તો એવા પ્રવાસગ્રંથોનાં પ્રકાશનથી લેખકોને 'રોયલ્ટી' (Royalty) દ્વારા સારીસરખી રકમ આમદાની રૂપે મળવા પામે છે. હુન્નરઉઘોગની દષ્ટિએ મહત્ત્વ આપનારાં પુસ્તકો તરફ પણ લોકવર્ગની અભિરુચિ કેળવી

૧ જુઓ 'કૌમુદી' : ૧૯૩૧, ઓગસ્ટ : ૫૫૮ ૧૨૩ તથા 'સાહિત્ય' : ૧૯૩૦ જાન્યુઆરી-માર્ચ ૫૫૮ ૫૬ અને ૧૯૩૧-૧૯૨

૨ એ પુસ્તકનું નામ અનભિજ્ઞ વાચકો સમક્ષ રજૂ કરવાનું ચોક્કસ નથી ધારવામાં આવતું, કારણ કે તેવી રીતે નિષ્ફળતાની ગતિમાં ખૂંચી ગયેલાં પુસ્તકોની નોંધ તેનાં સાચાં નામ-કામ વગર જ આપવી એ વધુ હિતાવહ છે; છતાં પણ તથ્ય જણાવવાની ઇચ્છાવાળાઓ જોડા જિતરશે તો થોડાસી મહેનતે તે સંબંધી ચોક્કસ વસ્તુની સમજણ આપોઆપ મેળવી શકશે.

૩ આ 'રોયલ્ટી' તો લેખકોને મળના પુસ્તકારનો એક પ્રકાર છે અને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તે પૂરેપૂરો પ્રચલિત છે. તેની ચોગ્ય સમજણ એક અભ્યાસ લેખદ્વારા હવે પછી આપવામાં આવશે.

શકાય છે અને એવાં પુસ્તકો આપણા ગુજરાતમાં નહિ પણ યુરોપ-અમેરિકામાં તો લેખક તેમજ પ્રકાશક એમ બંનેને સારી આવક આપતાં રહ્યાં હોય તેનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે ખરાં.

હવે લેખકે ધ્યાનમાં લેવાની થોડીક વાતો નોંધી લઈએ. કોઈ પણ પ્રકાશક તેના લેખક પાસેથી ખાસ પ્રકારની શ્રમભરેલો મધામણીની માગણી કરતો નથી, કારણ કે પ્રકાશકને તો સારી એટલે વિક્રયની દૃષ્ટિએ સફળ નીવડે એવી કૃતિ માત્રથી સંતોષ થાય છે. લેખકને તો જે કંઈ કરવાનું હોય છે તે એટલું જ કે તેણે પ્રેસકોપી શુદ્ધ સ્વચ્છ અક્ષરે લંબેલી હોવી જોઈએ અને ત્યાર પછી જ તેને પ્રકાશકને સુપરત કરવી, જોઈએ. સાથોસાથ એ હસ્તલેખ પ્રકાશકને પસંદ ન પડે તો તેને પરત મોકલવા માટે પૂરતું ટપાલખર્ચ પણ તેણે બીડેલું હોવું જોઈએ, (અલગત લેખકોને પુરસ્કાર આપનારા પ્રકાશકોની આહીં વાત છે, નહિ કે લેખકોનાં મળ્યાં તેટલાં લખાણોને મફતમાં પડાવી પાડનારાઓની.) પોતાનાં લખાણની ઉપયોગિતા સમજવનારો એક પત્ર પણ લેખકે પ્રકાશકને લખવો જોઈએ, પરંતુ તે પત્ર તદ્દન ટૂંકો તથા સુદાસરનો હોવો જોઈએ. તેવા પત્રમાં પિષ્ટપેપણુને કે લખાણની તારીફનાં સાચાંખોટાં બળુગાને સ્થાન ન મળવું જોઈએ. વાર્તાલેખકોએ નહિ, પણ બીજાઓએ તો પોતપોતાનાં આર્થિક હિતની ખાતર, પોતાનાં પુસ્તકનાં પ્રકાશનને લગતા મોટા પ્રકારના આખરી નિર્ણય પર પ્રકાશક આવી શકે એટલા ખાતર, જરૂર પૂરતી હકીકત પણ પત્ર દ્વારા તેને પૂરી પાડવી જોઈએ—ખાસ કરીને ક્યા પ્રકારના વાચકવર્ગને તે પુસ્તક ઉપયોગી નીવડશે અને એની સંભવિત ખપતનો અડસટો કેટલી હદ સુધીનો થઈ શકશે તેની આછી રૂપરેખા પણ, દલીલો તેમજ વિગતો સહિત, રજૂ કરી બતાવવી જોઈએ.

આવી આવી ઝીણી ખાજતો પાછળ રહેલાં રહસ્યને ન સમજી શકનારા - કેટલાક લેખકો, તેમના હસ્તલેખોને પ્રકાશકો અવારનવાર પાછા વાળે છે ત્યારે બળાપો કરતા માલમ પડે છે. પરંતુ હાથપ્રતો પાછી વાળવાનાં ઉપર જણાવ્યાં તે સિવાય પણ બીજાં ઘણાં કારણો હોય છે. અલગત, પ્રકાશન માટેનો આખરી ફેસલો કરતી વખતે ગુણની દૃષ્ટિને તો નજર સામે રાખવામાં આવે છે જ, પણ તે સિવાય બીજી પણ કેટલીક ઝીણી ઝીણી ખાજતો તરફ દૃષ્ટિ ફેંકવામાં આવે છે તે બૂલી જવા જેવું નથી કોઈ નવલકથા મુંદર શેલીએ લખાઈ હોય એમ બને ખરું, પણ માનવજીવનને અસર કરી શકે એવા ‘આતશ’ની એ લખાણમાં તદ્દન ગેરહાજરી માલમ પડે એવું પ્રશ્ન બનવા પામે છે. મુખ્યત્વે એ એક કારણને લઈને જ એવા હસ્તલેખોનો સ્વીકાર કરતાં પ્રકાશકો અચકાય છે. તે સિવાય ઘણીયે વાર હસ્તલેખો એટલા ખાતર નિષ્ફળ નીવડતા માલમ પડે છે કે લેખક વાર્તાકથનના પ્રવાદને સનન વધી જતો બતાવવામાં સફળ થયો હોવા છતાં પણ શેલી સાથે તેને બારમો ચંદ્રમા હોય અથવા તો વાર્તાના સુસંગત વસ્તુને રજૂ કરવાને બદલે માત્ર શેલી સાથે જ લેખકે સદાકાર સાધ્યો હોય એવું જણાય છે. જે લેખકો પોતાનાં પુસ્તકની સારી કહેવાય એવી ખપત મેળવવામાં સફળ નીવડ્યા હોય તેવા લેખકો પણ ઘણી જે વાર જૂઠાં માનસને તેમજ કુણાદંબી (Melodramatic) શૈલીને વરી બેસા હોય છે. છતાં પણ તેના

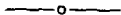
હસ્તલેખો પ્રકાશકને પસંદ પડી જાય છે; કારણકે વાર્તાકથનના પ્રવાહને સુંદર રીતે રજૂ કરવાની હથેલીમાં તો તેઓએ પૂરેપૂરી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હોય છે, આમ હોવાથી એવા લેખકોનું ગાફૂ નિરાતિ ગળડચે જાય છે.

ખરેખરી ગુણવત્તા ધરાવનારા બિનવાર્તાગ્રંથોને પણ પ્રકાશકો તરફથી નાપસંદગી મળતાં લેખકોને ઘણીયે વાર પાછા મોકલવામાં આવે છે. એ રીતે પાછા વાળવામાં આવેલાં પુસ્તકોનાં પ્રકાશન માટે પ્રકાશકોનો અભિપ્રાય એવો હોય છે કે બિનવાર્તાગ્રંથોનાં પ્રકાશન દ્વારા રીતસરની આમદાની થાય એવો અવકાશ હોતો નથી એટલે કે તેવાં પુસ્તકો માટે પૂરતી ખપત મેળવી શકાતી નથી. વળી પોતાને ભોમિયાની ગરજ સારે એવો થોડોસો અનુભવ મંજવા પામે નહિ ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકાશક એવા બિનવાર્તાગ્રંથોનાં પ્રકાશનોને હાથ ધરવાનું સાહસ ખેડવા લાગ્યે જ તૈયાર થાય છે. એવું જોખમ ખેડવાનું માથે લેનાં પહેલાં પ્રકાશક તેના મિત્રોની અગર તો એવા બીજા અનુભવી પુરોષોની સલાહ લેવાનું ઉચિત સમજે છે. એવાં પુસ્તકોની ખપતના આંક બાબતની અમુક હદ સુધીની ચોકસાઈભરી અટકળ પોતે બાંધી શકે નહિ ત્યાં સુધી એ પ્રકાશનનાં કાર્યને તે ખોળાંને નાખવામાં જ પોતાનું હિત સમજે છે. તેને મૂંઝવણમાં મૂકનારા બેચાર પ્રશ્નો આ રહ્યા : એવાં પુસ્તકમાં રસ લેનારો વાચકવર્ગ કયો અને કેટલો ? કયા થઈને લોકોને એ પ્રકાશન પ્રિય થઈ પડે ? એ બિનવાર્તાગ્રંથ માટે તેના વાચકો ઓછામાં ઓછી કેટલી કિંમત આપવા તૈયાર થાય ? આવા આવા સાચાખોટા વિચારો પ્રકાશકના મગજને ઘેરી લે છે અને એ પ્રશ્નોનો અનુકૂળ થઈ પડે એવો તોડ કાઢવાને પોતે સમર્થ નથી એવું લાગે તો એવાં પ્રકાશન રૂપી સાહસને ખેડવાનું તેને મન જ થતું નથી. આમ થવાનું કારણ તદ્દન સ્પષ્ટ છે : પ્રકાશક પોતે કોઈ પણ હસ્તલેખનાં પ્રકાશન માટે ચાહે તેટલો ઇતેજાર હોય, પરંતુ એ પ્રકાશન આર્થિક દષ્ટિએ લાભદાયી નીવડી શકે કે નહિ એ બાબતના સ્પષ્ટ ખ્યાલ તરફ આંખ આડા કાન કરવાનું તેને દિદિ પણ પાલવે નહિ. બીજી બાબતે, એ પ્રકાશન સમાજના ઊંચા તેમજ નીચા થરનાં સઘળાં મનુષ્યોને આકર્ષી શકે તેમ છે એ બાબતની થોડીસી પણ ખાતરી પ્રકાશકને થાય કે તુરત જ એ બાબતની યોગ્ય જાહેરાત તે વર્તમાનપત્રો દ્વારા કરી દે છે અને તે રીતે તેનાં પ્રકાશનની ખપતનો પારો અમુક અંશે વધવા પામે એટલા ખાતર કીક કીક જહેમત પણ તે ઉઠાવવા માંડે છે; પણ જો તેવું પ્રકાશન સમાજના અમુક ઉચ્ચ કક્ષાના મંસ્કારી મનુષ્યોના આદરને જ પાત્ર થઈ શકે એવી વસ્તુનું બનેલું જણાય તો તેની ખપત વધારવા માટેનો તેનો કાયડો વણઉકેલાયો જ રહેવા પામે છે, અને તેથી એવાં પ્રકાશનોને ખોળાંને પાડવાનો જ નિશ્ચય તેણે ક્યવાતે મને કરવો પડે છે.

સાથોસાથ એક વાત ઓર નોંધી લેવી જોઈએ ! લેખકોએ ગ્રંથોત્પાદન તેમજ ગ્રંથવિધાનને લગતી થોડીઘણી માહિતી તો મેળવી લેવી જોઈએ અલગત, આપણા ગુજરાતમાં તો પ્રકાશનકળાને લગતી પદ્ધતિસરની માહિતી આપી શકે એવાં પુસ્તકોનો હાલ તો સંતર દુકાળ પ્રવર્તે છે.—હા, ‘ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર’નાં પુસ્તકોમાં એ વિષયને લગતી થોડીઘણી કીમતી નોંધો પ્રગટ થવા પામી છે એટલું અહીં નોંધી લેવું જરૂરી છે. શ્રીયુત બચુભાઈ શવને રજૂ કરેલી એ નોંધો તો ગુજરાતી સાહિત્યના લંડોળમાં પ્રકાશન કળાને

લગતાં લખાણોમાં એક સીમાચિન્હ રૂપ ગણાવી નોંધીએ.^૧ ગ્રંથોત્પાદનનાં એ જ દૃષ્ટિબિંદુને કંઈક જુદી રીતે રજૂ કરનારું એક ટૂંકું લખાણ પણ ‘વસ્તુ’ નામધારી કોઈ અનુભવીએ ‘નવીન અને સંગીન પુસ્તકોના ઉત્પાદનપર્યં વિશે એ બોલ’ દ્વારા પ્રગટાવ્યું હતું.^૨ તાત્પર્ય એટલું જ કે ગુજરાતી લેખકોને ધંધાની દૃષ્ટિએ બોમિયાની ગરજ સારે એવી સરળ રૂપે સદરકુ લખાણો લખાવા પામ્યાં છે અને તેથી તેની ઉપયોગિતાનો આંક અનેક ગણો વધી ન્ય છે.

યુરોપ-અમેરિકામાં તો આ ગ્રંથોત્પાદનનાં શાસ્ત્રને લગતાં અનેક પુસ્તકો આજ સુધીમાં પ્રગટી ચૂક્યાં છે, જેમાંનાં થોડાંકનાં વાચન-મનન દ્વારા લેખકની ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓને સ્પર્શવા ઇચ્છનારી વ્યક્તિઓને જાણવા જેવી પુષ્ટજ સામગ્રી મળવા પામે છે. એવાં એક પુસ્તકનું નામ છે, ‘ટ્રૂથ એબાઉટ પબ્લિશીંગ’ (Truth About Publishing) અને તેના લેખકનું નામ છે સ્ટેન્લી અન્વીન. એ પુસ્તકમાં પ્રકાશનકળાને લગતી ઘણી અમૂલ્ય સામગ્રી ભરી પડી છે એમ અનુભવીઓનું કહેવું છે. તે ગ્રંથમાં એ આંચ્છ-લેખક પ્રેસકોપી દાયમાં આવે ત્યાંથી માંડીને તે છેક પુસ્તકની ખપત વધારવા માટે આદરવા જોઈતા જંગને લગતી તૈયારીઓ કેવી રીતે કરવી તે બાબતની કેટલીક સાફસાફ વાતો કરવામાં આવી છે તથા પુસ્તકની પછતર કિંમતના પ્રશ્નને લગતા મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ પર સારોસરખો પ્રકાશ ફેંક્યો છે. લેખનને એક વ્યવસાય તરીકે સ્વીકારનારા લેખકો માટે યોગ્ય રાહબર બનવા ઉપરાંત લેખકની ધંધાદારો દૃષ્ટિને ખીલવવાનું કાર્ય પણ એવાં પુસ્તકો કરે છે. આપણે ઇચ્છીશું કે ધણા જ નજીકનાં ભવિષ્યમાં આપણી ગરવી ગુજરાતમાં પણ એવા ઉપયોગી ગ્રંથો પ્રગટવા પામશે અને એ રીતે લેખક તેમજ પ્રકાશક વચ્ચેના વ્યવહારમાં અનેક પ્રકારની સરળતા ઉપજાવવાની ગરજ એવાં પુસ્તકો જ સારશે.

૧. અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એમ સમજ એ નોંધોની સૂચી નીચે રજૂ કરી છે:—
 મેં અને મેંપ્રકાર : પુસ્તક ૫૮૩ : ૫૫ ૨૧૧-૨૨૩ : ‘પ્રેસકોપી અને પ્રેસરીટિંગ’
 સાર પુસ્તક બીજું : ૫૫ ૨૨૩-૨૫૮ : ‘પુસ્તકનું ઊપક્રમ તથા વિવિધતા’
 સાર પુસ્તક ત્રીજું : ૫૫ ૧૪૧-૧૬૬ : ‘પુસ્તકની જવાબદારી : બાંધપાત્રી’
 સાર પુસ્તક ચોથું : ૫૫ ૧૧-૬૬ : ‘પુસ્તકનું રૂપવિધાન’

૨. ‘કોમ્પ્રી’ : ૧૯૩૧, માર્ચ : ૫૫ ૧૭૧-૧૮૦.

ચંદ્રકળા

મૂળ લેખક : વિષ્ણુ સખારામ ખાંડેકર

અનુવાદક : નારાયણ કમાન

ઝપડાંના ખારણામાં જોન રસ્તા પર નજર કરી બેઠો હતો. પેલી બાલુ સમુદ્ર

એકાદ નાના છોકરાની જેમ કલ્પલોક કરતો હતો. નાનકડી ચંદ્રકળાનું રમકડું હરતગત કરવા માટે કેટલી કેશિશ ચાલી હતી એની! પણ જોનને એના અસ્તિત્વની ખબર પણ હતી નહિ. તોડોના વનમાં છાયા અને ચાંદરણાની સુંદર રમત ચાલતી હતી, છતાં જોનને એ પણ દેખાતું નહતું. દુકાન ગંધ કરી બાપા ક્યારે ઘરે આવે અને—

પેલી બાલુ પાનનો અવાજ આવ્યો. ઉત્કંઠાથી જોને તે તરફ જોયું પણ કોઈ દેખાયું નહિ. એને વિચાર આવ્યો, બાપા એટલા મોડા દુકાન કેમ ગંધ કરતા હશે?

એણે ચંદ્ર તરફ જોયું. આજ સુધી ચંદ્ર એને પોતાનો રમતિયાળ દોસ્ત લાગતો હતો. વાદળાં પાછળ સંતાતો, તારાઓની છીપેથી ભરેલા રણમાં રમતો, અને કેટલીય ગમ્મત કરતો ચંદ્ર એને ખૂબ ગમતો. પણ આજ તેને તે જુદો લાગ્યો. ‘ચંદ્ર પર હુગરા છે. અંગ્રેજ શાળામાં ગયા પછી દુર્ગિનમાંથી તમને જોવા મળશે’ એ ગુજરાતી શાળાના હેડમાસ્ટરના શબ્દો એને યાદ આવ્યા. અંગ્રેજ શાળા...દુર્ગિનો...મોટી મોટી પરીક્ષાઓ...એનું મન સુખ અને સ્વપ્નથી ભરાઈ ગયું.

એ વિચારમાં ને વિચારમાં બાપા ઘરમાં ક્યારે આવ્યા એની એને ખબર પડી નહિ. એણે બાપા તરફ જોયું. બાપ તેના તરફ જોઈ હસ્યો. અંદરથી માનો અવાજ આવ્યો:

‘કેટલું મોડું કર્યું?’

‘રાતની જ આ ઘંઘામાં કમાણી હોય છે!’

‘જોન તો આજ હઠ પકડીને જ બેઠો છે.’

‘આપણા છોકરાની હઠ આપણે નહિ પૂરી કરીએ?’

‘પૈસા કંઈ તાડીના ઝાડને નથી આવતા!’

પિતાનું ખડખડાટ હાસ્ય જોનના કાને અથડાયું.

‘કેમ હસ્યું આવ્યું?’

‘પૈસા તાડીના ઝાડને નથી આવતા એમ કહ્યું ને તે?’

‘તે? શું જોડું છે એમાં?’

‘તદન સાચું છે. પૈસા તાડીના ઝાડને જ આવે છે!’

બાપાએ પૈસાનો કરેલો અવાજ જોનના કાને અથડાયો. એનું હૃદય આનંદથી નાચવા લાગ્યું. મા કહેતી હતી: ‘પણ અંગ્રેજ નિશાળની ફી ખૂબ અને પુસ્તકો—’

‘હશે ખૂબ ફી! એના કરતાંય મોટું ધરાક મળ્યું છે મને!’

‘ક્યું?’

‘ગમે એ હોય? ચાર દોરતો સિવાય ગિરાદર આવે એવા નથી. દરરોજ આઠવાર આના તોય—’

‘બાર આના?’ માના અવાજમાંનો આનંદ ગેનના હૃદયમાં ફેંપાડે ફેંપાડે નાચવા લાગ્યો. એણે આનંદથી જાંચે જોયું. ચંદ્રકળા આશમતી હતી. અંધારામાં સમુદ્રનો અવાજ એને દિસે પથુના ગણગણાટ જેવો લાગ્યો. ‘પથુ કાલે અંગ્રેજી શાળામાં જવાનું’ એ વિચારથી એના મનમાં પૂર્ણિમાનું ચાંદરણું ખીલ્યું. સમુદ્રનો અવાજ છોકરાઓના ધોંધાટ જેવો એને લાગ્યો.

જરીનો કંદારો અને લાલ લૂગડાની લંગોટી એ ગેનના પિતાનો વૈભવ હતો. તેથી પિતાની સાથે શાળામાં પગ મૂકતાં ગેન નીચી નજરે જ અંદર ગયો. હેડમાસ્ટરની ઓરડી, એમાંની એ સુટ ખૂટ અને ચરમા પહેરેલી મૂર્તિ—એકદમ ઘેર લાગી જવાનું ગેનને મન થયું. પથુ એ શક્ય નહતું.

સિપાઈ સાથે ગેનની પહેલા ધોરણમાં રવાનગી થઈ. ખીતો ખીતો તે વર્ગમાં ગયો. એપીસાથે સાક્ષિત્તર નાનકડી આંખોના કટાક્ષનો એના પર વર્ષાવ થયો. વ્યાકૂલતાથી ગેને મારતરની ખુરસી તરફ જોયું. પથુ ત્યાં તો એક પૂતળો જ દેખાયો. એના પગ ધ્રુજવા લાગ્યા. એણે લયચકિત નજરથી વર્ગમાં દૃષ્ટિ ફેરવી. જરીની ટોપી પહેરેલો અને સુંદર કપડાં પહેરેલો એક છોકરો પોતાની પાસે જગ્યા કરીને એને બોલાવતો હતો. સમુદ્રમાં ડૂબનાર માણસને વહાણ દેખાય તેમ ગેનને થયું. આખો દિવસ તે પોતાના પડોશી છોકરા તરફ ઉપકારની નજરે જોતો રહ્યો.

*

*

*

એ દિવસથી રમણ સાથે એની એવી દોસ્તી બની કે ન પૂછો વાત. ગેનના ગળામાંનો કુસ કેટલો સુંદર દેખાય છે એનું વર્ણન જેમ રમણ પોતાની મા પાસે કરતો, તેમ રમણના હાથ પર કાઢેલું રામનામ કેટલું સુંદર છે એનું વર્ણન ગેન પોતાની મા પાસે કરતો. બંને વર્ગમાં પાસે પાસે બેસના અને વચલી રમ્મમાં સાથે રમતા એટલું જ નહિ, પણ હુતુતુ રમતી વખતે બંને એક જ પક્ષમાં રહેવા પ્રયત્ન કરતા. માસ્ટરની ઇચ્છાથી કોઈકવાર એમને એકબીજાની વિરુદ્ધ રમતું પડતું. ગેન તો રમણના શરીરને અડતો પથુ નહિ.

૭ મહિનામાં તો એમની મિત્રતા એટલી વધી કે ગુજરાતી શીખવવા આવનાર શિક્ષકે પણ એનો ઉદ્દેશ્ય કયો. એક વખત એ બોલ્યા: ‘જૂના જમાનામાં “શુકલેન્દુવત્ પ્રેમ-શક્તિ યાવ” એમ લખતા હતા....’

‘શુકલેન્દુવત્ એટલે કેવી?’ એક છોકરાએ શંકા પૂછી.

‘ગેન અને રમણ જેવી’ શિક્ષકે જવાબ આપ્યો. આખો વર્ગ ખડખડાટ હસ્યો. પીરિયક ખલાસ થતાંની સાથે જ ગેને રમણને કહ્યું: ‘આજથી હું તને બીજા જ નામથી બોલાવીશ.’

‘કયા?’

‘શુકલેન્દુ.’

*

*

*

પથુ શુકલેન્દુને પૂર્ણિમાનો અનુભવ એક જ દિવસ મળે છે એ વાત ગેન ખૂબી ગયો હતો. એક દિવસે રમણ તરફનાં આંખોને એક જ દિવસ મળે છે એ વાત ગેન ખૂબી ગયો હતો.

જેન તેની પાસે ગયો. રમણે બોલ્યા વગર ખીણ તરફ દ્રષ્ટિ કરી. વચલી રમ સુધીના બે કલાક એને બે યુગ જેવડા લાગ્યા. રમ પડતાંની સાથે રમણ પોતાને ટાળી ખીણ તરફ જાય એ મનમાં આવતાં જેનની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. એકદમ રમણ પાસે જઈ એણે એનો હાથ પકડ્યો. લોહચુંગદ ખેંચેલા લોખંડમાં દૂર જવાની શક્તિ હોય છે જ ક્યાં? રમણે પોતાનો હાથ જેનના હાથમાં રહેવા દીધો.

બંને બોલ્યા વગર બહાર ગયા. કસરતશાળાની બાલુમાં ગયા પછી રડતાં રડતાં જેન બોલ્યો: 'રમણ, ધરતીકંપથી ખડખડી જગ્યા પર પથ્થુ પાણી દેખાય છે.' જેનને રડતો જોઈ રમણ પીગળ્યો. એનું હૈયું લારાઈ આવ્યું.

'રમણ, મારી શી ભૂલ થઈ. કહે મને હું...' રમણ મૂંઝવણમાં પડ્યો.

'આજે કેમ ખીણ જગ્યાએ બેઠો?'

'બાએ કહ્યું...'

'શું?'

'તારી સાથે બોલવું નહિ.'

'પથુ કેમ? હું કિરીસ્તાન છું તેથી?'

'અં હં! મારા બાપા બાને રોજ મારે છે—'

જેનની આશ્ચર્યભરી નજરનો અર્થ રમણને સમજાયો.

'તારા બાપા તારી બાને મારે છે એની શિક્ષા મને?' એમજ જણે એની મુદ્રા પૂછતી હતી.

'બાપા પહેલાં નહોતા મારતા બાને!'

જેન સાંભળી રહ્યો.

'છ મહિના થયા તે બહાર જાય છે—'

'ક્યાં?'

'તારા બાપાની દુકાનમાં!'

નીચી નજર કરી જેન વિચાર કરવા લાગ્યો.

'અને ઘેરે આવ્યા પછી બગરે છે, બાને મારે છે. કાલે બા કેટલાય વખત સુધી રડતી હતી. એણે જ મને કહ્યું કે, તારા બાપાની દુકાનમાં જાય છે—'

'એ નહિ જાય તો?'

હવે આશ્ચર્ય પ્રદર્શિત કરવાનો વારો રમણનો આવ્યો. મારા બાપાનો દારૂ આ કિરીસ્તાની છોકરો કેવી રીતે છોડાવશે? બાપા બાનું માનતા નથી તે આ જેનનું—

'પછી બેસીશ મારી પાસે?' જેને પૂછ્યું.

'હા!'

પછીનો સમય બુજાવતો હતો. શિક્ષક પૃથ્વીને ગ્રહણ કેમ લાગે છે તે સમજાવતા હતા. દૂર બેઠેલા રમણને જોતાં જેનને લાગ્યું: રમણની અને મારી મિત્રતાને ગ્રહણ લાગ્યું છે. પથુ ચંદ્રનું ગ્રહણ કાંઈ કાયમ રહ્યું છે? તે તરત જ છૂટે છે.

તે રાત્રે જગ્યા પછી જેને તેના બાપાને પૂછ્યું:

'લોક દારૂ શા માટે પીતા હશે, બાપા?'

‘અંકેશ સાળામાં આ જ સીખવાડે છે કે?’

‘પણ બાપા—’

‘શું?’

‘રમણના બાપા આપણી દુકાનમાં આવે છે ને?’

‘હા.’

‘તમે એને ન આવવા દો તો?’

‘તો એ ખીજ દુકાનમાં જશે!’

જેન વિચારમાં પડ્યો.

‘અને તારે સાળા છોડવી પડશે.’ પિતાએ આગળ ચલાવ્યું.

‘કેમ?’

‘આવું ધરાકે ગયા પછી તને લણવાવા પૈસા ક્યાંથી લાવવા?’

રમણના બાપા તેની દુકાનમાં દારૂ પીએ તો જ તેને લણવા મળે, આ વિચિત્ર અંગ્રંથનો અર્થ જેન સમજી નહિ શક્યો. વિચાર કરી કરીને એનું માથું ભમવા લાગ્યું. કાલે રમણને મોઢું કેવી રીતે બતાવવું એ એને પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. આખી રાત એને ઊંઘ ન આવી. આ પડખેથી તે પડખે ફરતો રહ્યો. છેવટે કંઈ ન સૂઝવાથી તે ઝૂંપડા બહાર નીકળ્યો.

મધરાત થઈ ગઈ હતી. સ્વચ્છ ચાંદરણમાં આખી દુનિયા ગળે નાહતી હતી. પણ જેનને પોતાના મનમાં અંધકાર જ વધતો હોય એમ લાગ્યું. આંખો મિચીને. તે ઊભો રહ્યો. સમુદ્રનો ભયંકર અવાજ સાંભળી એના ફવાડા ખડા થયા. હાજરો દારૂખાનો બમડતા અને હાથથી છાતી કૂટતા પોતાના પર ધસી આવતા હોય એમ લાગતાં ધબકતી છાતીએ તે પાછો ઝૂંપડામાં ગયો!

વંદન

તનુગુણ લોકે

[પૃથ્વી]

ચિરંતન નિરંજન પ્રકૃતિભવ્ય ઓ! અન્તરે
ઉઠે ઉતરી વાણીને નીંદરથી જગાવી તમે,
અને ઈતર ઇન્દ્રિયો, ચરણ, હસ્ત, કર્ણાદિને,
પ્રલો પરશી પ્રાણને; પુરુષ દિવ્યને વંદના.

સંસ્કૃતપ્રાર્થના

સાહિત્ય : એક શક્તિ

ઉમાશંકર જોષી

સાહિત્ય અને જીવનના પરસ્પર સંબંધને લગતી કેટલીક ખાજતો ઉપર માત્ર દૃષ્ટિબિન્દુ આપની સમક્ષ રજૂ કરવાનું મને કહેવામાં આવ્યું છે અને તે બંને તેટલી સ્પષ્ટતાથી અને સરળતાથી મૂકવાનું હું ચૂકીશ નહિ. ટૂંકામાં કહું તો, સાહિત્ય કેટલે અંશે વ્યક્તિના અને સમાજના જીવન ઉપર અસર કરી શકે એ અત્યારનો વિષય છે.

પહેલી વાત તો એ છે કે આપણે સાહિત્ય કોને કહીશું ? જીવન એટલે શું એનો તો સહેજે આપણને ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. પણ 'સાહિત્ય' શબ્દ જરી મોટું ભરી દે એવો છે. 'સાહિત્ય' શબ્દ સાંભળી આપણા કાન જરી ચમકે છે. આપણો મિત્ર ડૉર્ માણુમને બતાવીને કહે કે 'એ ભાઈ સાહિત્યકાર છે' તો આપણી દૃષ્ટિ ખીગત બધાને તરછોડી પેલી વિમૂતિ ઉપર જ પળવાર તો ચોંટી રહે છે. પછી ભલે આશ્ચર્યથી, વીરપૂજાથી કે તુચ્છકારથી. સાહિત્યના અભ્યાસીઓની અને સાહિત્યસેવીઓની ગણના આપણે રૂપિયા આના પાઈમાં રચ્યાપચ્યા રહેનાર ગૂઝરાતીઓ ધણીવાર માણુમમાંથી નીકળી ગયેલાઓમાં કરીએ છીએ અને 'સાક્ષર' શબ્દ ગાળરૂપે વાપરીએ છીએ. ખીજી બાજુથી એ લોકો જાતે ભર્તૃહરિનો આશરો લઈને, સાહિત્યસંગીતકલા વગરના મનુષ્યો ને તો પૂંછડા ને શીંગડા વગરના જંગલી પ્રાણી છે ને બૂમિને ભારે મારે છે એમ કહી સાહિત્યમાં રસ ન લેનારની ખજર લઈ નાખે છે ! તો આ સાહિત્ય છે શું ? મોઢાની કે કાગળ પેન્સિલની મદદથી લખાતો ઉપયોગ કરવો તે ?

અલગત નહિ. આપણે ચાર મિત્રો વાત કરીએ છીએ તેને ભાગે જ કોઈ સાહિત્યનું મોટું નામ આપે; જ્યારે સોફિસ્ટ, જોન્સન, કોલરિજ કે આનાતોલ ફ્રાન્સના વાર્તાલાપોને અમર સાહિત્ય ગણવામાં આવે છે. આપણે કહીએ છીએ અથવા સાંભળીએ છીએ તેમાંનાં લગભગ અર્ધાં ભાષણો બોલાયાં કે તરત જ વાસી ચર્મ જાય છે; જ્યારે રોમરોથેનિસ, સિસેરો, કે બર્કની વાગ્ધારાનો પ્રવાહ આજે સંક્રાંતિ પછી એવો ને એવો જ તાજગીભર્યો અસખસિત વહે છે. આપણે લખીએ છીએ અથવા ટપાલીનાં પગલાં સાંભળી અત્યંત આવેશમય ઉત્કંઠાથી મેળવીએ છીએ તે પત્રોની હાંમિમાં આપણા સિત્તાવ ભાગે જ ખીગત કોઈને રસ પડે છે; જ્યારે કાન્તની પત્રધારા, કલાપીના પત્રો, અને ઈસિયાના પત્રોમાં કાંઈ એવું જાદુ હોય છે કે સૌ કોઈનાં દેખાંને એમાંથી દૂંદ મળે છે. આ તફાવત ટૂંકામાં એમ સમજાવવા કે પહેલી કૃતિઓ તે સાહિત્ય નથી અને બીજી તે સાહિત્ય છે. પણ આપણો પ્રશ્ન એ છે કે આ બીજી કૃતિઓ તે સાહિત્ય શાને લીધે કહેવર્ધ ?

જુદા જુદા વિદ્વાનો સાહિત્યનો અર્થ જુદા જુદા રીતે સમજાવે છે. કોઈ કહે છે : જે કૃતિ સનકિત એટલે દિન-સાથેની, અર્થાત્ દિનરાજી, હોય તે સાહિત્યકૃતિ કહેવાય. કોઈ કહે

છે કે જેમાં શિષ્ટતા હોય તે લેખ સાહિત્ય બને. પણ આવી વ્યાખ્યાઓમાં હિત કેને કહેવું અને શિષ્ટતા કેને લેખતી તે વિવાદાસ્પદ વસ્તુઓ છે. હું જૂલનો ન હોઉં તો, પાર્લામાં એકવાર આચાર્ય શ્રી. આર્નલ્ડશંકર ધ્રુવે વાર્તાલાપમાં સાહિત્યની એક વ્યાખ્યા એવી આપી હતી કે: જે લખાણમાં અર્થ અને વાણી સાથેસાથ સાક્ષતાં હોય, એટલે કે અર્થનું અને વાણીનું સાહિત્ય-એકાગ્રેડપણું સચવાતું હોય, તેને સાહિત્યનું લખાણ ગણવું. અલગત, અર્થ અને વાણી બંને ઊંચી કક્ષાનાં હોવાં જોઈએ, અથવા એવાં તો હોવાં જ જોઈએ કે તેમાં સર્વસમયના મનુષ્યોને રસ પડ્યા વગર રહે જ નહિ.

એટલે સાહિત્યથી આપણે એટલું તો સમજ્યા કે એમાં એવાં લખાણોનો સમાવેશ થાય છે, જે ઊંચા પ્રકારનો અર્થ સૌ કોઈને રસ પડે એ રીતે એટલા જ ઊંચા પ્રકારની વાણીમાં રજૂ કરનાં હોય. મનુષ્યજનતિના બાલકાળથી કવિતા એ સાહિત્યનો માનીતો પ્રકાર છે. પણ તે ઉપરાંત નાટક, કથા, નવલકથા, નિબંધ, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, જીવનચરિત્ર, વિવેચના, એ અગત્યના સાહિત્યપ્રકારો છે.

આ વિવિધ જાતના સાહિત્યને ને મનુષ્યજીવનને અત્યંત નિકટનો સંબંધ છે. જૂન-કાળ સાથે મનુષ્યજનતિને સાંકળી રાખનાર એ એક અગત્યની કડી છે. ચીચૂડા ઉપર સામ-સામા ખેસી મરતીમાં ડાહ્યા તો સોમરસની લહેરમાં અથડીને બા-ઉ-વા-ઉ લલકારતા ઝાપિઓને સૃષ્ટિરચનાનાં મહત્ત્વો કેવાં સમજ્યાં હતાં ત્યાંથી માંડીને ક્રિસ્તીન ને કામગાર વર્ગનાં હિત વિચારતા વિચારકોની યોજનાઓનો ખ્યાલ સાહિત્ય દ્વારા આપણને મળે છે. જૂનકાળમાં મનુષ્યજનતિએ શી કમાણી કરી એનો ખ્યાલ પણ મુખ્યત્વે સાહિત્યથી જ આવે છે.

જૂનકાળના માનવ સમુદાયે વારસામાં આપણને મોટાપોટાં સમૃદ્ધિવાન નગરો આપ્યાં છે, સાગરતીરે ખંદેરો રચી આપ્યાં છે, પૃથ્વીના ચોખૂંટ વિસ્તાર ઉપર આંતરે આંતરે ગામડાંની ફૂલગુંથણી કરી આપી છે. જૂનકાળના આપણા પૂર્વજોએ માન પોતાના લાભ ખાતર જ નહિ પણ લાવિ જનતા માટે જંગલો સાફ કર્યાં, અડાળીડ ઝાડીમાં ને ભવંકર ગિરિકાંતરોમાં રસ્તાઓ આંક્યા, ગંજવર પૂરો નાખી નદીઓને નાથી, તળાવોમાં પાણીના સંગ્રહ કર્યા, ધરતીને ખેડી, વાળી ને નવવધૂની જેમ એના શય્યાગારો રચ્યા. પણ જૂનકાળનો સમગ્ર વારસો તપાસીએ તો મનુષ્યની બાહ્ય જરૂરિયાતોને પોષનારી વસ્તુઓ કરતાં એની આંતરિક જરૂરિયાતોને સંતોષનાર, એની માણસાઈ ને વિકસાવનાર વસ્તુઓ જ મહત્ત્વની તો છે.

તેથી જ જૂનકાળના વારસામાં આગળ તરી આવે એવી વસ્તુઓ તે તો માણસોની સમાજ રચીને રહેવાની આવડત, તેને અંગે એણે વિકસાવેલી અનુકૂળ શાસનપ્રણાલીઓ અને વિવિધ બીજી ગંરથાઓ, એણે ધરેલી વિનસ-દ-મેસો જેવી ભૂતિઓ, સૌન્દર્યના સારશયિ જેવો તાજમદાહ, મોના લીસાનાં જ્વર્ણ રેખામાર્દવ અને તે સૌથી યે આગળ તરી આવે એવો અગર સાહિત્યપુંજ. અત્યારસુધીની માણસજાતે અનેક પ્રકારની મયામય પછી જે કંઈ સંસ્કૃતિ રચી છે તેનો ખ્યાલ મુખ્યત્વે સાહિત્યની મદદથી જ મળે છે. સાહિત્યદ્વારા જ સંસ્કૃતિનો વારસો પેઢી દર પેઢી જીવતી જંગની દશામાં સોંપાતો આવે છે. આ સાહિત્યમાં આજસુધીમાં મનુષ્યે મનુષ્યત્વના વિકાસ અર્થે કરેલા સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નોનો અર્ક સમાયેલો છે. માણસજાતની આશાઓ, આકાંક્ષાઓ, આદર્શો, ચિંતનો, ભીંમિઓ, તર્કો, રવખાંઓ, બધું જ સાહિત્યમાં વિશેષતઃ સંધરાયું છે.

તો સાહિત્યની જીવન ઉપર પ્રખળ અસર થાય તો એમાં કંઈ નવાઈ નહિ. જીવનની સાહિત્ય ઉપર અસર થાય છે એ જોટલું સાચું છે તેટલું જ સાહિત્યની જીવન ઉપર અસર થાય છે એ પણ સાચું છે. જીવનમાં પ્રગટ થતાં નવાં નવાં બળો નવનવું સાહિત્ય પ્રગટાવે છે. તે જ પ્રમાણે મૌલિક વિચારશ્રેણીવાળું નવું સાહિત્ય જીવનમાં તદ્દન નવાં જ બળો જન્મીને છે એવા પણ દાખલા ઇતિહાસમાં ફીકડીક પ્રમાણમાં છે. એવું પણ બને છે કે સાક્ષાત જીવનમાંથી ગ્રેરણા પામીને પ્રગટલું સાહિત્ય પાછું જીવનમાં અસાધારણ પરિવર્તન લાવનાર નીવડે છે. અમેરિકામાં યુલામોની હીણી પ્રથા હતી તેમાંથી ગ્રેરણા મેળવીને લખાયેલી નવલકથા ‘અંકલ ટોમ્સ કેબીન’ તે યુલામીની પ્રથા નાબૂદ કરવામાં ખૂબ ખૂબ મદદગાર નીવડી હતી એમ ગણાય છે. સારી પ્રજાનાં માનસનો પલટો સાધવામાં આવી એક નવલકથા સફળ થાય એ સાહિત્યની શક્તિનો એક નવલંત પુરાવો છે.

આજના જમાનામાં જ્યારે નવલકથાઓએ પહેલાં જે મહાકાવ્યોનું હતું તે સ્થાન લીધું છે ત્યારે નવલકથાઓ મોટી મોટી ક્રાંતિઓની સજ્જતારી નીવડે એ પૂરું સંભવિત છે. પછી તે ક્રાંતિઓ સામાજિક હોય, આર્થિક હોય, રાજકીય હોય કે માનસિક હોય. દા. ત., બંકીમની ‘આનંદ મઠ’ અને ગોર્કીની ‘મધર.’ આ યુગમાં ખાસ કરીને સામાજિક નવલકથાઓ બહુ જ અસરકારક નીવડી છે. ટોલ્સ્ટોય અને ડોસ્ટોવ્સ્કીની નવલકથાઓ સામાજિક ક્રાંતિને જન્મ આપ્યા વગર રહેતી નહિ. નવલકથા સિવાયના સાહિત્યની પણ જીવન ઉપર એટલી જ પ્રખળ અસર પડે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં રચિતનું પુસ્તક ‘અન્ડુ ધિસ લાર્ડ’ ગાદીની મુસાફરીમાં વાંચવામાં આવતાં ઘેર આવીને ગાંધીજીએ ઘર કાઢી નાખી ફિનિક્સ આશ્રમની સ્થાપના કર્યાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. શિવાજી માટે કહેવાય છે કે નાનપણમાં રામાયણ સાંભળવાથી એને રામલક્ષ્મણ જેવા પરાક્રમી યવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી હતી.

સાહિત્યની અસર જીવન ઉપર પ્રખળ છે, એમ કહેવાનો અર્થ એવો હરગીજ નથી કે એ અસર સારી જ હોય. ખરાબ હોવાનો પણ સંભવ છે. અચુક પ્રકારની નવલકથાઓ વાંચીને યુરોપના દેશોમાં આપઘાતનો શોખ વધી પડ્યો હતો એમ કહેવાય છે. કામવૃત્તિને પંખાળે, પોપે, એવું સાહિત્ય હંમેશાં લોકપ્રિય રહ્યું છે અને એની માંગ વાચકવર્ગમાં સુમાર વગરની હોય છે. પરાક્રમોની અને છૂપી પોલિસની વાર્તાઓ વાંચવાની તલપ એક મોટા વાચકવર્ગને હંમેશા રહ્યાં કરે છે. અને એની અસર એ જ થાય છે કે આમે પરાક્રમ કરવાની તક કે તાકાત હોતી તો નથી જ તેમાં આવા સતત વાચનથી નિંદગીમાં જાતે કંઈ બદાહુરી બતાવવાની તૈયારી રહેવા પામતી નથી. લાગણીમાં સહેલાઈથી તણાઈ જવાય એવી ઉમરના કે સ્વભાવના વાચકોને બે-લગામ લાગણીનાં ઉછાળાવાળું સાહિત્ય બેઠકે રૂચે છે.

અમુક વાચકો એવા હોય છે કે કંઈ કરુણરસની છાંટ હોય તો જ લખાણ એમને ગમે. વાર્તા કે નાટકનાં નાયકનાયિકાએ ‘ખાધું પીધું ને રાજ કર્યું’ એવું બને છેત્વે બતાવવામાં આવે તો એમાં એમને કંઈ મજા નથી આવતી. દિલમાં કંઈ દર્દ જગાવે, હૃદયને ગિઆવે, રડાવે, એવું જ કંઈ એમને તો જોઈએ. કલાપીનાં કાવ્યો આવા વાચકો, રડતા જાય ને વાંચતા જાય, આંસુ આડે આવે તો ગદગદ કંઠે લલકારતા જાય. આવા કલાપીલક્ષ્નો દસ વરસ પૂર્વે જ ગૂજરાતમાં સંખ્યાબંધ હતા. આમાં કલાપી કરતાં વાચકોની માનસિક માંદગી વધારે જાણ તો લાગે છે. ફ્રેન્ચ કવિ બોલ્લેરનાં ‘અનિદ્રનાં પુષ્પો’ નામનાં કાવ્યો પર વાચકવર્ગે મુસ્તાક હનોઃ પોતાના દેશમાં જ નહિ, બીજા દેશોમાં પણ.

એકવાર બોહલેર બુસેસ ગયો અને ત્યાં એના માનમાં મળેલા ટોળાએ એને વિશે દુઃખ દુઃખ આરમાની ખ્યાલો બાંધ્યા. પણ તેઓએ તો જોયું કે બોહલેર તો કોઈ બેન યસકેલ મેન્ઝેરી જેવો નથી પણ શાંત, નમ્ર, વિવેકશીલ માણસ છે. બોહલેર પોતે એ પ્રસંગ વર્ણવતાં કહે છે કે ત્યારે તે પ્રસંગ ટોળાએ નક્કી કરી દીધું કે ‘હું તે મારી ચોપડીનો લેખક નહિ.’ લખનારના ધાર્યા બહારની યસરો પણ વાચક ઉપર પડે છે. સરસ્વતીચંદ્ર વાંચીને કે ભર્તૃહરિ પિંગલાનો ખેલ જોઈને કોઈ કોઈ લાગણીશીલ યુવાનો સંન્યાસી બની નીકળ્યાના દાખલા ગ્રંથભાગતા આવ્યા છે. જેમ વ્યક્તિ ઉપર તેમજ વ્યક્તિ-ઓના બનેલા આખા સમાજ ઉપર સાહિત્યની યસર પડે છે એ પણ આગળ આપણે જોયું. જૂનાં ધર્મગ્રંથો ને મહાકાવ્યો ઉત્તમ દાખલા છે.

એમાં ભાગવતનું સ્થાન શું છે એ તપાસીએ તોયે બધી વાત સ્પષ્ટ થશે. આર્યાવર્ષમાં બ્રાહ્મણધર્મ સામે બૌદ્ધધર્મનું પ્રચંડ આક્રમણ થયું હતું. બ્રાહ્મણધર્મ દલમકી ઊઠ્યો હતો. પણ બૌદ્ધધર્મનું બળ પણ દુષ્ટક યોસરવા માંડ્યું. એ કાળે સારાય ભારતવર્ષમાં ભક્તિ-વાદનું મોઝું ફરી વળ્યું અને ભાગવત જેવું કાવ્ય લોકોના હાથમાં આવ્યું. બૌદ્ધધર્મ ભડે અન્ય દેશોમાં સ્થિર થયો પણ પોતાની જન્મભૂમિ ભારતવર્ષમાં જ દલમૂલ થઈ ન શક્યો. બ્રાહ્મણધર્મ પાછો પગમર થયો અને આપણા સદ્ભાવે કે દુર્ભાવે એણે નવું જીવન મેળવ્યું. વ્યક્તિઓની બાબતમાં જોયું તેમજ સમાજની બાબતમાં પણ સાહિત્યની અનિષ્ટ યસરો જીવન ઉપર પ્રવેશે એવા દાખલા પણ યોગ્ય છે. લખાણો દ્વારા વર્ગદ્વેષ, જાતિદ્વેષ, પ્રજાદ્વેષો વિષ ફેલાવવાનું બનતું આવ્યું છે. ૧૮૭૦ની ફ્રાન્સની જર્મની સામેની લડાઈ એક ફ્રેન્ચ ઇનિદાસકારને આભારી છે એમ ગણાય છે. અને ત્રિદાનો કહે છે કે ૧૯૧૪ની યુરોપની ધાવાચળી જળાવવામાં મુખ્ય ભાગ જો કોઈએ ભજવ્યો હોય તો ઇતિહાસકાર દિટરકેએ સોનાના ઝેરીલા ઇતિહાસો વડે ભજવ્યો છે.

આમ આપણે જોઈ શકીયું કે સાહિત્ય એ વ્યક્તિના અને સમષ્ટિના જીવન ઉપર પાસવાર યસર કરનાર એક બળ છે. એનો ઉપયોગ કવચિત્ત નુકસાનકારક રીતે થાય છે પણ મુખ્યત્વે તો ગંદકીની ત્રાસ અથે જ સાહિત્યની શક્તિ વપરાઈ છે.

સમાજજીવનના મોટા મોટા પલટા પ્રતિભાસપત્ર સાહિત્યકારોએ, દા. ત. વોલ્ટર અને ફ્લોએ માત્ર પોતાની કલમની મદદથી કર્યા છે. આવા સાહિત્યકારો તે સમાજના અમર નેતાઓ છે. અને તે માત્ર સાહિત્યની દુનિયામાં જ જાણીતા રહેવાના નહિ. સાહિત્યકાર લેખે તો એ અમર ગણાવાના જ. પણ સમાજવિધાયક, સમાજના હિતચિંતકો તરીકે સામાજિક તવારીખમાં પણ તેઓ અમર સ્થાન ભોગવે છે. ચાર્લ્સ ડિકન્સ, એમિલ ઝોલા કે બર્નાર્ડ શોનાં નામ ને માત્ર સાહિત્યના જ નહિ પણ સમાજના ઇતિહાસમાં પણ સોનાને ચહારે લખાયેલાં રહેશે. કેમકે સાહિત્ય મારફત એમણે સમાજને ધડ્યો. સાહિત્યની ભૂમિમાં સમાજને નવા નવા આદર્શો આપ્યા. એ આદર્શોનાં શિખર સર કરવા માટે સાહિત્યદ્વારા એમને પ્રેરણા પામી. નાટ્યકાર ઈર્ષ્મનને એના પોતાના જમાનાનાં સ્ત્રીપુરુષો રાક્ષસ લેખનાં, એની યાત્રાથી ભક્ષતાં. સમાજનાં હિતો એ પ્રગટ કરતો એ જોઈ ત્રાસનાં ને ઈર્ષ્મનને એની પુષ્પાંજલિથી વધાવનાં. પણ થોડા જ વખતમાં ઈર્ષ્મનની સેવાની સીએ સડી ફટક કરી. એણે ખાદોશાથી અને નિઃસ્વનાથી પોતાને જે સત્ય સમજાયું તે સ્પષ્ટ કર્યું એ બદલ એને સૌ પૂજ્યા ધાર્યા. નવા યુગનાં નાટ્યકારો ઈર્ષ્મન પિતા મળ્યો; સમાજનો શિક્ષક લેખાયો. તે જ પ્રમાણે બર્નાર્ડ શોનું. નવી સ્ત્રી-New Woman-બદલે જન્મી

તે પહેલાં પ્રતિભાશાળી ચોનાં નાટકમાં તો ક્યારની ય જન્મી ચૂકી હતી. આ હરદશિતાને લીધે જ મહાન સાહિત્યકારો સમાજને દોરવામાં સફળ નીવડી શકે છે.

બેલ્જિયમ મહાકવિ એમિલ વરહોરન લેા. ખેતરની વાડને ઓથે પ્રણય કરતા કિસાન કિશોરકિશોરીઓનો હૃદયભાવ એણે મસ્ત થઈને ગાયો. જેનાં ગાણું ગાઈ જોયાં. “દોરડાં વણુનારાઓ” એ કાવ્યમાં એણે દોરડાં વણુનારાઓને સાથે સાથે ક્ષિતિજે પણ વણી લેતા જોયા ને જોવરાવ્યા. પણ એના પોતાના આત્મામાં કંઈ જુદાં જ ધમસાણુ મચ્યાં હતાં. વરસો સુધી એ શારીરિક વ્યથાથી પીડાયો, રીખાયો અને છેવટે નિર્ગિવિધા એટલી બધી પ્રબળ નીકળી કે જીવી ગયો અને નવા મન્યંતરના મનુષ્યે બહાર આવ્યો. યુરોપમાં કારખાનાઓ ધર કર્યું છે. યુરોપની અર્વાચીન મંસ્કૃતિ તે કારખાનાંની મંસ્કૃતિ. એમિલ વરહોરને કારખાનાંના ધુમાડાના ગોટગોટામાંથી, રેલમહેલ પરસેવામાંથી આ નવી મંસ્કૃતિનો આત્મા પકડી પાડ્યો ત્યારે જ એના જીવને શાંતિ થઈ. એમિલ વરહોરનનું *The Darrow* -પ્રભાત-નામનું નાટક ન જોયું હોય તો જોઈ જવા મારી નમ્ર ભલામણુ છે.

આવા પ્રતિભાશાળી મહાન સાહિત્યકારો જ આપણા વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનનાં રહસ્યો આપણે જોઈ શકીએ તે પહેલાં દીવા જેવાં સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે એટલું જ નહિ, પણ આત્માની અમૃતમય કલાને બળે આપણને દેખાડી પણ શકે છે. આવા સાહિત્યકારો તે સદાકાલને માટે સમાજના જુલુસરૂપ છે. ને તેથી કાલાંઈલનું પેલું કથન આપણને અતિશયોક્તિભરેલું નહિ લાગે. કાલાંઈલ કહેતો કે જો ઈન્ડિયા અને શેક્સપિયર વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય તો હું મારા શેક્સપિયરને રાખું અને ઈન્ડિયા જેવા ઈન્ડિયાને જતું કરું. મહાન સાહિત્યકાર એ પ્રજાનું કેવડું અમૃત ધન છે એનો આથી કંઈક ખ્યાલ આવશે.

છેવટે બે શબ્દ સાહિત્યની શક્તિ વિષે જોલીને પૂરું કરીશ. આ જમાનામાં તલવાર કરતાં કલમની શક્તિ વિશેષ લેખાય છે. અને એ આ યુગ માટે સાચું છે એટલું જ પહેલાંના યુગો માટે પણ છે. ઘણીવાર તો તલવારથી જીતનારાઓ પોતે કલમની શક્તિ આગળ ગુલામ થઈ જાય એવું પણ બને છે. રોમનોએ ગ્રીસ જીત્યું. રોમન તલવારનો એ વિજય હતો. પણ ગ્રીસની મંસ્કૃતિએ રોમનો ઉપર પોતાનો પ્રતાપ જમાવ્યો. ગ્રીક લેખિનીનો એ વિજય હતો. આ યુગમાં તો વર્તમાનપત્રો અને છૂટક ચોપાનિયાં વગેરેના પ્રકાશનથી કલમની શક્તિનો દિગ્વિજય સુવિદિત છે. મોટામોટા ફેરફારોને વર્તમાનપત્રો શક્ય બનાવે છે.

આથી સમાજનાં હિત સમજનાર કુંશળ પ્રતિભાવાન પત્રકાર આજે કલમની શક્તિનો જેટલો ઉપયોગ કરી શકે તેટલો એના અન્ય સાહિત્યકાર બંધુઓ ભાગ્યે જ કરી શકે. ૧૯૧૭ની રશિયન ક્રાંતિની સફળતા વિષે કેટલાકો એમ પણ માને છે કે લેનિનની છુદ્ધિ કરતાં એના સાથીદાર કાર્લ રાઉસ્કી લેખિનીનાં તાંડવ વધારે તો એ સફળતાનાં કારણરૂપ હતાં. આ વાત અસંભવિત નથી. અકબરનો એક વાયવ્ય સરહદનો દુશ્મન કહેતો કે અકબરનાં તીરથી હું નથી ડરતો, રડું છું પેલા અણુસફળના શબ્દોથી.

અજ્ઞાત, સાહિત્યની આ શક્તિ પણ તલવારની પેડે વાપરતાં આવડે તો તે પોતાનું રક્ષણ કરે ને ન આવડે તો જળમી પણ કરે. આપણી ભાષા જોલનારાં એક કરોડ નરનારીઓ પોતે હરદમેશ જોતો ઉપયોગ કરે છે તે સુર્ગરી વાણીની શક્તિનો બરાબર અનુભવ કરતાં થાય એ આશા સાથે વિરમવાની રમ લઉં છું.

વેગ

ડૉ. યશવંતરાય ગુ. નાયક

એમ. એસસી; પીએચ. ડી.

રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ: મુંબઈ

આપણું આપણું વિશ્વ વેગમય છે. સ્થૂળ કે ચેતન સર્વ ચીજો વેગવાન છે. સૃષ્ટિમાં દિસતી અનેક સ્થૂળ અને સ્થાવર ચીજો પણ સ્થિર નથી. અસ્થિરતા જ નાણે વિશ્વનો ક્રમ છે. વિશ્વના દ્રવ્યમાંથી વેગ અદૃશ્ય થાય તો વિશ્વનો અંત આવ્યો જ સમજવો. જો પૃથ્વીમાંથી વેગ દૂર થાય તો થોડાક દિવસોમાં એ સૂર્યની બહુકી નવાળાઓમાં પતંગિયાંની પેઠે દોડી જઈ સ્વાદા થઈ જાય. એના વેગને લીધે જ એ ગુરુત્વાકર્ષણ બળનો સામનો કરી સૂર્યથી માફક અંતરે પ્રદક્ષિણા કરી રહી છે. પૃથ્વી બે રીતે વેગમય છે: પોતાની કાદ્દપનિક ધરી ઉપર ચોવીસ કલાકમાં એક ચક્ર પૂરું કરે છે; અને તે ઉપરાંત કલાકના ૬૫,૦૦૦ માઈલની ઝડપે અવકાશમાં સૂર્યની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરે છે. આ ઉપરથી આપણી ખાતરી થાય છે કે પૃથ્વી ઉપરની સર્વ વસ્તુ વેગવાન છે. એ જ પ્રમાણે સૂર્ય અને આપણું સૂર્યમંડળ અવકાશમાં સેકન્ડના બેસો માઈલની ઝડપે ગતિ કરી રહ્યાં છે. એ અવકાશમાં રહેલું આપણું તારામંડળ પણ એક કાદ્દપનિક ધરી ઉપર ચક્રાકારે ફરે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણું તારામંડળ ગોળ ફરે છે; તેમાં સૂર્ય તેના ગ્રહો અને ઉપગ્રહો સાથે ઘસડાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સ્વતંત્ર ગતિથી સ્થળાન્તર થાય છે. પૃથ્વીને પોતાની ગતિ ઉપરાંત ઉપલી બે ગતિ અસર કરે છે. એટલે આપણે પોતે પણ બ્યારે બંધતા હોઈએ ત્યારે પણ પૃથ્વીની ચક્રગતિ, પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાની ગતિ, સૂર્યમંડળની ગતિ, તારામંડળની ગતિ વગેરેથી અવકાશમાં માર્ગ કાપી રહ્યા છીએ. આ ગતિને આધારે જ વિશ્વના પ્રચંડ દ્રવ્યો એકબેકની સાથે સંકળાયેલાં રહે છે.

આ સર્વ વેગ ઉપરાંત મનુષ્યે લાંબા કાળથી પોતાનો વેગ વધારવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. એટલાંટાની વિખ્યાત શરત પણ માણસની વેગની વૃદ્ધિના પ્રયત્નોની સાક્ષી પૂરે છે. અઘાપિ પર્યંત દોડની શરતો વડે માણસ પોતાનો વેગ કેમ વધે તેની પ્રવૃત્તિમાં રહ્યો છે. મનુષ્યના જાતના વેગને સીમા છે. એ વેગ ઉત્તરોત્તર વધી શકે નહિ. આથી મનુષ્યે બીજાં સાધનોના ઉપયોગ તરફ ધ્યાન દોડાવ્યું. યાંત્રિક સુગ પહેલાં માણસે ઝડપી ગતિને માટે બીજાં ઝડપી પ્રાણીઓના ઉપયોગ તરફ ધ્યાન દોડાવ્યું. સામાન્ય ગતિથી દોડતા માણસની ગતિ વધુમાં વધુ કલાકે ૧૦ થી ૧૨ માઈલની થઈ શકે, થોડા ઉપર સ્વાર થઈને જતાં એ ઝડપમાં લગભગ બમણો વધારો થયો. આથી હજારો વર્ષો સુધી મનુષ્યે થોડાના વાહનનો ઉપયોગ કર્યો છે. લાંબે અંતરે સંદેશા લઈ જવા, કાંઈ દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવી, અગર ઓચિંતો જાપો મારવા થોડાનો ઉપયોગ સાર્વત્રિક હતો. એ ઉપરાંત જુદા જુદા દેશના વિશિષ્ટ પ્રાણીઓનો ઉપયોગ પણ ઝડપ વધારવા માટે થયો છે. હિંદુસ્તાનમાં હાથીનો, બળદનો અને ઊંટનો ઉપયોગ, દંડા પ્રદેશોમાં રેન્ડોરનો ઉપયોગ, આફ્રિકામાં શાહમૃગનો ઉપયોગ, વગેરે અનેક પ્રાણીઓનો ઉપયોગ જાણીતો છે.

જમીન માર્ગે પ્રાણીઓની ઝડપને પણ હદ હોય છે. એ ઉપરાંત નદી, નાળાં અને જંગલોના અવરોધોથી માણસને જમીન માર્ગે મુસાફરી કરવામાં ઘણી અડચણો નડે છે. આ અડચણો દૂર કરવા માટે સડકો બાંધી માર્ગો રચ્યા, પરંતુ ઘણે દૂર જવામાં નદીઓના પૂરો પર્વતો વગેરેની અડચણો દૂર થઈ શકી નહિ. આથી કેટલેક મુશ્કેલી રચે નદીઓના પૂરમાં ઝડપથી વહી જતાં પ્રાણીની ગતિ તરફ મનુષ્યનું ધ્યાન દોર્યું. અને તેથી નદીઓમાં ચાલી શકે તેવા મજબા બનાવી તેના વડે નદીમાર્ગે ઝડપી મુસાફરી કરવી શરૂ કરી. એ મુસાફરીમાં આટલા વડે હોડીને વેગ આપવામાં આવતો. લાંબે કાળે મનુષ્યને પવનના વેગ અને બળની પ્રતીતિ થઈ અને તેથી તેણે હોડીને શદ્દ બાંધી પવનના બળનો વેગ અને બળ વધારવામાં ઉપયોગ કર્યો. હજારો વર્ષો સુધી શદ્દ વડે જ દરિયાઈ માર્ગે મુસાફરી થતી રહી. ૧૯મી સદીની શરૂઆત થઈ ત્યાં સુધી મનુષ્યની ઝડપમાં કશો બનાવવા જેવો વધારો થયો નહિ.

આ પછી વરાળયંત્રની શોધ થઈ. સ્ટીફન્સને વરાળયંત્રનો ઉપયોગ આગગાડી બનાવવામાં કરી વિશ્લેષકારક પ્રગતિ કરી. એ શોધથી એકા સાથે ૫૦ થી ૬૦ માણસોને લઈને દોડતી ગાડી કલાકે વીસ માઈલની ઝડપે ચાલવા લાગી. એ સમયે આટલી બધી ઝડપથી વાહનો દોડે તેની સામે પ્રચંડ વિરોધ બેઠ્યો. દરેક ક્રાંતિની વખતે દેશના જૂનનાણી અંધ-શ્રદ્ધાળુ લોકો પ્રગતિવિરોધી અને છે તે જ પ્રમાણે ઈંગ્લેન્ડમાં રેલગાડીની સ્થાપના માટે પણ પ્રચંડ વિરોધ થયો. લોકોને એ ઝડપમાં જનમાલનું નુકસાન દેખાયું. અને આગગાડીથી અકસ્માતો કેટલા બધા વધી જશે તેના વિવિધ ચિતારો બહાર પડ્યા. પ્રગતિવાદી પાર્લામેન્ટના સભ્યોને સ્ટીફન્સન મહામુશીયતે સમગ્રવી શક્યો અને રેલગાડીની શરૂઆત થઈ. મનુષ્યની ઝડપ અનેકગણી થઈ. વખત જતાં કલાકે દશથી પંદર માઈલ દોડતી ગાડી સેંકડો માઈલ ઝડપે દોડશે એવા કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. જગત સ્ટીફન્સનનું ઝલ્યું છે.

આજે આગગાડીની ઝડપ કલાકે લગભગ ૮૦ થી ૧૦૦ માઈલ સુધી થઈ છે. હિંદુસ્તાનમાં જે કે વધુમાં વધુ કલાકે ૪૦ થી ૫૦ માઈલની ઝડપે જ ગાડી દોડે છે, પરંતુ ઈંગ્લેન્ડમાં, જર્મનીમાં કેટલીક ગાડીઓ લગભગ ૧૦૦ માઈલની ઝડપે દોડે છે. એ દરમિયાન વરાળયંત્રનો ઉપયોગ દરિયાઈ માર્ગે ઝડપ વધારવામાં પણ થયો. એને પરિણામે લગભગ ૫ થી ૬ હજાર માઈલનું ઈંગ્લેન્ડનું અંદર આગખેટદ્વારા ૧૨ થી ૧૫ દિવસમાં કાપી શકાય છે. હાલમાં ઘણી ઝડપી આગખેટો કલાકના ૩૦ માઈલની ઝડપે પણ મુસાફરી કરી શકે છે. થોડે અંતરે જવા આવવા માટે સ્ટીમ લોન્ચો કલાકના ૫૦ થી ૬૦ માઈલની ઝડપે પ્રાણી ઉપર દોડી શકે છે. કેટલીક રેસની સ્ટીમ લોન્ચો વડે કલાકના ૧૦૦ માઈલ ઉપરની ઝડપ માંત્ર થઈ છે.

ગાડી અને આગખેટનો ઉપયોગ સામુદાયિક અને નિયત માર્ગે જ થાય છે એટલે માણસને સ્વતંત્ર વાહન તરીકે અને સરળતાથી ચાલે તેવું વાહન જોઈતું હતું. ૧૯ મી સદીની આખરે પેટ્રોલ અને તેલથી ચાલનારાં યંત્રો શોધાયાં. એ યંત્રોમાં તેલ યંત્રની અંદર જ બળીને બળ ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી તેમને આંતરદાહક યંત્રો (Internal combustion) કહેવામાં આવે છે. વરાળયંત્રમાં બળતણ બહાર બાળતું પડે છે અને વરાળ યંત્રમાં પેદા થાય છે. તેલયંત્રોની શોધ થયા પછી કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન નાનાં વાહન બનાવવા તરફ દોરાયું અને પરિણામે મોટરગાડીની શોધ થઈ. ઈ. સ. ૧૯૦૦ની શરૂઆતમાં મોટરના

વાહનો રસ્તા ઉપર દોડવા લાગ્યાં. અને ૨૫ વર્ષમાં ઘોડાગાડી, બળદગાડી વગેરેને સ્થાને મોટર ક્લાકના ૪૦ થી ૫૦ માઈલની ઝડપે શહેરેશહેર અને ગામેગામ દોડવા લાગી. આ પ્રમાણે લોકોનો આવવા-જવાનો વ્યવહાર, તેમનો વેપારશોજાર અને સંસ્કૃતિની આપ-લે વધી છે. મોટરના વાહનથી ગાડાંની મુસાફરી વગેરેની અગવડતા દૂર થઈ છે. મોટરના વાહનને લીધે રસ્તા અને ધોરી માર્ગોમાં ઘણો સુધારો થયો છે. તાપ, ટાઢ અને વરસાદમાં પણ ઘરમાં બેઠા હોઈ એ તેવી સગવડથી આજે મોટર અને આગગાડીમાં એકે દિવસે સેંકડો માઈલની મુસાફરી કરી શકાય છે. આ ઉપરથી આપણી ખાતરી થાય છે કે ઝડપ એ સંસ્કૃતિનું એક મહત્વનું અંગ છે.

જમીન અને દરિયાર્ધ માર્ગે થતી મુસાફરીમાં ઝડપને મર્યાદા છે. મોટરની રેસમાં ક્લાકના ૩૩૦ માઈલ સુધીની ઝડપ એક રેકર્ડ તરીકે પ્રાપ્ત થઈ છે; પરંતુ સહીસલામત રીતે મુસાફરી કરવામાં ક્લાકના ૧૦૦ માઈલની ઝડપ પણ ઘણી વધુ કહી શકાય છે. માત્ર રેલવેના નિયત માર્ગે ઉપર જ અમુક રચનાની ગાડીઓ એટલી ઝડપે સુરક્ષિત રીતે દોડી શકે છે. ઝડપની આ મર્યાદા ઉલ્લંઘવા અને ખીજ અનેક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા મનુષ્યનું ધ્યાન લાંબા કાળથી હવામાં ઉડવન કરવા તરફ દોડ્યું છે. પ્રથમ, બલૂનમાં હવામાં ઊડવાના પ્રયોગો ૧૯મી સદીની આખરે થયા હતા, પરંતુ બલૂનના ઊડવાનો મુખ્ય આધાર હવાના પ્રવાહો ઉપર જ રહેતો હોવાથી તેને નિયંત્રિત કરી અમુક ધારેલી દિશામાં ઊડાડવા માટે કોઈપણ યંત્રની જરૂર સ્પષ્ટ દેખાઈ. કેટલાયે વર્ષો વિત્યા બાદ પક્ષીનું અનુકરણ કરીને હવાથી ભારે યંત્રોને ઊડાડવાના કેટલાક પ્રયત્નો થયા તેમાં અમેરિકાના રાષ્ટ્ર ભાઈઓને સફળતા મળી. તેલના યંત્રથી પંખો ફેરવી બનાવટી હવાનો પ્રવાહ પેદા કરી તેના દબાણથી હવામાં ઊડીને રાષ્ટ્ર ભાઈઓએ દુનિયાની વેગની પ્રવૃત્તિમાં એક મહાન યંત્ર આપ્યું. વિમાનની પાંખ ઉપર હવાના પ્રવાહના દબાણની અસરથી વિમાન હવામાં ઊડવા લાગે છે. એ વિમાનને ગમે તે દિશામાં સુકાન વડે નિયંત્રિત કરી શકાય છે, એટલે હવામાં મુસાફરી કરવાનું એક નવું સાધન મનુષ્યના હાથમાં આવ્યું. જગતબાપી મુહ્મદ વખતે વિમાનના ઊડવનશાસ્ત્રમાં ઘણી પ્રગતિ થઈ. વિમાનને ઊડતું રાખવા માટે ઓછામાં ઓછી ઝડપ ક્લાકના ૬૦ માઈલની ઝડપ હોવી જોઈએ. વિમાન વડે બહુ સરળતાથી ક્લાકના ૧૦૦ માઈલની મુસાફરી એ બિલકુલ સ્વાભાવિક થઈ પડી છે. ઈંગ્લેન્ડથી હિંદ આવતાં પંદર દિવસ આગળોટમાં લાગે તે જ મુસાફરી માત્ર ત્રણથી ચાર દિવસમાં વિમાન વડે થઈ શકે છે. છેલ્લાં દશ વર્ષમાં દુનિયાની પ્રત્યેક ભાગમાં વિમાની માર્ગો થઈ ગયા છે. વિમાન વડે સાધારણ રીતે ક્લાકના ૨૦૦ માઈલની ઝડપે આજે મુસાફરી કરવામાં આવે છે. ઈંગ્લેન્ડથી આસ્ટ્રેલિયાની જગતવિખ્યાત વિમાની શરતમાં (૧૯૩૫) કેપ્ટન સ્કોટે અઢી દિવસમાં આશરે ૧૧,૦૦૦ માઈલની મુસાફરી કરી હતી. જૂના જમાનામાં બ્યારે કોઈપણ વાહનો નહતાં ત્યારે માણસો બળદ-ગાડી વડે દિવસે બહુ તો ૩૦ માઈલની મુસાફરી કરી શકતા. આ ઉપરથી સમગ્ર થ છે કે માણસે છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં એ ઝડપને ૧૫૦ થી ૨૦૦ ગણી વધારે કરી છે. વિમાન વડે ધૂળ, તાપ, હીવા વગેરે મુશ્કેલીઓ તથા નદી, નાળાં અને પર્વતોના અંતરાયો દૂર થયાં છે. આજે વધુમાં વધુ ૪૦૦ માઈલની ઝડપે ઊડનારાં વિમાનો થયાં છે. હવે વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન હવાના ઉપસા સ્ટ્રેટોસ્ફિયર નામના થરમાં ઉડવન કરવા તરફ દોડ્યું છે. એ વાતાવરણમાં

હવાનો અવરોધ ઓછો થવાથી વધુમાં વધુ કલાકના ૬૦૦ થી ૭૦૦ માઈલની મુસાફરી થઈ શકે તેમ છે. આજથી ૫૦ વર્ષમાં કદાચ દુનિયાની ફરતે મુસાફરી કરવામાં માત્ર એક જ દિવસ બસ થશે એમ દેખાય છે. કેપ્ટન કૂકના વહાણને દુનિયાની ફરતે ફરતાં ૪૫ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. ૧૯૬૨માં અમેરિકન વિમાનીઓએ માત્ર આઠ જ દિવસમાં દુનિયાની ફરતે મુસાફરી કરી છે. આ પ્રમાણે ઝડપમાં માત્ર છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં અજબ વધારો થયો છે અને બીજાં ૧૦૦ વર્ષમાં કેટલી પ્રગતિ થશે તે કહી શકાય નહિ.

ભવિષ્યમાં વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન રોકેટ જેવાં દારૂગોળાની મદદથી આગળ વધતાં સાધનો તરફ વધુ પ્રમાણમાં દોરાશે. તોપમાંથી ફૂટતા ગોળાના ગોળા પૃથ્વીની સપાટી ઉપર કલાકના ૧૦૦૦ માઈલની ઝડપે મુસાફરી કરી શકે છે. અવાજની ઝડપે આશરે કલાકની ૯૦૦ માઈલ છે, એટલે એટલી ઝડપથી કોઈએક વાહન જતું હોય તો તેની સીસાટીનો અવાજ વાહન પસાર થવા પછી આપણને પહોંચે. આટલી પ્રચંડ ઝડપ આપણને આશ્ચર્યચકિત કરી નાંખે છે. યુરોપથી એક તોપ ફાડી રોકેટ જેવાં મશીનને અમેરિકા મોકલવાના પ્રયોગ કરવાનું ધણા વિચારી રહ્યા છે. ગાડીની પૂઠમાં દારૂગોળા ભરી આંતરે આંતરે તેને ફાડી અતિ ઝડપથી ગાડી દોડાવવાના પ્રયોગો પણ કોઈકવાર થઈ રહ્યા છે. આ ઉપરથી ભવિષ્યનાં હવાઈ વાહનોમાં દારૂગોળો વપરાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક દેખાય છે.

મનુષ્ય ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરશે છતાં આકાશી પદાર્થોની અને પૃથ્વી ઉપર જ રહેલા કેટલાક સૂક્ષ્મ કણોની ઝડપ તે કદી પણ મેળવી શકશે નહિ. ચંદ્ર પૃથ્વીની ફરતે કલાકના ૨૧૦૦ માઈલની ઝડપે ફરે છે. પૃથ્વી સૂર્યની ફરતે કલાકના ૬૫૦૦૦ માઈલની ઝડપે દોડી રહી છે અને સૂર્ય સૂર્યમંડળ સાથે કલાકના ૭,૨૦,૦૦૦ (સાત લાખ વીસ હજાર) માઈલની ઝડપે દોડી રહ્યો છે. એ સર્વ ઝડપને પણ શરમાવે તેવી ઝડપ તો રેડિયમ અને તેવી ધાતુ-માંથી નીકળતા વિદ્યુતકણોની ઝડપ છે. કેટલાક વિદ્યુત કણો હવામાં સેકન્ડના આશરે ૧૮,૬૦૦ માઈલની ઝડપે ગતિ કરે છે. કલાકમાં એ કણ આશરે ૬,૭૦,૦૦,૦૦૦ (છ કરોડ સીતેર લાખ) માઈલની ઝડપે ગતિ કરે છે. આટલી પ્રચંડ ગતિને લીધે એ કણો હવામાં ભાગ્યે જ ત્રણથી ચાર ઈંચ જેટલું અંતર કાપી શકે છે. આમ છતાં આ ઝડપ આપણને આશ્ચર્ય છે. શું કોઈક વેળા આટલી ઝડપે જતા વિદ્યુતકણોને નિયમમાં રાખી આપણે આપણું વાહન એથી અર્ધી ઝડપે પણ ન ચલાવી શકીએ ? અરે, આપણને તો એટલીયે ઝડપની જરૂર નથી. વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે જો આપણી પાસે એવું વાહન હોય કે જે સેકન્ડના માત્ર ૭ થી ૮ માઈલની ઝડપે જઈ શકે, તો આપણી પૃથ્વીના યુરુતાકર્મણુરૂપી ભયાનક પાસમાંથી છૂટા થઈ અવકાશમાં ગમે ત્યાં વિચરી શકીએ. આથી આપણને તો માત્ર કલાકના ૩૦,૦૦૦ માઈલની ઝડપ હોય તો બસ થઈ જાય. આજે તો આપણાં સર્વ વૈજ્ઞાનિક સાધનો બેગાં કરી વાહનને માટે કલાકના ૪૦૦ માઈલની ઝડપ પ્રાપ્ત કરી છે. એ ઝડપને હજી આપણે લગભગ ૭૫ ગણી વધારવાની છે. આ વસ્તુ કેટલી અમૂલ્ય છે તે આપણને સ્પષ્ટ દેખાય છે. માત્ર ૪૦૦ થી ૬૦૦ માઈલની ઝડપે મુસાફરી કરવામાં જ હજી બીજાં ૫૦ વર્ષ નીકળી જશે, તો એ ઝડપને ૭૫ ગણી કરતાં એ પ્રમાણે ગણતાં બીજાં એ હજાર વર્ષો બેઠકો; અને ત્યારે પણ એ ઝડપ પ્રાપ્ત થશે કે કેમ એ મોટો પ્રશ્ન છે.

ગમે તેટલી પ્રગતિ થાય, ગમે તેટલાં વર્ષો વીતે, પરંતુ વિશ્વમાં વધુમાં વધુ ઝડપ પ્રકાશની છે (સેકન્ડના ૧૮૬૦૦૦ માઈલ; કલાકના ૬૬ ૬૬,૦૦,૦૦૦ માઈલ) તેનાથી વધુ ઝડપ મેળવી શકાશે નહિ. વિશ્વમાં ઝડપની આ મર્યાદા છે. કોઈપણ દ્રવ્ય આટલી ઝડપથી મુસાફરી કરી શકે નહિ એવો આઈન્સ્ટાઈને સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો છે. એ ગતિની દશમા ભાગની ગતિ રેડિયમમાંથી નીકળતાં કણો પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ એટલી ગતિ બીજું કોઈપણ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરશે નહિ. મનુષ્યને માટે આ ઝડપ પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય છે. એ ઝડપ એટલી બધી પ્રચંડ લાગે છે, છતાં આપણે વિશ્વની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળીએ તો તે એટલું વિશાળ છે કે તેની આખી પ્રદક્ષિણા કરવી એક મનુષ્યને માટે અશક્ય છે. પ્રકાશ એક વર્ષમાં જોટલું અંતર કાપે તેટલાં અંતરને એક પ્રકાશવર્ષ કહીએ તો તેટલી ઝડપે જતાં પણ એક તારાથી બીજા તારા ઉપર જતાં સૈકડો વર્ષો લાગે છે. આપણા સૂર્યથી દૂર દૂરના તારાઓ હજારો ને લાખો પ્રકાશવર્ષ દૂર છે. તેમાં મનુષ્યની નાનકડી સૃષ્ટિ ઉપર માત્ર થોડાંક હજાર અંતર કાપવાની પ્રવૃત્તિમાં મનુષ્યને હજારો વર્ષો કલાકના ૫૦૦ માઈલની ઝડપ પ્રાપ્ત થઈ છે. મનુષ્યની ઝડપની અદ્યતાની આ ઉપરથી કંઈક ઝાંખી થાય છે.

— ૦ —

તદા

નટવરલાલ મો. ગાંધી

[મિશ્ર]

રે! અંતરે હાય! હવે બળી ઉઠું!
આ જીવને શાંત કરી ન દેખવું!

શમાવવા અંતરમાં ધીકેલી
એ કારમી વેધક વેદનાઓ,
વળોટવા ગર્જન સિન્ધુમાં કરું!
ને વ્યોમ વંદોળ જરીક જો મને
પ્રચંડ ને મસ્ત અનંત વાયરે
ધસડે ઊંડાણમાં—

નભતારકોની
વિશાળ પાંખે પ્રસરી જવું કદા
ને લોચને લોલ જરીક ડોલવું,
સુધાભયાં તેજઝરે શમું જવું:
અનંતના અંતરમાં બળી જતાં
શું જીવને શાંત કરી શકું તદા?

કોલન વોટર

જગદીશ પરમાર

કાળુ મારી બારીની સામે બેસતો. એ જ જગ્યાએ બેસવાની એને વરસોથી ટેવ હતી.

મારા ટેબલ ઉપર તુમારોના થોડકા આગે જતા એટલે હું કામકાજમાંથી લાગ્યે જ ઊંચું બોધ શકતો, છતાં ત્યારે મારી નજર બારી બહાર પડતી ત્યારે કાળુ ત્યાં બેઠેલો જ હોય. મને ઘડીભર એની ધૂંધા આવતી કે કાળુ કેટલો સુખી છે? કે કામ નહિ. કામ હોય તો ક્યારે કરી લેતો તે ખચર પડતી નહિ. પણ હું તો તેને ત્યાં જ બેઠેલો જોતો.

મારા કામમાંથી જરા જેટલો વખત મળતો ત્યારે “કાં, કાળુ કેમ છો?” એટલું પૂછતો ત્યાં તો એનો વાણીપ્રવાહ શરૂ થતો. વહેલી સવારે તેણે અને તેની વધુએ કેટલા કચારોને પાણી પાચું, કેટલા મેંદોના છોડ નવા રસ્તાને કાઢે વાળ્યા, અને નવા સાહેબે કેટલી માંયા બતાવી એ બધું કપાટાબંધ કહેવા માંડતો. મને લાગ્યે જ તેની દિનચર્યા સાંભળવા વખત હતો. મારે કામનો કોઈ પાર નહોતો. જડની જેમ તુમારોમાં ઊંધું માથું નાખી કામ ખેંચે રાખતો તોપણ સાહેબનાં વેણ સાંભળવાં પડતાં. કાળુ સાહેબની પ્રશંસા કરતો ત્યારે મને એ વાત ઝેર જેવી લાગતી.

પણ કાળુની વાત ખરી હતી. આજ પર્યંત કાળુ કાચી ઝૂંપડીમાં રહેતો. વર્ષા-ઋતુમાં પાણી ઝૂંપડીમાં ટપકતું. ઝૂંપડી પાણીથી તરબોળ થઈ રહેતી. વરવહુને પચારી કરવા જેટલી જમીન ફેરી ન રહેતી એટલે બન્ને ઉગ્ગરો ખેંચતાં. નાનામોટા જીવોનો ત્રાસ તો ખૂબ જ મૂંઝવતો. નવા સાહેબના આગમન પછી કાળુની મહેનત અને ઉપયોગિતા બોધ સાહેબે પાકા પથ્થરની નવી ઝોરડી બંધાવી આપી હતી. આવી નવી ઝોરડી બંધાવવા અનેકવાર લખાણ થયું હતું પણ આ સાહેબે એકકપાટે ઝોરડી બંધાવી આપી એટલે કાળુ સાહેબની શક્તિ અને કાર્યક્ષતા પ્રશંસિતો.

કાળુના શરીરમાં મહેનત વણાઈ ગઈ હતી. કામે ચડતો ત્યારે બધું બૂલી જતો. નાના નવા રેપાને બાળકની જેમ ઉછેરતો, એની માવજત પાછળ અરધો ચર્ષ જતો. છોડમાં નવાં ફૂલ બેસે અને વૃક્ષે નવાં ફળ પાકે ત્યારે કાળુ આનંદથી નાચી ઊડતો. એની હથોટી પણ અનેરી હતી. એ જે કામ ઉપાડતો તેને નવું રૂપ આપતું. સાવ ફૂંકા જેવા વૃક્ષમાં નવા પ્રાણ આવતા. કુમળી ફૂંપો અને રેપાઓ માત્ર કાળુના હાથની રાહ નેતાં હોય તેમ ફાલી ઊડતાં.

નવા સાહેબે અમારી ઓફિસમાં પગલાં પાડ્યાં તે પહેલાં બગીચો સાવ ઉગ્ગડ હતો. ઠેકઠેકાણે અવાવરું ખડ બગી નીકળ્યું હતું. ખરી પડેલાં પાનના ઢગ પડ્યા હતા. બગીચો બગીચાના નામને લજવનો હતો. કાળુ મિચારો મહેનત તો કરતો પણ માથું સાહેબને આવી કોઈ પ્રવૃત્તિ પસંદ નહોતી. કાળુ જરા વધુ પડતું ખાન આપવા માંડે તો સાહેબ તેને પોતાના ફૂતરાની સંભાળ રાખવાનું કહેતા!

નવા સાહેબે આવીને જોયું કે કાળુને પગાર માળી તરીકે મળે છે, કૂતરાંની સંભાળ માટે નહિ. કાળુ પણ કૂતરાંની સંભાળ માટે નોકરી નહોતો કરતો. એ કેને કહેવાય ? એને પણ પેટ હતું. નવા સાહેબે સ્થિતિ પારખી કાળુને માત્ર એનું બગીચાનું કામ સંભાળતા હુકમ કર્યો. હુકમ સાંભળી કાળુ આનંદથી ઘેસો થઈ ગયો. તેનો ઉત્સાહ બિચરાઈ આવ્યો. જુકી થઈ જતી શક્તિને સાહેબના કહેણથી નવી પ્રેરણા મળી. દિવસ કે રાત જોયા સિવાય તેણે પાંદડાના ઢગ ખસેડ્યા, નકામું ખડ સાક કપ્યું, નવા રસ્તા પાડ્યા, નવા રોપા વાવ્યા, મેદાની વાડને હળવે હાથે કંડારી. ગાઈ, જુઈ, ચગેત્રીના કચારાને ઘટતું ખાતર પૂર્યું અને સાહેબની સુધારિત વ્યવસ્થા અને કડપ અમલ નીચે કાળુએ તેનું દિલ ઠરે એવી મહેનત કરી દેખાડી. સાહેબ પણ ભારે કડક હતો. કારકુનો સાહેબથી ચરચરતા. કાઈનું કામ પડત રહે એ તેને પસંદ નહોતું. પોતે કામે બેસતો ત્યારે ઉમરનો થાક જૂલી જતો. નીચે ઢળતી પાંપણો અને કરચલીવાળા ચહેરા નીચે કાઈ અજબ શક્તિ ડાક્યાં કરતી. જુવાનીને શરમાવે એવી શક્તિ અને ઉત્સાહ અંગેઅંગમાં તરવરતાં. એ પોતે જોતું કામ કરતો તેટલા જ કામની અપેક્ષા દરેક પાસેથી એ રાખતો.

સાહેબનો અમલ અને કામનો બોલો અમને કચરી રહ્યાં હોય ત્યારે કાળુ નિરાંતે મારી ખારી સામે બેઠો હોય ! મને જરૂર એની મર્યાદા આવતી. તેમાં પણ સાહેબની પ્રશંસા જીવવા જેટલી સદિષ્ણુનાનો મારામાં અભાવ હતો. સાહેબે હમણાં જ મને કહેવડાવ્યું હતું કે પેસો સમઢિયાળાવાળો કેસ પૂરો કર્યા પછી જ ઘેર જાવો. એ કેસ જમાનાનૂનો હતો. એ કેસનું કામ આજે હાથ ઉપર લઈ તો સહેજે એ કલાક વધુ નીકળી ગય તેમ હતું. મારું મન ઘેર જવા તલપી રહ્યું હતું. સતત હસરડાથી હવે કમર પણ દુખવા આવી હતી. કચારથી મનમાં વિચાર કરતો હતો કે આટલું કામ પને અને ઘડિયાળ પાંચનો ડંકા વગાડે કે તુરત ઘેર જઈ સવિતાના હાથનો ચાનો ખાલો પીકું. સાહેબનો હુકમ સાંભળી મારી છાતી બેસી ગઈ. મનમાં તો સાહેબને ચારપાંચ ચોપડી કાઢી. કાળુ હજી પણ સામે બેઠો બેઠો “સાહેબ બહાદર તો ખરા ! નહિ તો મારી ચૂંપડી કેવી હતી ? હું ! ચંદ્રભાઈ ! એમાં માણસ નો રહે હો ! કેટલીય વાર લખાણ. થયાં પણ આ સાહેબે એકઝપાટે હકમ કાઢ્યો અને ચૂંપડીને ઠેકાણે મોરનાં ઈંડા જેવી ચોરડી પછે કેવી શોભે છે ? આ બગીચો પણ કેવો ભર્યો ભર્યો લાગે છે. કાઈ માણસનાં પગલાં જ એવાં હોય છે. એને પગલે પગલે રિદ્ધિ...” એવું એવું તો કેટલુંય બોલ્યો ત્યારે પણ સમઢિયાળાવાળો કેસ મારી ધીરજનો અંત આણ્યો હતો. સાહેબને પગલે અમે ધરના, સ્ત્રીના કે સમાજના નહોતા રહ્યા. કાળુની વાત હું વધુ વખત સાંભળી ન શક્યો.

“ હીક ! હીક ! કાળુ, તું જા, આજે મને જરાય કુરસદ નથી. ”

કાળુ છોબીસો તો પડી ગયો, પણ ‘ભલે, ભાઈ !’ કહી બીડી ગયો. તેને આમ ઉકાડી મૂકવા બદલ મને શોભ થયો. સાહેબ ભલે એને સોના જેવા હોય પણ મને તો ટીપે ટીપે લોહી પીતા યમરાજ જેવા લાગ્યા. હું એકલો નહિ, ખાતાના સઘળા ત્રાસી ગયા હતા. સાહેબને કામ જોઈતું હતું. અમે રજવાડી આજોસ અને ‘હોતે હું’ના રિવાજથી ટેવાઈ ગયા હતા, એટલે સાહેબનું કડક શાસન અમને ખૂંચતું.

સમયની કરવત ઘસાતી જ રહી. અનેક લીલાં વરસો પસાર થઈ ગયાં. કાળુના શરીરને અવરથાએ પાણું પાડ્યું હતું પણ હજી કાર્પેરાયણતા એટલી જ સચેત હતી.

હું પણ એ જ જગ્યાએ નોકરી કરતાં ફીક આગળ વધ્યો હતો. થાણુદારની જગ્યા ટૂંક સમયમાં ખાલી પડવાની હતી તે માટે માનુ નામ બોલાવું હતું. જો એમ અને તો હું થોડા વખતમાં અમલદાર પણ બનું.

સંજોગો આવા રંગો ધરતા હતા છતાં મારો અને કાળુનો સંબંધ એવો ને એવો હતો. તે હજી મારી બારી પાસે આવી બેસતો. હું પણ તેની વાતમાં મીઠાશ અનુભવતો. કાળુ હતો તો માત્ર માળી, પણ એનું શાન્ત, સરસ પ્રામાણિક જીવન મને ખૂબ આકર્ષતું. સમયના ધર્ષણે અમારા અંતરાયને ઓછો કર્યો હતો. ગત વરસોનાં મીઠાં સ્મરણો યાદ કરી થોડી મીઠી વાતો ન કરીએ ત્યાં સુધી એન પડતું નહિ. જીવનની કેંક ઉણપ અનુભવાતી.

હંમેશ મુજબ હું આજે પણ કાગળ ઉઘણાવતો હતો. યંત્રવત બેતણુ વખત બારીની બહાર નજર નાખી, પણ આજે કાળુ ત્યાં નહોતો. સાહેબે ક્યાંય બોલે કામે રોક્યો હશે એમ માની પુનઃ કામમાં મન પરોવ્યું. સાંજ પડવા આવી પણ કાળુનાં દર્શન ન થયાં. મનુષ્યના ઝોકધારા જીવનમાં નાની શી ક્ષતિ પણ મહાવ્યથા ઉપજાવે છે. કાળુનો બારી પાસે આવી બેસવાનો રિવાજ વરસોથી હતો અને એ બેઠક આગળ કાળુને જોવાની મારી ટેવ એટલી જ જૂની હતી. કાળુ કેમ નહિ આવ્યો હોય એ વિચાર એટલો બળવત્તર થયો કે કામમાં જરાય રસ ન પડ્યો.

પાંચ વાગ્યા ને હું ઊભો થયો. ખીટીએથી કાટ ઉતારી કાળુના ઘર તરફનો રસ્તો લીધો. ધડીમર વિચાર આવ્યો કે કાળુ ગમે તેમ પણ માળી! હલકા દરજ્જાનો નોકર! હું તેને ત્યાં શા માટે જાઉં? મોટાઈએ જોર કર્યું. પગ અટકી પડ્યા. મનુષ્યના જીવનમાં આવું ઘણીવાર બને છે. હૃદયની કુણી લાગણીઓની ઉપરવટ થઈ અહંતા અને મોટાઈ માર્ગ કરી જાય છે. માનવના હૃદયની ભવ્યતાનો પારો આવા વખતે જ ચડીતર કરે છે. માણસાઈ પણ આવી ક્ષણે જ મપાય છે.

મારા દિલમાં અનેક વિચારોની ભરતીઓટ આવી ગઈ. છેવટે હૃદયે જોર કર્યું અને પગ જાણે અજાણ્યે કાળુની ઝોરડી પાસે આવી અટક્યા.

“કાળુ!”

ઝોરડીનું દ્વાર બંધ હતું. અંદરથી કેં અવાજ આવતો નહોતો. પક્ષીઓના ધીમા ક્લિક્કિલ અવાજ સિવાય સઘળું શાન્ત હતું. વાતાવરણ ભારે લાગ્યું.

મેં ફરીથી ખૂમ મારી: “કાળુ ઘરમાં છે કે?”

થોડીવારે બારણું ઊઘડ્યું. કાળુના નિસ્તેજ અહેરા ઉપર ઉમંગરાનો યાક હતો. આંખોમાં ચિંતાનો ભાર હતો.

“કેમ આજે ન દેખાયો?” કાળુની આવી રિચતિમાં હું આટલું જ પૂછી શક્યો.

કાળુએ મને આવકાર આપી કહ્યું કે તેનો છોકરો ગઈકાલથી બહુ બિમાર છે.

હું ઝોરડીની અંદર ગયો. છોકરો તેની માતા ખોળામાં સૂતો હતો. મેં તેના કપાળે અને માથે હાથ ફેરવ્યો. તાવ ખૂબ હતો. છોકરો તાવની ગરમીના ધેનમાં પડ્યો હતો.

“તે કેં દવા કરી?”

“દવા શું કરું? અમે ધરગથ્ય દવા કરી હતી. માતાજીની આખડી રાખી છે, માતાજી સૌ સારાં વાનાં કરશે.” કાળુએ બધી આશા માતાજી ઉપર છોડી હતી.

“પણ તાવની ભઠ્ઠી બળે છે ને દવા ન કરે તે કેમ ચાલે? આપણે દાકતરને બોલાવીએ.” વહુએ અર્ચસૂચક દષ્ટિએ કાળુ સામે જોયું. કાળુ લાવ સમજી ગયો હોય તેમ બોલ્યો: “ભાઈ, દાકતર આવી શું કરશે? માતાજી મોટાં છે. ખૂબ દવા કરી. હવે તો એને જોજો છે.” કાળુની વાત અને વાણીમાં નરી શ્રદ્ધા હતી. બન્ને વરવહુ માતા ઉપર આરથા રાખી બેઠાં હતાં. મેં તેમ છતાં દાકતર માટે પુનઃ આગ્રહ કર્યો પણ આખરે જોઈ શક્યો કે તેઓ દાકતર કરતાં માતાને મહાન ગણે છે અને તેના શ્રદ્ધાના ટૂંગને ખસેડવા જેટલી મારામાં શક્તિ નહોતી.

દાકતરની વાત પડતી મૂકી હું બીજી વાતોએ ચઢ્યો. છેવટે ધીરજ આપતાં કહ્યું: “મારો છોકરો પણ આવો જ માંદો હતો પણ પ્રભુએ સામે જોયું. ભગવાન સૌ સારાં વાનાં કરશે, મૂંઝાતાં નહિ.”

જતાં જતાં મેં જોયું કે છોકરાને તાવ હજી પણ ખૂબ હતો.

“કાળુ, છોકરાનું માથું ખૂબ તપે છે તો મગજ ઉપર અસર ન થાય માટે કોલન વોટરનાં પોતાં માથે મૂકતો રહેજો.” મેં રસતો બતાવ્યો.

“ઈ શું? ભાઈ!”

હું ઇલાજ બતાવતાં ભૂલી ગયો કે કાળુ કોલન વોટરને ક્યાંથી સમજે અને ક્યાંથી મેળવે? ખરીદવા જેટલા પૈસા પણ જોઈએ ને! મારો છોકરો માંદો હતો ત્યારની કોલન વોટરની શીશી પડી હતી એ યાદ આવ્યું.

“વાડું, કાળુ ત્યારે હું કાલે કોલન વોટર લેતો આવીશ. એ દરમિયાન પાણીમાં થોડું મીઠું નાખી તેનાં પોતાં મૂકજો.”

હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે બન્ને જણાની આંખો આભારથી લચી પડી હતી. હું મેંદીની વાડ નજીક નહોતો પહોંચ્યો ત્યાં ‘ભગવાન એનું ભણું કરે’ એ શબ્દો મારા કાને અથડાયા.

હું ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે સવિત્રા દારની પ્રગથી ઉપર જ બિભી હતી.

“આજે મોડું કેમ? તમે જલદી જમી લ્યો. આપણે ઈન્દુભાઈ ને ત્યાં ગરબા સાંભળવા જવું છે. વસંત કચારનો તૈયાર ચર્ધ તમારો રાહ જુએ છે.”

ગૃહદેવીના ફરમાનને હું નકારી ન શક્યો. કાળુની વાત વિસારે પડી; અમે સૌ ગરબામાં ગયાં. પાછા ફર્યા ત્યારે રાત ખૂબ વીતી ગઈ હતી. બીજે દિવસે આગલી રાતના ઉત્તરગરબને લઈ ખૂબ મોડું ઉઠાયું. જેમતેમ પરવારો આફ્રિસે જવા બિપડ્યો. કાળુ દરવાજામાં જ બિભો હતો. કોલન વોટરની શીશી યાદ આવી. મારી નયબી યાદદારત માટે શરમાયો.

“કાળુ, આજે તો હું સાવ ભૂલી ગયો. કાલે હું ચોક્કસ લાવીશ. નહિ જુલું.”

રોજ કરતાં આજે વિશેષ મોડું થયું હતું એટલે ઉતાવળ હતી. સાહેબનો કડપ હજી એટલો જ હતો. વળી ચાણુદારની જગ્યા હાથવેતમાં હતી તેથી સાહેબ તરફથી કે સાંભળવું ન પડે તે માટે ખૂબ કાળજી રાખતો હતો. કાળુ સાથે વધુ વાત ન કરતાં, “કેમ, છોકરાને દીક છે ને?” એ શબ્દો હવામાં તરતા મૂકી હું મારી જગ્યાએ ગુપચૂપ કામે લાગી ગયો.

મારા જવાબથી કાળુએ કેટલી વ્યથા અનુભવી હતી એ કળી સકાતું નથી નિરાશ થઈ તે પાછો વળ્યો !

તે સાંજે મારાથી કોઈ કારણે કાળુ પાસે જઈ સકાયું નહિ. સવારે બિડથો તવારે પ્રથમ કામ કળાટમાંથી શીશી કાઢી કોટના ગજવામાં મૂકવાનું કર્યું. આજે કાળુને તુરત કોલન વોટરની શીશી આપી દેવા ઘેરથી વહેંચી નીકળ્યો પણ કમ્પાઉન્ડમાં પેસતાં જ ખબર પડી કે કાળુનો છોકરો સવારે ગુમરી ગયો હતો. હું ડઘાઈ ગયો. મારા પગમાંથી ચેનન ઓસરી ગયું. ખૂબ દુઃખ થયું. ખીસામાં પડેલ શીશી બહુ વજનદાર લાગી. કાળુને ખરે વખતે મદદ ન કરી શક્યો એ ડાંખે હું પાછો પડ્યો. શરમની નાનમ અનુભવી આંદિસમાં આવી બેઠો પણ ચિત્ત કાળુ પાસે હતું.

ખાસ વખત કાઢી હું કાળુની ઓરડીએ ગયો. મને જોઈ બનેલી હિમ્મત છૂટી ગઈ. બનેલી આંખમાંથી આવણુ બાદરવો વરસતો હતો. એકતો એક છોકરો જવાથી મોટી ઉમરે જે એકલતા અને અનાથતા મનુષ્ય અનુભવે, એવો ભાવ તેમની આંખોથી ગળતો હતો. વહુએ તો ખૂબ કલ્પાંત કરી આંખો સૂઝવી મૂકી હતી. કાળુ પુરુષ છતાં હિમ્મત હારી બેઠો હતો. જાહે તે જાણે સો સો મળનાં તાળાં દેવાયાં હતાં, પણ આંખો દગ્ગર વાતો કરતી હતી. હું પણ ગળગળો થઈ ગયો. આવે વખતે વાચા શાન્ત રહે છે, આંખ જ કામ કરે છે. એ આંખની એક એક નજર હૃદયનાં ઊંડાણમાં-બહુ ઊંડાણમાં પ્રવેશી આત્માને હલાવી નાખે છે.

“પણ, ભાઈ, તારાં તો એવો સખત હતો કે ન પૂછો વાત ! ટપુડાની મા તો ધડીએ ધડીએ કહેતી: ‘આ વખતે ચંદરભાઈની દેવા હોય તો તારાં દેડે.’ પણ આવરદા નહિ ને.” આટલું બોલતાં તો કાળુનો કંક ઈંધાઈ ગયો.

કોલન વોટરની શીશી તો હજી મારા ગજવામાં પડી હતી. કાળુ કેટલી અદ્વાધી વાત કરતો હતો ?

હું શરમથી ભોંય ખોતરતો હતો. કાળુના શબ્દો પૂરા સાંભળ્યા, ન સાંભળ્યા ત્યાં તો આંસુ જોર કરી બહાર દડી પડ્યાં.

મૈટ્રિક માટે નક્કી થતો ગદ્યપદ્યસંગ્રહ

‘વિન’

ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણ માટે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ અનેક અખતરા કર્યા છે. ૧૯૨૬ પહેલાં ગુજરાતી ભાષાને સ્થાન ન હતું. ૧૯૨૬માં પહેલવહેલું ગુજરાતી દાખલ કરવામાં આવ્યું અને વધારાની ભાષા તરીકે વિદ્યાર્થીઓ તેને લાઈ શકતા. આ પ્રથા અગિયાર વર્ષ ચાલી. ૧૯૩૭માં પાછી યુનિવર્સિટીની મનોવૃત્તિ બદલાઈ અને ગુજરાતીને ફરજિયાત વિષય તરીકે સ્થાન મળ્યું. તે યોગ્ય જ થયું છે.

વિદ્યાર્થીસમાં ગુજરાતી ભાષાના સ્થાન સંબંધી યુનિવર્સિટીએ અખતરા કર્યા છે તેમ તેના અભ્યાસ માટે નક્કી થતાં પુસ્તકોમાં પણ અખતરા કરવામાં આવ્યા છે. એ પુસ્તકો નક્કી કરવાની પ્રથામાં પણ અખતરા કરવાનું યુનિવર્સિટી ચૂકી નથી. અખતરા કરવા અયોગ્ય નથી, પણ તેનું સંપૂર્ણ પરિણામ આવે તે પહેલાં જ બીજો અખતરા આદરવો તે અયોગ્ય છે. ૧૯૨૬માં અને ત્યારપછી ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે એક કે બે સર્જન પુસ્તકો નક્કી કરવામાં આવતાં. દા. ત. ૧૯૨૬માં ‘ગુજરાતનો નાથ’ અને ‘કાન્તા’ હતાં. આ પ્રથા બેસાર વર્ષ ચાલી. પછી તેને બદલે સંગ્રહો નક્કી કરવાની પ્રથા સ્વીકારવામાં આવી. આ સંગ્રહ કરવાનું કાર્ય ગમે તે વ્યક્તિને સોંપવામાં આવતું. અથવા કેટલીક વાર સંગ્રહકર્તાઓ સંગ્રહ કરી યુનિવર્સિટીને મોકલી આપતા અને તેમાંથી યોગ્ય લાગે તેવા સંગ્રહની પસંદગી કરવામાં આવતી અને તેને પ્રકટ કરવામાં આવતો. હેઠલાં પાંચેક વર્ષથી યુનિવર્સિટીની ગુજરાતી વિષયની બોર્ડ તેવા સંગ્રહ નક્કી કરે છે અને પ્રકટ કરાવે છે. ચારેક વર્ષ પહેલાં યુવાન લેખકોએ સંગ્રહ કરવાની પ્રથામાં ફેરફાર કરવા માટે ઊદ્ઘોષ કર્યો. તેથી તે સંગ્રહ કરવા માટે યુવાન લેખકોની મદદ લેવાઈ હતી એમ સંભળાય છે. હાલ તે કાર્ય કમિટી કરે છે પણ કમિટીમાં પણ ઘણીવાર એક જ વ્યક્તિ ખરું કામ કરનાર હોય છે, એવું અને છે.

તેવી જ રીતે આ સંગ્રહની સામગ્રી પસંદ કરવામાં પણ કોઈ નિયમ પળાતો હોય એમ લાગતું નથી. ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫માં એક જ સંગ્રહ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો. કહેવાય છે કે સંગ્રહ તૈયાર કરવાનો સમય ન હતો એટલે યુનિવર્સિટીએ તેમ કરવું દુરસ્ત ધાર્યું. એ જ સંગ્રહમાં ગાંધીજીના ‘વ્રતવિચાર’માંથી આઠ નિબંધો સાથે ઉપાડી લેવામાં આવ્યા. આ ઉપરાંત બીજા ચારખંચ નિબંધો તો હતા જ. પદ્યવિભાગમાં ‘ચંદા’ નામનું મૂળસંસ્કૃત નાટકિયું ગીત પણ શી રીતે દાખલ થઈ ગયું તે સમજી શકાય તેમ નથી. ૧૯૩૬ના સંગ્રહમાં ગદ્યવિભાગના ૧૮૨ પાનાંમાંથી ‘કરજુથેલો’નાં ૨૦ પાનાં, ‘આમલકમી’નાં ૩૦ પાનાં, અને ‘સૌન્દર્યધામ કાશ્મીર’નાં ૨૩ પાનાં લેવામાં આવ્યાં, તેમાં પણ ‘સૌન્દર્યધામ કાશ્મીર’ જેવા ગૂઢ, ચિંતનયુક્ત અને સંસ્કૃતભાષામય લેખના ૨૩ પાનાં શેકવાં તે વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ ઉપર અતિશય બોલે નાખવા જેવું કહેવાય. કુલ ગદ્યકૃતિઓનાં ૧૮૨ પાનાંમાં ૧૩

લેખકોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તેના કરતાં કેટલાક લેખકોનાં પાનાં ઓછાં કરી વધારે લેખકોની કૃતિઓને સ્થાન આપી શકાયું હોત. તે જ સંગ્રહમાં પદ્યકૃતિઓ માટે ૬૫ પાનાં હતાં. તેમાં ૪૫ પાનાં પ્રેમાર્નદના 'રણયજ્ઞ'માં શેઠાયાં. બાકીનાં ૧૯ કાવ્યોમાં જે સ્વ. નરસિંહરાવ દીવેટિયાનાં હતાં. તે જ પ્રમાણે શ્રી. ખજરદારના એક જ વિષય ઉપરનાં જે કાવ્યો પસંદ કરવામાં આવ્યાં, એક જ કવિના જે કાવ્યો લેવાને બદલે તેનું એક કાવ્ય લઈ, બીજા કવિની કૃતિને સ્થાન આપી શકાત. કાવ્યોના વસ્તુ સંબંધી જોડાણમાં ન ઊતરીએ તો પણ 'ભીમકોષદર્શન' અને 'હરીફ' જેવાં કાવ્યોની પસંદગી યોગ્ય ન જ હતી. 'હરીફ'ને બદલે એ જ કવિની બીજી સારી કૃતિ લઈ શકાઈ હોત.

૧૯૩૭નો સંગ્રહ કદમાં લગભગ અર્ધો થઈ ગયો. ૧૯૩૬ના સંગ્રહમાં ૨૪૮ પાનાં હતાં. ૧૯૩૭ના સંગ્રહમાં ૧૪૪ પાનાં થઈ ગયાં. એનું કાગળ શું? લાગતા વળગતાઓ તરફથી કદાચ એમ દલીલ કરવામાં આવે કે ગુજરાતીને ફરજિયાત વિષય બતાવવાથી પારસી તથા મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓને તે વિષય લેવાની ફરજ પડે. તેમના વિદ્યાસને ધ્યાનમાં રાખી પાનાંની સંખ્યા ઘટાડવામાં આવી છે. ખરી રીતે અંગ્રેજ કે મરાઠી કે હિંદી પુસ્તકોની યોગ્યતા વખતે પણ તેમ થયું નોંધવું હતું. પણ એ જ વખતે અંગ્રેજ પુસ્તકોનાં ગદ્યનાં પાનાં લગભગ ૨૨૦ છે અને પદ્યનાં પાનાં ૧૦૦ છે, તેમજ મરાઠી પુસ્તકોનાં ગદ્યનાં ૧૨૦ પાનાં છે અને પદ્યનાં ૪૦ પાનાં છે. વળી જેમને ગુજરાતી ભાષા ન આવડે તેમણે અંગ્રેજી ભાષા લેવી નોંધીએ, અગર મહેનત કરી ગુજરાતી ભાષા બરાબર શીખી લેવી નોંધીએ. કદાચ ઉપરની દલીલ સ્વીકારીએ તો એ જેમ જેમ વર્ષ જતાં જાય તેમ તેમ વિદ્યાર્થીઓ તે વિષયમાં વધારે વર્ષોની તૈયારીવાળા આવના જાય તેમ સ્વીકારવું નોંધીએ. એ દૃષ્ટિએ પાનાંની સંખ્યા સહેજે વધારી શકાત. પણ આપણી અન્યથા વચ્ચે આપણે નોંધવું તો ૧૯૩૮ના સંગ્રહમાં ૧૪૪ પાનાં જ રહ્યાં છે, જ્યારે ૧૯૩૬ના સંગ્રહનાં પાનાંની સંખ્યા ઘટીને ૧૩૪ સુધી ગઈ છે. એક લેખકે તો 'સંગ્રહને ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો છે કે શું?' એવો ભય દર્શાવેલો. ૧૦૦ પાનાંના ૧૯૩૭ના સંગ્રહના ગદ્યવિભાગમાં 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ' ૧૬ પાનાંનો છે. તેમાંથી ઓછાં પાનાં લીધાં હોત તો આગત. અત્યાર સુધી દેશવટ મોહલેલ હાથરસ ૧૧માંની ૪ કૃતિઓમાં દેખા દે છે તે કેવું વિચિત્ર! પદ્યવિભાગમાં ૪૪ પાનાં છે. પ્રેમાર્નદના મહાકાવ્યને દેશવટો આપવામાં આવ્યો. તેને બદલે ઉપરાક્ત બિદાપોહને લીધે ૧૧ કવિઓની કૃતિઓને પહેલવહેલું સ્થાન મળ્યું. તેમાં જે સ્ત્રીકવિઓ (ન્યોતરના શુક્લ અને જયમનગૌરી પાંકજી)ની કૃતિઓ હતી. કાવ્યોના વિષયોમાં પણ વૈવિધ્ય જળવવાની સંભાળ નહોતી રાખવામાં આવી. 'ગુજરાતનું ભાવિ ગૌરવ' 'ગુજરાત' 'ગૂજરાત મોરી મોરીરે' એ ત્રણ એક જ વિષયનાં કાવ્યો હતાં. 'ગિરનારની યાત્રા' 'ગીરનાં જંગલ' અને 'રાણકહેવી' એક નહિ તો સંકળાયેલ વિષયનાં કાવ્યો હતાં.

૧૯૩૮ના સંગ્રહનાં પાનાં તેટલાં જ રહ્યાં ૭નાં ગદ્યવિભાગમાં ૧૦૮ પાનાં થયાં અને પદ્યવિભાગમાં ૩૬ પાનાં થઈ ગયાં. ગદ્યવિભાગમાં 'મંગમશેામના સાગરમની' જેવો લગભગ ૧૮ પાનાંનો નિર્ગંધ પદ્ય થયો. ગદ્યવિભાગમાં ત્રણવાર નવા લેખકોની કૃતિઓને સ્થાન

મળ્યું. 'પ્રેમનું મોતી' ૧૯૩૪ના સંગ્રહમાં હતું, ૧૯૩૫ના સંગ્રહમાં હતું, આ વર્ષ ત્રીજવાર પસંદ થયું. જે નાટક જ લેવું હતું તો શ્રી. ચંદ્રવદનનું બીજું કોઈ નાટક લેવું હતું. જે શ્રી. ચંદ્રવદનનું બીજું કોઈ નાટક ન મૂકી શકાય તેમ હોય તો બીજા કોઈ લેખકનું નાટક લેવું જોઈતું હતું. પદ્મવિભાગનાં પાનાં ઘટયાં તે સાથે આગળના સંગ્રહમાં પહેલીવાર દેખાયેલા અગિયાર કવિઓમાંના ઘણાખરા અદૃશ્ય થઈ ગયા. જ્યાં એકાદ તદ્દન નવા કવિની કૃતિનો સમાવેશ થયો. નરસિંહ મહેતાનાં એ પદ લેવાને બદલે એકથી ચલાવી શકાત. પ્રેમાનંદના નળાખ્યાન-માંથી જે દમયંતીના વર્ણનનાં કડવાં લેવામાં આવ્યાં છે તેના કરતાં બીજાં કોઈ કડવાં લેવાં જોઈતાં હતાં. આથી ઘણાં સુંદર વર્ણનો પ્રેમાનંદના એ જ કાવ્યમાંથી મળી આવે તેમ છે. આજથી છસાત વર્ષ પહેલાં જ્યારે આખું નળાખ્યાન અભ્યાસક્રમમાં હતું ત્યારે પણ આવા વર્ણન માટે લોકો તરફથી જિહ્વાપોહ થયો હતો. છતાં યુનિવર્સિટીએ તેના ઉપરથી કંઈ બોધપાઠ લીધો નહિ. ગોવિંદરામનું 'હુક્કા વિષે'નું કાવ્ય પસંદ ન થયું હોત તો જ ઈષ્ટ હતું. દલપતરામનું 'યુગ્મરાત્રીનો વક્રીત્ર' નામનું કાવ્ય બીજાત્રીજા ધોરણના અભ્યાસ-ક્રમમાં હોત તો અસ્યાને ન ગણાત. છતાં કાવ્યોની પસંદગીમાં ઠીકઠીક વૈવિધ્ય છે.

૧૯૩૯નો સંગ્રહ આગળના સંગ્રહોથી કદમાં ઘસાયો છે. આની પહેલાંના સંગ્રહમાં ૧૪૪ પાનાં હતાં. આ સંગ્રહમાં ૧૩૪ પાનાં ચર્ચ ગયાં! ગદ્યલેખકોમાં ત્રણેક લેખકો પહેલી જ વાર દેખા દે છે. આખોયે સંગ્રહ ઉતાવળે થયો હોય તેવાં ૨૫૯ ચિહ્નો દેખાય છે. ૧૨ ગદ્યકૃતિઓમાંથી ૪ વાર્તા છે, ૫ ચરિત્ર છે, અને માત્ર ૨ નિબંધ છે. 'મારી જીવનકથા' ૧૨ પાનાં રોકે છે, જ્યારે 'વીર નર્મદ' ૧૯ પાનાં રોકે છે. પસંદગીમાં જે વિવેક જળવાયો હોત તો આમ થવા ન પામત. 'જેતરનો વસવાતી' લાંબી છે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં ન લઈએ તો પણ, તેમાં આવતી ભાષા શહેરના વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી અવશ્ય મુશ્કેલ પડે. વળી વસ્તુવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ ૧૨ કૃતિઓમાંથી એ કૃતિઓ નર્મદ સંગ્રહીની અને બીજી બેમાં નર્મદ સંગ્રહી અમુક પ્રસંગ આવે છે.

પદ્મવિભાગમાં ૪૦ પાનાં છે. તેમાં પ્રેમાનંદના કાવ્યની ૧૭૫ લીટી ૮ પાનાં રોકે છે. કુલ ૨૨ કાવ્યોમાંથી ૪ રૂપક કાવ્યો છે, અને ત્રણ કરુણ પ્રશસ્તિઓ છે. નર્મદ સંગ્રહી ઝોણું હતું તેથી અહીં તેનું એક કાવ્ય પણ લેવામાં આવ્યું છે. 'તનમય તંબૂરો' અને 'જીવરૂપી વણઝારા વિષે' કાવ્યો વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિ માટે સમજાવાં અઘરાં છે. તેમાં પણ 'જીવરૂપી વણઝારા વિષે' તો છપાયું છે જ વિચિત્ર. કાવ્યદોહન તે સંગ્રહી એક પાઠ આપે છે, જોન પુસ્તક તે સંગ્રહી બીજા પાઠ આપે છે. બીજા પાઠ ધ્યાનમાં લેવાયો જણાતો નથી.

આમ પસંદગીનું ધોરણ બહુ વિચિત્ર લાગે છે. પ્રેમાનંદનું લાંબું કાવ્ય ત્રણ વર્ષ ન લેવાયું, તો પાછું આ વર્ષના સંગ્રહમાં શા માટે પસંદ કર્યું?

પસંદગીની રીત પણ સાંભળવા પ્રમાણે વિચિત્ર લાગે છે. જોઈએ તેના કરતાં પહેલાંથી મોટો સંગ્રહ ફરી ફરી તેમાંથી પસંદગી થવી જોઈએ. પણ તેને બદલે અહીં તો પાનાં તૂટતાં ત્રણ તેમ તેમ 'શું ઉમેરવું?' એ પ્રશ્ન બોલો ચતો જણાય છે. આગળ દરેક સંગ્રહની ચર્ચામાં બતાવ્યું છે તેમ, ૧૮ થી ૨૦ પાનાંની એક એક કૃતિ લેવામાં આવી છે તેનો હેતુ ખૂટતાં પાનાં પૂરાં કરવાનો જ લાગે છે. પુસ્તક છપાતાં પાનાં તૂટે તો પાછળની કૃતિઓ જે પુસ્તકમાંથી લીધી હોય-તેનાં થોડાં વધારે પાનાં લેવાય છે. ૧૯૩૬ના સંગ્રહમાં

છેલ્લી બે કૃતિઓ ૪૬ પાનાં રોકે છે, ૧૯૩૭ના સંગ્રહમાં છેલ્લી બે કૃતિઓ ૧૦૦ માંથી ૩૪ પાનાં રોકે છે, ૧૯૩૮ના સંગ્રહમાં ૧૦૮ પાનાંમાંથી છેલ્લી બે કૃતિઓ ૨૩ પાનાં રોકે છે, અને ૧૯૩૯ના સંગ્રહમાં છેલ્લી બે કૃતિઓ ૯૬ પાનાંમાંથી ૩૦ પાનાં રોકે છે. અમુક પાનનાં ધોરણને પહેોંચી વળવા માટે જ છેલ્લી ધરીએ છેલ્લી કૃતિઓમાં ત્યાં સકચ હોય ત્યાં પાનાં ઉમેરાયાં છે તેમ આથી જણાય છે. કેટલી બધી સંભાળપૂર્વક થતી પસંદગી ! એમ પણ સાંભળવામાં આવે છે કે ૧૯૩૯ના સંગ્રહમાં તો હદ ઉપરાંત ઉતાવળ થઈ છે. પહેલી દસ કૃતિઓ સુધી છપાયું ત્યાં પાનાં ખૂટ્યાં એમ લાગ્યું. ગમે ત્યાંથી પાનાં તો વધારવાં જ રહ્યાં. દસમી કૃતિ પં. જ્વાહરલાલની આત્મકથામાંથી લીધેલી. એટલે તેમાંથી જ રિવાજ મુજબ વધારે લેવાનું સંપાદકોએ યોગ્ય ધાર્યું લાગે છે. બીજું પ્રકરણ લીધેલું જ હતું. ત્યાર પછીનાં પ્રકરણ ફાવે તેમ ન હતાં. એટલે આખરે છત્રું ઉપાડવામાં આવ્યું અને છાપી દેવાયું. સંપાદકો આ વાતનો ધનિકાર કરે તો પણ એકબીજા સાથેના મેળ વિનાનાં પ્રકરણ સાથે લેવાયાં છે તે જ તેમની નિર્ચળતા બતાવવા પૂરતાં છે. તેવી જ રીતે કહેવાય છે કે બાકીના વધારાનાં પાનાં ‘વાર નર્મદ’માં ઉમેરવામાં આવ્યાં. એ પુસ્તકનું પહેલું પ્રકરણ તો લીધેલું જ હતું. હવે તૂટતાં પાનાં પૂરાં કરવાં તેનું નર્મદના જીવન સંબંધીનું બીજું પ્રકરણ પણ લઈ લેવામાં આવ્યું. ઉતાવળમાં પહેલા સંપાદકોને ક્યાંથી વાદ રહે કે પહેલા નંબરની કૃતિ જ નર્મદના જીવન સંબંધીની છે. પસંદગીની ઉતાવળી રીતની વાત અહીંથી જ નથી અટકતી. કેટલીકવાર તો સંપાદકો મૂળ પુસ્તકો જેવાની પણ પરવા કરતા હોય તેમ લાગતું નથી. ‘સાહિત્યસુકુર’, ‘સાહિત્યરત્ન’, ‘સાહિત્યમંડી’, ‘કાવ્યમાધુર્ય’, ‘કાવ્યસમુચ્ચય’ આદિ સંગ્રહોમાંથી જ કૃતિઓ લઈ લેવામાં આવે છે. આની સાબિતીમાં એટલું જ બસ થશે કે ધણીવાર એવા સંગ્રહમાં અને યુનિવર્સિટીના સંગ્રહમાં એ જ કૃતિ દેખા દે છે. દેખા દે છે તેટલું જ નહિ પણ તેમાં એક પેરેગ્રાફ વધુ નથી હોતો અને ઓછો પણ નથી હોતો. વળી આ વર્ષે ‘જીવફળી વણજરા વિષે’ નામનું કાવ્ય આંખો મીચી ‘કાવ્યદોહન’માંથી ઊંચડી લેવામાં આવ્યું. તેનું મૂળ (source) જેવાનો પ્રયત્ન જ થયો નથી. જે સંપાદકો સંભાળપૂર્વક એ કાવ્યને વાંચી ગયા હોત તો પણ તેઓ તેને પાંચપુસ્તકમાં દાખલ ન કરત. આટલેથી જ ન અટકતાં સંપાદકોએ ‘ક્ષય’ શબ્દનો ‘કાય’ કરી નાખ્યો. તે મૂંઝની જૂલ છે એમ માની સકાય તેવું નથી જ.

લેખકોની પસંદગીમાં પણ તેટલી જ વિચિત્રતા દૃષ્ટિગોચર થશે. પહેલાં તો જૂના ઓછાજાણીતા કવિઓની કૃતિઓ પસંદ કરવાથી કામદો નથી, પણ અર્થનેા અનર્થ થવા સંભવ વધારે. ગોવિન્દરામ, રામબાઈ, દેશળ લગત, ઉદયરત્ન વગેરેનાં કાવ્યો ન વાંચવાથી વિદ્યાર્થીને કશું ગુમાવતું નહિ પડે. જાણણ, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, રામળ લદ્દ, અખો, પ્રેમાનંદ વગેરેનાં જ કાવ્યો છપાય તે ઠીક છે. નવા કવિઓમાંથી જેમની કલમ રિચર ન થઈ હોય, જેમની શૈલી રિચર ન થઈ હોય, તેમનાં કાવ્યોની પસંદગી કરવાને બદલે વધારે અધિકારી લેખકની કૃતિઓ ચૂંટાવી નેઈએ. ગદ્યમાં પણ પ્રતિનિધિત્વ જળવાવું નેઈએ. કેટલાક લેખકોને તો સ્થાન જ આપવામાં નથી આવતું. કે તેમાં પણ ‘માનીતાં’ ‘અણમાનીતાં’ નો ભેદ પાળવામાં આવે છે ? ત્યારે કેટલાક લેખકોની બધે કૃતિઓ પણ લેવામાં આવે છે.

૧૯૩૫ના સંગ્રહમાં જોડણીની જૂસો સારા પ્રમાણમાં હતી. હવે ધણી ઓછી થઈ છે

એમ સ્વીકારવું જોઈએ. છાપવામાં તો ભૂલો હજી પણ ન્યાય જ છે. તેનો એક નમૂનો આપવો બસ થશે.

૧૯૩૬ના સંગ્રહમાં 'ભીમક્રોધદર્શન' નામના કાવ્યમાં નીચેની ભૂલો હતી:

લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	ખેના	ખેના
૮	જીવ	નીવ
૧૪	વલ્લભેશ્વરા કપીશ	વલ્લભેશ્વરા કપીશ
૧૬	જંધમાર	જંધધાર
૧૮	જંજ કશી	જંજુકશી
૧૮	નંદ	નિંદ

વળી તેરમી લીટી તો છાપવામાં જ નહોતી આવી. આવી ભૂલો કાઠપણ સંભોગોમાં નિભાવી ન શકાય. કેટલીક વાર વધારે નકલો છાપવાની હોય છે ત્યારે ટાઈપ તૂટી જાય છે. કાઠવાર એકાદ અક્ષર ખરી પડે છે, તો કાઠવાર કાનો, માત્રા વગેરે ખરી પડે છે. આ વર્ષના સંગ્રહમાં જ કાવ્ય ૨૧માંના 'શૂર સંમેલન'માંનો 'શૂ' છાડી ગયેલો મેં એક પુસ્તકમાં જોયો છે. વધારે નકલ હોય ત્યાં એમજ થાય એવી રીતે આશ્વાસન લઈ ખેસી રહેવું ન પાલવે. ખરી રીતે બધે હજાર નકલ છપાય એટલે ફરીથી મૂક તપાસવાં જોઈએ અને તૂટેલા કે ખરી પડેલા ટાઈપ ફરીથી મૂકાવા જોઈએ.

પુસ્તકમાં વાપરેલા ટાઈપ પણ ઘસારી ગયેલા અને જૂના છે. તેને બદલે સારા ટાઈપ વાપરવા જોઈએ. કાગળ ઠીક છે, પણ અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકોની સરખામણીમાં તો નમાલા લાગે છે. કિંમત સંબંધી શું ધોરણ હશે તે સમજાતું નથી. ૧૯૩૬માં ૨૪૮ પાનાં હતાં ત્યારે તેની કિંમત દશ આના હતી; ૧૯૩૯માં ૧૩૪ પાનાં છે, ત્યારે તેની કિંમત આઠ આના છે. આ ક્યા ધોરણે? સાધારણ રીતે આઠ આનામાં તો લગભગ ૨૦૦ પાનાંનું સાંચિત્ર પાઠ્ય-પુસ્તક પ્રકાશકો વેચી શકે છે, તો યુનિવર્સિટી તેમ કેમ ન કરી શકે? પૂઠું પણ ખીલે પાઠ્યપુસ્તકો જેવું આકર્ષક નથી બનાવાતું.

હવે છેલ્લે રહ્યો એક પ્રશ્ન. આવા સંગ્રહનું સંપાદન ક્યા ધોરણે અગર સિદ્ધિતાને અનુસરીને કરવું જોઈએ? આવા સંગ્રહનો હેતુ વિદ્યાર્થીને ગૂંજરાતી ભાષાનો પરિચય કરાવવાનો છે. ગૂંજરાતી ભાષાનો પરિચય તેની ભૂતકાલીન અને સમકાલીન કૃતિઓના વિવેકભર્યા સંગ્રહથી કરાવી શકાય. આવો સંગ્રહ વ્યાપક દષ્ટિ રાખી યોગ્યતા જોઈએ. સંગ્રહ કરતી વખતે દરેક કૃતિને, કસોટીએ ચકાવવી જોઈએ. એ કૃતિમાં ચિરંજીવ તત્ત્વ કેટલું છે તે સંગ્રહ કરનારે તપાસવું જોઈએ. વળી જે વિદ્યાર્થીઓ માટે તે યોગ્યવાનું છે તેમને માટે બુદ્ધિગમ્ય છે કે નહિ તે પણ જોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ થતી આવી કૃતિઓ શુદ્ધભાષાના નમૂના તરીકે મૂકવામાં આવે છે એટલે તે જરાપણ અશુદ્ધ ન હોય તેની સંભાળ પણ સંગ્રાહકે રાખવી રહી. વળી લેખકોની તેમજ કૃતિઓની વિવિધતા જાળવવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ. ૧૯૩૬ના સંગ્રહમાં સોનેટ મૂકવામાં આવ્યાં તો ૬ થી ૭ સાથે જ. તેને બદલે જાતજાતની વાનગી આપી શકાઈ હોત. બહુ લાંબી કૃતિઓથી શીખનાર અને શીખવનાર

બને ઇંટાળી જાય. આ મારો અંગત અનુભવ છે. વળી સામાન્ય વિદ્યાર્થીની કક્ષાને ધ્યાનમાં રાખી અને અનેક કામના વિદ્યાર્થીઓ તેનો ઉપયોગ કરવાના છે તેને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી તેમને રસપ્રદ લાગે તેવી કૃતિઓ લેવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. આમ સંગ્રહમાં લેવાતી કૃતિઓ સિદ્ધહસ્ત લેખકોની જ લેવી જોઈએ. જે લેખક પ્રયોગ દશામાં જ હોય—એટલે કે જેની કલમ કાચી હોય તેની કૃતિને સ્થાન ન જ મળવું જોઈએ. આનો અર્થ એવો નથી કે વિદ્યમાન જુવાન લેખકોની કૃતિઓની પસંદગી ન કરવી. પસંદગીનું ધોરણ કૃતિની ચિરંજીવિતા, રસિકતા, ઉચ્ચતા અને શુદ્ધિ ઉપર જ અવલંબવું જોઈએ. અમુક લેખકને ત્રણ વર્ષથી સ્થાન નથી મળ્યું માટે આપો, એવી વૃત્તિ રાખવાને બદલે અમુક સારી કૃતિને સ્થાન આપવું જ જોઈએ માટે આપો એમ થવું જોઈએ.

આ પુસ્તક દસથી બાર દગર વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં જાય છે. બારબાર મહિના સુધી તેઓ તેનો જ્ઞાન મેળવવા ઉપયોગ કરે છે. એવા આ પુસ્તકની યોજનામાં, તેની કૃતિઓની પસંદગીમાં તેમજ ગોઠવણીમાં, લેખકોની પસંદગીમાં, જોડણીમાં અને તેના ડાપકામમાં તથા બાંધણીમાં ખેદરહીતી તો શું પણ ઓછી દરકાર પણ ન પાલવે.

—○—

એ મળે કે ?

‘સુધાંશુ’

[મંદાકાન્તા]

આ વીજોની ચમક મલકે બ્યોમવિરાટ લેદી,
કાયાતંતુ ચપલ પણ ચૈતન્યની જ્યોતવેદી;
ક્યાંથી એના જીવનઅનલો પ્રેરતા પ્રાણવાયુ ?
શાથી એનાં સરલ વપુમાં દોડતાં ભૂંચ આયુ ?
સત્રિમીનાં નયન ઝમકે અન્ય અન્યે સધાતાં,
ને કાયાનાં અમિત ગરવાં તેજ તો પાર જતાં,
તારી એવી પલવિપલની ચેતના શબ્દપારે
છૂટીતૂટી સ્ફુરતા ઘનની ગોદના શ્યામઆરે.
આ રેખા તો મરણ પછીની અગ્નિમાં ઉતરે ને
જાતા રનેહી વિમુખ થઈને સ્વપ્નસંભાર સ્હોતા,
દેહે જેના યુખ સળગતા વહ્નિ અંગાર પ્રોતા—
તેની મૂર્તિ નભભવનમાં વીજરૂપે રહી છે.
આહીં ખૂટી ઉપર ભરતી તત્ત્વમાં સૌ ભળે છે,
તો શું પાછી ચપલ લલિતા જીવને એ મળે કે ?

મહાયુદ્ધ પછી જંગલરાજકારણના પ્રશ્નોનો સમજૂતી, ચર્ચા અને લઘુદર્શી નિકાલ લાવી સકાય અને રાષ્ટ્રો પરસ્પરના કષ્ટકાઓનો નિકાલ લાવવા માટે સત્તો અને જંગલકારનો કાયમ માટે પરિત્યાગ કરે એ હેતુથી રાષ્ટ્રસંઘની રચાપના કરવામાં આવી હતી. આજે લગભગ જે હાયકાની રાષ્ટ્રસંઘની તવારીખ ઉપર નજર નાખતાં માલમ પડે છે કે રાષ્ટ્રસંઘ પોતાના નિયત કાર્યમાં સફળ થયો નથી. રાષ્ટ્રોએ વિમદનો નીતિ તરીકે ત્યાગ કર્યો જતાનો નથી. તેમ વિમદનો અંત આવી ગયો હોય એવું પણ દેખાતું નથી. આજે રાષ્ટ્રસંઘના પ્રખર દિમાયતીઓ ને એના મોટીદારો પણ સર્વાનુમતે કબૂલ કરશે કે જંગલનાં રાષ્ટ્રોમાં દિલોચ્છની ફેલાણીને જંગલમાંથી ચક્રમ કરવામાં રાષ્ટ્રસંઘ મદદ અંગે નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. એની નિષ્ફળતાનાં કારણોની ચર્ચામાં કિત્યાં વિના એટલું જરૂર હતી ચક્રમ કે જંગલમાંની રચાપના ને રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો વચ્ચે અંકુશ ને દિલોચ્છની માટે જે સૌથી મોટી પ્રાથમિક શરત-સ્વાધીન સામ્રાજ્યવાદી નીતિનો ત્યાગ-દરેક જંગલના રાષ્ટ્રો પૂર્ણ કરવી જોઈતી હતી એના પાલનનો અભાવ દેખાય છે. આથી જ ફરી વાર જંગલમાં સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યોની વચ્ચે દરીદ્રી, રથાનિક યુદ્ધો, વિમદો વાતાવરણ, સામુદાયિક સલામતીને રચાને રચાયે સમાનરતા ધરાવનાર રાજ્યો વચ્ચે મિત્રતાની અને પરસ્પર મદદ કરવાની સંધિઓ વચેરે લેવા મળે છે. ફ્રાન્સ, બ્રિટન અને યુ. એસ. એ. જેવાં રાષ્ટ્રો સાંતિ વાંછે છે છતાં એમને સાંતિ મળતી નથી. કારણકે એ ત્રણે સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યો દુનિયાનો મોટા ભાગનો કટકો ધરાવી પડ્યાં છે. પોતાનો સામ્રાજ્યવાદ યુદ્ધનાં કારણો જન્માવે છે એ વસ્તુનો સ્વીકાર એ રાષ્ટ્રોના રાજ્યપુરુષો કરતા નથી. એમને મને સિટિસ, ફ્રેચ અને અમેરિકન સામ્રાજ્યવાદ પરાપક્ષી અને વિમદમુખી સામ્રાજ્યવાદો નથી પરંતુ પરાપક્ષી અને સાંતિવાદી સામ્રાજ્યવાદો છે. ત્યારે જર્મન, જાપાનીઝ અને ઇટાલિયન સામ્રાજ્યવાદ સાંતિવિરોધી અને જંગલી છે. પરંતુ એમની આ જલનની દલીલ નથી જર્મન, જાપાનીઝ અને ઇટાલિયન વિમદવાદી સામ્રાજ્યવાદોએ મને જાનરતી કે નથી જે પ્રશ્નો એમની દુઃખન નીચે લખાયેલી છે એમને મને જાનરતી. આથી એક તરફ જુખ્યા ને અનુમ સમ્રાજ્યવાદોએ તમ સામ્રાજ્યવાદોએનું રચાન મેળવવા વિમદમુખી નીતિ તરીકે રાખે છે અને બીજી તરફ લખાયેલી પ્રશ્નોએનું જા વિમદો માનસ પેદા કરે છે.

આ વિદિમાં અનુક્રમના મળતાં વાતાવરણ વચેરે ને વચેરે તંત્ર મનુ જાવ છે. હેમણ વચેરેમાં આજેનું દર્શન એ દર્શન કે વિમદની તંત્રી વાપની જ કર્યું છે. પ્રતિષ્ઠાનું જુદાં કષ્ટ નાં જ રચાં છે. સામુદાયિક સલામતી અને રાષ્ટ્રસંઘની લાગવમ મોજવતી રચાં છે; અને સૌ પોતાના વિષમ પ્રશ્નો વિમદ મરફત જ ઉઠેલી ચક્રમો એમ માની વિમદ તરફ અને એ માટે જ કટિબદ્ધ થઈ રહ્યા છે. રાષ્ટ્રસંઘ મરફત લાગવી ચર્ચા કે સમજૂતીથી

માલેક રાષ્ટ્રો તરફની પોતાની તાબેદારીનો બુદ્ધિયુક્ત ને મુધરેલો નિકાલ આણી શકાય એમ છે જ નહિ એની મધ્ય ને પૂર્વ આફ્રિકાના આફ્રિકન સીદીઓને, પેલેસ્ટાઇનના આરબોને, હિંદના હિંદીઓને અને બીજા પરાધીન મુલકોની પરાધીન પ્રજાઓને ખાતરી થઈ ચૂકી છે. આથી હિંસક કે અહિંસક, ખુલા કે છૂપા બળવા ને વિગ્રહ વિના પોતાની તકરાર પતે એમ છે જ નહિ એમ માનીને એ પ્રજાઓ વિગ્રહનો આસર લેવા તૈયાર થતી દેખાય છે. એ જ પ્રમાણે જૂખ્યાં સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોને પણ એકસ થઈ ગયું છે કે હરીફ સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોના સામ્રાજ્યના ભાગો વિગ્રહ મારફતે જ વહેંચી શકાય એમ છે. કોઈ પણ વર્ગ કે રાષ્ટ્ર પોતાના હિતસંગંધો અથડામણને અંતે મળતા પરાજયથી જ છોડે છે. આથી મૂળગામી વહેંચણી, લૂંટ કે પરિવર્તન માટે વિગ્રહ અનિવાર્ય થતો જાય છે. અને વહેંચણી ને પરિવર્તનની તાણ ઝોઝી થવાને બદલે તીવ્રતર થતી જાય છે. આથી જ મોં. દલાદિયર, મોં. બોનેટ અને એન્ગરલેઈન અને લોર્ડ હેલિફેક્સના યુરોપિયન સુલેહ (European appeasement) માટેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે.

ચીનો-જાપાનીઝ અથડામણ

વસીધાની ઝંધિ પછી જગતરાજકારણની સમીક્ષા કરતા પોતાના એક મનનીય પ્રવચનમાં સાહિત્ય આફ્રિકન રાજપુરુષ જનરલ સ્મટ્સે ભાવિ અથડામણના કેન્દ્રની આગાહી કરતાં કહ્યું હતું કે ભવિષ્યની અથડામણનું મુખ્ય સ્થાન કદાચ પાસિફિક હશે. ચીનો-જાપાનીઝ અથડામણની ૧૯૩૧માં શરૂઆત થયા પછી આપણે જોઈએ છીએ કે સ્મટ્સની આગાહી સાચી પડતી જાય છે. ચીનો-જાપાનીઝ વિગ્રહની મોટા પાયા ઉપર એક વર્ષ ઉપર શરૂઆત થયા પછી, રૂસો-જાપાનીઝ સંગંધ પણ તંગ થતો ગયો છે. અને તણુ લાખ નેટલા જાપાનીઝ સૈનિકો, સોવિયેટ-મંચુકન સરહદ ઉપર કાયમ માટે યોદ્ધા કરતા માલમ પડે છે.

ઈટાલિયન વિગ્રહ પછી સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ શરૂ થયો. ગયે વરસે જ્યારે એ વિગ્રહના છાંંડા જૂમધ્ય સમુદ્રમાં પણ ઊડવા લાગ્યા અને એમાંથી યુરોપિયન યુદ્ધ ફાટી નીકળે એવો તંગ મામલો થઈ ગયો ત્યારે જાપાને ચીન ઉપર મોટા પ્રમાણમાં ચઢાઈ કરી. જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદીઓની ગણતરી એ જાતની હતી કે યુરોપીય રાજ્યો પોતાની વિષમ સમસ્યામાં ગૂંચવાઈ પડ્યાં હોવાને લીધે અને અમેરિકામાં તટસ્થતાની લાગણી પ્રવર્તિત હોવાથી ચીનને હડપ કરવા માટેની પોતાને અગાધિત તક મળી હોવાથી થોડા જ વખતમાં ચીનને કબજે કરી શકશે. ચીનને જીતવા માટે લાંબો કાળ રાહ જોવી પણ જાપાનને પાલવે એમ નહોતી. કારણકે પોતાની પંચવર્ષીય યોજનાઓની સફળતાને લીધે રશિયા હવે થોડા જ વરસમાં જગતનો કદાચ બીજા નંબરનો લશ્કરી શક્તિવાળો દેશ થઈ જાય એમ હતું. અને એ વખતે રશિયા શાંતિથી જાપાનને ચીનને કબજે કરતું સાંપી લે નહિ. બીજું, ચાંગ-કૈ-શેકના શક્તિશાળી અમલ હેઠળ ચીન અતિ ઝડપથી એકતંત્રી (centralized) રાજ્ય થતું જતું હતું. ચાંગ-કૈ-શેક ચીનમાં એકતંત્રી રાજ્યતંત્રને માત્ર મજબૂત બનાવતો નહોતો. મંચુરિયા, જેહોલ ને સહાર પ્રતિભે જાપાને તાજેતરમાં જ ચીન પાસેથી પડાવી લીધા હોવાથી અને જાપાનીઝ મૂંઝવણિ હજી વધારે મુલક પડાવી લેવાની હોવાથી ચાંગ-કૈ-શેકે જોયું કે જાપાનથી ચીનનું

રક્ષણ કરવા માટે અતિ મોટા પ્રમાણમાં ચીનની બચાવશક્તિ વધારવી જોઈશે. આથી ઇટાલિયન અને જર્મન ઉપરાંત બીજા પાશ્ચાત્ય લશ્કરી સત્તાહકારોની મદદથી એણે ચીનાઈ લશ્કરને આધુનિક ધોરણે ગોઠવવા માંડ્યું હતું. એ સાથે ટ્રેડિશનની મદદથી ચીનાઈ હોલરને મજબૂત ચાંદીના ધોરણ ઉપર મૂકીને ચાઈનીઝ નાણાંનીતિ અને બેંકીંગ પદ્ધતિ એણે વ્યવસ્થિત કરવા માંડી હતી; અને ચીનમાં યાંત્રિક ઔદ્યોગીકરણની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા માંડ્યો હતો. એ દરમિયાન ચીનમાં કમ્યુનિસ્ટ દળો ઉપરાંત બીજાં પ્રગતિમાન દળો એકત્રિત થઈને ‘એકસાથ સામનો’ આપવા માટે જાપાન સામે ગોઠવાતાં જતાં હતાં. ટૂંકમાં, ચીન એક અને અલગ રાષ્ટ્ર થાય એ પ્રકારની વેગવાન દ્વિસલાલ યાંગ-કૈ-શેક મોડા મોડા પણ શરૂ કરી હતી. જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદીઓના સ્વાર્થને આ સ્થિતિ લાયક સમાન હતી. એમણે જોયું કે ચીનની મધ્યસ્થ સરકારને છિન્નભિન્ન કરી નાખવા માટે લાંબો સમય થોભી શકાય એમ નથી. ૧૯૩૭ના મે માસથી જાપાનમાં આર્થિક મંદીનાં ચિન્હો પણ દેખાવા લાગ્યાં હતાં. આર્થિક મંદીની આપત્તિ ને આમવર્ગના અગ્રંતોપને બીજી બાજુ વાળવા માટે પણ બાજુ આક્રમણ જરૂરી હતું. અને એકવાર આક્રમણ શરૂ કર્યા પછી લશ્કરી જરૂરિયાતો માટે દેશની સમસ્ત અર્થવ્યવસ્થાને મોટો વેગ મળી જાય છે. જેથી મંદી પછી કિંમતની તેજ-Price recovery-તો જરૂર આવે છે. મંદીનાં પૂરને હકાવવા માટે જાપાનીઝ સામ્રાજ્યલોભી સૂત્રધારોએ વિચાર્યો આક્રમ ન વિનાશક રસ્તો લીધો.

બીધી બાજુ

મહાયુદ્ધ પહેલાં જર્મન દેહરે ચાર માસના વિજયી અંતની ગણતરી કરી હતી. ચાર જ માસમાં જર્મની ફ્રાંસને પરાજિત કરશે એ જાતની ગણતરી કરવામાં એણે બ્રિટિશ તટસ્થતાની ખોટી કલ્પના કરી હતી. એ જ રીતે જાપાનના રાજસૂત્રધારોએ જ માસમાં યાંગ-કૈ-શેકને હરાવી દેવાની ગણતરી કરી હતી. આ ગણતરીમાં એમણે ચીનની આંતરિક ભુદાઈ ને છિન્નતાને ધ્યાનમાં લીધી હશે. પરંતુ વિગ્રહમાં ચીન જાપાનને હાથે પરાજિત અને છિન્ન થવાને બદલે બાર માસ પછી શું દેખાય છે? યાંગ-કૈ-શેક રાષ્ટ્રપિતા ને રાષ્ટ્રોદ્ધારક તરીકે સ્વીકારાતો જાય છે. અને એક અમેરિકન પત્રકારના મતે જાપાનના આ આક્રમણે ચીનને એક જ થવામાં જેટલી મદદ કરી છે એટલી બીજા કોઈ કારણે છેલ્લા સૈકા દરમિયાન નથી કરી. નિઃશસ્ત્ર અને નિર્દોષ ચાઈનીઝ સ્ત્રીબાળકોની જાપાનીઝ સૈનિકોને હાથે થતી કતલ અને બીજા અત્યાચારો ઉપરાંત ખુલ્લાં શહેરો ઉપર જાપાનીઝ હવાઈ બોમ્બરોની બોમ્બરૅજિને લીધે જનમોહનો જે ઘણું વળી જાય છે એને લીધે સમસ્ત ચાઈનીઝ પ્રજાને રાષ્ટ્રીય પ્રાણ ત્રાસી બેઠ્યો છે. ચીનના એકે એકે રાજદ્વારી પક્ષે એક યર્ષ ગયા છે ને ચીની પ્રજાએ જાપાનીઝ સામનનો આમરણાંત બચાવ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આજ સુધીમાં જોકે જાપાનીઝ લશ્કરે ૧૪૦ દશલાખની વસ્તી ને ૩૭૦ હજાર ચો.મા.ના વિસ્તારનો મુલક કબજે કર્યા છતાં હજી પાકીના ચાઈનીઝ પ્રતો દરનિશ્ચયી થઈને જાપાનીઝ હુમલાને ખાળવા કટિબદ્ધ થઈ રહ્યા છે.

ચીન-જાપાનની વિગ્રહશક્તિ

જાપાન એક અતિ બળવાન રાષ્ટ્ર હોઈ એની લશ્કરી તૈયારી ફ્રાંસ, બ્રિટન ૧

અમેરિકા સાથે સરખી બિતરે એટલી હોવાથી ચીન એની સામે સફળ બચાવ કરી શકે એમ તો કાંઈ પણ માનતું નહિ હોય. અને આજ સુધીના વિગ્રહમાં એક પછી એક લડાયક મોરચાનો ત્યાગ કરીને-ચાઈનીઝ લશ્કરને પાછા જ હટવું પડ્યું છે. પરંતુ એમ બનશે એમ તો ચાઈનીઝ જનરલો પણ જાણતા જ હતા. બહારની દુનિયાને આશ્ચર્ય તો એથી થાય છે કે આટલો મજબૂત ને દીર્ઘજીવી પ્રતિકાર ચાઈનીઝ સૈનિકો શી રીતે આપી શકે છે? અને ચાઈનીઝ લશ્કરને પૂરતા ને આધુનિક દારૂગોળાને અભાવે અને લડાયક હવાઈ જહાઝોની તંગીને કારણે પાછા હટવું પડે છે. આમ છતાં દિવસે દિવસે પાછલી હરોળનાં લશ્કરો વધારે તાલીમપદ્ધતિને સાધનસમજ થતાં જાય છે. એને લીધે હવે જાપાનીઝ ધસારો નખવો પડતો દેખાય છે. (અલગત, આનું કારણ મોરચાના વિસ્તારમાં નદીઓમાં ચડેલાં પૂર પણ છે.)

છેલ્લા મહિનાઓમાં ચાલુ વિગ્રહે જાપાનીઝ લશ્કરી વાધનખના બૃહદ નહોર જગતને માલમ પડી ગયા છે. જે રીતે ચીનાઓ જાપાનીઝ લશ્કરોનો સામનો કરવામાં ટકી શકે છે એણે જાપાનની યુદ્ધશક્તિ વિશેનો બહારના દેશોનો ભ્રમ ભાંગી નાખ્યો છે. એની અસર પાસિફિકના રાજદારણ ઉપર અને રૂસો-જાપાનીઝ ગ્રંથ ઉપર મોટા પ્રમાણમાં લવિષ્યમાં પડવાની એ વિશે શંકા નથી. જાપાનીઝ લશ્કરી શક્તિ ધાર્યા જેટલી મજબૂત નથી એ ચીનમાં લશ્કરી સલાહ આપતા એક જર્મન જનરલ (જેને જર્મન સરકારે પોતાની જાપાનીઝ મૈત્રી અક્ષત રાખવા ચીનમાંથી જર્મની બોલાવી લીધો છે) એલેક્ઝાંડર ફોન ફોક્હોર્ગેને એક પત્રકારને આપેલી મુલાકાતમાં સ્પષ્ટ કર્યું હતું. એ જર્મન જનરલના રાષ્ટ્રોમાં કહીએ તો, “જાપાનીઝો ચીનમાં જંગલી ને હેવાનોની માફક વરતે છે. યુરોપિયન રાષ્ટ્રો, જાપાનીઝ વિગ્રહી યંત્રની શક્તિનો વધુ પડતો અંદાજ મૂકે છે. જાપાનીઝ યુદ્ધયંત્ર મહાયુદ્ધ પહેલાં જે ઐક્ય કે એકવાક્યતા ધરાવતું હતું એ આજે નથી ધરાવતું અને હજી થણા લાંબા વખત સુધી ચીન જાપાન સામે ટકી શકશે.....અને હવે હું માનું છું કે ક્યો લાઈન ઉપર વિગ્રહ ચલાવેલો એ ચીનાઓ જાણતા થઈ ગયા છે. એમની પાસે સૈન્યગ્રંથ્યા બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે. અને તાલીમ આપેલો ચાઈનીઝ કિસાન નમૂનેદાર સૈનિક તેમજ જળરો લડનાર થઈ શકે છે. ચાઈનીઝ હવાઈ બળ બહુ જલદીથી મજબૂત થતું જાય છે. અને હેંકાઉ ઉપર જાપાનીઝ હવાઈ હુમલા વખતે ચાઈનીઝ વિમાનોએ પાછળ પડીને ૨૨ જાપાનીઝ વિમાનોને નીચે તોડી પાડ્યાં હતાં, અને એક આગલા હુમલા વખતે ૧૨ને તોડી પાડ્યાં હતાં એ મેં નજરે જોયું છે.”

વર્તમાન અથડામણના પ્રત્યાઘાત રૂપે રાષ્ટ્રીય જીવનમરણના પ્રશ્નો સામનો કરવા માટે ચીન જે હજી ૧૯૩૭ના જીવન માસ સુધી પૂર્વ એશિયા ને પાસિફિક રાષ્ટ્રોમાં એક ‘ભૌગોલિક શંકા’ સમાન હતું તે આજે જાતે જાતે ચીનની એકમન ને વ્યવસ્થિત રાષ્ટ્ર થતું જાય છે. જાપાનના ભાવિ માટે જો અતિ જોખમકારક ચિન્હ છે. કારણકે જાપાનની આજની નબળી આર્થિક ને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં ચીનને એ સર્વાંશે ન તો વશ કરી શકે એમ છે કે ન તો કાયમ માટે એને પચાવી શકે એમ છે. આજથી લગભગ સવાસો વર્ષ પહેલાં જાપાનના સર્વશ્રેષ્ઠ વિગ્રહનાયક નેપોલિયને ચીન વિશે કહ્યું હતું કે એ ‘ઊંઘતો રાક્ષસ’ (Sleeping Giant) છે. એ અસિધાન આજે પણ સાચું છે. જાપાનીઝ વિગ્રહવાદીઓએ

આઈનીઝ રાજસત્તે સફળો કર્યો છે. એનું મદાભવકર પરિણામ એટલું હાથકામાં જ નપાનતે બોગવવું પડશે.

નપાન લાંબો વખત આઈનીઝ વિમ્મદ લડી શકે એમ નથી. એનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ થતાં જાય છે. વિમ્મદનો જલદી નિકાસ આવે એમ નથી અને આજ. સુધીમાં લગભગ ૩૫૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ બેટલો અર્થે નપાનતે એ માટે વેકવો પડ્યો છે. હજી ઓછામાં ઓછાં એ વર્ષ સુધી વિમ્મદનો અંત આવે એમ જણાતું નથી. કારણ કે અનેક સીધી યા આડકતરી રીતે ચીનમાં દાંગોળો દાખલ થાય છે, અને રશિયન વિમાની અને લશ્કરી તજજ્ઞો ઝડપથી આઈનીઝ સૈન્ય તૈયાર કરતા જાય છે. વિમ્મદ લંગાવાની સાથે નપાનની સદનશક્તિ ઓછી થતી જાય છે. સમસ્ત આર્થિક વ્યવસ્થા યુદ્ધના ધોરણે (war basis) મૂકી દેવાને કારણે અને પરદેશોમાં નપાનીઝ માલના બદિષ્કારની પ્રવૃત્તિ વેગવાન થવાને લીધે નપાનીઝ પરદેશી વેપાર ઓછો થતો ગયો છે. 'લંડન ટાઈમ્સ'ના ટોકિયો ખાતેના ખગરપચીના જણાવ્યા પ્રમાણે આજે નપાનનો પરદેશી વેપાર ૧૯૩૨ની ઘંટીની નીચેમાં નીચેની સપાટીએ પહોંચી ગયો છે. ૧૯૨૮ના પહેલા ત્રણ માસની નિકાસ ૫૬૬ દશલાખ ચેનની હતી ત્યારે ૧૯૩૭ની પહેલી ચતુર્થોની નિકાસ ૭૦૧ દશલાખ ચેન હતી. એ જ રીતે આયાત પણ એ જ સમય દરમિયાન ઘટી છે. (૧૯૩૭ના પ્રથમ ત્રણ માસ ૧૦૦૭,૦૦૦,૦૦૦ ચેન. ૧૯૩૮માં ૬૨૪,૦૦૦,૦૦૦ ચેન)

તૂટી જતી વ્યવસ્થા

વિમ્મદ પહેલાં નપાન સામાન્યતઃ પોતાનો સોંધો યાંચિક માલ નિકાસ કરીને આયાત સાથે પામું મેળવવા પ્રવૃત્ત કરતું હતું. આજે એ રિથિત નાબૂદ થઈ ગઈ છે. બદિષ્કારની અસર અને નાનામોટા ઉદ્યોગોનો મોટો ભાગ વિમ્મદની આવશ્યકતા પૂરી કરવા માટે શેકાઇ ગયો હોવાથી નિકારી માલ તૈયાર કરવાની શક્યતા પણ ઓછી થઈ ગઈ છે. ત્યારે બીજી બાજુ વિમ્મદનાં સાધનોની વધુ પડતી આયાત અનિવાર્ય થઈ પડી છે. આથી આયાતનું વિષમ પામું પરદેશો સાથે સરખું કરવા અને ચેનનો દરિયામગ્નનો દર ટકારી રાખવા માટે નપાનતે પોતાની બેંકનો સોનાનો જથ્થો (જે સામાન્ય રૂબરૂમાં પણ દરેકમાં અદ્ય પ્રમાણમાં જ રહેતો હતો) અમેરિકા મોકલવો પડે છે. ૧૯૩૭ના માર્ચથી ૧૯૩૮ના જુલાઈ સુધીમાં નપાનને ૭૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનું સોનું અમેરિકા મોકલવું પડ્યું છે. હોલા. પાંચ માસમાં ૨૨,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનું સોનું અમેરિકા મોકલવું પડ્યું છે. આથી એમ કદી શકાય ખરું કે આઈનીઝ વિમ્મદ એ વર્ષ ચાલુ રાખવા માટે ઓછામાં ઓછું નપાને ૧૨૫ દશલાખ પાઉન્ડનું સોનું પરદેશ ખાતે મોકલવું પડશે, ત્યારે એટલો બધો સોનાનો જથ્થો નપાન પાસે હવે રહ્યો નથી એમ જાણકારોનું માનવું છે.

નપાન, બ્રિટન અને અમેરિકા

તો નપાન શું કરશે? ઇટાલી કે જર્મની, નપાનનાં સામ્યવાદ ને સોવિયેટ વિદેશી ગ્રાંપ્ટો દોષા છતાં એને લોન ધીરો શકે એમ નથી. ઇટાલી લંડનનાં નાંબાકીય કેટોમાં લોન માટે ફરિયાદો મારતું હોય ત્યાં એ પોતાના મિત્ર નપાનને શું ધીરવાનું હતું? જર્મન અર્થવ્યવસ્થા પણ કોટી રિથિતમાં આવી પડી છે. અમેરિકા અને બ્રિટન

જાપાનને પૈસા ધીરવા તૈયાર નથી કારણકે એઓ સારી પેઠે જાણે છે કે આ જાતના મદદ કરેલા પૈસાથી જાપાન ચીનને મારી હરાવ્યા પછી એનું ધણીરણી થઈ પડવાનું છે, જેમ પાંચ વરસમાં મંચુકુઓના પરદેશી વેપારને લગભગ એકઠ્ઠથુ કબજે જાપાને કરી લીધે છે અને ખુદલાં આરણાંની નીતિ ક્યાંયે ફગાવી દેવામાં આવી છે. આ જ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં સમસ્ત ચીનમાં જાપાનની નીતિ રહેશે એની ખાતરી બ્રિટિશ ટોરીઓ ને અમેરિકન પ્રેસિડન્ટના અંતેવાસી સલાહકારોની થતી જાય છે.

પહેલાં અમેરિકન મૂડીવાદી હરીફને પાસિફિકમાં મારી હરાવવા માટે બ્રિટને જાપાનની લાઇબંધી કરી જોઈ. એ લાઇબંધી મંચુરિયન ચઢાઈ વખતે અમેરિકાની જાપાન સામે એક-સાથ વિરોધ કરવાની નીતિ ગ્રહણ કરવાની માગણીનો વિરોધ કરીને બ્રિટન તરફથી સર જોહન સાર્ઝમને સાબિત કરી આપી હતી. તે વખતે બ્રિટિશ ટોરીઓને એમ હતું કે પોતે જાપાનીઝ ઉદ્યોગપતિઓને મંચુરિયામાં પોતાના મદદનીશોની સ્થિતિમાં રાખી શકવા જેટલા પહેંમેલ છે. પણ છેલ્લાં છ વરસમાં એમની એ આત્મચઢાની ભમણા લાંગી ગઈ છે! તેમાં પણ આ છેલ્લી અથડામણે એમને જાપાનના દુશ્મનો કરી મૂક્યા છે. ચીનમાં બ્રિટિશ મૂડીનું ૩૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ જેટલું શેકાણુ થયેલું છે. આ શેકાણુની સલામતી આજે રહી નથી. કારણકે જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદીઓ બ્રિટિશ હિતોની ચીનમાં ભાગીદારી સ્વીકારવા તૈયાર નથી. આથી સર રોબર્ટ ક્રેંફર માર્શલ (શાંગહાઈ બ્રિટિશ ચેમ્બર ઓવ કોમર્સના ચેરમેન) ની જાહેરાત પ્રમાણે છેલ્લા આર માસમાં ચીનમાંની બ્રિટિશ શેકાણુ (Investments)ની કિંમતમાં ૪૦ થી ૫૦ ટકાનો ઘટાડો થઈ ગયો છે. જેથી આજે એમની ગણતરી પ્રમાણે ચીનની બ્રિટિશ શેકાણુની કિંમત ૧૫૦ થી ૧૮૦ દશલાખ પાઉન્ડ જેટલી થઈ ગઈ છે! બોંબમારા વગેરેને કારણે માત્ર શાંગહાઈમાં જ બ્રિટિશ મિલકતની નુકસાની ૫ લાખ પાઉન્ડ જેટલી થઈ છે! હવે બ્રિટિશ ટોરીઓ હાલી જાડે એમાં શી નવાઈ?

બ્રિટિશ ટોરીઓ હવે સમજતા થયા છે કે ચીનમાં જાપાનની નીતિ ખુદલા દરવાજાની નહિ પણ બંધ આરણાંની અને એકઠ્ઠથુ છે. દા. ત., શાંગહાઈ બ્રિટિશ ચેમ્બર ઓવ કોમર્સના ઉપર જણાવેલા ચેરમેન રોબર્ટરને માટે તૈયાર કરેલ રિપોર્ટમાં કહે છે: “મંચુરિયાના પરદેશી સાથેના (અલબત્ત, જાપાન સિવાય) વેપારની સખત બંધી અને ટીનસ્ટીન પ્રાંતમાંથી જાપાન સિવાય બીજા કોઈ પણ દેશ ખાતે કેટલીક ચીજોની નિકાસ કરવાની સંપૂર્ણ અટકાયત અને પરદેશી વેપારીઓ અને વહાણવટા ઉપર મૂકેલાં કેટલાંક બંધનો જે તેમને ચોક્કસપણે કંડાડા ગેરલાભની પરિસ્થિતિમાં મૂકી દે છે, વગેરે ઉપરથી માલમ પડે છે કે ખુદલાં આરણાંથી સાંવ વિરોધી નીતિનો જાપાને તત્ત્વનઃ સ્વીકાર કર્યો છે.” અઃમ જાપાનીઝ નીતિની ખાતરી બ્રિટિશ મૂડીપતિઓને થતી જાય છે અને હવે એઓ ચીનને મદદ કરવાની તરફેણ તરફ ઢળતા જાય છે. બ્રિટિશ-જાપાનીઝ સંબંધમાં થઈ રહેલું આ મૂળગામી પરિવર્તન પાસિફિકના રાજકારણને ગંભીર શક્યતાઓથી ભરી, દે છે. કારણકે ચીનો-જાપાનીઝ વિગ્રહને લીધે હવે ઓસ્ટ્રો-અમેરિકન સમાંતરનીતિને પાસિફિક પ્રદેશોમાં અવકાશ મળ્યો છે. બ્રિટન અને અમેરિકાનો હરીફી વિરોધ ઓસરતો જાય છે. બ્રિટિશ-અમેરિકન નીતિના સ્વતંત્રતા સમજતા થયા છે કે જાપાનની લાઇબંધી કોઈ ને માટે શક્ય નથી; તેમ જ ઓસ્ટ્રો-અમેરિકન સલાહ ને સહકાર બંનેને માટે દીર્ઘકાળે લાભદાયી છે. ૧૯૩૭-૩૮નું વર્ષ પાસિફિકના

ગૃંચવાયેલા રાજકારણના દનિહાસમાં મહત્ત્વનું સીમાચિન્હ થઈ પડશે. એમાં જાપાનનું ભાવિ-
 ઇન્તજુ દેખાતું નથી. (પાસિફિકમાં આવેલા કેટલાક છૂટાછવાયા ટાપુઓની માલિકી
 સંબંધે ખિટન અને યુ. એસ. એ. વચ્ચે ઉડેલા વિવાદનો યું. એસ. એ.ના લાભમાં નિર્ણય
 આવી ગયો છે એ પણ ખતાવે છે કે હવે ખિટન અમેરિકાને રીઝવવા માગે છે.)

રશિયા અને જાપાન

પાસિફિકનું તોફાનકેન્દ્ર માત્ર ચીન જ નથી. એથી પણ વધુ ભયંકર ને વિપુલ શક્ય-
 તાઓથી ભરેલ તોફાનકેન્દ્ર તો કોરિયન-સોવિયેટ ને મંચુરિયન-સોવિયેટ સરહદો છે. જ્વાળાથી
 મંચુરિયા જાપાનીઝ પ્રસ્થાન થયું ત્યારથી રશિયન સરહદનો જાપાનીઝ સંબંધ ત્રણ ગણો
 લંબાયો છે. કારણકે તે પહેલાં સોવિયેટ સરહદ માત્ર જાપાનીઝ કોરિયન મુશ્કે સાથે જ
 લાગતી હતી. આ ઉપરાંત જાપાનની દાનત બને - એ રીતે સોવિયેટ પ્રદેશને પણ કટકે
 કટકે ગળી જવાની હોવાથી એક કે બીજે કારણે બન્ને સરહદો ઉપર વારંવાર, સરહદો
 તકરારો-Frontier incidents-થવા કરે છે. આવી તકરારો મંચુરિયન અથડામણ પછી
 બે હજારથી પણ વધારે થઈ છે. એનો સમાધાનોભર્યો નિર્ણય પણ આણી શકાયો નથી.
 સોવિયેટ તત્ત્વ આર્થિક તંત્રની માફક ન બનું ન હોવાથી જાપાનની પ્રદેશિક મુશ્કેલો
 કાળીઓ થવા એ તૈયાર નથી. જિલ્લું, મંચુરિયાના બતાવ પછી સોવિયેટ લશ્કરનો-જળમાં ને
 સંખ્યામાં એ ભાગોમાં ચાર ગણો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. અને દિવસે દિવસે સોવિયેટ
 સરકાર એ પ્રદેશને લશ્કરી સ્વયંસંપૂર્ણતા-Military self-sufficiency-ઉપર મૂકતી
 જાય છે એટલું જ નહિ, પણ ત્યાં કાયમી વધારો-Reinforcement-કરવામાં આવે છે;
 જેથી મુરોખીય અને પાસિફિક વિગ્રહ એકીસાથે ચાલતો હોય તે વખતે સોવિયેટના પાસિ-
 ફિક પ્રદેશોનો બચાવ કરવા માટે ત્યાંના લશ્કરને મોકલો ઉપર આધાર રાખવો પડે નહિ.

અનિશ્ચિત સરહદોની મહામારી

રૂસો-કોરિયન-મંચુરિયન સરહદો અનિશ્ચિત હોવાથી એ ક્યે ધોરણે નિશ્ચિત કરવી
 એ બાબતમાં બન્ને પક્ષ એકમત ન થઈ શકવાને લીધે ત્યાં કાયમી અથડામણો થવા કરે છે.
 પરંતુ મોટા ભાગની અથડામણો નાની ઝપાઝપીમાં જ પતી જાય છે અને બહારની દુનિયાને
 માટે માત્ર સામાન્ય સમાચાર રૂપ બની રહે છે. એનું રાજકીય મહત્ત્વ ઝાઝું હોતું નથી.
 પરંતુ ગયા જુલાઈ માસની આખરે થયેલી ઝપાઝપી અઠવાડિયા મુધી ચાલુ રહ્યા ઉપરાંત
 એનું ગાંભીર્ય યુદ્ધની શક્યતાથી ભરેલું હતું. બંને પક્ષે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પ્રતિપક્ષના પ્રદેશો
 ઉપર દવાઈ બેઝામરો ચલાવીને સેંકડો જનની ખુવારી કરી નાખી હતી. આ પ્રસંગે
 પણ આગલા બનાવોની માફક સામા પક્ષની સરહદ ઓળંગીને અંદર સેનિકા ધસી જવાનો
 જ બંને પક્ષોનો સામસામે આસેપ દેનો. અનિશ્ચિત સરહદની લાંબી પટ્ટી હોવાને લીધે
 અને એ પ્રદેશોમાં તટસ્થ નિરીક્ષક કે બીજા કોઈ પરદેશીઓને દાખલ થવા દેવામાં
 ન આવતા હોવાથી દુશ્મયાની સંજ્ઞાન ક્યા પક્ષે કરી હતી એ કહેવું મુશ્કેલ છે. જ્યાં
 જાપાનની સામાન્ય આક્રમણાત્મક નીતિને લીધે જવાબદારીની સંભાવના એના તરફ વધારે દાખી
 શકાય ખરી. આ અથડામણ જર્મન સરમુખત્યારની સાથે મસલત ક્યા પછી થઈ હોય એવો
 પણ સંભવ છે. કારણકે મુડેટન પ્રશ્ન સંબંધે દિલ્લર, એકારલોવેકિયા ઉપર તરકરી દખાણ

લાવવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. અને એક-જર્મન-વિગ્રહમાં, રશિયા (રૂસી-ચેકોસ્લોવાકી સંધિને લીધે), ચેકોસ્લોવેકિયાની મદદે અનિવાર્યપણે દોડી આવે. હવે જે પાસિફિક બાબુએ એ સ્થિતિમાં જાપાન સાથે ગંભીર અથડામણની સંભાવના ઊભી કરવામાં આવે તો ચેકોસ્લો-વેકિયાની મદદે જતાં, રશિયા વિમાસણમાં પડી જાય. આથી હિટલરે જાપાનીઝ યુદ્ધ સરદારોને છેલ્લી અથડામણ માટે પ્રેર્યા હોવાનો પૂરો સંભવ છે. (એ જ વખતે જાપાનને મદદ કરવાની જર્મનીએ કરેલી જાહેરાત આ અનુમાનને વધારે મજબૂત બનાવે છે.)

સોવિયેટ લશ્કરી ફાટકૂટનો ભૂલભરેલો મહાર

એક બાબુ ચીન સાથે વિષમ વિગ્રહમાં જાપાન ન્યારે સંડોવાયું હોય તે એ વિગ્રહનો અંત દેખાતો નહોત્ય તે એને ચાલુ રાખવા માટે દરરોજ દશલાખ પાઉન્ડના ખર્ચે લગભગ દશ લાખ સૈનિકો ચીનની ભૂમિ ઉપર જાપાને ઠાલવ્યા હોય તે વખતે સોવિયેટ રશિયા સાથે ઋધડો શરૂ કરવામાં જાપાનની ગણતરી શું હશે એ પ્રશ્ન સહેજે ઊઠે એમ છે. મને બાગે છે કે જાપાનની ગણતરી મોટા પાયા ઉપર વિગ્રહ કરવાની નહિ પરંતુ સોવિયેટ શક્તિનું માપ કાઢવાની હતી. છેલ્લાં બે વરસથી સોવિયેટ તંત્ર કાવતરાંખોરોની હિલચાલથી મહાભયંકર ખળભળાટ ને આંતરિક ફાટકૂટમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. કેટલાક જૂના અને અનુભવી લશ્કરી જનરલો પણ એ કાવતરાંનો ભોગ થઈ પડવાથી એમને દૂર કરવામાં આવ્યા હોવાથી સોવિયેટ લશ્કર નબળું પડ્યું છે. ઉપરાંત લશ્કરમાં ઊંચા હોદ્દા ધરાવનાર અફસરો પણ ફૂટેલા છે. આથી કદાચ સોવિયેટ સરકારને ડરાવવા માટે આ ઋધડો જાપાને શરૂ કર્યો હોય. બીજું કારણ ચીન સાથે હમણાં જ રશિયાએ ઝેનિત્રી ઝંધિ કરી છે. અને મોટા પાયા ઉપર ચીનને રશિયા મદદ કરી રહ્યું છે. આને લીધે જાપાનના હુમલા સામે ચીન હમણાં હમણાં ઠીક ટક્કર ઊભી રહ્યું છે. હવે જે રશિયાને મદદ કરતું અટકાવતું હોય તો એને કાયમ માટે (ચીની વિગ્રહ ચાલે ત્યાંસુધી) સરહદી અથડામણોની ગંભીરતામાં પડેલાં રાખવું જોઈએ જેથી રશિયા પોતાનો દારૂગોળો, વિમાનો, ટંકો વગેરે ચીનને ન આપતાં સરહદ ઉપર જમાવટ કરી રાખે. ત્રીજી બાબુ એક પ્રશ્નને અતિ ઉગ્ર બનાવી હિટલર, યુરોપીય સરહદ ઉપર રશિયન સરકારને કાયમી ગભરાટમાં રાખી મૂકે જેથી તે બાબુએ પણ લશ્કરી સાધનોની જમાવટ સોવિયેટ સરકારને કરવી પડે.

જાપાનની આ ત્રણે ગણતરી મોટી પડી છે. આંતરિક ફાટકૂટથી સોવિયેટ તંત્ર નબળું નથી પડ્યું એમ 'લેડન ટાઇમ્સ'ના માણતંત્રી વીફ્હામ સ્ટીડે બાર માસ ઉપર જણાવ્યું હતું. એની સાબિતી રશિયાએ જાપાન તરફ મક્કમ વલણ બતાવીને આપી છે. ઉપરાંત ચીનને અપાતી મદદ પણ અક્ષત ચાલુ રહી છે. યુરોપીય બાબુએ પણ પૂરતાં સાધનોની રશિયા જમાવટ કરી શકે છે એ પણ દેખાઈ શક્યું છે. આને લીધે શોડા જ દિવસમાં બંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધવિરામ જાહેર થયો. રશિયાનો આ એક અતિ મોટો વિજય ગણાય.

યુરોપીય અથડામણો

પાસિફિક પ્રદેશ છોડીને યુરોપીય ભૂમિ તરફ વળતાં પેસિફિકને બૂલાવે એટલું ગંભીર વાતાવરણ ત્યાં માલમ પડે છે. યુરોપીય વિગ્રહને નજીક લાવતી સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહની સમરયા હજી અણઉકલી પડી છે. એ વિગ્રહને સ્પેન પૂરતો જ મર્યાદિત કરી રાખવા માટે

બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સરકારોના પ્રયત્નરૂપ તટસ્થસમિતિ હજી ફાંફાં મારી કરે છે. ગયા માસની નોંધમાં મેં એનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું હતું કે સ્પેનમાં ફ્રાંકોને ઝડપી વિજય મળે એમાં ઇટલી અને જર્મની બંનેને લાલ છે. ફ્રાંકો-સ્પેનિશ સરહદ ઉપર સ્પેનિશ ભૂમિમાં ફ્રાંસ ઉપર ચઢાઇ કરવાનાં સાધનો ઊઠાં કરીને ફ્રાંસને દક્ષિણ તોમન પૂર્વ સરહદો તરફ ધેરી લેવાનું શક્ય અને એ હિટલરને નોંધે એ છે. જ્યારે ભૂમધ્યમાં ફ્રાંસનો આફ્રિકન તરીમાર્ગ મુઘવાની મુસોલિનીની નેમ છે. આથી તટસ્થસમિતિ ને સફળ થાય અને ફ્રાંકોને મદદ કરતા સૈનિકો ખેંચી લેવાતાં એનો પણ નબળો પડીને સ્પેનિશ સરકાર છતી નળ એ મુસોલિનીને પાલવે એમ નથી. એનાં બે કારણો છે. આજ સુધીમાં ફ્રાંકોને મદદ કરવા પાછળ વાપરેલા કરોડો પાઉન્ડ નકામા નળ અને ફ્રાંસને ધેરી લેવાની મુશ્કેલી ન આવે. એ ઉપરાંત ફ્રાંકો દારતાં સમસ્ત યુરોપમાં ફાસિઝમની વધતી જતી બોલબાલા (growing hegemony)ને જાગ્રે દૃષ્ટકો પડે અને ડેમોક્રેટિક ને ફાસિઝમવિરોધી પરિણામો જાગ્રે વેગ ધારણ કરે. ત્રીજું પણ એક કારણ એ છે કે સ્પેનમાં ઇટાલિયન સૈનિકોની બહાદુરી ને ફાસિઝમ ને ફ્રાંકોને વિજય મળતાં મળનારી આંતરરાષ્ટ્રીય લંચકરી પ્રતિષ્ઠાની બહુ લાંબી યોદ્ધાં વાતો ઇટાલિયન પ્રગ્ન સમક્ષ ફાસિસ્ટ પ્રચારકોએ કર્યા કરી છે. ફ્રાંકોને દાર મળતાં એનો ઇટાલિયન પ્રગ્ન ઉપર દારુણ પ્રત્યાઘાત થાય. જે આંતરિક અસંતોષની જાળાને વધુ સળગાવે અને આંતરિક અસંતોષની જાળા સરમુખત્યારોની મૃત્યુચિતા હોય છે. મુસોલિની એને વધવા દઈ શકે એમ નથી.

એન્ગ્લો-ઇટાલિયન દરાર વળતે, તો પછી મુસોલિનીએ સ્પેનમાંથી સૈનિકો ખેંચી લેવાની કબજાત એંગરલેઈનને શા માટે આપી હતી ? એ વખતે હિટલર-મુસોલિનીની બેઝડોની ગણતરી (ફ્રાંકો અને ઇટાલિયન રિપોર્ટરોએ એ જાતની એમને ખાતરી આપી હતી.) પ્રમાણે ફ્રાંકો પણ જૂન-જુલાઈ માસ દરમિયાન સરકારી પક્ષને કાયમી શિકસ્ત આપી દેશે અને પછી એને પરદેશી મદદની જરૂર નહિ રહે.

આ ગણતરી આજે ખોટી પડી છે. પરિણામે ફ્રાંકોએ બ્રિટિશ સરકારને તટસ્થ સમિતિની બક્ષામણી સ્વીકારવાની ના પાડી દીધી છે. કારણકે “ જેમ જેમ સરકારી લશ્કર વધારે તાલીમબદ્ધ, વધારે સંખ્યામાં અને પહેલાં કરતાં વધારે સાધનસંપન્ન થઈને બહાર પડતું નળ છે તેમ તેમ અને પણ વચ્ચેની અસમાનતા ઓછી થતી નળ છે. આથી ફ્રાંકોને દાલને તબક્કે પહેલાં કરતાં પણ બહારના મિત્રોની મદદની વધારે જરૂર છે—જે એણે વિજય મેળવેલો હોય તો.” (‘ મિંગેસ્ટર ગાર્ડિયન ’ સાપ્તાહિક: તા. ૧૨-૮-૩૮)

છેલ્લા બે માસથી આપણે નોંધે એ છીએ કે સ્પેનમાં ફ્રાંકોની ‘ મગફળ આગેદમ ’ ધંબી ગઈ છે. અને ગયે જ અઠવાડિયે ઇટાલીને એને મદદનો વધુ હપ્તો પહેંચાડવાની ફરજ પડી હતી. આને લીધે એન્ગ્લો-ઇટાલિયન તફનામું હવે ‘ કોલ્ડ સ્ટોરેજ ’માં મૂકાઈ ગયું છે. ફ્રાંકો-ઇટાલિયન સમજૂતી પણ અશક્ય બની છે. જે યુરોપિયન સુલેહ (appeasement) એંગરલેઈન લાવવા માગે છે એ હવે શક્ય જ નથી. એણે અને એની સરકારે મુદ્દ માટે કેડ બાંધીને હવે તૈયાર રહ્યા વિના છૂટકો નથી. કારણકે યુરોપિયન અધ્યામણ વધુ ને વધુ ગંભીર થઈ રહી છે ને હવે સુલેહને માટે ત્યાં અવકાશ નથી.

૩૨ી ઝેકોસ્લોવેકિયા

સ્પેનમાં હથિયારખંધી વિગ્રહ લગાય છે. ન્યારે ચાર માસથી ઝેકોસ્લોવેકિયામાં એટલો જ ગંભીર વિગ્રહ વગર હથિયારે લડાઈ રહ્યો છે. સુડેટન જર્મનો (જે કે ખરી રીતે તો હિટલર જ કહી શકાય) અને એક સરકાર વચ્ચે પ્રાદેશિક સ્વરાજની મડાગાંડતો ઉકેલ નજરમાં દેખાતો નથી. લોડ ૨-સોમન પોતાના મિશનમાં સફળ થાય એમ છેલ્લા સમાચારો ઉપરથી લાગતું નથી. એક રાજ્યને તોડી નાખવાની, યા તો એને રશિયા અને ફ્રાંસથી વિખૂટું પાડી પોતાની મધ્ય યુરોપીય પ્રભુત્વની મુરદાર યાર લાવવા માટે એને સંપૂર્ણપણે પોતાની મુખત્યારી હેલ્ઝ મૂકી દેવાની હિટલરની નેમ છે. આ નેમમાંથી દ્વિત થતી માગણી એક પ્રગ્ન સ્વીકારે એમ છે જ નહિ. ૧૯૩૨ થી ૧૯૧૮ સુધી ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન અને જર્મન સામ્રાજ્યધૂંસરીમાંથી મુક્ત થઈ, પોતાનું સ્વતંત્ર પ્રગ્નસત્તાક સ્થાપવા માટે એ પ્રગ્નએ સતત ચલાવેલી લડાઈને કારણે એમનું માનસ એ પ્રકારનું ઘડાઈ ગયું છે કે પ્રગ્નસત્તાકને તોડી નાખવા કરતાં જર્મની સાથે એ પ્રગ્ન વિગ્રહ પગલ કરશે.

સરહદી કિલ્લેખંધી

હિટલર આ સારી રીતે જાણતો હોવાથી રન્સિમનના કાર્યની સફળતાની રાહ જોયા વિના એણે ફ્રાંકો-જર્મન અને જર્મનો-ચેકોસ્લાવાક સરહદો ઉપર અસામાન્ય ગતિએ કિલ્લેખંધી શરૂ કરાવી છે. આનો પ્રત્યાધાત ફ્રાંસ ઉપર પડ્યો છે. મોં. દલાદિયરની સરકાર ફ્રાંસના બચાવ માટે જે પગલાં ભરી રહી છે એને બધા જ પક્ષો ટેકો આપવા તૈયાર થઈ ગયા છે. બચાવનાં સાધનો તે વિગ્રહની તૈયારીની પોતાની ઝડપ ફ્રાંસે છેલ્લા ત્રણ માસથી લગભગ વિગ્રહી ધોરણે કરવા માંડી છે. આ બધાના કુદરતી પરિણામ માટે લાંબો વખત રાહ જોવી પડે એમ હવે લાગતું નથી. રન્સિમનની નિષ્ફળતા, તટસ્થ સમિતિનું કાયમી મૃત્યુ, બ્રિટિશ વેપારી વહાણો ઉપર ભૂમધ્યના સ્પેનિશ કિનારે થતા સતત હુમલા અને એંગ્લો-ઈટાલિયન કરારનામાની નિષ્ફળતા વગેરે વિગ્રહને યુરોપીય પ્રગ્નની નજર સન્મુખ લાવી મૂકશે.

લતા અને બીજી વાતો:—લેખક : ગુલાબદાસ છોકર. પ્રકાશક : મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ, કૌમુદી કાર્યાલય, વડોદરા. મૂલ્ય રૂપિયો દોઢ.

શ્રી ગુલાબદાસ છોકર 'પ્રસ્થાન'ના વાચકોને અપરિચિત નથી. આજ પહેલાં પોતાની અનેક વાર્તાઓ દ્વારા એ આપણા પરિચયમાં આવ્યા છે; અને સફળ નવલિકાલેખક તરીકે એમણે પોતાની છાપ પાડી છે. એમની 'લતા શું બોલે ?' એ તો એ વાર્તાનો તાંત્રણો લંબાવવા માટે અનેક લેખકોને પ્રેરણા એ દફાકત પણ 'પ્રસ્થાન'ના વાંચકોને યાદ હશે.

એ જ વાર્તાલેખકની વાર્તાઓ આજે સંગ્રહરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે. સંગ્રહમાંની અરધા-અરધ વાર્તાઓ પ્રગટ થઇ ગયેલી છે. બાકીની આ સંગ્રહમાં પહેલી જ વાર પ્રસિદ્ધ થાય છે. લેખકે વાર્તાઓની સમયાનુક્રમી આપી હોત તો વાર્તાકાર તરીકેનો તેમનો વિકાસ સમજવામાં વાચકોને અનુકૂળતા થાત.

આ સંગ્રહને બીજા સંગ્રહો સાથે સરખાવવાનું અહીં શક્ય નથી તેમ જ છટ-પણ નથી તેમ છતાં બીજા સંગ્રહો કરતાં આ સંગ્રહની એક વિશિષ્ટતા તો આપોઆપ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે; અને તે છે તેની સાદાર્થ એ સાદાર્થ આ સંગ્રહની અકેએક વાર્તાના મંતવમાં, નિરૂપણમાં અને આલેખન મુદ્દામાં દેખાઈ આવે છે. આ સંગ્રહની કોઈપણ વાર્તામાં, કોઈ પણ સ્થળે લેખકે કવિત્વમય બનવા માટે કૃત્રિમતાનો આશ્રય લીધો નથી, નવીનતાપ્રેમી દેખાવા માટે જ પ્રયોગો કર્યા નથી, કે પોતાની કુશળતા બતાવવા માટે મિતાક્ષર સૂત્રો કે મુક્તિઓ વેરી નથી. ઊર્મિશતા, વિષયાન્તરો કે શબ્દચિત્રો સરળતાના મોહમાં પડ્યા વિના લેખક પોતાના અનુભવોને અને જીવનદષ્ટિને સાદી અને સ્વાભાવિક પદ્ધતિથી નિરૂપી રહે છે; અને એ સાદાર્થ અને સ્વાભાવિકતા સાથે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલી સરળતાથી પોતાના અનુભવને આપણા મનમાં સંક્રાન્ત કરી રહે છે.

લેખકનો એ અનુભવ, ઉપોદ્ધાતમાં રૂપ યુગ્મ છે તેમ, છેલ્લાં દસ વરસ જેની લુવાનીનાં પહેલાં દસ વરસ છે તેવા યુવાનો અનુભવ છે. પણ એ અનુભવ જોટલો તાળો છે તેટલો જ વ્યાપક છે. લગ્ન અને પ્રેમ જેવા 'સર્વનિમ્નતા' વિષયોને પણ લેખકે મૌનિક દૃષ્ટિબિંદુથી જોયા છે ને આલેખ્યા છે.

એ આલેખન દ્વારા લેખક લગ્ન અને પ્રેમના સનાતન કાયદાનો ઉકેલ કરી શોધી શક્યા નથી એ ખરું. પણ ઉકેલ શોધવાનો તેમનો ઉદ્દેશ જ નથી. તેમણે તો નવાં અને જૂનાં દૃષ્ટિબિંદુઓને તટસ્થતાથી રજૂ કર્યા છે. આપણા લુવાનો અને યુવતીઓ લગ્ન વિનાના પ્રેમ અને જવાબદારી વિનાના લગ્ન તરફ કેવી રીતે ધસી રહ્યાં છે, જીવનને એક huge joke બનાવવાને તેઓ કેવાં મથી રહ્યાં છે અને પરિણામે કેવાં દુષ્પરિણામો ભોગવી રહ્યાં છે તેનું

આલેખન એમણે કુશળતાથી કર્યું છે. એ આલેખનમાં લેખકનો એકંદર જોડ અને સમભાવ નવીન તરફ છે ખરો, પણ એટલા માટે જ એ જૂનવાણી માનસને ઉત્તેજિત કરે છે. વૈજ્ઞાનિક તટસ્થતાથી એ નવાજીવના બંધે પ્રવાહોને નિહાળે છે અને એમાંથી કોઈમાં પણ ધસાસા વિના બંધેનાં શુભાશુભ લક્ષણોને આલેખે છે. આ તટસ્થતાને પરિણામે લેખક એક તરફથી ‘જીવનની મોજ’ના નવીન અને શાન્તાની, તો બીજી તરફથી ‘આ’ની મનોદશાને સમજી શકે છે.

આ ઉપરાંત લેખક પોતાની પ્રત્યેક વાર્તાને માનસશાસ્ત્રના કોઈ ને કોઈ પ્રશ્નની આસપાસ ગૂંથે છે. આ ગૂંથણીમાં માનવહૃદયનાં ઊંડાણો અને સંકુલતા, પરસ્પર વિરોધી ધર્મણો કે તુમુલ મન્યતાનું આલેખન નથી. સાદિત્યની મદાદનીઓમાં હોય છે તેવાં માનવઆત્માનાં આલેખ જેવાં અગાધ ઊંડાણોનો તાગ લઈને અભિનવ મૌકિયકો લાવવાનો પ્રયત્ન પણ આ વાર્તાઓમાં થયો નથી. તેમ છતાં માનસશાસ્ત્રના સાદા, સીધા સરસામાન્ય સિદ્ધાન્તોના નિર્દર્શનરૂપે આ વાર્તાઓ રસિક તો અવશ્ય બની છે. આ વાર્તાઓ દ્વારા લેખકે અસાધારણ અને અત્યંતરક એવું કંઈ પણ કર્યું નથી એ ખરું; પણ સાધારણને પણ સરળ અને સન્દર્ભ રૂપે મૂકવાની વિરલ કળા તો સિદ્ધ કરી જ છે.

આ સંગ્રહની ‘જીવનની મોજ’ તો અસંખ્ય, ગૂંચરાતની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓમાં રચાતી પામે તેવી છે; પણ તે ઉપરાંત પણ ‘લતા શું બોલે ?’, ‘માણેકલાલ’, ‘સુનીલા’, ‘જનું અને નડું’, ‘કુમ્ભ કે મુલેખા ?’, ‘મીરો રાહલો’ અને ‘પીળા પ્રદેશમાં’ જેવી વાર્તાઓ એના લેખકને આપણા સિદ્ધ નવલિકાલેખકોની પંક્તિમાં બેસાડે છે. એમનાં માણેકલાલ ને માધવજી, સુનીલા ને રામકાર, નવીન, કેશુ ને વીરસિદ્ધ જેવાં પાત્રો પણ લાંબા સમય સુધી ટકવાને સર્વશક્તિ છે.

આમ આ સંગ્રહ પોતાની નિર્વ્યાજ સરળતા, અનુભવ તટસ્થતા, સત્ય અને સ્વાભાવિકતા અને નિરાકર્યર ઈલીને લીધે પોતાનું વિશિષ્ટ રચાત નક્કી કરે છે. ગૂંચરાત તેને અવશ્ય સત્કારશે.

મનમુખસાસ ઝવેરી

આવૃત્તી ટાકા:—લેખક : રામનારાયણ નાં ૦ પાકે. પ્રકાશક : અંબલિ ત્રેશમાળા, અમદાવાદ. કિંમત ૨-૮-૦.

અંબલિ ત્રેશમાળાના ધ્યેયાનુસાર એમનાં અન્ય પુસ્તકો માફક આ નવલકથા પણ સમાવગ્ર્યગૃહિત અને સમાવગ્ર્યતાના આદર્શો સામાન્ય જનતા સહેલાઈથી સમજી શકે અને વર્તનમાં મૂકી શકે, અને આખરે સમાવગ્રતા માનસમાં આમૂલ પરિવર્તન થાય અને આ પરિવર્તન અને જનગૃહિતને પરિણામે એક આદર્શ પ્રજાનો ઉદય થાય એવા શુભ આશયથી લખાયેલી છે. જનતામાં આ પરિવર્તન અને જનગૃહિત ખાસ કરીને સાદિત્યદ્વારા લાવવી હોય તો નવલકથા જેવું અસરકારક સાધન બીજું લાગે જ મળે.

સવાચારસો પાનાંની આ નવલકથા એના અનેકવિધ પાત્રો દ્વારા, પ્રસંગોદ્ધાર અને એ બધા નીચે પડેલા વિચારપ્રવાહના જોરે આપણી સમક્ષ કોઈ એનોખી દુનિયા ઊભી કરે છે, ને એનોખા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. સમાવગ્રતા નીચલા યથેમાં રહેલ અકલ્પ્ય ગરીબાઈ, ગુણાબી, વર્ગ વર્ગ વચ્ચેની અસમાનતા એ સર્વમાંથી ઉદ્ભવતી પરિસ્થિતિ, દાખલા તરીકે,

હડતાલ, સત્યાગ્રહની લડત, આયોધોગનો એક નવીન જ અખતરો—આપણી કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરી આપણને દરેક આખતમાં સંમત થવા ફરજ ન પાડે તો પણ વિચારતા તો જરૂર કરી મૂકે છે.

આદર્શવાદી નવલકથાઓમાં અદૃષ્ટ અને ભાવિનું ચિત્રણ કરવા જતાં કાર્પકવાર કલ્પિત વસ્તુ એટલી બધી કલ્પિતને બદલે કલ્પોલ્લકલ્પિત બની જાય છે કે પછી એ વાસ્તવિક કે સ્વાભાવિક રહે છે કે કેમ એટલો વિવેક પણ રહેતો નથી. ‘આવતી કાલ’ના કલ્પિત પ્રસંગોમાં આનું જ બન્યું છે. અભણ ભલસાભાઈ પોતાના ગામડેથી નીકળી બળભદ્ર કાંકાર નામ ધરી શહેરમાં આવી વસે છે. વાતવાતમાં મજૂરોનો નેતા બને છે અને જીનિવા જાય છે. રસ્તે સિનોર મુસોલિનીના કટા પ્રતિસ્પર્ધી સિનોર મજોની (કલ્પિત)ને મળવા કીતરો પડે છે. (વાતચીત અંગ્રેજીમાં જ થઈ હશે અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ પર પણ વિચારોની આપલે થઈ હશે!) અલબત્ત, લેખકે ભલસાભાઈને એક સેક્રેટરી આપી રશિયન સાહિત્ય અને સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરાવી દીધો છે. ભલસાભાઈ મિલની હડતાલનો મજૂરના લાભમાં નિકાલ લાવવા આખી મિલ જ પોતે ખરીદી લે છે. આ અભણ અક્રિય ગામડિયાએ આટલું વિદ્યોપાર્જન કર્યું એ તો આપણે જોયું, પણ આટલા પૈસા એની પાસે ક્યાંથી આવ્યા? લેખકે બળભદ્રને ધોડાની શરતોમાં લાખો રૂપિયા કમાવી દીધો છે! નવલકથામાં આ જાતના અકસ્માતો દાખલ કરવા એ બધા સાહિત્યમાં દોષરૂપ મનાય છે, અને જૂની વાર્તાઓમાં આકાશવાણી અને હાડણખાટલીથી કામ લેવાનું એના કરતાં, સ્વરૂપે જુદા હોવા છતાં, કાર્પ રીતે ઓછા દોષરૂપ નથી.

લેખકે ભલસાભાઈને લક્ષ્મી તેમજ સરસ્વતી બહેનો લાભ આપવાનો આગ્રહ ન રાખ્યો હોત, અને એ રીતે એક જ પાત્ર અકસ્માત લાખો રૂપિયા કમાઈ મિલમજૂરોનાં સંકટો દૂર કરે અને સાથે સાથે નિરક્ષરપણામાંથી ભણીગણી, નેતા બની જીનિવાના પ્રવાસે જાય એને બદલે એ બંને કામ જુદા જુદા પાત્રો પાસે કરાવ્યા હોત તો કદાચ આ અસ્વાભાવિકતા અને અવાસ્તવિકતા નવલકથામાં પેસવા ન પામત. કાર્પ બીજું પાત્ર-બહે એ પણ ધોડાની શરતો અને સદ્ગામાંથી પૈસા કમાયેલ હોય-બળભદ્રના સમજનવવાથી પોતાના પૈસા આખી બળભદ્રના હાથે આખી મિલ ખરીદાવી લે એ વધુ સ્વાભાવિક લાગે છે.

શ્રી. રામનારાયણ ના. પાંકડની કલમથી ગુજરાતી વાચકો અપરિચિત નથી. ‘પચાસ વર્ષ પછી’ની કલ્પના, શૈલી સંવાદકોશલ વગેરે ‘આવતી કાલ’માં પણ મોજૂદ છે. એ ઉપરાંત આ નવલકથામાં પ્રસંગોનો મારમાર પ્રવાહ, પાત્રોની વિવિધતા, પ્રેરક દૃશ્યો અને લેગવાન શૈલી એ એનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

કાન્તિને કિનારે:—લેખક: શ્રી સનતકુમાર વીણ પ્રકાશક: નંદી દુનિયા કાર્યાલય, અમદાવાદ ડિ. ૨-૮-૮૨.

‘આવતી કાલ’ને કંઈક ગળતી આવતી આ ઉદાગ નવલકથા એની વિચારસરણીની દૃષ્ટિએ એનાથી જુદી પડે છે. આ નવલકથાનું ખ્યેય સમાજવાદના સિદ્ધાંતો દ્વારા, સમાજના આર્થિક વગેરે અન્યાયો દૂર કરી નંદી દુનિયા ધરાવ્યું છે. સામાજિક અન્યાયો, મુલામી, ગરીબાઈ સવિશેષ પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે એવા શ્રમજીવીઓનું જીવન એ આ નવલકથાનો વિષય છે. શ્રમજીવીઓ અને પીડિત લોકોના વાસ્તવિક જીવનપ્રસંગો કથામાં વણી લઈ

આપણા સમાજમાં વ્યાપી રહેલ અન્યાય, અસમાનતા અને શોષણ વગેરેનું ધોર ચિત્ર આલેખવા લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. મજૂરોની યાતના અસહ્ય બનતાં હડતાલ પડે છે. સમાજ એક મહાન ક્રાન્તિને કિનારે ઊભો રહે છે ત્યારે નવલકથાનાં નાયકનાયિકા દીનેશ અને વેદીના નેતૃત્વ હેઠળ સમાજમાં ખળભળાટ મચે છે અને અપૂર્વ જાગૃતિ આવે છે.

આ નવલકથાનું એક આકર્ષણ શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધીએ લખેલ 'ઉદામ નવલકથા સાહિત્ય' ઉપરનો એમનો માહિતીપૂર્ણ સુંદર નિબંધ છે. યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં ઉદામ નવલકથાની ક્યારે શરૂઆત થઈ, યુરોપના મહાન ઉદામવાદી લેખકો કયા કયા, ઉદામ નવલકથાનાં લક્ષણો શું, વગેરે મંક્ષિત સ્વરૂપે યુરોપના છેલ્લાં વીસે વર્ષના સાહિત્યની એમાં મૌલિક સમીક્ષા છે, એ સમીક્ષા પછી લેખક કેટલાક ગુજરાતી વાર્તાકારોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તપાસે છે અને સિદ્ધ કરે છે કે આપણે ત્યાં યુરોપમાં જેને ઉદામ નવલકથા કહે છે એ હજી લખાઈ જ નથી. લગભગ પચાસ પાનાંનો આ નિબંધ યુરોપીય ઉદામ સાહિત્ય વિશે આપણામાંના ધણુને ઉપયોગી અને રસિક માહિતી આપશે.

અન્તમાં, શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધી, 'ક્રાન્તિને કિનારે' ગુજરાતી સાહિત્યમાં મૌલિક ઉદામ નવલકથાની શરૂઆત કરે છે એવું એનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. 'ક્રાન્તિને કિનારે' એક નવા પ્રવાહના પ્રતીકરૂપે આપણા સાહિત્યમાં સ્થાન લે છે એ વાત માન્ય રહે એવી છે, પણ એ નવલકથાનો કલાદષ્ટિએ વિચાર કરતાં, એના વસ્તુવિકાસ, પાત્રાલેખન, અને આયોજન જોતાં મંતોષ થતો નથી. જે ધ્યેયને અનુલક્ષીને આ વાર્તા લખવામાં આવી છે એને સિદ્ધ કરવા આપણે હજી વધુ સખળ પ્રયત્નની જરૂર રહેશે.

૩. આલાપ ભાગ ૧:—લેખક: શ્રી. 'અવકાશ'. પ્રકાશક: અંકુર કાર્યાલય, વડોદરા. કિ. ૧-૦-૦૦

આજ રૂપરંગમાં આવી એડાળ ચોપડી પહેલાં તો હાથમાં લેતાંની સાથે પાછી મૂકી દેવા મન થાય એવી છે. પહેલાં 'આલાપ' એટલે શું એ જ પ્રશ્ન થાય; આલાપ નવલકથાના નાયકનું નામ હશે એ તો ખ્યાલ પણ ન આવે. પણ પુસ્તક વાંચવાની શરૂઆત કરતાં જ જે તત્કાલ પૂર્વગ્રહો ઝાંધાયા હોય એ ઓગળવા મંડે છે અને પહેલા પ્રકરણથી માંડી લગભગ અંત સુધી વાર્તાનો રસ ઠીક ટીક રહે છે. એક વસ્તુ બહુ જ ખૂબ્બા કરે છે. પાને પાને અનેક સ્થળે 'તેણી' 'તેણી' આવ્યા કરે છે. તો શંકા જોડે છે કે લેખક ગુજરાતી ભાષાથી એટલા અજાણ છે કે લેખક ગુજરાતી જ નથી ?

વાર્તાની અંદર કવચિત્ કવચિત્ આવતા કટાક્ષો અને માર્મિક પ્રહારો, અને કેટલીક વખત તો બે પાત્રો વચ્ચે ચંપાદની જે ચમક આવે છે એ જોતાં વળી વિચાર જોડે છે કે આ સુંદરતાયે 'તેણી'ના લેખક નિર્મિત છે કે ? ગમે તેમ હો, એ કટાક્ષો તો સુંદર હોય છે.

નિવેદનમાં સંચાલક કહે છે કે એમને “ સાહિત્ય મારફત જનસેવા કરવાની ધગશ છે. ” અને એથી જ એણે “ આ સાહસમાં ઝંપલાવ્યું છે. ” સાહસ તો છે જ, પણ જોઈતા સુધારાવધારા વેળાસર કરી લેવાંથી ગ્રંથમાળા સફળ બને એવો સંભવ છે.

ઉમેદભાઈ મણિયાર

ગૃહવિધાન:—લેખક અને પ્રકાશક: વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રશંકર મહેતા. ખી. એ.; ખી. ઇ. ; શહેર સુધારણા એન્જિનિયર; ભાવનગર (હાલમાં નાગપુર).

ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનાં સ્વતંત્ર અને શિષ્ટ પુસ્તકોની ઘણી જ અછૂત છે. ને તેમાં પણ શિષ્ય, સ્થાપત્ય અને કળાનાં પુસ્તકો તો છે જ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. તેવામાં આ પુસ્તક ખરેખર આદરણીય છે.

પુસ્તકના કર્તા ખી. ઇ; ખી.એ. છે તેમ જ સંસ્કારી પણ છે. અને ગુજરાતી ભાષાદ્વારા જ્ઞાનપ્રચારની ધગશવાળા—અને વધારામાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા હોઈ તેમના ખીન્ન ધંધાભાઈ-ઓથી ભુદા પડી લોકોપયોગી પોતાનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રચાર કરવામાં પ્રવૃત્ત છે. ઉપરાંત તેઓ એક વ્યવહારુ ઈજનેર છે અને ગ્રામ-શહેર વિસ્તારના અનુભવી છે. તેમણે ગોડાળ રાજ્યના ગ્રામવિસ્તારે કર્યા છે ને ભાવનગર શહેરનો વિસ્તાર પૂરા કરી હાલમાં તેઓ નાગપુર શહેરને વિસ્તારે છે. શિષ્ય સ્થાપત્ય પર તેમણે ઘણીવાર સાહિત્ય પરિષદમાં લેખો આપ્યા છે. તેમને આપણાં જૂનાં સ્થાપત્ય તથા શિષ્યપત્રો શોખ છે. ભાવનગર શહેર વિસ્તાર સુધીના એમના અનુભવમાંથી આ પુસ્તકનો ઉદ્ભવ થયો છે. એટલે ખાસ કરીને તે કાઠિયાવાડને, પછી ગુજરાતને અને તે પછી હિંદને લાગ પડે.

પુસ્તક ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયું છે: (૧) ગૃહવિધાન માટે કરવા જોઈતા વિચાર; (૨) તેની રચના વિષે; અને (૩) નકશા વિભાગ.

(૧) ગૃહવિધાન વિષેના વિચાર:—આ વિભાગમાં કર્તા આપણી આબોહવા પરથી ઘસાતા જીવનની જરૂરિયાતો સમજવી આપણે ધરેના ખંડો કેવડા અને કેમ ગોઠવવા જોઈએ તે સમજાવે છે. આ ગોઠવણીનાં નામો ગ્રામીન ગ્રંથોમાંથી તેમણે લીધાં છે. આપણી જરૂરિયાતો બાબતના વર્ણનમાં કર્તા કપડાં સૂકવવાં, ધોવાં, તથા રસોડાની ઝીણી ઝીણી વ્યવસ્થા, પાણીઆરો તથા પૂજાગૃહની વાતથી તે ઠંઠે આધુનિક જમાનાના હમામગૃહો તથા ફ્રીજન રૂમોની વ્યવસ્થા સુધી વાત લાઈ જાય છે અને હરેક સુખસગવડ તથા સાધનના ગુણદોષ બતાવતા જાય છે. દા. ત. “ ધોવણુ છૂટામાં હોય તો વધારે સાફ. માંજણની જગ્યાએ ધોવણુ રાખવાથી કપડાં બગડે તેમ જ રેતી ભરાઈ ફાટવાનો પૂરો સંભવ છે. ધોવાની જગ્યાનું ભોંતણ મજબૂત અને લીસા પથ્થરનું હોવું જોઈએ. લાદો સાથે જડેલી મોટી ધસેલી કાળી છીપર સૌથી સારી ગણાય. આવી છીપર માટે ખરબચડી નહોય અથવા જેના પોગર પાછળથી ઘસાઈ સપાટી ખરાબ ન થાય તેમ હોય તેવા પથ્થરનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. ધોવણુની જગ્યા જેટલી-બલકે વધારે-મહંત્રવની બાબત ધોયેલાં લૂગડાં સૂકવવાંના સ્થળની છે. હાલનો રિવાજ કપડાં જ્યાં ત્યાં સૂકવી આંગણું, ઓસરી કે ઝોરડાનો દેખાવ તથા ઉપયોગ બગડી જાય તે મિસાલનો છે. લીંગરાની માફક જ્યાંલાં લટકતાં કપડાં, વ્યવસ્થા અને સાચી દૃષ્ટિની ખામી બતાવે છે. કપડાં સૂકવવા માટે કુરજે કે એવી અલાયદી જગ્યા આપી શકાય તો તે વધારે સાફ. તેમ જ અને તો પાછળના ચોકમાં કે ફળિયામાં સૂકવવાનું રાખવું જોઈએ. ફક્ત વરસાદના વખતમાં ઓસરીનો ઉપયોગ કરવો તે જ ક્ષત્તવ્ય ગણાય. સૂકવવા માટે લોઢાનો તાર, સીંદરી, વાંસડો કે એવી કોઈ વસ્તુ વાપરવાનો રિવાજ છે. તે તમામ આ કામને માટે નાલાયક છે. તારથી કાટના ડાઘા બેસે છે. અને કોઈ વાર લૂગડાં ભરાઈ ફાટી જાય છે. સીંદરીથી પણ ઘણીવાર ડાઘ બેસી જાય છે. અને સીંદરી અવાર-નવાર તૂટી જવાથી કપડાં બગડે છે. વાંસડા ઉપર ધૂળ જામી જાય છે. એટલે તે પણ

બરાબર નથી. તેને માટે સૂતરની કે લીંડીની ગાંડી દોરી પહેલેથી નિયત કરેલા કડા સાથે બાંધેલી હોવી જોઈએ. દોરી ઓળખાઈ ગય તે તેનો દોષ છે. સંધાડે ઉતારેલ લીંડી લાકડાઓ પાછી દોરીથી લટકાવેલી હોય તો સૌથી સગવડવાળું થાય. એ દોરી ચડે બીતરે એવી હોય તો કપડાં સૂકવવામાં અને તેની સાચવણમાં સગવડ રહે. લૂગડાં સૂકવવામાં કલીપોનો વપરાશ થયેલ છે. તે કેટલેક અંશે સગવડવાળી છે. પરંતુ, તે એકંદરે ખર્ચાળ હોવા ઉપરાંત નડે નહિ તેમ કપડાં સૂકવવામાં અગવડવાળો છે. કપડાં સૂકવવાની લાકડાઓ કે દોરી બાંધવાનાં કડાં પ્રથમથી જ નાખવામાં આવે તો વધારે સગવડવાળું ગણાય. કપડાં સૂકવવા માટે છૂટા ઘોડા ચર્ધ શકે કે જેમાં લાકડાની ડાંડીઓ ઉપર કપડાં સૂકવી શકાય અને ઘોડા જે જગ્યાએ રાખવા હોય ત્યાં રહી શકે. આ રીત એક રીતે અનુકૂળ ગણાય. પરંતુ, પ્રાથમિક ખર્ચ વધારે થવા ઉપરાંત જગ્યા વધારે પડતી રહે. ”

“ આવી રીતે હોડિંગાનાં કડાં માટે પણ પહેલેથી જ નક્કી થવું જોઈએ. આ જગ્યાએ એટલું નોંધવાપાત્ર છે કે હોડિંગાની કદપના એ સર્વાંશે હિંદી છે. તેના ફર્નિચર તરીકેનો ઉપયોગ એ પણ પૂર્ણાંશે હિંદી છે. સૂવા કે બેસવામાં, સાંજે કે માંદે, ગભરામણમાં કે શાંતિમાં, પવન માટે કે ગાવા માટે દરેક સ્થિતિ અને સંયોગમાં આ સાધન સરસ સેવા આપે છે. આ સાધનનો ઉપયોગ ઘટતો ગય છે, તે એક શોચનીય વસ્તુ છે. તેને દૂર કરી ચેસ્ટરફીદ્ડનો સેટ આણવામાં આવે તે દેખાદેખી અને અણુસમજ જ છે. આ સાધન સદીઓથી વિકસતું આવ્યું છે અને હાલના મીકેનિકલ જમાનામાં તેના વિકાસ માટે સંપૂર્ણ અવકાશ છે. તેવે વખતે તેની તિલાંજલિની તૈયારી વજોડી કાઢવી જોઈએ. દિલાસો લેવા જેવું એટલું જ કે તે સાધન સદીઓની વપરાશથી એટલું રૂઢ થઈ ગયેલ છે કે સહેજે તેને રૂખસદ આપી શકાય તેમ નથી. તે સાધનને શયનખંડમાં શું કે અભ્યાસખંડમાં શું, દીવાનખાનામાં શું કે બગીચામાં શું, બાલખંડમાં શું કે માંદગીખંડમાં શું, ઓસરીમાં શું કે ઓરડામાં શું દરેક જગ્યાએ રથાન છે. હોડિંગો ચેસ્ટરફીદ્ડની જેમ ખર્ચાળ અને શોભાનો ગાંડીઓ બની એક જગ્યાએ જીવનહીન પડ્યો રહેતો નથી. મતલબ કે હિંદના કોઈપણ ઘરમાં તેને અગત્યનું રથાન છે. અને તેની તળવીજ પહેલેથી જ થવી જોઈએ, જેથી તળવું નિરાકરણ કરતી વખતે હોડિંગાનો સમાસ અને બારીબારણાંની નડતર ન થાય તેવી ગોઠવણ થઈ શકે...”

કર્તા આગળ ચાલતાં દર્શનના પ્રકરણમાં મકાનની રથાપત્ય કલાના ગુણદર્શન કરવામાં બીતરે છે. કર્તા પોતે રથપતિ નથી એટલે એ વિધાનમાં ઘણી જગ્યાએ ભૂલો થાય છે. આપણાં રથાપત્યનાં કેટલાંક અંગઉપાંગો આપણી આબોહવાને માટે જરૂરી છે. તેવાં અંગોની શ્રીજીવંતની તપાસમાં અને તેનો આગ્રહ કરવામાં કર્તા ઘણા બ્યાજખી છે. પરંતુ, રથાપત્ય કલા પર ચર્ચા કરવામાં તેમણે એક સાહસ કર્યું છે. રથાપત્ય કલા—અને ધરોની જરૂરિયાતો, પ્રાચીન રથાપત્ય, પ્રાચીન અંગઉપાંગો અને પ્રાચીનનો અભ્યાસ તથા તેની સમીક્ષા એ બધા જુદા જુદા વિષયો છે. કર્તા પોતે પ્રાચીનના અભ્યાસી છે. પોતે એક ઈજનેર છે, અને રથપતિ નથી—એ વિભક્ત ખ્યાલો એમના પોતાનામાં જ નથી એટલે રથાપત્ય કલાના વિવેચનમાં તેઓ બીતરી ગયા છે. ને તેમાં રથાપત્યના આધુનિક રૂપ ઉપર કેટલાક સમત્યા વિનાના આક્ષેપો કર્યા છે. ને તે જ પ્રમાણે પ્રાચીન રથાપત્યનો પક્ષપાત પણ તેમનો દુરાગ્રહ બતાવે છે. ઇ. ત. પાના ૩૨ પર છર્મના સંબંધમાં લેખક લખે છે કે “ આ ઉપાંગનું મહત્ત્વ એટલું બધું છે કે તેનું હાલતું સ્વરૂપ હજી બની ગયું છે. હજીની ધાડી અક્ષર અને અતડી

છે : સ્થાપત્યની આર્યપદ્ધતિ ન સ્વીકારનારાઓને પણ આ વિકૃત સ્વરૂપમાં પણ આ ઉપાંગ રાખવું પડેલ છે.”

આ વાક્યનો અર્થ શો ? જામને પહેલો આમોહવાને લીધે સ્વીકાર કરવો ને પછી તેને “આર્યપદ્ધતિ ન સ્વીકારનાર” વાપરે એમ કહેવું તેનો શો અર્થ ? વળી આગળ ચાલતાં હડપ્પામાં ઢાળ નથી એમ લખ્યું છે. કોણ કહે છે કે ઢાળ નથી રખાતો ? હડ અને જામની જાયા પ્રતિજ્ઞાયાથી શી રસક્ષતિ થાય કે ક્યાં થાય છે તે માત્ર સ્થાપત્ય કલાના નિષ્ણાતો જ કહી શકે તેમ છે. જ્યાં તેના વાપરવાથી રસક્ષતિ થતી હશે, ત્યાં તે કામ કલા નિષ્ણાતનું નહિ હોય. એ જ પાના પર વાછોટિયાની વિરુદ્ધમાં કર્તા લખે છે. પા. ૩૩ પર કર્તા જામના ધોડાનો આકાર તેના “આંધકામના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને અનુસરીને” થયાનું જણાવે છે. અને હાલના ત્રિકોણિયા કાપેલ ત્રિકોણિયા ધોડાને નિન્દે છે-કેમ જાણે કે હાલના ધોડા તેના આંધકામના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ન થતા હોય.

પછીના પાનામાં સ્વેશે ગોળ ઝરૂખા ગ્રંથધર્મા લખે છે કે તે “મૂળ તો હિંદી છે.” તેનો ખીજ દેશોમાં પ્રચાર નથી. પરંતુ, અહિયાં તો મોડર્ન સ્ટાઈલના નામથી ઓળખાતી આંધણીમાં પણ આ હિંદી સ્થાપત્યનાં અંગોનો છૂટે હાથે ઉપયોગ થાય છે. આ જગ્યાએ કર્તાને ખબર નથી મોડર્ન સ્ટાઈલ એ કાંઈ પશ્ચિમના લોકોનો ઈર્ષ્યરો નથી. મોડર્ન સ્ટાઈલ એટલે કલાનું આધુનિક રૂપ-જે તેની મોડર્ન રચના અને જીવનને બંધબેસતું છે.

પાના ૩૬ પર એ જ વિચાર હિંદી સ્થાપત્યના તળ (plan) ને ખાંચાખૂંચી આપવા પાછળ રહેલો છે. આ ખાંચાખૂંચી પાછી હિંદી સ્થાપત્યનો ઈર્ષ્યરો નથી. ગોથીક સ્ટાઈલમાં (ઈંગ્લેન્ડની) પણ ખાંચાખૂંચી ધણું થયાં છે. આ ખાંચાખૂંચીને કર્તા મુંદર ગણીને મોડર્ન સ્ટાઈલ જેને તેઓ વગર ખાંચાખૂંચીની ગણે છે તેને કર્તા અક્કડ, અતડી અને ઊભડ-છોઈ ગણે છે. પાછા લખે છે કે મોડર્ન સ્ટાઈલ રંગ ઉપર અવલખે છે, ન્યારે ઉપર વર્ણવેલી (એટલે કે હિંદી) રૂપ ઉપર. આ જગ્યાએ કર્તાના મનમાં રૂપને બદલે ઘાટકામ હોતું જોઈએ. ખરી રીતે એ ઘાટકામ સંસ્કૃતિ વધવા સાથે ઘસાતું ગયું છે અને મોડર્ન સ્ટાઈલ સાફ સપાટીઓની બની રહે છે. આ હકીકતની-કલાના વિકાસક્રમની કર્તાને ખબર નથી. આ સાફ સપાટીની વિરુદ્ધ પણ કર્તા વજૂદ વગરનું લખે છે. મોડર્ન સ્ટાઈલનાં ફરનિયરોને કર્તા ડસ્ટ ગેધરીંગ ગણે છે, જે ખોટું છે. ઊત્તરું, જૂનાં ફરનિયરો ડસ્ટ ગેધરીંગ હતાં. મોડર્ન સ્ટાઈલની રેખાઓ કર્તાને નિરસ લાગે છે. મોડર્ન સ્ટાઈલને એ ખર્ચાળ ગણે છે, ન્યારે તેનો જન્મ જ ગરીબાઈમાં અને ગરીબોને કાજે થયો છે. તેનું ફીનીશ મોંઘું ગણે છે ન્યારે તે કાતરણીને મુકાબલે સસ્તું છે. વળી મોડર્ન સ્ટાઈલ કર્તા પશ્ચિમની જ ગણે છે, કેમ જાણે કે આપણી સ્ટાઈલને મોડર્ન ન કરી શકાતી હોય. આ રીતે કર્તા મોડર્ન સ્ટાઈલનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના તેને વખોડે છે અને તેના જ જ્ઞાનથી હિંદુશીલોને વખાણે છે. અને તેમાં ધણી વાર પક્ષપાત કરે છે. આ પરિણામમાં આગળ જતાં પેનલવાળાં ફાડાના ગ્રંથધર્મા પણ તેમનો પ્રાચીન તરફ પૂર્વગ્રહ જ દેખાઈ આવે છે. તખ્તીવાળાં કમાડોના શોષ પાછળના ઇતિહાસની કર્તાને ખબર નથી. એ ઇતિહાસ બહુ ચોંકાવનારો છે, અને તેણે સુધારી કામની કળાને જુદા જ પાસામાં ફેરવી નાંખી છે. તખ્તીવાળાં કમાડો કાંઈ હમેશાં નળાં જ થાય છે તેનું નથી. તખ્તીવાળાં કમાડમાં વપરાતાં લાકડાં વેણી ધોડાવાળાં કમાડને મુકાબલે ઓછાં છે ને પ્રમાણમાં જરા પણ નળાં નથી.

પરેખરું સ્થાપત્ય એક કલાત્મક સુંદર રૂપ છે, કે જેમાં શૃલંગવિધાનની બધી જરૂરિયાતો નૈસર્ગિક રીતે સમાઈ જાય. આ કલા માટે તો ઈજનેરીથી સાવ લુહો અને તેના જેટલો જ જટિલ અને શ્રમસાધ્ય તેનો અભ્યાસક્રમ છે. એ અભ્યાસક્રમના નિષ્ણુતોને હાથે જ પરેખરી સ્થાપત્યકલાને અને તેના વિવેચનને ન્યાય મળે છે. કર્તાના મોડર્ન સ્થાપત્ય માટેના ખ્યાલો સ્પષ્ટ નથી. મોડર્ન સ્થાપત્ય એ તો એક સનાતન સત્ય છે. હરકાઈ કલાના ક્ષેત્રમાં તેનાં સત્યો કાલાનુક્રમે વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતાં જના સાથે તેનાં રૂપો ફરતાં રહ્યાં છે. તેવી રીતે જ સ્થાપત્યનું પણ છે. આ જગ્યાએ અમે તો કર્તાને અને યીમ્મ કલાવિવેચકો જેઓ કલાસર્જનોનું વિવેચન કરવાનું સાદસ કરે છે, તેઓને માત્ર સચનારૂપે જ આ એતવણી આપીને વિનવીએ છીએ કે ભાઈ, તમે આમાં ન કિતરસો, એ તમારા પ્રદેશ નથી.

આરોગ્ય દીપિકાના પ્રકરણમાં કર્તા આપણને ઘણી ચોક્કસ માહિતી આપે છે. કર્તા પોતે રાષ્ટ્રીય વિચારના હોઈ અને તેમને હિંદુ જીવનનો સારો અભ્યાસ હોઈ આપણા જીવનને બંધબેસતી અનુકૂળ તેવી હરેક ઝીણી ઝીણી બાબતોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને આપણી આગળ સચોટ ભાષામાં મૂકીને આપણી દૃષ્ટિ ખુલ્લી કરે છે.

(૨) રચના વિભાગ: રચના વિભાગમાં કર્તા ઘણે ભાગે ભાવનગરના પ્રદેશને જ અનુલક્ષીને વાત કરે છે. તેમાં ઈજનેરી વિજ્ઞાનનાં મંશોધનોને ન્યાય આપી આપણી અસત્તી ચીજો વાપરવા પણ ભલામણ કરે છે અને મકાન કરવામાં ક્યાં ક્યાં બચાવ કરી શકાય તે પણ બતાવે છે.

“આવો જ સવાલ બારણાં સાખને કેવી રીતે બેડવાં તેને માટે ઉત્પન્ન થાય છે. સૌથી મજબૂત રીત અણીઆરાં અણીઆરાની છે. તેમાં ફડકાનું વજન જમીન ઉપર રહે છે; અણીઆરાના ભાગ ઉપર કાઈ જાતનું વજન નહિ આવતું હોઈ સુતર રહે છે. Tensile strain તો આવે જ નહિ. તેથી કિતરતી રીત નરમાદાની છે. તેમાં કાપ (shear) ઉપરાંત તાણ (tension) આવે, પરન્તુ, તે બન્ને ઉપાડવા માટે તેનું કંઈ પૂરતું હોય છે. નરમાદાના ધાટની, તેની જડાઈની રીતની એટલી બધી જાત છે કે તેના વિવરણનો સમાસ અહીં ઉચિત નથી. ત્રીજી રીત મજબૂતની છે. આ રીત ફીરંગી લોકો લઈ આવ્યા. મીજગરા રાખ્દ જ પોર્ટુગીઝ ઉપરથી છે. આ રીત સૌથી નબળી છે. તેમાં તાણ અને કાપ બન્ને આવે છે અને તે સહેવા નાનકડો રક્ષ આવે, તેમાં વળી રક્ષના પેચ અને લાકડાના પકડ ઉપર જ બધો આધાર. મતલબ સાખ અને બારણાના બેડાણ માટે નબળામાં નબળી ચીજ શોધાઈ હોય તો તે આ મીજગરા.

“આ મીજગરા હસ્તીમાં આવવાનું કારણ તકતી (Panel) વાળા બારણાનો રિવાજ. મીજગરાની માફક બંધને બંધ કરવા માટે નબળામાં નબળા વસ્તુ શોધાઈ હોય તો તે આ તકતીવાળાં બારણાં. આ રીતમાં તકતી ૧” થી ૨” સુધીની જડી હોય છે. તે છેલાઈ ચારે છેડે ૧૧” લગભગની ચર્ચ જાય એટલું જ નહિ પણ તેના ચોક્કામાં તેને ભાગ્યે જ અર્ધા ઈંચનો આધાર મળે. જ્યાં વરસાદના ભરાઈ રહેલા પાણીનો તેને સાથ મળે એટલે આણખ્ય ટુંકાવવાનો સરળ ઉપાય જડી જાય. મજબૂત માણસ એક પાઠું મારે ને નીકળી જાય તેવી તેની બેડવાની રીત છે.

“અગાશી કરવી કે છાપરું કરવું તે મંબંધમાં મકાન બંધાવનારને અવલવ રહ્યા જ કરે છે. અનુભવથી એવું બોવામાં આવ્યું છે કે બંધાવનાર પૈકી ઘણા અગાશીની તરફેણમાં હોય છે, પરન્તુ ચૂંવા તથા ખર્ચની બીકે છાપરાંને બદલે અગાશી કરતાં ડરે છે. બે બેંકામ

ખંડની દિવાલો ઉપર અરાખર ચડાવવામાં આવ્યું હોય, તેના ઉપર પેરેપેટનો અગર પડદો નીચેના થરનો અરાખર દાખ હોય, ઈટના રોડાંથી કાલો કરવામાં આવ્યો હોય, અને ઉપર લાદી અરાખર શીટ નહિ કરતાં, ભોંના વધારા ઘટાડા સાથે વધી ઘટી શકે તેવી પહેળી સાંધાવાળી રાખી હોય તો ચૂરાની કાયમી તકલીફ રહેતી નથી. અગાશીના કાયદા અનેક છે પરંતુ, તેના વર્ણનને અહીં સ્થાન નથી. અર્થના સંબંધમાં કેટલીક વાર અગાશી સસ્તી પડે છે. ઘણાને તે માન્યામાં આવતું નથી, પરંતુ અનુભવથી તે નક્કી થયેલ છે. કઈ જગ્યાએ અગાશી સસ્તી પડશે અને કઈ જગ્યાએ મોંઘી પડશે તે કિસ્સાવાર નક્કી કરવાનું રહે છે. દાખલા તરીકે, ખંડ નાના હોય, ચારે બાજુ છાપરાની પાંખ નીકળતી હોય તો ઘણું ભાગે અગાશી સસ્તી પડવાની. છાપરામાં પણ અનેક ગત થાય છે.

“છાપરાનું આયુષ્ય અગાશી જેટલું મનાતું નથી, સિવાય કે અગાશી કામ મૂળથી જ ખરાબ કરવામાં આવ્યું હોય. જૂના વખતમાં દેશી નળિયાં ચૂનામાં છાંટીને છાપરું પાકું કરવામાં આવતું તે જનના છાપરાનું આયુષ્ય ઘણું ભાગે વધારે હોય છે. પરંતુ તે અત્યારે વખતે ખર્ચાળ થઈ પડે. અગર જે લોકો તે રીતનાં છાપરાંને પહેંચી શકે તેઓ માટે તો ખીજા કોઈ ગતના છાપરાં કરતાં તેવાં પાકાં છાપરાં લલામણુ પાત્ર ગણાય.

“વિભાવતી નળિયાંનું છાપરકામ પણ તેવી રીતે સીમેન્ટમાં ચોંપીને કરવામાં આવે તો ઘણું મજબૂત અને ટકાઉ બને. આવી ગતના, છાપરાં તથા અગાશી માટે એમ કહેવાય છે કે તે દિવસના ભાગની ગરમી સંધરી રાતના ભાગમાં ખંડમાં છોડે છે. એક રીતે એ હકીકત અરાખર છે (અગાશી માટે આ હકીકત નથી). પરંતુ, તે ઝોાછીઉભણી (ઉંચાઈ)ના મકાનના સંબંધમાં. જ્યાં ઉભણી નિયમસર હોય અને બારીઓ અથવા બારીબારણાં પૂરાં હોય ત્યાં તેવી તકલીફ પડતી નથી. તેવા કિસ્સામાં પાકાં છાપરાં કરવાં તે જ સલાહભરેલું છે.”

(૩) નકશા વિભાગ : આ વિભાગમાં પ્રગટ થયેલા લગભગ બધા જ નકશા ભાવનગર નગરવિધાનની ઓફિસમાં થયેલા છે. એ નકશા જનાવનારાઓ ડ્રાફ્ટ્સમેનો છે. તેઓ કોઈવાર પોતાની જ શક્તિથી ને કોઈવાર પોતાના ઉપરીઓની સૂચનાઓ પ્રમાણે નકશાઓ દોરે છે. આ જગ્યાએ નકશાસંગ્રહ બેનાં ડ્રાફ્ટ્સમેનો અને તેમને સૂચવનાર પૈકી કોઈ સ્થાપત્ય કલાના નિપુણતા જણાતા નથી. પશ્ચિમના દેશમાં તો આવા વિષય પર સ્થપતિ-ઓ જ લખે છે, જે એ ખીજાઓ લખે છે તો તેઓ સ્થપતિઓનાં જ નકશાઓ ઉપરોક્ત કરી પોતાનાં લખાણને સાર્ય કરે છે. એટલે કર્તાઓ આ પુસ્તકમાં સારા મકાન માટે જે જે જ્ઞાન આપ્યું છે તે બધું જ આ નકશામાં મૂર્ત થયું નથી. એટલે તેમને કોઈ આદર્શ નકશા તરીકે ન ગણે. તેમાં જેતણેક હિંદુશૈલીનાં દર્શનો કોઈ સારા. જાણકારે દોરેલાં છે, તેના કર્તાનું નામ એ ચિત્રો ઉપર પ્રગટ થવું જોઈતું હતું. અને તેનો નામનિર્દેશ પ્રસ્તાવનામાં પણ આવેલો જોઈતો હતો. કેટલાંક પરસ્પેક્ટિવ (વધાદર્શન) અવધાર્ય છે. કેટલાક પ્લાનો પ્રગટ કરવાની જરૂર નહોતી. આ નકશા વિભાગ ઘર બંધાવનારને નકશા જનાવવાની અગત્ય સમજાવવા ઉપરાંત બીજાં ઉપયોગી બોધ આપતો નથી.

પુસ્તકના કર્તાને સૂચવવા રત્ન લઈ એ હીએ કે એમની મૂલવિધાનની બધી શાસ્ત્રીય ચર્ચા મૂર્ત કરવા માટે ખરેખરા સ્થપતિઓ જ જોઈએ, અને તેવા સ્થપતિઓએ કરેલાં મકાનોના નકશા જો પ્રગટ થયા હોત તો કર્તાનો પ્રયત્ન સર્વાશે સફળ થાત અને એ જ રીતે ભાવનગરની કે ગમે તે નગરરચનાની સફળતા માટે ઈષ્ટ છે.

ગગનનન વિ. પાઠક

રૈજનીશી

જુલાઈ : ૧૯૩૮

- તા. ૨૬ : મધ્યપ્રાંતના ગવર્નરે મધ્યપ્રાંતની ધારાસભાના મહાસભાપક્ષના આગેવાન પં. રવિશંકર શુક્લને નવું પ્રધાનમંડળ રચવા આમંત્રણ આપ્યું; પં. શુક્લે નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું; ખાળીઆદના ધરતીકંપને લીધે ત્યાંની ભૂમિની તપાસ કરવા ભૂમિવિશ્લેષક ગયા.
- તા. ૩૦ : દિલ્લીમાં મુસ્લિમ લીગની કારોબારી સમિતિ મળી; ભાગલપુરમાં હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે હુલસડ થયું; ૩ હિંદુઓ માર્યા ગયા, ૪૮ને ઈજ્જત થઈ; ૧૪૪મી કલમનો અમલ નહોતર કર્યો.
- તા. ૩૧ : અમદાવાદના હોટેલમાલિકોનું ડેપુટિશન મુંબઈ સરકાર પાસે બેઠક; રશો-ચીન ગંભીર અયડામણ; વર્તમાનપત્રો ઉપર અકુશ મૂકાયા; સુડેન જર્મન નેનાતી એક સરકારને ચેતવણી; તમારો ઈરાદો હજીયે તમારી દરખાસ્તોને વળગી રહેવાનો છે કે કેમ તેનો ખુલાસો કરો; મુસ્લિમ લીગનો મહાસભાને જવાબ : 'મહાસભાએ લીમ તરફનું પોતાનું વલણ બદલ્યું છે. ૧૯ વર્ષ સુધી મહાસભાએ લીગનો સમાન કક્ષાએ સ્વીકાર કર્યો છે.'

એંગ્લો-૨ : ૧૯૨૮

- તા. ૧ : લો. મા. ટિળકની સંવત્સરી હિંદભરમાં બિજવાઈ; બારડોલી તાલુકામાં સંપૂર્ણ દારૂબંધીનો અમલ શરૂ થયો; દારૂનિષેધ ખાતાના પ્રધાન ડો. ગોહડર બારડોલી ગયા; ડેરીઆના નપાની મથકો પર સોવિયેટ વિમાનોએ બોમ્બમારો ચલાવ્યો.
- તા. ૨ : બંગાળની ધારાસભાની બેઠકમાં પ્રધાનમંડળના ૧૦ સભ્યોમાં અવિશ્વાસ નહોતર કરતી ફસ દરખાસ્તો મૂકવામાં આવી; મદ્રાસ સરકાર દેવદાસીની પ્રથાને નાબૂદ કરવા વિચારણા ચલાવે છે એવી વીગત બહાર આવી.
- તા. ૩ : મુંબઈ કામદાર તપાસ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે જરડીસ શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ દીવેટિયાની નિમણૂક નહોતર થઈ.
- તા. ૪ : વળા રાજ્યના ૧૧ બેઠકોને એકાએક બેઠકમાં પૂરવામાં આવ્યા; પ્રો. એમ. એલ. દાંતવાળાનું 'મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળનું એક વર્ષ' એ વિષય ઉપર અમદાવાદમાં બાષણ; નપાને મંચુકોઓની સરહદને અંગેની પોતાની શરતો સોવિયેટ રશિયા સમક્ષ રજૂ કરી.
- તા. ૫ : મુંબઈ સરકારે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનાં શક્ય સાધનોની અને તે વીજળી સરતા દરે પૂરી પાડવાની શક્યતાઓની તપાસ કરવાની યોજના નહોતર કરી.
- તા. ૬ : શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ આર્ટિસ કોલેજના પ્રાચ્યભાષા મંડળના આશ્રય હેઠળ ડો. આનંદશંકર કુવના પ્રમુખપણા નીચે અમદાવાદમાં કાલિદાસદિન ઉજવાયો; અખિલ હિંદ પાર્ટીમેન્ટરી પેટા કમિટીના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈએ મધ્યપ્રાંતના માજી પ્રધાન ડો. ખરેએ કરેલા આક્ષેપોનો સંદેશો આપતું નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૭ : ગાંધીજીને 'હરિજન'માં ડો. ખરેપ્રકરણ વિશે એક લેખ : "જે મહાસભા ફાસીસ્ટ હોત તે... સો હો. ખરેનું માથું ધડથી જુદું થઈ ગયું હોત."
- તા. ૮ : ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી સાક્ષર શ્રી. રસિકલાલ છા. પરીખે ગુજરાત વર્તોકયુક્ત સોસાયટીના ઉપમંત્રીને આજ્ઞા સંભાળી લીધો; અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રાથમિક કળવણીની લગભગ સાડા અગિયાર લોખ રૂપિયાની આનંદ જે મુંબઈ સરકારે અટકાવી હતી તે પાછી આપ્યાની નહોતર બહાર પડી; હિંદનો સામ્યવાદી પક્ષ હિંદમાં આંતરવિગ્રહ જગાવવા ઈચ્છે છે તેથી આમજનતાને ચેતતા રહેવા સૂચવતી એક યાદી મદ્રાસ સરકારે બહાર પાડી.
- તા. ૯ : દૂર પૂર્વના સોવિયેટ વડા કમાન્ડર માર્શલ બ્લુહોરે સુદ્ધતા રચ્યે જતે દેખરેખ રાખવા હાજર થયા; સોવિયેટનાં ૧૪ વિમાનોએ નપાની મથકો પર બોમ્બમારો ચલાવ્યો; મધ્ય-પ્રાંતના વડાપ્રધાન, પોતાના ચાર સહપ્રધાનો સહિત વર્ષો ગયા; એકોસલોવેકિયાના પ્રમુખ અંગે પ્રેમમાં હોર્ડ રન્સોમેન અને ડો. હોહજા વચ્ચે મંત્રણા.

- તા. ૧૦ : સ્પેનના દરિયામાં જનરલ ક્રેકોએ બ્રિટિશ સ્ટીમર 'લેક હુગાનો' હુખારી દીધી; રશિયા અને જાપાનની મંચુકો સરહદ અંગે થયેલા યુદ્ધનો બન્ને પક્ષે સમત્વની થવાથી અંત આવ્યો.
- તા. ૧૧ : જર્મન સરકારની પ્રચંડ લશ્કરી તૈયારીઓથી સરહદી પ્રાંતમાં અત્યંત ફેલાયો અને જુદા જુદા દેશોના રાજદ્વારી પુરુષોમાં પણ ચિંતા ફેલાઈ; પોલંડ રાષ્ટ્રસંઘમાંથી ખસી ગયું.
- તા. ૧૨ : સ્પેનમાં તાપી નદીમાં બચકંર હોનારત: હોડી ફરી જતાં ૮૦ માણસો ફગી મરી ગયા.
- તા. ૧૩ : મુંબઈ હાલાકાતના ગણિતિયાઓનું રજૂણ કરવા માટેના ધારાને ખરડો મુંબઈ સરકાર તરફથી જાહેર પડ્યો.
- તા. ૧૪ : રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજના મેદાનમાં જહેરસમા ભરાયું; રાજકોટ નરેશને જંગલે જંગી માનવમેદની કૃત્ય કરી ગઈ; લોકોને આગળ વધતા અટકાવવા મહેલના દરવાજા તાળાં દેવાયાં; હિંદી વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિને દાખી દેવા મદ્રાસ સરકાર કડક હાથે કામ લેશે એવા ત્યાંના વડાપ્રધાન શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ હુદ્દાર કાઢ્યા.
- તા. ૧૫ : રાજકોટમાં જહેરકાર્યકર્તાઓ પકડાયા, જહેરસમા પર લાડીચાર્જ થયો; અને ૧૪૪મી કલમને અમલ રાઝ થયો; હિંદી સરકારે લશ્કરીમરની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરનાર સામે પુગલાં ભરતું બિલ વડી ધારાસભામાં દાખલ કર્યું; પં. જવાહરલાલ નેહરુ અને પ્રેમના લોઈ મેવર વચ્ચે મુલાકાત થઈ.
- તા. ૧૬ : રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોસ અને મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ શ્રી. ઝીણા વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થયો; શ્રી. કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયને ત્રિવેન્દ્રમમાં જહેર ભાવણ આપવાની ત્યાંના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ મનાઈ ફરમાવી; જંગાળના અવનરે ૧૯૩૮ના ગણિતના કાયદામાં સુધારો કરતા બિલને સંમતિ આપી.
- તા. ૧૭ : હેન્કાડ નજીક ચાંગે નદીમાં જાપાનીઓએ જંગી નૌકાયૈન્ય જમા કર્યું; વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના વિકાસ માટે તમામ ફોજદારી કાયદા રદ કરવાની માગણી રજૂ કરેલો ખરડો મદ્રાસની ધારાસભામાં રજૂ કરવા શ્રી. કૃષ્ણાચારીએ પરવાનગી માગી: વડાપ્રધાન શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ જવાબ વાળ્યો: 'હજી એ સ્થિતિ માટે સમય આવ્યો નથી.'
- તા. ૧૮ : નાફરસ્ત તબિયતને અંગે મહારાજાએ અયોધ્યા સુદંત સુધી સંપૂર્ણ મૌન રાઝ કર્યું; રાજકોટની લડતને અંગે નવ માણસોની ધરપકડ થઈ; શ્રી. ભુલાભાઈ દેસાઈએ સીમલામાં વાહસરોવરની મુલાકાત લીધી; કાલાપુર નરેશ પોતાના રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની રચના કરવાની જહેરોત કરી; પેલેસ્ટાઇનનો અરાંત મામલો: નેબવસમાં ૨૪ કલાક કર્યું એડઈરનો અમલ કર્યો.
- તા. ૧૯ : શ્રી. વિજયલક્ષ્મી પટિન હૈંગાડ ગયાં; રાજકોટમાં પ્રત્નનો વિજય: ગિરફતાર થયેલાઓને બિનસરતે હોડી મુક્ય: જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટે જંગ ચાલુ રાખવા સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓએ મંત્રણા કરી; હોકેસ્ટોવેકિયાના પ્રશ્ન અંગે લોઈ રન્ડોમિન અને હેર હેન્ડીન વચ્ચે પ્રેશમાં એકાંત રથળે ગ્રામ મંત્રણા થઈ; સ્પેનના બળવાઓરોએ બ્રિટનની એક વધુ સ્ટીમર ફગારી.
- તા. ૨૦ : ત્રાવણકોર રાજ્યના મનાઈ દુકમનો બંચ કર્યા જાદલ શ્રી. કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયની ત્રિવેન્દ્રમમાં ધરપકડ થઈ: "રાજ્યના વલીવટમાં માયું મારવાનો દરેકે દરેક હિંદીને અધિકાર છે" એવા હુદ્દારો એમણે કાઢ્યા.
- તા. ૨૧ : બ્રિટિશ ગોવર્નમેંટ અમલ કરવા પહેલાં જનરલ ક્રાન્કોએ 'યુદ્ધે ચરેલા પક્ષને મળતા હકોની' માગણી રજૂ કરી.
- તા. ૨૨ : કાન્ચુના પ્રધાનમંટ્રીમાંથી કામદારજાતાના પ્રધાન અને નટર બાંધકામ ખાતાના પ્રધાન (બન્ને સ્વર્ગ સમાજવાદીઓ) રાજ્યનામાં આવ્યાં.
- તા. ૨૩ : વડી ધારાસભામાં ખારે હરેરમી પાડી, મિ. ઓનિલ્કોનો લશ્કરી બાંતીની અટકાવન સામેનો ખરડો પસાર થયો: માત્ર એક મત માટે શ્રી. સત્યમૂર્તિના સુધારો બંદી ગયો.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत् पादम् ।

પુસ્તક ૨૬

ભાદ્રપદ • ૧૯૯૪

અંક ૫

‘શેષ’નાં ઉપમાચિત્રો

ડાહરરાય રંગીલદાસ માંકડ

કાવ્યમાં અલંકારનું સ્થાન કયું અને કેટલું એ પ્રશ્ન જુદો છે પણ એટલું તો સર્વમાન્ય છે કે કાવ્યની શોભા વધારવામાં સારા કવિઓ અલંકારરૂપી સાધનની મદદથી ઘણી ઉચ્ચ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આપણાં અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં અલંકારોનો સુભગ અને સિદ્ધહરત પ્રયોગ જે બેતરુ કવિઓએ કર્યો છે તેમાં ગોવર્ધનરામનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. એનાં ‘સ્નેહમુદા’માં, એ બીજી દૃષ્ટિએ ગમે તેવું લાગે છતાં, અલંકારણની દૃષ્ટિએ તેમજ ભાષાની પ્રૌઢિની દૃષ્ટિએ આપણા નવીન કવિને જાણવાનું મળે તેવું ઘણું છે. અહીં આપણી કવિતાની અલંકારસમૃદ્ધિ વિશે લખવું નથી, પણ અલંકારસમૃદ્ધમાંથી એક જે ઉપમા તેના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર વિશે જ લખવું છે. અત્યારસુધીનાં આપણાં કાવ્યોમાં સુંદર અને ચિત્તાકર્ષક ઉપમાઓ ઘણે સ્થળે વપરાયેલી મળે છે પણ એ બધી ઉપમાઓનું ધાતરૂ વધુમાં વધુ ત્યારે જેને સંસ્કૃતમાં વાક્યગા પૂર્ણોપમા કહે છે તે પ્રકાર સુધીનું છે. આવી

ઉપમા એક વાક્યમાં પર્યવસાન પામે છે. અહીં મારે જે બતાવવું છે તે વાક્યગાનાં પૂર્ણ નિકસિત સ્વરૂપનું સૌન્દર્ય છે.

સામાન્ય વાક્યગા પૂર્ણોપમાનું દર્શાવત આ :

પુદ્ગલની શાન્ત મૂર્તિ શી સાધ્વી લલિતલોચના
સુવર્ણ—

પણ નીચેનું દર્શાવત તપાસો :

પાડી નાખે તનુ પર પડ્યું બિન્દુ જે હૈમ આવી
ઝાડીમાંથી મૃગપતિ જરા વાળ જેવો હલાવી
કાંધો નીચે સુતનુકરને એ પ્રમાણે કયે ત્યાં,

એ દર્શાવતમાં ઉપમાનવાક્ય અને ઉપમેયવાક્ય, ખરી રીતે જુદાં છે અને બન્નેમાં અલગ પૂર્ણ ક્રિયાપદ છે. એ બન્ને વાક્યને ઔપચર્યાચક શબ્દથી જોડી લીધાં છે તેથી ઉપમા ઉપજ છે. આવી જાતની ઉપમાને સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્ર મુજબ વાક્યગા ગણાય કે નહિ એ પ્રશ્ન છે, કેમ જે સંસ્કૃત વાક્યગામાં યથાથી જે વાક્યને જોડે છે ત્યારે પણ બન્ને વાક્ય વચ્ચે એક જ પૂર્ણ ક્રિયાપદ હોય છે. પણ આપણે તો ઉપમા દર્શાવતને વાક્યગા ઉપમા જ ગણીશું, કેમકે સ્વરૂપમાં પૂરેપૂરી નહિ તો તત્ત્વમાં તો એ વાક્યગા ઉપમા જ છે.^૧

ઉપર આપેલાં બે દર્શાવતોમાં જે કાવ્યચમત્કૃતિનો પરિચય આપણને થાય છે તેમાં એક બેદ છે તે આપણે સમજી લઈએ. પહેલાં ઉદાહરણમાં માત્ર ઉપમેય, ઉપમાન, વાચક અને ધર્મ એમ ચાર શબ્દો આપવા પૂરતી જ કવિની ફરજ છે, ત્યારે બીજાં ઉદાહરણની વિવર્ધિત વાક્યગામાં ઉપમાનવાક્યમાં નાનું શું ચિત્ર આપવાની કવિની ફરજ થાય છે. આ ચિત્રણથી વર્ણનમાં એક જાતની પ્રત્યક્ષતા જળતાં કાવ્યાસ્વાદમાં વધારો થાય છે. આવી જાતની ઉપમાને હું ઉપમાચિત્રનું નામ આપું છું. તાર્કિક દૃષ્ટિએ તો એ વિવર્ધિત કે પરિપોષિત વાક્યગા જ છે. અંગ્રેજીમાં આવી ઉપમાઓને Protracted Simile કે Sustained Simile કે Epic Simile કે Homeric Simile કહે છે.

આ જાતની ઉપમાઓ, મૂળ ગ્રીક સાહિત્યમાં વપરાયેલી મળે છે. ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં થે ખૂબ થયો છે.^૨ પણ આપણાં સાહિત્યમાં તો કવિઓનું જ્ઞાન હજી એના તરફ દોરાયું જણાતું નથી. તેથી આ લેખમાં, હમણાં બહાર પડેલ

૧. બે જુદાં વાક્યોથી દર્શાવત નામે અલંકાર અને પણ એમાં ઔપચર્યાચક શબ્દ ન હોય તેથી આવાં ઉદાહરણોને દર્શાવત નહિ ગણી શકાય. વળી આ હાખરો તો દર્શાવત નથી જ કેમકે એમાં બિમ્બપ્રતિબિમ્બભાવ પણ નથી. આ ઉદાહરણ તેમ જ હવે પછીથી ગણાવવાનાં ઉપમાચિત્રોને પ્રતિવસ્તુપમા પણ ન કહેવાંય કેમ જે એમાં (પ્રતિવસ્તુપમામાં) પણ વાચકનો અભાવ હોય છે.

૨. અલેક્ઝાંડર બેઈન પોતાનાં English Composition and Rhetoric, Vol I, પૃ. ૧૭૮-૭૯માં લખે છે: "The Protracted simile was fully developed, in Homer and has ever since entered into literary composition—poetry and prose. In imitation of Homer, Virgil continued the art. The greatest poets of modern times have been composers of similes: among them Dante, Spenser, Shakespeare and Milton are conspicuous."

‘ શેષનાં કાવ્યો ’માંનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં કવિએ આ ઉપમારીતિ અપભાર કરી છે અને ચાતુર્યભરી રીતે અપભાર કરી છે તે બતાવવાનું ધાર્યું છે.

એમ નથી કે આપણાં સાહિત્યમાં આવાં ઉપમાચિત્રો સાવ નથી વપરાયાં. ‘ સ્નેહમુદ્રા ’માં એક જગ્યાએ આવી ઉપમા વપરાઈ છે. (જુઓ ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૨૩, સિદ્ધ.)

લીંડે પણુ ઉમ ભાતુ ન્યાં બાથ :
સલિલના કોઈ નાથની સાથ,
ઉઠકનિધિ ઉછળી ગર્જતો ત્યાં જ,
વીંઝતો પછાડતો વીંચિ-હાથ,
ધરતી તણી પોંડે રચે ધમસાણુ
દોડતો શત શત યોજનમાન,
ધસડતો પ્હાડ તણુ પાપાણુ,
લહોય રવિ ચ્હડી થાય શિરતાજ !

તે જ રીતે વનદન્તી ગર્જના શુણી મ્હારી ઉછળતા,
મદ ઝરતા, કર પછાડતા, ચીસ પાડી, દંતને ધસતા.

પણુ નીચે આપેલાં શેષનાં કાવ્યોમાંના દૃષ્ટાન્તોની સાથે આને સરખાવતાં જણાશે કે આનાં ઉપમાનવાક્યનું ઘડતર, રૂપકાત્મક ઉક્તિ છે છતાં સચોટ અસર કરે તેનું નથી. પહેલી જ લીટીમાં ‘ પણુ ’ ની હાજરી અને આખાં ચે ઉપમાનવાક્યમાં વાચકના સાપેક્ષ ભાગ ‘ જેવી રીતે ’ ની ગેરહાજરીથી ચિત્રની અસર બરાબર ઊડતી નથી. એનાં કરતાં ઠીકારની નીચેની માલોપમા (એ પણુ વિવર્ધિત વાક્યમાં છે પણ એમાં વળી ચાર ઉપમાનની માલા બનાવીને વૈચિત્ર્ય આપ્યું છે) વધુ અસરકારક છે : (જુઓ, સર્ગદર્શન, પૃ. ૬૦-૬૧)

જ્યોતિસ્તમ્ભ જલાશયે રવિ રચે ત્યાં જેમ મત્સ્યો બધા,
રૂહે સર્વત્ર, પરન્તુ સ્તમ્ભજલમાં આવી જ થાતા છતાં;
રજો જેમ અતન્ત વારિકણમાં દ્રુપા રહે સર્વદા,
ને ત્યાં મેઘ કમાન ખેંચી કિલસે ત્યારે જ થાતા છતાં;
ગન્ધો જેમ અસંખ્ય દ્રવ્યકણમાં રાચે લપાઈ સદા,
ને ત્યારે ઋતુરાજ રાચી રમતો ત્યારે જ થાતા છતાં;
પ્રેમો જેમ ચરાચરે સતત બન્ધાઈ રહે મુગ્ધ, ને
અન્તર્દીપ જ્વહાં રૂકુરે તુરત ત્યાં જાગી પ્રવાહી બને;
આત્માઓ ત્થમ ગીત-જ્યોતિમય એ શાન્તિ વિશે આવતાં,

આ ઉપમાગુચ્છ પણ, એમાં આંતરિક સૌન્દર્ય ઉચ્ચ પ્રતિનું છે છતાં હું જે ઉપમા-ચિત્રોનાં દૃષ્ટાન્તો નીચે આપું છું તેનાથી કંઈક ભિન્ન છે. આપણા બીજાં કોઈ કવિનાં કાવ્યમાં આવી જાતની ઉપમાનો પ્રયોગ થયો હોય તોપણ, એ આ કાવ્યસંગ્રહમાં થયો છે તેવો વ્યાપક નથી તેથી આ સંગ્રહમાં આવી જાતનાં મળતાં ધણાંખરાં ઉદાહરણો નીચે ચર્ચા છું.

૩. પૃ. ૧૧૪ ઉપર પણ આવી એક વપરાણી છે પણ એનું ઉપમાનવાક્ય દૂર ન છે.

(૧) પ્રાર્થના, લીં. ૧-૫.

ગભીર જનસાગરે સભર તોય માઝાવતે—
મડાન ખગરાજ પાંખ સમતોલ એ રાખીને
ઊંડે સતતવેગ જેમ, વણુ મોહ, ધારી દિશે—
પ્રકુલ—સદ તેમ જેહ નિજ માર્ગ એકાંત ચૈ
સરે સુભગ કાફલા સરલ ... ..

(૨) કુંગરની કેરે, લીં. ૫-૧૩.

ને કરાડે ખીણુ કેરી, ઊભું આ વૃક્ષ તોછકું:
જેમ કો માનવી દીન જૂતકાળ તણા ધન
સંબંધો નષ્ટ થૈ જતાં, એક પાસ રહ્યાસહ્યા
સંબંધોના જ આધારે, ખીણુ કરાલ કાલની
ઉપરે અદ્ધર રહી જીવે સંદિગ્ધ જીવન,

— અટૂલો ને અનાશ્રય;

તેમ આ વૃક્ષ એ આંહી, અદ્ધર ને ઝૂમતું,
કે આધાર વિના નીચે, માત્ર એક જ બાલુનો
મૂળોથી ભોંયને બાઝી, પડ્યા વોકે ઊભું રહ્યું !*

(૩) નવવરવધૂ, લીં. ૨૧-૩૮.

છ તો જેવી કો એ સરિત લુદી લુદી દિશ થકી
વહી આવીને કો સ્થલ શુચિ મહી ઝંગમ કરે;
તહો પ્હેલાં તો એ લુદી લુદી દિશાનાં વહનનાં
જલો ભેગાં થાતાં, પ્રબલતમ આઘાત કરતાં,
કહી સામાસામાં ફરી ધુમરીમાં પાત્ર ખણતાં,
કહો સામાસામાં અથડાઈ મહાધોષ કરતાં
ઉડાડે ફીણો ને કહી વળા મહાભોજ રચતાં,
કહી વેગે દોડી પરસપર કાંકા ય ધસતાં,
પરંતુ અંતે તો,

અભેદ નિર્જનો કરી, ગંદન ને વિશાળાં બની,
વહે વણુ-વિરોધ-ધર્ષણ અનન્ય ઉદ્દેશથી,
કરે તટની જૂમિને રસસમૃદ્ધ ને ખીલતી,
કસ્કાર સમ લીલી ને ઉજળા મ્હેઝ્હેકાં થતી,

૪. આ ખંડની અહીંની મોઘો અને પાંચમી લીંટીમાં ઇન્દોરૈયિક્ષ આવી જતું લાગે છે ખડું કે નહિ ? પાંચમીમાં તો વિષમ પાદમાં જગજની ગેરહાજરી જ આવું કારણ લાગે છે. કાપીમાં કરાલ સમ્પદનાં સ્થાનથી જરાક પ્રવાહભંજ થતો લાગે છે. માત્ર ઇન્દની દૃષ્ટિએ નહિ પણ વાચનની પ્રવાહિતાની દૃષ્ટિએ પણ આ બન્ને સ્થળે કંઈક સૈયિક્ષ દેખાય છે. આટલી આ, મને લાગે છે તેવી ક્ષત્રિ બનાવનાં, આ વાચકમાં રહેલો એક મુલ્ક પણ મારે બતાવવો જોઈએ. છઠી લીંટીમાં માત્ર એક જ સમપાદ મૂક્યું છે તે કવિને ઇન્દોનાં માનસશાસ્ત્ર ઉપરનો પ્રાદ બતાવે છે. ઉપમાનવાક્ય પૂરું થાય છે અને ઉપમેય વાક્ય શરૂ થાય છે ત્યાં આમ ઇન્દોભંજ કરતાં કેટલું ચોક્કસ નીપજે છે તે બતાવતું પડે તેમ નથી.

અનેકવિધ વિસ્તરન્ત વ્યવહાર ત્યાં લોકના !

તમે યે એ રીતે—૫

(૪) મંગલત્રિકાણુ, લીં. ૩૯-૪૫.

ઉત્ત ને ભરેલા
મેઘો ચડે સામસામી દિશાથી,
ચડી, મળી મધ્યનમે, લળીને,
પૃથ્વી પરે અનરાધાર વર્ષે,
તેવાં અમે સામસામેથી મૂક્યાં,
શિશુ પરે, ને વરખ્યાં સહસ્ર
ધારો ચડી અંતર કેરું હેજ.

(૫) ખિન્ન સખાને, લીં. ૮-૧૪.

ને ખિન્ન હૈયે ઘુલુતીર ખેસી
ત્રેયા કર્યું; જેમ પિયુ નિહાળે
સૌભાગ્યની અંતિમ વેળ ખેસી,
તેજસ્વી અગ્નિ પર વરસલાનોં
મૃત્યુ તણા રંગ ઘેરા છવાતા;
હા ! તેમ મેં વ્યોમની રંગલીલા
પરે છવાતી દીડી ઘેરી કાલિમા !

(૬) મને કેં પૂછે ના, લીં. ૨-૬.

તમારા પ્રશ્નોના અપરિચિત ઊના શ્વસનથી—
લગ્નતી વેલીને કર્કશ્વ નયમ અચિત્યું ચડી જતાં,
ખિડાયે સૌ પશ્વોં, કુમળી સદૃડાળી વળી જતી;
ખરે ! તેવા મારા હૃદય સુકુમારોંકુર બધા
મિચાતા, ખેંચાતા વિપમ દિશ, ગૂંચાઈ પડતા,

૫. આ ઉતારામાં બીજાં ચરણના ‘શૈવ’ શબ્દનું ઔચિત્ય નોંધવા જેવું છે, પણ એનોથી યે વધુ નોંધપાત્ર તે કવિએ યોગ્યે હન્દો-વૈવિધ્ય છે. નવમીના અધવચથી શિખરિણી મૂકાને પૃથ્વીને આશ્રય કવિએ લીધો છે તે સર્વથા યોગ્ય છે. નવમી સુધી પહેલાં સંધર્ષિણીના યથાશ આધાર અને અપરામભ રૂપરૂ રીતે, શિખરિણીનાં ચોચ યદનથી સૂચવાય છે, તે દશમીથી, સંત્રમનનાં આચાર શાન્તિ, વિરાગતા અને બચ્ચના સૂચવાય છે. બાવને લગતું હન્દનું આ યદન ખરેખર સ્વેચ્છા છે.

૬. આ મિત્રોપભતિમાં માત્ર હન્દ્રવળા અને કપેન્દ્રવળાનું જ મિત્રપદ નથી કે સ્વેચ્છા જેવું છે. આ ઉતારામાં બીજામાં તત્તવગમ માપ, ચોથામાં તત્તવગમ માપ અને સ્વેચ્છા સ્વચ્છ માપનો પાદો નજરે પડે છે, તેમાંથી તત્તવગમ માપના, હન્દને માલી હન્દ ક્ષેત્રે છે એમ મેં આગળ પોં વર્ણવ્યું છે (જુલો ‘કિર્તિ’ કાચાંક ૧૬૬૦).

(૭) એ જ, લી. ૧૦-૧૫.

તમારા પ્રશ્નોના ધ્વનિ ઉરમહીં પેસી જઈને—
ખિન્નપૂરી પેલા ધૂમટ મહીં કોઈ ધ્વનિ થતાં
ખૂણાખાંચામાંથી અગણિત અન્નપ્રયા અસમન્નયા
અવાજો ચોપાસે ધૂમીધૂમી હુકાહુક કરતા—
તમારો અકેકો ધ્વનિ ત્યમ પ્રવેશ્યે હૃદયમાં
અન્નપ્રયા કે ખૂણા નવનવ સવાલો ડણકતા,^૭

(૮) એ જ, લી. ૧૮-૨૩.

તમારા પ્રશ્નાઘાતથી ઊંકુંઊંકું ઊતરી જતાં—
દિવે જેવો કોઈ કુઅડી દરિયાના તળ ભણી
મહીં પાણી ચોપાસથી અનુભવે ભોંસ કરતું,
ઉઘાડી આંખે એ અધૂરું વળી અસ્પષ્ટ નીરખે,
ન દીકાં આંધારે પણ કદી જુએ સત્ત્વ વરવાં:
હું એવાં દેખું વિકટ વરવાં સત્ત્વ હૃદયે.^૮

(૯) ઉસ્તાદને, લી. ૩-૧૦.

તવ સ્પર્શે સ્પર્શે—નવલ શિશુમાં માત-નિજની
કરે પંપાળતાં અદ્ભુત જાડા ભાવ વિલસે,
અને આખા દેહે અણુવિકસિદ્ધા સૌ અવધવે
ન માયે ચૈતન્ય પ્રસર્યું કુમુમે સૌરભ સમું !
યથા વા બહાલીના મધુર કરથી પ્રીતમ ઉરે
નવા કે સંસ્કારો અતલ ગહનેથી સ્ફુરી રહે—
તવ સ્પર્શે તેવા ખીન તણી અકેકી રણુજણે
લસે જાગે એતે મુજ દિલ નવા ભાવ ઉભરે !^૯

૭. ત્રીજી લીંટીમાંના ‘અસમન્નયા’ શબ્દથી અર્થબોધની નંદાક, જરાક જ અસ્પષ્ટતા ઉપજે છે છતાં આ ઉત્તરની આ ઉપમા આપણાં સાહિત્યમાં ચિત્રકાળ ટકે એટલી જીવંત છે. એમાં કલ્પના કરતાં ભાષાબદ્ધિ જ એની સફળતા વધુ નીપજવે છે. ‘ધૂમીધૂમી’ અને ‘હુકાહુક’ જેવા શબ્દાનુ-કૃતિપ્રયોગોથી (onomatopoeitic) માત્ર ચિત્ર જ નહિ, પરંપરાના રણુકાર પણ કાનમાં યુગ્મતા હોય એવું લાગે છે.

૮. આમાં, પહેલી લીંટીમાં તેમ જ ત્રીજીમાં છન્દોશૈયિય લાગે છે તે એના અયોગ્ય યતિભંગથી. શિખરિણી જેવા છન્દમાં આવી છટ અચારુતા ઉત્પન્ન કરે છે એમ મને તો હંમેશાં લાગ્યું છે. આવા છન્દને પ્રવાહી બનાવવો હોય તોપણ એની મર્યાદાઓ નિશ્ચિત કરીને, પછી એમ કરવું જોઈએ.

૯. આમાં કંઈક માસોપમા જેવું છે, કંઈક એટલા માટે કે, જે કે આમાં જે ઉપમાનવાક્યો છે છતાં, પહેલાં ઉપમાનવાક્યમાં ઔપચર્યાચિનો અભાવ એને દૃષ્ટાન્તની નજીક મૂકે છે; અવગત ઉપમેયવાક્યમાં સાપેક્ષ ‘તેવા’થી એની આકાંક્ષા કંઈક પૂરાય પણ છે. આમાં ખીન ઉપમાન અને ઉપમેયને સરખાવતાં પહેલી નજરે કદાચ ઔચિત્યભંગ લાગે પણ એમ છે નહિ. પ્રીતમના સ્પર્શે બહાલીનાં ઉરમાં નહિ, પણ બહાલીના સ્પર્શે પ્રીતમનાં ઉરમાં ભાવ જગવાનું ઉપમાન સાહિત્રાય છે, કેમકે ઉસ્તાદના સ્પર્શે નહિ, પણ ખીનની રણુજણે કવિનાં દિલમાં નવનવા ભાવ ઉઘટે છે એમ વક્તવ્ય છે.

(૧૦) એ જ, લીં. ૪૯-૫૫.

જયમ મંહાન પર્વત પરે જતા યાત્રિકો
ચડી શિખર ઉપરે શિખર, કૂટ કૂટો પરે,
અચાનક જઈ ચડે ઉચી કરાડ, ત્યાંથી નીચે
સપાટ ભુઈ દૂરની ધુમસ ગાઢમાંથી જરા
કળાય ન કળાય; તેમ તવ સર એકેકથી
ઉંચા પર ઉંચા ચડી, પછી અચિન્ત્યા થંભતાં;
સુમન્દ્ર સ્વર ત્યાં સુણાય-ન-સુણાય એવા થતા. ૧૦

(૧૧) એ જ, લીં. ૬૯-૭૯.

અને દિન બધો ઝડી ઉપર કો દિ વર્ષી ઝડી
પ્રદોષ સમયે હવાય નભમાંહી આછાં ધનો,
રચાય દિશ સર્વમાં વિવિધ રંગ રંગો પરે,
સરે વિવિધ રંગ જેમ વળી સામસામી દિશે,
ફરે ધડી ધડી અનંત પ્રગટાવવા કારણે,
પરંતુ નિજ યોજના વશ અલક્ષ્ય કોઈ ક્રમે
વિલીન થતું જાય સર્વ સમ એક અધારમાં;
તુજ સ્વર બધા ય તેમ કરી વ્યક્ત આનન્દને,
ધીરી ગતિથી સંહરાય બસ કે રણત્કારમાં,
—અનંત વિરહોત્થ તીવ્ર અતિ આર્ત નિઃશ્વાસશા—
અરૂપ પછી જે અનંત જઈ શુન્ય માંહી શમે !

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં, વાચકનાં મનમાં ઉપમેયની સ્પષ્ટ છાપ બેઠે એટલા માટે ઉપમાનની બને તેટલી બધી વીગતો આપીને કવિ એક ચિત્ર જ બિંચું કરે છે. આ ચિત્રને કવિ જેટલું જીવંત બનાવી શકે તેટલી એની ઉપમા અસરકારક બને. આ ઉપમાનચિત્ર દોરવોમાં કવિ, કોઈ વખત ઉપમાનને લગતાં એકાદ વિશિષ્ટ તત્ત્વની મદદ લે છે તો કોઈ વખત ઉપમાનને લગતી બધી વીગતો આપે છે. ઉપરનાં ઉદાહરણોમાંથી સં. (૧) માં કવિએ ઉપમાનને લગતી એકાદ જ દૃષ્ટિકત આપી છે પણ તે એવી તો વિશિષ્ટ છે કે તેનાથી ધારેલી છબી આપણાં મનમાં બની યાય છે. પણ મેં આહીં બતાવવા ધારેલી વિશિષ્ટતા તો બીજા પ્રકારનાં ઉપમાનચિત્રોમાં જ સ્પષ્ટ યાય છે, કેમકે ઉપર (૧)માં આપેલ એકાદ વિશિષ્ટ વીગતથી ચિત્ર બિંચું કરવાની રીત તો આપણાં યુક્તરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં કાન્તાદિ બીજા કવિઓએ અખત્યાર કરેલી મળશે, પણ બીજી રીતની સાતત્ય-ભરેલી ચિત્રાંકનશૈલી જ આપણે ત્યાં વિશિષ્ટ છે. એ શૈલીનાં દૃષ્ટાન્તો ઉપરના (૧) સિવાયના બીજા બધા છે. તેમાં સં. (૬), (૭) અને (૮)માં પ્રમાણમાં ટૂંકાં ઉપમાનવાક્યોથી

૧૦. આનાં ઉપમાનવાક્યની સાથે સોરાબ અને રસ્તમનું એવું જ એક ઉપમાન સરખાવવા જેવું છે, અલબત્ત કલ્પનાપ્રતિભા બન્નેમાં ભૂદાં જ લાગે છે. (ભૂઈ સખ્દ બદ્ધ ઉચિત લાગેતો નથી એમ નોંધવું જોઈએ.)

અને તેથી પ્રમાણમાં ઓછી વીગતનાં ચિત્રણથી કવિએ અસર ઉપજાવી છે. છતાં (૭)માં ઉદાહરણનાં ઉપમાનચિત્રાંકનની અસર તપાસો. એમાં માત્ર ચતુઃપ્રત્યક્ષતા જ નથી, એ વાંચ્યા પછી તો જાણે કે હકાફ કરતા પડવાની શ્રવણગોચરતા પણ આપણને થાય છે. અસખત, આ સિદ્ધિ માત્ર વીગત આપવાથી કે ચિત્રણ કરવાથી નથી નીપજી પણ શબ્દ અને અર્થના આત્યન્તિક મધુર સંવાદથી ઉપજી છે એ સહૃદયોને ખતાવવું પડે તેમ નથી. કવિએ અનુભવેલી હકીકતની કલ્પનાનું આટલું તાદશ પ્રતિબિમ્બ આપણે ત્યાં હજી તો વિરલ જ ગણાય. બિંબપુરી ધૂમટની એ ઉપમા આપણાં કાવ્યસાહિત્યમાં ચિરંજીવ રહેશે.

બાકી રહેલા પ્રકારોમાંથી જેમાં ઉપમાનવાક્યની જ માત્ર વીગતો આપી છે એટલે કે ઉપમાનનું જ તાદશ ચિત્ર દર્શાવે છે ઉપમેયને ઉપમાનની વીગતો લાગુ પાડવાનું પૂર્ણપણે કે એકદેશીપણે ગમ્ય રાખ્યું છે એવી શૈલીનાં ઉદાહરણો ઉપરના સં. (૩), (૫), (૮), (૯)માં છે. આવા દાખલાઓમાં કાવ્યસમ્બન્ધને લીધે ઉપમેયનાં ચિત્રની પૂર્ણ કલ્પના, ઉપમાનનાં તાદશ વીગતભર્યાં ચિત્રાંકનને અનુભવ્યા પછી સહૃદય વાંચનારને આવી જતાં વાર લાગતી નથી.

આવાં ઉપમાચિત્રોના છેલ્લા પ્રકારમાં કવિ, ઉપમેયવાક્ય તથા ઉપમાનવાક્ય, બન્નેનું સંપૂર્ણ તાદશ ચિત્રાંકન અને એટલી બધી વીગતોમાં બિતરીને આપે છે. આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો સં. (૨), (૪), (૧૦) અને (૧૧)માં છે. સં. (૬) અને (૭)ને પણ આ જ પ્રકારનાં ગણી શકાય. આમાંથી (૨) અને (૧૦)નાં ચિત્રાંકનની અસર તો ઘણી જ તાદશ થાય છે. એકલાં અટૂલાં ઝાડની નિરાધાર સમ્બન્ધ વગરના માનવી સાથેની સરખામણી તાદશ તો છે જ પણ સાથે જ એવી તો ભાવગમ્ભીર છે કે આપણાંમાં અંતર્ગૂઢ કરુણતા હૃદયગમ સંચાર થાય છે. તો (૧૦)નાં કલ્પનાચિત્રણમાં એની વાસ્તવિક છબી જ વિજ્યોતી છે. આવાં ઉપમાચિત્રો આપણને કલ્પનાની પાંખ ઉપર ઉડાડે તો છે જ, પણ નજર સમીપ એ આખા પ્રસંગની કે વસ્તુસ્થિતિની વિશિષ્ટ રેખાઓ એટલી તો સ્પષ્ટ રીતે મૂકે છે કે આખો પ્રસંગ જ આપણને પ્રત્યક્ષ બની રહે છે.

આ બધાં ઉદાહરણો તપાસતાં એમાં ઉપમા જ છે અને ઉપમા સિવાય બીજાં એકે અલંકારે એમાં નથી એટલું તો સ્પષ્ટ થશે જ. બીજું એ પણ સ્પષ્ટ થશે કે એમાં, ઘણુંબધું, ઉપમાનવાક્ય અને ઉપમેયવાક્ય પૂર્ણ હોય છે અને ઉપમાનવાક્યમાં વર્ણનાત્મક ચિત્રાંકન હોય છે. ખરી રીતે આ ઉપમાશૈલીની વિશિષ્ટતા એનાં ઉપમાનવાક્યમાં વર્ણનાત્મક ચિત્રાંકન હોય છે તે છે તેથી જ એનું 'સંતત ઉપમા' કે એવું કંઈ અભિધાન રાખવા કરતાં ઉપર સૂચવેલ ઉપમાચિત્ર અભિધાન ઠીક લાગે છે. આ ચિત્રાંકનને લીધે આ ઉપમામાં, સંસ્કૃત દૃષ્ટાન્તાલંકારનું જે અંતર્ગતતત્ત્વ, - બિમ્બપ્રતિબિમ્બભાવ, તેમાંથી પ્રતિબિમ્બભાવ સંપૂર્ણપણે ખીલ્યો છે તે પણ સમજાશે. કેટલાંકે સ્થળોએ તો બિમ્બપ્રતિબિમ્બભાવ પણ સ્પષ્ટ દેખાશે તો કેટલાકમાં માત્ર પ્રતિબિમ્બનું તાદશ ચિત્રાંકન છે. અને મૂળ બિમ્બનું ચિત્રાંકન પૂરું કે લગભગ ગમ્ય રહે છે એમ પણ દેખાશે.

આ ઉપમાચિત્રોનાં અંતર્ગત ચમત્કારિત્વ તરફ ધ્યાન દોરવાને આટલું બસ થવું જોઈએ. પણ આ ચિત્રો વિશે બીજાં એક વિશિષ્ટ મુદ્દો તપાસવાનો બાકી રહ્યો છે.

૧૧. સં. (૧૧)માં ઉપાન્ત્ય ચરણમાં ઉપેક્ષા છે તે ઉપરનાં ક્યમને બાધક નથી જ.

રા. રા. મનઃસુખલાલ ઝવેરીએ ‘શેષનાં કાવ્યો’નું અવલોકન (‘પ્રસ્થાન’ ૧૯૬-અપાડ ‘૯૪’) કરતાં, ઉપરનોંધ્યાં કેટલાંક તેમજ બીજાં એકાદબે સ્થળોથી મિશ્ટનની લગ્ન શૈલીની યાદ આવે છે એવું લખ્યું છે. અલગત એમ સાધી યાય છે એની તાત્ત્વિક તપાસ એમણે ત્યાં નથી કરી, એમણે તો માત્ર પ્રાસંગિક ઇસારો જ કર્યો છે. પણ મારે નોંધવું એમ છે કે મહાકાવ્યની પ્રૌઢ શૈલીને યાદ કરાવે એવું આ કાવ્યોમાં બે કોઈ તરત હોય તો તે આ સંતત વાક્યંગા ઉપમાઓ અર્થાત્ ઉપમાચિત્રો છે. તમે (૨), (૩), (૯) અને (૧૦)માંનાં ઉદાહરણો વાંચો. ઉપમાનવાક્યની શરૂઆત યાય ત્યાં જ નળે કે કવિ કોઈ મહાન લગ્ન ચિત્ર દોરવાની તૈયારી કરતા ન હોય એવું આપણને લાગે છે અને આપણાં કાન મન અને છુદ્ધિ એ શબ્દચિત્રને પ્રદણ કરવાને સતેજ બને છે. અને ટૂંકાં કાવ્યમાં આવી શૈલી અસરકારક નીવડે છે તેનાં કરતાં મહાકાવ્યમાં તો તાદશતા, લગ્નતા, પ્રૌદ્ધિ અને સંયોગતા લાવવાને માટે આવી ઉપમાચિત્રણ શૈલી અમોઘાસ્ત્ર જેવી ધર્મ પડે છે એમ અંગ્રેજ મહાકાવ્યો વાંચનાર સહુ કોઈનો અનુભવ હશે જ. આપણાં કાવ્યસાહિત્યમાં વૃતાદિને લાવવૈવિધ્યના વાહન તરીકે વિકસાવવાના પ્રયત્નો ઘણા કવિઓએ કર્યા છે, પણ કલ્પનામૂળ અલંકાર અને તેને યોગ્ય પ્રૌઢ ભાષાવ્યક્તિને વિકસાવીને આપણી હાલની કવિતાને મહાકાવ્યનું કલેવર ધરવાને એ યોગ્ય બને એવી કરવાના પ્રયત્નો તો ગોવર્ધનરામ અને બલવન્તરાય પછી શેષે જ કર્યા છે. ગોવર્ધનરામની ‘સ્નેહમુદ્રા’માં કેટલેક સ્થળે દેખાતી ઘનીભૂત ચિત્રણશૈલી ઘણેભાગે રૂપકાત્મક છે તો શેષની ઉપર કહી તે શૈલી ઉપમાત્મક છે: પણ બન્નેની અન્તર્ગત શાક્તિમત્તા બહુ ઘણી છે. ગોવર્ધનરામની કવિતામાંથી દૃષ્ટાન્તો આપવાનું આ સ્થળ નથી, ૧૨ પણ આ દૃષ્ટિએ ઉપરનાં (૨), (૩), (૧૦) અને (૧૧) જુઓ. તેમાં ચે (૩), જે આ આખા ચે સંગ્રહમાં તેમજ આજસુધીનાં આપણાં કાવ્યસાહિત્યમાં લાંબામાં લાંબું ઉપમાનવાક્ય છે, તેની શક્તિમત્તા તો, એનો ઉપયોગ, એ જેમાં વપરાયું છે એવાં સંવાદાત્મક રચનાથી શિથિલબંધવાળાં ટૂંકાં કાવ્યને બદલે કોઈ દૃઢબંધવાળાં પ્રૌઢ મહાકાવ્યમાં થયો હોય ત્યારે જ પૂરી સમગ્રતા.

ઉપમાનું એક સ્વતંત્ર વિશિષ્ટ રૂપ તેમજ મહાકાવ્યની વ્યક્તિમાં અનિવાર્ય અને ઉપકારક ધર્મ પડે એવું વ્યક્તિસ્વરૂપ લગભગ પહેલી જ વાર ગુજરાત સમક્ષ મૂકવાને માટે ઉદ્યોગ-મુખ ગુજરાતી કવિતાસાહિત્ય રા. શેષનું ઋણી રહેશે.

૧૨. જેમ આ ઉપમાચિત્રો, તેમજ સ્નેહમુદ્રામાં મળે છે તેવાં રૂપકચિત્રો પણ, શક્તિમત્તાવાળાં છે જ. આ દૃષ્ટિએ સ્નેહમુદ્રાને અલ્યાસ કરવા જેવું છે. વળી અલંકારજ્ઞની મદદ વગર પણ ભાષાની પ્રૌદ્ધિ કવિતામાં ઉત્તરવામાં કાઢોડે આરોહણાદિમાં કરેલા પ્રયત્નો આપણી કવિતાને મહાકાવ્યનો કલેવરની નજીક લાવવામાં જરૂર મદદરૂપ યાય તેવા છે. આ ચિત્રણશૈલી ઉપર શેષનો હાથ પણ એમના આજસુધીના કાવ્યવિકાસના અંતિમ કાળમાં જ ખેડો છે તેથી એમાં વ્યક્તિની પ્રૌદ્ધિ ઠીકઠીક બળી છે. આ બંનેનાં ઉપમાચિત્રો બે કાવ્યોમાં વપરાયાં છે તેમાંથી ‘પ્રાર્થના’ ૧૯૮૨માં લખાયું છે એમાં તો માત્ર બે લીટીનું જ ઉપમાન છે. બાકીનાં કાવ્યોમાંથી એક ૧૯૯૦માં, એક ૧૯૯૧માં, ચાર ૧૯૯૩માં અને એક ૧૯૯૪માં લખાયાં છે. (૧૯૯૪ તું આમાં એક જ કાવ્ય છે અને તે પછીનું એક કાવ્ય આમાં સંગ્રહાયું નથી.) આ વિકાસ તપાસતાં એમ લાગે છે કે કવિ ચોતે પણ આ શૈલી તરફ હમણાં હમણાં ખૂબ આકર્ષાતા ગયા છે. તે એટલે સુધી કે છેલ્લાં ૧૯૯૪માં લખાયેલાં ‘ઉસ્તાદને’માં તો આ શૈલીનો કંઈક અતિરેક પણ થઈ ગયો છે. આમાં કાવ્યનાં કુલ ૬૫ ચરણોમાંથી ૧-૨, ૧૧-૧૨, ૧૯-૨૦, ૮૦-૮૧ અને ૯૪-૯૫ એમ કુલ ૧૦ ચરણો જ આવી ઉપમાઓથી સાવ અસ્પષ્ટ રહ્યાં છે. હપમાંથી ૮૫ ચરણમાં તો ઉપમાઓનો જ વપરાય છે. છતાં એમ કહેવું જોઈએ કે કવિને આ પ્રયત્ન સાચી દિશામાં જ છે.

ધ્વનિ-સમ્પ્રદાય

રતિલાલ જગન્નાથ જાની એમ.એ.

ધ્વ

નિ-સમ્પ્રદાયના પ્રવર્તકનો તો એવો દાવો છે કે ધ્વનિ-સમ્પ્રદાય એ નવો સમ્પ્રદાય નથી પણ પરંપરાથી ચાલતો આવેલ છે અને વિદ્વાનોએ માન્ય કરેલ છે. “ધ્વન્યાલોક”ની કારિકા રચનાર અને તેના ઉપર વૃત્તિ લખનાર આનન્દવર્ધન એ જુદી વ્યક્તિઓ છે કે એક જ વ્યક્તિ છે તે કાયડાનો ઉકેલ થઈ શક્યો નથી, બલકે હજી એ વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે. કારિકામાં સંક્ષિપ્ત રૂપે મૂકેલ સાધનને પૂર્ણાંશ ચિકિત્સાથી, કાવ્યશાસ્ત્રમાં નવીન પ્રકાશ નાખી, સમ્પ્રદાયરૂપે સ્થાપવાનું માન તો આનન્દવર્ધનને જ ધરે છે. તેથી કદાચ આનન્દવર્ધનને ધ્વનિ-સમ્પ્રદાયના પ્રવર્તક તરીકે લેખીએ તો અયોગ્ય નથી જ. આ સમ્પ્રદાયની અસર એટલે દરજ્જે થઈ છે કે ત્યારપછી તદ્દન નવો મહત્ત્વનો સમ્પ્રદાય સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં કાઢીએ પ્રવર્તીવ્યો નથી. ધ્વનિ-સમ્પ્રદાયના મૂળગત સિદ્ધાન્તોને માન્ય રાખીને, પછીના અલંકાર-શાસ્ત્રોઓએ, તે તે સિદ્ધાન્તના સૂક્ષ્મ ભેદની ચર્ચામાં કે વિગતોના વિસ્તારના નિરૂપણમાં જ અલંકારના ગ્રન્થો પૂરા કર્યા છે. વાગ્દેવતાના અવતારરૂપ મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશની વિદ્વદ્ભોગ્યતા અને લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય તેના સિદ્ધાન્તોની મૌલિકતામાં નથી પણ ‘ધ્વન્યાલોક’માં દર્શાવેલ સમ્પ્રદાયની સાથે બધા પૂર્વ સમ્પ્રદાયનો સમન્વય કરી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી પ્રાસાદિક શૈલીમાં ધ્વનિ-સમ્પ્રદાયનાં મન્તવ્યો ગ્રહણ કરાવવામાં જ સમાયેલ છે. માત્ર સંસ્કૃત આલંકારિકા ઉપર જ ધ્વનિ-સમ્પ્રદાયની અસર થઈ છે એમ નથી, પણ અત્યારના યુગના પાશ્ચાત્ય આલંકારિકા પણ જાણે ધ્વનિ-સમ્પ્રદાયના સિદ્ધાન્તોને સ્વીકાર કરતા હોય એમ લાગે છે.

ધ્વનિ-સમ્પ્રદાયનો મૂળ સિદ્ધાન્ત શો ? ધ્વનિકાર કહે છે કે “કવ્યને આત્મા ધ્વનિ છે” “Suggestion is the soul of poetry” એટલે કે તેને માટે ધ્વનન, ગમન, પ્રત્યાયન શબ્દો વપરાય છે. જે સાંકેતિક અર્થ છે, જે વાચ્ય અર્થ છે, જે અભિધા શક્તિથી પ્રતિપાદન કરાયેલ અર્થ છે તે સુવિદિત છે, સર્વવિદિત છે, આગાલવૃદ્ધ એક સ્વરૂપે જ સમજી શકે છે; પણ ઉત્તમ પ્રકારનાં કાવ્યમાં અવાચ્ય અર્થ જ જુદા જુદા રૂપે પ્રતિભાસાળી સહાયને માણુમ પડે છે. દૃષ્ટાન્ત લઈએ:

“કર ધાર્મિક નીરાંતે તે કુતરો આજ મારિયો તેક
ગોદાવરી તીરકુંજ વસતા સિંહે મહોન્મતે.”

પ્રકરણ એમ છે કે, એક ગ્રેમી યુગલ ગોદાવરી નદીને તીરે કુંજમાં વિકાર કરવા જાય છે; કાષ્ઠિક ધાર્મિક ત્યાં નહાવા આવે છે અને કીડામાં ખસેલ પહોંચાડે છે. એક દિવસ તે ધાર્મિકને ઉદ્દેશીને તે ગ્રેમી-યુગલ કહે છે કે, “મહારાજ, આંહી નિરાંતે કરો કેમકે જે કૂતરાની તમને ખીક હતી તે કૂતરાને સિંહે મારી નાખ્યો છે.” વાચ્ય અર્થ તો એવો છે કે,

‘તમે નીરતિ દેશ’ પણ વ્યંગ્ય અર્થ એમ છે કે, “આંહીં તો સિંહ હવે આવ્યો છે તેથી કૂતરાથી પણ ખીતા તમારા જેવા માણસે આ જગ્યા ઉપર આવવું નહિ.” આમ વાચ્ય અર્થ વિધિ રૂપ છે, વ્યંગ્ય અર્થ નિષેધરૂપ છે.

“કાને રાપ ચડે ના દેખીને પ્રભુ પ્રિયા તણા અધરે,
પદ્મ ભમરવાળું સુંધી વારું કરનારી રહે હાવાં.”

ઉપપતિ સાથે વિહાર કરી, અધર ઉપર દંશનાં ચિહ્નવાળી કોઈક સ્વચ્છન્દચારિણી સ્ત્રીને, તેના પતિને અચાનક ધરે આવતો જોઈને, સખી ઉપરના શબ્દો કહે છે. વાચ્ય અર્થ સખીને ઉદ્દેશીને છે કે, “અમે ના કહેવા છતાં ભમરવાળું પદ્મ સુંધવાવાળી, હવે તું સહન કર” પણ વ્યંગ્ય અર્થ પતિને ઉદ્દેશીને છે કે “આ મારી સખીને પદ્મ સુંધવા જતાં ભમરે દંશ દીધો છે તેથી હૃદયમાં શંકા લાવશો નહિ.” વાચ્ય અર્થ-‘સહન કર’-એ સખીને માટે છે પણ વ્યંગ્ય અર્થ-મારી સખી નિર્દોષ છે-તે પતિને માટે છે. બીજી રીતે પણ ધટાવી શકાય. વાચ્ય અર્થ સખીને ઉદ્દેશીને છે પણ વ્યંગ્ય અર્થ પાડોશીને માટે છે કે “આ મારી સખી ઉપર તેનો પતિ ખોટી શંકા લાવેલ છે.” કોઈ તટસ્થ માણસ જે બધી હકીકત જાણે છે તેને ખોલનાર પોતાનું આતુર્ય જતાવે છે એમ પણ વ્યંગ્ય લઈ શકાય. આ પ્રમાણે વિષયનો બેદ છે.

‘સૂર્ય આયમ્યો’ એ સાદું વાક્ય છે પણ વ્યંગ્ય તો તે તે પ્રકરણ, પક્ષા, સમજનાર વગેરે વિશેષોની સહાયથી વિવિધ થાય છે. જો સેનાપતિ ખોલે છે એમ પ્રકરણ લઈએ તો તેનો વ્યંગ્ય અર્થ એમ થાય કે, “રાત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવાનો અવસર છે.” મજૂર ખોલે તો, “હવે કામ બંધ કરવાનો વખત થયો છે” એવો અવાચ્ય અર્થ થાય. બ્રાહ્મણના દીકરાને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે તો, “હવે સંધ્યા કરવાનો વખત થયો છે” એવો ગૃહ અર્થ નીકળે. ભરવાડ ખોલે તો “ગાયોને ઘર તરફ લ્યો” એવો અર્થ પ્રતીત થાય. વેપારી ખોલે તો, “હવે વેચવાની વસ્તુ સંકલી લ્યો” એમ સાર રૂપે સમજાય. નવોઢા વિરહિણીને ઉદ્દેશીને સખી કહે તો, “હમણાં તારો પતિ ઓઢિસમાંથી આવશે” એવું ધ્વનન થાય.

ધ્વનિકાર કહે છે કે, “કાવ્યના આત્મારૂપ, સહૃદયથી માન્ય કરાયેલ, તે જ અર્થ છે; તેના વાચ્ય અને વ્યંગ્ય એવા બે ભેદ છે.” વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થથી જનેલ કાવ્ય-શરીરમાં સારભૂત આત્મા જેવો તે જ વ્યંગ્યવૈભવ છે. વાચ્ય, લક્ષ્ય અને વ્યંગ્ય એ ત્રણ અર્થનું ક્રમે કરીને અભિધા, લક્ષણા અને વ્યંજના વૃત્તિદ્વારા વાચક, લાક્ષણિક અને વ્યંજક શબ્દથી પ્રતિપાદન કરાય છે તો પણ અહીં આ વાચ્ય અને અવાચ્ય કે વ્યંગ્ય અર્થ એવો જ બેદ હાલ તુરત રાખીશું. વાચ્ય અર્થદ્વારા જુદા જ અવાચ્ય અર્થની પ્રતીતિ થાય છે એ તો નિર્વિવાદ છે. પાશ્ચાત્ય વિવેચનમાં પણ આ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર થતો જાય છે. Mallanna Approach to poetry એ પુસ્તકમાંથી નીચેનું અવતરણ વાંચો :—

“Words have a defined and undefined significance. In scientific or philosophical treatises the defined significance alone is of importance; in literature the undefined significance—the associations connected with the words—is of equal importance. In poetry, where the appeal is

primarily to the emotions, the associations of the words are of even more importance than their exact meaning. It is hardly too much to say that nearly all poetry depends for its effect on the undefined significance of words. The associations of a word give it an atmosphere, without which it is a sharp outline with no background to give it a substance.....Poetry, though passing through common sense, rises above it and moves us more by the indefinite feeling it stirs than by the actual meaning it expresses. Good poetry rouses a thousand undefined and delicate associations in our minds which severally and collectively give us pleasure, not only in and for themselves, but also by throwing a glamour over the logical meaning of words."

આનંદવર્ધનના જેવી જ પરિભાષામાં આનંદવર્ધનના જ સિદ્ધાંતનું આ પાશ્ચાત્ય વિવેચક પ્રતિપાદન કરી રહ્યો હોય એમ નથી લાગતું ?

વ્યંગ્ય અર્થ જ કાવ્યનો આત્મા છે અને તેનું વ્યંગ્યતા વૃત્તિથી પ્રતિપાદન કરવામાં કૌષ્ઠિક જ શબ્દ સમર્થ છે. શબ્દ માત્ર શબ્દ તરીકે કે વાચ્ય અર્થને માટે જ ઉપયોગી નથી પણ કાવ્યમાં રહેલ ભાવને જોડેલે દરજ્જે વ્યક્ત કરવાવાળા અર્થને વહન કરવામાં ઉપયોગી છે તેટલે જ દરજ્જે તેનો પ્રયોગ સાર્થક છે. ગમે તે શબ્દ ગમે ત્યાં વાપરી શકાય નહિ. કાવ્યના આત્માને—વ્યંગ્યને—વ્યક્ત કરે તે જ ખરે વપરાયેલ શબ્દ. દષ્ટાન્ત માટે 'કુમાર સંભવ' ના પાંચમા સર્ગનો ૭૧મો શ્લોક લઈએ. શંકરને પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કરવા માટે તપ કરતાં પાર્વતીજી પાસે મહાદેવ પરીક્ષા કરવા બ્રહ્મચારીનું રૂપ ધારીને આવે છે અને શંકરને પતિ તરીકે ન વેરવા માટે દલીલો કરતાં કહે છે કે:—

"કપાલીના સંગ તણા પ્રલોભથી, થયાં હવે છે અતિ-શોચનીય બે,

કલા કલાવાનની કાન્તિવાળી એ, અને તું આ લોકની નેત્રકૌમુદી."

આંહી કપાલી-રૂંઢની માળાવાળા-શંકર સાથે તારો અને ચન્દ્રનો સંબંધ યોગ્ય નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. કપાલી એટલે ખોપરીની માળા જેણે પહેરી છે એવાં શંકરનું અમંગલત્વ દર્શાવતું છે તે 'કપાલી' શબ્દથી જ વ્યક્ત થાય છે, નહિ કે 'પિનાકી' શબ્દથી. 'પિનાકી' એટલે પિનાક બાણવાળા, ગમે તેવું કડિન કામ કરવામાં સમર્થ એવો અર્થ થાય; આથી તો શંકર સંગ કરવા યોગ્ય છે એવો આંહીના તાત્પર્યથી વિપરીત અર્થ પ્રતીત થાય. આમ 'પિનાકી' અને 'કપાલી' પર્યાય શબ્દ હોવા છતાં પણ 'કપાલી' શબ્દનો જ પ્રયોગ આ શ્લોકમાં-ઉચિત છે.

'કુમારસંભવ' ના ચોથા સર્ગનો ૨૪મો શ્લોક લો:—

"તુજ ક્યાં મન માનિતો સખા ? મધુ, પુષ્પે રચનાર થાપ જે ?

અતિ કોપ થકી પિનાકીએ દીધી તેને ય શું મિત્રની ગતિ ?"

(નાયકદાસ અ. ૫૬૫)

અહીં આ રીતે શંકા થાય છે કે વસન્તને પણ કામદેવની સાથે શંકરે બાળી દીધી નથી ને ? બાળી દેવાનું સામર્થ્ય પિનાક ધારણ કરનારમાં જ 'સંભવે;' તેથી આ શ્લોકમાં 'પિનાકી' શબ્દ જ ઉચિત છે, નહિ કે 'કપાલી' શબ્દ.

ધ્વનિકાર કહે છે કે આવા વ્યંય અર્થ અને વ્યંજક શબ્દ, ઉત્તમ કાવ્યમાં કવિની પ્રતિભાથી વપરાયેલ, પ્રયત્નપૂર્વક સમજવા નોંધાયે :

"Such words as these are the 'inevitable' or as Professor Saintsbury calls them the 'absolute' words; once used they are felt to be final, of the very nature of things; no other words will do. They are perhaps, more than any other, the marks of genius, for to explain their genesis baffles criticism. It is not a question of keen observation and a good vocabulary for the facts observed are obvious to all and the words are common to all; it is the instinctive selection of fundamental among all the facts observed and of the precise word out of the whole vocabulary."

(Greenins Lamborn.)

આ વ્યંય અર્થ અનેક પ્રકારનો છે: મુખ્યત્વે કરીને વસ્તુ-ધ્વનિ, અલંકાર-ધ્વનિ અને રસ-ધ્વનિ. દરેક પ્રકારમાં વ્યંય અર્થ વાચ્ય અર્થથી ભુલો જ છે. ત્રણે પ્રકારમાં રસધ્વનિ જ ઉત્કૃષ્ટ છે. આનન્દવર્ધન કહે છે કે મહાકવિનો મુખ્ય વ્યાપાર એ જ કે રસાદિને કાવ્યના અંગી તરીકે રાખીને તેની અભિવ્યક્તિને અનુકૂળ શબ્દ, અર્થ વગેરેની રચના કરવી. ફરી કહે છે કે પરિપાકવાળા કવિને રસાદિ તાત્પર્ય રહિત વ્યાપાર જ શોભતો નથી. આ પ્રમાણે રસ ગુરુવાકર્ષણનું મધ્યબિન્દુ છે અને એની આસપાસ સઘળું-રીતિ, ગુણ, દોષ, અલંકાર-વગેરે યોજાયેલું છે. આમ કાવ્યમાં લાગણીના ઉદ્બોધન ઉપર વધારે ભાર મૂકવા લાગ્યો અને રસનિષ્પત્તિ જ કાવ્યના મધ્ય તરીકે સ્વીકારાઈ. વિલાસાદિના વર્ણનદ્વારા સ્થાયી-ભાવ-વાસનારૂપે રહેલ-આસ્વાદ યોગ્ય દશામાં આવે છે તેને જ રસ કહેવામાં આવે છે. આ રસની પ્રતીતિ સહૃદયને, યોગીને બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર જેટલી આનન્દદાયી છે. એ વખતે ખીજ કાઈ ચીજની પ્રતીતિ થતી નથી અને હૃદય લાગણીના ઉદ્બોધનમાં એવું તો આનન્દમય થઈ જાય છે કે દુઃખનો અંશ રહેતો જ નથી. લાગણીમાં રૂબેરૂ કવિ પોતાની લાગણીનું પ્રતિબિંબ સહૃદયમાં પાડે છે અને તેનો આસ્વાદ તે જ રસ. જુઓ:

"All poetry expresses some one's feelings, and attempts to awaken the corresponding emotions in the heart of another. It is not the thing but the saying that moves us, not the matter but the manner of its presentation. Art is the expression of the artist's mood, not the representation of objective fact." (The Rudiments of Criticism by Lamborn)

આ રસનિષ્પત્તિ જ કાવ્યનું ખ્યેષ છે. “ We love poetry for its emotional appeal, its recall of those sensations and feelings which alone have made life worth living. Not that they were all pleasurable at that time, but the remembrance strains them clear from everything violent, harsh and bitter and shows even pain and grief in a chastened form that we may dwell on them tenderly.” (Mallan)

ત્યારે આવી લાગણીઓ કેવી અને કેટલી છે ! કેવી રીતે આસ્વાદની દશામાં રધાથી ભાવ આવે છે ? શા માટે તે આનન્દપ્રદ જ બને છે ? રસ એ ખ્વનિ કેમ ? ખ્વનિ શબ્દનો પ્રયોગ શા માટે, વગેરે સવાલો હવે પછી તપાસીશું.

આશુ]

ધર્મમંગલ

હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

શસ્ત્રો સજી જયપરાજય ચક્રમાંથી
સંસ્કારના શિખરપે ગ્રીસ-રોમ ખોલ્યાં.
સંસ્કારિતા મહીં ન માનવતા જરાયે
દાયેજને દિવસ સત્તર રોમ બાળે.
રે વાસુકિ વિષ મહીં અમી સ્હેજ હોશે
ઐશ્વર્યનું વિષ હલાહલથીય જૂંડું.

જે લોકશાસન મહીં ગ્રીસરોમને ના
લાધ્યું, અહીં ભરતવર્ષની પૂણ્ય ભોમે
સાચે અરોહ જગતાપ નિવારવાને
ઐશ્વર્યનું સુભગ મંગલ વિશ્વ માંહે.

એ ધર્મમંગલ ધડી જગદાહ વામે,
જેવી વપા પ્રપાતે પૃથિવી ઉર તણી વહ્નિબાળો શમે છે.

શ્રેષ્ઠભીક્ષા

‘હૃદયવર્ધન’

ઉગે છે ગગને ઉપા રગ્ગનિના અધારને ફેડવા,
છાંટે છે પૂરની અટાર ઉપરે સૌન્દર્યની લાલિમા.
થંડા વાયુ વહે, ટશેર કુટતી ઉત્સાહની, ક્રોધિલા
મીઠાં ગાયન ગાઇને ગજવતી કુલે ઘટા વાટિકા.

પ્રાતઃની પ્રતિભા જ્યારે સર્વાંગે પુનિતા બની,
નાખતો ભુદ્ધનો શિષ્ય ટેલ આ નગરે ફરી.

“ નિદ્રા તણા સુભગ પાશ મહીં પડેલાં,
ભગૃત થાવ નરનાર ! મદે ચડેલાં.
ને દેવ ભુદ્ધ અરથે કંઈ દાન લાવી,
ઓ ! કૃત કૃત્ય બનજો મુજને સમર્પી.”

વર્ષાતણા વાદળ દેહ ગાળી,
સંસાર કાળે વરસાવે પાણી.
ધર્મો તણો સાર જ ત્યાગ બાણી,
ઝોળી ભરો આ નરનાર ! ઊણી.”

ફરે ફરે પુનિત અનિલે ઘાવ આ કાંઈ જતાં
પોઢેલાં સ્ત્રી પુરુષ ઉઠિયાં, રાય ભગ્યો પલંગે,
છુંદાયેલા કુસુમ સરખાં ભોગના સાધનો ને,
મૃતિના અચળ પગલે ચાલવા ત્યાગી દેતાં.

રત્નોની ત્યાં થઇ ધારા વરસ્યા કંઈજો બહુ,
‘ ભુદ્ધ ભુદ્ધ ’ રટે મોંએ બોલે ના અન્ય બિશુજી.
“ પ્રભુજી શી કરે ઇચ્છા ? આની ભેટ ધરે તને ?
બોલ હે ! ભુદ્ધના શિષ્ય ” પૂછે છે સહુ માનવી.

“ માગે નહીં મોક્ષિતક-માલિકા ને,
વાંચે અલંકાર નહીં કદાપિ
અર્પે પ્રભુને અતિ શ્રેષ્ઠભીક્ષા”
ભિક્ષુક જોડ્યો કંઈ એદ પામી.

વાણી અભૂત સુણતાં સહુ દિગ થાયે,
ચિંતા તણા ઉદધિમાં સહુ ડૂબી જાયે,
ઝાળી અનાવિલ ધરી પુરથી સિધાવે,
ભિક્ષુક પંથ પકડે વનની ઘટાએ.

“ મને આપો ભિક્ષા સકળ જગના દેવ અરથે,
મહા ભિક્ષુ કાને પ્રભુપરમ એ ખુદ અરથે.”
કહી આગે આગે કદમ ભરતો, પાડી પડથો,
અરણ્યે મધ્યાહ્ને સહુ દિશમહીં ભિક્ષુ ભિખતો.

“ હે શિષ્ય શાક્યવરના, પળ થોભ ભાઈ,
આ રાંકની-ગરીબની ગ્રહ લેઈ ભાઈ.”
દેહે વિટેલ ચિથર અતિજલ્દ એક,
કંગાલ નાર વદતી સુણતાં અવાજ.

ઊગી આશ-ઉપા ગઈ પથિકની રાત્રિ નિરાશા અહો !
ભિક્ષુ વેણ સુણી ઉઠો વનમહીં આશા ઉરે જાંઘતો,
ચાલી એ લલના તરુવર તણા એથે કશું કાઢવા,
ને કાઢયું કપડું અહો ! તનતણું વસ્ત્રોહિની તે જાની.

કરી લાંબાં જાત્રે કરકમલ ને વસ્ત્ર પકડી,
તમે ભિક્ષાપાત્રે તરુવર તણી આથ લઈને:
ખર્ચા પુષ્પો ત્યારે પુનિત અવકાશથી સરસી,
અહા ! ભિક્ષા શ્રેષ્ઠા અરપણ કરી દેવપગલે.

સુધારક ધર્મમાં સુધારા*

કાકા કાલેલકર

આપનું આમંત્રણ સ્વીકારી અહીં આવ્યો એમાં એક અદ્દેશ એ હતો કે એ બહાને એકાદ દિવસ પરમાનંદભાગી જોડે રહેવાનો આનંદ મળશે. હમણાં હમણાં એમના અમદાવાદના માપણ સામે મારે તકરાર થયી છે. મને રહી રહીને આશ્ચર્ય થાય છે કે પરમાનંદભાગી જેવા સૌમ્ય અને સમધારણ વ્યક્તિઓના માપણમાં લોકોને એવું તે શું ખડ્યું દશે કે તેઓ એમને માર્ટિન લ્યુથર બનાવવા તૈયાર થયી ગયા છે! આકરા વિચાર ધરાવનાર દરેક મિત્રને સામી બાજુ બતાવી એને સૌમ્ય અને જવાબદાર બનાવવો એ અત્યાર સુધીનો પરમાનંદભાગીનો પ્રિય વ્યવસાય. એમનું માપણ આખું વાંચ્યા વગર જ હું કહી શકું છું કે એમાં ભૂતપાત કરનારું કે ઘિનાશક એવું કશું તત્ત્વ નથી, પણ જમાનો પરમાનંદભાગી જેવી સૌમ્ય ભૂતિ મારફતે પણ પોતાનો અવાજ પ્રગટાવી શકે છે.

સાંમળું છું કે અમુક સમાજે એમનો બહિષ્કાર કર્યો છે. એટલે આ બહિષ્કાર વિષે જ પ્રથમ બે શબ્દ કહું.

બહિષ્કાર એ દરેક સુસંસ્કૃત અને સંઘટિત સમાજનો સ્વાભાવિક હક છે. સુધરેલાં સમાજના હાથમાં એ એક અસરકારક અને સાત્ત્વિક શસ્ત્ર છે, પણ એ શસ્ત્ર બેધારી તલવાર છે: જેમની સામે એ વપરાય છે તેમને એ હણશે ત્યારે હણશે, પણ જે એ શસ્ત્રને વાપરે છે તે જો યોગ્ય પ્રસંગ, યોગ્ય પદ્ધતિ અને સ્વાભાવિક મર્યાદા ન ખાણે તો એ શસ્ત્ર એને જ પ્રથમ હણે છે. અમારી ન્યાતમાં એક સમજુ વૃદ્ધ પુરુષે એક વખતે આ બહિષ્કારની મીમાંસા કરી હતી તે અત્યારે મારી માથામાં અહીં કહી દઉં. સત્યાગ્રહાશ્રમમાં જઈ મેં હરિજનના હાથની રસોસી ખાધી, એટલે અમારે ગામ જનાં મેં ન્યાતવાળાઓને કહ્યું કે હું આ રીતે વર્તું છું. યુવરાતમાં છે એવું ન્યાતોનું બંધારણ અને જ્ઞાતિની પજવણી અમારે ત્યાં છે જ નહિ. છતાં ન્યાતવાળા ધારે તો બહિષ્કાર કરી શકે છે. મેં હરિજનો જોડે ખાધાનો એકરાર કર્યો એટલે કેટલાક માગીઓ બોલી ઊઠ્યા. “બેસો, બેસો; અમે પૂછ્યા આવીએ ત્યારે આવી પાતો અમને કહેજો.” એ જ વખતે પેલા વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું કે: “મારે પૈસાદાર માણસ હોય છે ત્યારે તો એનો બહિષ્કાર કરવાનું આપણે નામ નથી લેતા. દંભી માણસો પાખંડ વસાવે છે ત્યારે આપણે એમને સાણસામાં પકડી શકતા નથી. પછી એકાદ નિખાલસ અને સજ્જન માણસનો જ બહિષ્કાર કરવા નીકળીએ એ આપણને શોભે? એથી સમાજનું શ્રેય પણ નથી. આના જેવા લોકો રૂઢાચારને તોડે છે, પણ અનાચાર કરતા નથી. એટલે ન્યાત સામે થાય તોયે એમની પ્રતિષ્ઠા તો કાયમ જ રહે છે. અને બહિષ્કાર કરનાર લોકો જ વગોવાય છે. જો નિર્મળ લોકોનો બહિષ્કાર કરી આપણે એમને ખોસી બેસીશું તો ન્યાતમાં રહેશે શું? એટલે સારો રસ્તો એ છે કે એમનું નામ જ ન દેવું. કલિયુગ છે એટલે જે યશ

* સં. ૧૯૬૨ના પર્વપત્ર પર્વ અંગે, મુંબઈમાં આપેલું વ્યાખ્યાન.

તે આપણે જોવાનું રહ્યું.” એ વૃદ્ધ પુરુષની દૃષ્ટિ સાચી હતી. કલિયુગવાળી એમની દક્ષીણમાં કશો ભાવ નથી એ તો સહેજે ધ્યાનમાં આવે એમ છે.

સમાજનો આચાર જમાને જમાને તપાસાય એ જરૂરનું છે. એમાં જરૂરી ફેરફાર થાય એ પણ આવશ્યક છે. જેમ શરીરમાં નવું પોષણ રાજ સુમેરતા જોડીએ છીએ અને કયરો પણ શરીરમાંથી રાજ કાઢી નાખીએ છીએ અને તેથી જ શરીર નીરાગી રહી સેવા આપે છે, તે જ પ્રમાણે સમાજ-શરીરનું પણ છે. જેમ ખોરાકનું કાળે કરીને લોહી થાય છે અને નકામે ભાગ મેલના રૂપમાં નીકળી જાય છે, તેમ સારામાં સારી જૂની વ્યવસ્થા તે તે કાળને પોષણ આપી શેષમાં સંગ્રહ રહી જાય છે. એને જો કાઢી ન નાખીએ તો સમાજશરીર ગંધાય છે અને રોગી થાય છે. રાજનો વિકાસ અટકાવી દડીએ ત્યારે કોઈ વખતે સન્નિપાતની મેડે એકાએક ક્રાન્તિ ફાટી નીકળે છે. વિકાસ અટકાવવો એ ક્રાન્તિને નોતરવા સમાન છે, પૂછો એ ક્રાન્તિ પરદેશી હુમલાના રૂપમાં થાઓ કે અંદરના બળવાના રૂપમાં થાઓ.

સામયિક સુધારા વિના ધાર્મિક જીવન ટકાવી જ ન શકાય, એટલા માટે જ સામાજિક સુધારાના—સામાજિક પ્રગતિના સાર્વભૌમ નિયમો જાણી લેવા જોડીએ. હજારો વર્ષોનો અનુભવ અને ઇતિહાસ એમની પાસે છે તેઓ જો ધર્મવિકાસનું અને જીવનપરિવર્તનનું શાસ્ત્ર ન રચે તો તેઓ ઋષિમુનિઓની પરંપરાને લજવશે. આપણા સ્મૃતિકારો વખતોવખત ધર્મવ્યવસ્થામાં ફેરફારો કરતા જ આવ્યા છે. હવે આપણે આવા ફેરફારોનું આખું શાસ્ત્ર તૈયાર કરવું જોડીએ. તો જ આપણે આપણા સમાજનું જહાજ જીવનસાગરમાં સહીમક્ષામત હંકારી શકીશું. આવી રીતે જીવનવ્યવસ્થા ફરીફરી તપાસીને જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન નવેસર ગોઠવનારાઓમાં ભગવાન મહાવીર એક અગ્રેસર હતા. એમનો જમાનો કેવો હતો એ તપાસીએ.

*

*

*

ભારતીય યુદ્ધની ઘટના સાર્થોનાં જીવનમાં મારેમાં મારે ક્રાન્તિકારી નીવડી. અંગ્રેજ અને જર્મન વચ્ચેનો મારોવેરનો વિશ્વવ્યાપી વિગ્રહ જેમ આજની દુનિયાને હજી નડે છે, તેમ જ કૌરવ પાંડવ વચ્ચેનું એ સર્વનાશી મહાયુદ્ધ ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિને જીવલેણ નીવડ્યું. ભારતીય યુદ્ધ પહેલાં, જેમાં રાજરાજ પંચીસપંચીસ હજાર ગોવંશનું આલંબન થતું, એવા મહાયજ્ઞો કરવામાં રત્નિદેવ જેવા સમ્રાટો સાર્થકતા માનતા. રાજાઓ, સમ્રાટો થવા માટે હુસારુંસી પલાવી એકબીજાનો નિપાત કરતા અને એક દિગ્વિજય કરવા માટે કરેલા રાજસંદારનું પાપ ધોડી કાઢવા એટલો જ હિંસક બીજો યત્ન કરતા. એથી મીઠ્ઠાચાર્ય અને ધર્મરાજ જેવા પુણ્યપુરુષોને ક્ષાત્રધર્મ પાપી છે એવો એકરાર કરી એનો ધિક્કાર કરવાનું મન થયું. સેવાથી પોતાના કુટુંબી બનેલાં અસંખ્ય જાનવરોનો—ગાય, બળદ અને ઘોડાઓનો—યત્ને નામે સંદાર કરવા સૂચવનાર વેદોથી ત્રાસી જતી એક ઋષિ બળવાનું વચન બોલી ગયો: ‘યિન્ વેદાઃ।’ વેદિક સંસ્કૃતિની જાહોજલાલીમાં આવું વચન કાઢવું એ તો વરહૂનની લડાઈ લડતાં દિન્ડેન્બુર્ગ આગળ યુદ્ધનો નિર્ણય કરવા જેવું દિમતમર્યું હતું. વેદિક ધર્મના અભિમાની આપણા પૂર્વજોએ આ વચન પણ નોંધી રાખ્યું છે. એ તેમની ઐતિહાસિક પ્રામાણિકતા જેમ સૂચવે છે, તેમ એ જમાનાની અકળા-યેલી ધર્મબુદ્ધિનું પણ દ્યોતક છે.

ભારતીય યુદ્ધ, યાદવોની કાઠિયાવાડી યાદવાસ્થળી અને આસ્તિક ઋષિએ બંધ પાડેલું જનમેજયનું સર્પસત્ર એ બધા વાતાવરણનું એમને સ્મરણ હતું એવા લોકોએ આખી જીવન-દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન કરવાનું નક્કી કર્યું.

એ વિચાર ધીમે ધીમે પાકતો ગયો; છસો વરસ સુધી પાક્યો અને એમાંથી આર્ય-પરંપરાના બે પંથો જામ્યા. આપણે એમને બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ તરીકે ઓળખીએ છીએ. નહિ વેરેણ વેરાણિ સમ્મન્તીઘ કુદાચન । અવેરેણ ચ સમ્મન્તિ एस धम्मो सनन्तनो ॥ એમ કહી બુદ્ધ ભગવાને અવેરનો સંદેશો આપ્યો. દુર્લભ સેતે પરાજિતો । એ અનુભવ હોવાથી પ્રજાએ એ સંદેશો સ્વીકાર્યો. બુદ્ધ ભગવાને માંસાહારનો મલે નિપેધ ન કર્યો હોય પણ એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે જ્યારે માણસજાત યજ્ઞને નામે પશુહત્યા કરતી ન હતી, ત્યારે માણસોમાં રોગો નહિ જેવા જ હતા. પશુહત્યાને પરિણામે જ ૭૨ રોગો માણસજાતને વળગ્યા છે.

અને સાતપુત્ર વર્ધમાન મહાવીરે તો અહિંસાને જ પરમધર્મ બતાવી મનુષ્યજીવનનો આખો પાયો ફેરવી નાખ્યો. અવેર, અહિંસા અને ગૌરક્ષાની કલ્પના વૈદિક કાળમાં ન હતી એમ નહિ, ધર્મનો પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર પણ અનુભવે જ થાય છે. બુદ્ધ અને મહાવીરના વખતમાં જ ઋષિદેવ અહિંસાનો પ્રેમધર્મ લોકદૃષ્ટ થયો. એમના કાલ પછી ભારતમાં યજ્ઞો થયા જ નથી એમ ન કહેવાય, પણ રાષ્ટ્ર-ધર્મના હૃદયમાં એ અપ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂક્યા હતા. એ જૂની સંસ્કૃતિના મણુકારાની પેઠે સંભળાયા અને અનાદરના મૌનમાં વિલીન થયાં. જ્યાંત્યાં જનહૃદય પૂછવા લાગ્યું કે જ્ઞાડોનો સંહાર કરી, પશુઓની કતલ કરી, લોહીમાંસનો કાદવ ફેલાવાથી જો સ્વર્ગે જવાતું હશે તો નરકે જવાનો રસ્તો કયો વાડુ ?

અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ વસતા ખેડૂત વીરો વચ્ચે વવલી નદીના પાણી માટે જ્યારે યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને બન્નેના આગેવાનોને મેળા કરી પૂછ્યું કે પાણી કિંમતી છે કે માંસીનું લોહી કિંમતી છે ? પાણી માટે લોહી રેડ્યું એ ડહાપણ ક્યાનું ?

યયાતિ રાજાએ પોતાનું અને પોતાના દોકરાનું યૌવન અનુમતી સમ્રાટ-સુલભ બધા મોગો મોગવ્યા પછી અનુભવવાણી ઇચ્છારી કે દુનિયામાં જેટલા ચોખ્ખા અને તણ છે, જેટલાં અશઆરામનાં સાધનો છે તે બધાં એક માણસ પોતાનાં કરે તોયે એનાં સુખોપમોગને માટે તે પૂરતાં નથી, એને તૃપ્તિ ન અપવાવી શકે. માટે વાસનાનો જ ત્યાગ કરી સંતોષ કેળવવો એમાં જીવનની સરળતાદ્રી કૂંચી છે. ભગવાન મહાવીરે પણ લોકોને એ જ કહ્યું. હિંસાદારા બીજાને દબાવવા કરતાં તપદારા પોતાની વાસનાઓ દબાવવી એ જ વિશ્વજિત યજ્ઞ છે, એમાં જ જીવનસાફલ્ય છે. માણસનું જીવન એની આસપાસનાં શાપ અને ત્રાસરૂપ થવાને બદલે આશીર્વાદરૂપ થાય એમાં જ ધર્મ રહેલો છે. તપના મૂળમાં આ જ વસ્તુ છે. તપ ચિંતા જીવન નિષ્પાપ થાય નહિ.

જેમ યજ્ઞનો અસલી મગ્ય જીવન-સિદ્ધાંત તે વખતના લોકોએ પશુહત્યા કરીને મગાડ્યો, તેમ ત્યાર પછીના લોકોએ તપનું સર્વમંગલત્વ વીસરી જતી એને અર્થવગરનું દેહદંડન કરી મૂક્યું. આપણાં દેશમાં મહાનમાં મહાન ધર્મસિદ્ધાન્તોને અર્થ વગરની યાત્રિક ક્રિયાનું રૂપ આપવામાં લોકોએ બુદ્ધિદ્રોહ અને સમાજદ્રોહ મોટો નથી કર્યો.

આદારશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, મગેરે મનુષ્યોપયોગી શાસ્ત્રોનો જેમણે અત્યંત અને અદ્યવધિ (up-to-date)

અભ્યાસ કર્યો છે તેવા સમાજહિતૈથી લોકોએ ધર્મશાસ્ત્રનો ફરીફરી વિચાર કરવો જોઈએ, અને પોતાના જમાનાના સ્વકીયોને દોરવવાનું કામ કરવું જોઈએ.

એવી સનાતન આવશ્યકતા ન હોત તો મગવાનું બુદ્ધ અને મહાવીર જેવાને પુરુષાર્થપૂર્વક પ્રજાને સનાતન ધર્મની નવેસર દીક્ષા આપવાનું આવશ્યક ન જણાત. ધર્મ ગમે તેટલો સુગ્વળ હોય, માનવી બુદ્ધિની કે અનુદિની જડતાને કારણે એના ઉપર રાખ વાજવાની જ. એ રાખ ખંખેરીને જૂનાં ધર્મતત્ત્વોનો સંસ્કાર કરીને ધર્મને નવેસર ચાલના આપવાનું કામ યુગે યુગે થતું આવ્યું છે. માટે જ ધર્મ ટક્યો છે. ધર્મના ગ્રંથો, ધર્મનાં મંદિરો, ધર્મના સાધુઓ અને મુનિઓ અને ધર્મના અભિમાનથી અહિંસા, સત્ય અને ક્ષાન્તિ બધું મૂલી જમી ધર્મનો જ દ્રોહ કરનાર આચાર્યો, ધર્મનું રક્ષણ નથી કરી શકવાના. ક્ષાન્તિ, તિતિક્ષા અને યુદ્ધારતા જેમનામાં છે, સામા પક્ષની દલીલમાં રહેલો સત્યાંશ અને શુભ હેતુ સમજવા અને સ્વીકારવા જેટલો સ્વાદ્વાદ જેમને ગળે ભૂતર્યો છે એવા ધર્મપરાયણ લોકો જ ધર્મના રક્ષક હોય છે. ઊંચ ધર્મમાં જન્મ પામવાથી માણસ ઊંચ થતો નથી, પણ ઊંચ જીવનથી જ તે ઊંચ થાય છે એમ બુદ્ધ અને મહાવીર અનેક વાર કહી ગયા છે.

ધર્મ એટલે જ જીવનસુધારો. પ્રાકૃત પ્રજાનું જીવન આહાર નિદ્રાદિ હાજતો, રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓ અને દંભ મત્સરાદિ વિકૃતિઓ પ્રમાણે જ વહે છે. એમાં સુધારો કરી જીવન સંસ્કૃત બનાવવું એ જ ધર્મનું પ્રધાન કામ છે. જેમ જીવન પર કાટ ચઢે છે તેમ ધર્મવચનો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર પણ કાટ ચઢે છે. એ કાટ ખંખેરવાનું કામ ધર્મ પોતે જ ન કરે તો કોણ કરે? સામાજિક સુધારો કરવા માટે જ ધર્મનું પ્રયોજન છે. બુદ્ધ અને મહાવીર પછી સમાજ-સુધારકોની આવશ્યકતા રહી નથી એમ કોંઝી કહેવા જાય તો બુદ્ધ અને મહાવીરની પણ કશી જરૂર નહોતી એમ જ શિદ્ધ થવા બેસે. દરેક ધર્મસંસ્થાપક વિષે આ જ ન્યાયે જાણવું. પછી ગ્રંથવચનો મહે ગમે તે કહે. 'એવો એકે દેશ નથી અને એકે જમાનો નથી કે જેને સમાજસુધારો કરવા ધર્મસંસ્થાપકો ન મળ્યા હોય.' તેથી સમાજસુધારાના સિદ્ધાંતો આપણને ધર્મ પાસેથી મળી શકે એમ છે, અને એનો અપયોગ પ્રગતિ સાધવા માટે, ધર્મસંસ્થા સુધારવા માટે જ સૌથી પ્રથમ આપણે કરવો જોઈએ.

પ્રગતિ એટલે શું? એ સવાલ હંમેશા ઝૂટે-છે. જ્યાં જીવનના આદર્શો વારંવાર બદલાય છે ત્યાં પ્રગતિની દિશા નક્કી કરવી સહેલી નથી. તે વ્યવસ્થાના લોકોને તાત્કાલિક જે ષિષ્ટ લાગે તે તરફ જવા માટે જોઈતા ફેરફાર કરવા એનું નામ પ્રગતિ, એમ સામાન્યપણે કહી શકાય. લોકોને રુચે એ દિશામાં જ લોકો જવાના. એક વખતે સંગીત અને નૃત્યને આપણા લોકોએ વખોડી કાઢ્યું. એને સામાજિક સડાડપ સમજી ગયા જમાનાના અમુક લોકોએ એમની સામે હુંબેશ ચલાવી. આજે એ જ સંગીત અને નૃત્ય આપણી સંસ્કૃતિની પ્લાસિયત તરીકે આપણે કેળવીએ છીએ અને દુનિયાને સ્વીકારવા નોતરીએ છીએ. રમતો પાછળ વખત બગાડવા માટે આપણે આપણા છોકરાઓને સજા કરતા હતા. આજે રમતોમાં જે નિઘાર્યો ભાગ ન લે તેને વઢીએ છીએ. આપણા પોપાકનું પણ એમ જ છે. માંસમદિરાના સેવનમાં જ પ્રગતિ રહેલી છે એમ માનનારાય એક જમાનો આપણે ત્યાં થયો ગયો. આદર્શો દિવકાની પેઠે બે છંડા વચ્ચે જોડા ખાય છે. છતાં પ્રગતિ જેવી કાંઝીકી રચાથી વસ્તુ છે. અને બધા જમાનાને ષિષ્ટ જણાય એવાં કેટલાંક તત્ત્વો પણ કેળવવા એવાં છે જ. એનો વિચાર

આગળ જતાં કરીશું. સામાન્યપણે એમ જોવાયું છે કે સમાજને સ્થંધ અને પ્રગતિ બંને તરફ સાચવવાં પડે છે. જો સ્થિરતા ન હોય તો સામાજિક સદ્ગુણોની મૂડી બંધાય જ નહિ, ચારિત્ર્ય ફેળવાય નહિ અને માણસને સામાજિક જીવનનો વિશ્વાસ પણ ન બેસે. બૂઝવું જો આપણે અપરિવર્તનવાદી બન્યા તો જીવન કટાક્ષી જશે, કોઢવાક્ષી જશે, અને તમામ જીવનરસો સુકાઈ જશે. સ્થંધ અને પ્રગતિ આ જોડિયાં તરફો થમ અને વિરામની પેઠે કોક કોક વાર એક પછી એક આવે છે. એ પણ પ્રગતિનો મોટો સિદ્ધાંત છે. એ બંનેની અપરિહાર્યતા ધ્યાનમાં લેતીને જ સામાજિક જીવનના નિયમો ઘડી કાઢવા જોઈએ. ધર્મશાસ્ત્રોએ સામાજિક નિયમો વખતોવખત ઘડ્યા છે. નિયમો ઓછા આપ્યા છે અથવા સામાન્ય બુદ્ધિથી પર એવા અલૌકિક દૃષ્ટિવાળા લોકો જ આપી શકે છે, એવી માન્યતા આપણા સમાજની કરી રાખવામાં આવી છે. પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં તો બધા જ ફેરફારો કરે છે પણ માન્યતામાં બધા અપરના વિચારને જ અંતેજન આપે છે કે ધર્મ આપેલી સમાજવ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાનો સમાજને હક જ નથી. પ્રત્યક્ષ અનુભવ, એ અનુભવ અપરથી થતો વિચાર, સમાજની લાગણીઓ અને સમાજમાં વિકસતી સનાતન શ્રદ્ધા એના પર જ સમાજવ્યવસ્થા આધાર રાખે છે. આમાંની શ્રદ્ધા એ તે તે સમાજનું મૂળ ધન છે. એ ધનનું જતન કરવું એ સામાજિક શક્તિનો મૂળ મંત્ર છે. ક્ષણે ક્ષણે ફેરબદલ કર્યા કરીશું તો સમાજ રેતીના ઢગલા જેવો થશે. એમાં ધૃતિ (કોહીલન) આવશે જ નહિ, અને જો ફેરફારો ન જ કરવાનું નક્કી કરીશું તો મડદાની પેઠે સમાજ સડવા માંડશે.

સમાજમાં આવશ્યક ફેરફારો કર્યા છતાં ફેરફારો કર્યા નથી એમ - માનવામનાવવામાં દરેક સમાજે શ્રેય જોયું છે. ન્યાયાધીશો દરેક વિવાદનો સુકાદો આપતાં કાયદામાં ફેરફાર કરે જ છે, પણ નથી કર્યા એમ બતાવવાનો એમનો પ્રયત્ન હોય છે, અને legal fiction કહેવાય છે. સમાજવ્યવસ્થા ધર્મશાસ્ત્રના હાથમાં સોંપ્યા પછી ત્યાં પણ ફેરફારો નથી કર્યા એમ બતાવવું પડે છે એટલા માટે માખ્યકારો શાખ્યો રચે છે અને એક જ શાસ્ત્ર માન્ય હોવા છતાં જુદાજુદા માખ્યકારના અર્થ પ્રમાણે લોકોના વાડા બંધાય છે. શાસ્ત્રવચનનું પ્રામાણ્ય સાચવી લોકો પોતાને માન્ય એવા માખ્યકારના વચનને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. ભૈત્યાર સુધીનો બધા દેશોનો ઇતિહાસ જોતાં પ્રગતિનો આ પણ એક સાર્વભૌમ નિયમ કહી શકાય.

સામાજિક પ્રગતિનો બીજો એક મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત વધે જોવાયો છે. એક જામનો ધર્મવ્યવસ્થાના બાહ્ય આકાર સાચવી એ આકારમાં મચડાવવાના મસાલામાં ફેરફાર કરે છે. પશુના માંસનો યજ્ઞ કરવાને બદલે માંસનો—(અડનો) પશુ બનાવીને એને વધેરે છે અને માને છે કે માંસ યજ્ઞ સચવાયો છે. આમ અંદરનો મસાલો પૂરેપૂરો બદલાયા પછી નવા લોકો દલીલ કરે છે કે મસાલો એ મુખ્ય વસ્તુ છે, આકાર એ ગૌણ વસ્તુ છે, માટે અંદરની વસ્તુ સાચવીને એને ગમે તે આકાર આપીએ એમાં ધર્મત્રોડ થતો નથી, તરત્ત સચવાય એ જ મહત્ત્વનું છે. આમ આકાર બદલાયા પછી નવા આકારને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે અને ફરી એમાં નવો મસાલો સ્વીકારવાની તૈયારી થતી જાય છે. જૂનું એક વચન છે: ષણ્ણ્યેકેન પાદેન તિષ્ઠ્યેકેન વશ્ચિત્તઃ । એક પગ ઊપાડીને આગળ મૂકવા માટે બીજો પગ અડગ સ્થિર રાખવો પડે છે. ઊપાડેલો પગ આગળ સ્થિર થયા પછી પાછળના અડગ પગનો ડગવાનો વારો આવે છે. આમ જ સામાજિક પ્રગતિ થતી આવી છે. આ સિદ્ધાંત એમણે જાર્યો તેમની સમાજસેવા કરવાની શક્તિ ધણી વધે છે.

આજનો જમાનો ચર્ચાનો છે. જે વસ્તુ વિષે મનમાં પરમ આદર હોય એની ચર્ચા કરાય નહિ એવો જૂનો નિયમ હતો. માતા, પિતા કે ગુરૂની આજ્ઞાનો વિચાર કરાય જ નહિ, આજ્ઞા ગુહ્યાં હાવિચારણીયા ॥ મુરબ્બીઓના વર્તનના કાજી આપણે ન થઓએ, તેઓ જે કરે છે તે અત્તમ જ છે; શુદ્ધાસ્તે ન વિચારણીયચરિતા: । એ વૃત્તિ પણ ખૂબ કેળવાયી હતી. આજે જેની ચર્ચા જ ન થઓ શકે એટલી પવિત્ર વસ્તુ એકે રહી નથી, બંધા જ બંધો જ વસ્તુઓ ચર્ચે એમાં અમુક કેળવણી છે અને અનધિકારચેષ્ટા પણ છે. આ વાટે સમાજની આગેવાની ક્ષુદ્ર લાગણીઓ ભુસ્કેરનાર' બેજવાબદાર લોકોના હાથમાં સહેજે જાય છે, પણ આ દોષ ટાળવા માટે જો નિયમ કયો હોય કે 'અધિકારી પ્રરૂપો જ' ચર્ચા કરવાને લાયક ગણાય' તો એના પણ ખુદા ગુણદોષો છે જ. તેમ કરતાં એક રીતે સમાજહિતનો વિચાર પીઠપણે થાય છે, પ્રજાનો બુદ્ધિભેદ થતો નથી, સ્થિરતા સચવાય છે, અને સમાજ જંબરદસ્ત સામર્થ્ય કેળવી શકે છે, પણ આવી સ્થિતિમાં ઘણી વાર લોકકેળવણી અટકે છે અને આગેવાનોનો ન્યાત બંધાય છે. સમાજની કાર્યશક્તિ વધ્યા છતાં સૂક્ષ્મશક્તિ કટાચી જાય છે અને આગેવાન કોમનો નૈતિક અધ:પાત થતાં આખો સમાજ માંગી પડે છે.

*

*

*

ધર્મસુધારા કરનાર લોકો પરમ ધાર્મિક અને ત્રિકાલજ્ઞ હોવા જોઈએ. ધર્મના વિધિ-વિધાનમાં અને બાહ્ય રિવાજોમાં જે ક્રાન્તિ કરી શકે તેની પાસે ધર્મનો આત્મા અખૂટ હોવો જોઈએ. એમણે ધર્મતત્ત્વનું રહસ્ય પોતાનું કરેલું હોવું જોઈએ. આવા લોકો દરેક જમાનામાં અને દરેક દેશમાં કે સમાજમાં પેદા થાય જ છે એમ ધર્મગ્રંથમાં લખ્યું છે અને અંતિહાસમાં દેખાઈ આવ્યું છે.

ત્રિકાલજ્ઞનો અર્થ આપણે બરાબર સમજવો જોઈએ. લાખો વર્ષ પૂર્વે અને લાખો વરસ પછી કંઠી કંઠી ઘટનાઓ બની છે અથવા બનવાની છે, દરેક વ્યક્તિ શું કરી ચૂકી છે અને શું કરવાની છે એ વધુ વિગતવાર જે જાણે તે ત્રિકાલજ્ઞ એવી માન્યતા સમાજમાં ફેલાયી છે. પોતાને ઓશ્વર તરફથી સંદેશો મળે છે એવો એમનો દાવો તે મહંમદ પેગંબરે કરે છે કે બીજી ક્ષણે શું થવાનું છે એ ખુદાએ ન તો પોતાનાં નબીઓને કહી રાખ્યું છે, ન ફેરસ્ટાઓને. ભવિષ્ય વિષેનું જ્ઞાન ખુદાએ પોતાની પાસે જ રાખ્યું છે. એટલે કે સર્વોચ્ચ માણસને પણ ભવિષ્યની વિગતોનું જ્ઞાન મળે એમ નથી. ત્યારે ત્રિકાલજ્ઞનો અર્થ શો ?

દીર્ઘકાલના અંતિહાસના અધ્યયનથી જે માણસ ભૂતકાલનું સ્વરૂપ બરાબર જાણે છે અને લોકસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અને વહોળું નિરીક્ષણ કરવાથી વર્તમાનકાલની વસ્તુસ્થિતિ સાથે પૂરેપૂરો પરિચય ધરાવે છે તેને, એણે શાસ્ત્રીય વૃત્તિ કેળવી હોય તો, સમાજશાસ્ત્ર રચતાં આવડે છે અને એ શાસ્ત્રને જોરે ભવિષ્યનો પ્રવાહ—વિચારપ્રવાહ તેમજ ઘટનાપ્રવાહ—કંઠી દિશામાં વહેશે એ સહેજે કળી શકે છે; પછી આના શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિવાળાને આપણે ત્રિકાલજ્ઞ કહીએ છીએ. દરેક દેશના અને જમાનાના સર્વોચ્ચ આગેવાનો આવી રીતે ઓછાવધતા પ્રમાણમાં ત્રિકાલજ્ઞ હોય જ છે. અને જે આ અર્થમાં ત્રિકાલજ્ઞ છે તે જ સમાજનું વહાણું હંકારી શક્યા છે.

આવા માણસમાં એક વિશેષ શક્તિની આવશ્યકતા હોય છે, અને તે છે ભવિષ્યના આદર્શની જ્ઞાંતી. જેમ જહાજનો ટંકેસ પોતા પાસેના નકશા પ્રમાણે જહાજ ચલાવે છે, જેમ મકાનો બાંધનારા પોતાના નકશા પ્રમાણે બધું ચણતર કરે છે, જેમ કોઝી મહાકાવ્યના લેખક ધારેલા સુદેશ પ્રમાણે કાવ્યનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ સમાજનો ધુરીય, સમાજનો

સંઘવી પોતાના મનમાં જે આદર્શ બંધાયો હોય તે તરફ નિઃશંકપણે સમાજને દોરે છે. એની આગળ એના આદર્શનું ચિત્ર જેટલે દરજ્જે રચે અને જીવતું હશે તેટલે દરજ્જે એ વિશ્વાસપૂર્વક સમાજને રસ્તા બતાવશે. બુદ્ધ અને મહાવીર આવા સમાજસુધારકો હતા, તેથી જ પોતાની પાછળ આવી સમર્થ સંસ્કૃતિ તેઓ મૂકતા ગયા.

પણ પાછળના લોકો ધર્મરહસ્ય ઘૂલી જાકે કેવળ રૂઢિને અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહે છે. અહિંસાધર્મનો સર્વત્ર વિજય થયેલો જોવા બિચ્છનાર જૈનોમાં જ્યારે સામસામે મારામારી થાય છે અને તે પણ ધર્મના નામે સારે ધર્મે લનવાય છે. શમદમનો અપદેશ કરનારા આચાર્યો જ્યારે રોસે મરાય છે અને કોઝીતો સત્યાનાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે ત્યારે જે ધર્મને નામે તેમને પ્રતિજ્ઞા મળી છે તે ધર્મ વિમાસણમાં પડે છે કે હવે હું ક્યાં જાણું? જેમનો આધાર મુખ્ય ગયો તેઓ મારા રક્ષક હોવાનો દાવો તો કરે છે, પણ એમના જીવનથી જ મને ગૂંચળાવી મારે છે! મધ્યપ્રાંતમાં નાગપુર પાસે રામટેક કરીને એક રથાત છે. ત્યાંનું એક જૈન મંદિર જોવા ગયેલો, એને બારણે બંદુક, તલવાર આદિ શસ્ત્રો રાખ્યાં હતાં અને સિપાહીઓ મંદિરનું રક્ષણ કરતા હતા! મંદિરમાં સંઘરેલી ધનદોલતનું રક્ષણ આમ જરૂર થતું હશે પણ અહિંસાધર્મનું તો ત્યાં અર્પંડ ખૂન જ પાલ્યું હતું.

ધનદોલતના ઢગલા અને અહિંસાનો મેળ થાય નહિ. યુરપમાં અહિંસાવાદી ક્વેકર લોકોને અને હિંદુસ્તાનમાં અહિંસાવાદી જૈન લોકોને ઠીકઠીક માલદાર સ્થિતિમાં જોઈ મનમાં શંકા જાય છે કે સા.લોકોને અહિંસાધર્મ બરાબર સમજાતો હશે? ગરીબોનો વૃત્તિચ્છેદ કર્યા વગર કોઈ ધનવાન થઈ શકે જ નહિ. અને વૃત્તિચ્છેદમાં શિરચ્છેદ કરતાં ઓછો હિંસા છે જ નહિ. જો ધર્માચાર્યો ધર્મનો વિજય જોવા માગતા હોય તો એમણે સમાજની અન્યાયમૂલક વ્યવસ્થા બદલાવવી જ જોઈએ, અને દરેકને એની મહેનતનું ફળ પૂરેપૂરું મળી શકે એવી સ્થિતિ લાવવા પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ.

આહારશાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ નિયમો જૂના વખતમાં ઘડાયા એ સાંતું જ થયું, પણ આજે એ નિયમો બદલાવવા જ જોઈએ. નવું આહારશાસ્ત્ર સપાટામેર વધે છે. એના લાભ ધર્મની દૃષ્ટિએ લઈ પોતાના સમાજને નવો રસ્તો દેખાડવો જોઈએ. ફુગળી, વટાકા, રીંગણાં કે ટમાટા ન ખાવામાં ધર્મ સમજનાર લોકો જીવડા બુકાળોને તૈયાર કરેલો રેશમનો માંઘ ઘરમાં તેમ જ અપાસરાઓમાં કેમ વાપરતા હશે એ મારી સમજમાં નથી આવતું. પણ આ તો પ્રમાણમાં ઊંચું વસ્તુ થઈ. સ્ત્રીને ત્રણ, દરિજનો ત્રણ, ગરીબી ત્રણ, ખેડૂત અને મજદૂર ત્રણ જે જીવનવ્યાપી અન્યાય ચાલી રહ્યો છે તેને અટકાવવા ધર્મવીરોએ કેડ કરાવી જોઈએ.

જૈન એટલે વીર: એણે તો હમેશાં લડવાની તૈયારી રાખવી જ જોઈએ. એનું શસ્ત્ર અહિંસા છે પણ તેટલા મારે ઓછા વીરવૃત્તી એનું ચાલવાનું નથી. જે ધર્મ એક મહાન સુધારક રચાયો તેના અનુયાયીઓ પોતે જ સુધારાની મામે થાય એ એક આશ્રયની ઘટના છે. બુદ્ધ અને મહાવીરે જાતિભેદનો વિરોધ કર્યો, અરપૃથક્તા સ્વગણી, અને છતાં એમના અનુયાયીઓ જાતિના અભિમાનથી મરાયા છે અને અરપૃથક્તા ટકાવવામાં ધર્મ સમજે છે!

આવી સ્થિતિ જોઈને જ એક જણે અવશામીને કહ્યું છે: શંતો ધર્મ ચલાવે છે, અને આચાર્યો અધર્મનું ખૂન કરી પાછા એની મમીની પૂજા કરે છે. આમ થતું જ જોઈએ એમ દુઃખાનંદો નથી, એટલે જ આશા રાખું છું કે ધર્માચાર્યો પોતાની પ્રતિજ્ઞાને નહિ પણ ધર્મને જીવતો રાખવા પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેશે.

સાંજે

[મંદાકાન્તા]

પ્રબંધકારક ન. રાવળ

સંધ્યા ટાણે શ્રમે વિસરવા કે'ક આરામ લેવા,
સંધ્યા કેરું નિતનિત નવું સૌમ્ય સૌન્દર્ય જોવા,
સ્નેહી પાસે મૃદુલ ઉરના ભાવ વિશ્રમ્ય કે'વા,
બતાતાં વૃન્દો કંઈક દરવા મન્દિરે કાલિકાના.

આ વાટે મેં પણ સુહૃદયની સાથે સાંજે વિતાવી,
સાથે સંધ્યા, શશિ ઉદય, તારામઢી રાત ન્હાળી,
ખાલી કીધા અહિં જ ઉરના ગૂઢ, મોંઘા ખલ્લના,
જે પાસેનાં કદિય નવ કંઝ્યાં હતાં વારિ પહેલાં.

આજે રસ્તે ઉડતી હંતી આનન્દની છોળ છોળો,
મૂંગા મૂંગા સ્વજન વિષુ તે માર્ગને કાપવાનો,
ખડાનાઓથી કુદરત તણા રોકી જે રાખતો, તે
આવ્યો તેવો ઘરભણી મને તુર્ત પાછો ધકેલે.

—રે! તહોયે આ અધિક તુજની' યાદને આપનારા
રસ્તે મીઠા-કટુ, પદ વળે સાંજના રોજ મારા.

રાજકીય નોંધો

‘નિરીક્ષક’

હિંદ અને સામ્રાજ્યવાદી વિચાર

એક જર્મન અધ્યાપક શરૂ થયા બાદ છેક-મ્યુનિચની સંધિ થયા સુધી યુરોપમાં વિગ્રહનાં વાંદળ ઝંખૂંમી રહ્યાં હતાં. હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં બ્રિટિશ વડાપ્રધાને કરેલી છેલ્લી કેટલીક જાહેરાતોમાં જે તથ્ય હોય તે એમ લાગે છે કે જે એકાદો વેદિયાને દિટલરની માગણી કબજાવાની ફરજ ન પાડવામાં આવી હોત તે યુરોપિયન વિગ્રહ કરવાની દિટલરે સંપૂર્ણ યોજના અને તૈયારી કરી રાખી હતી. અને માત્ર છેક છેલ્લી ધડીએ બ્રિટિશ વડાપ્રધાને મળવાનું નક્કી કરવાને કારણે તે પોતાની સુલાકાતને પરિણામે દિટલરની માગણી કબજા રાખવાને લીધે જ વિગ્રહ શરૂ થતો રહી ગયો હતો. વિગ્રહ શરૂ થાય એટલે વરેલેગેરે બ્રિટનને પણ અનિવાર્યપણે એમાં સંડોવાવું પડે એમાં કોઈને શંકા નહોતી. બ્રિટન વિગ્રહમાં જોડાય એટલે સૈન્ય બ્રિટિશ સામ્રાજ્યતા હિંદ જેવા બંદોવાન દેશોને પોતાને પક્ષે બ્રિટન યુદ્ધમાં સંડોવે. કારણ કે હિંદની પરદેશનીતિનું સંચાલન વ્હાર્ફટ હોલ પ્રેરિત ઇડિયા ઓફિસ મારફતે થાય છે. હિંદી પ્રજામતની સંમતિ કે વિરોધની વ્હાર્ફટ હોલના અગ્રણીઓને બહુ પરવા નહોતી. આમ છતાં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના વક્તાઓ અને પં. જવાહરલાલજીની વિગ્રહવિરોધી જાહેરાતોની બ્રિટિશ રાજપુરુષોના મન ઉપર ઊંડી અસર પડ્યા વિના રહી નથી. બ્રિટિશ સત્તાધીશો એ સારી પેઢે સમજે છે કે હિંદ ગમે તેટલું આજે પરાધીન હોય છતાં હિંદી પ્રજાને ધણો મોટો ભાગ પરાણે બ્રિટિશ ધૂસરીમાં ફસાઈ પડ્યા જેવી લાગણી અનુભવે છે. હિંદી જનતાની બ્રિટનવિરોધી લાગણી રાષ્ટ્રીય મહાસભા ઉપર અને લગભગ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યા કરતી હોવાથી, એક-જર્મન ક્રોડકરી વખતે બ્રિટિશ સત્તાધારીઓ હિંદી પ્રજામતની બ્રિટનવિરોધી ભાવનાની ગરમીનું આપ જાણી શક્યા હતા. એમને એટલી ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે હિંદના જર્મનીદારો ને જાગીરદારો, નવાબો ને રાજામહારાજાઓ ગમે એટલી વફાદારીની જાહેરાતો કરીને સામ્રાજ્યવાદીશોને પોતાના તરફથી રીઝવવાના પ્રયત્નો કરવા છતાં લડાઈની ક્રોડકરીમાં તે મહાસભાસંચાલિત હિંદી પ્રજાને વિરોધ એ જ અસરકારક ભાગ ભજવવાનો છે. વર્તમાન યુગની ખૂનખાર લડાઈઓમાં કેઈ પણ સામ્રાજ્ય અક્ષત રહી શકે એમ નથી. અને જે સામ્રાજ્યની પ્રજામાં સામ્રાજ્યવિરોધી બેઝન્ટિ સળગતી હોય એ સામ્રાજ્ય તે લડાઈના પહેલા આંચકાને ભાર પળી ઝીલી શકે એમ નથી. હિંદને લાગેવળગે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની આજે આ સ્થિતિ છે. દિટલર સાથે સમાધાની કરવા જનાર અને ગમે તે બોગે નાતરી સરકારની માગણી કબજીને, આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન, નીતિ અને સામુદાયિક સલામતીની ભાવનાને ટોકરે મારી મ્યુનિચના કરાર કરનાર બ્રિટિશ વડાપ્રધાન એ સારી પેઢે સમજતા હતા કે એક વધારે વિગ્રહ, અને સામ્રાજ્યનું એક અગત્યનું અંગ હિંદ, પોતાને મળતી વહેલી તકે છૂટું પડીને સ્વતંત્ર થઈ જવાનું. દિટલરે પણ એમનું

લેઈનના મનમાં આ જ વસ્તુ હથોડા મારીને ઠસાવી હશે કે વિગ્રહ વહોરીને હિંદ જેવા મહત્વના ભાગો ગુમાવવા કરતાં પોતાની માગણી સંતોષવામાં ખિટનને ઘણું ઓછું ગુમાવવું પડશે। સ્વસ્વાર્થપદુ ચેમ્બરલેઈનને પરિસ્થિતિ સમજતાં વાર લાગે એમ નહોતું.

મહાસભાની નીતિની સ્પષ્ટતા

છેલ્લાં બે વરસથી વારંવાર મહાસભા તરફથી સામ્રાજ્યવાદી વિગ્રહમાં હિંદનું વલણ કયા પ્રકારનું હશે એની ચોખ્ખા શબ્દોમાં વારંવાર જાહેરાત કરવામાં આવી છે. આમ છતાં કેટલીક વાર ખ્રિટિશ સત્તા એ જાતની આશા વ્યક્ત કરતી જણાય છે કે આગામી વિગ્રહ લોકસત્તા અને સરમુખત્યારીસત્તા વચ્ચેના હોવાથી લોકશાસનવાદી મહાસભા, લોકસત્તાનો ખયાવ કરનાર ખિટનને પક્ષે જ લડશે. પરંતુ ઘણી વાર પં. જવાહરલાલજીએ ખ્રિટિશસત્તાને સાફ સાફ જણાવી દીધું છે કે ખિટન સાચું લોકશાસનવાદી તંત્ર જ નથી. ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યની હિંદી નીતિરીતિ ફાસિઝમથી માત્ર નામે જ જુદી પડે છે, અને ફાસિઝમ અને સામ્રાજ્યવાદ વચ્ચે અંતર્ય એકતા છે. માટે ખિટનને પક્ષે ફાસિઝમ અને સામ્રાજ્યવાદવિરોધી કેમ્બ્રિસ લડી શકે એમ છે જ નહિ. ફાસિસ્ટ સત્તાઓ-ઈટલી અને જર્મની-અને ખિટન વચ્ચે પં. જવાહરલાલજીએ જણાવેલ સામ્ય છે એ હિટલર-મુસોલિની સાથે ચેમ્બરલેઈન કરેલા કરારનામા ઉપરથી સાંવ સ્પષ્ટ થાય છે.

ફાસિઝમ અને ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ વચ્ચે આમ એક પ્રકારની સમાનતા છે એ મહાસભા સારી પેઠે સમજતી હોવાથી, એણે વિગ્રહમાં ખિટનવિરોધી વલણની નીતિ અખત્યાર કરી છે. પરંતુ છેલ્લાં બે વર્ષમાં વિગ્રહની શક્યતાઓ દૂર લાગ્યા કરતી હોવાથી મહાસભાની નીતિની જાહેરાતોની સીધી અને વ્યવહારુ અસર બહુ નહોતી. પરંતુ છેલ્લી યુરોપીય કટોકટી દરમિયાન એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ કે વિગ્રહ તદ્દન નજીક અને અનિવાર્ય લાગ્યો. એ વખતે મહાસભાની નીતિની અ. હિં. મ. સમિતિએ કરેલી જાહેરાત બહુ મહત્વની હતી. મહાસભાની બેઠક દિલ્લીમાં આહુ હતી એ જ વખતે ચેમ્બરલેઈન હિટલર-મુસોલિની વગેરે વચ્ચે સમાધાની કરી વિગ્રહ અટકાવવાની વાટાઘાટો પણ ચાલતી હતી; અને એમ લાગતું હતું કે ચેમ્બરલેઈન ગમે તે ભોગે વિગ્રહ સળગવા નહિ દે. આથી વિગ્રહ સળગી જકડતાં મહાસભાએ શું કરવું એની વિગતવાર ચોજના મહાસમિતિના કરાવમાં દાખલ કરવામાં નહિ આવી. કારણ કે જે પરિસ્થિતિ ઊભી થવાને પૂરેપૂરો સંભવ નહોતો એને વિષે આગળથી કરાવ મારફત જાહેર કરીને પોતાની ગોઠવણ ઉઘાડી પાડવામાં રાજકીય હડાપણ નહોતું. એ મહાસભાના મોવડીઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. આથી એમણે માત્ર વિગ્રહવિરોધી નીતિની જ માત્ર ચોખ્ખી જાહેરાત કરવામાં હરિપુરા મહાસભાના કરાવને ફરી બહાલ રાખીને જણાવ્યું કે, “યુરોપમાં લડાઈ સળગી જકે તો, જે પરિસ્થિતિ વખતોવખત ઊભી થાય તેને, પરદેશી રાજનીતિ અને લડાઈના બધા વિષેના હરિપુરા મહાસભાના કરાવ અનુસાર, પહોંચી વળવાને મહાસમિતિ પોતાની સત્તા કાર્યવાહક સમિતિને સોંપે છે.”

મહાસમિતિના ઉપલા કરાવમાં હરિપુરા કરાવની સ્પષ્ટ પુનરુક્તિ ઉપરાંત કાર્યવાહક સમિતિને કટોકટીની સ્થિતિમાં જરૂરી પગલાં લેવાની સત્તા સોંપવાનું એક મહત્ત્વનું અને અતિ જરૂરી પગલું બંધુ હતું. કારણ કે યુદ્ધની કટોકટીમાં મોટી સભાઓ ને ચર્ચાઓ દ્વારા ક્ષણે ક્ષણે પ્રગટાતી કપરી સ્થિતિને પહોંચી નહિ વળાય, એટલા માટે કાઈ પણ પક્ષ પોતાના

અતિવિશ્વાસુ, ધીર, કાર્યપટુ અને રાજદ્વારી કુનેહવાળા અગ્રણીઓને સર્વ સત્તા સોંપી દે છે. એમ જે ન કરવામાં આવે તો એ પક્ષ પોતાનું રાજકીય મરણ જ માગી લે છે. કટોકટીમાં વિવાદને સ્થાન નથી હોતું. એમાં કદમ માંડવાની જરૂર હોય છે. એ વખતે કદમની ગતિ અને દિશા નક્કી કરવાનું હાયક અને વિશ્વાસુ પક્ષનાયકોને જ સોંપાવું જોઈએ, એક-જર્મન કટોકટીમાં પહેલોથી વળવા માટે જેમ બ્રિટિશ કૉન્ફરેન્સ પાર્ટીએ પોતાની સમસ્ત સત્તાની લગભગ ચેમ્બરલેઈનના હાથમાં સોંપીને એની વિવેકદષ્ટિને સૂઝે એ પ્રમાણે કરવા એના હાથ છૂટા કરી દીધા હતા એમ જ મહાસમિતિએ પણ કહ્યું; એ મહાસભાવાદીઓમાં વધતી જતી રાજકીય પરિપક્વતાની નિશાની છે.

હિંદ અને વિગ્રહ

વિગ્રહમાં હિંદ શા માટે બ્રિટનવિરોધી નીતિ અનુસરે ? એમાં એને પોતાને શો લાભ ? અથવા તો હિંદ બ્રિટનવિરોધી નીતિ અનુસરે એટલે કે બ્રિટનના વિરોધીઓના પક્ષમાં લખી જવાની એની મુરદ છે ? વગેરે પ્રશ્નો કોઈ પણ રાષ્ટ્રવાદીના મનમાં જોડે એ આજે સ્વાભાવિક છે. વિગ્રહમાં મહાસભાવાદી હિંદ બ્રિટનવિરોધી મોરચો માંડે એનો અર્થ એ તો નથી જ કે હિંદ બ્રિટનનાં દુશ્મનોના પક્ષમાં લખી જરોની ધમ્મજ રાખે છે. તો શું હિંદ વિગ્રહમાં તટસ્થ રહેવા માગે છે ? પણ આધુનિક વિગ્રહમાં કોઈ પણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોને માટે પણ તટસ્થ રહેવું અશક્ય છે. સાંસ્થાનિક ને ગુલામ દેશોને માટે તટસ્થતા શક્ય જ નથી. એણે કોઈ પણ પક્ષ લીધે જ છૂટકા. પ્રથમ તો સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્ર પોતાના તાબાના મુલકોની પ્રજાને પોતાના પક્ષમાં લાડવા માટે ખેંચી જાય એને લીધે પણ તટસ્થતા ન જળવી શકાય. અને જે તાબાની પ્રજા એ રીતે વિગ્રહમાં ખેંચાવા તૈયાર ન થાય તો બંને વચ્ચે વિગ્રહ જન્મે. એટલે કે તાબાના મુલકની પ્રજા બંધ જગવે ને લગભગ ક્રાંતિ કે આંતરવિગ્રહ સળગાવે. હિંદ બ્રિટનના વિરોધીઓનો પક્ષ લેવા તૈયાર નથી. બ્રિટનના પક્ષમાં લખવાનું જ નથી. પોતે તટસ્થ પણ રહી શકે એમ નથી કારણ કે બ્રિટનના તાબાનું સાંસ્થાનિક રાજ્ય હોઈ એની પરદેશનીતિનું દોરીચાલન હિંદો વજીર કરે છે અને એનું લશ્કર ગવર્નર-જનરલને જવાબદાર છે; વડી ધારાસભાને નહિ. આથી ગવર્નર-જનરલના આદેશો પ્રમાણે હિંદી લશ્કર ન્યાં મોકલવામાં આવશે ત્યાં જઈને લડશે.

પરિસ્થિતિ આ પ્રકારની હોવાથી કોઈ પણ વિગ્રહમાં હિંદો પ્રજા અને બ્રિટિશ રાજસત્તા વચ્ચે જળવેશે. હિંદવિગ્રહ શરૂ થવાનો. આથી બાહ્ય વિગ્રહ ફાટી નીકળતાં થોડા જ વખતમાં હિંદમાં જળવસ્ત ક્રાંતિ કે આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળવાનો એમાં શંકા નથી. ક્રાંતિ અને આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળશે (સવિનય કાનૂનભંગની અહિંસક હિલચાલ નહિ) એમ હું એટલા માટે કહું છું કારણ કે આજે આપણા દેશમાં ઉગ્રતમ બ્રિટિશ વિરોધ વ્યક્ત કરનાર બાપક લાડાયક પક્ષ કોંગ્રેસ છે અને કોંગ્રેસનો જનતા ઉપરનો કાબૂ બીજા કોઈ પણ પક્ષ કરતાં ઘણો વધારે છે અને કોંગ્રેસ જ અતિ શિસ્તખંડ, ખ્યાનપ્રત, ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદી, સત્તા-વાંચુ અને તાલીમ પામેલ પક્ષ દેશમાં છે એટલે વિગ્રહ શરૂ થતાં જ બ્રિટિશ સત્તાધીશો કોંગ્રેસવાદીઓને બ્રિટિશ વિરોધી કોઈ પણ પગલું લેવાની તક સોંપડતાં પહેલાં જ કન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પોમાં પૂરી દેશે; અને બીજા વફાદાર પક્ષોને મેળખી લઈ પોતાનું કામ સાધવા પ્રયત્ન કરશે એ સ્વાભાવિક છે. બીજા બાજુ, વિગ્રહની તડામારીમાં સત્તાધીશો સંપૂર્ણપણે રાષ્ટ્રવાદીઓને

એકે કરી શકે એવું પણ નહિ બની શકે, કારણ કે એમ કરવા માટે મનની અને કાર્યની જે સ્વચ્છતા ને નિશ્ચિંતાતા એમનામાં હોવી જોઈએ એ વિગ્રહના દયાણુને લીધે એમનામાં નહિ હોઈ શકે. આ ઉપરાંત થોડા જ વખતમાં બાહ્યવિગ્રહ એમનાં બધાં લશ્કરી સાધનો કબજે કરી બેસશે અને દેશની આંતરિક પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે જેટલું લશ્કરી કે પોલીસ બળ જોઈએ એટલું એમની પાસે થોડા વખત પછી નહિ રહે. આથી આંતરિક વિરોધ ઉપર એણે પૂરેપૂરા કાબૂ નહિ જમાવી શકે. કદાચ, શરૂઆતમાં કાબૂ જમાવી શકાય તોપણ દીર્ઘકાળ એ ટકાવી તો નહિ જ શકાય. પરિણામે એમની સત્તા નબળી પડવાની. જે સામે પહેલે રાષ્ટ્રવાદી વિરોધીઓને બંડ જમાવવા ઉત્તેજ મૂકે. બીજી તરફ બાહ્ય વિગ્રહને મદદ કરવા માટે સત્તાવાળાઓનું જનતાનું શોષણ અતિ મોટા પાયા ઉપર એમનામાં બંડખોરવૃત્તિ પેદા કરશે. આ બધાની સામુદાયિક અસર બળવામાં પરિણમે એ સહજ છે. અને એકવાર બળવાવૃત્તિ શરૂ થાય એટલે વિગ્રહી પરિસ્થિતિમાં એને કાબૂગત કરી રાખવી એ અસાધ્ય વસ્તુ છે.

કાળી સંભાવના

સામ્રાજ્ય ચલાવવામાં લગભગ પૂર્ણ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરેલ બ્રિટિશ રાજપુરુષોની હિંદની પરિસ્થિતિની આ કાળી સંભાવના નજર બહાર નહિ રહે. આથી હિટલર સાથે વિગ્રહ ખેડવો એમને મન સામ્રાજ્ય ચલાવવા માટેનો જુગાર ખેલવા બરાબર હોવાથી, હિટલર સાથે સમાધાન કરવું એ જ હિતાવહ ઉપાય હતો. પરિણામે મ્યુનિક કરારનામું ઘડાયું; જેમાં બ્રિટને નાત્સી સરમુખત્યારી સાથે એકરસેલેવેકિયાને ભોગે ભાઈબંધી ને હિતસમાનતાના કરાર કર્યા! તાત્કાલિક તો ચેમ્બરસેઈન સામ્રાજ્ય બચાવ્યું અને સાથે સાથે હિંદમાં ‘બ્રિટિશરાજ’ નો આયમતો સૂર્ય થોડા વખત માટે તો ક્ષિતિજ ઉપર ટકાવી રાખ્યો. પણ મંદાત્માજીએ હમણાં જ લખ્યું છે એ પ્રમાણે, સાત દિવસની શાંતિ માટે ચેમ્બરસેઈન એકરસેલેવેકિયાનો દ્રોહ કર્યો. એકરસેલેવેકિયાનો દ્રોહ કરવામાં ચેમ્બરસેઈનના મનમાં સાત દિવસની શાંતિ બળવાના કરતાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને સાત દિવસની લાંબી જિંદગી આપવાનો ખ્યાલ કદાચ વધારે હશે. આમ છતાં સામ્રાજ્યને માથે અઝૂમતો ભય દૂર થયો નથી. વિરોધ અને વૈમનસ્યના પાયા ઉપર નબળા સામ્રાજ્યવાદને ચેમ્બરસેઈન પેણુ દીર્ઘકાલીનતા આપી શકે એમ નથી.

સમૂહતંત્ર : આગામી મંડાગાંઠ

હજી પ્રાંતોમાં પ્રાંતિક સ્વરાજનો અમલ કરવામાં મહાસભા બ્રિટિશસત્તા સાથે સહકારનો હાથ લંબાવવામાં રિયર થઈ નથી ત્યાં નવા કાનૂનના બીજા વિભાગને મધ્યસ્થ તંત્રમાં દાખલ કરવામાં મહાસભાના સહકારની માગણી શરૂ થઈ ચૂકી છે. જેમ વિગ્રહમાં મહાસભા બ્રિટનને સાથ આપે એવી લાગણી રાજ્યકર્તાઓના અમુક વર્ગમાં પેદા થઈ હતી તે જ પ્રમાણે બ્રિટિશ ટોરીનિતાઓમાં હિંદ પ્રત્યે લિયરલ વલણવાળા કેટલાક ટોરીઓ એવી લાગણી વ્યક્ત કરતા માલમ પડે છે કે હિંદમાં સમૂહતંત્ર દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે મહાસભા તરફથી સહકાર કરવામાં આવશે. સમૂહતંત્રના અખતરામાં મહાસભા બ્રિટિશ સરકારને સાથ આપશે એવી લાગણી પેદા થવાનું કારણ પ્રાંતિક બંધારણના અમલમાં એણે સાથ આપવાની લીધેલી નીતિને આભારી છે. આ ઉપરથી કેટલાક બ્રિટિશ, મધ્યસ્થીઓએ મંદાત્માજી અને બીજા

અગ્રગણ્ય મહાસભાના મોવડીઓ સાથે સમૂહતંત્રમાં સહકાર કરવા સંબંધે એમનું વલણ જાણવા અત્યાર સુધી ઘણી વાર પ્રયત્નો કરી જોયા છે. આને પરિણામે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ અને દિંદો વચ્ચેની કચેરીમાં તેમજ વિધાયતનાં કેટલાંક ટોરી મંડળોમાં એવી ધારણા ફેલાયેલી જોવામાં આવે છે કે સમૂહતંત્રનો ગમે એટલો મૌખિક વિરોધ કરવા છતાં મહાસભા એનો સામનો કરવામાં સત્તાગ્રહ કે કાનૂનભંગની દિલચાલ ઉપાડવા જોઈતું સખત પગલું ભરવા તૈયાર નહિ થાય.

બ્રિટિશ રાજપુરુષોની આ ભ્રમણા ભાંગવાની જરૂર ક્યારની જોખી થઈ હતી. પરંતુ ફેડરેશન દાખલ કરવાની મુદત યુરોપીય કટોકટીની હાડમારીમાં નક્કી થઈ શકી ન હોવાથી ફેડરેશનનો સામનો કદી રીતે કરવો એ સંબંધે મહાસભાએ પોતાની યોજના તૈયાર નહોતી કરી. આમ છતાં વંખતોવખત મહાસભાનો વિરોધ તો જરૂર જાહેર કરવામાં આવતો હતો. હવે ન્યારે થોડા વખત માટે યુરોપીય મામલો ઠંડો પડ્યો હોવાથી બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે દિંદમાં સમૂહતંત્ર દાખલ કરવાની મુદત લગભગ નક્કી કરી નાખી લાગે છે. ૧૯૩૬ના મધ્યમાં ગમે ત્યારે એ દાખલ કરવામાં આવશે એમ જણાય છે. આથી મહાસભા સમિતિની છેલ્લી બેઠકમાં ફરીવાર ફેડરેશનના સામનોનો પોતાનો નિર્ધાર જાહેર કર્યો કે: "મહાસભા સમૂહતંત્રની સરકારે ઘડેલી યોજનાનો ફરીવાર નિષેધ કરે છે, અને પ્રાંતિક તેમજ સ્થાનિક મહાસભા સમિતિઓને, સામાન્ય પ્રજાજનોને, તેમજ પ્રાંતિક સરકારો તથા પ્રધાનમંડળોને વિનંતી કરે છે કે તેઓ આ સમૂહતંત્રની સ્થાપના થતી અટકાવે. એ યોજના પ્રજાની જાહેર કરેલી અનિચ્છા છતાં દેશને માથે પરાણે લાદવાનો પ્રયત્ન થાય તો એવા પ્રયત્નનો સામનો દરેક રીતે કરવો જોઈએ, અને પ્રાંતિક સરકારો તેમજ પ્રધાનમંડળોએ તેની સાથે સહકાર કરવાનો ધનિકાર કરવો જોઈએ."

આ પ્રકારની સ્પષ્ટતા કર્યા બાદ બ્રિટિશ સરકારની મહાસભાના સાથ વિશેની ભ્રમણા ઉરાડ્યાં માટે મહાસમિતિ પોતાના ઠરાવમાં જાહેર કરે છે કે, "મહાસભા સમિતિ બ્રિટિશ સરકારને ચેતવણી આપે છે કે દેશની અનિચ્છા પ્રગટ થયેલી હોવા છતાં પરાણે લાદવામાં આવેલા સમૂહતંત્રને મહાસભા કદી પણ તાણે થશે એવી આશા તે ન સેવે."

ઠરાવનો પ્રત્યાઘાત

મહાસમિતિના ઉપલા ઠરાવે કદાચ બ્રિટિશ સરકારનું ધ્યાન નહિ જોઈતું હોત; જો એમ્બરલેઈન ઍક્-જર્મન અથડામણનો નિકાલ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો હોત તો. પણ હવે એ જાણુની નિરાંત હોવાથી બ્રિટિશ સરકારને દિંદમાં સમૂહતંત્ર દાખલ કરવાની ઉતાવળ થઈ આવી છે. આથી મહાસમિતિના એ સંબંધેના ઠરાવનો સત્તાવાળાઓના મન ઉપર ચોક્કસ પ્રત્યાઘાત પડવાનો. એમને કોઈ પણ રીતે દિંદમાં કટોકટીભરી અથડામણના સંભેગ ટાળવા છે. એટલું જ નહિ પણ જો બની શકે તો 'વાસ્તવદર્શી' એમ્બરલેઈનને કોંગ્રેસ સાથે બને તો કોઈ મેળાપનો રસ્તો શોધવાની પણ ઇચ્છા છે. પણ બ્રિટિશ પ્રધાન હવે પાકી ખાતરી થઈ જવાની કે સમૂહતંત્રને ચાલુ સ્વરૂપે દાખલ કરવામાં સાથ મેળવી શકે એમ નથી. કદાચ એમને લિટલર-મુસોલિની તરફની કાંપ ગઈ હોત તો તો એઓ દિંદમાં મહાસભાના વિરોધને ઠોકર મારીને પણ અમલમાં મૂકવાની દિંમત કરવા તૈયાર થાત. પણ એમનામાંના મોટા

હિટલર-મુસોલિનીનો કાયમી વિશ્વાસ નથી. ખુદ ચેમ્બરલેઇનને પણ એમ શંકા રહ્યા કરે છે કે હજી હિટલર-મુસોલિની પગ વાળીને એસવાના નથી અને યુરોપમાં એક પછી એક સાહમારી જાળી કર્યા કરશે. આથી હિંદમાં એઓ મહાસભા સાથે ઝઘડો બાઝવોનો વિચાર કરતાં ખૂબ ડરે છે. આમ છતાં પણ જે આવતા એપ્રિલ પહેલાં ચેમ્બરલેઇન યુરોપમાં 'ફોર પાર્સ' 'ચેકટ' કરવામાં સફળ થાય તો હિંદમાં કોંગ્રેસના વિરોધની એ બહુ પરવા કરશે નહિ. પેણુ જે મૂળગત રવાર્થો છોડ્યા વિના કે અસરકારક સત્તારથાનો છોડ્યા વિના સમૂહતંત્રની યોજનામાં આમતેમ નાની નાની છૂટછોટો મૂકવાથી જે કોંગ્રેસને મનાવી શકાતી હોય તો એમ કરવા ચેમ્બરલેઇન તૈયાર થશે. આ નાની નાની છૂટછોટોની યાદી તૈયાર કરવામાં અને એ ગ્રંથધે હિંદી પ્રધાન સાથે ચર્ચા કરવા હાલ હિંદના ગવર્નર-જનરલ લોર્ડ લિનલીથગો, હિંદીકચેરી ખાતે રોકાઈ રહ્યા છે એમ જણાય છે. અલગત, આ ઉપરાંત રજવાડાંઓને રીઝવીને કંઈ રીતે સમૂહતંત્રમાં દાખલ કરી શકાય એ બાબતની ચર્ચા કરવામાં એઓ હિંદીવજીર સાથે રોકાયા છે.

મેળાપનો પ્રયાસ

'અમૃત બજાર પત્રિકા', 'હિંદુ' અને 'ફ્રી પ્રેસ જર્નલ' જેવાં કેટલાંક દૈનિક અખબારોના અખરપત્રોઓના એ સંબંધેના લેડનથી મોકલાવેલ અહેવાલો ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઓક્ટોબરની આખરે હિંદમાં આવી પહોંચ્યા પછી લોર્ડ લિનલીથગો સમૂહતંત્રમાં સાથ આપવા માટે કોંગ્રેસ ઓછામાં ઓછા કેટલા ફેરફારો કરાવવા માગે છે એની ચર્ચા કરવા માટે લોર્ડ લિનલીથગો મહાત્માજીને આમંત્રણ આપશે. આ અહેવાલ કેટલે અંશે આધારભૂત છે એ કહી શકાય એમ નથી, પરંતુ હાલની સ્થિતિશનીતિનું વલણ અને મહાસમિતિનો સમૂહતંત્ર ઉપરનો છેલ્લો કરાવ જેતાં એમ લાગે છે કે કોંગ્રેસના અણુનમ વિરોધને હળવો કરવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. બ્રિટિશ હિંદોના દરગામી લાલની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એ જ નીતિ સ્થિતિને લાભકર્તા છે એમાં શંકા નથી. કારણકે વિરોધી હિંદના કરતાં ભાષ્યબંધ હિંદ બ્રિટિશ સલામતીની દૃષ્ટિએ આધારભૂત થાપણ થાય એમ છે. જે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિની ગણના કરીને બાહ્યવીન અને ચેમ્બરલેઇનને ઇન્જિન અને આયર્લાંડને દુરમનો મટાડી ભાષ્યબંધોમાં ફેરવી નાખ્યાં છે એ જ ગણનાએ ચેમ્બરલેઇનને હિંદ પ્રત્યેની નીતિનાં મંડાણ બદલીને નવી નીતિ અખત્યાર કરવાની ફરજ પાડવી જોઈએ. પણ કદાચ આટલી બધી આશા રાખવી વધારે પડતી ગણાય. કારણકે ઇન્જિન અને આયર્લાંડ પ્રત્યે ભાષ્યબંધોનો રાહ લેવરાવવામાં ત્યાંની પ્રજાનો મંજૂર અને સંયુક્ત સામનો વધારે કારણભૂત હશે. હિંદમાં એ જાતનો સમર્થ મોરચો ખડો કરવો હજી મહાસભા શક્તિમાન થઈ શકી નથી. હિંદની મુસ્લીમ લીગ અને દેશી રાજ્યોની બેવફાઈ ઇન્જિન અને આયર્લાંડ પ્રજામાં સ્થિતિને નહોતી મળી. હિંદમાં કોંગ્રેસને ન ગણકારવામાં બ્રિટિશ સરકારની નજર કોમીવાદી મુસ્લીમ લીગ ને મધ્યયુગી રજવાડાં પદ્ધતિના કોંગ્રેસવિરોધી સાથે ઉપર પડે છે.

મહાસભાની રજવાડી નીતિ

મહાસમિતિની દિલ્લી ખાતે મળેલી છેલ્લી બેઠકમાં વિગ્રહવિરોધ અને સમૂહતંત્રના વિરોધના કરાવ પછી ત્રીજે મહત્ત્વનો કરાવ દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની મહાસભાની નીતિની વધારે ચોખવટ કરવા સંબંધે હતો. દેશી રાજ્યોના કારોબાર તરફ—પછી એ આપખુદ અને અધિરમય

જુલમી હોય કે નહિ હોય-સામાન્ય રીતે મહાસભાએ તટસ્થતા ને બિનદરમ્યાનગીરીની નીતિ છે કે ૧૯૨૦ની સાલથી મહાત્માજીની સલાહથી સ્વીકારેલી છે. હજી પણ એ સંબંધે મહાસભા મહાત્માજીએ બાંધી આપેલ નીતિનો જ સ્વીકાર કરીને ચાલે છે. હરિપુરા મહાસભામાં કેટલાક મહાસભાવાદીઓ તરફથી એ નીતિમાં ફેરફાર કરાવવા માટે બારે જોરપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ પ્રતિનિધિઓની ઘણી મોટી બહુમતિએ નીતિફેરના કારણે ઉરાડી દીધી હતી. એ ઉપરથી લાગે છે કે મોટા ભાગના મહાસભાવાદીઓ ૧૯૨૦માં સ્વીકારેલ રજવાડી બિનદરમ્યાનગીરીને જ વળગી રહેવા માગે છે. આ નીતિ ઘણા ઉગ્ર મહાસભાવાદીઓના હુમલાની ભોગ થઈ પડી છે. અને આ નીતિના સંસ્થાપક ગાંધીજીના ઉપર પણ ઘણી વાર ટીકા કરવામાં આવી છે. એ ટીકા અકારણ કે સકારણ ગમે તે રીતે કરવામાં આવી હોય. પણ એ જ નીતિને છેલ્લી મહાસભિતિએ પણ ફરીવાર ઘણી મોટી બહુમતિથી સ્વીકારી છે એટલે એ નીતિની યોગ્યતાઅત્યંત મારી દૃષ્ટિએ અહીં સમાલોચના કરી લઉં. કારણકે ગયે વરસે મૈસૂરમાં થી નરીમાન સામે ત્યાંની સરકારે મનાઈદુકમ કાઢ્યા પછી દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં આશ્ચર્યજનક વેગથી રજવાડી આપખુદીનો સામનો કરવાની વ્યાપક ને લડાયક દિલચાલ દિવસે દિવસે વધારે જોર પકડતી જાય છે. આ જોર પકડતી દિલચાલ ઘણાં ખરાં રોટોમાં રચાનિક ધોરણે છૂટક છૂટક લડાય છે. અને કોઈ પણ જાતનું મધ્યસ્થ સત્તાનું સંચાલન નથી. કારણ કે મહાસભા જે મધ્યસ્થ સંચાલન કરી શકે એવી સંસ્થા છે એણે દેશી રાજ્યોના કારોબારમાં તટસ્થતાની નીતિનો સ્વીકાર કરેલ છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજા પ્રત્યે બિનદખલગીરીની નીતિ ગ્રહણ કરવામાં મહાસભાનો હેતુ રાજગાદીનો સ્વીકાર કરવાનો કે એને નારાજ ન કરવાનો નહોતો. એ વસ્તુ તો રાજગાદીના મિત્ર ગણાતા ગાંધીજીએ પણ હમણાં જ જણાવી છે કે તટસ્થતાની નીતિ “સિદ્ધાંતરૂપ તો કદિ માનવામાં આવી જ ન હતી.” આ ઉપરથી ફક્ત થાય છે કે મહાસભાએ દરમ્યાનગીરી કરવાનો પોતાનો હક્ક તો કાયમ રાખ્યો જ છે. માત્ર દરમ્યાનગીરીની નીતિ ગ્રહણ કરવાનો હેતુ મહાસભાની શક્તિની મર્યાદાના સ્વીકારનો હતો. એ નીતિના સ્થાપક ગાંધીજીએ હમણાં જ લખ્યું છે એ પ્રમાણે “એ એક મર્યાદા હતી, અને તે મહાસભાએ પોતાની જ ખાતર, દેશી રાજ્યોની પ્રજાને ખાતર, સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી હતી. દેશી રાજ્યો વિષેના પોતાના કરારોનો અમલ દેશી રાજ્યો પાસે કરાવી શકાય એવી શક્તિ મહાસભા પાસે નહોતી.”

મહાસભાની ગાંધીજીએ જણાવેલ શક્તિમર્યાદાની વાડ દિવસે દિવસે વિકસતી જાય છે; તેમ તેમ દેશી રજવાડામાં પણ હસ્તક્ષેપ કરવાની શક્તિ વધતી જાય છે. આમ છતાં હજી મહાસભાના ઘણા મોટા ભાગને એમ લાગે છે કે હજી હસ્તક્ષેપ કરવા જેટલી શક્તિ મહાસભા પાસે આવી નથી. કદાચ એ શક્તિ બ્રિટિશ રાજની નાખૂદી થયા પહેલાં મહાસભામાં કદિ નહિ આવે. અને જે શક્તિમર્યાદા જ દેશી રાજ્યો પ્રત્યે પોતાની નીતિ ધરાવ્યામાં મહત્વનો ભાગ ભજવવાની હશે તો આપણે આશા રાખીએ કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પહેલાં બિનદરમ્યાનગીરીની નીતિમાં પલટો થવાનો નથી.

બિનદરમ્યાનગીરીના સ્લામાશાલ

મહાસભાની ઉપલી નીતિના સ્પષ્ટ ગેરલાભ પણ થયા છે. એનો સૌથી મોટો ગેરલાભ તો એ થયો છે કે શક્તિની દિલચાલમાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાની નીતિ નક્કી કરવામાં કોઈ

અખિલ દિંદોનંત્ર વિકસી શક્યું નથી. નથી મહાસભાએ એ પ્રગ્નઓને રાજકીય રીતે પોતાની છાયામાં લીધી. એકદલ દોષકલ્પ તો કોઈ પણ દેશી રાજ્યમાં રાષ્ટ્રવાદી ધોરણે રાજકીય જનશ્રુતિની દિલચાલ જીભી કરવાની છૂટ કોઈ પણ મધ્યયુગીય ને આપખુદી રાજ કે નવાજ આપે નહિ. આને લીધે બ્રિટિશ હિંદમાં જોટલા પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીયતા ને રાષ્ટ્રવાદનાં આંદોલનોએ પ્રગ્નને એક મોરચા ઉપર ભેગી થવા હક્કજન્ય કરી મૂકી છે એ પ્રમાણે દેશી રજવાડી પ્રગ્નમાં નથી જોવા મળતું. કેટલાયે રજવાડાંમાં આજે પણ આપણે રાજકીય રીતે સાંવ મધ્યયુગમાં જીવતી પ્રગ્ન જોઈએ છીએ ત્યારે ખરેખર ભારે ખેદ થાય છે. અને ખરી આશ્ચર્યની વસ્તુ તો એ હોય છે કે એનાથી થોડે જ દૂર બ્રિટિશ હિંદમાં પ્રગ્ન રાષ્ટ્રવાદી આદાલતો ને લડાયક મોરચાના ઉછાળ લરતી માત્રમ પડતી હોય. આમ સંખ્યાબંધ દેશી રાજ્યોની પ્રગ્ન રાજદ્વારી આંદામાનમાં જીવતી જોવામાં આવે છે. દેશનાં સમસ્ત રાજકીય ઉદ્દેશ પ્રાણપ્રવાહ સાથે એને કશો જ નાતો હોય એવું દેખાતું નથી.

આનું એક કારણ મને એ લાગે છે કે છેલ્લાં સત્તર વરસથી બિનદરમ્યાનગીરીની નીતિનો ખ્યાલ મનમાં રાખીને બ્રિટિશ હિંદી મહાસભાવાદીઓ કુર્ચા કરતા હોવાથી એમનામાં બિનદસ્તક્ષેપી ગ્રંથી પેદા થઈ છે. દેશી રાજ્યો પ્રત્યે આથી એક પ્રકારની ઉદાસીનતા વ્યાપક ને રિથર થઈ છે. દેશી રાજ્યોની મધ્યયુગી દરબારી ને વહીવટી પ્રણાલિઓની પ્રજાજીવન ઉપર પણ ચલનવિરોધી ને રિથરભાવજનક અસર પડી છે. આ અસરથી એમને મુક્ત કરી એમને પણ હક્કજન્ય કરવાનો પ્રયત્ન નથી કરવામાં આવ્યો કે નહોતો જ કરવામાં આવ્યો છે. આથી લાલ અને પીળા હિંદની રાજકીય જનશ્રુતિ વચ્ચે ભારે છેદ પડી ગયું છે.

હિંદી રાજકીય દિલચાલનું એક મહત્વનું લક્ષણ એ જોવા મળે છે કે રાષ્ટ્રીય મહાસભા સિવાય બીજી કોઈ પણ રાજદ્વારી સંસ્થાને દેશમાં અસાધારણ મહત્વ મળતું નથી. એનું કારણ ગાંધીજી જેવા અસામાન્ય શક્તિવાળા નેતાની મહાસભાને પ્રાપ્તિ થવાનું પણ હોય. બીજું કારણ સાથે સાથે એ પણ છે કે મહાસભા દેશના રાષ્ટ્રીય પુરુષાર્થને વ્યક્ત કરનાર લડાયક સંસ્થા હોવાથી દેશની લગભગ બધી વીરશક્તિ એણે પોતા તરફ ખેંચી લીધી છે. આથી કોઈ પણ રાજકીય પક્ષ મહાસભા સામે કે એની આગળ ટટી શકતો જ નથી.

આવી રિથિતિને લીધે દેશની લડાયક સંસ્થા એક મહાસભા જ હોવાથી અને મહાસભાની દેશી હિંદ પ્રત્યે બિનદસ્તક્ષેપની નીતિ 'હોવાથી દેશી રાજની પ્રગ્નમાં લડાયક મોરચો જગાવવા એણે પોતાની પાંખ એ તરફ નહિ પ્રસારી. દેશી રાજની પ્રગ્નને લડવા લાગવું હોય તો બ્રિટિશ હિંદમાં આવીને બ્રિટિશ સત્તા સામે લાલ હિંદની પ્રગ્નની બેરુબંધી ભડે કરે; પણ મહાસભા એમની જમીન ઉપર આવીને એમના જીવનમગારો સામે લડવા મોરચો નહિ મારે. બિનદસ્તક્ષેપની નીતિનો આ વ્યવહાર અર્થ દેખાય છે. હવે સમસ્ત દેશી પ્રગ્ન કંઈ લડાયક મોરચાની તાલીમ લેવા બ્રિટિશ હિંદમાં આવી શકે એમ નહોતું અને એવા મોરચા માર્યા વિના જનતાને રાજકીય હક્ક જન્ય નહિ કરી શકાય. એટલે દેશી પ્રગ્ન એ અંખધે પાછળ રહી ગઈ. મહાસભાની જળદળતી કારકીર્દિ સામે અ. હિંદ રાજધાની પ્રગ્ન પરિપદ જેવી રજવાડી પ્રગ્નઓની સંસ્થા ન તો વ્યાપક થઈ શકી કે ન તો વિકસીને લડાયક થઈ શકી. ઉપરાંત મહાસભાને સદર કરનાર નેનાઓમાંથી એક પણ સમર્થ માણસ દેશી રાજની સંસ્થાને ન મળ્યો. આ બંધાં કારણોને લઈને રાજધાની પ્રગ્ન પરિપદ દેશી રાજ્યોની

સૌભાગ્યવતી !!

‘દિવસ’

મલિકા બહુન આઘ્યાં ત્યારથી મારે તેમની સાથે મૈત્રી શરૂ થયેલી. બધાંમાં કંઈક તેમના તરફ મારું મન ઘણું આકર્ષાતું. એવી નમણી અને સુંદર બાઈ મેં દોડી નથી. ઉંમર કંઈ નાની ન ગણાય, પાંત્રીસ ઉપર શું, આળીસની હશે, પણ મોં જરાપણ ઘરડાયેલું ન લાગે. છોકરાં નહિ થયેલાં એ ખરું, પણ કોઈ કોઈ એવાં નથી હોતાં જેમને ઘણાં વરસ જીવાની રહે ? કશી ટાપટીપથી નહિ, સ્વાભાવિક રીતે જ.

અને ખાસ તો મને એટલા માટે આકર્ષણ કે મને બહેની જોડ બહુ સુખી ને રસિક લાગેલી. વિનોદરાય પણ સુંદર, પડછંદ શરીરવાળો ! મને જરાજર યાદ છે, એમની સાથે અમારે કેમ ઓળખાણ થઈ તે. રાતના દસ વાગે ઓચિંતા ‘ડોક્ટર સાહેબ’ ‘ડોક્ટર સાહેબ’ કરતા આઘ્યા ! હું અને ડોક્ટર ચાંદનીમાં બહાર ખુરશીઓ નાંખી બેઠેલાં. અચાનક સાધારણ રીતે બણીએ કે નવા આવેલા એકસાઈક ઇન્સ્પેક્ટર છે. આવકાર આપી બેસાડ્યા, પૂછ્યું, તો કહે જીએને ડોક્ટર ગાલે ઝરકું ઘસાયું છે. ડોક્ટરે ટોચ નાંખી જોયું તો ખાસો અરધાક ઇચ જોડો ઘા પડેલો. તે ને તે વખતે પાટો ખાંધી આવ્યો. એ ગયા પછી ડોક્ટર કહે આપણા દેશમાં મિલિટરી ખાતામાં આપણા લોકો જઈ શકતા હોત તો વિનોદરાય તો લશ્કરમાં શોભે એવા છે ! અને ખરેખર એવા જ હતા. ઘોડદોડની શરતમાં સાહેબો સાથે પણ જીતે અને ઘણીવાર ધનામ લઈ જાય !

કંઈક મારું વધારે એ દંપતી તરફ ધ્યાન ગયેલું તેનું કારણ મને તેમના જીવનમાં રોમાન્સ દેખાતું તે પણ હશે. માણસને ઘણીવાર પોતાથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં માણસો તરફ આકર્ષણ થાય છે. અમે બન્ને શાન્ત સ્વભાવનાં, અને આ વિનોદરાય ! અદમ્ય પ્રેમવાળો ! એકવાર મળવા આવ્યા હતા, અમરે પછી તો ઘણો નિકટનો પરિચય થયેલો, ત્યારે ડોક્ટર કહે, “વિનુભાઈ રાતમાં એટલા, બધા શામાટે થોડો દોડાવતા આવ્યા કે ઝરકું વાગ્યું ?” ત્યારે કહે—મને જરાજર યાદ છે, એ મશ્કરીના અવાજથી બોલતા હતા પણ તેમનો આવેશ સાચો હતો—કહે : “મારો જીંટવાળો એક દૂધો ઘણીવાર ગાય છે :

પાંચ ગાઉ પાંજો વસે, દશ કોશે અસવાર;

કાં ગોરીમાં શુણ નહીં, કાં નાવલિયો નાદાર !

તે હું જીતે થોડે દૂર પડી રહું તો નાદાર ગણાઉં ના ? દસ ગાઉમાં હોઉં તો નકો બણવું કે રાત અહીં જ ગાળવાનો !” અને એ આવેશ એમના જીવનમાં સાચો હતો. એકવાર ખપોરે હું મલિકાને ત્યાં બેસવા ગઈ હતી. વિનોદરાય ડિસ્ટ્રિક્ટમાં લાંબું રહેવાના હોય ને મલિકાએ એટલાં હોય ત્યારે ઘણીવાર એમને ઘેર હું બેસવા જતી. એકવાર અમે બન્ને વાતો

કરતાં દતાં ત્યાં ધન ધન કરતા વિનોદરાય દાદર ચડ્યા અને ઓફિસે ય ગયા વિના, પરભાર્યા ઘરમાં જ

કાં ગોરીમાં ચુલુ નહીં, કાં નાવસિયો નાદાર !

ગાતા ગાતા વેગથી અંદર ધસ્યા. મલ્લિકાનું મોં પડી ગયું, અને સાંઠુ યથું તેમણે અંદર આવ્યા પછી અને તરત જોઈ ! પછી પોતે મોં ધોવા આવ્યા ગયા. હું પછુ કામનું બહાનું કાઢી ચાલી નીકળી.

મને યથું : હું અને ડોક્ટર જેવાં માણસોની વાત લુદી છે. પણ સામાન્ય લોકોમાં, દંપતીને પ્રસંગે પ્રસંગે થોડું લુદું રહેવાનું આવે, તો તેમના જીવનનો કંટાળો, પરસ્પરની ઉદાસીનતા ઓછી થઈ, પ્રેમ તો શી ખજર, પણ જીવનમાં રંગ તો આવે.

પણ એક વાત મને નહોતી સમજતી. ઘણીવાર મલ્લિકાને જાડે ઉઠે કાઈ દુઃખ હોય એવું મને લાગતું. એને છોકરાં નહોતાં, પણ છોકરાંનું દુઃખ કરે એવી એ નહોતી. અને એ દુઃખ સાચું હોવું જોઈએ. એ કાલ્પનિક દુઃખથી દુઃખી થાય એવી નખગા મનતી નહોતી. એનો સ્વભાવ જોતાં હું પૂછવાની દિવસ કરી શકતી નહિ. એ પોતાનું દુઃખ પોતે જ કાઢતી સદાનુભૂતિ વિના સહી લે એવી માનિતી હતી. દદાગ જતા ગયા તેમ તેમ તેના દુઃખની ખાતરી મને વધતી ગઈ અને તેનું કૌતુક પણ વધતું ગયું.

એક વાર વિનોદરાય ડિરેક્ટરમાં હતા અને મલ્લિકા મારે ઘેર બેઠી હતી. બપોરના ત્રણેકને સુમારે નોકર કહેવા આવ્યો કે સાહેબ આવ્યા છે. મારાથી કહેવાઈ ગયું કે “પધારો ચુલુવંતી ગોરી, તમારા નાવસિયા આવ્યા.” પણ એમ કહીને તેમની સામે જોઈ હું તો એટલી લુચુપ્સા સંતાપ તિરસ્કાર વધ્યા મલ્લિકાના મોં પર દેખાઈ કે હું આબી જ બની ગઈ. એ લગભગ મારી ઉંમરની જ, જતાં મેં તે તદ્દન લુચુપ્સા હોય એવી મસ્કરી કરી તેથી, કે મારી મસ્કરીમાં તે છોકરાં વિનાની છે એવા કટાક્ષનો એને વહેમ પડ્યો, કે તેના ઉપર પ્રેમની રમૂસતાનો કે ઘેલછાનો તેને આક્ષેપ લાગ્યો તેથી તેને માફ લાગ્યું કે શું તે હું કયું જ ન સમજી શકી. તેને પૂછવાને, તેની માફી માંગવાને, મેં તેની સામે જોયું પણ તે મારી સામું જોયા વિના ચાલી ગઈ. બેત્રણ દિવસ પછી પાછી મને મળવા આવી ત્યારે, પહેલાં મળવા આવી ત્યારે હતી તેટલી જ ખુશમિત્તનમાં તેને જોઈ એટલે પછી મારા મનનો વહેમ જતો રહ્યો. મેં તેને પૂછ્યું નહિ, પણ માટે કૌતુક દવાડે દિવસે વધતું ગયું.

એક દિવસ બપોરે મલ્લિકા મારે ઘેર હતી. અમે બન્ને એક કાચ પર બેઠાં દનાં ત્યાં અમારી દુધરાળી જીવી તેની નાની ૭ વરસની દીકરીને સહને આવી. જીવી એક ખરેખર પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ છે. જામી અને કદાવર ! તેનું શરીર લુવાનીમાં જાડું નહિ પણ પુષ્ટ અને ભરાવદાર રહ્યું. વર્ણ ગોરી છે, જાંઘે ક્યાંકની રાણી થતા સરજનગેલી હોય એવી મોટી અને જંબીર ચામેં તે ચામેં છે. તેની ચામડી તેજસ્વી છે જોકે આંખના ખૂણાની કરચલી તેના ધરડાપો અને જીવનની ઉપાધિઓ ચૂસે છે. ત્રણેક વરસ ઉપર અડી આવી ચડેલી. અમારે ધર માટે અને દવાખાનાના દરદીઓ માટે દીકરી દીકરી દુધ જોઈએ પણ દુધ ખરાબ આવતું.

અમને હંમેશનો અમંતોપ રહેતો. ત્યાં આ બાઈએ આવી ઘરાકી બાંધવાનું કહ્યું. લાવ પણ તેણે જરાક ઝોછો બતાવ્યો; અને મને તેના બોલવામાં શ્રદ્ધા આવવાથી મેં ડોક્ટરને કહ્યું, ને ત્યારથી તેનું જ દુધ અમે લેવા માંડ્યાં. કદી ભેગ નહિ, કદી બગડે નહિ. એના સામું જોઈ મેં કહ્યું. “કેમ અલી અત્યારે?”

મલિકા કહે: “તમે ઘણી વાર વાત કરો છો જે બાઈની તે આ?”

મેં કહ્યું: “હા. કેમ જી આજ આટલું વહેલું દુધ કેમ લાવી?”

જી કહે: “બહેન, દુધ તો નીતને વખતે લાવીશ. આ તો મારી પાડી વિચાણી, તે કહ્યું લાવ બહેનને આપી આવું! બળી કરીને શાખને ને છોકરાંને ખવરાવજો. પહેલવેતરી છે. નહિ, તમારી પાસેથી પૈસા લઈને વેચાતી લીધીંતી, એ પાડી! રૂપાળી બળી થશે.”

મેં કહ્યું: “ડીક, સારું. પાડીને શું આવ્યું? પાડી કે પાડો.”

“બહેન આવી છે તો પાડી!” કહેતાં જીથી જરાક મલકાઈ જવાયું.

હું ઊભી થઈને કપાટમાંથી પૈસા લેવા જતી હતી, તે જી સમજી જઈને બોલી: “મારા સમ બહેન! તમારે પરતાપે તો અહીં હું કરીને રહી છું. અને આ તો શી વિસાત છે, પણ તમ. જેવાં મારે ઘેર આવ્યાં હો ના, તો હું તો તમારા દુધે પગ ધોઈ! મેં તો ચાર ચાર ભેંશનાં વલોણાં કર્યાં છે, ને મહેમાનોને હોંશિ હોંશિ દુધ ને ધી પીરસ્યાં છે.”

મેં પૂછ્યું: “તે અલી તારું ગામ કયું?”

“આ નહિ રહ્યું જવાપર? અહીંથી આઠ ગાઉ થાય.”

“તે ત્યારે ત્યાંથી દોરખોર બધું ફેરવી નાંખ્યું?”

“ના બહેન, ત્યાં બધું ય છે. ચાર ભેંશું છે, ચાર બગડ છે.”

“ત્યારે એ બધાંનું કાણુ કરે છે?”

“હાં, દીકરાનું વડું છે ને! ચાર દીકરા છે, બેની વડું છે, એકની હમણાં આવશે, બે દીકરિયું છે, તેમાં એક તો આણું વળાવવા જેવડી છે. મારા પટેલે બેઠો છે!”

મને વાતમાં વધારે રસ પડ્યો. મેં કહ્યું જી આજ તો વહેલી આવી છે તે બેસ. અમે કરેલી બળી આપતી જા. નોકરને બળી ફરવાની સૂચના આપી ને પાછી આવી હું ફરી કાચ પર બેઠી. જી આહું ટેબલ આવવું હતું તે એક બાણુ મૂકી તેની સાથે વાત શરૂ કરી.

“લે જી નીરાંતે બેસ. વાત કર. મને કહે એવું ધર મૂકીને અહીં કેમ આવી?”

“કંઈ નહિ બહેન, વળી અહીં આવી, બીજું શું?”

“કેમ છોકરાની વહુઓ સાથે ન બન્યું, કે દીકરીઓને પરણાવવામાં કંઈ તકરાર થઈ, ચું શું? કહે.”

“અરે બહેન! હું તો વડુઓને હાથેળીમાં રાખું એવી છું. મારે દીકરીઓ ને વહુવારુમાં જરાય વહેરાવ્યો નહિ. બધાંયને સાથે લુગડાં લઉં!”

મેં કહ્યું: “ડાહી થઈને કહે છે, પણ જરૂર વહુઓ સાથે નહિ બન્યું હોય. એવી જખરી છે, કે બધું ધાર્યું કર, ને ધાર્યું કરવા જતાં નહિ બન્યું હોય.”

ફરી જીએ કહ્યું: “ના બહેન, સામું કહું છું.”

એટલામાં બળા તૈયાર થઈને આવી. ટેબલ ઉપર મૂકી. જીવી કહે: “બહેન, બની જોની આખી લુઓ. ગોળ લઈને ખાઓ. ગોળ સાથે સારી લાગે.” પણ મને તોફાન સૂઝ્યું તે ક્યું: “ના, એ તો તારી વાત કહે તો જ ખાઉં નહિ તો બલે ટાંઢી થઈ જાય; એમ ને એમ પડી રહેશે, હાથ અડાડે એ બીજાં !”

જીવી જરા હસી. “બહેન તમે ય તો.” પછી ધીમે રહીને છોકરીને “જા બેટા, લોટા લઈને ઘેર જા, બેંશું આવવા વેળા થશે. જા હું હમણાં આવી હોં.” કહીને તેને ઘેર મોકલી. મેં ક્યું: “બલે ને બેડી.” જીવી કહે: “ના, મોટાંની વાતમાં છોકરાંને બેસાડવાં સારાં નહિ. જા બેટા.” મેં તાજ બળા પાંચજ એસલાં છોકરીના હાથમાં માથ તોટલાં આપ્યાં, ને લોટામાં ગોળનું દડયું નાંખ્યું ને ક્યું, “સંભાળીને જજો હોં !” છોકરી ગઈ એટલે મેં ક્યું: “આને કેવડી લઈને આવેલી ?”

“એ વરસની.”

“ત્યારે કહે કેમ આવેલી ? લડી નહોતી ત્યારે ઘર છોડીને કેમ આવી આવી ? કેમ કાંઈ ઘરડી થઈ એટલે પટેલે બહાર ફરવા માંડ્યું, કે શું થયું કહે ?”

“ના બહેન ! એની પીઠ સાંબળે છે, મારાથી ખોટું ન બોલાવ. પટેલ એવો નથી.”

“ત્યારે રીસાઈ હો તો તારા પટેલને બોલાવું. તને મનાવીને લઈ જાય. તારા જેવી બાઈ તો ઘરમાં કેવી શોભે !”

“અરે, એ તો હું કહું એટલું કરીને લઈ જાય એમ છે. પાડી લઈને આવી, એને ખાતર પડી, મને તોડવા આવ્યો, ને કહે શહેરમાંથી કહે એ લૂગડાં ને ઘરેણાં લઈ દઉં હાલ, બસે કપિયા બાંધીને આવ્યો છું. હાલ, જાણે શહેરમાં માલ લેવા આવ્યાંતા. તને ગમશે એમ રાખીશ. પણ મેં જ ના પાડી.”

મને અહુ આશ્ચર્ય થયું, બાઈને પટેલ માટે લાવ હતો, સ્નેહ હતો, એ હું જોઈ શકતી હતી, અને છતાં આ બાઈ આટલી ઉમરે એકલી રહેવા નીકળી આવી ! મને તો સમજ્યું નહિ. માટે કુતૂહલ વધ્યું. “ત્યારે કેમ આવી કહે, મારા સમ ન કહે તો !”

જીવી બોલી: “બહેન એવા સમ શા સારું દેતાં દશે ? તમ જેવાં નસીબદારને મારે શું કહેવું ?”

“ના જો, મારા સમ દીધા ને ! મને કહે.”

“લુઓ બેન ! હું ઘરડી થઈ. દવે મને છોકરાં થાય એ ખમાતું નથી. એટલે આ ઉલ્લી છોકરીને લઈને આવી નીકળી.”

“પણ એવું હોય તો તને છોકરાં ન થાય એવું કરાવી આપું. દવે આ મોટાં મોટાં માનસો એવું કરે છે. જોતી નથી ! આ દેસાઈ સાહેબ. તજ છોકરાં છે. નાનું છોકરું આઠ વરસનું થયું, પણ તે પછી છોકરાં નથી !”

“પણ બહેન, મારે તો સંસાર વહેવાર જ નથી જોઈતા. હું ધરાઈ રહી છું. હું ઘરડી થઈ ને એ તો એવો ને એવો જીવન રહ્યો ! હું વીસ વરસની આવી ને હતો, એવો ને એવો છે. મૂર્છા હું મરી એ ન ગઈ, નહિ તો એ એની મેજે જીવન જરી લાવ ને એના બધા કાક પૂરા થાન. પણ બહેન, દવે આ ઘરડા થીરે, એક જરા અડે છે એ ય નથી

ખમાવું ! કેણુ જાણે કેમ એને મારાં હાડકાં ચામડાંની માયા હજી નથી છૂટતી ! હોય, માણસને જીવાનીમાં મદ હોય, મારે ય જીવાની હતી, પણ બધી વાતનો નેહો હોય કે નહિ ? આ તો એવો ને એવો જ રહ્યો ! ”

હું તો બાઈના સામું જ નોઈ રહી. થોડી વારે કહ્યું : “ જો જીવી ! આવી વાત હોય તો, ધણીને સમજાવવી નોઈએ. એમાં શરમાવું શું ! ચોખ્ખોચોખ્ખું કહી દેવું નોઈએ કે આવું આમ છે. ”

“ બહે...ન, મેં નહિ કહ્યું હોય ? કેટલી વાર કહ્યું. ઘરમાં કહ્યું. ખેતરે કહ્યું. એકવાર તો સાનમાં કહ્યું. મારો નાનો છોકરો, કેરી ચૂસી રહ્યા પછી એકલાં ગોટલાનાં છોતાં ચૂસતો હતો, એને પટેલે કહ્યું. ‘ અલ્યા હવે તો છાલ મેલ. એમાં શું રહ્યું છે તે ચૂસ ચૂસ કર. છ ? ’ મોટાં છોકરા છોકરી કાઈ ઘરમાં નહોતાં તે મેં પટેલને સંભળાવ્યું : “ એને કહો છો ત્યારે તમે જ સમજો ને ! ” એ સમજ્યા, હસ્યા, પણ રાત પડી ત્યાં એના એ ! ને રાતે મોટાં છોકરાં છોકરીઓ હોય એમના દેખતાં મારાથી ભવાડા થાય ? અમારાં તો ઘરે ય નાનાં, ઉતાવળું બોલાયે ય નહિ ! ને બહેન, સાચું માનશો ? હું ના કહું એમ એમ એને વાતનો કસ વધતો જાય. મારી નાં સમજે જ નહિ ને ! જાણે પચીસ વરસનો જીવાન ! કેટલાં વરસ તો મેં ખમી લીધું. કોક કોક વાર તો એટલી ચીતરી ચડે એ વાતથી, પણ શું કરું ? બૈરીનો ઓશિયાળો અવતાર ! કોકવાર તો ચીડાઈને, જે થાય તે થવા દીધું,—જાણે એ મારી કાયા જ નથી. પણ છેવટે ન ખમાયું ત્યારે નક્કી કર્યું કે હવે આ છોકરી જરા મોટી થાય એટલી વાર છે. એ તો સારું છે, બહેન, મારો ઉમેશ^૧ લાંબો છે, નહિતર સવાસુરિયાં છોકરાં હોય તો કાઈ દી બાડવા વારો ન આવે ! બહે...ન ! હું બધી હિંમત હારી ગઈ ત્યારે પછી નાહી ! નહિતર, ઘર ખેતર, વહેવાર વખો,^૨ છોકરાં જૈયાં, બધું છોડીને કાઈને આવવું ગમે ? ને ગામમાં તો અમારી બેઈની કેવી આખર ! હું અખોવન,^૩ તે નવી વંહુઓ તો બધી મને પગે લાગવા આવે. ભગવાને મને બધી રીતે સુખ આપ્યું. પણ છેવટે આ એક વાતથી હું થાકીને હારીને નાહી ! ”

હું તો આ બાઈની વાત સાંભળીને તેના સામે જ નોઈ રહી ! મને તેના તરફ ખૂબ માન થયું. તેની હિંમત, સમજણ, હઠાપણ ! થોડી વાર રહી મેં કહ્યું : “ અલી તારી જગરી હિંમત. તને એકલાં ખાશું શું એવી ફિકર ન થઈ ? ”

“ ના બહેન ! અમે ક્યાં તમારા જેવાં નશીબદાર છીએ, તે એવો વિચાર આવે. કામ કરીએ તો શેટલો તો મળી રહે. તમ જેવાં મળી જ રહ્યાં ના ! અમારામાં એક બેંશ ઉપર તો શંડીરાંડ જન્મારો કાઢે ! તો મારે તો શું છે ? એક છોકરી છે તે મોટી કરીને સારી રીતે પરણાવીશ. અમે તો મહેનતુ વણુ^૪ તે કામ કરીને અમારું ફેડી લઈએ ! ”

અત્યાર સુધી મહિલકા શાંત બેઠી હતી તે બોલી : “ અરે બાઈ, તું જ સાચી નશીબદાર છે, તે આમ છૂટી શકી. અતે અમે નશીબદાર ગણાઈ છીએ, તે જ અભાગિયાં છીએ. અમારા જેવાંને આવું હોય તો અમે શી રીતે છૂટી શકીએ, કહે નોઈએ. ”

૧. જે છોકરાં વચ્ચેનું વરસાવું અંતર.

૨. વૈલવ. ૩. જે સ્ત્રીનું એક પણ બાળક મર્યું ન હોય તેને ‘ અખોવન ’ કહે છે.

છત્રીએ કહ્યું: “જહેન, એવું તમારા જેવાં નરીગદારને હોય જ નહિ. એ તો અમે ભવવા ગણ્યા વગરનાં, કંઈ સમજીએ નહિ, અમારા તે કાંઈ અવતાર છે. હ્યો પણ દને બેસો; બળી ખાઓ, છેવટે ટાઢી તો થઈ જ ગઈ. અમારા જેવાંની વાતમાં નકામે તમને ઉઘેમ થયો.”

મેં તેને ઘોડી બળી ચાખવા કહ્યું પણ અમારી આગળ ખવાય નહિ કહી માન્યું નહિ. મેં આપવા માંડી એટલે હ્યો તમારા શુબન રાખું છું કહી બે ચોસણાં લઈ ચાલતી થઈ. હું તેને ગંજરા સુધી વળાવવા ગઈ, ને એ મોટી ક્યાંકની અધિકારી હોય એવી નિર્ભય ચાલે ચાલો ગઈ. એને જતી જોઈને ઘોડીવારે પાછી ફરી કોય ઉપર બેસવા જઈ છું, તો મસ્તિકા બહુ જ ગમગીન બેઠેલી. મેં કહ્યું: “સાંભળ્યું બહેન, ગિચાગાં ગરીબ માણસોને કેવી કેવી પીડાઓ હોય છે?” અને મસ્તિકાએ એકદમ જવાબ આપ્યો: “માત્ર ગરીબને જ હોય છે એમ શા માટે કહો છો? એણે ક્યાં એવાં નરીગદારને પણ હોય છે, માત્ર એટલું કે એ નરીગદાર જ ખરાં કમનસીબ છે કે એનો કશો જ ઉપાય કરી શકતાં નથી!”

મેં કહ્યું: “સાચું કહે છે મસ્તિકા!” અને એકબીજાને દૂંકે નામે બોલાવીએ એટલાં મિત્રો થયાં હત્યાં.

“સાચું નહિ પણ અનુભવથી કદું છું.”

“શું કહે છે!”

“હા; એ બોલની હતી તે જાણે એકેએક મારી જ વાત કરતી હતી. એની પેઠે જ મને પણ સ્પર્શની મુશ થઈ છે, એટલે વાત આવી છે. એની પેઠે જ મેં ધણી યે વાર તિરસ્કારથી અને લુગુપ્સાથી કાઈ ચીજ કુતરને નીરી દર્શાવે, એમ મારો દેહ સોંપી દીધો છે. એની પેઠે જ મેં નારી જવાનો વિચાર કર્યો છે ને નારી થઈ નથી. આજ સુધી બે વાનની મને શંકા હતી તે આજ સમજાઈ ગઈ. મને એમ લાગતું કે મારે છોકરાં ન થયાં, તેથી જીવનમાં જે બીજું આકર્ષણ થતું જોઈએ તે ન થવાથી મારી આ કુદૃશા દશે. પણ આજ સમજ કે એવું નથી. બીજું એ કે મને જરા આશા હતી, કે જ્યારે ધરડી થઈશ ત્યારે આ દેહનું આકર્ષણ કંઈક એની મેલે ઘટશે. આજ એ બંને વાત ખોટી પડી છે. મારી નજર આજ મને મારી પીડાનો કાંકિ દેખાતો નથી. દવે તો મૃત્યુ જ મને કગારી ઉભારી શો.”

જવાબામુખીમાંથી જવાબા નીકળે એમ એનો અંતઃસ્વાય બમણી નીકળતો હતો. મેં એને બાથમાં લીધી, આભાસન આપ્યું. તે એકદમ અનર્જન આંસુએ ટપી પડો. મેં તેને પાણી પાવું. તેને ઉઠાડી મોં પોવડાવ્યું. તેને ઘોડી બળી ખાવાનું કહ્યું. પણ મને કહે: “આજે દને નહિ ખાઈ શકું. મને આતું થાય છે ત્યારે તરત મને કચ્છો ખાએ છે.” પછી મેં કોશી પાઈ, પછી વાર બેસારી તેને ઘેર મોકલી.

ઘોડી વારે કાંઈ જાણ્યા. રેખા પર રક્તબીજામાં પીરમેલી બળી જોઈ કહે: “તમ મારા આશા પડેલાં બધું પીરમી રાખેલું છે!” “મેં કહ્યું આ બળી ઉપર એવો શાપ છે કે એ ખાવાની વાત કરીએ ને ખવાય નહિ. મેં જરમ જરમ ખાવાનો વિચાર કર્યો ને બે બીડી કાણાથી એમ ને એમ પીરમેલી પડી છે. એવી જગત વાતો સાંભળી કે ખાઈ જ ન શક્યા.”

ડૉક્ટરે કહ્યું : “ એવી તે શી વાત હતી વળી ?”

મેં કહ્યું : “ એક વાર ખાઈ લો પછી કહીશ.”

“ અરે પણ અમે તો મહદું ચીરીને પણ તરત ખાવા બેસીએ. ઓપરેશનમાં જીવતા માણસને કાપીને પણ તરત પછી ખાવા બેસીએ.”

મેં કહ્યું : “ ના તોય ખાઈ લો. પછી કહીશ.”

ડૉક્ટર કહે : “ ના ત્યારે હવે તો સાંભળ્યા પછી જ ખાઈશ. નહિતર નહિ ખાઈ.”

ડૉક્ટર માન્યા નહિ. મેં જીવીની ને મલ્લિકાની બંનેની આખી વાત કહી મૂંઝાવી. વાત પૂરી થયે મેં કહ્યું : “ એ પેલો દૂડો બોલતા ત્યારે તો મને એમના જીવનમાં કવિતા હશે એમ લાગેલું.”

ડૉક્ટરે કહ્યું : “ ખરાબ માણસ બૈરીને અને કવિતાને બેયને બગાડે છે.”

પછી એક ખાવા ખાતર બળી ખાધી, પણ એ પણ વિચારમાં તો પડી ગયા. મને કહે : “ હું વિનોદરાયને વાત તો કરીશ જ.” મેં કહ્યું : “ એને મલ્લિકા વિશે ખરાબ નહિ લાગે?” મને કહે : “ અમે ડૉક્ટરો તો ગમે તે વાતમાંથી ગમે તે વાત કરી શકીએ. હું તો એને છોકરાં નથી એ વાતમાંથી પણ તે વાત કાઢી શકું.”

પછી એમણે વાત તો કરી પણ મલ્લિકાને મેં વધારે સુખી કાઢ દિવસ બોધ નહિ. આઠેક મહિને એમની બદલી થઈ ત્યારે મલ્લિકા મને મળવા આવી. મારી પાસે પોસ આંસુ રોઈ. મને કહે : “ હવે ઝાઝું નહિ જીવી શકું. કદાચ તમને કાગળ ન લખી શકું પણ મરતાં તમને સંભારતી મરીશ એમ માનજો.” મને થયું માણસની કેવી નિરાધારતા છે ? અમે કે કોઈ એને કંશી જ મદદ ન કરી શકીએ !

અને વરસેકમાં તેણે પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો. વિનોદરાય ડિસ્ટ્રિક્ટમાં હતા ને એ મરી ગઈ. તેના મરણના બપોર આવ્યા ત્યારે અમારાં ઝોળખીતાં મારે ઘેર આવ્યાં, અને મારે મોઢે ખરખરો કરવા લાગ્યાં. બધાં કહેતાં હતાં : ‘ કેવી રૂપાળી ! ’ ‘ કેવી નમણી ! ’ ‘ કેવી લાગ્યશાળી ! ’ ‘ એને બેઠએ ને સૌભાગ્યવતી, સ્ત્રીના ખ્યાલ આપણને આવે ! ’ ‘ ને સૌભાગ્યવતી જ મરી ગઈ. ’

મને મનમાં થયું : “ સૌભાગ્યવતી !! ”

વિવાહપદ્ધતિ

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાકે 'પ્રસ્થાન' વર્ષ ૧૨ અંક ૬માં " હિંદુઓની વિવાહપદ્ધતિ આપણા નવા વિચારોને અનુકૂળ કરી કરવી જોઈએ " એ વિષયની ચર્ચાને આમંત્રી છે. એ આમંત્રણથી, એ વિષયની ચર્ચા હજી સુધી 'પ્રસ્થાન'માં તો આગળ ચાલી નથી. પણ ગયા ઉનાળાની રમતોમાં શ્રી. રામનારાયણભાઈ મુંબઈ આવીને રહ્યા હતા સારે વાતો કરતાં એમણે આ ચર્ચાપત્રની ચર્ચા કરી. જેને પરિણામે એમણે જ મૂળ ચર્ચાપત્રમાં તથા મોટે સૂચના કર્યા પ્રમાણે આપણી વિવાહપદ્ધતિમાં શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઓછામાં ઓછું કેટલું આવશ્યક છે તે દર્શાવવાનો અહીં પ્રયાસ કર્યો છે.

અત્યારે વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ અને રૂઢિ કે લોકાચારનું મિશ્રરૂપ પ્રચલિત છે અને તે રૂપ પણ બધી જાતિઓમાં એકસરખું નથી. વળી મૂળ શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ પણ પહેલેથી એક જ રૂપમાં ચાલી આવે છે એવું નથી. એ ધીમે ધીમે વિકાસ પામી છે. લોકાચારની અસરથી મૂળ પદ્ધતિમાં ફેરફારો સ્વીકારવામાં પણ શાસ્ત્રકારોએ વાંધો નથી માન્યો. અને પાછળથી કેટલીક જાતિઓમાં પ્રચલિત પદ્ધતિમાં શાસ્ત્ર ગૌણ-અતિગૌણ બની જઈને લોકાચાર જ વ્યાપક હોય એવી સ્થિતિ પણ જોવામાં આવે છે. છતાં અહીં તો શાસ્ત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિનાં અંગોનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કરવાની ધારણા રાખી છે.

ઇતિહાસ—વિવાહપદ્ધતિનાં મૂળ ઘણાં જાડાં છે. છતાં વૈદિક સાહિત્યની પારદર્શકતાને પરિણામે એ ઠીક ઠીક જોઈ શકાય છે. વૈદિક સાહિત્યનો જે પ્રાચીનતમ ભાગ-ઋગ્વેદના મંત્રો તેમાં ગૃહ્યવિધિનું સાક્ષાત્ દર્શન થતું નથી. અલગત, લગ્ન જેવા અતિશય સામાજિક અગત્યના બનાવ સંબંધી કાંઈક ક્રિયાઓ ઋગ્વેદના સમયમાં કે તે પહેલાં થે પ્રચલિત હોય એ સંભવિત છે. પણ એ પ્રાચીન ઋષિઓનાં જીવનો અને મનનો ખરી રીતે તેઓની કવિતાનો પ્રવાહ જે આપણને પ્રત્યક્ષ છે તે ઐતિહાસિક તરફ વળેલો હતો. મતલબ કે ડા. ઓલ્કનબર્ગ કહે છે તેમ, લગ્ન આદિ પ્રસંગોની ક્રિયાઓ ઋગ્વેદકાલીન ઋષિઓમાં બહુ સાદી રીતે થતી હશે એમ જ માનવું પડશે. કારણ કે એ ક્રિયાઓ વખતે બોલવાના મંત્રો ઋગ્વેદના જૂતા ભાગમાં મળતા નથી. પણ ઋગ્વેદના દશમા મંડલના એક સૂક્ત (૧૦-૮૫)માં તથા અયર્વેદના ૧૪મા અધ્યાયમાં ગૃહ્યસૂત્રોક્ત લગ્નવિધિમાં આવતા કેટલાક મંત્રો મળે છે. આ દશમા મંડલને પુરાવિદો પાછળનું ગણે છે. વળી ઋગ્વેદનું એ આખું સૂક્ત પણ ઉપલબ્ધ ક્રમમાં લગ્નપ્રસંગે બોલવાનું નથી. છતાં એમાંના અમુક મંત્રો લગ્નવિધિને લગતા છે એ ચોક્કસ. ઋગ્વેદનું આ સૂક્ત એ હિંદુઓની લગ્નવિધિનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય. અત્યારે પણ કોઈક બ્રાહ્મણ જાતિમાં લગ્નપ્રસંગે એ સૂચાસૂકતો પાઠ થાય એવો રિવાજ છે.

ઋગ્વેદસંહિતા પછી બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ગૃહ્યઅગ્નિ અને એ અગ્નિદ્વારા કરવાનાં કર્મોનું સૂચન મળે છે. ગૃહ્યસૂત્રોમાં ઉપયુક્ત અમુક પરિભાષા પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં મળે છે.

અર્થાત્ લગ્નાદિ ગૃહ્યક્રમોનો વિધિ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોના કાળમાં વિકાસ પામ્યો હતો. છતાં તદ્વિપયક કોઈ ગ્રન્થો તે કાળે લખાયા નથી. ને કે ગૃહ્યસૂત્રોમાં વપરાયેલા મંત્રોમાંથી જે સંહિતાઓમાં ઉપલબ્ધ નથી તેનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોના કાળમાં રચાયો છે. અને છેવટ બ્રાહ્મણકાળના અંત સુધીમાં જે સામગ્રી તૈયાર થઈ તેમાંથી ગૃહ્યસૂત્રો રચાયાં છે. અને એ સૂત્રો રચાયા પછી તે સૂત્રોક્તવિધિ હિંદુસમાજમાં માન્ય અને રૂઢ થઈ ગયો.^૧ આ માન્ય થયેલો સૂત્રોક્તવિધિ તે શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિમાં ભિન્ન ભિન્ન દેશ-કાળ-જાતિમાં જે વધારા ઘટાડા તથા ફેરફારો અક્ષરારૂઢ થયા વગર થયા અને ચાલ્યા તે લોકાચાર કે રૂઢિ.

હવે શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિના મૂળ રૂપ જે ગૃહ્યસૂત્રો તેનો સમય ને કે યોગ્યસંન કહી શકાય, પણ ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠાથી ચોથા શતક સુધીમાં ધણાંખરાં સૂત્રો રચાયાં હોવાનો સંભવ છે. આ સૂત્રો રચાયાં તે કાળે પણ શાખાસૂત્રભેદ, દેશભેદ, વર્ણભેદ વગેરે કારણોથી લગ્નવિધિ બધે એકસરખો નહિ હોય એમ ગૃહ્યસૂત્રો ઉપરથી જ લાગે છે.

આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે જુદા જુદા દેશમાં અને જુદાં જુદાં ગામમાં લગ્ન-વિપયક આચારો જુદા જુદા છે. છતાં જે સામાન્ય સ્વીકૃત છે તે નીચે કહ્યા છે (આ. સૂત્ર ૧-૭-૧,૨).

છતાં ઉપલબ્ધ સર્વ ગૃહ્યસૂત્રોમાં લગ્નવિધિ કે તેનો ક્રમ સમાન નથી. મંત્રોનો ઉપયોગ પણ ભિન્ન છે. સૂત્રોને પરસ્પર મેળવી નેતાં આશ્વલાયનાદિ સૂત્રોમાં, કદાચ પ્રાચીનતર હોવાથી કે ગમે તેમ પણ ગૃહ્યવિધિ સાથે સ્માર્તવિધાનોની ગડબડ, વિધિક્રમ અસ્તવ્યસ્ત, વગેરે વિધિ સ્થિર થયા પહેલાંનાં લક્ષણો દેખાય છે. પછી ઓઠડનખર્ગ કહે છે તેમ સાંખ્યાયન અને પારસ્કર જેનું કદાચ એક મૂળ છે. અને છેલ્લો વ્યવસ્થિત વિધિ પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં મળે છે. મતલબ કે પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રોક્ત લગ્નવિધિ એ જ શાસ્ત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ. ધણી બ્રાહ્મણ-જાતિઓમાં એ પારસ્કર સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ લગભગ મૂળ શુદ્ધરૂપે અત્યારે પ્રચલિત છે. અલગત મૂળસૂત્રના સંક્ષેપોના વિસ્તાર, મંત્ર પ્રતીકોને સ્થાને આખા મંત્રો વગેરે આચારના આવશ્યક અંશો સૂત્ર ઉપરની ટીકાઓમાં તથા તે ઉપરથી રચાયેલ પદ્ધતિગ્રન્થોમાં આચારોનો સમાવેશ કરનારી પદ્ધતિઓ રચેલી છે, જે મોટે ભાગે હસ્તલિખિત પુસ્તકરૂપે તે લોકો પાસે જ હોય છે. આ શુદ્ધ કુટુંબોમાં વિદ્યા ક્ષીણ થતાં કોઈક પદ્ધતિના પાઠો અતિશૂઘ્ર જોવામાં આવે છે. પણ એ અધોગતિના ઇતિહાસથી મૂળ શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિને બાધ આવતો નથી. પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ એ જ હિંદુઓની વિવાહ-પદ્ધતિ એ નિશ્ચય સપ્રમાણ અને સ્પષ્ટ છે.

આ પારસ્કર સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિમાં કહેલાં સર્વ ક્રમો વિવાહવિધિનાં આવશ્યક ધાર્મિક અંગ રૂપ નથી. (૧) કન્યાનાં માખાપને ઘેર વર અતિથિ રૂપ હોવાથી મધુપર્ક આદિ સામાન્ય આતિથ્યનાં ક્રમો છે. (૨) લગ્નતિથિનો નિર્ણય આદિ સામાન્ય જ્ઞાવદારિક ક્રમો છે.

^૧ ગૃહ્યસૂત્રસાહિત્યના આ વિકાસક્રમ માટે જુઓ ગૃહ્યસૂત્રોનાં અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે જોડેલો ટા. ઓઠડનખર્ગનો હપોદ્ધાત. (સેકેડ વ્યૂઝ ઓફ ધ ઈસ્ટઃ ૩-૩૦. ઇ. સ. ૧૮૬૨)

(૩) મહાબ્યાહતિ વગેરે ૧૪ આહુતિઓ જ્યાં હોમાત્મક કર્મ હોય ત્યાં સામાન્ય છે. બાકીનાં કર્મો વૈવાહિક છે. આમાં કન્યાદાનની વાત ફક્ત એક વખત આરંભમાં આવે છે. જ્યાં દાનનો પ્રસંગ ન હોય અથવા પિતા કે ભાઈ દાતા ન હોય ત્યાં એ કર્મ જ છોડી દેવું કે કોઈ મિત્ર પાસે દાનનો વિધિ કરાવવો એ વિચારણીય છે. દાનની વાત છોડી દેવાથી બાકીનાં કર્મને કાંઈ વાંધો આવે એમ મને લાગતું નથી. પારસ્કર સૂત્રમાંથી નીચે આપેલી કર્મસૂચી-માંનાં કેટલાં અને ક્યાં કર્મોને હિંદુ લઘુવિધ્યક કાયદાએ આવશ્યક ગણ્યાં છે એ કોઈ કાયદાશાસ્ત્રી લખશે. પણ શાસ્ત્ર નીચેનાં કર્મોને આવશ્યક ગણે છે. અહીં વૈવાહિક કર્મોની ફક્ત સૂચી આપી છે. પ્રત્યેક કર્મની વિગતો તથા તે તે કર્મને લગતા મંત્રો નથી આપ્યા. અલખત વિગતો અને મંત્રો સાથે શુદ્ધ સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ કોઈ પ્રગટ કરે તો એ ઉપકારક થાય એમ હું ધારું છું.

વૈવાહિક કર્મસૂચી

૧ લગ્નતિથિનો નિર્ણય.^૧ (૧-૪-૫)

હાલમાં લગ્નતિથિનો નિર્ણય થયા પછી માતૃકાપૂજન અને નાન્દીમુખશ્રાદ્ધ વરના અને કન્યાના બેય પક્ષમાં થાય છે.

૨ વરનું મધુપર્ક આદિથી અર્ચન.^૨ (૧-૩)

૩ કન્યાને તૈયાર કરવી.^૩ (૧-૪-૧૨, ૧૩)

૪ સમંજન વિધિ.^૪ (૧-૪-૧૪)

વરકન્યા બેયને શરીરે કાંઈક લેપ થતો હશે એવું અનુમાન થાય છે.

૫ પિતા તરફથી કન્યાનું પ્રદાન.^૫ (૧-૪-૧૫)

કન્યાદાનની આ ક્રિયા વખતે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓમાં બન્ને પક્ષ તરફથી પોતપોતાનો ગોત્રોચ્ચાર કરવામાં આવે છે. પછી કન્યાદાનને અંગે કોદાત્ વગેરે મંત્ર બોલવામાં આવે છે અને કન્યાનો હાથ કાંઈક દક્ષિણ સાથે વરના હાથમાં પિતા તરફથી મૂકવામાં આવે છે. આનું જ નામ કન્યાદાન. સામાન્ય રીતે આ ક્રિયાને હસ્તમેળાપ કહેવામાં આવે છે. ગોત્રોચ્ચારાદિ કર્મનું સૂત્રમાં સૂચન નથી પણ પદ્ધતિમાં છે.

૬ કન્યાને લઈને વરનું નિષ્ક્રમણ. (૧-૪-૧૫)

૧ બીજાં શૃણુસૂત્રોમાં પણ આ વાત છે. પણ આશ્વલાયન સૂત્રમાં “કેટલાક ગમે તે દિવસે વિવાહ થઈ શકે” એમ કહે છે એવું સૂત્ર છે (૧-૪-૨).

૨ વરના અર્ચનની વાત લઘુવિધ્યક આદ્ય કંડિકામાં નથી પણ આગલી કંડિકામાં છે.

૩ કન્યાને તૈયાર કરવાના કર્મને અંગે કન્યાને વરે વસ્ત્ર આપવાની વાત સાંખ્યાયન (૧-૧૨-૩) સૂત્રમાં પણ છે.

૪ સમંજન વિધિની વાત સાંખ્યાયન (૧-૧૨-૪, ૫) અને ગોમિલ (૨-૨) માં પણ છે.

૫ કન્યાનું પ્રદાન કર્મક્રમમાં ક્યાં આવે એ વિષે સૂત્રોમાં અલ્પ મતભેદ છે. પણ ઉપરનો ક્રમ પારસ્કર અને પદ્ધતિને અનુસરતો છે.

૭ સમીક્ષણુ વિધિ. (૧-૪-૧૬)

પિતાએ આપ્યા પછી કન્યાને લઈને વર અગ્નિ સમીપ જાય છે. પછી વરકન્યા એકબીજાને જુએ છે, અને તે પછી લાગ્નહોમાદિ લગ્નની અત્યંત આવશ્યક ક્રિયા કરે છે, એ ઘણું સૂચક છે.

૮ અગ્નિસ્થાપન અને અગ્નિ પાસે બેસી હોમ કરવો. (૧-૫)

૯ લાગ્નહોમ.† (૧-૬)

આ ક્રિયાને અંગે લાગ્નહોમ પછી જે મંત્ર બોલવામાં આવે છે તેમાં જ પાણિગ્રહણનો ઉલ્લેખ છે. અને એ વખતે જ વર એ મંત્ર બોલતાં બોલતાં કન્યાનો હાથ ગ્રહણ કરે છે. મતલબ કે આ જ પાણિગ્રહણ—લગ્નનો આવશ્યક વિધિ.

૧૦ અશ્મારોહણ,‡ અગ્નિને ફેરા અને પ્રગપતિ હોમ. (૧-૭)

૧૧ સપ્તપદી (૧-૮-૧, ૨)

૧૨. કન્યાને મૂર્ધાભિષેક (૧-૮-૩ થી ૬)

૧૩ સૂર્યદર્શન (૧-૮-૭)

૧૪ હૃદયાલભન¶ (૧-૮-૮)

૧૫ વધૂને અભિમંત્રણ (૧-૮-૯)

વધૂને અભિમંત્રણના આ કર્મ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ત્યાં લગ્નનું કર્મ પૂરું થયું અને લાગ્નહોમથી હૃદયાલભન સુધીમાં કર્મો એ લગ્ન સંબંધી મુખ્ય કર્મો છે. બાકીનાં કર્મો આનુષંગિક છે. એટલી વાત તો એ કર્મો, તેમાં વપરાયેલા મંત્રો તથા વચનો જોતાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ પાંચઠ કર્મો જુદાંજુદાં અહીં મણુબ્યાં છે, પણ ખરી રીતે બહુ ટૂંકાં છે.

૧૬ વરપક્ષવાળા કન્યાને તેડી જાય છે.

૧૭ આચાર્યને દક્ષિણા.

૧૮ સૂર્યાસ્ત પછી ધ્રુવનું દર્શન વરે વધૂને કરાવવું.

ત્રણ રાત સુધી વરકન્યાએ ક્ષાર અને મીઠું ન ખાવાં તથા નીચે (ખાટલા ઉપર નહિ) સૂવું અને એક પ્રર્થ, બાર રાત, છ રાત કે અનીતઃ ત્રણ રાત સુધી વરવધૂએ બહાયર્થ પાળવું એમ સૂત્રકાર કહે છે.

૬ લાગ્નહોમની વાત સાંખ્યાયન (૧-૧૩-૧૫)માં ટૂંકામાં છે. ખાદિર (૧-૩), ગોલિલ (૨-૨), અને આશ્વલાયન (૧-૩-૧૪)માં પણ એનું સૂચન છે.

૭ અશ્મારોહણની વાત પણ આશ્વલાયન (૧-૭-૭) અને સાંખ્યાયન (૧-૧૩-૧૨) માં છે.

૮ પાણિગ્રહણનો મંત્ર તથા હૃદયાલભનનો મંત્ર બેચ જા. ૧૦-૮૫ માં છે.

મોટાભાઈ

ગુલાબદાસ શ્રોત્ર

માતા ગર્ભ ! માત સમાન વિશ્વમાં
થયું ન કોઈ, નવ કો થવાનું;
ને તાતની તો સ્મૃતિ વિસ્મૃતિ સમી !

૩

અને પછી વર્ષ અનેક વીત્યાં,
અનેક સ્વપ્નો સમ છંદગીનો
પ્રવાહ ધીરે, કદિ શોકવેરે,
દદી વળી, વેગભર્યો વહી ગયો.
છતાં ન કો'દિ લવલેશ અંતરે
થયું, “ પિતા છે નહિ તેથી મારી
સ્થિતિ થતી આમ, ” ન કોઈ ફહાડો;
એકાંત ખોળી, મન મોકળું કર્યું
જરી, પિતા માત દુઃખે સ્મરીને.

૧૨

પિતા સમી મંગળ મૂર્તિ જેની,
ને મિત્ર શો પ્રેમળ સંગ જેનો
તે પ્રેમના મૂર્તિ સ્વરૂપ જેવા
સ્મરું પડ્યે કદ વડિલ બંધુને.

૧૬

કવિજનો ગીત અનેક ગાતા
પ્રિયા તણાં, કોઈ ઉદાર ચિત્તનો
સ્મરી જનેતા જરી આંસું ઢાળતો,
ને કો'ક—હાં કો'ક જ -તાત કેરું
જરી કસુલા, જરી બદ્ધિપેરું
કદા જતો ગાઈ મધુર ગીતકું;
પરંતુ ના કોઈ સ્મરે છ બંધુને.

૨૩

છતાં મ એ ભાવ શું કાન્યયોગ્ય ?

૨૪

પોતે લણ્યા ના મુજને લણ્યાંયો, (સાક્ષી) -
 પોતે સહ્યાં કંટક મને હસાવ્યો,
 ને છંદગી કંટક પુષ્પથી ભરી
 તેના સહ્યા કંટક એમણે ને
 સૌંદર્યથી પુષ્પ તણા નવાજ્યો
 મને, ભુલું એ કયમ સર્વ ચીજને ?

૩૦

ગાઉ ન, ગાતાં નવ આવડે મને,
 અને કદાચિત્ કંઈ દિવ્ય યોગથી
 ગાઈ શકું તો ય ગવાય કેમ
 એ પ્રેમ, માંગદ્ય તણી મુગાથા ?

૩૪

નાનાભાઈ ને

‘સ્વપ્રસ્થ’

તૌ દેહ કેરા શુચિ શ્યામ રંગો
એ સ્નિગ્ધને શ્યામ અમાસ ગાત્રો,
મહત્વ આકાંક્ષિત કેં કંઈ સ્પૃહા
તેજે ભર્યા નિર્મલ-ગિન્દુ, તારલા.

આ દિવ્ય ઉલ્લાસ પ્રભાત જેવો,
મધ્યાહ્નનાં સ્થૈર્ય ણધાં વટાવતી
એકાગ્ર ને અધ્યયનસ્થ વૃત્તિઓ
હું જોઉં, સીમા મુજની તુટી જતી
ને અંતરે માંધ ડુળાવી હર્ષ
વહી રહ્યો મંગલ આશિષો ભર્યો:-

હ્રમેશ પ્રાતર્દિનને લલાટે
પ્રકુલ્લ રંગો નિરખંત લોક
આશા ધરે નૂતન જન્મ પામે
તેવું જ તારું લસજી લલાટ !

એ તેજ એ પ્રેરક શુભ હાસ્ય
તારા થકી ન્હાનલ ભાંડુઓને
હૈયે જગાડો મધુરી મહેમ્મલ !

હું અંખતો જીવનની પળેપળો
તારાં જ હાસ્યે ડુળતી નવી બનો:
અલભ્ય લેવા નહિ કેં સ્પૃહા હવે
છતાંય, - તારાં સ્મિતના તરંગો,
ભવિષ્યનાં કોઈ સુવર્ણ શૃંગો
પેખી રહેલી તવ આંખડીઓ,
એ પુષ્ટ ગાત્રો, બલવાન સ્નાયુઓ,

પ્રકાશવર્તી મૃદુ ઉથ વર્તનો,
ધસી રહો. જીવન જંગમાં બડો !

નદી તરંગો પછી ભવ્ય મોજો,
સમુદ્રના દૂરગ ઝોથ-વાહો
તારા જ અર્થે લહવાની રીતો—
તને સ્કુરો, સેલ ! અનેક લોહો
પરે સવારી કરી, ને પડે તો
હસંત પાછો ઉઠીને પલાણુતો
હોજો સદાઃ એ તવ ભાલ તેજો
શ્રદ્ધા સ્મિતોની સુરખે છવાજો

હું કાંઈ શ્રદ્ધા, ત્યમ કાંઈ ચિંતા,
(ને) તારા જયેથી મલકંત ભાઈ !
રંગાઈ સોહીશ પ્રવૃત્તિના તટે !

આ ગેહમાં પુણ્ય દુકાન તારાં
ઉદ્લાસ પ્રેરે, તવ એ ઝગારા
' મોટાં ' થયેલાં અમ મંદ વર્તનો
નવીન તેજે મદતાં ઉજળો.
આ પ્રાણુ, આ ગેહ, ક્ષણી અને જાધે—
ચેરી અને રહેર ચ માતૃ દેશે,
નાનાં પરંતુ તવ પુણ્ય હાસ્યે
ભરી રહો કેંક પુણ્ય ઉજાસે !

લેખક બનવાની કેટલીક તરફીઓ

[મણુકો પાંચમો અને છઠ્ઠો]

રમણલાલ છાયાલાલ મહેતા

[ગતાંકથી ચાલુ.]

૫

શૈલી વિષે મારે હવે તમને કંઈક કહેવું જોઈએ. આપ કંઈ મહાન પુરુષ થઈ ગયા નથી કે જેથી સ્વતંત્ર શૈલી આપની હોય. અને સ્વતંત્ર કહેવાતી શૈલીઓ પર પણ પુરાગામીઓની અસર-તો હોય છે જ, એટલે ‘સ્વતંત્ર શૈલી’ એ બધું ઠીક છે; મને તો એ બધી વાતો જ લાગે છે.

એથી શૈલીની બાબતમાં તો હું અનુકરણ કરવાની સલાહ આપું છું. આજે લોકોને ‘અનુકરણ’ શબ્દની બહુ સરા ચઢે છે, એ હું જાણું છું. પણ હું પૂછું તેનો તેઓ જવાબ કે, કે ભાઈ! અનુકરણ ક્યાં નથી દોહું? ! તમારા પોતાનામાં જ કેટલું અનુકરણ છે તે ખબર છે? આપણે બેસીએ છીએ, ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ, —ચા, કોફી, દારૂ વગેરે—; પહેરીએ છીએ, ડિઝીઓ અને દોઢરીઓ લઈએ છીએ, કવિતા નવલકથા વગેરે લખીએ છીએ, વગેરે આપણે પહેલાં તો અનુકરણથી જ કરીએ છીએ — ભલે તે પછી અગ્રાત હોય. માનસશાસ્ત્રીઓ બીજી કેટલીક બાબતોમાં જુદા પડે છે, પણ આ વિષયમાં તો એકમત જ ઉચ્ચારે છે કે આપણું હલનચલન, આપણાં કાર્યો વગેરે ઘણે મોટાં ભાગે અનુકરણથી જ થતા જાય છે. માનસશાસ્ત્ર એમ કહે છે તો પછી શૈલીનું અનુકરણ કરીએ તો તેમાં કોઈ વાધો લઈ શકે એમ નથી; વાધો લઈ શકે એમ હોય તો જાહેર કરી શકે એમ નથી; જાહેર કરી શકે એમ હોય તો આપણે માટે તે સાંભળવું તો શક્ય નથી જ.

હું અહીં ત્રણ મુખ્ય શક્તીઓની જ ચર્ચા કરવાનો ઇરાદો રાખું છું. પહેલી શ્રી ન્દાનાલાલની, બીજી શ્રી બ. ક. ઠાકારની અને ત્રીજી શ્રીયુત રમણલાલની—એટલે કે મારી. એ ત્રણે શૈલીઓમાંથી ન્દાનાલાલની શક્તી સહેલામાં સહેલી છે એ તો એમનાં દસપંદર નહિ પણ બાવન ઉપરાંત પુસ્તકોની જાહેરખબર જોતાં જ તમે પણ કહી શકો !

ન્દાનાલાલની ડાહ્યશક્તી—ડાહ્યતાં ડાહ્યતાં લખેલી શક્તી (માણસ ડાહ્યતાં ડાહ્યતાં ધૂનમાં આવી જાય છે અથવા ધૂનમાં ડાહ્યવા માંડે છે, એવું મારા એક મિત્રનું માનવું છે.)—સહેજમાં તમે પોતાની કરી શકો છો. એ લખતી વેળા, આપણે જોયું તેમ, પુષ્કળ ડાહ્યવાની

જરૂર છે. એથી તમે તમારી શૈલીને ખરેખર 'ડાહવી' નાંખી શકશો. બહુ, અનંત, વિરાટ, આત્મા, હિર, તેમજ શબ્દને છેરે '-લડી' પ્રત્યયનો દ્વિસાત્મક પ્રયોગ (જેમકે રાતલડી, છાતલડી, બેસલડી, હાથલડી, હિપોપોટેમસલડી વગેરે) અને ખાસ કરીને તો 'રસ' શબ્દનો જ્યાં લગાડી શકાય ત્યાં અને જ્યાં ન લગાડી શકાય ત્યાં એમ બંને સ્થળે ઉપયોગ કરવાથી સાધી શકાશે.

સૂતા મંદિરના સૂતા માળિયામાં બેસી, હિરનાં આરણ્યં ખોલી, પ્રકૃત્વ પાંદડી પોયણું સરીખી છતાંય સુગ્મનગ્નૂતો યોગનગધા પ્રિયાને રસપત્રિકા પાકવડી હોય; કે શરદની રાતલડી રળિયામણીએ કે અમાસની પૂર્ણિમાએ કે બહાકુમારિકાને—ગરમ દેશના પંખીડાને—દૈયે હાર ધરવા (ને એ રીતે રસમસ્કા મારવા), તે સ્નેહપર્વણિની અપોરે કોક જગમાણણિને (વગરપૈસે) ફૂલડાંકટારી ગૂંથી લાવવા રસભાપામાં ભાપવું^૧ હોય; કે આત્મોપવને ઉરહિન્દોલે બૂલતાં બૂલતાં બહાગંસરી વગાડી બહાંડ મંડળના પડદાઓને બેઠી, પછી આભમાં બંધાયેલાં ત્રિલોકનાં તોરણોને ન્યાળતાં ન્યાળતાં અનન્તતાને (બેઠેલે ઘાંટે) સાદ દેવો હોય ત્યારે, વેનિટેબલ ઘીથી તરબોળ બનેલા અને ચોરસા ખાંડથી અતિશય મિષ્ટ બની ગયેલા ગુલાબગંધું જેવી એ રસશૈલી ઉપયોગી થઈ પડશે.

બ. ક. ઠા. ની શૈલી વિષે બે શબ્દ — ના, કેટલાક પ્રમુખ સા'બો 'હું' બે શબ્દ બોલવાનું ઉચિત ધારું છું' એમાં જ એથી વધુ શબ્દો વાપરી નાંખી બસો કે તેથી પણ વધારે શબ્દો બોલીબકી નાંખે છે, તેમ હું કરવાનો નથી. હું ફક્ત બે વાક્યો જ લખવા ધારું છું: એમની શૈલીની કુમાર હાથડોળોથી બનાવેલા કાગળની કુમાર બરોબર છે; અને રંગભાતમાં પણ એને મળતી આવે છે. એમની શૈલીનું ખરું લક્ષણ એમના આખા નામના યુગરાતી પ્રથમાક્ષરોમાં નિશ્ચિત જગ્યાઓએ ત્રણને બદલે બે જ પૂર્ણવિરામો મૂકવાથી જાણી શકાય છે એવું કોઈ જાણીતા માસિકમાં જ મેં વાંચ્યું છે.

કાંકરા, ખટારા, જાડી ખાદી વગેરે એ પ્રકારના વિષયો પર નિબંધ લખવા માટે; મોઢામાં સોપારી ભર્યાં હોય કે 'પતરાંભરી લારિઓ' ખખડતી હોય એવો ભ્રમ પેદા કરવા માટે, અથવા તો 'ઠેકે ઠેકે ઠોકરાતું ટાપડું' હોય કે 'બોલે બોલે લોચવાતું જિભડું' હોય એવી લાગણી બીજામાં ઉત્પન્ન કરવા માટે; તેમજ, ભારશાહીમાં વસતા કોઈ ખેડેઆઈ 'ડોલનશૈલીમાં કેટલાંક વિશિષ્ટ સારાં તત્ત્વો છે' એવું જૂગળભરિયું ફંકતો હોય કે કોઈ પદવીશિકારી અહંદોસિયારીની વાકુછટાથી સ્વ-પ્રશસ્તિ કે આટ્ટકિઓથી પરપ્રશસ્તિ લલકારતા હોય તેમને થોડીક ભાંડવી હોય, —તો તે માટે આ શૈલીનો જરૂર ઉપયોગ કરી શકાશે.

મારી શૈલી વિષે ન કહું તો મારું નિરૂપણ અધૂરું જ લેખાય. પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ 'ગોવર્ધનરામની શૈલી' પર 'માનસી'માં પ્રગટ કરેલ એક લેખમાં યુગરાતી

૧. એક વિચાર પછી બીજો વિચાર કેવી રીતે સ્ફુરે છે, વગેરેનો અભ્યાસ કરતાં મોનંસશાસ્ત્ર-શાખીનોને એક દાખલો પૂરે પાડવા જેટલું સૌજન્ય દાખવી, ઉપકાર હેઠળ દાખવાં માટે મારે કહેવું જોઈએ, કે આ 'બાપડું' શબ્દ ઉપરથી કાણ જાણે પણ કેમ અને 'બસડું' શબ્દ માટે આવે છે ! તે શું 'બાપડું' 'બસડું'નું પ્રેરકકારણ છે ?

ભાષામાં વિશિષ્ટ શૈલીઓ ગણાવી છે. એમાં તેમની પોતાની શૈલીનો નિર્દેશ કરવાનો રહી ગયો હતો; નમ્રતા તેમજ થોડેક અંશે શોભને કારણે. પરંતુ હું એવી જૂલ કરું એમ નથી. શોભનો દુર્ગુણ મારામાં નથી. એમની થોડી જૂલ તો શ્રી વિઙ્ગપરાયે ટીપ્પણી સુધારી હતી, પણ તેમાં માનસીકારે ભાઈશ્રી રમણલાલ છોટાલાલ મહેતાની શૈલી નથી ગણાવી ને એથી જૂલ પર વળી બીજી મોટી જૂલ કરી છે, એનો હું અહીં અમંતોષ જનકેર કરું છું. એવો અમંતોષ મેં એકલાએ અનુભવ્યો નથી; બીજા ઘણા લેખકોએ પણ અનુભવ્યો છે જ. ફર એટલો જ છે કે મેં તે અહીં જનકેર રીતે વ્યક્ત કર્યો છે, ત્યારે તેમણે પોતાનાં મિત્રમંડળમાં જ વ્યક્ત કર્યો છે.

એટલે મારી શૈલી કવી છે તે વિષયમાં મૌન સાચવવું મને યોગ્ય નથી લાગતું. પૂંડિતોની સભામાં મૌનં મોર્ચ્સ્ય લક્ષણમ્ । કેટલાક વક્તાઓ ‘હું તો અસ્પષ્ટ છું’ એમ કહી પોતે મહાજાની છે એનું જીવંતભાન શ્રોતાઓ કરે એમ તીવ્ર ઇચ્છા ધરાવતા હોય છે, તેમ મારી શૈલીની બાબતમાં કરવાનો હું ધરદો રાખતો નથી. મારામાં એવી ‘નમ્રતા’ જરા પણ નથી. ‘હમ તો કુછ નહિ જાનતે કિન્તુ આપ કયા જાનતે હો ?’માં રહેલી ભારોભાર ‘નમ્રતા’ હિંદના ઘણા ગવૈયાઓમાં હોય છે તેમાંનો એક અંશ પણ મારામાં નથી. મારી શૈલી સારી છે, બધા કરતાં સારી છે, એમ કહેતાં મને જરા પણ શોભ ચતો નથી. ગુણુર્દશન કરાવતાં શોભ શા સારુ થયો નેઈએ ? શેક્સપિયર પણ લખી ગયો છે : ‘Is it a world to hide virtues in ?’

આટલાટલાં જેનાં વખાણુ ‘પ્રસ્થાન’ના આ જ અંકમાં થયા છે તે શૈલી અપનાવવાની તમને સ્વાભાવિક રીતે ઇચ્છા થઈ હશે. મુજ રસશૈલી, પૂછું મને કોટવ, સ્વાધીન બનાવવી છે ? તમને બહુ જ મહેનત પડશે. એ કંઈ ન્હાનાલાલ કે પ્રો. કાકિરની શૈલી જેવી નથી. અલગત એ બંને શૈલીઓનાં ઉત્તમ તત્ત્વોનો એમાં સમન્વય તો છે જ પણ તે ઉપરાંત ઘણું છે. એ ‘ઘણું’માંનું ‘કંઈક’ તે શબ્દોનું કંઈક વધારે વહન, શબ્દોનું કંઈક વધારે પ્રાબલ્ય. પણ તે ઉપરાંત એનાં બીજાં લક્ષણો છે. વધારે તત્ત્વચર્ચામાં આપણે પડીશું નહિ; હું ટૂંકમાં જ પતાવીશ.

કોઈ લાંબી વસ્તુનું વર્ણન કરવું હોય અથવા તેની ઉપમા આપવી હોય ત્યારે તેના એ વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું વાચકને દર્શન કરાવવું એ મારી શૈલીનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે. મારે મારા આ જ લેખમાંથી ઉદાહરણ આપવું પડશે;—મારા બીજા લેખોમાંથી આપી શકું એમ નથી કારણ કે આ લેખ સિવાય એ લક્ષણવાળી શૈલી મેં બીજે ખાસ વાપરી નથી, અને વાપરવાનો વિચાર પણ નથી.

આ લેખમાં જ અન્યત્ર લખ્યું છે : “મારી જે ઇન્દ્રિયગોચરી વાણી પ્રવાસ કરી પંચમહાભૂતના બનેલા આ શરીરના પોષણાર્થે ફેફસામાં થઈ પાછો બહિર્ગતિને પામે છે, તે ઇન્દ્રિયના નેટકું, પ્રમાણમાં સિસ્ટ લાંબું લાગે, તો તેનો કોઈ ઉપાય નથી.” માફ નાક

તો 'રસનાસિકા'ની^૧ લંબાઈ જેમ મૂળ દીર્ઘ વાક્યમાં જ 'દષ્ટિગોચર' થાય છે તેમ થાય નહિ. વળી અહીં 'પ્રવાસ' શબ્દ પણ તે દર્શાવવામાં મદદરૂપ થઈ પડ્યો છે. આ લક્ષણ કોઈની પણ શૈલીમાં નથી. મારી શૈલીના વખાણની યથાર્થતા તમને હવે સમગ્રઈ હશે !

વળી બીજું એક લક્ષણ છે તે ભાવની ઉચિત માત્રા. દાખલો આ લેખમાંથી જ :
'તમને જો કોઈ મારે — મારે લગાવે નિજ હસ્તથી કા, રે !' — આપણને જો કોઈ મારે તો કદી આપણે આમ કવિતા બોલવા માંડતા નથી. પણ જેમ તો કાલિદાસનાં બધાં નાટકો ખોટાં હરે; સમકાલીન નાટકોમાં રાગ્નઓ (કે વેશાંતર વેશકવિઓ) બેચાર વાક્યો પછી તરત શેરો બોલે છે તે બધું ખોટું હરે ! એનો એક સર્વામાન્ય નિયમ છે કે પ્રસંગોચિત ભાવની તીવ્રતા દર્શાવવા કાવ્ય યથાર્થ રીતે મૂકી શકાય. મેં એ નિયમ બહુ કુશળતાથી સાચવ્યો છે. મારવાની ક્રિયા થતી વખતે મારનાર અને માર ખાનાર બંનેમાં ભાવો રકુરે છે. મારનારમાં વીરરસનું અને માર ખાનારમાં કરુણરસના ભાવોનું ઉદ્દીપન થાય છે. મેં ગાંધીજીની માફક માર ખાવાની જ વાત કરી છે એટલે કરુણરસનું જ નિરૂપણ કર્યું છે; અને 'રે !' શબ્દ મૂકી વારતવિક્રતા પણ સાધી છે કારણ કે રડતાં રડતાં આપણે 'રે' ઘણીવાર બોલી દઈએ છીએ. શૈલીમાં આટલી તદરૂપતા બીજે કશે જોઈ છે ? ? ?

મારી શૈલીના ઉપયોગ અસાધારણ છે : અવંતરણો, ફૂટનોટો વગેરેની સારી સંખ્યા ધરાવતા આ લેખ જેટલા લાંબાલચક લેખ લખી સાધારણ વાચક આગળ પોતાની વિદ્વતા સિદ્ધ કરવી હોય અને અવંતરણ કરેલી બધી યે ચોપડીઓ લેખકે વાંચી છે, એવો લેખકને તો આવકારદાયક ભ્રમ પેદા કરવો હોય; અને મુખ્યત્વે તો પોતાનું શુણ્દર્શન કરાવતાં કરાવતાં બીજા કઈ રીતે સ્વશુણ્દર્શન કરાવે છે તેની પિછાન આપવી હોય ત્યારે; તેમજ, વાચકને પણ વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ કે વ્યંગ્યાર્થમાં કંઈ ને કંઈ સુતાવવી હોય ત્યારે મારી શૈલી અચૂક ખપ લગાડી શકાશે.

૬

છેલ્લે હવે ઉપસંહાર રૂપે થોડુંક કહી લઉં.

હું જાણું છું કે તમે મોટે જાગે કવિ જ બનવા માગો છો, એટલે આધુનિક કવિતાનાં લક્ષણોની ચર્ચા તમારા અને એમના લક્ષા મારે જ બીજા કોઈ પણ વિષય કરતાં વધારે કરી છે.

કાવ્ય, વાર્તા, નિબંધ વગેરેના નિયમો, લક્ષણો, તે તે વિષયની આજે પ્રગટ થતી મોટા ભાગની ચોપડીઓ પરથી જ મેં તારવ્યા છે.

વિવેચકો મોટેભાગે પરપોડનવૃત્તિવાળા, પરનિર્દેશોપ્તીન હોય છે. એ લોકો ઉપરની તરફીઓથી લખાયેલ કાવ્ય, વાર્તા કે નિબંધની વિશિષ્ટતા સમજી શકે એમ નથી. એટલે એ

૧. 'નાસિકા'ની આગળ 'રસ' શબ્દનો પ્રયોગ હજી સુધી કોઈએ પણ (ન્હાનાણાં સુધી) કર્યો નથી એ બહુ બેદુનક છે. અને તો 'રસનાસિકા' ના શબ્દપ્રયોગમાં Approach to Realityનો સિદ્ધાંત જગવાતો લાગે છે. — પણ, બૂદ્ધો ! ખરેખર એ જ કારણને લઈને, અહર્નિશ બલનમાં જ વિરાગતા ન્હાનાણાંએ એ જનને શબ્દપ્રયોગ કદી કર્યો નથી; કદી કર્યો નહિ.

પ્રાણીઓનાં વિવેચનની અસર આપણા પર જરા પણ ન થાય તેની કાળજી રાખવી તમારે જરૂરની છે.

સર્વ ધર્મકર્મોના આશ્રયને ત્યજીને કેવળ એક તું મારે શરણે આવેલો હોવાથી, હે વાયકશિષ્ય ! તારી માગણીઓનો સ્વીકાર કરી મેં તને ચોગ્ય જ સલાહ આપી છે.

—ચાલો, ચાલો, આપણે પણ સાહિત્યકારોના વૃદ્ધગાનમાં આપણો શૂર મિલાવીએ. એ ગંધાધ છે મોટે ભાગે શંકરા રાગમાં, પણ આપણને તે શંકરા રાગમાં ગાતાં ન આવડતું હોય તો પછી કંડો પહોર શોધી જોગિયામાં તો વારંવાર ગાઈ શકીશું જ કે :

‘હૂં લખૂં, લખૂં ન કેમ ?’—‘ટેક’
 ‘હૂં લખૂં, લખૂં ન કેમ ?’
 ‘હૂં લખૂં, લખૂં ન કેમ ?’—‘હૂં’

સંપૂર્ણ]

લખો ખસ લખો

‘અ—’

લખો ખસ લખો એવી લેખકોએ લલ લીધી

લખાણના લોકમાં વખાણ ખૂબ થાય છે.

માસિકોનાં અંકમાં નિહાળતાં નિઃશંક તમે

પંક્તિ થી જોશો તો પાનાં છલકાય છે.

ભારખાનાં ભરી ભરી કારખાનાં કાઢે માલ

નિત્ય નવાં નાટકો ને વારતા લખાય છે.

કાગળ કલમ આપો લેખકના સ્થાને સ્થાપો

કલમની કીડા વડે કીતાબો રચાય છે.

જરાય જરૂર નથી કલ્પના વિચાર તણી

નહિં હોય નવું તો કયાં હરણુ ન થાય છે.

વાંચો કે ન વાંચો તમે તોય લખવાના અમે,

કીરતીનાં કોટડાં શું અમઘાં ચણાય છે ?

દેખી આવી શારદાની દીલ થકી સેવા થતી

શુન્દરગિરાતું ભાવિ બિજળું જણાય છે !

નિદ્રા

પતીલ

[દ્રુતવિલંબિત]

૧

મુકતી હું અતિ કોમળ આંગળી
જગની પાંપણ ઉપર માહરી
તલસતી બહુ જેહ જવા દળી,
કરી અદા કર્મો નિજ આકરી.

૨

ઉતરતી અવની પર હું અહીં
ગગનમાં પગલી મુજ પાડતી
નિરખી જેહ શકાતી કદી નહીં,
અગર ચિંતનની મહીં આવતી.

૪

વિકલ લાવિ કસે નિકષે કુડાં
મળતું સાન્વન માહરું તે સમે;
નહિ શકે નિરખી દિવસો રૂડા
સુણવી તેહની દાદ મને ગમે.

૩

અમિત માનસને સુખ આપવા
ઉચિત યત્ન હું આદરતી સદા;
હૃદય દુઃખિતની બનતી દવા,
પરિહરી અનુતાપની આપદા.

૫

સ્મરણ જેતું સદા દિલને દહે
થતું પલાયન તે મુજ દર્શને;
અવરને અધિકાર નહીં રહે
સ્થળતું જે ગયું રાજ મળી મને!

૬

પથ લઈ મુજ તારક વિસ્તર્યો
મનુજ મંદળમાં હું પ્રવેશતી;
કમળ ધારતી વિરમયતા ભર્યો
નહિ જણાતી કદીય હું જે હતી.

૭

સહુયને સરખાં ગણતી, છતાં
મળતી ના સરખી મુજ બેલડી;
મુજ વિના બહુ જે દુખિયાં હતાં
પ્રથમ પાસ હું તેહ જઈ પડી.

૮

૯

મુકતી હું મુજ આંગળીઓ જહીં
અસર અદ્ભુત ત્યાં ઉપજવતી;
ગરક કેદ કરી જગને મંહીં
જય લઈ મુજ બહુ જમાવતી.

વહતી નામ હું; વસ્તુ રૂપે થતી
જગતમાં નહિ ઓળખ માહરી;
અભણ સુત્ર મહીં હું વિરામતી
રસકથા-સમ કૌતુકથી ભરી!

સંગીતકાર ખાં સાહેબ અબદુલ કરીમખાં

વ્યક્તિ અને કલા

વૈદ્ય. ચૈતન્ય દેસાઈ

૩

કાઠિયાવાડમાં પર્યાટન

અજમેરની દુર્ગામાં ગાઈ ખવાજ સાહેબનો આશીર્વાદ મેળવ્યા પછી અને હિંદુસ્તાની તથા મદ્રાસી બંને પદ્ધતિના ઉત્તમ ગુણીજનો સાંભળ્યા પછી ખાં સાહેબનો જાણે આત્મવિશ્વાસ વધ્યો અને તેઓ કાઠિયાવાડ બાજુમાં ફરવા નીકળ્યા. તે વખતે કાઠિયાવાડમાં સારા સારા ગાયકો અને તજ્જરસિકો હતા, એ સાંભળી આજના માણસોને જરૂર આશ્ચર્ય લાગશે. સંગીતને તે વખતે કાઠિયાવાડમાં ખૂબ રાગ્નશ્રય મળતો. પદ્ધતિના રાજપુત્રોમાં કંઠા કરતાં બીજા શોખો વધ્યા અને એક ચારણ કવિએ રાગને મોઢે સંભળાવ્યું તેમ, રજવાડાઓમાં 'કાઈ ધાયનકે, કાઈ મોચનકે' એવી સ્થિતિ થઈ; એટલે આજે ગાયકોનો રાગ્નશ્રય ગયો અને ઉચ્ચ સંગીત સાંભળવાની લોકોની ટેવ પણ જતી રહી. ખાં સાહેબ કાઠિયાવાડમાં વઢવાણ, લીંબડી, ભાવનગર, રાજકોટ, પાલીતાણા વગેરે શહેરોમાં ગયા અને રાજદરબારોમાં ગાયું, જેથી આ નાની ઉમરના ગાયકની તારીફ કાઠિયાવાડમાં ફેલાવા માંડી. તેઓ જુનાગઢ ગયા ત્યાંના નવાબ પાસે બે ગાયિકાઓ હતી. તેઓએ ખાં સાહેબનું ગાયન સાંભળી તે માટે નવાબસાહેબને ભલામણ કરી. ઉસ્તાદી ગાયન એટલે માથું ફેરવી નાંખે તેવું હોય છે, એવો નવાબને પહેલાં ધણો અનુભવ થયેલો. તે અરસામાં નવાબને નિદ્રાનાશનો વિકાર થયેલો. ખાં સાહેબનું મધુર અને શાંત સંગીત સાંભળવાથી લાંબા આવશે એમ આ લોકોએ આગ્રહથી કહેવાથી નવાબ ગાયન સાંભળવા તૈયાર થયા. ખાં સાહેબે રાતે 'માલકંસ' રાગ અને મળસ્કે 'જોગિયા' રાગ ગાયો જેથી સાચે જ નવાબસાહેબને મળસ્કે ચાર વાગે નિદ્રાસુખનો અનુભવ થવા લાગ્યો. બીજે દહાડે તેઓથીએ ગાયિકાઓને બોલાવી પૂછ્યું: "ઉસ્તાદી ગાના ઈતિના મીઠા હોતા હૈં ? યહ બી ઉસ્તાદી ગાના હૈં કયા ? યા માપાદલા !" ઉક્ત સ્ત્રીઓએ ખાં સાહેબ પાસે ગાયન શીખવાની ઇચ્છા બતાવવાથી ખાં સાહેબને નવાબે નોકરીમાં રાખી લીધા. આ સમયમાં જુનાગઢમાં ફિરસ્તેવાલે દૈદરખાસ સારંગિયા, હાજીખાંના માનેલા દીકરા બંનેખાં (પંજાબી), અલિયાદુખાંના ભાણેજ મિયાંમન, નાસરખાં પખવાજ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગાયકવાદકો ત્યાં હતા. પખવાજ જેવું કડક વાદ્ય પણ નાસરખાં એટલું સુરીલું અને નાજૂક વગાડતા કે તે સાંભળનારને તંદ્રા લાગી તેને બંધ જ આવે, એમ ખાં સાહેબ કહેતા. આ વખતે ગામમાં મિયાંમનનું ગાયન થયું હતું અને તે સાંભળવા માટેનું નિર્મત્રણ ખાં સાહેબને આવ્યું હતું. એટલે ખાં સાહેબ પોતાની બે શિષ્યા યુના અને નૂરજહાંને સાથે લઈ ગાયન સાંભળવા ગયા.

મિયાંનખાં ઉત્તમ ગાના અને તેઓએ તે વખતે મુઝતાની રાગ બદલ સારો ગાયો, પણ સાંભળનારાઓમાં ગવૈયાઓ છે એમ જોઈ તેમણે એક લાંબી તાન લીધી અને તેની ટૂટીફૂટી 'સારીગમ' (નોટશન) કરી ખાં સાહેબ સામે સાંભળાત દષ્ટિપાત કર્યો. બીજો જ દહારે પોતાની શિષ્યાઓનું ગાયન સાંભળવા માટે ખાં સાહેબે મિયાંનખાંને બોલાવ્યા અને મુઝતાની રાગ જ ગવરાવ્યો, જે વખતે એક શિષ્યા તાન લે ત્યારપછી તરત જ બીજી બહેન તે જ તાનની સારીગમ કરી બતાવે. ગાયન બંધ થયા પછી ખાં સાહેબે મિયાંનખાંને કહ્યું: "સરગમ ઈસકો કહને હૈ. નહીં તો કિતને એક ગવથે ટૂટીફૂટી સરગમ કરતે હૈં !" મિયાંનખાં પૂછ્યું: "એસે ગવથે કૌન હૈં ?" ખાં સાહેબે ન ગભરાતાં જવાબ વાળ્યો: "તુમહિ !" ખાં સાહેબની પરંપરામાં નોટશન પહેલેથી ચાલતું આવેલું. બીજા ઘણાખરા ગવૈયાઓને સારીગમનું જ્ઞાન તે વખતે ન હતું અને હજી નથી હોતું એટલે તે શું ગાય છે તે પોતે સમજતા નહિ. અને રાગનિયમો પણ સમજી શકતા નહિ. જેમ બધાંઓ પોતાની માતૃભાષા સાંભળી સાંભળીને શીખે છે, તેમ જ ગવૈયાઓ આપનું કે ગુરુનું ગાયન સાંભળી સાંભળીને ગવૈયાઓ થતા. તેમજ પહેલાંના ગાયકો ગુણગ્રાહી હતા. પોતાની ખામી કોઈ બતાવે યા તો બીજા પાસેથી કંઈ શીખવાનો પ્રસંગ આવે તો તે ગુરુસે થતા નહિ. પોતાનાથી બીજો સારો હોય, તો તેમ બેશક કબૂલ રાખતા.

વદલાણના દરબારમાં ખાં સાહેબનો બત્તખાં સાથે સામનો (હરીફાઈ) થયો. બત્તખાં હુકુમનું ગાયન સારું ગાતા. આ બેયનું ગાયન સાંભળી હાકારસાહેબે કહ્યું: "મેં જેટલા ગવૈયાઓને સાંભળ્યા છે તેમાં આ બે નાના ગવૈયાઓ ઉત્તમ છે."

૪

વડોદરાની નોકરી

કાઠિયાવાડમાં એકાદ વર્ષ રહ્યા પછી ખાં સાહેબ મુઝતાતના પર્ષદનાથે વડોદરા આવી ત્યાંની એક ગાયિકાને ઘેર કીતર્યા. ગાયકવાડ મહારાજના વૃદ્ધ એ. ડી. સી. તાલુમિયાં તે ગાયિકાને ત્યાં ગાયન સાંભળવા આવ્યા. ત્યારે ખાં સાહેબનું 'મહેનત'નું ગાયન એટલે અભ્યાસ ચાલતો હતો, તે તેમના કાને પડ્યો. દરબારમાં ગાઈ ગયેલા સેંકડો ઉત્તમ ગવૈયાઓ તાલુમિયાંએ સાંભળ્યા હતા; પણ આ જુવાન ગવૈયાના ગાયનની કંઈ ભૂદી જ. મોહની તેમના મન ઉપર થઈ અને ત્યાં જ પૂછપરછ કરી. વડોદરા સરકારની નોકરીમાં રહેવા માટે ખાં સાહેબને પૂછ્યું. તેમણે હા પાડી. વડોદરામાં પહેલું ગાયન સયાજીરાવે જ સાંભળ્યું અને તરત જ નોકરીમાં રાખ્યા. 'પગાર શું લેશો ?' આ પ્રશ્નને ખાં સાહેબે જવાબ આપ્યો: "કુછ બી દેવ, એક પૈસાભી દેવ; હમકો તો ખાના ઔર મહેનત કરના !" પૈસાની કિંમત ખાં સાહેબને છેલ્લે સુધી સગળઈ જ નહોતી. ભાઈ અબ્દુલ હક અને તેઓ બન્ને નવરાસને વખતે પતંગ ઉડાડી રમતા. રાજ સવારે કુરતી લહેતા. ખાં સાહેબની કીર્તિ ફેલાઈ હતી અને સયાજીરાવ મહારાજ ગુણગ્રાહી હતા એટલે ખાં સાહેબને પ્રયાસ વગર નોકરી મળી ગઈ; નહિ તો દરબારનાં દર્શન થતા માટે ય કેટલી લાગવગ લગાડી પડે ! ઘણા ય તે આ ગમ્યું નહિ. ખાં સાહેબ દરબારની ખાસ નોકરીમાં હતા, છતાં વડોદરા ક્લાવંત ખાતાના પ્રમુખ ખાં સાહેબ મૌલાજીએ તેમની ઉપર પોતાની હકુમત ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરી બોલ્યો, જેને ખાં સાહેબે તોડી પાડ્યો હતો. મૌલાજીખાં તેમના એક કદર અને પ્રમુખ વિરોધી હતા,

આ વખતે (સં. ૧૮૯૩) ખાં સાહેબની ઉમર અઢાર વીસ વરસની હતી. નોકરીમાં રહી છ મહિના માંડ થયા એટલામાં તે વખતના એક મહાન અને ઉત્તમ વૃદ્ધ ગાયક અલિયાખાં (પતિયાળા) સાથે સામનો કરવાનો પ્રસંગ તેમને આવ્યો. અલિયાકૃતુ બંધુ જૂના જમાનાના ઉત્તમ ગાયકો ગણાતા અને તેઓ પોતાની જીવાનીમાં જ હુકુમ્મરસુખાં સાથે સામનો કરવાં નીકળી પડ્યા હતા. પૂતાના પં. જોશી લખે છે કે, “ એઓની જોડના ગાયક રત્નો હિંદુસ્તાનમાં થોડાક જ થયા છે. આ ગવૈયાઓ જયપુર ધરાનાના પ્રતિનિધિ મનાય છે. ” (‘ સં. ક. ઇતિહાસ ’ પૃ. ૮૧) મહારાષ્ટ્રમાં અજ્ઞાનથી ગાયનના બે ધરાના જ ગણવામાં આવે છે: જયપુર અને ગ્વાલિયર. જયપુરના સવાઈ રામસિંગ મહારાજની ગાયિકા ‘ ગોખીબાઈ ’ કરીને ઉત્તમ ગાઈ શકતી. તેણે પોતાના સારંગિયા ‘ કાલુ ’ ના આ બે દીકરાઓને ગાયન શીખવી તૈયાર કર્યાં. એમ છતાં તેઓના ઉત્કૃષ્ટ ગાયનનૈપુણ્યને લીધે તેઓને ‘ ધરાનેદાર ’ ગાયક ગણવા રા. જોશી તૈયાર થયા એ સામંજસ્યનું લક્ષણ ગણાય. ગાયિકા પાસે લણી ગવૈયા થયા આથી એમને ખીખ ગવૈયાઓ હલકા ગણશે એમ ધારી ગોખીબાઈએ છોકરાઓને બદિરામખાંને પગે લગાડયા અને તેમનો ‘ ગઠો ’ બંધાવ્યો એટલે શિષ્યત્વ અપાવ્યું. બદિરામખાં સર્વમાન્ય ગાયનશાસ્ત્ર ગણાતા, આ વાત કહી ચૂક્યો છું. પણ એમ કહેવાતું કે તે વખતે તાનરસખાં કરીને આગ્રેવાલા ધરાનાના એક ઉત્તમ ગવૈયા થઈ ગયા, તેમનું ગાયન અલિયાકૃતુ ગાતા. તેમનાથી મોટા મોટા ગવૈયાઓ ડરતા. ખાં સાહેબ કહેતા કે, “ જ્ય અલિયાકૃતુ ગાતે થે, તખ બડે બડે ગવયે ત્યુગ્વે કે જોસે મુંહ કરે જોડાં રહતે થે ! ” તેઓથી વડોદરા ઉપર પતિયાળાની ઝિઝી લઈ આવ્યા હતા, જેને અંગે દરબારમાં તેમનાં ત્રણ ગાયનો થયાં. પણ તેમના નામ પ્રમાણે રંગ જામ્યો નહિ. છેલ્લા ગાયન પછી સયાજીરાવે દીવાનને પૂછ્યું: “ આપણા દરબારી ગવૈયાઓમાંથી હવે કોઈ ગાઈ શકશે કે નહિ ? ” પણ, અલિયાખાં આગળ કોઈ ગાયક ગાવાનું સાહસ કરવા ન આવ્યો અને ચીડાઈ ગયેલા અલિયાખાં ક્રોધથી બખડ્યા: “ જોએએ મારી નિંદા કરી છે, તેઓને નીચું માયું, ઉપર પગ કરી પછી જ અહીંથી હું જવાનો છું. તો જ મારું નામ અલિયા ! ” આ મગરૂરીની ભાષા સાંભળી ખાં સાહેબથી રહેવાયું નહિ અને તેઓએ જવાબ વાલ્યો: “ તમારાં ત્રણેય ગાયનો સાંભળ્યાં, પણ તેથી એવું કશું લાગ્યું નહિ ! ” અલિયાખાં તેમની ઉત્તમ તૈયારીની વસંત રાગની ચીજ ઉલ્લેખ ગાઈ ગયા હતા, તે જ ચીજ તે જ એકકમાં ખાં સાહેબે તાંબુમિયાંના કહેવાથી શરૂઆતમાં અલિયાખાંની પદ્ધતિથી આગ્રેહ્ય અને પછી પોતાની નિતાંતમધુર પદ્ધતિથી ગાઈ બતાવી અલિયાખાંને પરાજિત કર્યા. ગાયન પૂરું થયા પછી સયાજીરાવે થોડુંક ભાપણ કરી સાચી ગાયનકલા કોને કહેવાય અને ગળાની કસરત કોને કહેવાય આ બાબતનું વિવરણ કરી ખાંસાહેબના ગાયનની સ્તુતિ કરી. એકબે દહાડા પછી ગામમાં ગુલામ મહંમદખાં ગવૈયાને ઘેર અલિયાખાંનું ‘ દાવત ’ નું ગાયન હતું. ખાંસાહેબને નિમંત્રણ હતું નરિ છતાં સરકારી નોકરી પેટમાં ફાપવાના બદાને ચૂકરી તેઓ ગુલામ મહંમદને ઘેર ગયા અને બહાર ઝીમ્મા રહી અર્ધો કલાક સુધી અલિયાનું ગાયન સાંભળી રહ્યા. તેઓ અંદર ગયા એટલે અલિયાખાંએ ગાયન બંધ કર્યું. “ ગાયન ઉત્તમ થતું હતું, માટે હજી ગાઓ ” એમ ખાં સાહેબે અલિયાખાંને આગ્રહ કર્યો, પણ જમવાનું હંકું ચાય છે, એમ બહાનું કાઢી અલિયાખાંએ મરેફ્તિ બંધ કરી. અને જમ્યા પછી ‘ ઉતારા ઉપર સામાન ઉઘાડો પડ્યો છે ’ એમ કહી તેઓ ચાલી નીકળ્યા. એટલે “ આ બડા ગવૈયા તો ભલે ગયા, પણ અમારા ગામના છોટા ગવૈયાનું ગાયન તો

અમને સાંભળવા ઘો ! ” એમ બેગા થયેલા ગાયકનાયકોએ આગ્રહ કર્યો, જેથી ખાં સાહેબને ગાતું પડ્યું. તેમાં તેઓએ પહેલા અર્ધા કલાક સુધી અલિયાખાંની નકલ કરી; એટલે અલિયાખાંના પક્ષના મૌલાઅક્ષવાળા લોકો ચિડાયા અને મૌલાઅક્ષના જમાઈ રહિમતખાં (પંચખી) બોલી બોલ્યા: “ આપ આજ દૂસરાદિ ગાના ગા રહે હો ! ” ખાં સાહેબે પૂછ્યું: “ ક્યો, મેં ઇસ વખત બેસુરા ગા રહા હું, યા બેતાલા ગા રહા હું, યા તોતડા ગા રહા હું ક્યા ? ” “ નહીં છ ! ફિર આપ અલિયાખાંની નકલ કર રહે હો. ” “ ક્યો, મેં અલિયાખાં કે જૈસા ગા રહા હું ? ” “ છ હાં ! મેં કસમ ખાકે કેહતા હું, કે ઇસ વખત જૈસા અલિયાખાં ગા રહા હૈ, માલુમ હોતા હૈ ! ” ખાં સાહેબે કહ્યું: “ હું અલિયાખાં સાહેબનું ગાયન શી રીતે ગાઈ શકું ? તેઓ તો ઉમરમાં અને જ્ઞાનમાં મોટા ગાયક છે અને હું સાવ બાળક છું. મેં તેમની નકલ કરી એમ જો તમારું કહેતું હોય, તો બીજડું મારા ગાયનની નકલ તેઓ કરે, એમ હું તેમને આજ્ઞાન આપું છું ! ” આથી પ્રતિપક્ષી નિરતર થયા. અને બીજા ગાયકવાદોને એટલો હર્ષ થયો કે તે લોકોએ એક મસ્જનાં ખજાં ઉપર ખાં સાહેબને બેસાડી ગામમાં તેમનું સરઘસ કાઢ્યું અને “ અરે અલિયાકો મારો, અલિયાકો મારો ” એવા પોકાર કરતા ફર્યા !

અલિયાનું ત્રીજું ‘ દાવત ’નું ગાયન ફૈજમહમદખાંના ઘેર થયું. ફૈજમહમદખાં એક સારા માંહલા ગવૈયા હતા. તેઓ કે. ભારતર છુતા બખસેના ગુરુ ખાં સાહેબને તેમનો બહુ પ્રેમ હતો. આ આવશે નહિ એમ ધારી પરાદિયે વહેલા લાકડી ટેકની ટેકની ફૈજમહમદખાં જાતે ‘ દાવત ’નું નોતરું આપવા આવ્યા. “ મિયાં, ઘરકી મેફિલ કાયકો મિગાડના ? ” એવો જવાબ આપી ખાં સાહેબે આવવાની ના પાડેલી, પણ ફૈજમહમદના પ્રેમાળ આગ્રહને વશ થઈ તેઓ હાજર થયા. તે દહાડે અલિયાખાંનું ગાયન બહુ જ ઉત્તમ થયું એમ ખાં સાહેબ કહેતા. આ વખતે અલિયાખાંએ “ જા જા રે પચિકવા ” આ ગુજરી તોડીની ચીજ ગાઈ. તાનદારીના ગાયનમાં સ્વરોની સૂક્ષ્મ જગ્યાઓ રહી શકતી નથી (ફક્ત ગમકતાનમાં તે રહી શકે છે.) એટલું જ નહિ પણ અકુશલ ગાનારની તાનોમાં વર્ત્ય સ્વર પણ કેટલીક વાર લાગી જાય છે. તે પ્રમાણે અલિયાખાંની ગુજરીમાં તાનોમાં વર્ત્ય એવો પંચમ સ્વર કેટલીક વાર લાગેલો, આજે પણ કેટલાક ગાનારાઓ આ ચીજ થોડાક પંચમ લગાડી ગાય છે. અને આવા ગાનાર પાસેથી આ ચીજ મેળવી બહુધા રા. ભાતખંડેએ તે તોડીના નામે છપાવી છે એમ લાગે છે. જેમાં પણ પંચમ અદ્ય છે. અલિયાખાંના ગાયન વખતે કેટલાક અનુભવી વૃદ્ધ ગવૈયાઓ હાજર હતા. તેઓએ આ પંચમ માટે તેમને પકડી પાડ્યા. એક અમરોહીનાગા વૃદ્ધ ગાયક હતા તેમણે કહ્યું: “ બેટા અલિયા, તું તો બહિરામખાં, મુબારક-અલી ઔર તાનરસખાં જૈસે જૈસે નામચીન ગવર્યોકો સુનકર ગવર્યા બના ઔર તુઝકો-યહ પંચમકી બી ખખર અબતક નહીં પડી ? ” આ વખતે ખાં સાહેબને વિવાદમાં પડતાં, ફૈજમહમદખાંએ પ્રેમથી સમજાવી અટકાવ્યા. પછી, અલિયાખાંના આજ્ઞાનથી ખાં સાહેબે સારી ગુજરી ગાઈ જતાવી લોકોની વાહવાડ મેળવી. આ પ્રસંગ બન્યા પછી અલિયાખાં તરત જ વડોદરા છોડી ગયા.

અલિયાખાં એક ઉત્તમ ગાયક હતા, એમ ઉપર કંઈ જ છે. શાસ્ત્રોક્ત ગાયનના ત્રણ પ્રકારો છે: (૧) રાગાલાપ સાથે વિલંબિત (‘ વિલંબત ’) કહી રાગજનક સૂક્ષ્મ સ્વરો લગાડી

રસોત્કર્ષ કરવો. આમાં ગમકતાન વધારે આવે અને પતલીતાન થોડી આવે. આમાં ચીજના શબ્દોને મહત્ત્વ નથી હોતું. ખાં સાહેબ આ પ્રકારે ગાતા. આ પદ્ધતિ દરુશ્વરસ મુખ્યતઃ ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) આલાપ ઢંગની તાન અને પતલી તાન મુખ્ય હોય. તાલના લયમાં ચીજના શબ્દો જુદી જુદી રીતે ગોઠવી જોડવા, જેને 'જોડતાન' કહે છે, તે પ્રકાર આમાં કરાય છે. તાન સુરેલી વલ્લ્યનિર્ભર નિયમયુક્ત અને વ્યવસ્થિત હોય છે. આવા પ્રકારના ગાયનથી ચમત્કૃતિ અને હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તાનરસખાં, હરુખાં, અલિયાખાં, રહિમતખાં વગેરે ગાયકો આ પ્રકારે ગાતા. પહેલા પ્રકારથી આ પ્રકાર ઊતરતા દરજ્જાનો છે, કેમ કે આથી રસોત્કર્ષનું પરિણામ આવતું નથી. (૩) ત્રીજો પ્રકાર તાનખાજ અને તાલખાજના ગાયનનો. આમાં તાલની અને તાનની કસરત હોય છે, રાગ નિયમો અને રસોત્કર્ષની એમાં વારેવારે કતલ થાય છે; ચીજોના શબ્દો વીંખી વીંખી આડંબવળા મરડી કચરી નાંખી ધૂમ મચાવાય છે, તાન બસરી હોય છે અને તેની ચકરડી ભમરડીમાં માથાનો દુખાવો ઉત્પન્ન થાય છે. હીન પ્રકારનું આ ગાયન છે અને સામાન્ય ગાયકો આમાં પડ્યા હોય છે, જે હાલમાં મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગાયન કરતાં ગરબા, લાવણી, ભજન કે કવાલી પણ સારી, એમાં શંકા નથી. વધારે ચાલુ પ્રકાર ત્રીજા નંબરના ગાયનનો હોવાથી ઉસ્તાદી ગાયનથી સામાન્ય શ્રોતા ડરતા હોય છે. ખ્યાલિયામાં અઘાપી ગાયન ગાવાવાળા એાછા જ હતા. હદુખાં, તાનરસખાં અને અલિયાખાં આ બધા બીજા નંબરનું તાનદારીનું ગાયન ગાવાવાળા ઉત્તમ ગાયકો થઈ ગયા. અલિયાખાંની તાનો રાગપ્રતિપાદક, રાગપરિષોષક, સુંદર, મધુર અને દાણાદાર હતી. અનેક મનોહર રંગવાળા અત્તરનો જાણે કુવારો જીડે છે, એમ તેમનું ગાયન સાંભળનારને લાગ્યા કરતું અને હર્ષ થતો. ખાં સાહેબે તેમની નકલ કરી યા તેમની 'ઉપર' ગાયું, તો પણ તેમને અલિયાખાંના ગાયન માટે ખૂબ આદર હતો. તે કહેતા કે હદુખાંના પુત્ર રહિમતખાં ઉપરાન્ત એવો બીજો ગાયક થયો નથી.

અહીં આ બીજા એકબે બાબતનો ખુલાસો કરવો જોઈએ. 'સામના'નું ગાયન તેમજ 'દાવત'નું ગાયન આ ગાયનના હરીફાઈના પ્રકારો મુસલમાન ગાયકોમાં જ માત્ર થતા. તે વખતે મતમેદ થાય, તો બંને પક્ષ એટલા ગરમ થતા કે જોનારને એમ જ લાગે કે આ હવે એકમેકનાં મોઢાં ફરીથી જોશે નહિ. પણ ગાયનનો પ્રસંગ ખલાસ થયા પછી તે જ ગવૈયાઓ એકમેક સાથે અદ્યથી અને પ્રેમથી વર્તતા. તેઓની લડાઈ તત્ત્વ માટે હતી; એટલે મુસલમાન ગવૈયાઓ એટલે કળિયાખોર એવો પ્રચાર જે કેટલાક પંડિતોએ કરેલો છે, તે માત્ર તેમને ઉતારી પાડવા માટે જ કરેલો છે, એમ ધણા અનુભવના આધારે હું કહી શકું છું.

પહેલાંના રાજમહારાજ અને રસિક ધનવાનો સારા સારા ગવૈયાઓના 'સામના' એટલે હરીફાઈનું ગાયન કરતા. ઉપરાન્ત બહારગામના સારા ગવૈયા એકાદ શહેરમાં જતા તારે ત્યાંના બધા ગાયકવાદક ભેગા થતા અને તેમની સારી બરદાસ્ત કરી તેનું ગાયન સાંભળતા અને પોતાનું તેમને સંભળાવતા. આને 'દાવત'નું ગાયન કહેતા. આ બન્ને પ્રસંગોથી પદ્ધતિની લેવડદેવડ થતી, ચર્ચા થતી, સાચાખોટાનો નિર્ણય થતો, હરીફાઈથી વધારે તૈયારી થવામાં ઉત્તેજન મળતું અને ગાનારાઓની લાયકાત નક્કી કરવાને સાધન થતું. આ બન્ને રૂઢી આજે લગભગ નષ્ટ થઈ છે. હમણાં દરેક ગવૈયાને બીજા ગવૈયાની બીક લાગે છે. તેથી જરાક ગળું ફરવા લાગે એટલે ચાર ભગત મંડળી ભજનમાં લગાડવી, મોટા ધરાનાનું નામ

લેવું, ઘેર બેઠાં પોતે બધા ગવૈયાઓને છુટ્યા એવો પોકાર કરવો, અને બહુ બહુ તો પોતાના એકાદ માણસ પાસેથી છાપામાં પોતાનું નામ અને ફોટા આવે એવી ગોઠવણ કરવી, આના ઉપર જ ગાનારાની મોટાઈની કસોટી આવી પહોંચી છે. તેથી કોઈ પોતાનું ગળું સાડાત્રણ સમક દોડે છે એવી ખોટી બઝાઈ ઉપર જ ગાયક કહેવરાવવાની હામ બીડે છે, ત્યારે કોઈ કિનખાખી સેરવાની ખૂસ અને સુરમા ઉપર; તો કોઈ મૂઝોની કુદરતી વૃદ્ધિ ઉપર પોતાનું ગાયનસમ્રાટ નામ પ્રસિદ્ધ કરવા પોતાના ભક્તગણને પ્રેરણા આપે છે. એવા દંભ આજે ચાલુ છે. વળી આમેશન, રેડિયો અને સિનેમામાંથી 'સ્ટાર' ગાયકનો નવો જ મહા પેદા થયો છે. આવા આવા બધા ગાયકો વખતોવખત એકબીજાની જોડમાં ગારો, તો દરેકનું એકકનિષ્ઠત્વ સિદ્ધ થઈ યોગ્ય માન દરેકને મળશે.

ખાં સાહેબ અબદુલ કરીમખાંએ પોતે તે વખતના બધા ઉત્તમ ગાયકોની જોડે ગાયું છે. હરીફાઈની બુદ્ધિથી તેઓ કદી ગાતા નહિ અને તેવા પ્રસંગે હરીફની નિંદા પણ સહન કરી સ્વસ્થ બેસી રહેવાનું ચાહતા. પણ વિરોધી પક્ષની કાર્યવાહીથી તેમને સામનામાં બિતરબું પડતું અને તેથી બિચરું તેમનો યશ ઉજ્જવલ થવામાં મદદ મળતી !

ખીત્રું, ખીજ સારા ગવૈયાની નકલ કરી ખાં સાહેબ તેઓને ઉતારી પાડવાના પ્રયત્ન કરતા એવી ગેરસમજણ ક્રેટલાક લોકોની ચર્ષ છે. તેઓ ગવૈયાના ગાયનની જ નકલ કરતા એમ નહિ પણ નાટકી અને હુંબરી ગાયનની પણ નકલ કરતા. અને પછી તે તે ચીજ, પદ, યા હુંબરી વાસ્તવિક કેવી રીતે ગાવી જોઈએ તેનું વિવરણ કરી તેની પોતાની પદ્ધતિએ ગાઈ બતાવતા. સાચું ગાયન સમજવાવાળા શ્રોતાઓ તૈયાર કરવા એ જ આમાં તેમનો સફરેતુ હતો, નકલ કરી હસાવવાનો નહિ.

વડોદરાની નોકરીમાં હતા, તે દરમિયાન સયાજીરાવ મહારાજ પ્રવાસે નીકળતા ત્યારે ખાં સાહેબને સાથે લઈ જતા. અને શિકારમાં સાથે લેતા. સિંહનો શિકાર કરવા માટે કોડીનાર અને વેરાવળ પાટણમાં ગીરના જંગલમાં સયાજીરાવ ખાં સાહેબને સાથે લઈ ગયેલા. આ જમાનામાં થયેલો શિકારનો શોખ અને અભ્યાસ ખાં સાહેબને આખર સુધી રહ્યો. મોટા શિકારી કૂતરા રાખવા અને વાઘ, હરણ વગેરેનો શિકાર કરવો, આ તેમનો નવરાશનો કાર્યક્રમ. મિરજના મુકામમાં જાણે ઠરાવેલો હતો. તેઓ ગુજરી ગયા તે વર્ષે પણ તેઓએ એક વાઘને બંદૂકથી માર્યો હતો. મહારાજના મુકામમાં સાથે ગુલાબખાઈ સારંગિયા અને રંગોબા તખલ્લુસી રહેતા. એક વખતે આ મંડળી સાથે ખાં સાહેબ ગિરનાર પર્વત ઉપરનું પવિત્ર મંદિર જોવા ગયેલા. ત્યારે ત્યાંનું સનાતની વાતાવરણ જોઈ પોતે મુસલમાન એટલે ગભરાવા મંડ્યા. સાંજના વખતે મંદિર પાસે ધૂણિ ધખાવી ધ્યાનસ્થ બેઠેલા એક બાવા પાસે આ ત્રણેય જાણુ ગયા અને નમસ્કાર કરી પાસે બેઠા. તેમનામાંનો એક જાણુ મુસલમાન ગવૈયા છે એમ તેઓએ તે બાવાને ખીતાં ખીતાં કહ્યું, જેથી બાવાએ ખાં સાહેબને પોતાની તંખૂરી આપી ગાવાનું કહ્યું. ખાં સાહેબ 'જેવો સમો' સંભારી બેત્રણ ગરબાઓ અને ભજન રાગદારીથી બોલ્યા અને બાવાને ખુશ કર્યા. પછી આ ભક્તગણને જૂબ લાગી છે, એમ જાણી બાવાએ એક મોટા પથ્થરને ખસેડી અંદરથી સ્વાદિષ્ટ તાજ મેવામીઠાઈ કાઢી પ્રસાદી તરીકે આપી, એમ ખાં સાહેબ કહેતા હતા.

વડોદરામાં આ વખતે પહેલી મહારાષ્ટ્રીય નાટક કંપની 'કિસોરિકર મંડળી' આવી

હતી. તેમાંના નટગાયક બાહરાવ કાલ્હટકરનો તેમને પરિચય અને સ્નેહ થયો અને તેમના આગ્રહથી ખાં સાહેબે 'સૌભદ્ર' નાટક પોતાની જિંદગીમાં પહેલવહેલું જોયું.

ખાં સાહેબનો સ્વભાવ મોટા ઉપર ટીકી દેવાનો, અને તેમને વડોદરામાં પ્રજામાં અને રાજ્યમાં સારો માનમરતમો મળેલો જેથી ખીજા સમયવ્યવસાયીઓનું મહત્ત્વ ઓછું થયેલું. તેને લઈને તેમને શુભ અને ઉધાડા શત્રુ ધણા થયા. એ જ વડોદરામાં ખાં સાહેબ આવતાં પહેલાં થોડાંક જ વર્ષો ઉપર હજુ ખાંના પુત્ર મહંમદખાં આવેલા અને ગાવામાં મૌલાવક્ષખાને જીતી તેમનો તંખૂર ખૂંટવી લીધેલો, તેથી મહંમદખાંને રાતોરાત વડોદરા છોડી જવ પડ્યાવવા માટે નાસી જવું પડેલું. ત્યાંના વિરોધી કાવતરાખોરોએ ખાં સાહેબને અનેક રીતે સતાવવાનું શરૂ કર્યું. તેમને હુક્કામાંથી વિષપ્રયોગ પણ થયો અને 'મૂઠ્ઠા નાખવાનો' જાદૂનો જીવલેણ પ્રયોગ તે વખતે કાઢિયાવાડ ગુજરાતમાં જારી હતો તે પણ તેમની ઉપર કરવામાં આવ્યો. ખાં સાહેબ તંખૂર લઈને મેડી ઉપર ગાતા હતા એટલામાં દૂરથી હવામાં 'ધર્રર' એવો અવાજ સંભળાયો અને નીચે એક દરજી રહેતો, તે "ખાં સાહેબ, ખચો, ખચો!" એવી ખૂમ મારતો ઉપર ટોડી આવ્યો. તે જ વખતે ખાં સાહેબના હાથમાંના તંખૂરના હુંડેહુંડડા યઈ જઈ તેઓ ખચી ગયા. તેમનો જનન બચાવનાર આ દરજીભાઈનો અને તેમનો ત્યારપછી ધણો સ્નેહ થયો અને તે માણસ તેમને ધણો ઉપયોગી યઈ પડેલો. 'મૂઠ્ઠા નાખવાનો' પ્રયોગ આપણે સાચો યા ખોટો માનીએ, તોય ઉપર કહેલી ખીના સાચી જ બની હતી!

આટલું થયા પછી પણ ખાં સાહેબ વડોદરા છોડત નહિ. કેમકે તેઓ નિર્ભય અને ધરા હતા. પણ તેટલામાં એક ખીજી વાત બની. ખાં સાહેબ વડોદરામાં પહેલા જ ગાયિકાને ઘેર ભેટયા હતા, તેની દીકરી તેમની પાસે બેસતી. ત્યારપછી તે ગાયિકા ગુજરી ગયેલી અને પાછળ રહેલી આ એકલવાઈ દીકરીને એરેટની બાબતમાં તેનાં સગાંસંબંધીઓ ત્રાસ દેવા મંડ્યાં, અને જીવ પણ જોખમમાં છે એમ લાગ્યું. એટલે તેણે વડોદરા છોડી દેવાનો વિચાર કર્યો. ખાં સાહેબ અને તેમના ભાઈ વડોદરાથી નીકળ્યા ત્યારે સાથે જ આ શિષ્યા પણ નીકળી પડી. પછી કેટલાંક વરસ સુધી એ તેમની પાસે રહીને બેસતી અને ગાવામાં ખાં સાહેબની પાછળ તંખૂર લઈ ખેસી સાથે પણ કરતી. તે બહુ બુદ્ધિમાન અને કરારી હતી જેથી તેમને વધારે પ્રિય બની. ખાં સાહેબના હુક્કાથી માંડીને તેમના ચાલિસપચાસ મંક્ત વિદ્યાર્થીઓ સુધીની બધી વ્યવસ્થા તે જ ચલાવતી. ખાં સાહેબનો સ્વભાવ આક્રોશ અને સનાતની શિસ્તવાળો હતો, તેમાં આ બાઈ 'આગમાં ઘી હોમતી' અને પરિણામે કેટલાંક ગરીબ ગિયારાં શિષ્યશિષ્યાઓને જતાં રહેવું પડેલું એ ખેદજનક ખીના છે. છતાં આ બાઈ હતી ત્યાં સુધી ખાં સાહેબનું કાર્ય વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતું અને તેમના આરોગ્ય વગેરેની કાળજી લેવાતી, એ વાત કબૂલ કરવી જોઈએ.

૫

મહારાષ્ટ્રમાં પર્યટન

વડોદરાથી નીકળી ખાં સાહેબ મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈમાં તે વખતે રા. પુરુષોત્તમરાવ તેલંગ ગવૈયાઓના એક કદરવાન અને મદદગાર સન્નજન હતા. રા. મંગેશરાવ તેલંગ તે એમના સગા ભાઈ, જે અત્રીદુસેનખાં પાસે સિતાર શીખેલા અને હાલમાં બોનકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે અરસામાં મુંબઈમાં જાન્યૂઆરીનાં અને ખાદીમ દુસેનખાં કરીને 'બેંડી

ખઝારવાળા' કહેવાતા મારામારીવાળા ગવૈયાઓ હતા અને તેઓ ખીજન ગવૈયાનું આક્રમણ દેતા નહિ. ઉપરાંત ગાયનકલામાં હજીયે યોધું સમજે છે તે પારસી અને શુજરાતીઓ તે વખતે ગાયનના આશ્રયદાતા હતા. રા. તેજંગ ગામમાંના ધનિકાને ભેગા કરી ગવૈયાનું ગાયન કરાવતા અને તેને પૈસા અપાવતા. તેમની ઉપર ઝોળખાણુ લઈ ખાં સાહેબ તેમને ઘેર ગયા. તે જ વખતે ત્યાં કે. રા. ભારકર છુવા બખલેનું ગાયન સાંભળું હતું. ફૈઝમહમદ પાસે રા. બખલે સારી રીતે તૈયાર થઈ ભરલુવાનીમાં મહારાષ્ટ્રમાં પહેલા સારા મહારાષ્ટ્રીય ગવૈયા તરીકે આવેલાં એટલે તેમનું જ્યાંલાં બહુ કૌતુક થતું. ખાં સાહેબ સલામ કરી ખાલુમાં બેઠા. ગાયનને અંતે તેઓ દરબારીની ચીજ બોલ્યા. ગાયનથી બહુ જ ખુશ થઈ રા. તેજંગે બખલેને કહ્યું: “વાર, ભારકરવાર! તમે આજે બિલકુલ ખાં સાહેબી ગાયન ગાયા, તમને હવે પાપગતમે પહેરાવેલા નોંધએ!” એટલે ખાં સાહેબ બોલ્યા: “વાહ છ! આપકા ‘અડાના’ તો બહુત અચ્છા હુવા!” દરબારી રાગના સૂક્ષ્મ સ્વરો અને વિલંબિત આલાપ એ બે અંગોનો અભાવ થાય એટલે ‘અડાના’ રાગ થઈ જાય છે, તે બતાવવાનો ખાં સાહેબનો ઉદ્દેશ હતો. એટલે રા. તેજંગે પૂછ્યું: “આપ કૌન હો?” “હમ અતરવાલે હું છ.” “કુછ ગાનેમે સમજતે હું?” “હાં છ, થોડા થોડા સમજતે હું.” “ગાતેલી હો કયા?” આવો પ્રશ્ન રા. તેજંગે માત્ર મરકરીમાં જ પૂછ્યો હતો. જેના જવાબમાં “હાં, યહ મેરા છોંટાભાઈ થોડા ગાતા હૈ” એમ ખાં સાહેબે કહ્યું. એટલે “જરા ગા કે બતાઓ તો સહી” એવું રા. તેજંગે રમૂજમાં કહ્યું. એટલે ખાં સાહેબે પોતાના ભાષને કહ્યું: “લૈયા, આપકે ધરાનેકી દરબારી સુનાઓ.” અબદુલ લતીફે તખ્ત લઈ દરબારીના મર્મભેદી આલાપ કરવા શરૂઆત કરી. પાંચદશ સ્વરો મોઢામાંથી બહાર નીકળ્યા, એટલે તજ્જ શ્રોતાઓ સમજ્યા કે આમાં કંઈક ભેદ છે, આ અતરવાળાઓ નથી પણ કોઇ અલૌકિક ગાયકો છે. રા. તેજંગે આદર અને આશ્ચર્ય વચ્ચે સવાલ કર્યો: “આપ કહાંસે આવે છ?” “બડોદે સે.” “બડોદેમે અબદુલ કરીમખાં ગવૈયા બડે નામચીન હું, ઉનમેસે તો કોઇ નહીં?” “હાં છ, વો હી મૈ ખૂદ હ.” આથી મંડળીને ખૂબ ગમત પડી! રા. તેજંગે તેમનું ગાયન ગામમાં થાય તે માટે ખટખટ કરી પણ ફાંચ્યા નહિ. ઓંટા મારી ખાં સાહેબ થાક્યા અને પાસેની ખર્ચી ખૂટી ગઈ. મુંબઈમાં તે વખતે પં. ભાતખંડેની ‘ગાયનોત્તેજક મંડળ’, કરીને કલમ હતી, તેમાં ગવૈયાઓનું ગાયન થઈ બિદાગી મળતી. પણ કલમની કમિટી હતી જેમાં રા. ભાતખંડે પ્રમુખ હતા. તે કમિટીને ગાયનનો નમૂનો સાંભળાવવો પડતો અને પછી ગાયનની કિંમત નક્કી થઈ સોદો કબજા થાય તો ગાયન થતું. રા. તેજંગે ભાતખંડેને મળ્યા અને ખાં સાહેબને આ યોજના તેમણે જણાવી. આથી ખાં સાહેબ ચીડાઈ જઈ બોલ્યા: “ગાના કયા આલુધી ભાછ હૈ, તો મૈ ઉસકા નમૂના ધરધર અખાધું? આપ ગાનેમે સમજદાર હું ઔર મેરા ગાના આપને સુના હૈ. બખલે બોલાવો તો પાજમા પહેરાને કે આપ તૈયાર હુવે થે ઔર મેરે વારતે કુછ નહીં કર સકતે!” કદજ પ્રસંગમાં ખાં સાહેબ હિંમત હારતા નહિ અને આશ્ચર્યમાં આવે તો બિલકુલ વિનોદ કરી ખીજઓને પણ આનંદમાં રાખતા. આ તેમનો સ્વભાવ છેલ્લે સુધી કાયમ રહ્યો. આ પછી ખાં સાહેબનું એક ગાયન ‘કિર્સિરકર નાટક મંડળી’માં થયું, બીજું નામદાર ચૌબળને ઘેર થયું, જે બેરિસ્ટર જ્યકરે પહેલવહેલું સાંભળ્યું અને તે ખાં સાહેબના ભક્ત બન્યા.

મુંબઈથી ખાં સાહેબ મિરજ આવ્યા. મિરજમાં ખવાજ સાહેબનો દરગો છે, જે મુસલમાનોનું તીર્થ ગણાય છે. ત્યાં ખાં સાહેબે ગાયું. આ જ અરસામાં (સ. ૧૮૯૯) મિરજ પાસે આવેલ ધ્રુવ કરંજ રોડના રાગસાહેબે તેમનું ગાયન સાંભળ્યું. ધ્રુવ કરંજકરના મહારાજ ગાયનના સારા તજજ છે અને કે. બાળકૃષ્ણ શુરા ધ્રુવ કરંજકર ગવૈયા તે વખતે તેમની નોકરીમાં હતા. બન્ને ગાયન સાંભળી બહુ જ ખુશ થયા અને “આટલો નાની ઉમરમાં ઉત્તમ ધરંદાજ ગાયકી ગાઓ છો” એમ ઉદ્ગાર કાઢી ખાં સાહેબનો સારો સત્કાર કર્યો. પછી ખાં સાહેબ બેલગામ શહેરમાં પધાર્યા. ખાં સાહેબ જ્યાં જાય ત્યાં પહેલાં ધર્મશાળામાં જિતરતા અને પછી સારું મકાન ભાડે રાખી લેતા. કોઈ ઝોળખીતાને તરફી આપતા નહિ. બેલગામમાં તેઓ જે ધર્મશાળામાં જિતયા તેની સામે જ ત્યાંના એક પ્રસિદ્ધ પહેલવાન ‘મઢવજી જય્યા’ રહેતો હતો. સવારના પહોરમાં તંપૂર મૂકી આ બન્ને પહેલવાન ભાઈઓ કસરત કરવા મંડ્યા, તે પોતાના મકાનની મેડી પરથી જોતાં મડવજી અધ્યાને બહુ જ ગમ્મત પડી. તે ગાયનમાં સમજતો નહિ, પણ કસરતના શોખને અંગે તેણે નીચે આવી ખાં સાહેબની પ્રેમથી પૂછપરછ કરી અને પોતાના બીજા સારા મકાનમાં તેમને આગ્રહથી ઉતારે આપી તેમનું ગાયન ગામમાં થાય, માટે મોટા લોકોના ઘેર પોતે આંટા મારવા લાગ્યો. પણ મડવજી (ધોખી)ની કચેલ ગાયનની તારીફ ઉપર કેને વિશ્વાસ આવવાનો હતો ? તે વખતે બેલગામના વકીલ લોકો અને સગજજ રાયમહાદુર લિમચે જેવા ગાયનના રસિકો ત્યાં ધણા હતા. ખાં સાહેબ ત્યાં આવ્યા ત્યાર પહેલાં વડોદરાના અમ્મૂખાં અને બન્નૂખાં કરીને મોટા ફવાજદાર ગવૈયાઓ ગામમાં ગાયન કરી ગયેલા. એટલે લોકો જવાબ આપતા કે “અહીં આ એવા મોટા મોટા ગવૈયાઓ ગાઈ ગયા, ત્યારે હવે આ છોકરાઓ શું ગાવાના હતા ?” રા. બ. લિમચેના હેડકલાર્ક રા. નારાયણરાવ એમણે ખાં સાહેબનું સવારનું મહેનતનું ગાયન એકવાર સાંભળ્યું, જેથી તે રોજ સાંભળવા આવી બેસતા અને ખાં સાહેબને ખૂબ માનતા. ખાં સાહેબે કંટાળી બીજે ગામ જવાનું નક્કી કર્યું એટલે રા. નારાયણરાવે જતાં પહેલાં ખાં સાહેબને ‘પાનસોપારી’ (પાટી) આપવાનું નક્કી કરી તેવી વિનંતિ કરી. ખાં સાહેબે કહ્યું કે, “હું પાનસોપારી લેવા આવીશ, એટલું જ નહિ પણ તે વખતે તમારે ત્યાં ગાઈશ પણ ખરો. માત્ર ગામના બધા સારા સારા લોકોને તમે તે ‘પાનસોપારી’ માટે આમંત્રણ આપો.” રા. નારાયણરાવે બહુ જ ખુશ થઈને તેમ કર્યું; અને મુક્તને સમારંભ એટલે બધા શીખીને આવ્યા. ખાં સાહેબના ગાયનમાં જેમ રંગ ચઢવા લાગ્યો તેમ લોકો પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા: “આટલું સારું ગાયન આપણે કોઈ દિવસે સાંભળેલું નહિ. આ નાની ઉમરમાં ગાવાવાળા આટલા મોટા ગવૈયાઓ કોણ હશે ?” આ સમારંભ રા. બ. લિમચેના સામેના મોટા મકાનમાં થયેલો. રાતના બાર થયા. લિમચે સાહેબ સૂતા હતા. પણ ગંધર્વ કંઠમાંથી જ નીકળી શકે આવા આવાપની હર્ષમધુર લહેર અને તોપના ગડગડાટ જેવી એકાદ ગમ્મત્તાન તેમના કાન ઉપર પડી, જેથી તેમની જાંઘ જીડી ગઈ અને રાતના બાર વાગ્યા પછી તેઓ ગાયન સાંભળવા આવ્યા અને પોતાની બેઠકની માફી માગી. બીજે દિવસે તેમણે માણસ મોકલી ખાં સાહેબને તેડાવ્યા. પણ ઈદનું બંદાનું કાઢી ખાં સાહેબે ના પાડી. ફરીથી રા. બ. લિમચેએ રા. નારાયણરાવને મોકલ્યા. તેમણે ખાં સાહેબને સમજાવ્યા અને તે પ્રમાણે તેઓ સાંજે મળવા ગયા. આના પરિણામે તેમના લગભગ બાવીશ જેટલા ગાયનના શર્ષકમ બેલગામ-શહાપુર બાલુમાં થયા. અને બેલગામકર રસિકોના તેઓ ગાઠ પરિચિત, પ્રિય અને ધણાના દડ રનેલી બન્યા, તે આખર સુધી.

વિયેના

સરોજિની મહેતા

પુરોપની

અમારી મુસાફરીના સાથી ડો.....ને પહેલાંની એક સફર વખતે વિયેનાના એક ન્યુ ગૃહસ્થ મિ. હે—ની મૈત્રી થયેલી. એમની સાથે અમે પણ વિયેનામાં એ ગૃહસ્થને મળવા ગયાં. જ્યારે એકાં કે તરત ત્યાંની રીત મુજબ અમારી સામે મીઠાઈ ધરવામાં આવી; આ, કોશી વગેરે પીવા માટે પૂછ્યું. થોડી વાર વાત કર્યા પછી મિસીસ હે—એ અમારી બધાંની આગળ રકાબી છરી કાંટા ગોઠવી દીધાં ને જમવાની તૈયારી કરી. “તમે આવવાનાં છો તે ખબર નહોતી ને આજે રવિવાર છે. એટલે દુકાનો પણ બંધ છે એટલે કશું મંગાવી શકાય તેમ પણ નથી. માટે જે ઘરમાં છો તે પીરમું છું” એમ કહી અમને આગ્રહ કરી ખૂબ ખવડાવ્યું. એમના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરતાં હિટલરના નવા રાજ્યમાં ન્યુ લોકોને પડતાં પારાવાર દુ:ખોનું વર્ણન અમે વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યું અને એમનું પોતાનું દુ:ખ નજરે જોયું.

મિ. હે—શ્રીમંત હોઈ વિયેનાના એક પરાના જે સુંદર ઘરમાં રહેતા હતા તે એમની પોતાની માલિકીનું હતું. પણ નાટ્ઝી રાજ્યમાં ન્યુને મિલકત ધરાવવાનો હક નથી એટલે ક્યારે એ ઘર પડાવી લેવામાં આવે તે કહેવાય નહિ. એ કારણથી એ ઘર એમણે પોતાની પત્નીની સાવકી માના નામ ઉપર ચઢાવી દીધું છે. એ બાઈ ન્યુને પરણેલી હોવા છતાં જન્મે ‘આર્યન’ હોવાથી નાટ્ઝી પ્રજાસિ પ્રમાણે મિલકત ધરાવી શકે છે. ધરના ઉપલા બંને માળ એ બાઈ જ વાપરે છે. મિ. હે—ને પોતાની પત્ની અને પુત્ર સાથે ભોંયરામાં રહેવું પડે છે ! ન્યુને ઘેર ‘આર્યન’ નોકરને કામ કરવાની મનાઈ છે અને ન્યુ નોકરો મળતાં નથી. એટલે છતે પૈસે મિસીસ હે—ને બધું કામ હાથે જ કરવું પડે છે.

રેસ્તોરાં, સિનેમા, નાટક, જાહેર બગીચા, ગાયન નૃત્યના જલસા, એ બધાંનાં ખર્ચાં ન્યુ લોકોને માટે બંધ છે. વેપાર, નોકરી, દાકતરી, કે વકીલાત—દૂકામાં કોઈપણ ધંધો ન્યુથી થઈ શકતો નથી. નિશાળોમાં લણતાં ન્યુ બાળકોને એક દિવસ શિક્ષકોએ આંસુબરી આંખે કહ્યું કે કાલથી તમારે આ નિશાળમાં આવવાનું નથી. બાળકોએ ગભરાઈ જઈને પૂછ્યું કે અમે કશું તોફાન કર્યું નથી ને લણવામાં બાળક કરતાં નથી તો શા માટે કાઢી મૂકા છો ? શિક્ષકો શા જવાબ દે ? રડતાં બાળકોએ પોતાની શાળાઓ, મિત્રો, શિક્ષકો છોડ્યાં. ન્યુ લોકો માટે થોડી ખાસ નિશાળો રાખી છે તેમાં એ બાળકો જઈ શકે છે. એ શાળાઓની સંખ્યા વિશાળ વિયેનાના પ્રમાણમાં બહુ જ થોડી છે. એટલે નાનાં પાંચ છ વરસનાં બાળકો માઇલોના માઈલો ચાલીને ત્યાં જાય છે. અને માઆપને એમને રોજ તેડવા અને મૂકવા જવું પડે છે, કારણકે રસ્તામાં એમને કોઈ રંગડે એવો નિરંતર ભય રહે છે. શાળાના

શિક્ષણ માટે આ જેવી તેવી પણ ગોઠવણ છે. પણ યુનિવર્સિટીઓનાં બારણાં તો ન્યુ લોકો માટે સદંતર બંધ છે. કોલેજોમાં ભણતા ન્યુ વિદ્યાર્થીઓને વીણી વીણીને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા છે, અને નવાને દાખલ કરવાની મનાઈ છે.

એક પ્રખ્યાત ન્યુ દાકતર એક રેસ્ટોરાંમાં ખાવા બેઠો હતો ત્યાં આવી નાટ્ઝી સોલ્જરોએ કહ્યું: “ન્યુ, બોબો થા.” અને પછી એક સોલ્જરે એના મોં ઉપર મુક્રી મારી દાંત તોડી પાડ્યા. બીજાએ હાથ અમળાવી હાડકું ભાગી નાખ્યું અને ત્રીજાએ ધક્કો મારી ફેંકી દીધો ! પછી બચકીને ન્યુ હોસ્પિટલમાં નાખી આવ્યા ! ! !

મિસીસ હે—ને પોતાની સગી મા તરફથી વારસામાં બેતરણું મોટાં ઘર મળ્યાં છે. પણ તે ભાડે આપવા બંધ કર્યા છે, કારણ કે ભાડાની આવકમાંથી માત્ર આઠ ટકા એ લઈ શકે, બાકીના બાણું ટકા નાટ્ઝી સરકાર લઈ લે ! વળી જો ભાડૂત આર્પન હોઈ ભાડું ન આપે તો એની સામે ન્યુ ધરધણીથી ફરિયાદ પણ ન મંડાય !

અમે બેઠાં હતાં તે દરમિયાન એક વૃદ્ધ ન્યુ બાઈ અને એનો છોકરો મળવા આવ્યાં. એ બાઈની દીકરી પેરિસમાં રહે છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે એને નાટ્ઝી રાજ્યમાં રહેતાં મા અને ભાઈ માટે ખૂબ ફિકર રહે છે. પણ કાગળમાં ન એનાથી કશું પુછવાય કે ન આ લોકોથી કશું લખાય. કારણ કે ન્યુ લોકોના દરેક કાગળ નવી સરકાર ‘સેન્સર’ કરીને જ મોકલે અને બુલેટ્સ દુઃખની વરાળ સરખી કાગળમાં કાઢી હોય તો સીધાં જેલમાં જવું પડે. એટલે કાગળમાં તો “અમે ખુશીમાં છીએ અને તમે ખુશીમાં હશે” એવું જ લખી શકાય. બીજો દિવસે મિ. હે— પેરિસ જવાના હોવાથી પોતાની દીકરીને સંદેશો મોકલવા એ બાઈ આવ્યાં હતાં. મિ. હે—નાં ‘આર્પન’ સાસુ પણ ઉપરથી આવીને બેઠાં. નાટ્ઝી સરકારની ખકડગીતો ભય વહેારી લઈને પણ સાવકી દીકરી અને જમાઈ સાથે સંબંધ જળગી રાખનાર એ બાઈને ધન્ય છે.

હજારો ન્યુ સ્ત્રીપુરુષોને નાટ્ઝી તંત્રે કામ ચલાવ્યા વગર જેલમાં મોકલી દીધાં છે. મિસીસ હે—ની બહેન પણ એમાં સપડાઈ ગઈ છે. કયા વાંકસર એને પકડવામાં આવી છે તે નથી એને ખબર, કે નથી એનો સગાંવહાલાંને ખબર. એને એક અગિયાર વરસની દીકરી છે, અને પતિ મરણ પામ્યો છે. છોકરીને સારે ભાગ્યે એની દાદી છતે છે તેની પાસે એ રહે છે. બાકી માને જેલમાં મોકલનાર સરકારે તો છોકરીનું શું ઘરે તે જાણવાની દરકાર મુદ્દાં કરી નથી. જેલમાં મોકલેલાં કેટલાંએ ન્યુ માઆપનાં છોકરાં રક્તજનાં થઈ ગયાં છે.

ન્યુ પ્રજા સૈદ્ધાંતથી ઓરિદ્રયામાં ધર કરીને રહી છે, અને વ્યવહારમાં ‘આર્પન’ પ્રજા સાથે લળી ગઈ છે. બંને વચ્ચે લમતો વ્યવહાર પણ છૂટથી થતો. એટલે અત્યારે નવા રાજ્યમાં આખી પ્રજાને પોતાનાં સગાંવહાલાં, મિત્રોથી એકદમ છૂટા પડી જવાનું આવ્યું છે. ન્યુ લોકોને પોતાની માલમિલકતની સલામતીનો તો વિચાર સરખો કરવાનો રહ્યો નથી. માત્ર છવનાં દેશ બહાર નીકળી જવાય તો ઈશ્વરનો મદદાન ઉપકાર એમ એ લોકો માને છે. પણ તે પણ શક્ય નથી. કારણ કે બીજે દેશ જવા માટે પાસપોર્ટ મળતા નથી. મિ. હે—નો વેપાર દોલ્ડ, બેન્કનિયમ એ બધું હોવાથી એમને એકલાને પાસપોર્ટ મળ્યો હતો. પણ એમની પત્ની અને પુત્રને મળી શકે તેમ નથી. ‘જે ઘડીએ મારા

કુટુંબને પાસપોર્ટ મળે તે જ ઘડીએ પહેરેલ લૂગડે દેશ છોડી ચાલ્યાં જઈ એ પણ એમ દિવસ ક્યાં ?' એ દુઃખભર્યા શબ્દો સાંભળી અમારું હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું.

બીજા દેશોમાં વેપાર હોવાથી મિ. હે—ને તે ચાલુ રાખવા દેવાની કૃપા નાટ્ઝી તંત્રે કરી છે, અને એમને એટલું ગુજરાનનું સાધન રહ્યું છે. પણ બીજા ન્યુ લોકોને તેટલું પણ નથી. દેશમાં એમને ગુજરાનનું સાધન ન આપવું, ન ઊભા રહેવા તમ્મ જમીન આપવી કે ન દેશ બહાર જવા દેવા. ભૂખમરો અને ત્રાસ વેડી ન્યુ પ્રમ્મ નાશ પામે એ જ નાટ્ઝી તંત્રની નીતિ છે. આવા તંત્રથી ત્રાસી જઈ સેંકડો ન્યુ લોકોએ આપઘાત કર્યો છે તેમાં કાંઈ નવાઈ છે ?

ન્યુ લોકોને ત્રાસ આપી નાટ્ઝી તંત્ર પોતાના પગ ઉપર કુહાડો મારે છે અને ભવિષ્યમાં એને પસ્તાવું પડશે એમ ધણા માને છે. પણ એ તો ધુમાડાના બાયકા ભરવા જેવું હાસ તો નાટ્ઝી તંત્ર પોતાના અમાનુષી વર્તનમાં સંપૂર્ણ વિજયી થયું છે.

ન્યુ સિવાયની ઓરિદ્રયન પ્રમ્મમાં પણ નવા તંત્રથી જાણે ગભરાટની લાગણી ફેલાઈ ગઈ છે અને ભવિષ્યમાં થું થશે તેની ધક્કતે હૃદયે પ્રમ્મ વાટ લુએ છે. ઓરિદ્રયન પ્રમ્મની ભાષા અને સંસ્કૃતિ જર્મન પ્રમ્મનાં છે તેનાં તે જ છે એ ખરું છે. છતાં પાટકી પ્રમ્મ આવી એક દિવસમાં વિજયવાજા ફરકાને તે કોને ગમે ? અમે વિયેનામાં હતાં તે દરમિયાન જર્મન સેનાપતિ ઓએરીંગ ત્યાં હોવાથી આખું શહેર સ્વસ્તિકના ચિહ્નવાળી ધનપતાકાઓથી શણગારાયેલું હતું. પણ જાણે ફરજનાં માર્યાં બધું કર્યું હોય એમ જણાતું હતું. હાથ ઉપર કે છાતી ઉપર સ્વસ્તિક ચિહ્ન ધારણ કરેલાં અનેક માણસો ફરતાં હતાં. એમાંનાં કોઈ ઊંચેતાં સૂર્યને પૂજવાની વૃત્તિવાળાં પણ હશે. તેમ જ રખેને નાટ્ઝી રાજ્યના વિરોધી ધારી નેત્રી સરકાર ત્રાસ આપે એ બીકે એ ચિહ્ન ધારણ કરનારાં પણ ધણાં હશે.

નાટ્ઝી રાજ્ય સ્થાપતા પહેલાં 'એગિસાઈટ' (એકેએક માણસનો મત) લેવામાં આવ્યો હતો એમ કહેવામાં આવે છે. પણ ધણા માને છે કે એ તો તૂટ જ છે. અમુક મહોત્સવામાંથી હજાર મત મળ્યા એમ કહે અને ત્યાં હજાર માણસની વસતી જ ન હોય ! મત લેનાર નાટ્ઝી જર્મન અમલદારો અને મતની ગણતરી કરી પરિણામ જાહેર કરનાર પણ એના એ !

ઓરિદ્રયામાં નાટ્ઝી રાજ્યની સ્થાપનાને 'આનશ્લુસ' (સંગઠન) કહેવામાં આવે છે. પણ ન્યુ પ્રમ્મ પૂછે છે કે એ 'સંગઠન' ક્યાં છે ?

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યક.....૪

શ્રી ઉમાશંકર જોષી

‘વિપાસુ’

[હવે તો ‘પ્રસ્થાન’ના વાંચકો એડવોકેટ શ્રી. સુજોની મરાઠી પત્ર ‘ન્યોત્સના’માં પ્રકટ થતી ‘આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યક’ની લેખમાળાથી પરિચિત થયા છે. શ્રી. સુજોએ આ લેખમાળા મરાઠી વાંચકોને ગુજરાતી સાહિત્યકારોનો પરિચય કરાવવાના હેતુસાથે લખવી શરૂ કરેલ છે. આપણા ત્રણ સાહિત્યકારોનો પરિચય તો ‘પ્રસ્થાન’માં અત્યાર આગમ્ય પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે. આ સાથે શ્રી. ઉમાશંકર જોષી પરનો છે. આ પરિચયો મૂળ બીજી બાષાના વાંચકો સમક્ષ રજૂ કરવાના હોઈ કંઈ પણ ચિકિત્સા કરતાં પહેલાં અસલ લખાણની ભૂમિકા કરવામાં સહેજ લંબાણ થવાનો સંભવ રહે છે. પ્રસ્તુત લેખ મરાઠીમાં એટલો લાંબો છે કે તેના બે વિભાગ—પ્રથમ શ્રી. ઉમાશંકરનો ગદ્ય લખાણોનો અને બીજો પદ્ય લખાણોનો—પાઠવાનું ઉચિત લાગવાથી, અત્યારે એક વિભાગ અહીં રજૂ કરું છું.

[વિપાસુ]

૧

ગુજરાત અને રાજપૂતાનાની સરહદ પર આવેલા ઉત્તર ગુજરાતના ઈડર સંસ્થાનના બામણા નામના એક ગામડામાં સને ૧૯૧૧ના જુલાઈ માસની ૨૬મી તારીખે એક બાલજી કુટુંબમાં શ્રી. ઉમાશંકર જોષીનો જન્મ થયો હતો. બાળપણનાં પ્રથમ દશ વર્ષો પોતાના જન્મગામમાં પસાર કરી તે અંગ્રેજી શિક્ષણ લેવા માટે ઈડર ગયા હતા. ત્યાં છએક વર્ષ રહી ૧૯૨૮ની સાલમાં અમદાવાદ સેન્ટરમાંથી તેમણે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી. એ પરીક્ષામાં તેઓ યુનિવર્સિટીમાં ત્રીજો નંબર અને અમદાવાદ સેન્ટરમાં પહેલે નંબર પાસ થયા હતા. ઈડર સંસ્થાનનું ગ્રામ વાતાવરણ છોડી તેઓ ગુજરાત કોલેજના શહેરી વાતાવરણમાં આવી પડ્યા છતાં પણ અભ્યાસમાં મન ધાલી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં માનસહિત ઉત્તીર્ણ બનીને પોતાનો બાકી સમય સુખમય કરવાને બદલે ગુજરાત કોલેજના મુખ્ય અધ્યાપક પ્રિન્સિપાલ ફિન્ડલે શિરાસની વિરુદ્ધ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ચલાવતી પડેલી ચળવળમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો. ૧૯૩૦ની સત્યાગ્રહની ચળવળ બોલી થતાં વેંત વિદ્યાર્થીઓ છોડી કોલેજની બહાર નીકળી જવાને પ્રમંત્ર બોલે થયો. વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રથમ વર્ગ ભેગવવાનો રાજમાર્ગ ન સ્વીકારતાં તેઓ ખારાપોડાના મીડાના અગર પર ધાડ લઈ જનારી સત્યાગ્રહી દુકડીમાં સૈનિક બન્યા અને જેલનો ત્રીજો વર્ગ પસંદ કર્યો. માંડ ઓગણીસ વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં ત્યાં તો તેમને વિરમગામના યુદ્ધમંડળમાં લેવામાં આવ્યા હતા અને તેમને સત્યાગ્રહ પત્રિકાં લખવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. ગુર્જર સાહિત્યકારોની દારમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા આ યુવાન લેખક પોતાની લેખનકળાની શરૂઆત સરકારના અત્યાચારોનું લાલમગ્ન વર્ણન કરનારી સત્યાગ્રહ પત્રિકાનાં છંપાં લખાણોથી કરી. આ સત્યાગ્રહમાં તેમને સાગવળ

માસની સંગ યર્ષ. કારાવાસની સગ ભોગવી બહાર આવી વિદ્યાભ્યાસની ફરીથી શરૂઆત ન કરતાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્ય શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરની સાથે તેઓ રહ્યા. કાકાસાહેબના જીવન દરમિયાનમાં તેમને શ્રી. ઉમાશંકર જેએ શિષ્ય મળ્યા નહિ હોય. સહવાસી અને વિદ્યાર્થી તરીકે શ્રી. ઉમાશંકરે કાકાસાહેબના ઉદાત જીવનનો, તેમની વિદ્વતાનો, તેમના પ્રવાસી બહુશ્રુતપણાનો અને સાહિત્યરસિકતાનો પૂરેપૂરો લાભ મેળવ્યો છે. નિપુણતાથી શરીર પર વાદકાપ કરનારા કુશળ શસ્ત્રવૈદ્યની જેમ માનવીના મનનો છેદ કરનારા ઉમાશંકરની નિષ્કુર ને વાસ્તવદર્શી સાહિત્યકૃતિમાં ઉચ્ચ અભિરુચિ અને સહૃદયતાનો જે અખંડ ઝરો વહી રહ્યો છે તે કાકાસાહેબના સહવાસનો પરિપાક હોઈ એમાં આશ્ચર્યને સ્થાન નથી. પોતાના કાવ્યસંગ્રહ 'ગંગોત્રી'નું સમર્પણ કાકાસાહેબના ચરણમાં કરતાં શ્રી. ઉમાશંકરે તેમને વિશે આદરભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. એ આદરભાવ આ રહ્યો:

અભણું બહું આબું અમટુ ઝરણું કે તવ પદે,
પ્રવાસી, તેં એને હૃદય જગવી સિંધુરટણા !

૧૯૩૨ની સાલના ખીજ સત્યાગ્રહના ખીજ માસમાં જ ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકામાંથી તેમને ફરી આઠ માસની સગ મળી. ઈડરના કુંગરાળ પ્રદેશમાં શહેરી વાતાવરણથી સંકડો માઈલ દૂર આવેલા બામણા ગામના ખેડૂજીવનમાં પસાર કરેલું બાળપણ, વિરમગામ અને માતરમાં દેશસેવામાં વીતાડેલા ધમાલિયા દિવસો અને સાબરમતી, યરવડા તથા વીસાપુર જેલમાં સાથીઓના સહવાસમાં આનંદમાં બેદરકારપણે વીતાડેલું કષ્ટમય જીવન, અને આમ આવા નાનાવિધ અનુભવોથી ભરેલા તેમના સાહસપૂર્ણ જીવનની સારીય અસર તેમનાં લખાણોમાં સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. કાકાસાહેબની જેમ એમને પણ પ્રવાસનો અનિયંત્રિત શોખ છે. મહાસભાની ખેડકમાં હાજરી આપવા માટે કરાંચી જવાના પ્રસંગે સીધા રેલવે કે આગબોટ મારફતે ન જતાં તેમણે સાદા મજવામાં એ મુસાફરી કરી હતી. આપણો પશ્ચિમ દરિયા કિનારો પણ થોડોક તેમણે પગતળે કરી મૂક્યો છે. ૧૯૩૪ની સાલમાં સત્યાગ્રહની ચળવળ મોકુફ રહેતાં અનેક મિત્રોના આગ્રહને માન આપી તેમણે અધવચ રહેલો પોતાનો કોલેજનો અભ્યાસ ફરીથી વિદ્યાર્થી બનીને પૂરો કરવાનો શરૂઆત કરી. ચાલુ સાલમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતીના વિષયો લઈ તેઓ મુ'બઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની પરીક્ષામાં બેસનાર છે.* ખી. એ. ના. વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે જ તેમણે મુ'બઈના અનેક ગુર્જર સાહિત્યકોની મદદથી 'ગુર્જર પુરોગામી સાહિત્ય સંઘ'નું સુકાન લીધું હતું. તેમનો 'ગંગોત્રી' નામનો કાવ્યસંગ્રહ મુ'બઈ યુનિવર્સિટીએ ઈન્ટરની પરીક્ષા માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર કરેલો છે. પોતાની વિદ્યાર્થી દશામાં જ પોતાનું પુસ્તક 'યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર થયેલું જોવાનું અપૂર્વ ભાગ્ય એમને મળ્યું છે. ગઈ સાલ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર થયેલું જોવાનું અપૂર્વ ભાગ્ય એમને મળ્યું છે. ગઈ સાલ અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજીનાં પ્રમુખપદે ભરાયેલા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની ધટના દુરસ્ત સમિતિમાં તેમની વરણી યર્ષ હતી. ૨૬ વર્ષની ઉંમર પૂરી થવા પહેલાં જ કવિ, દુરસ્ત સમિતિમાં તેમની વરણી યર્ષ હતી. ૨૬ વર્ષની ઉંમર પૂરી થવા પહેલાં જ કવિ, લઘુકથાકાર, નાટિકાકાર અને નિબંધ લેખકના વિવિધરૂપે શ્રી. ઉમાશંકરે ગુર્જર સાહિત્યનાં

* આ લેખ 'જ્યોતસ્ના'માં પ્રકટ થયા બાદ શ્રી. ઉમાશંકરે એમ. એ. ની પરીક્ષા ગયા એપ્રિલમાં આપી હતી. 'પ્રસ્થાન'ના વાચકો જાણીને અત્યંત રાજ થશે કે શ્રી. ઉમાશંકર જોષી એમ. એ.ની પરીક્ષામાં પ્રથમવર્ગ મેળવી હતીયું થયા છે. —'પિપાસુ'

અનેક ક્ષેત્રોમાં પોતાની કલાવતી લેખિનીને કીર્તિવંત કરી વધારી છે. સ્વરાજની પ્રતિના લઈ સાચરમતી આશ્રમ છોડી પોતાના ૮૧ અનુવાપીઓ સાથે મહાત્મા ગાંધીજી ત્યારે સત્યાગ્રહ કરવા બહાર પડ્યા ત્યારનો પાશવી સત્તા વિરુદ્ધ આત્મબળનો પ્રથમ સામુદાયિક પ્રયોગ જ્યોતના ઇતિહાસમાં અમર અક્ષરે નોંધાયેલો છે. તે પ્રસંગ પર ૧૯૩૧ની સાલમાં ‘વિશ્વશાન્તિ’ નામનું અદ્ભુત અને સુમારે પાંચસો હોટીનું, એક ખંડકાવ્ય લખી શ્રી. ઉમાશંકરે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો. ત્યારબાદ ૧૯૩૪માં ‘ગંગોત્રી’ નામનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ થયો. ૧૯૩૬માં ‘સાપના ભારા’ નામનો એકાંકી નાટિકાસંગ્રહ, ૧૯૩૭માં ‘આવણી મેળો’ અને ૧૯૩૮માં ‘ત્રણ અધુ’ એ એમ બે લઘુકથાસંગ્રહો પ્રસિદ્ધ થયા. એમનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ અને ‘મેક્સીમ ગોર્કીનો પરિચય’ પણ પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થનાર છે. ‘વાસુકિ’ નામથી તેમની ટૂંકી વાર્તાઓ જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ થતી ગઈ તેમ તેમ તે વાર્તાના લેખક વિશે વાચકોનું ઔત્સુક્ય વધતું ગયું. એમનાં બધાંય લખાણો શુદ્ધિમતા, અભ્યાસ અને અભિગત પ્રતિભા એમ ત્રણે ગુણોથી ભરપૂર છે. ‘વિશ્વશાન્તિ’ અને ‘ગંગોત્રી’ નામના એમના કાવ્યસંગ્રહોમાં ગગનચુંબી કલ્પનાનો વિશ્વાસ આપણને જોવાનો મળે છે. અને ‘સાપના ભારા’ નામના નાટિકાસંગ્રહમાં તથા ‘આવણી મેળો’ નામના વાર્તાસંગ્રહમાં માનવીનાં મનનાં માર્મિક વિશ્લેષણનો કલાવિકાસ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આથી સહુદય વાચકવર્ગ સમક્ષ જ નહિ પરંતુ ચિકિત્સક વિવેચકો સમક્ષ સુદાં કાપડો ઊભો થાય છે કે શ્રી. ઉમાશંકર કવિ તરીકે શ્રેષ્ઠ કે વાર્તાકાર તરીકે શ્રેષ્ઠ ?

એકાંકી નાટિકા

‘સાપના ભારા’ નામના સંગ્રહમાં તેમનાં કુલ અગિયાર એકાંકી નાટકો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી. બટુભાઈ ઉમરવાડિયાએ જ એકાંકી નાટિકા લખવાની પ્રથાની પ્રથમ શરૂઆત કરી હતી. ત્યારબાદ કેટલાંય વર્ષો પછી પ્રસિદ્ધ થયેલાં આ નાટકો વાંચી થાય છે કે નજરાજની રમ હાંકવાની અદ્ભુત કળાને હીંધે માર્ગમાં પડી ગયેલો શતપથું રાજાનો રૂમાલ એક ક્ષણ-માત્રમાં જ કેટલાય માર્છલો પાછળ રહી ગયો હતો તેમ, શ્રી. ઉમરવાડિયાની કૃતિઓ શ્રી. ઉમાશંકરની કલાકૃતિને હીંધે ઘણી જ પાછળ પડી ગઈ તો નથી ! આ નાટકો શ્રી. ઉમાશંકરે ગુજરાતના ખૂણખૂણામાંથી વીસાપુર જેઠાં બેગા મળેલા સત્યાગ્રહી મિત્રોના મનોરંજનાર્યે લખ્યાં હતાં. આ સંગ્રહનાં ઘણાંખરાં નાટકોનું વાતાવરણ આપણા ગ્રામીણજીવન એટલે કે ખેડૂત વગેરે દિવસમાજનું હોવાથી ઉત્તર ગુજરાતની લોકભાષાનો ઉપયોગ શ્રી. ઉમાશંકરે આમાં વિશેષ પ્રમાણમાં કર્યો છે. આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સમીક્ષાકાર પ્રો. રામનારાયણ પાંડક લખે છે: “આપણામાં ગામડાં સંબંધી સાહિત્ય છે. પણ તેમાંનું ધણું, ગામડું તો આનું હોય કે તેનું હોય, ગામડું તો મુંદર હોય, નિર્દોષ હોય, તંદુરસ્તીવાળું હોય વગેરે માની લીધેલા પૂર્વમતો પરથી લખાયેલું છે. તેમાં ગામડાનું સાચું ચિત્ર હોતું નથી. તેમાં ધણું તક્લીન થયા વિના તટસ્થ રહી, જાણે ગામડાની મુંદરતાની કદર કરવાની સામર્થ્યમાં, અથવા ગામડા તરફ દયાની લાગણીમાં કે તેની નિર્દોષતાના સમજાવમાં રાચવા મારે મનને દાદી-પ્રેરીને લખ્યું હોય તેમ જણાય છે. શ્રી. ઉમાશંકરે ગામડું જોયું છે, તેની સાચી સ્થિતિ તેઓ સમજ્યા છે, અને તેનું તેમજે સમજાવ અને વિચારપૂર્વક નિદાન કરેલું છે. તેમ કરવામાં તેમને જે રહસ્ય જણાયું તેને તેમજે નાટકદારા મૂર્ત કરેલું છે. ધણીખરું

નાટકોમાં તે વસ્તુસ્થિતિનો ચિતાર છે. આપણાં ગામડાંની સ્થિતિ કેટલી નિર્ધન, કંગાલ, અધમ, પતિત, દુર્જનતાથી ભરેલી છે તેનું નિરૂપણ ધણું જ સચોટ છે. એથી ધણાં દ્રશ્યો ઘેરા રંગનાં થયાં છે, પણ ગામડાંનો એ ચિતાર સાચો છે. ” શ્રી. પાકક આગળ કહે છે: “ આ નાટકોમાં નિરૂપણ દુઃખનું છે, નિરાશાનું છે, પણ તેમાં લેખકની શક્તિ સ્પષ્ટ રીતે આશાસ્પદ જણાઈ આવે છે. અને વાચનરસિક વર્ગ જે વધતો જાય છે, અને વિવિધભાવ રસમતા કેળવતો જાય છે, જે ધીમે ધીમે ખોટા લાગણીવેડાથી ન રીજતાં, સાચી વસ્તુનું નિરૂપણ માગતો જાય છે, તે આને ઉત્તેજન આપશે એમ આશા રાખું છું. ” આપણાં લાખો ગામડાંમાં પ્રેસરેલાં અજ્ઞાન, ભૂખમરો, ક્લેશ અને કલહ તથા કષ્ટમય પરિસ્થિતિનું ચિત્ર આંલેખી જૂનાપુરાણાં કાલ્પનિક સુખી ચિત્રોની પોકળતા સિદ્ધ કરવાનું ફક્ત પુરોગામી અને યથાર્થવાદી લેખકોથી જ થઈ શકે. ‘ સાપના ભારા ’ નામની એમની પ્રથમ એકાંકી નાટિકા લો. મેના નામની સગર્લ થયેલી એક વિધવા એ હિંદુસમાજની એક પુત્રવધૂનું કરુણ ચિત્ર છે. તેની કંઈક સાસુ આ કૃલ જલ્દ જરે દઈ મારી નાખવાનું નક્કી કરે છે. મેનાની માતા તેને મળવા આવે છે. મેનાના મામા પણ મેનાની માતાના સદેશથી મેનાને સાસરે આવ્યા છે. પણ તે છોકરીએ કુળને કલંક લગાડ્યું એમ કહીને ઝઘડો કરી ચાલી જાય છે. શીરામાં કાચ નાખી પુત્રવધૂને મારી નાખવાનો સાસુનો વિચાર ચાલુ જ છે. પ્રસુતિકાળ જ્યારે પાસે આવ્યો ત્યારે મેનાને ઓરડીમાં પૂરી રાખવામાં આવી છે. મેના મૃત્યુના મોમાં પડી છે. પણ તેના પાંપનો લાગીતાર પુરુષ કોણ છે એ જાણવા માટે જ માતા, મામા અને સાસુ એ સર્વેને કંઈક વિચિત્ર ઉત્સુકતા ઘઈ રહી છે. મૃત્યુ પહેલાં માતા તે પુરુષનું નામ પુત્રી પાસેથી મેળવી લે છે. મેનાનું કાસળ કઢાવ્યા પછી તેની સાસુ અંબા વેવણને પ્રશ્ન પૂછે છે:

ધનબાઈ : (કૈંક સંતોષથી, કૈંક પક્ષાઈથી) કોઈનું નામ લીધું ?

અંબા : (ફૂસકાં વચ્ચે) પીટયો.....

ધન : (ઉતાવળી) કોણ ? કોણ ?

અંબા : રાખરાસ !...નંદરાય વેવાઈ ! (ફૂસકે ફૂસકે રહે છે)

ધન : (પત્યર જેવી થઈ જાય છે) મારી રોકય ! રાંડ છુટ્તી ! !

સસરાએ ફસાવેલી આ ગામડાની હિંદુ, વહુનું આવું ભયંકર ચિત્ર નાટકકારે સસરાને અને પુત્રવધૂને રંગભૂમિ પર આપ્યા વિના કેવળ સાસુ, માતા અને મામાના સંભાષણથી દોર્યું છે.

‘ ખારણે ટકારા ’ એ એક ભોળા ને વૃદ્ધ વિધવા બાઈનું ચિત્ર છે. પતિના મૃત્યુ પછી તેના નામરમરણ માટે એ બિચારી પતિના સાથી મિત્રોની પૂર્વપેઠે આગતારવાગતા કરતાં કરતાં ખૂબ યાકો જાય છે. આમ અનામંત્રિત મહેમાનો વિશે તેના મનમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. તેના પતિ હયાત હતો ત્યારે એક વેળા એવા જ કોઈ અતિથિને તેણે વિના સન્માન પાછો ઠેલ્યો હતો તે વખતે તેના પતિએ તેને કહ્યું હતું: “ મારા મૃત્યુ પછી કોઈ વખત હું તારે દારે આવું તો તું મને પણ એમ નિર્મુખ કાઢશે. ” બિચારી હિંદુ વિધવા ! પતિના મૃત્યુ બાદ તેને અનેકવાર એવો ભાસ થયો કે અતિથિરૂપે તેના પતિ જ દાર ઠોકે છે. એક વખત અનામંત્રિત મહેમાનના ત્રાસથી કંટાળી કોઈ ઘરે આવેલા મહેમાન માટે એ ખારણા ઉધાડતી નથી, અને તેના ચાલી જવા બાદ પોતાનો પતિ જ આવીને ચાલી ગયો એમ કહી તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. તે કહે છે: “ એ જતા રહ્યા છેવટે, મારે પાપે ! એ જ પાપડી, પેલો

લીલો ખેસ, ને બહુ વિશંભર દાસવાળી પેલી લાકડી પણ મેં હાથમાં દેખી તો।” રોમાંચકારક પ્રસંગોથી ભરપૂર નાટકો લખનારા લેખકોની સરખામણીમાં કેવળ સામાન્ય પ્રસંગો પરથી જ માનવીના મનનું આ કેટલું સુંદર ચિત્ર શ્રી. ઉમાશંકરે દોર્યું છે? ગામડાંનું દૈન્ય રજૂ કરતી વેળા અશિક્ષિત સમાજનો ઉપહાસ કરવાનો, તેમના અનેક હાર્યાસ્પદ વિચારોની ઠેકડી કરવાનો અને હીનરુચિપૂર્ણ પ્રસંગ રજૂ કરવાનો મોહ આબ્જલ વિનોદી લેખકો આવરી શકતા નથી. પરંતુ શ્રી. ઉમાશંકરનાં આ ગ્રામચિત્રોમાં સહાનુભૂતિપૂર્વક માનસનું ચિત્રાલેખન કરેલું હોવાથી એમાં માનવીભાવ યત્કિંચિત પણ ખગડવા પામ્યો નથી. સાધારણ લેખકો માટે તો આવાં નાટકો માત્ર પ્રહસન જ બની બેસે છે.

‘દુર્ગા’ નાટકમાં મહાત્મા ગાંધીના તત્ત્વજ્ઞાનનો ભક્ષ્ય અનેક હરનાથ નામનો લગ્ન પછી સાત વર્ષ સુધી કડક બ્રહ્મચર્ય પાળનારા આદર્શ જીવન જીવનારા એક સંયમી સત્યાગ્રહી ચીતર્યો છે. તેની પત્ની દુર્ગા તેના પતિને દેશસેવાના પ્રત્યેક કાર્યમાં સાથ આપે છે. માત્ર પુત્રવતી બનવાની તેની નૈસર્ગિક ઇચ્છાને તે રોકી શકતી ન હતી. સહજ સ્વભાવે તે ‘એક જ દે ચિનગારી’ એ પ્રાર્થનાગીત ગણગણતી હતી. પણ તેનો શુક્રમહાત્મનિ બનેલ પતિ તે પણ સહન કરી શકતો નથી. ચિનગારી શબ્દમાં કામચિનગારીનો અર્થ ભરેલો છે એવો આલેખ મૂકી તે કહેતો: “આવો ભયંકર અર્થ તું ગીતમાં વણી શકે છે તે જોઈ હું કાંપું છું. બિચારો એનો પ્રથમ ગાનાર પણ આ જાણે તો યથરી ઊઠે!” પ્રો. પાંડક પોતાની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે: “વયમાં કહેવાનું મન યઈ જાય છે. ‘કંઈ યથરી ન ઊઠે!” સ્ત્રી-હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલી આ નૈસર્ગિક જવાબા જ સંતતિ અથવા જીવનસાતત્ય એ શું કંઈ નવું છે? હરનાથનો એક પુરાણો મિત્ર બિહારી તેને ત્યાં આવ્યો છે. દુર્ગા અને બિહારીના નાનપણમાં લગ્ન ગોઠવાયાં હતાં. નિયમ પ્રમાણે પ્રભાતે બ્રાહ્મભૂતમાં ફરવા જનારા હરનાથને દુર્ગા પોતાની અનુભૂતિ હૃદયવાસનામાં પોતાને જ વિશ્વાસ ઊડી ગયેલો હોવાથી બહાર ન જવાનું કહે છે. પણ સિદ્ધાન્તી હરનાથ તે ન ગણકારતાં બહાર જાય છે. દુર્ગા ને બિહારી પ્રભાતને લીધે અંધારામાં ઘરમાં ભેગાં મળે છે. તેમની વચ્ચે વાતચીત શરૂ થાય છે. નાનપણના સંબંધોએ એકબેક વચ્ચે વિશ્રબ્ધ ગોળિ શરૂ થાય છે. દુર્ગા ધીમેધીમે બિહારી તરફ દોળે છે. એટલામાં બહાર ગયેલો હરનાથ કોઈ બાઈએ તરતના જન્મેલા નેનાખી દીધેલા બાળકને લઈને ત્યાં આવે છે.

દુર્ગા: (ડહાઈ જઈને, ક્યાંથી આ...? (બિહારી જોઈ જ રહે છે)

હરનાથ: (એના ચહેરા પર અજળ ઉલ્લાસનું તેજ ફરકે છે) પેલા અનાયામકમને એટલે મારી આજળ આગળ ચાલતી કોઈ બાઈ આને મૂકી ગઈ. (સહેજ સ્મિતથી) તારી સવારની પ્રાર્થના ફળી એમ મને થયું ! તારે મારો ઉપકાર માનવો જોઈએ ! (હાથ લંબાવી બાળક આપવા કરતો) દોઢ અબજને તારાં કરી શક્તી નથી તો લે આ ‘એક જ’ને તારું કર !

દુર્ગા: (એક ડગલું પાછળ ખસી જઈને, સિધિલતાથી) આમ મારી મરકરી ?

હરનાથ: (માથું નમાવીને) જગદંબા ! હવે ચંડી મરી દુર્ગા થાઓ !

બિહારી: (હિંમત એકી કરીને બોલે છે, પોતે અવાળો) હરનાથ ! તારી બાજુ તો નિર્દોષ છે. તારો આદર્શ તો અજળ જાણે છે. પણ બિચારી (દુર્ગા તરફ આંખો કરી) આને તું... (પણેક યંત્રોને) અમે...

દુર્ગા: (નાકે આંખો અડાકી મના કરતી) અરે, નહિ ! (હરનાથના પગમાં દગલો ઘઈ જાય છે) એમ તો મેં સાત વરસ એમની સાથે ગાળ્યાં છે !

‘ઉણ્ણ ચરકલડી’, ‘શલ્યા’, ‘ખેતરને ખોળે’, ‘કડલાં’, ઇત્યાદિ અનેક નાટકોમાં તેમણે માનવી સ્વભાવના નિરનિરાળા નમૂના વાચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કર્યા છે. ‘ઉણ્ણ ચરકલડી’ નામના નાટકમાં મિત્રના લગ્નમાં આવેલા એક તરુણ છોકરા પર ગામડાની એક ‘બોળી છોકરીનું’ મન કરે છે. બહેનપણી બહેનપણી વચ્ચે લગ્નની વાતો થાય છે. બિચારી ચંદણી રહુરહુ થાય છે. કારણ કે ગામડામાં વયમાં આવેલી પણ લગ્ન ન થયાં હોય તે છોકરીને કેટલીય વિટંબણા હોય છે. “મારાથી ય નાનીનાની ગોઠણો જતી રહી. લગ્નોમાં માલવું તે મરવા જેવું લાગ્યું છે મને ઓણ્ણ તો ! ને પાણિયારીને ફૂલે ઓછાં મેણાં સાંભળ્યાં છે ? તોખા બાપજી” આવા ત્રાસથી કંટાળેલી ચંદણી કેશુના પ્રેમમાં પડે છે. પણ શું ‘હિંદુઆળાનું’ લગ્ન તેની ઇચ્છા પર આધાર રાખે છે ખરું ? તેના બાપ ભારે હર્ષથી તેને કહે છે કે કેશુના બાપા સાથે તારા વિવાહ નક્કી કર્યા છે ! ‘કડલાં’ એ ગરીબ ઠાકરડીનું ચિત્ર છે. ધરે વેવાઈ આવ્યા હોવાથી રસોઈ માટે સાહુકારને ત્યાં ઉધાર દાણા માગવા જાય છે. પણ સાહુકાર કંઈ પણ ગીરો મૂક્યા વિના થોડો જ માલ આપે ! દ્વિત પ્રજાનું અત્યંત હૃદયબેદક ચિત્ર શ્રી. ઉમાશંકરે આ નાટકમાં આલેખ્યું છે. તેમણે દોરેલું એકેએક ચિત્ર આપણે જોતા જઈએ તો હળવા હાથે મનુષ્યમનના સૂક્ષ્મ ભાવોની સમસ્યાઓ છોડાતી નેઈને આપણને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એવી એમની હથોટી છે. સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, વેદનાયુક્ત વિનોદ અને વાસ્તવદર્શી લેખન એ એમના યશનાં ત્રણ પ્રધાન કારણો છે. તેમનાં લખાણોમાં મૂળથી તે અંત સુધી પુરોગામી તત્ત્વ ભરેલું છે. એમનાં પાત્રોનાં મનની સૂક્ષ્મ વેદનાઓ તેમની પાસેથી જ ન રજૂ કરાવતાં તે તે વેદનાના કારણરૂપ વ્યક્તિઓ પાસેથી આપણી સમક્ષ તેનું સારું ય દર્શન કરાવે છે. આ સંગ્રહમાંનું છેવટનું નાટક ‘વિરાટ જનતા’ છે. એની અગાઉના નાટકમાં સૂચિત કરેલા પણ ન દર્શાવેલાં બધાં ય પાત્રો તેમણે અહીં રજૂ કર્યાં છે. આ એક બુદ્ધિનો ખેલ છે. પણ તે એમણે ફેલેમંદરીને રજૂ કર્યો છે. શ્રી. ઉમાશંકરના આ સમગ્ર નાટકસંગ્રહનું જો મરાઠી ભાષાનંતર થાય તો કેવળ ઉપરોધ, નર્મ વિનોદ, ક્રોધાગ્નિ પુરતકો વાંચી તૈયાર કરેલા કૃત્રિમ માનવી નમૂનાઓ ઇત્યાદિ સાધનો ઉપર જ આધાર રાખી લઘુકથાઓ અથવા નાટિકાઓ લખી પ્રકટ કરનારા આપણા અનેક લેખકોને પોતાને જ પોતાની કંગાળ સાહિત્યકૃતિનું ભાન થશે.

શ્રાવણી મેળો અને ત્રણ અર્ધું જે

કાવ્ય અને નાટકોના બંધનયુક્ત ચોક્કામાંથી બહાર આવી સ્વતંત્ર બનેલી શ્રી. ઉમાશંકરની લેખનકળા લઘુકથાના ક્ષેત્રમાં ઘણી યશસ્વિની બની છે. ‘શ્રાવણી મેળો’ અને ‘ત્રણ અર્ધું જે’ એ એમના લઘુકથાસંગ્રહો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. નાટકોની જેમ એમની લઘુકથા પણ રોજના સામાન્ય પ્રસંગો પર આધારભૂત બનેલ છે. એક સમાલોચકના કહેવા પ્રમાણે વેધક, દર્દમય, રોમાંચકારી આપદાત, આગ્નરી, આત્મહત્યા, અત્યાચાર અથવા બચકર પ્રસંગ પોતાની વાર્તાના કથાવસ્તુ માટે શોધવાની એમને જરૂર પડતી નથી. વાસ્તવિક જીવનમાં જ મૂળ ધાલી ખેંઠેલી કરુણતાને સહાનુભૂતિ તથા નાણુક વિનોદની સંક્રાંતિદાર પીછાથી એમણે રંગી બતાવી છે. માનવી સ્વભાવમાં રહેલાં ઉદાત્તતા અને સંકુચિતતા, પ્રેમ અને નિષ્કૃંરતા, ઋણુતા અને દંભ એ બધાંને યથાર્થરૂપે દર્શાવતી વેળા એમની વૃત્તિ

નિર્વિદ્યેષ યોગીની નહિ પરંતુ માનવસંસારમાં રસ લઈ રહેલા લોકસંપ્રદાયની છે. એમણે યોગેલા વિનોદી પ્રસંગો વાંચતાં ચાલીં ચેષકીનનાં ચિત્રપટોનાં રહસ્યોની યાદ આવે છે. ચાલીંનાં ચિત્રો વિનોદી છે. અનેક મુશ્કેલ પ્રસંગોમાં પડેલો ચાલીં વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતા પ્રત્યે પ્રેક્ષકોના મનમાં જે કારુણ્ય, જે સદાનુભૂતિ નિર્માણ કરે છે તેથી તેમનામાં અને બીજા વિનોદી વિદ્યુષ્કોમાં મોટું અંતર રહેલું છે. એમનું Modern Times (નવ મનુ) ચિત્રપટ લો. યંત્રસિદ્ધ અને યંત્રમૂઢ બનેલા સમાજનો ઉપદાસ કરતાં તેમણે મનુષ્યકૃત યંત્ર અને યંત્રકૃત મનુષ્યોમાં રહેલો કારુણ્ય બેઠ ધણી જ સુંદર રીતે ચીતર્યો છે. વિનોદ એ શ્રી. ઉમાશંકરનો મોટો ગુણ છે. સામાજિક અને બૌદ્ધિક વિષમતામાં પણ સંસારમાં નિર્માણ થયેલા ભિન્નતા પાયા પર તેઓ પોતાના વિનોદની ભૂમિકા રચે છે. તેમને આ વિનોદ તેમના કાવ્યમાં પણ ઠેકઠેકાણે તરી આવે છે. એમના કથાસંગ્રહમાંની સારી વાર્તાઓનો અહીં ઉદ્દેશ્ય કરવો શક્ય નથી. તથાપિ પુરાગામી લેખક કેવો હોય તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ બતાવવું હોય તો શ્રી. ઉમાશંકરની લઘુકથા, નાટકો, અને કાવ્યો સહેજે આગળ કરી શકાય. આપણી ભડીબૂરી ૧૮૬૫ પૃથ્વીમાંથી જ એમણે પોતાની સારી ય સાહિત્યસૃષ્ટિ નિર્માણ કરી છે. પહેલા વરસાદથી લીંઝયેલી માટીની વાસ જેમ મધુર હોય છે તેમજ પોતાની પ્રતિભાથી સીંચાયેલી આ માનવીમનની ભૂમિની આ કથાસૃષ્ટિ ધણી જ મજેની લાગે છે. હમણાં જ પ્રકટ થયેલા 'ત્રણ અધું' જે 'નામના કથાસંગ્રહમાં 'અંકીનું ભૂત', 'એક સુખી કરુણાન્ત', 'ત્રણ અધું' જે, 'પરબીડિયાં', 'વસ્તો', 'કંપના પત્ની', 'નંદિની' ઇત્યાદિ વાર્તાઓ આવેલી છે. 'ત્રણ અધું' જે 'નામની વાર્તામાં એક તરુણ છોકરી પર પ્રેમ કરનારો એક તરુણ પોતાની એક મૈત્રિણીને ઘરે પોતાના પ્રેમપાત્રને મળે છે. ધીમે ધીમે તે મૈત્રિણીના મનમાં તેના તરફ અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્ય સમાજમાં સનાતન રહેલા પ્રેમત્રિભંગ (Love Triangle) પર આ વાર્તાની રચના થઈ છે. આ ત્રિભંગનો તોડ આપણાની ચતુરાઈ એક પારસી ફોટોગ્રાફર પાસે ત્રણે ફોટો પડાવવા ગયાં છે ત્યાં બતાવવામાં આવી છે. આ પારસી ફોટોગ્રાફરનું ઘણું જ મજનું ચિત્ર શ્રી. ઉમાશંકરે દર્શ્ય છે. બિચારા ફોટોગ્રાફરના કલાપૂર્ણ મનથી જે છોકરી અને એક પુરુષ એવી સ્થિતિ સહન ન થઈ શકી. એક પુરુષને જે તરુણિકાને અર્ધે લાગે વહેંચી આપવાની ફોટોગ્રાફરની ચાલાકી તેમણે જે જોડી નિર્માણ કરીને બતાવી છે. આમ ગણિતશાસ્ત્રને ન રુચે એવો 'ત્રણ અધું' જે 'નો કોપડો જગત સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. 'પરબીડિયાં' યા 'દસકા પંદ્રીની વાત' એ વાર્તામાં ઉપરોક્ત માર્મિક છે. રાષ્ટ્રીય ચળવળની ધામધુમીમાં જેલમાં ગયેલો એક આગેવાન જેલમાં જ પોતાના દાયે તૈયાર કરેલાં કાગળનાં પરબીડિયાં એક સ્વયંસેવકને બદાર મોકલી આપે છે. સરકારી કાગળના પરબીડિયાં પર પોસ્ટ ખાતાએ એક પાછની વધારાનો કર નાખ્યો છે. તેના વિરોધરૂપે અને સ્વાવલંબનના દર્શાવરૂપે આ પરબીડિયાં તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. અનેક વર્ષ પછી દિંદુરતાન સ્વતંત્ર થતાં રાષ્ટ્રીય ધારાસભા (National Assembly)માં એક વેળા એ સીધો સાદો સ્વયંસેવક કાયદામંડળનો સહાયક બની રાષ્ટ્રીય નેતાઓની રમૂનિ રહે એટલા માટે એક રાષ્ટ્રીય મંદિરાલય (Museum) સ્થાપવાનો કાયદા સામે છે. પોતાના ભાષણમાં ગવણના મદાન આગેવાને પોતાને દાયે તૈયાર કરેલાં પોસ્ટ પાકીટનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. એવા સંમદાલયને માટે થતા ખર્ચના પૈસા ક્યાંથી કાઢવા એવા

નાણાખાતાના મંત્રીના પ્રશ્ન પર વિચારતાં પોસ્ટના પરબીડિયાં પર એક પાઈનો વધારાનો કર નાખવાથી થે સહેજે એ ખર્ચ નીકળી રહેશે એમ એ સલાસદ કહે છે. સંગ્રહાલયમાં રાખવા લાયક પાકીટ જે કરના વિરોધરૂપે તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું તે જ પાકીટને માટે સંગ્રહાલય તૈયાર કરવાનાં નાણાં નવો એવો જ કર નાખી ભેગાં કરવાં એમ કહેનારા સલાસદના રાષ્ટ્રીયત્વ અને નેતૃનિષ્ઠાનો સુંદર વિરોધ આ વાર્તામાં યોજવામાં આવ્યો છે.

‘વસ્તો’ એક ઉડાણી પણ ગુનેગાર વૃત્તિના માણસની કથા છે. ‘એક સુખી કરુણાન્ત’ તો કોલેજમાં યુવકયુવતીના પ્રેમ પર લખેલી એક ચટકદાર વિનોદી કથા છે. ગોપાળ (વિદ્યાર્થીઓએ આપેલું નામ. સંપૂર્ણ નામ તો લાલા હરગોપાળ સોહાની) મંજુલા ચિટ્લીસના પ્રેમમાં સપડાય છે. તે તો શ્રીમંતની લાડલી દીકરી અને આ તો ભિખારી. તે તો હોશિયાર ન્યારે આ તો દ. સંસ્કૃતમાં બે વર્ષ નાપાસ થતાં તે અને મંજુલા એક વર્ગમાં આવ્યાં. જે સંસ્કૃતના વિષયે દગો દેવાથી મંજુલાની સંગતનો તેને લાલ મળ્યો તે જ વિષય મંજુલાએ બી. એ.માં લીધો તેથી આ શરવીરે પણ તે જ વિષય લીધો. ગોપાળની પ્રેમકથાની અને મૂક અનુરાગની મંજુલાને ખબર ન હતી. બીજા વર્ષની પ્રીલિમિનરી થતાં મંજુલા કોલેજમાંથી સદાની ચાલી જવાની એ વિચારે બિચારો પરીક્ષા વખતે ગાંડા જેવો થઈ ગયો. પરીક્ષા ચાલુ થતાં જે દિવસે પેપર હતું તે દિવસે અગિયાર વાગતાં જ આવે છે ને લાયબ્રેરીમાં જાય છે. તેને જોઈને ગોપાળ સામી દિશાએથી તેના તરફ જાય છે ને વિચાર બદલાતાં એકદમ પગનો અવાજ કરી પાછો ફરે છે. અવાજ સુણી મંજુલા પાછી વળી ચિદાર્ધ જઈને એ તોફાની છોકરાને ચાપટ લગાવવા તેના તરફ જુએ છે. ત્યાં તો તેનો નિર્દોષ પણ કરુણ ખિન્ન ચહેરો જોઈને પાછો પડે છે. બંને જાણી બી. એની પરીક્ષા બે વર્ષ લંબાય છે. પાછળ રહેલા છોકરાઓ તેમની સાથે થઈ જાય છે. પણ લાયબ્રેરીનો એક ખૂણો ‘મંજુલા ગોપાળ’ને માટે રિઝર્વડ રહેવા લાગ્યો. કોઈ પણ સહૃદયી કોલેજિયન એમની રાખેલી જગાએ બેસતો નહિ. મંજુલા ગોપાળને ઋગ્વેદની ઋચાનો અર્થ સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે પણ એ દુર્દમ્ય પ્રણયી પુરુષના જડ ભેગમાં ઋગ્વેદની ઋચાઓ પ્રવેશવાને બદલે ઋગ્વેદનીય પહેલાં હજારો વર્ષ પર રચાયેલી સનાતન પ્રેમની ઋચાઓ ધર ધાલી બેઠી હતી. તે સારું દૃશ્ય જોઈએક મિત્ર બીજા મિત્રને કહે છે, ‘કેટલી કરુણાંત ઘટના.’ બીજે કહે છે, “કેટલી સુખાન્ત! જગતના નૈઋત્યમાંથી બેત્રણ વરસ માટે પણ મંજુગોપાળ બચી ગયાં એ કહેને ! એ જ બસ” છે. જગત જેવું છે તેમાં આથી વધારે સારો સુખાન્ત હું તો કલ્પી શકતો જ નથી.” સંસ્કૃતનો વિષય સહન કરી શકે અને શૌભી શકે એટલી વખત તેઓ નપાસ થઈ આખરે બિચારાં પોતપોતાના ભિન્ન સમાજચક્રમાં ખેંચાઈ જાય છે. ‘ચક્ષીનું ભૂત’ એક કરુણ કથા છે. લોકોની ગેરસમજીતીને લીધે જખરજસ્તીએ જોને માંત્રિક બનાવેલો એવા અમથા નામના એક સુતારની એ દુઃખમય કથા છે. એક ગામડામાં બંધ પડેલી ચક્ષી ગામના સુતારથી પણ યત્ન કરતાં ચાલુ ન થઈ. અમથો પોતાને ગામ પાછો જતાં સહજ સ્વભાવે અને તરસ લાગી હોઈ ટાણું જોઈને ચક્ષી પાસે જાય છે. વિશેષ માહિતી નહોતાં એ સહેજ ટોકાક કરે છે, ને એટલામાં ચક્ષી ફરતી ચાય છે. ગામના સુતારે ગામમાં પોતાનું વજન ઘટી જશે એમ સમજીને અમથાએ મંત્રવિદ્યાથી ચક્ષીમાંનું ભૂત દૂર કર્યું હતું એવી થાપ આપી અને તેથી લોકોએ કહ્યું. અમથો માંત્રિક ગણાયો. ધીમે ધીમે અમથાની કીર્તિ વધતી ગઈ. ભૂત કાઢવા માટે, છોકરાં થવા માટે, ઇત્યાદિ બધી વિદ્યાને અંગે લોકો તેને જ પૂજતા. અમથો શ્રીમંત બન્યો. એક વખત

અમથાનો પુત્ર ન્યૂમોનિયાની બિમારીનો ભોગ બન્યો. બધાંય છોકરાને મંત્રેણું પાણી દેનારા શરીર બિચારો અમથો મરવા પડેલા પુત્ર માટે ડોકટરને કેમ બોલાવી શકે? ને તે ડોકટરને બોલાવે તો તેના માંત્રિકપણનો સારો સરખો ફારસ થાય. અમથો પોતાના પુત્ર માટે નાઈલાને પોતે જ મંત્રેણું પાણી તૈયાર કરે છે. તે જ વેળા અમથાએ પહેલાં ગામનાં ભૂતને જે શીશીમાં પૂરી રાખ્યું હતું તે શીશી ગામની બહાર જે શીમળાના ઝાડ પર રાખી હતી તે ઝાડ વીજ પડતાં તૂટી પડ્યું તેથી શીશી ફૂટી જતાં ભૂત છૂટું થયું એવી ખાતમી એક ગામડિયો અમથા પાસે આવી તેના પુત્રને આપે છે. આગતરી પુત્રને અમથો પોતે મંત્રેણું પાણી પાય છે પણ પુત્રના મનમાં થાય છે કે ભૂત છૂટો છતાં આપની વિદ્યા નષ્ટ થઈ છે. પુત્રના મૃત્યુ પછી અમથાની પુત્રવધૂ ઘરમાં ભૂત ભરાયું છે એમ બહાનું કરી ઘરમાંની વસ્તુઓ, દાગીના વગેરે બાંધી લઈ રાત્રે પલાયન કરી જાય છે. અમથાનો હવે કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. પોતે બાંધેલું મોટું ઘર તેણે વેચવા કાઢ્યું પણ ભૂતના વાસવાળા ઘરનો કોઈ આહક ન મળ્યો. પહેલાંની જેમ પોતાનાં જૂતાં હથિયારો લઈ અમથો કામધંધા માટે ગામેગામ ભટકવા લાગ્યો. ‘માત્ર, દરમિયાન, કાળના વાંસલાએ એના ચહેરા પરથી નિર્દયપણે છાંં ઉખાડી લીધાં છે.’ શ્રી. ઉમાશંકરની અનેક વાર્તાઓમાં આ એક ઉત્કૃષ્ટ વાર્તા છે.

‘કલ્પના પત્ની’* એ એક રસિક વાર્તા છે. એમાં મુંબઈના અપરિણીત વિદ્યાર્થીઓ એક બોલી શોધવા નીકળ્યા છે તેનું વર્ણન છે. મુંબઈના જુનવાણી ઘરમાલિકા કુંવારાઓને બોલી આપતા નથી. રૂમ મેળવવા માટે એ વિદ્યાર્થીઓએ યોગેલી યુક્તિપ્રયુક્તિઓનું આ વાર્તામાં રમૂજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ વાર્તા નિર્દોષતાથી ભરપૂર છે. નિર્દોષ વિનોદ એ શ્રી. ઉમાશંકરની ખાસિયત છે. ‘નંદિની’* એ એક પ્રેમાળ છોકરીની કટુણ કથા છે. એની માતા સ્વર્ગસ્થ થઈ છે. ને એની સારીય વાંછના એની સાવકી માતા પર આધારભૂત છે. સાવકી માતા પણ એક યુવાન સ્ત્રી છે. અને બાળકના પડોશજીની બહેન પ્રત્યેના પ્રેમની વિરોધી છે. પડોશજીની બહેન એક આધુનિક જમાનાની યુવાન સ્ત્રી છે. નંદિની સાવકી માતાની બેદરકારીને લીધે ન્યૂમોનિયાથી મૃત્યવશ બને છે. બાળક નંદિની, સાવકી માતા, લીલા અને પેલી અતિઅર્વાચીન સ્ત્રી એ નાલુક ચિત્રો છે. નંદિનીનો કચડાયેલો માંત્રપ્રેમ વીસમી સદીની સ્ત્રીના હૃદયમાં વાત્સલ્ય પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ એ વાર્તાનું મુખ્ય કથાંવરતુ છે. વાર્તા-સંગ્રહમાં આ એક સુંદર વાર્તાઓમાંની એક છે, જે કે ‘ચક્રીનું ભૂત’ તો આ સંગ્રહમાં નિઃસંશય સર્વોત્તમ વાર્તા છે.

એમનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘શ્રાવણી મેળો’ પણ એવી જ ઉત્કૃષ્ટ વાર્તાઓથી ભરેલો છે. એમણે પોતે જ જાણે કે પોતાના આ કથાસંગ્રહનું વર્ણન એક બંગાળી કાવ્યપંક્તિમાં કર્યું છે તે યથાર્થ છે: “ધન્ય ધરાર માટી જગતે ધન્ય જીવેર મેલા.” ‘શ્રાવણી મેળો’ એ સંગ્રહમાં ‘હીલી’, ‘ઈનામી વાર્તા’, ‘અમુચમુ’, ‘લોહી તરસ્યો’, ‘મારી ચંપાનો વર’, ‘શેખમાનતી’, ‘શ્રાવણી મેળો’, ‘પગલીનો પાડનાર’, ઇત્યાદિ ઉત્તમોત્તમ પંદર કથાઓ આપેલી

* આ બે વાર્તાઓનો ઉલ્લેખ ‘ન્યૂમોનિયા’ના અંકમાં પ્રકટ થયેલા શ્રી. ઉમાશંકર પરના પરિચયમાં નથી. પરંતુ શ્રી. સુજેએ રામચ મેળવી શ્રી. ઉમાશંકરના વાર્તાસંગ્રહ વિષેના પોતાના લખાણમાં ગુજરાતીના વાચકો માટે આ ‘કલ્પના પત્ની’ અને ‘નંદિની’ વિષેનું લખાણ અને મોકલી આપ્યું છે. એ પરથી વાચક બંધુઓ જોઈ શકશે કે મૂળ મરાઠીમાં પ્રકટ થયેલા લખાણની અપૂર્ણ રહેલી વિજેતા ગુજરાતીમાં આપણને મળી જાય છે. શ્રી. જોશીનાં કાવ્યો વિશે પણ શ્રી. સુજેએ આ પ્રકારની મહેનત લીધી છે—[પિપાસુ]

છે. 'હિલ્લી'નો અનુવાદ એ માસ ઉપર 'વિહંગમ' માસિકમાં પ્રકટ થયો હતો. મહારાષ્ટ્રીય વાચકવર્ગમાં વાસ્તવ દર્શનનો પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે. આ વખતે પ્રો. રામનારાયણ પાંકતી અથવા શ્રી. ઉમાશંકરની લઘુકથાનો અનુવાદ (મરાઠી) નો કોઈ કરે તો તે મહારાષ્ટ્રમાં સત્વર લોકપ્રિય થઈ જાય. 'પગલીનો પાડનાર' એ એક હજી સુધી પોતાને લાં પૌત્રનો જન્મ ન થયો હોવાથી ગામમાં આનંદી અને રમૂજ માણસ તરીકે ગણાતો એક વૃદ્ધ પોતાનો વંશ હવે ટૂંકી જશે એવા ભયથી ધીમે ધીમે ચીડિયો, મનુષ્યદ્રેષી, ખિન્ન, ઉદાસ થઈ જાય છે તેનું કલાપૂર્ણ ચિત્ર છે. શ્રી. ઉમાશંકરની મોટે ભાગેની બધી કરુણાન્ત કથાઓમાં આશાભંગ દેખાઈ આવે છે. વાર્તાઓના પાત્રોના સ્વભાવનું પૃથક્કરણ કરતાં કરતાં જ્યારે એ મુખ્ય પાત્રોની ઉન્નત થયેલી આશા ને ઇચ્છા બતાવે છે ત્યારે મનમાં એક પ્રકારની ઉદ્વિગ્નતા થઈ આવે છે. 'શ્રાવણી મેળો' એ એમની એવી જ કથા છે. ગામડામાં ભરાયેલા એક યાત્રાના મેળાનું આનંદદાયી વર્ણન એમાં છે. ગામેગામના લોકો એ મેળામાં આવે છે. ખેડૂતોનાં છોકરાછોકરીઓ મેળાં મળે છે. જ્યારે આવે છે એકલાં ને જાય છે એકલાં. ખેડૂતોના નાનકડા જગમના નિર્દોષ આનંદનું એટલું શુભચિત્ર એમણે દોર્યું છે કે મન પ્રસન્ન થઈ જાય છે. મેળામાં મળેલી અંબી સાથે રહેવાની યોજના ઘડતો ઘડતો દેવો પ્રિયતમા સાથે ગામમાં પાછો ફરે છે ત્યાં માર્ગમાં તેને તેના પિતાનો શાહુકાર મળે છે. બાપે કરેલું દેવું ફીટાડ્યા પહેલાં અંબી સાથે લગ્ન કરવાની વાત વિચાર્યો બદલ દેવાને તે ટકાર કરે છે. બાપદાદાના ખેતરાં, "એ તો ચઢી ગયાં ચોપડે ક્યારનાં" એવું રાક્ષસી વાક્ય બોલી શાહુકાર ચાલી જાય છે. પોતાના લગ્ન પછી બાપદાદાની જમીન વીરચંદ કાકાની થઈ જવાની છે એ વિચારે દેવો ખૂબ અસ્વસ્થ બની ગયો. અંબીને થાપ આપી તે છટકી જાય છે. સંતપ્ત મનથી તે વીરચંદકાકાને એકાંતમાં મળવા વિચાર કરે છે. પછી શું થયું તે કાણ જાણે ? પણ દેવો રાજની તુરંગમાં બળદને ડેકાણે જોતરાઈને ગોળગોળ ફરતો, રેંટની ગતિ તરફ જોતો જોતો પોરના મેળાની યાદ તાજી કરતો, આપણી સમક્ષ શ્રી. ઉમાશંકરે ઊભો કર્યો છે. 'મારી ચંપાનો વર' એ એક માનસશાસ્ત્રીય કથા છે. તદ્દન યુવાનીમાં જ વિધવા બનેલી લક્ષ્મી અત્યંત રૂપવંતી છે. તેના જીવનમાં તેની નાની પુત્રી ચંપા તેનું સર્વસ્વ છે. ચંપા મોટી થાય છે ને લક્ષ્મી તેને માટે વર શોધી કાઢે છે. પોતાના બાળપણમાં જેની સાથે તે રમી હતી એવા પોતાની ઉમરના અને બીજવર પોતાની લાડકી ચંપાને માટે વર તરીકે પસંદ કરે છે. પોતાના બાળસપ્તાને પોતાની પુત્રી જોડે પરણાવીને લક્ષ્મી જાણે પોતાના અનુપલુપ્ત યૌવનનો અનુભવ લે છે એવી વિષમ ઘટના આ વાર્તામાં શ્રી. ઉમાશંકરે ઉપસ્થિત કરી છે. હિન્દુસ્થાની સ્પર્શ પણ નથી એવી આ અમરકારિક કથા શ્રી ઉમાશંકરની અસામાન્ય કલાશક્તિનો નમૂનો છે. 'યુજરીની ગોદડી', 'આદમિયત', 'હોલું છાણું' આ વાર્તાઓ એક એક નવીન પ્રદેશ આપણી સમક્ષ ખડો કરે છે. એમની લઘુકથાની સમાલોચના કરતાં એક ટીકાકાર લખે છે: "એકંદર બધી જ વાર્તાઓમાં તળપદા લોકજીવનનું તીવ્ર સંવેદન ધોળાનું વાતાવરણ સર્જાયું છે. એમાં લેખક પ્રચારક નહિ પણ પૃથક્કરણકાર અને છે. એ પૃથક્કરણને તળાએ લેખકનો પીડિત પ્રેમી આત્મા તો બેશક જગૃત છે. ને વર્ગવિપ્રલના તૈયાર ચોક્કામાં કંઠવાતી વેળુશી વાણી જે કાળે આપણા પર વાહિયાત વાર્તાઓના દગલા લાદી રહેલ છે તે કાળે માનવતાનાં જ દિલસોજ પૃથક્કરણદારા સમાજની સમસ્યાઓ પ્રત્યે આપણને અભિમુખ કરનારી આ વાર્તાઓ સાહિત્યકારોને માટે સવિશેષ આદરપાત્ર છે. કેમકે એ એક સમાજવાદી સાહિત્યકારનું સર્જન છે."

ધ ર મા દા

[A Child's Guide to Charity]

મૂળ લેખક: બેવરલી નિકોલ્સ

અનુવાદક: રમણલાલ સોની

[બાળક અને વડીલ વચ્ચે સંવાદો દ્વારા સમાજ ઉપર પ્રહારો કરવાની આ રીતનો સર્વપ્રથમ સફળ ઉપયોગ મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયે કરેલો. (જુઓ એમનું : ' તમને એ નહિ સમજાય. ') તેવો જ ખીન્ને પ્રયત્ન હમણાં એક આંગ્લ લેખક Beverley Nichols-એણે કર્યો છે. બાળકના યુક્તિસંગત તર્ક આજળ વડીલનું શાણપણ કેવું પાંગળું અને મૂર્ખ હરે છે એ આમાં બતાવ્યું છે. કટાક્ષનો આ અતિ તીવ્ર અને અસરકારક પ્રકાર ગણાયો છે. પાંચ વર્ષ થયાં આ સંવાદોનું પુસ્તક For Adults Only પ્રકટ થયું છે ત્યારથી દર વર્ષે એની બબ્બે આવૃત્તિઓ થતી જ આવી છે. આખા પુસ્તકમાં આવા અદ્વાનીસ સંવાદો છે, અને સંવાદો જેવાં જ કાતીલ ચિત્રોથી એ ભરપૂર છે. આ સંવાદો પરથી આજનું ' સંસ્કૃત ' ગણાતું જીવન ક્યાં જઈ ગયે છે તેનો અચ્છો ખ્યાલ આવે છે. હિંદને આ વિષે જે આનકની આ તબક્કે જરૂર છે તે આવા સંવાદો દ્વારા મળે છે એમ-લાગવાથી, એકમે-સંવાદના ગુજરાતી અનુવાદ આપું છું. 'સત્ય', 'કોટોઝારી', 'ટોકી', 'ફર્ડ', 'નોક્ટ', 'સ્વાત્-ચ', 'બકાત', 'પ્રસિદ્ધિ', 'દવા' 'શાંતિ' વગેરે સંવાદોએ કંઈના છે. ફરેક સંવાદનું નામ A Child's Guide to (Charity) આ બતાવ્યું છે—આ નામમાં જ કેવો ભયંકર કટાક્ષ છે ! અનુવાદક]

વિશાળ ગોળ આયના સામે મા બેઠી છે—પોતાનું પ્રતિબિંબ અતિમૃતુષ્ઠ ચિત્તે જોતી. ઇન્દ્રધનુના રંગોનાં વાદા તેણે સંભળ્યા છે, માયાના વાળમાં મુગટ સરીખી શોભતી વંકી તેજ પતરિયો ખોસી છે. પગમાં ચંપક છે—જે કલામય રીતે બતાવી આપે છે કે તેના પગના નખ સોનેરી રંગેલા છે.

બાળક આ પ્રતિમાને જુએ છે—તેની આંખમાં ગાંભીર્ય અને કંઈક મૂંઝવણ છે.

બાળક: તેં આવો સાજ શું કરવા સંભળ્યો છે, મમી ?

માતા: કારણ કે આજરાતે ધરમાદા ખેલમાં મારે ભાગ લેવા જવાનું છે.

બાળક: તું ક્યો પાક લેવાની છે ?

માતા: (આનંદનો નિઃશ્વાસ લઈ) હેલન ઓફ દ્રોપનો.

બાળક: હેલન ખૂબ દયાદાન કરતી હતી, મમી ?

માતા: (બેધ્યાનપણે) હા.

બાળક: એટલે શું તેના નખ રંગેલા હશે ?

માતા: (પહેલાં જોટલી બેધ્યાન નથી) આટલા બધા સવાસ શા પૂછવા ?

બાળક: હું રંગ મારા નખ, મમી ?

માતા: કદાપિ નહિ.

બાળક: શા માટે નહિ ?

માતા: કારણ કે એ ખ્યાલ જ હસવા જેવો છે. તું તો હજી બાળક છે.

બાળક: મારે હજી કેવડી મોટી થવું પડશે. મારા નખ રંગવાવા—

માતા: હા, ચૂપ કર.

બાળક: હેલને કેવડી ઉમરથી એના નખ રંગવા માંડેલા, મમી ?

માતા: મને નથી ખુબ્બર.

બાળક: એણે દયાળુ થવાનું શરૂ કર્યું પછી ?

માતા: હા, હા.

બાળક: એ કોની તરફ દયાળુ થતી, મમી ?

માતા: સૌની તરફ.

બાળક: અને તું પણ સૌની તરફ દયાળુ થાય છે, મમી ?

માતા: હું થવાનું કરું છું.

બાળક: તો જરા મને નખ રંગવા—

માતા: (સખતાઈથી) આમ તું મોઢામાં પીન નાખીશ તો પેટમાં ઊતરી પડશે, અને પછી તારાં આંતરડાં બહાર કાઢવાં પડશે.

બાળક: દાન શું કરવા કરતા હશે, મમી ?

માતા: (અસ્પષ્ટપણે) થઈ ઉચિત કારણ હોય છે.

બાળક: શું કારણ ?

માતા: સેંકડો લોકોની ગરીબાઈ.

બાળક: કેવી ગરીબાઈ ?

માતા: હં . . . ખરેખરી ગરીબાઈ વળી.

બાળક: એ ગરીબ લોકો ખેલમાં આવશે અને તારા નખ રંગેલા જોશે ?

માતા: (મિત્તજથી) કદાપિ નહિ.

બાળક: કેમ નહિ ? એમને નથી ગમતું એ ?

માતા: જરૂર . . . હું એમ કહું છું—એ જોવાનું નથી.

બાળક: ત્યારે શું જોવાનું છે ?

માતા: આ ખેલ ગરીબ લોકોના આનંદ માટે નથી.

બાળક: પણ તે જ એનું કહેલું ને ?

માતા: ગરીબ લોકોને એનો લાભ મળે છે. પણ એ લોકો જોવા આવતા નથી.

બાળક: શા માટે નથી આવતા ?

માતા: હિ ! આવા અશક્ય સવાલો પૂછવા બંધ કર. એ લોકોને ફાવે જ નહિ.

બાળક: કેમ ન ફાવે ?

માતા: ન ફાવે. અને એમને પણ ન ફાવે.

બાળક: કેમ ? તને ગરીબ લોકો નથી ગમતા, મમી ?

માતા: ખેલક મને તેઓ ગમે છે.

બાળક: તો પછી શું કરવા તું તેમને આવવા દેતી નથી? એ લોકો જોશે તારા નખ--
માતા: (ગભરાઈને) ખુદાની ખાતર મારાં કપડાંને હાથ લગાડીશ નહિ! તું ગમે
ગંદા ગંદા પાડી દર્શ. જાણે છે, આ કપડું સીત્તર રૂપિયા વારનું છે!

બાળક: સાચેસાચ આ કપડું સીત્તર રૂપિયા વારનું છે, મમી?

માતા: હા. અને એટલી એની કિંમત છે.

બાળક: ગરીબ લોકો પણ એટલી એની કિંમત સમજે છે?

માતા: (સાશંક) એટલે? તું શું કહેવા માગે છે?

બાળક: મને માત્ર નવાઈ લાગે છે.

માતા: હં, એમ નવાઈ લગાડવાની તારે જરૂર નથી. ભક્તીભાળી ચતાં શીખ, અને
વસ્તુ જેવી આવે તેવી સ્વીકારી લે.

બાળક: તેં તારા નખ જેવા હતા તેવા કેમ સ્વીકાર્યા નહિ?

માતા: તું હવે બંધ કરીશ મારા નખની... ખરેખર... તું ત્રાસ આપે તેવી
છોકરી છે. પાર્ટી વખતે મારે ખૂબ ઉત્સાહમાં હોતું જોઈએ, એને બદલે તું
મારું મન છેક ખાટું કરી રહી છે.

બાળક: તું પાર્ટીમાં જવાની છે, મમી?

માતા: હીં...

બાળક: તું જવાની છે, મમી?

માતા: (ચોતાની છોકરીનું મગજ ધૂણા થાય તેવો શબ્દાર્થને પકડવાનો ચુચ્ચ ધરાવે છે
એ જોઈ શબ્દો કાળજીપૂર્વક પસંદ કરીને) હા, જરૂર, એમાં શ્રમ ધણો પડે છે.
મારે સરખસ દોરવાનું છે. અને પછી... અને આખા ગામના ફોટોગ્રાફરો...
(કંઈક આત્મભાન બૂલીને) પણ ચોક્કસ, એ અફસાતુન બેન્ડ તો હશે જ, અને
વાળુ પછી ચારપાંચ બેહદ આનંદ પમાડનારા કલાકારો પણ ખરા જ. (એકએક
અટકી જઈને) કેમ તું આમ મૂરખ જેવું મોહું કરી બિલી છે?

બાળક: હું વિચાર કરું છું કે આ ગરીબ લોકો કેવા નસીબદાર!

માતા: એટલે તું શું કહેવા માગે છે?

બાળક: તેઓ કેવા નસીબદાર કે તું એમને કંઈ પૈસો આપી શકે તે પહેલાં તારે કેટલું
કરવાનું છે તેનો તું વિચાર કરે છે.

માતા: મને નથી સમજતું તું શું કહેવા માગે છે, પણ તું છેક મૂરખ દેખાય છે.

બાળક: ધાર કે તારે કોઈ પાર્ટીમાં જવાનું નથી, આ કપડાં પાછળ તું પૈસા ખરચતી
નથી, પણ ઘેર જ રહે છે, અને તું એ ગરીબ લોકોને આપે છે આ નખ
રંગવામાં વાપરેલા પૈસા...

માતા: (કોરાતાથી) હેલ્લી વારકા કહું છું એ કોર પરની આંગળી ખસેડી લે.
રીતભાત પણ તને કોઈએ હથ શીખતી નહિ?

બાળક: દેલન બનવા માટે તને કેમ સૌએ પસંદ કરી, મમી?

માતા: (દરસાથી દરસીને) હો... મારા સમજવામાં, તેમને એમ લાગ્યું હશે કે હું જરા
દેલન જેવી દેખાઉં છું.

બાળક: તું એવી દવાળુ દેખાય છે સમજ?

માતા: દવાળુ? (આસાનીથી) એની સાથે દવાદાનને શું સ્નાનસૂતક છે?

બાળક : શું કહ્યું, મમી ?

માતા : (સહેજ ચુંચવાઈને) હું કહું છું... બેશક, અમે સૌએ બધો વખત દયાદાનનો જ વિચાર કર્યો કરીએ છીએ, પણ એવો વખત હોય છે... હું એમ કહું છું... મૂકી દે એ પીન બધી હેઠી ... મારે એ કહેવું છે કે હેલન ક્રાઉ બને એ વિચારતી વખતે તેમણે નક્કી કરવાનું હતું, હં, માત્ર દેખાવ પરથી. એટલે એમણે મને પસંદ કરી.

બાળક : હં, સમજી.

માતા : એમ તિરસ્કારભર્યા અવાજે ' હં, સમજી ' કહેવાનું કંઈ કારણ ?

બાળક : ' દેખાવ પરથી ' કહી તું શું કહે છે એનો હું વિચાર કરતી હતી.

માતા : હું નથી સમજતી.

બાળક : અદા કાઢી કહેતી હતી કે તને પસંદ કરવાનું બસ એક જ કારણ હતું...

માતા : કહે, કહે.

બાળક : અદા કાઢીએ શું કહ્યું એ કહું તો મારા નખ રંગવા દર્શ ?

માતા : નહિ, તારાથી ન રંગાય !

બાળક : તો મને લાગે છે કે અદા કાઢીના બોલ હું જુલી ગઈ છું.

માતા : રે... તું કેવી રીતે આવું ભયંકર જુઠાણું બોલી શકે છે !

બાળક : મારા નખ ...

માતા : વખતે... પછી વાત.

બાળક : ભલે, અદા કાઢી કહે કે તને પસંદ કરવાનું એક માત્ર કારણ એ હતું કે કોઈ એ વિશે ઝઘડો ન કરે.

માતા : (હોઠના ખૂણામાં હસીને) વાહ અદા !

બાળક : અદા કહે, બાકી તો એ આખો વિચાર જ નરી એવકૂફીથી ભરેલો છે.

માતા : શું ?

બાળક : અને કહે કે સાચેસાચ તારે પેલો પાક લેવો જોઈતો હતો મેસાનો... મેસાનો... શબ્દે શબ્દ નથી આવતો...

માતા : (જુલુ બોલતું હોય તેમ) અદા ! મને પહેલેથી વહેમ હતો કે... શું કરે છે તું ?

બાળક : મારાં મોઝાં ઉતારી નાખું છું, મમી.

માતા : કેમ ? શા માટે ?

બાળક : કારણ કે મારે ય ધરમાદ ખાતે કંઈ કરવું છે.

માતા : ખસી તો નથી ગયું ? શું કરે છે આ !

બાળક : (ગળગળે સાદે) ઓ મમી, મમી, મને ખૂબ મન છે મારા નખ ...

માતા : (અને આ વખતે ખરેખરી ચપાટનો અવાજ સંભળાય છે) જો તું એક પણ પણ હવે અહીં બેઠી છે તો મને ફેફડું ધર્ષ આવશે. જા, જઈને સ્પર્શ જા. (ધરધર કંપતી) મને ભય છે હું હવે રાત્રે મોહું દેખાડી શકીશ...

[પણ એ દેખાડી શકે છે. અને સૌએ એક અવાજે ' કહ્યું ' એના નખ અતિ અતિ મધુર છે.]

પ્રાત:-સ્મરણ

સ્મરણ ન. વકીલ

પ્રતિ પ્રાતઃકાલે પ્રથમ પગલું જ્યાં હું ધરતો
પથારીમાંથી ત્યાં સ્મરણ તવ થાતું સહજમાં;
મહેને ત્યારે થાતું દરદ ઉરમાં કેં અવનવું
સુખી બીજી રીતે જીવન દિસતું સંકટભયું.

પ્રિયા દેખી દાઝે તવ પ્રતિ ખતાવેલ મમતા,
પરન્તુ આ મ્હારે ઉર તવ સદા શદ્ય ખુંચતું.
કદી સ્વેચ્છાએ મહેં સ્મરણ તવ સ્વપ્ને નથી કર્યું,
છતાં કેટલે મૂકે નહિ તું પછી મ્હારે ક્યહીં જવું ?

મ્હવારે હાથે હા ! દરપણ અહીં દાઢી ઉપરે
લગાવીને સાબુ, ખરખર અરે ઉઝડવી;
ખુંપો કાંટાળાને વદન પરથી દૂર કરવા
પ્રતિ પ્રાતઃકાલે સુકટદયથી દુઃખ સહવાં.

કદી એ નિષ્ઠાથી પ્રભુભજન જો મહેં કર્યું હતે,
અધિકારી આજે અમરપદનો તો જાની જતે.

પ્રજાબળનો પરિચય*

[ખેડાનો સત્યાગ્રહ]

તુલસીભાઈ માતીભાઈ પટેલ

ઈ. સ. ૭૪૬ થી ૧૨૯૦ સુધી કાસરા અને કપડવંજ સિવાયનો ખેડા જિલ્લો અણહિલવાડ પાટણના રાજપૂત રાજાઓને તાબે હતો. ચૌદમું સૈકું પૂરું થતાં તે અમદાવાદના રાજાઓના હાથમાં આવ્યો. અકબર બાદશાહે જ્યારે ગૂજરાત હતું ત્યારે સન ૧૫૭૩માં મોગલ સલ્તનત સાથે તેનું જોડાણ થયું. સન ૧૭૨૦ થી ૧૭૫૦ સુધી ખેડા જિલ્લો મરાઠા અને મુસલમાન સૂબાઓ વચ્ચેના ઝઘડાનું ક્ષેત્ર થઈ પડ્યો હતો. ત્યારપછી દસ વરસ મુસલમાન બાબીઓના હાથમાં રહ્યો. સન ૧૭૫૩માં મરાઠાઓએ અમદાવાદ હતું ત્યારે ખેડા જિલ્લો ગાયકવાડ અને પેશવાએ વહેંચી લીધો. આખરે ખેડા જિલ્લો ૧૮૧૭માં અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યો.

ગૂજરાત હિંદુસ્તાનનો બગીચો ગણાય છે. ખેડા જિલ્લાના સાત તાલુકાઓ પૈકી આણંદ, બોરસદ અને નડિયાદ તાલુકાનો ચરોતરમાં સમાસ થાય છે. તે સિવાય કપડવંજ, કાસરા, મહેમદાવાદ અને માતર એ ચાર તાલુકા મળી કુલ સાત તાલુકાઓ ખેડા જિલ્લામાં આવેલા છે.

ખેડા જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૬૦૮ ચોરસ માઈલ છે. તેની વસ્તી આઠ લાખ ચાર હજાર આઠસો માણસની છે. ખેડા જિલ્લાની એકંદર સરકારી ઊપજ રૂ. ૫૩,૪૦,૦૦૦ ની છે. તે પૈકી જમીનમહેસૂલની ઊપજ રૂ. ૨૨,૮૧,૦૦૦ છે.

ચરોતરમાં ગણાતા આણંદ, બોરસદ અને નડિયાદ તાલુકાની તમાકુ એકકા હિંદુસ્તાનમાં નહિ પણ દૂર દેશવરોમાં વખણાય છે. આ સિવાય આ ભાગમાં મુખ્યત્વે કરીને બાજરી, બાવટો, જુવાર, કોદરા અને ડાંગર વગેરે કઠોર પાકે છે.

મુસલમાની રાજ્ય દરમિયાન મહમદ બાદશાહે મહેમદાવાદ વસાવી ત્યાં ગૂજરાતની રાજધાની સ્થાપી હતી. તે સમયનાં બોધરાં, જૂનાં ખડેરાં અને ભમરિયો કૂવો જોવાલાયક છે. તે જ તાલુકાનું બીજું મુખ્ય ગામ ખેડા, શેઠી અને વાતક નદીના સંગમ ઉપર આવેલું છે. ખેડા અસહી ગામ છે. ગાયકવાડી રાજઅમલમાં જિલ્લાનો સૂબો અહીં રહેતો હતો. હાલમાં પણ જિલ્લાનું સરકારી મંથક અહીં જ છે; જોકે નડિયાદ ગામ આખા જિલ્લાની મધ્યમાં આવેલું હોવાથી અને વેપાર તેમજ રાજકીય જનશૂંતિમાં સૌથી આગળપડતું હોવાથી તે જ જિલ્લાનું કેન્દ્રચાલ છે.

કેટલાંક વર્ષોથી ખેડા જિલ્લા પાકની નિષ્ફળતા, દુકાળ, ચેપી અને ઝેરી રોગો તથા ખેતીવાડીનાં સામાન્ય સંકટોથી પીડાતો હતો. ગૂજરાતમાં ઇષ્પનિયાનો દુકાળ જાણીતો છે. તે વર્ષોમાં સેંકડો માણસો અને હજારો ઘેર આ જિલ્લામાં જૂએ મરી ગયાં, ત્યારપછી નગ્નો વરસ આવવા લાગ્યાં એટલે ખેડૂતોની સ્થિતિ બગડવા લાગી. ઇષ્પનિયા પછી કંઈક ઓછા આકરો દુકાળ અડસડની સાલમાં પડ્યો. તે વર્ષે માણસો કરતાં ઘેરની પાયમાલી વધારે થઈ અને ખેડૂતોને માથે દેવાં ચડી ગયાં. આ પહેલાં અને પછી વરસાદની ઊંચુપ અને અનિયમિતતાને લીધે ખેતી નબળી પડવા લાગી. ૧૯૧૪માં લડાઈ શરૂ થઈ, તે પછી મોંઘવારી વધી ગઈ. તેથી એક રીતે ખેડૂતોને ફાયદો થયો, પાકની કમીના ભાવથી કંઈક પુરાતી. પણ બીજી બાજુએ જિંદગીની હાડમારી ઘણી વધી ગઈ. કાપડ, કેરોસીન, વગેરે વસ્તુઓ અને બહારથી આવવા પડતા અનાજની મોંઘવારી સાલતી. આ હકીકત ધ્યાનમાં રાખી હવે આપણે લડનના ઇતિહાસમાં ઊતરીએ.

સરતનો આરંભ

ગૂજરાતમાં એટલે કે ખેડા જિલ્લામાં સાધારણ રીતે ૨૫ થી ૩૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે. પણ સંવત ૧૯૭૩ના ચોમાસામાં તો ૭૦ ઈંચ વરસાદ પડ્યો. પરિણામે ચોમાસુ પાક નિષ્ફળ નીવડ્યો. આગેતર વાવેતરવાળાને ડુંડાંમાં અનાજના કણ ભરાયા; પણ વરસાદના સતત મારથી ડુંડાં અને રાડાં કાઢી ગયાં. પરિણામે આ મહેનત નિષ્ફળ ગઈ. વરસાદ લગભગ દરોરા સુધી ધોધમાર પડ્યા જ કર્યો. એટલે બીજી વખત વાવેતર થઈ શક્યું નહિ.

ખેડૂતોના કમલાઅની કહાણી આટલેથી જ ન અટકી, પણ ભારે વરસાદના નુકસાન છતાં પણ જે કંઈ થોડાકણો છૂટાછવાયો પાક ઊભો હતો તેમાં અનેક પ્રકારના રોગ પડ્યા અને ખેતરોમાં જૂરા ઉંદરના ઉપદ્રવે પાકનો સમૂળગો અંત આણ્યો.

આવા સંનેગોમાં ખેડૂતોને રાહત કેમ મળે તે પ્રશ્ન ઊભો થયો. સાધારણ રિવાજ પ્રમાણે વરસાદ ન હોય ત્યારે સરકારની આંખ બંધડે; તેમ લોકો પણ જાણે કે દુકાળમાં સરકાર રાહત આપવા બંધાયેલી છે. પણ આ વખતે બિલકુલ હતું, એટલે સરકારને રાહત આપવાનું તેમજ પ્રભને રાહત માગવાનું સૂત્રે તેમ ન હતું. આ સમયમાં 'હોમરૂલ'નો પવન વાતો હતો. સાથે સાથે 'મોન્ટેગ્યુ પિટીયન'—એટલે દિંદી મંદાસભા અને મુસ્લિમ લીગે લખનીમાં ૧૯૧૬માં સુધારાની જે યોજના તૈયાર કરી હતી તે ગમલમાં મૂકવાની અરજી—ઉપર મદાતમાં ગાંધીજીની મુચનાથી સહીઓ લેવાનું કામ ચાલતું હતું, અને ગૂજરાત સભાના ઉત્સાહી સભાસદોનાં પ્રતિનિધિમંડળો બંધતી પ્રભને કુંભકર્ણની નિદામાંથી જાગ્રત કરવા માગેમામ દરોળતા કરતા હતા. પ્રભ કાંઈક જાગ્રત થઈ પણ બંધનું ધેન નહિ ઊતરેલું તેવા સમયમાં આ લડતની શરૂઆત થઈ.

કંડલાલ, ખેડા જિલ્લાના કપડવંજ તાલુકાનું પુરાતન ગામ છે. તે નાની પણ મુંદર સરિતાને કાંઠે આવેલું છે. ત્યાં પાંચળ, પારીદાર, વાગ્નિયા, મુસલમાન, ધારાળા, ભાવસાર, અંતજ વગેરે કેમો વસે છે. ગામની કુલ વસ્તી ચાર હજાર ગણાય છે. દિંદનાં બીજાં ગામમાં માફક આ ગામ નિર્ધન થઈ ગયું છે, છતાં તેજે પોતાનું ગૌરવ ગુમાવ્યું નથી. પ્રજાજનનાં શરીર મુકાયાં છે, છતાં તેની અંદરનો આત્મા દજી લીધો અને તાલે છે.

એકંદરે અસારની દૃષ્ટિએ જોતાં ગામલોક અભણ અને પછાત કહેવાય; છતાં પણ રાજદારી વિષયોમાં લડત કરનાર માણસોના તેણે ઠીક કાળો આપ્યો છે. એટલું જ નહિ, પણ પ્રત્યેક દેશોત્થિના વિષયમાં તેઓ લાગ લેતા આવ્યા છે. હોમરૂઝની ચળવળની સરખાતમાં લીગની શાખા સ્થાપી, મિ. મોન્ટેગ્યુને કરવાની અરજી ઉપર સહીઓ કરી હતી. કોન્ગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગની સ્વરાજની માગણીનો સ્વીકાર કરી, મિ. મોન્ટેગ્યુના હિંદમાં આવવાના, મુદ્દાઓનો અભ્યાસ કરી, તથા અલીભાઈઓ અને એની ગિસેન્ટની નજરકેદ, યુરોપીય વિગ્રહ વગેરે વિષયોનો અભ્યાસ કરી અહીંના લોકો રાજકીય ખાતોમાં પોતાનું જિગર રેડી રહ્યા હતા.

બેસતે વર્ષ

આવી જનમત પ્રજ્ઞાને અતિવૃષ્ટિનું દુઃખ સાલ્યા વગર કેમ રહે ? સૌ કોઈ મુક્તિ અને રાહતનો માર્ગ શોધવામાં પડ્યા. કંઠલાલ અને તેની આસપાસનાં ગામોના ખેડૂતોના પાકની તપાસ કેટલાક માણસોએ શરૂ કરી. જેને પૂછ્યું તેણે દુઃખની કહાણી દ્યામણે મોઢે હૃદયના ઊંડાં દર્દથી વર્ણવી. તપાસ કરનાર મંડળ ઉપર આની ઊંડી અસર થઈ. તેમણે જમીન-મહેસૂલની રાહતના નિયમો તપાસ્યા અને તેમાંથી એક મુદ્દો તારવ્યો કે ચાર આનીથી ઓછો પાક થાય તો એક વરસ જમીનમહેસૂલ મુક્તતરી રહે.

આ ઉપરથી એક અરજી ધડવામાં આવી. તેમાં લખવામાં આવ્યું કે આ વરસે એકંદર પાક ચાર આનીથી ઓછો હોવાથી સરકારે મહેસૂલ લેવાનું આ સાલ મોકૂફ રાખવું.

કંઠલાલમાં બેસતા વર્ષને દિવસે આ અરજી લોકો સમક્ષ રજૂ કરી. અરજી સૌએ પસંદ કરી ને છપાવી ગામેગામ મોકલવામાં આવી. નડિયાદ હોમરૂઝ લીગની મારફત ૧૮,૦૦૦ અને કંઠલાલ મારફત ૪,૦૦૦ સહીઓવાળી અરજી ઈ. સ. ૧૯૧૭ના નવેમ્બરની ૨૦ મીએ મુખ્ય સરકાર-ઉપર રવાના કરવામાં આવી.

નડિયાદમાં તા. ૨૫મી નવેમ્બરના રોજ સંતરામના મંદિરમાં શ્રી. ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે જાહેરસભા બોલાવવામાં આવી. જિલ્લાના પ્રતિષ્ઠિત શૂદ્રસૌના પ્રતિનિધિમંડળને કલેક્ટરસાહેબ પાસે મોકલવાની બ્યવસ્થા કરવી; ના. ગોકુળદાસ પારેખ અને ના. વિક્રમભાઈ પટેલને ધારાસભામાં આ સત્તાક ઉપાડી ખેડૂતોને રાહત અપાવવા પ્રયત્ન કરવા વિનંતિ કરવી; આવા મહત્વના કારણો આ સભામાં પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

તા. ૨૬મીની સભામાં કલેક્ટરસાહેબ પાસે ડેપુટીશન મોકલવાનો કરાવ પસાર થયો હતો. તે ઉપરથી કંઠલાલ અને કપડવંજના છ આગેવાનો કપડવંજ મુકામે કલેક્ટરને મળ્યા. કલેક્ટરસાહેબે ચોમાસુ પાકની નિષ્ફળતા તથા શિયાળુ પાકની આશા સંબંધે ખૂબ પૂછપરછ કરી. બાદ જણાવ્યું કે હાલના સંજોગોમાં પાકની આનાવારી યોક્તસ તૈયાર થયા બાદ ખેડૂતોને બને તેટલી રાહત આપવામાં આવશે.

આ જ પ્રજ્ઞાના સંબંધમાં નડિયાદમાં બીજી એક જાહેરસભા સંતરામના મંદિરમાં શ્રી. ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે તા. ૯મી ડિસેમ્બરના રોજ બોલાવવામાં આવી. તેમજ ના. પારેખ અને ના. પટેલના આગમન બાદ કંઠલાલમાં જાહેરસભા યર્થ હતી. તેમાં ખાસ કરીને પાકના આનાવારી આંકડા મહેસૂલી ખાતા સિવાયના સરકારી અમલદારો અને પ્રજ્ઞાના પ્રતિનિધિઓને સામેલ રાખી આનાવારી તૈયાર કરવાના અને મહુડાં સંચરવાના પ્રતિબંધ કરતા આજકારી કાયદાની કત્તમ રદ કરવાના કારણે પસાર થયા હતા.

મહાત્મા ગાંધીજી આ વિષયમાં શરૂઆતથી રસ લઈ રહ્યા હતા. વખતોવખત અહીંથી ખખરો મંગાવતા અને યોગ્ય સલાહ આપ્યા કરતા, જોકે તેઓથી ચંપારણ્યના પ્રશ્નમાં પૂરેપૂરા ગૂંથાઈ રહ્યા હતા છતાં લખતા કે:- “ જે જે સલાહો ભરાય તેમાં મર્યાદાનો ત્યાગ ન થાય, વાતો વિવેકપૂર્વક થાય, તેમ સહેજ પશુ અતિશયોક્તિ ન થાય, એ તમારાથી જળધાય તેટલે દરજ્જે જળવળે. ”

આ અરસામાં જિલ્લા કલેક્ટરે કપડવંજ તાલુકાના આનાવારી આંકડા મંગાવી જમીન-મહેસૂલ વસૂલ કરવા તાકીદ હુકમ કાઢ્યા છે અને કોઈ કોઈ ગામે સખતાઈના ઉપાયો લેવા માંડ્યા છે એવી ખખરો આવવા લાગી. ખાતરી કરવા માટે તા. ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૧૭ના રોજ કંઠલાલ હોમરૂલ લીગ એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલ્યું. આ મંડળ પાકની તપાસ કરતું, ખેડૂતોનાં અનેક દુ:ખો સાંભળતું, તોરણા, બાટેરા, દૈયપ, બારસીદા અને કંઠાણા યઈ કંઠલાલ પાહું રહ્યું. સખતાઈનાં પગરણુ

આ વખતે લગભગ આખા જિલ્લામાં પ્લેગનો ઉપદ્રવ હતો. લોકોનાં દુ:ખની દં ન હતી. પાક નિષ્ફળ ગયો હતો. મામલતદારસાહેબે તલાટીઓને બોલાવીને ઘણાં ગામોના ચાર આની અંદરના આંકડા વધારાની ચાર આની ઉપર કરાવ્યા હતા.

રસ્તામાં જ મંડળને એક મુસલમાન ખેડૂતે કહ્યું કે ‘ ગામમાં તો કાળો કેર વર્તી રહ્યો છે. બે દિવસથી લોકોને ત્યાં રાંધ્યાં ધાન રહ્યાં છે. તલાટી માથેન સિવાય બોલતો નથી. સ્ત્રીવર્ગની રૂઝમાં નકારી ગાળોતો વરસાદ વરસી રહ્યો છે. ઘર વેચો, ધરણું વેચો, જમીન વેચો, ટોર વેચો, છેવટે ધેરીછાકરાં વેચો, પશુ સરકારના પૈસા ભરો! માઆપ આવો અસલ જીલમ ગુજરી રહ્યો છે. ’

કંઠલાલના મંડળે અહેવાલ મામલતદારસાહેબને લખી મોકલ્યો અને વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ કર્યો. દિંદ સેવક સમાજના સજાસદ શ્રી. અમૃતલાલ કક્કરે દૈયપના જીલ્લામની ખખર સાંભળી, જતે તપાસ કરી, ‘ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ’ માં લાંબો પત્ર પ્રગટ કર્યો.

આ બાબત ના. ગોકુળદાસ પારેખે ધારાસભામાં ચર્ચેલી, તેના જવાબમાં કમિશનર મિ. પ્રેરે જવાબ આપ્યો કે “ ખેડા જિલ્લાના લોકો પોતાનાં દુ:ખો ગાવામાં પાછી પાની નથી કરતા; અને હજી સુધી મેં આની ફરિયાદ સાંભળી જ નથી. ”

બારસીદાના એક મુસલમાન ખેડૂતને જમીનમહેસૂલ ભરવાની ખાતર પોતાની દસ વરસની કન્યાનું લામ કરી જમાઈ પાસેથી પંદર રૂપિયા લેવા પડ્યા. તેની નાતના માજુસેને પૂછવાથી ખાતરી યઈ કે જે તેણે જમીનમહેસૂલ ભરવા સિવાય ખીન કારણસર રૂપિયા લીધા હોત તો તેને નાતજદાર મૂકવામાં આવત, કેમકે તેમની નાનમાં દીકરીના પૈસા લેવાની સખત મનાઈ છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે જમીનમહેસૂલ ભરવા માટે આ મુસલમાન ખેડૂતને આનું અંધમ કામ માત્ર ચોથાઈ દંડમાંથી બચવાની ખાતર કરવું પડ્યું હતું.

આ વખતે મામલતદારે એક સરકુલર બદલ પાડ્યો, તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે કંઠલાલ હોમરૂલ લીગ તરફથી લોકોને સરકારધારો નહિ ભરવા બાબતે જાગૃતિ કરી, જાહેરખર્ચો વહેંચી, અગર માજુસો મોકલી સમનવવામાં આવે છે. તે માટે નીચેનો સરકુલર મામકામદારો માટે બદલ પાડવામાં આવે છે કે સરકારધારો વસૂલ કરવા પ્રત્યેકે એ. કલેક્ટરસાહેબ બદાલુરનો હુકમ તમારા તરફ મોકલવામાં આવ્યો છે તેથી તે વસૂલ

કરવાનો આંકડો હવે નક્કી થયો છે. તેમાં ફેરફાર થશે નહિ. જે ધારો ભરવામાં નહિ આવે તો સખતાઈના ધલાને લેવામાં આવશે, વગેરે. આવી કેટલીક ચેતવણી આપવામાં આવી હતી.

ચાર મુદ્દા

આમ આ બાબતમાં સમાયેલા મુદ્દાઓનું પૃથક્કરણ કરીએ તો આપણને માલમ પડશે કે આમાં નીચેના ચાર મુદ્દા સમાયેલા હતા:

(૧) પાકની આનાવારી તલાટી કાઢે તે ખરી, કે ખેતરે ખેતરે ફરી આગેવાન ખેડૂતો અને પ્રજાના આગેવાનો કાઢે તે ખરી ?

(૨) આ બંનેમાં મતભેદ પડે તો સરકાર પોતાના નોકરો અને પ્રજાના આગેવાનોનું પંચ નીમી તપાસ કરાવે કે કેમ ?

(૩) જે ખેડૂતોની કરોડોની જમીનમહેસૂલ ઉપર સરકાર પોતાનું રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે તે ખેડૂતોની સાચી માગણી તે સ્વીકારે કે કેમ ?

(૪) પ્રજાના ખરા ટેકા આગળ જગરદસ્ત સક્ષતનત નમે કે કેમ ?

તા. ૨૬મી નવેમ્બરના રોજ શ્રી. શંકરલાલ પરીખ મુંબઈ ગયા અને ત્યાં તેમણે ના. ગોકુળદાસ પારેખ અને ના. વિકૃલભાઈ પટેલને હકીકતથી વાકેફ કર્યા. બંનેને ખેડા જિલ્લામાં આંત્રી, પાક સંબંધી જાતે તપાસ કરવા વિનંતિ કરી. તા. ૫મી ડિસેમ્બરે કપડવંજ અને કાસરા તાલુકાનો હપ્તો શરૂ થયો હતો તેથી પ્રજાની ધ્રુષ્ટિ એવી હતી કે બંને નામદારો પધારી, સ્થિતિ તપાસી, કલેક્ટરસાહેબને મળે. બંને નામદારો નડિયાદ થઈ સીધા કંઠલાલ પધાર્યા. કંઠલાલમાં બંને નામદારોના લાભ લેવા માટે તા. ૨૪મીએ જાહેર-સભા ખેલાવવામાં આવી. તેમાં નડિયાદ, આણંદ, મહાધા, ઉમરેઠ, કપડવંજ તેમજ કંઠલાલની આસપાસનાં પાંત્રીસ ગામેના લોકો હાજર હતા.

નામદાર વિકૃલભાઈએ કહ્યું કે:—“અમે તમારી હાલની ખરી સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી તમારાં દુઃખ સરકારને કાને પહોંચાડીશું. જ્યારે જ્યારે અમે પ્રજાનાં દુઃખ ટાળવા ધારાસભામાં પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે અમારી બહુમતીના અભાવે અમારા હાથ હેઠા પડે છે. સરકારની રાજનીતિ એવી છે, કે નાનામાં નાનો સરકારી નોકર કહે તે ખરું અને અમે જાતે તપાસ કરી જે હકીકત રજૂ કરીએ તે ખોટી.” આ ભવિષ્યવાણી અક્ષરશઃ ખરી પડી. મહાત્મા ગાંધીજીએ ફેણુઆરી માસની આખર તારીખોમાં વડચલ ગામના એકેએક ખેતરનું પાણીપત્રક તૈયાર કરી, આનાવારી કાઢી સરકાર પાસે રજૂ કરી, પણ અમલદારોએ તે આંકડા માન્ય રાખ્યા નહિ. ના. પારેખે જણાવ્યું, ‘ગયે વરસે મહુડાનો કાયદો ખેડા જિલ્લાને લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે તેથી ગરીબોનાં દુઃખમાં વધારો થયો છે.’ આ વરસે તે કાયદાનો અમલ અને મહેસૂલ અટકાવવા પોતે બનતો પ્રયાસ કરશે એવી ખાતરી આપી બંને તપાસ કરવા નીકળ્યા હતા.

તા. ૧૫મી ડિસેમ્બરના રોજ કલેક્ટર પાસે પ્રતિનિધિમંડળ ગયું અને ત્યાં કલેક્ટર-સાહેબ સાથે વાતચીત કરતાં કલેક્ટરે કહ્યું કે જે તાલુકાઓમાં હાલની મુદત શરૂ થઈ ગઈ છે, છતાં લોકોએ મહેસૂલ ભર્યું નથી, તેઓના ઉપર છેવટના હુકમ નીકળતાં સુધી સખતાઈના ધલાને લેવામાં આવશે નહિ; આવી મીઠી પણ નિષ્ફળ ચર્ચા કરી પ્રતિનિધિમંડળ પાછું ફર્યું. કલેક્ટરના ના કહેવા છતાં કેટલાંક ગામેમાં સખતાઈનાં પગલાં લેવા માંડ્યાં, અને પાકની

આંકણી નક્કી કરી કલેક્ટરે તા. ૨૨મી ડિસેમ્બરે હુકમ મુજબ કેટલાંક ગામોનું અડધું અને જૂના ગામોનું આખું મહેસૂલ મુલતવી રાખવાના હુકમો બહાર પાડ્યા હતા છતાં મામલતદારોના હાથમાં આખા અંગ્રેજ રાજ્યની સત્તા આવી ગઈ હોય તેમ તેમણે તે હુકમો દાખી રાખ્યા!

કલેક્ટરસાહેબના મહેસૂલ માટેના હેવટના હુકમોની નકલો માગ્યા છતાં મળી નહિ, અને અમલદારોએ હુકમ દાખી રાખ્યા તેથી પ્રજાની મુંઝવણનો પાર ન રહ્યો. આથી ના. પારેખ અને ના. પટેલ મુંબઈના રેવન્યુ એમ્પ્લર મિ. કાર્માઈકલને મળ્યા પણ તેમાં નિષ્ફળતા ગઈ.

લાલ ડોળા

ના. પારેખ-પટેલની મુલાકાતનો પ્રયાસ મિથ્યા ગયો. એમાં નવાઈ નહોતી, કેમકે મુંબઈના રાજમહેલમાં અંદરખાને કોઈ બીજા જ રચના ધરાઈ ચૂકી હતી, અને તે સરકારની તા. ૧૬મી જાન્યુઆરીના રોજ એક હાવાલેગી યાદી પ્રકટ થઈ હતી. આ યાદીમાં પ્રેટસાહેબના કોષનો આવેશ દેખાઈ આવતો હતો. આ અણચિંત્યા ધડાકાથી સૌ કોઈ ચકિત થઈ ગયા. પ્રજાને ન્યાય આપવાની, નિષ્પક્ષપાત તપાસ કરવાની કે લોકમતને માન આપવાની વાત તો દૂર રહી, પણ પ્રજાનીય સંરચાઓ અને આગેવાનોના પ્રયાસને તોછડી બાપામાં ઉતારી પાડવા સરકારે લખાય તેટલું લખ્યું. અસલ સંકટના સમયમાં સરકારને જિલ્લાની સ્થિતિ ધનવાન અને આઘાત માલમ પડી. પ્રજાના ન્યાય માગવાના પ્રયત્નને બહારના માણસોની ખોટી શીખવણીથી જબી કરેલી તોફાની દિલચાલ ગણી કાઢી. અત્યાર સુધીમાં જે કંઈ કર્યું છે તે પૂરતું છે, અને હવે વિશેષ કંઈ કરવા સરકાર ધારતી નથી, એમ સ્પષ્ટ રીતે સરકારે જણાવી દીધું!

આવી પ્રેસનોટ પ્રગટ થયા બાદ બંને નામદારોએ દિલ્લેસેવક સમાજના સમાસદોને ખેડ મોકલવાની તજવીજ કરી. તેમણે સમાજના મુખ્ય સમાસદ શ્રી. ગોપાળકૃષ્ણ દેવધર અને નારાયણ મલહાર જેશીને આ વિષયમાં માહિતગાર કર્યા. શ્રીયુત અમૃતલાલ ઠક્કર તો મૂળથી જ હતા. આ ત્રણેયે તપાસ કરી સરકારને નીચે મુજબની નિર્મોલ્લ ભલામણ કરી હતી:

(૧) અમારા માનવા પ્રમાણે લગભગ બધા પાક નિષ્ફળ ગયો છે. રતીપાક સારી સ્થિતિમાં હોતે ત્યાં સુધી માર્ચની આખર સુધી મહેસૂલ મુલતવી રાખવું.

(૨) અમારા ધારવા કરતાં આનાવારીના આંકડા વધારે ગણવામાં આવ્યા છે તેથી ગામોનું મહેસૂલ અડધું મુલતવી રાખવું.

(૩) રૂપિયા ૧૦ની અંદરના તમામ ખાનેદારોનું મહેસૂલ અડધું મુલતવી રાખવું.

(૪) કલમગંધી મમોના જે ભાગને ખારી નદીના પૂરથી નુકસાન થયું છે તેને માશીપત્રકમાં વધારી દેવાં અને તેનો દર માફ કરવો.

(૫) ખેડૂનો દેવાદાર સ્થિતિમાં વધારો થતો અટકાવવાને તેમની સદકારી મંડળીઓમાં સરકારે એક લાખ રૂપિયા મૂકી તરીકે રોકવા.

આ માગણીઓ પણ સરકારે સ્વીકારી નહિ.

તા. ૯મી જાન્યુઆરી સુધીમાં મુંબઈ સરકારને કરેલી અરજીનો કંઈ ફળ નવાજ આવ્યો નહિ. ગામોમાં સખતાર્પના ઉપાયો લેવામાં આવે છે એવા ખેડ જિલ્લાના ખેડૂનોના કાજો આપતા હતા. આ ઉપરથી મુંબઈ સરકારને એક તાર મોકલવામાં આવ્યો:

“ખેડા જિલ્લામાં જમીનમહેસૂલ મુલતવી રાખવા સંબંધે ગૂજરાત સભાએ તા.૧૬લીના રોજ કરેલી અરજીનો છેવટ નિકાલ થતાં દરમિયાન જમીનમહેસૂલ ઉધરાવવાનું કામ ચાલુ ન રહે એવી મૂજરાત સભા નમ્રતાપૂર્વક અરજ કરે છે, કેમકે સાંભળવા પ્રમાણે જમીનમહેસૂલ ઉધરાવવામાં અણુધટતું દયાણુ થાય છે.”

આ ઉપરાંત પ્રજાની જાણ માટે નીચેની જાહેરાત પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી.

ખેડા જિલ્લાનાં જુદાંજુદાં સ્થળો તરફથી પૂછવામાં આવે છે કે વિધેયી મુલતવી રહેવાની દિલચાલ સંબંધી શું થયું. આ સંબંધમાં જણાવવાનું કે મુળર્થ સરકાર તરફથી હજી સુધી જવાબ મળ્યો નથી. તેથી જ્યાં સુધી મુળર્થ સરકારનો છેવટનો ઠરાવ માલુમ નથી પડ્યો ત્યાં સુધી જોઓને પાક મુદ્દલ ન પાકયો હોય તેમણે હાલ વાટ જોવી અને મહેસૂલ ભરવાનું મુલતવી રાખવું, એ સલાહભરેલું છે.

‘સ્વરાજની શુદ્ધ હિમાયત’

ગૂજરાત સભાના મંત્રીઓએ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબને તા. ૧૦મી જાન્યુઆરીના રોજ એક પત્ર લખી મેળાપનો સમય પુછાવ્યો. તેમણે જવાબમાં લખ્યું કે, “હું સભાના મંત્રીઓ સિવાય કોઈને મળવા માગતો નથી.” આથી મંત્રીઓ પૈકી શ્રી. કૃષ્ણલાલ દેસાઈ અને શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર કમિશનર સાહેબની મુલાકાતે ગયા; પણ કમિશનર મિ. પ્રેટ સાથે કોઈ સમાધાન ન થયું. આ ખજર મહાત્માજીને ત્રિહાર મોકલવામાં આવી. તેના જવાબમાં તેમણે લખ્યું હતું કે કમિશનરે જ્યારે આખા ઉપુદેશને મળવાની ના લખી ત્યારે મંત્રીઓ પણ માનમાં રહી, ન ગયા હોત તો વિશેષ સારું થાત. પ્રેટની જૂલથી પ્રજાનું કામ સુધરી જશે. ગૂજરાત સભાને તરફોડી કાઢવી હોય તો ભલે તેઓ તેમ કરે. “તમારામાં શક્તિ હોય તો તમે નિડરપણે રૈયતને પડખે બીધી વિધેયી નહિ ભરવાની સલાહ આપજો. તેમ કરતાં તમે પકડાઈ જાઓ તો તમારું કાર્ય પૂરું થયું કહેવાય. પરિણામની દરકાર ન રાખો. આ સત્યાગ્રહ છે. એમાંથી જ સર્વ સ્વમાન મળવાનું એ નિશ્ચય છે. અત્યારે જ ન મળે એ સંભવિત છે. સત્યાગ્રહનો મહિમા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રસંગ આવ્યે બતાવવો એ પરમધર્મ છે. આપણે ભયરહિત યર્થ આપણું કર્તવ્ય કરીએ તો પ્રજાને અદ્ભુત પદાર્થપાઠ મળે. અમલદારવર્ગ ચિડાય એ તદ્દન સમજી શકાય એવું છે. પ્રજા બંધમાંથી બીડે, તે એ લોકોને કેમ ગમે? તમે બધાં હિંમત નહિ તમને એવી ઉમેદ રાખું છું. આવે સમયે જો આપણે કર્તવ્યપરાયણતા પૂરેપૂરી બતાવીએ તો સ્વરાજની શુદ્ધ હિમાયત થઈ શકે.”

ગાંધીજી આવ્યા

આવા કટોકટીના પ્રસંગે મહાત્મા ગાંધીજીની સલાહ ઉપયોગી યર્થ પડે તેથી તેઓ અંધારણ્યના કામમાંથી ફારગ થઈ થોડો વખત અહીં આવે-એવા કાગળો લખ્યા. છેવટે તેમણે ગૂજરાતમાં આવવાનો વિચાર કર્યો અને તા. ૪થી ફેબ્રુઆરીના રોજ મુળધ્રીવી આવી પહોંચ્યા. તેઓશ્રીના લાલ લેવા માટે તે જ દિવસે ત્યાં સાંજના મૂળજી જેઠા મારકેટમાં એક જાહેર સભા ભોલાવવામાં આવી હતી. તેમણે લાપણુ આપતાં કહ્યું હતું કે:—

‘પ્રજા પાસે બે હથિયાર છે. ‘યા તો’ ખંડ કરવું, અથવા તો સત્યાગ્રહ આદરવો. સત્યાગ્રહનો આશ્રય લઈ દુઃખ સહન કરી શુદ્ધ ન્યાય મેળવવા મારી ખાસ હિમાયત છે.

તે જ ખરો ક્ષાત્રધર્મ છે. બ્રિટિશ સરકારને મારે આ હથિયારના આશ્રયથી ખાતરી કરી આપવી છે, કે પ્રજાને શુદ્ધ ન્યાય મળી રહે છે.’

ગાંધીજીએ મિ. પ્રેટને મળ્યા પછી નડિયાદ આવેલે અગેવાનો અને સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓની મુલાકાત લીધી અને બીજો દિવસે એટલે કે તા. ૧૭મીએ તેઓ વડચલ ગામે ગયા અને શ્રીયુત વલ્લભભાઈને મહાધાની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા મોકલ્યા. બંને વડચલ અને મહાધાની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી સાંજે નડિયાદ આવ્યા. બીજો દિવસે પોતે કંકલાલ ગયા. આમ પોતે અને બીજા સ્વયંસેવકોએ ઝપાટાખંધ બધાં ગામડાંમાં તપાસ કરવા માંડી. તપાસ પૂરી થયા બાદ ગાંધીજીએ કલેક્ટર મિ. ઘોષાલને તા. ૨૬મી ફેબ્રુઆરીના કાગળમાં લખ્યું કે:—

“મેં જાતે કરેલી તપાસ અને મારી સાથે કામ કરનાર ભાઈઓએ મેળવેલી હકીકત ઉપરથી મારી તો ચોક્કસ ખાતરી થઈ છે કે પાક ચાર આનીથી કમી છે, છતાં તમને સતોષ થતો ન હોય તો સરકારી અને પ્રમુખીય ગૃહસ્થોના પંચ મારફત તપાસ કરાવવાનો સમય હજી પહોંચી ગયો નથી. આ સ્થિતિમાં પ્રજાને હરકોઈ રીતે રાહત અપાવવા પોતે તપાસની શરૂઆત કરી ત્યારથી તે અત્યાર સુધીમાં કલેક્ટર, કમિશનર અને ના. ગર્વનર-સાહેબને સમજાવવા સંખ્યાખંધ કાગળો લખ્યા અને કટલીયે મુલાકાતો લીધી પણ તેથી અમલદારોના મન ઉપર સહેજ પણ અસર ન થઈ.”

આખરે ગાંધીજીએ અમલદારોને એક વધુ છેલ્લી તક આપી, અને મિ. પ્રેટને તા. ૨૦મી માર્ચના રોજ લખ્યું કે:—

“(સત્યાગ્રહના) પ્રતિષ્ઠાપત્રો જાહેરમાં બહાર પાડું, અને સભાઓ ભરું તે પહેલાં તમને એક છેલ્લી વિનંતિ કરવાની તક લઉં છું, કે બીજા હક્કોની રકમ આખા જિલ્લામાં મુલતવી રાખવાના દુકમો બહાર પાડવા. તેમાં જણાવવું કે સર્વોદયના જમીન ધારણ કરનારાઓ મહેસૂલ પૂરેપૂરું ભરી દેશે એવી સરકાર આશા રાખે છે. આવા દુકમો બહાર પાડવા એ શું અશક્ય છે? આથી બળબળાટ શાન્ત પડશે અને હાલના સંજોગોને અગે મારા મોનવા મુજબ આ રહેમદિલભરી રાહત મળશે.”

આટલાટલી વિનંતિ છતાં પ્રેટસાહેબ એકના બે ન થયા. અને તેઓ સાહેબે જવાબ આપ્યો:—

“તમારા પત્રમાં કરેલી માગણી મુજબ જાહેર કરવાનું શક્ય નથી. અતિ સંભાળપૂર્વક તપાસ કર્યા પછી રાહત આપવી જોઈતી હતી, તે અપાઈ છે, અને તે પૂરતી છે. ગાંધી રહેલી રકમ ઉધરાવવા માટે કલેક્ટરના દુકમો બહાર પડી ચૂક્યા છે.”

ગાંધીજી હારતનો પાયો નાંખે છે

આટલેથી સમાધાનીના સંદેશ અને અમલદારો સાથેની મસલતનો અંત આવ્યો અને સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થઈ.

ગાંધીજીએ આજ મુધી ગૂજરાત સમાના પ્રમુખ તરીકે અમલદારોને વિનવવામાં બાકી રાખી નહિ, પણ અમલદારોએ પોતાની હક છોડી નહિ. આ સંજોગમાં ખેડૂતોને સત્યાગ્રહ આદરવાની સલાહ આપવાનું ઉચિત જણાયાથી ખેડૂત જિલ્લાના ખેડૂતોની સભા નડિયાદ

મુકામે મોગલના ક્રોટ પાસે દશા ખડાયતાની વાડીમાં તા. ૨૨મી માર્ચના રાજ સાંજે ૭ વાગે બોલાવવામાં આવી.

નડિયાદના વતની શ્રી. જોકુળદાસ દારકાંદાસ તલાટીએ પ્રમુખશ્રીના હાથે બાદ મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહની લડતનો પાયો નાંખતાં બેડા જિલ્લાના બેડેતો પ્રત્યે નીચેના ઉદ્ગારો કાઢ્યા:—

“જે પ્રસંગ માટે આપણે આજ મળ્યા છીએ તે એટલો તો કિંમતી છે, કે તેની યાદગીરી-આપણા મનમાં હંમેશને માટે રહેશે. સરકાર મહેસૂલ મુલતવી રાખે તે માટે કેટલાક માસથી આ જિલ્લામાં ચળવળ ચાલી રહી છે. વરસ ચાર આની કરતાં ઓછું બીત્યું છે અને તેથી ધારા પ્રમાણે મહેસૂલ મુલતવી રહેવું જોઈએ.

ખરી રીતે તો પાક થાય તેમાંથી વિધેાટી ભરવાની છે. છતાં સરકાર દયાથી કરી વિધેાટી લે એ અસંભવ છે. સરકારનો કક્કો ખરો પડે એ જ જોઈએ એવો આ દેશમાં નિયમ થઈ પડ્યો છે. લોકો ગમે તેટલા સાચા હોય છતાં સરકાર પોતાનું ધાણું કરે છે. આવી સ્થિતિમાં મારી એ સલાહ છે કે સરકાર આપણી માગણી કબૂલ ન કરે તો આપણે સરકારને કહેવું જોઈએ, કે મહેસૂલ ભરવાના નથી; અને તે માટે અમારે જે સહન કરવું પડે તે ભોગવવા તૈયાર છીએ. જે જે પ્રગ્નઓ ચઢી છે તે દુઃખ ભોગવ્યા પછી જ ચઢી શકી છે. આપણે માનવી છીએ, પશુ નથી. સત્યની ખાતર આગ્રહપૂર્વક ના કહેવી એવું નામ જ સત્યાગ્રહ.

સત્યાગ્રહનો પાયો નાંખી માંડવો રાપવા આજ આપણે બેગા મળ્યા છીએ. આપણે સરકારને આપણું નથી, પણ ઝૂકવું છે; અને તેમ કરતાં જે દુઃખ પડે તે સહન કરવા તૈયાર છીએ. આ ઠરાવ પ્રમાણે ચાલતાં આપણા ઉપર જે દુઃખ આવવાનું છે તેનો ખ્યાલ કરી લેવો જોઈએ.

- (૧) સરકાર માલ વેચીને વિધેાટી વસૂલ કરે.
- (૨) ચોથાઈ દાંડ લે.
- (૩) સહુ દિયા જમીનો ખાલસા થાય.
- (૪) લોકો દાંડાઈ કરે છે એમ કહી કેદમાં નાંખે.

દાંડાઈ શબ્દ સરકારનો છે અને તે મને બહુ અળખાણો લાગે છે. જે સાચું કહે તેને દાંડ કેમ કહેવાય ? તે દાંડ નથી પણ બહાદુર છે,

સત્યાગ્રહ ધારણ કરવાનું કામ ઘણું કઠણ છે પણ તેને પાર ઉતારવો એ તેથી પણ વધારે કઠણ છે. લોકો પ્રતિજ્ઞા લઈને તોડે અને ધૈર્યથી વિમુખ થાય એ મને અસંભવ છે. તમે મને છેતરો કે ખોટી પ્રતિજ્ઞા લો ત્યારે મને અત્યંત દુઃખ થાય અને દુઃખના આવેશમાં મારે કાંઈક કરવું જ પડે. હું અનશનવત લઉં. મને ઉપવાસથી દુઃખ નથી. પણ લોકો છેતરે એના કરતાં મને ઉપવાસથી ઓછું દુઃખ થાય છે. સત્યાગ્રહમાં પ્રતિજ્ઞા દરેક વસ્તુ કરતાં કિંમતી છે, અને તે જાળવવી જોઈએ. ધૈર્યને નામે હાથેથી પ્રતિજ્ઞા તોડી શકાય જ નહિ; અને હંજરો માણસોની પ્રતિજ્ઞા મારા બોલે પગાતી હોય, તો આ દેહ જાય તોપણ બચે. જેને લડવું છે તેણે દૃઢ નિશ્ચય કરવો જોઈએ. જે એમ કહે કે અનતા સુધી અમે ટકી

રહીશું, પરંતુ અત્યંત જીવન ધાય ત્યારે કહેવાય નહિ, તો તેથી મને દુઃખ નથી; પણ પ્રતિજ્ઞા તોડીને મને આઘાત કરે તેના કરતાં રાત્રે આવી મારી ગરદન કાપે એ ઠીક. મારી ગરદન કાપનારને માફ કરવા હું ઈશ્વરને કહું, પરંતુ પ્રતિજ્ઞા તોડી આઘાત કરનાર માટે હું માફી માગી શકું નહિ. આથી આપ સર્વ બાઈઓને હું વિનયથી કહું છું કે આ બાબતમાં જે નિર્ણય કરે તે સાવધ થઈને કરવો. પ્રતિજ્ઞા તોડનાર નથી દેશને કામના, નથી સરકારને કામના, કે નથી ઈશ્વરને કામના.”

ધર્મપ્રતિજ્ઞા

મહાત્માજીએ આટલેથી વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરી જુદાજુદા તાલુકાઓમાંથી આવેલામાં કેટલા પ્રતિજ્ઞા લેવા તૈયાર છે તે જાણવા સોગનપૂર્વક હાથ ઊંચા કરાવ્યા. આમ લાગલાગટ ત્રણ વખત પૂછતાં ચાર હજાર ઓતાઓમાંથી સો કરતાં વધારે આસામીઓ પ્રતિજ્ઞા લેવા માટે તૈયાર છે એમ જણાયું. આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર આ પ્રમાણે છે.

ગામનું નામ.....તાલુકો.....

અમારા ગામનો પાક ચાર આનીથી ઓછો થયો છે, એમ અમે જાણીએ છીએ. અમે તેટલા કારણસર મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું આવતા વર્ષ સુધી મુક્તતરી રાખવાની સરકારને અરજ કરી છતાં બંધ કરવામાં આવ્યું નથી. તેથી અમે નીચે સહી કરનાર પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે અમે સરકારની મહેસૂલ આ વર્ષની પૂરી, કે જે બાકી રહી હોય તે નહિ ભરીએ. પણ તે વસૂલ કરવા સરકારને જે કાયદેસર પગલાં ભરવાં હશે તે ભરવા દઈશું અને તેથી થતાં બધાં દુઃખ સહન કરીશું. અમારી જમીન ખાલસા થશે તોપણ અમે થવા દઈશું, પણ અમારે હાથે પૈસા ભરીને જૂઠા કરી સ્વમાન નહિ ગુમાવીએ. જે નાનું સરકાર ખીજે હપ્તો બાકી રહેલી બધી જગાએ મુક્તતરી રાખે તો અમારામાં જે શક્તિવાન હોઈશું તે પૂરી અગર બાકી રહેલી મહેસૂલ ભરવા તૈયાર છીએ. અમારામાંના જે શક્તિવાન છે તેઓને મહેસૂલ ન ભરવાનું કારણ એ છે કે જે શક્તિવાન ભરે તો અશક્તિવાન ગણરાટમાં પોતાની ગમે તે ઝીજ વેચીને કે કરજ કરીને મહેસૂલ ભરે અને દુઃખ ભોગવે. એવી હાલતમાંથી ગરીબોનો બચાવ કરવો એ શક્તિવાનની ફરજ છે, એમ અમારી માન્યતા છે.

લડત ચલાવવા માટે સંમતિ ધરાવનાર માણસોનો મત લેતાં આખી સભામાં એક પણ માણસ વિરુદ્ધ મત ધરાવનાર માણસ ન પડ્યો. આ પ્રમાણે લોકોની લાગણી અને તૈયારીનું માપ જોયા પછી મહાત્માજીએ કેટલીક શંકાના ખુલાસા કર્યા, બાદ સભા વિસર્જન થઈ.

આજુબાજુનાં ગામડાંઓમાં સરકારે જપ્તીઓ કરવા માંડી અને લોકોને હેરાન કરવા તેમની બેંસો વાસણ વગેરે લઈ જવા લાગ્યા. પણ મહાત્માજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ ગામેગામ ફરી લોકોને સમજાવી પ્રતિજ્ઞા લેવડાવતા હતા.

તા. ૨૯મી માર્ચના રોજ નડિયાદમાં બાપજી કરતાં સરદાર વલ્લભભાઈએ કહ્યું કે:-
“આ લડનથી આખો દેશ સળગી જાશે. દુઃખ સહન કર્યા વગર સુખ મળતું નથી અને મને તો લાંબો વખત ટકતું નથી. મરજ્યુત અને મક્કમ વિચારની પ્રજા હોય તેમાં જ શક્ત્યની શોખા છે. નાલાયક અને ખીકજી પ્રજાની વફાદારીમાં માલ નથી. નિડર અને સ્વમાન જાળવનારી પ્રજા જે વફાદારી બતાવે છે તે જ પ્રજા સરકારને શોખા આપનારી છે.” તેમજે ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું કે એકનીસ લાખના મહેસૂલમાંથી પોણા બે લાખની

રૂકમ મુલતવી રાખવામાં આવી છે. વળી પહેલો હપ્તો ભરાઈ ગયો છે; એટલે બાકી દસેક લાખ રહ્યા. આટલી રૂકમ મુંબઈ કે ગૂજરાતમાં ઉધરાણું કરી ભેગી કરી સરકારને ભરી દઈએ તો લોકોને રાહત મળે એવો વિચાર કેટલાકને થતો હતો; પણ જે વીરપુરુષે આ લડત ઉઠાવી છે, તે નામદર્દને મરદ બનાવે તેવા છે, અને ખેડા જિલ્લો હિંદમાં વીરપુરુષની ભૂમિ છે. તેઓ આવી મદદનો વિચાર પણ ન કરે. પૈસાની મદદથી ખરો લાભ ન થાય. તેથી કાંઈ ખરું દુઃખ ન ટળે. એક વખત દુઃખ ઉઠાવી ચિરકાળની પદ્ધતિ ફેરવીશું તો જ હિંમેશનું દુઃખ ટળશે.”

જખ્તીઓ થવા માંડી

દરમિયાન અધિકારીઓ જખરાઈથી મહેસૂલ વસૂલ કરવા પોતાનું સમગ્ર બળ અજમાવી નવાગામ, પીપળગંજ વગેરે ગામોમાં અસંખ્ય ઘરોને બારણે જખ્તીની નોટિસો ચોરી રહ્યા હતા. વડોદ અને ઉત્તરસાંડામાં જખ્તીઓ શરૂ થઈ હતી. આ જ પ્રમાણે ત્રાણગ, ઓડ, માતર, નડિયાદ વગેરે ધણાં ગામોમાં ઢોર, દરદાગીના અને વાસણોની હરાજીઓ કરવા માંડી. કામ કરનારાઓ અધિકારીઓની પાછળ, જેમ નળ કળિયુગની પાછળ પડે તેમ, પડ્યા. મહાત્મા ગાંધીજી ઇંદોરમાં મળેલા હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનમાં પ્રમુખપદે બિરાજવા પધાર્યા હતા. ત્યાંથી તા. ૧લી એપ્રિલના રોજ નડિયાદ આવી પહોંચ્યા. તેઓશ્રીને ખબર પડી કે કપડવંજ તાલુકાના કડાણા ગામ ઉપર છાપો મારવામાં આવ્યો છે, તેથી તેઓ કપડવંજથી સાત માઈલ દૂર ખરા બપોરે ઘોડા ઉપર બેસી ગયા. ત્યાં જઈ તેમણે એક સભા બોલાવી અને બહેનોને સંબોધી તેઓશ્રી બોલ્યા કે:-

‘તમે તમારા ઘણીને પરણ્યા છો, ધરેણાં કે ઢોરને નહિ. તમારા ઘણીઓએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં તમારે મદદ કરવી એ તમારો ધર્મ છે.’ આ પ્રમાણે મહાત્માજી લોકોને સત્યની લડત બહાદુરીથી લડવાનો ઉપદેશ આપી પાછા ફર્યા.

આ લડતની ઉત્પત્તિ રા. મોહનલાલ પંડ્યા અને શંકરલાલ પરીખથી થયેલી. તેઓ બંને લડતમાં ટકી રહેવા અને ન જોડાયેલાઓને જોડાવાનો ઉપદેશ આપવા ગામડે ગામડે ફરતા.

સરકારી અમલદારો શંકરલાલ પરીખ જેવા માણસનું મહેસૂલ વસૂલ કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કરતા, કેમકે પછી બીજાઓને કહી શકાય કે શંકરલાલે મહેસૂલ ભર્યું તમે કેમ ભરતા નથી; એ તો તમને આડે રસ્તે દોરે છે એમ કહી શકાય. માટે મામલતદારે કડલાલના મુખીને સાખ્યા અને મુખીએ શંકરલાલના ગરીબ, અબણુ અને ભોળા ખેડૂતને ફસાવી, ખેડૂતને ખાતે લખાવી એક સાહુકારને ત્યાં પૈસા લેવડાવી ભરાવ્યા. આ વાતની શંકરલાલને ખબર પડતાં, તરત જ તેઓ મહાત્માજી પાસે ગયા અને તેઓશ્રીને બનેલી હકીકત કહી. મહાત્માજીની દિલગીરીનો પાર ન રહ્યો. તેઓશ્રીને ખૂબ લાગ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે:-

“તમારા જેવા આગેવાન કામ કરનારાના પૈસા કોઈ પણ પ્રકારે ભરાય એ હમ્મજવા-બેગ નથી. આથી તમારી પ્રતિજ્ઞા પળાતી હોય એમ મને નથી લાગતું, એટલે તમારે તો ટેક જાળવવા, તમારું નિર્દોષપણું સિદ્ધ કરવા, એ જમીન કઠલાલ ગામને કૃષ્ણાપર્ણ કરી દેવી જોઈએ.”

શંકરલાલજીએ કડલાલના લોકો સમક્ષ કહ્યું કે હું બરાબર જોઈ શકું છું કે મારા જેવા કામ કરનારને સારુ આ બૂલ મડતરની ગણાય. મારે મારી બૂલનું પ્રાંથશ્રિત કરવું જ જોઈએ. એમ હું સમજું છું, અને આજથી આ જમીનનો ઉપયોગ લોકોની

કેળવણી અને તેઓનું આરોગ્ય વધે તેવા ઉપયોગમાં વપરાય એમ હું ઇચ્છું છું. આ મારી જમીન હું મારા કુટુંબવતી કૃષ્ણાપણું કરું છું અને તે જમીન કક્ષાલની પ્રગતિ સોંપી દઉં છું.

લડતનો રંગ દિન પર દિન જામતો હતો. અમલદારો અને સ્વયંસેવકો ગામડામાં ફરી રહ્યા હતા અને તેમાં કામ કરનારાઓની ભારે કસોટી થતી હતી. માતર તાલુકાના સ્વયંસેવક અને મામલતદારનો પ્રસંગ જાણવા જેવો છે. એક વખત મામલતદાર માતરથી ઉટેલા, આશિન્દ્રા, હીરજી અને મલિયાતજ યઈ ખાંધલી જવા નીકળ્યા છે એવી ખબર મળતા સ્વયંસેવક ઘોડા ઉપર બેસી તેમની આગળ નીકળી પડ્યો અને લોકોને સમજાવ્યા. અહીં જ્યારે મામલતદાર આવ્યો ત્યારે તેને એક પાઈ પણ ન મળી. મામલતદારસાહેબ ખાંધલી આવી પહોંચ્યા પણ તેમની પાસે નાણાંનો ભાર વધવાને બદલે ઊલટો ભાયાના દાખડામાંથી પૂરીઓનો ભાર ઓછો થઈ ગયો. આ દરમિયાન શ્રી. વલ્લભભાઈ, શ્રીમતી અનસૂયાબહેન અને શ્રી. બેકર ખર્ધા ગામડામાં ફરતા હતાં.

મહાત્માજી ગામડાંઓમાં ફરતા હતા. તા. ૪થી એપ્રિલના રોજ મહાત્માજી બાણુંદ તાલુકાના કરમસદ ગામે જઈ પહોંચ્યા, અને સભામંડપમાં આવી તેઓશ્રીએ બાપણ શરૂ કર્યું:

કરમસદમાં ગાંધીજી

‘આ ગામ વલ્લભભાઈનું છે. વલ્લભભાઈ જોકે હજી બટ્ટીમાં છે, એમને સારી રીતે સંપવાનું છે; તોપણ મને લાગે છે કે આપણે એમાંથી કુંદન કાઢીશું. આવા સંજોગોમાં તમે અમને સુખે વિદાય કરશો એવી હું આશા રાખું છું. તમે આજે અમને લાકુનું ભોજન કરાવ્યું પણ લાકુના ભોજન ઉપર દક્ષિણ આપવી પડશે. અને તે દક્ષિણ તો જ હોઈ શકે કે જો તમને પેલા તળાવમાં કુબાડે કે અગ્નિમાં બાળે તોપણ તમે સરકારને એક પૈસો આપો નહિ. સરકારની ખોટી લડત સામે લડતું તેમાં જ આપણી વફાદારી, આપણો ખરો ધર્મ છે. લડાઈમાં શસ્ત્ર લેવાથી વીરતા નથી આવતી. શસ્ત્ર હોય પણ હૈયાં બીકણ હોય તો શસ્ત્ર નકામાં છે.’

મહાત્માજી તા. ૫-૪-૧૯ના રોજ નડિયાદથી વડચલની મુલાકાતે આવ્યા. શ્રીમતી કરતુરબા, આનંદીબાઈ, બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, પ્રેફેસર બદ્રિનાથ વર્મા, શ્રીયુત વલ્લભભાઈ તથા શ્રી. કેશવ-પ્રસાદ દેસાઈ વગેરે તેમની સાથે હતા. ગામલોકોએ તેમનો સત્કાર કર્યો હતો.

બાપણ આપતાં મહાત્માજીએ કહ્યું કે:—‘ખેડ જિલ્લાની લડત વડચલથી બંધાઈ છે. તમે તમારી ટેક જાળવજો. પશુપક્ષીને પણ ટેક હોય છે તો તમે માણસ થઈ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા ન ભૂલશો. ઉત્તરસંડામાં તેમણે કહ્યું, આ સૌ દુઃખોના શિક્ષણમાં—‘સોનું જેમ અગ્નિમાં તપે તેમ આપણી કસોટી ચાલે છે. મને કેટલાક અમલદાર કહેતા હતા કે પાટીદારની કામ દગો દેનારી છે. મને તો ખાતરી છે કે જો માણસ પોતાને દગો ન દે, તો તેને કાઈ દગો ન દે. આ ત્રિશિષ્ટ મેં જાતે અનુભવી કાઢેલી છે. મારો તો અનુભવ છે કે હું સાચી વાત કરીશ, તો હું બીજા પાસેથી સાચ જ માગી શકીશ. પ્રજામતની વિરુદ્ધ જઈને કાઈ રાજા રાજા નથી ચલાવી શકતો. આ સિદ્ધ કરવાનું મેં મારી જિંદગીનું પ્રધાન કાર્ય ગણ્યું છે.’

આ બાણું કમિશનર, કલેક્ટર અને બીજા અમલદારો લોકોને સતાવતા, જમીનો ફરતા પણ તેમનું કાંઈ વળતું નહિ કમિશનર લોકોને કહેતા કે તમે પ્રતિજ્ઞા ખોટી લીધી

છે; ત્યારે બાપુજીએ કહ્યું કે 'પ્રતિજ્ઞા એટલે અનિવાર્ય નિશ્ચય. જે નિશ્ચય નથી કરી શકતો, તે માણસ વગર સુકાનના વહાણની માફક આમતેમ અફળાર્થ નાશ પામે છે.'

મહાત્માજી આણંદ, ઝોડ, દત્તેલી, ચિખોદા, વગેરે ઘણાં ગામોમાં ફરતા ફરતા કાંડાનાં ગામોમાં આવ્યાં.

તા. ૧૮-૪-૧૮૮૧ના રોજ જંગાળ, બનીગરા, કણભા, કંકાણા, અમિયાદ, દીવેલ, ડભાસી, ગોળેલ, સૈજપુર, ખાનપુર, કંકોલ, વડેલી, વગેરે ગામોના આશરે ૩,૦૦૦ ખેડૂતોની સભા ભોરસદ તાલુકાના રાસ મુકામે બોલાવી મહાત્માજીએ નીચે પ્રમાણે ભાષણ આપ્યું હતું:

તપશ્ચર્યાનો માર્ગ

'આ આપણી લડત બે પ્રકારની છે. એક તો બિલકુલ ડરતું નહિ, ગ્રેટસાહેબને હમણાં નડિયાદની સભામાં હિંમતપૂર્વક ખેડૂતોએ જવાબ આપ્યા તેમ ગવર્નરસાહેબની પાસે પણ આપણી હકીકત કહી શકીએ. આપણે લૂંટફાટ કરીને, ઉદ્ધતાર્થ કરીને નથી લડતું; આપણી આત્માની શક્તિ ખર્ચાને લડતું છે. દુઃખ સહન કરી જીત મેળવવી છે. એ મનુષ્યનો કાયદો છે, ઇશ્વરી કાયદો છે. આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે સુખ ભોગવવા સારુ દુઃખ સહન કરવાં પડે, તપશ્ચર્યા કરવી જ પડે. ભરત, રામ, લક્ષ્મણ, શનુદ્ય એવા છોકરા પેદા થાય તે માટે દરરોજ શું કર્યું ? તપશ્ચર્યા કરી. નળ રાજાએ પણ શું કર્યું ? તપશ્ચર્યા. પોતાનું માન જાળવવા ખાતર, સત્યનું સ્વરૂપ જાળવવા સારું અસંખ્ય દુઃખો સહન કર્યા.'

શ્રીયુત વલ્લભભાઈનું ભાષણ:—

"આજે આ કાંડાની ભૂમિ ઉપર દેવલોક પધાર્યા હોય અને ભૂમિ પાવન થાય તેમ આજે મહાત્માજીનાં પગલાંથી તે પાવન થઈ છે. ભોરસદ તાલુકાના લોકો તોફાનીમાં તોફાની છે એમ તેઓની આખો જિવલમાં ખ્યાતિ છે અને ખાસ કરીને કાંડાના લોકો ઘણા તોફાની છે એમ કહેવાય છે. હવે સત્યાગ્રહની લડત કાંડામાં શરૂ થઈ, માટે આપણે ટંટો, લૂંટફાટ અને દોગો વગેરે છોડી દેવાં જોઈએ, ન્યાયને રસ્તે લડતું જોઈએ. તમારામાં ઝડપ હોય તેને ન્યાયને રસ્તે લડતાં વાપરવું. સરકાર શું કરશે ? જમીનો કરશે, ચોરાઈ ચલાવશે, જમીન ખાલસા કરશે. પરંતુ તમે કોઈ પણ જાતનું તોફાન ન કરશો. મેં જોયું છે કે તમારે ત્યાં જમીં થાય ત્યારે તમે ધારિયાં ઉછાળો છો. પરંતુ હવે તો આપણે લાકડી સરખીએ ઉઘામવી નહિ.'

શ્રીયુત વલ્લભભાઈનું ભાષણ પૂરું થયા બાદ શ્રીયુત જમનાદાસ મહેતા (બેરિસ્ટર-એટ-લો) જેઓ આ લડતમાં ભાગ લેવા મુંબઈથી પધાર્યા હતા, તેમણે દૂક ઉપદેશ આપ્યો અને સભા વિસર્જન થઈ.

ત્યારબાદ કાસર, અજરપરા, પાળજ, સુણાવ વગેરે ગામોમાં મહાત્માજી ફરતા હતા અને ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ કપડવંજ તાલુકાના કંકલાલ, તોરણા અને કપડવંજ ખાતે જઈ વેડવારાનું જડમૂળ કાઢતા હતા. આ સભાઓમાં પંચમહાલના વામનજી ખેડાના ખેડૂતો સમક્ષ પોતાનો સંદેશો ગાઈ જતાવતા હતા. તેમાં વળી સભાઓમાં ખૂબ ગવાતાં ગીતોના નમૂના તરીકે એક ગીત અહીં ઉતાર્યું છે:

"ખેડા તણા ખેડૂત વીરા વચન આપ્યું પાળજે,
ખોળે તમારે આજર છે હિંદની સંભાળજે.

લીધી પ્રતિજ્ઞા ગાંધીજી નેતા ગણી પૂર આશથી,
રણમાં પડ્યા વીરા પછી ડરવું હવે શું ત્રાસથી ?
જાતી થશે ને ઢોર ગાડાં વાસણો લૂગડાં જશે,
પણ રાખશો જો વચન તો એ પુણ્યથી બમણા થશે.
જો કેદમાં લઈ જાય હસતે મુખે સિધાવજો,
જગ આરતી ઉતારશે કીર્તિ કમાઈ આવશે.
મારે ભલે, કાપે ભલે, ડામે ભલે તો સાંખજો,
પણ ઝોળીમાં અધિકારની મહેસૂલ તમે ના આપજો.”

આટલું તો કરો

આ સમયે યુરોપમાં ભારે જલવારથળી ચાલી રહી હતી. એ પ્રયંડ યુદ્ધમાં હિંદે લાખો સૈનિકા, અઢળક ધન અને લડાયક સામગ્રી પૂરી પાડી હતી. પરંતુ આ યુદ્ધ આધુનિક સુધારાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલું હોઈ એવું તો સર્વભક્ષી ચાલતું હતું કે જે ગયું તે સ્વાહા થઈ ગયું. આખરે કટોકટીના પ્રસંગે વિલાયતની સરકારે હિંદ પાસેથી મદદની આશા રાખી અને તે વખતે હિંદના વાર્ષિકરોય લોડ યેમ્સફોર્ડે હિંદનાં જુદાંજુદાં મંડળોના આગેવાનોની મદદ માગવા દિલ્હીમાં એક દરબાર ભરવાનો સંકેત કર્યો. જુદાંજુદાં રાજદારી મંડળોના નેતાઓ સરકાર સાથેના અંદરઅંદરના નાનામોટા ઝગડાઓ ભૂલી જઈ સામ્રાજ્યને મદદ કરવા વિનંતિ કરવામાં આવી. તે અનુસાર મહાત્માજીને પણ આમંત્રણ થયું. મહાત્માજી ના. વાર્ષિકરોયની આ યુદ્ધ પરિષદમાં જવા તત્પર થયા અને જતાં જતાં કમિશનર મિ. પ્રેટને તા. ૨૨ મી એપ્રિલના રોજ લખ્યું કે:—

‘યુદ્ધ પરિષદમાં હાજર રહેવા મને ખોલાવ્યો છે. તેના પહેલો જ હેતુ અંદરઅંદરના મતભેદોને દૂર કરવાનો છે. ખેડા પ્રકરણ એ જ કોટીમાં ગણાય. હું તમને આ પરિષદ અને તેના હેતુને આગળ ધરી ફરી પણ વિનંતિ કરતાં આંચકો ખાતો નથી. હું જો ના. વાર્ષિકરોય સાહેબને દિલ્હીમાં કહી શકું કે અમે ખેડા પ્રકરણનો-અમારા ધરનો-કળિયો હોલવ્યો છે તો તેમને જટલી બધી શાન્તિ વળશે!

જો તમે મારી વિનંતી સ્વીકારો, એટલે કે બાકી રહેલી જમીનમહેસૂલની રકમ આવતી સાલ સુધી મુલતવી રાખો તો તમે ખાતરી રાખજો કે સરકારનો આવો કરાવ બહાર પડવાની સાથે જ સારી સ્થિતિવાળા લોકો મહેસૂલ ભરી દેશે. આ વાત તમારે ગળે જીતરે તો મને તારથી અગર માણસ સાથે ખબર મોકલજો.’

પણ આ આજની લુચ્ચી સરકાર કેમ સમજે ! ના. પ્રેટ તો જાહે માથે ના પાડી દીધી.

મુંબઈમાં સભા

મુંબઈના નાગરિકોએ ખેડા જિલ્લામાં સત્યાગ્રહની લડત ચલાવતી વીર પ્રજા માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા તા. ૨૩મી એપ્રિલે માનનીય નામદાર વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલના પ્રેમુખપણા નીચે સભા ભરી. ના. વિઠ્ઠલભાઈએ સભાનું કામ શરૂ કરતાં લડતની શરૂઆતથી તે આજ સુધીનો હેતુલ કહી સંભળાવ્યો. ત્યારબાદ સભામાં ગેરહાજર રહેવા માટે દિલ્હીની દર્શાવનારા ના. મહમદઅલી ઝીણા અને શ્રીમતી સરોજિની નાયકુના તારો વાંચી બતાવ્યા. બાદ ગાંધીજીને વિનંતી કરતાં તેઓશ્રીએ નીચેનું ભાષણ કર્યું :

“જો આપણે સરકાર પાસે દાદ પણ માગી ન શકીએ તો આપણે સ્વતંત્ર થવાને નહિ, પણ ગુલામ થવાને જ લાયક ગણાઈએ. સરકારની હક છે, દુરાગ્રહ છે; આપણો સત્યાગ્રહ છે. પ્રજા દુઃખ સહન કરીને પોતાના હક્ક પ્રતિપાદન કરવાને તૈયાર છે. સત્યના બળ પાસે સરકારને નમતું આપવું જ પડશે.”

મનુભાઈ સુબેદારે ટેકા આપતાં જણાવ્યું કે:—

“રાજા અને પ્રજા વચ્ચે મતભેદ થાય ત્યારે જૂતા વખતમાં મહાજન પાસે નિવેડો કરાવવામાં આવતો. આજે પરદેશથી આવેલા અને પ્રજાથી દૂર રહેતા મિ. પ્રેટ કહે છે કે મારો નિર્ણય ખરો. લોર્ડ વિલ્ડીંગને તો પોતાનો જમણો હાથ કાપી આપ્યો છે. અમે સરકારને કહીએ છીએ કે અમે માગીએ છીએ તે અમને આપો તો જ શાન્ત થઈશું. તમે જમીન ખાલસા કરશો તો ખેડૂતોને અમે ખલા ઉપર બેસાડી લોર્ડ વિલ્ડીંગનના જેવા મહેલમાં બેસાડીશું, પણ તેમને દુઃખ તો નહિ જ પડવા દઈએ.”

સરકારી યાદીને જવાબ

એક તરફ આખા દેશની આ લડત પ્રત્યે મીડી નજર હતી, ત્યારે મુંબઈ સરકારે તા. ૨૪-૪-૧૮ના રોજ એક યાદી બહાર પાડી અને તેમાં જણાવ્યું કે ખેડાની આ ચળવળ મિ. ગાંધીના કપોલકલ્પિત ખ્યાલો ઉપર આજ લગી રચાયેલી છે અને એ માટે અમને ખેદ થાય છે. ગાંધીજીએ આ યાદીનો વિગતવાર જવાબ આપ્યો:

“ખેડાની મુશ્કેલીઓના સંબંધમાં પ્રકટ થયેલી સરકારી યાદીમાં કેટલીક બાબતો દબાવી દેવામાં આવી છે, અને કેટલીક વધારાપડતી દર્શાવવામાં આવી છે. આમ બંને રીતે તે દોષિત છે. ના. પારેખ-પટેલે કરેલી તપાસ ઉપરથી મેળવેલી હકીકતના ખરાપણા માટે કમિશનરે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. અને મેં તરત જ તપાસ કરવા માટે એક પંચ નીમવાની સૂચના કરી હતી. ખરેખર, સરકાર માટે એ જ સીધો માર્ગ હતો. જો એ પ્રમાણે કરવામાં સૂચના કરી હતી. ખરેખર, સરકાર માટે એ જ સીધો માર્ગ હતો. જો એ પ્રમાણે કરવામાં આપણું હોત તો નજરે દેખ્યાં ન ગય એવાં—દાખલા તરીકે, ખેડૂતોની ફરજી બેસો દોરી જવાનાં, સ્ત્રીઓના દાગીના જમ કરવાનાં અને જમીનો ખાલસા ચૂકવાના કુકો કાઢવાનાં—કામો કરવામાંથી સરકાર ઊગરી જાત. તેને જલ્દે યાદીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે મુજબ એક બહુ લાંબા અનુભવવાળા કલેક્ટરની નિમણૂક કરી. પરંતુ એ શું કરી શકે? સારામાં સારા અધિકારીને ખરાબ-હલકા વાતાવરણમાં રહેવાનું હોય છે. વળી, પ્રતિષ્ઠાને વધારેમાં વધારે વળન આપનારી અને હંમેશાં ખડું જ કરવામાં આવે છે એવી માન્યતાવાળી નોકર-શાહીનાં બંધન અને પ્રણાલિકાને તેણે અનુકૂળ થવું પડે છે.

એક બાજુ જમીનો ચાલે છે ત્યારે બીજી બાજુ સરકારના જ નોકરો સુલેહના સંદેશો મોકલે છે. જુઓ અધેરી રાજ. ના. વાઈસરોય અંદરઅંદરના કળિયા સમાવી દેવાની ભક્ષામણુ કરે છે. શું આ અરજ પ્રજાને માટે જ છે કે અમલદારવર્ગને પણ તે લાગુ પડે છે?

જો પ્રજાની માગણી ન્યાયસર અને નીતિયુક્ત હોય તો તેમણે લોકમતને માન આપી શાન્તિ ન ફેલાવવી જોઈએ?”

મહાત્માજીએ સુદ્ધ પરિપક્વમાંથી આવ્યા બાદ તરત જ બિનાપુર ખાતે ના. વિદ્યભાઈ

રોજ ખેડા જિલ્લાની યાત્રા શરૂ કરી. સ્વાસ્થ્ય મહાત્માજી દૂંઢાકૂવામાં ભાવણ કર્યા બાદ તા. ૧૬મી મેના રોજ મહાત્મા ભક્તશ્રી પ્રિતમદાસના વતન સદેસર જઈ પહોંચ્યા. તેઓશ્રીની સાથે શ્રીયુત વલ્લભભાઈ, આચાર્ય કૃપાલાની, મિ. તારાચંદ શંકરની વગેરે હતા. મહાત્માજીની પધરામણી વખતે લોકોનો ઉત્સાહ અવર્ણનીય હતો. ગામથી અડધા માઈલ સુધી આખું ગામ કીર્તીનિધાં, રણસીંગાં વગેરે અનેક વાજીંગો સાથે મહાત્માજીને સત્કાર કરવા સામું ગયું હતું.

બાજી સંભાળો

મહાત્માજીને ખાસ કામ પ્રસંગે બિહાર જવું પડ્યું હતું. તે વખતે લડત પૂરવેગથી ચાલી રહી હતી. આ પ્રસંગે પ્રજાનું શરાતન ટકાવી રાખવા શ્રી. વલ્લભભાઈએ નીચેનાં સંદેશો ખેડા જિલ્લાની પ્રજાનેજ પત્રિકા દ્વારા બહાર પાડ્યા હતા.

“આપણી લડત સત્યાગ્રહની છે. પ્રજામત અને આંધજો અમલ એ બેની વચ્ચે દારુણ ધર્મયુદ્ધ ચાલે છે. સરકારે સત્તાના સખળથી જમીનમહેસૂલ વસૂલ કરવા નિશ્ચય કર્યો છે. પ્રજાએ પ્રતિસા કરી છે કે સરકારના અણુઘટતા હુકમનો માનપૂર્વક નિરાદર કરવો અને સરકાર સત્તાનો ઉપયોગ કરે તેથી ચર્તા દુઃખ સહન કરવાં, પણ જમીનમહેસૂલ ભરવું નહિ. ગામડાંમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકાં સુધ્ધાં આ લડતમાં રસ લે છે એ આનંદની વાત છે. આપણે આખા દેશમાં કીર્તિ મેળવી છે, અને સંભવિત છે કે આપણે ખુદ પ્રેટસાહેબના હૃદયમાં દયા અને ધન્સાક્ષી લાગણીઓને સચેત કરી છે. એવે પ્રસંગે આપણે જરા પણ ચૂક કરીશું તો જીતેલી બાજી હારીશું. માટે મારી સર્વ ભાઈઓને વિનંતી છે કે અકળાવેલા અમલદારો મર્યાદા છોડે અને કંઈ પણ અયોગ્ય કામ કરે તોપણ આપણે તેમની ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો દ્રવ્ય નહિ કરવા અને તેમને પ્રેમથી જ વશ કરવા અને એટલો પ્રયત્ન કરવો.”

મહાત્માજી ચંપારણ્ય ગયા પછી પાછા આવતાં તરત જ આંધજી ગયા. આમ તેમને ધરીની પણ નવરાશ ન હતી; છતાં તેઓ આખો દિવસ ગામડાંઓમાં કામ કરતા. જ્યારે તેઓ બહાર જતા ત્યારે અને તે વખતે ભાઈશ્રી મોહનકાલ પંડ્યા, કુંવરબહેન, શંકરલાલ પરીખ, શિવજીભાઈ, શ્રીયુત વલ્લભભાઈ, ફૂલચંદભાઈ અને માધવલાલ દિવેદી વગેરે કાર્યકર્તાઓ આખો દિવસ ગામડાંઓમાં ફરી કામ કરતા અને લોકોને સત્યાગ્રહમાં મુક્તિ રહેવાનું સમજાવતા.

લડતનો અંત

મહાત્મા ગાંધીજી તા. ૩૭ જૂનના રોજ નડિયાદ તાલુકાના ઉત્તરસંડા ગામે પધાર્યા. સાંના રોડને પહોંચતાં જ તેઓશ્રીને ખબર આપવામાં આવી કે મામલતદારસાહેબ તમને મળવા ઇચ્છે છે. ગામમાં પહોંચ્યા બાદ તરત જ મામલતદારને કહાવતાં તેઓ મહાત્માજીને ઉતારે આવ્યા. તેમની સાથે કેટલીક વાતચીત કર્યા બાદ મામલતદારે જણાવ્યું કે જો સારી રિયતિવાળા માણસો મહેસૂલ ભરી દે તો ગરીબ લોકોનું મહેસૂલ મુલતવી રાખવામાં આવશે, આ પ્રમાણે સરકારની ઇચ્છા છે. આ બાબતનું મહાત્માજીએ મામલતદાર પાસે લખાણ ભાગતાં મામલતદારે તરત જ લખાણ લખી આપ્યું.

આ મતલબના હુકમ તા. ૨૫મી એપ્રિલે નીકળી ચૂક્યા હતા છતાં જ્યારે મહાત્માજીએ તા. ૨૨મી એપ્રિલે દિલ્હી જતાં મિ. પ્રેટને આ બાબતના ખબર પુછાવ્યા ત્યારે તેમણે તેનો જવાબ નહોતો આપ્યો; અને સરકારી મંડળમાં અંદરખાને ઉપરની મતલબની ખબર આપવામાં

છટ આપવાની વાત તો જગજાહેર છે. ત્યારે લાગે છે કે પ્રજાએ તો બાણી જોઈને દુઃખ સહન કર્યું !

પ્રજાનું દુઃખ જોઈ તેઓ પીગળ્યા, તેઓને પોતાની બૂલ જણાઈ, ને પ્રજાને સંતોષવા માટે છટ આપાઈ, એમ ઉદાર દિલે કહી જશ લેવાના રસ્તાનો અધિકારી વર્ગે હકપૂર્વક ત્યાગ કર્યો છે, ને હવે પણ જે આપ્યું છે તે સંકાપાઈને, ન ચાલતાં, બૂલનો સ્વીકાર કર્યા વિના, કંઈ નવી વાત નથી એમ કહી આપ્યું છે. તેથી અમે કહીએ છીએ કે સમાધાનીમાં મીકાશ નથી.”

આમ આ લડતનો અંત તો આવ્યો. પણ તેમાં મીકાશ નહોતી, કારણ મહાત્માજી સરચાતથી જ કહેતા આવ્યા હતા કે જે જે ખેડૂતોને ચોષાઈ દંડ કરવામાં આવ્યો હોય તે પાછો વાળવો અને ખાલસા નોટિસો રદ કરવી. પણ સરકારે પોતાની યાદીમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો નહિ. લડત બંધ થયા પછી પણ જપ્તીઓ થાય છે એવી ખબર મળતાં ગાંધીજીએ કલેક્ટરને પત્ર લખ્યો પણ તેનો પણ સંતોષકારક જવાબ મળ્યો નહિ.

ડૂંગળી ચોરી

સરકારે માતર તાલુકાના નવાગામના ખેડૂતની જમીન ખાલસા કરી હતી, તેમાંનો પાક જપ્ત થયેલો માનવામાં આવ્યો હતો. પણ ખાલસાની નોટિસમાં આ નંબર ખાલસા થયેલો ગણાય નહિ એમ મહાત્માજીએ કલેક્ટરને અગાઉથી લખી જણાવ્યું હતું. આ જમીનમાં પટેલ કાશીભાઈ દેસાઈભાઈની ડૂંગળીનો પાક હતો તે આશરે છસો રૂપિયાની કિંમતનો હતો. પાક બગડી ન જાય માટે મહાત્માજીની સલાહ લઈ મોહનલાલ પંડ્યાની ઓળખાણી હેઠળ ગામના ૨૦૦ માણસો ડૂંગળી ખોદવા ગયા; ત્યાં તો મામલતદારે આવી ચોરીનું તહોમત ચઢાવી ડૂંગળી કબજે લીધી અને મોહનલાલ પંડ્યા સહિત છ જણની ધરપકડ કરી કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. મહાત્માજીએ કોર્ટને જાહેર કર્યું કે ડૂંગળી ખોદવાની સલાહ મેં આપી હતી, માટે ખરો ચુનેગાર તો હું જ છું. મને તમારે પકડવો જોઈએ.

મહાત્માજીની વાત કાને ન ધરતાં સરકારે પેલા ૬ જણને ૨૦ દિવસની સાદી કેદની સજા ફરમાવી. ત્યારબાદ મહાત્માજીએ લોકોને જણવું રહસ્ય સમગ્રનું અને કહ્યું કે આપણી લડતમાં ફક્ત જેલમાં જવાનું બાકી રહ્યું હતું તે પૂર્ણ થયું છે.

તા. ૨૭મીના રોજ, ડૂંગળી ચોરોના આરોપસર જેમને પકડવામાં આવ્યા હતા તેમને મુદત પૂરી થતાં છોડી મૂક્યા. જેલીભાઈઓને અભિનંદન આપવા મહાત્મા ગાંધીજી, શ્રીયુત વલ્લભભાઈ, કૃષ્ણલાલ દેસાઈ, ડૉ. કાનૈયા, શ્રી. માવળંકર વગેરે ગૂજરાત સભાના સભ્યો તથા ગામલોકો જેલીભાઈઓને સરઘસનાં રૂપમાં ગામમાં લાવ્યા અને તેમને અભિનંદન આપ્યું.

પૂર્ણાહુતિનો ઉત્સવ

ખેડાનાં ખેડૂતોએ આરંભેલા સત્યાગ્રહના ચતુર્થી પૂર્ણાહુતિનો ઉત્સવ તા. ૨૬મીએ નડિયાદમાં ઊજવવામાં આવ્યો હતો. સાંજના ચાર વાગે સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું હતું, અને તેમાં મહાત્માજી, શ્રીયુત વલ્લભભાઈ અને જેલવાસીઓને શેરીએ શેરીએ અવજનનીય માન મળ્યું હતું. મહાત્માજી પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કરવા સભામાં લગભગ પાંચથી છ હજાર સ્ત્રીપુરુષોએ હાજરી આપી હતી.

મહાત્માજીને માનપત્ર આપતાં નીચે મુજબ કહેવામાં આવ્યું હતું:

“ખેડા જિલ્લામાં ગયે વરસે અતિવૃષ્ટિ, અનેક રોગ અને ઉંદરાના ઉપદ્રવને લીધે ખરીફ અને રવીનો પાક નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. મરઝીથી હમરો મનુષ્યો પીડાઈ એના ભોગ થઈ રહ્યા હતા. મોઘવારીનો ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો હતો; તેવે વખતે આપે આવી અમને સીધે માર્ગે દોષો, અને લાખો નિરાશામાં એક આશાસ્પ આપે અમારી વહારે ધાઈ, અત્યંત કષ્ટ વેડી, અનન્ય પ્રેમ અને દયાભાવથી અમને આત્મભાન કરાવી આશ્વાસન આપ્યું, અમારા સત્યનું અને સ્વમાનનું વીરતાથી રક્ષણ કરી અમને નવજીવન આપ્યું. અમે અદ્વિપજન આપતું શું હિત કરીએ ? આપને અમે શી ગુરુદક્ષિણા આપીએ ?

પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી આ પૃથ્વી પાસેથી હમા મેળવે. સૂર્યમંડળ પાસેથી તેજ મેળવે, વાયુ પાસેથી બળ મેળવે, સર્વજૂતમાત્ર પાસેથી સંપત્તિ મેળવે, નિરોગ રહે અને આપની જગતને પાવન કરવાની ઉચ્ચ અભિલાષાઓ સિદ્ધ કરી કુશળતાપૂર્વક આપના જીવનનું મહાન કાર્ય સફળ થાય એવું અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થનાએ છીએ.”

દા વા ન જી

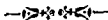
ભારદ્વાજ

આંધી ઘેરી ચડી ત્યાં સંઘન વન વિષે ઘોર વિંઝાય ડાળો-
સામે સામી. પ્રચંડ, પ્રલય સ્વચક્રી ભય તોતીંગ વૃક્ષો
સંઘર્ષોતાં કંડેડી, દવ પ્રજળી ઊઠે-વહિ ઝાળો ભભૂંકી-
ફેલાવે કાળ-જિન્હા ભસમ કરી જવા વૃક્ષના ઝુણડ ઝુણડે !

પંખીના વૃંદ ઊડી અણુઅણુ હવાને ભરંતાં પ્રલાપે :
પાડી લેંકાર ત્રાડો ભયકર પશુઓ નાસતાં જીવ લૈને !
કૂટંતા કાચબાઓ ગજબ સ્વ કરે : રાત્રી સર્પો ઊડંતા :
ભીતિથી ગાભરા સૌ નિજનિજ જીવને રક્ષવા દોડી જતાં.

કેં દિનથી વ્યગ્ર અસહ્ય તાપે,
અંજા પ્રહારે મણુ કેં સહંતું;
ત્યાં મૂક ને સ્થિર ઊભેલ ફૂં-
જાણે વદંતું નિજ મૃત્યુકાળે :

‘વાધો વેગે દવામિ ! ભસમ કરી મને મૃત્યુનો મોક્ષ આપો !’

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

[એક વ્યાખ્યાન]

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

મહેરબાન પ્રમુખસાહેબ, મહેરબાન વજીરસાહેબ, સગજનો અને સન્નારીઓ,

શ્રી પાલણપુર જ્ઞાનોત્સવમાં આપે મને નિમંત્રણ આપ્યું તેથી મને આનંદ થયો છે; કારણ કે ઉત્સવ માણવાનું—અને તેમાં પણ જ્ઞાનોત્સવ માણવાનું નિમંત્રણ સુલભ નથી હોતું. આ માટે આપનો આભાર માનું છું.

આ સમાજમાં મારી સમક્ષ જે શ્રોતાઓનો સમુદાય હું જોઉં છું તેથી મને ખીજ એક કારણથી પણ આનંદ થાય છે. આ સમાજ ખરેખર સાર્વજનિક દેખાય છે; અહીંઆ હિંદુઓને અને મુસલમાનોને જે એક જિજ્ઞાસાથી એકત્રિત થયેલા જોઉં છું તે રીતે અન્યત્ર જોવા મળતા નથી. જે રીતિને માટે ગાંધીજી અને મૌલાના અખંદુલ કલામ આઝાદ જેવા તલસી રહ્યા છે તે આ શ્રી પ્રદ્ધાનદેવના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ નગરમાં સહજસિદ્ધ જોઈ કોને હર્ષ ન થાય? અમને અમદાવાદમાં આવો વિષય સાંભળવા આવો સાચા અર્થમાં હિંદી સમાજ મળતો નથી. આ સાર્વજનિક ભાવ માટે મહેરબાન નવાબસાહેબને જેટલી મુઆરકગાદી આપીએ તેટલી ઓછી છે.

શ્રી. છોટાલાલ હેમુભાઈ મહેતા જેમના પ્રયત્ને આ જ્ઞાનોત્સવ પાલણપુરમાં ઊજવાય છે તેમણે જ મને વ્યાખ્યાનનો વિષય નિયત કરી આપેલો હતો; એમણે આ વિષય મને આપ્યો એટલે જ કદાપિ હું અહીં આવવા લલચાયો ! કારણ કે મને લાખણ કરવાની ટેવ નથી; એટલે આ જાતના પ્રસંગોનો લાભ લેવાની ઇચ્છા હોવા છતાં તે લાભ લેતાં અચકાઉં છું.

શ્રી છોટાલાલે કયા કારણથી આ વિષય મને સોંપ્યો છે તે હજી તેમણે મને જણાવ્યું નથી ! સામાજિક-આર્થિક-રાજકીય ઊચલપાચલના આ જમાનામાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા પુરુષને વિષે વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવવામાં આપ સૌની કઈ લાવના હશે તે કહેવું અઘરું છે. 'આ કોઈ મહાન પુરુષ છે, ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષે પણ જેના માટે પૂજ્યભાવ બતાવ્યો છે—એવા આ મહાન પુરુષ છે' એવી કોઈ લાગણીથી પ્રેરાઈને આપ સૌ અહીં એકઠા થયા છો એમ હું માની લઉં છું; અને આપને અચારે જ કહી દઉં કે મહાપુરુષના કીર્તનથી પુણ્ય થાય છે એવી જૂનીપુરાણી લાગણીએ જ મને આ વિષય ઉપર બોલવા લલચાવ્યો છે. બાકી, આ વિષયમાં મારો અધિકાર કંઈ નથી; અને તેથી તમને આ મહાપુરુષની મહત્તાનો હું ખ્યાલ ન અ.પી શકું તો તેમાં દોષ મારી અયોગ્યતાનો જ ગણુશો.

'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મહાપુરુષ છે'—એ વિધાન કરતાંની સાથે જ પ્રશ્ન થાય છે કે એમની મહત્તા કઈ જાતની હતી? પ્રશ્ન થવાનું કારણ એ છે કે 'મહાન' શબ્દ આપણે જાતજાતના માણસો માટે વાપરવાને ટેવાયા છીએ ! નેપોલિયનને મહાન કહીએ છીએ, સિઝરને મહાન કહીએ છીએ, અકબરને મહાન કહીએ છીએ, અશોકને અને સમુદ્રગુપ્તને મહાન કહીએ છીએ,

શૈક્ષિપયરને મહાન કહીએ છીએ, કાલિદાસને મહાન કહીએ છીએ. વળી ન્યૂટનને અને આઇન્સ્ટાઇનને તથા ડૉ. જગદીશચંદ્ર બોઝને પણ મહાન કહીએ છીએ. કાર્લ માર્ક્સ અને લેનીનને મહાન કહીએ છીએ અને ગાંધીજીને પણ મહાન કહીએ છીએ ! શ્રીમદ્ રાજ્યવંદે મોટી સેનાઓ દોડાવી નથી, મોટાં રાજ્યો જીત્યાં નથી; મોટી ભૌતિક વિજ્ઞાનની શોધો કરી નથી કે લોકનાયક બની મહારાજ્યો ધુળગ્યાં નથી; કે સાહિત્યની દુનિયામાં વાહવાહ મેળવી નથી. તો પછી શ્રીમદ્ની મહત્તા શેમાં છે એ જરા સમજવાનો વિષય બને છે.

એક રીતે, કહેવું હોય તો, એમ કહેવાય કે આમાંની કોઈ ચીજ નહિ કરવામાં જ એમની મહત્તા રહેલી છે. એમના જીવનચરિત્રો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે તેમનામાં મહાશક્તિનો આવિર્ભાવ હતો; અને તેનો ઉપયોગ તેમણે ઉત્તરોત્તર અન્ય પદાર્થોમાંથી કાઢી લઈ કેવળ એક આત્મતત્ત્વની શોધમાં અને સાક્ષાત્કારમાં કર્યો. તેઓએ સાધારણ અર્થમાં સંસારનો ત્યાગ નહોતો કર્યો, કદી ભગવો કે પીળો-ધોળો વેષ ધારણ કર્યો નહોતો; તે છેવટ સુધી ગૃહસ્થના પર્યાયમાં હતા. છતાં તેઓ 'હૃદય ત્યાગી' હતા.^૧

પણ આ તો કઈ જાતની મહત્તા એવો તમને પ્રશ્ન થશે; કંઈ ન કરવાની મહત્તા એટલે શયની મહત્તા નહિ ? અને આવી મહત્તાનાં આદરમાન શાં ?

આનો એક ઉત્તર આપણો દેશ—હિંદુસ્તાન—આ જાતની મહત્તા પૂજતો આવ્યો છે ! તે એની એક વિલક્ષણતા છે. આપણે ઘણીવાર દાવો કરીએ છીએ કે અમારો દેશ ખીજા દેશોની સરખામણીમાં આધ્યાત્મિક છે; આ દાવો કરવામાં આપણે માન પણ સમજીએ છીએ. પણ આપણે કઈ રીતે આ દાવાનો હક કરીએ છીએ ? ખીજા ઘણા દેશો કરતાં આપણે ૨૫૪ રીતે સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સ્થિતિમાં નીચે છીએ. આપણા લોકોના વર્તનની નીતિનું ધોરણ પણ ખીજા કરતાં ભિન્ન લાગતું નથી. આપણામાં સાર્વજનિક હિતબુદ્ધિ પણ કંઈકે કમી છે. તો પછી આ દાવો શા માટે રદ ન થાય ? કોઈ કોઈવાર એમ લાગે છે કે એ દાવો રદ થવો જોઈએ. પણ જ્યારે આપણા લોકોની માન આપવાની રીત જોઈએ છીએ, અને કોના તરફ ભક્તિભાવ જતાવે છે એ જોઈએ છીએ, ત્યારે જરા વિચાર કરવો પડે છે. આ દેશમાં સ્વધુ, સંત, કૃષ્ણ, ઓલિયાઓ, (અરે ભગવાનનું નામ લેતા બિખારીઓ પણ) પૂજાય છે; કંગાઈ કરવા માટે આ દેશમાં આના જેવો ખીજો નિર્ભય વેષ નથી. પણ આ પૂજામાંથી લોકમાનસનું એક તત્ત્વ અનુમાનમાં આવે છે: જેઓ આત્માની શોધ કરનારા છે, જેઓ ભગવાનની ભક્તિમાં પોતાનો સમય ગાળે છે, જેઓ પરમાત્મામાં લય ધ્રુજે છે તે આ દુનિયાના મોટામાં મોટા કરતાં પણ મોટા છે એવી આ દેશના લોકમાનસની માન્યતા છે; આ માન્યતાનો ગેરલાભ લઈ કંગાઈ કરનારા ઘણા છે એ વાત અંગ્રહી નથી, છતાં એ માન્યતા કંઈ અંશે ઓછી થતી દેખાતી નથી. હિંદુ અને મુસલમાન જન્મમાં એક સરખા દેખાય છે. મોટા રાજ્યો, અમીરો, બાદશાહો અને નવાબો સાધુસંત અને કૃષ્ણ-ઓલિયાઓના ચરણમાં શિર ઝુકાવતા આ દેશના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને હજી પણ ચાલુ છે. આ એક અર્થમાં એમ કહી શકાય કે આ દેશ આધ્યાત્મિક વલણવાળો છે:

આત્માપરમાત્માને શોધનારા આ દેશમાં મહાન ગણાય છે; એની સાચીખોટી વાત-કરનારાં પણ માન પામે છે !

આમ, દેખીતી રીતે કંઈ નહિ કરવાની મહત્તાને સાબિત કરવાની આપણા દેશમાં જરૂર નથી !

પણ આ જે દેખીતી-રીતે-કંઈ-નહિ-કરવાપણું છે તેમાં ચિત્તની જે શક્તિ જોઈએ છે તે દેખીતી-રીતે-ધણું-કરવાપણામાં જોઈએ છે તેના કરતાં ઘણી મોટી છે. જેઓ આત્માની શોધ પાછળ પડેલા છે તેઓએ આ સંસારના પદાર્થોનું માપ કાઢી લીધેલું હોય છે; તેમાં કેટલો સાર છે તે જોઈ લીધેલો હોય છે; તેઓ શક્તિના અભાવે હારેલા તામસ વેરાગી નથી ! અને તેથી જ તેનાથી પર એવા કોઈ તત્ત્વ તરફ તેઓ વળેલા હોય છે કે જેનું જ્ઞાન જગતના સકલ પદાર્થો ઉપર પ્રકાશ પાડે. શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રની મહત્તા આ જગતના પ્રપત્તની મહત્તા છે; આ પ્રપત્તનું મહાન પરિણામ આત્મદષ્ટિ, આત્મદર્શન. શ્રીમદ્ની મહત્તા આ ક્ષેત્રમાં હતી.

તમે પૂછશો કે એમની આ જગતની મહત્તા હું શા ઉપરથી કહ્યું છું. હું એમના અંગત પરિચયમાં આવેલો નથી. જેઓ તેમના અંગત પરિચયમાં આવેલા છે તેઓમાંના કેટલાકને તેમની આ જગતની મહત્તા ઓછા વધતા પ્રમાણમાં સમજાઈ હતી. તેમની નોંધો ઉપરથી કંઈક અનુમાન કરવાને સામગ્રી મળે છે. પણ સૌથી વિશેષ શ્રીમદ્નાં પોતાનાં પત્રો અને નોંધપોથીઓ છે ! તેનો મોટો ભાગ અંચાકારે પ્રગટ થયો છે અને તેમાંથી તેમની આધ્યાત્મિક જીવનકથા કલ્પનામાં આવે છે. મારા અલ્પ જ્ઞાનના આધારે કહેવાની મૂંઝટા કંટું તો કહું કે આવી 'spiritual auto-biography' અન્યત્ર જોવામાં આવી નથી. આ લખાણોનો મોટો ભાગ શ્રીમદે જાહેર રૂપે પ્રગટ કરવાના ઇરાદાથી લખેલો નથી; એમણે મોટો ભાગ એક મુખ્યમાન હૃદયની મુમુક્ષુહૃદયની સાથે વાર્તાલાપ જેવો છે.

આ લખાણો વાંચતાં શ્રીમદ્ની મહા વિદેહિદેશાની કલ્પના થાય છે.

અહીં મારે આપને કહેવું જોઈએ કે શ્રીમદ્ને વિષે રસ તેને થાય એમ છે કે જેને આત્મતત્ત્વ વિષે રસ છે. આવું કંઈ છે કે નહિ, અથવા આ આખીએ આત્માની વાત ધર્તિગ છે, કે એમાં કંઈ છે-એટલી પણ જેને પૃથ્વી કે જિજ્ઞાસા હોય તેને આમાં રસ પડે એવું છે. આપને બધાને એવો કંઈક રસ હશે જ એટલે આપ સંપ્રદાયના વાડા મૂંઝી આ આત્માર્થો પુરુષના જીવન વિષે સાંભળતા અહીં ધીરજથી બેસી રહ્યા છો.

આપનામાંથી કોઈ મને એમ પૂછે કે શ્રીમદ્નું આત્મદર્શન કેવા પ્રકારનું હતું તો એનો ઉત્તર આપવા હું અસમર્થ છું; એ ઉત્તર આપનારને એ દર્શન થયેલું હોવું જોઈએ. હું તો હજી શંકાની રિથિતિમાંથી પણ બહાર નીકળેલો નથી. છતાં આપની કલ્પનાને મદદ કરવા શ્રીમદ્નાં ચોડાંક વચનો આપની આગળ રજુ કરું.

માણસે તત્ત્વજ્ઞાન તરફ ક્યારે વળે ? સાંખ્યદર્શનના મહાન આચાર્ય શ્રી ઇશ્વરકૃષ્ણે કહ્યું કે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોનો અભિધાત યતાં તે દુઃખોને દૂર કરવાના હેતુ વિષે જિજ્ઞાસા થાય છે; પણ ત્યારે બ્યવહારના કોઈ પણ ઉપાયો આ દુઃખોને, પૂરેપૂરો અને હંમેશાને માટે

આ સાથે આત્મસિદ્ધિની પહેલી ગાથા વિચારો:

જેહ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત,
સમજાવ્યું તે પદ નમું શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની મહત્તાની કદપના આવે તે માટે તેમની મનોદશા કેવા રૂપની હતી તે જાણવું અત્યંત આવશ્યક છે; તે જાણ્યા વિના અને તેના સંદર્ભ વિના એમના તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષાની અપૂર્વતા સમજાય એવી નથી. પણ આ અવસ્થાનું વર્ણન અહીં કરવું શક્ય નથી; તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તે ઉત્તરોત્તર બદલાતી અવસ્થા છે, વધારે ને વધારે ગહન થતી અવસ્થા છે. છતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં લખાણોના અભ્યાસને સમર્થ કરવા માટે અહીં આ દૃષ્ટિબિંદુ ઉપર ભાર આપું છું; અને હવે સંક્ષેપમાં આત્મસિદ્ધિમાંથી થોડાક દોહરા શ્રીમદ્ની વિચારસરણીના નમૂના તરીકે વાંચી બતાવું છું.

આત્મસિદ્ધિ અંતર્યવાનું પ્રયોજન ખીજી ગાથામાં જણાવે છે :

વર્તમાન આ કાળમાં મોક્ષમાર્ગ બહુ લોપ
વિચારવા આત્માર્થને ભાખ્યો અત્ર અગોચ્ય.

હાલમાં આ ક્ષેત્રમાં શી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તેનું પછીની ત્રણ ગાથામાં વર્ણન કરે છે, એક બાળુ ક્રિયાજડો છે અને ખીજી બાળુ શુષ્કજાનીઓ છે;* અને પછી પોતાનું અનુભવ-મૂલક મંતવ્ય રજી કરે છે:

વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આત્મજ્ઞાન
તેમ જ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિણું નિદાન.
ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં થાય ન તેને જ્ઞાન
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન.

પોતાના અનુભવની કસોટીએ સત્યનું સંશોધન કરનારાઓ હંમેશાં revolutionary—પોતાના અનુભવના અગિયારી રૂઢ થયેલા કચરાને બાળનારા—હોય છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં આવો ધણો કચરો બાળ્યો છે. મતાર્થી અને આત્માર્થીનો વિવેક બહુ દૃઢ રેખાથી કર્યો છે:

બાહ્યત્યાગ પણ જ્ઞાન નહિ, તે માને શુરુ સત્ય
અથવા નિજકુળ ધર્મના, તે શુરુમાં જ મમત્વ. (૨૪)

અને

ગરબ મતની જે કદપના, તે નહિ સદ્ગુણવહાર
ભાન નહીં નિજ રૂપનું, તે નિશ્ચય નહીં સાર. (૧૩૩)
જાતિ વેષનો લેદ નહિ ઇત્યાદિ. (૧૦૭)

પણ મતાર્થીનું દુર્ભાગ્ય તો તેની મનોદશામાં છે :

નહિ કષાય ઉપશાંતતા, નહિ અંતર વૈરાગ્ય
સરળપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય. (૩૨)

* આ વિવેક આપણા રાજદારી અને સામાજિક-આર્થિક ક્ષેત્રોમાં પણ કરવા જેવો નથી ?

અને આવાની પાસે શાસ્ત્રજ્ઞાન આવે એટલે તેની શી દશા થાય તે પણ શ્રીમદે જણાવ્યું છે:

સુખથી જ્ઞાન કથે અને અંતર છુટયો ન મોહ
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ. (૧૩૭)

આનાથી વિરુદ્ધ આત્માથીનું વર્ણન જુઓ:

આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય
બાકી કુળગુરુ કલ્પના, આત્માથી નહિ જોય. (૩૪)

અને જુઓ કેટલી વિશ્વાસદૃઢતાથી વિધાન કરે છે કે :

એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ,
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત. (૩૬)

પણ માણસ આત્માથી થાય તે પહેલાં અથવા તે સાથે તેની મનોદશા આવી હોય:

કપાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ
ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ. (૩૮)

દશા ન એવી જ્યાં સુધી, જીવ લહે નહિ જોગ્ય
મોક્ષ માર્ગ પામે નહિ, મટે ન અંતર રોગ. (૩૯)

આ લક્ષણ ફરી બાર દષ્ટને જણાવે છે:

કપાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ,
ભવે ખેદ અંતર દયા, તે કહિયે જિજ્ઞાસ. (૧૦૮)

અને વળી

દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય,
હોય સુમુક્ત ઘટ વિષે, એહ સદાય સુખગ્ય. (૧૩૮)

આત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન શ્રીમદે જૈન પરિભાષામાં છ પદમાં કર્યું છે; અને પછી પ્રત્યેક પદ પ્રત્યેક-ઉત્તર રૂપે રજુ કરી સંક્ષેપમાં પણ સ્પષ્ટતાથી વિવરણ કર્યું છે, તેમાં આત્માના અસ્તિત્વનું નિરૂપણ કરતાં કવિ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે !

આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ
શંકાનો કરનાર તે, અચરજ એહ અમાપ. (૫૮)

[આપનામાંથી જોએને યુરોપીય ફિલસૂફીનો પરિચય દશે તેમને ડોક્ટર્સનું આ જાતનું વિધાન સ્મરણમાં આવશે.]

એવટે આત્માનું સ્વરૂપ ઉપનિષદની શૈલીમાં કરતાં કહે છે:

શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્ય ઘન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ
બીજું કહિયે કેટલું, કરે વિચાર તો પામ. (૧૧૭)

નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાનીનો, આવી અત્ર શમાય
ધરી મૌનતા એમ કહી સહજ સમાધિ માંય. (૧૧૮)

આમ શ્રીમદ્નાં અનેક વચનો ટાંકી શકાયઃ પણ તે બધાંની વિશેષતા એ આપને પહેલાં કહ્યું તે પ્રમાણે તે લખનારની મનોદશા સમગ્રતા વિના સમગ્રતા તેવી નથી.

શ્રીમદ્ કોઈવાર જૈન શૈલીએ વિવરણ કરતાં, કોઈવાર વેદાન્ત શૈલીએ બોલતા અને ધણી વાર ભક્તની શૈલીએ ઉદ્ગાર દાઢતા. પોતે કહે છે કે “જૈનના આગ્રહથી જ મોક્ષ છે એમ આત્મા ધણા વખત થયાં માનવું ભૂલી ગયો છે. મુક્તભાવમાં મોક્ષ છે એમ ધારણા છે.”

પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કહે છે: “પરબ્રહ્મ વિચાર તો એમને એમ રહ્યા જ કરે છે. ક્યારેક તો તે માટે આનંદકિરણ બહુ રંકુરી નીકળે છે, અને કંઈની કંઈ અભેદ વાત સમગ્રતા છે. પણ કોઈને કહી શકાતી નથી; અમારી એ વેદનાં અથાગ છે. વેદનાને વખતે શાતા પૂછનાર જોઈએ; એવો વ્યવહારમાર્ગ છે; પણ અમને આ પરમાર્થ માર્ગમાં શાતા પૂછનાર મળતો નથી.”

બીજે એક ઠેકાણે ભક્તિમાર્ગ વિષે પોતે જણાવે છે કે “ધણા ધણા પ્રકારથી મનન કરતાં અમારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે ભક્તિ એ સર્વોપરિ માર્ગ છે, અને તે સત્પુરુષનાં ચરણ સમીપ રહીને થાય તો ક્ષણવારમાં તે મોક્ષ કરી દે તેવો પદાર્થ છે. વિશેષ કંઈ લખ્યું જતું નથી. પરમાનંદ છે, પણ અસત્સંગ છે. અર્થાત્ સત્સંગ નથી.”

આ થોડાક ફકરાઓ વાંચવાથી આપને આ મહાપુરુષની કંઈકે જાંખી થઈ હશે.

શ્રીમદે આત્મસિદ્ધિની અંતિમ ગાથામાં કહ્યું છે:

દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત :

તે જ્ઞાનીનાં ચરણમાં હો ! વંદન અગણિત :

આવાં અગણિત વંદન અમારાં પણ એ વિદેહી જ્ઞાનીનાં ચરણમાં હો !

આપે મને શાંતિથી અને ધીરજથી સાંભળ્યો તે માટે આપનો આભાર માનું છું.

અનુસંધાન પૃ. ૩૬૦]

પ્રજાની મહાસભા ન બની શકી. આપણા દેશની નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને સંખ્યાબળ ને સંગઠન બળના ભાર ઉપર લડવાનું હોય છે; ને આ બંનેમાં રાજસ્થાની પ્રજાપરિપદ સ્પષ્ટ ન થઈ શકી. પરિણામે દેશી રજવાડાશાહીનો સામનો કરી એ પ્રજામાં લોકસત્તા ને રાષ્ટ્રવાદ વિકાસ કરે એવી બળવાન સંસ્થા રાજસ્થાની પ્રજાપરિપદ ન થઈ શકી.

ગિનદરમ્યાનગીરીની કિંમત

આમ સમસ્ત રજવાડી પ્રજાને બ્રિટિશ હિંદની પ્રજાની હારોહાર લોકશાસનવાદ વિશે જાગૃત કરે એવી મધ્યસ્થ સંસ્થાને અભાવે રજવાડી પ્રજાકીય હિલચાલો છૂટી છૂટી ઉપરિચિત થવા લાગી. પણ એમની એકલતાને કારણે અને બ્રિટિશ હિંદી પ્રજાનું લગાયક માનસ બ્રિટિશ સત્તાનો સામનો કરવામાં વરસો સુધી રોકાય પડ્યું હોવાને લીધે, એ છૂટીછવાઈ હિલચાલો મોટા વેગ ધારણ ન કરી શકી કે ન તો એ સમસ્ત રજવાડાશાહી સામે એકત્ર ને એકસાથ મોરચો ખડો કરી શકી.

દેશી રાજ્યોનું આ બળતનું પછાતપણું પરોક્ષ રીતે મહાસભાની તટસ્થ નીતિનું કારણ છે, એ કે દેશી રાજ્યોની મધ્યકાલીન રીતિનીતિને કારણે પ્રજામાં વ્યાપક થઈ રહેલ જડતા પણ એનું મોટું કારણ છે. કારણ કે વ્યવસ્થિત અને શિરસ્તાબદ્ધ આપખુદ પ્રજામાં સામનાની વૃત્તિ જગવવાના કરતાં ઘણી વાર હક્કવિરુદ્ધિ અને આપખુદ રોતરસમોનો મૂંગો સ્વીકાર જ પેદા કરે છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજાના રાજકીય પછાતપણાને આણું રાખવામાં મહાસભાની ગિનદસ્તશ્રેણી નીતિના કરતાં ત્યાંની પ્રજાનું જડ ને કેટપનાશ્ચર્ય માનસ વધારે જવાબદાર છે.

આમ છતાં લાલ અને પીળું હિંદ એકજૂમિ છે. લાલ હિંદની પ્રજામાં અન્યાય ને આપખુદી સામે બળવો કરવાની જાગેલી તમચા ગિનદરમ્યાનગીરીની કૃત્રિમ વાડોને માન નથી આપતી. બ્રિટિશ હિંદમાં જાગૃત થયેલ અમુક વર્ગે પોતાની જાગૃતિનો એપ પીગી જૂમિમાં પણ ખેસાડ્યો છે. અને આજે આપણે દેશી રાજ્યોમાં ચાંચતાં લગાયક અધિકારો અને પરિણામે જોઈએ છીએ.

મહાસભાની તટસ્થ નીતિના કેટલાક લાભ પણ થયા છે. એ નીતિમાં સારા પ્રમાણમાં રાજકીય ડહાપણ બર્ધુ હવું એમ પણ આજે લાગે છે. એની સમીક્ષા આવતા અંકમાં કરીયું.

અને લગભગ દરેક માગણી સંતોષતાં એમણે જાહેર કર્યું છે કે હવેથી દિટલરની માગણીને સ્વીકાર કરવામાં નહિ આવે. પણ આપણે શું જોઈએ છીએ ? રક્ષાઈન પ્રદેશોમાં કિટલોવેકિયા માંડીને ઓરિદ્રવાના અપહરણ ને હેલે એક રાષ્ટ્ર પાસેથી સુરેન પ્રદેશો ખૂચવી લેવા દિટલરનાં પગલાં સફળ બનાવવામાં કિટલરને નાનોમનો લાગ નથી લગત્યો. અને આ હેલા એક-જર્મન વિરોધમાં તો કિટલરને સંપૂર્ણપણે દિટલરના સ્વયંનિર્મિત એજન્ટનું જ કાર્ય કર્યું છે. યુરોપની મોટામાં મોટી કટોરટી આજે આ જ છે કે કિટલર સત્તાધીશોને ખબર નથી પડતી કે દિટલરને ક્યારે ને ક્યાં 'ના' પાડતી. કિટલર ટોરીઓ નહિ માની શકાય એટલા બધા આ મુદ્દા ઉપર વિભક્ત થઈ ગયા છે. પરિણામે કિટલરની લપસણા હાંજ ઉપરથી ગળાડી રહી છે. રસ્તામાં ક્યાંયે અટકી શકાય એવું નહિ લાગવાથી ખીણમાં જઈને જ અટકવાનું એણે પસંદ કર્યું લાગે છે. પરિસ્થિતિ આ જગતની હોવાથી જ રાષ્ટ્રો પોતાની પરદેશ નીતિ અને ભાવિના હેડા કિટલરની સાથે, સાથ કે મિત્રીની રાહ જોડે છે એ બધાં પણ લપસણે રસ્તે ચઢી ગય છે. કિટલરને એ અટકાવી શકે એમ નથી. અને કિટલર એમને પોતાને રસ્તે તાણે છે. કિટલર નેતૃત્વના નેમ હેડાજ ભેગાં થયેલ રાષ્ટ્રો ઓરિદ્રવા, એકારસોવેકિયા, ફ્રાંસ, રમાનિયા, લુગોરસોવિયા-દરેકની સ્થિતિ વારાફરતી એ થવાની કે દિટલરને સંતોષવા માટે કિટલર એમનો ભોગ આપે જાય છે. દરેક કોણેય દિટલરની બૂખ વધારે ને વધારે ઉછીંચતી જાય છે.

જર્મન-એક સાકમારી

યુરોપીય કટોરટીનું કેન્દ્ર રવેન અને બૂમખ સમુદાય એસનીને હેર દિટલરે એકારસોવેકિયાને હેલા એ માસથી બનાવી મૂક્યું છે. ઓરિદ્રવાને હડપ કર્યા પછી કેટલાયે જાણકાર અને તટસ્થ નિરીક્ષકોએ જાહેર કર્યું હતું કે ઓરિદ્રવાની નાખૂદી થઈ જવા છતાં કિટલર અને ફ્રાંસે નિષ્ક્રિયતાને ત્યાગ ન કરવાથી હવે દિટલરની નજર એકારસોવેકિયા ઉપર મંડારી. અને કેટલાકોએ તો આગળ વધીને એટલે સુધી જાહેર કર્યું હતું કે એકારસોવેકિયાની નાખૂદી કરવાનું પગલું પોતે લેવા છતાં પણ એમ્પરલેઈન નિયંત્રિત કિટલરની મંત્રણા સંમતો કરવા તૈયાર થવાની નથી એની દિટલરને ગંજા સુધીની ખાતરી છે. પરંતુ એકારસોવેકિયાનું નાખૂદીકરણ કિટલર સાંખી શકે એમ છે જ નહિ એ પ્રકારની કિટલર જાહેરતા ઉપરથી અને એક પ્રત્યે પોતાના સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણ ત્રાટે વિચરતું જોખમ એડવાની પણ તૈયારી બનાવી હોવાથી અનેક પત્રોએ એ પ્રકારનો ચોર મચાવી મૂક્યો કે ઓરિદ્રવા સાથેની રમતનું પુનરાવર્તન કરવાની દિમન દિટલર એક પ્રત્યે સંબંધ નહિ દરી શકે. જગતનાં જગરાં ને જવાબદાર વર્તમાનપત્રોના આ જગતના કાગરોગમાં મોડા તટસ્થ અવલોકનકારોના મંતવ્યોના અવાજ સુણી ગયો. અને આજે (ઓક્ટો. ૧ હી) આપણે શું જોઈએ છીએ ? અકસ્માતે ને અસાધારણ મતિએ એમ્પરલેઈન અને મૉ. હાલિગરે એક રાજ્યની સીરકાડ કરવાના વિષય કાવરમાં દિટલરની યોજનાને સંમતિનો એકર લગાવી દીધી છે !

એકારસોવેકિયાની સીરકાડની મોજાના અર્થસંગોળ, યોરસજર્મ અને મ્યુનિચની મંત્રણા એને પરિણામે નથી કરવામાં આવી. એ મંત્રણાઓમાં તો માત્ર એની વિગતો અને કાર્યવાહી નક્કી થઈ છે. પરંતુ એમ્પરલેઈને હાલ રમીસનને, સુરેન જર્મનો અને એક સરકાર વચ્ચે પડેલી મુશ્કેલીને ઉકેલ લાવવા માટે મોકલ્યા ત્યારથી જ એક રાજ્યનું ભાવિ

નક્કી થઈ ગયું હતું. હેર હિટલર અને ફ્રાન્સ રિયનરૂપને ચેમ્બરલેઈન તરફથી કયારની ખાતરી આપવામાં આવી હતી કે હિટલર સાથે સાહચર્યનો સંબંધ જાળવી રાખવા અને વધારવા માટે ચેમ્બરલેઈન હિટલરની મધ્યયુરોપીય મુરોદોના રસ્તામાં આવશે નહિ. મુરોપમાં મુલેહ-રચાપન કરવાની ચેમ્બરલેઈનની યોજનામાં બ્રિટિશ હિતોને સીધી રીતે નુકસાન ન કરતા હોય એ દરેક પગલામાં હિટલર-મુસોલિનીને ટેકા આપવાનું ચેમ્બરલેઈનને નક્કી કર્યું છે. ચેમ્બરલેઈન એમ ચોક્કસપણે માને છે કે હિટલર-મુસોલિનીની માગણીઓને સંતોષ્યા વિના ન તો મુરોપમાં શાંતિ જાળવવી શક્ય છે કે ન તો એમની સાથે બ્રિટનની મૈત્રી શક્ય છે. ચેમ્બરલેઈનની આ માન્યતા પ્રામાણિક હો કે ન હો, પણ એનાં સીધાં પરિણામ તો સ્પષ્ટ જ છે. સ્વહિતોને સીધી રીતે જોખમાવે એ રીતની નીતિ અખત્યાર કરવામાં બ્રિટન કોઈ પણ રાષ્ટ્રોનો ભોગ આપવા કટિબદ્ધ થયું છે.

આથી જ ગમે તેટલી ખાતરી આપવા છતાં હિટલરની આશુનમ રીતિનીતિ આગળ બ્રિટને એક પ્રગ્નનો દ્રોહ કર્યો છે. હવે હિટલરનો મધ્યયુરોપીય વર્ચસ્વનો દરવાજો ખુલી ગયો છે. આજે ચેમ્બરલેઈન હિટલરના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ થવા માગતો નથી. કારણકે એ જાણે છે કે એ સિવાય હિટલરને દબાવવાનો વિગ્રહ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી. અને વિગ્રહને કારણે, વિગ્રહ વિના હિટલર આગળ નથી પાડવા કરતાં વધારે મુમાવતું પડે એ સ્થિતિ પણ સાંવ ઉઘાડી જ છે. જે વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રકારની હોય તો નમવાનો રસ્તો શા માટે પસંદ ન કરવો ?

રનિસમેનને શું કર્યું ?

મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ, ચેમ્બરલેઈન હિટલર તરફથી મૈત્રીની ખાતરી મેળવી લીધા પછી એકાર્સલોવેકિયા સંબંધે બ્રિટિશ તટસ્થતાની એને બાંહેધરી આપી હતી. જે આમ જ હતું તો લોર્ડ રનિસમેનને, એક સરકારને મદદ કરવા શા માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો ? કારણકે એકાર્સલોવેકિયા સંબંધે જે કરવાનું હતું તે તો આગળથી નક્કી થઈ ગયું હતું. એનો જવાબ એ આપી શકાય કે જે જર્મની એકાર્સલોવેકિયા ઉપર એકદમ હસ્તો કરે તો કુદરતી રીતે જ એક લશ્કર એનો સામનો કરે અને જર્મન-એક વિગ્રહ શરૂ થાય. જેને કારણે ફ્રાંસ સહોવાય અને વહેલે મોડે બ્રિટનને પણ અર્નિયેજાએ પણ ફ્રાંસનો પક્ષ લેવો પડે. આ પરિસ્થિતિ ટાળવા માટે એક સરકાર ઉપર દબાણ લાવવાની ભારે જરૂર હતી. આ ઉપરાંત ફ્રાંસને, એકાર્સલોવેકિયાથી અલગ કરી નાખવાની પણ આવશ્યકતા હતી. આ બધું કરવા માટે અમુક સમયની અને સાથે સાથે અતિતંગ વાતાવરણની જરૂર હતી. અતિતંગ વાતાવરણ પૂરું પાડવાનું કામ હિટલરે કર્યું, ને વખત મેળવી એનો ઉપયોગ એક સરકારને ફ્રાંસથી વિખૂટી પાડવાનું કાર્ય ચેમ્બરલેઈનને કર્યું.

હવે આપણે જોઈએ કે રનિસમેનના મિશનને સુદેટન જર્મન અને એક તકરારનું શાંતિભર્યું નિરાકરણ આણવા માટે શું કર્યું ? જ્યારે સુદેટન નાત્સી જર્મનો અને એક સરકાર વચ્ચે અઘડો શરૂ થયો ત્યારે એક વસ્તુ દીવા જેવી સ્પષ્ટ હતી કે જર્મન લશ્ચુરમતિને પ્રદેશિક સ્વરાજ જેવું મળે. નાત્સીવાદી જર્મનોની પ્રવૃત્તિ અને હિટલરના એજન્ડા એક પ્રદેશમાં જર્મનોને નાત્સી પ્રચારકાર્યથી ઉશ્કેરવાની જે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હતા એને લીધે એક સરકારને

લાગ્યું હતું કે લઘુમતિ જર્મનોને પ્રાંતિક સ્વરાજ આપવામાં એક રાજ્યની સલામતી જ નહોતી, બલકે જાણે જોખમાયા વિના રહેવાની નથી. આથી એક સરકારે લઘુમતિ જર્મનોની વ્યાજકરિયાદો—જેનાથી એક પ્રજાસત્તાકર્તાત્રની સલામતી ન જોખમાતી હોય—દૂર કરવાની તૈયારી બતાવી પરંતુ ઉપલા જ કારણસર સુદેટનોની પ્રાંતિક સ્વરાજની માગણી નકારી. આ સુદેટન જર્મનોએ હેર હન્સીનની સરદારી હેઠળ એક સરકાર સામે વ્યવસ્થિત બંક જગાવ્યો અને કહ્યું. સુદેટનોના બળવાને જર્મન સરકાર તરફથી સારી પેઠે મદદ મળતી હતી. આ લીધે એઓ નિર્ભય બનીને એમની બળવાબોર પ્રવૃત્તિને જોર આપતા રહ્યા.

આ વખતે ચેમ્બરલેઇને એક સરકાર ઉપર દબાવ્યું કર્યું કે એક સરકાર, ક્ષિપ્ર સરકારના એક પ્રતિનિધિની મદદથી જર્મનોની માગણી સંતોષવા તૈયાર નહિ થાય તો એ ક્રાંસ કે ક્ષિપ્રનની મદદ ખોવી પડશે. અને સુદેટન પ્રશ્નને કારણે દિલ્લર સાથે કાર્લ આંતર અથાગમણ થાય તો એની જવાબદારી એક સરકારની ગણાશે.

એકપ્રમુખ ડૉ. બેનેશ અને વડાપ્રધાન ડૉ. હોડ્ઝાને માટે રનિસમેનની દરમિયાનગીરી સ્વીકાર્યા સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો. એ દરમિયાનગીરી સ્વીકારાવતી વખતે ક્ષિપ્ર સરકાર એક સરકારને એટલી ખાતરી આપી હતી કે એક રાજ્યની સર્વોપરિતા—Czech State Sovereignty—ની મર્યાદા સ્વીકારીને જ રનિસમેનનું મિશન એક અને સુદેટન પક્ષને મદદ કરશે. એક સપ્ટેમ્બરની ૧૨ મી સુધી એક રાજ્યપુરુષો એ જ ભ્રમણામાં રહ્યા કે ક્ષિપ્ર સરકારનો હેતુ મૈત્રીભાવે એક સરકારને મદદ કરવાનો જ માત્ર હતો, દ્રોહ કરવાનો નહોતો પરંતુ એ વખતે ‘લંડન ટાઈમ્સ’ના એક અગ્રણેયમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું કે સુદેટ પ્રશ્નનું નિરાકરણ સુદેટનોની તે વખતની માગણી—જર્મન સરકારને સુદેટન પ્રદેશો સોંપવાની—સંતોષવા સિવાય આવી શકે એમ નથી; ત્યારે ક્ષિપ્ર મૈત્રી અને નિષ્ઠા વિશે રાજ્યપુરુષોની ભ્રમણા ભાંગી ગઈ. કારણકે ‘લંડન ટાઈમ્સ’ની સૂચના, ક્ષિપ્ર સત્તાધીશો ત્રેસણાથી જ કરવામાં આવી હતી એ પ્રકારની જળ્પરી શંકા એક રાજ્યપુરુષોના મનમાં ઊભી થઈ. રનિસમેનનું મિશન એક સરકારની હિંમત ભાગવા માટે અને એમને નિરાશા નિઃસહાયતાના ગર્ભમાં ફેંકવા માટે જ યોગ્યનું હોવાની એમની શંકા ન્યૂરેમ્બર્ગ નાત્સી પાર્ટીના કોન્ફરન્સ સમક્ષ દિલ્લરે કરેલી જાહેરાત ઉપરથી દલ્લર થઈ.

રનિસમેને પ્રાગ સરકારને મદદ કરવા માટે સુદેટન અને પ્રાગ સરકાર વચ્ચે સુલેહકારી કાર્ય આરંભ્યું. પરંતુ એ જાતના સુલેહ ફત્તીકાર્યની કરી પણ કિંમત સુદેટન પક્ષ દિલ્લરને નહોતો, કારણ કે એમણે જોયું કે સરખાત્યાર સત્તાની માફક પ્રજાસત્તાક વ્યવસ્થા અને કઠોર ન હોવાથી એના ઉપર જો દિલ્લરનું કઠોર દબાવણ આજુબાજુ આવે તો એને વધારે ને વધારે નમાવી શકાય. અને એમની અંતિમ મુરાદ ‘એક રાજ્યમાં સુદેટ પ્રાંતિક સ્વરાજ’ નહિ પરંતુ જર્મની સાથે પ્રાદેશિક મંચુકિતની હતી. આખા એક પ્રજાસત્તાકમાં દિલ્લરની કુનેદબરી સ્વાર્થવૃત્તિ કદાચ સમસ્ત માનવજાતિના ઇતિહાસમાં અને હશે. એણે પહેલેથી ખાતરી કરી લીધી કે ક્ષિપ્ર સરકાર, એકરસેલેકિયાનું ગમે તે થાય તો પણ એને ખાતર એટલે કે સામુદાયિક સલામતી—collective security—ને ખાતર

અને જર્મન લઘુમતિને ન્યાય મળે એ તરફ નહિ પરંતુ સુદેતન પ્રદેશોને જર્મની સાથે જોડી દેવાની જ નેમ રાખી. આ નેમને પ્લાનમાં રાખીને હિટલરે સુદેતન જર્મનોને ઉત્કેરવાની બાજુ ઘડી કાઢી.

બીજા બાજુ સુલેહદૂત તરીકે કામ કરતા રન્સિમૅનને ઉદ્દેશ શો હતો? એક રાત્રી અમુક જાળવાઈ રહે અને જર્મન લઘુમતિની માગણી એક સરકાર પાસે સ્વીકારાવવી. પરંતુ ધીમે ધીમે હિટલરની યોજના પ્રમાણે સુદેતનો આ વાટાઘાટો ચાલતી હતી એ દરમ્યાન વધારે ને વધારે બળવાબોર બનતા ગયા. એમની આ બંડવૃત્તિ અટકાવવીને શાંતિ ને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે એક સરકારને લશ્કરી તકેદારી લેવી પડી. આને કારણે અમુક જર્મનો માથાં પથ્થુ ગયા હશે. પરંતુ હિટલરે આ રીયતિને એ ગતનું રૂપ આપ્યું કે સુદેતન જર્મનોનો રીતસરનો શિકાર કરવાનું પગલું એક સરકાર બરતી હતી! માટે એની સામે વધારે ને વધારે બળવો કરી સરકારી સત્તા સામે પડકાર કરવાનો જર્મનોનો હક્ક છે. આમ એક તરફથી દગો કરાવીને એક સરકારને લશ્કરી પગલાં લેવાની ફરજ પાડીને જર્મનો ઉપર જીલ્લમ કરવાનો આરોપ હિટલરે એટલા જોરશોરથી મૂકવા માંડ્યો કે જાણે બધી જ જવાબદારી એક સરકારની હોય. બીજા બાજુ એક સરકાર, અંતિમ ઘડીએ ક્રાંતિકા-ક્ષિતિશ મદદની અપેક્ષાએ મજબૂત હાથે બંડબોર સુદેતનોને દબાવવાનું ચાલું રાખ્યું. જેમ એક સરકાર મજબૂત હાથે કામ લેતી ગઈ તેમ દોષની બધી જ જવાબદારી હિટલર અને હેર હૅનલીને એક સરકાર ઉપર નાખી. છેવટે એમણે જાહેર કર્યું કે હવે કોઈ પણ રીતે સુદેતન જર્મનો એક સત્તા હેઠળ રહી શકે એમ છે જ નહિ. એક સરકાર સુદેતન જર્મનો ઉપર જીલ્લમ કરવા માગતી હોઈ એની પાસે ન્યાયની માગણી કરવી શક્ય જ નથી. માટે હવે છેવટેનો રસ્તો જર્મની પાસે એ જ રહે છે કે પોતાના જર્મન લાઈઓને એક સત્તાની ધૂંસરીમાંથી છોડાવવા માટે એકાસ્ત્રલોકિયા ઉપર ચઢાઈ કરવી. ૧૨મી સપ્ટેમ્બરે ન્યૂરેમ્બર્ગ ખાતે હિટલરે કરેલી જાહેરાતમાં એણે એકાસ્ત્રલોકિયાને છેલ્લી એટવણી જ આપી દીધી હતી. બીજા બાજુ લોર્ડ રન્સિમૅન પોતાના નિષ્ક્રાંત મિશનમાં જ મગી રહ્યો હતો. આમ અર્થ વગરની વાટાઘાટો કરીને છેવટે લોર્ડ રન્સિમૅન એક સરકારને હતાશ કરવા સિવાય બીજું કાંઈ પણ કાર્ય સાધી શક્યો નહિ. કોરણ કે હિટલરે તો પોતે પોતાની મૂળ યોજના જ બર આણી. એક સરકારને બૂલાવાનો નાખવાનું સમર્થ કાર્ય ક્ષિતિશ રિપ્બાભરીએ કર્યું છે. એને માટે હેર હિટલર એન્ગરલેઈનનો 'જેટલો' પાડ માને એટલો ઓછો છે.

બેધારી રમત

હિટલરની પૂર્વયોજના પ્રમાણે જ એક રાત્રીની ચીરફાડ કરવાનો વ્યાપાર શરૂ થવાનો હતો તો રન્સિમૅન મિશન, નં. ૧ થી માંડીને નં. ૫ સુધીની યોજનાઓ (એક-જર્મન અંકડો પતાવવા માટે પાંચ વાર જુદી જુદી યોજનાઓ ઘડવામાં આવી હતી. પણ હિટલરે એ બધી ધૂળબેગી કરી નાખી છે.) અને બખ્ખે ત્રણત્રણ વાર ક્ષિતિશ વડાપ્રધાનનાં લંડનથી હિટલરને પહેાંચવા સુધીનાં હવાઈ ઉડવનોનો શો અર્થ હતો એ પ્રશ્ન સેન્જે જોડે એવો છે. એન્ગરલેઈને આમની સલા સમક્ષ કરેલી છેલ્લી જાહેરાતમાંથી એના જવાબનો મુદ્દો મળી શકે એમ છે. એમણે ક્ષિતિશ આમસમાના સળ્યોને જણાવ્યું હતું કે ક્ષિતન નાનો મુદ્દા ઉપર લડત ઉપાડીને આખા સામ્રાજ્યને એમાં મોડાવવા તૈયાર નથી. પણ આ જાહેરાત

બ્રિટિશ પરદેશખાતા તરફથી હિટલરને ધણુ વખત અગાઉ કરવામાં આવી હતી. એને લીધે તો હિટલરે આટલું મક્કમ અને બળાત્કારભર્યું વલણ લીધું હતું. ઝેકાર્સ્લોવેકિયા ઉપર ચઢાઈ કરવાની પૂરેપૂરી તૈયારી કરીને એનો હુકમ આપવાનો ટાઇમ મુકરર કરતી વખતે પણ હિટલરને એટલી ધરપત હતી કે ઝેકાર્સ્લોવેકિયાને માટે બ્રિટનને યુદ્ધમાં ઉતારવા ચેમ્બરલેઈન અને ટોરી અગ્રણીઓ તૈયાર નથી. અને જર્મની જેવી સમર્થ સત્તાને થોડા જ દિવસમાં એક સત્તાને હુમલો કરીને તોડીફાડી નાખવામાં કેટલી વાર હતી ? આથી એણે ચઢાઈ કરવાનું નક્કી કર્યું. પણ એ જ વખતે એને એટલી ખીક હતી કે જો બ્રિટન ક્રાંસને ઝેકાર્સ્લોવેકિયાથી અલગ કરી દઈ શકે તો વિના ચઢાઈએ ઝેકાર્સ્લોવેકિયાને હરાવી શકાય. હિટલરનું એ કાર્ય ચેમ્બરલેઈનને છેલ્લી ધડીએ કર્યું. નહિ તો છેક ૧૫ મી તારીખ સુધી ફ્રેંચ વડા-પ્રધાન મો. દલાડિયરે જાહેર કર્યું હતું કે ઝેકાર્સ્લોવેકિયા ઉપર જર્મની હુમલો કરશે તો ક્રાંસ પોતાની મૈત્રીની રાહે એની મદદે પહોંચી જશે. આ જાહેરાત પછી ચેમ્બરલેઈને ફ્રેંચ વડાપ્રધાન અને પરદેશમંત્રી સાથે લાંબી વાટાઘાટો કરીને એમને એટલે સુધી ધમકી આપી કહેવાય છે કે બ્રિટનની મૈત્રી જોઈતી હોય તો બ્રિટનની પરદેશનીતિને પગલે આ બાબતમાં તો ક્રાંસે ચાલવું જ પડશે. અને આ બાબતમાં ફ્રેંચ સરકારે બ્રિટિશનીતિને પગલે ચાલવું એટલે કે ઝેકાર્સ્લોવેકિયાની ચીરફાડમાં ક્રાંસે બ્રિટનને ટેકા આપવો ! ફ્રેંચ રાજનીતિના સૂત્રધારો એ પણ સ્પષ્ટ જાણતા હતા કે બ્રિટિશ ટેકા વિના સમર્થ જર્મની સામે એકલે હાથે ક્રાંસ ઝેકાર્સ્લોવેકિયાને મદદ કરે તો હિટલર પાછો હકવાનો નથી અને વિગ્રહ થયા વિના નહિ રહે. અને વિગ્રહની સૌથી વધારે ખીક જો યુરોપમાં કોઈ પ્રજાને હોય તો તે ફ્રેંચ પ્રજાને છે. આથી કચવાતે મને પણ દલાડિયરે બ્રિટનને ચેમ્બરલેઈન સાથે સંમત થવું પડ્યું. પરંતુ એ બંનેને સંમત કરવા માટે ચેમ્બરલેઈનને એમને જ પ્રકારની દમદાટી આપી છે એની ખબર તો દુનિયાને જ્યારે એમનામાંથી કોઈ લવિષ્યમાં પોતાની આત્મકથા લખશે ત્યારે પડશે !

નાના મુદ્દા અને મોટા મુદ્દા

આમના સભ્યો સમક્ષ બ્રિટિશ વડાપ્રધાને કરેલ નિવેદનમાં બ્રિટન નાના મુદ્દા ઉપર સાત્રાન્ત્યને વિગ્રહમાં ધકેલવા માગતું નથી એમ કહીને જાહેર કર્યું હતું કે બ્રિટન અતિ જખરા મુદ્દા—અલબત્ત, પોતાના જ સ્વાર્થને લગતા—ઉપર લડતાં પાછું પડે એમ નથી. પરંતુ બ્રિટિશનીતિની કારકીર્દિનો ઇતિહાસ એવું સૂચન નથી કરતો. કોઈ પણ વખતે બ્રિટને ગમે તેવા જખરા ન્યાય મુદ્દા ઉપર લડવાની તૈયારી નથી બતાવી. બ્રિટિશનીતિનું સારસૂત્ર એનાં અગોપાંગ તપાસતાં એ બતાવે છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય વિધાનનો કોઈ પણ સિદ્ધાંત નહિ પણ પોતાનાં હિતોની સલામતી જાળવવા માટે ગમે તેવા નાના કે મોટા મુદ્દા ઉપર જખરા વિગ્રહ લડતાં પણ એને આંચકો આવ્યો નથી. નહિ તો ૧૯૧૪માં નાનકડા બેલ્જિયમમાં પોતાનું લશ્કર જર્મનીએ પસાર કર્યું એને બેલ્જિયમનું અપહરણ ગણાવીને જર્મની વિરુદ્ધ બ્રિટન બેલ્જિયમને બચાવવા માટે વિગ્રહમાં ફૂંદી પડ્યું હતું એમાં ક્યો મુદ્દો હતો જેણે એને લડવાની ફરજ પાડી ? બ્રિટન એ વખતે બેલ્જિયમ જેના રાષ્ટ્રના નાના મુદ્દા ઉપર લડવા તૈયાર થયું હતું કારણકે ફ્રેંચે બ્રિટિશ નૌકાદળ સામે પડકાર ફેંક્યો હતો. અને વહેલે મોડે બ્રિટિશ સાત્રાન્ત્યને ઝૂંટવી લેવાનો એનો મનસૂબો હતો. આથી જ બેલ્જિયમને બચાવવાને

નામે, જર્મન સામ્રાજ્યવાદને છૂંદી નાખવા એણે ફ્રાંસ, રશિયા ને ઇટલી સાથે વિગ્રહમાં કદમ માંડ્યાં. આમ ધિટન વિગ્રહને નાના કે મોટા મુદ્દાની કસણીએ નહિ પરંતુ સ્વાર્થ ને સલામતીની કસણીએ કસે છે.

બળજબરી

મૂનિકમાં ચાર સત્તાઓ ભેગી મળી એ ઝેકારલોવાક પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા માટે નહિ, પરંતુ હિટલરે નક્કી કરેલ એના મૃત્યુપત્ર ઉપર સંમતિની મહોર મારવા ભેગી થઇ હતી. ફ્રાંસ, ધિટન અને ઇટાલિયન સૂત્રધારીએ હિટલરની નક્કી કરેલી નીતિ સ્વીકારી. સુદેટન પ્રદેશને જર્મનીને સોંપી દેવાની બાજી ઉપર શાંતિ જાળવવાને નામે મહોર મારવામાં આવી. હિટલરની માગણીઓ તદ્દન ગેરબ્યાજખી હતી એ લોર્ડ રલ્સમેને એમ્બરલેઈન સમક્ષ પેશ કરેલ પોતાના અહેવાલમાં પણ જણાવ્યું હતું. અને આમસભામાં વડાપ્રધાને પોતાના નિવેદનમાં પણ જણાવ્યું હતું: તો પછી એ ગેરબ્યાજખી માગણીઓ શા માટે એમણે સ્વીકારી? એનો જવાબ મેં ઉપર આપી દીધો છે. મૂનિક સંધિ આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિમત્તા અને ન્યાય ઉપર બળજબરીના વિજયની સંધિ છે. એ પ્રજાતંત્રવાદી સત્તાઓની વિગ્રહવાદી સરમુખત્યારો સામે પરાજયનું તહનામું છે. એ તહનામાનો સ્વીકાર કરતાં એક સરકારે પણ જાહેર ક્યું છે કે અસામાન્ય દબાણને વશ થઇને જબરી નામરણ સામે એ મૂનિકની યોજના સ્વીકારે છે.

મૂનિક તહનામું

હવે આપણે જોઇએ કે એ 'ઐતિહાસિક તહનામા'ના મુસદ્દા ક્યા ક્યા છે. ખરી રીતે તો એમાં કોઇ મુસદ્દા જ નથી. હિટલરે નક્કી કરેલા સુદેટન પ્રદેશમાંથી અતિ મહત્વના નિયત કરેલા ભાગો જર્મનીને એકદમ સોંપી દેવા. એક સરકારે એમાંથી પોતાની સર્વસત્તા સમેટી લેવી અને જર્મન લશ્કર એનો કબજો લે. આ ઉપરાંત બીજા પ્રદેશો જ્યાં જર્મનો વસતા હોય એની વ્યવસ્થા જર્મનોની મતગણતરી કરી એ એક આંતરરાષ્ટ્રીય કમિશન નક્કી કરે એ રીતે જર્મનીને સોંપી દેવા. સુદેટન એક ઝગડાનો આ સમાધાનકારક નિવેડો. આની સાથે જ ઝેકારલોવેકિયામાં વસતી બીજી પોલિશ અને હંગેરિયન લઘુમતિઓ પણ થોડા જ વખતમાં પોલાંડ અને હંગેરીને સોંપી દેવી. (પોલાંડે એ પ્રકારનું અર્થિમેટમ પણ એક સરકારને પહોંચાડી દીધું હોવાથી એ પ્રશ્નનું સમાધાન પણ આ જ રીતે થશે એમાં શંકા નથી.)

આમ મૂનિક તહનામું એક રાજ્યની ચીરફાડ કરવામાં સુદેટનોને જર્મનીને સોંપીને જ નથી અટકવાનું. એના પડધા અતિ દુરગમી પડવાના છે. એ તહનામાએ મધ્ય યુરોપમાં લઘુમતિના પ્રશ્નને નવી જાતની ઉગ્રતા ને કટાક્ષીની ભેટ કરી છે. એમાં પ્રથમ, ઝેકારલોવેકિયાની લઘુમતિનો પ્રશ્ન સળગાવવામાં આવ્યો છે. એને પહેલો સળગાવવાનું કારણ એ છે કે એથી હિટલર ફ્રાંકો-એંકો-રશિયન સંધિના મધ્ય ભાગને તોડી નાખી શકે એમ છે. આ ઉપરાંત એની મધ્ય યુરોપીય વચરેલની મુરાદ બર આણવા માટે ઝેકારલોવાક રાજ્ય એક મજબૂત અને વિરોધી આડખીલી હતી. એ આડખીલીની મેંજબૂતીનું કારણ ઝેકારલોવેકિયાને ફ્રાંસ અને સોવિયેટ સત્તાનો ટેકા હતો. હવે ઝેકારલોવેકિયાને છિન્નલિન કરી નાંખીને ફ્રાંસ અને સોવિયેટ રશિયાને એ અલગ પાડી દેશે. હકીકતે એઓ મૂનિકના તહનામાથી અલગ પડી જ ગયાં છે. એક આડખીલી નાખી પડતાં હવે એની સંપૂર્ણ નાખૂદીનો રસ્તો હિટલરને માટે નિષ્કંટક થઇ ગયો છે. પોલાંડ અને હંગેરી બંને અર્ધ-ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારીવાળાં

રાષ્ટ્ર હોવા ઉપરાંત બંને સામ્રાજ્યવાદી છે. એમની સાથે હિટલરે મૈત્રી સાધી છે. આંધી એઓ એનાં અનુગામી રાષ્ટ્રો થઈ ગયાં છે. ઝેકાસ્લોવેકિયાને તોડી નાખવા માટે હિટલરે એના ઉપર લઘુમતિના પ્રશ્ન સંબંધે ત્રણ બાલુએથી હુમલો કરાવવાની યોજના કરી છે. આથી હવે પોલાંડ અને હંગેરી, ઝેકાસ્લોવેકિયામાં વસતી પોલિશ અને હંગેરિયન લઘુમતિઓના પ્રદેશો પોતપોતાને સોંપી દેવાની મક્કમ માગણી રજૂ કરી રહ્યાં છે. ઝેકાસ્લોવેકિયાની ૧૩૦ લાખની વસ્તીમાં ૫૦ લાખ જેટલી લઘુમતિ કોમો વસે છે. એમાંથી ૩૫ લાખ જેટલા જર્મનો જશે. બાકી રહેલી ૧૫ લાખની લઘુમતિ કોમોમાં પોલિશ, હંગેરિયન અને લુગોસ્લાવ લઘુમતિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ૧૫ લાખને પોતાના પ્રદેશોમાં લઈ લેવા માટે સુદેટન પ્રશ્ન બેપડયા પછી પોલાંડ અને હંગેરી તળેઉપર થઈ રહ્યાં છે. હિટલરનો એમને બારે સાથ હોવાથી એમની માગણીઓ સેંજે બર આવશે.

હિટલરને માટે સુદેટન જર્મનો કે ઝેકાસ્લોવેકિયામાં વસતી બીજી લઘુકોમોનો પ્રશ્ન સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન નથી, જર્મન આક્રમણવાદી વર્ચસ્વની યોજનાનો પ્રશ્ન છે. કારણ કે જો એને લઘુમતિઓનો ઉદ્ધાર જ કરવો હોય તો જર્મનીમાં વસતી ૧૫ લાખ પોલિશ લઘુમતિને એ પહેલી તકે પોલાંડને સોંપી દે. અને એણે શા માટે ઝેકાસ્લોવેકિયાની લઘુમતિઓનું ઉપરાણું લેવું જોઈએ? મધ્ય યુરોપના એકેએક દેશમાં લઘુમતિ કોમો વસે છે. પણ ના. હિટલરની યોજનાનો મુસદ્દો ‘માંચેસ્ટર ગાર્ડિયન’નો લ’ડન ખાતેનો ડિપ્લોમેટિક ખબરપત્રી જણાવે છે એ પ્રમાણે : “પ્રાગ અને બર્લિન વચ્ચેની વર્તમાન અથડામણનો સાચો ઇશ્યુ જર્મનોના હક્કની જળવણીનો નથી, પરંતુ એ છે લશ્કરી બાધાઓ (ઝેકા-જર્મન સરહદ ઉપરની)નો કબજો લેવાનો. એમાં એને સફળતા મળે (સફળતા મળી ચૂકી છે.) તો જર્મની ઝેકાસ્લોવેકિયાનું રણીધણી થઈ શકશે એટલું જ નહિ પરંતુ એનો ડાન્યુબ પ્રદેશનો રસ્તો મોકળો થઈ જશે. દક્ષિણ બાલુએથી પોલાંડ ઉપર હલ્લો કરવાનું પણ સહેલું થઈ શકશે.... એક વાર લઘુમતિઓને સોંપી દેવાનો પ્રશ્ન છેડાયો એટલે એની કોઈ મર્યાદા રહેવાની નથી. કારણકે મધ્ય, પૂર્વ અને પશ્ચિમ યુરોપમાં ડેન્માર્ક, બેલ્જિયમ, ફ્રાંસ, સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ, લુગોસ્લોવિયા અને રમાનિયામાં બધે જ એ પ્રશ્નની હસ્તી છે.” (‘માંચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ સાપ્તાહિક : તા. ૬-૯-૧૯૩૮)

મધ્ય યુરોપનું બાવિ

મૃનિક સંધિને પરિણામે ઝેકાસ્લોવેકિયાનું મૃત્યુપત્ર લખાયું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત પૂર્વ ને મધ્ય યુરોપના મૃત્યુપત્રની શરૂઆત થઈ ગઈ છે. સુદેટન પ્રશ્નમાં જે સહેલાઈથી હિટલર ફાળી ગયો છે એને લીધે જર્મન પ્રજા સમક્ષ તો એ ઘણો સમર્થ પુરવાર થયો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એનો આત્મવિશ્વાસ બલવત્તર થયો છે. અને ઇંગ્લેન્ડ જર્મની સામે યુરોપીય પ્રશ્ન ઉપર હાથ ઊંચકે એમ નથી એની એને ચેમ્બરલેઈને ગળા મુઠી ખાતરી કરાવી આપી છે. ચેમ્બરલેઈને જે રીતે હિટલરના હાથ હળવા કરી આપ્યા છે—બ્રિટનના યુરોપીય વર્ચસ્વને ફટકા લાગવાને ભોગે પણ—એ જોઈને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી. બ્રિટિશનીતિ કેટલી ટૂંકદૃષ્ટિ અને સ્વાર્થપરાયણ છે એનો એ આખા દનમૂનો થઈ પડ્યો. ડિઝરાયેલી, ષ્ચેડરન, સેલિસબરી અને લોઈડ જ્યોર્જની સ્વાર્થ છતાં દીર્ઘદૃષ્ટિરહી નીતિનો એ વિપર્યાય છે.

ઇંગ્લેન્ડ તરફથી નિશ્ચિંતતા સર કરવા ઉપરાંત હિટલરે ફ્રાંસની સર્વોપરિતાની કેડ લાંગી નાખી છે. જર્મનીથી બચવા માટે ૧૮૭૦ થી ફ્રેંચ પરદેશનીતિ જર્મનવિરોધી રાષ્ટ્રોની મૈત્રીનું જૂથ જમાવવા કાયમ મથતી રહી છે. ૧૯૩૫માં સોવિયેટ રશિયા સાથે 'મૉ. લાવલ' જેવા ટોચી વલણુના ફ્રેંચ રાજપુરુષે મૈત્રીકરાર કર્યા એનું કારણ હિટલરની બીક જ હતું. મ્યુનિક તહનામાએ એ કરારને નકામા કરી મૂક્યા છે. આ ઉપરાંત ઝેકાસ્લોવેકિયા, રમાનિયા અને જુગોસ્લોવિયાની ત્રિપુટી પણ તૂટી ગઇ છે. હવે એ બંને રાષ્ટ્રો જર્મનીથી રક્ષણ મેળવવા માટે એની સાથે સમાધાન કરવાનું જ યોગ્ય ધારશે. આમ હિટલર ચોમેરથી ફ્રાંસ અને રશિયાને અટૂલાં પાડવામાં સફળ થયો છે. પરંતુ રશિયાને પોતાના પ્રદેશની વિરાગતા અને જખરદસ્ત લશ્કરી તૈયારીને કારણે હિટલરની એટલી બીક નથી. ન્યારે ફ્રાંસને તો જર્મની સરહદી દુશ્મનસમું છે.

હવે બીજા મધ્યયુરોપી રાષ્ટ્રો ફ્રાંસ તરફ મદદની નજર ફેંકી શકશે નહિ. કારણકે ઝેકાસ્લોવેકિયાના દોહા એમની આંખ ઉઘાડી નાખી છે.

મધ્ય યુરોપનું નજીકનું ભાવિ જ કાળાં વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયું છે. ઝેકાસ્લોવેકિયા પછી તરત જ રમાનિયાનો વારો આવે એમ છે. રમાનિયાના ધાન્યભંડારો ને તેલના કૂવા ઉપર જર્મનીની નજર મંડાઈ છે. હવે પછી રમાનિયાને હિટલર મરજી પ્રમાણે રાખી શકશે. ધાન્ય અને તેલની બાબતમાં જર્મની કદિ પણ સ્વયંપર્યાપ્ત થઈ શકે એમ ન હોવાથી અને કોઈ પણ વિમુહતાં એ બે મહત્વનાં પૂરકો હોવાથી રમાનિયાની કિંમત જર્મની માટે અસધારણ છે.

એ જ રીતે હંગરી અને જુગોસ્લોવિયાને જર્મન પ્રભાવક્ષેત્ર તણે લાવવાની હિટલરની નેમ છે. જર્મન વર્ચસ્વ હેઠળ સમસ્ત મધ્ય યુરોપની છ કરોડની વસ્તીને નાત્સી અસર હેઠળ લાવવાની હિટલરની યોજના દિવાસ્વપ્ન નહિ પરંતુ ચેમ્બરલેઈન જેવા જર્મન મિત્રોની સહાયથી એ સિદ્ધ વાસ્તવિકતા થવા સરગઈ હોય એવું આજે લાગે છે.

કટોકટી પૂરી થઈ નથી

મ્યુનિકની સંધિએ વિમુહનો ભય ટાળ્યો છે એમ ચેમ્બરલેઈનમતવાદીઓ જોરજોરથી જાહેર કરી રહ્યા છે. કારણકે હિટલરે ચેમ્બરલેઈનને કહ્યું હતું કે સુદેટન પ્રશ્નમાં પોતાને સતોષ થાય એટલે જર્મનીની યુરોપીય મુરદ પૂરી થશે! પરંતુ સ્થિતિ એવી નથી. થોડા જ સમયમાં લઘુમતિનો આખોયે પ્રશ્ન યુરોપમાં નવી કટોકટી ઊભી કરશે. એમાં હિટલર બિન-મહત્વનો ભાગ નથી ભજવવાનો. કારણકે 'ફર્ટ' ક્લાસ' મહત્વ સિવાયનો કોઈ પણ ભાગ ભજવવાનું એ શીખ્યો જ નથી. એથી જ આજે એ યુરોપનો ભાગ્યવિધાતા બન્યો છે. માત્ર યુરોપનું ભાગ્યવિધાન, બળાટકારે ને જર્મન પ્રભુત્વ જમાવવા માટે થાય છે એ જ એક આપત્તિ છે.

આખું પુસ્તક આ રીતે આપણી પ્રચલિત શ્રદ્ધા ઉપર પ્રચંડ પ્રહાર રૂપે છે. માણસ જાતને નીરોગી બનાવવા જતાં આ વૈદ્યકવિદ્યાએ કેટલો સંહાર કર્યો છે તે માણતાં આપણે દિગ્ધ થઈ જઈએ છીએ. માત્ર એ સંહાર કરનાર દાકતરો છે અને તેમને કાણ પૂછી શકે તેમ છે ? એની સામે નિસર્ગોપચારનો ઊગમ થયો અને એ શાસ્ત્ર પોતાના સિદ્ધાન્તોની તર્કસિદ્ધતાથી તથા પોતાના ઉપચારોની, ખીજ પદ્ધતિઓના ઉપચારો કરતાં અનેક ગણી સફળતાથી પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા અત્યારે જગતમાં સ્થાપી છે. યુરોપ અમેરિકામાં આ પદ્ધતિનો વ્યાપક રીતે સ્વીકાર થતો આવ્યો છે. આ પદ્ધતિની સમજણ આપણને જેટલી વહેલી મળે તેટલી સાનું એમ આ પુસ્તક વાંચતાં થાય છે. આરોગ્યના આપણે સાચાં પૂજારી હોઈએ તો આ પુસ્તક જે બાળતો તરફ આપણું ધ્યાન એવું છે તેને આપણે કદી વિસારે પાડી શકીએ તેમ નથી. લેખકના અનુભવો પરથી અને મારા નાનકડા અનુભવો પરથી પણ એમ લાગ્યું છે કે આ વસ્તુ એક ધર્માન્તર કરવા જેટલી વિકટ છે. પણ તે કરવી જ પડવાની છે-જે માણસે સાચું આરોગ્ય મેળવવું હોવ તો. પણ રોગોના પ્રચલિત, ૩૬ અને પૈસાના તથા રોગના ખાડામાં ઉતારનાર ઉપચારોમાંથી છૂટી નિસર્ગોપચારને રસ્તે જવામાં માણસ જે શિથિલતા અને ભીરુતા બતાવે છે તે કેટલીક વાર તો આપણને એમ જ લાસ કરાવે છે કે માણસને જણે સાગ જ નથી થવું. છતાં અંતર્ગત ભીરુતા અને તંદ્રાને છોડી માણસે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરશે તો જરૂર વધારે સાનું આરોગ્ય અને જીવનનો આનંદ મેળવી શકશે.

ખીજું અને ત્રીજું પુસ્તક ક્રમે ક્રમે માણસના શરીરની ફરિયાદોનો 'નિસર્ગોપચાર'ની દૃષ્ટિએ સહેલો અને ઉત્તમ ઉકેલ સૂચવે છે, જેને થોડી ખંતથી અને જાગૃતિથી અનુસરતાં અચૂક ફાયદો થવાના સંકેતો દાખલા છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૬

આધિન • ૧૯૯૪

અંક ૬

કવિતાની પરખ

રસિકલાલ છા. પરીખ

પરીક્ષામાંથી પરખ શબ્દ આવેલો છે; છતાં પરીક્ષા શબ્દ ન વાપરતાં કવિતાના સંબંધમાં પરખ શબ્દ હું કેમ વાપરું છું તેની અટકળ તમે કરી હશે. પરખથી ગુજરાતી ભાષામાં જે ભાવાર્થ આવે છે તે પરીક્ષા શબ્દથી નથી આવતો એમ મને લાગે છે. પરખ શબ્દ આપણે હીરા, માણિક, મોતી, પાનાં આદિ ઝવેરાત, અને તેના બહેબહાર કરનાર ઝવેરીઓના સંબંધમાં વાપરીએ છીએ. આપણે કહીએ છીએ કે ઝવેરી હોય તે રત્નને પારખે. ઝવેરીની રત્ન પારખવાની જે ક્રિયા છે તેને મળતી ક્રિયા કવિતાના સંબંધમાં કઈ છે તે વિષે હું તમારી સાથે વિચાર કરવા ધારું છું. પરીક્ષા એ વધારે શાસ્ત્રીય ક્રિયા છે, તર્કમૂલક છે; પરખ એ જોવાની ક્રિયા છે, જોઈને મૂલ્ય આંકતી ક્રિયા છે. કોઈ સારા ઝવેરી આગળ તમે રત્નો મૂકો એટલે તે જોઈને-જરા ધ્યાન કરીને તમને ખરાં ખોટાં, ખરાંમાં વધારે તેજસ્વી, સુંદર ઈત્યાદિ બતાવી આપશે. એ ઝવેરાતની વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષા કે પૃથક્કરણ નહિ કરે: એમ કરવા જાય તો તેને હીરા અને કાલસા બન્ને એક જ માનવાની દરજ્જા પડે. એ તો ઝવેરીની નજરથી જુવે છે. કવિતાની બાબતમાં પણ આવી ઝવેરીની નજરની જરૂર છે; કવિતાની સાર્યકતા અનુભવવી હોય તો પરખની જરૂર છે. ઝવેરી જેમ રત્નો જોઈ-ધ્યાન કરી મૂલ્યાંકન કરે છે તેમ કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરતાં આવડવું જોઈએ. કવિતા શીખવા-શીખવવાનો આ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

કવિતાની પરખ કેમ થાય? ઝવેરીને પૂછશો તો તે કહેશે કે નજર જોઈએ, નજર ખેસવી જોઈએ, મહાવરો જોઈએ. કવિતાની બાબતમાં પણ એમ જ છે. નજરને બદલે આપણા પ્રાચીન વિવેચકો ‘વાસના’ એવો શબ્દ વાપરશે. કાવ્ય સમજવા-પરખવા કાવ્યની વાસના જોઈએ; આ વાસના જગૃત થઈ ન હોય તો કાવ્ય ન સમજાય. આવી વાસના વિનાના, નાટક-કાવ્યની પરીક્ષા કરનારા વૈવાકરણોને અને મીમાંસકોને રંગભૂમિની

હોતો અને ચાલક સાથે સરખાવવામાં આવે છે. મેથ્યુ આનોઈઝ tact શબ્દ વાપરે છે, આ જો કે 'વાસના'નો પર્યાય નથી પણ તેના ભાવાર્થને કેટલેક અંશે સૂચવે છે; જેમ સ્પર્શના અનુભવથી પદાર્થ ઝોળખાય તેવો કાવ્યને ઝોળખવાનો માનસિક સ્પર્શ; અને આ ડેળવાયેલા માનસિક સ્પર્શની કદપના ઉપર મેથ્યુ આનોઈઝ એની Touchstoneની Theory કદખે છે.*

આ વાસના લગભગ દરેકમાં હોય છે; પણ કેટલાકમાં સૂતી હોય છે, કેટલાકમાં ધુદિનાં ખીંગ્ન દબાણોથી જડ થયેલી હોય છે, દબાઈ ગયેલી હોય છે; જ્યારે કેટલાકમાં વિકૃત યર્ષ ગયેલી હોય છે. જેની કાવ્યવાસના આવી રીતિમાં હોય તે કાવ્યની પરખ ન કરી શકે, અથવા વિકૃત કરે! તે કદાપિ કાવ્યની પરીક્ષા કરી તેનું પૃથક્કરણ કરી, તેના શબ્દો, અર્થો અને શબ્દોને સ્વર-વ્યંજનમાં છૂટા પાડી શકે; પણ તેની નજરે હીરા અને કોલસા એક જ તરવના બનેલા દેખાવાના; એને કવિતા અને વાક્યમયમાં તફાવત નહિ દેખાવાનો.

અર્થાત્ કાવ્યની પરખ કરવા કાવ્યની વાસના જોઈએ; આ વાસના દરેકમાં સરખી તીવ્ર નથી હોતી; પણ તે અબ્યાસથી સંસ્કારી શકાય છે; ઝવેરીની જેમ મહાવરાથી નજર ખેસે છે તેમ કાવ્યોના પરિચયથી વાસના જાગે છે, અને કાવ્ય પારખવામાં તીવ્ર બને છે.

જગતમાં જો એકલાં સાચાં રત્નો જ હોત, અર્થાત્ એકસરખાં તેજસ્વી હોત અથવા રત્નો જેવા દેખાતા પણ રત્નો નહિ એવા કાવ્યના ટુકડા ન હોત તો ઝવેરીને પરખ કરવાની તસદી લેવી ન પડત; તેમ વાક્યમયની સૃષ્ટિમાં કવિતા અને કવિતા જેવું દેખાતું પણ કવિતા નહિ એવું વાક્યમય ન હોત તો કાવ્યની પરખ કરવાની તસદી લેવી ન પડત; અને આ બાબતમાં તો ઝવેરીનું કામ વધારે સહેલું છે; કાવ્યના ટુકડા અને રત્નો સહેલાઈથી પરખાય છે; કલ્પ્યો મોતી અને સાચા મોતી પારખનાર આંખથી પારખે છે, પણ જેઓ નથી પારખી શકતા તેમની મદદે યંત્ર આવે છે. કવિતાની સૃષ્ટિમાં આ બેદ બતાવેલો સહેલો નથી. પણ સહેલો નથી એટલે બેદ નથી અથવા તે પરખાતો નથી એમ નહિ. કાવ્યવાસના એ બેદ સમજે છે પણ ખીંગ પાસે તે સ્વીકારાવતાં તેને મુશ્કેલી આવે છે.

એટલે ઝવેરીની રત્નો પારખવાની ક્રિયાની કવિતા પારખવાની ક્રિયા સાથેની સંમાનતા સમજીએ દૃષ્ટાન્તને આપણે પડતો મૂકવો પડશે; અને એ પ્રશ્ન વિચારવો પડશે કે કાવ્યવાસનાએ કવિતાને ઝોળખવાને અને પારખવાને કઈ લક્ષણો શોધી રાખ્યાં છે? આનો જવાબ આપણાં સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રોએ અને પશ્ચિમનાં કાવ્યશાસ્ત્રોએ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તો પછી તમે કહેશો કે એ જવાબો જાણીએ તો કાવ્યની પરખ ન થઈ શકે? મને લાગે છે કે એકલા એ જવાબો જ જાણતા હોઈએ તો પરખ ન થઈ શકે; આપણી કાવ્યવાસનાને કવિતાનો સીધો પરિચય હોય, અને એ અબ્યાસથી એનું સંવેદન એટલું તીવ્ર થયું હોય કે તેમાં સારા-નરસાના બેદ, ગમતા-અજુગમતાના અભિપ્રાય ઘડાતા હોય તો એ કાવ્યશાસ્ત્રોના જવાબો કવિતા પારખવામાં સાહાય્ય કરે! પણ ઘણી વાર તો આપણી કાવ્યવાસનાની પરખમાં અને આ કાવ્યશાસ્ત્રનાં વિધાનોમાં મેળ ખાતો નથી હોતો તેનું કેમ? આનો જવાબ આપવામાં સાદસ લાગે. પણ જો આપણે એ વાદ રાખીએ કે આ કાવ્યાદિ કલાઓનાં શાસ્ત્રો લક્ષ્યપ્રધાન છે, લક્ષણપ્રધાન નથી તો સાદસ નહિ રહે. આપણે

કાવ્યની ગમે તેટલી ચોક્કસ અને વ્યાપક વ્યાખ્યા બાંધી હોય છતાં કોઈ એવો જ પ્રકાર આપણા ધ્યાનમાં આવે કે જે તે વ્યાખ્યામાં બંધબેસતો ન હોય છતાં આપણી કાવ્યવાસનાને તૃપ્તિ આપતો હોય; તો તે કાવ્યની વ્યાખ્યા બદલવી, તે લક્ષણ સુધારવું, પણ લક્ષ્ય એટલે કે કાવ્યને ફેરો નહિ દેવાય ! અને આ છૂટ આપણે કદાપિ એમ માનીએ કે નૂતન છે, આધુનિક છે, ઈન્કીલાબી છે * પણ એવું કંઈ નથી. શાસ્ત્રદેવે સંગીતરતનાકરમાં આ વિધાન સ્પષ્ટતાથી કર્યું છે. +

આટલા વિચારથી આપના ધ્યાનમાં એ આવ્યું હશે કે અંતે તો કાવ્યની પરખનો આધાર તમારી વાસનાના સંવેદન ઉપર છે, એ શેનાથી તૃપ્ત થાય છે એના ઉપર છે. પણ જો કાવ્યની પરખ આમ કેવળ પિણ્ડે પિણ્ડે ભિન્ન જ હોય તો તેની પરખની કિંમત કંઈ રહેતી નથી; ઝવેરીનું મૂલ્યાંકન ઝવેરી બજારમાં ચાલે નહિ તો એ ઝવેરી નહિ અને એ મૂલ્યાંકન નહિ ! તેમ કવિતામાં પણ તમારી પરખ જો બીજા કોઈ કાવ્ય પારખનારા સ્વીકારે નહિ તો તે પરખ નહિ કહેવાય. આથી જ આપણા સંસ્કૃત વિવેચકો ‘સહૃદય-સંવાદ’ને કવિતાના વિષયમાં છેવટના પ્રમાણ તરીકે ઉલ્લેખે છે. આ ‘સહૃદય-સંવાદ’ સમજવા આપણાં અને પશ્ચિમનાં કાવ્યશાસ્ત્રો અને વિવેચનોના અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે. બીજી રીતે કહીએ તો: આપણી કાવ્યવાસનાને કાવ્યોના પરિચયથી જાગૃત અને ઉત્તેજિત કરી શકાય; પણ એને કેળવી શકાય એ સંવેદનો ઉપર પોતે વિચાર કરી, અને બીજાના એ જાતના વિચારો સાથે સરખાવી; આવી કાવ્યવાસનાની કળવણથી જ ‘સહૃદય-સંવાદ’ શક્ય અને છે; એવો ‘સહૃદય-સંવાદ’ કવિતાની ખાખતમાં હજી સિદ્ધ થયો નથી, એ એ જાતના પ્રયત્નની વિરુદ્ધ દલીલ નથી; એમ તો આપણને મનુષ્યને કોઈ ખાખતમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળ્યું નથી, અને તેથી ‘સંવાદ’ મળ્યો નથી, પણ તેથી જ તે માટે પ્રયત્ન યોગ્ય છે. આપણી કવિતાની પરખમાં આપણને એટલી તો ખાતરી હોવી જોઈએ કે જો આપણે આપણી આખી વાત કહી શકીએ તો બીજા પાસે આપણી રુચિ સ્વીકારાવી શકીએ; આ કાર્યમાં કાવ્યશાસ્ત્રો અને વિવેચનોના અભ્યાસ મદદરૂપ છે. આપણી પરખમાં સંવાદનું તત્ત્વ દાખલ કરવા માટે આવશ્યક છે; આથી આપણે અંગત અનુભવ ગૌણ ચર્ચા જતો નથી. આધાર તરોડે તો આપણે જ અનુભવ રહે છે; એ અનુભવમાં પરિવર્તન થાય ખરું; પણ કાવ્યવાસનાને આઘાત પહોંચાડીને નહિ, તેને વધારે તીવ્ર બનાવીને.

પણ અહીં પ્રશ્ન યશો કે કાવ્યશાસ્ત્રોના અને વિવેચનોના અભ્યાસ જ કાવ્યની પરખ માટે આવશ્યક ગણીએ છીએ તે સંવાદને સ્થાને વિવાદ ઉત્પન્ન નહિ કરે ? એ વિવેચનોમાં જ ક્યાં સંવાદ છે ? જવાબમાં એટલું જ કહીશું કે ભલે સંવાદ ન હોય પણ એ વિવાદ સંવાદને માટે છે; પ્રગતિશીલ સંવાદ બીજા કોઈ રીતે શક્ય નથી. ઊલટું, કાવ્યચર્ચામાં આ વિવાદ જ

* ડૉ. આર્નલ્ડરેકર મુલે revolutionary માટે તાજેતરમાં યાજ્ઞેશ્વર શબ્દ.

+ ચદ્દાલક્ષ્યપ્રધાનાનિ શાસ્ત્રાણ્યેતાનિ મન્વન્તે ।

તત્સાહસ્યવિરુદ્ધ-ચત્તસ્રાલ્લે-નૈયમન્યથા ॥ સં, ૨ અ. ૬ શ્લો. ૩૩૩

ડી. ક. કલિદાસ આ શ્લોક દેશીવિષયક શાસ્ત્રો પંચતને જણાવે છે. દેશ્યમાં જ નવા પ્રયોગો થાય જોઈએ એમાં પ્રશ્ન ઊભો થાય.

કવિતાને જીવતીજગતી રહેવા દે છે. અથવા વધારે ચોક્કસાઈથી કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે મતોનું વૈવિધ્ય એ કવિતાના વૈવિધ્ય અને વ્યાપકતાનું સૂચક છે.

પણ આ ચર્ચા તો કવિતાની પરખની પ્રસ્તાવના થઈ; પરખ કેમ થઈ શકે એ પ્રશ્ન પૂછો તો કહું કે કાવ્ય તરીકે જે રજુ થતું હોય તેનો પાઠ કરો અને તમને શું લાગે છે તેનો વિચાર કરો !

ઉ. ત. આવી પંક્તિ હોય :

હવે તો મેદાને વરતનુ દિસે છે વિચરતી,

અથવા

હવે તો આ આવી સમૌપ શુરુકન્યા કચતણી—

આમાં છંદ બરાબર છે પણ આ પંક્તિઓ છંદમાં હોવાને બદલે ગદ્યમાં હોત તો તેની અસરમાં બહુ ફેર ન પડત.

હવે એ છંદ આખો લઈ પાઠ કરો :

હવે તો મેદાને વરતનુ દિસે છે વિચરતી

વિશેકે સામે, ત્યાં ત્વરિત ચરણોની ગતિ થતી;

રહ્યાં બન્ને બાજુ તરુવર, નાહ કોઈ વચમાં,

આ ત્રણ પંક્તિઓનો પાઠ કરતાં કંઈ વિશેષતા લાગતી નથી. પણ હવે ચોથી પંક્તિ સાંભળો :

વસેહું આવીને પણ સકલ સૌદર્ય કચમાં.

વીજળીના ચમકારાની જેમ કવિતા ચમકે છે, અથવા કહો કે રેતીના રણમાં ઝોચિતો જલપ્રવાહ વહેવા માંડે છે. હવે પૂછો કે પહેલી ત્રણ પંક્તિઓમાં કવિતા નહિ અને છેવટનીમાં કેમ અને છેવટનીનો ચમકાર આખાને કેમ પ્રકાશિત કરે તો એટલું જ કહું કે એ તો એમ જ દેખાય છે; એકમાં કાવ્યવાસના ઉત્તેજિત થાય છે, બીજામાં નથી થતી. આ અનુભવ થયા પછી દલીલો કરવી શક્ય છે.

બીજો દાખલો લઈએ :

રે ! પાનખરન્નતુ આવી પહોંચી અને લીલાંછમ વૃક્ષો કુંઠા જેવાં બનીને જોમાં રહ્યાં છે.

પાનને ખરતાં જોઈને જીવન ક્ષણિક છે એ વિચારે મન બચ નથી બન્યું; પણ પાનનો ઉપયોગ માટે અંત છે એવો આ જીવનનો પણ કોઈ હેતુ માટે અંત હોય !

અથવા આ સાંભળો :

આને કાલિન્દીએ ધ્યાનસ્થ યોગી જેવા અનેક ઉચ્ચ પર્વતોના ખજ ધોયા છે, આને કાલિન્દીએ જગતનો કેટલોય મેલ પોતાના વેગમાં એવી તેને દરિયામાં લુપ્ત કર્યો છે, આને કાલિન્દીએ તટ ઉપરનાં કેટલાંય મેતરોને દુર્ગદ્રૂષ કર્યા છે, આને કાલિન્દીએ કેટલાંય દીવાઓ વદસ્થલ ઉપર ધારણ કર્યા છે—કદાચ તેનો દીવો પણ ધારણ કર્યો છે, પણ “મારો દીવો સૌથી આગળ જઈને સર્વને વિસ્મિત કરશે” એટલે મનોરથ સિદ્ધ થયા દેખાડવા નેટલો સદ્ભાવ ‘કાલિન્દીએ તેના તરફ ખતાઓ નહિ !

જગતમાં પૂરનો હેતુ શો હશે ?

આમાં છંદ નથી પણ છતાં કવિતા જેવું કંઈક છે એમ નથી લાગતું ?

કવિતા માટે છંદ આવશ્યક છે કે નહિ એ ચર્ચાથી તમે પરિચિત હશો. આપણા સંસ્કૃત વિવેચકો આવશ્યક ગણતા નથી, છતાં સંસ્કૃત કવિતા મોટા ભાગે છંદોબદ્ધ છે; અંગ્રેજ

વિવેચકોમાં ઘણાખરા હંદને આવશ્યક ગણે છે; (ઓક્સફર્ડ પ્રોફેસર ગેરેડ જેવા ચર્ચાની ખાતર આવશ્યક ન ગણે એ જુદી વાત.) છતાં હંદ વિનાની રચનામાં અંગ્રેજી કવિતા વિપુલ છે.

કવિતાની શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં હંદ આવશ્યક છે કે નહિ એનો હજી નિર્ણય થયો નથી; પણ કવિતાની પરખમાં હંદ હોય તેથી છેતરાઈશું નહિ, અને હંદ નહિ હોય તો કવિતાને નહિ પારખીએ એમ પણ નહિ; અને હંદમાં કવિતા હશે તો હંદનો આનંદ લેવાની ના પણ નહિ પાડીએ.

કવિતાની પરખમાં કાવ્યશાસ્ત્રો જેને દોષો કહે છે તેનો ખુબી જીણવટથી અભ્યાસ કરવા જેવો છે; અને છતાં એ દોષોના જ્ઞાનથી આપણી નજર એટલી બધી ધેરી ન થઈ જતી જોઈએ કે દોષોની સાથે શુભોનો વાસ હોય તે નજરમાં આવે જ નહિ. આવી દોષો ઉપર નજર રાખતી કવિતાની પરખ શાસ્ત્રીય હોય પણ તે સાચી ન હોય.

ઉ. ત.

આથે જામાં તટધુમસ જેમાં દુમો નોંદ સેવે,
વચ્ચે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતાં રાગત રેવા સુહાવે;
જાયાંનીયાં સ્તનધડકમાં હાલતાં સુમ્ત વારિ,
તેમાં ધીમે તલ સમ પડે જાપડે નાચ મ્હારી.
માથે, જાણે નિજ નિરખતાં નમ કાન્તિ કહાપિ,
જાગે સુષ્ટિ, કુસુમવસને તેથી જ્યોતસ્ના લપાતી;
ને ખોટલાં કમલ મહીં બન્ધાઈ શૌદ્ધ્ય-ઘેલો,
ડાલે લોઈ અભિ મૃદુ પદે, વાય આ વાયુ તેવો.
ત્યાં સૂતેલો લવું નવલ અર્ધા અનાયાસછન્દ,
કે ડોલનતી ગતિ પર સજ્જત ધીનના તાર મન્દ;
તેમાં ક્યાંથી—રજનિહરથી, નર્મદા-નીરમાંથી,
સ્વર્ગગાની રજતરંગ કે વાદળી ફેનમાંથી—
પુષ્પે પાને વિમલ હિમમોતી સરે તેમ છાની,
ખાની મોડી લર ભોળવતી નીતરે શી, સેહેની ?

આમાં હંદમાં વતિલેગ છે; એ મને ખાટકે છે, હું એને દોષ માનું છું; પણ એટલા માટે એનો આસ્વાદ ન લઉં તો ગેરલાલ મને પોતાને જ છે એટલે એની કવિતા તરીકે પરખ કરું. છતાં દષ્ટીને!

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन ।

એવો આગ્રહ રાખું; પણ ચિત્ર (કાદ) જેવો દોષ ન હોય તો ખીજ દોષોથી મુંઝવે વપુને ફલેગ ન મારું.

કવિતાની પરખમાં ઘણી પાર એ પ્રશ્ન થાય છે કે કવિતાનું તત્ત્વ તેના શબ્દમાં છે કે અર્થમાં ? આપણા સંસ્કૃત વિવેચકોમાં આ બાબતમાં સ્પષ્ટ મતભેદ છે. પ્રાચીનો—લામહ, દણ્ડો અને વામન તથા અર્વાચીન પણ્ડિતરાજ જગન્નાથ શબ્દને મહત્ત્વ આપનારા છે; આનંદવર્ધન, અભિનવ શુભપાદ આદિ અર્થને મહત્ત્વ આપનારા છે. આ બાબતમાં મમ્મટનો મત છે કે શબ્દાર્થો કાવ્યમ્ ન શબ્દ ન અર્થ પણ એ બંનેનું દ્વન્દ્વ તે કાવ્ય, આવી

જ. ચર્ચા પ્રો. બ્રેડલે, અને પ્રો. સેલિનકાર્ટના ઓકસફર્ડ લાપણોમાં જોશો. શબ્દ અને અર્થ એક બીજામાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ સમાવી દઈ ઉત્તમ કવિતામાં એકાકાર થાય છે. પણ કવિતાની પરખમાં એકલી ઉત્તમ કવિતા જ આવે છે એમ નહિ; ઉત્તમ ન હોય તેને કવિતા જ ન ગણે એવો આગ્રહ શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં રાખવો હોય તો રખાય પણ કવિતાની પરખમાં એવો આગ્રહ અસ્થાને ગણાશે. ‘ગીતગોવિંદ’ની મધુર કોમલ કાન્ત પદાવલી, કે જગન્નાથનું શબ્દપ્રભુત્વ, કે ટેનિસનની સફાઈ અથવા ન્હાનાલાલનો વાગ્વૈભવ એ એકલાંની પણ કાવ્યપરખ થાય; અથવા નારિયેળના ગર્ભમાં રહેલી ભારવિની કવિતા કે આહિર્નિગના કાવ્ય-ખડક, દોકારની ભારે પગલે ચાલતી કવિતા-હાથણી ! આ ગદ્યાની જંદર હોય ત્યાં બાહ્યરૂપની ઉપેક્ષા કરી કવિતા-પરખ કરવી પડશે.

આવા અનેક મતભેદો હોવા છતાં કવિતાનું એક નિયામક લક્ષણ દેખાય છે, અને તે એ કે એ આનંદપર્યવસાયી છે; એ આનંદનું સ્વરૂપ અહીં ચર્ચા શકું એમ નથી; પણ આપણા વ્યવહારના અર્થમાં એ ‘આનંદ’ નથી એટલું તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. જીવનમાં બધી લાગણીઓ આનંદ આપનારી નથી, જ્યારે કાવ્યરૂપ પામેલી બધી લાગણીઓ આનંદ આપનારી છે. તેમાં

‘યાકયા આવડું બેરીથી ? નહિ નહીં મારી સ્મૃતિને કહું.’

એના હાસ્યને,

ફરવે જગના જખ્ખો, આદર્શીને પૂરાં કરે
ચલાવે સૃષ્ટિનો તાંત્ર, ધન્ય તે નવયૌવન.

ના ઉત્સાહને, અને

પીળાં કરેણ ફૂલની ધરી માલ કંઠે
ને સુદૃઢી ધરી શી સોરઠી લોખંડીની
સૌભાગ્યનાં સકલ ચિન્હ કરાલ દિસે
અંગાંગમાં ભબૂકતો પણ અગ્નિ ભાસે.

એવા રૌદ્રભાવને, અને

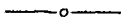
આનંદસિન્ધુ આમંત્રે સ્વયં હસ્ત ઉછાળતો,
રંગબેરંગી ઝારીનાં મોતીઓ વરસાવતો
નહિ માર્ગ નહિ કેડી, દ્વાર કે દરવાન ના
જ્યાં હો ત્યાંથી અંહી આવો પાડ કે અહેસાન ના

જેવા અદ્ભુતભાવને, તેમ જ

વેણીમાં ગૂંચવાંતાં, કુસુમતહિ રહ્યાં અર્પવા અંજલિથી

જેવા કરુણભાવને સ્થાન છે.

આ આનંદના અનુભવને અભિનવ ગુપ્તપાદાચાર્યે જ્ઞાનાનંદથી જ અવર સ્થાન આપ્યું છે. જ્ઞાનાનંદ આપણને મળે ત્યારે ખરો, પણ કાવ્યાનંદ તો પરખ હોય તો સુલભ છે ! આપણા ગુજરાતી વાહુમયમાં આવી કવિતાની પરખ કરવાની પૂરતી સામગ્રી છે; છતાં કૂપમંદુક ન બનતાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કવિતાના પરિચયથી પણ કવિતાની પરખ કરતાં શીખવું આવશ્યક છે.*

મનોવિહાર

'શારદ'

જન્માન્તરવાદ અને કર્મવાદ—એ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનાં અને સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. જગતમાં નજરે આવતી, વ્યક્તિ કે સમાજના પ્રયાસોથી પર એવી, મહજ વિષમતાઓનું બુદ્ધિને સંતોષે એવું નિરાકરણ તો કર્મવાદ અને જન્માન્તરવાદ જ આપે છે. કારણ કે 'કરે તેવું પામે : વાવે તેવું લણે' એ ઉક્તિમાં જે નિષ્પક્ષપાત તટસ્થ કાર્યકારણ સમ્બન્ધ બીજાનું છે તેનો જ વ્યાપક વિનિયોગ આ વાદમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેથી તર્કવૃષ્ટિ હોવાને કારણે આ વાદ જેમ માનવબુદ્ધિને સંતોષે છે તેમ નિષ્પક્ષપાત અને તટસ્થ હોવાને કારણે માનવહૃદયને સંતોષે છે.

કોઈ પણ કર્મ ફલ આપ્યા વિના રહે નહિ-રહી શકે નહિ. ફલ આપતું એ કર્મનો સ્વભાવ જ છે. તેથી પોતે કરેલાં કર્મના ફલનો ઉપભોગ કર્તાએ કર્યો જ છૂટકો. કર્મમાત્રની ત્રણ અવસ્થા મંભવે છે: અમુક કર્મ ઉત્પન્ન થતું, અસ્તિત્વમાં આવતું હોય તે વેળાની દશા, જેનો પારિભાષિક પર્યાય ક્રિયમાળ કર્મ છે. ક્રિયમાળ દશાનો અન્ત આવે, અર્થાત્ કર્મ નિષ્પન્ન થઈ જાય, પરિનિશ્ચિત થઈ રહે કે તત્કાલ એ સામાન્ય રીતે 'ફલ આપવામાં પ્રવૃત્ત નથી થતું. આવો વિલમ્બ થવાનું કારણ બીજાં તત્ત્વો કરાચેલાં કર્યો જે હજી સુધી ફલ આપવાની સ્થિતિમાં ન આવી શક્યાં હોય, કે એવા બીજા અન્તરાયો હોય. તેથી નિષ્પત્તિ પામેલાં, ક્રિયમાળ દશાની અવધિએ આવી પહોંચેલાં કર્મને 'શોભતું' પડે છે. આ દશામાં રહેલું કર્મ સચિત કહેવાય છે. આવાં સચિત કર્મોમાંથી એક પછી એક કર્મ પોતાનો વારો આવે ત્યારે ફલ આપતું થાય છે. આ રીતે જે કર્મનું ફલ ભોગવવાનું શરુ થઈ ગયું હોય તે 'કર્મ પ્રારંભ' કહેવાય છે. ક્યું કર્મ કયા કર્મ પછી કયારે ફલ આપતું થશે એ વિષયમાં નિયામક તત્ત્વ સામાન્ય રીતે તો આનુપૂર્વ ગણી શકાય. છતાં કોઈ કર્મ સારું કે નરસું-અસુગ્રહ કે ઉત્કટ હોય તો તેનું ફલ, વ્યવહારમાં બને છે તે પ્રમાણે, તત્કાલ વિલમ્બ વિના ભોગવતું પડે.

હવે આ નોંધનો મુદ્દો સ્પર્શે. રહુવંશના આઠમા સર્ગનું અધ્યાપન ચાલતું હતું. ઇન્દુમતી માટે શોક કરતા અજને વસિષ્ઠ ઋષિ આશ્વાસન-સંદેશ મોકલે છે. તેમાં તત્ત્વદષ્ટિ રહુ કરતાં ઋષિ કહે છે: રુદતા કુત એવ સા પુનર્મવતાનાનુસૃતાપિ ભ્યયતે । પરલોકનુયાં સ્વકર્મભિર્ગતયો મિત્રપયા હિ દેહિનામ્ ॥ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધના રહસ્યનું વિવરણ કરતાં 'કર્મવાદ' અને તેના ઉપર અવલમ્બી રહેલા જન્માન્તર-લોકાન્તરવાદની સમજણ આપી કાદમ્બરી માંથી ચદેત્તવદનુમરણં નામ તદતિનિષ્કલમ્ ઇત્યાદિ સમાનાર્થ વાક્યો અવતારીને એ રહસ્યને સમર્થિત કર્યું. અને કર્મની શૃંખલા કેવી અપરિહાર્ય છે એ સમગ્રાવતાં ઉમેર્યું કે કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના-ગમે તેટલા વહાલા-સ્વજનની પાછળ બીજા જ ક્ષણે મરે તો પણ એ લોકાન્તરગત સ્વજનનો મેળાપ ન પામે, એટલું નહિ, પણ બે વ્યક્તિઓ સમાન ક્ષણે જ

અવસાન પામે તો પણ મરણ પછી એક બીજાને સહચાર ન પામે (એક અપવાદ શિવાય); પોતપોતાના પ્રારબ્ધાનુસાર એ વ્યક્તિઓની ગતિ ભિન્નભિન્ન રહેવાની જ.

એક ભાષ્ટને આ ગણ ન ઊતર્યું. કર્મનું ફલ ભોગ્યે જ છૂટકો એટલું સ્વીકારવા છતાં એ ભાષ્ટ એક જ ક્ષણે એ વ્યક્તિઓ અવસાન પામે તો પણ પરલોકમાં સાથે કેમ ન રહે એ પ્રશ્નમાં ચૂંચવાયા. મેં સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો: કોઈ સમાનાંશ પ્રારબ્ધના બળથી એ વ્યક્તિઓ સંગા તરીકે કે મિત્ર તરીકે આ જીવનમાં પરસ્પર સહચાર સેવે; પણ એ પ્રારબ્ધ ઉપ-ભોગથી ઉપક્ષીણ થયા પછી, દરેકની ઔર્ધ્વદૈદિક ગતિ સ્વકર્માનુસાર થતી હોવાથી, એ સહચાર ચાલુ ન રહે એ દેખીતું છે. ઉદાહરણ લઈએ: ધડિયાળના યન્ત્રમાં ઘણાં ચક્રો પોતપોતાની ધરી ઉપર ફરતાં રહે છે. અમુક સંજોગમાં કોઈ એ ચક્રના અમુક એ દાંતા એકબીજાને સ્પર્શે છે; અર્થે એ સંજોગ પૂરા થતાં પોતપોતાના વર્તુલમાં ફર્યા કરે છે. તે જ પ્રમાણે વ્યક્તિઓ સ્વકર્માનુસાર પોતાનું વર્તુળ ઉપરથાપિત કરે છે અને એ વર્તુલના કોઈ પ્રદેશમાં એક બીજાના સ્પર્શમાં-સહવાસમાં-આવે છે. પણ એ સહવાસ સનાતન ન રહી શકે એ સ્પષ્ટ છે.

એ ભાઈ સંતોષ પામ્યા હોય એમ એ વેળા તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી મને જણાયું: પણ મને પૂરતો સંતોષ ન થયો. આ વિષયની ધૂનમાં જ હું ઘેર જવા નીકળ્યો. મરીન લાઇન્સ સ્ટેશનમાં દાખલ થયો ત્યાં મારા મામાના પુત્રને જોયા. એ પણ ગ્રાન્ટરોડ રહે છે. ત્યારે તે દવાખાનેથી થર તરફ વળતા હતા. અમે મળ્યા. ટ્રેન આવી, તેમાં અમે ચઢ્યા—અને ગ્રાન્ટરોડ પહોંચ્યા. ટ્રેનમાંથી ઊતરીને સ્ટેશનમાંથી બહાર પણ સાથે નીકળ્યા. જાનેને સ્ટેશનનો પૂલ ચઢીને પેલી મેર જવાનું હતું—મારે ડાબી બાજુ, તેને જમણી. પૂલ પણ બેવડો છે તેથી બહાર નીકળતાં વેંત અમે છૂટા પડ્યા અને પૂલ ઉપર ચઢીને પોતપોતાને ઘેર ગયા.

આ પ્રસંગ મને બહુ જ સૂચક થઈ પડ્યો. વળતે દિવસ પેલા ભાષ્ટને બોલાવીને એ પ્રસંગ રજુ કરી મેં સ્ફોટ કર્યો: જુઓ, સ્ટેશનના દ્વારમાં દાખલ થવું તેને જન્મ લેખીએ, અને દ્વારમાંથી બહાર નીકળવું તેને મરણ લેખીએ; તો હું મારા મામાના પુત્ર કરતાં મોડો જન્મ્યો કહેવાઉં. એ ભાઈ સ્ટેશનમાં એ જ સમયે આવ્યા હતા તેનું કારણ તેના ધધાનો પ્રકાર કહો કે કર્મ કહો; પારિભાષિક પદ યોજીએ તો પ્રારબ્ધ કહેવાય. એ ભાઈ સ્ટેશને આવવા નીકળ્યા હશે ત્યારે ઘેર જવાના ધરિદાથી નીકળ્યા હશે—આ પ્રમાણે તેનું કોઈ પ્રારબ્ધ નિશ્ચિત ફલ આપવામાં પ્રવૃત્ત થયેલું. હું નીકળ્યો ત્યારે મારું પ્રારબ્ધ પણ મને ઘેર લઈ જવાનું હતું. પ્રારબ્ધની આ ફલપ્રવૃત્તિ અમને જાનેને સંજોગવશાત્ એક જ સમયે સ્ટેશનમાં લઈ આવી—અમે ‘જન્મ્યા’ (હું મોડો, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે). સ્ટેશનમાં સાથે ઊભા, વાતચીત કરી, ટ્રેનમાં સાથે ચઢ્યા—આ પ્રમાણે ‘જીવન’ જીવવા લાગ્યા. ચર્ચારોડ આવ્યું અને ગયું. આ ‘જીવન’ દરમિયાન અમારા પ્રારબ્ધના દોરાની દડી ઉકેલાયાં કરતી હતી. ગ્રાન્ટરોડ આવ્યું. અમે ટ્રેનમાંથી ઊતર્યા અને સ્ટેશનમાંથી સાથે જ બહાર નીકળ્યા અને તે પણ એક સમાન ક્ષણે. પણ ત્યાંથી જ અમારા માર્ગ પૂર્વનિશ્ચિત પ્રારબ્ધાનુસાર જુદા પડ્યા. હું ગયો ડાબી બાજુ, અને એ જમણી બાજુ.

આ વિવરણથી એ ભાષ્ટના મોં ઉપર મૂંઝવણ દૂર થઈ છે એમ સૂચવતી પ્રસન્નતા દેખાઈ. મને પણ સંતોષ થયો.

ભગવદ્ગીતાનું અધ્યયન

દત્તાત્રેય ઘાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ભગવદ્ગીતાનું જીવન પ્રત્યેનું જે વલણ છે તે સમજી લીધા વગર અને એનો સ્વીકાર કર્યા વગર ભગવદ્ગીતાનો સંદેશો જીવનમાં સુતારવાની વાત મિથ્યા છે. ગીતા પ્રત્યે અમારો પૂજ્યભાવ છે, ગીતાવાચનથી મન સુન્નત થાય છે, પણ ગીતામાં આવેલા બધા જ સિદ્ધાંતો અમને માન્ય છે એમ નથી, એમ કહેનારા લોકો એટલું નથી સમજતા કે ગીતાનો સંદેશો એ સારા સારા સિદ્ધાંતોનો ખીચડો નથી; પણ એક જ ખીજમાંથી એમ અસંખ્ય શાખા-પ્રશાખાઓ નીકળે છે, તેમ એક મૂળમૂત સિદ્ધાંતમાંથી એની મેળે ફલિત થતા સિદ્ધાંત-સુપસિદ્ધાંતનું એક જીવંત વૃક્ષ છે.

ગીતામાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર એકરૂપે વણેલાં છે, તેથી ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં ગીતાનું અધ્યાત્મ પરાવાયેલું જોવું આવશ્યક છે.

ગીતામાં સુખ્યત્વે દૈવી સંપત્ત અને આસુરી સંપત્ત વચ્ચેનો સનાતન ઝગડો બતાવેલો છે. દૈવી સંપત્ત આત્માર્થો છે, અને આસુરી સંપત્ત મોઘૈશ્વર્યપ્રસક્ત છે; તેથી પ્રથમ આત્માને ઓળખો, આત્માને ગૂંઝળાવનાર વિષયો પર વિજય મેળવો, વિષયોએ આગળ કરેલી સુખ-દુઃખની કસોટીને ફેંકી દો, ત્રિશુણોનું રહસ્ય જાણી સત્ત્વ શુણ્ કેળવો અને અંતે ત્રણે શુણ્થી પર જઓને બધી જાતની આસક્તિ છોડી યતાર્થ કર્તવ્યકર્મ કરી અમૃતરૂપી શાંતિ મેળવો, એ ગીતાનો સુપદેશ છે. ઓશ્વરને શરણુ જમી, ઓશ્વરની ભક્તિ કરી, જીવનસર્વસ્વ ઓશ્વરને અર્પણુ કર્યા વગર સાધના અથવા પ્રગતિ અશક્ય છે, એ પણ ગીતાએ બતાવ્યું છે.

સમાજશાસ્ત્રમાં ગીતાએ સ્વધર્મપાલન, શ્રેયોનું અનુસરણુ, લોકસંમરહ, સર્વભૂતહિત-સાધન અને જ્ઞાનદાન એ વસ્તુને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. સુચનીયભાવને સ્થાન ન જ રહેતું જોશીએ, એ પણ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું છે.

*

*

*

જીવનમાં સુખ અને દુઃખ બંનેએ મળીને લગભગ બધી જગ્યા રોકી છે. એમાં સુખનો મોહ મયાનંક છે. સુખ જીવનને પ્રમાદી અને છીછરું કરી મૂકે છે. સુખનો આરામ ક્ષણિક હોય છે, તે સંકલ્પને હીન બનાવે છે તથા અિન્દ્રિયો અને તેમના વિષયો સાથે તન-મય કરી મૂકે છે. સુખ મોટે ભાગે પ્રગતિનું વિરોધી છે.

દુઃખ તેટલું ત્યાજ્ય એ કસોટી પણ ખોટી છે. સૂક્ષ્મદુઃખ આપણને જીવનના સૂઝાણ-નો અનુભવ કરાવે છે, જીવનમાં જાગૃતિ આણે છે. દુઃખના વેગ આગળ દબાઓ ન જમીએ તો દુઃખ પરમ સંખ્યા છે. પણ દુઃખની દોરવણી પાછળ જવાય નહિ. દુઃખ દુઃખ છે એટલા માટે એ ત્યાજ્ય છે એ સિદ્ધાંત એટલો ખોટો છે, તેટલો જ દુઃખ દુઃખ છે એટલા માટે એને જ વળગો એ સિદ્ધાંત પણ ખોટો છે. એની પાછળ મનની વિકૃતિ જ રહેલી છે. સુખદુઃખ પ્રત્યે સામાન્યતઃ અદાસીન ભાવ જ રાખવો ઘટે છે. કેળવણીના સાધન તરીકે બંનેનો

અપયોગ છે, પણ એ તટસ્થભાવે વપરાય તો જ. મુખના રસિયા અથવા દુઃખના મોગ થકી પડેલા લોકો કેળવણીમાં જોડીતી શાસ્ત્રીય તટસ્થતા ધારણુ કરી નથી શકતા.

આ તટસ્થતા જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં જેટલી જરૂરી છે, તેટલી જ કર્મકુશળતા કેળવવામાં જરૂરી છે. મગવદ્મકિતના અુદય માટે પણ એ તાટસ્થ્ય એટલું જ આવશ્યક છે. આત્મા સૌથી મોટો છે, એ કશાથી દબાયો ન જાય એ જોવાની દરેકની ફરજ છે એટલું જો આપણે સમજીએ, તો તાટસ્થ્ય કેળવવામાં ઘણો મદદ થાય.

અધ્યાય ૧૯૯

આ પહેલા અધ્યાય અુપર મેં બેત્રણ વાર નોંધો લખાવી છે એટલે ફરી અહીં નથી લખાવતો. આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રને માટે મદામારતકારે અતીન્દ્રિયદર્શી સંજય જેવો યુદ્ધનો ખબર-પત્રો તૈયાર કરી મજાનો રસ જમાવ્યો છે. એ દરબારમાં બેઠો બેઠો કુરુક્ષેત્ર પર ચાલેલું વધું જોડી સાંભળી સમજી શકે છે.

અર્જુન અને દુર્યોધનનો સ્વભાવભેદ સ્પષ્ટ દેખાય છે. અર્જુન દૈવી સંપત્તિ માટે ઝગમગાય છે. મન્યુદુમ્ન દુર્યોધન આજ્ઞા કરતાં જ જાણે; એ 'મદર્થ'ની વાતો કરવા લાગ્યો એટલે દ્રોણાચર્યે તો ઠંડા જ રહ્યા. મીઠમપિતામહ પીઠ અને વફાદાર સેવક : રાજાને જે આપવું જોડીએ તે વધું આપવા તૈયાર; પણ રાજા કંઠી થોડો એનો હૃદયસ્વાગી બની શકે ? શ્રીકૃષ્ણે મીઠમના હૃદયનું સ્વામિત્વ મેળવ્યું હતું અને પાંડવોએ એમના આશીર્વાદ પણ મેળવ્યા હતા. બાકી રહી વફાદાર સેવા અને સલાહ. સેવામાં તો મીઠમ કશી મણા રાખે, તેવા હતા જ નહિ, અને સલાહની દુર્યોધનને પડી ન હતી. મીઠમની સ્થિતિ કેટલી વિચિત્ર !

દુર્યોધનને બંને સેનાના વ્યૂહ, તેમની શક્તિ, જય વિશેની ખાતરી અને વ્યવસ્થાની દૃઢતા અિત્યાદીની જ પડી હતી. જ્યારે અર્જુનને 'મદર્થ'ને ઠેકાણે 'યેષામ્ અર્થ'ની એટલે કે બાંધવોના સુત્કર્ષની જ ચિંતા હતી. એને, આ યુદ્ધ ધર્મ છે કે નહિ, સર્ગાસંબંધીઓને અને ગુરુઓને મારીને લાભ શો, એવા એવા ધર્મસંકટના વિચારો આવતા હતા. નત્ર યહો એણે પોતાની મનોવ્યથા પોતાના જીવન-સારથિ આગળ શિષ્યભાવે રજૂ કરી. પાંડવોના હૃદયે કૌરવોના હૃદયને ચીરો નાંખે તેવો હતો; છતાં એમનો વીરધર્મ મંમદ યહોને શાકામિથી નાળી રહ્યો હતો. નરોત્તમ અર્જુનના ગુરુએ એનો ચિંતામાર હળવો કર્યો અને એને, અને એની મારફતે દુનિયાને જીવનરહસ્ય આપી દીધું : હૃદયગત તેમ જ સમાજગત સનાતન સંગ્રામનું રહસ્ય એ વાટે દુનિયાને આપી દીધું. જનતાને કૃતાર્થ કરી.

અર્જુન જેટલો સર્ગાસંબંધીઓને વિચાર કરતો હતો તેટલો જ સમાજહિતનો પણ વિચાર કરતો હતો. સમાજનો અધઃપાત ન થાય, કુલધર્મ અને જાતિધર્મ ફરી ન જાય એની એને અિતેજારી હતી. યુદ્ધવિમુખ કરનાર defeatismની વૃત્તિથી પણ એ ઘેરાયો. અને અતે કૃષ્ણ અુપર બધો માર મૂકી ન લડવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો. અજ્ઞાની મને પાપમાં રાખે, જ્ઞાનીએ ધર્મપાલન કરતાં વિનાશને પણ સ્વીકારવો જોડીએ, અને પોતાના જ્ઞાનને વફાદાર રહી હોમાડી જવું જોડીએ, એવા વિચારથી એણે શત્રુસંન્યાસ ધારણુ કર્યો. સ્વજનનિષ્ઠા આના કરતાં વધારે કયાં દેખાય ?

આવા સુંદર ઐતિહાસિક પ્રસંગને ધાર્મિક રૂપક બનાવી આપણે આખું વાતાવરણ ફેરવી નાંખ્યું છે. પ્રસંગ અદિતીય હતો - અનેરો હતો; રૂપક થતાં વેત તે સર્વાનુભૂત - સનાતન બન્યો.

એની આકર્ષકતા જરૂર ઓછી થતી પણ વ્યાપકતા વધી. વ્યાસને પહેલાં જ અધ્યાયમાં એ અંસર પાડવી ન હતી. એણે તો ઐતિહાસિક વાતાવરણ આવાદ જાળવ્યું છે. પણ એ વાતાવરણ જાળવવામાં જેટલી કુશળતા વાપરી છે, તેટલી જ કુશળતાથી વીજા અધ્યાયના અગિયારમાં શ્લોકથી એ વધુ વાતાવરણ એણે ઘેરો કાઢ્યું છે. અને તે રણસેન, તે ભારતવીર, અઢાર અક્ષૌહિણી સેના, અને અર્જુનનો શરીરને સૂકવનારો વિપાદ વધુ એક ક્ષણમાં એણે પાંચ છે, અને એને ઠેકાણે સર્વવ્યાપી અને અવિનાશી આત્માનું વિજયગીત (anthem) શરૂ થાય છે.

ભારતીય યુદ્ધનો પ્રસંગ કેટલો મન્ય! પણ તે ધરતી ઉપર આત્મતરત્તની મન્યતા, પુનર્જન્મની વિશાળતા, સ્વધર્મની સાર્વભૌમતા, યોગની પરમશાંતિ જ્ઞાપી પડવાને બદલે વધારે ભૂદાવદાર દેખાય છે - દીપી ઊઠે છે, અને જાણે મૌલિક યુદ્ધ આગળ આ કેવળ તરત્તો પૂરતી અસર ન કરે એ ખાતર અગિયારમાં અધ્યાયમાં વિશ્વદર્શનનો અઘોર ચિતાર ભૂમો કરી, મનુષ્યસૃષ્ટિમાં કોઈ કવિએ નહિ કષ્ટેસો એવો સુદાત રસ જમાવ્યો છે. મિસ્ટનનો શેતાન મન્ય છે, વાલ્મીકીના રાવણ અને કુમકણ્યુ સુતું છે, પુરાણકારોનું સમુદ્રમંથન આ વિશ્વ કરતાં મોટું છે, પણ મંગલદગીતાનું વિશ્વરૂપદર્શન તો કષ્ટનાશકિતને પણ ઓળંગી જાય છે.

*

*

*

કુરુક્ષેત્રનું નામ લેતાં વેન જ પરશુરામે મરી કાઢેલાં લોહીનાં કૂડાં વાદ આવે છે. એ કુરુક્ષેત્ર ઉપર ધર્માત્માઓ પણ ધર્મ મૂલી જાય. એવે ઠેકાણે જનના માટે જીવનધર્મનો નિર્ણય થયો એ કેટલું આશ્ચર્ય !

મલમલાને પણ જે પ્રસંગ દત્તાવી દે છે, ત્યાં નરસેથ હૃદયમંથન દ્વારા જીવનનું પરમ રહસ્ય પામે છે. અને પ્રત્યક્ષ નારાયણ જ નરોત્તમ પર અનુમૂલ કરવા તૈયાર થાય, ત્યારે તો સાર્વભૌમ સનાતન ધર્મ પ્રગટ થવા વગર કેમ રહે ? એ સાર્વભૌમ સનાતન ધર્મ તે આ યુદ્ધગીતા.

અધ્યાય ૨ જો

ગીતાના શ્લોકોના કમ ફેરવી વિષય પરત્વે નવી રચના કરવાના એક ને પ્રયત્નો મેં જોયા છે. એ પ્રયત્નો બહુ સુંદર નથી થયા, પણ વિશેષ પ્રયત્ને કઠીક કરી ચકાવ ખરું. પણ પછી એ આટલો સ્વાભાવિક સંવાદ નહિ રહે. પણ વીજી એક વસ્તુ કરવા જેવી છે. સાતસો શ્લોકોનો કમ એ ને એ જ રાખી કેટલાક અધ્યાયોના કકડા કરવા પડશે અને અધ્યાય પરત્વે નવાં નામો રાખવાં પડશે. દા. ત. યુધિષ્ઠિરવિભાગયોગ એ ચૌદમો અધ્યાય વીશ શ્લોકોનો જ જો રાખ્યો હોય, અને ત્યારપછીના સાત શ્લોકોનો યુધાત્મીયોગ બનાવ્યો હોય, તો એ વધારે સુંદર બને.

વીજા અધ્યાયમાં પણ આડત્રીસ શ્લોક સુધી જ સાંખ્યયોગ ગણી, પછીના અધ્યાય શુદો પાડ્યો હોત અને ચોપનમાં શ્લોકથી રિધતપ્રત્યયોગ બનાવ્યો હોત, તો વધારે સગવડ થાત. મહાભારતયુદ્ધ અઢાર દિવસનું, સેના અઢાર અક્ષૌહિણી, મહાભારતનાં પર્વો અઢાર, એ સંખ્યાની જાદુમાં તથાથી ગીતાના પણ અઢાર અધ્યાય બનાવ્યા હોય તો એ મોઢ છાડી દેવો જોડોએ. આ નેધો પૂરી થશે ત્યારે ગીતાના સ્વાભાવિક વિભાગો કેટલા પડે છે અને દરેકનું નામ શું, એ નક્કી કરવાનું છે.

પહેલા અધ્યાય પચીસ શ્લોકોનો જ વને. એનું નામ પ્રારંભયોગ અથવા દર્શનયોગ, પછી રખાય. છવીસમા શ્લોકથી અર્જુનવિપાદ શરૂ થાય છે તે પહેલા અધ્યાયના અંત સુધી. અથવા બીજા અધ્યાયના (નવ) શ્લોકો પછી એ અર્જુનવિપાદના ગણી લેવા. કેમકે અહીં સુધી અર્જુનનો વિપાદ વધતો જ જાય છે. બીજો રસ્તો પણ છે. પહેલા ૧૯ શ્લોકો છોડી દબી અથવા વ્યવસ્થિતાનુથી જ મંગળાચરણ માનવું.

અર્જુન જે વૃત્તિને પ્રપચ્ચત્વી ધર્મવૃત્તિ ગણે છે, તેને મગવાન હૃદયદૌર્બલ્ય તરોકે ઓળખાવે છે. અને સ્વજનહત્યામાં જ્યાં અર્જુન પાપ જુએ છે, ત્યાં મગવાન કહે છે કે વિચાર કરીશ તો કોઝી મારતુંય નથી અને કોઝી મરતુંય નથી. દેહ તો નશ્વર છે અને આત્મા અવિનાશી છે. તેથી તારે મૃતમાત્રને વિશે શોક કરવો ઘટતો નથી.

આ દલીલ કેટલી મયાનક છે ? આને સ્વીકારીએ તો પછી અહિંસાધર્મનો અર્થ કેટલો રહ્યો ?

આમાં “આત્મગ્તાન”નો કેમ નથી દેખાતો ? કોલસો અને હીરા રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એક જ વસ્તુ છે, માટે હીરાનો કશો વિચાર ન કર, એમ કોઝી રસાયનશાસ્ત્રી કહે, તો તેની વાત સાચી હોવા છતાં એની આપણા આચરણ ઉપર કેટલી અસર થવાની હતી ? સમાનમાત્રે અને પદાર્થોનો કોણ વિનિમય કરવા તૈયાર થાય ?

“સ્વજનની” દલીલ જો અસ્થાને ગણાય, તો “સ્વધર્મની” દલીલ કેટલે દરજ્જે બંધ બેસતી ગણાય ? અને અઠારમા અધ્યાયમાં જે “સ્વકર્મનો” મુદર સિદ્ધાંત આપ્યો છે, એને પણ સાંચ નહિ આવે ?

અધ્યાય બીજો, શ્લોક પાંચમામાં^૧ દલીલ આ પ્રમાણે હશે એમ લાગે છે, કે મારા ગુરુઝી મહાનુભાવ છે, એમને ન મારતાં ક્ષત્રિયધર્મ છોડી સંન્યાસીની પેઠે મૈત્રેય મક્ષોને જીવવું સારું એમ માનવામાં પણ દોષ દેખાય છે; અને ગુરુઝી અર્થકામ થયેલા છે માટે ગુરુ મટી ગયા છે એમ સમજીને દયાધર્મ અને શિષ્યધર્મ મૂલી જઓ સોહીથી ખરડાયેલા મોગ પોતે મોગવવા તૈયાર થવું^૨ એમાં પણ દોષ દેખાય છે. દબે અહીં કયો ધર્મ સેવવો એ મુશ્કેલી છે. નંને રીતે પોતાને

૧ ત્વમાત્માર્હાં યયં દન્તું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વર્થાપવાન્ ॥

સ્વજનં દિ કયં હસ્યા મુણિનઃ સ્થાન માધવ ॥ (અ. ૧, શ્લો. ૩૭)

૨ સ્વધર્મમપિ ચાવેશ્ય ન વિકમ્પિતમર્હસિ ॥

ધર્મ્યાંસિ યુદ્ધાદ્યેષ્યોઽન્વરક્ષત્રિયરથ ન વિશતે ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૩૧)

૩ સ્વં સ્વં કર્મન્યમિરતઃ સંતિદિ લભતે નરઃ ॥

સ્વકર્મનિરતઃ સિદિ યથા વિન્દતિ તત્તુ ॥

યતઃ પ્રવૃત્તિર્મતાનાં યેમ તવેન્દિ તત્તમ્ ॥

સ્વકર્મના તમન્દર્થં સિદિ વિન્દતિ માનવઃ ॥ (અ. ૧૮, શ્લો. ૪૫-૪૬)

૪ મુરંદહતા દિ મહાનુભાવાન્ પ્રેયો મોક્ષે મૈશ્યમરીદ લોકે ॥

દુરવાર્થજ્ઞાનામ્ મુરંદિદ મુંત્રીય મોગાન્ રુપિરદિધ્યાન્ ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૫)

હાથે અધર્મ જ યશો એ બીકે અર્જુનમાં કાર્પણ્ય આવી ગયું છે. એને પોતાના ધર્મનો ખ્યાલ નથી આવતો. એટલે એ શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં નિર્ણય સોંપી દે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ એને એ નિર્ણય આપતાં છતાં એનો બોજો પોતા પર નથી રાખતા. જે જ્ઞાનને અમારે અર્જુન નિર્ણય કરવાને અસમર્થ થયો હતો, તે જ્ઞાન જ એને આપી દસી ભગવાન કહે છે: ‘હવે જેમ ઠીક લાગે તેમ કરજે.’

* * *

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંધ માપસે ।

ગતાસુતગતાસુંઘ નાનુશોચતિ પંડિતાઃ ॥ (અં. ૨, શ્લો. ૧૧)

પંડિતો મૂંઝાતીવતાનો શોક નથી કરતા એમ કહી ભગવાને અહિંસાધર્મનું સાતું પાત્રું બતાવ્યું છે. મરણની બીક એ અહિંસાનું લક્ષણ છે જ નહિ. અહિંસા એટલે ‘અવેર,’ નિર્વેરવૃત્તિ, સર્વભૂતહિતેરતત્વ. એ આંતરિક વૃત્તિ છે, હૃદયની કોમળતા છે. આત્માપચ્ચમાંથી એ સુદૃઢભવેલી છે. મૂતમાત્રના વિકાસની અંતિમ સ્થિતિ એની પાસે છે. એને ટેકાણે પોતાના કે બીજાના મરણની બીક જો અહિંસાને નામે ફેલાય, તો જ્યાંતાં કલ્પેષ્ય ફેલાશે. એ કાયરતા અથવા નામદર્દી હિંસાનો મુખ્ય ખોરાક છે. કાયરતા, બીકલુપણું, દેહરખાપણું, સંકટ જોડીને ભાગવાની વૃત્તિ, આ બધી વસ્તુઓ શિકારવૃત્તિને – હિંસાવૃત્તિને નોતરે છે, પ્રેરે છે, પોષે છે. એટલા ખાતર જ ભગવંતે અર્જુનના હૃદયદર્બલ્ય પર પ્રહાર કરી એને મરણભય ટાળવાને કહ્યું, અને આત્માનું એના મન પર અવિનાશિત્વ દર્શાવ્યું.

સમાજમાંથી જ્યારે યુદ્ધ નીકળી જાય છે, ત્યારે સમાજ માટે જોખમમાં આવી પડે છે; જ્ઞાનધર્મ અને વૈરાગ્યધર્મ એ બંને જીવનને ખડતલ, તેજસ્વી અને તપસ્વી રાખે છે. અહિંસાને નામે જો જ્ઞાનધર્મ નીકળી જાય અને સમાજ જો વૈરાગ્યધર્મ મૂલી જાય, તો જોત-જોતાંમાં નામદર્દ વિલાસિતા પોતાનું સાત્રાજ્ય જમાવશે. કુનેહ અને નીતિનૈપુણ્યને નામે (અરે અહિંસાને નામે) લુચ્વાલી (વાલિયાગત ?) સમાજમાન્ય થશે, અને સમાજમાં મહાન સડો ફેલાશે. અહિંસાધર્મો સમાજે આ સંકટમાંથી હમેશાં બચવાનું રહ્યું. જે પોતે અહિંસાને નામે કાયર બને છે અને વિલાસથી ટેવાડીને સંપત્તિની સમૃદ્ધિ શોધે છે, તે બીજાને હાથે ખૂળ હિંસા કરાવે છે. એમ કર્યા વગર એને છૂટકો જ નથી. સમાજશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ સ્વાભાવિક ક્રમ છે, એ ટાળી ન શકાય.

વૈરાગ્ય વગર અહિંસા સંભવે જ નહિ. જ્યાં ખડતલપણું નથી ત્યાં અહિંસા નથી, કાયરતા મહેલો હોય. એટલા માટે જ ભગવાને અગિયારમા શ્લોકમાં મૂંઝાતીવતાનો શોક નહિ કરવાનું કહીને તરત જ ચૌદમા શ્લોકમાં તિતિલાધર્મ બતાવ્યો છે, અને એમાંથી જ સુખદુઃખની અદ્ભુત મીમાંસા સુતપત્ર કરી છે.

* * *

મનુષ્યના અનુભવમાં અત્યંત પ્રબળ વસ્તુ સુખ અને દુઃખ એ બે જ છે. ગીતા કહે છે કે જીવનસાપ્તકની દૃષ્ટિએ સુખદુઃખની કિંમત ચૂન્ય છે. એમાં સુખ છે તે સેવવું અને દુઃખ છે તે ટાળવું એ પ્રાણીમાત્રની સ્વાભાવિક વૃત્તિ મનુષ્યને કોમી પણ ક્ષેત્રમાં દોરવાને સમર્થ નથી. સુખદુઃખમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ દોરવાનું સામર્થ્ય તો છે જ નહિ; પણ શરીર-યાત્રાની દૃષ્ટિએ (‘નાયોલોબીકલ વ્યૂ’ પ્રમાણે) પણ સુખદુઃખની કિંમત વહું નથી. શરીર-યાત્રા કે વંશવિસ્તારની દૃષ્ટિએ પણ સુખકર તેટલું સેવવું અને દુઃખકર તેટલું ટાળવું એ નિયમ મિષ્ટ નથી. સુખ અને દુઃખની પ્રેરણા (‘અર્જ’ parh) અથવા દોરવણી આંધળી છે, કુદરતની

અમુક ગરજ તેથી મરે છે, પણ એમાં જીવનતત્ત્વ, પ્રગતિતત્ત્વ, સુનતિતત્ત્વ અથવા મોક્ષતત્ત્વ છે જ એમ નથી કહી શકાતું. તેથી સુખદુઃખને જીવનનો કાટ સમજી, એનાં પ્રત્યે સુદાર્શીન-માય કેળવેલો એ જ મનુષ્યજીવનની પ્રતિષ્ઠાને શોભે, એમ ગીતાજીએ કહ્યું છે. સુખદુઃખની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનો વિચાર જણે માંડી વાળ્યો છે, તે આત્મસત્તાટ થયો જાણવો, એમ ગીતાજીએ ફરીફરી આમહપૂર્વક કહ્યું છે.

*
 દુનિયામાં બધે સત્ અને અસતતનું મિશ્રણ દેખાય છે. એમાં અસતથી સતને વેગળું કરી જે સતને જ સેવી શકે છે, તે નીરક્ષીરવિવેકી પરમહંસ જાણવો.

વેદાધિનાશિનં નિત્યં ય ઇન્દ્રિયમવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ષાતયતિ હંતિ કમ્ ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૨૧)

જે અવિનાશી આત્માને ઓળખે છે, તેને કોઝીને માર્યાનું પાપ નથી, એમ કહેવા કરતાં એવો માણસ શા માટે કોઝીને મારવાને પ્રેરાય, એને કોઝીને મારવાનું પ્રયોજન શું? એમ કહેવું મુસંગત છે. જ્યાં ભેદ હોય, પારકાપણનો માવ હોય ત્યાં જ હિંસાવૃત્તિ સંભવે.

*
 પુનર્જન્મની કલ્પના માણસને કેમ સ્હી એવું આશ્ચર્ય શા માટે થવું જોઈએ? આશ્ચર્ય તો એ છે કે મનુષ્યમાત્રમાં-વધાજ સમાજોમાં પુનર્જન્મનો ખ્યાલ સરખો વ્યાપક કેમ નથી? સતેલો માણસ ફરી ઝડે છે; ધાસ દર વર્ષે મુકાઓ જાય છે અને ફરી ઝૂગે છે; સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ બધા જ આથમે છે અને ઝૂગે છે; પીપળ જેવાં મોટાં વૃક્ષો પણ પાનખર ઝટપટ પછી નવાં પાંદડાં સાથે જુવાન થાય છે; અમાસ પછી ચંદ્ર પણ ફરી જન્મે છે; નદીનાળાં મુકાઝીને ફરી પુષ્ટ થાય છે; વાદળાં ખાલી થાય છે અને ફરી ભરાય છે; ત્યારે આખો જન્મભરો પુરુષાર્થ ફરીને મેળવેલું ડહાપણ, સમઠેલો અનુભવ, કેળવેલા સંસ્કારો, વિસ્તરેલો પ્રેમ અને બાંધેલા સંકલ્પો શું મરણ સાથે અલોપ જ થતાં હશે? આ વસ્તુનો જો નાશ જ થતો હોય, તો તેની પ્રાપ્તિની કિંમત શી? વર્ષની ખેતીને અને જેમ સારણ અનાજ મળે છે, સાડના વિસ્તારનો સાર જેમ ફળ કે બીજમાં આવી બેસે છે, તેમ એક જન્મની કમાણી બીજા જન્મમાં મૂડીરૂપે મળતી જ જોઈએ; પછી તે પુણ્યની હોય કે પાપની. એ વિચાર એટલો સ્વાભાવિક છે કે કપામત અને 'દુઃસડે' જેવી ધાર્મિક પ્રમથાઓ આડે આવી ન હોત, તો મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે જ પુનર્જન્મની કલ્પના રફૂરી હોત.

મનુષ્યની અમર્યાદ આકાંક્ષાઓ અને એની એક જન્મની અપસ્વરૂપ કમાણી વસ્તેનો તપાવત જોતાં પણ પુનર્જન્મની કલ્પના માણસને રફૂર્યા વગર રહે નહિ. એક જન્મ એટલો ટૂંકો છે અને માણસની મદસ્વાકાંક્ષા એટલી બધી મોટી છે — મોટી શું, અનંત છે — કે પુનર્જન્મ છે એ આશ્વાસનને અમારે વિચારો માણસ આત્મહત્યા કરવાને જ પ્રેરાયો હોત. મંત્રજાપરણમાં જ નો મંથ સમાપ્ત થતો હોય, તો એટલી પણ તરતી કોણ લે ?

પુનર્જન્મ નથી એમ માનનારા કેટલાક, બીહોના અનાત્મવાદની મદદ લેતોને કહે છે કે, વંશપરંપરામાં જ સર્વ સંસ્કારોનું અને સંકલ્પોનું સાતત્ય ટકાવાય છે. વંશપરંપરા દ્વારા એ સર્વ સવવાનું હોવાથી પુનર્જન્મનું કલ્પનાગૌરવ નિષ્ક્રુશ નરૂનું નથી. પણ અનાત્મવાદ સ્વીકારવો જ અશક્ય છે. દાર્શનિક પરિમાપાના ગોટાળામાંથી અનાત્મવાદ અપ્પત્ત થયો છે, અને વંશપરંપરામાં એક જ વ્યક્તિ અનુસ્મૃત હોય છે એવો પણ અનુભવ નથી. એટલે પુનર્જન્મની કલ્પનાનો સ્વીકાર ક્યાં વગર છૂટકો નથી.

જાતિસ્મર-પૂર્વજન્મના સ્મરણવાળા જીવોના દાખલાઓ પણ પુનર્જન્મની કલ્પનાને દબાવ કરે છે.

પુનર્જન્મ આશ્વાસનરૂપ છે કે મીતિરૂપ? પુનર્જન્મની આપત્તિમાંથી બચી જવાનો આટલો આગ્રહ આપણે ત્યાં શા માટે છે? જીવન દુઃખમય છે એટલું માન્યા પછી દુઃખ-મુક્તિ સાથે અપુનર્ભવ પણ આવી જ જાય છે. જે આત્મામાં માને છે તેને માટે પુનર્જન્મમાંથી મુક્તિનો અર્થ શો? આત્મા સત્ છે, એનો અભાવ તો શક્ય જ નથી, એટલે પુનર્જન્મમાં જે મર્યાદા કે બંધનતા ખ્યાલ આવે છે તે મર્યાદા અને બંધનનો નાશ એ જ મોક્ષ અથવા અપુનર્ભવ છે. સનાતનવાદ માનીએ તો મોક્ષ કે નિર્વાણમાં કંઈ અર્થ જ રહેતો નથી અને જીવનમાં તો એથીયે ઓછો અર્થ રહે છે.

મનુષ્યજીવનનો બધી વિવિધતા અથવા વિષમતાની અપેક્ષા લગાડવા ખાતર પણ પુનર્જન્મ માનવો જ પડે છે. માણસની બધી આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ અને એના આધ્યાત્મિક આદર્શો પુનર્જન્મ અને છેમાંથી મુક્તિનો આસપાસ ગોઠવાયા છે. પણ પુનર્જન્મની કલ્પના તાણીને ઔદિક સંબંધમાં પદ્મની પેઠે ગોટાળો સુતપત્ર કરવો એ તો બૌદ્ધિક અનાચાર જ કહેવાય. ‘દશકુમારચરિત’ જેવી કથાઓમાં જે દરે પુનર્જન્મની કલ્પનાનો દુરુપયોગ કર્યો છે, તે જોતાં એ કલ્પનાનો વિરોધ કરવાનું જ મન થતી જાય, કાંઝી નહિ તો એ કલ્પનાની મર્યાદા તો સ્પષ્ટ કર્યા વગર તો છૂટકી જ નથી.

આત્મા છે એના અનુભવ દરેકને છે. આપણું શરીર વૈવિધ્યમય છે. સ્વલક્ષી વિચારો આપણે કરી શકીએ છીએ અને અખંડ સંવિત્તો અથવા સતત એકતાનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ. એ બધું આત્માનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે. આત્મા છે એ વસ્તુ એટલી બધી સ્વતઃ સિદ્ધ છે કે પ્રાચીનોને પણ કહેવું પડ્યું હતું: અસ્તિ આત્મા; ન અસ્તિ ઇતિ પ્રમાણમાવાત્. પણ એ આત્માનું સ્વરૂપ આપણે જાણતા નથી. કેમકે આત્માને નામે અને આત્માને ઠેકાણે વ્યવહાર કરનાર અહંકાર સાથે જ આપણો સંબંધ વધારે આવે છે. અને અહંકાર તો અન્દ્રિયો અને તેના વિષયોની દુનિયામાં જ હમેશા રાવનાર રહ્યો, તેથી આધ્યાત્મિક જીવનથી આપણે વિમુખ રહીએ છીએ. એ મૂલ સુધારવા માટે જીવનનો જ પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. આત્માનું સનાતનત્વ અને પુનર્જન્મના હમેશા એક જ વિચાર થવો જોઈએ.

મગવાને એ ઠેકાણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, માણસ પૂર્વજન્મની સ્થિતિ તેમજ પુનર્જન્મની સ્થિતિ સમજવાનો અધિકારી નથી. “મૂતમાત્રની જન્મ પૂર્વની અને મરણ પછોની સ્થિતિ જોશી શકાતી નથી.”^૧ અને “મારા અને તારા જન્મો તો ધણાય થતી ગયા તે બધા હું જાણું છું અને તું નથી જાણતો.”^૨ તેથી પૂર્વજન્મની સ્થિતિ જાણવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન નહિ કરવો અને આ જન્મમાં જે કાંઈ આધ્યાત્મિક અનતિ સાધી શકાય તે સાધી લેવી.

“કોઈ પરમાત્માને આશ્ચર્ય સરખો વર્ણવાયેલ સાંભળે છે અને સાંભળવા છતાં

૧ અવ્યજાદીનિ મૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ મારત ॥

અવ્યક્તનિઘનાન્વેવ તત્ત્વ કા પરિદેવના ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૨૮)

૨ મહુનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ વાહુન ॥

તાન્યદં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્થ પરંતપ ॥ (અ. ૪, શ્લો. ૫)

કોઝી તેને જાણતો નથી”^૧ આની સાથે સરખાવો : “વળી કોઝી સાંમળેલા સુપર શ્રદ્ધા રાખી તેમાં પરાયણ રહી સુપાસના કરે છે તેઓ પણ મૃત્યુને તરી જાય છે.”^૨

* * *
 દેહી નિત્યમવધ્યોડયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૩૦)

નધાના દેહમાં રહેલો આ દેહધારી નિત્ય અવધ્ય છે એવી દલીલ રજૂ કરી ભગવાને કંઈ કે તેથી તારે ભૂતભાતને માટે શોક કરવો ઘટનો નથી. એ તો ઠીક; પણ નીજું પણ એક અનુમાન નીકળી શકે છે કે જે દેહધારી નિત્ય, અવધ્ય છે તેના દેહનો ખાત કરવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન મનુષ્ય શા માટે કરે? મારવાથી કોઝીનું નુકસાન થતું નથી. કોઝીને આપણે મટાડી શકતા નથી, મારવાથી કોઝીનો સ્વભાવ બદલાતો નથી, પછી મારીને લાભ શા !

* * *
 સ્વજન પ્રત્યેનો ધર્મ અને સમાજ પ્રત્યેનો ધર્મ બંને બરાબર ઓળખવા જોઈએ. બંને વ્યાપક ધર્મની અંદર આવી જાય છે. સ્વજન પ્રત્યેના ધર્મનો વિચાર કરી માણસ સમાજદ્રોહ કરે, તો એ સંકુચિત બને છે, સમાજને હણે છે અને સ્વજનો સમાજના અંશમાન હોય એ સ્વજનોનો પણ પરિણામે દ્રોહ જ કરે છે. સમાજહિતનો દ્રોહ કરીને સ્વજનસેવા થઈ જ ન શકે.

સ્વધર્મની વાત એવી નથી. સ્વધર્મ તો ધર્મના સમગ્ર ક્ષેત્રનું પક્ત મધ્યબિંદુ સૂચવે છે. એને પરિષ અથવા મર્યાદા છે જ નહિ. તેથી સ્વધર્મનો ત્યાગ થઈ જ ન શકે. સ્થાનમટ થઈને કોઝી કરી પુરુષાર્થ કરી જ ન શકે. પોતાનું જે સ્વધર્મપ્રાપ્ત સ્થાન છે, એનું જ નામ પ્રતિષ્ઠા છે. સામાજિક કીર્તિ અથવા માન્યતા એ કંઝી સાચી પ્રતિષ્ઠા નથી.

* * *
 સ્વધર્મ અથવા સ્વકર્તવ્ય આપણે માટે સ્પષ્ટ હોય છે, પણ પરિણામ સુપર નથી આપણો અધિકાર અને નથી એનો આપણને સંપૂર્ણ કલ્પના. તેથી મુખ્યદુઃખ, લાભદાનિ, જય-પરાજય વગેરે બાહ્ય વસ્તુઓનો વિચાર કર્યા વગર, એની ચિંતા કર્યા વગર, જે પ્રાપ્તકર્તવ્ય હોય તે કરી છૂટવું, એ જ આપણો ધર્મ છે.

સ્વધર્મપાલનનું પરિણામ ગમે તે આવે તોય એ શુભ જ હોય છે, કેમકે ધર્મ સર્વ-તોમ્મર છે. એનાં બધાં જ પાસાં કલ્યાણકારી હોય છે. “હણ્યાઝીશ તો તને સ્વર્ગ મળશે, જીતીશ તો તને પૃથ્વી મળશે”^૩

“આસક્તિ છોડીને પાળેલો સ્વધર્મ સર્વતોમ્મર હોય એમાં આરંભનો નાશ નથી, વિપરીત પરિણામ આવતું નથી, અને એનું યત્કિંચિત્ પાલન પણ મહામયમાંથી સુગારી લે છે.”^૪ (આદ્ય)

૧ આચર્યવત્પશ્યતિ કથિદેનમાધ્યવદ્યતિ તમેષ્વ ચાન્યઃ ।

આચર્યવત્તેનમન્યઃ શૂનોતિ ધુલાન્યેન વેદ ન ચૈવ કથિત ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૨૯)

૨ શન્યે સ્તેવમજાનન્તઃ શુતાન્યેભ્ય ડપામતે ।

તૈડપિ ચાનિતરન્યેષ્વ મૃત્યું ધુતિપરાયણઃ ॥ (અ. ૧૩, શ્લો. ૨૫)

૩ હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા મોદસ્યો મહી ।

તસ્માદુત્પિષ્ઠ કૌતેય મુચ્યત્ કૃત્તનિયયઃ ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૩૭)

૪ નેદામિચ્છમાનોડમ્નિ પ્રત્યજાયો ન વિદતે ।

સ્વધર્મપાલન ધર્મસ્ય પ્રાપ્તે મહતો મયત ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૪૦)

કંકુડી ને કાનિયો

દિવેદ

પરણ્યા પછી એ જ આંગાવાડિયામાં કંકુ ને કાનિયો એક જુદી મૂંપડી કરીને રહ્યાં. બન્નેને સુખી બોઈ કંકુનાં માળાપ રાજ થતાં. કંકુને પરણ્યા ત્રણ વરસ થયાં છતાં તેને છોકરું ન થયું એટલે જ માત્ર તેમને અમૃતોપ હતો.

એક વરસ આળા શુજરાનમાં લયંકર અનિવૃષ્ટિ થઈ. સાત દિવસ મુધી અનરાધાર એ વરસ્યા કર્યો. જરા વરસાદ ઝોછો થયો લાગે, ત્યાં તો, જાણે કંઈ રહી રહીને સાંભરી આવતું હોય, તેમ પાછાં ઊમટી ઊમટીને ઝાપટાં પડવા માંડે ! પવન ને વરસાદ બન્નેનું બેર ! બધી નિશાળો બંધ, કચેરીઓ બંધ, વહેપારીઓના વહેપારો બંધ ! દૂરનો બંધ, તાર બંધ, વર્તમાનપત્રો બંધ ! કોઈને કશી ખબર પડે નહિ કે બહાર શું થાય છે ! બહાર તો નીકળાય જ નહિ, ને ઘરમાં પણ સલામતી ન લાગે. કોઈ કોઈને મદદ કરી શકે નહિ. જાણે શું થઈ જશે એવી એક પ્રકારની ધાક સૌના મનમાં પેસી ગયેલી. કોઈનો અનુભવ, કોઈની હિકમત, કશું જ કામ આવી શકે નહિ ! કુદરત આગળ માણસગત કેટલી લાચાર છે એ જ લાગણી સર્વેન પસરી રહેલી ! જગતનો પ્રલય પાણીથી થાય છે, ને સર્વે દેવોમાં વાયુ સૌથી બળવાન છે એ સર્વેને પ્રત્યક્ષ થતું હતું !

એથી દિવસે સવારમાં વરસાદ કાંઈક ઝોછો થતો લાગ્યો. કાનિયાના ઘરમાં, કંકુનાં માળાપના ઘરમાં, અંદર અંદર આપણે કરતાં પણ કેટલીક વસ્તુઓ ખૂટી હતી, કેટલીક ખૂટવા આવી હતી. કંકુનો બાપ અને કાનિયો ત્રીજો લેવા જવાનો વિચાર કરતા હતા, પણ કંકુએ હક કરીને બાપને બેસાડી દીધો, ને કાનિયા સાથે રેંકડી લઈ નીકળી. બન્નેએ એકેક કાચળો ઝોઢયો, અને બેત્રણ કાચળા સામાન ઢાંકવા રેંકડી નીચે બાંધી રાખ્યા. દાણા સિંવાયતો પરચૂરણ સામાન તેમણે પહેલો લઈ લીધો, નેના પર કાચળા ઢાંક્યા, અને પછી બન્ને તેમના ધરાક દાણાવાળાને ત્યાં દાણોદૂણી લેવા ઊપડ્યાં. એટલામાં જ પાછો ફરી ત્રમઝીક વરસાદ શરૂ થયો. દાણાવાળાને ત્યાં જઈ વરસાદ ધીમે પડે ત્યાંમુધી રહેવા વિચાર કરી બન્ને દાણાવાળાને ત્યાં ગયાં. પણ ત્યાં તો દાણાવાળાએ બન્નેને ઘડી થોભ્યા વિના તેને તે ઘડી નરોત્તમ એકને ઘેર જવા કહ્યું. “ ધર પડવા થયું છે, ને બાઈને વેણ ઊપડી છે, ઝટ જાઓ ! ” કાનિયો દાણાની ગૂંચો પહોંચાડવા ત્યાં વારંવાર જતો. બન્નેને લાગ્યું કે ગયા વિના છૂટકો નથી. વરસાતે મેંચે બન્ને ગયાં, પણ ત્યાં તો કંઈ જુદો જ રંગ બમ્મો હતો.

આખી સાંકડી ગદલી ગાડીઓ ને રેંકડીઓથી સસોસલ ભરાઈ ગઈ હતી. માણસો દોડાદોડ કરતા હતા, સામાન ઉતાવળા ઉતાવળા ઊનારીને મૂકતા હતા, એકબીજાને ખસો પાડીને સામાન મૂકવાની ને મૂકવાની ચાન કહેતા હતા, છોકરાં રોતાં હતાં, ગાડીવાળા એકબીજાને સંભાળવાની, ગાડી ઢાંકવાની જગ્યા કરવાની ખૂસો પાડતા હતા, પણ જાણે આ અવાજ

અને ગોટાળા પૂરા ન હોય તેમ માણસો અંદર અંદર લડતાં હતાં અને ગાળો દેતાં હતાં ! કાનિયો કંકુ તો આમાં કશું સમજ્યાં નહિ, અને લડનારા પણ એકબીજાનું સાંભળી શકતા હશે કે કેમ તે કોણ જાણે, પણ ગાળો અને મહેણાંનો તે વખતે પણ કાઈ કમીતો રાખતું નહોતું. મનસ્વીઓ જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે, તેમ આ મહાપુરુષો પણ, પ્રલયની મહાક્ષણે લડીને જીવનનું સાર્થકય કરી લેતા હતા !

વાત એમ હતી, કે નરોત્તમ શેઠને તેના પડોશી કેશવલાલની સાથે એક ભીંત સહિયારી હતી. કેશવલાલ ભીંત સમરાવના હતા, ત્યાં નરોત્તમે કાઈક હક્કને માટે, કોરટે ચઢી મનાઈ હુકમ મેળવી ભીંત ચણાતી અધૂરી રખાવી હતી, અને તેને લીધે બન્ને વચ્ચે ભારે અંટસ પડી હતી. પણ અત્યારે એ જ અધૂરી મૂકાવેલી ભીંતને લીધે ઘર પડવા જેવું થયું, ને નરોત્તમને પત્નીની નાનુક હાલતમાં ધરવખરી ને કુટુંબ ફેરવવાનું આવ્યું તેથી કેશવલાલના ધરનાં રાજ ચર્ચ મહેણાં મારનાં હતાં. પણ ત્યાં તો કેશવલાલનું ધર પણ પડવા જેવું થયાથી તેને પણ એ જ વખતે ફેરવવું પડ્યું. સામાન ફેરવતાં સહેજે પુરુષોને અને સ્ત્રીઓને મળવાનો પ્રસંગ મળી ગયો, તેનો બન્ને પક્ષ લાજ લઈ જરા દાઝ કાઢી લેતાં હતાં !

એક માણસ કાનિયા પાસે આવ્યો ને તેને બન્ને ધરની વચ્ચે એક જગાએ કીચો રાખ્યો, ને તે માણસ સામાન લેવા ધરમાં ગયો. ત્યાં બીજે માણસ હાથમાં પોટકી લઈને આવ્યા, ને જરા કાનિયા કંકુને ધમકાવી તેણે રેંકડીના કાથળા નીચે એક નાની પોટકી ઢાંકીને મૂકી, અને “અલ્યા સાચવજો હોં, દરજી બીજે સામાન આવે છે” એમ કહી વળી ચાલ્યો ગયો. થોડોવારમાં તો ધમાધમ રેંકડીમાં સામાન ખડકાઈ ગયો ને એક માણસ “એ...હું રેંકડી લઈ જતું છું.” કહીને રેંકડી પોતાની પાછળ ખેંચાવી ગયો. દૂર દૂર વરસતા મેમાં એક ઘેર જઈ તેણે ગણીને પોટકાં લઈ લીધાં ને કાનિયાને પૂછ્યું : “અલ્યા આ કાથળા કેના છે ?” કાનિયાએ કત્યું : “એ તો અમે દટાણું કરવા ગયાંતાં, તેનો થોડો અમારો માલ છે. દાણા લેવા ગયાં, ત્યાંથી દાણાવાળાએ, અદર તમારે ત્યાં ધકેલ્યાં.” પેલો માણસ કહે : “પણ આવે વખતે તો કામ કરવું નેઈએ. શેઠ રાજ કરશે. દમણાં જાઓ.”

કાનિયો કંકુ મજૂરી લેવાનું પણ બાકી રાખી, દાણાગાળાને ત્યાંથી દાણા લઈ ઘેર ગયાં. પોતાના દાણાના કાથળા ઘેર ઉતારી, ઢાંકેલા કાથળા એક દાર કરી જુએ છે તો અંદર નવતર પોટકી દીકી. ગાંઠ ઉધાડી જુએ છે તો સોના મોની જવાબીદારનાં ઘરેણાં ! દાણાનું માટકું ઉધાડતાં અંદરથી ફૂંકાડા મારતો ફેંજ ચડાવી ડોઢ કાઢતો સાપ કોઈ જુએ ને હેજકાઈ જાય, તેમ કંકુ કાનિયો હેજકાઈ ગયાં. વરસાદ રત્ત નરોત્તમ શેઠને પૂછવા જવું, ને દરમિયાન પોટકી ઝૂંપડીમાં જ દાટી રાખવી ને કાઈને કહેવું નહિ, એમ બન્નેએ નિશ્ચય કર્યો.

આ પોટકી પોટોશી કેશવલાલ શેઠની હતી. તેમણે સામાન જાનરાવો પોટકી શોધી તો જડી નહિ ! પોટકીમાં ત્રીમ દમરનો દાગીનો દનો. તેમણે અને તેમના ધરનાં બધાં માણસોએ એમ જ માન્યું કે નરોત્તમ શેઠ કે એનાં માણસો પોટકી લઈ ગયાં. કેશવલાલ તરત જ પોલિસમાં ફરિયાદ કરી જડની લેવાવવા વારન્ટ મેળવ્યું. અને આ જડની વરસના વરસાદમાં, જે મિત્રે નરોત્તમ શેઠનાં પત્નીની ઓપડી લેવા તેમને ધરમાં રાખવાનું અનુકૂળ થયું, તેને જ ત્યાં લેવાઈ, અને શેઠનાં બીજાં માણસો જે સામાન વહેનાં દનાં તેમને

પણ તેનો લાભ મળ્યો. કેશવલાલનાં ઘરેણાં ગયાં તેનો તેમને વિચાર ન આવ્યો, પણ પરપર વેર ખેડવાની જાણમાં સામા પડના પોત્તાર પડતા તેમને લાગ્યા. તેઓ અપમાનથી ખૂબ ધૂંધવાઈ રહ્યા !

અજગત જડતીમાં તો કશું હાથ લાગ્યું નહિ, પણ કેશવલાલનો અને પોલિસનો નરોત્તમ શેઠ ઉપરનો વલેખ ઓછો થયો નહિ. તેની હીકચાલ ઉપર પોલિસે દેખરેખ રાખી. બીજી તરફ પોલિસે કેશવલાલ પાસે દાગીના શોધી આપનારને ફા. ૭૦૧નું ઇનામ જાહેર કરાવ્યું.

વરસાદ રહ્યો તેને બીજે દિવસે કાનિયો કંકુ બીતાં બીતાં નરોત્તમ શેઠ જોને ઘેર રહેવા ગયા હતા ત્યાં ગયાં. જઈને તેમણે ભાડું માગ્યું. શેઠનો માણસ અંદર પૂછી ભાડું આડે આના અને બહુ ફરે તો બાર આના આપવાને લઈ આવ્યો ને આડે આના આપવા લાગ્યો. પોટકી સંબંધી કરી વાત છેડાઈ નહિ, એટલે કાનિયાને જરા દિંમત આવી ને તેણે શેઠને મળવાનું કહ્યું. માણસે બાર આના સુધીનો દુકમ કહી બતાવ્યો છતાં કાનિયાએ તો શેઠને મળવાની જીદ કરી. શેઠને મળ્યો. અને પૂછ્યું: “શેઠ, તમારું કાંઈ ખોવાય છે?”

“ના.”

“તો તમારું નહિ તો તમારા પાડોશીનું હશે, એ ક્યાં રહેવા ગયા?”

નરોત્તમ શેઠને એકદમ બધું સમજઈ ગયું. કાનિયો કેશવલાલને ત્યાં જઈ ઘરેણાં આપે તો પેલા લોકો ગુપ્તરૂપ રાખી લે. કદાચ ઇનામના સાતસોમાંથી પણ બચી જાય. તેને બદલે કાનિયાને પોલિસ આગળ લઈ જઈ ઘરેણાં સુપ્રત કરાવ્યાં હોય તો કેશવલાલને સાતસો તો કાઢવા પડે, તે ઉપરાંત પોટી જડતી લેવરાવી તેનો સામો કેસ કરાવી શકાય. એક અરધો ક્ષણમાં બધા વિચારો નરોત્તમ શેઠને આવી ગયા. તેમણે બહુ જ ધીમેથી કાનિયાને સમજાવ્યો: “સારું થયું મને કહ્યું, બીજાને કહ્યું હોત તો તને કદાચ પોલિસમાં પકડાવી દેત, અથવા તારું ઇનામ લઈ જત. એ ઘરેણાં શોધી આપનારને તો પોલિસે ઇનામ જાહેર કર્યું છે. રૂપિયા સાતસોનું! ચાલ તને અપાવું. તે વરસતે વરસાદે મારું કામ કર્યું, તો તું જિંદગીમાં ન કમા એટલા તને અરધા કલાકમાં કમાવી આપું, ચાલ!”

એ બે શેઠની વૈરબાજી પછી કેટલી ચાલી હશે તેની સાથે આપણે કામ નથી. એ તો સોગંદી ગાંડી કરીને રમ્યા હશે. પણ બેની લડાઈમાં કાનિયો કંકુ એક અણુધારી આફતમાંથી બચી ગયાં, અને રૂપિયા સાતસો કમાઈ ગયાં. તેમણે તરત તો રકમ દાણા-બાગાને ત્યાં વ્યાજે મૂકી. આ બધા આંખાવાડિયામાં આ એક બહુ મોટો બનાવ બન્યો!

હવે આ રૂપિયાનું શું કરવું તેનો કાનિયો ને કંકુ વિચાર કરવા બેઠાં. કાનિયાને સૌથી પહેલાં દેશમાં પાકું ઘર કરાવવાનું સૂઝ્યું. કંકુ કહે: “આપણે જનમભર રહેવું અહીં ને ઘર ત્યાં કરાવ્યે શો ફાયદો? દેશમાં આગે જતાં જ પચીપચા તો થઈ જાય. અને અહીં શહેરમાં તો એટલાથી ઘર શું ખૂંપડું ન ચાય!” એટલે ઘરની વાત પડતી મૂકાઈ. કાનિયાએ ઘરેણાં કરાવવાનું પૂછ્યું. કંકુએ કહ્યું: “મારે તો એક વીંટીનું મન છે. એથી વધારે ઘરેણાં આપણને શોભે નહિ! પણ કાનિયા હું તને પરણી ત્યારનાં આપણે તારે ગામ કેઈ દી ગયાં નથી. તું નહોતો ગાતો? :

લેબૂરી, તારો મલક મારે જોવો છે!

તે તારો મલક મને દેખાડ.”

એ ત્યાગ કિન્તુ નથી નિષ્કલંક,
ગળ્યો ત્હમે જેલ સ્વદેશપ્રેમ
તે તો મહા માનવવંશ દ્રોહ.

જે આત્મ માદાત્મ્યની કલ્પનામાં
ઉડ્યા ત્હમે તે હતી ઇન્દ્રગલ,
એમાં હતો કેવલ આત્મદ્રોહ.

ત્હમે ક્ષુધામત્ત બન્યા અને દા !

અસ્યા ધણા માનવસંઘ, તો યે
શમી ત્હમારી નહિ બૂખ બૂંડી.

પ્રમાદથી મત્ત થઈ ત્હમે સૌ
મૃત્યુતણા ખેલ કરાલ ખેલ્યા,
હોડે મૂકી જીવન કૈંક કરાં.

પાસા ત્હમારા સવળા પડ્યા ના
ને એક દાવે પળમાં યુમાળ્યાં
જે સાધ્યનાં સાધન બે ગણાય
આ લોક ને માનવજન્દગાની.

ત્હમે બધા માનવરક્ત બૂખ્યા
આ માનવી જીવનના જુગારી !
લક્ષા જુગારી ! રમવા ધોરે શું
આ માનવી જીવનના જુગાર ?

પ્રજિત આ માનવતા પ્રમુખ
અત્તાનનાં ધારણુ વેડીને
જ્યાં કુંલકર્ણો ઉંધ ટાળશે ત્યાં
અંધાર-ધેરી ઉરની ચુદામાં
પ્રશુદ્ધ ચાતાં પડશે પ્રકાશ.
અભિજ ને એક સમગ્ર રૂપે
બેળા થશે માનવતા વિશાલ,
મુંબાવના આ મનુએકતાની
આ વિશ્વમાં વ્યાપક જે દિ' થાશે
તે દિ' બધાં રમારક આ ત્હમારાં
ગાશે કરાલો તમ મૂઢ કલંકગાયા.
નહોતો ઉરે કારણ વિશ્વધર્મ,
કે માનવી મુક્તિની લગ્ય જવાલ,

વિભાવના સામ્ય ઉતારવાની
અન્યાયધેરી જગયોજનાં મદો.

ત્હમે શહીદિ ?

શહીદ કટપી જગ ભાનમૂઢ્યું ૬૦
પૂજે ભલે ને : પણ ના કદાપિ
ટકી શકે સાશ્વત સત્ય રહામે
આ સ્વાર્થની પાયરી ઇન્દ્રગલ.

શહીદ શું માનવબન્ધુ કેરું
પી રક્ત રાગે ? કદીયે બને એ ?

કલ્યાણ કિન્તુ કરવા દીનોતું
શહીદ આપે અલિદાન આત્મનું.

શહીદના શોણિત બિન્દુમાવથી
અનેક જન્મે.

શહીદને તે વળી શસ્ત્ર શાનાં ? ૧૦૦

કદી શહીદો કર શસ્ત્ર ધારે
નહિ પરન્તુ નિજ સ્વાર્થ સાટે
કિન્તુ દીનોનાં દુઃખ ટાળવાને
ધરિત્રીથી પાપ નિવારવાને.

તે તો શહીદો :

મરે જતાંયે યશમન્દિરે તો
સદૈવ છે તે જીવતા શહીદો.

જે જીવનીને શુચિ આત્મદીપ
પરાત્મમાં દીપક પેટવે છે ;
તેવા શહીદો વિરક્તા જગે છે ૧૧૦
તમિસ ગાદાં નહિ તો દતે ના.

ત્હમે શહીદિ ?

બરમાવજાં માનવવંશ ઘેટાં !
દતો દતો એક ઈશુ શહીદ.
અધર્મનું માર તમિસ ટાળી
જેણે સુની માનવના જગારી.

ઉદ્ધારવા માનવતા, જડાઈ
ખીલા થઈ 'કોસ' પરે, ધરીને
ઠાંઠાનણે તાજ શિરે, નિમન્ન્યું
મૃત્યુ, પ્રભુ-પ્રેરિત ધર્મે માટે. ૧૨૦

સદસ્ય જે વર્ષ વીત્યાં છતાં યે
આજે ગણાયે પ્રભુનો શીરસતો.
દિક્કાલનાં ગાઢ તમિસ ભેદી
સદસ્યરશ્મિ સમ આત્મદીપ
એનો હજુયે જગતો જણાય.

શ્વિરધારા હજુ ના સુકાઈ
એવી જ જગે વહતી જ ચાલી,
પ્રત્યેક બિન્દુ નિજ ઉજ્જ્વલ રૂપે
સૂતેલ આત્મા મહી પ્રાણ પૂરે.

દુષ્ટત્વ આજે નિરખી તહમારાં ૧૩૦
રંગાયલાં રક્ત વિષે, ઇંસુનાં
અર્ધાં ખીડાયાં નયનો મીચાતાં.
દુઃખે દીનોનાં રડીને ખૂટેલાં

આંસુ ફરીને ઉર ઉભરાતાં:
એના સર્દેવે દુઝતા પ્રણેયી
શ્વિરધારા શત આજ બેઠી:
ધવાયું પાપે ઉર અન્યકેરાં
આજે ધવાયું અદકું ખીચારું.

શહીદ એવા : ન તહમે શહીદો,
તહમે શહીદો ? તમ રમારકો આ ? ૧૪૦
પાપાણનાં આ પૂતળાં કમાનો !

*

જુવો, ભરી ચોદિશ ગર્જતા આ
તમિસ આદી દળ વાદળાંનાં
ધસે : સંભીરે અતલાન્ત બેદી
પ્રચ્ચ વેગે જડ રમારકોની
પરે પ્રલેનાં પૂર શા કુંકાતા.
પ્રચ્ચ એ કાલ તણાં બલોની
રહામે કહો કયાં સુધી રમારકો આ
ટકે તહમારાં ? *

૧૪૬

ટોલ્સ્ટોયના જીવનનો એક દિવસ

કાન્તિ ભટ્ટ

વૃદ્ધની આંખોમાંથી ધીરે ધીરે નિદ્રાનો પડદો હટી ગયો અને જંગલમાં તેણે
ચારે તરફ નિહાળ્યું તો સવારનું ફેરેરી તેજ તેના ઝરખાં પર પડી રહ્યું હતું.—અંધકારના
પડદાને ચીરીને સ્પષ્ટ રહેલ તેજ જાગી ઊઠ્યું હતું.

“હું આજે પણ જાગ્યો છું,” એ પહેલી જાણ કેટલી નવાઈભરેલી અને આનંદપૂર્ણ
છે! બધા દિવસોની માફક તે પોતે એવી રીતે ફરીથી નહિ જાગે, એવો મનમાં વિચાર
કરીને તે નમ્ર ભાવે સૂતો હતો. પોતાની ડાયરીમાં આવતા દિવસની તારીખ લખીને તેની
નીચે હોલવાય જતા દીવાની માફક તેણે માત્ર ત્રણ શબ્દો લખી રાખ્યા હતા—‘જે કાલ
બચ્યું તો!’ તેને આ અત્યંત નવાઈ ભરેલું લાગ્યું, કારણ ઈશ્વરે વળી એક દિવસ વધારે
તેને જીવતો રાખ્યો હતો. તે જીવતો હતો, તેની શ્વાસોશ્વાસની પ્રક્રિયા પહેલાંની માફક
ચાલુ છે અને બહુ જ સારી રીતે ચાલી રહી છે. આ ઈશ્વરની અસીમ કરુણાનું વિશેષ દાન
છે. તે ઉત્સુકતાપૂર્ણ આંખોથી ચારે તરફ તાકીને જોવા લાગ્યો.

પરમાત્માની કૃતજ્ઞતાના ભારથી દબાતો તે ઊભો થયો. સૂઝાનાં કપડાં બદલી નાંખ્યાં
અને તે ઉપરાંત રનાનગૃહમાં જઈ દંડ પાણીથી રનાન કરી લીધું. તેના સ્વસ્થ અને
બળવાન શરીરની નસોમાં લોહી ફરવા લાગ્યું. થોડી કસરત પણ કરી લીધી. લાંબો શ્વાસ
ખેંચવો તથા શરીરના નમ્રામ અવયવોને હેરવવાં ફેરવવાં એ તેની હંમેશની ટેવ હતી. તે પછી
સાદાં કપડાં પહેરી ઓરડાનાં બધાં કમાડ ઉઘાડી નાંખ્યાં. ઓરડાને વાળી નાંખી જે કચરો
તથા ફોટલા કાગળો હતા તેને સગડીમાં બાળી નાંખ્યા. તે પોતે જ પોતાનો નોકર હતો.

સવારના નાસ્તા માટે તે રસોડામાં ગયો. ત્યાં તેની પત્ની સોફિયા એલિઝવેતા,
તેની પુત્રીઓ અને એક મિત્ર પહેલેથી તેની વાટ જોતાં બેઠાં હતાં. સામેની સગડીમાં ચાનું
પાણી ઊકળી રહ્યું હતું. સેકેટરીએ તે દિવસના ટપાલના કાગળો, સમાચારપત્રો, પુસ્તકો
વગેરે લાવી તેની સામે રાખી દીધાં. પત્નો વગેરે ઉપર લુહા લુહા દેશોની ટપાલજાપો હતી.

ટોલ્સ્ટોયે કંઈક ઉદાસી અને વિરાગપૂર્ણ આંખોથી તે ટપાલના ગંજ ઉપર નજર નાંખી.
પછી મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે આ બધી જંગલ છે. ગંસારની વચ્ચે ઊભા રહી
આ ઈશ્વરાર્પિત જીવનના ફેરાનું ચક્કર કાપતું યોગ્ય ન કહેવાય. ઈશ્વરનો એકાંત સહવાસ
મેળવવા માટે હજુ પણ વધારે વખત આ ગંસારની જંગલમાંથી છૂટા થઈ મેળવવાની
જરૂર છે. જેનાથી મનની સ્થિતિ ડાગાડાળ બને છે, જે આપણને ગર્વિત અને આસક્ત
કરે છે, જે મનમાં વિકૃતિના ભાવો ઉપજાવે છે એવાં કાર્યોમાંથી મારે તદ્દન દૂર રહેવાના
પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આ ટપાલના ઢગને અગ્નિને રનાધીન કરી દઉં તો જીવનની
નિર્જિનતા અને આરામનો શ્વાસ લઈ શકાય તેમ છે. પણ અંતે તો વિરક્તિ ઉપર ઉત્સુકતાનો જ

વિનય થયો. કાગળોને એકદમ ખોલીને તે વાંચવા લાગ્યો. કાઠમાં પ્રાર્થના, કાઠમાં નિવેદન; કાઠમાં ફરિયાદ, તો કાઠમાં સુલાકાત લેવાની અનુમતિ; તો કાઠમાં પ્રત્યેગ્રાહિત કામોની વાત. કાઠ કાઠમાં તો માત્ર અર્થહીન વાતો જ હતી. હિંદુસ્તાનમાંથી એક બ્રાહ્મણે વળી એવું લખ્યું હતું કે તે બુદ્ધને અને તેનાં કાર્યોને તલબાર પથ્થુ સાચી રીતે સમજ્યો નથી. એક કેદીએ જોડમાંથી પોતાનો નાનોસૂનો જીવનઈતિહાસ લખી મોકલ્યો હતો અને પોતાને ઉપદેશના રૂપમાં કંઈક લખી મોકલે એવી વિનંતી કરી હતી. કાઠ યુવાને પોતાનાં દુઃખો અને શંકાઓ શબ્દોમાં જકડીને મોકલ્યાં હતાં. કાઠ દુઃખી અને દુર્ભાગી માણસે પોતાની ધોર નિરાશાની કથની લખી મોકલી હતી. એકેએક અત્યંત નમ્ર ભાવથી પત્રો લખ્યા હતા; કારણ બધાં એમ જ માનતાં હતાં કે તે તેઓને મદદ કરશે—તે જ આખી દુનિયા માનતી સજીવ ધર્મજીવિનો મૂર્તિમેત અવતાર છે.

ધીરે ધીરે તેના કપાળ ઉપર કરચલીઓ પડવા લાગી. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો કે શું હું કાઠને મદદ કરી શકું તેટલો સમર્થ છું ખરો? જુઓને, હું પોતે જ મારી જીતને કેટલી મદદ કરી શક્યો છું? હંમેશા હું કેટલી ભૂલો કરું છું. અન્યાય કરું છું અને આ ભૂલોથી લઢાયેલા જીવનને માણવા કેટલી જુદી જુદી જીતના નવીન નવીન ખોટા ઉપાયો યોજ્યા કરું છું? આ ઢોંગી જીવન જીવવાનું ચાલુ રાખ્યા કરવા માટે, મારો કક્કો ખરો કરાવવા માટે, કેવા કેવા ઢોંગ રચી સત્ય અને ધર્મના બધાને પાઠ આપું છું અને આશીર્વાદો પણ આપું છું. આ પણ એક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય એવો વિષય છે. બધાં મારી પાસે આવે છે અને મારી પાસે સલાહ માગે છે. લિયો નિકોલેવિચ, બતાવો મને કે ક્યા પ્રકારે આ વાતાવરણમાં જીવનનું સાર્થક્ય યદ્ય શક્ય? મારું તમામ જીવન હલાહલ જુઠાણાંથી ભરેલ છે, આ બધાં બહાનાં છે, માત્ર આત્મપ્રચાર છે. સાચ્યને માટે તો હું હાલમાં તો કુટી ગયેલ વાસણ જ છું. આ હુંપડ કે આત્મપ્રચારની બળવાન ઇચ્છાને દાખી દેવા મારે મારી જીતને મારામાં શંકારીને મમાવી દેવી એ મારું અત્યારનું કર્તવ્ય હોય. મારો જે દિવસ વાતો કે આ જંગળી જીવનને વધારે દંબીલું ન કરતાં અંતરના એકાંતતમ પ્રદેશમાં ભગવાનનો પવિત્ર ઉપદેશ સાંભળવા તૈયાર રહેવું એ જ મારું અત્યારનું કામ છે; પણ એ માત્ર ઉપદેશ સાંભળીને હું તેને વિદાય નહિ કરું, તેણે આ જડ દેહમાં ચૈતન્ય ફૂંકી પોતાનો વિશ્વાસ મારામાં કેદજૂત કર્યો છે. જે કાર્ય મારા હાથથી થાય તેનો મારે તેને જવાબ દેવાનો છે.

ખીજન બધા પત્રો છોડી તેણે એક પત્ર હાથમાં લીધો અને તેને બરાબર જોવા લાગ્યો. એ પત્ર કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા કાઠ વિદ્યાર્થીનો હતો. એ વિદ્યાર્થીએ એવો વિષય છેડી લખ્યું હતું કે 'ખીજને તો પાણી પીવાનો ઉપદેશ આપે છે તેમ છતાં પોતે તો દારૂ પીએ છે. હવે આ એશઆરામ છોડી, અને બેગી કરેલી સમ્પત્તિ ગરીબોમાં વહેંચી આપી તેને તો હવે તીર્થપર્યટન કરવાનો વખત થયો છે!' આ વાંચીને તેણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું—તેણે ઘણું જ સાચું કહ્યું છે. આ માત્ર તેની વાત નથી, પણ મારા અંતરનો પણ પ્રતિધ્વનિ તેમાં ઉડેલો છે. પણ હું મને હીન કહી શક્યો એમ તેને મારાથી કેમ કહી શકાય? જે દોષ તેણે કહ્યો તે મારામાં છે, તો પછી હું મારી જીતમાં એ દોષ નથી એમ

કેમ કહી શકું ? પણ હાથમાં લઈ પોતાના ઝોરડામાં જવાના વિચારે તે બિન્નો થયો. એ પત્રનો ઉત્તર લખવો એમ તેણે નક્કી કર્યું.

આ વખતે સેક્રેટરીએ તેને યાદ દેવાબંધું કે બે કલાક પછી *The Times*ના ખાસ ખબરપત્રી તેને મળવા આવવાના છે. તો તમે એને મળવાની હા કહેવારો છો ? ટોલ્સ્ટોયના મુખ ઉપર વિરક્તિની ગાદી રેખાઓ પાછી પથરાઈ ગઈ—‘શું આ આખો દિવસ આવી મુલાકાતો જ મારે આપવાની ? તે મારી પાસેથી શું મેળવવા માંગે છે ? મારા અંતરાત્મા વિષે તેને આટલું બધું કુતૂહલ ક્યા કારણે છે ? મારે જે કહેવાનું છે તે તો બધું મેં પુસ્તકોમાં કહ્યું જ છે; જે જાણતું હોય તે પુસ્તકો વાંચેથી જાણી શકાય તેમ છે.’ બીજી જ ક્ષણે પહેલા ભાવને બળપૂર્વક દબાવી કંઈક નમ્ર સ્વરથી બોલ્યો : ‘જો મુલાકાત લેવાનું અત્યંત જરૂરનું હોય તો અર્ધો કલાક મુલાકાત લેવાનું કહેજો.’ પછી તે ઝોરડામાં ગયો. ઝોરડામાં જતાં ફરી એ જ ભાવના તેના મનમાં રમવા લાગી. પોતાને ‘ધિકારતાં’ તેણે કહ્યું : ‘મેં મુલાકાતની કેમ હા પાડી ? મારી મુલાકાત કરવા તે કેમ આવે છે ? મરણદ્વાર સુધી પહોંચ્યો છતાં પણ આત્મપ્રચારની જુરી વાસનાની પ્રવૃત્તિમાંથી હું નિવૃત્ત ન થઈ શક્યો. વાસનાના અંધકાર મારા જીવનમાંથી ન ખસેડી શક્યો. મારા અહંકારનો અંત ન આવ્યો. મારા ‘હું’ને હું ક્યારે મારી શકીશ ? આ મારો બકવાદ ક્યારે બંધ થશે ? ઈશ્વર ! મને મદદ કરે.’ ઝોરડામાં તે એકલો જ હતો. સામી દીવાલ ઉપર એક કુહાડી ઝૂલી રહી હતી. ટેબલની સામે પુસ્તકોનો કપાટ આવી રહ્યો હતો. ટેબલ ઉપર એક અધૂરો લેખ પડ્યો હતો. તેનું મથાળું હતું : ‘જીવન વિશે ચિન્તા.’ ત્યાં બેસીને તે લેખ વાંચવા લાગ્યો. કાંઈક અંદર નવું ઉમેર્યું અને ક્યાંક ક્યાંક સુધારા કર્યા. વળી ફરી પાછો લખવા લાગ્યો. કાંઈ ચંચળ બાળક પહેલી જ વાર કલમ ઉપાડી લખતું હોય તેમ અનિશ્ચલતાથી લખવાનું થતું હતું. વચમાં ઘણીવાર અટકી પડતો, બૂલો પણ થતી. ધૈર્યથી લખી શકાતું નહતું. ‘હું ખૂબ અસ્વસ્થ અને અધીરો થઈ ગઈ છું, ધૈર્ય જાળવી શકતો નથી. ઈશ્વરના વિષય સંબંધી હું આમ કેવી રીતે લખી શકું ? મારા મનમાં તો તેના વિષેની ધારણાની કંઈ સ્ફુટ ભાવના પણ જાગી નથી. હું મારી જાતને સાચો રહી શક્યો છું ? મનમાં ધારણ કરેલા મતમાં હું હંમેશા કંઈ બદલવા કરું છું. આ મનોવ્યાપાર છે એટલે જ એ વસ્તુ ભુદ્ધિથી એવી પર બની રહે છે. તો એને કંઈ રીતે પ્રગટ કરું ? મારી ઇચ્છા તો સાધ્યથી પણ અતીત બનેલી લાગે છે. જ્યારે હું વાર્તાઓ લખતો ત્યારે પરમેશ્વરે આ બતાવેલી સૃષ્ટિના મારા તેના તરફના નિશ્ચિત વિશ્વાસના બળથી તેના ચૈતન્યના કુદરતી સ્વરૂપને પ્રગટ કરતો હતો; પરંતુ મારું હૃદય કેટલા દૌર્બલ્ય અને સંદેહથી ભર્યું છે ! નહિ, હું પ્રકૃતિનું દર્શન કરનાર કદી હતો નહિ અને આજ પણ નથી. કાંઈને ઉપદેશ દેવાનો મને અધિકાર નથી. સાધારણ લોકોથી કંઈક વધારે ઈશ્વરે મને અવલોકવાની દષ્ટિ-ગંભીરતા આપી છે. મેં કળાનો ટેકો લઈને મારા જીવનમાં જે પ્રકાશ મેળવ્યો હતો—કલાજીવન ગાળતો તે જ સાચું હતું. આજે એ કળાને હું શાપ આપું છું !’

ચમકી જતાં અચાનક તે ચારે બાજુ ધ્યાનપૂર્વક જોવા લાગ્યો; રજે કાંઈ તેને તેની આ સ્થિતિમાં જોઈ નહ. ત્યાર પછી ખરાબર ખાતરી થઈ એટલે તેણે કપાટ ખોલીને એક છૂપા ખાનામાંથી બે નવલકથાની એક એક હાથપ્રત બહાર કાઢી. એ બે નવલકથા એ જ

હતી કે જેમાં બધી કલાઓને તેણે પાપના રસ્તા ઉપર જતી કહી છે. તે બંને નવલ-કથાઓ *Haji Murad* અને *The Lost Coupon* (આખું કેમ સૂઝ્યું) હતી. આ બંને નવલો તેણે બધાથી છાની રીતે લખી હતી. લોકોને તેની ગંધ પણ આવી નહતી. બેએક લીટી તેણે વાંચી. આંખોમાં એકદમ તેજ પ્રગટી ઊઠ્યું. હલકતા આનંદને ધીરે ધીરે રોકતાં તે મનમાં કહેવા લાગ્યો: 'આ જ સાચું સર્જન છે-ખરી રીતે આ જ સર્જન સારી રીતે થયું છે. પોતાની રચેલી દુનિયાની જ છબી કલાદારા અંકિત કરવી એવો ઈશ્વરનો આદેશ છે, પોતાનો અભિપ્રાય કલાદારા વ્યક્ત કરવાની તેણે મને છૂટ નથી આપી. કલા-આહ! કેટલી સુંદર સૃષ્ટિ!-કેટલી મહાન ચિંતા!-કેટલી દુઃખદાયી અને વેદના કરનારી છે! આ પાનાંઓ લખતાં મારું હૃદય વસંતની માફક કેટલું ઉલ્લાસમય-કેટલું પ્રકુલિત હતું! પ્રજાતનું વર્ણન કરતાં મારી આંખો આંસુથી છલકી જતી હતી. પરંતુ મને અત્યારે મારી વર્તમાન સ્થિતિથી એક તસુ પણ આગળ જવાનો હક્ક નથી. જે રસ્તા ઉપર જીવનમંજલ કાપવી શરૂ કરી છે તેના પર જ મારે ચાલવું રહે છે; કારણ કેણું જાણું કેટલાંયે લોકો મારી મદદ માટે મારી ઉપર આશા રાખી, મારી ઉપર મીટ માંડી રહ્યાં છે. એ રસ્તા પરની મારી ગતિને અટકાવવી એ હવે મારો ધર્મ નથી, મારો જીવનનો પણ અંત પાસે ને પાસે આવતો જાય છે.' તેણે ફરીથી આ બંને પુસ્તકો એ છૂપા ખાનામાં સંતાડી દીધાં. પછી ફરીથી કોઈ દુઃખી લેખકની માફક અધૂરો લેખ પડ્યો હતો તે આગળ લખવા લાગ્યો. તેની લાંબી અને સફેદ દાઢી વચ્ચે વચ્ચે કાગળ ઉપર ચૂકી પડતી હતી.

બપોર. આજનું લખેલું ટેબલ ઉપર પડેલું હતું. કલમ છોડી તે એકદમ સીડીથી નીચે ઊતરી ગયો. ખાસદાર તેના વડાલા ઘોડા 'મેસેરિક' ને ઝાલીને નીચે ઊભો હતો. ટેકડો મારી અશ્વ પર સ્વાર થઈ તેણે, બેસીને લખતાં લખતાં નીચી વળી ગયેલી કેડને એકદમ ટદાર કરી. તે લાંબા, બળવાન, ઘટ સ્નાયુબદ્ધ અને સુંદર દેખાવા લાગ્યો. એક નિપુણ કોએક સૈનિકની માફક અશ્વના પેટમાં બંને પગોથી એડી મારતાં મેસેરિકને સીધા જંગલમાં પૂરપાટ દોડાવી મૂક્યો. તેની પાછી ગયેલ બરફ જેવી સફેદ દાઢી હવામાં ઊડવા લાગી. આસપાસ આવેલાં ખેતરોમાંથી આવતી સ્વચ્છ હવા તે ધરાઈ ધરાઈને લેવા લાગ્યો. આ તાજા અને ખુશનુમા હવાએ તેના આખા, વૃદ્ધ શરીરને સ્ફૂર્તિમાન કરી દીધું. નસેનસમાં ગરમ લોહી ફરવા લાગ્યું. કાન અને આંગળીઓની નસોમાં નવીન લોહી ધબકવા લાગ્યું. જંગલમાં પહોંચતાં તેણે અશ્વની ચાલ ધીમી કરી અને તે આશ્ચર્યભરી અને કુતૂહલપૂર્ણ દૃષ્ટિથી વનપ્રદેશમાં ખીલી ઉઠેલાં ફૂલો જોઈ રહ્યો. ધીરે ધીરે ખીલીને એ ફૂલો વસંતનાં આછાં અને સૂકું કિરણો વચ્ચે કેવું સરસ સૌંદર્ય પાથરી રહ્યાં હતાં! કુતૂહલભરી નજરે તે આ જોઈ રહ્યો. તેનું ઊગતું રૂપ કેટલું સર્વાંગ સુંદર છે! અશ્વની પીઠ પર જરા ઊંચા થઈ એક ખીચના ઝાડ સામું જોયું. પીઠ પર એક પુષ્પ ચૂકી રહ્યું હતું તેની એક એક પાંખડીઓ સામે તે ટીકડીટીકડીને જોઈ રહ્યો. તેની આંખોમાં હસોહસ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. આહ! કેવું આશ્ચર્ય! આ કુદરત, ઈશ્વરની પ્રતિજ્ઞા-સત્તા વર્ષોના લાંબા સમયે પણ આમાં કંઈ પરિવર્તન થવા નથી પામ્યું; પરંતુ એ જે હતી તે તો નથી જ. દરરોજ નવી, પ્રત્યેક દિવસ ત્રિસ્ત્રિમત અને આનંદપૂર્ણ, દરરોજ એ જ સ્થિતિમાં છતાં હમેશા-પ્રત્યેક દિવસ કેટલો પરિવર્તનશીલ છે! વચ્ચે વચ્ચે અશ્વ હલુદહુલી ઊડતો હતો. ચાલવા માટે તે અધીરો થઈ રહ્યો

હતો. ટોસ્ટોયનું દિવારવન લંગ થયું. બેપટ જોડે એવી રીતે તેણે અશ્વને દોડાવી મૂક્યો. અશ્વ માતાની સમાન રનેહાળ, સેવાપરાયણ કુદરતની એક મૂર્તિ છે; પરંતુ આજે તે એની ઉન્મત્ત અને તાંડવમય લીલાનો પલ્લુ અનુભવ અંતરમાં કરશે; એ કારણે બેપરવા અને ઉદ્ધાસી બનીને તેણે અશ્વને પૂરપાટ દોડાવી મૂક્યો. એકશ્વાસે અવિરત રીતે અશ્વ પંદર માઈલ કાપી નાખ્યા. ટોસ્ટોયનું શરીર પરસેવાથી રેગરેગ થઈ ઊઠ્યું. અશ્વની ચાલ ધીમી કરીને તે ધીમે ધીમે ઘર તરફ જવા લાગ્યો. તેની આંખોમાં રાશની હતી અને અંતર નિર્વિકાર ભાવે છલી ઊઠ્યું હતું. સ્વતંત્ર હતો ત્યારે પણ આ વનમાં આવી રીતે તે ઘોડો દોડાવ્યા કરતો.

જેમ જેમ ગામ નજીક આવતું ગયું તેમ તેમ તેના ચહેરાની ખુશમિનજ દીપ્તિ ઓસરવા લાગી. તે ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો. તેના ઘરની નજીક જમીનદારીમાં મળેલી જમીન તદ્દન પડતર પડી રહી હતી. તેની ચારે બાજુની વાડ તૂટી ગયેલ હતી અને લાકડાના થાંભલા તૂટેલી હાલતમાં આમતેમ પડ્યા હતા. આ કેમ બન્યું તેનો વિચાર કરવા, તેનું કાગળ પૂછવા, પાસેના ઝૂંપડા તરફ અશ્વ હાંક્યો. ઝૂંપડા પાસે પહોંચ્યો ત્યાં અંદરથી એક સ્ત્રી બહાર આવી. ઉઘાડા પગ, મેલાં અને ફાટેલાં કપડાં, અસ્તવ્યસ્ત વાળ, નિસ્તેજ આંખો અને નિરાશાપૂર્ણ દૃષ્ટિ—એવી જાણે મૂર્તિમંત ગરીબી તેની સામે આવી ઊભી હોય તેમ તે આવી ઊભી. ત્રણ નાનાં નાનાં બાળકો પણ તેને વળગતાં આવી ઊભાં. અંદરથી એક ધાવણા બાળકના રડવાનો અવાજ આવી રહ્યો હતો. તેણે કોધથી તથા કંઈક વિરક્ત દૃષ્ટિ નાંખતાં એ સ્ત્રીને જમીનની આવી અવ્યવસ્થાનું કારણ પૂછ્યું. સ્ત્રીએ અત્યંત ગળગળા અવાજે માલિકની ક્ષમા માગી. તેનો પતિ લાકડા ચારવાના યુના માટે દોઢ મહિનાથી જેલમાં ગયો હતો ! તે એકલી શું કરી શકે ? ઘરમાં રોટલા ખૂટ્યા એટલે તેના ધણીએ લાકડાની ચોરી કરી હતી. આ વર્ષે પાક સારો બિતર્યો ન હતો તો પણ વીધેટી તો ચૂકવવી પડી હતી. તે ત્રણે બચ્ચાંઓએ પણ એ વાતમાં સાક્ષી પૂરી. ટોસ્ટોયે પોતાના ગળવામાંથી જેટલા પૈસા હાથમાં આવ્યા તેટલા તે સ્ત્રીના હાથમાં દઈ દીધા. તેની હંમેશા પંભાતી તાળું દેવાઈ ગયું હતું. અપરાધીની માફક તે ત્યાંથી રસ્તે પડ્યો. તેના મનની શાંતિના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા હતા અને તેનો ચહેરો વિપાદપૂર્ણ થઈ ગયો હતો.

‘મારી નહિ, મારી સ્ત્રીની જમીનની આવી દુર્ઘટના ! પરંતુ આ જમીન તો મેં તેને આપી છે. નિંદા, ઠેકડી અને શરમથી આ જાતને રક્ષવા ખાતર આ કેવો ભીડુ-ગીકણ પુરુષના જેવો મારો વ્યવહાર છે ! સંસારને જૂઠી રીતે છેતરવા આ કેવી મારી આત્મપ્રતારણા ! શું હું નથી જાણતો કે જેવી રીતે હું મારી રૈયતને-ગરીબ ખેડૂતોને શોષતો-તેનું રક્ત ચૂસતો હતો તેવી જ રીતે મારી પત્ની પણ કરે છે ! હું એ જાણું છું, અરે ખૂબ સારી રીતે જાણું છું. મારા મંકાનની એક એક ઈંટ આ લોકોના પરસેવાની કમાણી છે. તે એક એક ઈંટનો ટુકડો તેઓના લોહીથી ખરડાયેલ છે. એ સંપત્તિ મારાં સ્ત્રી કે પુત્રોને દઈ દેવાનો મને કયો અધિકાર છે ? જે ખેડૂત માયાનો પરસેવો પગ સુધી ઉતારી જમાન આવ્યા હરે છે, તેને ફાલેકુંલાવે છે, શું તે જમીન તેઓની નથી ? હું લોકોમાં હમેશા ઈશ્વરના નામે ન્યાય અને ધર્મનો પ્રચાર કરું છું. આ આત્મવંચનાને માટે શું મારે ઈશ્વર પાસે શરમાવું નહિ પડે ?

તેનો ચહેરો ધીમે ધીમે વધારે અને વધારે કઠોર થતો ગયો. ઘર નજીક આવતાં તેને અંધ પરથી જીતરવા મદદ માટે ખાસદાર તથા ગાડીવાન સામે આવી બિલા. તે મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો—‘શું આ મારા નોકર છે ?

કંઠિન્ટ-પત્ની, તેનાં બાળકો, સેક્રેટરી, કુટુંબનો ડૉક્ટર, ખીમ્બે નજીક—એક અંગ્રેજ અને બીજા ફ્રેન્ચ-સિક્કા, એક પાડોશી, એક રાજદ્રોહી વિદ્યાર્થી વગેરે ખાણના ઝોરડામાં ખેડાં તેની વાટ જોઈ રહ્યાં હતાં. એક મોટા ટેમ્પલ ઉપર ચાંદીનાં તથા ચીની માટીનાં વાસણો ચકચકી રહ્યાં હતાં. જેવો તે ઝોરડામાં આવ્યો કે તરત જ બધાં અંદર અંદર વાતો કરી રહ્યાં હતાં તે એકદમ અટકી ગયાં. બધાં પરાણાઓને યથા રીતે હસી બોલાવી તેમજ સમાચાર પૂછી તે એકદમ ગૂંપચૂંપ પોતાની જગ્યા ઉપર બેસી ગયો. ચકચકીત લપકા-બંધ પોશાકમાં સમગ્ર થયેલો રસોયો તેની સામે ટેમ્પલ ઉપર નિરામિત ભોજન મૂકી ગયો. તેના આ નિરામિત ભોજન માટેનો વસ્તુઓ મોટી કિંમતે બહારની જગ્યાએથી મંગાવવામાં આવી હતી. તેને પેલી ચીંથરેલાલ ખેડૂત્રીની વાત વાદ આવી. તેના શરીર ઉપરનાં ફાટેલ વસ્ત્રો, નિર્બળ અને નિરાશાપૂર્ણ દષ્ટિ અને તેનાં જૂનવાનાં મૂર્તિમંત અવતારસમાં અર્થનશ્વ ત્રણ બાળકો તેની દષ્ટિ સમીપ ખડાં થઈ ગયાં. દુઃખ અને ચિન્તાભરી દષ્ટિથી તે ભોજન સામે જોઈ રહ્યો.

‘મારી પત્ની અને મારાં બાળકો જો એક વાર સમજવાનો કેશીશ કરે કે આ પ્રકારનું જીવન જીવવાનું મારે માટે હવે કેટલું અશક્યવિત છે ! મારે મારી જીવનવાત્રાની પ્રજાકી ત્યાગવી જ પડશે. મારી ચોતરફ આ અસંખ્ય નોકરો, પ્રચૂર ભોજનસામગ્રી, ક્રીમતી ફરનિશર—અને મારાં જે પાડોશીઓ છે તેમને પોતાનાં જીવન ટકાવી રાખવા માટે દરરોજના જરૂરી પદાર્થો કે વસ્તુઓ પણ પરસેવો ઉતારવા છતાં મળતાં નથી ! તેઓ આ સત્યને પૂરતી રીતે સમજે છે. તેઓની નિકટ જઈ તેમને મદદ કરવી એ મારું કર્તવ્ય છે અને તેને માટે મારે આ મારું વૈભવમય જીવન છોડવું જ જોઈએ. જરૂરિયાતથી વંધારે આરામતાં સાધનાથી હું મારું અત્યારનું જીવન વિતાવી રહ્યો છું, તેને માટે હું હાથરનો અપરાધી છું. મારી સ્ત્રીનો ધર્મ મારી સહધર્મિણી ધવામાં છે; પરંતુ તે મેં જે નવો ધર્મ ગ્રહણ કરવાનું શરૂ કર્યું છે તેની સામે હંમેશ મનમાં વિરોધનો લાવ સેવે છે. ધંડીના પડની મારફક ગળાનું વજન બની તે ધીમે ધીમે મારા જીવિતને મિથ્યાવાદના અવળે રસ્તે ખેંચી રહી છે અને મારું જીવન બ્યર્થ બનાવી રહી છે. ઘણી આગાહી મારે આ બંધનમાંથી મારી જાતને મુક્ત કરવી જોઈતી હતી. ધર્મની બાબતમાં અમારી બન્નેની સમજણ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની છે. ધર્મતા વિષયમાં અમે એકબીજાથી જુદા પડીએ છીએ. તે લોકોએ મારું જીવન અર્થહીન કરી નાંખ્યું, અને હું પણ તેઓની સાથે આ સ્થિતિમાં રહી તેઓનાં જીવન નષ્ટ કરી રહ્યો છું. હું મારા જીવનને તેમ તેઓનાં જીવનને, એક ભોગમૂંડ બની રહ્યો છું. મને આ જીવનની હવે કંઈ જરૂરિયાત લાગતી નથી અને છે પણ નહિ.’

આવેશમાં તેણે માથું એકદમ ઊંચું કરતાં પોતાની પત્ની સામે જોયું: ‘અરે ! શું આટલી બધી ઊંડો થઈ ગઈ છે ? વાળ સફેદ થઈ ગયા છે અને કપાળમાં અનેક કરચલીઓ પડી ગઈ છે ! કેટલી અવ્યક્ત વેદનાઓ તેના હોઠ ઉપર ડાંખી રહી છે !’ ટોલ્સ્ટોયનું હૃદય દ્રવીભૂત થઈ બિડ્યું. મનમાં ને મનમાં તે કહેવા લાગ્યો: ‘શું આ સાચેસાચ વૃદ્ધ થઈ ગઈ છે ? પોતાની યુવાન વયમાં મુખમાંથી જે સદા હાસ્ય જ વેરતી તે શું આ જ સ્ત્રી છે ? પોતાની

જીવનવસંત તેમજ પોતાના નિર્ભય કૌમાર્યને સાથે લઈને જે મારી-મારા જીવનની સહચરી બની હતી તે જ આ સ્ત્રી છે? અહા! તેને તો એક યુગ થઈ ગયો. એ તો ચાલીસ પીસતાલીસ વર્ષોની વાત છે કે જ્યારે તે પોતાનું નિર્ભય કૌમાર્ય લઈને મારી પાસે આવી હતી. અમે બંનેએ એકસાથે જીવનનો પ્રારંભ કર્યો તેને તો એક આખો યુગ થવા આગ્યો. ત્યારે હું યુવાન હતો તો ખરો, પણ પાપાચારથી ભરેલો એક મેલા હૃદયવાળો હતો. આજે તે તેર બાળકોની માતા છે! મારાં નાનાંમોટાં બધાં કાર્યોની તે મંગાથી છે; પરંતુ હું તેને શી મદદ કરી શક્યો છું? મેં તેને ખૂબ દુઃખ આપ્યું છે. મારે માટે તેણે અનેક વખત નિશ્વાસ નાંખ્યા છે. મારા પુત્રો—તેઓ મને વફાવતની નજરે પણ જોતાં નથી. મારી પુત્રીઓ—તેઓને મેં યૌવનનાં સ્વચ્છંદ સુખોથી વંચિત રાખી છે. પંખીઓ જેમ રસ્તામાંથી દાણા ચાંચવતી ઉડાવે છે તેવી રીતે મારો સેક્રેટરી મારી આજ્ઞાઓ ઉડાવે છે. મારા મૃત્યુ પછી મારા શરીરને સુરક્ષિત રાખવા માટે આજયથી જ જુદા જુદા પ્રકારનાં તેલ તથા સુગંધી દવાઓ અને મસાલા ભેગા કરી રાખવામાં આવ્યા છે. મારો અંગ્રેજ સેક્રેટરી પોતાની ખીસાપોથી પોતાની સાથે જ હંમેશ રાખે છે. ઈશ્વરના સ્વરૂપના પ્રકટીકરણના વિષય ઉપર હું ક્યારે અને શું કહું છું તે બધું તે પોતાની ખીસાપોથીમાં ઉતારી લેવામાં જ રત રહે છે. પરંતુ હું અને આ ટેબલની ચારે તરફ બેઠેલાંઓ ઈશ્વરની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ કામ કરી શકીએ છીએ. આ નર્કોગારમાં બેસીને હું ખૂબ આરામથી તથા અકરાંતિયાની માફક ભોજન કરું છું. હું ખૂબ જીવો હવે મૃત્યુ આવે તે જ ઉચિત છે. હું મારી જાતને જ સાચો ન થઈ શક્યો. મેં મારી જાતને—આત્માને જુઠાણાના અંચળામાં વીંટી રાખી અને સત્યથી અળગી રાખી.’

રસોયાએ વધુ એક કામમાં કંઈ ખાવાની વસ્તુ લાવીને તેના સામે મૂકી. ખૂબ ઉચ્ચ પ્રકારનું ભોજન હતું. બરફમાં રાખેલાં ફળો તથા ટુંડી પાડેલી મલાઈથી ભરેલી રકાબીઓ તેની સામે પડી હતી. કંઈ વિરક્ત થતાં તેણે તે રકાબીઓને પોતાની સામેથી દૂર ધકેલી દીધી.

પત્ની કંઈ ઉદ્વિગ્ન થતાં પૂછવા લાગી: ‘શું ખાવાનું સારું થયું નથી?’

કંઈક તીવ્ર અવાજે તેણે ઉત્તર દીધો: ‘બહુ જ સારું થયું છે. મારા માટે બનાવ્યું છે તે તો વળી ખૂબ સરસ બન્યું છે!’

બાળકોના અહોરા ક્રોધ તથા ઉદાસીનાં ભાવથી લાલચોળ થઈ બેઠ્યા અને કાઉન્ટેસ અતિશય મર્મરૂપણી ધાનું દુઃખ અનુભવી રહી.

ભોજન કરી રહ્યા બાદ બધાં બેસવાના ચોરડામાં આવ્યાં. વિદ્રોહી વિદ્યાર્થી સાથે તે તર્ક અને દલીલો કરવા લાગ્યો. જો કે વિદ્યાર્થીને ટોલ્સ્ટોય તરફ ખૂબ શ્રદ્ધા હતી તોપણ તે ટોલ્સ્ટોયની પ્રતિભામાં ખોટી રીતે ન દબાતાં ટોલ્સ્ટોયના સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ પોતાના વિચારો પ્રગટ કરવા લાગ્યો. ટોલ્સ્ટોયની આંખોમાં એક જાતનું તેજ ચમકી રહ્યું અને મુખમાંથી અવિદત વાક્યધારા વહેવા લાગી. સ્વર ધીમે ધીમે બંધો થવા લાગ્યો. યુવાનીમાં જેમ ટેનીસ અને સિદ્ધારમાં જે પ્રકારે ઉત્તેજિત થઈ બેઠો એ જ રીતે આ વખતે તર્ક તથા દલીલો કરવામાં ઉત્તેજિત થઈ બેઠો હતો. પછી બળપૂર્વક પોતાને શેડમાં તરત જ ધીરા અને નમ્ર અવાજથી કહેવા લાગ્યો: ‘મારી જ ખૂબ દશે. ઈશ્વરની મંગળ ઇચ્છાનું ખીજ બધાના હૃદયમાં રહેલું છે. એ દાણુ કહી શકે એમ છે કે ફરેક અકિતના હૃદયમાં એ ખીજ

કામ કરે છે કે નહિ ?' વાદવિવાદ આગળ ન વધે એ કારણે તેણે કહ્યું : 'ચાલો, જરા બહાર ફરી આવીએ.'

રસ્તામાં વળી એક ખીજી મુશ્કેલી આવી ઊભી, તેના ધરની પાસે જૂના ખખડધન એકમના ઝાડ નીચે ઘણા પુરુષો એકઠા થઈ રહ્યા હતા. તેમાં કોઈ ખેડૂત, કોઈ ભિખારી, કોઈ સાધુ સંન્યાસી હતા. કોઈ કોઈ તો દસ ગાઉથી ટોલ્સ્ટોયના ઘરને તીર્થસ્થાન માની યાત્રા કરવા આવ્યા હતા. કોઈને ઉપદેશ જોઈતો હતો, કોઈ આર્થિક મદાવતા મેળવવાની પ્રાર્થના કરવા આવ્યા હતા. બધાં યાકોને લોથપોથ ચપેલા હતા અને ધૂળમાં નહાઈ રહ્યા હતા. રક્ષની નીચે ઊભા રહી તેઓ તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. તે જોવા ત્યાં પહોંચ્યો કે તુરત જ તેઓએ ચુરુ પધાર્યા હોય તેવી રીતે તેને પ્રણામ કર્યા. હોઠ ઉપર ફોકું હાસ્ય હસીને તેણે પૂછ્યું : 'તમારે કોઈ પૂછવાનું છે ?'

'મહારાજ (Your Highness), આપની પાસે કોઈ નિવેદન.....'

તેને ટોકતાં ટોલ્સ્ટોયે કહ્યું : 'હું તમારો કે લોકોનો મહારાજ નથી. લગવાન સિવાય એ નામથી કોઈને સંબોધન ન કરતા.'

આ વખતે જે ખેડૂતો ઊભા હતા તેઓ પોતાની ટાપીઓ આમથી તેમ કરવા લાગ્યા અને માથું ખંજવાળવા લાગ્યા. આખરે બહુ જ અચકાતાં અચકાતાં તે લોકોએ પૂછ્યું : 'જે અનાજ તેઓ ઉપજાવે છે તે શું ખરેખર ખેડૂતોનું પોતાનું જ છે, એ વાત સાચી છે ? અને જે ખેડૂતોની જ માલિકીનું તે હોય તો તે અનાજની માલિકી તેઓને ક્યારે સોંપી દેવામાં આવશે ?'

કોઈએ એક ધર્મોપદેશના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો. ટોલ્સ્ટોયે તેને પૂછ્યું : 'તમે લખનાં વાંચનાં જાણો છો ?' 'હા' એવો ઉત્તર મળવાથી પોતે લખેલ 'ત્યારે કરીશું શું ?' એ નામના પુસ્તકની એક નકલ મેંગાવી તેને આપી. પછી, એક પછી એક જે ભીખ માગવા આવ્યાં હતાં તે તેની પાસે આવવા લાગ્યાં. તેણે બધાંને કોઈને કોઈ આપ્યું. બધાં ચાહ્યાં ગયાં ત્યારે તેણે જોયું તો અંગ્રેજ સેક્રેટરી તેને ફોટો ખેંચી રહ્યો હતો. તે એકદમ ઉદાસ થઈ ગયો. મનમાં તે મનમાં કહેવા લાગ્યો : 'આવી રીતે લોકો મારો ફોટો ખેંચ્યા કરે છે, પ્રજ્ઞપ્રિય, દાનવીર, મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય; પરંતુ જે તેઓને મારા હૃદયની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે તો તેઓ જાણી શકે કે હું અંશમાત્ર પણ ભલો નથી, કે નથી કોઈ દિવસ મનમાં ભક્ષા થવાની ઈચ્છા પણ થઈ. હું તો મારામાં-મારા આત્માદ્રમોદમાં રત છું. ત્યાં બીજાઓનું શું કરું ? સુવાનીમાં મેં મોરકામાં કેવળ એક રાતમાં જુગારમાં જીટલા પૈસા ચુમાવ્યા તેનાથી અર્ધો પણ આજકાલ હું દાનમાં નથી દઈ શક્યો. ટોલ્સ્ટોવસ્કી ઉપર અસામાન્ય દુઃખ પડી રહ્યું છે એવા ખબર મળતા તોપણ શું મેં કોઈ દિવસ તેને આર્થિક મદદ પહોંચાડી હતી ? જ્યારે મારા ધાર્મિક જીવનનું આ વખતે પ્રભાત છે ત્યારે હું કોઈ મહાન પુરુષોની માફક બધાની સેવા-ભક્તિ તથા શ્રદ્ધાંજલિ સ્વીકારી રહ્યો છું !

ઉતાવળે ઉતાવળે તે આગળ ચાલવા લાગ્યો. એટલો બધો ઉતાવળો ટોલ્સ્ટોય ચાલવા લાગ્યો કે જે લોકો તેની પાછળ આવતા હતા તેઓ મહામુશ્કેલીએ તેની પાછળ ચાલી શકતા હતા. હવે વાત બહુ જ ઓછી કરવા લાગ્યો. તેનું ધ્યાન માત્ર ચાલવામાં જ રહ્યું. વચમાં વચમાં થોડીવાર ઊભા રહેતાં પોતાની પુત્રીઓ ટેનીસ રમતી હતી તેઓને જોઈ લેતો હતો. રમતની વચ્ચે વચ્ચે આનંદની તીણી ચીસો અને ખડખડાટ કરતું હાસ્ય કાને પડતું. હવે. આખરે તે શાન્ત મનથી ઘરે પાછો આવ્યા.

ઝોરડામાં આવી થોડો વખત આવેલાં પુસ્તકો જોયાં અને પછી આરામ લેવા લાગ્યો. ચહેરા ઉપર થાકનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. મીઠુથી જડેલા સોફા ઉપર પડતું મૂકીને આંખો બંધ કરી વિચારવા લાગ્યો: ‘જ્યારે હું મૃત્યુથી, એક ભૂતને દેખીને ડરું તેટલો ડરતો હતો તે દિવસો મારે માટે કેટલા ભયવાદક’ અને બીરુતા ઉત્પન્ન કરનારા હતા! એ વખતે મૃત્યુના પંખમાંથી બચી જવાની ચિંતા મારા હૃદયને વલોવીને છિન્નભિન્ન કરી નાંખતી હતી. હવે મને તેનો જરા પણ ડર લાગતો નથી. હવે તો ઊઠતું તેને આદરપૂર્વક આમંત્રવાની ઇચ્છા થાય છે. અરે! તેને પકડી લાવી તેનો સત્કાર કરું એમ મનમાં ચલા કરે છે.’

અનેક ચિંતાઓ અને વિચારો જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ધારણ કરીને મગજનાં ચક્કરો ફેરવવાં લાગ્યાં. કલમ ઉપાડીને તેણે કંઈક લખ્યું. પછી સ્થિર આંખો રાખી સામે જોવા લાગ્યો. ભૂતકાળની સ્મૃતિઓ અને સ્વપ્નથી ઉપજેલ એક અભૂતપૂર્વ સૌંદર્યની દીપ્તિ તેના મુખમંડલ ઉપર ચળંગતી રહી.

સાંજ થતાં તે ઝોરડામાંથી બહાર નીકળ્યો. નીચે બેસવાના ઝોરડામાં બધાં એ વખત દરમિયાન આવીને બેઠાં હતાં. તે પણ એ બધાંની વચ્ચે જઈને બેઠો. તેને બધાએ ‘ગોલ્ડન માર્ષસન’માંથી કંઈ વગાડી સંભળાવવા વિનંતિ કરી. આનંદ સહિત તેઓની માગણી સ્વીકારી પિયાના ઉપર જઈ બેઠો. તેણે વગાડતાં પહેલાં પોતાનું મુખ સખત રીતે હોઠ દબાવીને બંધ કરી દીધું. કારણ કે સંગીતથી હૃદયમાં ઊઠતા સંવેદન કે આવેગ શબ્દો દ્વારા બહાર પડી જાય તે તેને ચોગ્ય ન લાગ્યું. પોતે જ વગાડેલું સુમધુર સંગીત સાંભળીને તેના હોઠ કાંપવા લાગ્યા. શ્વાસ એકદમ વેગથી ચાલવા લાગ્યો. સંગીતમાં કેટલી મોહક શક્તિ છે! આશ્ચર્ય સ્વરલહરીથી તેનું હૃદય, મન ધીર શાંત અને આનંદપૂર્ણ થઈ ઊઠ્યું. પોતાને ને પોતાને મનમાં તે કહેવા લાગ્યો: ‘કળાને ઉતારી ખાડવાનો કે તેને ધિક્કારવાનો મને કયો અધિકાર છે? સૃષ્ટિમાં એનાથી વધારે શાંતિદાતા બોલું શું છે? ચિંતા મનમાં બ્રાંતિ ઉપગમે છે અને જુદી મનુષ્યને ગર્વિત કરનાર વસ્તુ બની રહે છે. કલાની અંદર હું જે પ્રકારે ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ અને સાક્ષાત્કાર કરું છું એવી રીતે બીજા હું એ ક્યાં કરી શકું છું! વિટકેન સોંપ, તું મારો ભાઈ છે! સંગીતકારો તમારી સંવેદન અનુભવતી દષ્ટિનો હું મારા હૃદયમાં અનુભવ કરું છું, તથા તમારા હૃદયના ઉત્થાન. પતનના શબ્દો-અવાજો મારા કાનોમાં ધ્વનિત થઈ રહે છે. મને ત્યામા કરો, મંગીનાચાર્યો, મેં તમોને તિરસ્કાર્યા છે.’

સંગીત પૂરું થયું. બંને આનંદસચ્ચક તાળીઓનો ગડગડાટ થઈ રહ્યો. ટોલ્સ્ટોયે પણ તેમાં સાથ પુરાવ્યો. તેના મનના બધા વિકારો અત્યારે ચાલ્યા ગયા હતા. આનંદપૂર્વક તેણે બધાની સાથે વાતચીત કરી. આઘાત પ્રત્યાઘાતથી ભરેલ દિવસ આનંદમાં વીત્યો એમ તેણે અનુમાન કર્યું.

સૂતાં પહેલાં ફરીથી તે પોતાના એકાંત ઝોરડામાં આમથી તેમ ટહેલવા લાગ્યો. આખા દિવસનાં કાર્યોની નોંધ ડાયરીમાં લખતાં પહેલાં તેની સૂચી મનમાં તૈયાર કરવી રહેતી હતી. ડાયરી ટેબલ ઉપર ખુલ્લી પડી હતી. ત્યારે એક કડોર વિચારકની માફક ડાયરીનાં પાનાં જોઈ દેખાં હતાં ત્યારે તેને ચેકો એડુલ્ટની જોની વાત યાદ આવી. તેને તે એકમે રૂબરૂથી વધારે મદદ કરી શક્યો ન હતો. પછી ભિખારીઓ સાથે વાત કરતો

હતો ત્યારે પોતાની ધીરજ પોતે સાચવી નહોતો શક્યો એ વાત યાદ આવી. તે પછી પોતાની પત્ની તરફ ચલાવેલ કટોર વ્યવહારનું સ્મરણ થયું. તે એકાએક પોતાની બધી નબળાઈઓ ડાયરીમાં તટસ્થ રીતે લખવા લાગ્યો. અંતમાં લખ્યું: 'ફરી એ જ અસહાયતા-અસમર્થતા, આત્માના પતનનું સાધન, ફરી એ જ ભલાઈ કરવામાં અસમર્થપણું-લાચારી. તે ઉપરાંત સિદ્ધ થયું કે જે ખરેખર કડીન છે એ કાર્ય કરવાની મારી શકિત નથી. આ વિદ્યાળ જનપદ-માનવસમાજને (Humanity) છોડીને જે મારી આસપાસ અત્યંત નિકટ છે, તેના તરફ મને પ્રેમ નથી. હે ઈશ્વર! મને મદદ કરો.' આ બધી નોંધો લખી પતાવીને, આવતા દિવસની તારીખ નાંખી અને પેલું રહસ્યમય ત્રણ શબ્દોનું વાક્ય લખ્યું—'જે કાલ બન્યું તો.' એ દિવસનાં બધાં કામો સમાપ્ત થઈ ગયાં. નીચી નજર નાંખતો તે શયનગૃહમાં ગયો. જોડા કાઢી નાંખ્યા. કપડાં બદલાવીને પથારી ઉપર પડ્યો. મૃત્યુની દુઃખદ ચિંતા ફરીથી મનમાં બેપજા. એક પછી બીજી એમ ચિંતાઓની દારમાળા મગજમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરવા લાગી. ઊંઘ લાવવા માટે તે એમ ને એમ પડ્યો રહ્યો. ધીમે ધીમે હૃદયનો ભાર હલકો થવા લાગ્યો અને ધીમે ધીમે આંખ મળી જવા લાગી.

એકાએક કોઈનો પગરવ સંભળાવાથી તેની નિદ્રા તૂટી ગઈ. પથારીમાં તે જોડો થઈ ગયો. પાસેના ઓરડામાંથી પગરવ સંભળાતો હતો, પણ બહુ જ ધીમે આવતો હતો. તે છાની રીતે અવાજ થયા દીધા વગર જેરો થયો અને ઓરડાના અધખુલ્લાં કમાડ પાસે પહોંચી જોવા લાગ્યો. ઓરડામાં દીવો જોયો. કોઈ તેના ટેબલમાં પડેલ કાગળો ઉઘટાવી ઉઘલાવીને જોઈ રહ્યું હતું. તેની ડાયરી ખરાબર બારીકાઈથી વાંચી અને તેના હૃદયના ઊંડામાં ઊંડા પ્રદેશને જોળી કાઢવા તથા તેની રિયલિટી જાણવા પ્રયાસ કરી રહ્યું હતું. તે તો તેની પત્ની જ હતી.

આ ક્યાંથી? આ શું? ત્યારે બાલ્યુથી પોતાના અંતરાત્માની ભાવનાઓ અને ગુપ્ત વાતોને જાણવાનો આ કેવો ઘુણાભર્યો ચોરીછૂપીતો પ્રયાસ? કોઈથી તેના હાથ ધૂંજવા લાગ્યા. પત્ની સામે જઈ તેને ફિટકાર આપવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા થઈ રહી હતી. પરંતુ તેણે તે ઇચ્છાને રોકી, મનમાં વિચાર્યું કે ઇચ્છીત જીવન મેળવવાના પ્રયાસમાં 'આ પણ મારી પરીક્ષા જ છે.' પાછો ફરી પથારીમાં પડ્યો. પરંતુ, નિદ્રા ન આવી આખરે મોડી રાત્રે મહાપુરુષ લિયો નિકોલેવિચ ટોલ્સ્ટોય પોતાના તરફની છેતરપિંડી-પ્રવચનના વિચારે દાઝતો તથા બધાથી ત્યજાયેલો હોય એવો સંદેહ મનમાં લાવતો ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો.*

મૂલ્યપરિવર્તક સંગ્રામ*

[બારડોલીનો સત્યાગ્રહ]

કુ. લક્ષ્મી નારણદાસ પટેલ

સત્યાગ્રહ વિષે જે વખતે લોકોની શ્રદ્ધા ઓછી થતી જતી હતી તેમજ દેશમાં પણ રાજકીય વાતાવરણ મંદ થતું જતું હતું. તે વખતે લોકોમાં નવું જીવન પ્રગટાવનાર અને સત્યાગ્રહને વિષે શ્રદ્ધા પેદા કરાવનાર બારડોલીનો સત્યાગ્રહ ૧૯૨૮માં થયો.

બારડોલી

બારડોલી એ સૂરત જિલ્લામાં એક તાલુકો છે. એની વસ્તી ૮૭,૦૦૦ છે. વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેડૂતનો છે અને નાનામાં નાનો ભાગ મુસલમાનોનો છે. ૮૭,૦૦૦માંથી ૧૧,૦૦૦ રાનીપરજ છે. ૩૮,૦૦૦ દુબળા છે અને બીજા ૩૮,૦૦૦માં વાણિયા, કણ્ણી, અનાવલા અને મુસલમાનો આવી જાય છે. જૂજજૂજ પારસી કુટુંબો પણ તાલુકાનાં ગામમાં પથરાયેલાં છે.

બારડોલીને ભલે કોઈ ન જાણતું હોય, પણ ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહી સેનામાં અનેક કણ્ણી, અનાવલા અને મુસલમાનો બારડોલીના હતા. આ બધા ત્યાં કમાવાના હેતુથી ગયા હતા, પણ લડત જાગતાં તેમાંના ઘણા ધંધો છોડીને લડતમાં જોડાયા હતા અને પોતાની વીરતા અને આપભોગશક્તિનો પરિચય ગાંધીજીને આપ્યો હતો. આ જ કારણે ૧૯૨૧માં સવિનય લંગનો પ્રથમ પ્રયોગ બારડોલીમાં કરવાનું ગાંધીજીએ નક્કી કર્યું હતું અને ત્યારથી ત્યાં શ્રી. ભુગતરામ દવે, નરહરિભાઈ, કલ્યાણજીભાઈ, ચૂનીભાઈ મહેતા વગેરે ભાઈ એ કામ કરતા હતા.

કારણ

હવે આપણે બારડોલીની લડત કયા કારણે થઈ તે જોઈશું. આ લડત જમીનમહેસૂલમાં વધારો થયો તેથી થઈ. મુંબઈ ખલાકામાં મહેસૂલનો વધારેમાં વધારે દર ગૂજરાતના જિલ્લાઓમાં છે અને તેમાં જે સૌથી વધારે સૂરત જિલ્લામાં છે. દા. ત., બારડોલી તાલુકામાં ૧૮૬૪થી જમીનમહેસૂલ વધતું જ ગયું છે. ૧૮૬૫માં રૂ. ૩,૧૮,૧૬૨ હતું તે વધતું વધતું ૧૯૨૪માં રૂ. ૫,૧૪,૭૬૨ થયું.

ખરી રીતે ખેતીના નફા ઉપર જમીનમહેસૂલ વધે છે, પરંતુ સરકારી અમલદારોને ઊંડો વિચાર કરવાનો સજ્જો જ નહિ.

મુંબઈ ખલાકામાં ચાલતી પ્રથા પ્રમાણે ત્રીસ વર્ષ પછી બારડોલીની જમાખંધીમાં ફેરફાર કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો. આવા ફેરફાર કરવા માટે પહેલાં ગામડાંની સ્થિતિ જોવી પડે છે, આથી શ્રી. જયકરને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું. શ્રી. જયકરને આવાં કામનો કશો જ અનુભવ ન હતો, આથી ખૂબ જોટાજો થયો અને પરિણામ ખેડૂતોને વેડવું પડ્યું.

એમણે ૧૯૨૫ની શરૂઆતમાં પોતાનું કામ શરૂ કર્યું ને પાંચ જ મહિનામાં બારડોલી અને ચોયાંસી તાલુકાનાં 'રિવિઝન' તૈયાર કરીને સરકારને મોકલી દીધાં અને મહેસૂલમાં ૨૫ ટકા વધારો સૂચવ્યો. પણ ૨૩ ગામોને નીચલા વર્ગમાંથી ઉપલા વર્ગમાં ચડાવવામાં

* તા. ૨૫-૬-૩૮ના રોજ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં આપેલું બ્યાખાન.

આવ્યાં એટલે આખા તાલુકાનું મહેસૂલ ૩૦ ટકા વધી ગયું. મૂળ મહેસૂલ રૂ. ૫,૧૪,૭૬૨ હતું તેને બદલે તે રૂ. ૬,૭૨,૨૭૩ કરવાની લાલામણ યથા.

હવે શ્રી. જ્યકરે કઈ કઈ વસ્તુઓ જોઈને મહેસૂલનો વધારો સૂચવ્યો તે આપણે જોઈશું:

૧. લોકોનાં મકાનો મોટાં થયાં હતાં તેમ જ ઢોરની સંખ્યામાં પણ વધારો થયો હતો.

૨. ટાપ્ટીવેલી રેલવે નવી ખોલાઈ અને તાલુકામાં અનેક પાકા રસ્તાઓ થયા.

૩. રાનીપરજ લોકોમાં દારૂનિષેધ થયો એટલે તેમની સ્થિતિ પણ સુધરી છે.

આવી જાતનાં અનેક કારણો શ્રી. જ્યકરના રિપોર્ટમાં હતાં.

શ્રી. નરહરિ પરીખે ૧૯૨૬માં શ્રી. જ્યકરના રિપોર્ટની સારી રીતે ખચર લઈને ખારડોલીના ખેડૂતોની પરિસ્થિતિ ગૂજરાતની આગળ મૂકી.

ખારડોલીના લોકોએ શ્રી. જ્યકરના રિપોર્ટ સામે વિરોધ કર્યો અને જાહેર કર્યું કે શ્રી. જ્યકરે લોકોની મુલાકાત લીધા વગર જ ઉપસક જોઈને મહેસૂલ વધારી મૂક્યું છે.

ત્યારપછી ૧૯૨૭માં શ્રી. દાદુભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ ખેડૂત પરિષદ ભરાઈ અને આ પરિષદમાં વધારો ન ભરવો એમ નક્કી થયું, પરંતુ આ ફરાવની જરા પણ અસર ન થઈ.

પ્રતિજ્ઞા

તાલુકાની આવી સ્થિતિ જોઈને કલ્યાણજીભાઈ, કુંવરજીભાઈ અને તાલુકાના મંત્રી સરદાર પાસે પહોંચ્યા અને કહ્યું કે, “તમે ખારડોલી આંવા અને ખેડૂતો પાસે સત્યાગ્રહની લડત લડાવો.”

સરદારે જવાબ આપ્યો: “જો લોકો આખું જ મહેસૂલ ન ભરવા અને તે માટે ખુવાર થવા તૈયાર હોય તો હું આજું.”

કાર્યકર્તાઓ સરદારનો વિચાર જાણી ખારડોલી પહોંચ્યા. ટાઢ, તડકા જેવા વગર રાતદિવસ રખડી આખો તાલુકો ખૂંદીને લોકોનો વિચાર તેમણે જાણી લીધો અને તેઓ સરદાર પાસે આવી પહોંચ્યા.

તેઓએ સરદારને ખેડૂતોની ખુવાર થવાની તૈયારીના સમાચાર આપ્યા. સરદારે બધી વાતો જાણી લીધી અને ગાંધીજીની સલાહ લઈ તેઓ ખારડોલી આવી પહોંચ્યા.

શ્રી. વલ્લભભાઈએ પ્રથમ તો કાર્યકર્તાઓને તપાસ્યા અને જોયું કે કાર્યકર્તાઓમાં સત્યાગ્રહ કરવાની ચળ નહોતી.

આ પછી તેમણે ગામોના પ્રતિનિધિઓને ખોલાવ્યા. ૭૬ ગામોના પ્રતિનિધિઓ આવી પહોંચ્યા. સરદારે તેઓ સાથે વાતો કરવા માંડી. લોકો નિખાતસતાર્થી વાતો કરતા હતા. સરદારે પૂછ્યું: ‘કેમ! તમે સરદાર સામે ટકી રહેશો કે?’ એક રાનીપરજ ખેડૂતે જવાબ આપ્યો: ‘ટકી તો રે’ પછી જરકારનો તાપ ‘નીઓ (ન્હીઓ) છરવી હકાય!’ બીજો એક કણબી ખોલ્યો: ‘સરકારને જે ગમશે તે કરશે પણ હું તો એક પાઈ પણ ભરવાનો નથી!’ ત્રીજો ખોલ્યો: ‘ચાર જથ્થો જે સાચા હશે, તો આખો તાલુકો ટકશે.’ સરદારે પૂછ્યું: ‘ચાર જથ્થો કાણ?’ જવાબ મળ્યો: ‘ચાર આગેવાન!’ એટલે સરદારે કહ્યું: ‘જો ચાર આગેવાનો મહેસૂલની લડત માટે ખુવાર થવા તૈયાર હોય તે બિલા ચાઓ.’ ટપોટપ ચાર જથ્થો બિલા થયા, આખરે બધા જ લોકો લડતમાં ખુવાર થવા તૈયાર થયા.

આ રીતે બધાની ખૂબ તપાસ કરી શ્રી. વલ્લભભાઈએ મહેર ભાષણમાં લોકોને ખૂબ એતવણી આપી કહ્યું: 'બિનબેખમી કામમાં હું હાથ નાખનારો માણસ નથી, જેને બેખમ ખેડવાં હોય તેની પડખે હું બિભો રહીશ.' ત્યારપછી તેઓને સાત દિવસ વધુ વિચાર કરવાની સલાહ આપી તે અમદાવાદ ગયા.

અમદાવાદ આવી તેમણે ગવર્નરને આખી વસ્તુસ્થિતિ કાગળ લખીને જણાવી. સરકારને પોતાની ભૂલની સમજણ પડી, પરંતુ તે વખતે સરકારનું મન એવું જડ થઈ ગયું હતું કે સર્વ પશ્ચિમમાં બેગે તોપણ પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવાને તે તૈયાર ન હતી. ગવર્નરનો જવાબ જલદી ન આવ્યો એટલે વલ્લભભાઈ બારડોલી પહોંચ્યા.

શરૂઆત

તા. ૧૨મીએ ખેડૂતોની સભા ખોલાવી. સભામાં હજારો લોકો ભેગા થયા. સરદારે ખેડૂતોને કહ્યું: "આતું બેખમભરેલું કામ કરવાની જે તમારી ઇચ્છા હોય તો તેને પાર જ ઉતારજો. હારશો તો બારડોલીનું નાક અને દેશની લાજ બને જશે. રાજ્ય આખું તમારા ઉપર જ ટકે છે છતાં તમારી ફરિયાદ કોઈ સાંભળતું નથી માટે આ સરકાર સામે તો જવાબદારીથી ભરેલી લડત જ લડવી જોઈ એ. કેમ, તમે આવી લડત લડવા તૈયાર છો ને?" જવાબ મળ્યો કે અમે ગમે તે જાતનાં કષ્ટો સહન કરવા તૈયાર છીએ, પરંતુ સરકારનો આવો અન્યાય કોઈ દિવસ પણ સહન કરવાના નથી. આખી સભાએ આ જવાબને આનંદ પાથે ટેકો આપ્યો. ત્યારપછી શ્રી મહાદેવભાઈએ

શરૂ મંત્રામ કેા દેખ ભાગે નહિ

દેખ ભાગે સોઉ શરૂ નાંહો

એ મંત્રામગીત આખી પરિપદ ઝીલે એવી રીતે ગવરાવ્યું અને સભા વિસર્જન થઈ.

આ પરિપદ ઉપરથી સરકારે લોકમત જાણી લીધો અને લડાઈ માટે સ્વયંસેવકો બિભા કરવાનું કામ શરૂ કરી દીધું. તાલુકામાં ભુદીભુદી જગ્યાએ જાવણીઓ નંખાઈ ગઈ, અને લડતના સમાચાર જાપવા માટે પત્રિકાઓ પણ નીકળવા લાગી. શરૂઆતમાં દરરોજ ૫,૦૦૦ નકલ ખપતી હતી પરંતુ યેત્રણ મહિના પછી તો દરરોજ ૧૪,૦૦૦ નકલો ઉપડવા લાગી. આ પત્રિકાઓ લોકોનો રોજનો ખોરાક થઈ પડી. શ્રી. મહાદેવભાઈ દેશાઈ લખે છે કે 'હું એક વખત મુંગઈથી નવસારો આવ્યો. નવસારી હું બજારમાં થઈને જતો હતો. મારા ખભા ઉપર ખાદીની થેલી હતી. મને જોઈને એક પારસીને લાગ્યું કે નક્કી કોઈ પત્રિકા વહેંચનારો જ હશે એટલે તે મારો પાછળ દોડ્યો અને કહેવા લાગ્યો: 'ભાઈ, બારડોલી પત્રિકા આપતા જાઓની!' આ રીતે પત્રિકાએ પણ બારડોલીને ગુજરાતને ખૂણે ખૂણે ગવાતું કરી મૂક્યું હતું.

ખેડૂતોએ પણ પોતાના ગામમાંથી સ્વયંસેવકો તૈયાર કર્યા હતા. બધા સ્વયંસેવકોને વલ્લભભાઈએ ખૂબ સચના આપી.

બહારના ચળવળિયા

તા. ૧૭મીએ ગવર્નરનો જવાબ આવ્યો, ગવર્નરસાહેબ તો તાલુકાની વધતી જતી આબાદીની વાંતને જ વળગી રહ્યા હતા. શ્રી. જયકર દશ મહિના સુધી બારડોલી તાલુકામાં ફર્યા છે અને દરેક ગામની તેમણે યાચર તપાસ કરી છે. તેમણે ગામેગામ ખેતરો ઉપર

જેમ્સે સાથે વાતચીત કરી છે એમાં કંઈ પણ બૂલ થઈ નથી. હવે બારડોલીના લોકો ને બહારનાઓની શિખામણને વશ થઈને મહેસૂલ ભરવામાં કસર કરશે તો સખતમાં સખત પગલાં લેતાં ગવર્નરને જરા પણ સંકોચ થશે નહિ.

સરદારે જવાબ આપ્યો કે તમે અમને આવી ધમકી આપી એથી હું તમારો આભાર માનું છું. તમે મને અને મારા સાથીઓને બહારના ગણો છો. પરંતુ હું પોતે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગ જેટલો જ બારડોલીનો પણ રહીશ છું. ત્યાંના દુઃખી રહેવાસીઓને બોલાવ્યો જ હું ત્યાં ગયો છું. કોઈ પણ ક્ષણે મને રજા આપવી એ એમના હાથમાં છે. એમના હીરને અહોરાત્ર ચૂસનાર અને આ તોપચંદ્રકથી લઘુલેશ રાત્ર્યનંત્રને પણ તેટલી જ સહેલાઈથી વિદાય દેવાનું કામ એમના હાથમાં હોય તો કેવું સારું!

પહેલો ધડાકો

સરદારના આ પત્રથી ગવર્નર ખૂબ જ ઉરકેરાઈ ગયા અને તા. ૧૫મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે સરકારે પહેલો ધડાકો કર્યો. વાણિયાભાઈ ને પોત્યા ગણીને પહેલાં તેમને જ પકડ્યા. વાણિયાભાઈ એ ઉપર નોટિસો નીકળી ગઈ.

બુઢારીના ૧૧ વાણિયાઓએ રૂ. ૫૧૫ મહેસૂલ ભરી દીધું, પરંતુ અબ્યાસસાહેબના ઉપદેશથી તેઓને ખૂબ જ પરતાવો થયો. તેમાંના એક વણિકે કહ્યું: 'અમને ખૂબ જ પરતાવો થાય છે. હવે અમે વલ્લભભાઈને અમારું મોં શી રીતે બતાવીશું?'

અબ્યાસસાહેબે તેમને કહ્યું: 'તમારાથી આ બૂલ થઈ ગઈ તો કંઈ નહિ, પરંતુ હવે તમે ચેતતા રહેજો અને તમારા ગામના બીજા જેમ્સેને લડાઈનું જોર આપતા રહેજો.'

શ્રી રવિશંકરભાઈ અને શ્રી મોહનલાલ પંડ્યા ગામેગામ રખડી લોકોને નવું જોર આપતા હતા, અને પૂ. ગાંધીજી પણ લોકોને આગળ ને આગળ દોરી રહ્યા હતા.

સરભોણ અને કોટદ લડાઈમાં જોડાયાં ન હતાં, પરંતુ વલ્લભભાઈનાં અમત્કારિક ભાષણને પરિણામે ત્યાંના લોકો પણ લડાઈમાં જોડાયા. સ્ત્રીઓ પણ સભામાં ખૂબ ઉત્સાહથી ભાગ લેતી થઈ.

રોજરોજ લડતના વાતાવરણની પારાશીરીની માફક ખનિકાઓ લોકોની પાસે પડતી હતી. સરકારના સામ, દામ, બેદ, દંડ વગેરે બધા ઉપયોગનું આમાં સચોટ રીતે વર્ણન થતું. કોઈ માણસ મહેસૂલ ભરી આવે તો તે હકીકત પણ શ્રુત રાખવામાં આવતી નહોતી.

જેમ્સેના ગામના તત્કાલીન એક રાનીપરજ ભાઈને મુક્કા મારી પૈસા કઢાવ્યા.

એક વખત ડેપુટી કલેક્ટરે એક ડોસાને કહ્યું: 'મારા માનને ખાતર એક રૂપિયો તો આપો?'

ડોસાએ કહ્યું: 'ના સાહેબ. તમારે માટે માન તો ધણું થે છે પણ શું કરીએ? ગામમાં રહેલું ખરું ને?'

'પણુ જો તમે નહિ આપો તો જેલમાં પૂરીશ?'

'શા માટે? મેં કંઈ રાજદ્રોહ થોડો કર્યો છે?'

ડોસાની આટલી હિંમત જોઈ કલેક્ટરસાહેબ ખુશ થઈ ગયાં અને ડોસાને રજા આપી. આ રીતે ડોસાઓને પણ લડાઈનો અજળ રંગ લાગ્યો હતો.

જાતીનાં કાગળિયાં તો જાણે છનતાનની જાહેરખબરનાં જેવાં નકામાં હોય એમ લોકો ગણવા લાગ્યા.

શ્રી. વલ્લભભાઈનાં ભાષણોનો રસ હવે લોકોને ઝાગવા માંડ્યો હતો. ખેડૂતોનાં હૈયામાં સોંસરી પેસી જાય એવી તળપદી ભાષામાં તેઓ તેમને પ્રેરવા લાગ્યા. એક ગામના ભાષણમાં તેમણે કહ્યું હતું: “હવે તમારી ભડક ભાંગવા માંડી છે એ જાણી મને ખૂબ જ આનંદ થયો છે. હજુ થોડી બાકી રહી છે તો તે કાઢી નાંખજો. ડરને દૂવામાં ફેંકી દેજો. ડરવાનું તમારે નથી, સરકારને છે. આ તાલુકામાં રાત્રે બારએક વાગે હું ફરું છું, પણ મને કોઈ ‘કાણુ છે?’ એમ પણ પૂછતું નથી. રવિશંકરભાઈ કહે છે કે, આ તાલુકાનાં ગામોમાં અગ્નિપ્રયાને ફૂટતું પણ કરડતું નથી તેમ જ કોઈ ભેસ પણ શીંગડું નથી મારતી. તમારી શાહુકારી જ તમને નડે છે, માટે આંખમાં ખુમારી આવવા દો અને ન્યાયને માટે અન્યાય સામે લડતાં શીખો.” આ રીતે પણ જાય એવી દવા સરદાર લોકોને વારંવાર આપતા હતા.

સ્થાનિક સ્વયંસેવકો તો વધતા જ જતા હતા. પરંતુ સાથેસાથે કાઠિયાવાડ તેમ જ બીજે સ્થળેથી પણ સ્વયંસેવકોની અરજીઓ આવતી જતી હતી. કાઠિયાવાડથી સ્વયંસેવકોની એક ટુકડી આવી પહોંચી તેને સરદારે પ્રેમથી વધાવી લીધી. આ ટુકડીમાં કૃષ્ણચંદ્રભાઈ પણ હતા. એમણે સત્યાગ્રહનાં ગીતો બનાવી લોકોને ઉત્સાહ આપ્યો, અને ભક્તિબહેન, મીઠુ-બહેન પીટીટ, સુરજબહેન અને થેલીબહેન પણ ખાદી વેચતાં વેચતાં ગામડાંની બહેનોને નિભયતાનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યાં.

લેઢનીતિ

જે કોઈ મહેસૂલ ભરતું તેનો સખત બહિષ્કાર થતો હતો. એક વખત અમલદારોએ વાલોડના બે વહિુકોને ફાસલગ્યા અને તેમની પાસેથી રૂ. ૧૫૦૦ કઢાવ્યા. લોકોને આ પ્રપંચની ખજાર પડી ગઈ. તેમના કંઠને પાર ન રહ્યો. તેઓએ બંને વહિુકોનો સખત બહિષ્કાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. વલ્લભભાઈને આ વાતની ખજાર પડી ગઈ. તે રાત્રે ને રાત્રે વાલોડ પહોંચ્યા અને લોકોને શાંત પાડી કહ્યું: “આપણા જ નબળા માણસો સામે જો આપણે લડીશું અને સરકારને જો આ વાતની ખજાર પડશે તો આપણી આખર જશે. ગંદી ચીજને જો આપણે ચૂંથીશું તો તેમાંથી બદળો જ ફૂટવાની છે. માટે આ બનાવ ઉપર મૂંઝી મૂંઝી ધૂળ નાંખી ઢાંકી દો.”

વલ્લભભાઈ લોકોને આ વાત બુલી જવાનું કહીને બારડોલી પહોંચ્યા, પરંતુ લોકો કંઈ છોડે એવા ન હતા. તેઓ પેલા બે વહિુકો પાસે ગયા અને તેમને જાહેર મારી માગવાની કહી. પેલા બંને સમજી ગયા અને પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે રૂ. ૮૦૦નું સત્યાગ્રહ લડતને દાન કર્યું.

એક વખત ઉપુટી કલેક્ટરે એક ખેડૂતને પૂછ્યું: ‘તમે મહેસૂલ કેમ ભરતા નથી!’ પેલા માણસે જવાબ આપ્યો: ‘વધારો ૨૬ કરો તો ભરીએ.’ ‘પણ તમારા ગામ ઉપર તો જીજગજ જ વધારો છે?’ ‘પણ જુઓ સાહેબ, પોણા મણ પાણીમાં ત્રણ શેર લોટ નાંખીને આપણે રાખડો બનાવીએ અને તેમાંથીયે સરકાર અચ્છેર લોટ લઈ લેવા માગે તે કેમ બને?’ કલેક્ટરે કહ્યું: ‘મહેસૂલનો વધારો તો સાચો જ છે માટે તમે જો નહિ ભરો તો તમારી જમીન ખાસસા કરીશું!’ ‘અરે સાહેબ’ આ તમારી વાત મને ગમતી નથી.

ફૂલમાં ફૂલ કપાસકા, ઓર ફૂલ કાચકા ?
રાગમાં રાગ મેઘરાગ ઓર રાગ કાચકા ?

સ. એટલે શું ?

જ. ખાલસા તો મેઘરાગ કરવા માગે તો થાય, ખીનો કાઈ પણ રાગ કરી શકવાનો નથી.

ખાલસા

આ વધતા જતા બળને દબાવવા માટે સરકારને જલદ ઉપાયો લેવાની જરૂર પડી. સરકારે ખાલસા નોટિસો કાઢી અને તેમાં પણ વાણિયાભાઈને જ પહેલા પકડ્યા. તા. ૨૬મી માર્ચે બાણુપુરાના શેક વીરચંદ્ર ચેનાણને બારણે મહાલકારીની સહીની એક નોટિસ ચોડવામાં આવી અને તેમાં જણાવ્યું કે તમે જે તમારી જમીનનું મહેસૂલ ૧૨મી એપ્રિલ સુધીમાં નહિ ભરો તો જમીન ખાલસા કરીશું.

વીરચંદ્ર શેકે મહાલકારીને કામળ લખીને જણાવ્યું કે આખા મહાલમાં આપ સાહેબ મને છેક જ નળામાં નળો સમજો છો. હું આપને કહી દઉં છું કે આ અન્યાય સામે હું એક પાઈ પણ ભરવાનો નથી.

વાણિયાઓની હિંમત જોઈને કલુખીઓ માંહોમાંહિ વાત કરવા લાગ્યા કે આ વાણિયા-ભાઈ ખાલસાથી ના કડ્યા અને આપણે જે ડગી જઈશું તો આપણે કાચલીમાં પાણી લઈને ફૂંપી મરવા જેવું જ થવાનું છે. આ રીતે લોકો એકબીજાની હિંમત જોઈ વધારે મજબૂત થતા ગયા. સરકારી અમલદારો લોકોને કહેતા કે ફાલ્ગુ ભાઈ એ મહેસૂલ ભરી દીધું, તમે કેમ ભરતા નથી? પરંતુ લોકોના શૂરાતનભર્યા શબ્દો સાંભળી તેમને નિરાશા જ થતી હતી.

પ્રજનની એકે પ્રવૃત્તિ ચોરીફૂંપીથી થતી નહોતી. ભાવણના રિપોર્ટ સરકારને મળે તે પહેલાં છપાઈને બહાર પડી જતા અને સભાઓમાં પણ સરકારી અમલદારોને આમ-તથા આપવામાં આવતું. સભામાં સરકારી અમલદારો આવ્યા હોય તોપણ સભા શરૂ થતાં પહેલાં ફૂલચંદ્રભાઈનાં શૂરાતનભર્યા ગીતો લોકો નીડરતાથી ગાતા હતા.

દરેક ગામમાં દેસ અથવા બચ્ચલ રાખવામાં આવતાં. આ દેસને ઝાડ ઉપર પાંદડાંની ઘટામાં ટિંગાડી રાખવામાં આવતું અને જે કોઈ સરકારી અમલદારને અથવા સરકારી મોટરને જુએ તે તુરત જ દેસ વગાડે અને દેસ વાગે કે તુરત જ ટપોટપ તાળાં વસાઈ જાય. મને લાગે છે કે આ એકીસાથે વસાતાં તાળાંનો દેખાવ જાપાનની કવાયતના જેવો જ હશે.

અહાં ઘરોને તાળાં વસાઈ જાય એટલે ગામ તદ્દન ઉત્તરજ હોય તેવું દેખાતું હતું. આપને કદાચ યશો કે તાળાં મારીને લોકો ક્યાં જતાં હશે? એટલા માટે મારે સ્પષ્ટીકરણ કરવું પડશે. બૈરાંજીકરાં ઘરમાં ભરાઈ રહે અને પુરુષો ખીજે રહે તે ધર્મ ખેતરોમાં જતા રહે. પરંતુ જે સરકારી અમલદાર તાળું તોડી નાંખે તો -શું થાય? જે પુરુષ ઘરમાં હોય તો થોડો ગોળપાપડી ચખાડી દે. પણ બૈરાંને તો કશું ન કરે. કદાચ દારૂ પીધો હોય તો ગાળો દે ખરા !

આજે આપણે જ્યાં કેળવણી લઈ રહ્યાં છીએ તે વિદ્યાપીઠની સ્થાપના જે વખતે થવાની હતી તે વખતે ગુજરાતનું વિદ્વાનમંડળ ગાંધીજી સાથે આચાર્યપદ કોને આપવું તેની ચર્ચા

કરતું હતું. તે વખતે સરદારે કહ્યું હતું કે કોઈ ન મળે તો મને આચાર્ય બનાવજો. છોકરાઓને બાણેશું પણ બુલાવી દઈશ. સરદારનાં આ શબ્દો સાંભળી આખું મંડળ ખડખડાટ હસી પડ્યું. પરંતુ તે જ વલ્લભભાઈ ૮૮ હજાર માણસોના આચાર્ય થયા અને તેને એવી રીતે બાણાવી દીધા કે કોઈ દિવસ પણ બૂઝશે નહિ.

ખેડૂતના સરદાર

સરદાર વારંવાર પોતાનાં ભાષણોમાં કહેતા કે હું પણ ખેડૂતનો જ દીકરો છું. મારા હાડમાં પણ ખેડૂતનું જ લોહી વહે છે. મને સાચે જ ખેડૂતોનું કંગાલપણું સાહે છે.

આ રીતે વલ્લભભાઈ બધારે પોતે કાણુ છે તે લોકોને કહેતા ત્યારે લોકોમાં પણ જરા વધારે જોર આવતું. ખેડામાં તો તેઓ ગાંધીજીની સરદારી હેઠળ હતા એટલે ખેડૂત વિષે કશું ખોલતા ન હતા.

તે વારંવાર કહેતા કે ખેડૂતો જલ્દીમતી લાતો ખાઈ રહ્યા છે એની મને ખૂબ જ શરમ આવે છે. ખેડૂતને જો હું જાએ માથે ફરતા કરું તો મારું જીવ્યું સફળ માનું. જે ખેડૂત ટાઢ, તડકો, કાદવકીચડ અને મુશળધાર વરસાદમાં પણ પોતાનું કામ ચાલુ જ રાખે છે તેને વળી ૩૨ કોનો ? ખેડૂતો માટેનો સરદારનો બિજાઈ જતો પ્રેમ ખારડોલીમાં જોવો જોવાનો મળ્યો તેવો ભાગ્યે જ બીજો મળ્યો. ખારડોલીના લોકોની ધર્મશ્રદ્ધા અને પ્રતિષ્ઠા-પાલન માટેની તીવ્ર લાગણી જોઈને શ્રી. વલ્લભભાઈમાં જે મંથિરશ્રદ્ધા અમુક વખત સુધી ગુપ્ત રહી હતી તે ફરી જાગૃત થઈ. ગાંધીજીએ એક વખત કહ્યું હતું કે વલ્લભભાઈને ખારડોલીમાં ખરેખર વલ્લભ મળ્યા. ખારડોલીનાં ખેડૂતો વલ્લભથેલાં થયાં હતાં અને વલ્લભભાઈ પણ ખારડોલીમાં આવીને ખેડૂતથેલા થયા હતા.

ભેંસોની જખ્તી

હવે આપણે સરકારનાં કાંઈ તરફ નજર કરીશું. સરકારે પહેલાં જમીન ખાલસા કરી અને જખ્તી કરવી શરૂ કરી દીધી. જખ્તીમાં પહેલાં તો ભેંસને વેડિયાઓ ચાણામાં લઈ જતા. પરંતુ પાછળથી વેડિયાઓએ પણ ના પાડી દીધી કે અમે ભેંસોને નહિ લઈ જઈએ. આ રીતે ભેંસોને પકડી જતાર કોઈ ન મળ્યું ત્યારે સરકારે ઠેક મુંબઈથી 'ભેંસાણ' પકાણોને તેડાવ્યા. આ પકાણો ભેંસોને મારી મારી ચાણામાં લઈ જતા હતા. આ વખતે 'ભેંસો' એવા તો કરુણ અવાજો કરતી કે આપણું હૃદય પીંગળીને પાણી થઈ જાય.

સરકારી નોકરો કહે છે, કે ગામનાં છોકરાંનાં ડંકાનગારાં કરતાં આ ઢોરોની રાડોથી કાન ફૂટ્યા. સરદારને આ વાતની ન્યારે ખબર પડી ત્યારે તેમણે પોતાના ભાષણમાં સરકારને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે સરકાર લોકો ઉપર ગંહેરનામાં કાટે છે તો ભેંસો ઉપર પણ ગંહેરનામું કાટોને કે આંવા અવાજ ન કરવા. તમારા જ ચાણામાં તમારી હકૂમત હેઠળ એ ખેડેલી છે.

સરદારે એક ગામમાં જઈને લોકોને પૂછ્યું: 'કમ, તમારી ભેંસો વિષે જોપરવા છા ને?' લોકો કહે: 'હા જી, અમે એને મરેલી જ સમજીએ છીએ.' એટલે સરદાર લોકોને વધારે ખેદરકાર જાંનાવવા માટે કહે કે, જાણજો કે સરકારી કાગળિયું આવ્યું હતું. આ રીતે કરુણરસ સાથે હાસ્યરસ વલ્લભભાઈ અજબ રીતે લાવી શકતા હતા.

વાલોડની સભા સરકારી ચાણાની સામે જ ભરાતી હતી. ભાષણ પૂરું થવાં આવ્યું ત્યાં તો ભેંસોના બરાડા મંજાવા લાગ્યા. આ બરાડા સાંભળીને સરદારને વધારે ખોલાવાની તક

મળી. તેમણે કહ્યું: 'સાંભળો, ભેંસોની રાડો. રિપોર્ટરે રિપોર્ટ કર્યો કે વાલોડના ચાણામાં ભેંસો પણ ભાપણ કરે છે! આ રોજ કેવું છે એ હવે તમે ન સમજતા હો તો આ ભેંસો તમને રાડો પાડીને કહે છે કે આ રાજમાંથી ઈનસાફ મોં સંતાડી નાસી ગયો છે.' આવી હાસ્ય અને કરુણની મેળવણી કેટલી સારી અને અસરકારક છે? પણ સરદાર આવું બોલતાં બોલતાં એટલા તો ગંભીર થઈ જતા કે સરદારના હૃદયમાં સળગી રહેલી ત્યાગાતું માપ લોભો જાણી જતા.

સરદાર ખેડૂતોને કહેતા કે, 'આખો દિવસ તમારે બારણાં અડધાવીને પૂરાઈ રહેવું પડે છે, તે તમને વસતું લાગે છે. તે હું સારી રીતે જાણું છું, પણ મારે તમને સમજાવવું કે દુઃખ સહન કરતાં શીખવવું છે તે તમને ધડવા છે. નહિ તો આપણે આ ચાલાક અને ખાલોશ સરકાર સામે ફાયવાના નથી. મારે તમને દેખાડવું છે કે સો રૂપિયાની નોકરી માટે જનોઈ પહેરેલો બ્રાહ્મણ હાયમાં દોરડાં ઝાલીને ખાટકીને આપવા માટે ભેંસોને પકડે છે. આપણા જ માણસોને આ રાજતંત્ર કેવા રાક્ષસ બનાવે છે તે તમે હવે જોશો.

દારૂની જમી

વાલોડના એક પારસી પીકાવાળાને ત્યાં અમલદારો પહોંચ્યા અને તેનાં દારૂનાં પીપો જપ્ત કર્યા, પરંતુ ઉકાવવાં અધરાં પડ્યાં એટલે દુકાનને તાણ માર્યું ને પહેરે રાખી કૂચ કરી. પેલા પારસીએ જમી અમલદારને કાગળ લખ્યો કે, આપે મારી દુકાન બંધ કરી છે આથી મને જે ખોટ જશે તે માટે ડેપુટી કલેક્ટર જવાબદાર છે.

બીજો દિવસે પેલો અમલદાર પોતાની ટુકડી સાથે આવી પહોંચ્યો અને તેને રૂ. ૨૦૦૦ દંડ કર્યો. પારસીએ દંડ ન ભર્યો એટલે દુકાનના બાંકડા જપ્ત કર્યા અને દુકાનની બહાર પડેલાં ખાલી પીપો પણ જપ્ત કર્યા અને બાકીનો દારૂ પેલાં ખાલી પીપોમાં ભરવા માંડ્યો. કમભાગ્યે આ ખાલી પીપો કાણાં હોવાથી કેટલોયે દારૂ ગળી ગયો! ત્યારપછી તેઓ બીજી જગ્યાએથી પીપો લાવ્યા અને તેમાં દારૂ ભર્યો.

આ ઘટનાને પત્રિકા કાંઈ છોડે એવી નહોતી. બીજો દિવસે પત્રિકામાં ઘટનાનું વર્ણન કરનારી મોંઘે આવી તેનું મથાણું આ હતું: 'સાદાં પીપો પણ સ્વરાજમાં લાગ્યાં!' ગમે તેવી ઘટનામાંથી વિનાશ કાઢી શકે એવી મનોદશા લોકો રોજ રોજ કેળવતા જતા હતા.

વાલોડના જે વીરિને નોટિસ મળી હતી તેમની જમીન સરકારી દફતરે ચડી ગયાનાં દુકમ નીકળ્યા. આ વાતથી દુઃખી થવાને બદલે એક સત્જનને તો ખાલસાનો ઉત્સવ બિજાવ્યો. આ રીતે સરકાર વાણિયાને ન દળાવી શકી એટલે તેણે મુસલમાનો ઉપર છાપો માર્યો. બારડોલીના મુસ્લિમો પટેલને ખાલસા નોટિસનું પહેલું માન આપ્યું. હજારો રૂપિયાની જમીન હરાજ થઈ જશે એમ એ સારી રીતે જાણતા હતા છતાં એમના પેટનું પાણી પણ દાબ્યું નહિ.

ધરપકડની રાડઆત

એક વખત એક ગરીબ ગાડાવાળાને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ સરકારી અમલદારો વેડે લઈ ગયા. આ ગાડાવાળાને છોડાવવા માટે રવિચંદ્રભાઈ પણ કચેરીમાં પહોંચી ગયા અને પેલા ગાડાવાળાને કહ્યું: 'તારે વેડે ન જવું હોય તો મારી પાછળ ચાલ્યો આવ.' પેલો ગાડાવાળો હિમત કરી રવિચંદ્રભાઈની પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવ્યો. આનું જોઈ બીજાએ ગાડાવાળા

પણ પોતાનાં ગાડાં કચેરીમાં જ મૂકી ચાલ્યા આવ્યા. સરકારથી આ શી રીતે સંબંધ થાય ? તેમની દૃષ્ટિએ રવિશંકરભાઈ દોષિત ક્યાં અને તેમની ધરપકડ કરી. આ રીતે સૌથી પહેલા રવિશંકરભાઈ જેલમાં ગયા. આપુંછને આ વાતની ખબર પડી કે તરત જ આપુંછને રવિશંકરભાઈને આશીર્વાદ આપ્યા કે તમે નસીબદાર છો. જેલમાં જવાનું સદ્ભાગ્ય તમને પહેલું પ્રાપ્ત થયું. ઇશ્વર જે અદલાબદલી કરવા દે અને તમે પણ ઉદાર થઈ જાઓ તો હું તમારી સાથે જરૂર અદલાબદલી કરું. તમારો અને દેશનો જય હો.

રવિશંકરભાઈએ કોર્ટમાં પોતાનું બ્યાન રજૂ કરતાં કહ્યું કે : પ્રાંત અમલદાર જેવા મોટા અમલદારને માટે મેળવેલાં ગાડાં ઘોળે દિવસે કચેરીમાં પડ્યાં રહે અને ગાડાંવાળાઓ પોતાનાં ગાડાં ત્યાં પડ્યાં રહેવા ઈર્ષાભાગી જવાની હિંમત કરે એ સરકારને વસમું લાગે એ હું સમજી શકું છું. અને કાયદાની દૃષ્ટિએ હું દોષિત તો છું જ. નીતિની દૃષ્ટિએ મેં એ ગરીબ માણસોનું રક્ષણ કરી મારો ધર્મ બજાવ્યો છે. પરંતુ જ્યાં નીતિને સ્થાન નથી એવા કાયદાના અમલમાં હું મોટા ગુનેગાર છું એમ માની આપ વિના ઝંકાવે મને વધારેમાં વધારે સજા કરશે એવી મારી વિનંતિ છે. આપ મારા પોતાના દેશબંધુ છો અને આપને હાથે જ મને સજા થાય એના જેવી આ સત્યાગ્રહની લડતમાં બીજી શરૂઆત શી હોઈ શકે ? આપ જે કંઈ સજા ફરમાવશો તેને હું અત્યંત હર્ષથી વધાવી લઈશ.

રવિશંકરભાઈના જેલ ગયાના ખબર ગૂજરાતમાં વીજળીવેગે ફેલાઈ ગયા. ડૉ. સુમંત મહેતા આખી લડતને રંગ શાંતિથી નિહાળ્યા કરતા હતા. અને ગાયકવાડી ગામડામાં ઠરાવ કરાવતા હતા કે બારડોલીમાં જતીઓ થાય તેમાં સરકારને કોઈપણ રીતે મદદ કરવાં જશો નહિ. તમે તમારો પાડોશી ધર્મ કદી ચૂકશો નહિ. ત્યારપછી તેમણે રવિશંકરભાઈની જગ્યા લીધી. રવિશંકરભાઈ પછી ભાઈ ચિનાઈને જેલનું તેડું આપ્યું, અને ત્રીજું તેડું વાલોડમાં ડૉ. ચંદુલાલના હાથ નીચેની નાનકડી સેનાને આપ્યું. આ રીતે ધરપકડ શરૂ થઈ.

રાજનામાની વૃદ્ધિ

આ જ અરસામાં વડી ધારાસભાના પ્રમુખ શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે ગાંધીજીને એક પત્ર લખી લડત અત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી અને તેના ચિહ્નરૂપે રૂ. ૧૦૦૦ નો એક મોકલી આપ્યો તથા જ્યાં સુધી લડત ચાલે ત્યાં સુધી દર મહિને એટલા રૂપિયા મોકલવાનું વચન આપ્યું. આની દેશ પર ભારે અસર થઈ.

મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ મુંબઈ સરકારને દરાવ કરીને કહ્યું કે, કમિશનર સાહેબે વલ્લભભાઈ વગેરે ખેડના અળવળિયા બારડોલીના ખેડૂત ઉપર છાવે છે એવું કહ્યું છે. કમિશનરના આવા અયોગ્ય વર્તન માટે તેમની પાસે માફી મંગાવો, પરંતુ કમિશનર જેવા મોટા માણસ પાસે માફી મંગાવાય ? વળી મુંબઈ ધારાસભામાં શ્રી. નરીમાને બારડોલીના મહેસૂલ વધારા સંબંધે સરકારના ઉપર તિરસ્કારનો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો, પણ તે રદ ગયો. આથી ધારાસભાના સભ્ય શ્રી. નરીમાન ઉપરાંત ગુજરાતના પાંચસાત સભ્યોએ રાજનામાં આપી દીધાં.

આ બાબતે બારડોલીમાં પણ ૬૩ પટેલ અને ૧૬ તલાટીઓએ રાજનામાં આપી દીધાં. રાજનામાંનો આટલો બધો વરસાદ વરસતો જોઈને સરકારના સાંધા ઢીલા થઈ ગયા.

પરંતુ સાંધા ઢીલા કરે તો સરકારને શી રીતે પાલવે ? તેણે તો ફરી તેનું કાગ રાફ કરી દીધું. કેટલાક ખેડૂતોને ફોસલાવ્યા અને તેમની પાસે જંગીન મહેસૂલ લીધું.

સરદાર ખેડૂતોને કહ્યું : 'તમારે જે મહેસૂલ ભરવું હોય તો મારી ગરદન કાપીને જવ.' તમારી જંગીન ખાલસા ધર્મ એટલે તમે ડરી ગયા એ હું સમજી ગયો. પરંતુ આટલાથી ડરવાની જરૂર નથી. સરકાર કંઈ તમારી જંગીન માથે મૂકીને વિલાપત લઈ જવાની નથી અને પોતે પણ અહીં ખેડવા આવવાની નથી. જે તમે મક્કમ રહીને છેવટ મુઠી લડશો તો તમારી જંગીન પોતાની મેળે હું તમારી છું તમારી છું એમ કહેવી આવશે.'

ખારડોલી દિન

મોહું મહાભારત સુદ યર્ધ ગયું તે પણ ૧૮ દિવસમાં પતી ગયું હતું. પરંતુ ખારડોલીના લોકો કે જેમણે હાથમાં લાકડી પણ કઢી પકડી નથી, તેઓ ચારચાર મહિનાથી આટલી તોપ બંદૂકવાળી સરકારને હંફાવી રહ્યા હતા. તેમની લડાઈની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા એક દિન આખા દેશમાં ઊજવાયો. ખારડોલીના સત્યાગ્રહીઓએ ૨૪ કલાકના ઉપવાસ કર્યો. આ દિવસે મુંબઈના યુવકોના ઉત્સાહનો તો પાર ન હતો. તેમણે ઘેરઘેર જઈને ઉધરાણું કર્યું અને સરદારને મુંબઈ આવે ત્યારે ભેટ ધરવાની આલેશાન તૈયારીઓ ગામી. જુલુલુડે ઠેકાણેથી ચેક અને મનિઓડરો આવવા લાગ્યા. ભાઈ મણિલાલ ડોડારીએ પણ મુંબઈના બેરિસ્ટર પાસેથી ખારડોલી માટે મોટી મોટી રકમો કઢાવી અને જૂલાભાઈ જેવા ધારાવાહીઓને લડાઈમાં રસ લેતા કરી દીધા.

આ નાણાં હિંદુસ્તાન ઉપરાંત ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ, જાપાન, ચીન, ન્યુઝિલેંડ, મલાયરોસ અને શ્રીલંકામાંથી પણ આવતાં હતાં. અમદાવાદના મનૂરોએ પણ એક એક આનાની રસીદો કાઢી પોતાના પરસેવામાંથી પેદા કરી દોઢ હજાર રૂપિયા મોકલ્યા. રવામી શ્રદાનંદજીના ગુરુકુળમાંથી ૨૫૦ રૂપિયા અને સુખા ગુરુકુળમાંથી ૧૫૦ રૂપિયા આવ્યા. જંગાળથી અલખ આશ્રમનાં કાર્યકર્તાઓએ શાકભાજીનો ત્યાગ કરી પોતાની નાનકડી રકમ મોકલી. આ રીતે ખારડોલી ઉપર રૂપિયાની વૃદ્ધિ યર્ધ.

ખાલસા ધએલી જમીનાનું વેચાણ

ખાલસા ધએલી જમીન ચોરીદૂધથી વેચવાને બદલે જાહેર સિલામથી વેચવાના ઠેંગ થવા લાગ્યા. ઇસ્માઈલ નામના મુસલમાન સત્યાગ્રહીની જમીન વેચવાનાં જાહેરનામાં નીકળ્યાં. આ ઉપરાંત બીજી ૨૫,૦૦૦ની કિંમતની જમીન વેચવાનાં પણ જાહેરનામાં નીકળી ગયાં. આનાં જાહેરનામાં વાંચીને કોઈ ડો એમ ન હતું. ગામેગામના લોકોએ દરેક ક્યોં કે આવી રીતે જમીન રાખનારની જમીન કોઈ એ ખેડવી નહિ, જે કોઈ ખેડશે તેનો સખતમાં સખત બહિષ્કાર કરીશું.

શ્રી. વલ્લભભાઈ એ પણ 'ખારડોલી દિન'ને દિવસે ભાપણમાં કહ્યું હતું કે : 'ખારડોલીમાં હવે આખરે સરકારનું રાજ રહ્યું નથી, પણ ગુંડાઓ અને ચોરલૂંટારાઓનું રાજ્ય થયું છે. આ ગુંડાઓએ જે જમીન ખાલસા કરી છે તે કોઈ પણ ખરીદશે નહિ. ખેડૂતોનું લોહી પીનારાઓનો હં-સાફ ઇશ્વર કેવો કરશે તે જૂહી જશે નહિ. આ મક્કમમાં જમીન લેવા આવનારાની પેલા નાગિયેરના લોભિયાની દયા જેવી દયા થશે એ ખચિત માનજો. આજે કુદરતમાં હવા બદલાતી જાય છે. આ પહેલાં ચંદ્ર પંચાખતો તાપ હતો, ખૂબ ઉકળાટ હતો,

સરકારે પણ ખૂબ તાપ કર્યો, અને પ્રેરણને અત્યંત ઉત્ક્રાંત કરાવ્યો. એ તોપમાંથી અમૃતને બદલે એર વરસે તોપણ એ એરને અમૃત ગણી ગળી જવાની શક્તિ ઈશ્વર આપણને આપે. એવી પ્રાર્થના કરવાને આજે આપણે ભેગા થયા છીએ.

અમલદારો સ્વયંસેવકોને પકડતા હતા અને ખોટી ખોટી સાક્ષીઓ પૂરી તેમને જોલમાં મોકલતા હતા. આ રીતે કંઈ પણ કારણ વિના કેટલાયે સેવકોને સરકારે જોલમાં પૂરી દીધા હતા. આ વખતે સરદારને પણ પકડશે એવી અફવા જાડી. એક માણસે સરદારને પૂછ્યું: 'સાહેબ, તમને સરકાર પકડવાની છે એ વાત સાચી છે?' સરદારે જવાબ આપ્યો: 'ના રે સાંભળ્યા કરો ની. મને શું કામ પકડે? બિચારી ભેંસનું લિલામ કરે તો તેના પાંચ રૂપિયા ઊપજે: માતું લિલામ કરે તો શું ઊપજવાનું હતું?'

આરોપી ન્યાયાધીશ બન્યા!

એક વખતે પઠાણે એક સત્યાગ્રહીના ઉપર હુમલો કર્યો હતો. આના જવાબમાં સરકાર કહે છે, કે તેણે કંઈ છરી ભોકવાના હેતુથી હુમલો કર્યો ન હતો!

આપણે કહીએ છીએ કે એક પઠાણે અમારી ભેંસને દંડા મારીમારીને મારી નાંખી. આ વાતને તો સરકાર ગળી જ જવા માંગે છે. અને જવાબ આપે છે, કે વાણિયા પઠાણને ચોક્કાદાર તરીકે રાખે છે તે કેમ લોકોને ખૂંચતું નથી. આ રીતે ચોર કિલટો શાહુકારને દંડવા લાગ્યો.

આ વખતે ધારાસભાના સભ્ય શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ ગવર્નરને લખ્યું કે સરકાર ને બારડોલીના લોકોની માગણી નહિ સ્વીકારે તો ખુનામરફ થશે.

ગવર્નરે જવાબમાં લખ્યું કે બધી જાતની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા હું તૈયાર છું.

આ વિચિત્ર વિધાનના જવાબમાં ગાંધીજીએ લોકપક્ષનું સત્ય સ્વરૂપ વ્યક્ત કરીને એક લેખ લખ્યો અને સરકારે આદરેલી ખોટી પ્રવૃત્તિને ઉઘાડી પાડી.

ગાંધીજીને લેખ વાંચી કનૈયાલાલ મુનશી બારડોલીની લડત જોવા આવ્યા. તેઓ અનેક સભાઓમાં ગયા, અનેક ખેડૂતોને મળ્યા, તેમની પાસેથી બધી વિગતો જાણી લીધી. તા. ૧૭મીએ ગવર્નરને એક વીરતા ભરેલો કાગળ લખી લોકોની સ્થિતિનું તથા કેટલી શાંતિથી અને ધીરજથી તેઓ દુઃખો સહન કરી રહ્યા હતા તેનું તાદશ ચિત્ર ખૂંટ કર્યું. તેમણે પણ પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપ્યું અને લોકોને દબાવવાને જે ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા તેની સામે તપાસ કરવા એક સમિતિ નીમી. મિ. બી. એફ. માદને એક વિચક્ષણ આંકડાશાસ્ત્રી તરીકે શ્રી જયકરના આંકડાની વ્યવસ્થા એક સમર્થ નોંધમાં સિદ્ધ કરી આપી.

શ્રી. મુનશીના પત્રોએ ધણાને ધોર નિદ્રામાંથી જગાડ્યા. આ રીતે જાગનારાઓમાં એક 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' હતું. તેણે પોતાના એક ખબરપત્રોને બારડોલી મોકલ્યો. આ ખબરપત્રીએ બારડોલીની સ્થિતિ જોઈ અને હકીકત જણાવી. કોઈ પાપીને પુણ્ય ખૂંચે, સ્વચ્છંદોને શ્રેયમ ખૂંચે, સ્વાર્થને ત્યાગ ખૂંચે, તેમ આ ખબરપત્રીને ખેડૂતોના નિશ્ચય ખૂંચ્યો, સ્વયંસેવકોની શિસ્ત ખૂંચી, અને વીરાંગનાઓની ભક્તિ ખૂંચી. તેણે પહેલાં એમ માન્યું હતું કે બારડોલીમાં રહેનારા સેવકો લોકોને પૈસે તાગડધિન્ના કરી રહ્યા હશે પણ બારડોલીનું દશ્ય જોઈ તેની આંખ જ ઊધડી ગઈ. સરદારની ગેરહાજરીમાં પણ તેણે કામ કામ

ને કામ ને જોયું. કહેણ જીવન ગાળનારા સેવકો જોયા, આ બધું જોઈને એ ગિમારો શું કરે ? તેણે પોકારીને કહ્યું, બેશક બારડોલીનાં ગામડાં ભયંકર તાવણીમાંથી પસાર થયાં છે.

નામદાર ગવર્નર સાહેબ તા. ૧૮મીએ સુરત આવવાના. હતા એટલે કલેક્ટર જાહેર કર્યું હતું કે, બારડોલીના ખેડૂતો તરફથી લેખી અરજીઓ મળશે તો તેમના ૧૨ પ્રતિનિધિઓને ગવર્નરની મુલાકાત લેવા દેવાની પરવાનગી મળશે. પરંતુ કોઈની અરજી આવી નહિ.

કમિશનરે સરદારને ૧૨ પ્રતિનિધિ સાથે જવાનું કહ્યું. સરદારે આ આમંત્રણ સ્વીકારી લીધું અને ૭ સભ્યો હતા. વલ્લભભાઈ, અબ્બાસ સાહેબ, કલ્યાણજી, શારદાબહેન, મીહુબહેન, ભક્તિવદ્ધમો, એ ૭ પ્રતિનિધિઓ સુરત પહોંચ્યાં. ગવર્નર સાથે ત્રણ કલાક સુધી મીઠાશયી વાતો કરી પરંતુ સરદારને સમાધાન શક્ય ન લાગ્યું એટલે તેમણે ગવર્નર સાહેબને કહ્યું: સરકારને જે શરતો કબૂલ હોય તે લખી જણાવે.

તેત્રણ દિવસમાં સરકારની શરતોના જવાબ આવ્યા:

૧ આખું મહેસૂલ એકદમ ભરવું.

૨ આખી ચળવળ બંધ કરવી.

ગાંધીજીએ કહ્યું આવી શરતોથી કાણુ હેતરાય ? સરકારનું હૃદય હજી પીગળ્યું જ નથી. આ કાળગળા જવાબમાં સરદારે પોતાની શરતો મૂકી:

૧ સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી દેવા.

૨ ખાલસા થયેલી અથવા વેચાયેલી જમીન મૂળ માલિકને પાછી આપવી.

૩ હસવા જેવા ભાવથી વેચેલી લોકોની જંગમ મિલકત પાછી આપવી.

પરંતુ સરકારે એ શરતો કબૂલ ન કરી.

સર લેસલી વિલ્સને ધારાસભામાં ભાષણ કર્યું કે, ૧૪ દિવસમાં જો સુરત ગિલ્ડના પ્રતિનિધિઓ સરકારની શરતો મંજૂર નહિ કરે તો ભયંકર પરિણામ આવશે. આ રીતે આ સાહેબે ધારાસભાના બારડોલીના લોકોના પ્રતિનિધિઓને બીક બનાવી.

સરકારી અમલદારો બારડોલીમાં સરકારી રચના શી રીતે કરવી તે જોઈ ગયા. ગરમ દહેજ ગવર્નરનાં ભાષણો હર્ષભરે વધારી લીધાં અને કહેવા લાગ્યા કે સત્યાગ્રહીઓની હવે ખરેખરી કસોટી થવાની છે.

સરદાર શાફ્લિસિંહ કવીશ્વરે ગાંધીજીને સલાહ આપી કે આખા દેશમાં સચિનયજંગની હિલચાલ શરૂ થવી જોઈએ. આ જ વખતે સરદારને પણ પકડશે એમ બધાને લાગવા માંડ્યું એટલે ગાંધીજી તેમની જગ્યા લેવા ઓગસ્ટની ૨૬એ બારડોલી આવી પહોંચ્યા. તેમણે જોયું કે બારડોલીના લોકો તો જગવાનને ભરોસે છે. બપોર પછી ત્રણ ચાર ગામના ખેડૂતોને ગાંધીજી મળ્યા અને તેઓને કહ્યું: 'હજી તો તમારી મોટામાં મોટી કસોટી થવાની બાકી છે. હવે તો સરકાર તમને ગોળાથી મારશે.' ખેડૂતોએ જવાબ આપ્યો: 'પ્લેગમાં મૃત્યાં હતાં તેનાથી વધારે તો ન જ મારી શકે. પ્લેગ વખતે અમારા ગામમાં ૪૦૦ માણસો મરી ગયાં હતાં. સરકારની આટલાં માણસને મારવાની દિંમત છે ? અમારા સરદાર અમારે ખાનદ

આટલું દુઃખ વેઠે છે ને અમે આટલું દુઃખ ન વેડી શકીએ ?' ગાંધીજીએ ખારડોલી આવીને લોકોને વધારે વલ્લભભક્ત બનાવ્યા.

સર ચૂનીલાલ મહેતાએ વલ્લભભાઈને પૂનાં જોલાવ્યા અને એક ખરડો તૈયાર કરી આપ્યો અને સરદારને કહ્યું, આવો ખરડો સરતનાં સભ્યો પાસે તૈયાર કરાવી સંસ્કારને મોકલાવો. સરદારને ચૂનીલાલનો ખરડો માલ વિનાનો લાગ્યો. આથી તેમણે ચૂનીલાલને કહ્યું: 'સરકારને આવા અર્થદીન પત્રથી સંતોષ થશે એવું મને લાગતું નથી.' પરંતુ તે ચૂનીલાલના માનને ખાતર ખરડો લાવ્યા અને સરતના સભ્યોને આપ્યો. સભ્યોએ ખરડા ઉપર સહી કરી અને સરકારને રવાના કર્યો. સરકારનો જવાબ આવ્યો. સરકારે જવાબમાં સરદારની બધી જ શરતો સ્વીકારી લીધી. સરદારને આ સમાધાનીની ખૂબ જ નવાઈ લાગી. તેમને ખૂબ જ સંતોષ થયો.

સરકારે નીચે પ્રમાણેની શરતો સ્વીકારી લીધી:

૧ કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવશે.

૨ જમીનમહેસૂલના વધારાની તપાસ સમિતિ નીમવામાં આવશે.

૩ લોકોની જમ કરેલી મિલકત પાછી આપવામાં આવશે.

૪ જે પટેલ તલાટીઓએ રાજીનામાં આપ્યાં હતાં તેમને પાછા નોકરીએ લેવામાં આવશે.

હવે તો સરદારનો સંપૂર્ણ વિજય થઈ ગયો. ૪૮ કલાકમાં બધા કેદીઓ છૂટી ગયા. નિર્બલકે બલરામનો આધાર રાખી, પોતાની ટેક ઉપર ઝૂઝનારા અનેક કબ્જે સહન કરી બળિયા સામે બાથ ભીંડનારા ખારડોલીના જેડેતોનો વિજય થયો.

અનેક દેશનેતાઓનાં અભિનંદન ખારડોલી ઉપર અને ખારડોલીના સરદાર ઉપર આવવા લાગ્યાં.

જેલનું વર્ણન

જેલમાંથી છૂટેલા સેવકો હાસ્ય સાથે જેલનાં કબ્જેની વાતો કરવા લાગ્યા. આ જેલી ભાઈઓમાંના કેટલાકને દરરોજ ૩૭ શેર દળવાનું આપવામાં આવતું. જો કોઈ વખત જેલર ખૂબ ભલો થઈ જતો તો ખરાબમાં ખરાબ થઈ ઉપર સેવકોને દળવાં એસાડતો.

ભાઈ ચિનાઈનું શરીર જેલનાં કબ્જે સહન કરીને ભાંગી ગયું હતું, પરંતુ એમણે કોઈ દિવસ ફરિયાદ કરી ન હતી. આ જેલના રોટલા ખાઈખાઈને વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી ભાઈ દિનકર મહેતાને ઝેરી તાવ લાગ્યો પડ્યો હતો. સાધારણ રીતે જેલનો નિયમ જ એવો હોય છે કે કામ શક્તિનું લેવું અને ખોરાક દુકાળિયાનો આપવો.

રવિશંકરભાઈને જેલનાં પાણી ખરાબર માફક આવી ગયાં હતાં. એમનું શરીર વજન જેવું હશે કે શરીરમાંનું સંકલ્પબળ વળ જેવું હશે ? જો સરકાર પાસે નરકવાસ આપવાનો અધિકાર હોય તો યુધિષ્ઠિરની માફક નરકને સ્વર્ગ બનાવવાની શક્તિ પણ એમની પાસે છે. તેમનું મધુરું હાસ્ય જેલમાં જઈ આવ્યા તોપણ જરાયે ઝાંખું થયું નથી. હસતા હસતા તેઓ કહે છે કે 'લામસ્તેવાં જયસ્તેવાં કુતસ્તેવાં પરાજયઃ આ વાત અમારે માટે તદ્દન સાચી છે. આવી જીત મળશે અને આટલા વખતમાં અમે ફૂટીશું એવું સ્વપ્ન પણ ધાતું નહોતું.

સરદારનું સ્વાગત

વિજયી સરદારને માન આપવા માટે સૂરતે તો દિવાળી બોળી. સૂરતની રોશની, સૂરતના શણગાર, સૂરતની તાપી તટે ભરાયેલી ૨૫,૦૦૦ માણસોની અપ્રતિમ શાંતિભરી સભા લોકોની સ્મૃતિમાંથી પણ ખસવાની નથી. અમદાવાદે પણ સરદારનાં સન્માન કેરવામાં કેરી ક્યૂશન-રાખી, આખા જગતમાં આરડોલી પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું.

આરડોલી સત્યાગ્રહની સફળતાને લીધે, પ્રજામાં સરકાર સામે લડવાનું નવું જોર આવ્યું. આ સત્યાગ્રહને લીધે શ્રીમાન વલ્લભભાઈ સરદાર બન્યા અને આખા હિંદુસ્તાનના આગેવાન થયા. સ્વરાજ્યની લડતના પહેલા પગથિયા તરીકે આરડોલીની લડત હિંદુસ્તાનની સ્વરાજ્યની લડતોના ઇતિહાસમાં સદાને માટે અમર રહેશે. જે વખતે આરડોલીની જીત થઈ તે વખતે આરડોલીના લોકો અપૂર્વ ઉત્સાહથી કુલચંદભાઈનું જે ચિરસ્મરણીય ગીતો ગાતા હતા તેની થોડી લીટીઓ ગાઈને મારું કથન હું પૂરું કરીશ.

હાક વાગી વલ્લભની વિશ્વમાં રે	
તોપ-બજિયાને કીધા મહાત.	હાક૦
પ્રાણ કૂક્યા ખેડૂતનાં હાડમાં રે	
કાયરતાને મારી લાત.	હાક૦
હાથ હેઠા પડ્યા સરકારના રે	
વધી સત્યાગ્રહીની સાખ.	હાક૦
કર્યું પાણી પોતાના લોકોનું રે	
નિજ ભાંડુની સેવા કાજ.	હાક૦
કર્યું સાબિત કોઈથી ના હડે રે	
ગુરા સત્યાગ્રહીની જમાત.	હાક૦
જીત ડોકા વળાડ્યો વિશ્વમાં રે	
આરડોલીનો જયજયકાર.	હાક૦

ચિદ્રીણા

ગીતમ કે. ભટ્ટ

[૫મી]

ભરી જગતપાટલે ભલક ભવ્ય સંધ્યા તણી,
કુસુમ સમૂહો મહીં રુચિર રંગ પૂર્યા દિસે;
નભે, સ્થલ, જલે, અને ગહન કારમાં કાનને,
ચલાવી તવ અંગુલિ અજળ કીધ રેખાંકનો,

ધગત રણ વાલુકા ગિરિપરે બળે તાપ શો !
અગાધ જલ રાશિ આ ઉછળતો ધસે આભમાં;
બળાવી રણખંજરી, વિકટ હસ્તીરાજો સમાં
વિદારી નભ વાદળાં, ઝગમગે શી સૌદામિની.

કરાલ વિભૂતિ કણો, મૃદુલ અંશ તારા બધા
સુયોજ, કીધ માનવી અજળના કલાસર્જને
ક્ષમા પ્રણય તારથી, અસુરતા જગે ટાળવા
અનંત ભરી કૌતુકે સુરવતી દીધી ચિદ્રીણા.

સરો સતત ત્રેયદા સુભગ મંજુમંદાકિની,
વહો જીવનયાત્રીને, નિકટ આ વિભો તાહરી.

અમેરિકાની કેળવણી અને કેળવણીની સંસ્થાઓ.

પુરુષોત્તમ પટેલ

છોટલો પત્ર લખ્યા પછી આ વખતે અત્રેની કેળવણી અને કેળવણીની સંસ્થાઓ વિષે મને જે માહિતી અને અનુભવ મળ્યા છે તે આપની ત્રાજુ માટે લખી મોકલું છું.

ચાલુ જમાનામાં આ દેશ દુનિયાના ક્રાઇપિયુ દેશ કરતાં વધારે સંપત્તિવાન અને પ્રગતિમાન થયો છે. એનાં મુખ્ય કારણો નીચે મુજબ ગણાવી શકાય:

(૧) દેશની નૈસર્ગિક સંપત્તિ; (૨) સમાજવ્યવસ્થા; (૩) રાજ્યવ્યવસ્થા; (૪) નાગરિકોની સાહસિકતા; અને (૫) મુવકોની કેળવણી.

આ સર્વ કારણોમાં કેળવણી એ મૂળભૂત કારણ છે. દેશની નૈસર્ગિક સંપત્તિ ગમે તેટલી હોય, છતાં કેળવણી સિવાય તેનો કશો ઉપયોગ ને લાભ શક્ય થતાં નથી. યુરોપીય પ્રજાએ આ દેશમાં વસવાટ શરૂ કર્યો તે વેળાએ આ બાળકોનો પૂર્ણ ખ્યાલ એમને હતો જ. ન્યાં ન્યાં ગામડાં ને શહેરો વસાવ્યાં ત્યાં ત્યાં દેવળ અને નિશાળ એ બે સાર્વજનિક સંસ્થાઓ શરૂઆતથી જ એમણે સ્થાપી હતી, જેનો લાભ એમના વંશજોને આજ સારી રીતે મળી રહ્યો છે.

સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં ક્ષોભ મેળવ્યા પછી આ દેશે સમૂહતંત્રનું જે બંધારણ ધડચું તેમાં આમજનતાની કેળવણી એ સમસ્ત પ્રજાની સામુદાયિક જવાબદારી છે એ તત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. આને અનુસરીને સમૂહતંત્રના દરેકે દરેક પ્રાંતે ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો ધડચો અને તેનો ચૂસ્તપણે અમલ પણ કર્યો. પરિણામે પ્રજાનો મોટો ભાગ સારી કેળવણી પામી શક્યો છે, અને તેના ફળરૂપે આ દેશ સર્વ ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિના પંથે ધપી રહ્યો છે.

કેળવણી મેળવવાની સંસ્થાઓના પ્રકારમાં નિશાળ, કુટુંબ અને સમાજ એ ત્રણ મુખ્ય છે. આમાં નિશાળ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે; ત્યારે કુટુંબ અને સમાજ અનુકૂળ ભૂમિકા ભજવે છે. દરવાજામાં સહાયભૂત થાય છે. આપણા દેશમાં આ હેતુથી એ સંસ્થાઓ યોગ્ય બાબ ભજવતી ન હોવાથી આપણાં બાળકોને પૂરતો વેગ મળતો નથી.

કુટુંબમાં માબાપ કેળવણી પામેલાં હોય તો તે પોતાના બાળકના હૃદયવિકાસ માટે યોગ્ય ઉપાય યોજે છે. બાળકની રમતનાં અને વિનોદનાં સાધનોની પસંદગી પણ ઉપલો હેતુ ધ્યાનમાં રાખી કરવામાં આવે છે. આ દેશનાં રમકડાંમાં પણ યાંત્રિક કરામતોનો ધણો જ બહોળો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, જેને લીધે બાળક નાનપણથી જ તેમાં રસ લેતું થાય છે અને મોટપણે તે વિષયમાં પ્રવીણતા મેળવવામાં સરળતા મેળવી શકે છે. પોતાની કમાણીનો મોટો ભાગ ખચત પાડી, સંતાનોને વારસામાં મોટી મિલકત આપવી અને સમાજમાં વાદવાદ કહેવડાવવી એ પ્રથા અત્રે પ્રચલિત નથી. આને બદલે પોતાનાં સંતાનોનાં શરીર, મન અને હૃદયની ખીલવણી માટેનાં સાધનો વસાવવામાં માબાપ પોતાની આવકનો સારો ભાગ ખર્ચે છે. ગઈકાલે અમારી કોલેજના એક પ્રેક્ટિસરનાં પત્ની તેમના છં વરસના નાના બાળક સાથે ફરવા નીકળ્યાં હતાં. રસ્તામાં મારી સાથે વાત થતાં મને જણાવ્યું કે હાલ વસંત ઋતુ ચાલતી હોવાથી નાના બાળકને પસીઓની ઓળખ કરાવવાના હેતુથી ફરવા નીકળ્યાં.

હતાં. પક્ષીઓ વિષેની માહિતી આપતું એક નાનું પુસ્તક પણ સાથે લીધેલું હતું. આવી રીતે કુટુંબનું વાતાવરણ બાળકની બુદ્ધિને જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં ખીલવે છે અને તેના મનમાં નવું નવું જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિ કેળવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

સામાજિક જીવો યુવાનોની પ્રવૃત્તિઓમાં સાતું ચેતન રહે છે. ગમે તે ક્ષેત્રમાં એકાદ નવી શોધ કરી જગમગાડુર અથવા તાલેવંત થવું એ આ દેશના સમાજમાં જીવું જીવે લેખાય છે. એની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયોગશાળાઓમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરો અહોનિશ અધ્યાગ પરિશ્રમ કરે છે, જેમાંના કેટલાક લાંબી તપશ્ચર્યા પછી ધારેલી સિદ્ધિ મેળવવા બાગ્યશાળી થાય છે. વળી કેટલાક ઉપદ્રા એ જીવોને બદલે વિદ્યાર્થીની કેવળ નિષ્કામ વૃત્તિથી જનહિતાર્થે ભક્તિ કરે છે, અને માનવજાત માટે ઔદિક સુખનાં સાધનો પેદા કરવામાં જીવનની કૃતકૃત્યતા માને છે. આ સર્વ પ્રકારના લોકો યુવાનોની જ્ઞાનપિપાસા તીવ્ર કરે છે.

કેળવણીના જુદા જુદા પ્રકારોમાં બુદ્ધિનો વિકાસ એ મુખ્ય પ્રકાર ગણી શકાય. આ વિકાસ સાધવા માટે શાળા મુખ્ય સંસ્થા છે. શહેરોમાં વસતા સાધનવાળા લોક એમનાં બાળકોને ત્રણ વરસની ઉંમરે કિન્ડરગાર્ટન શાળામાં મૂકે છે. આ સવડ ખેતર પર તેમજ નાનાં શહેરોમાં વસતાં લોકોને મળતી નથી. પાંચ વરસની ઉંમર થતાં સુધી બાળક આ સંસ્થામાં રહે છે અને ત્યારબાદ પ્રાથમિક શાળામાં જોડાય છે.

વિદ્યાર્થીની વય પ્રમાણે અત્રેની કેળવણીની સંસ્થાઓના વિભાગ નીચે મુજબ પાડી શકાય:

વિભાગ	વય	એકંદર વર્ષ
૧ કિન્ડરગાર્ટન	૪-૫	૨
૨ પ્રાથમિક નિશાળ	૬-૧૩	૮
૩ હાઈસ્કૂલ	૧૪-૧૭	૪
૪ કોલેજ	૧૮-૨૧	૪
૫ પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ	૨૨-૨૪	૩

કિન્ડરગાર્ટનનું ધોરણ આપણા દેશના જેવું છે. પ્રાથમિક નિશાળોમાં ધણી બાબતોમાં તફાવત માલમ પડે છે. નિશાળનો વખત સવારના નવ વાગ્યાથી સાંજના ચાર સુધીનો હોય છે. બપોરે ૧૨ થી ૧ જમવાની છૂટી પડે છે. નીચલાં ધોરણોમાં એક શિક્ષક સર્વ વિષયો શીખવે છે. પરંતુ પાંચમા ધોરણ પછી વિષયવાર શિક્ષકો હોય છે. દરેક સમય-વિભાગ (પીરિયડ) એક કલાકનો હોય છે, જેમાં શરૂઆતનો અર્ધ કલાક વિદ્યાર્થી પાઠ્યપુસ્તકમાંથી પોતાનો પાઠ તૈયાર કરે છે, અને બાકીના અર્ધ કલાકમાં શિક્ષક તેમાંથી સવાલ પૂછે છે. જે જવાબ ખરા ન હોય તો બીજા વિદ્યાર્થીને તે પૂછાય છે અને છેવટે સંતોષકારક જવાબ ન આવે તો શિક્ષક પોતે તે સમજાવે છે અને સાથે સાથે વધારાની ઉપયોગી માહિતી પણ આપે છે. શિક્ષણની આ સ્વાવલંબી પદ્ધતિ પ્રાથમિક શાળાથી માંડી કોલેજ સુધી અનુસરાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્યપુસ્તકો શાળા તરફથી પૂરાં પાડવામાં આવે છે. હાઈસ્કૂલ સુધી વિદ્યાર્થી પાસે કોઈ જાતની ફી લેવામાં આવતી નથી. મેટ્રિક સુધી બધો અભ્યાસ શાળામાં જ

કરવાનો હોય છે. વિદ્યાર્થીને પાઠ્યપુસ્તકો ઘેર લઈ જવા દેવામાં આવતાં નથી. દરેક શાળાને લગતું એક પુસ્તકાલય હોય છે અને તેનો ઉપયોગ લગભગ ફરજિયાત જેવો કરાવવામાં આવે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને બહારનું વાચન કરવાનું અપાય છે અને વાંચેલા વિષય પર નિબંધ લખવાનો હોય છે. આ વાચન અને લેખન ઘર આગળ તૈયાર કરવાનાં હોય છે અને ઘણુંખરું ઉપક્રા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને તે લાગુ પાડવામાં આવે છે.

શાળામાં કાઉન્સિલ જાતનું ધાર્મિક શિક્ષણ અપાતું નથી, તેમજ સામુદાયિક પ્રાર્થના પણ કરાવવામાં આવતી નથી. આ શિક્ષણ માટે દરેક પંથનાં દેવળ તરફથી નાનાં બાળકો માટે રવિવારની શાળા (Sunday School) ચલાવવામાં આવે છે અને ભાવિક જનો એમનાં બાળકોને તેમાં નિયમિત મોકલે છે. અહીં પ્રાર્થના, ધાર્મિક વાચન (બાઇબલમાંથી) વગેરે શીખવાય છે. આ સિવાય મોટી વયના વિદ્યાર્થીઓ માટે દેવળ તરફથી યુવકસંઘ ચલાવવામાં આવે છે. આપને જાણીને નવાઈ લાગશે કે ગયા અડવાડિયે મને અત્રેના એક આવા યુવકસંઘ તરફથી 'દિંદુસ્તાનના ધર્મો' વિષે બોલવા આમંત્રણ મળ્યું હતું. આશરે ૪૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ તે વિદ્યાર્થીનીઓ હાજર હતાં. ભાષણ બાદ લગભગ બે કલાક સુધી મને જુદા જુદા સવાલો પૂછવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રશ્નગથી મને સમજાયું કે હિંદુ ધર્મની પ્રચલિત મૂર્તિપૂજા અંગે અત્રેના લોકોમાં ઘણી ગેરસમજ છે. એઓનું માનવું એવું છે કે મૂર્તિપૂજા ઈશ્વરમાં માનતા નથી પરંતુ જંગલી લોકોની પેઠે પથ્થર અને કાળના પૂજકો છે. આ એક્સ (શહેર)ની વસ્તી લગભગ ૧૦,૦૦૦ જેટલી છે અને બધાં મળી ૧૪ દેવળો છે. આપણા ધર્મની માફક ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જુદા જુદા પંથો છે અને દરેકનાં જુદાં જુદાં દેવળો હોય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં ૧૫-૨૦ ટકા જેટલા રવિવારે દેવળમાં નિયમિત જનારા હશે એવી મારી માન્યતા છે.

નિશાળમાં ગણિત, ઇતિહાસ, જૂગોળ, વિજ્ઞાન, ભાષા વગેરે વિષયો ઉપરાંત માધન, વાદન, ચિત્રકલા, હસ્તકલા અને વસ્તુત્ત્વની કલાતું શિક્ષણ અપાય છે. ૨૦૦ થી વધારે સંખ્યાવાળી દરેક શાળાનું બેન્ડ હોય છે. અમારી કોલેજ જો કે ટેક્નિકલ કોલેજ છે, છતાં સંગીતનું શિક્ષણ અત્રે અપાય છે. કોલેજના બેન્ડમાં આશરે ૧૫૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ છે. ગયા ઉનાળાની રજાઓમાં આ બેન્ડમાંથી માંચ વિદ્યાર્થીઓને એક ફ્રેન્ચ સ્ટીમર કંપની તરફથી ન્યૂયૉર્કથી પેરિસ સુધીની મફત મુસાફરી કરવાનો લાભ અપાયો હતો. આના બદલામાં આ વિદ્યાર્થીઓને સ્ટીમર પર ખાણના સમયે બેન્ડ વગાડવાનું કામ કરવાનું હતું. ફ્રાન્સમાં ૧૫ દિવસ રોકાઈ તે દેશ જોવાનો તેમને લાભ મળ્યો હતો. આ ઉપરાંત દરેક શાળામાં નાટ્યમંડળ, વિવાદમંડળ વગેરે પણ હોય છે અને વિદ્યાર્થીઓ એમાં રસથી ભાગ લે છે.

શારીરિક કેળવણી માટે પણ પૂરતી કાળજી લેવાય છે. નાનાં બાળકોના દાંત, કાન, નખ, તેમજ અન્ય સ્વચ્છતા હંમેશાં તપાસાય છે અને જો કંઈ ખામી માલમ પડે તો તેમના વાલીને તે વિશે ખબર આપવામાં આવે છે. સ્કૂલ તરફથી વૈદકીય મદદ આપવામાં આવતી નથી. કોલેજમાં હોસ્પિટલની સવડ હોય છે અને ત્યાં વૈદકીય સલાહ મફત આપે છે. અમારી કોલેજની હોસ્પિટલમાં ઓપરેશન થિયેટર, એક્સ રે એપરેટસ, સોલોરિયમ, અલ્ટ્રા વોલ્ટેજ રે ટ્રીટમેન્ટ, વગેરેનાં સર્વ સાધનો વસાવેલાં છે. દરેક શાળામાં કચરનું

શાળા અને તે અંગે એક શિક્ષક હોય છે. રાજ શાળાના સમય દરમિયાન એક કલાક રમત માટે ફરજિયાત ગાળવામાં આવે છે. આમાં આપણા ત્યાંની માફક ટૂલ ન કરાવતાં લોકપ્રિય રમતો શીખવાય છે, તેમજ રમાડાય છે. આ ઉપરાંત શાળાના સમય બાદ સાંજે સ્કૂલની ટીમોમાં રમનારાઓને ખાસ ટ્રેઈનિંગ ને ટ્રેકટીસ અપાય છે.

અત્રેની સ્કૂલનું કામ કેવી રીતે ચાલે છે તે જાણવાની ઉત્સુકતાથી મેં બે મહિના પર અત્રેની એક પ્રાથમિક શાળામાં આખો દિવસ ગાળ્યો હતો. જુદા જુદા વર્ગમાં બેસી, શિક્ષકો કેવી રીતે શિક્ષણ આપે છે, તેના અંતે અનુભવ લીધો હતો. આ પ્રસંગે નીચેની બે બાબતોએ મારા મન પર ઊંડી છાપ પાડી હતી:

(૧) શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેનો મીઠો સંબંધ.

(૨) વિદ્યાર્થીઓનું શિસ્તપાલન.

આ દેશની પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષકોના ૮૫ ટકા અવિવાહિત સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ હોય છે. સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીહૃદય કામળ અને હેતાળ હોઈ નાનાં બાળકોનું મન સહેલાઈથી જીતી લઈ શકે છે. આને લઈ ને શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના સંબંધમાં કોઈ જાતની કડકતા જોવામાં આવતી નથી. આનું પ્રમાણ વાતાવરણ બાળકને શાળાના કામમાં રસ લેતું કરે છે, જેનો પરાક્ષ લાભ ધણો જ અમૂલ્ય લેખાય. શારીરિક શિક્ષા જવલ્લે જ કરવામાં આવે છે. દરેક સમય-વિભાગ (પીરિયડ) ને અંતે વિદ્યાર્થીઓને પાંચ મિનિટ વર્ગ બહાર જવા દેવામાં આવે છે, પરંતુ આ વખતે પણ શિક્ષક સાથે જ રહે છે. બીજા વર્ગનાં ૭ થી ૮ વર્ષની વયનાં બાળકો પાણી પીવાના નળ આગળ ૧૫-૨૦ની લાઈનમાં બેસેલાં મારા જોવામાં આવ્યાં હતાં. કોઈ જાતની ધક્કામુક્કી સિવાય નંખર પ્રમાણે પાણી પીતાં હતાં. આ બનાવ જોયા પછી મને સમજાયું કે આ દેશનાં સાર્વજનિક સ્થળો જેવાં કે થિયેટર, રેલવે સ્ટેશન, પોસ્ટ ઓફિસ, વગેરેમાં લોકો ૧૦૦-૨૦૦ની સંખ્યામાં હોવા છતાં પોલિસની હાજરી સિવાય, લાઈનમાં બેસી રહી કેમ શિસ્ત પાળી શકે છે. ઘર આગળ માખાપો પણ આ બાબત પર પૂરતું લક્ષ આપે છે.

સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ સાથે વાત થતાં મને જણાયું કે શાળામાં દરરોજની હાજરી ૯૪ ટકા ઉપરાંતની રહે છે. વર્ગ ચઢાવવામાં એ આખા વર્ષનું કામ અને અવારનવાર લેવાયેલી પરીક્ષા ઉપર અવલંબે છે. નીચલા ધોરણોમાં જે અમુક વિષયો કાચા માણુમ પડે તો આખું વર્ષ ફરી કરાવે છે. પરંતુ કોલેજ અને હાઈસ્કૂલમાં ફક્ત તે વિષયો જ ફરી કરવાના હોય છે.

આખા દેશમાં કોઈ સ્થળે ખાનગી ટ્યુશનની બદી જોવામાં આવતી નથી. પાછળ પડતા વિદ્યાર્થીઓને શાળાના ટાઈમ બહાર શિક્ષકો સહાય કરવા બંધાયેલા છે. સ્કૂલ બંધ થયા બાદ શાળામાં જ અર્ધો-પોણો કલાક રોકાઈ શિક્ષકો જોઈતી મદદ આપે છે. શિક્ષકોની લાયકાતમાં ઓછામાં ઓછો હાઈસ્કૂલ મુખીનો અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ એવું ધોરણ સર્વત્ર ફરવેલું છે. શહેરની શાળાઓમાં એન્લુએટ થયા બાદ શિક્ષકોની કોલેજમાં બે વર્ષ ગાળ્યાં હોય એવા જ શિક્ષકોને લેવામાં આવે છે. સ્ત્રી-શિક્ષિકાઓ ને પરણે તો તેમને નોકરીમાંથી રૂખસદ આપે છે. આ દેશમાં ૨૦ થી ૪૦ વર્ષની વયની અવિવાહિત સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે શિક્ષકને ધંધો કરે છે. સરકારી તેમજ ખાનગી ઓફિસોમાં ઠારકુનની

નોકરીમાં ૮૦ ટકા ઉપરાંત સ્ત્રીઓ જ કામ કરતી જોવામાં આવે છે. આ ધંધામાં વિવાહિત સ્ત્રીઓને ખાતલ કરવામાં આવતી નથી. શિક્ષકોની આર્થિક જવાબદારી લાંબી ન હોવાથી તેઓ એમના પગારમાંથી સુખી જીવન ગાળે છે અને પોતાના કામમાં સાંકું લક્ષ્ય આપે છે.

આ દેશની કોઈ પણ શિક્ષણ સંસ્થામાં કાયમી નોકરીની જગ્યા હોતી નથી. કોલેજ સુદ્ધામાં પણ નવ મહિનાનો કોન્ટ્રેક્ટ હોય છે. કોન્ટ્રેક્ટ દર વરસે બદલાય છે. વેકેશનના સમયમાં શિક્ષકો અને પ્રોફેસરોને શાળામાંથી છૂટા કરે છે અને તે સમય દરમિયાન તેમને પગાર આપવામાં આવતો નથી. હક રજા કે કેન્ટુઅલ રજા એક દિવસની પણ આપવામાં આવતી નથી. માંદગીને અંગે જો એકબે દિવસ ગેરહાજર રહેવું પડે તો તે દિવસનો પગાર કપાય છે. આખા વરસમાં રવિવાર સિવાય લાગ્યે જ ૬-૭ રજાઓ પડે છે. અમારી કોલેજમાં ફક્ત ત્રણ રજાઓ મળે છે. કોન્ટ્રેક્ટ પદ્ધતિની નોકરી હોવાથી કામમાં જો શિથિલતા દેખાય તો વર્ષ આખરે સહેલાઈથી રૂખસદ આપી શકાય છે. આ ઉપરથી સમગ્રશે કે શિક્ષકોના ધંધા અત્રે ઘણો જ આકરો છે. પણ તેના બદલામાં પબ્લિક સર્વિસ ધણી જ સારો રીતે ચાય છે.

આખા દેશમાં સહશિક્ષણની પ્રથા પ્રચલિત છે. છોકરા અને છોકરીઓની ઈલાયદી નિશાંજો કે કોલેજો બિલકુલ જોવામાં આવતી નથી. વર્ગમાં બેસવામાં પણ તેમના જુદા જુદા વિભાગ પાડવામાં આવતા નથી. પરંતુ બધા બેળસેળ બેસે છે. દર વરસે આ દેશની વસ્તીનો ચોથો ભાગ કેળવણીમાં રોકાયેલો હોય છે. હાલ તેમાં ૧,૫૦૦,૦૦૦ છોકરા, ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦ છોકરીઓ અને ૧૦,૦૦,૦૦૦ શિક્ષકોનો સમાવેશ થાય છે. નીચેના કોષ્ટક પરથી સમગ્રશે કે આ દેશમાં સ્ત્રીકેળવણીનું મહત્વ એ પુરુષકેળવણીના જેટલું જ લેખાય છે:

આખા દેશની વસ્તી ૧૨,૭૦,૦૦,૦૦૦.

નં. શાળા	પુરુષ-વિદ્યાર્થી	સ્ત્રી-વિદ્યાર્થી	કુલ
૧ પ્રાથમિક	૧,૧૮,૯૧,૬૩૦	૧,૧૩,૭૦,૪૭૦	૨,૩૨,૬૨,૧૦૦
૨ હાઈસ્કૂલ	૨૯,૯૯,૮૭૫	૩૦,૬૬,૬૧૩	૬૦,૬૬,૪૮૮
૩ કોલેજ	૬,૧૫,૭૨૦	૪,૩૯,૬૪૦	૧૦,૫૫,૩૬૦
કુલ ૧,૫૫,૦૭,૨૨૫		૧,૪૮,૦૬,૭૨૩	૩,૦૪,૧૩,૯૪૮

જુદી-જુદી શાળાઓમાં કામ કરતા શિક્ષકોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે:

નં.	શાળા	પુરુષ-શિક્ષક	સ્ત્રી-શિક્ષક	કુલ
૧	પ્રાથમિક	૭૮,૪૮૨	૫,૯૨,૩૮૬	૬,૭૦,૮૬૮
૨	હાઈસ્કૂલ	૯૫,૮૩૩	૧,૫૨,૬૧૧	૨,૪૮,૪૪૪
૩	કોલેજ	૬૭,૬૯૦	૩૧,૫૨૦	૯૯,૨૧૦
		<u>કુલ ૨,૪૨,૦૦૫</u>	<u>૭,૭૬,૫૧૭</u>	<u>૧૦,૧૮,૫૨૨</u>

મારા ખેતીવિષયક પત્રમાં * મેં જણાવ્યું હતું કે આ દેશમાં ગામડાં જેવી સંસ્થા જણાતી નથી. ખેડૂત ખેતર પર પાકો મકાન બાંધી રહે છે. આ વર્ગનાં બાળકોની કેળવણી માટે આખા દેશના સ્કૂલ ડિસ્ટ્રીક્ટમાં વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. એક સ્કૂલ ડિસ્ટ્રીક્ટનો વિસ્તાર ૪૦-૫૦ ચોરસ માઈલનો હોય છે. ફરજિયાત કેળવણીને અંગે દર ચાર ચોરસ માઈલે એક સ્કૂલ હોવી જોઈએ એવો આ દેશનો કાયદો છે. વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૮-૧૦ની હોય તો પણ આવી નાની પણ સ્વતંત્ર સ્કૂલો ચલાવવામાં આવે છે. આવી સ્કૂલોમાં ધણી વખતે એક જ શિક્ષક અને એક જ ચોરસો હોય છે. ઉપલાં ધોરણો માટે નજીકનાં શહેરોમાં બાળકોને મોકલે છે. કેટલીક જગ્યાએ આવી નાની સ્કૂલોને એકઠી કરી એક મોટી સ્કૂલ સ્થાપે છે. અને નાનાં બાળકોને લઈ જવા લાવવા માટે સ્કૂલ તરફથી વાહનનો ખંદોળસ્ત મફત આપવામાં આવે છે. મેટ્રિક સુધીના અભ્યાસ સુધી માઆપોને ફ્રી કે પુસ્તકોનું કાંઈ ખર્ચ કરવાનું હોતું નથી. દરેક ડિસ્ટ્રીક્ટમાં આવેલી શાળાઓનો વહીવટ ચલાવવા એક બોર્ડ ચૂંટવામાં આવે છે. દર ત્રણ વર્ષે બોર્ડના સભ્યોની ચૂંટણી કરવામાં આવે છે. આ બોર્ડ સ્કૂલના ખર્ચનું અંદાજપત્ર નક્કી કરે છે. અને તેના આધારે ડિસ્ટ્રીક્ટમાંથી મિલકતનાં ધોરણે કર ઉધરાવે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની આ એક સ્વતંત્ર સંસ્થા ગણાય છે અને તેના પર સ્ટેટના કેળવણીખાતાનો અમલ રહે છે.

કેળવણીને અંગે આ દેશમાં દર વર્ષે ૨,૬૦,૫૦,૦૦,૦૦૦ ડોલર એટલે લગભગ પોર્ચુગલ સાત અબજ રૂપિયા ખર્ચાય છે ! ૨૧ વર્ષની વય ઉપરાંતના દરેક નાગરિકને રાજના ત્રણ આના (૭ સેન્ટ) આ ખર્ચ પેટે સરકારને કર આપવો પડે છે. આ ગંભીર રકમ નીચે આપેલા કોઠાની વિગત પ્રમાણે ભેગી કરવામાં આવે છે:

નં.	વિગત	કુલ રકમ ડોલર	કુલ રકમના ટકા
૧	ફેડરલ સરકાર	૪,૪૨,૬૧,૨૫૫	૨
૨	સ્ટેટ સરકાર	૫૮,૦૧,૮૦,૬૬૮	૨૨
૩	સ્કૂલ ડિસ્ટ્રીક્ટ કમિશનર	૧,૫૧,૦૮,૧૭,૪૦૧	૫૮
૪	ફ્રી (કોલેજ)	૧૩,૮૨,૫૭,૩૫૦	૫
૫	બક્સિસ	૬,૧૭,૧૫,૧૮૦	૩
૬	પરચૂરણ	૨૬,૮૧,૬૮,૦૮૧	૧૦
	કુલ	૨,૬૦,૪૪,૧૦,૮૩૫	૧૦૦

ઉપલી રકમમાંથી ૭૦ ટકા શિક્ષકોના પગારમાં, ૪ ટકા પાઠ્યપુસ્તકોમાં અને બાકીના ૨૬ ટકા બીજાં સાધનોમાં વપરાય છે.

શિક્ષકોના માસિક પગારનું ધોરણ આખા દેશની સરેરાશ લેતાં નીચે પ્રમાણે છે (નવ માસના ધોરણે):

નં.	જગ્યા	સૌથી વધારે	સૌથી ઓછા	સરેરાશ ડોલર
૧	કોલેજના પ્રેસિડેન્ટ (પ્રિન્સિપાલ)	૨૨૫૦	૪૨૫	૮૫૦
૨	કોલેજના ડીન (Dean)	૧૦૦૦	...	૫૫૦
૩	પ્રોફેસર	૮૫૦	...	૪૩૦
૪	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર	૬૭૦	...	૩૦૦
૫	લેકચરર	૫૩૦	...	૨૧૦
૬	નિશાળના માર્શલર	૪૦૦	૬૦	૧૩૫

આ દેશમાં નાનીમોટી સર્વે મળી ૨,૭૯,૫૦૦ શાળાઓ છે, જેમાં ૧,૯૭,૭૯૦ ગામડી શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે. ગામડી શાળાઓની વિગત તેમજ વર્ગોંકરણ નીચે પ્રમાણે છે:

નં.	શાળાની વિગત	શાળા સંખ્યા	શિક્ષક સંખ્યા	વિદ્યાર્થી સંખ્યા
૧	એક રૂમવાળી શાળા	૧૩૮,૫૦૦	૧૩૮,૫૦૦	૧,૧૦,૦૦,૦૦૦
૨	બે રૂમવાળી શાળા	૨૪,૪૧૦	૪૮ ૮૨૨	
૩	બે રૂમથી વધારે	૧૭,૨૫૦	૧૯૨,૬૭૮	
૪	હાઈસ્કૂલ	૧૭,૬૩૦	૭૮,૫૦૦	૨૦,૦૦,૦૦૦
કુલ		૧૯૭,૭૯૦	૪૫૮,૫૦૦	૧,૩૦,૦૦,૦૦૦

ધંધાદારી ઉચ્ચ કેળવણી આપતી કોલેજની સંખ્યા ૧૪૧૮ની છે, જેમનું વર્ગોંકરણ નીચે પ્રમાણે છે:

નં.	કોલેજનો પ્રકાર	સંખ્યા	નં.	કોલેજનો પ્રકાર	સંખ્યા
૧	ખેતીવાડી	૫૭	૯	વૈદકીય	૭૬
૨	વેપારી	૯૫	૧૦	દાંતના સર્જન	૩૯
૩	શિક્ષણ (Teachers)	૨૬૧	૧૧	કાર્મિક	૬૬
૪	એન્જિનિયરિંગ	૧૩૯	૧૨	નાર્સિંગ	૪૧
૫	બાંધકામ (Architectual)	૩૬	૧૩	કાયદો	૧૩૩
૬	કલા	૨૬	૧૪	લાયબ્રેરી (સાયન્સ)	૧૪
૭	પત્રકાર	૧૮	૧૫	સંગીત	૭૦
૮	ગૃહચર્ય શાસ્ત્ર Home Economics(ફક્ત સ્ત્રીઓ માટે)	૬૫	૧૬	ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૨૧
			૧૭	વેટરનરી	૧૦

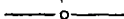
આ ઉપરાંત ધંધાદારી માટેની સ્કૂલો પણ કેટલીક ખાનગી સંસ્થાઓ ચલાવે છે. જેમાં સુધાર, લુહાર, દરજી, સોની, હાથમ વગેરેના ધંધા શીખવાય છે. તે સિવાય દરેક ઉદ્યમનાં કારખાનાં ટ્રેનિંગ સ્કૂલો ચલાવે છે, જેમાં અક્ષરજ્ઞાન મેળવેલા લોકોને જે તે ઉદ્યમનું જ કામ શીખવે છે.

આખી પ્રગતિ કેળવણીના ધોરણે નીચે પ્રમાણેનું વર્ગોંકરણ છે:

નં.	શિક્ષણ	લોક વસ્તીના ટકા
૧	કોલેજ એન્ડયુએટ	૩ "
૨	કોલેજ અન્ડર એન્ડયુએટ	૭ "
૩	હાઈસ્કૂલ એન્ડયુએટ	૧૪ "
૪	હાઈસ્કૂલ અન્ડર એન્ડયુએટ	૩૩ "
૫	પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવેલા	૩૮ "
૬	અભણ	૫ "

ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતનું વર્ણન મેં મારા આગલા એક પત્રમાં આપ્યું હતું એટલે એનો અહીં ઉલ્લેખ કરવાનું ઉચિત ધારતો નથી. સરકાર તરફથી ચલાવવામાં આવતી કોલેજોમાં દાખલ થવા માટેની આવેલી અરજીઓમાંથી એક પણ અરજીનો અસ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી. દરેક નાગરિકને ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ પૂરું પાડવા માટે સરકાર બંધાએલી છે એવો આ દેશનો કાયદો છે. વિદ્યાર્થીની શક્તિ કોલેજના અભ્યાસ માટે પૂરતી ન હોય તો એને એક વર્ષની અજમાયશ પાઠ કરવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થી હોશિયાર ને મહેનતુ હોય તો એને ઉચ્ચ કૃતિઓ મેળવવામાં કોઈ જાતની અડચણ પડતી નથી. કોલેજનું શિક્ષણકામ એવી રીતે ગોઠવેલું હોય છે કે ચાર વરસનો કોર્સ વિદ્યાર્થી હજુ કામ લઈ છ વર્ષમાં પૂરો કરી શકે અને સાથે સાથે પોતાનો બધો ખર્ચ મહેનત મજૂરી કરી કમાઈ લે. મજૂરીના દર અને સારા હોય છે. હાલ એમ્સમાં દર કલાકના ૩૦ સેન્ટ એટલે રૂ. ૦-૧૨-૦ મળે છે. તેમજ સારા વિદ્યાર્થીને કામ મળી રહે છે. પરદેશીઓને થોડી અડચણ પડે છે. તે સિવાય વેકેશનના સમય દરમિયાન બધો વખત કામ કરી સારી રકમ મેળવે છે. કોલેજનો બધો ખર્ચ આપકમાઈથી મેળવી લેનાર વિદ્યાર્થી-ઓની સંખ્યા આશરે ૧૫ ટકા જેટલી હશે, જ્યારે બાકીનો મોટોભાગ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં પોતાના ખર્ચનો મોટો ભાગ જાતમહેનતથી મેળવી લે છે. નવ માસનું કોલેજનું બધું ખર્ચ સામાન્ય વિદ્યાર્થી માટે ૫૦૦-૫૫૦ ડોલર પૂરતા ગણાય.

ન રહી

પતીલ

[ગઝલ]

મૂકવા શિર જાત ન રહી.

સુધ કે નહીં સાન રહી;

બદલાઈ ગયું જ 'બધું—

હુનિયા હુનિયા ન રહી;

ચિંતના સમ ખાઉં કઈ?

ચિંત કેા કરમાં ન રહી;

અટકયો છવ આવી ગળે,

પણ બંધ જળાન* કહી.

અફસોસ ! પતીલ, લવે

કવિતા કવિતા ન રહી !

અં થ કા ર

મૂળ લેખક : શ્રી શરદિન્દુ અન્ધોપાધ્યાય
અનુવાદક : રાપણુ દયાળજી ઘેલાણી

પ્રકાશકનો, તેમને જલદી મળી જવાનો તાકીદનો પત્ર આવવાથી હું તે દિવસે દરેકની લોકલમાં કલકતા જતો હતો. મનમાં નક્કી કર્યું હતું કે સાડાદશને સુમારે દાવરા રેશન પહોંચી કલકતાનું કામકાજ પતાવી દોઢની ગાડીમાં પાછો ઘર તરફ આવવા રવાના થઈશ.

અમારા ગામના રેશને ગાડી ફક્ત અરધી જ મિનિટ બિબી રહેતી હતી. તેથી કોઈ ખાલી કે ઝોછો બીડવાળો કમ્પાર્ટમેન્ટ શોધી તેમાં બેસવાનું બની શકે તેમ નહોતું. સામે જ જે ઈન્ટર ક્લાસનો ડબ્બો આવી બિબો રહ્યો તેમાં જ ચડી જવું પડ્યું. ગાડીએ તે વખતે ચાલવાનો આરંભ પણ કરી દીધો હતો.

સરખે અંતરે બપોળે બાંકડાઓની વચમાં લોખંડની જાળી અને સળિયા ભરી ડબ્બાને નાનાંનાનાં ખાનાંઓમાં વિભક્ત કરી નાંખ્યો હતો, કે જેથી એકસામટા ધણા લોકલ પેસેન્જરો એકસાથે બેગા થઈ મારામારી અને ઝઘડો કરે નહિ. જે ખાનામાં હું ઘૂસ્યો હતો તેમાં ચારપાંચ સદ્ગૃહસ્થો બેઠા હતા. બેઠે તરફના બીજા બે ખાનાંઓમાં ચારચાર પાંચપાંચ ઉતારુઓ બેઠા હતા. એમના ચહેરા જોઈ મને એવું કાંઈ લાગ્યું નહિ કે આ લોકાને એકસાથે બેસવા દેવામાં આવે તો તેઓ એકબીજા ઉપર આક્રમણ કરે. ગમે તેમ હો, હું તો સંભાળીને એક ખૂણા શોધી આરામથી અટલીને બેસી ગયો.

મારી પાસે બેઠેલા એક પ્રૌઢ વયના સદ્ગૃહસ્થ એકચિત્તથી ચોપડી વાંચતા હતા. એમનું મન એ ચોપડીમાં જ પરાવાયેલું હતું, બીજી કોઈ તરફ એમનું લક્ષ જ નહોતું. ચોપડી વાંચતાં વાંચતાં વચ્ચે વચ્ચે જુદીજુદી લાગણીઓના અવેશથી એમની અરધી સંજ્ઞ અરધી કાળી કાચીપાકો દોઢ ઈંચ પહોંચી મૂંઝે હાલી બેઠતી હતી. અને ચરમાના કાચની પેલીપાર રહેલી એમની આંખો આવેશના પ્રાબલ્યથી ચમકારા મારતી હોય એમ લાગતું હતું. કોઈ મહાકાવ્યે પાઘ પદાર્થ ચાવતાં મહેનત પડતી હોય એવો ભાવ આ પુસ્તક વાંચતાં તેમનાં મોં પર દેખાતો હતો—તેઓ હાલી બેઠતા હતા અને વચમાં વચમાં ગળામાંથી એક પ્રકારનો વિચિત્ર અવાજ કાઢતા હતા—ગરૂરૂ—રૂ— !

એવી તે કઈ ચોપડી હશે કે જે વાંચી આ સદ્ગૃહસ્થ આટલા બધા ઉત્તેજિત થઈ ગયા હશે ? જરાફની માફક ડોકું બની શકે તેટલું બિંચું કરી, લંબાવી, ડોકિયું કરી ચોપડીનું નામ વાંચ્યું : 'નીલ રક્ત.' પુસ્તક પરિચિત હતું ખરું. લેખકનું નામ પ્રદ્યોતરાય. થોડા જ મહિના પહેલાં આ ચોપડી બહાર પડતાં સાહિત્યક્ષેત્રમાં એક જાતનું વિશિષ્ટ આંદોલન ઉત્પન્ન થવા પામ્યું હતું.

ખાણુના ખાનામાંથી એક સદ્ગૃહસ્થે બીચે અવાજે પૂછ્યું : "ખારી'દા, આટલા બધા એકતાર થઈને શું વાંચો છો ?" ચોપડી વાંચતા આ મહાશય જ ખારી'દા હતા.

ચોપડીમાંથી મોં ઊંચું કરી પ્રથમ તેઓ થોડું કોધમિશ્રિત ફિક્કું દરયા અને પછી બોલ્યાઃ “આ પદિયા (પ્રલોતનું તિરસ્કૃત અપભ્રંશ) છોકરાની બહાદુરી, બીજું શું! શું લખ્યું છે! અરે મરું રે મરું. કહે છે કે આ ચોપડી પ્રસિદ્ધ થતાં ભારી ધમાલ મચી ગઈ છે! ચોપડી વિશે (વિશ્વનાથ) લાયલેરીમાંથી લાવ્યો છું. મને થયું લાવને જોઈ તો ખરે પદિયાએ શું લખ્યું છે. હું એ છોકરાને તે નાનો હતો ત્યારથી જ ઝોળખું છું—મારી સાળીના એક દુરના સંબંધી જેકોનો એ દીકરો થાય—તે એણે એવું તે અક્ષતનું શું પ્રદર્શન કર્યું છે કે ન પૂછો વાત.”

બધા ઉત્સુક થઈ જોઈ રહ્યા. એક જણે પૂછ્યું: “નામ શું એ ચોપડીનું?” ખારી’દા તિરસ્કારમય એક જ્વલનો અવાજ ગળામાંથી કાઢી ખોખારો ખાઈ બોલ્યા: “હું-હું-‘નીલ રક્ત.’ જેવું નામ તેવી ચોપડી! અરે, મારે ચોપડી વાંચવા લેતાં પહેલાં જ વિચાર કરવો જોઈતો હતો કે પદિયાે તે વળી કાંઈ ચોપડી લખી શકતો હશે ખરે? મોં ઉપરથી માખ ઉઘાડી શકતો નહતો એ છોકરો વળી ચોપડી તે શું લખે? ત્રણત્રણ વાર તો મૈત્રિક ફેલ—”

બીજો એક જણ વચમાં જ બોલી ઊઠ્યો: “નીલ રક્ત! હા, ચોપડીનું નામ સાંભળ્યું છે ખરું. તે દિવસે બોળનો ગોપી (ગોપીનાથ) કહેવો હતો કે ચોપડી બહુ જ સરસ લખાઈ છે. ગોપી સાહિત્યની સારી ખબર રાખે છે—હા—તે આપ એ લેખકને ઝોળખો છો, એમ?”

ખારી’દા બોલ્યા: “મેં હમણાં જ કહ્યું મારી સાળીના જેકોનો પુત્ર! ‘આપે મારી ચરકલી ને બેટા તીરંદાજ.’ દુનળો પાતળો હાડપિંજર જેવો દેખાતો, રસ્તે રખડતો છોકરો: મોઢા ઉપર વિદ્યા કે અક્ષતની જરાપણ નિશાની જણાય નહિ. વાત કરતાં કરતાં ત્રણ વાર તો ડચકાં ભરે. એ વળી ચોપડી લખે! હું તો હસતું જ ખાળી શકતો નથી લાઈ.”

‘ઝંચકાર’ શબ્દમાં કાણ જણે શું એ એવી ઝંમોદન શક્તિ રહેલી છે—ખાસ કરીને કાઈ જો એમ કહે કે, ‘હું અમુક લેખકને ઝોળખું છું’ તો થઈ જ રહ્યું—એનો બેડો પાર! જોતજોતામાં તે બધાની ધખ્યાં અને શ્રદ્ધાનું પાત્ર થઈ પડે. ખારી’દાએ પણ ડબ્બામાં બેઠેલા બધા માથુસોના મનનું પ્રજલ આકર્ષણ કરી લીધું.

એક બીજા પ્રીટ વરના મહારાજ એક બાલુના ગણાકામાં એક દૂરો પાન ભરી દશેળામાંના જરદાને ચૂનામાં મેળવી તેને બીજા હાથવડે જોરથી થાગડી અંગૂઠા વડે ધીમે ધીમે શુદ્ધ મંદ મંથન કરતા હતા તે બોલી ઊઠ્યા: “ખારી ભાઈ, તું તો આ છોકરો ઉપર નકામો સાપની માફક ઉઘાઈ ઊઠ્યો છે! ચોપડીમાં લખ્યું છે શું? વાર્તાનો વિષય શો છે તે તો કહે, અમે પણ સાંભળીએ!”

ખારી’દા બોલ્યા: “એણે લખ્યું છે મારું કપાળ અને એના બાપનું શ્રાદ્ધ!”

“અદાદા! વાર્તા શું છે તે જ કહેને ભાઈ? બીજું બધું ચૂલામાં પડ્યું.”

“અરે એ વાર્તા કે સ્ત્રીમંદુ! એક અસલ ખાનદાન જમીનદાર વંશના એક નખીરાનો કિરસો, અરે મને તો તેનું આ સાદસ જોઈ દસતું જ આવે છે.

“એનો બાપ તો હતો સગ પોરટ ઓફિસર—સગ પોરટ મારતુર—અરે ભાઈ તે જમીનદારના છોકરાને કાંઈ દિવસ આંખે પણ જોયા છે ખરા? કે તું આમ જમીનદારનો કિરસો લખવા તૈયાર થઈ ગયો? આને જ કહેવાય ‘પેટમાં અગ્નિ નદિ અને કપાળમાં ચંદન નિલક’—હા,

હું પોતે જો એ વાર્તા લખત તો હજુ એ કાંઈક સમજી શકાય એવું હતું. હું પોતે તો ગરીબ ગૃહસ્થ છું પણ ત્રીસ વર્ષ થયાં સવારસાંજ એક વેળા જમીનદારના બેઠકખાનમાં અંદરો તો જમાવી બેસું છું ને—એ લોકોને પગથી તે માથા સુધી રંગેરંગ ઝાળખું છું અને બીજી બંધી વાતની ખજાર રાખું છું... શું કહે છે તમે મદારાય ?” આમ બોલી પ્યારી'દા અંચોનક મારી તરફ ફર્યા.

પ્યારી'દાની વાન સાંભળતાં સાંભળતાં હું કેમ જાણે અંતરમાં લોકો બિતરી ગયો હતો. જગત બધું જાણે માયામય જણાતું હતું—જગત ઉપર વૈરાગ્ય આવી જતો હતો. હું, અમકી બહેનો અને બોલ્યો : “હાં, એ તો ગિલકુલ ખરાબ છે પણ—”

“એ પણ બધું નહિ. આ તો ચોખ્ખી નિર્લેખ સાચી વાત છે. મને લખવાનો અભ્યાસ નથી એટલું જ, નહિ તો હું એવી વારતા લખત કે એ પદિયો તો શું પણ એનો બાપ પણ આંખો ફાડીને જોઈ રહેત.”

પ્રથમ વર્ણવેલા પાન આવતા ગૃહસ્થ બોલ્યા : “પણ વાર્તા શું છે તે તો તું કાંઈ કહેતો નથી ને શું ?”

પ્યારી'દા : “વાર્તાનું કાંઈ મોંમાયુ હોય ત્યારે ને ? પહેલેથી છેલ્લે સુધી કલ્પનામાં પણ ન આવે એવાં ટાઢાં પહેરનાં ગપ્પાં, તમને બધાંને સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો હ્યો ત્યારે ટૂંક સાર કહું છું. સાંભળો.” આમ કહી ફરી એકવાર તેણે ચારે તરફ નજર ફેરવી.

મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે પ્યારી'દા બધાંઓને વાર્તા સંભળાવવા ખાતર આટલું બધું મોણ નાંખતા હશે. જે લોકો વાર્તા કરવામાં હોશિયાર હોય છે તે લોકો સાંભળનારાઓનાં મનને પણ પ્રથમથી જ આવી રીતે આતુર બનાવી તૈયાર કરવામાં પ્રતીજ્ઞ હોય છે. મેં જોયું કે ચાલતી ગાડીનો ખડખડાટ—અવાજ—થતો હોવાથી બધા એકી ટોચે કાન માંડીને પ્યારી'દાની વાત સાંભળવા આતુર થઈ રહ્યા હતા. પ્યારી'દાના ચહેરા ઉપર આનંદનું મોજું ક્ષણભર ફરકી ગયું. તેણે હવે વાર્તા કહેવી શરૂ કરી.

શેકસપિયર જેવા કોઈ કોઈ પ્રતિભાશાળી માણસો દુનિયામાં હોય છે, જેઓ બીજાની વાર્તાની તફાંચી કરી તેનું રૂપ બદલી નાંખી શકે. મેં જોયું કે પ્યારી'દા પણ એ જ કોટિના પ્રતિભાવાન ગૃહસ્થ હતા. મૂળ પુસ્તકમાંની વાર્તા કેવી રસમય લખાઈ હશે એ મારાંથી કહી શકાતું નથી, પણ પ્યારી'દાની વાર્તા કહેવાની છટાથી વાર્તામાં રસ જમી બેઠો. મને યાદ છે ત્યાં સુધી તેના જ રાખડોમાં એ વાર્તાનો સાર ટૂંકમાં નીચે આપું છું.

એક પ્રખ્યાત જમીનદારનો વંશ ત્રણસો વરસથી ચાલ્યો આવતો હતો. ત્રણ લાખ રૂપિયાની વાર્ષિક આવક, સાત સાત મહેલ, અગિયાર હાથી, બાવન ઘોડા, લાંકીબાજ, પટાંગાજ, બંદૂકવાળા અને હોકો પકડી ચાલનારાઓનો તો કાંઈ સુમાર જ નહિ. જાણે મોટું એક લશ્કર. ટૂંકમાં એક નાનું સરખું રજવાડું કહીએ તો ચાલે.

તે વખતના જમીનદારો બહુ જ નિરંકુશ અને જીલ્લમી હતા. લૂંટ, ધાડ, છૂપાં ખૂન, કાંઈને જીવતો બાળા મૂકવો વગેરે—એવું કાંઈ કામ નહિ હોય કે જે તેઓ ન કરી શકે. તેની એક વિધવા પુત્રીનું ચારિત્ર્ય અનીતિમય હતું. જમીનદારને ખજાર પડતાં પોતાની પુત્રીને તથા તેના જીવને પકડાવી મંગાવી પોતાના બેઠકખાનાના ઝોરડાની જમીન ખોદી તેમાં તેમને જીવતાં દાટી દઈ બેઠકખાનાની ફરસાંથી રાતોરાત પાછી હતી તેવી બનાવી દીધી હતી. એ લોકોનાં

અત્યાચાર અને લુલ્લમની કેટલીએ વાતો ગામમાં થતી હતી. આલુઆલુંના નાના જમીનદારો; યમને જોઈ જેમ માણસ થરથર કંપી જોઈ તેમ એનાથી ડરતા. સાંભળ્યું છે કે એમની જમીનના સીમાડા ઉપર એક ગઢવાલી સાથે સીમાડાની અમુક જમીનના કચ્છળ બાબત તકરાર થતાં તે ગઢવાલીને ઘરમાંથી પકડાવી મંગાવી મુરકેટાટ બાંધી અમાવાસ્યાની ધોર રાતે કાળી માતાને તેનો ભોગ ચડાવી દીધો હતો !

આજકાલ એટલું બધું તો કાંઈ નથી પણ રાજપાટ તો હજુ જેમનું તેમ મોલુદ છે. વાર્તાના વખતના જમીનદારને માત્ર એક જ દોકરો હતો. તેનું નામ અહીન્દ્ર. આ અહીન્દ્રને જ આ વાર્તાનો નાયક બનાવ્યો છે. તે ધોરણસર અંગ્રેજી વાંચતાં લખતાં શીખ્યો હતો. કલકત્તામાં એક મોહુંમસ મકાન બાંડે રાખી રહેતો હતો. તે બહુ જ સારો અને લાયક છોકરો હતો—વાત ધ્યાન દઈને સાંભળતો હો—તે બહુ જ સારો અને લાયક છોકરો—બહુ જ શાંત પ્રકૃતિનો. એના પૂર્વજોનો દુષ્ટ સ્વભાવ એનામાં જરા પણ જણાતો ન હતો—બહુ જ નિરભિમાની ચહેરો પણ સુંદર—દેખાવડો. બહુવામાં પણ તેવો જ ચાલાક. એટલે ટૂંકમાં કહીએ તો જાણે હીરાનો દુકડો.

આ છોકરો બહુતાં બહુતાં અચાનક એક ઍરિસ્ટરની છોકરી સાથે પ્રેમમાં પડી ગયો. તેણે ઍરિસ્ટરને ઘેર જવા આવવાનું ચાલુ કરી દીધું. ઍરિસ્ટરની અવસ્થા ઉપર ઉપરથી સારી જણાતી હતી, પણ અંદરથી બધું બોદુ હતું. પગથી તે માથા સુધી કરજમાં-ફોલો હતો પણ તેની પુત્રી મનીષા બહુ જ ડાહી અને લાયક છોકરી હતી. સુંદરી હતી, બહેલી હતી, છતાં 'ઓછું પાત્ર અદકું બધ્યાં' જેવી ન હતી. શાંત-ધીર-નમ્ર. તે પણ મનથી અહીન્દ્રને ચાલવા લાગી.

પણ પ્રેમનો પંથ પાઘરો હોતો નથી, અનેક વિધોથી ભરેલો હોય છે. જમીનદારના છોકરાએ જોયું કે તેની પ્રિયતમાને મેળવવાના રસ્તામાં ઘણી બાધાઓ હતી, એટલે કે મનીષાના હાથનો એક બીજો પુરુષ પણ ઉમેદવાર હતો. અને તે ઉમેદવાર બીજો કોઈ નહિ—ઍરિસ્ટરનો લેણદાર જ. તેની ઉમર ચાલીશની આસપાસ, હજુ સુધી અવિવાહિત, વિદ્યાવત જઈ આવેલો અને રૂપિયાર્પણાનું તો પૂછ્યું જ શું? જાણે ધનનો સાગર. એના આરિત્ય વિષે ક્યાંક ક્યાંક ધુમધુમ વાતો થતી, પણ જેની પાસે આટલું ધન છે તેને વિશેની આવી વાત કોણ સાંભળે? 'यस्यास्ति वित्तं...' હં, તમે સમજ્યા ને ?

ઍરિસ્ટર સાહેબ અત્યંત નગણા મનના હતા. તેને પોતાની પુત્રી પ્રાણથી પણ વહાલી હતી પણ તેનો ઉપાય ન હતો. લેણદારની જાળમાં તે સંપૂર્ણ રીતે ફસાયેલો હતો. તેથી જ તે પોતાની મરજી હોવા છતાં અહીન્દ્ર સાથે પોતાની પુત્રીના લગ્નનો વિચાર સુદાં મનમાં લાવતાં ડરતો હતો. અહીન્દ્ર પણ સ્પષ્ટ કાંઈ જોયતો ન હતો: ફક્ત આવનો જતો, અદોતદોનાં બધાં મારતો, ચાપાણી પીતો—એટલું જ. તેના મનનો ભાવ કોઈ કોઈ સમજ પણ શક્યું તરો પણ તે પોતે તેમજ બીજાં કોઈ ચોખ્ખેચોખ્ખી વાત કરી શકતા નહતા. આમ ને આમ ૭ મહિના વીતી ગયા.

૭ મહિના પછી એક દિવસ વાતવાનમાં લેણદારનો મનોભાવ અહીન્દ્ર સમજી શક્યો. લેણદાર મનીષા સાથે લગ્ન કરવા માગતો નહતો—તમ ઉપર તેને બહુ જ અરુચિ હતી—તેની મનઝગ કાંઈક બીજી જ હતી. પણ મનીષા ડાહી હોવા છતાંજે બહુ જ દલીલી હતી

તેથી તે આવી બાબતોમાં કાઠું આપતી નહિ. બેરિસ્ટર સાહેબ મનમાં બધું જ સમજતા હતા પણ લેણુદારનો કાપ વહેરી લેવાની તેમનામાં હિંમત નહોતી—તેથી ફક્ત આંખમિયામણું કરી જે થાય તે થવા દેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. છતાં લેણુદાર બાણ કાંઈ સફળતા મેળવી શકતા નહોતા.

આ બધું જાણ્યા છતાં અહીંન્દ્ર કાંઈ બોલ્યો નહિ—તે શાંત ચૂપ રહ્યો. તે એટલો તો મંયમી, બુદ્ધિમાન અને પાકા હતો કે લેણુદાર બાણ તેનો હરીફ છે એ જાણ્યા છતાં પણ તેના તરફ ઇર્ષ્યા કે ક્રોધનો ભાવ સરખો ચે દેખાડ્યો નહિ. ઊલટું ઉપર ઉપરથી બહુ જ સદ્ભાવ દેખાડી તે લેણુદાર બાણનો ખાસ્સો મિત્ર બની ગયો. લેણુદાર અહીંન્દ્રને ‘ગૌમિષ બિચારો’—‘અક્ષય શૂન્ય’ માનતો અને તેથી તેના તરફ દયાની નજરે જોતો હતો.

એક દિવસ સાંજ પછી અહીંન્દ્ર બેરિસ્ટર સાહેબને ઘેર ગયો અને જોયું તો મનીષા બગીચામાં ધાસ ઉપર ઘૂંટણુકાર બેઠી હતી અને બંને હાથ વડે પોતાનો ચહેરો ઢાંકી દઈ રડતી હતી. અહીંન્દ્ર કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર બગીચામાંથી જ પાછો ઘર તરફ ચાલ્યો ગયો.

બીજો દિવસે સાંજને વખતે અહીંન્દ્રે લેણુદાર બાણ સાથે એકાંતમાં મુલાકાત કરી અને બોલ્યો: “આપની સાથે એક બહુ જ ગુપ્ત વાત કરવાની છે—થોડા રૂપિયા ઉધાર નોંધાવે છે. પણ આ કામ બહુ જ ખાનગી રાખી ચૂપચાપ કરવાનું છે કે જેથી મારા પિતાને એ વાતની કશીએ જાણ થાય નહિ.”

મોટા માણસોના છેલ્લાંટાઉ છોકરાઓને પૈસા ધીરવા એ તો લેણુદાર બાણનો ખાસ ધુધો જ હતો. તે એકદમ ખુશમીનજમાં આવી જઈ બોલ્યો: “હાલે, બહુ સારું; બાજ રાતના દસ વાગ્યે મારે ઘેર આવજો. કાંઈ પણ હશે નહિ. તદ્દન એકાંત, નોકર ચાકરને પણ રવાના કરી દઈશ.”

રાતના દશને સુમારે લેણુદાર બાણને ઘેર અહીંન્દ્ર પગે ચાલ્યોને જઈ પહોંચ્યો. તેણે નોંધ લીધું કે ઘરમાં ઘરના ધણી સિવાય બીજું કાંઈ ન હતું. બંને જણાએ રૂપિયા પૈસાની વાતચીત કરવા માંડી.

અહીંન્દ્રે વીશ હજાર રૂપિયા ઉધાર માગ્યા. બાબતના દર બાબત બંને જણ વચ્ચે કસાકસી ચાલી. અહીંન્દ્રે કહ્યું કે તે દર સેંકડે દસ ટકાથી વધુ બાજ આપી શકશે નહિ. લેણુદાર બાણ કહે કે તે પંદર ટકાથી ઓછું, બાજ લેતો જ નથી. એનું કારણ એ કે જે લોકો એની પાસેથી નાણાં ઉછીતાં લેતા હતા તેમનાં નામ તે અત્યંત ગુપ્ત રાખતો હતો અને એમની આવી હકીકત કાંઈ પણ રીતે બહાર જવા પામતી નહોતી—ખાનગી રહેતી. અહીંન્દ્રે આ બાબતમાં શંકા દર્શાવી, ત્યારે તેણે પોતાની મોટી લોખંડની તિબ્બેરી બોલી અહીંન્દ્રની કેટલીએ હેન્ડનોટા બહાર કાઢી અને દેખાડ્યું કે બધાય સેંકડે પંદર ટકા બાજ તેને આપતા હતા.

બરાબર આ જ વખતે ટેબલ ઉપરની બતી ફરી ગઈ. તે પછી મંપૂર્ણ અંધકાર—ખરમાં શું થયું તેની કાંઈને કાંઈ ખબર પડી નહિ.

બીજો દિવસે સાંજના હંમેશના નિયમ પ્રમાણે. અહીંન્દ્ર બેરિસ્ટર સાહેબને ઘેર ગયો ત્યારે સાંજબધું કે લેણુદાર બાણ અચાનક મરી ગયા. કેમ મરી ગયા, શું હતું શું નહિ, તે કાંઈ ચોક્કસ કહી શક્યું નહિ. પણ તેનું નૈતિક ચારિત્ર્ય સારું નહોતું તેથી બધાનું એવું અનુમાન હતું કે કાંઈ સ્ત્રીને લઈને આમ અન્યું હશે.

વસુધરાને

પૂરી

- મને બહાલી પૃથ્વી જગતજનની પ્રેમઝરણી,
લઈ અંકે બહાલાં ચર અચર બાળો સંઝવતી;
રચે માટે માટે નવનવ કલા પ્રાણ ભરતી,
ધરી વેણે જૂદા શિશુસમ મને મુગ્ધ કરતી.

મહાશયે ભૂરા ચક્રચક્રિત પૂરી રમકડાં,
દિને રાતે ગોળા ઝગમગ કરી મુંદર દડા
જગાડે ઉંધાડે; ઋતુ વિવિધમાં ધારણ કરી
અનેરા કં ભાવે શિશુદ્વેદ્યને તે શિખવતી.

પડે લાખો ધા તો સહન કરતી મૌન મનથી,
ધડેલા ખીને તે સભર ભરતી હૂંફ દઇને.
કંઈ દાળોની સૌ પરિચિત ચાંલે સંગ્રહ કરી,
જગાવે અંધારા ગહનમહી સૂતી સ્મૃતિ ધણી.

તને અર્પુ શું હું જીવનમય તારો રસ બગે ?
બધાં ગાનો મારાં તવ રસતણાં નિર્જર દળે !

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યક . . ૪

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી

‘પિપાસુ’

[શ્રી. ઉમાશંકર જોષી પરના લેખનો પ્રથમ ભાગ-નાટકો અને લઘુકથાઓ-‘પ્રસ્થાન’ના ત્રણ અંકમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે. આ બીજો કાવ્યવિભાગ નીચે આપવામાં આવ્યો છે. દરેક પછી શ્રી. સુંદરમ પરનો લેખ આવશે.—પિપાસુ]

૨

‘વિશ્વશાંતિ’નું મંગલ વાતાવરણ

શ્રી. ઉમાશંકર ગુર્જર વાચકો સમક્ષ પ્રથમ કવિ તરીકે ખડા થયા હતા. ‘વિશ્વશાંતિ’ (૧૯૩૬) અને ‘ગંગોત્રી’ (૧૯૩૪) એ એમના કાવ્યમંત્રણો આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. એમનો ત્રીજો કાવ્યગ્રંથ અત્યારે છપાઈ રહ્યો છે. ‘વિશ્વશાંતિ’માં શ્રી. કાકાસાહેબે મર્મરપર્શી પ્રસ્તાવના લખેલી છે. કાકાસાહેબનો સમર્થ હાથ જાલીને શ્રી. ઉમાશંકર પ્રસિદ્ધિના ક્ષેત્રમાં પદાર્પણ કર્યું છે. ‘વિશ્વશાંતિ’ ખંડકાવ્ય મહાત્મા ગાંધીજી સત્યાગ્રહ કરવા દાંડી જવા નીકળ્યા હતા તે પ્રસંગને અનુલક્ષીને લખ્યું છે. પ્રસંગને અનુલક્ષીને એનો અર્થ એટલો જ કે એ મહત્ત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક ઘટનાની પાર્શ્વભૂમિ પર એ કાવ્ય રચાએલું છે. મોતાના નિવેદનમાં જ શ્રી. ઉમાશંકર પોતે જ લખે છે કે “બાપુ (મહાત્મા ગાંધીજી)નું પશ્ચિમપ્રયાણ હિંદના સ્વાતંત્ર્યને અંગે ભલે હોય, પણ એમાંથી હિંદને સ્વાતંત્ર્ય મળશે એ કરતાં પશ્ચિમને શાંતિનો પયગંબરી સંદેશ મળી રહેશે એ તત્ત્વ વધારે આકર્ષક લાગ્યું છે; તે તેથી તેની ઉપર જ ભાર મૂક્યો છે.” શ્રી. કાકાસાહેબ ‘વિશ્વશાંતિ’નો પરિચય કરાવતાં લખે છે: “વસંત આવે છે ત્યારે એકલો આવતો નથી. એની સાથે બાલવૃત્તિ વાદળો પણ આવે છે, અને ચંચળમતિ પવન પણ આવે છે. ફૂલિયાનું અશેષ દુઃખ દરો નાખનાર ફૂલો પણ આવે છે, અને ગાર્દ ગાર્દ ને આ બધાને ઝોપ ચડાવનાર કોકિલ પણ આવે છે; દરેક ખૂણાની ખબર દરેક ખૂણે પહોંચાડનાર ખબરપત્રી પતંગિયાં પણ આવે છે, અને શાપમુક્ત યવાથી સ્થૂનિ જનમૃત થતી હોય એવી રીતે વનસ્પતિ સૃષ્ટિમાં નવા નવા અંકુરો પણ આવે છે. રાષ્ટ્રનો ઉત્થાનકાળ ત્યારે નજીક આવે છે, ત્યારે જીવનવીરો પણ મળે છે અને સાહિત્યવીરો પણ ખીલે છે, સેવાવીરો પણ પ્રગટ થાય છે, અને યાત્રાવીરો પણ ચાલવા માંડે છે. ઊગતી સૃષ્ટિ સાથે જેમનો સંબંધ છે એવા કેટલાક માણીએ કોઈની નજર પડે તે પહેલાં જ ઊગતી કળીઓને શોધી કાઢે છે અને એમનો વિકાસદાસ બેઠીને આનંદ પામે છે. એ આનંદમાં ભાગ પડાવવા વાચકોને અહીં આમંત્રણ છે.”

‘વિશ્વશાંતિ’ એ એક પ્રસન્ન ગંભીર ખંડકાવ્ય છે. આગણીશ વર્ષની જ વયે શાંતિ અને તે પણ વિશ્વશાંતિ જેવા કલિષ્ટ તાત્ત્વિક વિષય પર આટલું ભારસ્ત કાવ્ય લખવામાં અસાધારણ પ્રતિભાની જરૂર છે. ઉદાત્ત, ભય અને ઉન્નત (grand and sublime) એ શ્રી ઉમાશંકરનાં કાવ્યોમાં વિશેષ ગુણ છે. તલસ્પર્શી સામાજિક ચિત્રો જે દોરી શકે તે જ કાવ્યમાં પણ

સારાય વિશ્વની ઉદાત્તતા આણી શકે છે એ બારે કૌતુકરૂપ છે. કાવ્યની શરૂઆત જ કેટલી મુદર કરી છે તે જોઈએ:

ત્યાં દુરથી મંગલ શબ્દ આવતો !
શતાબ્દિઓના ચિરરાન્ત ધ્રુમટો
ગળવતો ચેતનમંત્ર આવતો !

આ જ કાવ્યમાં શ્રી હિમાચંદર આગળ કહે છે: યુગયુગરૂપ અનેક પર્વતોની માળાની. પૈતૈપારથી આ મંગલ શબ્દ આવે છે. આ શબ્દથી પાપનો નાશ થાય છે ને પાપી સુખરૂપ રહે છે. જગતના કિનારા પર ઉભેલા અનેક યોગી પુરુષોએ આ મંત્ર સૂણ્યો છે, જીંદ્યો છે. આરણ્યકોએ, ઋષિમંડળોએ, શુદ્ધ, ઈશુએ, મદાવીરે એમ બધાએ આ મંગલ શબ્દ સૂણ્યો છે. પરંતુ આ મંત્રથી નિદ્રાગત જગત ગાંઠન ન જ થયું. આમ ફરી ફરીને આ મંત્ર અનંતમાં વિરામ પામ્યો છે:

ત્યાં દુરથી મંગલ શબ્દ આવતો !
યુગો તણી કૈંક પડી કતાર
આવે ધ્વનિ એટની આરપાર;
'તું પાપ સાથે નવ પાપી મારતો !'
એ મંત્ર જીંદ્યો જગને કિનારે
ઉભેલ યોગીપુરુષે અનેક,
આરણ્યકોએ, ઋષિમંડળોએ;
સુમેલ શુદ્ધ, ઈશુએ, મદાવીરે.
ન તોય નિદ્રાગત લોક જગ્યાં
ફળી ગયો મંત્ર અનંતતામાં !

શુદ્ધરાતના સુપ્રસિદ્ધ અને વિદ્વાન ટીકાકાર સ્વ. પ્રો. નરસિંહરાવ દીવેડીઆના લાઘમાં આ કાવ્ય જતાં તેઓ ખરેખર આનંદમૂઠ બની ગયા હતા. તે વેળા શ્રી હિમાચંદર જેલમાં હતા. શ્રી. નરસિંહરાવે આ કાવ્યની સમાલોચના કરતાં કહ્યું છે: “આ અસાધારણ ગુણવાળા કાવ્યનું સ્વરૂપ દર્શન કરિયો: તેમાં પ્રગટ થતું ગંભીર દર્શન કવિના પ્રતિભાદર્શન (insight)ની સાક્ષી પૂરે છે. જેમાં સૌખ્યના લાક્ષિત્ય કરતાં ભાવની અને તાદ્દની ગંભીરતા વિશેષ છે. બાપાચૈલીમાં સાક્ષાત્ પ્રવર્તન (directness) છે, કેમકે કવિ પોતાના ભાવ અને ભાવનાના આવિષ્કરણ માટે આકાશચળા પ્રકાશન માર્ગ સોધતો નથી, વક્તવ્ય તરફ સીધું પ્રયાણ કરે છે. ભાવ અને ભાવનામા ભવ્ય અને ઉચત (exalted અને sublime) એ બંને તત્ત્વોનું સુખમ મિશ્રણ છે... આ ગુણો સાથે જ સંમિશ્ર રાખનારા ગુણોનું પણ દર્શન થાય છે: કટાંતી અદૃશિયતા, પદરંગનામાં રચનન પથનું મેલન, પદર્પકમાં યોગ્ય સ્થળે આપોઆપ આવતી વિવિધતા અને પરિવર્તન.”

દુનિયામાં ચાલેલા ધન્યોર મદાયુદ્ધ વિશે લેખક કહે છે:

સોનીકાંપેએ આંખખિંચે લખીને
મંડાળુ લેયો યુદ્ધના ત્યાં સ્વામાં !
ને તેખરો જે દૂરના પા દયાના,
પ્રખપ્રખના શોખિન લેખ વાંચેશો !

મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ગાંઠેલા અખંડ સંસાગને પરિણામે થયેલા મંદાર નેહને જૂન-કાળ રાણસી દારૂવ કરી રહ્યો છે.

ને . રક્તરંગ્યા અતિ ચંડકાય,
સૌકા યડા માનવભક્તો ને,
ફળેલ દેખી નિઃકર્મને, તે
દરેક રહો હૃદયે ભૂતકાળ.

પરંતુ એક વેળા માણુસનતિએ સાતિતલ લીધું કે સારી વસુધા એક કુટુંબ સરખી થઈ જશે. અને આ સુખદ અનંત અવકાશની પાર ન્યાં કાટિ કાટિ સૂર્યમાલા ધૂમે છે અને ન્યાં સાંતિના રસિક રાસ ચગી રહ્યા છે ત્યાં પહોંચશે. અને આખું વિશ્વ જનલું કે પડોઆના એક માળા જેવું બની રહેશે.

ને એ જરો સુખદ અનંત વધી,
ન્યાં ધૂમતી કાટિક સૂર્યમાલા,
ન્યાં સાંતિના રાસ ચગે રસાળા,
યજ્ઞેવ વિશ્વ મ્ભવ્યેકનીડમ્.

‘વિશ્વસાંતિ’ના છેવટના ખંડ ‘કાલસાગર’માં શ્રી ઉમાશંકરની લખ્યોત્તર પ્રતિભાનું ખડું દર્શન આપણને થાય છે. “પૃથ્વીના પટ ઉપર આપણે માનવ એક બિન્દુ સરખા છે. વિશ્વના તેજસાગરમાં આપણી આ પૃથ્વીય તે એક બિન્દુ છે. અને અંતલા-ન્ટિક અનંતમાં આ વિશ્વમાળા પણ એક બિન્દુ જેવી જ છે. પરંતુ સિન્ધુની શોભા તેમાંના પ્રત્યેક બિન્દુ પર અવસરે છે. આકાશની તેજઘટાનો આધાર પ્રત્યેક આણુ પર છે. આ ગભીર કાળસાગરમાં આપણે બિન્દુ સરખા જ હોઈ એ તો શું થયું? સર્વ બિન્દુઓ મળીને આવો આપણે એક ઉત્તાન ગાન ગાઈએ.” શ્રી. ઉમાશંકરના કાવ્યમાં લખ્ય કદ્દપનાનું પ્રાચુર્ય છે. એટલું છે કે એકાદ પ્રયોગશાળામાં કાચનાં નાનાં નાનાં ઉપકરણ વાપરનાર રસાયનશાસ્ત્રી અમાણે વિશ્વમાંનાં ઘણાંપણાં અને તારામંડળનાં ઉપકરણ પોતાના કાવ્ય-રસાયન માટે તે સદજ વાપરે છે. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યરચના પણ તેમણે થોડી ઘણી કરી છે. આકાશ ફાટીને તેમાંથી ચનારા વીજળીના ઉત્પાત અને ધોર મેઘગર્જનાનું વર્ણન તેમણે પોતાના એક સંસ્કૃત કાવ્યમાં આકાશમાં ટાંગેલી સનાતનકાળની ઘંટા નાણે ભાળી જતાં તેની અવાજ થાય છે—ધ્વ્યોર્માર્ગે રણતિ ક્ષણિત કાલઘટા એમ કર્યું છે. આકાશમાં પ્રસરેલા મેઘાડખરને કાલઘંટ કદ્દપનારી આ પંક્તિ વાંચીને પર્વતોટકરીઓને શિવલિંગ બનાવી તેની ઉપર વરસાદ વરસાવનાર આકાશને અભિષેકપાત્ર ગણનાર મુક્તેશ્વરની સ્મૃતિ મરાડી વાચકોને તરત જ થશે.

‘ગંગોત્રી’ અને ઇતર કવિતા

૧૯૩૪ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના કાવ્યસંગ્રહ ‘ગંગોત્રી’માંની સારી કવિતા ૩૦ થી ૩૩ સાલ દરમિયાન લખાયેલી છે. ‘ગંગોત્રી’માં વિષયોની વિવિધતા વિપુલ છે. રાષ્ટ્રીય, તાર્કિક, સામાજિક, વિનોદી એવા સર્વ પ્રકારનાં કાવ્યો આમાં મળે છે. પ્રણય કાવ્યો માત્ર બાહુ ઓછાં, બેચાર જ છે. વિસાપૂર જંગમાં લખાયેલાં તેમનાં સામાજિક નાટકોની સાથે જ લખાયેલાં અને તેટલાં જ મહત્ત્વનાં સામાજિક વિષમતા પર રચાયેલાં દક્ષિતવર્ણનાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં કીક ઠીક છે. શ્રી. સુન્દરમ કરતાં શ્રી ઉમાશંકરનાં આવાં કાવ્યોમાં શુદ્ધ સમાજદષ્ટિ વિશેષ છે, નવારે શ્રી સુન્દરમનાં કાવ્યોમાં લાગણી આગળ તરી

આવે છે. શ્રી ઉમાશંકરનાં કાવ્યોમાં પણ તેમની વાર્તાઓ અને નાટકોનો વિનોદ ઠેકઠેકાણે દેખાઈ આવે છે. આ વિનોદછટાને લીધે તેમનાં કાવ્યોમાં જે આકર્ષકતા ઉત્પન્ન થઈ છે તે બહુશઃ થોડાં કાવ્યોમાં નજરે પડે છે. મનુષ્યત્વનાં ચિત્રો જેને દોરવાનાં છે તેને વિનોદની બક્ષીસ અવસ્ય મળેલી હોવી જોઈએ જ. ન તો અભ્યાસજડ પંડિતોનું ગાંભીર્ય કે ન નિરાશાગ્રસ્ત દુર્બલનું રોતલપાણું માનવતાનું વાસ્તવ ચિત્ર એકદમ સરસ રીતે દોરી શકે. મિલ્ટનને શેક્સપિયરનો વિનોદ સિદ્ધ હોત તો તે શેક્સપિયરથીયે મોટો ગણાઈ જત એમ કહેવાય છે તે આ અર્થમાં. “૩૪નું ગ્રંથસ્થ વાક્ય” એ નિબંધમાં શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેએ ‘ગંગોત્રી’ વિષે નીચેના ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે: “...જાડી માનવતા, સંસ્કારી સંયમ, કાવ્યના જુદા જુદા પ્રકાર પૂરતું જ નહિ પરંતુ વિચાર ને વિષયનું પણ વૈવિધ્ય, ચિંતન-શીલતા, વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન ને સ્વાભાવજન્ય વિનીતતા શ્રી ઉમાશંકર દાખવી શક્યા છે. ...‘ગંગોત્રી...’નો પ્રવાહ એકસરખો વલ્લો જાય છે’...‘ગંગોત્રી’ના નાયક ‘ધોળી’ ને ‘મોત્થી’ ‘ચૂસાઈ ગયેલો ગોટલો’ ને ‘ભિકરડો’ ઇત્યાદિ અત્યાર સુધી કાવ્યપ્રદેશમાં અવિષયરૂપ મનાએલા વિષયોને પણ કાવ્યવિષય બનાવ્યા છે. આમ એમનું વાસ્તવદર્શન વધારે વિશાળ ને વ્યાપક છે.....શ્રી ઉમાશંકરની નિરૂપણશૈલી-આયોજન પદ્ધતિ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે વૈવિધ્ય ધારણ કરે છે. કાવ્યના કલેવર ઉપરાંત કાવ્યના આત્મા પરત્વે પણ એમણે પ્રયોગો કર્યા છે. ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાંત ‘સમરકંદ ને જીખારા’ ‘કરાલ દર્શન’ ‘કરાલ કવિ’ ‘હરીક’ ‘એક બાળકીને સ્મશાનમાં લઈ જતાં’ ‘નવો નાટકકાર’ ઇત્યાદિ કાવ્યોમાં પણ નવોનતા, વિષયો પૂરતી જ નહિ પણ આયોજનના અને નિરૂપણ પદ્ધતિમાં પણ રહેલી છે....શ્રી. ઉમાશંકરની (શૈલી) પ્રસન્ન ગંભીર છે. આથી ગંભીર અને ગ્રાંથ વિષયોનું નિરૂપણ એ સહેલાઈથી કરી શકે છે. અદ્ભુત કે રોદ્રસને પુષ્ટ કરે એવાં કાવ્યોમાં એ સહેજે મિદ્ધિ મેળવી શકે છે.” ‘૩૪ ની સાલમાં શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીનું ‘લોપામુદ્રા’ ચાર વિભાગમાં પૂરું થતું ન હોત તો શ્રી. ઉમાશંકરનું ‘ગંગોત્રી’ તે વર્ષનાં ગુજરાતી પ્રકાશિત પુસ્તકોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ લેખાત એવો અભિપ્રાય અપાયો છે. શ્રી. ઉમાશંકરનાં કાવ્યો જોઈને શ્રી. હરીન્દ્રનાથ મદ્દોષાખ્યાય એટલા ખુશ થયા કે તેમની કવિતાનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર કરવાની ઇચ્છા તેમણે પ્રકટ કરી હતી. શુદ્ધિજન્ય કલ્પના અને તત્ત્વપ્રધાન વિચારને લીધે તેમનાં કાવ્યો સાધારણ વાચકને કોઈવાર દુર્બોધ રહે એવાં છે. તેમની સામાજિક કટાક્ષયુક્ત કવિતા અંદરના વિનોદને લીધે બહુ વાચનીય નીવડી છે.

‘ગંગોત્રી’માં તેમનાં સુમારે એ‘શી કાવ્યો છે. કવિતા વિષે કવિની કલ્પના શી છે તે સ્પષ્ટ કરનાર અનેક કાવ્યો આ મંત્રદમાં મળે છે. વિશ્વેકય, વિશ્વસેવા અને વિશ્વશાંતિ એ શ્રી. ઉમાશંકરની કાવ્યદેવીનાં વરદાન છે. ‘ગીતગંગોત્રી,’ ‘ધ્રુવ તારક્ષી,’ ‘યુગદ્રષ્ટા,’ ‘કવિઓ,’ ‘કવિતાને,’ ‘ચિરંતનુ,’ એ કાવ્યોમાં તેમની આ મનીષા સ્પષ્ટ થઈ છે. ‘ગીતગંગોત્રી’ એ ગીતમાં તેઓ કહે છે: “મારું ગીત ઠેરઠેર જમીને પૂછે છે કે, એનું જગમ સ્થાન ક્યાં? ઝરણ, સરિતા, સિન્ધુ, પોતપોતાની રીતે ઉત્તર આપે છે. હવે મધ્યરાત્રિનું અનંત આકાશ ઉત્તરમાં કહે છે ‘તું તો શબ્દ સનાતન સુંદર મૌનનો!’” ‘યુગદ્રષ્ટા’માં વાસ્તવિક અને વ્યાસ જેવા કાન્તદર્શી મહાકવિઓનો મદિમા ગાઈ ને આપણા કાષ આગામી મહાકવિને આમંત્રણ દેતાં તે કહે છે:

પીલાએલાં જનોની સુકરુણકથની સપ્દનો દેહ માગે,
પ્રેમે, રૌચે પ્રવનના હૃદયકરણનું મૂક સંગીત નગે.
એને વીણા ભરીને જગતલ વહવા, વિશ્વ માંગલ્ય ગાવા,
જ્યાં હો ત્યાંથી ધરાપે અવતર કવિ ! એ ! મુક્તિલાનુ વધાવા.

‘કવિઓ’માં

ધરી ઉરભાવ ઝારી
માંડી અમે પરબ વિશ્વનૃપા છિપાવા,
પીવાઈ તૃપ્ત બનવું, રીત એ જ ધારી.
એને પચાવી ધટલીતર ઉચ્છ્વ લાવા,
રહેતા મથી સતત જગને છાપરે શાન્તિ છાવા.

આવી પ્રતિષ્ઠા કરીને આખરે પોતાની સ્થલકાલરૂપી પાંખો ઢાળી દર્શને હાંકતા પડી
રહેલા અલપંખીની યે પાર જઈ

તેની અમે પર રસેક રદંત ઝંખી
ખોલી અનાવરણ કલ્પ-કલાની આંખો,
ને કે જડથો કણ, કવનમાં વેરતા એહ અંખો.

એમ કહ્યું છે. ‘કવિતાને’ એ કાવ્યમાં નિષ્કિંચતાથી, આળસથી, સ્વાર્થથી અથવા જડતાથી
માનવસેવા કરવાનું જો મને કાવે નહિ

તો માત ! અતર દળાવત અંધકારે
નમ્યા પ્રમત્ત દાવાનળ મૃત્યુવેરાં,
તે વીજળી ભણુકતી બનીને કરાલી
આબૂક મારી વરસાવી જળે ઘું વર્ષા !
ઢેરું ન ગુંજ ઉડવું તુજ મર્મરે, તો
નતજે બળવી પગઢોકથી જ મૈયા !

‘ચિરંતનુ’માં કવિતાનું રૂપ આમ આપ્યું છે : “ આંધી વીંધત જયોત, એ જ
કવિતા, માનવ્ય ગાથા બેડી. ” ઉત્કાન્તિ આવે અને નવ્યો, પણ તેમાંથી જ કવિ કાવ્યનો
સ્થાપીતનુ પકડી લે છે.

ઈડરના કુંગરાળ પ્રદેશમાં રહેવાને કારણે આકાશના નીલદરિયા સાથે સ્પર્ધા કરનારો
જમીન પરનો દરિયો જોવા ન મળવાથી ઉત્પન્ન થયેલા બાલમાનસના ઔત્સુક્યને લીધે
કે કેમ પણ શ્રી. ઉમાશંકરની કવિતામાં સમુદ્ર વિષે એક પ્રકારનું ગૃહ આકર્ષણ દેખાય છે.
સમુદ્ર, સારસયુગલ અને ધ્રુવતારલી એ તેમની પ્રેરણાનાં ઊગમ કારણ લાગે છે. ‘એકલ,
સાથમાં વા,’ ‘માવતરને,’ ‘સિન્ધુદર્શન,’ ઋત્યાદિ કાવ્યોમાં એ આકર્ષણ પ્રતીત થાય છે.
તે જ પ્રમાણે નિસર્ગના દ્રશ્યનો સ્પર્શ (Touch of the Terrible) આપણને થાય
એવી પણ સુપ્ત વાંછા તેમના કવનમાં ઠેકઠેકાણે વર્તાય છે. ‘વાંછા,’ ‘એની દષ્ટિ,’ ‘કરાલ
દર્શન’ અને ‘કવિતાને’ એમાં આ ભાવના સ્પષ્ટ થઈ છે.

તીણી વિદ્યુત્ દ્વારા ઉપર ઠટકા ઘે નરું ભરે !

(‘વાંછા’)

એ દૃષ્ટિની નેહર શા વાટ ના તું !

એ તો પડે ભીંગણ વીજ ત્રાટકે ;

ને તારું આ જીવન ના ઘડી ટકે !

(‘એની દૃષ્ટિ’)

હૈયાં છલાછલ વલોવતી વાદળોનાં

વર્ષા વીજનખલી નળગીતહેલી,

એ રીત ગાન સ્ફુરતાં પશુ આ દિલોનાં,

વિંચાય ને, તદ્દપિ કવતાં કંપી અંજાનિલોમાં.

(‘કવિએ’)

વિપુલ વિશ્વવિરાટ કરાલતા,

ઘડકતી ઉદ્દધિ તણી ભર્મિએ.

વિરમવા પળ એહ હયા પડે

કંઈક વાર વિધાઈ નરું પડે.

(‘કરાલ દર્શન’)

રૌદ્રના મોહનાં આ ઉદાહરણો પૂરતાં છે. શ્રી. સ્નેહરશ્મિના ‘પ્રાર્થના’ કાવ્યની ‘ચહે પ્રથમ એક વીજ અપકાર ને ગર્જના’ ઇત્યાદિ પંક્તિઓ અથવા રવીન્દ્રનાથના ‘એકલા ચલો’ ગીતમાંની ‘ત્યારે આલની વીજે તું સળગી જઈ સૌનો દીવો એકલો થાને રે’ એ પંક્તિઓ સરખાવવા જેવી છે.

માનવતા માટે કરવો પડે તે આત્મત્યાગ કરવો, ભોગવવાં પડે તે દુઃખ ભોગવવાં, એવો દુર્દમ્ય માનવીગ્રેમ કવિનાં કાવ્યોમાં મળે છે. ‘વાંછા,’ ‘અલિ,’ ‘ધ્રુવતારલી,’ ‘યુગદૃષ્ટા’ ‘હૃદયસિંધુ,’ ‘ઉરખાખ,’ ‘ગિરિદવ,’ એ કાવ્યો આ મનોભાવનાનાં નિદર્શક છે. ‘ઉરખાખ’ એક આજરવી કાવ્ય છે. નીચેની પંક્તિઓ કેટલી ત્યાગવૃત્તિની ઘોતક છે :

ભલે હૃદય ખાખ હો ! ઉરની ભર્મિ સૂકાય છે !

અને ભભૂકતી પ્રભદુખની આજમાં કામળાં

ખળી જળી જતાં ભલે લલિત ભાવ કવિતા કલા !

સ્મરણ સમ ગિન્દગી ખની રહો ! શું શોભે ખીજુ ?

સલાટ હરખાખ અર્ચા, અધુલી ‘હાર કલ્યાણ’નાં

કરી નગ વિશુદ્ધ ગાઈ રહશું સિવો’હમ્ ! સિવો’હમ્ !

‘વાંછા’ની

પ્રભો ! મારે તારે તપી, અવરની શાન્તિ સૂજવી,

નિચોવી અંધારાં અજર રસ ન્યોતિ નગવવી.

આ પંક્તિઓમાં એ જ નિદર્શિત છે.

મારું વ્યક્તિત્વ નષ્ટ થાઓ, મારો પૃથગાત્મા વિશ્વરૂપમાં લીન થાઓ, પિંડ બ્રહ્માંડનું એકીકરણ હો, એવી ભાવના ‘અંતિમ સંબોધન’ ‘આત્મ ટહુકે’ ‘વિશ્વમાનવી,’ ‘અંખવા,’ ‘ખેતમા,’ ‘હૃદયસિંધુ’ એ કાવ્યોમાં પ્રગટ થઈ છે. ‘અંતિમ સંબોધન’ એ મુંદર કાવ્યમાં સખે હવે ફરીથી સખે-એતું સંબોધન હું વાપરીશ નહિ. ચરાચરમાંનાં સર્વવ્યાપી તત્ત્વ પ્રમાણે તું પણ પોતાનો પ્રાણ આ વિશ્વના વિરાટ વપુમાં ફેલાવી દે કે,

જેથી હું,

સમું નિરપ્ત’ ઓમમાં ભૂતલમાં બધે તું હિ તું.

‘વિશ્વમાનવી’ કાવ્યમાં

વ્યક્તિ મઠીને બનું વિશ્વમાનવી
માથે ધરું મૂળ વસુંધરાતરી.

આ નમ્રતા કેટલી મધુર છે! શ્રી. સુન્દરમનું ‘માનવી માનવ’ આની સાથે સરખાવવા જેવું છે. ‘એક સુસાએલા જોડવાને’ ‘મોખરે’, ‘વિકલપ’, ‘પંથહીણુ પંથ’ ‘કરાલ કવિ’ એ કાવ્યોમાં આશાવાદ ક્રિયાશિલતા, અખર વક્તવ્યનિષ્ઠા, હરપૂર દષ્ટિગોચર થાય છે. ‘મોખરે’ અને ‘પંથહીણુ પંથ’ બંને ઉર્જસ્વલ કાવ્યો છે. કવિના અળખ કર્તૃત્વને યાજી એવી ધીર-ગેહીર ભાષા કવિએ આ કાવ્યમાં વાપરી છે. ‘મોખરે’માં કવિ કહે છે: “કાલ તો ચંભતો નથી, ઇતિહાસ પોતાનું કાર્ય બગવે જાય છે. સમયને હું તૈયાર નથી એમ કહેવું એ ચાલવાનું નથી. યુગકર્મમાંનો પોતપોતાનો દિરસો ઉપાડવામાં હું પાછળ નહિ રહું:

ત્યારે ન તૈયાર થવા સમા હરો,
‘જલા રહો! આવું છું!’ એ ન ચાલશે;
ન કાલ ચંભે; ઇતિહાસપૂર
ધાયે જઈ, ધૂમત માંહી શર.
એ કૂચમાં, એ યુગકર્મપૂરમાં
હુંયે બનું એક લઘુ તરંગ.
ત્રિકાલનો દુર્લભ સાધુ સંગ.
—ચહી, ધરે જ્યાં યુગલહેણુ દૂરમાં
ત્યાં ભાવિમાં ચૌવન જંપલાવે
ને મોખરે અમર નામ કૂઢાવે.

પોતાનું નિયતકર્મ પૂરું પાડી ત્રિકાલમાં અમર (‘ત્રિકાલનો દુર્લભ સાધુ સંગ’) રહેવું એ કલ્પના હજી પાના પરના ‘જંખના’* નામના બીજા કાવ્યમાં નિરૂપાયેલી છે. ‘વિકલપ’માં પોતાની કૃતિ વડે વર્તમાનને જ ચિરંજીવીકર એવું કહ્યું છે. ધૂનડ જેવા ગ્રાંથ પાસેથી શાણપણ શીખીને કવિ કહે છે:

હવે બધ નથી, પથે વિજય છે, અને આખરે,
પહોંચી જઈ લક્ષ્યને ચરમ પ્રેય છે પામવું!

‘પંથહીણુ પંથ’ એ આશાપૂર્ણ કાવ્યમાં અદ્યત્ત પૌરુષથી અગે અમારો માર્ગ આક્રમીએ છીએ. જૂના ચીલા-‘ક્ષુણ્ણ વર્તન’ અમે છોડ્યા છે. યુગધ્રેયની પ્રતિજ્ઞા કરીને અમે અમારી કૂચ કરી છે. અમારી નજર સમક્ષ કોઈ કિનારા નથી. નજીક બંદરની આશા નથી. દષ્ટિ સમક્ષ અપાર સાગર ગઈ રહ્યો છે. પણ ક્ષિતિજને ખૂણે પેલો સ્થિર ધ્રુવદીપ જળ્યા કરે છે તે જ અમારી માર્ગદિશા.

અમારી હરે હરિને નજરમાં કિનારા નથી,
કુલેલ રાહ નાચને ન બપસાગરે માર્ગ કો;
ન બંદર નજીકમાં; જળ અકાંઠ ગર્જે; ફક્ત
પણે ક્ષિતિજ ટોડલે અજરજયેત તારિડિયો
અબ્ધ અગત્ય બોમ ધ્રુવદીવડો; લક્ષ્ય એ,
યકોન બસ એ ધરી હર, ધર્યે જતા કાફલા!

* ‘જંખના’ નામના કવિના કાવ્યસંગ્રહમાં આ શીર્ષકવાળા બે કાવ્યો છે—પિપાસુ

કલ્પનાપ્રામુખ્યને લીધે શ્રી ઉમાશંકરનાં અનેક કાવ્યોમાં 'પ્રવર્તન' (directness) કંઈકે શિથિલ થાય છે, પણ આ કાવ્યમાં વેધકતા (thrust) જળજળરત છે. આ ઓગસ્ટી કાવ્યની સાથોસાથ તેમની નમ્રતાની સાક્ષી દેતારાં પણ અનેક કાવ્યો છે. 'ભાવના', 'નમ્રતા', 'વડ' આ કાવ્યોમાં નમ્રતા અને સેવાભાવ પૂર્ણ વ્યક્ત થયાં છે.

ઢેક તળિયે પડેલાં તણા પથ કંઈ

પ્રણત મુજ પ્રાણની પાદ પીઠ.

આ 'ભાવના'ની પંક્તિ કેટલી ઉદાર લાગે છે 'વડ'ની છેલ્લી બે લીટીઓ મુંદર શેલીના પણ નમૂના રૂપ છે. 'ઉકરડો' એ કાવ્ય પણ નમ્રતાનો જ વિજય ખતાવે છે. 'પ્રશ્ન' એ કાવ્યમાં મારું આ દુનિયામાં કોઈ છે કે એવો પ્રશ્ન કવિ નિર્મળની અનેક વસ્તુઓને પૂછે છે. પણ તેને કોઈ ઉત્તર દેતું નથી. છેવટે, દુનિયાની બેપરવાઈ પર ચિડાયેલો કવિ મોટા ભરોસાથી આશાપૂર્વક પોતાના હૃદયને પૂછે છે: હે હૃદય! કંઈ નહિ તો તું તો એક મારું રહીશને? પણ તે હૃદયે તેને શરમ છોડી ઉત્તર આપે છે: 'બાબા! તું મારો માલિક નથી. તારા દેહમાં હું તો કેવળ ખીજઓને માટે જ રહું છું.' કવિ ખુબ ખિન્ન છે. પણ આખરે તેને સૂઝે છે:

ખીજને કાળે વસતું મુજમાં? ! તો મદ્યે ખીજનેમાં

ઢેલાં વાસો નહિ શું વસતાં કેં હશે સ્નેહભાનાં?

'એકલ, સાથમાં વા?' એ એક અત્યંત મધુર કવિતા છે. મુંદર સંખ્યા એકલી જ નહિશી યદ્ય ગર્હ. ક્ષિતિજના ટોફલા પરની શુકતારા એકલી એકલી અસ્ત પામી. જોતાં જોતાં આંખો સ્વપ્નધારા સેવવા લાગી. ઝગમગને ઊંચે જોયું તો આકાશમાં ચંદ્રીનું નાવ એકલું ડોલતું હતું. સારું જગ કવિને એકાદી જ લાગે છે. એવામાં

ત્યાં તો મોઢો બેવડ નાદ તીણો

કાને પડે સારસ બે લડીનો.

દામ્પત્યની એ સુણી સ્નેહ ગાથા

હું 'યે ચહ' અન્ય હરે ઝુંચાવા.

આ બે કાવ્યોમાં તેમજ 'હર સન્ધિ'માં પ્રેમ માનવી હૃદયમાં સાર્વત્રિક વસેલો છે અને પ્રેમી હૃદયને પ્રેમનો પ્રતિશબ્દ જગતમાં મળે જ છે એવું પ્રતિપાદીત કર્યું છે. પરંતુ આ ભાવનાનો વિરોધ દર્શાવનારી મનની એકાદી બેચેન સ્થિતિ 'બોમિયા વિના' અને 'આંસુ' એ બે કાવ્યોમાં વ્યક્ત થઈ છે. 'બોમિયા વિના'માં તે કહે છે: મારે બોમિયા વગર દુગરે દુગરે ભટકવું હતું, જંગલની ઝાડોઓ જોવી હતી, ખીણો ને કાનરો મુંદરી હતી, આંસુથી બોજેલો ઝરણાની આંખો લૂંછવી હતી.

સૂના સરવરિયાની સોનેરી પાળે,

હુંસોની હાર મારે ગજુલી હતી;

રાખે હુલત કોક કોકિલાને માળે,

અંતરની વેદના વાળવી હતી.

પ્રણયને અર્પણ કરેલું આ મંત્રદમાંનું એક જ પણ નિરતિશય મુંદર એવું કાવ્ય આ રહ્યું:

સખે ! સંધ્યાકાલે,
પ્રતીચીને લાલે ટિલડી ટમકે શુકકણિકા,
પલકે જળકે જ્યોતક્ષણિકા.
થતી તેજોવૃષ્ટિ,
પરોવી ત્યાં દષ્ટિ અનિમિષ ઘણવાર ઊભજે !
હું'ય નજર સાંધીરા તહીં, ને !
સુરશિખ અંકારે,
સખે, દષ્ટિ હોરે પળ ઉમળકેથી બુલી રહી,
ઉભય મળશું આપણ તહીં.

આ સુંદર ભાવકાવ્યનો મરાઠી અનુવાદ વિલેપારલેના મારા રસિક મિત્ર ડોક્ટર વસંતરાવ અવસરેએ કર્યો છે.*

‘પ્રેમલિપિ’ એ કાવ્યમાં

તરુણ જનની કુખે, અંરુણ ખાલક મુખે,
સ્મિતપીછીથી રચી પ્રણય રૂપી.

આ પંકિત સિવાય ઈતર ઠેકાણે પ્રેમનો અવસ્તારોપ કવિએ કર્યો છે. ઉપરની પંકિતમાં પ્રણય શબ્દનો પ્રયોગ દુષ્ટ છે... સ્ત્રી પુરુષ એ લેદ ઉપરછલ્લો છે. પરું જોતાં તેમનું અદ્વૈત જ છે એવો દૃઢ ભાવ કવિએ ‘મુખરકંદરા’ કાવ્યમાં

-જુદાં પુરુષ ને નહીં પ્રકૃતિ, કલ્પના ને કવિ.
અને મનુજ વ્યક્તિમાં નર અને ન નારી જુદાં.
વસે નર હરે હંડાણ મહીં નારી, નારી હરે
રહો નર વળી, મળે ઉભય એક અસ્તિત્વમાં.

-સ્કુરત ગૃહ જીવન રહસ્ય એકત્વનું;
ઘટયું દ્વિદલ હર આ, જીવનઢોણે બે જીવનાં
અને પુરુષ અર્ધ, સ્ત્રી અરધનો ઘડયો પ્રાણ આ.

આ શબ્દોથી વ્યક્ત કર્યો છે. આ જ વિષય ઉપર ‘સર્ગકો સૃષ્ટિલીલાનાં’ એ એક મંગલ કાવ્ય છે.

તેમનાં રાષ્ટ્રીય કાવ્યો ઉચ્ચ દરજ્જાનાં છે. તેમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ, આવેશ અને

* એ અનુવાદ ગુજરાતી વાચકોને સહેજે સમજાય એવો હોય અને આપણે ઉચિત સેખું છું:

સખે ! સંધ્યાકાલી
પ્રતીચીઆ લાલી ટિલડી ચમકે શુકકણિકા
નિમિષ ચરકે જ્યોત ક્ષણિકા.
તિથે તેજોવૃષ્ટિ
સખે હોતાં, દષ્ટિ અનિમિષ ઘણ લાલિ અપુલી
મીલી નજર ગુંડીત અપુલી.
સુરશિખ સોતી ત્યા,
સખે દૃષ્ટિ ત્યા ! મનક્ષણદિ આંદોલિત યદા !
મધુર અપુલે મીલન તદા !

આર્તતા છે. 'ગુલામ', 'શૂરસંમેલન', 'પિપાસા', 'બારણે બારણે બુદ્ધ' ઇત્યાદિ કાવ્યો આ પ્રકારનાં છે. 'બાણુ પયારી' અને 'મૃત્યુનો યાત્રી' એ કાવ્યો મહાત્મા ગાંધીજીના ઉપવાસ પ્રસંગે લખાયાં છે. 'ગુલામ' એક નાનકડું પણ સુરેખ કાવ્ય છે. 'નિર્સર્ગમાં' સૌ કોઇ સ્વતંત્ર છે અને સૃષ્ટિના ઉદ્ધાનમાંનું અમૂલ્ય ફૂલ જે માનવ તે જ માત્ર બદ્ધ, પરંતુ શા માટે એમ કહીને કવિએ વિપાદપૂર્ણ પ્રશ્ન કર્યો છે:

સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ તમામ
એક માનવી જ ક્યાં ગુલામ ?

'શૂરસંમેલન' કાવ્યમાં પણ અપૂર્વ ઉત્સાહ છે:

કુટે શિર, તુટે રંગો, સતત રક્તધારા વહે,
દિસે ચળકતી ક્યા સ્થિરઆંધી પૃથ્વીપટ.

આવી સ્થિતિ હોય ત્યારે યુદ્ધના ઉન્માદમાં એક જ ધ્વનિ ઘૂમી રહે છે. અને તે આ

મુખે સમરગાન હો ! પ્રિય સ્વતંત્રતા પ્રાણ હો !

'બારણે બારણે બુદ્ધ' પણ એવું જ આવેશપૂર્ણ કાવ્ય છે. તેમાંનો આવેશ ઉચ્ચ અભિરુચિનો છે:

માનવતા હર ત્રાસી રહી રણ—આંગણ—શોણિત—શુબ્ધ
વીર ભરી આજ લડી હો ત્યારે બુદ્ધની સામે બુદ્ધ.

'બારણે બારણે બુદ્ધ' આ કલ્પનાનું સમાનાર્થક એવું બધો પૂર્વે (૧૯૨૫) લખાયેલું 'મૃત્યુના ગાન' નામક શ્રી રમેશ્વરશિખના કાવ્યમાં: 'મૃત્યુધોષે જીવન દેતા ધર ધર બુદ્ધ જગાડો' એવી ધંકિત વાચક જેણે શકશે. 'પિપાસા' એ કાવ્યમાં આત્માહુતિનું નૈવેદ્ય અથવા ભોગ માગનારી કર્તવ્યની દાક સાંભળવામાં આવે છે. અને સ્વર્ગનો તો કર્તવ્યના પથમાં પોતાના વાત્સલ્યનો પ્રેમનો બંધ રચીને પોતાને રોકવા માગે છે. આવી વ્યાકુળ મનઃસ્થિતિ જેને સાંપડી છે એવા કર્મવીરના ઉદ્ગાર દર્શાવ્યા છે. આર્તતાની દૃષ્ટિથી આ કાવ્ય અસાધારણ છે.

શો શોષ એવડો ? દલમાં અનર્ગળ શોણિત તવ પેદાણે,
કંઈ સંત અને પથગમ્બરનાં, શદ્ધિદોનાં પ્રેમ જીદાણે !
નવ રામતી પૂર્વ પિપાસા !

ન તોય પડીક પણ રામાનું એવી અંતર મુજ આશા.

આવડો ઉપાસંભ દધને છેવટે તો તે જીવનવીર કહે છે 'આવું હું, હું આવું હું.'

હું જ શોષ જતી પી અંતરથી રેલું જીવનધારા.

કર્તવ્યની અથવા અન્ય કોઈ અગમ્ય પ્રેરક શક્તિથી ખેંચાતી જનારી મનઃસ્થિતિનું ચિત્ર 'બળનાં પાણી' અને 'મોખરે' એ કાવ્યોમાં દેખાય છે.

લેખકના નિરાગમ વિનોદના ઉદાહરણમાં 'મમરકંડ જુખારા,' 'દળબાના દાબા,' 'ધોબી,' 'નવો નાટકકાર,' 'દરીક' એ કાવ્યો આગળ ધરી શકાય. છેવટનાં ત્રણ કાવ્યોમાં તો ઉપદેષ (satire)નો ઉત્કૃષ્ટ વિલાસ નજરે પડે છે. 'દળબાના દાબા'માં વિનોદ અને ગરીબીનો બોલો ભાવ એ બેનું મિશ્રણ ફેટલું મુંદર છે. કુતરા બિલાડીએ દોડીક પીછો પકડવા જેવું કર્યા પછી સું કરીયું એમ વિચારતી બિચારી ડોસી

છેલ્લુંય દેખરું તાણી યો કૃતરો
દયલું પારોત માઠ બાકી રે લોલ.
'એ રે પારોત કણ પાપીડાં કાળે,
મારી પછાડે નંખાવતે રે લોલ.
કોડી ભાંગીને એના ચૂલા તે માંડતે,
કરતે વેચીને ધર, કાચનું રે લોલ.'

એવા ઉદ્ધાર કાઢે છે ત્યારે વિનોદની સાથે સાથે કરુણ ઉત્પન્ન થતો નથી શું ?
'હરીફ' માંનો બંગાળીજો ગૌરાંગી સ્ત્રીઓના લસલસતા ભરાવદાર હાથ પોતાના હાથમાં
લઈને ધધાના સમ્ય સગળ (respectable plea) થી અંગના સ્પર્શ સુખ અનુભવે છે
ત્યાં તેનો નાનકડો સુપુત્ર કેવળ બાલીશ અનુકરણ વૃત્તિથી તેવું જ કરી લ્યુવે છે. તે વખતે
પૂર્વજોનાં પાપ ('sins of the fathers') દષ્ટિ સમક્ષ ઊભાં રહેલાં જોઈને બાપથી
ખેટો સવાયો નીકળશે એમ જાણી દુકાનદાર બોલે છે :

આપણી આ બનરે તું એકા સૌને ટપી જશે !
થોડારાઠા મ્હાવરાથી, ને, ટપી જશે મનેય તે !

'ધોબી' આ સંગ્રહમાંનાં અનેક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોમાંનું એક છે. સાબરમતી નદીના
કિનારા ઉપર ધોબી કપડાં ધુવે છે. કપડાંમાંથી ઊડનારા શિકરમાં મેઘધનુષ્ય દેખાય છે. તેની
શોભા દેખી જતા કોઈ કવિ અને વિજ્ઞાની પેલા ધોબીની મૂર્ખતાની અને અરસિકતાની
દયા ખાય છે. કવિ કહે છે : વર્ડ્ઝવર્થની પહેલાં હું જન્મ્યો હોત તો 'My heart leaps
up when I behold a rainbow' એમ બોલનારા વર્ડ્ઝવર્થનું જ પદ મને મળ્યું હોત.
વિજ્ઞાનીને દુઃખ થાય છે કે જલકણની આરપાર જનારાં સૂર્યકિરણોના જ આ સાત રંગો
છે એ સાદી વાત પકડી પાડનારો એક પણ ધોબી ન્યુટનની પહેલાં જન્મ્યો નહિ એ
કેવું દુર્દૈવ. કવિ તે અરસિક ધોબીને હાક મારે છે ને કહે છે આ ઇંદ્રધનુષ્યની શોભા
'તે તું હાંમે નિરખે કદી કે ?' એને વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો લાલ આપી કહે છે કે સૂર્ય તરફ
પીક ફેરવ, પછી જો કેવા મજાના સાત રંગ દેખાય છે. પણ પેલો મૂઠ શું કહે છે ?

માખાપ ! એવાં કડે જો હું આળા,
ધરે બિચારાં મરી નય છાકરાં !

સંગીત કલા વિહીન આ માણસને જોઈ કવિ અને વિજ્ઞાની વર્ડ્ઝવર્થ અને ન્યુટનનો
જન્મ વ્યર્થ ગયો એમ બોલતા ચાલ્યા જાય છે. સૃષ્ટિના આનંદ વેલાગથી વંચિત રહેલા
આ શ્રમજીવી ધોબીનું ચિત્ર કેવું વાર્તાત્મક છે : પરપુષ્ટ વિદ્વાનોનો ઉપહાસ આમાં કેટલો
માર્મિક છે ! 'નવો નાટકકાર' એ કાવ્ય ઉપરોધ અને વિનોદની દષ્ટિએ અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે.
કાલિદાસ, ભવભૂતિ, મિસ્ત્રન, મેસ્કીફ, શે આદિના સ્વભાવ વિશેષ ભારે કુશળતાથી રજૂ
થયા છે. આ વિનોદપૂર્ણ કાવ્યમાં

આઠારાથી હેમકિનાર વાળી
એકી ડોસે સૌમ્ય સફેદ વાદળી
ચંદ્રી ધીરે જનરી પુસ્તકાલય,

જેની મુંદર કાવ્યકલ્પના ડોકિયું કરતી રહે છે જ.

કરુણરસનો દષ્ટિએ ‘આપદીકરો’ ‘એક બાળકીને સ્મશાન લઈ જતાં’. આ કાવ્યો અપૂર્વ છે. ભર શિયાળામાં ખેતરની રખેવાળી કરવા માટે ફૂવા પર રહેવાનું થતાં ‘બાળકા ઈધણ ઉપાડી લાવવા’ ઠુંગર પર ગયેલો આપ ઠીક ઠીક સમય સુધી પાછો વળ્યો જ નહિ એટલે તેનો નાનો દીકરો તેને શોધી લાવવા છટકી ગય છે. બંનેય કયાંક મૃત્યુમુખમાં પડ્યા. પતિની અને પુત્રની બે આંખે વાટ જોનારી, માત્ર ‘કળજગ તણું પાણી પીવા રાગી રહી ગઈ એકલી!’ મૃદુ માનવી મનનો ઉકેલ અને બાલમાનસની પ્રેમળતા એનું કરુણ ચિત્ર આટલી સહૃદયતાપૂર્વક દોર્યું હોય એવાં ‘એક બાળકીને સ્મશાન લઈ જતાં’ જેવાં કાવ્યો ગુજરાતીમાં કેટલાં છે? આ એક જ કાવ્યથી શ્રી. ઉમાશંકર અમર થવા જોઈએ. કાવ્યનિમિત્તમાં ઉત્તું કદપનાવિલાસ કરતાં માનવી હૃદયનાં ઊંડાણમાં ઊતરવું એ જ કદાચ ચિરંજીવી યશનાં લાગીદાર ગણાય.

રોજના વ્યવહારનાં ચિત્રો આબેહૂબ રંગવાની વાસ્તવદર્શી કલા શ્રી. ઉમાશંકરમાં જોતપ્રોત થયેલી છે. આ વાસ્તવ ચિત્રણની સાથેસાથ માનસિક વ્યાપારનું પણ ભારે હૃદયગમ ચિત્ર તેઓ દોરે છે. મરેલી છોકરીને લઈ જતાં બીજાઓએ કરેલા શોકનું અથવા ઈનામ સ્વીકારતાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓનું તેમણે કેટલું સુંદર ચિત્ર રેખાંકિત કર્યું છે. ઈનામ વહેંચતાં ઈન્સ્પેક્ટરને પોતાના નાનપણમાં બીજાઓના હાથથી પોતે આમ જ ઈનામ મેળવતો હતો તેનું સ્મરણ થતાં તે ઈનામ વહેંચતાં ચંબી ગય છે. અને ઈનામ લેવા આવેલા બાળકને

ને તુંય કો દી મુજ જેમ બહેંચરો,
તારા સમાં બાળકને ઇનામો!

એમ કહે છે તે કેટલું સ્વાભાવિક છે!

‘કલાનો શહીદ’ એ એક કલાને સર્વસ્વ માનનારા કલાવંતની કથા છે. છૂટવાનો પ્રસંગ આવતાં જે પ્રમાણે નેપોલિયને અમેરિકામાં એક સાદા નાગરિક ચર્ચ મેદાનું જીવન જીવવાનું નકાર્યું અને ખુશીથી રાજકીય કેદી તરીકે રહ્યો તે પ્રમાણે કલા છોડીને પોતાનું જીવન લંબાવવાનું આ કલાપૂજકે નકાર્યું. અને રાત્રીએ કરેલી શિક્ષા વેદી લીધી. આવી કથા આ કાવ્યમાં છે.

પગ તળે પડેલાંના અથવા શ્રમજીવી વર્ગનાં દારિદ્ર્યનાં, દુઃખનાં, આશાનિરાશાનાં યથાર્થ ચિત્રો કવિએ ‘ઘાણીનું ગીત’, ‘હથોડાનું ગીત’, ‘જુલજુલ અને બિખારણુ’, ‘ઘોબી’, ‘મોચી’, ‘જઠરામિ’ ઇત્યાદિ કાવ્યોમાં આંક્યાં છે. ‘ઘોબી’ ‘મોચી’ ને ‘જઠરામિ’ના દરબળની કૃતિઓ ગુર્જર સાહિત્યમાં પણ બહુ સાંપડશે નહિ. આ સંગ્રહમાં આવેલા તેમનાં વર્ગ-ગીતોમાં પણ ‘મોચી’ની બરોબરીમાં આવે એવી કોઈ કૃતિ નથી. આ કાવ્યની વાસ્તવતા, ઉપદેશ, દષ્ટિશુદ્ધતા બહુ જ થોડા કવિઓને સાધ્ય હશે.

વિકટારિયા બાગ વિશે સહેલવા
આવે મુખી લોક સવાર સાંજે;
ને એમનાં બૂટ પરે પડાપડી,
પાલીશ કાળે કઈ છોડતાં કરે.

રાતા, કાળા,
યા તો ઘોળા,
પૈસે પૈસે રંગી દે બૂટ મોજે.
સિંહાસને બાગ વચે જ બેસી
હસ્થાં કરે છે દિનરાત રાણી
વિકટારિયા દેખતી લોકચર્યા.

આ ચિત્ર, અથવા

લેટા લુના સાધી કરી કરે નવાં,
ને થોંગડાં કયાંક લગાવી કામનાં
ધરાકના કોટ ખીસાનું થોંગડું
ઢીલું કરતો હકથી, દિનદિને
મજૂરીથી થોંગડો જ જિંદગી.

આ મોચીના કષ્ટમય જીવનનું વર્ણન કેટલું મર્મચ્છેદી છે !

‘જઠરાગ્નિ’ નામની સમાજવાદી કૃતિ અત્યંત ઓગસ્તવતી છે. ગરીબોને પગ તળે પીલનારા ધનિકાને તે એક આફ્રાહન જ છે. ગગનને સ્પર્શનારા મહાલયો બાંધો, પુવારા ઉડાવો, ચંદ્રશાળા રચો પણ દરિદ્રો જીવેનો ઉપહાસ કરનારી આ તમારી લીલા ક્યાં સુધી ચાલવાની છે ?

રચો, રચો અંબરચુંબી મંદિરો,
જંચા ચણો મહેલ, ચણો મિનારા !
મટો સ્ફટિક, લટકાવો બુમ્મટો,
રંગે હડાવો જળના કુવારા !
રચો, રચો ચંદન વાટિકાઓ,
રાચો રચી કંચનચંદ્રમાળા !
જોડા તણાવો નવરંગ બુમ્મટો
ને કેક કીડાંગણ, ચંદ્રશાળા
રાચો ભરે !

અંતર ક્ષેપતી સિલા
એ કેમ ભાવિ બહુ કાળ સાંખરો ?
દરિદ્રની એ ઉપહાસલીલા
રાકેલવા, કોટિક, જલ ફેલતો
મૂખ્યાં જમેતો જઠરાગ્નિ ભગરો.
ખંડેરની ભસ્મકણી ન લાપરો !

તેમની કાવ્યશક્તિનો પૂર્ણ વિકાસ, ભવ્ય અને ઉન્નત કલ્પનાનો વિલાસ તેમનાં ‘કરાલ કવિ’, ‘માવતરને’, ‘વિશ્વમાનવી’, ‘એક ચૂસાએલા ગોટલાને’ ‘ઉકરડો’ ‘ઘોખી’ ‘મુખરકંદરા’ ‘બળતાં પાણી’, ‘એક બાળકોને સ્મશાન લઇ જતાં’ ‘સમયની ભવ્ય આરામ ગાહે’ છત્યાદિ કાવ્યોમાં પ્રકર્ષપણે વર્તાય છે. શ્રી ઉમાશંકરની તીવ્ર બુદ્ધિમતાની છાપ તેમનાં કાવ્ય ઉપર ઠેકઠેકાણે પડી છે. બુદ્ધિના અવાનેથી પોતાની કાવ્યભાવનાને હાનિ પહોંચશે કે શું એની જાતિ તેમને પોતાને ભાગી હોય એવું દાસે છે. ‘મારી ઝતુઓ’માં તેઓ કહે છે:

પ્રવાતે ભુલ્લિના અવનતાણું યોજેલ કરેલું
ફરી ભાવોમિએ નવલ રસ ઝીલે આણુ આણુ.

‘એક ચૂસાએલા ગોટલાને’ ઉપરથી એકદમ સામાન્ય વિષય પણ તેમના સિદ્ધ હાથમાં કેવો કાન્યપૂર્ણ બની રહે છે તેની પ્રતાતિ થાય છે. કોષ્ટએ ચૂસીને ફેંકેલા ગોટલાને નોંધ કવિ બોલે છે:

વસંતની કોરિલી કોષ્ટ મંજરી
કોક્કિલ દહોકે વિકસી હરો હરે,
ને ગ્રીષ્મની પ્રેમલ આંચ પામી
લાલી હરો સૌમ્ય ધરી શરીરે;
અમીરસે ધન્ય તને વીંટીને
વૈરાખની સાપ થઈ બુલી હરો.

આગ્રસ અને તેની ઉપર વળી રંગીન ત્વચા, તેની ભીંત પાછળ તું અટકમાં હતો. એક નાનકડું દ્વાર જો કે હતું પણ કોષ્ટ તને મુક્ત કરે ત્યાં સુધી તું પોતાના બંધન તોડા ન શક્યો. તારા રસનો આસ્વાદ કરતાં તને કોષ્ટએ પોતાની મુકોમળ આંગળીઓમાં રાખ્યો હરો (ઝાલ્યો હરો).

કેવી હરો આંગળીઓ મુકોમળી
તારાં બધાં બંધન ઘોળનારી ?
આસ્વાદધેલા રસલોભી ચુંબને
તુરંગ તારી મધુરી ખુલી હરો.
તારા ભરેલા રસરંગ ચૂસતા
સ્પર્શ્ય હરો ઓષ્ઠપ્રવાહ બે તને.

પણ આખરે તારો રસ ખૂંટયે તને ધૂળ ઉપર ફેંકી

કૃતંનતા નિન્દી હરો હરે તેં.

કવિ એથી પણ આગળ જાય છે અને આશાપૂર્વક ઉચ્ચારે છે: બાળા ! તું એક દિવસ રસદાર વૃક્ષમાં પરિણત થઇશ. અને બંધનમુક્ત બનેલો હું ભટકતો ભટકતો પુનઃ તારી પાસે આવતાં આજની આ કથા સંભારીશ.

કોણ કહી શકે:

—ને કોણ જાણે ? પરથી સુસાધ
હું એ બળ મૂળ વિશે જ ગોટલો!
જૂલે મહાવૃક્ષ સ્વતંત્રતાનું
ને ના રહે નામનિશાન મારું !
મારો લઘુ પર્યટ આવતાં પથે
સ્વાતંત્ર્યયાત્રી કવિ કો રસાત્મને,
આ આજ તારી જયમ એ મુખેથી
શું હું ગવાઈશ જ ?—કોણ જાણે ?

‘ઉકરડો’ની કલ્પના રમ્ય છે. વાટમારચુનાં પગ તંબે પડેલી હીનકુળની ધૂળ વાંચુની સહાયથી વંદોળિમારૂપ ધારણુ કરે છે અને ભારે એટપૂર્વક ઉકરડાની ટેકરી કરે છે. ‘જડ,

કાં જમીનને ખાત્રી રહ્યો ?' ચાલ ફેરવુદ્દી રમીએ. ગિચારો ઉકરડો સ્વસ્થ બેસી રહ્યો. વાયરો પડ્યો અને વંટોળ પુનઃ ધૂળની ઢગલી ચર્મ ને નીચે લંબાવી ગયો. ઉકરડો માત્ર

બીજે પરભાત એક આવ્યો ખેડુત, ને
ઉકરડો પાદરથી ખેતર ગયો;
દખ્ખણના વાયરો સોંચી ગયા વાદળોં
ઉકરડો અંબ અંબ મહેકી રહ્યો.

'બળતાં પાણી' એ એક આવી જ અસાધારણ કવિતા છે. ડુંગર ઉપર દાવાનળ પ્રગટ્યો છે, અને નદી તો ઝડપભેર નીચે ચાલી જાય છે. જે ડુંગરના અંતરંગનું સાચું પાણી પામીને પોતે પુષ્ટ ચર્મ છે તેને સમય ઉપર એક ખિંદુ પણ પોનાયો આપી શકતું નથી.

અરે ! જે પહોટાએ નિજ શત્રુ નિચોવી અરપિયું
નવાણેમાં, તેને સમય પર દે ભુંદ ન શરે.

પોતાના સ્વજનને છોડી સિંધુના પેટાળમાંના અદીક વડવાગિને સમાવવા તે ચાલી જાય છે. પોતાના જનકો તાપ સમાવવા માટે નદી 'પછી ત્યાંથી કેા દી જળચર ભલે વાદળ બની' પાછી આવે ! પણ ક્યારે ? 'ભક્ષમ સહુ થી જાય પછીથી ?' કેટલું અહૂણ કાવ્ય છે. શ્રી. ઉમાશંકરની ભવ્યોત્તમ શૈલીનો વિશ્વાસ 'મુખર કંદરા', 'માવતરને', 'મુવતારલી', 'બીડમાં સાંજવેળા', 'સમયની ભવ્ય આરામગાદી' ઇત્યાદિમાં વિશ્વાસ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

'ગીતગંગોત્રી' 'મિશન' 'પંપાસરોવર' 'પીધું' એ તેમનાં કામળ કાવ્યો છે. આ સંગ્રહમાંના છેવટના 'સમયની ભવ્ય આરામ ગાદી' કાવ્યમાં સૌંદર્યથી નિતાન્તરમ્ય છે. આ કાવ્યમાં નજરે પડતી કદપનાનું ઉડ્યન અને શબ્દચટ્ટા આ સંગ્રહમાંના અન્ય કાવ્ય કાવ્યમાં નથી.

'મુવતારલી'માંની

જરી કિલુકિલ્યાનીને ડાખતી પગે ઝાંડરી,
સફેદ સર સિંધુના મુલિલ અંચળામાં વાંટી
સરીર, ભુરખો મુખે થકી ખસેડી તારાશુર્યા,
સલેક જ નચાવજે નયન પલ્લવો મીડડી.
જન્મે, પછી ભલે જન્મે ! જીવનમૃત્યુ વંટોળમાં
સુધા સિમત શી ફેંકી એક મુવ વ્યોમ તારાખી.

'કરાલ કવિ'માંની

દલે દગ કરાલની ખૂબી બધેથી ખોળી રાકે
—અપોર વન, અદ્વિ ભવ્ય જળ ધોધ અંડરવનિ
અખંડ કરતાલ, ને, બજત સિંધુના નાદની,
અમાસરજની અને તમગ્રમળના દુર્ગરે
દલાલ, સ્મરાન,—જે ભય પમાડનાંતાં મને.
દલે તવ મુણી મદા કવનમંત્ર 'મા દેઃ' તલો
ધુમીરા સપળે પીતો શિવ કશલ સૌંદર્યને.

આને 'સુખર કંદરા' માંની

મહિા કલ્પનાદ સારસ તણેા કહોધી યે તે
ભઠયો ગગનમન્દિરે ઝીલ્યો ગિરિની કન્દરે,
સુમન્દ સિમત મમરે વનની રાચતી વલ્લરી,
સુરાવલિ સુરગ્ય ઝિલ્લરવકંપ સંગે મિલ્લી
રુકુરે દૂર દિગંતરાલ, ગિરિમાળ ગોરભતી
રહંત પડધા કંઈ વખત સામસામા ઝીલી.

આ પંક્તિઓમાં તેમની ઉત્કૃષ્ટ શૈલીનાં ઉદાહરણો જરૂરી.

'ગંગોત્રી' માં ન છપાયેલાં અનેક કાવ્યો તેમનાં દ્વિતીય કાવ્યપ્રવહમાં છપાઈ રહ્યાં છે. તેમાં 'એક પાસેનું ઝાડ,' 'પિતાનાં ફૂલ' લૂલા આંધળાની નવી વાત' 'હોડીને દૂર શું? નજીક શું?', 'સાળરનો ગોડીઓ' 'સીમાડાના પત્થર પર' 'લોકલમાં,' ઇત્યાદિ અન્યત્ર છપાયેલી સુંદર કૃતિઓ સમાવિષ્ટ હશે એમ માનીએ. આ સર્વ કાવ્યો તેમનાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોમાં ગણાના પામશે. એમાંનું 'એક પાસેનું ઝાડ' એ કાવ્ય એમની પૂરાગામી (progressive) કૃતિઓમાં સર્વોત્તમ ઠરશે. 'સાળરનો ગોડીઓ' એ એક કરુણ ચિત્ર છે. 'લોકલમાં' એ કાવ્ય શ્રી ઉમાશંકરની કવિતા પૂરતી વાત કરીએ તો સાચે જ એક અપૂર્વ મીજ છે. તેમની સર્વ કવિતામાં સ્ત્રીસૌંદર્યનો મહિમા ગાનારી આ એક જ કવિતા છે. તે વર્ણન પણ તેમણે પરાવર્તિત પ્રકાશથી કર્યું છે. લોકલગાડીમાં કવિ બેઠેલ છે અને સામે જ કોઈ વૃદ્ધ બેઠો છે. તે ઝોકાં ખાતો હતો. પણ એકદમ attention-હોશિયાર થઈ ગયો. ત્યારે કવિએ અંદાજ કર્યો કે પાછળ બેઠેલી કોઈ યુવતી અનન્ય અસાધારણ રૂપવતી હોવી જોઈએ.

એનાં હરો પ્રણય કામણ પૂર્ણ નેણ,
ધીરે ઢળી ઉછળતું ય હરો જ હૈયું.
દીડેલ આ નયનથી ન સ્વયં ચરે મેં,
તોયે કહું અમૃતકોશ હરો જ હૈયું.
વેગીલી લોકલ તણા ધળકાર તાયે
ધીરે ધીરે ઉછળી મસ્ત ઢળી રહંતું.

નિઃસંશય 'લોકલમાં' એ અતિ હૃદય કવિતા છે. 'હોડીને દૂર શું, નજીક શું?' એ ઉમાશંકરનાં આશાવાદી કાવ્યોમાંનું એક પ્રખ્યાત ગીત છે. એની મધુરતા તો મુગ્ધ કરી દે એવી છે.

એના પહોળા પાલવ દૂર ફરકે
ને ઝીલું ઝીલું મરકે
કે હોડીને દૂર શું નજીક શું ?
કદી ફૂદી દે તારલાને તાલી
હસંત પ્રતવાલી
કે હોડીને દૂર શું, નજીક શું ?

'પિતાનાં ફૂલ' એ એક મૃત્યુ પ્રસંગે લખાયેલું કાવ્ય છે. એમાંની શુચિના માંગલ્ય ઉદાત્તા અને તત્ત્વદષ્ટિ કૌતુકસ્પદ છે.

અને જેનાં હાડે પૂરવજાદીથી પ્રાણસરણી
પુરાણો પોપાદ વહી અમ મહી કૌતુક વની,
અમે આવી એ રે નિઝ જનકના હાડ ઢંગની
પડી સાનીમાંથી અગનબચિયાં રૂલ વીણવા.
ભરી વાળી સાની ધખધખ યતી ટોપણી મહી
અને પાસે જોડેજો ખળળ વહતો ત્યાં જઈ જળે
ડબોળી, ટાટોળી, જરીક હલવો, ને દૂધ સમા
પ્રવાહે સ્વર્ગગાજલ યહી શકે તારક વીણ્યા!

પિતાના એ અરિથ, અમે વીણ્યાં તે સાથે જ સઘળી મુંદરતા, સઘળું માંગલ્ય અમે
પામ્યા. તે વેળાએ અમારા મૃત્યુશોક સમ્યો. કારણ કે તે પિતૃલોમાં વિશ્વકમની
કલગી અમે જોઈ.

શમ્યા મૃત્યુશોકા, અમર ફરકતો નિરખીને
પિતાનાં કૂલોમાં, ધવલ કલગી વિશ્વકમની.

‘ગદ શિવનેરી’ એ દક્ષિણના શિવનેરી કિલ્લા વિષેનું કાવ્ય છે. વાંકાચૂંકા વળનારા
રસ્તા પરનાં વૃક્ષોની ઘટાની આરપાર જેતાં મને નવમેલના એક નાનકડા અપત્ય જેવો
તું લાગ્યો. પણ આ જુલનનગરનાં મંદિરો ઉપર જાણે કે કાળે વાળેથી કદર મૂકી જેવો તું
દેખાય છે. તું એક કાળમીઠ કદિન ખડક જ છે. હવે હું અહીં, આ શિવાજીનો જન્મમહેલ,
આ શિશુવીરની પગલોએ એવી ફાકટ કલ્પના કરવા ખેસીશ નહિ. કાણ જાણે તોયે માતૃ
અંતઃકરણ તને નમે છે. કારણ તે

લાવાથી જભી, કરી કાઠી યુગો પ્રતીક્ષા
હીધો શિવાજી, ખજાણું ઈતિહાસકાર્ય;
છાને હવે ઈતર શો તુંય શેલ શરિ.

આમ આપણે તેમની એકંદર કાવ્યનિર્મિતિનું સ્વરૂપ જોયું. આટલી ઉંમરમાં તેમણે
લખેલા ગ્રંથોનો વિસ્તાર જોયો. અને અસાધારણ પ્રતિભા, વ્યાસંગ અને જીવિમતાનો તેમ-
નામાં થયેલો સંયોગ જોયો. એટલે ગુર્જર સાહિત્યનો એક એક પ્રાન્ત પાદાકાન્ત કરતાં કરતાં
પશાસોપાનની પરંપરા ધીમે ધીમે ચઢતા રહીને આજના જ પુવાન ગુર્જર સાહિત્યકો નહિ
પરંતુ આગામી સર્વ ગુર્જર સાહિત્યકાની માળામાં તે પ્રથમ પંકિતમાં લેખાશે એમાં
લવલેશ શંકાને સ્થાન નથી.

‘ જંગી જાન ’

[એક અવલોકન]

શંકરપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ

પૌરાણિક હિંદુઓની અનુભવજન્ય માન્યતા છે કે, ઉત્પત્તિ, રિયતિ અને લયનો પ્રવાહ સૃષ્ટિના આરંભથી ચાલુ છે અને અંત સુધી ચાલુ રહેવાનો. આ સનાતન સત્ય ઇતિહાસના સૂક્ષ્મ અવલોકનનું પરિણામ છે અને જ્યારે જ્યારે આપણે શાંતિપૂર્વક ઇતિહાસની આરસીમાં જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને આ સૂત્રનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સામ્યવાદ અને સામુદાયિક પ્રવૃત્તિના આ યુગમાં એ પ્રવાહમાંના ત્રણ તરંગો પૈકી એકાદને ઉછાળનારી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ક્રાંધિક ઝોણું ખ્યાન દેવાય છે પરંતુ અદ્યાપિ એકાદ વિશિષ્ટ વ્યક્તિનાં પરાક્રમ વિના ઇતિહાસના એકે યુગની ઉત્પત્તિ, રિયતિ કે લય ચલાવું જોવામાં આવતું નથી.

અસંસ્કૃત વનવાસીઓ, વ્યાધો કે ગોપાલોની નાની નાની ટોળીઓમાંથી એકાદ વ્યક્તિની ભુદ્ધિપ્રભા, સાહસ, વેગ, સ્ફુર્તિ કે આધ્યાત્મિક આત્મશ્રદ્ધા મહાપ્રભાઓ જન્માવે છે, સામાજ્યો સ્થપાવે છે, ખવાઈ ગયેલી જર્જરિત પ્રભાઓ, રાજ્યો, ધર્મો કે સંસ્કૃતિઓની માટીમાં મેળની દેવરાવે છે. તે સંધિકાળે સામાન્ય જનસમૂહ અનેક ચાલનાઓ ભોગવે છે, મહાત્રાસ વર્તે છે પરંતુ ઇતિહાસના કાલાતીત પ્રવાહમાં આ ધમસાણાની ગણતરી જ નથી. ત્યાં તો માત્ર સંસ્કૃતિની પ્રગતિનાં જ પગલાં ગણાય છે, અને આજના મહાજ્ઞાનક આક્રમણકારોનાં અત્યાચારી કૃત્યો આવતી કાલની મહાપ્રભાઓ, મહાસંસ્કૃતિઓ કે મહાધર્મોમાં ફેરવાઈ જાય છે ત્યારે આપણે ટેનિસનનાં બે મહાવાક્યોનું સ્મરણ કરવું પડે છે: એકે તો, “ God fulfils Himself in many ways; ” અને બીજું, “ There is a hand that guides. ” આમ ન હોત તો ઇતિહાસના પટ પરનાં અનેક દૃષ્યો નિરર્થક જ ગણાયાં હોત. પરંતુ, પ્રત્યેક યુગને ‘ સંધિકાળે સામુદાયિક ચળવળ કહો. કે અકસ્માત કહો કે પ્રભુની લીલા કહો તે એકાદ વિશિષ્ટ વ્યક્તિને આગળ લાવે છે અને એ વ્યક્તિ કાળના પ્રવાહને ફેરવી નાખે છે, નવો યુગ રચે છે, સામુદાયિક બળોને સંગઠિત સ્વરૂપ આપી, નવો વેગ આપી, નવું ધ્યેય આપી એક અકલ્પ્ય કાર્ય કરી જાય છે. તે વેળા ભુગજૂની માન્યતાઓ, અવિચળ મનાયેલી સંસ્થાઓ, અટલ ગણાયેલા સીમાસ્તંભો, છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે અને જેની કાંઈ ગણતરી પણ ન હોય તેવી તુચ્છ મનાયેલી ચળવળ જગતમાં સર્વોપરિતવને પહોંચી જાય છે. કુરાને શરીફના ‘ સુર એ રૂમ ’ નામના અધ્યાયમાં પ્રબોધાશું છે તેમ પ્રત્યેક જાતિનો એક યુગ આવે છે.

મિશ્રના ફેરાઓનાં દાસત્વમાં દગાતા બની ઇસ્રાઈલને સ્વાતંત્ર્ય તો શું પણ શ્રવતા રહેવા જેટલી પણ શક્તિ રહી નહોતી; ત્યાં આત્મગૌરવ કે આત્મશ્રદ્ધા તો સંભવે જ ક્યાંથી ? છતાં પ્રભુનો સંકેત હતો કે હઝરત મૂસા (અ. સ.) જેવો એક નેતા તેમનામાં.

ઉત્પન્ન થાય. અને ઈસરાઈલને જગત થતું પડ્યું, દાસત્વથી છૂટતું પડ્યું, મિત્રનો પરિત્યાગ કર્યો પડ્યો, કન્યાનની ભૂમિ વસાવતી પડી, જગતને એક મહાન આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ આપ્યો પડ્યો. અને હજારો મુદમ્મદ મુસ્તુફા (સ. અ.)ના પ્રાગટ્ય પહેલાં અરબ માત્ર રી સ્થિતિ હતી? એમના પ્રતાપે પચાસ વર્ષમાં રોનથી અફગાનિસ્તાન સુધી અરબ સંસ્કૃતિ, અરબી ભાષા અને અરબી ધર્મ-ઈસ્લામનો વિજયધ્વજ ફરફો ગયો. એ શક્તિ અરબ લોકોની સામુદાયિક ચળવળની નહોતી પણ તેમના મહાન નેતાની ટ્રેરણાની હતી.

અને ઈસ્લામની તો એક શ્રદ્ધા જ છે કે પરમાત્મા પ્રત્યેક જાતિમાં એક નેત્ર અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. આફ્રિકાનાં અરબોમાં લટકતા માનવલક્ષી વનચર મનુષ્યોમાં પણ અમુક વ્યક્તિ નેતૃત્વ મેળવી જ લે છે. ઘણીએ એવી નાની નાની ટાળીઓને નેતાઓમાંથી એકાદ પુરુષમાં વિશેષ શક્તિ, ચૌર્ય, બુદ્ધિ, બળ અને પ્રતિભા હોય છે તે ટાળેકીઓનો શિરામણી નેતા ધર્મ એક નાની પ્રજા કે નાનું રાષ્ટ્ર રચવા પ્રયત્ન કરે છે અને ધાત્રિક શસ્ત્રાસ્ત્રથી મુસલ્માન આધુનિક સામ્રાજ્યોને પણ થોડો સમય ત્રાહ્ય પોકરાવ શકે છે. મુદાનના દરવેશોના મહાન નેતા મહાદી અને તેના મુખ્ય ઉપનેતા ઉસ્માન દિગ્ગાનાં પરાક્રમે વર્તમાનપત્રોમાં વાંચનારા લગ્ન પણ જુલ્યા નદિ જ હોય.

પરંતુ, ઈસ્રાઈલ શકના આરબ સૈદ્ધામાં ધાત્રિક મુદ્દસામત્રી કે આધુનિક સામ્રાજ્યવાદ જેવી વસ્તુઓ જ નહોતી. અને તેમાં પણ ગોળીનાં રણમાં મંગોલિયાનાં નિર્જળ, નિર્જન અને નિર્વૃક્ષ પટોમાં તો સામ્રાજ્ય તો કોરે રહ્યું પણ કોઈ પ્રકારની વ્યવસ્થિત રાજસત્તાનો વિચાર મુદ્દા જન્મ્યો નહોતો. એ વિશાળ પ્રદેશ સાધન, સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિહીન પશુપાલોની ભૂમિ હતી. જ્યાં સારું આરિયાણુ, થોડુંકણું પાણીનું સાધન અને સુરક્ષિત નિવાસ મળી આવતો ત્યાં આ પશુપાલોની નાની નાની ટાળીઓ પોતાનું મુઠાકું વસાવતી અને સારોપાણી ખૂટવા આવે અથવા કોઈ પ્રજા ટાળેકી પાસે આવી પડે કે તેઓ જીતે ત્રસતા આલ્યા જતા. તેમને સ્થાયી ઘરઆર કે ખેતરવાડીની વ્યવસ્થા કરવાની ચિંતા હતી જ નહિ. તેમનું ઘરઆર કે ખેતરવાડી તે તેમનાં ગાડાં અને તેના પર બાધેલા દળીનો શિળિર. એમણે નગરો જ્યાં નહોતાં અને જેમણે ચીનનાં વિશાળ નગરોની વાતો સાંભળેલી તેમની કંઈપનામાં તે મોટા મોટા શિળિરોના મોટા મોટા સંમૂહો રૂપે જ ભાસતાં. તેમનો ધર્મ પણ પ્રકૃતિપૂજનાં વિદ્યુત સ્વરૂપ એવો “શમન” ધર્મ હતો. તેનો કોઈ સિદ્ધાંત કે મીમાંસા હોવાનો સંભવ જ નહોતો. માત્ર પ્રકૃતિનાં ભવાનક સ્વરૂપને દાનવ માની, પિતૃઓના આત્માઓને સદાસર્વદા સર્વગ્રાપી માની, કસ્પિત જૂતો, પિશાચો ઇલાહિઓનું અસ્તિત્વ માની તેમનાથી ડરવાનો અને તેઓ કોઈ પ્રકારની બાધા ઉપરિચિત ન કરે તે માટે તેમને તૃપ્ત-રાખવાનો એમનો ધાર્મિક કાર્યક્રમ હતો. સાદિત્યમાં ખરા કે કસ્પિત પુરાતનો મોદાઓનાં સાદસ કાર્યોનાં જોડી કાઢેલાં જોડકણાં વિના તેમની પાસે અદ્દ થોડું હતું. આવા પુરિમિત સંસ્કારોવાળી મોગોલ જાતિમાં એ મુગમાં એક નાની ટાળીના નાયકને ધેર આ ચરિત્રના નાયકનો જન્મ થયો હતો.

આવાવસ્થાથી જ જંગીજખાનને જમની દાઢમાં ખેસતું પડ્યું. ભયંચર નાસેકુનું ઝરવે એણે ગાળેકું, જૂખમરો વેંકેલો, પ્રતિદાણ પ્રાણબચી તેને છુપાતા ફરતું પડ્યું. પરંતુ, એ સાધણી આપત્તિઓમાં તેનો અકબ્ય ઉત્સાહ, અજીત નિશય, અટલ આત્મશ્રદ્ધા, અપરાધિત

સંકલ્પ, અમર્યાદિત મહત્વાકાંક્ષા અને અન્યેઽ આશાવાદ લેશ પણ ધંટલાં નહિ; જિત્તી આપત્તિઓએ તેમાં વધારો કર્યો. જંગીઝખાન વિશેષ બુદ્ધિમાન, વિશેષ કાર્યકુશળ અને વિશેષ ચતુર થતો ગયો. અને ધીમે ધીમે એની ટાળી વિસ્તરીને એક મહાપ્રજા બની ગઈ. લાખો મેંગોલ લડાઈયા એના તમનતાધના વિજયધ્વજ નીચે એકઠા થયા અને ચીનની કાળજૂની રાજગાદી તેને હાથ આવી. ચીની સામ્રાજ્યનો આખો ઉત્તરાર્ધ હસ્તગત કરી, ત્યાં પોતાનો છત્રપ બેસાડી, જંગીઝખાન પાછો ગોખીમાં ચાલ્યો ગયો.

ગોખીમાં બેઠે બેઠે પણ તેણે વ્યાપારવૃદ્ધિ અને સાંસ્કૃતિક વિકાસના માર્ગો શોધવાનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. પોતાની અજીત સેનાની સુવ્યવસ્થા અને યુદ્ધકૌશલ્ય વધારવાના ઉપાયો ચોળ્યા, મંગોલજાતિ જગત જીતવા સર્ગર્ભ છે અને જંગીઝખાન તેનો નૈસર્ગિક નેતા છે એ બાવના તેણે સાર્વત્રિક બનાવી અને ધીમે ધીમે સઘળા મંગોલ લોકો પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવા લાગ્યા કે જંગીઝખાનના તમનતાધના ઝંડા અજીત હતા. વ્યાપારની વૃદ્ધિ માટે તેણે આદરેલા પ્રયાસોને પરિણામે ખારિઝમ (વસ્તુતઃ ખ્વારિઝમ)ના મુસલમાન સુલતાન સાથે તેને ખટરાગ થયો. ખારિઝમની સક્તિ તો વેળા આખા મુસ્લિમ જગતમાં સર્વથી બળવાન ગણાતી અને તેની આજુ ઉઘાપવાની કોઈની છાતી નહોતી. એ મહત્વના ગર્વથી કુલેલા ખારિઝમના સુલતાને જંગીઝખાનને અપમાન્યો. એ અપમાન તે મંગોલોની પશ્ચિમાભિમુખ વિજયયાત્રાનું નિમિત્ત બન્યું અને જંગીઝખાનના પુત્રો અને યોદ્ધાઓએ ખારિઝમ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. તે વિજયયાત્રાનો અંત પોલાન્ડ અને હંગેરીની સીમાઓની પેલી પાર આવ્યો.

ખારિઝમનો વિજયોન્મત્ત સુલતાન રખડી રઝળીને મુઝો. તેનાં નગરો—ખારિઝમ, ખીવા, બલ્ખ, સમરકંદ, જુખારા, હીરાત, ખર્વ, આખો ઈરાન અને અફઘાનિસ્તાન ભરિમશૂત થયાં અને એ સુલતાનના રાજ્યકુમારને પકડવા જતાં જંગીઝખાને સિંધુ ઊતરી લાહોર અને સુલતાન લૂંટી, બાળી, ભસ્મ કરી નાખ્યાં. તેના સેનાપતિઓ અને ઉત્તરાધિકારીઓએ બગદાદ, પેલેસ્ટાઈન અને છેક પોલાન્ડ સુધી ઘોડા ફેરવ્યા અને જ્યાં જ્યાં જંગીઝખાનનો ધ્વજ ગયો ત્યાં ત્યાં તેના શત્રુઓ અસ્તવ્યસ્ત થઈ નાસી ગયા. મુસ્લિમ દેશોમાં તેણે ઝમોર વાળી નાખ્યો. પુરુષો અને બાળકોને રહેંસી નાખ્યાં, ગામો બાળ્યાં, ગઢ કોટ તોડ્યા, મસ્જિદો બ્રષ્ટ કરી, પુસ્તકાલયો બાળી નાખ્યાં, સ્ત્રીઓ અને કલાકારોને દાસત્વ આપી ગોખીમાં મોકલો દીધાં અને ચારેકોર આવો પ્રલયકાળ વર્તાવી તે કાળનાં મુસ્લિમ જગતનો આત્મા હણી નાખ્યો. ઈસ્લામનું અપરાજિત ખાંડું તેણે લાંગી નાંખ્યું, ઈસ્લામની સેનાનો મોખરો તેણે તોડી નાખ્યો. તેના પ્રહારની કળ ઈસ્લામને કદી ઊતરી નહિ; અને તે પછી મુસ્લિમ જાતિઓએ જગત જીતવાના પ્રયાસો કર્યા ખરા પણ તેમાં પહેલાં જેવો વેગ રહ્યો નહિ. મધ્ય એશિયામાં તે પછી ઈસ્લામી સામ્રાજ્ય પગભર થયાં નહિ અને તૈમુરલંગ વિના ખીજે કોઈ વિશેષ પ્રતિઆશાળી યોદ્ધો ઉત્પન્ન થયો નહિ—અને તૈમુર પોતે અને તેના સૈનિકો મોટે ભાગે જંગીઝખાનના અને તેના સૈનિકોના વંશજો જ હતા. સ્વતઃ બાબર પણ જંગીઝખાનના કુળનો હતો અને બારતમાં કરી હામ થતાં સુધી તે પણ જંગીઝખાનના ધારાનો જ અનુગામી હતો.

જંગીઝખાનનું પાછલું જીવન ચીનના દક્ષિણ વિભાગમાં બચી ગયેલાં સુંગ સામ્રાજ્યને નાશ કરવામાં વપરાયું, પરંતુ તેની એ ધારણા પૂર્ણ થવા પહેલાં તે પોતે જ મરણ પામ્યો. તેની ગાદી માટે થોડી ઘણી ખેંચતાણ ચર્ચ પણ એ જીવનક વ્યક્તિના મૃત્યુ પછી પણ તેના નામની ઘાંટ એવી આકરી બેઠી હતી કે એ બધા કંઈકા ધરીભરમાં શમી ગયા અને ફરીથી મંગોલ સામ્રાજ્યની વિજયયાત્રાઓ ચાલુ ચર્ચ. તેના વંશજોની એક શાખાએ ચીનમાં ધામા નાખ્યા અને ચીનથી માંડી ટિબેટ અને બંગાળ સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું. તેના વંશજોની બીજી શાખાએ છેક બગદાદ, શામ (સીરિયા), અને અંતે પોલાન્ડ અને હંગેરી સુધી પોતાનો પડો વગડાવ્યો. તેના વંશજો પૈકી ઈરાનમાં ફરીકામ થયેલાઓ ધીમે ધીમે મુસલમાન ચર્ચ ગયા અને પાછળથી લાખો મુસલમાનોનો સંદાર કરનારા પશ્ચિમના મંગોલો પણ પાક્કા મુસલમાન બની ગયા.

મુસલમાનોને મન જંગીઝખાન ઈશ્વરના ક્રોધનું મૂર્ત સ્વરૂપ હતું. તે કાળના મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ મંગોલોને તેમના પૂર્વાચાર્યોએ વર્ણવેલા આગામી ત્રાસદાયક લુઝ-મચ્છુક ક્રિંવા ગોગ-મેગોગ માનતા; પોતાનાં પાપોની શિક્ષારૂપ આ શાપ ભૂમિ પર ઊતર્યો હોવાની શ્રદ્ધા રાખતા અને જંગીઝખાન પોતે પણ તે શ્રદ્ધાને પોષતો. જંગીઝખાનમાં ધર્મરૂપ નામ માત્ર પણ નહોતો કારણ તેનો કાઈ ધર્મ નહોતો; છતાં પણ મુસલમાનોને ભારે પડે તેવા કેટલાક આચાર તેણે પોતાના શાસનમાં ચાલુ કરેલા. તેણે અક્ષરણ કાઈ જાતિ પર અત્યાચાર કરેલો નથી તેમ તેનાં કેટલાંક કૃત્યો તેની અસાનતા અને પરિમિત સંસ્કારનાં પરિણામ હતાં. આજના ‘ઝેરમેલ’નો પુરોગામી, સઘળી ટપાલોના પૂર્વપુરુષ, જંગીઝખાનનો દંદુમેલ-પોની એકસપ્રેસ-ગણી શકાય. તેના ત્રિશાળ સામ્રાજ્યના ધોરી માર્ગો પર તેણે ટપાલ ગોઠવેલી અને ટપ્પે ટપ્પે ઉતારા બંધાવેલા તેમજ ચોકીઓ મૂકેલી અને તે પ્રથા છેક મંગોલ સામ્રાજ્યના અંત સુધી ચાલુ રહેલી.

આવો એક મહાન સમ્રાટ જે સામ્રાજ્ય મૂકી ગયો તે દોઢસોએક વર્ષમાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. તેણે રચેલી મહાપ્રજ્ઞ પાછી ગોવાળિયાઓની ટોળીઓમાં વહેંચાઈ ગઈ. આજે મંગોલિયાના નિવાસીઓ જંગીઝના જન્મ સમયે હતા તેવા જ છે. જંગીઝખાનની સ્મૃતિ હજુ પણ તેઓ ગૌરવ, માન અને ભક્તિભાવથી સંભારી રાખે છે. પરંતુ એ જંગીઝના અંતિમ નિવાસસ્થાન સુહાંની પાકી લાળ લાગી જણાતી નથી. અને છતાં પણ જંગીઝખાનનાં જીવનકાર્યની છાપ આખાય જગતના ઇતિહાસ પર ઊંડી પડી છે. તેનાં આક્રમણોને પરિણામે યુરોપના સોઠા એશિયાને ઝાળખતા થયા. ચીનનાં હસ્તકૌશલ્યની વાનગીઓ આખા યુરોપમાં પ્રસરી. એશિયાવાસીઓ યુરોપને ઝાળખતા થયા. પશ્ચિમ એશિયાના મુસ્લિમ દેશોનાં વેપારવણુજ છેક ચીન સુધી પહોંચ્યાં. અને ચીનની વસ્તુઓ છેક અરબસ્તાન સુધી જવા લાગી. મંગોલ સમ્રાટની રાજસભા યુરોપ અને એશિયાના રાજવંશીઓને ભેગા થવાનું સ્થાન બની અને ન્યાં દેશદેશના રાજાઓ, પ્રધાનો, વિદ્વાનો અને ધર્માખ્યક્ષો એક બીજાના સંપર્કમાં આવવાથી દેશદેશની સંસ્કૃતિની આપ-લે ચર્ચ. આ ઉપરાંત મુસ્લિમ રાજસભા અને સેનાયજનો નાશ. થવાથી યુરોપ અને અંશતઃ ભારત પરથી મહાન ભય દૂર થયો કે ઘટયો અને ઈસવી શકના ૧૩મા અને ૧૪મા શતકમાં

દિલ્હીના સુલતાનોની નબળાઈ અને પરિમિત ક્રિયાશીલતાનું કારણ પણ મંગોલોએ તેમનાં સૈન્યભરતીક્ષેત્રો અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન અને મધ્ય એશિયામાં મચાવેલો ઉત્પાત એ જ હતું.

૧ : પૌરાણિક હિંદુઓની પૂજ્ય ત્રિમૂર્તિમાંથી લય કરનાર ત્રિનેત્રની ભવંકર સંહારલીલાની આછી ઝાંખી કરાવનાર જંગીઝખાનની ભવંકર સંહારપ્રવૃત્તિમાં પણ પ્રભુનો સંકેત જ ભાસે છે. તેનાં ભયાનક આક્રમણોએ ધણાંએ જર્જરિભૂત, મરે એ નહિ અને માંચો મૂકે એ નહિ તેવાં રાજ્યો અને સંસ્થાઓનો સોયાર વાળો નાખ્યો અને વિશેષ પ્રાણવાન અને વધારે વેગવંતાં રાજ્યો, પ્રજાઓ અને સંસ્થાઓને રુધિરું એ નિંદામણુ યોદ્ધા કાઢ્યું. ખિલાફતની સર્વવ્યાપી સત્તા ત્યારથી જ અદસ્ય થઇ. યુરોપના ખવાઈ ગયેલા રાજવંશો અને સામંતસમૂહો ત્યારે જ ધરાશાયી થયા અને જ્યાં જીવન કે શક્તિવિહોળાં માનવી માત્ર ખ્યાતો (traditions) અને વાતો વડે જૂના અધિકારો જળવી એકાં હતાં ત્યાં આ પ્રલયાગ્નિએ તથ્યની આણુ વર્તવી.

એવો હતો આ ચરિત્રનો નાયક જંગીઝખાન. તીમુગીના સમગ્ર જગતનો ખાકાન, મનુષ્યજાતિનો વાંગ (રાગ), ઈશ્વરના કોધનું મૂર્તસ્વરૂપ, બુદ્ધિશાળી અભણ, મહત્વાકાંક્ષી ગોવાળ, શિબિરવાસી જગવિજેતા. દહાડે દહાડે એશિયાના આ નેપોલિયન પ્રત્યે જગતના ઇતિહાસકારો વિશેષ લક્ષ આપતા થયા છે અને તેમાં પણ હેરોલ્ડ લેમ્મે અનેક ગ્રંથો પરથી અગ્રેજીમાં રચેલો તેની જીવનકથા એવી રસિક શૈલીમાં લખાયેલો છે કે તે વાંચનાં થાક લાગે જ નહિ. પ્રસ્તુત ગ્રંથને શ્રી. રમણિકલાલ જયચંદલાઈ દલાલે તેવી જ સુંદર, સરળ —અને આજકાલ લગાર દુર્લભ—શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ઉતારી ગુર્જર સાહિત્ય પર ઉપકાર કર્યો છે. તેમના આખા ગ્રંથમાં કોઈ પણ સ્થળે ભાષાંતરકારની કૃત્રિમતા દેખાતી નથી પણ સ્વતંત્ર ગ્રંથનો પ્રતિભા તરી આવે છે. તુર્કો, અરબી અને મંગોલ શબ્દોને અંગ્રેજી જેવી અપૂર્ણ જોડણીવાળી ભાષામાંથી ગુજરાતી જેવી સંપૂર્ણ ધ્વનિવાદક લિપિમાં ઉતારવા જતાં ઉચ્ચારોની અશુદ્ધિઓ છૂટીછવાઈ મળી આવે છે પણ તે દોષ તો અનિવાર્ય છે. આવા ઉત્તમ ગ્રંથો આવી ઉત્તમ રીતે ગુજરાતીમાં લખાય અને આવી સુંદર રીતે છપાય તેાં જનસમૂહમાં વાંચનની અભિરુચી વધે અને નિરર્થક પ્રેમલાપ્રેમલીઓની અસંગદ પ્રેમકહાણીઓ કે રૂશિયન નવલિકાઓનાં ઢેઢગુજરાતી ભાષાંતરો કરતાં લોકોની જ્ઞાનસંપત્તિમાં ધણો ભારે ફાળો મળે.

સ્વપ્નમાં મળેલી સુંદરીને

સુખદ પળને વ્યક્ત કરતું ?

હરિલાલ ગા, પંડ્યા

દરશન હતું પૂર્વ ભવનું,
સુખદ પળને વ્યક્ત કરતું ?

મળી સ્વપ્ને જ્યારે, ક્ષિપ્ત સુભગ દીકું તવ સુખે,
કદી ના જોયેલું ઉર ધબકતાં, આદ્ર્ નયને-
ગહન જગના ગૌર પડદે !

હસી ત્યારે તું હા ! અકથ ઉર વાંછા જગવતી;
તદા હૈયે ચે આ પ્રણય ભરતી ઉત્કટ ચડી,
વિરલ પરિતોષે પરિણમી !

અન્નણી તું, તોયે ચિર, હૃદયમાં વાસ કરતી,
નિરાશા-આશાનાં વિષમ દરદેા સર્વ હરતી;
હવે ના નિન્ધાસો, કરુણ રૂદનો વ્યગ્ર કરશે,
છળી તહારી હૈયે પ્રતિપળ નવું જોમ ભરશે !
સ્વપ્ન ગણલું ના ક્ષણિકે જો,
પ્રસાદી વધો શી અખૂટ, ઉર સંચી મલકશે !

ઝાડુ કાઢનારાઓના દેવ પીર ગુગા

છાયાલાલ મોનસિંગ કામદાર બી. એ.

યુક્તપ્રાંતના ખંધા ઝાડુ કાઢનારાઓ ગુગાપીરના ચુસ્ત ભક્તો છે. તે તેમના દેવાધિદેવ છે. આગરુદ મહિનામાં તેના માનમાં તેઓ મોટા ઉત્સવ કરે છે. આ મહોત્સવ દરમિયાન પંડિતો તેના ગુણગાન કરે છે તથા તેના જન્મના તથા તેની બહાદુરી બરેલાં કામોના ઇતિહાસનું વર્ણન કરે છે. તેમની કેટલીક વાતોની અત્રે નોંધ કરવામાં આવી છે.

કેટલાક લોકોની માન્યતા પ્રમાણે, પીરગુગા ચૌદાણુ રજપુતના વંશજ હતા. તેનો જન્મ ગિકાનેરના રાજગઢ પ્રાંતમાં થયો હતો. ઝાડુ કાઢનારાઓમાં ગુગા વિશે બે મત છે. આમાંનો એક યુક્તપ્રાંતમાં પ્રચલિત છે તે એ છે કે ગિકાનેરમાં જીવર નામે એક રાજા હતો. આ રાજાને બચ્ચલ તથા કચ્ચલ નામની બે પત્નીઓ હતી. કમનસીબે બેમાંથી એકેયને કંઈ સંતાન નહોતું. વર્ષોની ભક્તિ તથા પ્રાર્થના બાદ બચ્ચલે પોતાને પુત્ર આપવાની દેવોને પ્રાર્થના કરી. તેની પ્રાર્થનાના ઉત્તરરૂપે ગુરુ ગોરખનાથ નવલખી વાડીમાં આવ્યા. આ વાડી અત્યાર સુધી તદ્દન સુકી હતી તે એકદમ તાજ તથા લીલી થઈ ગઈ. ઉપરાઉપર બાર વર્ષો સુધી બચ્ચલે ગુરુના આશીર્વાદ મેળવવા તેની સેવા કરી. તેરમા વર્ષની શરૂઆતમાં ગુરુએ ત્યાંથી જવાનો નિર્ણય કર્યો. રાજાની ખીજ રાણી કચ્ચલે આ અચાનક જવાની ખબર પડી બચ્ચલ પ્રત્યેની અદેખાઈથી તેણે કાર્ષ્ણ્ય સુકિતથી ગુરુની કૃપા સંપાદન કરવા યુક્તિ કરી. તેથી બચ્ચલ જે કપડાં પહેરીને ગુરુની પૂજા કરતી તે કપડાં તેણે ચોરી લીધાં અને બચ્ચલનો સ્વાંગ ધરીને ગુરુ પાસે ગઈ અને તેના શિષ્ય કનીપ્સની મારફત ગુરુને કહેવરાવ્યું કે “હે ગુરુદેવ ! મેં બાર વર્ષ આપની સેવા બજાવી છે. તમે આ વાડીને ફળ-ફુલથી સમૃદ્ધ બનાવી છે તો મને પણ પુત્ર આપવાની કૃપા કરો.” કચ્ચલે બચ્ચલ ધારી ગુરુએ કનીપ્સને તેની પ્રાર્થના પૂરી કરવા કહ્યું. કનીપ્સે તેને અનાજના બે દાણા આપી દૂધ સાથે ગળી જવા કહ્યું. ઉપરાંત કહ્યું કે આ દાણાથી એક વર્ષ પછી તને બે નોકરો પુત્રો આવશે.

આ બનાવ પછી બચ્ચલે ગુરુના અચાનક અદશ્ય થવાની ખબર પડી. પોતાનાં પવિત્ર વસ્ત્રો પહેરીને તે સત્વર ગુરુની શોધમાં નીકળી પડી. થોડા માર્ગેલ ગયા પછી તેણે ગુરુને પકડી પાડ્યા અને પૂછ્યું : “ગુરુજી, આટલી બધી પ્રાર્થનાનો બદલો આપે મને શું વાલ્યો ?” ગુરુએ તો ગુરુસે થઈને તેને ત્યાંથી એકદમ ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. બચ્ચલે તેના પગે પડીને ગુરુના ચાલ્યા જવા સંબંધી પોતાનું અજ્ઞાન સાબીત કરી બનાવ્યું. ગુરુને હવે કચ્ચલે કરેલ કપરનો ખગર પડી અને ગુરુસામાં તેને શાપ આપ્યો. અને નિર્દોષ બચ્ચલે ગુગાની એક ગોળી આપી કહ્યું : “આદોથી જ અને તારા પેટે મદાબજવાન ગુગાનો જન્મ થશે. તે દૂર દૂર દેશોમાં પૂજશે.”

ગુગાના જન્મ સંબંધી બીજી કથા પંજાબમાં પ્રચલિત છે. આ વાત પ્રમાણે સર્પોના પહેલા રાજા તેહતરના અનુયાયીઓની સંખ્યા લાખોની હતી. તેના સંબંધી એક વિચિત્ર વાત એ હતી કે તેના ગળા સિવાય શરીરના આખા ભાગને ઝેરની અસર થતી નહિ. તેહતર સર્પોનો પાકો દુશ્મન હતો. તેણે તેનો નાશ કરવાનું શરૂ કર્યું. છેવટ ત્રણ જાત-કાઢમર, તિલવર તથા ભાત્ર બાકી રહ્યા. હવે આ બાકી રહેલા સર્પો ખૂબ ચિંતાતુર રહેવા લાગ્યા અને પોતાના પ્રાણધાતક દુશ્મનને મારી નાખવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. ત્રણેમાંથી કાઢમરે તેહતર ઉપર વેર લેવાનો રસ્તો શોધી કાઢવાનું માથે લીધું. એક દિવસ જ્યારે તેહતર જંગલમાં ચર્ધને જતો હતો ત્યારે કાઢમર સોનાની લાકડી ચર્ધને તેના રસ્તામાં પડ્યો. જ્યારે તેહતર આ અસામાન્ય લાકડી પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેનાથી શું અનિષ્ટ થવાનું હતું તે સમજી ગયો અને તેના બધા અનુયાયીઓને તે સંબંધી ચેતવણી આપી. તેનો એક અનુયાયી પાછળ રહી ગયો હતો. તેણે આ લાકડી ભ્રષ્ટ્ર અને તે ઉપાડીને પોતાના યુરુ પાછળ દોડ્યો. તેની પાસે પહોંચતાં જ લાકડી સુસવાટા મારતા સર્પમાં બદલાઈ ગઈ. તે સર્પે યુરુના ખભા પર ફટકો મારી ગળામાં ઊંડો ડંખ દીધો. ત્યાર પછી તરત જ યુરુ મરણ પામ્યા. મૃત્યુશય્યા પર તેણે પોતાના બધા અનુયાયીઓને બોલાવ્યા અને પોતે મૃત્યુ પામે એટલે શરીરના ટુકડેટુકડા કરી નાખવાની, તેમની પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી. ત્યારબાદ તેણે દરેકને તે એક ટુકડો ખાઈ જવાનું કહ્યું. આથી તેઓ ઝેરની અસરથી મુક્ત રહેશે તેમ કહ્યું. યુરુના મૃત્યુ પછી તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેના અનુયાયીઓએ તેના શરીરના કટકો કરી નાખ્યા અને તે રાંધવા લાગ્યા. સર્પોને આ દુષ્ટ યુક્તિની ખબર પડી ગઈ. તેઓ એક વૃક્ષ હેઠળ મળ્યા, આગેવાન સર્પે ઊભા ચર્ધને કહ્યું: ‘જ્યારે જંગલમાં એક તેહતર હતો ત્યારે તે આપણામાંથી આવડી સંખ્યાને મારી નાખતો તો પછી જ્યારે સેકડો તેહતરો થશે ત્યારે આપણું નામનિશાન પૃથ્વીના પડમાંથી ભૂસાઈ જશે.’ આ વખતે તિલ્વરે આ બાબત પોતાના હાથમાં લીધી અને એક વૃક્ષ સાધુનો વેશ લઈને તેમના મંડળમાં જઈ ભિક્ષાની યાચના કરી. તેઓએ માંસનો એક પણ ટુકડો આપવાની ના પાડતાં તે નિરાશ થયો. તિલ્વરને બીજો વિચાર આવ્યો. તેણે તેમના તરફ પોતાની પીડ દેરવીને બળે પોતે સમાધિ ચડાવી હોય તેમ ડાળ કર્યો, અને તે સ્થિતિમાં તેહતરના મૃત્યુસંબંધી આખી વાત કહી બતાવી. શિષ્યો તેહતરના મૃત્યુનો વાતને શુભ માનતા હતા. તે આ અગ્નયજ્ઞ સાધુની શક્તિથી ડહાઈ ગયા. તેમણે તેને આગળ વાત ચલાવવાની વિનંતિ કરી એટલે તેણે દેગડામાં પકાવાતા ખોરાકમાં મિશ્રિત થયેલ ઝેર સામે ચેતવણી આપી, અને તે બધું પાસેની નદીમાં ફેંકી દેવાની સલાહ આપી. પોતાનો હેતુ પાર પાડીને તે તેમની પાસેથી નીકળી પાસેની એક ઝાડીમાંથી પોતાની યુક્તિની સફળતા નિહાળવા લાગ્યો.

બધી દેગડીઓ પાણીમાં ડૂબી ગઈ, પરંતુ એક પાણીની સપાટી પર તરતી રહી અને તરતાં તરતાં જીવર રાખના મહેલ પાસેથી નીકળી. એક દાસીની નજરે આ વિચિત્ર રીતે તરતી દેગડી જોવામાં આવી, અને તે અચ્ચત રાણી પાસે લઈ ગઈ. અંદરનું માંસ લઈ ઊંડળતું હતું. રાણીએ જરા પણ વિચાર કર્યા સિવાય દેગડીમાં પોતાના આંગળાં બોખાં ને તરતજ દાઝી જતાં સ્વાભાવિક રીતે જ મોઢામાં નાખ્યા. અને આ રીતે તેહતરના માંસના અમુક અણુઓ તેણે ચૂસી લીધા. આ બનાવ પછી થોડા દિવસે રાણીને જણાયું કે પોતે ગર્ભવતી થઈ છે અને તેણે ગુગાને જન્મ આપ્યો.

ઉપલી બન્ને વાતો દર્શાવે છે તેમ ગુગાના મૂળ સંબંધી લોકોની જુદી જુદી માન્યતાઓ છે પરંતુ તેના જન્મ તથા જીવન સંબંધી બધા એક મતના છે.

આ વખત દરમ્યાન કચ્છને બચ્ચલીની અદેખાઈ આવવાથી અનેક ઉપાયો વડે તેણે રાગની કૃપા સંપાદન કરી, અને રાગને બચ્ચલીના નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય પર શંકા આવી; શુસ્સામાં આવી તેણે તેને દેશનિકાલ કરી. હૃદયભ્રમ રાણીએ એક ગાંડું ભાડે કર્યું અને પોતાના ભાઈ વાસિકદેવના મહેલે જવા નીકળી. આ વાસિક બધા સર્પોનો રાગ હતો. તે જ રાત્રે વાસિકને સ્વપ્ન આવ્યું કે તેને કાઈએ રાજ્યગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો છે. તેણે રાજ્યના બધા સર્પોને બોલાવી પોતાના સ્વપ્નનો અર્થ પૂછ્યો. તેઓએ તેને આવતા બચના તથા તેમના પ્રાણુધાતક શત્રુ ગુગા વિષે ચેતવણી આપી. વાસિકને આશ્ચર્ય થયું. ગુગાના ભયથી તે ભયભીત થઈ ગયો. જે ગુગાને મારી નાખે તેને પોતાનું અર્ધું રાજ્ય આપવાનું તેણે વચન આપ્યું.

હવે ભાશ્રનો ભોખમદારી વહોરવાનો વારો આવ્યો. તે બચ્ચલીને રસ્તામાં પકડવા અને ગુગાને ત્યાં ત્યાં મારી નાખવા માટે ઊપડ્યો. તેમને મળતાં જ પહેલાં તો તેણે બે બળદોને તથા ગાંડું હાંકનારને ઝેર આપ્યું. જોઈતી બચ્ચલીને ઝેર દેવા માટે તે અંદર જતો હતો ત્યાં ગુગાનો હાથ માતાના ગર્ભમાંથી બહાર નીકળ્યો અને ભાશ્રને ગળે ફાંસો દીધો. જોઈમાં ગુગાએ તેની માતાને મરી ગયેલ બળદોને તથા હાંકનારને કેમ સજીવન કરવાં તે કહ્યું. બચ્ચલી સ્વપ્નમાં તેને કહેવામાં આવ્યું હતું તે પ્રમાણે કર્યું. આ રીતે તેઓ વસિકદેવનાં ઘેર પહોંચ્યા. બચ્ચલીને મારી નાખવા માટે બીજી ઘણી યુક્તિઓ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ દરેક વખતે ગુગાએ તેની જિંદગી બચાવી લીધી.

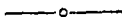
લગભગ બાર વર્ષ સુધી બચ્ચલી તેના ભાઈને ત્યાં રહી. બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે ગુગાનો જન્મ થયો નહિ. આખરે એક રાત્રે બચ્ચલી ગુગાને એમ કહેતાં સાંભળ્યો કે ‘હું મામાનાં ઘરમાં જન્મ લઉં નહિ, માટે મારા પિતાના ઘેર જલદી ચાલ.” બીજી બાજુ તેણે પિતાને સ્વપ્નમાં પોતાની માતાને પાછી બોલાવવા માટે સમજાવ્યા. બીજે દિવસે રાત્રે જીવરે પોતાની રાણીને પાછી બોલાવી અને તેની માથી માગી. આખરે ગુગાનો પોતાના ઘરમાં જ જન્મ થયો. તે મોટો થયો અને હજુ કુમારાવસ્થામાં હતો ત્યાં જ તેનામાં બીમ જેટલું બળ તથા અદ્ભુત ઉત્સાહ હતાં.

જ્યારે તે વીસ વર્ષની ઉમરનો થયો ત્યારે તેના પિતા મૃત્યુ પામ્યા. રાગનાં મૃત્યુના ખજર સાંભળી તેના બે ઝોરમાન ભાઈઓ અર્જુન તથા સર્જુન રાજ્યમાં ભાગ પડાવવા આવી પહોંચ્યા. રાજ્યના આખા લશ્કરને તેઓએ લાંચ આપીને તથા દિલ્હીના રાગની મદદથી તેઓએ ગુગા પર હુલ્લો કર્યો. ગુગા પોતાના ચાર વિશ્વાસુ મિત્રો સાથે પાંચ હજારના લશ્કરની સામે થયો. થોડા દિવસોના ભયંકર યુદ્ધ પછી તેના ચાર મિત્રો પૈકી એક પછી એક મરવા લાગ્યા અને ગુગા એકલો રહ્યો. પરંતુ હોરેશિયસની માફક તેણે એકલે હાથે પોતાના દેશનો બચાવ કર્યો. સતત યુદ્ધના તેર દિવસ પછી તે થાક્યો અને શત્રુઓના આશ્ચર્ય વચ્ચે તેના પગ નીચેની જમીન ફાટી ને તેને અંદર લઈ લેવામાં આવ્યો. બીજે દિવસે તે બેવડા બળથી આવ્યો અને પોતાના મુલકમાંથી દુશ્મનને હાંકી કાઢ્યા. આ ચમત્કારને અંગે તે અમર મનાય છે.

જેને તેનામાં શ્રદ્ધા છે તેઓ ગમે તે વખતે હાજર થવાની તેની શક્તિમાં પૂરી રીતે માને છે. આ તો ગ્રાણીતી વાત છે કે જ્યાં ગુગા અદશ્ય થયો ત્યાં ગાય જઈને દૂધ આપે છે અને આથી ગુગાને પોપણુ મળે છે. ગુગાની આસપાસ રહેતા અસંખ્ય સર્પોએ પોતાની દંશ દેવાની શક્તિ ગુમાવી છે.

તેના અનુયાયીઓને મોટા ભાગ સર્પો પરની તેની દેવી શક્તિમાં માને છે. તે સર્પોનો રાજા છે. તેના હુકમ સિવાય એક પણ સર્પ હાલીચાલી શકે નહિ. તેના ભકતો તેના નામે કુકડા તથા અકરાનો ભોગ ધરાવે છે. તેથી તેઓ હંમેશ માટે ઝેરની અસરમાંથી મુક્ત થાય છે. જ્યારે કોઈ પણ મનુષ્યને સર્પદંશ થાય છે ત્યારે શરીરના તે ભાગ ઉપર ગુગાનું નામ લઈને તેઓ દોરી બાંધે છે. તેના ભકતો એમ પણ માને છે કે તેના પર શ્રદ્ધા રાખનારને તે બાળકો તથા દોહત આપે છે. તેની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે તેઓ દૂધ, નાળીએર, ડુંગળી વગેરેની તેના નામે દક્ષિણા આપે છે. જેને પુત્ર જોઈતો હોય તે તેના સ્થાનકે જઈ સોના રૂપાના સિક્કા ચડાવે છે અને પોતાની પ્રાર્થના ફળીભૂત થાય તો વધારે ભોગ આપવાનું વચન આપે છે. ગુગાના ગુરુસાના ભયથી તેઓ આ વચન પાળવામાં કદી પછાત પડતા નથી.

ઝાડુ કાઢનારાઓની ગુગામાં ખૂબ શ્રદ્ધા છે. તેઓ તેની ટીકા કરતા નથી તેમજ તેનું ચરિત્ર પણ લખતા નથી. એટલે આ બધી વાતો પુરાતન સમયથી ચાલી આવતી વાતો છે. ઝાડુ કાઢનારાઓ માને છે કે જો ગુગા સંબંધી કાગળ પર કંઈ પણ લખવામાં આવશે તો જરૂર તેમના પર કંઈક આક્રમ્ત આવી પડશે. જ્યારે તેઓ ગુગા સંબંધી કોઈને કંઈ વાત કરે છે ત્યારે તેઓ ખીમ્મ કોઈ ને તે વાત ન કહેવાનું તથા તેને પ્રગટ ન કરવાનું તેની પાસેથી પહેલવહેલાં વચન લે છે. હજુ સુધી પણ હિંદના હરિજનોમાં વહેમ મોટા ભાગ ભજવે છે. તેમની ઓછો સામાન્યતઃ વધારે વહેમી છે અને કંઈ પણ પ્રશ્ન કર્યા સિવાય તેઓ બાપદાદાનો ધર્મ પાળે છે. ધર્મ વિષે શંકા લાવવી તે તેમના મનથી પાપ છે.

જિંદગી

શ્રવૃન્નાં કુસુમાकरः

[શાર્દૂલવિકીરિત]

વાયે દહેર સમીરની કુસુમને ઉરાડી મુકે કહીં !

ગાલીએ ગડલાગીને અવરતો ભુંડી ગલીએ તહીં !

કોઈને તક સાંપડે કનકની, કોઈ રહે ક્યાં પુગી !

પેલી વૃક્ષલતા તણા કુસુમ શી—દીસે અહીં જિંદગી !

આફ્રિકન ભાષાઓ

અને

સંસ્કૃતિના અભ્યાસની જરૂરિયાત

શિવાભાઈ અમીન

આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓનો ભાષાઓ અને રીતરિવાજો વિષેનું થોડા અંશે જે જ્ઞાન આફ્રિકા બહારની પ્રજાઓને છે તે મુખ્યત્વે મિશનરીઓ અને યુરોપિયન વેપારીઓની દૃષ્ટિથી સમજાયું તે જાતનું છે. આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓ અત્યારના જમાનામાં એ સ્થિતિમાં નથી કે તેઓ પોતે પોતાની જૂની સંસ્કૃતિ અને આધુનિક રીતરિવાજોનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરી, તેને યુરોપ અને એશિયાની પ્રજાની સંસ્કૃતિઓ અને રીતરિવાજોની તુલનામાં મૂકી, પોતાની સંસ્કૃતિના ઉત્કર્ષ માટે પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ પાયા ઉપર બહારની પ્રજાઓમાંથી જરૂરી સુધારા ગ્રહણ કરી શકે. દુનિયાની સર્વ પ્રજાઓ પોતપોતાના સંયોગોમાં કંઈ કંઈ ખાસ વિશિષ્ટતાભરી ચીજો માનવજાતના સામાન્ય ભંડોળમાં લાવી શકે તેમ છે. આફ્રિકાની પ્રજાઓએ સામાન્ય ભંડોળમાં પોતાનો હિસ્સો લાવે એ માટે અત્યારે તો તેમના બુદ્ધિમાન પુરાણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો અને તેમના આધુનિક ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય રીતરિવાજોનો, એમાંથી ખાસ કરી બહારની દુનિયા સાથે સરખામણીમાં મૂકતાં ઊજળા દેખાય તે બાબતો, સહૃદયતાથી અભ્યાસ શરૂ કરવાની જરૂર છે.

બહારથી આવેલ મિશનરીઓ પોતાનો અભ્યાસ આફ્રિકન પાસેથી કંઈ નવું જાણવા અને શીખવાની દૃષ્ટિથી કરતા નથી, પણ આફ્રિકન સંસ્કૃતિમાં કંઈ સારું છે જ નહિ એમ આફ્રિકનોના મનમાં ઠસાવવાની નજરે જરૂરી એવી જ વસ્તુઓને જુએ છે, અને આફ્રિકનો તેમ જ યુરોપ અને અમેરિકાની પ્રજાઓ આગળ મૂકે છે. સમજી શકાય એમ છે કે એમાં જ એમનો સ્વાર્થ સમાયેલો છે.

વેપારમાં પડેલા માણસો પણ પોતાની જરૂરિયાત પૂરતા જ આફ્રિકનોના સંબંધમાં આવે છે અને આફ્રિકનોને સીધી યા આડકતરી રીતે દબાવી જરૂરી યા બિનજરૂરી માલ વેચી, એના દેશમાં પેદા થતી વસ્તુઓ સસ્તામાં સસ્તી રીતે બહાર લઈ જવા માટે જરૂરી રાજકીય અને લશ્કરી વ્યવસ્થા કરવામાં જ પોતાની સર્વ ફરજો અદા થયેલી માને છે.

આફ્રિકનોની રિયલિટી જાણી એનો નિરવાર્ય દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાની અનુકૂળતા યુરોપ અને અમેરિકાના સંસ્કારી વર્ગને હતી અને હજી છે. પણ, એ અનુકૂળતાને સદુપયોગ એ લોકો કરી શક્યા નથી. કદાચ આફ્રિકાના અધિકારમાંથી કોઈ પ્રકારનું કિરણ ન જ મળી શકે એવી એમની માન્યતાને લીધે આમ થયું હશે, અથવા તો યુરોપની

આફ્રિકન સામાન્ય પ્રજાની મનોદશા હાલ તો નિરાશાથી ભરેલી છે. પોતાના બળ ઉપર પોતાની શ્રદ્ધા જગતની પ્રજાઓ સાથે એક કક્ષાએ આવવા માટેની યોજનાઓ વિચારે એવા આફ્રિકનો હજી પૂરતી સંખ્યામાં આફ્રિકન મહોર જીવનમાં જણાતા નથી; પરંતુ તત્વતા અને સાંસ્કૃતિક અંધકારમાંથી બહાર આવતી પ્રજાઓને આ જગતની અડચણો હંમેશાં નડે છે. આ સંયોગોમાં આફ્રિકન પ્રજાના નાના પણ અવ્યવસ્થિત એવા સમજી વર્ગમાં પોતાને માટે આત્મવિશ્વાસ અને ભાવિને માટે ઉમંગ અને ઉત્સાહ જાગૃત કરવાની ફરજ હિંદની પ્રજા ઉપર આવી પડે છે.

પૂર્વ અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદુસ્તાનમાંથી હિંદીઓ સારી સંખ્યામાં આવી વસ્યા છે. આફ્રિકનોનો સાથેનો એમનો સંબંધ હજી કડવો બન્યો નથી. આફ્રિકાખંડ હિંદી મહાસાગરને સામે કાઠે જ છે. આફ્રિકાના વતનીઓ પર રાજકીય દોર જમાવવાની હિંદની પ્રજાને જરૂર નથી અને હિંદની પ્રજાના સ્વભાવમાં પણ એ વસ્તુ નથી. આવાં ઘણાં કારણોને લીધે હિંદીઓ આફ્રિકનોને ઉપર જણાવેલી મદદ કરી શકે એમ છે. વિશેષ કરીને પરંપરાસંસ્કૃતિ અને પરધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને માનથી જોતું એ હિંદીઓની એક પ્રજાકીય ટેવ છે, અને દુનિયાની પ્રજાઓમાં એક યા બીજો વખતે પ્રવર્તેલા સર્વ વિચારો અને રિવાજો હિંદની પ્રજાના લાંબા સંસ્કૃતિક જીવનમાં પણ એક યા બીજી વખતે પ્રવર્ત્યા હોવાથી સંસ્કૃતિઓના હિંદી અભ્યાસકર્તા પરંપરાઓની સંસ્કૃતિઓનો તે પ્રજાઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેવો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાની સાંસ્કૃતિક સંયોગોએ ખાસ શક્તિ આપી છે.

આ શક્તિનો ઉપયોગ હિંદે કરવો જ જોઈએ. પરંતુ તત્વતા અને સાંસ્કૃતિક અંધકારમાંથી હમણાં જ હિંદ છૂટે છે એટલે આફ્રિકાને એમાંથી છોડાવવા માટે જરૂરી અનુભવ હિંદને છે અને તેનો ઉપયોગ પણ થવો જોઈએ. અજીને વખતે કરેલી મદદ વિશેષ ઉપયોગી ગણાય છે.

ઉપરના કાર્ય માટે પ્રથમ તો ભાષા અને સંસ્કૃતિઓના અભ્યાસમાં અનુભવી એવા માણસોની એક કામચલાઉ સમિતિ હિંદમાં થવી જોઈએ, અને આફ્રિકાના મૂળવતનીઓની ભાષા અને સંસ્કૃતિના વ્યવસ્થિત અભ્યાસ માટેની યોજના એ સમિતિ મારફતે તૈયાર થવી જોઈએ. આ અભ્યાસનો ઉદ્દેશ તુલનાત્મક રીતે આફ્રિકાના મૂળવતનીઓના જીવનની બિજાળી બાબતોને જગતની પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરવી અને આફ્રિકનોમાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વમાન ઉત્પન્ન કરવાં એ હોવો જોઈએ. આ અભ્યાસના પરિણામરૂપે હિંદની, યુરોપની અને આફ્રિકાની મુખ્ય ભાષાઓમાં પુસ્તકો લખાવાં જોઈએ, તેમ જ આફ્રિકામાં વસતા હિંદી-ઓમાં આફ્રિકનો પ્રત્યે હમદર્દી અને માનભરી વર્તણૂક કેળવાય એ જાતનું સાહિત્ય તૈયાર કરી તેનો પ્રચાર પૂર્વ અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં કરવો જોઈએ. આ યોજનાના એક અંગ તરીકે આફ્રિકાથી આફ્રિકન વિદ્યાર્થીઓને હિંદમાં અભ્યાસ માટે ખેલાવવા જોઈએ.

આફ્રિકાખંડ પર આફ્રિકનોનો પ્રથમ હક છે, એટલે આફ્રિકન જીવનમાંથી જ આફ્રિકનો પોતાના ઉદ્ધારનો રસ્તો શોધી શકે અને તે શોધવાને માટે પરદેશમાં જઈને પણ ચાલુ જરૂરિયાત પૂરતું માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ સંપાદન કરી શકે એ ઉદ્દેશથી આફ્રિકનો માટે હિંદુસ્તાનમાં નાના પાવા ઉપર પણ દાલ વ્યવસ્થા થાય તે જરૂરનું છે. હિંદુસ્તાનને આમાં કાંઈ મુશ્કેલી નથી.

આફ્રિકાથી હિંદીઓએ ધણુએ ધન હિંદુસ્થાનની શિક્ષણ સંસ્થાઓને પ્રતિફળ સંજોગોમાં પણ ટકાવી રાખવા માટે મોકલ્યું છે. લગભગ ૩ લાખની સંખ્યામાં હિંદીઓ આફ્રિકામાં હજીયે પોષાય છે એટલે હિંદુસ્થાનનો શુદ્ધિમાન અને સંસ્કારી તેમજ અંબાસી વર્ગ અને આફ્રિકામાં અને હિંદમાં વસતો ધનવાન સંસ્કારી વર્ગ સહકાર સાધી ઉપર જણાવેલા કાર્યના પાયા અત્યારથી જ નાખી શકે.

આફ્રિકામાં આફ્રિકનોતે કાયદો જ કરે એવી ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં હિંદીઓ ભાગ લઈ શકે એવું ભવિષ્ય હજી હિંદ આગળ ખુલ્લું છે એવી પ્રવૃત્તિઓની પણ વ્યવસ્થિત યોજના વિચારવામાં અને અમલમાં મૂકવામાં આવે તો ત્રણ લાખ તો થું પણ ત્રીસ લાખ હિંદીઓ પણ પૂરતા નથી એટલું જ નહિ, પણ તેઓ આફ્રિકનોતે ભારરૂપ ન થતાં ઉપયોગી જ થાય. આફ્રિકનોતે સ્વતંત્રતા અને ઉન્નતિને માગે લઈ જવામાં હથિયારરૂપ થઈ પડે એવાં કાર્યક્ષેત્રો પરદેશીઓ આગળ હજી અણખેડાયેલાં પડ્યાં છે. સંસ્કાર, કુદરતી સંયોગો અને સામાન્ય માનવતા એ માગે છે કે હિંદીઓએ અમુક કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઈએ. તો હિંદીઓની ફરજ છે કે તેમણે તે કાર્ય ઉપાડી લેવું જ જોઈએ.

હિંદી પ્રજાનો સ્વાર્થ તથા પરમાર્થ આફ્રિકામાં તો આફ્રિકનોતે મદદ કરવામાં જ છે. આવા સર્વ રીતે શુભ કાર્યમાં શીઘ્રતાથી પગલાં ભરવાં જોઈએ.

ક્ષેત્રફળ અને વસ્તીની દૃષ્ટિએ પણ દુનિયામાં આફ્રિકાખંડ અગત્યનો ખંડ છે. તેના ઉદ્ધારની યુરોપ, અમેરિકા અને રશિયાને પડી નથી કે આવાં કાર્ય માટે એ દેશોને નથી કુરસદ. એશિયા અને આફ્રિકાનું ભૌગોલિક સામીપ્ય અનુકૂળ છે અને આ કાર્ય માટે હિંદને આદ્યવાહન આપી રહ્યું છે. સ્વતંત્ર હિંદે પૂર્વ, ઉત્તર તેમજ તેની પશ્ચિમમાં વસતી પ્રજાઓની મૈત્રી રાખવી જોઈશે. આફ્રિકામાં વસતી પ્રજાઓની મૈત્રી પ્રાપ્ત કરવી અત્યારે સુલભ છે, અને તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનાં ફળ ખેડ દેશોને માટે હજારો વર્ષ સુધી મીઠાં રહેવા સંભવ છે.

આફ્રિકામાં અત્યાર સુધી તો હિંદીઓ આજીવિકા પૂરતા રહ્યા છે. પણ હવે દુનિયામાં હિંદની જવાબદારીઓ વધતી જાય છે. અને તેને ધ્યાનમાં લઈ તેઓ આફ્રિકનોતે માટે કંઈક કરી છૂટવાની નીતિ કેળવે એ જ શોભારૂપ છે.

પૂર્વ આફ્રિકાનું ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તેજક મંડળ આવાં કાર્યોમાં ઘણો સક્રિય ફાળો આપી શકે. હિંદુસ્થાનમાં આ વિષય પરત્વે પત્રોથી અને લેખોદ્ધારા ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તેજક મંડળે પ્રચાર કરવો જોઈએ. હિંદુસ્થાનમાં આ બાબત માટે કંઈ પગલાં ભરાય તે પહેલાં પણ આ મંડળના ઉમંગી સભ્યોએ આપમેળે પૂર્વ આફ્રિકાની પ્રજાઓની મુખ્ય ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ અને પૂર્વ આફ્રિકામાં વસતા આફ્રિકનોતના સામાજિક રીતરિવાજો, આર્થિક પ્રશ્નો, ધાર્મિક વિચારો, ગીતો, લોકવાર્તાઓ, ઉત્સવો વગેરેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને એ અભ્યાસને પરિણામે તેની ખૂબીઓને હિંદ તથા પૂર્વ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓ તેમજ આફ્રિકનોતે પરિચય કરાવવો જોઈએ. +

ધ્વનિ-સમપ્રદાય

રતિલાલ જગન્નાથ જાની એમ. એ.

૨

અહીં ભાષનું સંક્રમણ કેમ શક્ય અને છે, રસની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય છે, રસ કેટલા છે એ સર્વતા વિવેચનમાં જીતરતાં પહેલાં કાગરને ધ્વનિ નામ કેમ આપવામાં આવ્યું છે તે અને તેની સાથે જોડાયેલા કેટલાક સિદ્ધાન્તો જોઈ લઈએ. આનન્દવર્ધન કહે છે કે:

પ્રથમે દિ વિદ્વાંસો વૈયાકરણાઃ । વ્યાકરણમૂલસ્થાત્ સર્વવિદ્યાનામ્ । તે ચ શ્રુયમાણેપુવર્ણેષુ ધ્વનિરિતિ વ્યવહરન્તિ । તથૈવાન્યેસ્તન્મતાનુસારિભિઃ સૂરિભિઃ કાવ્યતત્ત્વવાર્થદર્શિભિર્વાચ્યવાચક સંમિથઃ શબ્દાત્મા કાવ્યમિતિવ્ય પદેશ્યો વ્યંજકત્વસામ્યાદ્ધ્વનિરિત્યુક્તઃ ।

આનો સાર એવો છે કે વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ શબ્દમાંથી યતા અર્થની પ્રતીતિ વખતે શબ્દના અનિત્યસ્વરૂપ વર્ણોના ઉચ્ચારણને નિત્ય સ્વરૂપ રજાટકતા વ્યંજક તરીકે ગણેલ છે અને રજાટના વ્યંજકને ધ્વનિ એવું નામ આપ્યું છે; તેથી વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થ જે વ્યંજ્ય અર્થના વ્યંજક છે તેને વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓને પગલે ચાલનારા અલંકારશાસ્ત્રીઓએ ધ્વનિ એવું નામ આપ્યું છે. શબ્દ એ વર્ણોના સમૂહ છે. એ વર્ણોના સમૂહમાંથી અર્થની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય છે? સર્વ વર્ણોના એકી સાથે અનુભવ શક્ય નથી કેમ કે વર્ણોનું અનુક્રમે ઉચ્ચારણ થાય છે. અને પછીના વર્ણો ઉચ્ચારાય તે પહેલાં તેા પૂર્વ વર્ણો નાંશ પામ્યા હોય છે કેમકે ન્યાય સિદ્ધાંત પ્રમાણે “શબ્દજ્ઞાનકર્મણાં દ્વિજ્ઞાનાવસ્થાયિત્વમ્” ‘ઘટ’ શબ્દના ધ અને ટ નો એકી સાથે અનુભવ શક્ય નથી, તેમજ એકલા ધ કે એકલા ટ માંથી અર્થની પ્રતીતિ સંભવે નહિ, તેથી વૈયાકરણોએ એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે દરેક શબ્દને રજાટરૂપી નિત્ય અવિભાજ્ય સ્વરૂપ રહેલું છે અને વર્ણોના ઉચ્ચારણથી તે રજાટની પ્રતીતિ થાય છે. પૂર્વ પૂર્વ વર્ણોના અનુભવે મૂકેલ સંસ્કારની સાથે છેલ્લા વર્ણોના સાક્ષાત્ અનુભવથી રજાટની પૂર્ણ અંશે અભિવ્યક્તિ થાય છે અને રજાટની અભિવ્યક્તિ સાથે જ અર્થ મળે છે. રજાટમાં જ અર્થ રહેલ છે. તે પ્રમાણે કાવ્યમાં વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થ પહેલાં સમગ્રાય છે અને તે દ્વારા જ વ્યંજ્ય અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. ઉપયોગી વ્યંજ્યરૂપે રહેલ રજાટની પ્રતીતિ કરાવનાર વર્ણસમૂહના ઉચ્ચારણને જેમ વૈયાકરણોએ ધ્વનિ નામ આપ્યું છે તેમ આલંકારિકોએ કાવ્યમાં રહેલ વ્યંજ્ય અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થના સમૂહને ધ્વનિ નામ આપેલ છે. અનેનું સામ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

“વૈયાકરણો શબ્દ (વર્ણોના સમૂહ)ને ધ્વનિ કહે છે કેમકે તે વર્ણો રજાટના વ્યંજક છે (વર્ણો ગોણ છે).

આલંકારિકો શબ્દાર્થ (વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થના સમૂહ)ને ધ્વનિ કહે છે કેમકે તે શબ્દાર્થવ્યંજ્યના વ્યંજક છે. (શબ્દ અને અર્થ ગોણ છે.)

મમ્મટ પણ કહે છે કે: “શુદ્ધિએ એટલે વૈયાકરણીએ, મુખ્ય એવો જે સ્ફોટરૂપ વ્યંગ્ય છે તેના વ્યંગ્ય શબ્દને માટે ધ્વનિ શબ્દ વાપર્યો છે. તેથી તેના મતના બીજા અનુયાયીઓ વાચ્યને ગૌણ કરનાર એવા વ્યંગ્યને સૂચવવા સમર્થ શબ્દાર્થની જોડને પણ ધ્વનિ કહે છે” (પ્રો. પાંકજ કૃત ડૉ. પ્ર.અનુવાદ).

રસની પ્રતીતિરૂપ માનસિક વ્યાપારને સમગ્રવવા વ્યંગનાવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરવાની જરૂર પડી અને તે માટે ધ્વનિ સમ્પ્રદાયે વ્યાકરણશાસ્ત્રની મદદ લીધી છે. ધ્વનિસંપ્રદાયની એવી માન્યતા છે કે કાવ્ય સહસ્યને આકર્ષે છે કેમકે તેમાં વ્યંગ્ય અર્થ (suggested sense) રહેલ છે અને આ વ્યંગ્ય અર્થ અભિધા અને લક્ષણાવૃત્તિથી ભિન્ન એવી વ્યંગનાવૃત્તિ દ્વારા જ ગમ્ય છે. “અમે નવું નથી પ્રતિપાદન કરતા” એવું દર્શાવવા માટે ધ્વનિસમ્પ્રદાય વ્યાકરણ-શાસ્ત્રનો આશ્રય લીધો છે, અને સ્ફોટના સિદ્ધાંતને અનુસરીને વ્યંગનાવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. વ્યંગ્ય અર્થ વાચ્ય કે લક્ષ્ય અર્થ કરતાં જુદો જ અર્થ છે. ધ્વનિ શબ્દ બે અર્થમાં વપરાય છે: એક તો વ્યંગ્ય અર્થના પર્યાયરૂપે અને બીજું વ્યંગ્ય અર્થના વ્યંગ્યરૂપે. વ્યંગનાવૃત્તિ નવું પ્રતિપાદન કરતી નથી પણ જે અસ્તિત્વમાં છે તેને અભિવ્યક્ત કરે છે-જેમ અંધકારમાં દીપ ધરને ઉત્પન્ન કરતો નથી પણ અભિવ્યક્ત કરે છે તેમ. વ્યંગનાવૃત્તિને માટે ધ્વનન, ગમન, પ્રત્યાયન એવા પર્યાય શબ્દો પણ વપરાય છે. આવો અવગમ્ય અર્થ કે વ્યંગ્ય અર્થ વાક્યમાં મુખ્યપણે રહેલ હોય તો તે કાવ્યના સારરૂપ કે આત્મસ્વરૂપ મનાય છે. ઉત્તમ કાવ્ય કે ધ્વનિ કાવ્ય તો તે કહેવાય કે જેમાં વાચ્ય અર્થને ગૌણ કરીને વ્યંગ્ય અર્થ મુખ્ય રહેલ હોય. ધ્વનિકાર કહે છે કે:

“યત્તાર્થઃ જ્ઞાન્નો વા તમર્થમુપસર્જનકૃતસ્વાર્થો ।

વ્યક્તઃ કાવ્યવિશેષઃ સધ્વનિરિતિ સુરિમિઃકથિતઃ ॥

જ્યાં વાચ્ય શબ્દ અને વાચ્ય અર્થ પોતાની જાતને ગૌણ કરીને તે મુખ્ય અર્થને-અવાચ્ય અર્થને-અભિવ્યક્ત કરે છે તે કાવ્યવિશેષને ધ્વનિ કહે છે. મમ્મટ પણ આને જ મળતું કાંઈક કહે છે: “શબ્દ અને અર્થના ગૌણપણાથી રસના અંગભૂત વ્યાપાર વિષે તત્પર હોવાને લીધે...” અને “વાચ્યથી વ્યંગ્ય ચઢી જતા ઉત્તમ કાવ્ય” સાહિત્યદર્પણકારને નીચેની ધ્વનિકારની કારિકામાં વિરુદ્ધ અભિધાન માલુમ પડ્યું છે:

અર્થઃ સહૃદયજ્ઞાપ્યઃ કાવ્યાત્મા ચો વ્યવસ્થિતઃ ।

વાચ્યપ્રતીયમાનાદયો તસ્ય મેદાહ્મો સ્મૃતૌ ॥

આંહી વિશ્વનાથને ભાસ્યું છે કે કાવ્યના આત્મરૂપ અર્થના વાચ્ય અને પ્રતીયમાન એવા બે ભેદ પાડ્યા છે તો પછી પ્રતીયમાનને જ આત્મરૂપ ગણવો એમ કેમ બની શકે? અભિનવગુપ્ત એમ સમાધાન કરે છે કે વ્યંગ્યને જ આત્મરૂપ ગણેલ છે અને વ્યંગ્યથી તેનો ભેદ દર્શાવવા વાચ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કદાચ એમ પણ હોય કે તેની દ્વારા જ વ્યંગ્ય અર્થની પ્રતીતિ થાય છે.

રસ પણ એક પ્રકારનો ધ્વનિ જ અને તેને અસંવક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય કહે છે. ભરત મુનિનું સર્વમાન્ય સૂત્ર છે કે “વિભાવ, અનુભાવ, વ્યભિચારિભાવના સંયોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે.” ભરતમુનિએ ‘નિષ્પત્તિ’ અને ‘સંયોગ’ના અર્થ રૂપક કર્યા નથી તેથી રસ-નિષ્પત્તિ માટે ચાર સિદ્ધાંતો ઉદ્ભવ્યા છે. મીમાંસકોના મતને અનુસરીને ભટ્ટ લોહિટે ઉત્પત્તિવાદ સ્વીકારેલ છે, નૈયાયિકોના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને શંકરે અનુમિતિવાદનો પુરસ્કાર

કર્ચો છે, સાંખ્ય સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભટ્ટ નાયકે ભુક્તિવાદ ગ્રાહ્ય કર્યો છે, અને વેદાન્તને અનુસરીને અભિનવગુપ્તાચાર્યે અભિવ્યક્તિવાદ સર્વમાન્ય કરાવ્યો છે. અહીં આપણે વ્યંગનાવૃત્તિ સ્વીકારેલ હોવાથી અભિવ્યક્તિવાદને જ અનુસરવાનું છે. અલૌકિક વિભાવ, અનુભાવ, વ્યભિચારિના સંયોગથી એટલે વ્યંગ્યવ્યંગક સંબંધથી સામાજિકોમાં વાસનારૂપે રહેલ સ્થાયી આસ્વાદ યોગ્ય દશામાં આવે છે અને તેને રસનામ આપવામાં આવે છે. પ્રો. એસ. કે. કે. વ્યક્તિવાદ સમજાવતાં કહે છે: "

"There is in the mind a latent impression of feelings which we once went through, and this is roused when we read a poem which describes similar things. By universal sympathy or community of feeling we become part and parcel of the same feeling and imagine ourselves in that condition. Thus the feeling is raised to a state of relish, called Rasa, in which lies the essence of poetic enjoyment." આની સરખામણી માટે Richards ના 'Principles of Literary Criticism' નામના પુસ્તકમાંથી થોડીક લીટીઓ લેખું છું: "Communication takes place when one mind so acts upon its environment that another mind is influenced, and in that other mind an experience occurs which is like the experience in the first mind and is caused in part by that experience. Communication is a complicated affair and capable of degrees. In general, long and varied acquaintanceship, close familiarity lives whose circumstances have often corresponded, in short an exceptional fund of common experience is needed, if people, in the absence of special communicative gifts, active and receptive are to communicate and even were these gifts the success of communication...depends upon the extent to which past similarities in experience can be made use of. Without such similarities communication is impossible." (pp. 177-178).

નાટ્યના રસોને કાવ્યમાં મહત્ત્વનું સ્થાન આપવાનું માન આ સમ્રાટાયને ઘટે છે. નાટક અને નાટ્યશાસ્ત્રના રસોને હવે કાવ્ય અને કાવ્યશાસ્ત્રમાં સ્થાન મળ્યું. કાવ્યમાં પણ મૂળગત રસ જ છે. આ પ્રમાણે કાવ્યના સ્વરૂપને નવી દૃષ્ટિથી નિહાળવાનું થયું. કાવ્યશાસ્ત્ર ચર્ચાલાવને કે રસને ઉવેળી શકે નહિ. સાગણીઓના અમર્યાદિત ઉદ્બોધનું કે લાવને આસ્વાદ યોગ્ય દશામાં લાવવાનું જેટલું નાટકનું કામ છે તેટલું જ કાવ્યનું પણ છે. કવિની સાગણી વિશે આ સિદ્ધાંતનો જ પ્રતિધ્વનિ પાડના એક પ્રખ્યાત આંગ્લ વિવેચકના શબ્દો ઉતારવાનો લોક રાકી શકાતો નથી:

"Feeling, then, of some sort is the root of all good poetry, lyric, dramatic or narrative; taking lyrical poetry to be that which has as its ground the personal feeling of the poet, and dramatic and narrative poetry to be that which gives us the emotions and actions of imaginary characters.... There is really no difference between them, as regards poetry, except perhaps in degree. We either have a feeling or we are without it, and we cannot imagine the feelings of others without to some extent feeling them ourselves. If we do not feel them, we have not imagined them, but only thought of them; quite different thing. When we think of a

ing, we take a cold abstract of it in our minds; when we imagine a thing has for us the whole content of reality except actual existence. But the content of a feeling is its existence, so that an imagined feeling acts on us in the same way as and cannot be distinguished from a real feeling. The difference between them is not the difference of feeling, but a difference in what moves the feeling and what, in our lives, results from it. The feelings are actual in both the cases, as actual as the tears we shed in a theatre. But in one case the poet is moved by fact i. e. something that was actually happened: in the other case, he is moved by the imagination, by something, which has not happened in real life, or not happened to him." —Mallam: Approach to Poetry p. 55-56.

રસ એ જ ગુરુત્વાકર્ષણનું મધ્યમિન્દુ છે અને તેની આસપાસ ગુણ, અલંકાર, રીતિ વગેરે ફરે છે. ગુણ, અલંકાર, રીતિ વગેરેની યોજના એવી ઔચિત્યવાળી હોવી જોઈએ કે તે રસની અભિવ્યક્તિમાં ઉપયોગી થાય. ગુણોને પ્રથમ તપાસીએ: ભરતે દસ ગુણો ગણાવ્યા છે પણ તેની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ નથી; ભામહને મતે ગુણોનું મહત્ત્વ નથી; દણ્ડી દસ ગુણોને પેદર્ભ માર્ગના પ્રાણ ગણે છે. આમાં શ્લેષ, સમતા, સુકુમારતા અને ઓજસ્ શબ્દગુણો છે; પ્રસાદ, અર્થ વ્યક્તિ, ઉદારત્વ, કાન્તિ અને સમાધિ એ અર્થગુણો છે; માધુર્ય ઉભયાત્મક છે. કાવ્યનો આત્મા રીતિ કહેનાર વામનને ગુણો બહુ જ મહત્ત્વના લાગ્યા છે. રીતિ એટલે વિશિષ્ટ પદોની રચના અને વૈશિષ્ટ્ય ગુણોને લીધે જ છે. અલંકાર અને ગુણો વચ્ચેના તફાવત પ્રથમ વામને કરી બતાવ્યો છે. તે કહે છે: ‘કાવ્યશોભાને કરવાવાળા ધર્મો ગુણો છે, અલંકાર તો તેના અતિશયના હેતુ છે.’ ગુણો વિના કાવ્યમાં કાવ્યત્વ મેળવી શકે નહિ અને અલંકાર તો કાવ્યત્વ હોય તો શોભામાં વધારો કરે. વામને દસે ગુણોના દરેકને શબ્દ અને અર્થનો કહીને વીસની સંખ્યા આપી છે. ધ્વનિ-સંપ્રદાયે ગુણોને નવી દૃષ્ટિએ નિહાળ્યા. ગુણો શબ્દ કે અર્થના નથી કેમકે શબ્દ અને અર્થ તો કાવ્યનું શરીર છે-ગુણોના સંયુધ આત્માની સાથે છે, નહિ કે શરીરની સાથે. અલંકારો શરીરને અવલમ્બે છે માટે શબ્દના કે અર્થના એમ કહી શકાય પણ ગુણો માટે એમ કહી શકાય નહિ. ધ્વનિકાર કહે છે કે:

સમર્થમવલમ્બન્તે યેઽજ્ઞિનં તે ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ।

ભજ્જાશ્રિતાસ્ત્વલંકારા મન્તવ્યાઃ કલકાદિવત્ ॥

પ્રધાનત્રય, અર્થને-રસને-અવલમ્બીને રહેલ ગુણો અલંકારો કટક કુણ્ડલ જેવા છે મમ્મટે પણ એ જ વાત સ્પષ્ટ કરી છે:

યે રસસ્વાજિનો ધર્મા શૌર્યાદય ક્ષાત્મનઃ ।

અલ્પરહેતવસ્તે સ્વરુચ્છલસ્થિતયો ગુણાઃ ॥

જેમ શૌર્યાદિ આત્માના ધર્મો છે તેમ ગુણો રસના ધર્મો છે. ગુણો રસને ઉત્કર્ષ કરનારા છે અને તેમની સ્થિતિ રસની સાથે નિયત છે, કદાપિ વ્યભિચારિત નથી એટલે કે ન્યાં ગુણ છે ત્યાં રસ છે અને ન્યાં રસ નથી ત્યાં ગુણ નથી એમ અન્યથ અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ બાંધી શકાય. અલંકારને માટે મમ્મટ કહે છે કે

અવકુલંતિ ત સન્તે યેઽજ્ઞદ્વારેણ જાતુચિત્ ॥

હારાદિવદલકારાસ્તેઽનુપ્રાસો પમાદયઃ ॥

વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થ દ્વારા મુખ્ય અર્થને—રસને—કોષ્ટિક વખત ઉપયોગી થાય છે—અનુપ્રસાદી શબ્દાલંકારો અને ઉપમાદિ અર્થ અલંકારો, હાર વગેરે આશુપણુ જેવા છે. જ્યાં રસ નથી ત્યાં અલંકારો ઉક્તિના વૈચિત્ર્ય છે જોડા છે. કોષ્ટિક વખતે રસને વિરોધી પણુ અને છે. ગુણો હંમેશાં રસને ઉપકારક જ હોય છે. ધ્વનિ-સમપ્રદાયે વાંમનના વીસ ગુણોને ખલે માધુર્ય, ઓજસ્ અને પ્રસાદ એ ત્રણ ગુણોને જ સ્વીકાર્યા છે. જો રસ ચિત્તવૃત્તિ વિશેષ હોય તો ગુણને પણુ ચિત્તવૃત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવતા દર્શાવવા જોઈએ. “The main reason of the distinction seems to have been the fact that Rasa is regarded as a principal element in Kavya to which both શબ્દ and અર્થ are subordinated; and as Gunas—whatever their nature—help and accelerate the production of the emotional effect intended, it is right that they should be regarded as contributory to રસ—the અક્તિન” (Dr. Belvalkar). આ પ્રમાણે ગુણો રસના જ ધર્મો છે, વર્ણોના નહિ. યોગ્ય વર્ણોથી તેની અભિવ્યક્તિ થાય છે. શરીરના મોટા કદની સાથે શૌર્ય હોવું જોઈએ એવો નિયમ નથી; કેટલીક વખત આપણે જુલથી કદીએ છીએ કે “આકાર જ આવો શર છે.” વાસ્તવિક રીતે તો શૌર્ય આત્મામાં રહેલ છે. એવી રીતે ગુણો વર્ણોના ધર્મો નથી પણુ વર્ણોદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે અભિવ્યક્ત થાય છે. મમ્મટ આનંદવર્ધનને અનુસરે છે અને તેના જ શબ્દોનું વિવરણ આહમા ઉદ્વાસમાં ગુણ નિરૂપણ વખતે આપે છે. માધુર્ય એટલે આહ્લાદકત્વ અને શૃંગાર રસમાં દ્રુતિનું કારણ. ચિત્તનું કાર્ત્ત્વ્ય લઈ લે અને ચિત્તને પીગંળાવી નાખે તે જીતિ. દ્રુતિને લાવનાર ગુણમાધુર્ય. માધુર્ય ગુણ નીચેના રસોમાં ક્રમેક્રમે અધિક રહેલ છે:—સમ્ભોગ શૃંગાર, વિપ્રલમ્ભ શૃંગાર, કરુણ અને શાંતરસમાં. ચિત્તવૃત્તિ સાથે ગુણને સંબંધ છે એમ સહજ સિદ્ધ થાય. માધુર્યને વ્યંજકના નીચેના વર્ણો, સમાસ અને રચના છે:—વર્ણો—ક થી મ સુધીના ૮ વર્ગ સિવાયના વર્ણો લઘુ ર અને ણ સંયુક્ત અક્ષરનો અભાવ અને જે સંયુક્ત અક્ષર હોય તો પ્રથમ અનુનાસિક હોવો જોઈએ અને તેના જ વર્ગના કોઈ પણ વર્ણ સાથે જોડાયેલા હોવો જોઈએ. જેમકે અંગ, રંગ, અન્ત, અખજન વગેરે. સમાસનો અભાવ કે અદ્ય સમાસ અને માધુર્યવતી રચના. આ સર્વ માધુર્ય ગુણના વ્યંજક છે. આટલું ફક્ત થયું કે શૃંગાર, કરુણ અને શાન્તમાં માધુર્ય ગુણ હોવાથી મધુર વર્ણો હોવા જોઈએ, રચના કોમળ હોવી જોઈએ અને લાંબા સમાસ ન રાખવા જોઈએ. કાલિદાસના શૃંગાર અને કરુણમાં આપણે આનું સમર્થન જોઈ શકીશું. અજવિલાપ કે રતિવિલાપ થયો—કેટલી મધુર રચના! ગુજરાતીમાં ઉદાહરણ માટે રા. મેઘાણીની બે પંક્તિઓ ‘કોઈનો લાડકવાયો’ કાવ્યમાંથી લઈએ:

“કંકાવટીએ આંસુ ઘોળી છેલ્લું તિલક કરન્તા,

એને કંક વિંટાયા હોરો બે કર કંકણવન્તા.”

રજા લેતી વખતની કરુણની છાયા છે. કરન્તા અને કંકણવન્તા અનુસ્વારોએ કંઈક અનેક માધુર્ય વ્યક્ત કર્યું છે. ઘોળી શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ ઘોળવા જેવો છે. “છેલ્લા શબ્દમાં સંયુક્ત અક્ષરનો યડકારો રાકી રાખે છે અને તે છેલ્લાની જ પ્રતીતિ કરાવે છે, ખીજ

પંક્તિમાં રહેલ ટ, ય, ક એટલા બધા કઠોર લાગતા નથી અને કદાચ કઠોરનો ભાસ કરાવે તોપણ ઉચિત છે કેમકે પ્રિયાને અળગી કરી યુદ્ધમાં જતો પ્રેમી પણ કઠોર છે.

શાન્તને માટે કલાપીના 'મિહવમેગલ'માંથી થોડોક પંક્તિઓ જુઓ:

“કાની છે આ જગત્ સધળું, અન્ત આ જીવવાને.”

કાન્તમાંનું એક સુંદર દૃષ્ટાંત લઈએ:

“કીડંતો ન્યાં તરલ અલક મેણી સાથે રહે છે.”

આ અનુસ્વાર મૂકવાનું કવિને કેણે કીધું? કાન્તની નૈસર્ગિક પ્રતિભાશક્તિએ.

હવે ઓળસ લઈએ: ઓળસ દ્વિમિત્ર છે, ચિત્તના વિસ્તારનું કારણ છે. વીર, રૌદ્ર, બીભાસમાં તેનું ક્રમે કરીને આધિક્ય છે. વીરમાં ચતુરને છતવાની ઈચ્છા છે, બીભાસમાં જુથુચિત વસ્તુના ત્યાગની ઈચ્છા છે અને રૌદ્રમાં ચતુરના મંદારની ઈચ્છા છે એટલે ક્રમે કરીને ઓળસનું આધિક્ય સહજ સમજ શકાય. પ્રેમાનંદનાં યુદ્ધનાં વર્ણનો જુઓ; ખાસ કરીને ‘ઓખાહરણ’માં અને ‘રણયત્ર’માં. ‘વેણીમંદાર’માં અશ્વત્થામાના રૌદ્ર રસ વખતે કવિએ બોલાવેલ શ્લોક શિથિલ લાગે છે અને દોષરૂપ બને છે:—

“યોયઃ શ્વઃ વિમત્તિ” વગેરે. ઔચિત્યપુરઃસરનો પ્રયોગ ‘વેણીમંદાર’માં “વંશવમુગ” અમિત ચળદ ગદાગિલાત” એ શ્લોકમાંથી મળી આવે છે. ઓળસના વ્યંજક નીચે પ્રમાણે છે: વર્ણો:

વર્ગનો પહેલા બીજની સાથે કે ત્રીજી ચોથાની સાથે સંયુક્ત હોય તે, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ધ, ધ, ધ અને રની સાથે ઉપર કે નીચે.

સંયુક્ત “લાંખા લાંખા સ્ખાસ, જડખાતોડ શખ્દો અને રિકટ રચના, એ ઓળસના વ્યંજક છે.

ઉદાહરણ માટે, રા. ઉમાશંકર જોશીના ‘બારણે બારણે જુદાં’માંથી ચાર પંક્તિઓ લઈએ:

“માનવતા જરૂર આસી રહી રણ-આંગણ-શોણિત-શુબ્ધ,

વીર હડી આજ લડી હયો, ત્યારે જુદાંની સામે જુદાં

’અરે! જુદાંની સામે જુદાં.

ધરે ધરે વીર ગાંધી જગાવો, બારણે બારણે જુદાં.”

મુખ્ય અર્થ શાન્ત રસ છે. ધરે ધરે ગાંધી અને બારણે બારણે જુદાં પ્રકટાવવા છે પણ અહિંસાવાળા અસહકારના યુદ્ધથી. જેટલે દરજ્જે યુદ્ધની વાત છે તેટલા ભાગમાં ‘રણ-આંગણ-શોણિત-શુબ્ધ’-જેવા સમાસ છે અને જુદાં જેવા જોડાક્ષર છે. અને જ્યાં શાન્ત રસની વાત કરવાની છે ત્યાં “ધરે ધરે વીર ગાંધી જગાવો” જેવી સરલ કોમળ વહેતી પંક્તિ છે.

હાસ્ય, ભયાનક અને અદ્ભુતમાં માધુર્ય અને ઓળસ બન્નેને રચાત છે. હાસ્ય ‘જો સંગારનું અંગ હોય તો માધુર્ય પ્રધાન અને ઓળસ ગૌણ અને જો વીરનું અંગ હોય તો ઓળસ પ્રધાન અને માધુર્ય ગૌણ હોય. ઓખાહરણ કડવું હરમું

“આપણા કુળમાં ચાલ્યું આવ્યું, શરમાણા નવ થઈ એ”

એની સાથે ‘રણયત્ર’માં ક્રમભંગરૂપને નિદ્રામાંથી જગાડવાનું વર્ણન સરખાવો.

તેને પ્રસાદ ગુણુ લખ્યો:—જેમ શુદ્ધ કાષ્ઠમાં અગ્નિ પ્રસરી જાય છે; જેમ સ્વદેહ જલ ફેલાઈ જાય છે તેમ જે ચિત્તમાં વ્યાપી જાય છે તે પ્રસાદ ગુણુ. આ પ્રસાદ ગુણુ સર્વ રસ અને સર્વ રચનાઓમાં રહેલ છે. પ્રસાદ ગુણુ માધુર્ય અને ઓજસની સાથે રહે છે; અર્થ પ્રતીતિ કરાવોને દ્રુતિ કે દીપ્તિમાં ચિત્તને લાવે છે. જગન્નાથ કવિ પોતાના કાવ્યને પ્રસાદના ઉદાહરણરૂપ કરે છે. ગુજરાતીમાં કાન્ત કવિને આ ગુણુ ખાસ સહજ છે. ગમે તે રચનાની સાથે પ્રસાદ માલુમ પડશે. ઉદાહરણ:

(૧) “ પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી નથી,

...
અવધિ અંકુશ સ્નેહ સહે નહીં.”

(૨) “ કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ; ભ્રમણે જ્યાં અટકતો;

શરણે પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ-સેથે અબુકતો. ”

આ પ્રમાણે માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદ ક્રમે કરીને ચિત્તની ત્રણ અવસ્થા: દ્રુતિ, વિસ્તાર અને વિકાસ એમ લાવે છે માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદના વ્યંજક વર્ણોને કેટલાક ઉપનામરિકા, પરુષા અને કામલા વૃત્તિ કહે છે. કેટલાક વૈદર્ભી, ગૌડી અને પાંચાલી રીતિ એમ પણ કહે છે. વિદ્યાધર એકાવલીમાં નીચે પ્રમાણે નિર્દેશ કરે છે:

“દર્શનાન્તરે સ્વેતા વૈદર્ભીપાંચાલીગૌડીયા ચેતિ તિલ્લો રીતયો મધુરમધ્યમપરુષવર્ણાત્ક-
ત્વાન્મધુરા મધ્યમા પરુષા ચેતિ વૃત્તયો રસવિષયવ્યાપારત્ત્વેન ક્વચ્યન્તે । ચદુક્તમલંકારસર્વસ્વધ્ધારેણ
વૃત્તિસ્તુ રસવિષયો વ્યાપાર: । ”

અતિભાસંપન્ન કવિઓને માટે નિયમ હોય નહિ પણ તેમની કૃતિઓમાંથી નિયમો તારવી શકાય.

“The art which creates that divine music that seems independent of the mechanism of prosody is the gift of the great poets and sometimes seems beyond the reach of criticism, the effect of magic or inspiration. Yet it is art and as such depends upon a technique whose secrets are not all past our study.

It is the nearest realised as we best succeed in approaching the sound the poet heard in the inward ear when he composed the lines—every vowel with its full value; every consonant, especially the terminets clear; the l's liquid: the r's filled, gently, but perceptibly; and without any unnaturalness or obvious effort or suggestion of ‘prunes and prisms’.”

ત્યારે ગુણુ ત્રણુ જ છે ? અલંકારનું કાવ્યમાં સ્થાન ? વગેરે પ્રશ્નો હવે પછી ભોધશું.

આશુ]

રાજકીય નોંધો

‘નિરીક્ષક’

કોંગ્રેસ અને દેશી રાજ્યો

તટસ્થતા કે દરમ્યાનગીરી ?

આગલી નોંધમાં મહાસભાની બિનદરમ્યાનગીરીની રજવાડી નીતિનાં કેટલાંક અપકારક પરિણામોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. રાજકીય લડતો ને દ્વિલચાલો માનવસામંજસ્યના પાયા ઉપર નહિ પરંતુ વિપક્ષી સાથેની અથડામણના પાયા ઉપર ચાલતી હોવાથી એમાં કલહ અનિવાર્ય છે. અથડામણનું ક્ષેત્ર જોટલું વિશાળ ને લાગણીની તીવ્રતા જોટલી ઉગ્ર ને ગરમ તેટલો કલહ વધારે. મહાસભા એક વિશાળ અને ઉગ્ર રાજકીય પક્ષ હોવાથી એની નીતિરીતિની સ્થાપના કરાવવા માટે વિરોધી નીતિરીતિ આચરનાર, સરકાર કે દેશી રાજ્ય સાથે એને અથડામણ થાય એ ટાળી શકાય એમ નથી. હવે જ્યાં અથડામણનો વિસ્તાર અને તીવ્રતા વધારે, ત્યાં એનાં સારાં ને નરસાં-દ્વિવિધ પરિણામોના પરિપાક પણ વધારે હોય. એ વસ્તુસ્થિતિ અથડામણ કે કલહ માત્રના સ્વભાવમાં છે. આ વિધાન વાસ્તવિક હોય તો મહાસભાની દેશીરાજ્યો પરત્વેની તટસ્થ નીતિમાં ગમે તેટલું વ્યવહારુ ડહાપણ સમાયેલું હશે તોપણ, એનાં નરસાં પરિણામો પણ આવવાનાં. એ પરિણામ વિશે આગળ વિચાર થઈ ગયો છે. હવે તટસ્થતાની લાંબા કાળથી સ્વીકારાયેલી નીતિનો સારો અંગૂઠો શો આવ્યો એ જોઈએ.

એક વાત મહાસભાએ હમણાં જ સ્પષ્ટ કરી છે. તે એ કે કોંગ્રેસે રજવાડાંમાં હસ્તક્ષેપ ન કરવાની નીતિ ગ્રહણ કરવામાં કાંઈ સિદ્ધાંત સમાયેલો નહોતો. એ માત્ર શક્તિ ને સંયમનો સવાલ હતો. જે મોરચે એકી સાથે મહાસભા લડી શકે એમ ન હોય તો એણે ક્યાં વધારે સારી રીતે ને વધુ સંજ્ઞા બનીને લડેલો કરી શકાય તે જોવું ને વિચારવું એ કુશળ સેનાનીઓની ફરજ હતી. બ્રિટિશ સત્તા સામે મહાસભા પોતાની યુદ્ધશક્તિ કેન્દ્રિત કરતી હોવાથી દેશી રાજ્યો સામે લડવામાં શક્તિવ્યય કરવો એ ડહાપણભરી રીત નથી એમ એ નીતિના દિમાયતીઓનું કહેવું હતું. રાજ્યોની રક્ષા કરવાનો કે એમને અડચણમાં ન મૂકવાનો હેતુ નહોતો. જો કે આમાં ઘણી વાર ગેરસમજ ભ્રમી થતી ખરી.

બ્રિટિશ હિંદની અસર

યુરોપીય શાંતિ વિશે રશિયન પરદેશમંત્રી મૉ. સિટવિનોગ્રે કહ્યું હતું કે યુરોપમાં શાંતિ અવિભાજ્ય છે. એક સ્થળે વિગ્રહ અને બીજે સ્થળે શાંતિ; એ સ્થિતિ યુરોપમાં શક્ય નથી. હિંદમાં લોકશાસનને વિશે પણ એ જ રીતે કહી શકાય કે લોકશાસન અવિભાજ્ય છે. બ્રિટિશ હિંદ લોકશાસન ભોગવતું થાય એટલે લગભગ એ જ વખતે રજવાડી હિંદમાં પણ રાજાશાહી નાબૂદ થઈ જ હશે. કારણકે બ્રિટિશ અને દેશી રાજની પ્રજા વચ્ચે રાષ્ટ્રીય ને પ્રાદેશિક જીવન્ત એકતા—organic unity—છે.

આથી હિંદમાં ચાલતી લોકશાસનની ચળવળના પડધા વત્તાઓછા પ્રમાણમાં પણ દેશીરાજની પ્રજામાં પડવા લાગ્યા. પરંતુ જ્યાં સુધી મહાસભા અને હિંદી સરકાર વચ્ચે વિગ્રહી સંબંધ ચાલુ રહ્યો ત્યાં સુધી બ્રિટિશ હિંદના રાજપુરુષો ને બ્રિટિશ હિંદી રાજકોરણનું મુખ્ય ધ્યાન ને માનસ વિગ્રહી રહ્યાં હોવાથી દેશી હિંદમાં એક પ્રકારની શાંતિ હતી. બ્રિટિશ હિંદમાં સળગતો રાજકીય દાવાનળ સ્તબ્ધ ભાવે દેશી રાજની પ્રજા જોઈ રહી હતી. એમાંનાં વધારે અંકગણી રહેલાં તરવો મહાસભા સાથે બ્રિટિશ રાજ સામે લડવામાં રોકાઈ ગયાં હતાં. પણ છેલ્લા સવિનયલંગ પછી 'પ્રાંતિક સ્વરાજ'નો અમલ કરવાનું કોંગ્રેસે નક્કી કર્યા બાદ મહાસભાને બ્રિટિશ સત્તા વચ્ચે એક પ્રકારનો કલહવિરામ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. સાથે સાથે મહાસભાવાદી સરકારોને કારણે કોંગ્રેસની અસર ને શક્તિ ઘણી વધી જવાથી આમસમ્રહમાં સંગઠન પ્રવૃત્તિને ખૂબ વેગ મળ્યો. દેશી રાજ્યો પ્રત્યે મહાસભાનું ધ્યાન ખેંચાયું. બ્રિટિશ પ્રદેશોમાં આવેલી જાગૃતિના પડધા અસાધારણ વેગે દેશી પ્રજાઓમાં પડવા લાગ્યા. પરિણામે છેલ્લા દોઢેક વર્ષથી લગભગ બધાં જ રજવાડાંમાં પ્રજાનું માનસ લડાયક ને અધીર થતું ગયું છે. મહાસભાની સંસ્થાગત નીતિ બિનદરમ્યાનગીરીની હોવા છતાં મહાસભાવાદીઓ તો એ વધતી જતી ઉમ્મતા પ્રત્યે તટસ્થ મનોવલણ દાખવી શકે એમ નહોતું. બ્રિટિશ હિંદની શાંતિનો લાભ એમાંનાં ઘણાંએ દેશી રાજ્યોની પ્રજાની જાગૃત થતી ઉદ્વેગતાને વધુ ઉદ્વેગ કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં ને વધારવામાં કર્યો. જવાબદાર રાજતંત્ર-લોકશાસન-અલગત મર્યાદિત અર્થમાં-ની હિલચાલે દેશી રાજ્યોમાં જોર પકડ્યું.

દરમ્યાન મહાસભા તરફથી પોતાની તટસ્થ નીતિની વારંવાર જાહેરાત થતી રહી. હરિપુરામાં એ નીતિ ઘણી મોટી જાહેરમતિથી ફરી વાર સ્વીકારાઈ. મહાસભાની તટસ્થ નીતિનો અર્થ માત્ર એટલો જ હતો કે દેશીરાજ્યોની પ્રજા પોતાની જવાબદારી ઉપર જવાબદાર રાજતંત્રની હિલચાલ ચલાવે. એટલે કે એ આત્મનિર્ભર થાય. મહાસભાની એ ચળવળ પ્રત્યે જરૂર હાર્દિક સહાનુભૂતિ રહેશે. આથી એટલું તો સ્પષ્ટ જ થયું કે રાજ્યોની જોગવાઈદાર ને આપખુદ નીતિ મહાસભાને પસંદ નહોતી. મહાસભાની પ્રથમ સહાનુભૂતિ પ્રજા પ્રત્યે હતી, રાજ્યો પ્રત્યે નહિ. માત્ર મહાસભા દેશીરાજ્યોની પ્રજાને પોતે લડી લેવાનું કહેતી હતી એટલું જ.

આનો સરસ પ્રત્યાઘાત એ થયો કે દેશી રાજ્યોનાં રાજકીય મંડળો મહાસભા નિર્ભર થવાને બદલે આત્મનિર્ભર થવા લાગ્યાં અને દરેક પ્રસંગે મહાસભાનું પ્રચારબળ તો એમની સાથે હતું જ. મૈસૂર અને ત્રાવણકોરમાં રીતસરની જવાબદારતંત્રની હિલચાલ શરૂ થતાં મહાસભા તરફથી એને અપનાવી લેવામાં આવી એટલું જ નહિ, પરંતુ બ્રિટિશ હિંદમાં મહાસભાવાદીઓએ અને એટલો ઉદાપોહ કરી સમસ્ત હિંદના પ્રજામતનું પણ મૈસૂર અને ત્રાવણકોરની લડત પ્રત્યે દોર્યું. પરિણામે મહાસભાની લવાઈ સ્વીકારવાની મૈસૂર સરકારને ફરજ પડી.

મૈસૂરની અથડામણ બંધ થઈ કે તરત ત્રાવણકોર, માણસા વગેરે સ્થળે પ્રજા રાજશાસનનો સામે ખડી થઈ ગઈ. મૈસૂરની હિલચાલના એ પડધા હતા. ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો, મૈસૂરના જનારોની અસર પાર વિનાની થઈ છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓ કંપનામાં સ્વતંત્રતાની નવી ઝાંખી કરવા લાગી છે. એમને જે દૂરદૂરનું ધ્યેય દેખાતું હતું

તે હંમેશા જગલગ હાથવેતમાં આવી રહેલી ઘટના ભાસે છે. હું માનું છું કે જો પ્રગ્નમાં આવેલી જાગૃતિ સાચી અને વિરાળ દશે તો એમની ધારેલા ધ્યેય પ્રત્યેની કૃત્યમાં ગમે તેવી સખત દમનનોતિ રોકાણ કરી શકવાની નથી.

જાગૃતિનું, ખાસ કરીને જુલમી શાસનનો વિરોધ કરવાની 'આવેલી જાગૃતિ'નું સાચું માપ એને માટે સહન કરવાની પ્રગ્નની તૈયારી કેટલી છે એના ઉપર અવલંબે છે. હજકાવી નાખે એવા મૈસૂરના હત્યાકાંડ પછી પણ દેશી પ્રગ્નઓમાં જાગૃતિને ઠારી દે એવો ભય જણાયો નહિ. ઊંચડું, ત્યાર પછી તરત જ ત્રાવણકારમાં એવા જ પ્રકારના હત્યાકાંડો ને ગોળીબારો સહન કરવા છતાં પ્રગ્નજાગૃતિ દબાતી નથી. દેશીરાજની પ્રગ્નને જવાબદાર રાજ્યતંત્રની આપવી પડતી કિમનનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવતો જાય છે. આ ખ્યાલ એમને પોતાના નિશ્ચયથી ડગાવી શકતો નથી. આથી એમ માનવાને સખળ કારણ છે કે 'આવેલી જાગૃતિ' નક્કર છે.

હરિપુરાના ઠરાવને કારણે

હરિપુરાના ઠરાવે દેશી પ્રગ્નઓને દબનિશ્ચયી થવા પ્રેરી છે. કારણકે એ ઠરાવમાં મહાસભાએ કદિ નહિ સ્પષ્ટ કરી હોય એ રીતે સાવ સાદા ને ચોખ્ખા શબ્દોમાં, કોંગ્રેસ નીતિની સ્પષ્ટતા આંકી હતી. સરદારશ્રીએ હમણાં જ મુંબઈમાં રાજકોટની લડત વિશે બોલતાં જણાવ્યું છે કે દેશી પ્રગ્નઓની હાલની જાગૃતિ હરિપુરાના ઠરાવને આભારી છે.

દેશી રાજ્યોની જાગૃતિ સર્વાંશે હરિપુરાને કારણે નહિ હોય. આજે સમસ્ત દિંદોનો આમસમુદાય એક અમૂલ્યપૂર્વ જાગૃતિનો થડકાર અનુભવી રહ્યો છે. એ થડકાર સર્વવ્યાપી છે. દેશી રાજ્યની પ્રગ્નની જાગૃતિ આ થડકારને આભારી પણ છે. જો કે હરિપુરા ઠરાવે એને ગેતિ આપવામાં અવશ્ય મદદ કરી છે.

આ ઉપરાંત દેશી રાજ્યોની જાગૃતિનું એક કારણ, હરિપુરા ઠરાવની ખિનદરમ્યાનગીરીની નીતિને સર્વાંશે અમલમાં મૂકવાની મહાસભાને પહેલે રહેલી વાસ્તવિક અશક્યતાને પણ કહી શકાય. લાલ અને પીળા દિંદોનો અન્યોન્યાશ્રય એટલો જીવંત—organic—છે કે રાજકીય સીમાબંધન એને સ્પર્શી શકે એમ નથી. આથી મહાસભાની તટસ્થતાની નીતિ 'વોટર ટાર્ગટ' તટસ્થતા આપવી અશક્ય ને કદાચ અનિષ્ટ પણ છે. તટસ્થતાની નીતિ હોવા છતાં કેટલા મહાસભાવાદીઓ દેશી રાજ્યોની હિલચાલોનું બ્રિટિશ દિંદમાંથી સૂત્રસંચાલન કરે છે? આથી કાંડિયાવાડ રાજકીય પરિવર્તનું સૂત્રસંચાલન, બ્રિટિશ દિંદવાસી અને તટસ્થતાની નીતિના જીવંતો દિમાયતી અને મહાસભાના એક જખરા મોવડી સરદારશ્રીની અસરકારક સલાહ હેઠળ ચાલે છે. અને રાજકોટના સત્યાગ્રહ પછી કોણ કહી શકે એમ છે કે કાંડિયાવાડ રાજકીય પરિવર્ત લડાયક નહિ પણ મવાજ અને સુધારવાદી છે? એ જ લડતને, અંગે મુંબઈમાં ભરાયેલી સભા સમક્ષ સરદારશ્રીએ કરેલ જ્વલંત ને ઉગ્ર પ્રવચન તટસ્થતાની નીતિનું દ્યોતક હતું એમ કહી શકાય ખરું? એમણે તો ઊલટી દેશી રાજ્યોને સંવેળા ચેતી જવાની એક ગભિર ચેલેન્જ ફેંકી હતી.

ખિનદરમ્યાનગીરી એટલે ?

ત્યારે ખિનદરમ્યાનગીરીનો શો અર્થ કરવો? ખિનદરમ્યાનગીરી એટલે 'દેશી રાજ્યોની પ્રગ્ન, તમે અને તમારા રાજકારણના ગેરઅંધેર સાથે અમને મહાસભાવાદીઓને કશું લાગે

વળગે એમ નથી' એ અર્થ તો હરગીજ નહિ કરી શકાય. ઇન્દરમ્યાનગીરીની નીતિના ઉત્પાદક ને પ્રચારક ગાંધીજી તાજેતરમાં જ એનો સ્ફોટક અર્થ કરતાં એને 'સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલ સંયમ,' 'એ વસ્તુ સિદ્ધાંતરૂપ કદિ માનવામાં આવી નહોતી,' 'એ એક મર્યાદા હતી,' એ રીતે સમજાવી છે. એટલે કે જે મહાસભામાં શક્તિ આવે તો દેશી રાજ્યોમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનું જરૂરી લાગતાં એ પ્રમાણે જરૂર કરવામાં આવશે. અને આજે પણ જ્યાં હસ્તક્ષેપ કરીને દેશી રાજસત્તાને નમાવી શકાય એમ હોય ત્યાં તેમ કરવામાં આવે છે (કદાચ પરાક્ષ રીતે એમ થતું હશે). આ નીતિ સ્વીકૃત હોવા છતાં ગાંધીજી જણાવે છે કે "દેશી રાજ્યોની પ્રજા મદદ ને દોરવણી માટે મહાસભાની તરફ જોઈ રહી છે. હું માનું છું કે મહાસભાથી જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં બધે એમને એ દોરવણી ને મદદ આપવાની એની ફરજ છે." ('હરિજનમંધુ' તા. ૨-૧૦-૩૮)

છેલ્લા દિલ્હીની મહાસમિતિનો દેશી રાજ્યો વિશેનો ઠરાવ પણ એ જ વસ્તુ જાહેર કરે છે: "મહાસભાની જે તટસ્થતાની અને પોતાની સાધનસામગ્રી પહોંચે એટલે અંશે પ્રજાને મદદ કરવાની જે નીતિ છે, તેનું જ પુનરાવર્તન મહાસમિતિથી તો થઈ શકે. તટસ્થતાની નીતિમાં મહાસભાની મર્યાદાની કબૂલાત રહેલી છે."

અસ્પષ્ટતા

દિલ્હીમાં મહાસમિતિએ તટસ્થતાની નીતિનું પુનરાવર્તન કર્યું છે. તો 'સાધન સામગ્રી પહોંચે એટલે અંશે મદદ કરવાની' અને ગાંધીજીએ જણાવેલ દેશીરાજ્યોની પ્રજાને એમની લડતમાં 'દોરવણી ને મદદ' આપવાની 'ફરજ' નો અર્થ શો કરવો? દરમ્યાનગીરી કર્યા પછી દોરવણી ને મદદ કરવી? એ રીતે મદદ થઈ શકે? એ રીતે મદદ ન થઈ શકતી હોય તો મદદ ન કરવી? રાજકોટમાં તટસ્થતાની નીતિ જાળવીને મદદ કરવામાં આવે છે? તટસ્થતા જાળવીને દોરવણી ને મદદ કરવી એટલે શું? વગેરે પ્રશ્નોનો જવાબ મહાસમિતિનો ઠરાવ વાંચતાં ભેટે છે.

તટસ્થતાની નીતિનો એવો અર્થ થઈ શકે ખરો કે જે રજવાડામાં પ્રજા પ્રથમ પોતાની મેળે લડત ઉપાડી કોતી હોય અને એ લડત મહાસભાની અધિકારની વ્યાખ્યા પ્રમાણે લડાતી હોય તો મહાસભાવાદીઓ અલગ અલગ ને એકત્રપણે તે દેશી રાજ્યની પ્રજાને મદદ કરી શકે? આજે આ અસ્પષ્ટ લાગે છે ખરું, પણ દેશી રાજ્યોમાં લોક-શાસનની હિલચાલ વધારે વ્યાપક ને ઉચ્ચ થઈ જતાં મહાસભા જે પ્રકારનું પગલું ભરશે એનાથી એ અસ્પષ્ટતા દૂર થઈ જશે.

ગાઈ ઉઠો જગ-ગાયકો

[એક અભ્યર્ચના]

‘સ્વામીનમઃ’

ગાઈ ઉઠો જગ-ગાયકો !

ગાઈ ઉઠો તમ મંદ્ર સાચા ધીર વીર સ્વરે,
દિગંતે

ધ્વનિતા, અંતર સ્વરે

ગાઈ ઉઠો !

બેદી સકલ આંતર કલહ—

જગના કપટમય ગાયકો

ગવરાવતા ગીતોઃ—રૂઢીરનાં પાન

રાતા અગ્નિ કાળાં કર્મે ને અંધારનાં,—

ત્યાં વાંસળીના સ્વર સમાં

હાડાં શ્વસનનાં પ્રાણનાં

સૌમ્ય સાચી ધીરતાને વીરતાનાં

ગાન, જેમ ઉપા કુટે,

ને વાયુની લહરી જગાડે,

પરિમલો કલિએ છુપા,

તેના ગભીર સુધીર સૂરે

જગ-ગાયકો ગાઈ ઉઠો.

ગાઈ ઉઠો ! ગાતાં કરી રે વાર ?

શું જોતા નથી ?—

આ સૂર રોમાંચક વિમોહન

ધીર હિસાના કદમ કૃત્ર સાથ ફેલાતા

અને જગ ત્રસ્ત તોયે દોડતું

કો' લઈ ગરુડ, કો' સિંહ, અશ્વ, વર,

કુદાળી પાવડા,

કો' રંગ લઈ શાંતિ તણા

કો' નીલ, કાળા, ધર્મેના,

કો'—રે હજી તમે હર્દયના ધર્મોઆ !

રે પ્રેમ—માનવતા તણા

શી વિધ પરજન્ય આ સહો !

કવિઓ ! અરે, ઓ ! ગાયકો !

માનવ તણા ઓ એકલા અંતર-ગુરો !

ગુરુ-ભાર દમતા વિશ્વને

વાદો અને ઝેરી પ્રચારોના,

તમે કંઈ ગાન હાથ હલાવજો !

તમ યુગ-વર્ષાં કલ્પન અને ચિંતન તણા

આંતર કલહની પાર જોતાં દર્શનો,

આ સૌમ્ય શાંત ધરા તણાં [એકત્વનાં

પશુ પંખો ભાંડુ સાથ માનવ જીવનનાં

અમનાં ઔદાર્યનાં.

વાદો તણાં ખોટાં, બલકનાં, ફૂલ છોડી

આ મૃત્તિકાની આર્દ્રતાની હૃદયસ્પર્શી સુગંધમાં

એકત્વ કો' અંતર વિષે પ્રકટાવતા

નિત નિત અમાન્ય રહેલ નામની સૌમ્ય,

વિસ્તૃત કલ્પના

જનહૃદયમાં ઉતરાવતાં

ગાઓ ! ઉપાનાં ગાન ઓ જગ-ગાયકો !

હારો ન હિમ્મત, લોકમાં.

કો' અન્ય સૂર અસંભવે

સૌ હિંસ્ર સ્વર અનુસરો રહ્યાં.

ગાઓ ! તમારો ગાન,

શાંતિ પ્રેમ ને કલ્યાણનાં

ગાઓ, ગુરુ ! બંધુ ! સખાઓ !

શ્રુતનાં સહુ ગાન તરતાં જે હવામાં

આવી સૂર મિલાવશે મૃત સખ્યનાં !

ગાઓ, અહો ! જગ-ગાયકો !

લાખો ચરણ ચંબી જશે,

જોશે ખચીત કલંકહીણું

હાસ્ય ને મુણશે નંબે

પંખી સમાં ટહુકત આત્માનાં સ્વનો !

સંસ્કાર પદ્મ પ્રિયપદ્મ

દેખો ને દિવેશો ! ગાયકો !

ગાઓ ! સુરભિનાં ગાન,

વિકસિત થવા તત્પર દલહલો !

ગાઓ-અકંપિત સત્ય સ્વર

અંતર તણા,

અંતરતણા સ્વર જીવ જોગખતાં જ
સાથ ગહેકશે !

ગાઓ ! તમારો ગાન મંગલ ગાયકો

પ્રેરે પવન જલનિધિ જલો

પ્રેરંત ત્યમ આંતર બલો

ગાઈ ઉઠો ! જગ-ગાયકો ! ગાઈ ઉઠો !

રોજનીશી

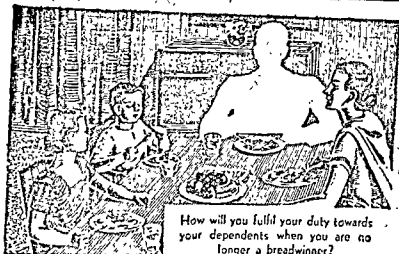
ઓગસ્ટ : ૧૯૩૮

- તા. ૨૭ : સરહદ નજીકની તમામ મિલકતોનો કબજો લઈ લેવા માટે ટ્રેન્ચ ખેદીતોને મુસોલિનીએ નોટિસ આપી.
- તા. ૨૮ : બર્લિનનો બ્રિટિશ એલચી બ્રિટનના પરદેશમંત્રીની મુલાકાત લેવા લંડન ગયા, કાંતન નજીક ૧૨ જાપાનનાં વીમાનો ચીનાઓએ તોડી પાડ્યાં.
- તા. ૨૯ : હેર હિટલરે સ્ટ્રેસબર્ગ અને કેરેલની સરહદની મુલાકાત લીધી; શ્રીનગરમાં ૧૪૪ મી કલમનો અમલ જાહેર થયો.
- તા. ૩૦ : એકાસ્ત્રોવેકિયાનો તંત્ર મામલો : ડૉ. બેનેસ અને હેર હેન્લીનની પ્રેમમાં મુલાકાત : બ્રિટનના પ્રધાનમંડળની તાકીદની બેઠક મળી; શ્રીનગરમાં ૧૪૪ મી કલમના બંચ માટે મુસ્લીમ પરિવહના પ્રમુખ સાથે કુલ ૬૬ જાણીની ધરપકડ થઈ; સિંધના પ્રધાનમંડળ વિરો સરહાર પટેલ અને મૌ. આઝાદ પોતાના વિચારો બહાર પાડ્યા.

સપ્ટેમ્બર : ૧૯૩૮

- તા. ૧ : હેર હેન્લીન અને હેર હિટલર વચ્ચે વાટાપાટ થઈ; ઈટાલિયન સરકારે પ્રભુશક્તિ માટે સરકારી મોકરોના પગારમાં વધારો કર્યો; ચીનની સહાય માટેની હિંદી વોલન્ટીઅર મંડળી ડૉ. આતલની સરહારી હેઠળ મુંબઈથી બપોડી.
- તા. ૨ : મુંબઈ ધારાસભામાં ઔદ્યોગિક અધિકારીની ચર્ચા ચાલી.
- તા. ૩ : ત્રાવણકોરની પરિસ્થિતિ અંગે મહાત્મા ગાંધીજીએ નિવેદન પ્રસિદ્ધ કર્યું; રંગૂનમાં ફરીથી રમખાણ ફાટી નીકળ્યું.
- તા. ૪ : વર્ધામાં પ્રે. બાજ, સરહાર પટેલ, મૌ. આઝાદ વગેરેએ સિંધ પ્રધાનમંડળ વિરો મંત્રણા કરી.
- તા. ૫ : રાજકોટમાં સરહાર વલ્લભભાઈની સરહારી હેઠળ પ્રભુશક્તિનો મોરચો મંડાવો; પરિસમાં તમામ લશ્કરી અમલદારો અને હવાઈ દળના સૈનિકોની રમચો રદ કરવામાં આવી અને અડપથી નોકરી પર પાછા વળવાના ફરમાનો છૂટ્યા.
- તા. ૬ : નૂરખાનમાં નાઝી પરિવહની શરૂઆત થઈ; પેલેસ્ટાઈનમાં આરબો અને યાહૂદીઓ વચ્ચે ગોળીબાર થયો.
- તા. ૭ : નિઝામની સરકારે પોતાના રાજ્યમાં સ્ટેટ કોંગ્રેસની રચના પર પ્રતિબંધ મૂક્યો; જાપાની-ઓએ હેન્કાઇ નજીક ચીનાઓની બંચકર કતલ કરી એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; લંડન 'ટાઈમ્સે' એકાસ્ત્રોવેકિયા જર્મનીને સોંપી દેવાનો માર્ગ સૂચવ્યો.
- તા. ૮ : શ્રી. દેબરની રાજકોટની જનતાને હાકલ : ૨૪ કલાકમાં લડન માટે તૈયાર થઈ જાઓ; કોન્સર્નું લશ્કર સરહદ ઉપર બેઠકું.
- તા. ૯ : દિલ્હીના શિવમંદિરના પૂતરી પર એક મુસ્લીમ ખંજરથી દુમલો કર્યો : દિલ્હીમાં હરકોરની ફેલાઈ; ૧૪૪ મી કલમ લાગુ પાડી.
- તા. ૧૦ : એક સરકારની પડખે રહેવાનો નિર્ણય કર્યો; બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની બેઠકમાં આંતર-રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ વિશે લાંબી મંત્રણાઓ આપી.
- તા. ૧૧ : સર હેડલ વિમાનદ્વારા લંડનથી રાજકોટ આવ્યા; અમદાવાદ કો-ઓપરેટિવ બેંકના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. લીલાવતી દવિલાલ દેસાઈની નિમણૂક થઈ.

- તા. ૧૨ : યુરોપીય પરિસ્થિતિ અંગે ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને એક મંત્રીમંડળની વાટાઘાટ ચાલી.
- તા. ૧૩ : નુરેનબર્ગ ખાતે દ્વિત્વરની ઐતિહાસિક વાપણા : દહે એ પાંત્રીસ લાખ માનવીઓની ગુલામી નર્મનીથી જરાય સદ્દન નહિ થાય : તેમને સ્વચ્છ નિર્ણયનો હક્ક મળવો જ નોઈએ : બ્રિટન દ્વિદના બચાવ ખાતાને ૫ લાખ પાઉન્ડ આપશે એવી જાહેરાત વડી ધારાસભામાં થઈ : આસામના પ્રધાનમંડળે રાજ્યનાં આપ્યું :
- તા. ૧૪ : સુરેટન નેતાઓએ એક સરકારને આખરીનામું આપ્યું : છ કલાકમાં તમામ વાંધામયી પગલાં પાછાં એમો લો, નહિતર એનાં પરિણામો માટે અમે જવાબદાર નથી : યુદ્ધ રાર થતાં જ ૨૦ લાખ ફ્રેન્કો મેદાનમાં રજૂ કરવાની ફ્રાન્સે જાહેરાત કરી.
- તા. ૧૫ : બ્રિટનના વડાપ્રધાન મિ. ચેમ્બરલેન દેર દ્વિત્વરની મુલાકાત માટે લંડનથી બર્ડેરગરન ખાતે વિમાનમાં બેઠયા.
- તા. ૧૬ : રાજકોટની પરિસ્થિતિ અંગે સરદારશ્રીની સલાહ લેવાં શ્રી. ડેબર મુંબઈ બેઠયા : એક સરકારે ફરમાનો બહાર પાડ્યાં : સુરેટન પક્ષ વિખેરી નાખો : ૨૪ કલાકમાં દધિયારો સોંપી દો; સર ફિરોજ રોડનાનું મુંબઈમાં અવસાન.
- તા. ૧૭ : આસામમાં મદાસભાવાદી પ્રધાનમંડળ હસ્તિમાં આવ્યું : શ્રી. ગોપીનાથ બાર્ડોલોઈ વડા-પ્રધાન બને છે.
- તા. ૧૮ : સીમલામાં મળેલા ૨૭ માં દિંદી સાહિત્ય સંમેલનમાં ગાંધીજીને 'સાહિત્ય વાચસ્પતિ'ની પદવી એનાયત કરવામાં આવી; વડોદરા રાજ્ય પ્રભમંડળના બાદરજી આંધવેશનના પ્રમુખ તરીકે સરદાર વલ્લભભાઈની ચૂંટણી થઈ; સુરેટન બહુમતીવાળા પ્રદેશો નર્મનીને સોંપી દેવાની દ્વિત્વરે માગણી રજૂ કરી; લંડનમાં બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ વડાપ્રધાનોની મંત્રણા થઈ; મુસોલિનીએ નર્મનીને પડખે રહેવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો.
- તા. ૧૯ : સરદાર સાથે મંત્રણા કરી શ્રી. ડેબર રાજકોટ પાછા ફર્યા : પ્રભને, રાજ્યને તફ આપવા વિનંતિ કરી : સત્ય અને અદ્વિસાને વળગી રહેવા આદેશન આપ્યું.
- તા. ૨૦ : મદાસભા ગાંધી બા. ટિ. મ. સ. ની બેઠક માટે દિલ્લી આવ્યા; આસામના પ્રધાનમંડળની રચનાને અંગે બીજા થયેલી કટોકટીને અંત આવ્યો અને શ્રી. બાર્ડોલોઈના પ્રધાનમંડળે સોમનવિધિ પતાવી.
- તા. ૨૧ : દેશનરમાં ગાંધીજીયત્વી બિજવાઈ; સર કેડલ અને શ્રી. ડેબરજાઈની મુલાકાત થઈ; ત્રિવેન્દ્રમમાં ૧૪ મદાસભાવાદીઓ પકડાયા.
- તા. ૨૨ : બ્રિટનના વડાપ્રધાન મિ. ચેમ્બરલેન દ્વિત્વરની મુલાકાતે બેઠયા; ૨૭ વર્ષના દેશવટા પંખી બી. દારદયાળને દિંદમાં પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી મજબાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; ત્રિવેન્દ્રમ નજીક ગોળીબાર થયો.
- તા. ૨૩ : રાજકોટમાં એર્લિન્સ રાજના શીમ્બેશ મંડાયા : સભાઓ બરેશો નહિ, બાપલો કરેશો નહિ; દિલ્લીમાં મદાસભા ગાંધીજીએ મદાસભાવાદી વડાપ્રધાનોને પોતાની અદ્વિસક યોજના સમજાવી; રાજકોટ મદાસભાની કરોબારી સમિતિની બેઠક દિલ્લીમાં ચાર થઈ.
- તા. ૨૪ : દેર દ્વિત્વરે એક સરકાર સમક્ષ પોતાની માગણીઓ રજૂ કરી : અને ૧ લી એપ્રિલના સુધીમાં જવાબ માંગ્યા.

How will you fulfil your duty towards your dependents when you are no longer a breadwinner?

If you were not there....

કેવા સુંદર અને સુખમય, તંદુરસ્ત અને આનંદી જણાય છે !

એમનું જીવન હંમેશા એવું જ આનંદી અને સુખમય રહે-

તમો હો અગર ન હો-તેની ચિંતા ક્યા

પ્રેમી પિતાને નહિ હોય !!!

જો બંદાબસ્ત ન કર્યો હોય તો લખો:-

જગમશહુર ખીરલા બ્રધર્સને

..... તો તેમની .....

ન્યુ એસીઆટીક લાઇફ

ઇન્સ્યોરન્સ કં. નો "કુટુંબ રક્ષા" નો રસ્તો દાખવશે.

Head Office:—NEW DELHI.

(૧૯૧)

Bombay Branch:—51, Esplanade Road, BOMBAY.

Calcutta Branch:—8, Royal Exchange Place, CALCUTTA.

Madras Branch:—289, Lingha Chetty St., G. T. MADRAS.

Lahore Branch:—15 A, Beadon Road, LAHORE.

Jalgaon Branch:—Bhavani Peth, JALGAON. (E. K.)

Patna Branch:—Khazanchi Road, BANKIPORE, (Patna).

Organizing Office for North C. P.—JUBBULPORE.

for U. P.—15/8, Civil Lines, CAWNPORE.

પ્રતાપ

એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો ઝંરો : રશિક અને પ્રેરક લેખો

આત્માર્પણની વાર્તાઓ : દેશદેશની ખબરો

:: ઉપરાંત ::

રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નવનીતથી હલકાતું

મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

—: લવાજમ :—

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશ...શિલિંગ ૧૫

છૂટક નકલ ૧ આના

લખો:—મેનેજર 'પ્રતાપ' : કણપીઠ : સૂરત

સ્વમસ્થની પ્રેરક કૃતિ:—

‘શના અંશો, સાચા’

આ બે કથાકાવ્યોમાં

જીવન

સંવેદી સંવેદના-સંતોષ માટે

વલણમાંથી

વશસ્વાદ તરફ વળે છે,

દૃઢાદૃઢિય આલેખોનું છે.

મૃદ્ય પાંચ આના

સ્થળ : બાનુભાઈ ર. વ્યાસ

પો. બો. ૧૫૧૩, મુંબઈ-૧૪

મનાદાસની કું. મુંબઈ-૨

અને બીજા.

સ્વીન્ડ અનાવણિનું નવું પુસ્તક

નોકાડૂખી

અનુવાદક : નગીનદાસ પારેખ

[રામનારાયણ વિ. પાંકજની પ્રસ્તાવના સાથે]

‘નોકાડૂખી’ નવલકથા એક રીતે એકેઈ મુખ્ય ગોરા અને વિલક્ષણ અનાવની નવલ કથા કહી શકાય. અને એ અનાવ વાર્તાની સરખાતમાં જ બને છે. પછી તો એ અનાવની દરગામી અસર અને એ અનાવની વિષમતામાંથી મુક્ત થવાના વાર્તાના મુખ્ય પાત્રોના પ્રયત્નો જ આવે એમ કહી શકાય.

૫૮ સંખ્યા ૪૨૪

કિંમત રૂ. ૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ